

DRS. G.C. HOVINGH

Voor opmerkingen, aanvullingen en vragen: [e-mail](#)

Ten onrechte in de bronnen als predikant aangeduid, pag. 408
Literatuur, pag. 411

OVERZICHT VAN

PREDIKANTEN DIE JODEN HIELPEN

1. Drs. Paul Ferdinand Theodoor Aalders

(Geboren 25.4.1920 te Bogor, NOI, zoon van Hendrik Gerrit (Harry) Aalders, employé van verschillende scheepvaartmaatschappijen, en Anna Maria (Marie) Meischke-overleden 21.3.2009 te Amsterdam; daar begraven).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht (1936-1943); hervormd predikant in Muiderberg (7.12.1947-7.9.1952) en vervolgens in Middelburg (14.9.1952-9.4.1961), Amsterdam (16.4.1961-26.10.1975) en 's Graveland en Ankeveen (beperkte werktijd; 2.11.1975-1.5.1985 wegens emeritaat). Ds. Aalders was gehuwd met **Christina Debora Maria (Ties of Tine) Vlietstra** (geboren 1925).

Gedurende de oorlogsjaren was Paul Aalders lid van het theologisch dispuut 'Excelsior Deo Juvante' te Utrecht. Iets over het reilen en zeilen van het dispuut in die tijd valt te lezen in de 'Geschiedenis van EDJ' op de gelijknamige website: *"Reeds aan het begin van het jaar (1941-1942, CB) deed zich een feit voor, dat gedurende lange tijd de gedachten in 'Excelsior' heeft beheerscht en nog steeds de aandacht blijft vragen. Toen de verordening afkwam, dat Joden geen lid meer mochten zijn van niet-commerciële verenigingen, meende n.l. een deel van de leden en ook enkele eereleden, dat 'Excelsior' onder deze voorwaarde geen theologisch gezelschap meer kon zijn en zich dus moest opheffen. EDJ is toen gedurende eenige tijd, waarin allerlei informaties zijn ingewonnen, geschorst geweest, ten einde onze houding te bepalen".* In februari 1942 is 'Excelsior' – onder druk van oud-leden en het voltallige hooglerarencorps – op dat aanvankelijke besluit teruggekomen. Ook ds. I.W.K. Liefderink-Oberman (zie daar) was tijdens de oorlogsjaren lid van EDJ. *'In het lustrumboek uit 1985 staat een gesprek met haar. Zij vertelt over het dispuutsleven in die jaren: 'De eerste jaren hebben we hard gewerkt, getheologiseerd, onze preeksetsen gemaakt, maar verderop in de oorlog is 'Excelsior' uiteen gevallen. De mensen gingen naar huis, in Utrecht werd het te koud, want je had geen steenkool meer en geen eten. Sommigen waren ondergedoken, anderen hadden het te druk met allerlei zaken. Ik kan je dan ook niet vertellen over 'Excelsior' in de oorlog. Ik weet niet wat ze allemaal hebben gedaan, maar dat was juist heel typerend voor die tijd, het was een tijd van zwijgen. Je wist niet of de ander te vertrouwen was, dat merkte je pas aan iemands daden. Ik kan je niet zeggen: 'Excelsior' was moedig in de oorlog. Ik kan je wel zeggen: er waren Excelsiorieten, die moedig waren in de oorlog'.* Tot de laatste behoorde wel zeker ook ds. Aalders.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat hij via ds. Liefderink betrokken raakte bij het werk van het Utrechts Kinder Comité (een studentenorganisatie, die zich bezig hield met het onderbrengen van Joodse kinderen door het hele land). Het volgende citaat bevestigt één en ander: *Mevrouw Sibilla Antonia Maria Lemmens-Bischops* (1901-1994; haar man Josephus Gerardus Antonius Lemmens (1897-) verbleef als gijzelaar in Sint-Michielsgestel; GCH) *startte in 1942 met haar dochter de hulpverlening aan Joden (te Heerlen). Aangezien haar moeder (Elisabeth Bischops-IJosa, 1868-1941; GCH) Jodin was had ze veel verwanten, vrienden en kennissen in Joodse kring. De Joden werden haar gezonden door Paul Willem Terwindt (= "Oom Jan", 1903-1968; lid van het 'Utrechts Kindercomité'; zie ook ds. W.J. Val; GCH), student uit Arnhem, ds. Aalders uit Driebergen en L(iesbeth Juliette) Cats-Bolle (21.1.1924 Amsterdam, dochter van drogist Philip Rafael Bolle en Flora van*

Dam-26.7.2015 Rotterdam; ze was gehuwd met Julius André Cats [1916, zoon van Salomon Cats en Dorothea Clara Cohen-overleden] en werkte nauw samen met ds. B.J. Ader, zie daar) uit *Den Haag. De ruim tweehonderdvijftig Joden die uiteindelijk via deze kanalen in Heerlen terecht kwamen, vonden zowel bij haar thuis als elders onderdak. Ze ondervond onder anderen steun van pater Gerardus Lambertus Johannes (Beatus) van Beckhoven OFM* (21.7.1899 Amsterdam-2.3.1945 KZ Bergen-Belsen), *A.M. van Kranen en verscheidene L.O.'ers. Van Kranen, een P.T.T.-beambte, haalde sedert 1942 Joden op in Amsterdam en Zeist* (A.P.M. Cammaert). Aalders heeft zelf ooit verteld dat hij een keer een Joods kind uit Amsterdam had gehaald dat – terwijl ze vanaf het station door de Kerkstraat in Hilversum naar het onderduikadres liepen – vrolijk begon te roepen “*Ik ben een Jood! Ik ben een Jood!*” Op den duur kon hij het werk niet volhouden, vooral niet nadat hij door meerdere maagbloedingen getroffen was, wel zeker het gevolg van de indrukken van de hartverscheurende scènes die zich hadden afgespeeld als hij kinderen ergens ophaalde en de ouders afscheid moesten nemen. Hij herstelde een tijdje ten huize van dr. Willem ten Boom (zie daar) en zijn vrouw in Hilversum.

Na zijn kandidaatsexamen werd ds. Aalders hulpprediker in de wijk van dr. Arnold Albert van Ruler (1908-1970), toen nog hervormd predikant te Hilversum (1940-1947). Hij maakte toen ook al deel uit van ‘Van Ruler’s Theologenclub’ en kreeg in 1947 een beurs om een jaar aan het Union Seminary in New York te studeren. Datzelfde jaar werd Van Ruler kerkelijk hoogleraar in de Bijbelse theologie, Nederlandse kerkgeschiedenis en zendingswetenschap (1947), vanaf 1952 in de dogmatiek, christelijke ethiek, Nederlandse kerkgeschiedenis en kerkrecht aan de Rijksuniversiteit van Utrecht. Aalders was inmiddels ook vertrouwd geraakt met het politieke gedachtengoed van Van Ruler (theocratisch socialisme), die in 1947 de ‘Protestantse Unie’ had opgericht, een fusie van de vooroorlogse theocratische Hervormd (Gereformeerde) Staats Partij (HGSP, van o.a. dr. K.H.E. Gravemeijer [zie daar] en zijn broer ds. H.E. Gravemeijer) en de Vrij-Christelijk-Historischen (VCH), een afsplitsing van de CHU. De Unie betoonde zich fel antipapistisch en sloot elke vorm van samenwerking met rooms katholieken uit. Na het overlijden van prof. Van Ruler in 1970 werd ds. Aalders de belangrijkste ideoloog van de Unie. Hij publiceerde regelmatig artikelen in ‘*De Vrije Natie*’, het blad van de Protestantse Unie. Na 1988 werden er binnen de organisatie geen activiteiten meer ontplooid.

Contact: hein@uitgeverijaalders.nl

Bron: excelsiordeoiuvante

Bibl.: P.F.Th. Aalders, ‘*Altijd bereid tot rekenschap*’, artikelen van ds. P.F.Th. Aalders uit het blad ‘*De Vrije Natie*’, uitgegeven door de Protestantse Unie en aangeboden aan de schrijver bij zijn emeritaat als Nederlands Hervormd predikant (1985).

Lit.: A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front*, 666; *Het Grote Gebod*, I, 339, II, 619; Prof.Dr. Prof.Dr. A.A. van Ruler, *De Staat en de Openbaring, Rede uitgesproken op de Algemene Vergadering van de Protestantse Unie* (20.5.1947); A.A. van Ruler, *Onze Grondlijnen, Rede uitgesproken op de Algemene Vergadering van de Protestantse Unie*, 1948), *Yad Vashem*, 547, 855v.

2. Prof.dr. Willem Jan Aalders

(Geboren 19.9.1870 te Amsterdam, zoon van ds. Willem Jan Goossen Aalders [1836-1900] en Catharina van der Bom-overleden 19.3.1945 te Groningen; begraven Begraafplaats ‘Esserveld’ te Groningen).

Ook zijn jongere broer ds. Lambertus Aalders (1878-1939), die gehuwd was met Johanna Augusta Oorthuijs (1885, dochter van ds. Casparus Bernardus Oorthuijs [1848-1925] en zuster van dr. Gerardus Oorthuijs [zie daar]-1926) was hervormd predikant.

W.J. Aalders studeerde theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1888-1901); promotie aan de Rijksuniversiteit Leiden bij prof.dr. P.D. Chantepie de la Saussaye (1848-1920) op dissertatie *Schleiermacher’s Reden über die Religion als proeve van apologie* (1909); hervormd predikant te Buiksloot (8.9.1894-7.4.1901) en te Beesd (14.4.1901-26.9.1915); hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk in de dogmatiek, geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk en kerkrecht aan de Rijksuniversiteit Groningen (1915-1923); gewoon hoogleeraar in de ethiek en de godsdienstwijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Groningen (1923-1941). Hij was ongehuwd.

“*In Groningen was in 1933 een ‘Comité tot Steun aan Joodsche geleerden uit Duitschland’ opgericht, dat zich inzette voor studenten en afgestudeerden. Met dit*

initiatief diende men een ‘dubbel belang’, aldus het comité: enerzijds wilde men zo enkele ‘der beste vertegenwoordigers der wetenschap voor ondergang behoeden’, terwijl men anderzijds de Groninger universiteit en haar studenten wilde laten profiteren ‘van de talenten van enkele vooraanstaande geleerden’. In het comité zaten naast de professoren W.J. Aalders (voorzitter), (prof. mr. dr. Combertus Willem) C.W. van der Pot (1880-1969; vicevoorzitter) en (prof. dr. Dirk) D. Coster (1889-1950; secretaris) onder meer (de Joodse arts-psychiater) Dr.

(Abraham-Albert) A.A. Weinberg (1891 Hamburg-1972 Haifa; aliya 1939), opperrabbijn Simon Dasberg (1902-24.2.1945 KZ Bergen-Belsen) en Ds. C.W. Coolsma (zie daar; GCH).

De grondlegger van de moderne filosofische antropologie, Helmut Plessner (1892 Wiesbaden-1985 Göttingen; met hulp van het studentenverzet ondergedoken in Utrecht en Amsterdam) was één van die ‘vooraanstaande geleerden’ die men naar Groningen wist te halen. Voordat hij hier tot bijzonder hoogleraar in de wijsgerige sociologie werd benoemd, was hij werkzaam als privaattoecent wijsgerige antropologie en gaf hij colleges over de Duitse geschiedenis. Deze colleges dienden de studenten inzicht te geven in de gebeurtenissen zoals die zich in nazi-Duitsland afspeelden. Zijn ideeën hieromtrent zette hij in 1935 op papier onder de titel ‘Das Schicksal des deutschen Geistes’.

Tot de eerste Joodse vluchtelingen uit Duitsland behoorden ook (de Joodse arts dr.) Alfred Löwenberg (1911 Sulingen, zoon van Ivan Löwenberg en Bernhardine Josephs-2005 Groningen) en Erich Siegfried Grünwald (1911 Offenbach, zoon van Nathan Grünwald en Hermine Brück-2007 Haren). Beiden studeerden medicijnen in Duitsland, maar zagen daar geen toekomst voor zich weggelegd. In respectievelijk 1933 en 1934 kwamen zij daarom – elk op eigen gelegenheid – naar Groningen: Löwenberg om zijn studie af te ronden, Grünwald om te werken. De één had hier familieleden wonen, de ander kon inwonen bij zijn werkgever en had een aanbevelingsbrief op zak van een rabbijn uit Trier voor diens Groningse collega, opperrabbijn S(imon) Dasberg (1902 Dordrecht-24.2.1945 KZ Bergen-Belsen).”

”De meest spannende periode van het leven van Aalders viel in de jaren 1940-1945. Van de door de Algemene Synode der Hervormde Kerk ingestelde Commissie voor kerkelijk overleg (19 leden, onder wie ds. J.P. van Bruggen [zie daar], dr. J. Eykman [zie daar] en ds. K.H.E. Gravemeyer [zie daar], GCH) maakte ook Aalders deel uit. Dit bracht hem in de frontlinie van de kerkelijke strijd. De principiële lijn van het verzet was van de aanvang af duidelijk, maar de geraffineerde verordeningen van de Duitse bezetters vereisten telkens opnieuw een eigen vorm van weerstand. Als voorzitter van Christelijk Volksonderwijs had hij in een rekest de naleving geweigerd van de verordening op de benoeming van leerkrachten in 1942.

Twee weken daarna (op 17.2.1942; GCH) volgde het onderhoud van de Rijkscommissaris met drie leden van het Interkerkelijk Overleg (behalve Aalders, die de gearresteerde voorzitter van het IKO, prof. mr. Paul Scholten [1875-1946], verving, waren ook de gereformeerde dr. Jannes Johannes Cornelis van Dijk [1871-1954], oudminister van defensie, en de rooms-katholieke vertegenwoordiger mgr. Felix Aegidius Hubertus van de Loo [1886-1959] daarbij aanwezig; GCH), waarbij Aalders de woordvoerder was. De Rijkscommissaris dr. Arhtur Seyss-Inquart werd ter zijde gestaan door Generalkommissar zur besonderen Verwendung Fritz Schmidt (1903-1943) en prof. dr. Jacobus Johannes Schrieke (geboren 1884, zoon van hervormd predikant ds. Otto Schrieke [1856-1921] en broer van prof. dr. Bertram Johannes Otto Schrieke [1890-1945], indoloog en minister van onderwijs in het vijfde kabinet-Colijn-overleden 1976), prominent NSB’er en secretaris-generaal van het ministerie van justitie (1941-1945). Op onverschrokken wijze zette Aalders in zijn rede uiteen, wat gerechtigheid, barmhartigheid en vrijheid van geweten voor kerken en christenen betekenden, wees hij de arbeidsdienst af, kwam hij op voor de vrijheid van onderwijs en noemde hij de oprichting van de Cultuurkamer een ingreep in de geestelijke vrijheid. Onder het trefwoord ‘barmhartigheid’ nam Aalders het op voor de vervolgde Joden: “Wir vermessen die Barmherzigkeit speziell den Juden gegenüber. Wir gehen auf die Rassenfrage nicht ein. Sie hat verschiedene Aspekte. Nur behaupten wir mit Nachdruck, dass bei aller Ungleichheit zwischen Mensch und Mensch, auch zwischen Rasse und Rasse, für den Glauben, d.h. in Christus, wie der Apostel sagt, kein Jude ist noch Grieche (Gal. 3: 28), weil Christus für alle gestorben ist, um Ihnen die Kindschaft Gottes zu schenken. Aber was uns jetzt insbesondere bewegt, ist die Tatsache, dass im Laufe des Jahres 1941 zahlreiche Juden verhaftet und ab-

transportiert worden sind, und dass seitdem offizielle Mitteilungen über erschütternd viele Todesfälle unter diesen Deportierten eingetroffen sind. Die Kirchen würden gegen ihre elementarsten Pflichten verstossen, wenn sie nicht vor der Obrigkeit verlangten, diese Massnahmen ein Halt zu gebieten. Barmherzigkeit ist die erste Pflicht, die die Kirche als göttlich anerkennt, jedem Menschen gegenüber, im Namen des Gekreuzigten" (Touw, I, 390v., II, 70v.).

Spoedig hierna volgde zijn arrestatie (op 3.3.1942; GCH). Het feit van deze arrestatie, al duurde deze kort (een paar dagen, GCH), heeft zijn geestelijke kracht aangetaast. Aalders heeft onder de bezetting geleden, want als "christen-humanist" (G. van der Leeuw) onderging hij de vernietiging van christelijke en menselijke waarden, geweldpleging en politieke moord als een demonische beproeving, die voor hem persoonlijk tenslotte met een tragische geestelijke verduistering gepaard ging" (E. Emmen).

G. van der Leeuw schreef over zijn levenseinde: "De wel zeer korte, maar voor een man als Aalders uitermate grievende gevangenneming in het begin der bezetting, de vrijheidsberooving, de dichtvallende deur in de gevangenis, waarvan hij zelf regent was, de vernederende reis onder Duitsch geleide, dat alles greep hem meer aan dan in de eersten tijd wel bleek. De harde jaren der bezetting, de lange treinreizen in overvolle ijskoude of smoorheete coupé's, vaak tweemaal per week ondernomen, ondermijnden zijn gezondheid. Hij begon moeilijk te loopen. In 1943 zag ik hem in een volle kerk voor mij flauw vallen. 't Liep goed af, maar het was een waarschuwing. Het reizen was onmogelijk geworden, het gezichtsvermogen liet hem in de steek. Een zeer kort wandelingetje naar het naburige parkje was eenige inspanning en vertier. Voor dezen levendigen geest, die zich uitdrukte in snellen gang en onafgebroken beweeglijkheid, een vreeselijke bezoeking. Gedoemd tot volstreekte werkloosheid, geraakte de geest op dwaalwegen. God heeft dezen grooten man wel zeer klein gemaakt. Op 19 Maart 1945 is hij gestorven".

Overigens was Aalders gedurende de eerste oorlogsjaren steeds voorstander geweest van voorzichtig opereren in de richting van de bezettende overheid: hij 'toonde nog een groote reserve tegenover een openlijk spreken der Kerk over de vragen van den tijd in het algemeen' (Touw, I, 374), vond dat de onderwijzers toch maar de Ariërverklaring moesten tekenen en adviseerde de predikanten ook voor de bezettende overheid te bidden, bijvoorbeeld in de trant van: 'dat God de macht van de overheerschers wil temperen en gebruiken in Zijn dienst'.

Bibl.: Prof.dr. W.J. Aalders, *De nood des tijds* (1934); W.J. Aalders, *Nieuw-Germaansche Theologie* (Amsterdam, 1935); W.J. Aalders, *Neutraliteit* (Baarn, 1936).
Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 90, 95, 98, 193, 538, 561, 564, 572; E. Emmen, lemma 'Aalders, Willem Jan' in: *Biografisch Lexicon I*, 23vv.; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 23vv., 45vv., 48, 60, 68; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV*, 716, 718v.; V, 342, 346vv., 686v.; 698v., 1027; VI, 15, 483n; G. van der Leeuw, *Levensbericht W.J. Aalders*, in: *Jaarboek 1944-1945 van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen*, 197-204; H.J. Neuman, *Arthur Seyss-Inquart*, 234; Stefan van der Poel, *Joodse Stadgers*, 126; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940--1945*, 39, 43, 70, 80vv., 93, 185; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 45, 58v., 66, 98, 100v., 103vv., 176, 190, 242, 246, 310, 312, 338, 351-355, 374, 390, 400, 402, 443, 450, 456, II, 64, 66, 70-74, 77, 79, 264, 266.

3. Bastiaan Jan Ader Drager *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 30.12.1909 te 's Gravenzande, zoon van onderwijzer Bastiaan Ader en Antje van der Schaaf-gefusilleerd 20.11.1944 in het Schupse Bos bij Rhenen als represaille voor een aanslag op een Duitse onderofficier in het 'Sperrgebiet'; tijdelijk begraven Algemene Begraafplaats Veenedaal; in november 1944 begraven in het familiegraf van zijn schoonfamilie Appels op de Oude Algemene Begraafplaats in Driebergen; men vond een Gezangenboekje in zijn kleding met een vouw bij de laatste verzen van Gezang 139 (Hervormde Bundel): "En nu, Gij zult mij niet verlaten in mijn dood, maar mij, als nat de heuvels zijn en koud het vale morgenrood, in indeloos erbarmen voor eeuwig bergen in uw schoot"); later overgebracht naar het Nationaal Ereveld Loenen, E 52).

Ds. Ader studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; hij behaalde in 1936 zijn kandidaatsexamen theologie en maakte vervolgens een fietstocht naar Palestina; hervormd hulppredikant Haarlemmermeer-Badhoevedorp (september 1937-oktober 1938; predikant te Nieuw Beerta (1938-1944; opvolger van ds. Eise Postma,

zie daar); godsdienstleraar aan het Gymnasium te Winschoten; gehuwd op 25.9.1935 te Amsterdam in de Willem de Zwijgerkerk met **Johanna Adriana Appels** (9.5.1906-31.7.1994), zie daar.

“Ds. Ader gaf vanaf 1943 les aan het Winschoter Gymnasium. Met zijn vrouw ... zorgde hij ook thuis voor veel onderduikers. De broers Jacob Levie (1906 Beerta, zoon van Simon Levie en Marieke Kampion [1877 Beerta-20.3.1943 Sobibor]-1955 Muntendam; gehuwd 1938 met Juliane Joosten [1918 Lippstadt-7.5.1943 Sobibor] en Levie Levie uit Beerta en het jonge echtpaar Herbert (Watermann; 1914 Bunde-1993 Winschoten) en Lientje Watermann-Klein (1917 Onstwedde, Stadskanaal-2010 Winschoten) uit Nieuwe Schans, dat in 1942 in Winschoten woonde, konden op hun steun rekenen. Zij werden ondergebracht bij de ongehuwde broers Jager in Nieuw-Beerta. Herbert besloot op advies van enige boeren met wie hij zaken deed al vrij vroeg om onder te duiken. Johanna Watermann, Herberts moeder, weigerde echter om zich te verschuilen. Lientje voelde zich wat verloren tussen al die mannen, die soms een wat grove humor vertoonden. Mevrouw Ader bezocht haar daarom regelmatig. Herberts zuster Ruth was samen met anderen in de pastorie van de Aders ondergedoken” (zie hier onder; E.P. Boon/ J.J.M. Lettinck)

*“Zij (mevr. Ader, GCH) had een Joodse vriendin in Amsterdam (= Lilly Samuel, 1909-1944; GCH) en die schreef haar: “Kan ik een tijdje bij jullie logeren? Ik ben in grote nood”. Toen mevrouw Ader deze brief aan haar man liet lezen, was die juist in een pessimistische bui en zei: “Daar heb je ’t al ..., ik eindig mijn leven nog in een concentratiekamp”. Maar de vriendin mocht wel komen, en na haar vele anderen. Over de tweehonderd werden ondergebracht. Lilly Samuel was overigens ook een uitstekend fotografe en maakte zelfs een aantal foto’s van de onderduikers (behalve Joden ook geallieerde vliegers) in de pastorie van ds. Ader (zie: René Kok/ Erik Somers, 222). Via zijn collega Klaas Beks in Garsthuizen kwam Ader in het verzetswerk terecht. Hij raakte aanvankelijk betrokken bij het werk van de LO onder de verzetsnaam ‘Augustinus van Zaanen’. Later trad hij toe tot de ‘hervormde’ groep van de Groninger verzetsman Roelof Gjalte Radersma (1902-gefusilleerd 19 september 1944 te Exloo), die vond dat de LO te veel gedomineerd werd door gereformeerden. Ook ds. Klaas Beks (zie daar) maakte deel uit van deze groep. Ds. Ader spande zich met name in voor het redden van Joden uit de Joodsche Invalide in Amsterdam. Minstens 17 Joodse onderduikers verzorgde hij zelf met zijn vrouw, o.a. verpleegster Johanna-Ruth Dobschiner (1925-2002), kantoorbediende-stenotypiste Elly van Gelder (2.12.1906 Amsterdam-omgekomen 22.3.1945 in Kdo. Malchow), Martha de Lieme (dochter van banketbakker Maurits de Lieme [1888-1945] en Eva de Lieme-Beek (1889-1963), zie hierna), de al genoemde Lilly Samuel (1909-1944, die Jo Ader kende uit Amsterdam als redacteur bij een uitgeverij, die Lilly’s foto’s afnam), verpleegster Ruth Watermann (geboren 1919 Bunde als dochter van Julius Watermann [1876-1926 Nieuweschan, begraven Winschoten] en Johanna Löwenstein [1891 Obernkirchen-1943 Sobibor]-overleden 2015 Den Haag) en korte tijd reiziger/banketbakker Maurits de Lieme (1888-1945) en Eva de Lieme-Beek (1889-1963). Ook de arts Samuel Elias (Sam) Bos (geboren 1922 Amsterdam, zoon van Joseph Bos [1886-1943 Sobibor] en Mathilda Bos-Serlui [1896-1943 Sobibor] en latere echtgenoot van Ruth Watermann; overleden 2017 Den Haag), Miep Wonder, portier I. Abram, zuster Mansveldt (?) en Lisette Juliëtte Bolle (21.1.1924 Amsterdam, dochter van drogist Philip Rafael Bolle en Flora van Dam-26.7.2015 Rotterdam; ze trouwde later met Julius André Cats [geboren 1916, zoon van Salomon Cats en Dorothea Clara Cohen-overleden), zijn latere rechterhand (zie ds. P.F.Th. Aalders), wist hij uit de Joodsche Invalide vandaan te krijgen en elders onder te brengen. Verder onderhield hij onder meer contact met de verzetsman (leraar, geen ‘pastoor’ zoals *Yad Vashem* abusievelijk vermeldt) Jan Meilof IJben en (via hem?) met ds. Hendrik Berkhof (zie daar) in Lemele en andere collega’s als ds. Dick Boon (zie daar) te Bovenkerk en ds. Johan Willem Siertsema (zie daar) te Haarlem. Ook zijn vrienden Arnold Blok (1913-gefusilleerd 5 september 1944 te Vught, controleur bij de KLM), de communistische kunstschilder Willem Gerardus (Wim) Haagen (1910 Bergenschenhoek-29 maart 1945 in KZ Langenstein-Zwieberge), die met Elly van Gelder samenwoonde in Amsterdam, betrok hij in juli 1942 bij zijn verzetswerk en met hen vele anderen, o.a. de gereformeerde Herman Mathieu Jozef Hubert Hellenbrand (1914-1989) en zijn vrouw Petronella Hellenbrand-Couvée (1919-2006) uit Heerlen-Molenberg, die ervoor zorgde dat enkele tientallen Joden uit Twente in Limburg de oorlog konden overleven.*

In de zomer van 1944 ontwikkelde ds. Ader een plan om de nog niet gedeporteerde Joden in Westerbork te bevrijden. Hij zou dan een zogenaamde ‘Urlaub’-trein het kamp binnenrijden (Ader kon een locomotief besturen) met enkele tientallen verzetsstrijders in Duits uniform aan boord, die de bewaking zouden uitschakelen en de Joden zouden bevrijden. Ongeveer 200 verzetslieden zouden bij de actie betrokken worden. Onderdeel van dit plan was ook (op verzoek van Britse autoriteiten, die van de overval op de hoogte waren?) het onklaar maken van de spoorbrug over het Buiskooldiep bij Ulsda, zodat het spoorwegverkeer van en naar Duitsland gestremd zou worden. De treinen die uit Westerbork vertrokken naar het oosten liepen altijd via dit enkelspoor. Helaas kon de actie niet tot uitvoering worden gebracht. Verraad noodzaakte ds. Ader al op Goede Vrijdag (7 april) 1944 onder te duiken in Amsterdam, waar hij vooral werkte aan het Westerborkplan. Om die reden moesten ook alle Joodse onderduikers in de pastorie elders worden ondergebracht. Mevrouw Ader bleef.

Op 22.7.1944 werd Ader door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd op een adres aan de Pieter Kiesstraat te Haarlem, mogelijk tijdens een voorbereidingsgesprek voor de overval op Westerbork. *Bij alle verhoren weigerde hij hardnekkig namen van ondergedoken joden te noemen. Toen hij begreep, dat zijn activiteiten hem het leven zouden kosten, schreef hij aangrijpende gedichten in de cel. Na korte tijd werd hij overgebracht naar de gevangenis aan de Weteringschans te Amsterdam. Daar gaf hij in het geheim door hem gemaakte preken door aan medegevangenen.* Ook verleende hij pastorale bijstand aan medegevangenen die zouden worden doodgeschoten. Hij onderhield contact met hen in code via de verwarmingsbuizen. Minstens één maal werd met toestemming van de bewakers een gebedsstond gehouden waarin ds. Ader voorging. Hij ontving d.d. 22.11.1967 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding (hij wordt daar abusievelijk ‘Sebastiaan Jan Ader’ genoemd). In Drieborg werd de ‘Ds. B.J. Aderstraat’ naar hem genoemd en in Israël (in Netiv Halamed Héh) werd het ‘Ds. B.J. Ader Park’ door het Joods Nationaal Fonds naar hem genoemd. Zijn zoon D.A.V.E. (Erik) Ader, oud-diplomaat (o.a. ambassadeur in Vietnam en Noorwegen), voert daar momenteel actie tegen, omdat het bos is aangeplant op de plaats waar zich ooit het Palestijnse dorp Abu Shrou bevond (verwoest tijdens de Nakba in 1948; zie artikel ‘Een wrang eerbetoon aan zijn vader’ door Monique van Hoogstraten in ‘Trouw’ d.d. 18.11.2016). Eriks broer, Bastiaan Johan Christiaan (Jan Ader; 1942-1975), was een bekend conceptueel kunstenaar; hij verdrinkte tijdens een solo-zeiltocht over de Atlantische Oceaan.

Contact: Henriëtte en Roland Haagen (haagen@weilers.nl) en Constant van den Heuvel (cdvandenheuvel@kpnmail.nl).

Lit.: J.A. Ader-Appels, *Laat uw licht schijnen – In memoriam 20 Nov. 1944 Ds. B.J. Ader* (VDM-serie III; J.A. Ader-Appels, *Een Groninger pastorie in de storm*; Martha Beukens-Vries, *Uit de schaduw in het licht*, Cap. IV; E.P. Boon/ J.J.M. Lettinck, *De Joodse Gemeenschap in Winschoten, 1683-1964*, 23, 340, 346, 373, 598, 627; Els Boon, artikel ‘De dood van een predikant en de gevolgen voor diens gezin’ in: George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 121-135; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 2; Johanna-Ruth Dobschiner, *Te mogen leven*, 115-127, 133-155, 163, 167, 172, 182-187, 195, 206vv., 211, 216, 225, 227v., 231vv.; ‘Gedenckclanck 1940-1945’, 18vv.; *Het Grote Gebod*, I, 144 en 157, II, 139 en 619; Constant van den Heuvel, *Het kruis op de berg*; F.L. van ’t Hooft, lemma ‘Ader, Bastiaan Jan’ in: *Biografisch Lexicon*, II, 18; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, III, 85; René Kok/ Erik Somers, *De Jodenvervolging in foto’s*, 222; Naomi Koster-Levie: lemma ‘Herbert & Rachel Levie’ in de serie ‘Bevrijdingsportretten’ van Herinneringscentrum Westerbork; Hans Münstermann, *De Onderstroom – Een Ode* (roman over ds. Ader en zijn zoon Bas Jan; ds. Ader wordt er ‘Dominee Koopman’ genoemd); Herman A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 198; Dick Ringlever, artikel ‘Plan om Westerbork te ontzetten door verraad getorpedeerd’ in: *Trouw* d.d. 3.5.1975); Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 162, 361; Leesha Rose, *De tulpen zijn rood*, 158; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 156vv; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 627-630; Harm van der Veen, artikel *Dominee Bastiaan Ader* in: *Toal en Taiken – Tiedschrift veur Grunneger cultuur* jg. 17 (1999), 132vv.; *Yad Vashem*, 70vv., 80, 111, 130, 597, 605, 803, 821.

4. Johanna Adriana Ader-Appels

Draagster *Verzetshedenkingskruis*, ridder in de *Orde van Oranje-Nassau* (geboren 9.5.1906 te Utrecht, dochter van aannemer Jan Appels en Johanna Adriana van Stam-overleden 31.7.1994 te Winschoten; begraven Begraafplaats te Nieuw-Beerta); zie ds. J.W. Deenik; gehuwd op 25.9.1935 in de Willem de Zwijgerkerk te Amsterdam met **ds. Bastiaan Jan Ader** (30.12.1909 's Gravenzande-20.11.1944 Rhenen). Zij bezat de M.O-akte Engels; werkte op het redactie bureau van een uitgeverij en schreef verhalenbundels; verder volgde zij de opleiding tot godsdienstlerares; na de oorlog werd ze hervormd evangelist, later hervormd predikant te Nieuw-Beerta. Zij ontving d.d. 22.11.1967 samen met haar man – zie hierboven – de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Bibl.: J.A. Ader-Apples, *Laat zo uw licht schijnen. In memoriam 20 Nov. 1944 ds. B.J. Ader (VDM-serie no. 11; Amsterdam, z.j.); J.A. Ader-Appels, Een Groninger Pastorie in de Storm* (Franeker, 1947).

Lit.: Martha Beuckens-Vries, *Uit de schaduw in het licht*, Cap. IV; Els Boon, artikel *Een gezamenlijke roeping alleen voortgezet – De dood van een predikant en de gevolgen voor diens gezin*, in: *Van Kansel naar Barak*, 121-135; Johanna-Ruth Dobschiner, *Te mogen leven*, 122-129, 138-158, 172vv., 185v., 190-193, 205vv., 225-227, 231v.; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 156v., 167; *Yad Vashem*, 70vv., 368.

5. Gerrit Willem Alberts

(Geboren 31.1.1886 te Voorst, zoon van landbouwer Albert Alberts en Gerritje van Schoten-overleden 29.3.1961 te Vlaardingen; begraven Begraafplaats Emaus V 2^e klas Zuid nr. 129; “*Geroepen uit de duisternis tot zijn wonderbaar licht*”).

Studie Theologische Hoogeschool van de Christelijk Gereformeerden Kerken te Apeldoorn; kandidaat te Apeldoorn; eerste christelijk gereformeerd predikant te Zutphen (2.12.1923-15.5.1929); emeritus: 15.5.1929; op 2.12.1925 te Zutphen gehuwd met **Cornelia Johanna Adriana Rog** (geboren 3.8.1899 te Zutphen, dochter van de Scheveningse visser Cornelis Rog en Wilhelmina Jansen, dochter van een vishandelaar in Scheveningen-overleden 14.4.1970 te Vlaardingen).

Beide ontvingen postuum – met hun kinderen Gerritje (1926-1991), Wilhelmina (geboren 1927), Albert (geboren 1929) en Cornelis (1932-1996) – op 4.9.1991 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze vanaf januari 1943 onderdak boden aan de Joodse baby Amalia Frederika de Leeuw (geboren te Arnhem).

Lit.: *Yad Vashem*, 74.

6. Gerard Alers

(Geboren 1.6.1886 te Rotterdam, zoon van Gerrit Alers en Rina Cornelia Rozenraad-overleden 25.4.1963 Rotterdam).

Kandidaat te Schiedam (1911); hervormd predikant (Gereformeerde Bond) te Goudriaan (1.10.1911-20.4.1919), te Middelharnis (4.5.1919-16.10.1921), te Nieuw-Lekkerland (30.10.1921-2.11.1930) en te Dordrecht (9.11.1930-30.9.1951 wegens emeritaat); op het laatst van zijn leven was hij blind; gehuwd op 21.9.1911 te Schiedam met **Lena Hille** (geboren 13.11.1885 te Schiedam, dochter van Hendrik Hille en Johanna Suttorp-overleden). In Middelharnis vond men de kleding van Lena Alers-Hille te modieus: te hoge hakken en een te laag uitgesneden hals maakten haar in de ogen van de parochianen tot een stadse joffer, wat niet in overeenstemming was met haar status van domineesvrouw.

Ds. Alers werd op 18.4.1944 gearresteerd ‘op verdenking van Jodenhulp’ en overgebracht naar het politiebureau Haagsche Veer in Rotterdam. Hij werd daar tot 11.5.1944 gevangen gehouden. Op latere leeftijd ging hij nog regelmatig voor in de erediensten, ondanks het feit dat hij toen vrijwel blind geworden was.

Contact: Peter Dillingh (tel. 078-6311549).

Lit.: J.P. Neven e.a., *Kerkelijk leven in beeld. De Alblasserwaard* (2 delen): Jan Ridderbos, *Predikanten in de Frontlinie*, 103; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk II*, 350v.

7. Luitje Alons

(Geboren 10.6.1914 te Hoogezand, zoon van boekhouder Anne Alons en Jeltje Berends Leutscher-overleden 1.8.1989 Eelde).

Kandidaat te Hoogezand, hervormd predikant te Leens (9.6.1940-30.9.1945), te Nijmegen (1945-1949) en te Emmen (4.12.1949-2.10.1955), daarna lid en sinds 1964

algemeen secretaris van de Generale Diaconale Raad van de Nederlandse Hervormde Kerk; per 1.1.1977 ging hij wegens gezondheidsproblemen met vervroegd emeritaat; hulppredikant te Eelde (1977-1981); gehuwd op 2.7.1940 te Hoogezaand met **Pieterdina Vos** (geboren 14 september 1916 te Sappemeer-overleden).

In het huis van Victor van Dam “waren allen bijeen, die morgen in (3 oktober?) 1942 om 7 uur toen ze (de Joden uit Leens) weggevoerd werden. De jonge hulpeloze hervormde predikant, daarbij aanwezig, wist niet beter te doen dan, in overleg met hen, te lezen het gedeelte uit Exodus waar staat: “zeg de kinderen Israels dat zij voorttrekken...” Dit schreef, veertig jaar later, ds. L. Alons (notitie L. Alons, 24.3.1983, i.b.v. De Vey Mestdagh Stichting, Groningen). De ‘jonge hulpeloze predikant’ was hij zelf. Een aantal vrienden nam op straat van hen afscheid. De buschauffeur was erg aardig en maakte geen haast, herinnerde mevrouw Alons zich. Toen ik haar ruim vijftig jaar later sprak – zij is inmiddels overleden – zei zij: “we hadden met z’n allen voor de bus moeten gaan staan”.

Victor van Dam (1878 Aduard-omgekomen 23.11.1942 in Auschwitz) was aanvankelijk gehuwd met Rozette van Hessen (1874 Winsum-1930 Leens; begraven op de Joodse Begraafplaats aldaar) en hertrouwde later met Grietje Bremer (1879 Hoorn-23.11.1942 Auschwitz). Hun zoon en beide dochters met hun partners en kinderen kwamen om in Auschwitz en Sobibor.

Ds. Alons hielp o.a. Simon Benninga (1876 Eenrum, zoon van Noach Benninga [1844-1916] en Juutje van Dam [1845-1930]-1959 Amsterdam), postbode, gemeenteraadslid en borstelmaker uit Eenrum, aan een onderduikadres (zie ds. L. Cannegieter). Simon was gehuwd met Alida van der Hal (1877 Usquert, dochter van Israël van der Hal en Henderika van Dam-1909 Groningen, een jaar na haar huwelijk en een paar maanden na de geboorte van haar zoontje Noach; begraven Joodse Begraafplaats Warffum).

Simon Benninga schijnt na het vertrek van de meeste Joden uit Eenrum nog even vrij te hebben rondgelopen. Misschien moest hij als kerkbestuurder en daarmee vertegenwoordiger van de Joodse Raad ter plaatse nog wat zaken afhandelen. (...) Spoedig zag hij in dat hij nu ook voor de keus stond zich weg te laten halen of onder te duiken. “Als ik onderduik doe ik dat in de hoop mijn zoon nog terug te zien”, zou hij gezegd hebben (zijn zoon Noach, zijn enig kind, had in mei '40 met vrouw en baby naar Engeland te vluchten, maar of die vlucht geslaagd was wist hij niet). Aan wie hij zijn wens onder te duiken bekend maakte is niet bekend, maar als postbode, bestuurslid van het Groene Kruis, gemeenteraadslid en wethouder van Eenrum was hij bij velen bekend, ook buiten het dorp.

Hoe het ook zij, op zeker moment vroeg iemand aan ds. Alons, sedert juli 1940 hervormd predikant in Leens, of deze voor Simon Benninga een onderduikadres kon organiseren. Mogelijk is ds. (Jan Egens) Cannegieter (zie daar), Alons' collega in Eenrum, die we eerder in ons verhaal tegen kwamen, als tussenpersoon opgetreden. Zeker is dit echter niet. Alons stemde toe en nam alvast wat bezittingen van Benninga in ontvangst. Nu nog een onderduikadres vinden! Terwijl hij daarover nadacht passeerde zijn buurman Cornelis Theodorus Bergacker, (1895-1976) het hoofd van de openbare school (Het echtpaar Alons woonde in de pastorie tegenover de kerk, Zuster A. Westerhofstraat 15, Bergacker ernaast op nr. 17). Alons riep Bergacker binnen en deze bleek na overleg met zijn vrouw (Jannigje Wilhelmina Bergacker-van Boeyen; 1902-) bereid Benninga als onderduiker te huisvesten.

Uiteraard moest het adres geheim blijven en het was veiliger dat Benninga het ook niet van tevoren wist. Daarom kreeg hij opdracht op een bepaalde avond uit Eenrum naar het hoofdstation in Groningen te gaan. Daar moest hij de davidster van zijn kleding verwijderen. Volgens afspraak werd hij daar door een onbekende aangesproken met het wachtwoord “Is hier misschien een brievenbus?”. Deze onbekende bood hem een fiets aan (de fiets van ds. Alons). Via een grote omweg (Benninga wist totaal niet meer waar hij was – het was winter en al donker – een keer meende hij echter het Reitdiep te herkennen) kwamen ze in een huis waar Alons hem verwelkomde. Die avond bracht Benninga door bij de familie Alons en na de afgesproken klopsignalen werd hij bij de Bergackers afgeleverd. Daar heeft ‘Ome Jan’ zich als een voortreffelijk onderduiker gedragen. Meestal zat hij op zijn zolderkamertje, slechts een enkele keer kwam hij beneden, op straat verscheen hij nooit. Sommigen wisten te vertellen dat hij in Engeland zat en het was mooi als men in die waan bleef. De levensmiddelenbonnen leverden geen problemen op nadat de illegaliteit een overval had gepleegd op het distributiekantoor in Wehe-Den Hoorn. Dat er geen

mogelijkheid was de Joodse spijswetten na te leven werd door hem al vanzelfsprekend geaccepteerd. Elke sabbat echter zorgde hij ervoor zich netjes te kleden. Later kregen de Bergackers nog een tweede onderduiker in huis, die heel wat meer moeite had zich in de omstandigheden te schikken. Toen Benninga na de bevrijding een wandelingetje wilde gaan maken moest hij weer gauw terugkeren: door het lange in huis zitten waren zijn spieren geheel verslapt.

Over het lot van zijn zoon is hij de hele oorlog in onzekerheid gebleven. Na de bevrijding keerde Noach met vrouw en kind terug. Als chemicus maakte hij carrière in de Verenigde Staten. Na zijn pensionnering schreef hij in 1979 op verzoek van één van zijn zoons het relaas van zijn wederwaardigheden gedurende de oorlog. Dit verhaal is in 1997 als boekje verschenen onder de titel 'Oorlogsherinneringen'. Bij de presentatie ervan overhandigde zijn weduwe – Noach was inmiddels overleden – aan mevrouw Bergacker – ook háár man leefde niet meer – een Israëliësche onderscheiding, het Golden Book Certificate, “als erkenning voor hun moedig gedrag tijdens de Duitse bezetting, waardoor zij het leven hebben gered van Simon Benninga”. Twee jaar (in 1998) later ontving de inmiddels 96-jarige mevrouw Bergacker de onderscheiding Rechtvaardige onder de Volken (= de niet-Joden). Zij ontving die onderscheiding namens Yad Vashem, het herinneringscentrum in Jeruzalem aan de holocaust. Ook haar dochter (Theodora Johanna Mager-Bergacker; 1924-) kreeg toen die onderscheiding, die postuum ook aan haar man en haar vader werd toegekend.

Lit.: Noach Benninga, *Oorlogsherinneringen*; C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 48, 54v. en 103; *Yad Vashem*, 120v.

8. Hendrikus (Henry) van Andel

(Geboren 8.5.1907 te Utrecht, zoon van Henderikus van Andel en Jansje Diderika te Winkel-overleden 12.11.1984 te New Westminster, British Columbia, Canada). Zijn oudere broer ds. Hendrik Willem Helenius van Andel (geboren 1901-overleden 1966; begraven Den en Rust, Bilthoven) was tijdens de oorlog gereformeerd predikant in Rotterdam-Zuid (Katendrecht; 1931-1945); hij was gehuwd 1) met Clara Christina Emilia Theodora Rietberg (geboren 1902, dochter van graanhandelaar Hendrik Rietveld en Clara Christina Theodora Dulfer-overleden 1959 en begraven Den en Rust, Bilthoven), zuster van ds. Johannes Hendrik Rietberg (1884-1947; zie daar) en van Helena Theodora Kuipers-Rietberg (1893-1944); gehuwd met graanhandelaar Pieter Heijo Kuipers uit Winterswijk, met wie ds. Frits Slomp (zie daar) in november 1942 de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers oprichtte, en 2) met Kundina van Halsema (geboren 1908, jongste dochter van ds. Gerard van Halsema [1856-1940] en Willempje Gunnink [overleden 1928, zuster van Zwaantje Gunnink, gehuwd met ds. Cornelis Bos [zie ds. B.A. Bos], zuster van ds. Berend van Halsema [1886-1963], tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Ermelo [1920-1952], en ds. Emo F.J. van Halsema [1890-1964], predikant in Michigan, USA; Kundina overleed in 2001; begraven Den en Rust, Bilthoven).

Hendrikus van Andel was gereformeerd predikant te Krommenie (21.8.1932-1.1.1939), Soest (eerste predikant; 9.1.1939-19.10.1941), Arnhem (26.10.1941-26.5.1946) en 's Gravenhage-West (5.6.1946-14.3.1954); in 1954 ging hij naar de Christian Reformed Church of Canada; hij werd predikant te New Westminster CRC (British Columbia; 1954-1965) en Maranatha CRC te Bowmanville (Ontario; 1965-1977?). Gehuwd op 5.8.1932 te 's Gravenhage met **Wilhelmina (Pim) Alida Margaretha Fernhout** (geboren 9.5.1910, dochter van mr. Fokke Fernhout, directeur van de Handels- en Landbouwbank en voorzitter van de Raad van Beheer van de Holland-Amerika-Hypotheek Bank, en Willemine Henderika Jantina Brouwer-overleden ca. 2.5.2000).

Haar oudere zuster Jantina Wilhelmina (Tine) Fernhout (1904-1963) was in 1924 gehuwd met prof.mr.dr. Herman Dooyeweerd (1894-1977), hoogleraar in de rechtsfilosofie, encyclopedie der rechtswetenschap en oudvaderlands recht aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1926-1965) en grondlegger der reformatorische wijsbegeerte ('*Wijsbegeerte der Wetsidee*', 1953-1958). De filosoof Hendrik Fernhout (1884-1946) was een oom van haar. Hij was in 1912 gehuwd met de schilderes Annie Caroline (Charley) Pontifex Toorop (1891, dochter van Jean Theodorus [Jan] Toorop en Annie Hall-1955). Zij waren de ouders van de schilder Edgar Richard Johannes (Edgar) Fernhout (1912-1974) en de filmer/ fotograaf Johannes Hendrik (John) Fernhout (1913-1987), maar in 1924 liep hun huwelijk stuk. Later hertrouwde Hendrik met Gijsberta Elisabeth Kloosterman.

Willemine Van Andel, dochter van ds. Van Andel, hield in november 2013 in Neerlandia, Alberta een lezing over de belevenissen van het gezin Van Andel in de pastorie aan de Prümelaan 32 tijdens de slag om Arnhem, september 1944. Ze vertelt: *“In de zomer van 1944 woonde er een gezin in onze voorkamer: een echtpaar met twee dochters en een vierjarig Joods jongetje dat ze hadden opgenomen. Hun huis was – zoals zovele –geconfisqueerd door de Duitsers. Ze bleven tot het eind van de oorlog bij ons. Het verhaal dat ik wil vertellen begint op 17 september 1944. Het was een mooie zonnige dag. Mijn broers, zussen en ik liepen van de kerk naar huis toen de sirenes weer begonnen te loeien. De lucht was vol vliegtuigen, steeds meer. We renden het laatste stuk naar huis. De Slag om Arnhem was begonnen. ... De volgende dagen ... bliezen de Duitsers met hun artillerie de binnenstad op en staken gebouwen in brand. De mensen die er nog woonden werden verjaagd. Zo belde er een 17-jarig Joods meisje bij ons aan en vroeg of ze onderdak kon krijgen. Ook zij werd in ons gezin opgenomen en bleef tot het eind van de oorlog bij ons. Op 24 september werd de bevolking via aanplakbiljetten verordonneerd binnen 24 uur te evacueren: 100.000 mensen vertrokken. ... Ook ons gezin ging weg, lopend, met een handkar vol spullen. We hadden vele lagen kleren over elkaar aan. We kregen eerst onderdak bij een echtpaar in Velp, maar al snel liet Ds. Klaas Hart (zie daar), predikant van de Gereformeerde Kerk in Velp, ons weten dat we in zijn huis (aan de Burgemeester Mr. Brandtlaan 13; GCH) konden omdat zij moesten onderduiken. De kerk stelde mijn vader aan als tijdelijk voorganger, en zo konden wij de gehele tijd tot de bevrijding daar blijven wonen. We waren met zijn vijftien: naast de mensen die al in de Prümelaan bij ons woonden, ook onze huishoudelijke hulp en een vriendin van de familie die verpleegster was en dichtbij het front moest zijn”*. De familie Hogeland, die sinds 2010 in de voormalige pastorie aan de Prümelaan 32 in Arnhem woont, vond bij de verbouwing van het pand een aantal brieven en ansichtkaarten uit 1944, die ze welwillend aan de familie Van Andel in Canada hebben overgedragen. Zie verder bij ds. Klaas Hart.

Bron: artikel ‘Oorlogsherinneringen van Willemine van Andel’ op site ‘Historie Angerenstein’ (<http://www.angerenstein.nl/historie>).

9. Johannes Lambertus van Apeldoorn drager *Verzetshedenkingskruis*, ridder *Oranje-Nassau*

(Geboren 8.6.1911 te 's Gravenhage, zoon van tandarts Johannes Jacobus van Apeldoorn en Ouktje de Vries-overleden 9.2.1991 te Bilthoven; begraven te 's Gravenhage).

Hulpdiensten te Zeist (6.6.1937-28.11.1937), gereformeerd predikant te Jutrijp en Hommerts (9.1.1938-5.5.1946) en te Bilthoven (19.5.1946-1.7.1976 wegens emeritaat); gehuwd op 17.12.1937 te 's Gravenhage met **Christina (Tine) van der Gugten** (geboren 2.2.1913 te 's Gravenhage-overleden 22.10.2001 te Bilthoven).

“Een harde werker, systematisch, zakelijk. Maar daaronder school een gevoelig mens. Samen vormden hij en zijn vrouw een hecht span. Ze moesten veel doormaken, al was het alleen al in oorlogstijd, in contacten met de Ondergrondse, bij het verbergen van onderduikers, onder wie een dochter van het Joodse volk, in de Friese pastorie.

Lit.: T.L.H. Pieterse, *In memoriam ds. J.L. van Apeldoorn*, in: *Jaarboek 1992 der GKN*, 481v.

10. Johannes Lodewijk van Apeldoorn

(Geboren 26.1.1882 te Enter/ Wierden, zoon van de orthodox-hervormde predikant ds. Lambertus Johannes van Apeldoorn [1850-1939] en Anna Johanna Jacoba de Hoog-overleden 22.8.1952 ‘De Polberg’ te Wapenveld; begraven Algemene Begraafplaats Wapenveld).

Zijn oom ds. Adriaan van Apeldoorn (1845-1934) was gereformeerd predikant, laatstelijk te Scherpenzeel. Zijn zuster Cornelia Johanna van Apeldoorn (1881-1966) trouwde met de hervormde predikant Anne Rodenburg (1872-1940), terwijl zijn jongere broer ds. Jan Cornelis van Apeldoorn (1884-1961) tijdens de oorlog orthodox-hervormd predikant was te Leiden (Marewijk en Centrum; 1930-1949) en bepaald niet afwijzend stond tegenover de Duitse maatregelen jegens de Joden: ‘(Ouderling van Nes) *‘achte het wenselijk om steun te betuigen aan de benarde Joodse volksgroep. Hij stelde voor dit aan de synode te schrijven. Vier van de kerkeradsleden, waaronder J.C. van Apeldoorn en de NSB’er dr. J van Ham* (leraar aan de Christe-

lijke HBS en hoofd van de afdeling Boekwezen van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten), waren er tegen. Ze vroegen zich af of dit wel de taak van de kerk was en betoogden dat vroeger ook niet door de kerk tegen het wanbeleid van de regering geprotesteerd werd. Het voorstel van Van Nes werd met vier stemmen tegen aangenomen. Op 16 december (1940) ging een brief uit naar de Algemene Synodale Commissie waarin het dringende verzoek gedaan werd “om al het mogelijke blijven doen, opdat Nederlanders van Joodschen bloede zich van de geestelijke steun der kerk verzekerd weten, nu zij als niet-gelijkwaardig met andere Nederlanders beschouwd worden door de maatregelen der ons land bezet houdende macht”. Een derde broer was uitgesproken ‘fout’: rechtshistoricus – hoogleraar voor de geschiedenis van de Nederlandse rechts- en staatsinstellingen en de inleiding tot de rechtswetenschap aan de Universiteit van Amsterdam (1921-1945) – en prominent lid van de NSB, prof. mr. Lambertus Johannes van Apeldoorn (13.12.1886 IJlst-15.8.1979 ‘s Gravenhage), gehuwd met Grietje Wilhelmina Keij (1893-9.3.1983 Loosdrecht). De latere verzetsman en (mede)oprichter van de Amsterdamse Studenten Groep (ADG), die overal Joodse kinderen onderbracht, ergerde zich mateloos aan zijn colleges: “Hij (Piet Meerburg) werd actief in het groeiende studentenprotest, mede gevoerd door zijn afkeer van foute docenten als professot Van Apeldoorn, een beruchte NSB-hoogleraar. ‘Die begon over het Grootgermaanse Rijk. Iedere keer dat hij daarover begon, werden wij in de colleges vervelend. We begonnen met de vuisten te slaan en te zeggen dat we dat niet wilden en dan liepen we weg. Of hij liep weg. Geweldige toestanden waren dat daar’ (B.J. Flim).

Ds. Johannes Lodewijk van Apeldoorn studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en werd theologisch kandidaat in 1905, vrijzinnig hervormd en socialistisch (SDAP) predikant te Peize (6.1.1907-8.11.1911), Noordbroek (15.11.1911-9.11.1913), Bellingwolde (16.11.1913-5.11.1922) en Boornbergum/ Kortehemmen (12.11.1922, als eerste predikant uit de vrijzinnige school-30.4.1947 wegens emeritaat); gehuwd 1) op 21.9.1905 te Groningen met **Helena Lucretia Holsboer** (geboren 1882 te Wiesen, Graubünden, Zwitserland, dochter van Mathias Arnold Holsboer en Evarina Katharina Breedijk-overleden 29.8.1953 te Baarn; op 18.6.1925 te Leeuwarden gescheiden) en 2) op 4.12.1926 te Smalingerland gehuwd met **Aafke Ates Zijlstra** (geboren 8.1.1904 te Stynsgea, dochter van boer Ate Alberts Zijlstra en onderwijzeres Minke Oosterhof-overleden 14.5.1986, begraven te Wapenveld). Tijdens de crisisjaren stichtte ds. Van Apeldoorn samen met zijn collega’s ds. Dirk Bakker (1889-1954) van Drachten en ds. Lambertus Hendrik (Bart) Ruitenbergh (1905-1992) van Surhuisterveen, met wie hij zich had aangesloten bij de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers, ‘Het Gebouw’ te Kortehemmen, “een centrum waar werklozen worden uitgenodigd om door middel van cursussen en gesprek een weg te zoeken naar een nieuw bestaan”. ‘Het Gebouw’ kwam in 1937 gereed. Tijdens de oorlogsjaren zaten er vijf Joden ondergedoken in de grote pastorie van Kortehemmen: “Ds. Van Apeldoorn wie in stânfêstich man. Yn de besettingstiid kaam dat faak nei foaren. Net in soad doarpelings wisten dat er yn de grutte pastorie in stikmannich Joaden ferburgen sitte. Neffens dochter Dieneke sieten der geregeld in stik as fiif ûnderdûkers yn de âlde pastorie op in geheim plakje. Ek hie dominy kontakten mei de minsken fan it ferset. Wa ’t in nij-ferfalske – persoansbeys ha moast, koe dat mei Van Apeldoorn regelje. En yn syn preken besocht er it tramtearre folk moed yn te spreken”. Op 15 november 1944 werd hij met 27 andere mannen uit Boornbergumjij zat daar ondergedoken op het adres A 44) opgepakt bij een razzia voor de Arbeidsdienst om op 15 maart 1945 gedeporteerd te worden naar het concentratiekamp Neuengamme. Vandaar werd hij overgebracht naar Hannover-Stöcken en Mieste en overleefde de massamoord in Gardelegen. ‘Dominy wie te âld foar de Arbeidsdienst. Hie Van Apeldoorn him mar stilhâlden. Koed er sok ûnrjocht net oansjen? Besocht er syn ûnderdûkte Joaden te beskermjen? Wa sal it sizze. Feit is dat er as lêste fan de jacht yn Boaenbergum/ Koartehimmen ophelle waard. De hearen hienen har nocht fan dat gepraat, fan dy útdaagjende hâlding. Dan foar straf mar mei de bus yn, dy’t foarriden kaam’. Op 20 mei 1945 keerde hij – lichamelijk gebroken – terug in Friesland. In Boornbergum werd de ‘ds. J.L. van Apeldoornstraat’ naar hem genoemd.

Lit.: Willem Banning (1888-1971), *Terugblik en perspectief*, 52; Jochum Dijkstra, *En de vlaggen wapperden*; Bert Jan Flim, *Onder de klok*, 118; J. Frieswijk en J.D. Gardener, *Vijftig jaar Kortehemmen*; dr. Judith Schuyf, *Nederlanders in Neuengamme*, 61,87,201,246; Chris Sol, artikel ‘Heer wat wilt Gij dat wij doen? Hervormden en

gereformeerden te Leiden in de eerste fase van de Duitse bezetting (mei 1940-voorjaar 1941)'; H.C. Touw, Het verzet der Hervormde Kerk II, 350v.

11. Bernardus Johannes Aris

(Geboren 22.6.1899 te Drachten, Smallingerland, zoon van ds. David Jacobus Aris [1869-1923] en Anna Wilhelmina Beumer-overleden te 2.10.1947 Amsterdam; crematie op Westerveld; de uitvaartdienst werd geleid door ds. J.M. de Jong van Stompvoren: zie daar).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen en aan de Rijksuniversiteit te Leiden; vrijzinnig hervormd predikant te Nieuwe Schans (-1926), te Hoogezand (16.9.1926-13.10.1929), te Oudkerk-Roodkerk en te Amsterdam (1932-1947); medewerker van de VPRO; dichter en vertaler; gehuwd op 4.8.1925 te Leeuwarden met **Cornelia Tiersma** (geboren 10.3.1899 te De Slood, Hoogeveen, dochter van boterhandelaar Tjitte Tiersma en Leeuwkje Cnossen-overleden 4.8.1925).

Ds. Aris zat van september 1942 tot eind maart 1943 gevangen in Amersfoort en Vught omdat hij in zijn preken het antisemitisme had gehekelde; verbindingsman van het hervormd kerkbestuur van Amsterdam met de hervormde (verzets-)Groep 2000 onder leiding van Jacoba van Tongeren (1903-1967; zie ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Krebs, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik) die zich o.a. inspande voor Joodse onderduikers. Lit.: Willem Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 90; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 127; Paul van Tongeren, *Jacob van Tongeren*, 69v., 72vv., 76, 97, 122vv., 149v., 176, 195, 203-207, 209v., 212v., 216, 221, 223v., 233, 257, 265, 272, 279, 310, 312v., 352, 355, 360v., 385, 390, 448 en 484; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 579; *II*, 350v..

12. Gerrit Pieter van Arkel, drager *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 3.7.1914 te Groningen, zoon van horlogemaker Cornelis Johannes van Arkel en Jantje Visser [ca. 1891-1918 Spaanse griep?] -omgekomen 5.8.1944 bij een treinbeschieting te Oldebroek, toen hij onderweg was om een Joods jongetje naar een onderduikadres te brengen [volgens Jaap Zwaaf; zie hieronder]; ds. Van Arkel ligt begraven op de Gemeentelijke Begraafplaats van Noord-Scharwoude, links naast de kerk).

Assistent Gemeentelijk Museum (Groningen?), gereformeerd hulpprediker te Huisum c.a.(20.3.1942-15.8.1943) en gereformeerd predikant te Noord-Scharwoude (12.9.1943-5.8.1944); gehuwd op 3.9.1943 te Groningen met **Derkina (Deddie) Jantina van der Vegte** (geboren 10.11.1916 te Groningen, dochter van ds. Gerrit Helmus Albertus van der Vegte [1874-1936] en Geertje Veldhuis Kroeze-overleden 27.5.1999 te Haren en begraven op de Gemeentelijke Begraafplaats te Noord-Scharwoude); ditrectrice Nijverheidsonderwijs in Rotterdam en Groningen.

Haar oudere zuster Tonia Houwina van der Vegte was gehuwd met ds. Kornelis Jochem Schaafsma (1911-1983), tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Gameraen (1937-1943) en te Ruinerwold-Koekange (1943-1946); na de oorlog was hij jarenlang actuaaris van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland; zijn neef, dr. Klaas Jochum Schaafsma (1898-1966), was geneesheer-directeur van de Stichting 'Groot Bronswijk' te Wagenborgen en verzetsman (OD, Pilotenhulp en BS).

Ds. Van Arkel bracht het jonge Joodse echtpaar Jacob (Jaap) Zwaaf (1923 Rotterdam-2012 Apeldoorn; begraven Hervormde Begraafplaats Wenum) en Martha Zwaaf-Sluijs (3.4.1921 Amsterdam-5.4.1988 Apeldoorn; begraven Hervormde Begraafplaats Wenum), dat hij catechisatie had gegeven, naar veilige onderduikadressen, o.a. bij een slagersfamilie in Opperdoes en bij de familie Haukes te Medemblik (informatie: mevr. Channah Zwaaf-Hazelzet te Apeldoorn). In Israël (Yatir) heeft het Joods Nationaal Fonds het '*Gerrit Pieter van Arkel Park*' naar ds. Van Arkel genoemd.

Bron: egodocument van Jaap Zwaaf over zijn onderduiktijd dat hij schreef voor zijn beide zonen (een kopie berust bij het NIOD).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 238 (hij wordt daar abusievelijk als 'C.J. van Arkel' aangeduid).

13. Jan Berend Assendorp

(Geboren 7.3.1917 te Deventer, zoon van koperslager Derk Jan Assendorp en Catharina Louiza Roeberts-overleden 23.1.2010 te Ede).

J.B. Assendorp was voorganger Vereniging van Vrijzinnige Hervormden, afdeling-Velsen (1.9.1951-28.6.1959); kandidaat te IJmuiden-Oost 1959; vrijzinnig hervormd predikant te Zierikzee (5.7.1959-30.4.1982 wegens emeritaat); voorganger bij Nederlandse Protestanten Bond-Lunteren; woonde laatstelijk Groenendaal 632, Ede. Hij was ongehuwd.

Gedurende de oorlog was hij actief in het verzet in Neede. Hij ontving op 23.2.1984 de *Yad Vashem* onderscheiding omdat hij “*in oktober 1943 Catharina Clara Peper-de Leeuw* (weduwe van Jacob Peper 1907-1942 Auschwitz) *en haar vijfjarig zoontje* (Jacques Ernest Peper, geboren 1938) *van het huis van de familie Meima in Neede naar het huis van mej. Stoffel in Deventer bracht. Om het risico tot een minimum te beperken bracht Jan ze ’s nachts op de fiets. De reis nam drie uur in beslag. Catharina Clara Peper getuigt dat Jan meermalen jonge kinderen uit Amsterdam naar het huis van de Meima’s in Neede bracht, van waaruit ze vervoerd werden naar andere adressen”.*

Lit.: *Yad Vashem*, 87, 598.

14. Adrianus Elias van Baalen

(Geboren 16.9.1882 te Utrecht, zoon van Elias van Baalen en Cornelia van Geelkerken-overleden 28.1.1946 te Zwolle; begraven Begraafplaats ‘Kranenburg’ te Zwolle).

Kandidaat Utrecht (1913); hervormd predikant te Nieuwland-Oosterwijk (4.1.1914-6.2.1921), te Kage (13.3.1921-8.4.1928), te Broek op Langedijk (15.4.1928-20.6.1937) en te Makkum (27.6.1937-1944>; zijn jongere broer Elias van Baalen Jr. (1888-1951) was actief lid van de NSB in Utrecht; Adrianus Elias was gehuwd 1) op 18.12.1913 te Utrecht met **Henriëtte Margaretha van Daalen** (geboren op 11.9.1883 te Utrecht, dochter van Bernardus van Daalen en Johanna Schoonenberg-overleden op 11.8.1936 te Broek op Langendijk) en 2) met **Timmeltje Weima** (geboren 5.9.1889 te IJlst, dochter van arbeider Sake Weima en Geesje Jongedijk-overleden 25.3.1970).

Samen met de Hervormde collega ds. A.E. van Baalen en pastoor L.H.L. de Jong was hij (= ds. Laurens Touwen; zie daar) actief betrokken bij het verbergen van Joodse burgers.

Lit.: Jan Ridderbos, *Predikanten in de Frontlinie*, 149.

15. Drs. Johannes Hendrik Alderse Baas

(Geboren 15.6.1914 te Amsterdam, zoon van timmerman Wilhelmus Johannes Baas en Maria Cornelia Roos, dochter van een boterhandelaar-overleden 22.10.2001 te Amsterdam; begraven Begraafplaats ‘Zorgvlied’ te Amsterdam).

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en lid van een ondergrondse studentenverzetsgroep; na de oorlog gereformeerd predikant te Wollega/ Noordwolde (evangelisatiearbeid; 29.8.1946-30.11.1952), te Hillegersberg-Terbregge (14.12.1952-13.4.1958), te ‘s Gravenhage-West (evangelisatie-arbeid; 27.4.1958); te Amsterdam (22.5.1966-29.8.1976) en te Bussum (12.9.1976-2.9.1979 wegens emeritaat); verpleeghuispastor in Naarden (‘Naarderheem’) en Amsterdam (‘De Poort’ (1981-1990) en ‘Hospice Wallone’); gehuwd op 24.7.1946 met **Maria Theodora (Door) van den Berg** (geboren 27.12.1922 te Zutphen, dochter van onderwijzer Hendrik van den Berg en Margaretha Wilhelmina Maalsen-overleden 21.6.2010 te Amsterdam).

Ds. Alderse Baas ontving op 28.11.1978 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij onderdak verzorgde voor Jacob H. Coppenhagen (1913-1997), die hij al kende vanaf zijn middelbare schooljaren. Jacob was zoon van Haim Isaac Coppenhagen (1874-1942) en kleinzoon van Isaac H. Coppenhagen (1846-1905), leraar Hebreeuws, die een begin maakte met de beroemde Coppenhagen-Collectie of Otsar Haim (= ‘Levende Schat’), een rijke boekencollectie die de oorlog dankzij Jacob overleefde. De collectie van 30.000 boeken over de Joods-Nederlandse geschiedenis maakte aanvankelijk deel uit van Ets Haim in Amsterdam, van 1965-1969 beheerd door Jacob die er toen bibliothecaris was. In 1969 nam Jacob de collectie mee naar Israël omdat hij daar bibliothecaris voor de Israëlische Omroep was geworden. Na zijn dood in 1997 wilde de familie de collectie veilig stellen en bracht haar onder in het Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, een deel van Oxford University, gevestigd in Yarnton Manor bij Kidlington, ten Noorden van Oxford.

Lit.: W.P.H. Pouwels, *In memoriam Johannes Hendrik Alderse Baas* in: *Historisch Tijdschrift der GKN*, nr. 4 (april 2004), 35vv.; *Yad Vashem*, 74.

16. Anne Dirk Attes Bakker

(Geboren 26.4.1917, zoon van Atte Bakker-overleden 11.4.1997 Leeuwarden; begraven Noorderbegraafplaats Leeuwarden); kandidaat te Leeuwarden (1943); hervormd hulppredikant te Kuinre (28.3.1943).

Hervormd predikant te Lemele (18.6.1944-27.10.1946; opvolger van dr. H. Berkhof), te Nijland (3.11.1946) en te Voorburg (6.9.1953-1.11.1961 met eervol ontslag); vervolgens leraar Bijbelkennis en cultuurgeschiedenis aan de gemeentescholen voor V.H.M.O. te Leeuwarden. Hij vertaalde o.m. college-dictaten van een zomersemester dat de Zwitserse theoloog Karl Bart in 1946 gaf. Gehuwd op 23.5.1944 te Leeuwarden met N.N.

“Een Joods echtpaar, Bep (Betje Dikker-de Vries [1908 Amsterdam-1998 ’s Gravenhage] en Ies Dikker (Isidore Simon Dikker [1902 Amsterdam-1984 Haarlem], manufacturier te Zandvoort; zie ds. N.A. Waaning), kreeg van dominee Berkhof (zie daar) onderdak aangeboden in de kerk van Lemele. In mei 1944 nam de opvolger van dominee Berkhof, dominee Bakker, de zorg voor hen van hem over” (B.J. Flim). Maar dat was bepaald geen veilig adres. *“In 1944, toen de bezetting grimmiger werd, overlegde men in Lemele voortdurend over de veiligheid. Het waarschuwingssysteem werd verbeterd en de nieuwe dominee zag erop toe dat niemand onnodig risico’s nam* B.J. Flim). *Na een wapenvondst in de kerk van Lemelerveld moest het echtpaar Dikker zich een maand elders schuilhouden, waaronder een kuil in het bos en een kippenhok. Daarna konden ze weer terug in de kerk in Lemele. In februari legden de Duitsers beslag op de kerk. Bep en Ies wisten op het nippertje te ontsnappen en vonden een onderduikadres in de buurt. Ze werden daar op 10.4.1945 bevrijd.”* (Ies Dikker). Voor andere onderduikers gold het volgende: *“Men sprak af dat de Joodse kinderen wel naar school moesten, maar niet naar de kerk. Want schoolgang was nodig, kerkgang niet. Uiteraard zaten ook het schoolhoofd en de leerkrachten in het complot.*

Contact: dr. J.D.Th. Wassenaar (dr.j.d.th.Wassenaar@hotmail.com).

Lit.: Ies Dikker, *Nergens veilig*, 170; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 282vv.; Bert Jan Flim, *Onder de Kloek*, 276, 279, 282, 284 en 301; *Yad Vashem*, 945.

17. Drs. Johannes Adrianus Bakker

(Geboren 30.8.1915 te Amsterdam-overleden 2.5.1973 New York).

Hervormd predikant te Sint Jacobiparochie (-1943), te Bergum (8.8.1943-24.3.1946), docent Volkshogeschool (eerste in Nederland) ‘Allardsoog’ te Bakkeveen (1945), hervormd predikant te Bakkeveen (31.3.1946-7.11.1948) en Oosterheselen (1948-1953); referendaris bij het departement van Maatschappelijk Werk voor de afdeling maatschappelijk opbouwwerk te Leiden (1953). Eervol ontheven van het predikantschap in Den Haag.

*“In Friesland organiseerde een hervormde dominee de onderduik (behalve voor Joden ook voor geallieerde vliegers). Ondanks roddel en achterklap liet hij wel onderduikers bij gereformeerden onderbrengen. Op een dag liep die dominee het (afgedankte) stationnetje (van Sint Jacobiparochie, waarin de familie woonde; GCH) binnen. ‘Ik wordt benoemd in Bergum’, zei hij. ‘dat ligt hier een stuk vandaan, ten oosten van Leeuwarden.’ Het werd mij al snel duidelijk dat hij hulp in de huishouding kon gebruiken. Hij had vier kinderen, van wie de oudste vier was, en er kwam nog een vijfde”. Lowina de Levie (‘Loekie de Lange’, geboren 10.4.1926 Amsterdam, dochter van Herman de Levie [1895 Amsterdam, zoon van Abraham de Levie en Julia van Leeuwen-1977 ’s Gravenhage] en Leonie Serphos [19.10.1898 Enschede, dochter van Abraham Serphos en Lowiena Sanders-1965 Amersfoort), die tot dan toe ondergedoken had gezeten bij een boerengezin in Sint Jacobiparochie, voelde daar aanvankelijk niets voor en nam er contact over op met de gereformeerde predikant van Sint Jacobiparochie, ds. D. Hoornstra (zie daar; GCH), maar die zei: *“Ben ik mijn broeders hoeder?”*. Uiteindelijk besloot ze met haar zusje Julie(ke, geboren 29.6.1930 te Amsterdam) het predikantengezin te volgen naar Bergum. Daar heeft ze het – naar eigen zeggen – niet goed gehad, maar ze paste zich aan. Toen de predikant zelf moest onderduiken kwam haar zus op Schiermonnikoog terecht en zij zelf werd op de fiets naar een predikant in Drachten (dat kunnen de hervormde predikanten Dirk Bakker [1886-1954] of Johannes Dikboom [1899-1987] of de gereformeerde predikant Dirk Ringnalda [zie daar] zijn geweest) gebracht. Na een maand vond ze*

onderdak bij een boerengezin, vervolgens bij een keuterboertje in Jubbega en ten slotte in IJlst. Daar beleefde ze de bevrijding. Op een gedenksteen tegen de voorgevel van de Groate Kerk van Sint Jacobiparochie is een tekst te lezen met onder de Israëliische vlag de woorden: "Om nooit te vergeten. Citaat uit de brief van Yael Ekart aan Fam. D. Dijkstra, smederij te St.-Jabik. "het zijn er niet veel mensen op de wereld, die hun eigen leven op het spel zetten om anderen te redden", Yael Ekart. Yael ('Loly') Bourshtein-Ekart (geboren 22.19.1913 overleden 28.5.2014 Haifa; op de rouwadvertentie staat vermeld: "Tijdens haar gevangenschap in 1944 in Parijs heeft zij, als lid van de groep Joop Westerweel 4 maanden lang geen enkel geheim prijsgegeven en daarmee het leven van velen gered") was verpleegster op het 'Apeldoornsche Bos' in Apeldoorn en ontsnapte in januari 1943 toen de stichting ont-ruimd werd. Ze heeft "De Groate Kerk" in Sint Jacobiparochie enkele malen bezocht toen ze was ondergedoken bij Dirk en Maartje Dijkstra te St.-Jabik (aan het Oosteinde; in 2012 kregen ze postuum de Yad Vashem-onderscheiding) van mei tot december 1943. De dominee van "De Groate Kerk" had tegen haar gezegd: "Hier hoeft je niet meer bang te zijn. Hier ben je veilig". Ondanks het veel grotere gevaar werd ze lid van de geweldloze verzetsgroep van pacifist Joop Westerweel, die er in slaagde het leven van een paar honderd Joden en andere vluchtelingen te redden door ze via Parijs, de standplaats van Yael, naar Spanje te begeleiden". (Zie ook: ds. R. Bakker, ds. G. Brillenburg Wurth, ds. L. Buenk en ds. L. Overduin).
Lit.: Website "Oorlog in mijn buurt, Grevelingenstraat 13 I (Amsterdam)", "De dominee was erg onvoorzichtig" (interview met Lowina de Levie, 14 jaar toen de oorlog begon); Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere achterhuizen*, 161-174.

18. Roelof (Roelf) Bakker

(Geboren 12.6.1902 te Enschede, zoon van slager Remmelt Bakker en Grietje Oostindië-overleden 10.8.1977 te Rotterdam; begraven Begraafplaats 'Oud-Kralingen' te Rotterdam).

Gereformeerd predikant te Sint Pancras (28.9.1930) missionair predikant te Rotterdam voor de evangelieverkondiging onder Israël (19.3.1935-1.1.1971 wegens emeritaat); reserve-legerpredikant in NOI (1947-1950); op 17.9.1930 te Enschede gehuwd met **Wilhelmina Levina Heuseveldt** (geboren 18.4.1901 te Zierikzee, dochter van winkelier Cornelis Heuseveldt en Joppa Potappel-overleden 15.1.1980 te Rotterdam).

Ds. Bakker zat gevangen van 21.5-3.7.1942 op het Haagsche Veer te Rotterdam en van 3.7.1942-23.12.1942 in Kamp Amersfoort; de aanleiding tot zijn gevangenneming was een preek over Habakuk 1: 12 en een gebed o.a. voor Joden en Jodenchristenen. Hij coördineerde de hulp aan Joodse onderduikers in Rotterdam (zie W.H. Zuidema) en bracht persoonlijk Isaac Lipschits (1930-2008; de latere hoogleeraar) onder bij een gereformeerd gezin in Sint Jacobiparochie. Zie verder ds. J.A. Bakker, ds. L. Buenk, ds. G. Brillenburg Wurth en ds. L. Buenk.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 219; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 3, 87; G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970*, 87 enz.; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche*, Bd. 1, 301; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 48, 365; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 56, 81vv., 86vv., 92vv., 96, 101v., 104v., 110v., 113, 115-118, 114, 126, 129-133, 136-139, 141v., 146vv., 150v., 153, 183-186, 197v., 242, 288 en 303; Ger van Roon, 48, 365; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 23; A.S. Timmer, *In memoriam*, in: *Jaarboek 1977 der GKN*, 515v.; *Yad Vashem*, p. 187.

19. Pieter Johann Susan (Pieter) Barends

(Geboren 28.3.1913 te Amsterdam, zoon van koopman Jan Frederik Barends en Johanna Elisabeth Simoons-overleden 21.10.1988 te Heerenveen; begraven Begraafplaats Schoterhof, Heerenveen).

Hij was een jongere broer van de classicus dr. Daniël Barends (1904-1989), rector van het Eerste Christelijk Lyceum te Haarlem; gehuwd met jonkvrouw Maria Hendrika von Steiger (1903-1994).

P.J.S. Barends was gereformeerd predikant te Raard (4.5.1947-30.3.1952), reserve-legerpredikant en predikant te Oudeschoot/ Heerenveen-Zuid (6.4.1952-1.4.1978); emeritus: 28.5.1978. Op 25.4.1947 te Zeist gehuwd met **Maria Martha (Rie) van der Vaart** (geboren 2.8.1919 te Dordrecht, dochter van Bartholomeüs van der Vaart

en Maartje Borst, begraven Zeist-overleden 15.3.2007 te Sneek), weduwe van Gerhardus Hendrik Frima (geboren 9.7.1917 te Groningen, als zoon van mr. Joannes Frima, advocaat (geboren 13.2.1890 Groningen), lid van de NSB en de Landwacht en werkzaam voor de *Sicherheitspolizei* en om die reden op 15.4.1945 te Groningen geliquideerd door het verzet). Hij was een huisvriend van de familie Rost van Tonningen en werd op 29.9.1944 al in Hoogland uit de weg geruimd door het verzet van Amersfoort. Ook Pieter Frima (1916 Groningen-1985 Oostenrijk), broer van G.H. Frima, was een berucht landwachter die er waarschijnlijk toe heeft bijgedragen dat vanwege de moorddaanslag op zijn vader wraak werd genomen op de verzetsfamilie van ds. Sjouke Rijper, geboren op 12.9.1884 te Amsterdam en emeritus-gereformeerd predikant te Amersfoort. Nadat er wapens bij de predikant in huis gevonden waren, werd ds. Rijper op 28.11.1944, tien dagen na zijn beide zoons Klaas Paulus Rijper (geboren op 3.10.1922 te Nieuw-Weerdinge) en Franciscus Gijsbertus Alexander Rijper (geboren 15.1.1926 te Emmen), gefusilleerd in de omgeving van Kamp Amersfoort. Zij allen liggen begraven op de Gemeentelijke Begraafplaats 'Rusthof' te Amersfoort. Ook mr. Frima ligt daar begraven.

Ds. Barends ontving op 15.7.1975 samen met zijn moeder Johanna Elisabeth Barends-Simoons (19.1.1870 Amsterdam, Middenstraat-20.1.1956 Zeist; zij postuum) de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze onderdak boden aan bontkoopman Georg Hollaender (1894-1979) en zijn vrouw Renée Hollaender-Roth (1906-1994) uit Driebergen. *"De familie Barends had ook andere Joden geholpen, van wie velen de oorlog niet hebben overleefd. De Hollaenders bleven achttien maanden bij Johanna en Pieter, en keerden terug naar de familie Coumou (onderwijzer Dingeman Jozias Coumou [1890-1970] en Jannetje Coumou-Van Vooren [1891-1969] in Zeist wanneer er gevaar dreigde. In september 1944 werd één van de broers van Pieter door de Duitsers vermoord"* (= Jan Frederik Barends, 14.3.1907 Amsterdam, Rozengracht-11.11.1944 KZ Neuengamme, Hamburg, markiezenmaker en lid van het verzet).

Lit.: mr. L.H. Bouma, *In memoriam*, in: *Jaarboek 1989 der GKN*, 503v.; *Yad Vashem*, 100v., 224, 841.

20. Hendrik(us) Justus Barnouw

(Geboren 18.11.1878 te Amsterdam, zoon van de genees- en verloskundige Pieter Jacobus Barnouw en Willemina Cornelia Matthes-overleden 27.8.1955 in het Wilhelminaziekenhuis te Assen t.g.v een verkeersongeluk: hij werd aangereden op de fiets).

Ds. Barnouw was een jongere broer van prof.dr. Adriaan Jacob Barnouw(1877-1968), hoogleraar in de Nederlandse geschiedenis, taal en literatuur aan Columbia-University, New York.

Ds. Barnouw was eerst werkzaam in de boekhandel (Antiquariaat VanStockum te 's Gravenhage) en later op kantoor te Amsterdam; hij deed Staatsexamen en studeerde vervolgens theologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden; kandidaat (5.9.1915), vrijzinning hervormd predikant te Wieringerwaard (1915), Oude Niedorp (1918-1921), Aardenburg (19.6.1921-26.10.1930), te Zierikzee (2.11.1930-11.8.1935), te Assendelft (18.8.1935-27.2.1938), en te Woltersum (1938-1.10.1944 wegens emeritaat); daarna hulpprediker te Vries; gehuwd op 3.8.1915 te Leiden met **Anna Maria Reyst** (geboren 18.10.1891 te Leiden, dochter van apotheker Guillaume Frédéric Reyst en Betje Vreeburg-overleden).

Hun zoon, dr. Pieter Jacobus Barnouw (1919-2010), was vrijzinig-hervormd predikant te Retranchement in Zeeuws-Vlaanderen (1946-1950 wegens vervroegd emeritaat), predikant afdeling NPB-Schiedam (1950-1954), vrijzinnig-hervormd predikant te Wognum (1954-1959), predikant afdeling-'s Gravenhage van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden en van 1963-1972 en weer hervormd predikant te 's Gravenhage. Nicolaas David Johannes Barnouw (geboren in 1949 te Retranchement), historicus en publicist, die als onderzoeker, woordvoerder en voorlichter van 1979 tot 2014 verbonden was aan het NIOD, is een zoon van ds. P.J. Barnouw. David Barnouw is gehuwd met de journaliste en publiciste Elma Verhey (geboren in 1951 te 's Hertogenbosch).

Ds. H.J. Barnouw zat van 6.7.1942-6.10.1942 gevangen in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort wegens hulp aan twee ondergedoken Joden die hij samen met zijn collega's H.L. Lieve (zie daar) en K.R. ter Steege (zie daar, die overigens in hun na de oorlog uitgegeven boek met kampherinneringen met geen woord reppen

over hun collega Barnouw; was hij te vrijzinnig?) onderdak had verleend in het voorjaar van 1942.

Ds. Barnouws zoon Hugo Barnouw (16 jaar in 1945) ontving tussen 22.4.1945 tot 8.4.1945 een aantal brieven van zijn vriend J.H. van der Meer (zoon van de lokale arts, later burgemeester van Ten Boer, Wytze Reinder van der Meer [1892-1957]), waarin hij op indrukwekkende wijze de laatste gevechtshandelingen voorafgaande aan de bevrijding van Groningen beschreef. De eerste brief werd niet verzonden omdat het gezin van ds. Barnouw Woltersum had moeten verlaten vanwege de inundatie van Woltersum e.o. (eigendom Cultuurhistorische Vereniging van Ten Boer).

Lit.: Sjoerd van Faassen e.a. (eindred.), *Schrijversportretten*, 29; Willem Hansma, *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 52; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 436 en 581, II, 350v..

21. Coenraad Bernardus Bavinck Jr.

(Geboren 21.12.1907 te Rotterdam, zoon van ds. Coenraad Bernardus Bavinck Sr. [1866-1941] en Grietje Bouwes-overleden 6.3.1989 te Bussum; begraven Algemene Begraafplaats Bussum (grafnr. 763); ds. Bavinck was een volle neef van de prominente gereformeerde theoloog prof.dr. Herman Bavinck (1854-1921) en van ds. Jan Bavinck (zie daar).

De missioloog prof.dr. Johan Herman Bavinck (1895-1964) was zijn oudere broer en zijn zuster Hilda Arendina Bavinck (1897-1985) was gehuwd met de gereformeerde vlootpredikant ds. Johannes Hendrik Sillevius Smitt (1897-1976); de hervormde predikant Gerardus Libertus Bouman (zie daar; zoon van dr. Libertus Bouman, homeopatisch arts te Groningen, en Arendina Bouwes (1871-1915), was een neef van hem, evenals ds. Jan Bavinck (1903-2003), zoon van de huisarts dr. Berendinus Johannes Femia Bavinck, die jongere broer was van prof.dr. Herman Bavinck en van ds. Coenraad Bernardus Bavinck Sr. (zie daar); Jan Bavinck (zie daar) was van 1929-1946 gereformeerd predikant te Gramsbergen en bevriend met ds. Frits Slomp (zie daar), die enige tijd bij hem was ondergedoken; tenslotte was de gereformeerde predikant en latere hoogleraar aan de Theologische Hogeschool te Kampen dr. Andries Derk Rietema Polman (1897-1993), zoon van Aldert Polman en Grietje Bouwes en gereformeerd predikant van 1932-1945 te Bolsward, een achterneef.

Coenraad Bernardus Bavinck jr. studeerde eerst letteren, later theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1926); jaargenoten: ds. E.G. Buitenbos (zie daar), ds. M.J. van Dijken (zie daar), ds. J.C. Everaars (zie daar), ds. K. Hart (zie daar), ds. J. Hessels Mulder (zie daar) en dr. W. Volger (zie daar); lid NDDD (dispuut IVMBO) en NCSV; kandidaat (17.6.1931); gereformeerd predikant te Hoek (26.6.1932-30.9.1934), te Oost- en West-Souburg (21.10.1934-25.6.1939), te Kampen (9.7.1939-10.7.1944), te Voorburg (27.7.1944-23.8.1948), te Brussel (1.9.1948-26.1.1955), te (Amsterdam-)Watergraafsmere (9.2.1955-16.5.1962) en te Doorn, tevens parttime voor de evangelieverkondiging onder Israël: 27.5.1962-22.1968); uitsluitend voor de evangelieverkondiging onder Israël en waarnemend predikant te Nes Ammim, Israël (22.1.1968-30.6.1972 wegens emeritaat); gehuwd op 9.6.1932 te Rotterdam met **Cornelia Hendrika Johanna van Bockel** (geboren 14.6.1907 Rotterdam, dochter van Gerrit van Bockel en Catharina Johanna Robbers-overleden 6.4.1983 te Bussum).

Ds. Bavinck zat van 25.2.-6.5.1942 gevangen in het Huis van Bewaring te Arnhem en van 6.5-13.10.1942 in Kamp Amersfoort; reden gevangenneming: o.a. afkondiging van een gift van f. 200,- t.b.v. Jodenzending. In Presser's *Ondergang* wordt hij abusievelijk vermeld: bedoeld daar is vrijwel zeker ds. Jac. van Nes Czn. (1886-1949), gereformeerd predikant voor de Jodenzending.

Lit.: *Genealogie Bouwes*; Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 99, 174; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 219; George Harinck/ Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 39, 45, 186; Dr. C.N. Impeta, *Kampteeld en Hemelzegen*, 6, 9 en 76; *In memoriam Ds. C.B. Bavinck in: Jaarboek 1990 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396 enz.; Dr. J. Presser, *Ondergang*, II, 268; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 46, 51, 105, 237; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 107v., 113, 116, 122, 124, 131, 137, 150, 196-199, 285v. en 289.

22. Jan Bavinck

(geboren op 18.9.1903 te Rotterdam, zoon van de arts Berendinus Johannes Femia Bavinck, jongere broer van prof.dr. Hendrik Bavinck [1854-1921], en Dina Schippers- overleden op 13.6.2003 te Leiden; begraven te Gramsbergen).

Zijn zuster mr. Dina Bavinck (1888-1984) was gehuwd met prof.dr. Willem Jan Arend Kernkamp (1899-1956), hoogleraar aan de RU Utrecht (staats- en administratief recht) en minister van overzeese Rijksdelen (derde kabinet-Drees, 1952-1956); zijn broer Johan Gerrit Bavinck (1907-1977) was gehuwd met Geertruida (Truus) Sneller, zuster van Margaretha Sneller, tweede echtgenote van prof.dr. E.L. Smelik (zie daar); ds. Coenraad Bavinck Jr. (zie daar) was een neef van hem.

Jan Bavinck studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1921); jaargenoot: ds. J.D. van Ginhoven (zie daar); lid NDDD (dispuut IVMBO) en NCSV; kandidaat (18.1.1927); hij was gereformeerd predikant te Gramsbergen (1929-1946), leger-predikant in Kijkduin bij Den Haag 1939/1940) en predikant te Haren (1946-1968 wegens emeritaat); gehuwd 1) op 9.7.1929 te Middelburg met **Antoinette Johanna (Teddy) Dieleman** (geboren 7.5.1904 te Middelburg, dochter van mr. Petrus Dieleman [1873-1961], advocaat en procureur, die tijdens de oorlog sympathisant was van de NSB en waarnemend commissaris voor de provincie Zeeland, en de marineschilderes Johanna Carolina Frederika Henriëtte Magendans [1876-1963]-overleden 29.3.1944 te Gramsbergen; daar begraven) en 2) op 29.4.1949 te Haren met **Henderika Pieterdina Wietske Hilda (Henny) Petersen** (geboren 26.3.1913 te Nieuwe Laan, Gemeente Veendam, dochter van ds. Freerk Geerts Petersen [1866-1953] en Metje Hartholt-overleden 24.6.2002 en begraven te Gramsbergen).

Haar zuster Alida Annette Petersen (28.11.1897-13.1.1930) was gehuwd met ds. Jan Heines Staal (8.2.1892-16.1.1971), gereformeerd predikant te Wierden, Garrelsweer en Doezum, en haar zuster Margaretha Bontina Petersen (1895-1981) was echtgenote van de bekende tuin- en landschapsarchitect Jan Vroom Jr. (1893-1958) te Glimmen.

“Behalve de plaatselijke dominee wist niemand van Reina’s (= Reintje Bromet-van den Berg 1874-1959; gehuwd met Marcus Bromet [1875-1943 Sobibor]; ze woonden op het adres Stationsstraat B83 te Hardenberg) aanwezigheid bij de Vinkes (in Gramsbergen = weduwe Gerritdiena Aaltiena Vinke-Hutten [1897-1981] en haar dochter Johanna Habers-Vinke [1924-2001])”. Ds. Bavinck bood in 1944 aan ds. F. Slomp (zie daar) een onderduikplek aan in de pastorie, kort nadat Slomp bevrijd was uit de koepelgevangenis te Arnhem. Wel zeker was hij betrokken bij de opvang van Amsterdamse bleekneusjes, die zijn collega dr. P.G. Kunst (zie daar) aan het einde van de oorlog (?) persoonlijk naar Gramsbergen bracht. Tenslotte leidde hij op 16.4.1945 de rouwdienst, voorafgaande aan de herbegravenis van zijn gefusilleerde collega ds. P.H. Wolfert (zie daar) in Bergentheim.

Lit.: Jan Hof, *Frits de Zwerver*, 256vv., 262; C.J. de Kruijter, *In memoriam Jan Bavinck* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 6 (november 2004), 38v.; *Yad Vashem*, 909.

23. Dr. Johannes Hendrik Becker

(Geboren 20.12.1904 te Haarlem-overleden 18.7.1985 te Haarlem; begraven te Driehuis-Westerveld); Christelijk Lyceum, Haarlem.

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1924); jaargenoten: ds. D. Hoornstra (zie daar), ds. K.H. Kroon (zie daar), ds. J.A. Meijer (zie daar), prof.dr. R. Schippers (zie daar) en ds. F.C. Zwaal (zie daar); lid NDDD (Agora); kandidaat (13.12.1929), doctoraal (1.7.1932, cum laude) en promotie (22.5.1942 aan de VU op dissertatie *‘Het begrip Nefesj in het Oude Testament’*); leraar Hebreeuws aan het Christelijk Lyceum te Hilversum (september 1931) en het Stedelijk Lyceum te Haarlem (januari 1941); werkzaam voor de Gereformeerde Kerk van Krommenie-Assendelft t.b.v. evangelisatie (1.9.1933-1.10.1940); gereformeerd hulppredikant voor de zending onder de Joden te Amsterdam (1.7.1942-1.5.1946), gereformeerd predikant te Maartensdijk (1.5.1946-7.9.1947, reserve-legerpredikant in NOI (1947-1950), gereformeerd predikant te Den Bommel (12.3.1950-10.7.1955) en te Nieuwerkerk (17.7.1955-16.2.1970 wegens emeritaat); daarna hulpdiensten te Oostzaan (tijdelijke dienst; 1.3.1970-30.9.1973); gehuwd op 4.9.1947 te Haarlem met **Leintje Zemel** (geboren 5.4.1913, dochter van timmerman Cornelis Johannes Zemel en Willemijntje van ‘t Wout-overleden 30.11.2001; begraven Driehuis-Westerveld).

Haar broer ds. Dirk Zemel (1906-1986) was vrijgemaakt-gereformeerd predikant. Drs. Johannes Hendrik Becker Jr. – enig kind van het echtpaar Becker-Zemel – was

van 1981-2007 gereformeerd predikant; daarna tot zijn emeritaat in 2017 predikant van de PKN.

Als hulppredikant voor de zending onder de Joden assisteerde dr. Becker zijn collega dr. P.G. Kunst (zie daar) van Amsterdam-Zuid bij de verstrekking van zogenaamde ‘Angehörigkeitserklärungen’ aan Joden die op enigerlei wijze in relatie stonden tot de lokale gereformeerde kerk, en aan de hand van een dergelijk document voorlopig van deportatie werden vrijgesteld, zoals het gezin Dikker uit Zandvoort, bestaande uit vader Isidore (Ies) Simon Dikker (1902-1984), moeder Betje Dikker-De Vries (1908-1998) en hun beide zoons Simon Louis (Jimmy) en Louis (Loek) Dikker. Uiteindelijk bleek het document van nul en generlei waarde: Dikker schreef: *“Wij moesten ons verder in verbinding stellen met de gereformeerde predikant bij ons in de buurt, Ds. P.G. Kunst. Tegelijk werden we voorgesteld aan Ds. Becker, hulppredikant, die aanwezig was als catecheet voor de Joden en die ons beloofde ons thuis te komen opzoeken. ... Wij kregen enige dagen later de officiële verklaring dat wij de christelijke confessie aanhingen (‘Angehörige’). Zolang ik echter nog geen enkel bewijs zag, dat de papieren inderdaad voldoende zouden zijn om ons van deportatie te redden, hield ik mij nog bij mijn baantje in het rusthuis. Nu moet je niet denken, dat het maar enkelen waren die zo’n verklaring hadden. Bij de Gereformeerde Kerk waren het er wel, naar ik meen, enige honderden en bij de Nederlandse Hervormde Kerk enige duizenden. Juist dat betrekkelijk grote aantal maakte, dat ik er wat sceptisch tegenover stond”. Dat bleek al snel: “We hadden het voorgevoel dat dit maal de geruchten niet uit de lucht gegrepen waren. We wisten niet wat er stond te gebeuren, maar voelden de angstige dreiging. Tijdens het eten werd er voor ons gebeld. Ds. Becker, de hulppredikant, kwam ons bezoeken. Wij vertelden hem, dat ons weer kwade dingen te wachten stonden. Wij vroegen hem of hij geen adressen wist, omdat we wilden onderduiken. Het was voor ons zo niet meer uit te houden. Wij konden toch niet lijdelijk zitten wachten totdat ook wij werden omgebracht? Doch Ds. Becker kon ons geen praktische hulp bieden. Hij zei dat hij nog vrijgezel was en dat hij ons dus niet kon verbergen en dat hij zelf op kamers woonde in Haarlem en dat hij absoluut niemand wist, waarheen wij zouden kunnen gaan en hij besloot “Richt uw oog naar boven, daar moet de hulp vandaan moeten komen”. Dat antwoord, hoe goed gemeend, ontgoochelde ons destijds. Onze gemoedstoestand was toen niet zo dat wij, die nooit het bidden hadden geleerd, noch een rotsvast godsvertrouwen kenden, ons konden overgeven. Wij hadden toen de mensen nodig, die ons moesten helpen met een uit het geloof, of niet uit het geloof, geboren mensieliefde. Ik meen ook dat het Gods bedoeling is dat wij ons tegen geweld of overmacht, indien ons leven in gevaar is, moeten verzetten en het door Hem gegeven lichaam moeten beschermen. Ds. Becker ging heen en het was inmiddels half acht geworden”. Gelukkig bleken anderen bereid en in staat het gezin Dikker onderdak te verlenen, o.a. ds. G. Oorthuys (zie daar) en zijn vrouw, waardoor de familie uiteindelijk de oorlog wist te overleven.*

Ds. Becker doopte op 3.10.1942 A.L. Herschdorfer (de ‘Emaillekeizer van Amsterdam’, zaak nu nog gevestigd in de 1^e Sweelinckstraat 15, eigenaar Mandy Elsas), die de oorlog wist te overleven.

Ds. Becker bezorgde in totaal vijftien Joodse onderduikers een veilig adres, onder wie *Regierungsrat* Dr.iur. Carl Heller (geboren 1889 Bad Dürkheim) en *Jugendleiterin* Hilde Heller-Rosenthal (geboren 1907) met hun zoons Klaus (nu: Benyamin; geboren 17.5.1929 Frankfort) en Ulrich (nu: Uriël; geboren 1931 Aschaffenburg) uit Aschaffenburg, die hij onderbracht te Krommenie. *“Dr.iur. Carl Heller was een hoge ambtenaar bij de Duitse spoorwegen. Hij woonde met zijn vrouw Brunhilde (Hilde) Rosenthal (geboren 1907 Aschaffenburg) en hun twee zoontjes tot 1933 in Aschaffenburg. Op de vlucht voor het pas-aangetreden naziregime kwamen ze na omzwervingen via Zwitserland, Italië en Frankrijk in Amsterdam terecht. Het gezin woonde in de Niersstraat. Karl Heller vond er werk als ambtenaar. Na de bezetting van Nederland door de nationaalsocialisten dook Carl onder in een pension van een ‘vriendelijke dame’ aan de Reinier Vinkeleskade in Amsterdam, waar in de tijd van de deportaties ook de andere gezinsleden naar toe kwamen. De vrouw zorgde bij elkaar voor 14 Joden, maar ze was niet zo ‘vriendelijk’ dat ze in de loop van 1943 de Duitsers waarschuwde dat haar huis vol Joden zat. Kort daarop vond een inval plaats. De Hellers wisten te ontsnappen, omdat ze als Duitsers het voorrecht kregen even terug te mogen om kleding te halen. Een collega van Heller hielp hen en bracht hen in contact met een kandidaat-dominee (= J.H. Becker; GCH) die ging preken (?) bij de gereformeerde Krommenieër (?) dominee Cornelis Kapteyn (zie daar). De*

kandidaat kwam in contact met Cor Dekker en zijn vrouw. Hun zoon Joost was lid van de Trouw-groep en bracht de verbinding tot stand met de familie Jelle Hondema (1890-1979) en Rinske Hondema-Dijkstra (1892-1985), ouders van LO-leider Sjoerd Hondema (1921-2011) van de LO/LKP. Zij woonden aan de Snuiverstraat 6 in Krommenie. Daar bleven ze een tijdje. Als gevolg van gevaarlijke omstandigheden moest onderdak worden gezocht bij anderen. Dat werd gevonden bij mensen die zelf een groot gezin hadden. De twee zonen werden eerder al in Wormer ondergebracht bij het gereformeerde gezin van Klaas Kramer (3.12.1919-20.11.1996; begraven Algemene Begraafplaats Wormer) en Anna Kramer-de Vries 14.11.1917-29.8.2008; begraven Algemene Begraafplaats Wormer; ze woonden op het adres Badhuisstraat 10), die uit Krommenie kwam. Klaas Kramer werkte als werktuigbouwkundige bij de Van Gelder-papierfabriek en hielp daar bij het verbergen van machineonderdelen, die naar Duitsland getransporteerd moesten worden. Benyamin Heller vertelde over zijn verblijf op dat adres: “De ongelukkigste tijd uit mijn leven beleefde ik in Wormer. Met mijn broer zat ik heel 1944 ondergedoken op zolder bij een net getrouwd, streng-christelijk stel, Klaas en Ann(a) Kramer. Op die zolder stond een grote boekenkast waarin een bijbel, christelijke romans en studieboeken over werktuigbouwkunde stonden. De dominee (dr. J.H. Becker? Of hun eigen predikant ds. Klaas Doornbos [2.10.1893-30.7.1986]?) had ze gezegd dat ze ons moesten opnemen. Ze waren veel van huis en als ze thuis waren, hadden ze visite. In beide gevallen betekende het dat niemand mocht weten dat we er waren. Er mocht geen licht branden en aangezien kolen schaars waren, mocht er niet gestookt worden. In de winter moesten we om vier uur ’s middags al naar bed. Als er licht was, lazen we alles. We verveelden ons vreselijk en moesten de hele tijd stil zijn” ... “De Kramers kregen voedselbonnen, extra brandstofbonnen van de LO en zelfs eten in natura, zoals sinaasappelen. Dat allemaal hebben wij nooit teruggezien. Aangezien mevrouw inmiddels in verwachting was, vond meneer dat zij het meer nodig had dan wij. Als Uriël en ik te veel lawaai maakten, kregen we straf. Dan werden wij samen opgesloten in een kast. Dat was naar. Als ik in mijn bed plaste, moest ik onder de vieze lakens blijven liggen. Op een dag maakten mijn broer en ik een gedicht, een prachtig sonnet, over alle pesterijen van het echtpaar. Ik kalligrafeerde de tekst en we verstoppen het in de atlas der werktuigonderdelen van meneer. Op een kwade dag had hij die atlas ergens voor nodig en vond hij het sonnet. Hij las het en werd vreselijk kwaad, schreeuwde: ‘Ik wil jullie niet meer in mijn huis, ondankbare rotjoden!’ Hij zette ons zo in onze pyama’s op straat. We kenden Wormer helemaal niet, waar moesten we naar toe? Gelukkig kwam een paar minuten later de oudere broer van mijn onderduikvader langs. Die zei: ‘Klaas, dat kun je niet doen!’ We mochten weer naar zolder, kregen voor straf niks te eten. Mijn ouders en de LO dachten dat we daar liefdevol werden opgevangen. Zij kregen het gedicht ook onder ogen en de LO haalde ons subiet weg uit Wormer” (‘Trouw’ (27.4.2019). in het lemma over Klaus en Ulrich Heller op de site van JMZ wordt evenwel verteld dat “De jongens ... ’s avonds naar beneden mochten komen en dat Klaas Kramer hen leerde schaken. “Op een dag belde de buurvrouw ’s avonds aan en attendeerde het echtpaar Kramer op het feit dat de beide onderduikers boven voor de ramen stonden, hetgeen uiteraard levensgevaarlijk was”. ... “De ouders Heller kwamen terecht bij een echtpaar in Assendelft. De vrouw was een Duitse, wat de communicatie aanvankelijk vergemakkelijkte. In november 1944 bracht Sjoerd Hondema van de LO het gezin onder bij de familie Remijnse: het ouderpaar bij Gerrit Visser (22.10.1918 Krommenie-8.8.2011 Alkmaar) en Dirkje Visser-Remijnse (20.10.1918 Wolphaartsdijk-18.6.2007 Krommenie), Klaus (‘Klaas van Delden’) bij het echtpaar Tromp Bakker en Tannetje Reijnse (Snuiverstraat 6, Krommenie) en Ulrich (‘Roel van Delden’) bij Henk Leguijt (1901) en Cato Leguijt-Remijnse (1903 op het adres Het Vlusch 30 te Krommenie.) Op zondagmiddag mochten Klaus en Ulrich hun ouders bezoeken bij de Hondema’s die naast Visser woonden). De verjaardag van mevrouw Heller werd er gevierd met bloemen en een gedichtje”.

Bron: Dossier dr. J.H. Becker, predikant voor de zending onder de Joden te Amsterdam (Doos 28 ‘Kerken en Joden in Wereldoorlog II’ in Archief dr. Jan Ridderbos, HDC-VU, Amsterdam, met o.a. originele stukken uit 1943; lemma’s ‘Heller, Carl’ en ‘Heller (Klaus en Ulrich)’ op de site ‘Joods Monument Zaanstreek (JMZ)’.

Lit.: Ies Dikker, *Nergens veilig*, 95, 106; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 87, 103; *In memoriam Dr. J.H. Becker* in: *Jaarboek 1985 der GKN*; Pim Ligetvoet, ‘Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen’, 241; Larissa Pans, artikel ‘In de oorlog christen, nu een trotse Jood’ (interview met oud-ingenieur

Benyamin Heller) in 'Trouw', d.d. 27.4.2019; Jelle van Slooten, *Een ver-Urkte Israëliet*, 49, 68; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 96, 100-105, 117, 288.

24. Frans Jan ter Beek, drager *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 31.7.1915 te Zeist, zoon van Julius ter Beek [1888-1968], directeur van de Gerofabriek in Zeist, en Adriana Kreuger; beide begraven Begraafplaats Den en Rust, Bilthoven-overleden 24.7.1983 te Polsbroek). In 1930 verhuisde het gezin Ter Beek naar het 'Boschhuis' aan de Nicolaas Beetslaan in Bilthoven.

De broer van ds. Ter Beek, Pieter Julius ter Beek (geboren 21.12.1920) werd op 20.11.1944 gefusilleerd bij Rhenen als represaille voor een (mislukte) sabotage-aanslag op de spoorlijn tussen Bilthoven en Utrecht, samen met enkele anderen, o.a. ds. Bastiaan Jan Ader (zie daar) en de verzetsman (mede-aanslapleger) Philip de Leeuw. Pieter ter Beek werd herbegraven op begraafplaats 'Den en Rust' te Bilthoven, vak R, nr. 10, 2^e klasse A). Hij was verloofd met Louise Elizabeth Cornelia Lawerman (1925-2009).

Ds. ter Beek studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; kandidaat te Bilthoven (1943), hervormd hulpprediker te Werkendam (1943-1945) en te Emmer-Compasuum (1945-1946); hij stond hij op het tweetal om ds. Ader op te volgen in Nieuw-Beerta, maar hij werd uiteindelijk hervormd predikant te Zuidzande (1946-1950) en te Breukelen (15.1.1950-30.8.1980 wegens emeritaat).

Volgens de journaliste Pauline Broekema heeft ds. Frans Jan ter Beek zich ingespannen ten behoeve van Joodse onderduikers en geallieerde vliegers. De ouders van ds. Ter Beek waren bevriend met de onderwijsvernieuwer Cornelis (Kees) Boeke (1884-1966), stichter van 'De Werkplaats' te Bilthoven, en diens vrouw Beatrice (Betty) Cadbury (1884-1976), dochter van de gelijknamige Engelse chocoladefabrikant die met zijn gezin tot de Quakers behoorde. Het echtpaar Boeke werd in 1991 postuum door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de volkeren' omdat ze voor de oorlog al contacten onderhielden met Duits-Joodse vluchtelingen en op instigatie van Joop Westerweel (1899-gefusilleerd 11.8.1944 Vught), onderwijzer aan 'De Werkplaats' in Bilthoven en belangrijk verzetsman, een speciale schoolklas voor Joodse kinderen openden. In de oorlog boden de Boekes onderdak aan Norman Magnus (9 jaar) en zijn zusje Anita Magnus (6 jaar), kinderen van Felix Magnus (geboren 1903 Emmen-overleden) en Else Eva Magnus-Kroner (geboren 1903 Zempelberg-overleden 1993 Florida, USA).

Later kwamen daar de Joodse kinderen Inge Asher-Cahn (31.1.1915 Berlijn, dochter van Ernst Cahn [27.7.1889, Remagen-gefusilleerd 3.3.1941 Wassenaar] en de niet-Joodse Ursula Adolfine Theresia [Lina] Hoffmann [1891 Aken-1974 Kfar Yehishua, Israël]-8.4.1996 Haifa, Israël; gehuwd met dr. Heinz Chaim Asher [1911, Hindenburg, Galicië-2002, Haifa), haar zusje Helga (19.1.1919 Berlijn-31.3.2016 Kfar Yehoshua, Israël; gehuwd met Yehoshua Rolider (1918 Warschau-1971), en nog twee andere kinderen Cahn: Ruth Marco en Beb Cahn (zusjes of nichtjes?) bij. Ernst Cahn was samen met Alfred Kohn (1890 Berlijn-1945 Auschwitz) – ze waren beide voor de oorlog met hun gezin naar Nederland gevlucht – eigenaar van de ijssalons Koco aan de Van Woustraat 149 en de Rijnstraat 71/73 te Amsterdam. De salon in de Van Woustraat was thuisbasis voor Joodse knokploegen die het opnemen tegen de WA (Weerafdeling van de NSB). Op 19.2.1941 voerde de Grüne Polizei een overval uit op salon Koco, waarbij op zeker moment (per ongeluk? Of opgedraaid door de Duitsers?) amonniakgas vrij kwam. Kohn en Cahn werden gearresteerd en er vonden vervolgens buurtrazzias plaats op jonge Joodse mannen die de inleiding vormden op de Februari-staking. Cahn werd zwaar verhoord in het Oranjehotel te Scheveningen, maar liet niets los. Vervolgens werd hij ter dood veroordeeld en op 3.3.1941 op de Waalsdorpervlakte bij Wassenaar gefusilleerd. Hij was de eerste verzetsstrijder die in Nederland tijdens de oorlog werd geëxecuteerd en werd na de oorlog herbegraven op het Nationaal Ereveld te Loenen (A 485). Kohn werd tot tien jaar gevangenisstraf veroordeeld, maar kwam om in Auschwitz.

Het Boschhuis werd het decor van veel gebeurtenissen uit mijn (= Pauline Broekema) boek. Daar werd gedroomd van een betere wereld, werden vluchtelingen opgevangen. Later was er de dreiging van vervolging, extreem geweld. En verdriet, weemoed en geluk". Ds. Ter Beek's jongere broer Pieter Julius ter Beek (geboren 21.12.1920 Zeist) was actief in het verzet te Bilthoven en een goede bekende van Kees Boeke (1884-1966; zie ds. C.P. Inja en ds. A.R. de Jong). Op zeker moment

werden Kees Boeke en enkele vrouwelijke employés van ‘De Werkplaats’ gearresteerd. Kort daarna werden de vrouwen vrijgelaten, maar Boeke bleef gevangen. Volgens Yad Vashem zou Pieter Julius ter Beek zich zelf vervolgens voor Boeke garant hebben gesteld, die vervolgens werd vrijgelaten. Feit is dat de jonge Ter Beek thuis werd gearresteerd en vreselijk mishandeld door de politiemannen Van J. en T. uit De Bildt. Het ‘Boschhuis’ werd daarna door hen leeggeplunderd. Kees Boeke heeft een verslag gemaakt van de laatste ontmoeting die hij in de gevangenis had met Pieter. Contact: Pauline Broekema (info@paulinebroekema.nl).

Lit.: Pauline Broekema, *Het Boschhuis*; Constant van den Heuvel, *Het kruis op de berg*; Yad Vashem, 141.

25. Kornelis Maarten Reinder van der Beek

(Geboren 30.8.1916 te IJlst, zoon van ds. Klaas van der Beek [1883-1918] en Louisa Maria Veldman-overleden 23.10.1992 te Arnhem; begraven ‘Heiderust’, Worth-Rheden).

Kandidaat te Groningen (1942); gereformeerd predikant te Doezum (11.1.1942-11.11.1945), Zuidhorn (25.11.1945-11.12.1949) en Arnhem (21.12.1949-30.8.1981 wegens emeritaat); gehuwd met **Annie Seikelina Wigboldus** (2.5.1916 Groningen-23.5.2007 te Doorwerth; begraven ‘Heiderust, Worth-Rheden).

Op de kaart van de verzetsman Marten Haarsma (24.3.1906-9.6.1973, begraven te Kornhorn) uit Grootegast – hij was gehuwd met Aaltje Tammenga (14.5.1906-11.8.1997) – in het bestand ‘Systeemkaarten Verzetsbetrokkenen’ van het OVCG staat het volgende vermeld: ‘*Heeft Joden in huis gehad – 2 ½ jaar – 3 families + onderduikers. Dr. Vester (arts Grootegast), (Daniël) van de Munnik (burgemeester Grootegast; 1930-1943 en 1945-1960)), K.M.R. van der Beek (predikant in Arnhem, destijds Grootegast)*’. Hetgeen betekent dat ds. Van der Beek betrokken was bij een netwerk dat opereerde in Grootegast en omgeving en zich inzette voor de plaatsing en verzorging van o.a. Joodse onderduikers.

Bron: ‘Systeemkaarten van Verzetsbetrokkenen’ van het Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen, ondergebracht in het RHC Groninger Archieven te Groningen.

Lit.: *In memoriam Ds. K.M.R. van der Beek* in: *Jaarboek 1993 der GKN*.

26. Klaas Beks

(Geboren 13.9.1909 te Smilde, zoon van ds. Johannes Beks [1884-1917 aan de Spaanse griep?] en Wobbina Hacquebord-overleden 27.8.2002 te Noardburgum). Zijn broers Wieger Johannes Beks (1915-1989), Louwrens Beks (1916-2010) en Hendrik Beks (1916-2008) waren uitgevers.

De jurist en verzetsman mr. Klaas Reenders Beks, drager van het *Verzetshedenkings-kruis* (geboren 12.4.1914 te Groningen, zoon van Wieger Beks [1886-1955] en Sijbrig Reenders [1886-1946], die beide in 2008 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding ontvingen-overleden 25.9.1993 en begraven ‘Zuiderhof’ te Hilversum), was een volle neef van de broers Beks. Mr. Beks was gehuwd met Adriana Maria Landwehr (1915-2004), die eveneens het *Verzetshedenkingskruis* ontving. Het echtpaar Beks-Landwehr woonde vóór en tijdens de oorlog op het adres ‘s Gravelandseweg 89a te Hilversum, niet ver van de Duits-Joodse *Exil*-uitgever Hein(z) Kohn (1907 Augsburg-1979) en zijn niet-Joodse vrouw Rachel (Rosel) Sirch (overleden 1969). Kohn was boekhandelaar geweest in Bremerhaven en had al vroeg geschriften uitgegeven tegen het opkomend nationaalsocialisme. In 1933 vluchtte hij met zijn vrouw naar Nederland. Daar richtte hij – met steun van VARA-radio-presentator/ schrijver/ dichter en vertaler Martien Beversluis (1894 Barendrecht, zoon van de hervormde predikant ds. Martinus Beversluis [1856-1948]-1966 Middelburg), de uitgeverij Boekenvrienden Solidariteit op. Beversluis Jr. trad overigens later toe tot de NSB. De Kohns woonden op het adres ‘s Gravelandseweg nr. 66 met hun zoon Menno Kohn (geboren 1945), die na de oorlog zijn vader opvolgde als directeur van het Internationaal Literatuur Bureau. Menno trouwde met Annelies Beks, dochter van Klaas en Adriana Maria Beks; laatstelijk woonden Menno en Annelies op het adres De Kei 88, Leeuwarden.

Ds. Beks was theologisch kandidaat te Groningen, hervormd hulpprediker te Assen (Sionskerk; 1935-juni 1936 t.b.v. evangelisatie), hervormd predikant te Garsthuizen (1936-1943), te Harlingen (1943-1953); te Bant (Noordoostpolder; 30.8.1953-24.8.1968) en te Lemmens-Ten Post (1968-1974 wegens emeritaat). “*Siet Tammens* (1914-2014), *een onderwijzeres uit Groningen, was reeds in de zomer van 1942 begonnen met haar illegale werk door het onderbrengen van Joden, waarbij zij op de*

hulp kon rekenen van Piet Hut (1921-5.8.1943 Groningen), Wiemer Jan Emmelkamp (1916-2014), Alidus Anne Jannes Mulder (1920-2010), K. Beks en Mevr. Richters. Het ontstaan van de Groep Beks-Radersma is te dateren rond mei 1943. Leider was Ds. Klaas Beks van Garsthuizen; hij was met Roelof Gjalte Radersma (1902-1944) en Van Leeuwen één der oprichters. Later kwamen Vos en Berend van Eerden (1916-1976) erbij. Er werd voornamelijk gewerkt met hervormde contacten. Beks zocht contacten onder hervormd predikanten. Ds. B.J. Ader (1909-20.11.1944 gefusilleerd bij Rhenen; zie daar) van Nieuw-Beerta was één van hen. Ader heeft veel werk verzet binnen deze groep, vooral veel Joden heeft hij geholpen. Op 22 juli 1944 is Ader na provocatie van een politiemans in Haarlem gearresteerd en in het najaar gefusilleerd. Dat de groep bijna geheel uit hervormden bestond had meer te maken met het feit dat allereerst in de kring van vrienden en bekenden naar medewerkers werd gezocht dan met een bewust protest tegen het vooral in het begin gereformeerde karakter van de groep-Kroon ('Jaap Kroon' = de gereformeerde PTT-ambtenaar Jacob Heuvingh; 1916-1976). Deze groep was ook begonnen met het zoeken van medewerkers in de eigen kennissenkring (gereformeerden!) die vaak dezelfde geloofsovertuiging hadden. Hoewel de groep Beks-Radersma een hervormde groep genoemd kon worden, beperkte hij zich niet tot hervormde onderduikers maar plaatste ook onderduikers van andere gezindten. Naar geloof werd niet gevraagd. Zo kon het dan ook gebeuren, dat de hervormde predikant Beks ten behoeve van een communistische onderduiker voor raad en hulp aanklopte bij de gereformeerde vakbondsfunctionaris Tjeert Pannekoek (1886-19.12.1944 KZ Mauthausen). Contacten bestonden er met de groep-Kroon, "Bedum" (Hendrik E. Hoekstra) en de groepen van Siet (Tammens) en Wim (te Lindert), overgaand in de K-groep. Beks kwam reeds bij de oprichting van het Provinciaal Comité. Na zijn vertrek naar Harlingen werd hij in de herfst van 1943 opgevolgd door Roel Radersma. Op het laatst van de oorlog zat ds. Beks ondergedoken in Amsterdam en maakte daar met zijn verloofde Geertje (Gé) van der Neut – zus van de verzetsman Jan Tijmen van der Neut (1921-15.4.1945 Siegburg), één van de oprichters van 'Vrij Nederland' – deel uit van de Verzetsgroep-2000 van Jacoba van Tongeren (1903-1967; zie ds. B.J. Aris, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining,. Overigens is ds. Beks ongehuwd gebleven. Contact: A.J. Wijnand (auke.ineke.wijnand@gmail.com) en Hanke Beks (beks-hanke@gmail.com).

Lit.: Els Boon, artikel over ds. Ader in: *Van kansel tot barak*, 122; *Het Grote Gebod*, I, 142, 146, 150; Peter Manasse, *Hein Kohn (1907-1979); uitgever en literatuuragent*; Jan A. Niemeijer en Ad.A.J. Mulder, *Verzet in Groningen*, 30, 32, 35; Paul van Tongeren, *Jacob van Tongeren*, 202.

27. Jacob Bastiaan Bel

(Geboren 17.2.1893 te Leerdam, zoon van Cornelis Bel en Louisa Boonstoppel-overleden 15.7.1959 te Krabbendijke; begraven 20.7.1959 te Krabbendijke; aldaar begraven op de Algemene Begraafplaats na een rouwdienst die geleid werd door ds. L. Rijkse van Rotterdam).

Kandidaat (1942); predikant Gereformeerde Gemeente te Dirksland (Goeree-Overflakkee; bevestigd 23.9.1942 door ds. W.C. Lamain-1949) en Krabbendijke (11.8.1949, bevestigd door ds. F.J. Dieleman-15.7.1959). Gehuwd op 12.4.1917 te Ouddorp, Goeree-Overflakkee met **Maria Flikweert** (geboren 26.1.1896 te Ouddorp, Goeree-Overflakkee, dochter van Nicolaas Flikweert en Cornelia Verhage-overleden 19.1.1987 te Krabbendijke; begraven Algemene Begraafplaats aldaar). Ds. Bel heeft veel werk verzet voor de ondergrondse. Hij gaf hulp aan geallieerde piloten en bezorgde valse identiteitspapieren en levensmiddelen aan onderduikers in Rotterdam. Zelfs tot het eind van de oorlog onderhield hij contacten met het georganiseerde verzet. Na de herfst van 1944 betekende dit dat hij de afstand Dirksland-Rotterdam per fiets (met massieve rubberbanden) regelmatig moest afleggen. Vijftig kilometer heen en vijftig kilometer terug. Als predikant was hij één van de weinigen die tot het laatst toe in het bezit bleef van een vergunning om zich van het ene eiland naar het andere te verplaatsen. In verband met de strenge controle op de Spijkenisserbrug verborg hij dan de geheime documenten in de voering van zijn domineesjas. Op zeker moment werd hij toch door de Duitsers gearresteerd. De beschuldiging luidde onder meer dat hij zondag aan zondag voor de geallieerde overwinning had gebeden. Bovendien was hij betrapt op het distribueren van verzetslectuur. Ds. Bel stelde de vraag of men van hem verwachtte dat hij voor een Duitse overwinning zou

bidden. Na enkele dagen liet men hem gaan. Zijn aanklagers waren NSB'ers, die regelmatig bij hem in de kerk kwamen. De zondag volgend op zijn vrijlating stond hij weer op de kansel en richtte zich heel concreet tot de verraders die onder zijn gehoor zaten. "Mijne is de wrake en de vergelding". Zo zei hij. Heel de gemeente hield zijn adem in, uit vrees dat hij de andere dag opnieuw zou worden gearresteerd. Dat gebeurde niet. Ook organiseerde hij voedseltransporten van Dirksland naar Rotterdam en Vlaardingen. Zelf voer hij dan met het schip mee. Toen hij, na afloop van de oorlog, door het Rijksinstituut van Oorlogsdocumentatie enkele malen over zijn verzetsactiviteiten werd benaderd, was zijn stereotype antwoord: 'Dat is nu voorbij en niet belangrijk meer'. Hij wenste zich geen 'heldenrol' aangemeten te krijgen. Tenslotte weigerde hij nog in de oorlog een huis te betrekken van weggevoerde Joden omdat hij niet wilde profiteren van andermans leed.

Bibl.: J.B. Bel, *Levensschets van ds. J.B. Bel, in leven predikant der Gereformeerde Gemeente te Dirksland en Krabbendijk. Verslag van rouwdienst en toespraken gehouden bij zijn begrafenis. Twee predikaties door hem uitgesproken te Vlissingen en Krabbendijke* (Krabbendijke, z.j.).

Contact: jgroenewegen1966@kpnmail.nl

Lit.: A. Bell, *Predikanten en Oefenaars – Biografisch Woordenboek van de Kleine kerkgeschiedenis*, deel 3; J. van Klinken en L. Vogelaar, *In 't bangst gevaar – Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog*, 135-141; J. Mastenbroek (red.), *Gedenken rond een erfenis – Gereformeerden Gemeenten 1907-2007*, deel 2, 89.

28. Prof.dr. Hendrikus Berkhof

(Geboren 11.6.1914 te Appeltern, zoon van hervormde hoofdonderwijzer Albertus Berkhof en Ariana Jacoba Los-overleden 17.12.1995 te Leiderdorp, Verpleeghuis 'Leythenrode', Vliervlinder 1; begraven Algemene Begraafplaats, Leiderdorp, Hoogmadeseweg).

Berkhof bezocht de lagere school in De Lier en Gereformeerd Gymnasium Amsterdam; studie theologie Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1931-1932) en Rijksuniversiteit Leiden (1932-1937); kandidaat (1937); hij studeerde 1937/ 1938 aan de *Friedrich-Wilhelms Universität* te Berlijn en aan de *Christliche Hochschule* der zogenaamde 'Bekennende Kirche' en kwam daar in contact met leidinggevende figuren als Hans Asmussen (1898-1968), Wilhelm Niesel (1903-1988) en Heinrich Vogel (1902-1989); hervormd predikant te Lemele (16.10.1938-1944; gepromoveerd op dissertatie 'Die Theologie des Eusebius von Caesarea' (september 1939), predikant te Zeist (30.4.1944-1950; tevens hoofddocent aan de academie Kerk en Wereld; als predikant in algemene dienst rector van het Theologisch Seminarium van de Nederlandse Hervormde Kerk in Driebergen (15.1.1950-1960); vanaf 1948 betrokken bij de Wereldraad van Kerken; lid van het Centraal Comité van de Wereldraad van Kerken (1954-1974) daarna lid van het Uitvoerend Comité van de WR (1966-1968); kerkelijk hoogleraar systematische en Bijbelse theologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden, als opvolger van prof.dr. K.H. Miskotte (1.7.1960-1982); voorzitter van de Raad van Kerken in Nederland (1.1.1974-8.6.1983).

Op 11.9.1940 is hij te Ommen gehuwd met de juriste **mr. Cornelia van den Berg** (16.11.1914 Amsterdam, dochter van timmerman Jurriaan Frederik Wilhelmus van den Berg en Geertje Adriana Oosterveen-overleden 22.1.2003 Arnhem); woonde laatstelijk Vliervlinder 1, Leiden.

Ds. P.J. Mackaay (1913-2000), jarenlang secretaris van de hervormde raad voor de zending, stond van 1972 tot zijn emeritaat in 1978 nog als hervormd predikant te Lemele. In een interview in 'Trouw' (d.d. 3.5.1978) gaf hij een mooie karakterisering van de Lemelers: "Lemele heeft altijd de naam gehad, dat het een fijne neus heeft voor goede dominees. Mannen van naam begonnen in Lemele hun loopbaan, zoals dr. Klaas Jan Brouwer (1888-1964), de latere zendingsdirector, D(irk) Tromp (zie daar), de man van Kerk, volk en staat (hij was één van de eerste Nederlanders, die – vanuit Lemele – contact zocht met Barth (Karl Barth [1886-1968], op de fiets), dr. C.L. (Temminck?) Tuinstra (1903-1993), J.J.Ph. (Josué Jean Philippe) Valetton (1915-2010), H. Berkhof. Allemaal lieten ze op de één of andere wijze hun sporen na. De Lemelers zijn, om met Berkhof te spreken, geen intellectuelen, maar wel intelligente mensen, die er dan toch maar weer elk jaar voor zorgen, dat het kerkenwerk voortgang kan vinden. Die als er een nieuw orgel moet komen, in een week 80.000 gulden bij elkaar leggen. En dan doet ook iedereen mee. Alle 330 gezinnen komen dan wel niet trouw zondags naar de kerk, maar ze horen er allemaal bij, ze

worden bij huisbezoek nooit overgeslagen en ze vinden zelf ook allemaal, dat de kerk bij hun leven hoort.

Berkhof werd op 21.10.1940 al gearresteerd naar aanleiding van een preek over Mattheüs 10:16 en omdat hij een controversieel synodestuk in een kerkdienst had voorgelezen; hij zat een half jaar gevangen in een politiecel te Enschede en schreef in die periode op advies van dr. H. Kraemer en met steun van de gevangenisdirectie 'De Geschiedenis der Kerk' (1942). In juni 1941 werd hij weer vrijgelaten. Tijdens zijn studie in Amsterdam was hij lid geweest van de protestantse studentenvereniging SSR-A. Daar raakte hij onder meer bevriend met Jan Meilof IJben (1913-1989). Die was toentertijd verloofd met de Joodse arts Betty Weijl en gaf in 1941 zijn baan als leraar geschiedenis te Wormerveer op om zich volledig te kunnen inzetten voor de hulp aan Joodse onderduikers. Zo verzorgde Jan Meilof IJben de journalist Milo Anstadt (1920-2011; hij regisseerde in de zestiger jaren van de vorige eeuw de TV-uitzending van 'De Bezetting' van dr. L. de Jong), die uitstekend vervalste persoonsbewijzen kon vervaardigen), diens vrouw Lidy Bleiberg en zijn zuster Sera Anstadt (1923-2008), de acteur Rob de Vries (1918-1969; hij wist – vermomd als stoker op de locomotief van een goederentrein – zijn vriendin Hannelore Cahn (geboren 1925 Hamburg; later gehuwd met de Oostenrijker Hans Eisinger) uit kamp Westerbork te smokkelen) en Martha Cohen, die als koerierster betrokken was bij het verzet. Meilof IJben onderhield verder ook contacten met ds. Ader (zie daar), de econoom en latere PvdA-politicus en minister-president Joop den Uyl (1919-1987; toentertijd verliefd op zijn Joodse medestudent Leonie Marie Norden (1921-1943, die aanvankelijk bij de Joodse Raad werkte en later verpleegkundige was in het 'Apeldoornsche Bosch'; met alle patiënten en het overige personeel werd zij in januari 1943 gedeporteerd en omgebracht in Auschwitz), de arts Cees van Proosdij (die trouwde met Joop den Uyl's eerste liefde Elisabeth Hartzema) en de latere staatsrechtgeleerde Jo van der Hoeven (1916-2001), die allen op enigerlei wijze actief waren in het verzet. Meilof Yben ontving samen met zijn ouders Johan en Adriaantje Meilof Yben, zijn broer Johan (Hans) Meilof Yben en zijn zus Jannetje van Raalte-Meilof Yben in 1966 de *Yad Vashem*-onderscheiding.

De Utrechtse studente sociale geografie Anna (Ankie) Stork (1921-2015; ook onderscheiden door *Yad Vashem*) ging op verzoek van Anne Maclaine Pont (1916-1969) uit Nijverdal op zoek naar veilige schuilplaatsen voor Joden in en om Nijverdal. Op advies van haar vader Johan Charles Stork (1891-1971; ook onderscheiden met *Yad Vashem*) nam zij contact op met twee personen uit Lemele: Jan Vloedgraven (1892-; onderscheiden met *Yad Vashem*), een ingenieur in dienst van de fabriek van Stork, en ds. Henk Berkhof, die daar toen hervormd predikant was. Berkhof gaf haar een lijst met namen van alle betrouwbare leden in zijn gemeente bij wie zij Joodse kinderen kon plaatsen. Deze lijst bevatte onder meer de namen van de families G.J. Grotenhuis (Hoenderweg, Lemelerveld), Albert Jan Immink (1903-1970) en Jansje Immink-Te Kieft (1912-1991), Stoevelaar (= Willem Stoevelaar [1911-1983] en Jennigje Stoevelaar-Grondman [1907-1994]?), Jan Vloedgraven (1892-1982) en Everdina Vloedgraven-Bouwhuis (1896-1972; beide *Yad Vashem*) en Albert Warmelink (1915-2008) en Martina Gerzina Warmelink-Vloedgraven (1917-2015-; beide ook *Yad Vashem*). Berkhof stootte – toen hij een Joodse onderduiker wilde onderbrengen bij een gemeentelid – op enige weerstand: 'Dominee, ik ben geen held'. Daarop zou Berkhof gezegd hebben: 'Neem deze onderduiker in huis en morgen bent u een held'. De man mocht blijven.

Na verloop van tijd werd het geheel aangestuurd door een collectief van hervormde predikanten dat het 'Lemeler Convent' werd genoemd. Zie ook ds. A.D. Bakker, ds. R. Bijlsma, ds. C. Keers, ds. P. Visser en ds. J.H. Wesseldijk. Daar participeerden overigens ook enkele gereformeerde predikanten in, te weten ds. P.H. Wolfert van Mariënberg (zie daar) en ds. G. Morsink van Bergentheim (zie daar).

Ankie Stork onderhield ook contacten met de Overduin-organisatie in Enschede (zie ds. L. Overduin). Isidore (Ies) Simon Dikker (1902-1984), die in Zandvoort de manufacturenzaak 'De Waag' had gerund (zie dr. N.A. Waaning) en tot dan toe met zijn vrouw in beide zoons ondergedoken had gezeten bij ds. Gerardus Oorthuys te Amsterdam (zie daar), kwam in maart 1943 met zijn oudste zoon Jim in Lemele terecht en kreeg door bemoeienis van Berkhof tijdelijk onderdak, eerst in een huisje samen met andere Joodse onderduikers, daarna in een kamer boven de consistorie in het Hervormde kerkgebouw. In april 1943 voegde mevr. Bep Dikker-De Vries (1908-1998) zich bij haar man en werd Jim weer naar Amsterdam terug gebracht. Vandaar kwam hij met zijn broer in Limburg terecht, eerst in Heythuysen, later in

Broekhuizenvorst en tot de bevrijding in september 1944 nog in Noord-Brabant (Jim in Gemert en Loek in Bakel). Na de oorlog ging Berkhof, die toen al hoogleraar in Leiden was, als hij in Zandvoort preekte, altijd even langs bij de familie Dikker in de Oranjestraat.

Albert en Jansje Immink-te Kieft waren lid van het Lemels Convent, wijdden zich aan het verschuilen van Joden die onder meer naar hen gestuurd werden door het Utrechts Kindercomité. Er werd een betrekkelijk groot aantal Joodse volwassenen naar Lemele gebracht, onder wie de jeugdige verpleegster Sipora Rodrigues Lopes (geboren 1.1.1922 Amsterdam-overleden 16.4.2017 in Philadelphia PA, USA), die er aan kwam aan het begin van 1944 onderdook bij Lubertus te Kieft (1908-1990) en Geeske te Kieft-te Venema (1912-2003; beide ontvingen de Yad Vashem-onderscheiding), huwde na de oorlog met rabbijn Nardus Groen (18.12.1919 Rotterdam-13.6.2007 Philadelphia Pennsylvania, USA) en vertrok met hem naar de USA. In totaal zouden 33 Joodse onderduikers in en om Lemele de oorlog hebben overleefd. Eind 1943 moest ds. Berkhof zelf onderduiken, maar hij liep weer tegen de lamp. Echter: de auto, waarin hij werd afgevoerd, werd onderweg (door een jachtvliegtuig?) onder vuur genomen. Berkhof slaagde erin ongedeerd weg te komen, dook onder in de directe omgeving van Lemele en overleefde zo de oorlog. In Lemele werd de 'Dominee Berkhofweg' naar de predikant/ hoogleraar genoemd.

Contact: dr. J.D.Th. Wassenaar (dr.j.d.th.wassenaar@hotmail.com).

Docu: documentaire 'Westerbork Girl' (over het kampleven van Hannelore Eisinger-Cahn) door Steffie van den Oord (2007).

Lit.: Milo Anstadt, *Jonge jaren, Polen, Amsterdam 1920-1940*; Milo Anstadt, *Kruis of munt. Autobiografie 1920-1945*; Sera Anstadt, *Een eigen plek. Verhalen van een opgejaagde jeugd*; Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 150; Annet Bleich, *Joop den Uyl*, 75v. en 102; Ies Dikker, *Nergens veilig*, 169v.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 192, 279v., 282vv.; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 265v., 276v., 279, 282 en 301; David Groen, *Jew Face – A Story of Love and Heroism in Nazi-occupied Holland*; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 126, 176v., 180v., 212v.; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 30v., 73; Willy Lindwer, *Kamp van hoop en wanhoop*, 198-203; dr. T.G. van der Linden, *Joods Zandvoort*, 170v., 191; Bauke Marinus, *Jan Meilof IJben, leraar in oorlogstijd*; E.P. Meijering, *Hendrikus Berkhof (1914-1995) – Een theologische biografie*; E.P. Meijering, lemma 'Berkhof, Hendrikus', in: *Biografisch Lexicon*, V, 48-51; ; H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 81, 91, 101, 156, 160, 162; Steffie van den Oord, *Westerbork Girl* (= Hannelore Cahn; GCH); Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 137-139, 141, 152, 154, 158v., 164, 189, 191, 228v., 250, 283, 304, 308, 310, 400; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 25v., 54, 196vv., 248, 506, 553, 579, 587, 591, 676; en II, 30v.; *Yad Vashem*, 469, 597, 836v. en 945.

29. Prof.dr. Gerrit Cornelis Berkouwer

(Geboren 8.6.1903 te Amsterdam, zoon van onderwijzer Cornelis Berkouwer, hoofd van de Groen van Prinstererschool te 's Gravenhage, en Adriana Aletta van der Ban-overleden 25.1.1996 te Voorhout; begraven Algemene Begraafplaats Voorhout).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1922); jaargenoten: ds. Th.J. Boersma (zie daar), ds. A.M. Wymenga (zie daar) en ds. G. Zeyl (zie daar); lid NDDD (Forum); kandidaat (17.12.1927), doctoraal (27.9.1929); promotie (28.10.1932); gereformeerd predikant te Oudehorne (2.10.1927-29.11.1931) en te Watergraafsmeer (Amsterdam-Oost; 13.12.1931-30.9.1945); buitengewoon hoogleraar in de nieuwere theologie aan de VU te Amsterdam (1940); gewoon hoogleraar (symboliek, hermeneutiek en nieuwere theologie (1945-1950), dogmatiek, dogmageschiedenis, symboliek, filosofie der religie en apologetiek (1950-1959), dogmatiek en dogmageschiedenis (1959-1973) aan de VU te Amsterdam; gehuwd op 20.7.1927 te 's Gravenhage met **Catharina Cornelia Elisabeth Rippen** (geboren 8.7.1904 te 's Gravenhage, dochter van Dirk Antoon Rippen, handelaar in piano's en orgels, en Johanna Adriana Hendrika van Dongen-overleden 30.3.1982 te Voorhout; begraven aldaar).

Haar broer Johan Rippen (1909-1994) werd pianobouwer en produceerde o.a. de beroemde *Maestro*-piano, aanvankelijk alleen in zijn werkplaats te Den Haag, later ook in licentie in Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Na de oorlog werd de productie verplaatst naar een uiterst modern fabrieksgebouw in Ede.

Aan het begin van de oorlog onderhield dr. Berkouwer contacten met het zich ontwikkelende gereformeerde verzet in zijn wijk, de Watergraafsmeer. Zo voerde hij in

zijn pastorie aan de Zacharias Jansestraat 55 met de jonge jurist mr. Arie van Namen (1913-2000) (die woonde toen op het adres Pythagorasstraat 22 en werd één van de grote namen binnen de kringen van 'Vrij Nederland' en 'Trouw') uitgebreide gesprekken over de ideeën van de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968), die zo'n belangrijke rol speelde binnen de Duitse 'Bekennende Kirche' en ook in Nederland inmiddels school had gemaakt. Het gereformeerd-georiënteerde verzet in de Watergraafsmeer vormde een wonderlijk allegaartje van mensen die allemaal behoorden tot dezelfde gereformeerde wijkgemeente en elkaar daarin hadden leren kennen. Zij voelden zich met elkaar verbonden door dezelfde gezindheid en door toevallige vriendschappen en relaties (m.n. studenten). Maar het simpele feit dat ze allemaal min of meer bij elkaar in de buurt woonden daarbij speelde een overheersende rol. Prof. Berkouwer spande zich ook in voor Joden: de Duits-Joods-christelijke familie Maier was in 1933 naar Nederland gevlucht en had onderkomen gevonden in Wageningen. In 1942 moesten de Maiers naar Amsterdam verhuizen, waar ze zich aansloten bij de wijkgemeente van Berkouwer, tot ze een oproep kregen voor Westerbork. Ze konden gelukkig in Amsterdam onderduiken en behielden ook nog contacten met Wageningen dankzij prof. Berkouwer. Eind 1943 vroeg hij dr. Abraham Arnold Lodewijk Rutgers (1884-1966), broer van prof. dr. Victor Henri Rutgers (1875-5.2.1945 Bochum), die namens de Gereformeerde Kerken in Nederland zitting had in het Interkerkelijk Overleg, om de gemengd-gehuwde christen-Jood Speyer vrijgesteld te krijgen van dwangarbeid. Wel zeker is dat niet gelukt. Berkouwer was voorzitter van de vergadering der Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland in 1944, die de Kamper hoogleraren dr. Seakle Greydanus (1871-1948) en dr. Klaas Schilder (1890-1952) afzette, een maatregel die uiteindelijk voeren zou tot een kerk-scheuring. Hij heeft dit besluit later diep betreurd: *'Het had niet mogen gebeuren. De oorlogsomstandigheden hadden aanleiding voor andere prioriteiten moeten zijn'* (Trouw, 6.9.1999).

Lit.: Agnes Amelink, *'Steeds meer te rade bij de vragen van het hart'* (artikel in *Trouw*, 6.9.1999); J.T. Bakker, *In memoriam Dr. G.C. Berkouwer*, in: *Jaarboek 1997 der GKN*, 526v.; Ds. G.F.W. Hengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 147; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 34, 103, 120, 178; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 11, 224; Dirk van Keulen, *Bibliografie/ Biography G.C. Berkouwer*; C. van der Kooi, lemma *'Berkouwer, Gerrit Cornelis'* in: *Biografisch Lexicon*, V, 51-55; H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 101; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 137, 230, 360; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 59; J.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 92, 106, 181, 185, 187 en 262; *Yad Vashem*, 826.

30. Martinus Johannes Beukenhorst Sr.

(Geboren 19.6.1873 te Winterswijk, zoon van winkelier Albert Beukenhorst en Alida Magdalena van Veerdigem Stroes-overleden 19.5.1966 te Brussel; in stilte begraven te Sluis; geruimd?).

Kandidaat te Utrecht (1895); hervormd predikant te Druten (23.5.1897-1902), te Laren (G.; 23.2.1902-1908) en te Sluis (Zeeuws-Vlaanderen; 6.12.1908-1.2.1942); hulpprediker bij de Nederlandse Evangelische kerk te Brussel (1943-1946); gehuwd op 14.5.1897 te Beesd met **Catharina Henriëtte Maria Fijnvandraat** (geboren 20.5.1872 te Beesd, dochter van ds. Gijsbert Albertus Fijnvandraat [1830-1901] en Sophia Bastiana Verhoeff-overleden 18.1.1935 te Sluis).

Haar tante Anna Fijnvandraat was gehuwd met de hervormde predikant ds. Gijsbert Hendrik Lamers (1834-1903), haar broer Gijsbert Benjamin Fijnvandraat (1861-1922) was zelf hervormd predikant en haar zuster Sophia Wilhelmina Cornelia was gehuwd met eveneens hervormde predikant ds. Hendrik Johannes Noteboom (1863-1928).

'Die hervormde Gemeinde Sluis nimmt die Lagerinsassen (van het opvangkamp voor 'niet-arische vluchtelingen' te Sluis; GCH) brüderlich auf, was sinnbildlich zu schönem Ausdruck kam bei der Taufe zweier Jüdischer Lagerinsassen am Abend des 17. Dezember (1939) in der hervormde Kirche in Sluis durch Pfarrer Hans Fischer aus Amsterdam unter Assistenz des Ortsgeistlichen Ds. Beukenhorst und des Hausgeistlichen (Pfarrer Bruno Gustav Franz Julius Benfey [1891-1962]. Viele Gemeindeglieder und Flüchtlinge wohnten dem Taufgottesdienst bei'. ... 'In den Gottesdiensten der hervormden Kirche in Sluis am ersten Weihnachtstag und am Neujahrstage sangen Solisten aus dem Lager und der Kirchenchor, der im Amsterdam Zee-

burgerdijk-Kamp gebildet und in Sluis vergrössert ist. Nur wenige Flüchtlinge verstehen etwas holländische, wodurch die Seelsorge durch die Holländischen Herren sehr erswert ist. Die Kinder aus dem Lager besuchen die christliche Schule in Sluis’.
Lit.: Hartmut Ludwig/ Eberhard Röhm, *Evangelisch getauft-Als Juden Verfolgt*, 48v.; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche*, Bd.3/II, 266..

31. Douwe Heddes Biesma

(Geboren 25.4.1907 te Huizum, Gemeente Leeuwarderadeel, zoon van ds. Hedde Biesma [1882 Deinum-1929 Groningen; daar begraven op Noorderbegraaf-plaats] en Meike van Streun [1879-1965]-overleden 12.5.1979 te Lisse; begraven ‘Duinhof’, Lisse).

Zijn broer ds. Dirk Biesma Jr. (1918-1999) was gehuwd met Elisabeth Koomans (1914, dochter van ds. Melis Koomans en Neeltje Kuiters-2000; zie hierna).

Douwe Biesma was theologisch kandidaat (1932) en christelijk gereformeerd predikant te Drogeham (15.1.1933-1949), Hoozevee (19.1.1949-1956), Haarlem-Noord (22.8.1956-1958) en Lisse (23.11.1958-26.2.1975 wegens emeritaat); tevens was hij godsdienstleraar en curator van de Theologische Hogeschool te Apeldoorn. Hij was op 4.1.1933 te Hoozevee gehuwd met **Cornelia Koomans** (geboren 28.10.1908 Sneek, dochter van ds. Melis Koomans [1873-1924] en Neeltje Kuiters-overleden 13.4.1973 Lisse; begraven ‘Duinhof’, Lisse).

Haar zuster Elisabeth Koomans was gehuwd met ds. Dirk Biesma (zie hierboven) en haar broer Barend Hendrik Koomans (1911 Hoozevee-1974 Rijnsburg), verzetsman en na de oorlog burgemeester van Uithuizermeeden en Rijnsburg, was de echtgenoot van Aaltje Wind (1915 De Krim, dochter van Lute Wind en Roelfien Kloosterman-Rijnsburg).

Ds. Biesma was actief in het verzet (o.a. Jodenhulp?).

32. Gerhardus (Gerard) Helenus Bleeker

(Geboren 31.10.1908 Drachten, zoon van de arts Hendrik Willem Bleeker en Gerarda Verhoeve; kleinzoon van ds. Gerhardus Helenus Bleeker Sr.[1836-1917]- aan een hartaanval overleden op 13.5.1961 tijdens een familiebezoek te Groningen; begraven Algemene Begraafplaats te Marknesse).

Twee ooms waren ook hervormd predikant: ds. Gerhardus Gerrit Jacob Bleeker (1971-1947) was gehuwd met Alida Vegelin van Claerbergen (1969-1943) en prof.dr. Louis Karel Hendrik Bleeker (1868-1943), later hoogleraar Israëlitische letterkunde, de uitleg van het Oude Testament en de geschiedenis van de Israëlitische godsdienst aan de Rijksuniversiteit Groningen, gehuwd met Anna Sophia Wildervanck de Blécourt (1865-1937). En twee tantes waren gehuwd met hervormde predikanten: Barendina Henderika Bleeker met ds. Gerrit van Dijk (1874-1944) en Christiana Cornelia Bleeker met ds. Andries Graves van Willenswaard (1876-1960, wier zoon ds. Gerhardus Helenus van Willenswaard (1908-1965; begraven Driehuis-Westerveld) tijdens de oorlog eveneens hervormd predikant was.

Gerard Bleeker studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen; kandidaat (1941) hervormd hulpprediker te Uithuizen (1942-1943), predikant te Niekerk-Oldekerk (Gr.;1943-1945), legerpredikant in NOI (1945-1947) en te Marknesse (13.4.1947-13.5.1961). Ds. Bleeker was op 28.10.1943 te Murmerwoude gehuwd met **Lammigje Hiddes Frankena** (geboren 3.7.1922 te Murmerwoude, dochter van ambtenaar ter secretarie Hidde Frankena en Grietje Roelofs van der Hoek-overleden 1.8.1993; begraven Marknesse)

‘Hier preekte dominee Gerard Bleeker die antinazi was en twee Joodse onderduikers in huis had.’ In Marknesse werd de ‘Dominee Bleekerstraat’ naar hem genoemd.

Bron: ‘Verhalen uit de Gemeente Grootegast’ site OVCG Groningen.

Lit.: Arnim C. van Oorschot, *Gemeente Oldekerk, 1811-1990. Bestuur, bevolking, beslommeringen*.

33. Mr.dr. Franciscus Coenraad Marinus Boenders

(Geboren 19.5.1887 te Middelburg, zoon van boekhandelaar Franciscus Coenraad Marinus Boenders en Catharina Thomassen-overleden 2.5.1955 te Budel).

Studeerde theologie en rechtswetenschappen aan de Rijksuniversiteit Leiden; kandidaat te Oegstgeest (1911); hervormd predikant te Vierpolders (Brielsch Nieuwland; 23.7.1911-22.2.1914) en te Abbekerk-Lambertschaag (1914-1916); predikant van de krankzinnigenkolonie te Gheel (België; wonende te Ossx (1916-1935); hervormd predikant te Oss (6.1.1935-1948) en te Oisterwijk (25.4.1948-26.5.1953 wegens

emeritaat).; daarna hulpprediker te Budel. Advocaat te Utrecht (1922); hij sloot zich aan bij *De Middaghoogte*, een initiatief van prof.dr. Arnold Hendrik de Hartog (1869-1938), die met de aanhangers van *De Dageraad* een openbare discussie wenste te voeren over het bestaan van God en het Christendom. Verder was Boenders lid en Groot Redenaar (woordvoerder) van de Orde der Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden (1929) en bevriend met Hermannus van Tongeren (1876 Bergen op Zoom-1941 KZ Sachsenhausen), generaal-majoor titulair der genie en grootmeester van de Orde der Vrijmetselaren, en diens dochter, Jacoba van Tongeren (1903-1967), stichter van de (verzets)Groep 2000' (zie ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Krebs, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik). Ds. F.C.M. Boenders was op 5.1.1911 te Amsterdam gehuwd met **Jannetje (Jeanne) Servaas** (geboren te Sloten [Noord-Holland], dochter van landbouwer en tolpachter Janus Servaas en melkslijster/ winkelierster Trijntje Snijders-overleden 2.4.1954 te Budel).

Ds. Boenders zat wegens hulp aan Joden (er zat een Joods echtpaar bij hem ondergedoken) vanaf 12.8.1942 gevangen in de *Polizeigefängnis* Haaren en van 21.9.1942 tot 24.6.1943 in het 'Oranjehotel' te Scheveningen. Tijdens zijn gevangenschap nam ds. Bernardus Matthijs van Tongerloo (1889-1971) van Lith als consulent de zaken in Oss waar (ook het verzetswerk?). Daarna zette ds. Boenders zich in voor de Hervormde Verzetsgroep 2000 te Amsterdam. *Hij regelt als predikant in zijn gemeente te Oss distributiebonnen voor Groep 2000. De bonnen worden opgehaald en per trein naar Amsterdam gebracht, tot dit vanwege de spoorwegstaking niet meer mogelijk is.*

Lit.: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VIII, 166, 267; Paul van Tongeren, *Jacob van Tongeren*, 69 en 390; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 436, 581 en II, 350v.; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 86.

34. Gijsbert Boer

(Geboren 27.3.1913 Bodegraven-overleden 17.1.1973 Zoetermeer; begraven Begraafplaats aan de Binnenweg aldaar).

Aanvankelijk was hij timmerman, later studeerde hij theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en werd hervormd (Gereformeerde Bond) hulpprediker te Rotterdam-Delfshaven (daar overleefde hij met zijn gezin een zwaar bombardement) en predikant te Eemnes-Buiten (31.10.1943, bevestigd door ds. I. Kievit-1946), Putten (1946-1949), Gouda (1949-1956), Lunteren (1956-1960), Huizen (juni 1960, bevestigd door ds. J.H. Cirkel te Huizen-1965), Katwijk aan Zee (1965) en Zoetermeer (1969-1973). Hij was een leerling van de bekende Bondspredikant ds. I. Kievit hoofdbestuur lid van de Gereformeerde Bond (1951-1969) en voorzitter (1966-1969) en eindredacteur van *De Waarheidsvriend*. Gehuwd in 1943 met **Wilhelmina Hendrina Dorothea Dam** (29.10.1914 Zwammerdam-5.10.1978).

Actief in het verzet (o.a. hulp aan onderduikers).

Lit.: dr. Ewart G. Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde. Bevindelijk gereformeerden en het nationaal-socialisme 1920-1950* (diss.; Uitgeverij De Banier, 2015).

35. Jacob Boer

(Geboren 26.11.1890 te Groningen, zoon van schipper Jacob Boer en Frouke Pronk-overleden 29.8.1969 te Woerden; begraven Algemene Begraafplaats Meeuwenlaan te Woerden; "*Ik geloof de wederopstanding des vleses en een eeuwig leven*"). Theologisch kandidaat (1929); gereformeerd predikant te Ten Post (1.12.1929-17.1.1937), Duisburg-Ruhrort (Dtsl.; 31.1.1937-21.9.1941), tevens hulpdiensten in Bennekom (november 1939-september 1941), predikant te Bennekom (28.9.1941-21.3.1948) en Waarder (18.4.1948-1.12.1960 wegens emeritaat); gehuwd op 21.11.1929 te Groningen met **Hendrika Pekelder** (geboren op 22.1.1897 te Amsterdam, dochter van schipper Geert Pekelder en Jacobina Witkop-overleden 19.1.1974 te Woerden; begraven Algemene Begraafplaats Meeuwenlaan, Woerden).

"Ik (= Johan Sanders, geboren 6.8.1931 Enschede) ben opgehaald door meneer Zomer – van de uitgeverij Zomer & Keuning, die mij meenam naar zijn huis in Bennekom. Daar ontmoette ik meneer Boer, een gereformeerde dominee uit Bennekom. Tot aan het einde van de oorlog heb ik met hem en zijn gezin allerlei omzwervingen gemaakt. Van de zes kinderen, die het echtpaar had gehad, was alleen de oudste nog in leven: Jacob, een jongen van mijn leeftijd. ... De enige straf die ik kreeg, was de opdracht wekelijks een deel van een catechismus uit het hoofd te leren. 'Dat kan ik

niet', zei ik, 'dat kan ik echt niet, dat is me te veel. Ik kan wel een psalmversje uit mijn hoofd leren'".

Lit.: ds. C.Ch. Griffioen, *In memoriam Ds. Jacob Boer* in: *Jaarboek 1970 GKN*, 478v.; Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen*, 155.

36. Johannes Pieter (Jan) Boer

(Geboren 6.4.1919 te Boskoop, zoon van boomkweker Frederik [Frits] Nicolaas Boer en Tjitske van den Hoorn-overleden 14.9.2000 te Arnhem; begraven Begraafplaats 'Vredenoord' te Arnhem, Kemperbergweg 611; "Wat zoekt gij de levende bij de doden? Hij is hier niet!" Luc. 24: 5,6).

Gereformeerd predikant te Schipluiden (2.12.1945-19.3.1950), te Zwartebroek (2.4.1950-1.11.1953), te Rotterdam (8.11.1953-5.4.1962) en te Arnhem (29.4.1962-1.5.1984 wegens emeritaat); gehuwd met **Margaretha (Margot) Adriana Sprik** (geboren 9.10.1921-overleden 11.3.2012).

"Het is voor Jan Boer geen eenvoudige weg geweest naar het predikantschap. Thuis waren de mogelijkheden beperkt en de jaartallen hierboven leren ons dat de theologiestudie midden in de oorlog voltooid moest worden. Met de sluiting van de Vrije Universiteit kwam er een einde aan de colleges; tentamens en examens moesten (illegaal) bij hoogleraren thuis worden afgelegd en dat alles op de fiets. Maar zijn doorzettingsvermogen zou hem later goed van pas komen! Naast zijn studie was hij actief in het verzet, o.a. in het in veiligheid brengen van Joden. Zelf praatte hij daar nooit over".

Lit.: H.C. Endedijk, *In memoriam Johannes Pieter Boer* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 2 (mei 2003), 40.

37. Prof.dr. Pieter Arie Hendrik de Boer

Ridder *Nederlandsche Leeuw* en eredoctor van de universiteiten van St. Andrews en Cambridge (geboren 14.6.1910 te Woubrugge, zoon van het hoofd der school Hendrik de Boer en Maria Maat-overleden 11.8.1989 te Leiden)

Studie theologie Rijksuniversiteit Leiden; hervormd predikant te Berkenwoude in de Krimpenerwaard (16.8.1936-39.9.1938); hoogleraar exegese Oude Testament en geschiedenis van de Israëlitische godsdienst en letteren aan de RU te Leiden (1.10.1938-1.10.1978 wegens emeritaat); rector-magnificus (19.9.1956/1957); gehuwd 3.8.1936 te Woubrugge met **Johanna Anthonia Kroes** (geboren 30.8.1912 Woubrugge, dochter van Frederik Kroes en Anthonia Kwakernaat-overleden 20.12.1991 Oegstgeest). Hij woonde tijdens de oorlog op het adres Rijnsburgerweg 130 te Leiden.

"De Boer weigerde van meet af aan elke collaboratie met de Duitse bezetter. Zijn collega H.B.G. Casimir (= prof.dr. Hendrik Brugt Gerhard Casimir, theoretisch natuurkundige) hield hij voor: "met de duivel kun je niet onderhandelen", (...) met de duivel kun je alleen maar vechten" (Jenner). In de zomer van 1940 riep prof. De Boer, die als districtscommissaris (DC) van het district Rijnland van de Nederlandse Padvinders Vereniging (NPV) nauw verbonden was met het jeugdwerk, een achttal jonge mensen bijeen: 'De Jonge Acht', bestaande uit Hetty Roessingh (1915-1946), dochter van de theoloog prof.dr. Karel Hendrik Roessingh (1886-1925), Henriëtte (Jacoba van) Eysinga (1920-2007), Sip Koopmans, Aat de Jonge, Aat van der Pompe, Sjoerd Mazure en ene Kok en Questro, om weerstand te kweken bij jongeren van alle denominaties in Leiden e.o. De Boer: "Ik vond mijn voornaamste opgave eigenlijk: de geest van de bevolking wakker te houden en te laten zien wat er nu eigenlijk gebeurde". De leraar Aat van der Pompe (bij wiens ouders prof. De Boer ooit als student op kamers had gezeten en die hij kende van de padvinderij) kreeg de leiding van het gezelschap (later verschaftte hij in zijn huis aan de Leeuwerikstraat nog onderdak aan een Joods meisje, maar dat is helaas weggehaald).

Eens per maand organiseerden 'De Jonge Acht' speciale jongerendiensten over bepaalde thema's in diverse Leidse kerken, meestal na de reguliere morgendienst. Niemand minder dan prof.dr. Hendrik Kraemer zorgde ervoor dat ze ook in de 'orthodoxe' Pieterskerk terecht konden, waar men aanvankelijk een verzoek van de 'tè vrijzinnige' De Boer had geweigerd. De Boer: "Het ging daarbij niet om het geloof, het ging om verzet, om de geestelijke gezondheid van ons Nederlandse volk!". In de diensten kwamen gemiddeld tussen de 500 en 1000 jongeren, tot ze begin 1941 door de bezettende overheid tenslotte werden verboden. Maar de kiem leek te zijn gelegd en sommige leden van de 'Acht' zijn daarna daadwerkelijk in het verzet gegaan. Na-

jaar 1940 vormde een aantal Leidse hoogleraren (onder wie De Boer en R.P. Cleveringa) de zogenaamde ‘Kleine Krans’, die reacties van de academische gemeenschap voorbereidde op het ontslag van Joodse collegae als gevolg van de ingevoerde ‘Arierverklaring’ en de dreigende ‘verduitsing’ van de universiteit. Dat resulteerde op 26.11.1940 in de door prof. Cleveringa uitgesproken bekende protestrede (recentelijk aangemerkt als ‘beste speech van Nederland’), die de hele academische wereld in verzet bracht. Na een studentenstaking werd de universiteit gesloten. Dat weerhield De Boer er niet van nog zoveel mogelijk zijn collegae te vervolgen en tentamens af te nemen.

Na de zomer van 1942 lukte dat niet meer (de meeste theologie-studenten waren vertrokken naar Utrecht en Groningen). Toch bleef De Boer samen met de econoom prof. mr. Cornelis Weststrate (1899-1961) nog tot aan het eind van de oorlog contacten onderhouden met afgevaardigden van Leidse studentenverenigingen en niet-georganiseerde studenten. Daar werd o.a. besproken hoe het na de oorlog verder moest met de universiteit.

Op 27.6.1945 gaf Weststrate het eerste college aan de Leidse Universiteit sinds 1940. Zelf belandde De Boer al in 1941 – nadat de padvinderij in Nederland verboden was – korte tijd in gevangenschap. Hij werd opgepakt door de *Sicherheitspolizei* uit Den Haag en zwaar verhoord over vermeende contacten met Engeland. Na een week ‘Oranjehotel’ in Scheveningen werd prof. De Boer weer vrijgelaten. *Al snel bleek hij op een lijst van 25 personen geplaatst te zijn van wie de Duitsers concreet verzet verwachtten tegen de poging tot nazificering van de Leidse universiteit* (Jenner). Niet geheel ten onrechte: toen op 20.3.1942 de staatsrechtgeleerde prof. mr. dr. Roelof Kranenburg (1880-1956) werd ontslagen omdat hij zich had verzet tegen heropening van de ‘genazificeerde’ universiteit, boden 53 Leidse hoogleraren (onder wie prof. De Boer), 3 lectoren en de secretaris van de Curatoren per 1.5.1942 hun ontslag aan. Dat werd op 30.5.1942 aan 28 hoogleraren en 2 lectoren (*‘aanstichters en meelopers’*), verleend (na de oorlog werd dat ontslag bij Ministerieel Besluit van 5.5.1945 ongedaan gemaakt).

In de zomer van 1942 stond – niet geheel onverwacht – de *Sicherheitspolizei* al weer op de stoep, maar De Boer kon zich tijdig uit de voeten maken en ging voortaan met een vals persoonsbewijs op naam van ‘Herbert Duijfhuis’ door het leven (welzeker een verwijzing naar de dwarse 16^e-eeuwse Rotterdamse geestelijke en humanist Hubert Duijhuys, die ondanks zijn felle kritiek op de Rooms-katholieke kerk van die dagen niet van haar scheiden wilde, maar liefdevol de kerk van binnenuit wilde hervormen). Dat stelde hem bijvoorbeeld in de gelegenheid om collega’s te bezoeken die als gijzelaar verbleven in Sint Michielsgestel en Haaren, als ze een dag verlof hadden in ’s Hertogenbosch.

De Boer heeft zich van meet af aan ingezet voor de hulp aan vervolgte Joden. Dat begon met zijn aanbod aan de Joodse boekhandelaar en arabist Jakob Ginsberg (geboren 1886, Lodz, Polen, zoon van Hersch Leib Ginsberg en Chaja Sura Grinberg; gehuwd met Erna Augusta Bertha Prigge, geboren te Spandau, dochter van August Prigge en Minna Becker) om bij hem onder te duiken (Ginsberg was eigenaar van de Universiteitsboekhandel aan het Korte Rapenburg 17 te Leiden en in 1941 werd zijn zaak zoals overal *‘unter Verwaltung’* geplaatst). Maar De Boer kon Ginsberg niet overtuigen: *‘de man was te beweeglijk van aard’* en werd niet lang daarna opgepakt en gedeporteerd: Ginsberg stierf op 18.11.1943 samen met zijn vrouw in Auschwitz. Ook de latere hoogleraar Oude Testament dr. Martinus Adrianus Beek (1909-1987) kwam tijdens zijn studententijd in Leiden met Ginsberg in contact. *‘In diens kring leerde hij een andere dan de wetenschappelijk-exegetische omgang met het Oude Testament en een type vroomheid dat hem buitengewoon aansprak’* (vgl. zijn aan Martin Bubers *Chassidische vertellingen* verwante vertaling van *Het Boek der Vromen*, 1954). De lectuur van de werken van Buber leidde Beek verder op deze weg (*Biografisch Lexicon*, V, 47). Meer hulp aan (Joodse) onderduikers noemde De Boer ‘incidenteel’. Hoewel: *“Waar mogelijk hielp hij gezochte personen aan adressen. Thuis had hij meerdere onderduikers, soms voor langere tijd een heel gezin, anderen bleven korter”* (M. van Rijn).

Prof. De Boer onderhield daartoe geen contacten met verzetsorganisaties, maar handelde volledig zelfstandig naar beste weten en kunnen. Benodigde distributiescheiden e.d. betrok hij wel van derden. Na september 1944 stond De Boer nog als adviseur in contact met de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) in Leiden, o.a. met de gereformeerde predikant ds. R.C. Harder (zie daar). Tenslotte schreef hij de hele oorlog door artikelen in illegale kranten.

Kort na de bevrijding maakte prof. De Boer samen met ds. R.C. Harder nog deel uit van het plaatselijk kerncomité voor Nederlands Volksherstel.

Bron: Marlies van Rijn, Interview met P.A.H. de Boer d.d. 23.4.1982 (op website van *EL = Erfgoed Leiden en Omstreken*).

Lit.: Konrad Dirk Jenner, lemma 'Pieter Arie Hendrik de Boer' in *Biografisch Lexicon*, VI, 36-40; M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd*, 88, 152.

38. Sijmen Jacob de Boer

(Geboren 23.10.1895 te Amstelveen, Gemeente Nieuwer-Amstel-overleden 15.10.1965 te Utrecht, Diaconessenhuis; begraven kerkhof te Lopik; "God is getrouw").

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1921); lid NDDD (dispuut Cicero); kandidaat (3.5.1929); gereformeerd predikant te Wyckel en Balk (7.9.1930-5.10.1947) en te Lopik (12.10.1947-15.10.1965); gehuwd met **Rinske Rodenhuis** (geboren 26.4.1892, dochter van Anne Dirks Rodenhuis en Antje (Anne) van Wier-overleden 21.2.1952 Lopik; begraven aldaar).

In Friesland zette ds. de Boer zich in 1941 in om – in nauwe samenwerking met de gereformeerde predikanten ds. Dirk Ringnalda van Drachten (zie daar) en ds. Jan Voerman van Joure (zie daar) en met Sybrand Marinus van Haersma Buma, burgemeester van Wymbritseradeel (die in mei 1941 werd gearresteerd en op 11 december 1942 in KZ Neuengamme overleed. Hij was de grootvader van Sybrand van Haersma Buma, de huidige fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer) – zogenaamde leuurcellen op te zetten, die zich later ontwikkelden tot verzetscellen. Vanaf 1942 was De Boer ook actief bij het onderbrengen van onderduikers, met name Joodse. Zijn vrouw nam zelf in mei 1944 twee Joodse kinderen in huis en ontving daarvoor in 1987 de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Ds. de Boer was familie van de verzetsman Gerardus Adrianus Reeskamp (13.8.1889 Utrecht-26.3.1970 Soest), drogist/ apotheker in Naarden, die al in 1940 een verzetsorganisatie had opgezet in het Gooi. In december 1940 dook Reeskamp onder in Sneek, de geboorteplaats van zijn vrouw Sjoukje Reeskamp-Wielinga (9.11.1901 Sneek-30.7.1996 Bussum; haar oom ds. Bonne Wielinga[1850-1928] en neef ds. Tjepko Johannes Wielinga [1881-1966] waren beide hervormd predikant), omdat hij inmiddels zwaar gezocht werd. Reeskamp informeerde op zeker moment bij ds. de Boer in Wyckel of hij niet een geschikte coördinator voor het onderbrengen en verzorgen van onderduikers in Gaasterland wist? De Boer bracht hem daarop in contact met een gereformeerd gemeentelid, Benjamin Steengenga (1905-1987) te Balk, die genoemde taak tot aan het einde van de oorlog uitstekend heeft vervuld (in Balk werd een straat naar hem genoemd). Reeskamp zelf onderhield ook nauwe contacten met ds. L. Overduin te Enschede (zie daar). Helaas maakte hij tegen het einde van de oorlog een ernstige fout door een volstrekt onschuldige boer – die NB zelf onderduikers herbergde – te laten liquideren. Hij werd daarvoor na de oorlog veroordeeld. Gerardus Adrianus Reeskamp was een volle neef van ds. Willem Reeskamp (1910-1984; zie ds. J.D. Koers en ds. Dirk Ringnalda).

Contact: Anneke Reeskamp-Galema (reeskamp.galema@kpnmail.nl), .

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 99v.; F.J. Scholten, *In memoriam Ds. S.J. de Boer* in: *Jaarboek 1966 GKN*, 459v.; *Yad Vashem*, 731.

39. Mr. Gerrit Daniël Boerlage

(Geboren 28.1.1898 te Amsterdam, zoon van advocaat en procureur mr.dr. Jan Roelof Boerlage [overleden 1942 Amsterdam, 83 jaar oud] en Maria Hendrika Boerlage-overleden 18.8.1982 te Uitgeest).

Zijn zuster ds. Jacoba J. (Coba) Boerlage (1891-1972) was doopsgezind predikant te Tjalleberd (1941-1947). Zijn andere zuster dr. Louise Marie Boerlage (1895-1957) was chemisch analiticus en in 1928 gepromoveerd bij prof.dr. Adriaan Hendrik Willem Aten Sr. (1877-1950), een ver familielid van de vrouw van ds. G.D. Berlage. Een oom van ds. Boerlage, dr. Jacob Gijsbert Boerlage (1849-1900), was adjunct-directeur van 's Lands Plantentuin in Buitenzorg (nu: Bogor) in NOI en later conservator van het Rijks Herbarium te Leiden. Zijn dochter Louise Marie Boerlage (1884-1968) was directrice van het Nutskinderleeszaalwerk in Amsterdam (1927-1947). 'Toen de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog niet meer werden toegelaten in de bibliotheek, richtte Louise Boerlage in Joodse scholen bibliotheken in'.

Ds. G.D. Boerlage studeerde aanvankelijk rechten aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en werd advocaat en procureur op het kantoor van zijn vader en

diens compagnon mr. Abraham Mulder aan de Jacob Obrechtstraat 7 te Amsterdam (1925-1935); ook werd hij secretaris van de afdeling Amsterdam van de Nederlandse Protestanten Bond en lid van het hoofdbestuur.

In 1935 ging hij theologie studeren in Leiden; theologisch kandidaat te Oegstgeest (1939); vrijzinnig hervormd predikant te Raerd, Tersoal en Sibrandabuorren (10.3.1940-oktober 1945), Uitgeest (14.10.1945-1.1.1953 met eervol ontslag; laatste hervormde predikant van Uitgeest); voorzitter van het hoofdbestuur van de Nederlandse Protestantenbond (1946-1953), later algemeen secretaris te Amsterdam (tot 1.6.1963); erelid van het hoofdbestuur van de NPB; op 17.6.1926 te Wormerveer gehuwd met **Agatha Maria (Marie) Aten** (geboren 17.10.1899 Wormerveer, dochter van de doopsgezinde makelaar Cornelis Aten en de eveneens doopsgezinde Sara Boekenoogen-overleden). De politica Saar Boerlage (geboren 1932 te Amsterdam; actief voor de PSP en Groen Links) is een dochter van het echtpaar Boerlage.

Ds. Boerlage wist in januari 1941 zijn kerkenraad, college van notabelen en kerkvoogdij te bewegen om geen bordje met het opschrift "*Verboden voor Joden*" te laten aanbrengen aan het kerkgebouw en aan kerk-gerelateerde gebouwen "*omdat het bevel indruiste tegen het evangelie*". "*De strop van f. 800,- was zwaar, maar woog niet op tegen ontrouw aan evangelie en kerk*" Vanwege het algemene protest tegen de maatregel, haalde de bezettende overheid later bakzeil. Tijdens de oorlog was ds. Boerlage het hoofdcontact van het verzet in Rauwerderhem (schuilnaam: "ds. J.C. Aalders") en onderhield in die hoedanigheid contacten met verzetsmensen in Poppingawier, Tersoal, Sibrandabuorren, Dearsom, Jirnsum en Boazum. Ds. Boerlage: "*Sommige gezinnen werden ondersteund; verder ook Joden. Er waren weinig Joden onder de onderduikers. In Terzool verbleef 'Ome Jan', een (tweede) violist van het Concertgebouw* *workest: de heer J(oseph) Koen* (22.3.1899 Amsterdam, zoon van Hartog Koen en Marianne van der Zijl- 17.3.1974; gehuwd met 1) Catharina Smit [gescheiden] en 2) met Flora Stibbe [11.12.1897 Amsterdam, dochter van legerofficier Abraham Stibbe en Judith Gokkes-23.5.1995 Amsterdam] *uit Amsterdam*. Er bestaat een fraaie kaikatuur van Joseph Koen, in 1920 vervaardigd door de Hongaarse kunstenaar C. Henry Major (1895-1948) en opgenomen in de verzameling van 102 karikaturen die het Concertgebouw in eigen beheer uitgaf onder de titel '*Het Concertgebouw, zijne leiders en medewerkers in caricaturen*' (onder hen de dirigenten Willem Mengelberg (1871-1951) en Cornelis Dopper (1870-1939) *En dan denk ik ook aan de twee kleine Joodse dametjes, die ondergedoken zaten in Sybrandaburen: eerst bij Posthuma, later bij Tinkelenberg en gelukkig vóór de overval op Tinkelenberg bij mevrouw Jellema. Zij droegen hun lot gelaten en wisten vrolijkheid te bereiden, waarvoor ik grote bewondering koesterde*", Posthuma, Tinkelenberg en Jellema zijn tot nu toe niet door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de volkeren'. George Christiaan Tinkelenberg, geboren 31.8.1901 te Hoorn, hoofdonderwijzer en districtscommandant NBS-gewest Friesland, werd op 8.3.1945 gefusilleerd bij Dongjum (begraven Bijzondere Begraafplaats Sibrandabuorren) als represaille voor de aanslag op Grietje Sinnema uit Ried door het verzet. Zij was lid van de NSB en tolk/ secretaresse van de '*Abteilung Ernährung und Landwirtschaft*' te Franeker en organiseerde de paardenvorderingen en hooileveringen ten behoeve van de Duitse Wehrmacht dermate fanatiek dat het bouwland voor de komende oogst niet bewerkt kon worden. Daarop werd besloten haar te liquideren, maar de aanslag mislukte. Vervolgens moesten vijf 'Todeskandidaten' daarvoor boeten met hun leven. Na zijn vrijlating dook ds. Boerlage zelf zat van 14.12.1944-10.1.1945 gevangen in Leeuwarden, nadat een inwonerster van Poppingawier er bij de *Sicherheitspolizei* op had aangedrongen hem in gijzeling te nemen wegens het belagen van de NSB'ster Riemke Schap te Rauwerd door het verzet. Ds. Berlage dook tot aan de bevrijding onder. Zie verder: ds. B. van Gelder, ds. H.R. Keuning, ds. E. Postma, ds. H. de Vos en ds. J.E. Wagenaar,

Lit.: W. Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd – Herinneringen en brieven van het gezin Boerlage*, 58v.); Netwerk Oorlogsbronnen (*Dongjum, Oorlogsmonument*); Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 122; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 574 en II, 352V.

40. Petrus Boerma

(Geboren 17.5.1899 te Groningen, zoon van kruidenier Reint Boerma en Catharina Christina Wormnest-overleden 27.8.1978 te Amsterdam; crematie. Onderwijzer (1918), evangelist (1927), kandidaat theologie te Utrecht (1932); hervormd predikant te De Krim (3.4.1932-5.5.1935 wegens emeritaat), hulppredikant/

voorganger Hervormde Evangelisatie Vereniging te Bolsward (12.5.1935-1940), te Oudeschoot (Heerenveen-Zuid (20.10.1940, bevestigd door ds. Johannes Cornelis Eliza van Herwerden [1874-1951]-1946) en te Amsterdam (Centrum en Noord; 18.9.1946-14.11.1950); vlootpredikant (14.11.1950); gehuwd 10.5.1922 te Hennaarderadeel met **Akke Nettinga** (geboren 7.5.1901 te Kubaard, dochter van bakker Sybe Nettinga en Trijntje Idzerds Krol-overleden 29.4.1988 te Amsterdam). Haar zuster Jeltje Nettinga (geboren 1910) was gehuwd met een jongere broer van haar man, dr. Johannes Boerma (geboren 1908), leraar klassieke talen aan het Praedinius Gymnasium te Groningen.

‘In de bezettingstijd, toen hij in Oudeschoot stond, was ds. Boerma zeer actief in de illegaliteit, met name in de hulpverlening aan Joden’ (Nieuwe Leidsche Courant d.d. 30.8.1978).

De door bovenstaande mensen (= Bouwe van Ens [geboren 1893 Slijkenburg-samen met Sijbren Sijtsma op 12/13.4.1945 gefusilleerd te Spitsendijk bij Luinjeberd], veehouder/ melkrijder te Nijehorne, Pier Dijkstra [1902-1984], veehouder te Hoornsterzwaag/ Jubbega en Hindrik Markus de Jong [1888-1971], veehouder te Bontebok, 2^e Compagnonsweg 7) opgezette bevoorradingslijnen (van m.n. Joodse onderduikers, GCH) liepen onder meer van Ab Krikke (gemeenteambtenaar) via Lammert Koopman (koster van de Gereformeerde Kerk van Heerenveen) naar Piet Boerma (dominee) in Oudeschoot.

Hindrik Markus de Jong hield er communistische sympathieën op na en werd daarom door zijn gereformeerde verzetsvriend Roelof Vis ‘Hare Majesteit’ genoemd. Hij schreef in zijn memoires (uitgegeven in december 1945 en in 2003 opnieuw verschenen in ‘De Compagnon’) over ds. Boerma e.a. het volgende: *“Door een gesprek, dat ik voerde met een directeur van een naburige boterfabriek, kwam ik in contact met “Oom Piet”, de schuilnaam van een predikant uit de gemeente Heerenveen; deze was spoedig één mijner beste en meest intieme vrienden, die mij in verbinding bracht met de illegale werkers te Heerenveen. De eerste vriend te Heerenveen, met wien ik kennis maakte, was de heer L. Koopman (= Lammert Koopman, koster van de Gereformeerde Kerk te Heerenveen), met wien ik verschillende zaken besprak en die ten volle bereid was mij op alle manieren te helpen. Het is vooral dezen persoon, wien ik veel dank verschuldigd ben voor alle hulp, die ik door zijn toedoen mocht ontvangen. Al spoedig kreeg ik de benodigde bonkaarten, waarmee één der allerergste problemen opgelost was. Door dezen vriend kwam ik al spoedig in contact met de heeren: H. Steenwijk (schoenwinkelier aan de Dracht te Heerenveen), J(an) de Jong (kachelsmid), Roelof Vis, H. Beenen, A. Postma, W. van Dam, Bouwe van Ens, (E.) Vernimmen (hotelier, buurman van H. Steenwijk), J. Overdiep en echtgenoot, (H.S.) Hofkamp (veearts, die over een auto kon beschikken), Staal, B. Cloo, J. Sijtsma, Feléus, H(endrik) Klaver (gehuwd met Froukje Talsma), R. W. Kijlstra, Drost, Vlietstra e.a. Hadden wij ‘in den beginne’ onderduikers, die hun eigen kostgeld konden betalen, dit bleek al spoedig niet meer op te gaan en zoo was ook het financieele vraagstuk één der groote moeilijkheden. Maar dank zij mijn actieve medewerkers te Heerenveen, toonde men zich gaarne bereid mij financieele hulp te bieden. Ik behoefde maar een beroep te doen op den penningmeester H. Steenwijk en mij werd prompt het benodigde bedrag ter hand gesteld. In den beginnen bedroeg dit per week een paar honderd gulden, doch dit bedrag werd steeds grooter en nam later een omvang aan van honderden guldens. De bonkaarten en het geld waren wel mee van de belangrijkste factoren voor het onderbrengen en verzorgen der onderduikers. Voor degenen, die voor deze belangrijke, onmisbare dingen moesten zorgen, was het geen gemakkelijke taak. De bonkaarten immers moesten geheimzinnig verkregen worden, terwijl het geld in de eerste tijd bij vertrouwde, goede vaderlanders moest worden opgehaald. Ook hiermede moest de meest mogelijke voorzichtigheid betracht worden, opdat er niet bij verkeerde adressen werd aan geklopt, want dat kon tot een funeste uitwerking leiden. Wij mogen onzen warmen dank niet onthouden aan die ambtenaren van het distributiekantoor, die zooveel hebben bijgedragen tot het clandestien verkrijgen van honderden bonkaarten, hetgeen lang niet zonder gevaar voor eigen leven moest gebeuren. Ook de stille werkers, die weinig op den voorgrond traden, doch die er steeds weer op uit trokken om gelden in te zamelen ten einde in de financieele behoeften te kunnen voorzien, verdienen een woord van hulde voor alles wat zij in het belang van onze vervolgd landgenoten tijdens de bezetting hebben gedaan. Zonder hun actieve medewerking zou niet alles zoo goed van stapel zijn geloopen. Later werd deze zaak landelijk geregeld en gezien*

de steeds groter wordende groep van hen, die huis en erf moesten verlaten, was dit een ware uitkomst, daar wekelijks duizenden guldens moesten worden uitbetaald". Hindrik de Jong ontving in 1972 samen met zijn vrouw Nienske de Jong-Seinstra [1891-] de Yad Vashem-onderscheiding omdat ze o.a. onderdak hadden geboden aan twee Joodse echtparen uit Zwolle, aan Benjamin Troostwijk [geboren 1.1.1927 Leeuwarden, zoon van Cosman Troostwijk en Levina Kropveld, halfbroer van prof.dr. Maurits Troostwijk [1914-1991], hoogleraar administratief recht Rijksuniversiteit Groningen, PvdA-politicus, burgemeester van Amersfoort, Eerste Kamerlid en lid Raad van State, die tijdens de oorlog ondergedoken zat in Donkerbroek; Ben was eerder ondergedoken in Kortezwaag en Bovenknipe; zijn vader en oudste zuster Hendrina Julia Troostwijk overleefden de oorlog niet, zijn moeder, halfbroer en tweelingzuster Julia Troostwijk overleefden wel] en Theresia Lena (Trees) Slager (geboren 3.5.1935 Steenwijk, dochter van vleeshouwer Simon Slager en Jeannette de Levie), die na de oorlog trouwde met Ben Troostwijk), *het echtpaar de Jong en hun dochter Sara de Jong, de fysicus dr. Arnold van Kreveld* (zoon van David van Kreveld en Keetje Troostwijk), werkzaam op het laboratorium van een zuivelfabriek in Leeuwarden (zijn vrouw, Johanna van Kreveld-de Leeuw en hun kinderen David en Amalia zaten in Leeuwarden ondergedoken: allen overleefden de oorlog), *Trudi Ascher-Jacobs* (geboren 1935 Laag-Keppel, dochter van slager Salomon Jacobs en Betje Goldsteen, die omkwamen in de vernietigingskampen), *de wielrenner Martinus 'Tinus' van Gelder* (1911 Ambarawa-1991 Bellevue Hill) en meer dan zestig anderen)

Ds. Boerma dook in 1944 onder bij Eise Woudstra (1897-1987) en Eisje Woudstra-Lycklama a Nijeholt (1897-1990) in Oudeschoot; zij herbergden ook enkele Joden en werden in 1974 door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'..

Bron: *Brief aan P. Wijbenga d.d. 14.9.1963 waarin hij zijn lotgevallen tijdens de oorlogsjaren beschrijft, o.a. als predikant te Heerenveen*, in: *Treasor*, Leeuwarden, verzameling P.Wijbenga (340), nr. 13.

Lit.: George de Haan, *Jan Kruis*, 13; Spanvis, 'Friese Verzetsstrijders- Ens, Bouwe van' (spanvis.com); Hindrik Markus de Jong, *Memoires* (december 1945) in: "Welkom op Kynhout" (website Kynhout.nl van de Historische Werkgroep van De Knipe); *Yad Vashem*, 1002.

41. Theunis Johannes Boersma

(Geboren 24.10.1900 te Huizum, Leeuwarderadeel, zoon van ploegbaas/ spoorweg-beambte Johannes Theunis Boersma en Aafke Wouda-overleden 1.4.1983 Leek, begraven te Midwolde, Gemeente Leek).

Studie theologie Vrije Universiteit Amsterdam (18.9.1922); jaargenoten: prof.dr. G.C. Berkouwer (zie daar); ds. A.M. Wymenga (zie daar) en ds. G. Zeyl (zie daar); lid NDDD (Cicero); kandidaat (4.7.1927); gereformeerd predikant te Hijlaard (4.3.1928-14.1.1934), te Oudega (Smallingerland; 28.1.1934-14.1.1945), te Uithuizermeeden (21.10.1945-18.8.1957), te Zuidhorn (25.8.1957-25.4.1965) en te Grootevast (9.5.1965-1.5.1970 wegens emeritaat); hulpdiensten te Leek (16.8.1970-1.2.1975 en 1.11.1975-1.8.1976); gehuwd op 24.1.1934 te Baarderadeel met **Klaaske Ulbes Faber** (geboren 13.10.1907 Baarderadeel, dochter van veehouder Ulbe Gerbens Faber en Geertje Nammens de Jong-overleden 7.7.1995).

Haar broer Nammen Ulbes Faber (1900-1985) trouwde met een zuster van haar echtgenoot, Rienje Harmina Boersma (1901-1973).

Een in 1939 geboren (Joods) meisje, dat 2½ jaar verzorgd werd in de pastorie van ds. Th.Boersma in Oudega, raakte er helemaal aan gewend om op geregelde tijden van de dag haar christelijke gebedjes op te zeggen.

Lit.: *In memoriam Ds. Th.J. Boersma* in: *Jaarboek 1984 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 386.

42. Dr. Feitse (Feits) Boerwinkel

(Geboren 12.5.1906 te Amersfoort, zoon van gereformeerde onderwijzer Feitse Boerwinkel Sr. en Catharina Johanna van Ommen-overleden 6.5.1987 te Driebergen, Wethouder Teselinglaan 9; begraven Begraafplaats Driebergen).

Student Nederlands aan de Rijksuniversiteit Utrecht; lid NCSV en hoofdredacteur van 'Eltheto'; onderging invloed van de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968), Duits Lutherse theoloog en godsdienstwetenschapper Rudolph Otto (1869-1937), Frits Kuiper (zie daar) en K.H. Miskotte (zie daar); lid Gereformeerde Kerken in

Hersteld Verband (1926); pacifist en dienstweigeraar (1927); vervangende dienst bij het Centraal Bureau voor de Statistiek waar hij de econoom Jan Tinbergen (1903-1994) leerde kennen; lid SDAP (1929) en lid 'Kerk en Vrede'; richtte in 1930 samen met de doopsgezinde predikant Frits Kuiper, de hervormde Herman Quarles van Ufford, de doopsgezinde Cor Inja (zie daar) en de vrijzinnig-hervormde predikant Lambertus Hendrik Ruitenbergh (1905-1992) het comité 'Socialisme en Kerk' op, waarvan hij secretaris werd; leraar Nederlands (1934) en rector (1936-1945) van het nieuwe Montessorilyceum te Amersfoort. Lid van het directorium van het instituut 'Kerk en Wereld' te Driebergen (1945-1965) en rector van het gemengde internaat van de academie van Kerk en Wereld, waar de werkers in kerkelijke arbeid (zogenoemde wika's) zouden worden opgeleid; docent cultuurgeschiedenis, hedendaagse politieke en geestelijke stromingen, moderne literatuur en poëzie; later directeur van de inmiddels verzelfstandigde school voor maatschappelijk werk, 'De Horst'; B. gaf ook colleges aan theologische studenten in het Hervormd Seminarie; startte in 1954 de eerste beweging in Nederland tegen kernbewapening (AAA); samen met geestverwanten als H. Berkhof, (zie daar) J.M. van Veen (zie daar), K.E.H. Oppenheimer (zie daar) en prof.dr. Albert Jan Rasker (1906-1990), kerkelijk hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden, deed hij in 1955 een dringend beroep op de Hervormde Synode om tegen de productie van en proeven met atoomwapens te protesteren; initiatiefnemer en voorzitter van het Comité Stopzetting Atoomproeven (CSA); ontwikkelde zich tot een toonaangevend cultuurfilosoof en pleitbezorger van de interreligieuze dialoog. Gehuwd op 21.4.1938 te Utrecht met **Hendrika van Es** (geboren 22.5.1911, dochter van handelsreiziger/ vertegenwoordiger Adrianus van Es en Adriana van Straten-overleden 25.10.2005 te Driebergen, Huize 'Rehoboth').

Reeds in de jaren '30 onderhield Boerwinkel contacten met de Joodse gemeenschap in

Amersfoort. In de oorlogsjaren leefde het gezin Boerwinkel intens mee met de vervolgdde Joodse landgenoten. Huize Boerwinkel bood in de oorlogsjaren onderdak aan Joodse onderduikers. Na de oorlog is het streven naar een beter begrip tussen Jodendom en christendom hem intens blijven bezighouden. Zijn vriendschap met Joden, o.a. Henri van Praag (1916-1988) en Jacob Soetendorp (1914-1976), en gedoopte Joden, o.a. de predikanten Srul Paulus Tabaksblat (1902-1992) en George Henricus Cassuto (1929-1996), leidde tot gezamenlijke activiteiten.

Lit.: Leo Aukes, *Een rode draad – 75 jaar NCSV*, 25; Ds. G.F.W. Hengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 130, 165; Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 126, 176v., 199; J.M. van der Linde J.M.zn, lemma 'Boerwinkel, Feitse' in: *Biografisch Lexicon*, V, 76; Maarten van der Linde, *Feitse Boerwinkel, inclusief denker*; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 55, 254.

43. Pieter Alexander Bohlmeijer

(Geboren 4.7.1922 te Amsterdam, zoon van journalist 'kerkelijk nieuws' bij 'De Standaard' Nicolaas Bohlmeijer en Adriana Laurina de Jong-overleden 5.12.2016 te Zutphen).

Theologische studie Vrije Universiteit te Amsterdam; kandidaat (1954); gereformeerd predikant te Wilnis (19.9.1954-7.9.1958), te Oost- en West-Souburg (14.9.1958-4.10.1962); daarna legerpredikant (1962-1966), predikant te Eefde-Gorsel (28.3.1971-10.8.1975, tevens parttime-legerpredikant vanaf 1.1.1973); daarna godsdienstleraar (1975-1987 wegens emeritaat); gehuwd met **Margreet Meijer**. Het echtpaar kreeg vier kinderen: Lauri, de oudste, een meisje, daarna volgden drie zoons: Arno Bohlmeijer (geboren 1956, Wilnis), schrijver en dichter, Pieter Alexander Jr. – Lex – Bohlmeijer, danser, toneelschrijver, regisseur, librettist en radio- en televisiepresentator, en tenslotte prof.dr. Ernst T. Bohlmeijer (geboren 1965), hoogleraar aan de vakgroep Psychologie, Gezondheid & Technologie aan de faculteit Behavioural, Management and Social Sciences aan de Universiteit Twente. Ernst schreef het boekje 'De dominee en zijn mevrouw' waarin hij dagboekfragmenten van zijn ouders verwerkte en de antwoorden op door hem gestelde vragen.

Pieter's achterneef Albertus Hendrik Bohlmeijer (1904, zoon van Christiaan Frederik Bohlmeijer, timmerman, en Teuntje Krol-1990), employé op de scheepswaf van de NDSM te Amsterdam, ontving samen met zijn vrouw Nancy Johanna Melis (1911-1988) in 1978 de Yad Vashem-onderscheiding omdat ze onderdak hadden geboden aan Jaap Wessel Wittenburg (geboren 1939, zoon van Abraham Wittenburg

[1910-1999], arts bij de NDSM, en Heintje [Hanneke] Wittenburg-Couzijn. De ouders werden op 28.4.1944 gearresteerd op hun onderduikadres aan de Kloveniersburgwal 75 te Amsterdam (familie De Bruyn) en gedeporteerd naar Auschwitz. Jaaps moeder stierf daar in de gaskamer, zijn vader overleefde de oorlog. Ds. Bohlmeijer stond tijdens de oorlog op het punt om met zijn broer Nico Bohlmeijer (geboren 27.11.1923 en inmiddels overleden) onder te duiken, omdat beide een oproep voor tewerkstelling in Duitsland hadden ontvangen, toen ds. A. van de Weg (zie daar) een zevental Joodse onderduikers onderbracht bij hun moeder (vader, die journalist was, overleed eerder in 1942 aan longkanker) in het ouderlijk huis aan de Voormeulenweg 21 te Bussum. *“Onze wijkdominee vroeg in de loop van 1942 of we zeven Joden in huis wilden nemen. Natuurlijk, zei mijn moeder, en een paar dagen later kwamen ze, ieder met één tas. Opeens was ons huis gevuld met een mengeling van verwondering, angst en zwijgzaamheid. Het is een wonder dat ze nooit werden gevonden. Er vonden twee razzia’s plaats. Bij de tweede werden we totaal verrast. Alle onderduikers zaten nog gewoon in de huiskamer. De tijd ontbrak om zich te verstoppen op de zolder. Mijn moeder bleef echter ontspannen en onverschrokken voor de huiskamerdeur staan oog in oog met de Duitse commandant, terwijl de soldaten het huis doorzochten. Na twintig minuten vertrokken ze naar de volgende straat. Mijn moeder ging weer gewoon aan het werk, maar ik zal de zucht van verlichting die het huis vulde nooit vergeten. De aanwezigheid van de Joden in huis maakte dat Nico en ik niet konden onderduiken, toen we de brieven voor tewerkstelling in Duitsland ontvingen. We wisten al enige tijd dat ze zouden komen en dat we moesten gaan. Nico werd uitgezonden naar de omgeving van Hannover en ik naar Saarbrücken in het Sauerland (? GCH). Nico, de padvinder, probeerde nog via Frankrijk, Spanje en Portugal te vluchten naar Engeland om in dienst te gaan bij de RAF. Hij werd gepakt in Frankrijk en op transport gezet naar Noord-Duitsland. ‘Maar ik heb wel mooi een deel van de pelgrimsroute naar Santiago de Compostella gelopen’, zei hij later tegen me. Mijn route voerde mij rechtstreeks naar Saarbrücken”*. De broers en de Joodse onderduikers overleefden de oorlog.
Lit.: Martha Beuckens-Vries, *Uit de schaduw in het licht*, Cap. V; Ernst Bohlmeijer, *De dominee en zijn mevrouw*, 27v.; Martine Rooze (red.), *Rondom het Witte Kerkje*, 107-111,

44. Cornelia Arnolda Johanna (Corrie) ten Boom

Ridder *Oranje-Nassau* (geboren 15.4.1892 te Amsterdam, dochter van de hervormde horlogemaker en verzetsman Casper ten Boom en Cornelia Johanna Arnolda Luitingh-overleden 15.4.1983 te Placentia, California, USA; daar begraven). Corry was een zuster van predikant/ verzetsman dr. Willem ten Boom (zie daar) en van Elisabeth (Betsie) te Boom (geboren 19.8.1885 te Haarlem, die eveneens actief was in het verzet en op 16.12.1944 overleed in KZ Ravensbrück (ze werd er tot het laatst verpleegd door Johannes Regina Nieuwenhuis-Schilpzand [1899-1972] uit Heemstede, die vier Joodse onderduikers had gehuisvest tot ze werden verraden). Zij ontvingen samen (Betsy en Willem postuum) met Corrie samen de *Yad Vashem*-onderscheiding. Na de oorlog werd Corrie freelance evangeliste en reisde met haar boodschap van verzoening de hele wereld rond (ze bezocht ruim 70 landen). Corry vormde in 1942 samen haar vader Casper – die voor de oorlog al bevriend was met de Haarlemse opperrabbijn Philip Frank (gefusilleerd 2.2.1943 met negen anderen als represaille voor de moordaanslag op een Duitse onderofficier) – en zuster Betsie de zogenaamde *BeJe-groep* en verborg een aantal Joodse en niet-Joodse onderduikers in de zogenaamde ‘*Schuilplaats*’. Die was ontworpen door de Amsterdamse architect Berend Tobias Boeyinga (1886-1969), bouwer van de gereformeerde Kloppersingelkerk te Haarlem (1927; in 2003 afgebrand) en de Waalkerk te Amsterdam (1936) in hun woning aan de Barteljorisstraat 19 te Haarlem (nu: museum). Ook fungeerde het pand als ‘doorgangshuis’ voor Joodse onderduikers. *Veel predikanten waren trouwe helpers en leden van onze ploeg. Op een keer stond een predikant net op het punt uit de consistoriekamer weg te gaan in de Grote Kerk (Sint Bavo te Haarlem; GCH), om met de dienst te beginnen. Ik kwam binnen en vroeg hem een ogenblik te wachten. In de kerk moest ik de begrafenisondernemer en de man van het stadhuis hebben, die mij moesten helpen een fatsoenlijke begrafenis te geven aan een Jood, die zojuist gestorven was. Nadat ik hen gewaarschuwd had, ging ik weer naar de dominee, die in het voorbijgaan fluisterde: “God zegene u”, toen hij naar de preekstoel liep om tot de wachtende gemeente te spreken” (“In Hem geborgen”, 93). De 18-jarige student en onderduiker Johannes Philippus (Hans)*

Poley (1924 Bandung, NOI-5.12.2003), die met zijn vriend Piet Hartog bij het verzetswerk van de familie Ten Boom betrokken was, maakte in 1943 een serie van 24 amateurfoto's van 'de Schuilplaats' (nu in de collectie van het Nederlands Fotomuseum te Rotterdam).

Hans werd begin 1944 op een geheime missie gearresteerd door de *Sicherheitspolizei* en kwam terecht in Kamp Amersfoort. Waarschijnlijk als gevolg daarvan vond op 28.2.1944 een inval plaats op het pand van de Ten Booms aan de Barteljorisstraat in Haarlem. De onderduikers (zes in getal: Meijer Mossel ['Eussie'; 10.1.1910-3.4.1978, begraven Nederlands-Israëlitische Begraafplaats Wassenaar], later chazzan en voorganger in de Joodse Gemeente te Den Haag, de gedoopt-Joodse vrouw 'Tante Martha', Ronnie en Hans, Joodse onderduikers, verzetsman Reynoud Siertsema ['Arnold'; 1921-2007; zie daar] en een verzetsman uit Zaandam), werden niet gevonden en na drie dagen door verzetsmensen met behulp van een 'goede' politieman naar veiliger plaatsen overgebracht. Tevoren waren niet minder dan dertig illegalen, die nietsvermoedend in de val liepen, op het adres gearresteerd, o.a. de winkelier Bartholomeus Johannes van Liemt (geboren 19.5.1894) uit Haarlem, die tot 28.3.1944 gevangen zat in het 'Oranjehotel' te Scheveningen en daarna werd vrijgelaten.. Ook vader Ten Boom werd met zijn beide dochters 'festgenommen' en naar het 'Oranjehotel' te Scheveningen overgebracht. Daar overleed Casper Ten Boom op 10.3.1944 aan tuberculose (hij ligt begraven op het Nederlandse Ereveld te Loenen, nr. B 92). Corrie en Betsie ten Boom kwamen via kamp Vught in kamp Ravensbrück terecht. Betsie overleed daar op 14.12.1944. Corrie werd enkele dagen later vrijgelaten als gevolg van een administratieve fout. Direct na de oorlog opende ze in Bloemendaal een herstellingsoord voor teruggekeerde Joden. Vervolgens startte ze heel persoonlijk een internationale evangelisatiecampagne (ze bezocht 60 landen), die geheel in het teken stond van de verzoening. Zo vergaf ze o.a. een vroegere kampbeul uit Ravensbrück en de 'Jodenjagers' Cornelis Johannes (Kees) Kaptein (21.3.1915 Klaten, NOI-terechtgesteld 21.7.1949 op de Waalsdorpervlakte), wachtmeester bij de Haagse politie en rechercheur voor het *Judenreferat*, en Willem Meindert Willemsen (geboren 1915 Amsterdam), rechercheur van de inlichtingendienst van de Haarlemse politie, die het gezin Ten Boom hadden gearresteerd en na de oorlog ter dood werden veroordeeld. Op 12.12.1967 werd Corry ten Boom door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardige onder de Volken.

Bibl.: Corrie ten Boom, *Gevangene en toch ...: herinneringen uit Scheveningen, Vught en Ravensbrück* (1946); id. *In Hem geborgen – De geschiedenis van mijn leven* (Amsterdam, z.j.); id. samen met Jamie Buckingham, *In het huis van mijn vader: de jaren vóór de Schuilplaats* (1976); id. *Vader ten Boom: man Gods* (1979). Films: "The Hiding Place" (1975; regisseur: James F. Collier) en "Return to the Hiding Place" (2013; regisseur en scenarioschrijver: Dr. Peter C. Spencer); "Behind the scenes of Return to the Hiding Place" (2014; interviews met Hans Poley). Lit.: Diet Eman/ James Schaap, *Die hun leven niet liefhadden tot de dood*, 54, 173, 181v., 199; Ties Engelsma, 'Met Gods hulp gelukt', 4, 7vv., 12v., 16vv., 20, 22, 28, 31, 33, 37vv., 40, 81, 101, 107v., 120, 128v., 131; *Het Grote Gebod*, I, 257, II, 159, 621; Johannes Houwink ten Cate/ Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 40v.; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VI, 334, 349v.; VII, 443; Xb, 1376; XIII, 114; Samuel Oliner en Pearl Oliner, *De altruïstische persoonlijkheid*, 76; Hans Poley, *Return to the Hiding Place*; ; John en Elizabeth Sherill, *The Hiding Place* (1971, dat ook werd verfilmd); J.M. Snoek, *De Nederlandse Kerken en de Joden 1940-1945*, 171, 173; G.T. Zondergeld, lemma 'Boom, Cornelia Arnolda Johanna ten' in: *Biografisch Lexicon* V, 81vv.

45. Dr. Willem ten Boom

(Geboren 21.11.1886 te Amsterdam, zoon van horlogemaker en verzetsman Casper ten Boom – die op 10.3.1944 overleed in de Strafgevangenis van Scheveningen – en Cornelia Johanna Arnolda Luitingh-overleden 13.12.1946 te Hilversum; begraven Noorderbegraafplaats aldaar).

Hij was de broer van de verzetsstrijdsters Corrie ten Boom (zie daar) en Betsie ten Boom, die beide in gevangenschap raakten; Betsie overleed op 16.12.1944 in KZ Ravensbrück, Corrie overleefde de oorlog.

Willem ten Boom zou aanvankelijk horlogemaker worden in het bedrijf van zijn vader; maar vervolgens koos hij ervoor theologie te studeren aan de Rijksuniversiteit te Leiden (1906-1913); hij werd hervormd hulpprediker te Uithuizen, Kollumerzwaag

en IJmuiden (1913-1916) en predikant te Made en Drimmelen (1916-1920) en Zuylen (1920-1925), evangelist bij de Nederlandse Vereniging voor Israël (NVVI) te Hilversum (15.9.1925-1941) en hervormd predikant voor Joodse christenen in Nederland (1941-1946); hij was de drijvende kracht achter de Hervormde Raad voor Kerk en Israël gehuwd op 24.8.1916 te Haarlem met **Christina (Tine) van Veen** (geboren 4.5.1884 te Utrecht, dochter van koopman Christiaan Johannes van Veen en Hermanna Johanna Jansen-overleden 19.3.1958 te Hilversum). Ze woonden laatstelijk aan de Surinamelaan te Hilversum.

Naast zijn huis in Hilversum liet ds. Ten Boom het zorginternaat 'Theodotion' bouwen voor de opvang van geestelijk en lichamelijk kwetsbare mensen; vóór en tijdens de oorlog bood hij er onderdak aan Duitse en Nederlandse joden; zijn vrouw gaf er leiding aan. Het gezin woonde in een groot huis aan de Surinamelaan, 'Theodotion'. *En regelmatig zat het huis propvol. Als predikant met een bijzondere kennis van de Joodse godsdienst had hij veel Joodse vrienden in binnen- en buitenland. Zo fungeerde zijn huis in de dertiger jaren als opvang voor uit Duitsland gevluchte Joden. Hij deed dat om te voorkomen dat ze, zonder verblijfsvergunning, zouden worden opgepakt en naar kamp Westerbork gestuurd, of, nog erger, gewoon terug over de grens gezet. ... Hoe schrijven over de familie Ten Boom? Hoe? Natuurlijk is er een begin en een eind. Is er eigenlijk wel een einde? Vijf jaar te leven in een onleefbare wereld. Vijf jaar zwijgen over datgene wat je het meeste liefhad. Je vrijheid. Ook om de ander en je zelf te beschermen. Een periode waarin dit gezin en hun naasten zich volledig inzetten om de vijand weerstand te bieden op heel het front. Hun twee huizen open stelden voor iedereen, die in nood zat. Voor vervolgd in welke vorm dan ook. Joodse kinderen werden in veiligheid gebracht, onderduikers verzorgd, piloten geholpen, verzet gepleegd, ter dood veroordeelden verborgen. Er is geen begin, er is geen einde. Een zoon, die weggehaald werd en nooit meer terugkwam. Dominee ten Boom, die ook niet meer terugkwam aan het eind van de oorlog. Ik geloof dat het niet juist is om te zeggen: ze waren moedig. Dat zouden ze niet op prijs hebben gesteld. Absoluut geen standbeeld, in welke vorm dan ook. Deze mensen hebben zich zo geweed vanuit hun grote geloofsovertuiging. Het was vanzelfsprekend, zoals het eigenlijk ook moest zijn. Iets doen zonder dank je wel er voor te krijgen. Omdat ieder levend wezen waarde had. Daar gingen ze heel ver in.*

Ds. Ten Boom sprak in 1942 op een samenkomst in Halle (G.) over de Joden-vervolging in Amsterdam en adviseerde de aanwezigen om Joodse onderduikers in huis te nemen. Tijdens de oorlog bood hij enige tijd onderdak aan Paul Ferdinand Theodoor Aalders (zie daar), die als hulpprediker van dr. Arnold Albert van Ruler (1908-1970) te Hilversum ten gevolge van een maagbloeding zijn werk voor het Utrechts Kinder Comité (dat zich bezighield met het ophalen en onderbrengen van Joodse kinderen) moest opgeven.

Ds. ten Boom zat van 28.2.-26.4.1944 gevangen in het 'Oranjehotel' te Scheveningen wegens zendingswerk onder Israël en 'contact met Joden'. Hij overleefde weliswaar de oorlog, maar overleed niet lang daarna aan de doorstane ontberingen. In Israël gaf het Joods Nationaal Fonds de naam van ds. Ten Boom aan het 'Ds. Willem ten Boom Park' te Nir Etzion bij Haifa.

Zijn zoon Christiaan ('Kik') Johannes ten Boom (geboren 27.5.1920 te Zuilen-overleden 31.5.1945 in KZ Bergen-Belsen), student en lid van de KP-Utrecht, overleefde de oorlog niet. In Hilversum werd een straat naar hem genoemd.

Lit.: Corrie ten Boom, *Gevangene en toch...*, 15, 33, 42; Corrie te Boom, *In Hem geborgen – de geschiedenis van mijn leven*, 8, 30, 36, 39v., 45, 54v., 91, 109vv., 110vv., 113, 123 en 147; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 21; Ties Engelsma, *Met Gods hulp gelukt. Willem ten Boom (1886-1946) Een leven lang op de uitkijk voor kerk en Israël* (Haarlem, 2013); *Het Grote Gebod*, I, 507, II, 621; F.L. van 't Hoof, lemma 'Boom, Willem ten' in: *Biografisch Lexicon*, I, 48v.; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 40v.; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VI, 334; J. van der Kamp e.a., *Hilversum – Onderdrukking en Verzet 1940-1945*, 30, 32, 61v. en 77; 'meester' G.J. Lemereis, 'Herinneringen aan de oorlogsjaren 1940-1945' (Zelhem); Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 35, 89, 188, 249; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 76, 112-114 en 118; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk II*, 352v.; *Yad Vashem*, 159v.

(Geboren 21.12.1888 te Schoonhoven, zoon van Johannes Boon, melkboer en grossier in huishoudelijke artikelen, en Lena van Elk; zijn moeder overleed op 15.9.1893, toen Dirk 3 ½ was en als enige van zeven kinderen bereikte hij de volwassenheid; hij zelf overleed op 21.8.1974 te Utrecht en werd begraven op de 'Godsakker' van de Hernhutters in Zeist; nr. 1382; opschrift: *'Dirk Boon, geboren te Schoonhoven, 21 december 1888, ingeslapen te Utrecht, 21 augustus 1974, verlost door Jezus'*); zijn ouders waren lid van de sekte van 'Zwarte Jannetje' (Jannetje Hootsen [1860-1919; begraven te Veenendaal] in Polsbroek.

Dirk werd aanvankelijk net als zijn vader grossier; later leraar godsdienst aan de Kweekschool in Schoonhoven (hij woonde toen in Bovenkerk); voorganger van de Moravische Broeders; zielzorger en directeur van het kindertehuis Saron in Suriname (juni 1930-1937, toen hij geestelijk en lichamelijk uitgeput naar Nederland terugkeerde); directeur van een rusthuis voor ouderen in een Nederlands Hervormde wijk te Haarlem (1937-1940) en van het bejaardentehuis 'Vredeveld' te Amstelveen (1940-1947); voorganger van een gemeente in West-Indonesië (1947-1950); waarnemer van een hervormde predikant te Utrecht, vervolgens zielzorger voor de bewoners van een bejaardentehuis in Apeldoorn (1950); daarna reisde hij in 1956 zijn dochter en schoonzoon achterna naar Nieuw Zeeland; werkte er in een fotowinkel te Wellington; was kerkelijk actief in Kawerau, Mangaweka-Rewa en Ruawai; verbleef het laatst in een bejaardentehuis te Oamaru voor hij in 1967 terugkeerde naar Nederland; pas op 3.10. 1972 tijdens de Moravische Synode te Bad Boll werd hij door bisschop Th. Siebörger gewijd als predikant; gehuwd 1) op 2.3.1916 te Utrecht met **Annie Barta Finnigje van den Heuvel** (geboren 22.6.1891 te Nieuwpoort, dochter van Gijsbert Joannis van den Heuvel en Klasina Johanna van der Vliet; Dirk ontmoette haar als weeskind ten huize van de familie Ketel te Utrecht; zij overleed op 10.1.1918 te Utrecht aan TBC) en 2) op 24.2.1921 te Utrecht met **Jacoba Cornelia Ketel** (geboren 14.11.1892 te Moordrecht, dochter van Jacobus Cornelis Ketel en Neeltje Verkerk-overleden 8.4.1981 te Utrecht, begraven Zusterbegraafplaats, Zeist); Haar zuster Cornelia Neeltje Ketel was gehuwd met Anton Johannes Corbijn van Willenswaard; zij waren de grootouders van de fotograaf en filmregisseur Anton Corbijn (hij was een zoon van ds. Anton Corbijn van Willenswaard [1917 Hilversum-2007 Amersfoort] en Marietje F.P. Groeneboer [1925-15.9.2011]; begraven Hervormde Begraafplaats Coelhorst te Hoogland).

Dirk en Jacoba Boon ontvingen op 22.10.1977 beide de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat zij achttien jonge Joodse medewerkers – o.w. Clemi (Klemma) Sara Schijveschuurder-Liffmann (1920 Bettingen, Duitsland-2009 Israël), Betty Rebecca (Mock-) Goedhart (1920 Amsterdam-1993 Amsterdam) en Kitty Zilversmit-Fonteyn (1919 Utrecht-2009 Orchard Cove, Canton MA, USA) – met een vals persoonsbewijs in dienst namen. In het bejaardentehuis 'Vredeveld' te Amstelveen werd ook een aantal oudere Joden (met vals PB) opgenomen.

Lit.: H. Florijn, lemma 'Hootsen, Jannetje' in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 4, 216v.; Leendert H. de Kluijver, *Het Antjese geloof. Het merkwaardige gezelschap van Zwart Jannetje uit Veenendaal*; Kitty Zilversmit, *Yours Always – A Holocaust Love Story* (1995); *Yad Vashem*, 161v.

47. Paulus Hermanus Borgers

(Geboren 21.5.1900 te Rotterdam, zoon van bankbediende Paulus Hermanus Borgers Sr. en Maria Christina Buissant des Amorie-overleden 10.2.1945 KZ Neuengamme; gecremeerd). Volgde de HBS in Amsterdam en werkte vijf jaar bij de Amsterdamsche en de Javasche Bank te Amsterdam.

Theologisch kandidaat in 1927 en evangelisch luthers predikant te Monnickendam en De Rijp (2.10.1927-31.3.1929), hersteld-evangelisch-luthers predikant te Den Helder (7.4.1929-4.2.1934), evangelisch-luthers predikant te Rotterdam (23.2.1934-22.9.1935) en Apeldoorn/ Doesburg (29.9.1935-1945). Gehuwd op 22.9.1927 te Amsterdam met **Wilhelmina van Berk** (geboren 30.1.1898 Pretoria Zuid Afrika, dochter van Lambertus Hendrik van Berk, kassier bij de Zuid-Afrikaanse Spoorwegmaatschappij in Transvaal, sinds 1921 directeur van de Keuringsdienst van Waren, en Bertha Josina Jeannette Johanna Munnik-overleden 1966).

Ds. Borgers zette zich als lid van het verzet (LO) te Apeldoorn in voor het onderbrengen en verzorgen van Joodse onderduikers. Op 10.12.1944 gearresteerd vanwege zijn felle protesten tegen de bezetting en vanwege het feit dat hij elke zondag voor de Joden en de koningin bad. *Een joods iemand zei: "Nimmer heb ik zo horen bidden voor mijn volk, als ds. Borgers dat deed". ... Ook zijn vurig gebed voor de*

koningin, iedere zondag, werd hem door sommigen ontraden. Hij zegt daarop: “Ik bad misschien niet elke zondag voor de koningin. Na 15 mei 1940 doe ik het wel. Niet waar X, als je bij mij in de kerk bent, hoor je elke keer mijn bede voor de koningin en voor de Joden. Ik vind, dat zelfs al deed men het vroeger niet, er alle reden is om te zeggen: nu de koningin ons gebed zo nodig heeft, doen we het wèl”. ... In een preek, gehouden op zondag 21 mei 1944, zei hij: “Ik hoorde van een dominee, die zei: “Ik bid maar niet voor de joden. God weet dat immers toch wel, hoe ik erover denk. Dat hoeven wij niet te zeggen”. Zeker, dat is in ieder geval veiliger, maar die dominee is een lafbek”. ... Tegen degenen die meenden dat het toch niet hielp wanneer er bij de Duitse bezetter werd geprotesteerd, omdat de Jodentransporten toch niet werden gestaakt, zei Borgers: “Naar mijn gevoel heeft dit protest, zoal niet voor de joden, dan toch voor de kerk groot nut gehad. De kerk heeft haar stem dan doen horen tegen gruwelijk onrecht. Zij heeft gesproken daar waar zwijgen verloochen was”. Er waren er ook die meenden dat een sterke bemoeienis van de kerk met de daden van de overheid, tegen de geest van Luther was. Borgers zei dan: “Zou dit niet de geest van Luther zijn, welnu, dan richten we ons in dit geval niet naar Luther, (...) In dat opzicht voel ik me één met de vrijzinnigen” (ds. P.H. Borgers jr. en ds. Th.A. Fafié) Via de Willem III-kazerne in Apeldoorn komt hij in Kamp Amersfoort terecht. Vandaar wordt hij op 2.2.1945 op transport gesteld naar KZ Neuengamme, al waar hij kort na aankomst al is overleden.

Contact: ds. Arno Fafié, Zwemmerslaan 11, 2036 KA Haarlem, tel. 023-5363797; thafafie@xs4all.nl

Lit.: Ds. P.H. Borgers Jr. en ds. Th.A. Fafié, *De oorlogspreeken van ds. P.H. Borgers*, in: *DLK 24; Het Grote Gebod*, I, 227, II, 621; F.L. van 't Hooft, lemma ‘Borgers, Paulus Hermanus; in: *Biografisch Lexicon*, II, 83; W.F. Jense, *De Lof der liefde. Het leven en sterven van ds. Paulus Hermanus Borgers*, 20v.; dr. Anton Johannes, *Over protest van de kerken in oorlogstijd – Conferentie Synodale Commissie der Evangelisch-Lutherse Kerk met gemeenten in 1943* in: *DLK* nr. 13, 3, 7 en 10; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, V, 712 nt. 1.

48.

Ede Pieter Borgman (geboren 19.4.1887 te Groningen, zoon van onderwijzer Petrus Luitjes Borgman en Zwaantje Brans-overleden 8.5.1973 te Bergen; crematie in alle stilte).

Zijn zuster Teunsina Dina Borgman (1882-1962) was onderwijzeres en gehuwd met prof.dr. Rommert Casimir (1877-1957), rector van het eerste Lyceum in Nederland (Den Haag; 1909-1930), bijzonder hoogleraar in de opvoedkunde aan de Rijksuniversiteit Leiden (1918-1947) en bijzonder hoogleraar empirische psychologie (1935-1947) aldaar. Zij waren de ouders van de theoretisch natuurkundige prof.dr. Hendrik Brugt Gerhard Casimir (1909-2000). Een jongere broer van ds. Borgman, Johannes Borgman (1889-1976). was boekhouder, dichter en helderziende.

Ede Pieter Borgman studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen; theologisch kandidaat (1915); hulppredikant te Renesse (1915-1916), vrijzinnig hervormd predikant te Wier (14.5.1916-20.6.1920), Klooster Ter Apel (4.7.1920-26.9.1926), Franeker (10.10.1926-26.3.1933), en Wirdum (Frl.; 1933-1.10.1937 eervol ontslagen); predikant-voorganger van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden te Middelburg (1937-1943), vrijzinning hervormd hulpprediker te Middelburg (1943-1944). Vrijzinnig hervormd predikant te Westzaan (23.1.1944-6.7.1947), Gorinchem (13.7.1947-17.9.1950) en Warga (-1.5.1952 wegens emeritaat); hulpdiensten te Leeuwarden; daarna gevestigd te Bergen NH; gehuwd op 17.4.1916 te 's Gravenhage met de doopsgezinde **Marie Ligthart** (geboren 23.7.1890 te 's Gravenhage, dochter van de onderwijzer/ pedagoog/schrijver Gerard Jan Ligthart [1859-1916], van wie één der overgrootvaders Joods was, en onderwijzeres Rachel Marie Lion Cachet [1863-1946], die eveneens van Joodse komaf was-overleden 11.2.1967 te Alkmaar).

‘In Westzaan onderhoudt (Cees) Buijs (namens het Nationaal Steunfonds-hoofd in Zaanstreek en Waterland, GCH) een netwerk via de dominees Hylkema (zie daar) en Bergman (= ds. E.P. Borgman, GCH) en het echtpaar Zaaier dat door de jaren heen zo'n vijftig mensen aan huisvesting helpt (Erik Schaap).

Aan de Kerkbuurt 30 (te Westzaan; GCH) verbleef tijdens de oorlog een vermoedelijk Joods meisje. Ze had onderdak gevonden bij ds. E.P. Borgman en diens vrouw, de dochter van de schrijver Jan Ligthart (1859-1916). Het kind zei steeds dat het bij Kerkbuurt 30 woonde, wat een beetje opviel. Het predikantenechtpaar vertelde dat

hun dochter een kind van een Duitse soldaat had gekregen. Dat konden de burens zich niet goed voorstellen. Ze dachten dat het een Joods kind was, maar hielden hun mond daarover.

Lit.: Pim Ligthoet, 'Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen', 270; Erik Schaap, 'Vrijgevochten' – *De Zaanstreek in de Tweede Wereldoorlog*' 7 (eriksgaap-wordpress.com); J. de Vries, *Vroomheid en Vergankelijkheid*, 44.

49. Berend (Bé) Adam Bos

(Geboren 3.2.1901 te Arum, Wonseradeel, zoon van ds. Cornelis Jans Bos [1866-1955] en Zwaantje Gunnink, zuster van Willempje Gunnink, die gehuwd was met ds. Gerard van Halsema [1856-1940]; zie ds. H. van Andel-overleden 28.5.1977 te 't Harde; begraven te Urk, Begraafplaats De Vormt).

Gereformeerd predikant te Haarlemmermeer (Oostzijde; 29.5.1927-15.6.1930), Assen (29.6.1930-4.9.1944); voorzitter tentzending Grollo (1932); gereformeerd vrijgemaakt predikant te Assen (1.9.1944-9.12.1945) – en Voorburg (9.12.1945-1950); teruggekeerd naar de Gereformeerde Kerken in Nederland (4.3.1950), legerpredikant in vaste dienst (1947-1.3.1966) en hoofdlegerpredikant (1.1.1963-1.3.1966 met functioneel leeftijdsontslag); in 1964 raakte hij in ernstig conflict met de generale synode van de Nederlands Hervormde Kerk omdat hij de opleiding van reservelegerpredikanten niet langer wilde toevertrouwen aan de hervormde legerpredikant ds. Hendrik Jan Diekerhof (1910-1981), omdat die zich achter het Kernwapenrapport van de hervormde synode had gesteld; in 1965 nam Diekerhof ontslag en schreef in 1967 het boek *'Een vuile verrader – Krijgsmacht en kerk onderweg bekeken* over de affaire; na zijn pensionering verrichte ds. Bos nog hulpdiensten te Vrijhoeve-'s Grevelduin-Capelle (oktober 1965-juli 1966); in 1976 verliet hij opnieuw de Gereformeerde Kerken in Nederland en ging met de Dolerende kerk van Urk (waarvan hij hulpprediker was) over naar de Christelijk-Gereformeerde Kerken en werd nog christelijk gereformeerd predikant in Urk-Oost; emeritus (2.9.1976). Gehuwd met **Martje (Maria) Luitjens** (geboren 19.9.1902 te Harkstede, dochter van Willem Luitjens en Bouwina Oudman-overleden). Ze verloren op 22.5.1944 hun dochttertje Margaretha, slechts acht jaar oud. Op 10.11.1940 werd zijn zevende kind geboren dat hij de namen gaf van de eerste drie Oranje-stadhouders: Willem Maurits Frederik Hendrik Bos (assuradeur in Australië, overleden 2001).

Tijdens de oorlog verbleef ds. Bos – wel zeker vanwege zijn anti-nationaal-socialistische houding – als gijzelaar in het seminarium Beekvliet te Sint Michelsgestel (4.5.1942-18.12.1942). In die tijd maakte hij een schokkende gebeurtenis mee toen hem op 15.8.1942 wel zeker vanwege de toenmalige commandant van het gijzelaarskamp, *SS-Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeke (de latere commandant van Westerbork), werd opgedragen om vijf ter dood veroordeelde gijzelaars geestelijk bij te staan. Niet lang daarna stierven de reder Willem Ruys (directeur Rotterdamsche Lloyd; geboren 1894 Rotterdam), de Rotterdamse hoofdinspecteur van politie Christoffel Bennekers (geboren 1894 Zwolle), de advocaat en procureur mr. Robert Baelde (geboren 1907 Rotterdam), Alexander Baron Schimmelpenninck van de Oye (geboren 1913 's Gravenhage) en Otto Ernst Gelder Graaf van Limburg Stirum (geboren 1893 Renkum) in de bossen bij Goirle voor het vuurpeloton. Ze werden terechtgesteld als represaille voor een bomaanslag op het spoor in de buurt van Rotterdam. De dichter Simon Vestdijk (1898-1971) – mede-gijzelaar in Sint Michelsgestel – schreef naar aanleiding van de executie het ontroerende gedicht *'De doode zwanen'* dat uitgegeven werd door de clandestiene uitgeverij 'De Blauwe Schuit' in Groningen (zie ds. F.R.A. Henkels).

Na zijn vrijlating was ds. Bos actief lid van het verzet en spande zich onder meer in voor Joodse onderduikers en geallieerde vliegers. Toen twee leden van het gewapend verzet in Drenthe, 'Nico' (= Jan Naber [1923-1957] uit Hoozevee) en 'Victor' (= Albert Rozeman [1922-1984] uit Oosterhesselen) hem in juli 1943 om advies vroegen ter zake van de mogelijke liquidatie van de 'foute' politieman Hendricus de Kruijff (1903-1974) in Assen, raadde hij hen dat met klem af. Ze legden dat advies echter naast zich neer, besloten de man, maar de poging mislukte: De Kruijff raakte niet-levensgevaarlijk gewond, herstelde snel en beter daarna zijn leven in Arnhem. In 1944 speelde ds. Bos een belangrijke rol bij de vrijmaking in Assen. Ook zijn vader ds. Cornelis Jan Bos (1866-1955)(1866-1955), inmiddels emeritus-predikant, en zijn beide broers, dr. Frans Lukas Bos (1908-2000), tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Wilnis (1932-1944) en Vlaardingen (1944) en ds. Cornelis Gerhardus

Bos (1909-1988), tijdens de oorlog gereformeerd predikanten te Haarlemmermeer-Oostzijde (1936-1944) en Uithuizermeeden (1944) gingen met de Vrijmaking mee. Bibl.: Luitenant-kolonel Ds. B.A. Bos, *Vier honderd jaar Legerpredikant*, Deel I. Lit.: Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, IV, 74; G.C. Hovingh, *Johannes Post, exponent van het verzet*, 133vv.; Lammert Huizing, Jan Braker e.a. *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 160; H.M. Luning, *De blikken kerk van Grollo (Old Grol, 2015)*; dr. Henk Jan Prosman, 'Predikanten in oorlogstijd' (henkjanprosman.nl); Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 208.

50. Jan Simon van den Bos

(Geboren 15.12.1901 te Leiden, zoon van filiaalhouder Hendrik Matthijs van den Bos en Grietje Johanna Croesen-overleden 29/30.1.1966 te Groningen; begraven Algemene Begraafplaats Leens).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (8.10.1928); jaargenoot: ds. F.J.B. Schiebaan (zie daar); kandidaat (14.6.1935); gereformeerd hulpprediker te Leiden (1.2.1937- 3.4.1938), te Rijnsburg (1938-1939) en te IJsselmonde (1939-1940); gereformeerd predikant te Warns en Scharl (4.8.1940-13.2.1944), te Nieuwlande (27.2.1944-4.1.1953), te Leens (18.1.1953-30.1.1966) en te Leens en Hornhuizen-Kloosterburen (30.1.1966); gehuwd op 24.7.1940 te 's Gravenhage met **Petronella Suzanna Willemina Verhave** (geboren 15.1.1911 te Watergraafmeer, dochter van Johannes Verhave en Maria Catharina Gerhardina Witte-overleden 15.1.1971 te Hoogeveen).

Zij ontvingen op 9.6.1983 beide postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat zij hulp boden aan Joodse onderduikers in Nieuwlande. Zo hadden zij weet van het feit dat er onder de vloer van de Gereformeerde kerk van Nieuwlande (in de directe omgeving van de pastorie) gedurende negen maanden twee Joodse onderduikers – 'Herman' (= Lou Gans [1925, zoon van letterzetter Zadok Gans en Rachel Bos, die beide in Sobibor werden vermoord-2008 Amsterdam] en 'Peter' (= Isidoor Joseph Davids; 1918-1996), verloofde van 'Thea' [= Celina Johanna Kuijper; 1923-1943 Auschwitz, de koerierster van de verzetsman Johannes Post] – werden verborgen, die van de gelegenheid gebruik maakten om een met de hand vervaardigd illegaal blad ('*De Dui-kelaar*') uit te geven. In de pastorie gaf ds. Van den Bos onderdak aan onderduiker Arend ten Hoeve (zie daar) uit Zeist, die na de oorlog trouwde met Coba van der Helm, dochter van het boerenechtpaar Jan en Annechien van der Helm-Boels te Nieuwlande (op hun boerderij zaten tot het einde van de oorlog het Joodse echtpaar De Lely en advocaat mr. Maurits Levie (1885-1957) uit Groningen ondergedoken). Documentaire: '*Coba van der Helm*', vervaardigd in opdracht van het Oorlogsinformatie-centrum Drenthe (OICD) te Assen in de serie '*Mien Oorlog*'

Lit.: A. van den Bos, *In memoriam Ds. J.S. van den Bos in: Jaarboek 1967 der GKN*, 463v.; '*Dankbaar gedenken, vertrouwend vooruitzien (150 Jaar Gereformeerde Kerk te Rijnsburg)*', 19; Arnold Douwes, *Diary*, 135, 142, 157, 167, 176, 178vv., 182v., 185v., 188; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 53 en 262; Helma Mager-Warrink, *Een dozijn voorgangers in één eeuw*, 35-vv., 40v., 46; Henk-Jan Prosman, *De rol van predikanten in de oorlogsjaren* ([www.henkjanprosman.nl/blog/2013/03003/769/J. Schonewille e.a., Nieuwlande 1940-'45, een dorp dat zweeg](http://www.henkjanprosman.nl/blog/2013/03003/769/J.Schonewille_e.a.,_Nieuwlande_1940-'45,_een_dorp_dat_zweeg), 122, 154; *Yad Vashem*, 169, 370.

51. Arend Jan Boss

(Geboren 12.7.1896 te Zwolle, Thomas à Kempisstraat 69, zoon van bakker Jan Boss (1866-1932) en Hendrikje Siertsema-overleden 9.5.1971 Ermelo; begraven Algemene begraafplaats 'Koningsvaren' Ermelo, Varenlaan 25),

Ds. Boss was de oudere broer van Meinart/ Meindert Boss (= de schrijver J.K. van Eerbeek; 22.7.1898 Zwolle-5.11.1937 Zwolle; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Zwolle; nr. 3E-O-40); Meindert Boss was hecht bevriend met zijn leeftijds- en stadgenoot ds. Willem Hendrik van der Vegt (1895-Zwolle-overleden 10.2.1944 te Goes aan de verwondingen die hij op 17.9.1943 had opgelopen bij een treinbeschieting). Ds. Van der Vegt, gereformeerd predikant te Goes (1931-1944), was actief in het verzet en werd gezocht door de *Sicherheitspolizei*. Een oom van moeder Hendrikje Boss-Siertsema, ds. Hemmo Siertsema (1852-1933), was ook gereformeerd predikant; diens zoon ds. Johan Willem Siertsema (zie daar) te Haarlem was met zijn hele gezin zeer actief in het verzet en de hulp aan Joden.

Arend Jan Boss was theologisch kandidaat te Zwolle; gereformeerd predikant te Mariënberg (20.10.1929-16.10.1932), te Nijmegen (1.11.1932-23.11.1941), te Enkhuisen (7.12.1941-31.8.1946), te Ermelo (8.9.1946-3.6.1951), te Leidschendam (17.6.1951-15.1.1957) en te Berkum (20.1.1957-1.1.1966); gehuwd op 3.10.1929 te Groningen met **Grietje Willemina Muller** (geboren 19.11.1897 te Groningen, dochter van leerhandelaar Jans Muller en Aukje de Jong-overleden 19.8.1980).
Ds. Boss werd op 14.10.1943 gearresteerd na het bijwonen van een vergadering met ds. F. Slomp (zie daar) en zat van 14.10-15.12.1943 o.a. wegens 'Jodenbijstand' gevangen in het Huis van Bewaring aan de Amstelveenseweg te Amsterdam. Hij werd vrijgelaten dankzij bemiddeling van prof.dr. Jan Waterink (zie daar).
Lit.: *In memoriam Ds. A.J. Boss* in: *Jaarboek 1972 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396.

52. Alida Margaretha Bosshardt

Ereburger en draagster zilveren eremedaille van de Stad Amsterdam, officier Oranje-Nassau (geboren 8.6.1913 te Utrecht, Nachtegaalstraat, dochter van journalist Lambertus Bosshardt en Wilhelmina Dieuwertje Teeling; gedoopt in de Geertkerk te Utrecht-overleden 25.6.2007 te Amsterdam; begraven in het algemene graf van het Leger des Heils op de Nieuwe Ooster te Amsterdam).

Luitenant-kolonel van het Leger des Heils; in 1930 toetreden tot het Legers des Heils; actief in de 'barmhartigheidspost' aan de Lange Nieuwstraat te Utrecht (verschafte kleding en levensmiddelen aan behoeftigen); heilsoldaat in 1933; kadet (1934), kadet-luitenant (1935); actief in 'barmhartigheidspost' aan de Schiekade te Rotterdam; overgeplaatst naar 'barmhartigheidspost' Rapenburg annex kindertehuis 'Zonnehoek', midden in de Jodenbuurt te Amsterdam (1936); daar zorgde ze voor ca. honderd kinderen uit onvolledige gezinnen en veertig moeders; bevorderd tot kapitein (1938).

Tijdens de oorlog wist ze ca. zeventig Joodse kinderen onder te brengen op onderduikadressen; op 22.3.1941 werd het Leger des Heils opgeheven en in 1942 moest het tehuis worden ontruimd; de niet-Joodse kinderen werden in een huis in Amsterdam-Noord ondergebracht; Alida Bosshardt vertrok in 1943 – na een bombardement op Amsterdam-Noord – naar Hilversum; tijdens de hongervinter nam ze deel aan voedseltochten; op 30.8.2004 ontving ze op het Hoofdkwartier van het Leger des Heils te Almere de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze o.a. de vier Joodse zusjes Hennie, Lenie, Fien en Roos Terhorst steeds aan goede onderduikplekken geholpen had in het Gooi.

Bibl.: Alida M. Bosshardt, *Wat ik u graag nog zeggen wilde*.

Lit.: Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 196v.; Eline Verburg, *Majoort Bosshardt, 1913-2007*.

53. Drs. Hendrik Boswijk

(Geboren 9.7.1896 te Martenshoek, Gemeente Hoogezand, zoon van scheepsbouwer/houthandelaar Fenmo Boswijk en Grietje Poelman-overleden 18.4.1982 te Putten).

Zijn oudere zuster Catrina Gesina Boswijk (1891-1979) was gehuwd met ds. Herman Veldkamp (1895-1956), tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Sneek (1931-1945)(zie lemma 'Herman Veldkamp').

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (8.9.1916); jaargenoten: ds. G. Brillenburg Wurth (zie daar) en ds. J.J. Dijk (zie daar); lid NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (21.6.1921); doctoraal (27.6.1941); gereformeerd predikant te Gaast en Ferwoude (26.2.1922-9.8.1925), Uithoorn (30.8.1925-22.5.1932 wegens emeritaat), geestelijk verzorger van de Stichting "Bloemendaal" te Loosduinen (1932-1943), predikant te Elburg (14.11.1943, bevestigd door zijn zwager ds. Johan Fredrik – Frits – Colenbrander [1877-1981], die was gehuwd met Hendriks halfzus Jantina Catrina Boswijk [1885-1964] en tijdens de oorlog gereformeerd predikant was te Vriezenveen-19.10.1947); gehuwd op 6.7.1922 te Sappemeer met **Anje Elsen Berg** (geboren 19.2.1903 te Borgercompagnie, Sappemeer, dochter van landbouwer Willem Berg en Martje Medema-overleden 17.8.1947 te Elburg; begraven te Ermelo).

Gedurende de oorlogsjaren bood ds. Boswijk in zijn pastorie aan de Smedestraat 1 te Elburg onderdak aan de Joodse onderduikers Wilhelmina (Willy) Meijers-De Kadt (19.12.1905 Rotterdam, dochter van Roedolf de Kadt en Eva de Kadt-13.8.2003 Lochem) en haar dochter Susanna (Suus) Meijer. Willy de Kadt was op

5.9.1929 te Wassenaar gehuwd met de vertegenwoordiger Arend Samuel Meijers (geboren 27.7.1899 Middelburg, zoon van Jacob Samuel Meijers en Susanna Dene-kamp). Behalve een dochter had het echtpaar ook nog een zoontje: John Roedolf Meijers (geboren 10.7.1938 Voorburg). Jeanette Henriëtte Meijers (1897-1965), zus-ter van Arend Samuel, was gehuwd met Jacques Benoit Bloemgarten (1896-1946), broer van Henri Hendrik (Naftali) Bloemgarten (1893-1966), Chairman of the Board of Royal Dutch Shell. Willy Meijers-de Kadt was een nicht van ir. George Stephan de Kadt, die op 20 juli 1942 met zijn vrouw mr. Bertha Davida Polak en vier van hun vijf kinderen suïcide pleegde in hun huis te Leeuwarden (zie ds. L. Cannegieter) en een achternicht van Catharina Barones Six tot Oterleek-Kuijper (1886-1978; zie ds. P.D. Kalkman) en van de links-radikale journalist en politicus Jacques de Kadt (1897-1988).

Gezien de hierna volgende informatie lijkt het aannemelijk te veronderstellen dat het gezin Meijers geruime tijd ondergedoken heeft gezeten in het ‘Verborgten Dorp’ of ‘Pas-Opkamp’ in de bossen bij Vierhouten. Dat ‘dorp’ bestond uit een aantal ondergrondse schuilhutten, waarin gedurende de oorlogsjaren honderden Joodse en andere onderduikers, o.a. neergehaalde geallieerde vliegers, korte of langere tijd hebben verbleven. De organisatie van onderbrenging en verzorging was in handen van een zelfstandige verzetsgroep, die geleid werd door ‘Opa’ (2.10.1879 Dubbeldam-gefusilleerd 3.2.1945 op bouwplaats Kraaijenbrink aan de Aaltenscheweg te Wisch met 45 anderen), gepensioneerd hoofdconducteur van de NS, zijn vrouw, ‘Tante Cor’ (Cornelia Bakker-Van Rheenen; 1900-1989; ze woonden aan de Albertlaan 7 te Nunspeet), postbode Theo Stevens en de broers Gerben Andries Lenstra (1917 Amsterdam-6.3.1945 KZ Neuengamme) en Andries Lenstra, beide studenten, met een kring van jonge helpers. Lange tijd ging het goed tot het ‘dorp’ op 29.10.1944 bij toeval werd ontdekt door twee SS’ers – een Duitser en een Nederlander – die op patrouille waren. Ze hoorden hout hakken en vonden – volgens Ze’ev Bar (= Walter Bartfeld) Arend Samuel Meijers en zijn zoontje John Roedolf. Ook Ze’ev Bar werd opgepakt, maar mocht – nadat hij de SS’ers had geadviseerd in een (leeg) onderduikhol te schieten – er vandoor gaan. Gelukkig wisten 87 Joodse onderduikers en 15 geallieerde vliegers in het donker te ontkomen, maar 8 Joodse onderduikers werden gepakt en opgesloten in de kelder van ‘De Paasheuvel’, het voormalige kamphuis van de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) aan ‘t Fusselt bij Vierhouten, dat toen als onderkomen diende voor de SS. Onder de gevangenen waren dus ook vader Arend Samuel Meijers en zoon John Roedolf Meijers ... Na twee verschrikkelijke nachten verscheen op 31.10.1944 ’s morgens vroeg een executiecommando om de gevangenen dan maar terecht te stellen. Aan de voet van de Paasheuvel werden al twee gevangenen gefusilleerd. Twee anderen probeerden te ontsnappen, één werd ‘*auf der Flucht erschossen*’, de ander, Arend Meijers, keerde vrijwillig terug omdat hij zijn zoontje hoorde schreeuwen... Tenslotte moesten de Joodse onderduikers in het bos aan de Tongerenseweg te Vierhouten een kuil graven waarin ze – na te zijn gefusilleerd – ter aarde werden besteld, behalve vader en zoon Meijers ook het gezin De Leeuw uit Almelo (de Joodse slager Arend de Leeuw [geboren 16.9.1886 Stad Almelo], zijn vrouw Louise Mathilde de Leeuw-Weijl [geboren 7.7.1894 Oldenzaal] en hun zoon Johan de Leeuw [geboren 23.8.1915 Almelo], de jurist mr. Hartog Spijker [geboren 8.4.1885 Amsterdam] en het echtpaar Marcus Gompes (geboren 4.3.1870 Frankfurt am Main) en Kaatje Gompes-Schoonhoed (geboren 1.8.1878 Arnhem). Na de oorlog werden de graven ontdekt: de familie De Leeuw werd overgebracht naar de Gemeentelijke Begraafplaats ‘Groenedael’ te Almelo, en de andere slachtoffers werden herbegraven op het Nationale Ereveld te Loenen (Arend Meijers onder nr. E 1207, zijn zoontje onder E 1208). Maar hoe kwamen Willy Meijers en haar dochter nu vervolgens in Elburg terecht? Wel zeker slaagden zij er in samen met de overgrote meerderheid van de onderduikers in het donker te ontkomen en werden zij – met behulp van de LO van ds. M.J. van Dijken van Nunspeet? Zie daar – overgebracht naar de pastorie van ds. Boswijk in het nabij gelegen Elburg. Daar moet het droeve nieuws door de predikant zelf of door iemand van het verzet aan hen zijn meegedeeld of pas later. Willy en Suus Meijers zijn na de bevrijding nog enige tijd in Elburg blijven wonen, mogelijk omdat de moeder besloten had om tot het christelijk geloof over te gaan. In de morgendienst van Eerste Pinksterdag 1947 werd mevr. Wilhelmina Meijer-De Kadt n.l. door ds. Boswijk gedoopt en deed ze belijdenis van haar geloof in de Gereformeerde kerk van Elburg.

Docu: ‘*Het Verscholen Dorp*’ door Margreet Bijker, Mikko Kuiper en Rieneke de Man (*Biografie van Amsterdam UvA*, 2010) met o.a. getuigenverhalen van Ze’ev

Bar (= Walter Bartfeld, geboren 1931; op 4.5.1937 met zijn ouders Max Bartfeld (1901-195, zijn moeder en zus Erni uit Zwickau gevlucht naar Den Haag; allen overleefden de oorlog) en Leni Duyzend (geboren 1928, dochter van Abraham Duyzend en Eilsabeth Onderwijzer). Ze zat van 1941-1942 in klas 1L2 van het Joods Lyceum in Amsterdam, samen met Leo H.E. Blom (zie ds. D.P. Kalkman en ds. H. Post) en Anne Frank en overleefde de oorlog – na weggevlucht te zijn uit het ‘Verborgene Dorp’ – samen met Herman Löwenberg bij de familie Van der Leyen aan de Beekstraat 19 te Elburg.

Website: “*Oorlogsjaren door Ze’ev Bar*” (= Walter Bartfeld) op site nijewen.org van de Nederlandse Kring voor Joodse Generalogie.

Lit.: T. Bergstra (red.), ‘*Oorlogsherinneringen uit Elburg*’ (artikel ‘*Joodse onderduikers in Elburg*’), 49; H. aan ’t Goor en W. van Norel (red.), *De Gereformeerde Kerk van Elburg 1890-1990*, 47-50; H. Hamburger/ J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Gelderland*, 56; *In memoriam Ds. H. Boswijk* in: *Jaarboek 1983 der GKN*; H.J. van Nijnatten-Dofegnies, *Het Geheime Dorp*; Jeroen Thijssen, *Het verborgene dorp – Ondergronds op de Veluwe*; A. Visser, *Het Verscholen Dorp – Verzet en Onderduikers op de Veluwe*.

54. Hendrik Bouma

(Geboren 11.10.1887 te Ureterp, zoon van kruidenier, later boekhandelaar, Jakob Kornelis Bouma en Jantje Hendriks Akkerman-overleden 29.3.1962 Hengelo; begraven Gemeentelijke Begraafplaats Delden), zelf ook boekhandelaar te Groningen, stichter van ‘Bouma’s Boekhuis’ aan de Turfsingel.

Kandidaat te Haren; gereformeerd predikant te Treebeek (14.2.1932-28.4.1946), te Nieuw-Loosdrecht (12.5.1946-1.7.1953), te Barchem (12.7.1953-31.10.1957 wegens emeritaat). Gehuwd op 19.1.1921 te Delft met **Helena Wilhelmina van der Brugge** (geboren 31.8.1891 te Delft, dochter van Gerrit van der Brugge en Helena Schram-overleden 19.5.1970; begraven Begraafplaats Delden).

Dr. Cornelis Bouma (1884-1950), zijn oudere broer, was tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te ’s Gravenhage-Oost (1935-1944); hij was gehuwd met Leentje van der Veen (1882-1963 Helmond). Ze werden begraven op Oud Eik en Duinen te ’s Gravenhage.

Ds. H. Bouma was nauw betrokken bij het onderbrengen van Joodse kinderen in Limburg, aangeleverd door de Naamloze Vennootschap (organisatie van de gereformeerde studenten Jaap [Jacobus Philippus Musch; 1913 Amsterdam-gefusilleerd 7.9.1944 Ommen; daar begraven] en Gerard Musch [1921-1979] en Dirk Groenewegen van Wijk [1921-1985] uit Amsterdam). *Hoewel de bereidheid om kinderen op te nemen toenam, noopte de groeiende kinderstroom de N.V.’ers tegen de zomer van 1943 op zoek te gaan naar contacten buiten de regio Heerlen. Opnieuw vervulde ds. G.J. Pontier (zie daar; en ook ds. H.A.L. Furnée, ds. H.R. de Jong, ds. C.J. Sikkelen en prof.dr. J. Waterink) een gidsrol. Hij bracht de broers Jaap en Gerard Musch en Dick Groenewegen van Wijk in contact met ds. H. Bouma van de 1100 leden tellende gereformeerde gemeente Treebeek-Brunssum-Hoensbroek. Evenals Pontier stelde Bouma zich uiterst coöperatief op. Hij stond aan de basis van het contact tussen de N.V.’ers en de Brunssumse familie Vermeer (= de Rooms-katholieke electricien Willem Vermeer [26.9.1898-14.4.1959], Geertruida Maria Vermeer-Stegenga [1896-1969] en hun zoon Pieter Vermeer [1921-]). Ze gaven onderdak aan o.a. Rachel ‘Chella – Ben Chaim-Winnik en Lea Unen-Winnik (dochters van kleermaker Winnik aan de Kromme Mijdrechtstraat te Amsterdam, die met zijn vrouw in Auschwitz werd opgebracht).*

Bouma maakte ook deel uit van de organisatie van ds. Leendert Overduin in Enschede (zie daar; GCH) en zou vanaf de kansel zijn gemeenteleden hebben opgeroepen om Joden te helpen. *Zo ook ds. H. Bouma in het Limburgse Treebeek: ‘Ik heb nooit gepropageerd voor de kerk, nooit opgedrongen, wél gewezen naar Bijbel en gebed’. Bouma schreef na de bevrijding aan ds. (Jac.) van Nes (1886-1949) predikant voor de gereformeerde Jodenzending) dat hij in de tijd dat in Treebeek Joden ondergedoken waren, nooit contact met de Jodenzending had gezocht; ‘het zou later elk contact tussen hen en mij onmogelijk maken’... “Jack Aldewereld (geboren 2.3.1943 te Amsterdam in de Ruyschstraat, derde zoon van slager en veehandelaar Mozes Aldewereld (1900-1943) en Schoontje Colmans (1901-1943) en broertje van veehandelaar Marcus Aldewereld (1924-1943) en veehoudersknecht Salomon Aldewereld (1926-1943) wordt op 15 september 1943 door een dominee ondergebracht bij het kinderloze echtpaar Hendrik Muis (Henk; 1907-) en Anna Catharina (Cato)*

Muis-Schoemans; 1907-) in Brunssum, Limburg. Hij wordt omgedoopt tot Henkie, leert kruipen, lopen, voetballen, gaat er met zijn ouders naar de kerk, naar school en spreekt het Brunssums dialect vloeiend. In Brunssum (wijk Treebeek-Zuid) werd de 'Ds. Boumastraat' naar de predikant genoemd.

Documentaire: Jolien Linssen/ Bart Cuijpers, 'Jack's Oorlog' (Limburg Doc L1, 2015).

Lit.: A. Bekkenkamp, 72; Jan van den Berg, 'Joodse onderduikers in Hoensbroek,; A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front – Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 114; K.J. Cremer, *In memoriam Ds. H. Bouma*, in: *Jaarboek 1963 GKN*, 484vv.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 232v., 238 en 420; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 388 en 396; H.A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 199, 211; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 152v.; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – 'Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan'*, 32; *Yad Vashem*, 338.

55. Gerardus Libertus Bouman

(Geboren 30.9.1899 te Groningen, zoon van dr. Libertus Bouman [1866-1953; begraven Noorderbegraafplaats, Groningen], homeopathisch arts te Groningen, gehuwd met Arendina Bouwes [1871-1915] en later hertrouwd met Frouwina Alida van der Vegte [1870-1941]-overleden 3.7.1994 te Lochem).

Zijn tante Hilje Bouwes (1868-1939) was gehuwd met de gereformeerde predikant ds. Hessel Dethmers (1865-1938) en haar zuster Grietje Bouwes (1871-1917) was echtgenote van ds. Dethmers' collega ds. Coenraad Bernardus Bavinck Sr. (1866-1941): zij waren de ouders van respectievelijk de gereformeerde predikant en latere hoogleraar missiologie aan de Theologische Hogeschool te Kampen, prof.dr. Johan Herman Bavinck (1895-1964) en de gereformeerde predikant ds. Coenraad Bernardus Bavinck Jr. (zie daar; 1907-1989).

Ds. Boumans zuster Catharina Hilda Margaretha (Toos) Bouman (geboren 1905 te Groningen) was gehuwd met de hervormde predikant dr. Willem Sikken (1904 Witmarsum-1961). Zij overleefden de Japanse gevangenschap in NOI.

De gereformeerde predikant en latere hoogleraar dogmatiek aan de Theologische Hogeschool te Kampen, prof.dr. Andries Derk Rietema Polman (zoon van Albert Polman en Grietje Bouwes), was een achterneef van ds. Bouman (zie ook ds. A.K. Krabbe).

Ds. Bouman studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (6.10.1919-propedeuse 17.12.1920); lid NDDD (IVMBO) en NCSV; daarna studie theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen; Bouman was hervormd kandidaat te Groningen (1929) en hervormd predikant te Warns (25.8.1929-28.8.1932), Winschoten (4.9.1932-5.12.1937), Hardenberg (evangelisatie: 12.12.1937-7.9.1947), Oldenzaal (16.9.1947-30.6.1957) en 's Gravenhage (ziekenhuis-pastoraat Diaconessenziekenhuis; 7.7.1957-30.4.1965 wegens emeritaat); na zijn emeritaat verhuisd naar Lochem; gehuwd op 6.8.1929 te Groningen met **Maria Fokkina Meijering** (geboren 27.7.1900 te Oude Pekela, dochter van ds. Meertinus Meijering [1866-1948], gereformeerd predikant te Makkum, Sexbierum, Nieuwe Pekela, Wildervank en Delfzijl, en Ludewei Hovinga [1864-1959]-overleden 2.1.1979).

Haar neef ds. Meertinus Meijering Jr. (1927-2005) was van 1963-1989 gereformeerd predikant.

Tijdens de oorlog werd ds. Bouman gearresteerd wegens 'belediging van de Führer' in één van zijn preken; op zijn aanwijzing waarschuwde zijn vrouw de gereformeerde predikant ds. Frits Slomp te Heemse voor een dreigende overval, die zich ter nauwer nood wist te redden in de kerktoren van Heemse. Ds. Bouman overleefde zijn detentie in de politiecel te Almelo, het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort en tenslotte 6.11.1942 in KZ Dachau, waar hij 29.5.1945 bevrijd werd. Zijn vrouw Maria heeft in de oorlogsjaren verschillende onderduikers onderdak verschaft in de grote pastorie te Hardenberg, ondanks het feit dat er regelmatig Duitse officieren in haar huis ingekwartierd waren. In Hardenberg werd het 'Boumanplein' naar hem genoemd (1997).

Bij zijn terugkeer – in kampkleding – werd hij door de bevolking van Hardenberg massaal onthaald. "Volgens ontvangen bericht is ds. Bouman uit het gevangenkamp te Dachau bevrijd. Ongetwijfeld zal de gemeente hunkeren naar het oogenblik van vereeniging met den predikant, die reeds bijna drie jaar geleden werd weggevoerd. We lazen denzelfden dag dat dit bericht kwam, in het 'Parool', dat Himmler bevel

had gegeven alle gevangenen van Dachau om te brengen” (Sallands Volksblad, 25 mei 1945). “Ds. Bouman is teruggekeerd.” ... “Toen wij verleden vrijdag het bericht afdrukten, dat ds. Bouman in vrijheid was gesteld, kon niemand vermoeden, dat de hereeniging met zijn gemeente zóo aanstaande was! Ds. Bouman had het geluk, daartoe ook lichamelijk in staat, met een auto mee te kunnen rijden naar Nijmegen, om den volgenden dag, zaterdag, plotseling voor de oogen onzer verbaasde plaatsgenoten te staan. Zijn terugkeer ging als een loopend vuurtje door de gemeente. Dichte drommen mensen bewogen zich onmiddellijk op straat, om een glimp van hem op te vangen.” ... “Met bekwamen spoed werden zaterdagavond de leden de gezamenlijk muziekcorpsen bijeengeroepen om den pas uit het concentratiekamp Dachau teruggekeerde Ds. Bouman een serenade te brengen, welke mede door een zeer talrijk en enthousiast publiek werd aangehoord. Onder de vroolijke toonen van Vaderlandsche liederen verscheen Ds. Bouman, nog in gevangenskleeven, op de stoep der pastorie, vergezeld van zijn echtgenoot. Ds. Bouman bracht in een kort, ontroerend woord, zijn dank aan de bevolking, niet alleen voor de vele goede pakketten, hem in deze drie jaar gezonden, maar meer nog voor de liefde, waaruit de gaven voortkwamen. Spontaan zong men daarna eenige coupletten van het Wilhelmus. Hierna sprak burgemeester (Johannes Albertus Mathijs) Van Oorschot (1893-1959) en wees erop, dat vele harten steeds voor Ds. Bouman hebben geklopt, getuige de groote menigte, die hem thans in ‘het kleed der eere’ hulde brengt”. ... “Al spoedig, nadat verscheidene personen Ds. Bouman een oogenblik hadden begroet, werd bekend, dat Zijn Weleerwaarde het voornemen had reeds den volgenden morgen in den kerkdienst voor te gaan. Geen wonder dat het toen zóo vol was, dat men geen banken en paden meer zag. Zeer velen, onder wie vele vreemdelingen, soldaten, repatrieerenden, menschen uit het westen, die nog niet terug konden, waren aanwezig. ’t Bestuur van het Rode Kruis en de burgemeesterlijke familie hadden een plaats gekregen vlak onder den kansel. Met hunkerend verlangen wachtte men op het bestijgen van hem, die men in drie jaren niet gezien had, en die even later daar stond en sprak, als was hij niet eens weggeweest. Wat bruiner van kleur, maar dezelfde stem, hetzelfde vlotte woord, waarin de warme toon klonk van het Evangelie van Gods liefde” (Sallands Volksblad, 25 mei 1945). ...

“Dominee Bouman vertelt over zijn lijdensweg als politiek gevangene. In een, we zouden haast zeggen: uitpuilend, kerkgebouw, zóo vol was het, vertelde Ds. Bouman dinsdagavond over zijn verblijf in verschillende concentratiekampen en de bevrijding uit Dachau. Het was die dag precies drie jaar geleden dat hij gearresteerd werd. Om kwart voor zes vond dit plaats. Eén Duitsch en twee Hollands sprekende mannen namen hem mee uit de pastorie. Zeep enz. moest hij maar meenemen, want het kon wel enige dagen duren. In de politiegevangenis te Enschede vond hij echter goede vaderlandsche agenten, die hem in stilte veel goeds bewezen. Spreker kende uit zijn reclasseringswerk in Winschoten de gevangenis cel nog wel, maar nu was hij zelf een boef. Hij voelde zich als een vogel in een kooi – maar die toch nog zingen kon, altijd wetend: God is mij nabij. In dezelfde cel had ook ds. Berkhof uit Lemele gezeten. Toen hij bij de Gestapo verschijnen moest, lag er bescheiden op tafel van twee gemeenteleden, die hem hadden aangebracht. Menschen, aan wie hij volkomen zijn vertrouwen had geschonken. Die dat echter hadden geschonden, wat spreker het meest pijn deed. Men had hem gewaarschuwd: ga niet naar hen toe, maar hij had het toch gewild, omdat het ook gemeenteleden waren. Drie vragen werden hem door de Gestapo gedaan: Bent u het er mee eens, dat op huisbezoek geen politieke opmerkingen dienen te worden gemaakt? Antwoord: Ja, maar wel spreken over levensbeschouwingen, die bepaalde richtingen meebrengen. Tweede vraag: Zult u het in de toekomst ook niet doen? Antwoord ontkennend. Derde vraag: als er eens botsingen komen tusschen nationaalsocialisme en christendom? Antwoord: Dan protesteer ik er tegen. Dit moest ik met mijn hand bekrachtigen en daarmee was ik gevangene. Ik werd toen vervoerd naar Almelo. Soms had ik wel echt een wanhoopsgevoel, doch daar kwam ik gauw weer overheen. Ik maakte een strenge dagindeling, zodat ik haast nog tijd te kort kwam. Giro-enveloppen plakken en bundelen werd mijn werk. Spreker vertelde vervolgens over Amersfoort, waarheen hij later werd overgebracht. Dat was een verschrikkingsoord. Een 20-jarige jongen schold mij overal voor uit, ik kreeg een soldatenpakje aan met poeties om de beenen en moest werken met cement, wat heel zwaar werk was. Vreselijk was het vloeken dat daar gedaan werd. Tegen dat vloeken, dat in Holland altijd veel erger is als in Duitschland, kunnen we nooit genoeg protesteren. Spreker zag hoe men daar stokken stuk sloeg op hoofden en rugen van gevangenen. Wat honger was zag ik in Amersfoort ook: wat één uitbraakte

at een ander op. Spreker wilde eerst vlijtig werken, doch anderen attendeerden hem: Spaar je krachten, je kunt ze nog eens nodig hebben. Stobbenrooien werd het werk nu. Lange dagen, soms uren in den regen, kletsnat worden, geen andere kleren om aan te trekken, dus moesten ze weer opdrogen door je eigen lichaamswarmte. De vele Joden die hier waren, waren voor ons even zovele bliksemafleiders. Het slaan heeft mij altijd diep beledigd, meer dan de pijn zelf verdriette. De Joden moesten kruiwagens boordevol modder kruien, viel er één om, en dat ging heel gemakkelijk, dan werden de armen van zo'n Jood stuk geslagen. Zo liet wethouder (Salomon Rodrigues, roepnaam: Monne) De Miranda (1875-3.11.1942 Amersfoort) den wagen vallen, men greep hem aan, gooide hem in een diepe kuil en den wagen boven op hem. Er lag nog een man in. Later werden ze slap en halfdood weggereden in een kar ... Na het werken van 6 tot 6 moest men soms voor straf nog 3 uur in de houding staan op het plein en dan zonder eten naar bed. Velen zijn dan ook bezweken... Oktober 1942 werden we op transport gesteld naar Duitschland. Transporten waren vreselijke dingen. Zieken, krankzinnigen, gingen ook mee. Spreker kwam met twee Joden en twee communisten in een cel half onder de grond. Eén der Joden had nogal wat linnengoed bij zich, dat de cipier van de politie stal. Na vijf dagen werd men boven gehaald, toen lag het papier op tafel, dat naar Dachau heenwees. Met vijf man werd men in een cel voor twee personen gestopt. Het was bedwelmend benauwd in den trein, die vol wandluizen zat bovendien. Met een anderen trein verder naar Frankfort, waar twee groepen werden gevormd en spreker bij de Joden werd ingedeeld. Deze gingen via Dachau verder naar Tsjecho-Slowakije, waar ze in de steenmijnen moesten werken van Malhausen (red.: Mauthausen, Oostenrijk), hetgeen practisch hun dood betekende door het zware werk en de vallende steenblokken. In Frankfort werd de trein begroet door een militair cordon met honden. Spreker kreeg een brits in de synagoge, de Joden moesten op de grond liggen. Er was nog een geestelijke, nl. een pastoor uit het bisdom Münster. ... Hoe heet het was in den trein, kan blijken uit het feit dat men, als het regende, met een vinger langs het glas streek om wat koelte te bemachtigen! Slot volgende week" (Sallands Volksblad, 6 juli 1945).

"Dominee Bouman vertelt over zijn lijdensweg als politiek gevangene. In Neurenberg werden de gevangenen de boeien aangedaan, twee aan twee, en op 6 November kwamen we in Dachau aan. Daar kwamen we eerst drie weken op school. We moesten versjes leren en rangen der militairen. Door den honger woog spreker maar 90 pond meer. Een communist, deze kregen vaak oppassersbaantjes in het kamp, heeft spreker toen geholpen door hem kamerdienst te geven, wat extra brood opleverde en een geweldige gunst was. Want honger is ontzettend, schillen van aardappelen en wortels van paardebloemen werden graag gegeten, zelfs is een kat gegrepen en rauw opgemaakt. Er was toen nog eten genoeg in Duitschland, maar het was een welbewuste poging tot opruiming van de gevangenen door den honger. Ik kwam op de barak voor Poolsche geestelijken. Dat was een besturing van God, want daar kreeg ik van iemand wat brood en een stukje spek. Later werden de buitenlanders uit dat blok overgeplaatst naar het Duitsche blok, waar ook een kapel was en godsdienst oefeningen gehouden konden worden, voor het werk begon. We stonden dan om 4 uur op. In Dachau zaten ook Ds. (Martin) Niemöller (1892-1984), oud-minister (van oorlog/defensie dr. Jannes Johannes Cornelis) van Dijk (1871-1954), oud-bondskanselier Kurt Schuschnigg (1897-1977). Er zaten 10.000, later wel 35.000 gevangenen. Men had hier voor de gestraften sta-cellen, 60 cm. breed, waar men drie dagen staan moest. Het kamp met al die mensen was niet eens groot, een oppervlakte van de Vechtbrug tot het oude kerkhof, en van de Marsch tot de christelijke school. Velen stierven in dit kamp. De hel van Dachau werd echter langzamerhand bekend in alle landen, zodat de Paus aandrang op verlichting van ons lot. Om de schijn op te houden, werd toen die kapel gesticht. Overigens was godsdienst contrabande en mocht dan ook niemand buiten ons in die kapel. Met de feestdagen was de duivel losgebrosen, waarvan spreker vreeselijke staaltjes vertelde, men liet op Goeden Vrijdag iemand loopen met een krans van prikkeldraad op het hoofd, enz. enz. Eind 1942 werd het wat beter. Dat was na Stalingrad. We mochten pakketten ontvangen, niet omdat men nu zoveel met ons te doen had, doch ... de mannen moesten naar het front en men moest dus zuinig zijn met de arbeidskrachten! De eerste maanden zijn al mijn brieven verscheurd, expres, om de familie in het onzekere te laten, nú kwam in November het eerste pakket en wel van Seine Roelofs uit Wielen. Ik heb er bij gehuild, zei spreker. Nu wisten ze waar ik was! Nog vele pakketten kwamen later. Het was een ontroerend schoone hulp, in 2 maand groeide ik 45 pond.

Uitvoerig tekende Ds. Bouman welke waarde die pakketten voor hem gehad hebben. Schoenzolen, alles kon men krijgen enz. als men maar pakketten had! Spreker vertelde voorts nog van een beenoperatie door ... een machinebankwerker! Van de buiktyphus die uitbrak enz. enz. Dachau werd intusschen meer en meer een modelkamp, sprekers werk was matrassen en kussens maken. Voor den inval der Amerikanen werd nog een transport van 2000 gevangenen naar Lublin gestuurd, die daar werden vergast. De aankomende transporten waren de spiegel van het strijdtoneel, waaraan men direct kon zien, waar de Duitschers wijken moesten. Het gebeurde, dat vele menschen onderweg stierven en dat de lijken aangevreten waren door de overlevenden – uit honger. Wie bevroren voeten kreeg en viel werd doodgetrapt door de anderen, die in den trein op hen gingen staan, omdat er geen plaats was. Zes dagen waren die menschen zonder eten en drinken geweest. Van de 4000 die uit Buchenwalde naar Dachau werden getransporteerd, stierven er onderweg 2400. Door besmette luizen stierven in Dachau honderden aan vlektyphus. Daar werd je radeloos van, de dood loerde in je bed en je kon er niets aan doen. Ook op sprekers zaal stierven velen om hem heen. Honderden lijken werden dan naar buiten gesleept, de dokter kwam nog even zien of ze ook goud in hun gebit hadden en trok dat er dan uit en dan werden de naakte lijken, zonder enig kleed aan, op wagens gegooid, hele stapels op elkaar, die door de Russen werden weggetrokken voor crematie. Ook liet men gevangenen urenlang spiernaakt in de kou staan, hetgeen het publiek uit de verte kon zien. Longontsteking en dood waren het gevolg.

9 April kwamen de Amerikanen. Van de Engelsche zender – handige gevangen technici hadden stilletjes een radio weten te maken – wist men dat ze naderden. Volgens bevel moesten ze het kamp links laten liggen, doch na de verovering van het stadje vernam men iets van de ontzettende toestanden, welke in het kamp voorkwamen, zoodat men ook dat ging bevrijden. Een groot gejuich ging op, toen de eerste Amerikaan in gevechtshouding nader sloop. De bewakers op den toren, vanwaar voortdurend 't machinegeweer ons bedreigde, hoewel geëlectriciteerd prikkeldraad 't vluchten belette, staken de handen op en kwamen naar beneden. Toch zijn ze allen doodgeschoten, omdat de laatste hunner weer naar het geweer greep. De vreugde der gevangenen was onbeschrijfelijk. Duizenden onbegraven lijken lagen nog in het kamp. Ds. Bouman vertelde tenslotte, hoe men op 't laatste nippertje nog aan een groot gevaar was ontkomen. Himmler had (zoals wij eerder meldden) bevel gegeven allen om te brengen. Daartoe waren twee bataljons reeds in de buurt van het kamp aangekomen. Maar door de bevrijders werden ze ter elfder ure onschadelijk gemaakt. Spreker eindigde zijn relaas, dat soms met ontzetting werd aangehoord, met er op te wijzen, dat het nationaal-socialisme geen eerbied kent voor het leven, omdat het met God den Schepper heeft afgerekend. Tenslotte werd het Wilhelmus gezongen” ...

“Advertentie: Daar het mij niet mogelijk is allen persoonlijk te bedanken, die mij bij mijn terugkeer in het vaderland hun hartelijk meelevens toonden, wil ik gaarne langs deze weg allen mijn diepgevoelden dank verzekeren. Uw hartelijkheid en meelevens tijdens mijn gevangenschap en bij mijn terugkeer zijn voor mij onvergetelijk. G.L. Bouman, hervormd predikant” (Sallands Volksblad, 13 juli 1945).

Lit.: Genealogie Bouwes; I.H. Enklaar, lemma Willem Sikken in Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme, III, 333; George Harinck/Gert van Klinken (red.), Van kansel naar barak, 46, 109v.; Jan Hof, Frits de Zwerwer, 103vv., 107v.; Ds. Herman Knoop, Een theater in Dachau, 135; Jan Ridderbos, Predikanten in de frontlinie, 79, 107; Ger van Roon, Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941, 186; Dr. W. Sikken, Tropendominee; H.C. Touw, Het verzet der Hervormde Kerk, I, 573, 579, 601 en II, 172, 352v.

56. Willem Frederik Hendrik (Pim) ter Braak

(Geboren 31.8.1902 te Eibergen, zoon van advocaat/ notaris mr. Gerhard Pieter ter Braak en Johanna Wijnanda Ledeboer, dochter van ds. Bernhard Christiaan Ledeboer [1825-1904]-overleden 27.5.1985; begraven Begraafplaats 'Norelbos' te Epe). Johanna Wijnanda Ledeboer was een zuster van Paul Dirk Ledeboer, die eigenaar was van het pension te Eibergen, waar de schrijver Menno ter Braak op 26.1.1902 werd geboren als oudste zoon van de huisarts Hendrik Ernst Gerrit ter Braak, neef van Gerhard Pieter ter Braak, en Geertruida Alida Huizinga, zuster van ds. Menno Huizinga (zie daar). Menno ter Braak (1902-1940) trouwde op 2.8.1933 te Zutphen met Ant(je) Faber (1905, dochter van de doopsgezinde predikant ds. Jan Lambertus Faber [1875-1958] en Martje Boykema-1997).

Haar zuster Harmina Johanna (Mineke) Faber (1916-2007) was gehuwd met een broer van de schrijver, de arts Jan Willem Gijsbertus (Wim) ter Braak (1903-1971; in hun huis op het adres Statenplein 3b in Den Haag pleegde Menno ter Braak op 15 mei 1940 suicide). Wim en Mineke waren de ouders van de TV- en theaterregisseur, acteur en VPRO-redacteur Krijn ter Braak).

Ds. W.F.H. er Braak was dus een achterneef van Menno ter Braak (in hun jonge jaren correspondeerden ze met elkaar; zie ook dr. F.J. Krop).

Hij was hervormd predikant te Lobith (1.12.1928), te Epe (30.8.1936-4.9.1967 wegens emeritaat, met onderbreking als legerpredikant te Semarang (1947-augustus 1949); op 14.5.1936 te Lobith gehuwd met **Martha Helena Derksen** (geboren 1918 te Lobith, dochter van Carl Johan Derksen [1876, zoon van Hendrik Derksen en Wilhelmine Hetzel-overleden 1954; begraven Hervormde Kerkhof Lobith], landbouwer op de 's Gravenwaard, en van Helene Bernstein [1891-1990], kleindochter van gedoopte Duitse Joden-overleden). Het echtpaar Ter Braak-Derksen bewoonde van 1936-1963 de hervormde pastorie aan de Stationsstraat 27 te Epe.

Een zuster van Helene Bernstein, Martha Bernstein, was violiste te Arnhem en getuige bij het huwelijk van ds. en mevr. Ter Braak.

Ds. Ter Braak organiseerde na de 'Reichskristallnacht' in november 1938 te Oene, Epe, Emst en daar buiten al een collecte ten behoeve van de Joodse vluchtelingen. Bovendien stuurde de kerkenraad van de Nederlandse Hervormde Gemeente een protesttelegram aan minister-president H. Colijn met de volgende inhoud:

Aan zijne excellentie minister-president dr. H. Colijn.

Excellentie! De Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente van Epe, bijeen in vergadering van 14 Nov. 1938, uit de bladen kennis genomen hebbende van den vreeselijken toestand waarin de Duitsche Joden momenteel verkeeren, beseffende dat de zorg uwer regering zich in de eerste plaats heeft uit te strekken tot de bevolking van Nederland, in het bijzonder dat deel van de bevolking dat in zware economische moeilijkheden verkeert, onzerzijds overtuigd dat ook U van oordeel zijn zult dat Nederland zich niet mag onttrekken aan den plicht der naastenliefde, ook tegenover het oude volk, dat Jezus Christus heeft voortgebracht en dat in dezen zin ons volk zijn taak van gulle gastvrijheid heeft voort te zetten, gelijk het dat de eeuwen door en in 1914 nog aan het Belgische zustervolk heeft getoond te beseffen, neemt de vrijheid er bij dezen op aan te dringen dat uwe regering al het mogelijke zal doen om door opening der grenzen aan het getroffen Joodsche volk een toevlucht te verschaffen, waar het herstel en rust zal kunnen vinden, om straks van daar uit een plaats te kunnen bereiken waar het een nieuw bestaan zal kunnen opbouwen. Met gevoelens van verschuldigde hoogachting,

voor den Kerkeraad

W.F.H. ter Braak, voorzitter; A. Brouwer, scriba (grotekerkepe.nl).

Op 9.4.1943 zegende ds. Ter Braak clandestien het huwelijk in van het Joodse paar

André Meijers (27.6.1891 Semarang, zoon van bankier Andries Meijers en Eva van Ronkel-11.2.1944 Auschwitz) en Rosetta Meijers (22.6.1891 Baarn, dochter van boekhouder/ handelsreiziger Abraham Meijers en Elisabeth de Vries-11.2.1944 Auschwitz), dat woonde aan de Polweg 4 te Epe. Ze waren op 22.11.1917 te Amsterdam al als neef en nicht in het huwelijk getreden, maar dachten waarschijnlijk dat ze met behulp van het document dat ze bij een kerkelijke bevestiging zouden ontvangen aan deportatie zouden kunnen ontkomen. Tevergeefs. Later is het echtpaar ondergedoken in Zeeland, waar ze alsnog werden gearresteerd en via Westerbork naar Auschwitz werden gedeporteerd. Daar zijn ze beide op 11.2.1944 vergast. Hun namen staan vermeld op de gedenksteen tegen de muur van de synagoge van Hattem. De schoonouders van ds. Ter Braak, het echtpaar Derksen-Bernstein, ontvingen in 1999 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze in hun boerderij 'De Geerlingshof' te Lobith op verzoek van hun schoonzoon onderdak hadden geboden aan de Duits-Joodse vluchteling Doris Bloch (1928 Berlijn-2003 Bethesda, USA), die aanvankelijk in Epe was ondergedoken bij de familie Van Lohuizen. Doris kwam in Lobith terecht 'via twee van de dochters van Lohuizen en zwager (= schoonzoon) dominee Pim ter Braak, die allen actief waren in het verzet' en bleef tot het einde van de oorlog bij het echtpaar. 'Op een keer in november 1944 heeft Doris zich verstopt in een speciale schuilplaats met een bed erin gebouwd achter één van de muren, samen met Helene Derksen-Bernstein, die ook gezocht werd wegens haar

Joodse afkomst'. Na de oorlog zag Do haar zuster terug, die op de Veluwe ondergedoken was geweest en bleek al spoedig dat hun ouders het ghetto van Theresienstadt niet hadden overleefd. Do maakte haar middelbare school af in Nederland en vertrok toen naar een oom in de Verenigde Staten. De Derksens verborgen ook nog de jonge verzetsman J.H. (Hans) Jordens en twee geallieerde vliegers.

Ds. Ter Braak werd later zelf gearresteerd omdat hij verdacht werd van Jodenhulp, maar werd na verhoor weer vrijgelaten doordat een marechaussee gunstige inlichtingen over hem gaf. Men moest eens weten! Leden van zijn gemeente richtten al in 1942 een groep op, die zich wilde inzetten voor de hulp aan vervolgd Joden. De groep huurde zes huizen in en om Epe waarin steeds een kleine twintig Joden konden worden ondergebracht en verzorgd. Indien mogelijk droegen de vluchtelingen zelf iets bij aan de kosten, de rest werd bijeen gehaald middels collectes in de kerkdiensten en bijdragen van gemeenteleden. Van september 1942 tot maart 1943 werden er vijfenveertig Joden ondergebracht en uiteindelijk heeft de groep ca. honderd Joden bescherming kunnen bieden. Met het echtpaar Derk Jan van Lohuizen (1876-1961) en Elisabeth Jacoba (Bets) van Lohuizen-van Wielink (1891-1947, en hun zoon Gerrit Sander van Lohuizen (1914-1994) en zijn vrouw Klazina Jentje van Lohuizen-Becker (1914-1992), werden het echtpaar Derk Hendriks (1878-1959) en Niesiena Katriena (Siny) Hendriks-Schoonbrood (1879-1973) met hun dochter Elsina (1917-) en het echtpaar Tiemen Jonker (1895-) en Stina (Stientje) Jonker-Huiskamp (1896) uit Epe door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

Bron: Helene Derksen, *Begin oorlog* enz. (oorlogsherinneringen hkrijnwaarden.jalbum.net/Foto); J. Prins, *Herinneringen en gegevens* (site: joodsmonument.nl).

Lit.: Jeroen Brouwers, *De laatste deur*, 261-294; Jan Fokko Oldenhuis, in 'Taal en Taiken', jg. 17 (1999), afl. 3, 134; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 435; *Yad Vashem*, 237v., 561v.

56a. (...), predikant te Vaassen:

Ds. Jacob Rook (1909-1987)? Van 1942 tot 1945 gereformeerd predikant te Epe, waaronder o.a. ook Vaassen ressorteerde; van 1937 tot 1945 was **ds. Hendrik Cornelis Jacobus van Deelen** hervormd predikant te Vaassen of **ds. W.F.M. ter Braak**, hervormd predikant te Epe? Zie daar.

"In september 1944 kreeg het echtpaar Broeders (te Vaassen) nog een verzoek om een Jood onder te brengen, ditmaal van hun dominee. Die vroeg hun Coenraad Coster in bescherming te nemen nadat Coster zijn adres moest verlaten. Pieter Cornelis Adrianus Broeders (12.6.1891 Dordrecht-26.2.1976 Vaassen, daar begraven), timmerman en Zwaantje (Broeders-van de Vlekkert (15.9.1893 Epe-13.1.1971 Vaassen; daar begraven) stemden onmiddellijk toe en Coenraad is tot de bevrijding bij hen gebleven". Mogelijk is hier sprake van de boekdrukker Coenraad Coster (3.10.1895 Amsterdam, zoon van Simon Coster en Vrouwtje Goudekettering-6.11.1960 Amsterdam, Rooseveltlaan 154 II), op 12.6.1922 te Brussel gehuwd met Bertha Seijffers (19.5.1898 Brussel-17.5.1988 Bussum; crematie in Velsen). De dochter van het echtpaar Broeders, Anthonetta Broeders (geboren 11.2.1918 te Vaassen-overleden 20.4.2006 te Epe), trouwde op 11.12.1941 met Benjamin Gosschalk (geboren 24.7.1917 Wijhe, zoon van Jozef Gosschalk [1882 Wijhe-1962 Epe], en Aaltje van Spiegel [1887 Voorst-1977 Epe]-overleden 20.4.1988 te Zwolle; tijdens de oorlog zijn ze gescheiden, maar op 31.8.1945 zijn ze hertrouwd. Ook Jozef en Aaltje en hun zoon Mozes (Max) Gosschalk, later gehuwd met Veronica Wallach, vonden onderdak bij de familie Broeders (zie: *Heijmerikx.nl = Genealogie Heijman Abrahams Godschalk*).

Lit.: *Yad Vashem*, 192

57. Eugenius (Eugène) Julianus (Julien) Henricus (Henri) Brandligt

(Geboren 16.7.1885 te Antwerpen, België, zoon van koopman Hendrik Brandligt en Jacoba Paulina Joanna Isabella Adelaïda Antheunis-overleden 5.3.1945 KZ Bergen-Belsen aan vlektyfus).

Studie theologie te Genève en aan de protestantse theologische faculteit te Montauban (1908); Waals predikant in Paturâges in de Borinage (1911-1923; liet daar tijdens de Eerste Wereldoorlog een Russische Jood onderduiken); later tegelijk predikant te Groningen (eind juni 1924) en Zwolle; gehuwd op 3.5.1911 te Amsterdam

met **Anna Verkouteren** (geboren 18.12.1887 te Amsterdam, dochter van mr. Herman Verkouteren [1856-1930], advocaat, statenlid in Noord-Holland en lid Eerste Kamer voor de CDU, en Pauline Elisabeth Amelie Brun-overleden 4.7.1966 te Rotterdam).

Ds. Brandligt was actief lid van het verzet. Hij had sinds 10.11.1942 twee Joden in huis, te weten bonthandelaar/ bedrijfsleider Armin Stark (24.5.1881 Boedapest-26.3.1944 Auschwitz; hij woonde laatstelijk aan de Gelkingestraat 39 te Groningen) en verkoopster Doortje Salomons-Marcus (27.4.1895 Groningen, dochter van Abraham Samuel Marcus en Henriëtte Asser-26.3.1944 Auschwitz; zij was eerder gehuwd met handelsagent Lazarus Salomons [29.1.1890 Winschoten-31.1.1943 Midden-Europa], van wie zij in 1939 is gescheiden; ook zij woonde tot het moment waarop ze besloot onder te duiken op het adres Gelkingestraat 39 te Groningen).

Verder zorgde ds. Brandligt tevens voor bonkaarten voor veel andere onderduikers (hij reisde bijvoorbeeld geregeld met ongeveer 150 bonkaarten voor Joden naar het Gooi). In 1942 bracht hij samen met de verzetsman Gerard Oosting ca. 100 Joodse kinderen onder op veilige adressen. Gerard Catharinus Oosting werd op 15.7.1917 geboren in Zuidlaren als zoon van de plaatselijke dierenarts. Hij studeerde medicijnen in Groningen en was verloofd met Geertruida Gepkolina Hahn (3.4.1915 Vries, dochter van pianofabrikant Albertus Hahn-3.11.2009 Almelo). Samen waren ze actief in het verzet, Gerard eerst bij de LO-Veenkoloniën en later binnen de LKP. Trui Hahn maakte deel uit van een echte verzetsfamilie: haar vader (12.5.1885 Groningen-17.2.1945 KZ Neuengamme) manifesteerde zich al vroeg als een uitgesproken tegenstander van het nationaalsocialisme. Hij vond in de plaatselijke gereformeerde predikant ds. Willem Jacob van Enk (zie daar) een warme medestander, bood zelf onderdak aan Joodse onderduikers uit Groningen en verborg Joodse eigendommen en waardepapieren onder de vloer van de pianofabriek. Zijn zoon Gepko ('Sep') Hahn (5.5.1919 Groningen-maart 1945 KZ Neuengamme) was lid van de de Knokploeg-Wim (= Wim te Lindert) in Groningen. Ten gevolge van verraad werden vader en zoon Hahn op 6 juni 1944 gearresteerd en naar Duitsland gedeporteerd. Zij hebben de oorlog niet overleefd. Trui Hahn, die als koerierster functioneerde in het verzet, werd op 29.9.1944 samen met haar verloofde Gerard Oosting gearresteerd bij het onderduikhol in de bossen bij Anloo. Omdat er wapens in het hol werden aangetroffen werd Gerard Oosting op 12.10.1944 gefusilleerd buiten kamp Westerbork. Trui Hahn overleefde de oorlog, net als haar jongere broer Jochem (Joop) die te werk was gesteld op een Duits vliegveld in Oost-Friesland.

Toen mevrouw Brandligt op 8.3.1944 dicht bij huis een Tweede Distributiestamkaart ophaalde, werd ze gearresteerd. De Duitsers verschaften zich toegang tot haar huis en vonden daar naast de jongste dochter Rody ook de beide Joodse onderduikers. Allen werden naar het Huis van Bewaring gebracht. Ds. Brandligt werd 's avonds laat gearresteerd op het station van Groningen toen hij met de laatste trein naar huis kwam en naar het Scholtenshuis gebracht. Daar werd het echtpaar zwaar verhoord, maar verraadde niemand. Brandligt zat van 3.5.1944-september 1944 gevangen in *Schutzhaftlager* Vught; daarna werd hij overgebracht naar KZ Oranienburg-Sachsenhausen en in februari 1945 naar KZ Bergen-Belsen, waar hij overleed. Zijn vrouw en kinderen overleefden de oorlog. Voor zijn laatste woonadres Wassenbergh-straat 55A te Groningen zal mettertijd een zogenaamde '*Stolperstein*' geplaatst worden ter nagedachtenis aan ds. Brandligt.

Bron: systeemkaart 424 van het Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen (Groninger Archieven).

Lit.: Jan Benjamins & Joke A. Benjamins Palte, *Vergeten verzetshelden – Een onderzoek naar het onderduikershol Anloo*, 60v.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 436.

58. Prof.dr. Gerrit Brillenburg Wurth

(Geboren 28.4.1898 te Rotterdam, zoon van sloopstimmerman Gerrit Brillenburg Wurth en Aletta van der Gaag-overleden 22.11.1963 ziekenhuis te 's Gravenhage; begraven Algemene Begraafplaats IJsselmuiden).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1916); jaargenoten: ds. H. Boswijk (zie daar) en ds. J.J. Dijk (zie daar); lid NDDD (Demosthenes) en NCSV; kandidaat (15.11.1920); doctoraal (23.3.1922); promotie (2.12.1927); gereformeerd hulppredikant te Bloemendaal (bij ds. J.C. Brussaard, zie daar, voor Santpoort) en geestelijk verzorger Provinciaal Ziekenhuis 'Meer en Berg' (1.9.1921-1.9.1924), ge-

reformeed predikant te Oost- en West-Souburg (14.9.1924-27.4.1930) en te Rotterdam-Zuid (Katendrecht; 4.5.1930-16.9.1945 wegens emeritaat); hoogleraar ethiek, evangelistiek, filosofie en poimeniek aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (1946-1963); docent godsdienst-psychologie aan de Johannes Calvijn Academie te Kampen; leeropdracht sociale ethiek aan de economische faculteit van de VU, Amsterdam (1949) en aan de interfaculteit sociale wetenschappen (1956); buitengewoon hoogleraar aan de VU Amsterdam (1963); gehuwd met **Gerritje (Gerda) Adriaantje van Leeuwen** (geboren 18.10.1890 te Veenendaal, dochter van Hendrik van Leeuwen, in november 1898 samen met zijn broer Jacob van Leeuwen oprichter van de stoomspinnerij en breierij/ later wol- en kousenfabriek v.h. "Gebroeders van Leeuwen" te Veenendaal, en Maria Margaretha Budding-overleden 6.3.1962 te Kampen).

Haar jongere zuster Wilhelmina Adriana van Leeuwen (1899-1975) was gehuwd met de tabaksfabrikant Jan Marius van Schuppen (1899-1971), broer van sigarenfabrikant Arie Johan (Ad) van Schuppen (1908-1961; zie ds. Dirk van Enk en ds. G. Lugtigheid). Gerda's broer Melis Jan van Leeuwen (1887-1967) was fabrikant te Apeldoorn en haar broer Hendrik Marius van Leeuwen (1905-) was directeur van een manufacturenfabriek (te Veenendaal?).

Ds. Brillenburg Wurth zat van juli-oktober 1942 als gijzelaar gevangen in Kamp Haaren. *De confrontatie met een staking bij "De Schelde" in Vlissingen in zijn Zeeuwse periode en met de massale werkloosheid van de jaren '30 later in Rotterdam raakte hem diep en noopte hem tot sociaal-ethische bezinning. In de oorlog verborg hij Joden in de direct aan zijn huis grenzende Breepleinkerkerk.* Het echtpaar ontving op 25.1.1966 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak regelde voor Hendrik Eduard de Zoete (1903-1969) en Sophia de Zoete-Polak (1896-1981) in een schuilplaats onder het dak van de Breepleinkerkerk te Rotterdam, waar zij – samen met stoffenhandelaar Mozes Maurice Kool (1917-1984) en Rebecca Kool-Andriess (1925-2012) en Maurice's ouders Meijer Kool (1896-1979) en Ida (Daatje) Kool-Groenteman (1896-) – 34 maanden werden verzorgd door het kostersechtpaar Jacobus de Mars (1890-1951) (1892-1975) en Annigje de Mars-Ouwens. Toen Rebecca Kool op zeker moment zwanger bleek te zijn, verzocht ds. Brillenburg Wurth een gemeentelid, de Surinaamse oogarts en verzetsstrijder dr. Leo Lashley (1902-1980; naar hem is een straat genoemd in Rotterdam), om bij te bevalling te assisteren. Op 6.1.1944 werd in het kosterhuis een jongetje geboren dat Emanuel Alexander Jacobus (Emile) Kool werd genoemd, o.a. naar de koster. Het kind werd ten huize van de familie de Mars verzorgd door één van de dochters, Annie (Annigje van der Bruinde Mars; 1922-2017), die zelf een kind had van een jaar oud. Op 14.4.1945 vond een Duitse inval plaats en werden de kerk en de woonhuizen van de koster en de predikant grondig onderzocht (naar verborgen wapens), maar er werd niets gevonden en alle zeven Joodse onderduikers overleefden de oorlog.

Lit.: B.J. Aalbers, lemma 'Brillenburg Wurth, Gerrit' in: ; *Biografisch Lexicon*, IV, 58-61; Ahmed Aboutaleb, *Droom en Daad; Willem Banning 1888-1971, Terugblik en perspectief*, 87; Gert Brillenburg Wurth, "Ik wordt altijd kregelg van mensen die zeggen dat zij het achteraf allemaal pas hebben gehoord", artikel in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 7 (mei 2005), 37vv.; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 221; Henk van der Ent, artikel "Gedicht "Breepleinkerkerk". In: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 11 (februari 2007), 37-40; Jaap van Gelderen, *Op de Orgelzolder*; Simone Petersen, *Het wonder van de orgelzolder*; Herman Ridderbos, *In memoriam prof.dr. G. Brillenburg Wurth* in: *Jaarboek 1964 GKN*, 456-459; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 254, 360; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 88; *Yad Vashem*, 187, 541, 579.

59. Abraham Willem Brink

(Geboren 5.9.1901 te Amsterdam, zoon van kantoorbediende Abraham Willem Brink Sr. en Christina Maria van Voorthuizen-overleden 5.7.1989 te Utrecht. Hervormd predikant (23.9.1931-1938 te Pematang Siantar, Sumatra in NOI; afgekeurd om gezondheidsredenen); studentenpredikant te Utrecht (1941-sluiting van de universiteit in 1943); geestelijk verzorger van Nederlandse krijgsgevangenen in Stalag XXIA te Schildberg (Kreis Posen; nu: Ostrzeszów in Polen; in gebruik: september 1939-maart 1943); tijdelijk directeur van de stichting Valkenheide bij Maarsbergen (1944-1945); geestelijk verzorger gerepatrieerden uit Indonesië (1945-1946); geestelijk verzorger Ambonezen in woonoorden (1946-1962); gehuwd 1) op 16.4.1934 te Pematang Siantar met **Désirée Marguerite Crommelin** (geboren

9.8.1907 te Modjo Warno, NOI, dochter van zendeling Daniël Crommelin [1879-1954] en de Zwitserse Anna Helena Niehaus-overleden 21.5.1935 te Pematang Siantar NOI) en 2) op 6.8.1935 te Maarn met **Grete Christiane Lühr Dircks** (geboren 1905 te Garding (D.), dochter van Joachim Emil Lühr Dircks en Anna Margaretha Jansen-overleden). Het echtpaar woonde nadat ds. Brink met emeritaat was gegaan in Zeist.

Op 21.7.1942 bezocht ds. Brink samen met ds. J.J. Buskes clandestien kamp Westerbork om getuige te zijn van het inladen van het derde Jodentransport naar Auschwitz om daarvan verslag te doen (m.n. Buskes) aan het Convent van Kerken (zie verder bij ds. J.J. Buskes).

Lit.: J.J. Buskes, *Waar stond de kerk?*, 69; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 199?

60. Dr. Olchert Cornelis Broek Roelofs

(Geboren 17.9.1910 te Schildwolde, zoon van ds. Jan Hendrik Broek Roelofs [1875-1955] en Jenneken Olcherdina Doornbos-overleden 6.8.2005 te Zuidlaren; begraven Oude Begraafplaats, Zuidlaren). Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1929); jaargenoot: ds. R. Douma (zie daar); lid NDDD (Cicero) en NCSV; kandidaat (23.3.1934), doctoraal (20.6.1941); gereformeerd hulpprediker te Nijverdalen (21.10.1934-10.4.1935); gereformeerd predikant te Geesteren-Gelselaar (26.5.1935-26.5.1946 Woerden (9.6.1946-22.10.1950); promotie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op een dissertatie over *‘Wilhelmus Baudartius’* (25.4.1947); en predikant te Zuidlaren (5.11.1950-1.6.1975 wegens emeritaat). Op 22.5.1935 gehuwd met **Aleida Maria Bulder** (geboren 17.8.1910-overleden 23.12.1987 Zuidlaren, Kerkbrink 24; begraven Oude Begraafplaats, Zuidlaren).

Ds. Broek Roelofs nam drie Joodse onderduikers in huis (heeft hij mij, GCH, persoonlijk verteld). Citaat: *“Over de oorlog praat ik niet meer. Er zijn vrienden van me doodgeschoten. Ik heb Joden weg zien voeren. Ik heb afscheid moeten nemen van een rabbi was dat Levi/ Louis Meijer [1883-1976], chazzan, sjocheet en onderwijzer te Borculo? Hij overleefde de oorlog met zijn vrouw Ida Meijer-Meijer, maar hun vier kinderen niet; zie hierna). Dat vergeet je nooit meer. Maar dat zijn geen dingen om over te praten. Ik doe het niet”*.

Bibl.: O.C. Broek Roelofs, *Een Achterhoekse kerk onderweg*; Dr. O.C. Broek Roelofs, *“Herleefd Verleden”*. Een eeuw zelfstandig gereformeerd kerkelijk leven (de Gereformeerde kerk te Geesteren-Gelselaar-Borculo).

Lit.: Harmen Hogenhuis, *In memoriam Olchert Cornelis Broek Roelofs* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr.11 (februari 2007), 48-51; G.H.J. Krosenbrink, G.J. Lemereis, O.C. Broek Roelofs e.a., *Met de moed van de angst. Oorlogsbelevissen in de Achterhoek en Liemers*.

60a. (...), predikant te Borculo:

Gereformeerde predikant van Geesteren-Gelselaar **dr. O.C. Broek Roelofs**? Zie daar; of hervormde predikant van Borculo, vrijzinnig of rechtzinnig? Of van Gelselaar (**dr. Pieter Leendert Schoonheim** [1913-2003], predikant daar van 1939-1945)? Veehandelaar *Wolf Hartog* (1897 Borculo, zoon van Joseph Hartog en Martha Cutzien-1958 Borculo), en *Eva Hartog-van Buuren* (1888 Hoogeveen, dochter van Abraham van Buuren en Leentje van der Veen-1987 Enschede, die eerder gehuwd was met de manufacturier Salomon Schlosser [1891, zoon van Levij Schlosser en Johanna Polak-1926], *Lou Schlosser* (1918, zoon van Salomon Schlosser en Eva van Buuren-2004), *het echtpaar Elzas* (perkamentfabrikant Mozes Elzas [1885-1949] en zijn vrouw Dorothea Nanny Breslauer [1890-]? Zijn broer en medevenoot, tevens voorganger in de sjoel, Nathan Elzas [geboren 1894 Borculo] werd samen met zijn vrouw Rachel Denneboom [geboren 1889 Beilen] op 8.10.1942 in Auschwitz omgebracht), *het echtpaar Meijer* (Joseph ‘Jeupe’ Meijer [1879 Borculo-1958 Borculo] en Henriëtte ‘Hennij’ Meijer-Meijer [1886 Enschede, dochter van Abraham Meijer en Sara de Beer-1973 Borculo] of: Levie ‘Louis’ Meijer [1883 Borculo-1976 Groenlo], importeur/ exporteur van vlees en voorzanger in de synagoge, en Ida Meijer [1879 Borculo-1959 Borculo; dankzij haar konden de vier Thora-rollen uit de Borculose synagoge gered worden vóór het gebouw eind 1941 door NSB’ers in brand werd gestoken. De rollen overleefden de oorlog in de brandweerkazerne van Borculo; de vier kinderen van het echtpaar overleefden niet. Voor ‘pieman’ – vanwege zijn kleine gestalte – Louis Meijer werd in 2017 een bronzen beeldje onthuld in Borculo), *de familie Salomons* (Emil Salomon [1898 Metelen, zoon van Jacob Salomon

en Rita Gottschalk-1951 California USA] en Berta Scheuer [1908 Sinzenich, Zürich-1972 California, USA], of: Albert Salomon [1899 Metelen, zoon van Jacob Salomon En Rita Gottschalk-1977 Borculo] en Erna Sara Rose [1915 Bad Driburg, Detmold-1998 Amstelveen] of: Herman Salomon [1901 Metelen, zoon van Jacob Salomon en Rita Gottschalk-1976] en Erna Oppenheimer [1910 Osnabrück-ca. 1985 Hengelo] en het echtpaar Colthof (David Colthof [1887-1975] en Helena Groen [1893-1973], *allen uit de regio Borculo, zaten ondergedoken op de grote boerderij van Hunink te Borculo*. “Om de onderduikers bezig te houden kwam **de dominee van Borculo** geregeld boeken brengen”.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 134; *Yad Vashem*, 621.

61. Eben-Haëzer Broekema

(Geboren 30.11.1899 te Lausanne, zoon van Ds. Jan Broekema [1858 Westernieland op Texel, Eenrum-1938 Zuidlaren, begraven Noordlaren], hervormd predikant te Oudeschild, Gerkesklooster, en Eext, voorganger van ds. J.E. Cannengieter, zie daar, en Gijsbertha Geertruida Groeneweg [1860-1944, begraven Noordlaren]-overleden 30.6.1982 te Leiden, Lammenschansplein 10; begraven Begraafplaats ‘Rhijnhof’ Leiden).

Hervormd kandidaat te Gerkesklooster; hervormd predikant te Opende (20.10.1929-22.5.1932), te Bolsward (evangelisatie; 22.5.1932), te Doorwerth (1934) en te Waardenburg/ Neerijnen (5.1.1947); emeritus: 30.4.1965; verhuisd naar Overlangbroek. Gehuwd op 16.10.1929 te Achtkarspelen met **Marijtje Tukker** (geboren 11.3.1906 te Leiden, dochter van magazijnmeester Jan Tukker en Sara Johanna Maria de Vos-overleden 1.2.2003 te Katwijk aan Zee).

Ds. Broekema ontving op 29.7.1968 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij onderdak had verzorgd voor de Duitse grafoloog Adolph Cohn (1910 Hamburg-1964 Lenzerheide, CH; begraven in Jeruzalem) en Elfriede Cohn-Strauss (1904 Leipzig-1984 Jeruzalem) uit Hamburg. Het echtpaar Cohn vluchtte in 1935 met hun zoons Michael en Uriel naar Nederland en vond een veilig heenkomen in Amsterdam. Toen de twee jongens in juli 1942 werden opgeroepen voor deportatie, besloot het gezin onder te duiken. Michael vond onderdak bij de familie Van Lith (Johannes Adrianus Hubertus van Lith [1889-1978] en Maria Petronella van Lith-Verhagen [1897-] te Geldrop (zij werden door Yad Vashem erkend als ‘Rechtvaardigen onder de volkeren’). De anderen zochten elders een onderduikplek. Vanaf begin 1943 verbleef het hele gezin door toedoen van ds. E.H. Broekema bij de familie Marinus Johannes van Beek (1893-1968) en Everdina van Beek-Van de Lagemaat (1895-1980) in Benekom (zij werden eveneens in 1972 door Yad Vashem in 1972 erkend als ‘Rechtvaardigen onder de Volkeren’). Ds. Broekema schakelde ook gemeenteleden in om het gezin bij te staan. Het Yad Vashem Historical Museum in Jeruzalem beschikt sinds kort over een Hollandse eierkist uit 1940, waarin het gezin Cohn hun schaarse bezittingen door de oorlog heen wist te loodsen.

Lit.: *Yad Vashem*, 110v., 194 en 559.

62. Anton Marinus Brouwer

(Geboren 30.5.1903 te Heemstede, zoon van prof.dr. Anneus Marinus Brouwer [1875-1948], kerkelijk hoogleraar/ gewoon hoogleraar Nieuwe Testament, Bijbelvertaler aan de Rijksuniversiteit Utrecht, en Bontje Boersma-overleden 1.3.1982 Berlicum/-Rosmalen).

Hervormd hulppredikant Nijehaske (1935-1937), predikant te Engelen (Empel en Crevecoeur, Noord-Brabant; 9.1.1938-1940), Vledder (1940-1946), legerpredikant (1946-1950) en predikant te Berlicum-Rosmalen (15.1.1950-30.4.1969 wegens emeritaat). Gehuwd op 28.12.1937 te De Bilt met **Anna Hendrika Lambers** (geboren 20.12.1912 te Utrecht, dochter van Gezinus Margus Lambers [1876 Assen-1939 De Bilt] en Wilhelmina Hendrika Grada van Wijhe [-1967 Boxtel]-overleden).

Zij was een zuster van ds. Marie Cornelis van Wijhe (zie daar).

Begin 1938 woonde ds. Brouwer, op verzoek van mr.dr. Willem Verkade (15.6.1905 Amsterdam, zoon van acteur en toneelregisseur Eduard Rutger Verkade [1878-1961; hij was van 1933 tot 1937 toneelrecensent voor ‘*De Groene Amsterdammer*’] en Johanna van Wulfften Palthe-7.2.1990), redacteur van de ‘*Groene Amsterdammer*’ (1935-1937; tijdens de oorlog actief in het verzet) het proces tegen ds. Martin Niemöller (1892-1984) bij in Berlijn, won ter plekke nadere informatie in over de kerkelijke situatie in Duitsland en leverde van beide uitvoerig verslag in Nederland (G.

van Roon). In het voorjaar van 1939 woonde ds. Brouwer een predikanten-vergadering bij te Voorschoten (sprak hij daar over de *Kirchenkampf* in Duitsland en het proces tegen ds. Niemöller?). In het theologisch dispuut dat naar aanleiding daarvan ontstond zou hij Adolf Hitler ‘een boef’ hebben genoemd. Dat werd althans (door een met de NSB sympathiserende collega?) ter kennis gebracht aan de burgemeester van die plaats, die proces-verbaal liet opmaken door een veldwachter. Vervolgens werd de zaak aanhangig gemaakt bij de Haagse politerechter. Op dinsdag 23.5.1939 werd ds. Brouwer voor het gerecht gedaagd ‘wegens belediging van een bevriend staatshoofd’. Maar de zaak liep met een sisser af. Blijkens persberichten van twee dagen later zou “de verdachte, voor de politierechter gehoord, (hebben gezegd) dat hij weliswaar het woord ‘boef’ had gebezigd, doch niet had beweerd dat Hitler een boef was. Hij had n.l. in bedoelde vergadering gezegd, dat Hitler, al doet hij dit en dat, in het geheel nog niet een boef genoemd mag worden. De rechter besloot daarop de zaak terug te verwijzen naar het vooronderzoek (waarop kennelijk vrijspraak volgde). Maar het bericht haalde ook de Duitse pers en wel als volgt: “Am Dienstagmorgen musste der Pfarrer A.M.B. aus der Provinz Brabant wegen Beleidigung Hitlers vor dem Polizeigerichtshof in Den Haag erscheinen. Der Verdachtige soll angeblich in einer Versammlung in Voorschoten bei einer Besprechung über Fragen zum Gottesdienst bezüglich Hitlers das Wort ‘Gauner’ benutzt haben. Der Pfarrer ist deshalb wegen Beleidigung eines befreundeten Staatsoberhauptes verurteilt worden’(sic!).

Overigens lijkt Brouwers verweer overeen te stemmen met wat hij op 9.9.1939 zelf schreef in het religieus-socialistisch tijdschrift ‘Tijd en Taak’: ‘Wij mogen vanuit Christelijk oogpunt niet een oordeel vellen over personen die menen als Christen nationaalsocialist te kunnen zijn’ (G. van Roon). Ds. Brouwer nam dus aanvaankelijk – ondanks zijn kennis ter zake – geen duidelijke positie in ten voordele van Karl Barth (1886-1968) en de *Bekennende Kirche* in Duitsland (integendeel: zie zijn ‘cynische commentaar in *Hervormd Nederland* dd. 2.3.1938, op een regel uit de brief die Karl Barth eind 1938 had verzonden aan zijn Tsjechische collega Josef Hromátka (1889-1969): ‘Iedere Tsjechische soldaat die daarvoor lijdt en strijdt, lijdt en strijdt ook voor ons, en ik spreek het uit zonder enig voorbehoud: ook voor de kerk van Jezus Christus, die in de sfeer der Hitlers en Mussolini’s óf belachelijk wordt of wordt uitgeroeid’ (G. van Roon).

Maar mogelijk is hij daar na de Duitse bezetting toch anders over gaan denken en wel zeker heeft hij zijn kennis en inzichten ter zake gedeeld met zijn plaatselijke gereformeerde collega ds. J.D. van Ginhoven (zie daar), al moet gezegd dat er in veel plaatsen nauwelijks contacten bestonden tussen lokale gereformeerde en hervormde predikanten. Eind 1940 schreef ds. Brouwer een brief aan J. Perey, hoofd van het Departement voor Vorming en Persdienst en van mei-augustus 1941 hoofdredacteur van het blad ‘De Weg’ van Nationaal-Front van Arnold Meijer (de brief bevindt zich in het archief van Zwart en Nationaal Front, Brabants Historisch Informatie Centrum, Den Bosch, nr. 1558) over de behandeling van de Joden.

En hij was (net als zijn collega Van Ginhoven) zeker op de hoogte van de toestanden in het Joodse werkkamp te Vledder, dat van 10 januari tot 2/3 oktober 1942 onderdak bood aan 180 Joodse dwangarbeiders. Naar aanleiding daarvan zal hij mogelijk ook zelf Joden geholpen hebben om onder te duiken. Hij had in elk geval bemoeienis met het verzet in en om Vledder, gezien het feit dat hij zeker driemaal verhoord werd door de plaatselijke NSB-burgemeester Geert Wubbe Boelens (1916-1968; bij zijn benoeming in 1942 was hij de jongste burgemeester van Nederland; zijn vader Harm Boelens was de NSB-burgemeester van Assen) en wel in het najaar van 1943, in december 1944 en in het voorjaar van 1945. Maar hij werd niet aangehouden. Lit.: Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 141, 239, 253, 389; Niek van der Oord, *Jodenkampen*, 190-244; Jan Dirk Snel, ‘De dominee die Hitler géén boef noemde – Enkele overwegingen bij een krantenknipsel (jandirksnel.worldpress.com); H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, II, 334.

63. Dr. Cornelis Brouwer

(Geboren 25.6.1911 te Vlaardingen, zoon van schoenmaker Kornelis Brouwer en Maria Dijkshoorn-overleden 4.1.1992 te Utrecht; begraven ‘Den en Rust’ te Bilthoven).

Kandidaat Vlaardingen; hervormd predikant te Wilnis (29.3.1936) en te Utrecht (16.7.1944-31.8.1964 wegens eervol ontslag); daarna leraar; gehuwd op 11.8.1938 te

Woerden met **Cornelia Adriana Doornebal** (geboren 31.10.1916 te Woerden, dochter van Reijer Doornebal, eigenaar melkhandel/ kaasfabriek, en Eeltje Treur-overleden 11.9.2001 te Utrecht; begraven 'Den en Rust', Bilthoven).

Ds. Brouwer ontving op 26.10.1982 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij onderdak bood aan de Joodse jonge vrouw Esther Duis (geboren 1926 Amsterdam) Zij schreef een oorlogsdagboek in twee delen (3.4.1941-25.3.1943; NIOD; zie: *Geheugen van Nederland*). In juli 1942 kreeg ze – dankzij een baantje bij de Joodsche Raad – een *Sperre*. In januari 1943 kreeg het gezin bezoek van de *Sicherheitspolizei*. Vanaf dat moment sloep ze niet meer thuis. Na de razzia van juni 1943 zorgde haar vader voor een onderduikplek in Wilnis voor haar. Ze werkte daar eerst op een kwekerij, later werd ze dienstmeisje bij ds. Brouwer, die van haar Joodse afkomst op de hoogte was. Ze wist steeds aan huiszoekingen te ontkomen, maar haar ouders werden in oktober 1943 t.g.v. verraad opgepakt en gedeporteerd. Ze keerden niet terug. In de zomer van 1944 ging Esther – toen het gezin Brouwer verhuisde naar Utrecht – terug naar haar eerste onderduikadres in Wilnis: Christiaan Lakerveld (1911-1974) en Sara Marie Lakerveld-Van Veen (1913-1999), die ook nog enige tijd aan twee oudere Jodinnen onderdak boden), maar ze durfde toen al lang geen dagboek meer bij te houden. Na de oorlog trouwde ze met Piet Spruit en verhuisde naar Lutjewinkel.

Lit.: *Yad Vashem*, 197, 533v.

64. Jan Pieter van Bruggen

(Geboren 10.4.1883 te Groningen, zoon van timmerman Jan Teunis van Bruggen en Dorothea Heuning-overleden 29.6.1972 te Haren, bejaardencentrum 'Avondlicht'; begraven begraafplaats 'Eshof' te Haren).

Hervormd predikant te Stitswerd (Gr.)(1909), te Uithuizermeeden (1912), te Rotterdam-Delfshaven (19.12.1915-14.1.1923) en te Amsterdam (21.1.1923-30.6.1948 wegens emeritaat); eerste vaste praeses van de Centrale Kerkenraad te Amsterdam; gehuwd op 13.5.1909 te Groningen met **Aukje Lina Brugma** (geboren 26.1.1885 te Groningen, dochter van Engbertus Brugma en Kornelia Danhof-overleden 19.5.1961 te Haren).

Tijdens de bezettingsjaren was ds. Van Bruggen lid van de door de Algemene Synode ingestelde "Commissie Kerkelijk Overleg". Hij verbleef van 13.7.1942-17.12.1942 als gijzelaar in kamp Beekvliet te Sint Michielsgestel. Op 1 mei 1944 besloot hij als voorzitter van de Hervormde kerkenraad van Amsterdam samen met ds. K.H.E. Gravemeijer (1883-1970), de secretaris van de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, de al bestaande verzetsgroep-2000 onder leiding van Jacoba van Tongeren (1903-1967; zie ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, ds. J. Koopmans, ds. H. Krebs, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik)) met synodale sanctie om te bouwen tot de *hervormde* verzetsgroep-2000, naast de L.O. e.a. en daarvoor naast de maandelijkse bijdragen ook een vast bedrag uit het Fonds voor Bijzondere Noden van de Hervormde kerk te verzorgen. "*Ds. J.P. van Bruggen, voorzitter van de Amsterdamse Kerkenraad, stelt een mooie introductiebrief op waarmee (Martin) Buring, Gé van der Neut en ik zelf (= Jacoba van Tongeren) naar de dorpspredikanten gaan in noord, midden en zuid Nederland. Die predikanten brengen ons in contact met plaatselijke knokploegen die distributiekantoren kraken. Zo komen wij toch weer in elke periode aan de noodzakelijke 4.500 voedselbonnen*". Als voorzitter van de Amsterdamse kerkenraad verdedigde hij na de oorlog schriftelijk zijn ex-collega ds. mr. Lodewijk Cornelis Willem Ekering (1889-1964), die gedurende de oorlogsjaren lid en propagandist van de NSB was geweest. Hij schreef aan het Tribunaal dat de zaak-Ekering in tweede zitting op 10.12.1946 behandelde, dat 'hij wel eens gehoord had, dat Ekering voor Joden en collega's bij de SD gepleit had' (Henk Tijssen).

Lit.: Hebe Kohlbugge, *Twee maal twee is vijf*, 29; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 157, 281; Paul van Tongeren, *Jacob van Tongeren*, 148v., 151, 195, 233, 247 en 261; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 45, 63, 293v.; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 43, 149, 169.

65. Dr. Nicolette Adriana Bruining

(Geboren 27.8.1886 te Stompvoren, Gemeente Oterleek, dochter van de theoloog prof.dr. Albertus Bruining [1846-1919] en Alida Helena Elisabeth Huygens-overleden 12.4.1963 te 's Gravenhage; crematie 'Westerveld' te Driehuis).

Godsdienstlerares aan de kweekschool van het Haagsch Genootschap aan de Anthony Duyckstraat (1912-1950), lerares Hebreeuws aan het 2de Stedelijk Gymnasium (later Maerlantlyceum) en vrijzinnig hervormd predikante te 's Gravenhage; woonde bij haar ouders aan de Kanaalweg 20 te 's Gravenhage; lid van het hoofdbestuur van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden en voorzitter van de afdeling 's Gravenhage; secretaris van de Centrale Commissie van het Vrijzinnig Protestantisme (1923); voorzitter commissie radiozaken van de CC en medeoprichtster en eerste voorzitter van de VPRO (1926-1956). Tijdens de Duitse bezetting moest de VPRO de uitzendingen staken.

Toen haar Joodse leerlingen niet langer het gymnasium mochten bezoeken, zorgde Nicolette Bruining bij haar thuis voor de voortzetting van de Hebreeuwse lessen.

*Ook hielp zij bij de onderduik van Elizabeth Edna Waisvisz (geboren 28.8.1923 Rotterdam, dochter van Ephraim Waisvisz [1895 's Gravenhage-28.5.1943 Sobibor] en Hella/ Chaje Reizel Reich [1895 Podzozze-28.5.1943 Auschwitz]-overleden 24.11.2006 Telmond, Israël; gehuwd met Joseph Eliezer Heruthy [1928 Mukacheve, Oekraïne-2009 Kfar Saba, Israël] en haar jongere zusje Anita (geboren 1934). Beide meisjes overleefden de oorlog, Elisabeth op diverse adressen, Anita vanaf 20.9.1942 ten huize van de weduwe Harmina Heinen-Rots (1904-1999) te Aalten. Ds. Bruining onderhield contacten met Jacoba van Tongeren (1903-1967), leidster van de verzetsgroep 2000 te Amsterdam (zie ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Kreb, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik) en met dr. Arie Trouw, vrijzinnig hervormd predikant te 's Gravenhage (zie daar). Op 7.3.1990 ontving zij postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding. Ook Mevr. Heinen-Rots werd erkend als 'Rechtvaardige onder de Volkeren' (1982). Zie ook dr. J.J. Kalma.*

Lit.: M. van Diggelen, *Nicolette Adriana Bruining (1886-1963) – Een pionier in dienst van de vrijzinnigheid*; Freda Droës, *Dr. Nicolette Bruining – De ontwikkeling van een 'kritische' theologe*; Freda Droës, *Nicolette Bruining (1886-1963) – Een eigen bijdrage aan de VPRO*; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, IV, 615, 748n; M.C. Jongeling, lemma 'Bruining, Nicolette Adriana' in: *Biografisch Lexicon III*, 61v.; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 42; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 364v.; Maarten Schenk, artikel "Nicolette Bruining (1886-1963) redde Joodse leerlingen" (in: *Joods Erfgoed Den Haag*); T.C.C. Scholten-van Iterson, *Hernieuwde belangstelling voor Nicolette Bruining*; Paul van Tongeren, *Jacob van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000 (1940-1945)*, 433; *Yad Vashem*, 203v., 225, 365, 866v.1905-1949)

66. Carl Friedrich Brüsewitz

(Geboren 6.3.1919 's Gravenhage, zoon van banketbakker Hendrik Isaac Brüsewitz en Hendrika Hamer-2.10.2008 Zwolle; begraven Begraafplaats 'Den en Rust', Bilt-hoven), student theologie UvA (1939-1943). hij onderbrak zijn studie en werd om aan *Arbeitseinsatz* te ontkomen.

Doopsgezind leraar te Balk (5.9.1943) en Woudsend (12.9.1943-1946) en predikant te Utrecht (1946-23.5.1965); gevangenispredikant namens het Ministerie van Justitie in het Utrechtse Huis van Bewaring, later hoofdjustitiepredikant (1.1.1965-27.3.1983 wegens emeritaat) voorzitter van de Broederschapshuiscommissie Elspeet (1946-1951 en 1975-1994) en voorzitter van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (1972-1979); ook was hij lid van de Doopsgezinde Vredesgroep, die zich o.m. bekommerde om de ideologisch aangeslagen doopsgezinde gemeentes in Duitsland; gehuwd in 1950 met **Barbara Frey Meihuizen** (geboren 14.1.1926 te Leeuwarden, dochter van mr. Jakob Meihuizen en Anna Ubelina Harmanna van Hout [beide begraven Den en Rust, Bilthoven]-overleden 28.2.1989 te Bunnik).

Zij was een achternicht van dr. Hendrik Wiebes Meihuizen (1906-1983), doopsgezind predikant o.a. te 's Gravenhage (waar hij waar hij het werk van zijn collega ds. Albert Keuter [zie daar] waarnam, nadat deze gevangen was genomen), lid dagelijks bestuur Algemene Doopsgezinde Sociëteit, hoofdredacteur *Doopsgezind Weekblad* (1955-1964) en lector Mennonitica aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam (1965-1976).

Vanwege bepaalde artikelen van zijn hand in het studentenblad *Propria Cures* (waarvan hij redacteur was) werd ds. Brüsewitz in 1943 samen met enkele anderen gearresteerd en drie maanden lang als gijzelaar geïnterneerd in concentratiekamp Vught (feitelijk was dat een represaille op alle Amsterdamse studenten wegens de mislukte aanslag op NSB-procureur-generaal J. Feitsma); In Woudsend raakte ds. Brüsewitz wel zeker betrokken bij het verzet, zoals moge blijken uit het volgende: “Op 9 mei 1945 ... vindt er een dankdienst plaats in de Hervormde Kerk te Balk namens de opgedoken Joden in Gaasterland voor alle inwoners van Gaasterland. Sprekers zijn: onderduiker Benjamin M(ozes) Vaz Dias (27.7.1907 Amsterdam-22.10.1972 Schiedam, die met zijn vrouw Wilhelmina Vaz Dias-Noach (1912 Zutphen-1999 Lelystad) en 5 kinderen (Janna Samulina, Pauline Tiete, Liesje, Betty Esther en Israël Mozes Vaz Dias) de oorlog overleefde), Ds. C(hristiaan) J(ohannes) Schweitzer (hervormd; 1887-1953), Ds. S(ijmen) J(acob) de Boer (gereformeerd; 1895-1965; zie daar) en Ds. C.F. Brüsewitz (doopsgezind)” (in: *Fan Klif en Gaast – Ald Nij's út Gaasterlân*, nr. 7, november 2009); overigens verbleven een paar Joodse onderduikers korte tijd in de toren van de Hervormde Kerk; ds. Schweitzer werd daarvan niet in kennis gesteld omdat hij kort te voren zijn zoon Johannes Doedenias Schweitzer (geboren 12.6.1921 Maassluis) verloren had, die op 4.8.1944 tijdens een razzia in Elahuizen door een landwachter werd doodgeschoten. Hij ligt begraven op de Nederlands Hervormde begraafplaats van Harich (vak 2 rij J nr.10; opschrift: ‘Tot den dag der opstanding het stoffelijk overschot van onzen geliefden zoon en broeder... Openbaring 2: 10... Den Vaderlandt ghetrouwe’) Archief: App. Laurensse, afdeling Mennonitica, Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam.

Bibl.: Carl F. Brüsewitz, *De Doopsgezinden van Balk* (1956); Carl F. Brüsewitz, *The Mennonites of Balk, Friesland* (1956).

Lit.: ADW 11.10.2008 en 8.11.2008; *Doopsgezind Jaarboekje* nr. 104 (2009), 19-23; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 189; e.d.; *Mennonitisches Lexicon (MennLex)*, deel I, lemma ‘Brüsewitz, Carl Friedrich’; Piet Visser. *In memoriam Carl Friedrich Brüsewitz (1919-2008)* in: *Doopsgezinde Bijdragen*, *Nieuwe Reeks* nr. 34 (Amsterdam, 2008), 197-201.

67. Anne Jetzonius Reinou (Rein) Brussaard

(Geboren 17.5.1918 te Bloemendaal, zoon van ds. Johannes Cornelis Brussaard [1884-1963], ‘dominee van Radio-Bloemendaal’, en Elisabeth Maria Knoll [1885-1926], beide begraven Algemene Begraafplaats Bloemendaal-overleden 8.1.1986 te ‘s Gravenhage).

Zijn ene zuster Elisabeth Adriana Maria Brussaard was gehuwd met ds. Dirk Caspar van Lonkhuizen (1909-1973) en zijn andere zus N.J.A. Brussaard met ds. Willem Baas (1914-1984).

Ds. Brussaard studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (28.9.1939); lid NDDD (Stoa); kandidaat 12.4.1946); hij was gereformeerd predikant te Bruchterveld (29.9.1946-11.11.1951), Dieren (Opstandingskerk; 18.11.1951-13.3.1955; woonde Zutphenstraat 24) en ‘s Gravenhage-Loosduinen (Petrakerk; 25.3.1955-1.6.1983 wegens emeritaat); gehuwd met **Neeltje Smit** (overleden 10.4.2015, 96 jaar oud). Op 1.6.1962 leidde hij de begrafenis van en jonge man die suïcide had gepleegd omdat hij geen raad wist met zijn homofiele geaardheid. Vanaf dat moment besloot ds. Brussaard zich levenslang in te zetten voor homoseksuele mannen en vrouwen en hun families. Na zijn dood werd de ‘Dominee Brussaard Stichting’ in het leven geroepen die zich ten doel stelde ‘de pastorale zorg onder seksuele minderheden te verbeteren, de deskundigheid ter zake die pastorale zorg te verbeteren en aandacht te vragen van kerken en kerkelijke instanties voor de pastorale zorg’; gehuwd met **N. Smit**.

Tijdens de oorlog was Brussaard als student theologie ondergedoken bij ds. Egbert Zijlstra (zie daar), gereformeerd predikant te Halle (G.) die hij hielp bij het onderbrengen van zeven Joodse onderduikers.

Lit.: *In memoriam Ds. A.J.R. Brussaard* in: *Jaarboek 1987 der GKN*; Bert Schieven: artikel ‘Onderduiktragedie in Halle’ in: *Kronyck*, *Tijdschrift van de Historische Vereniging Deutekom en de Oudheidkundige Verenigingen Salehem en Gander*, 38e Jg. Nr. 153 december 2014, 40-48.

68. Leendert Goris Bruijn

(Geboren 14.10.1887 te Scheveningen, zoon van Klaas Bruijn en Leentje de Jongh, later hertrouwde hij met Tonia Hendrika van Nuffelen-overleden 9.11.1964 te 's Gravenhage, Neboziekenhuis).

Aanvankelijk employé Algemene Landsdrukkerij, 's Gravenhage; kandidaat Zeist (1921), hervormd (Gereformeerde Bond) predikant te Ameide-Tienhoven (28.8.1921-31.12.1922), Oene (7.1.1923-30.1.1927), Bergschenhoek (6.2.1927-30.3.1930), Katwijk aan de Rijn (30.3.1930-30.6.1933), ontheven van het ambt, korte tijd emeritus te 's Gravenhage; opnieuw hervormd predikant Heteren (17.9.1933-20.6.1948; op 25.9.1944 geëvacueerd, pas na acht maanden was terugkeer mogelijk), Nieuwer ter Aa (Utrecht; 27.6.1948-31.8.1951); emeritus: 1.9.1951; laatstelijk woonachtig op het adres Suezkade 107, 's Gravenhage; gehuwd op 31.3.1909 te 's Gravenhage met **Johanna Jozina Boot** (geboren 30.8.1887 te Gouda, dochter van metselaar/ sigarenmaker Simon Boot en Johanna Henderina de Weger-verladen 21.3.1971 's Gravenhage).

'Hij had al drie maanden een Joods jongetje van drie jaar en een Joods meisje van tien jaar in huis. Dit werd verraden, en zeven marechaussees kwamen het huis doorzoeken. Hoewel het meisje aan tafel zat en het jongetje onder linnengoed in een gewone linnenkast lag, werden beiden niet gevonden'.

Lit.: J. Maasland, art. 'Oorlog en oordeel'; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk* I, 435.

69. Louis Buenk Drager *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 19.7.1908 te Maassluis, zoon van ds. Jan Buenk [1873-1927] en Wilhelmina Catharina Israël [1875-1947]-overleden 17.5.1991 te Amsterdam; begraven 22.5.1991).

Zijn zuster Cornelia Buenk (1900-1984) was gehuwd met ds. Johan Hendrik Grolle (1899-1974), jarenlang secretaris van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël, en zijn zuster Gerharda Elisabeth Christina Buenk (1902-1934) was echtgenote van ds. Jan Koolstra (1900-1972), gereformeerd predikant te Kruiningen (1928-1965); zijn oudere broer Carl Diederich Buenk (1904-1962) tenslotte, gehuwd met Jacoba Cornelia Hardenberg (1908-1998; beideb egraven Algemene Begraafplaats Maarn), was eveneens hervormd predikant (sinds 1935 in Tomohon, Noord-Celebes, en sinds oktober 1937 in Pematang Siantar, Sumatra en begin 1941 was hij legerpredikant te Soerabaja (Java) in Nederlands Indië).

Zijn ooms van moeders zijde, ds. Carl Diederich Israël (1878-1951; zie daar), ds. Petrus Johannes Israël (1881-1960), ds. Theodorus Jacobus Hermanus Israël (1883-1957; zie daar) en Johann Heinrich Christiaan Israël (1886-1974) waren allen hervormd predikant.

Lou Buenk was hervormd hulpprediker te Ughelen en predikant te Veessen (23.7.1933 en godsdienstleraar aan het Christelijk Lyceum te Zwolle; veldpredikant (in 1940; ds. Frederikse uit Vorchten viel voor hem in) en hervormd predikant te Amsterdam (8.7.1945; Buenk had in april 1944 al het beroep aangenomen, maar kon pas na de bevrijding verhuizen); directeur IKOS-NPB; emeritus: 23.7.1973; gehuwd in 1933 met N.N.

In 1933 ging ds. Buenk met zijn jonge bruid op huwelijks reis naar Duitsland. Daar kwam hij in aanraking met het opkomend nationaalsocialisme en vooral met het daaraan ontsproten antisemitisme. In 1935 bezocht hij opnieuw de Oosterburen en kwam in contact met Duitse collega's, zowel met sympathisanten van de *'Deutsche Christen'* als met leden van de *'Bekennende Kirche'*. Het maakte diepe indruk op hem en sedertdien bleef hij – zowel op de kansel als in gesprekken met bijvoorbeeld de leerlingen van het Christelijk Lyceum in Zwolle, waar hij les gaf, onophoudelijk waarschuwen tegen de gevaren van het nationaalsocialisme. *'Eén zo'n goedwillende vaderlander is dominee Louis Buenk in Veessen. Contacten met Duitse predikanten hebben hem al vroeg de ogen geopend voor het gevaar van het opkomend nazisme. Als op een mooie zomerdag in 1942 diaken Van de Berg van de hervormde gemeente in Doetinchem op de stoep staat met Jaap Cohen (Jacob Casper Cohen; 1926 Doesburg-9.7.1943 Sobibor), de vijftienjarige zoon van Casper Jacob Cohen (1897 Doesburg-9.7.1943 Sobibor) en Jetjen Jacobs (1901 Hummelo-9.7.1943 Sobibor), de zus van Rosa Dessaur-Jacobs, aarzelt dominee Buenk geen moment. Hij neemt de jongen in huis. Later voegen vader Casper en zijn zoon/ broer Jozef Louis (1923 Doesburg-31.3.1944 plaats onbekend) zich bij hem. Tot grote schrik van de dominee besluiten ze of een dag terug te gaan naar Doetinchem. 'Ik kreeg te horen dat ze een oproep hadden gekregen om zich te melden. Ik ben onmiddellijk naar Doetinchem*

gegaan en heb ze gesmeekt met me mee terug te gaan, maar er was geen praten tegen. Dit Joodse gezin begreep de ernst van de situatie niet. Ze bleven bij elkaar. Korte tijd later meldden vader en moeder en de vier kinderen (behalve Jaap en Jozef Louis Cohen ook Carla Jetjen Cohen [1935 Doesburg-9.7.1943 Sobibor] en Louis Casper Cohen [1935 Doesburg-9.7.1943 Sobibor] zich vrijwillig voor deportatie. Het waren orthodoxe Joden. Ze stelden een groot vertrouwen in God en dachten: ons overkomt niets' (E. Lockhorn).

Eigenlijk is het ongelofelijk dat ze geen gebruik hebben gemaakt van Buenks aanbod, waar een broer van Jetjen Cohen-Jacobs en Rosa Dessaur-Jacobs, slager Salomon (Sam) Jacobs (18.7.1903 Laag-Keppel-1941 Mauthausen) uit Laag-Keppel al in 1941 werd opgepakt en kort daarna – op 31.10.1941 – overleed in KZ Mauthausen. Ook zijn vrouw Betje Jacobs-Goldsteen (1902 Meppel-1943 Auschwitz) overleefde de oorlog niet (ze dook onder, maar werd oktober 1943 in De Meern opgepakt en stierf op 22.10.1943 in Auschwitz), maar hun beide kinderen Jozef Jacobs en Geertruida Diny Jacobs doken onder en beleefden de bevrijding. Op 7.7.1996 werd voor Sam en Betje Jacobs-Goldsteen op de Joodse Begraafplaats van Doetinchem een gedenksteen onthuld met een gedicht van hun nicht, Andreas Burnier:

'Niemand heeft hen verraden.

*Niemand heeft hen opgepakt.
Niemand heeft hen op transport gesteld.
Niemand heeft hen in Westerbork bewaakt.
Niemand heeft hen in de trein gesloten.
Toch stapten zij uit in Mauthausen en Auschwitz.
Deze onschuldige man en vrouw'.*

Sam Jacobs was hecht bevriend met Arnold Douwes (1906-1999), zoon van ds. Petrus Arnoldus Conradus Douwes [1871-1935], hervormd predikant van Hummelo en Laag-Keppel, en later prominent verzetsman, die nauw samenwerkte met o.a. Johannes Post (1906-1944) in Nieuwlande (zie ds. H.J.S. Douwes en ds. J. Douwes). ...
'Daarmee begon Buenks rol in het verzet, stelde hij zelf. Hij speelde een centrale rol als helper van onderduikers. Al snel zocht hij medewerkers in Heerdese kringen, o.a. met de persoon van Detmer Dekker (1911-1980; begraven Heerde). In de kerkelijke gemeente kwam er snel praat van: de dominee heeft een onderduiker. 't Zal wel een jood wezen. Toen er meer onderduikers een plaats moesten krijgen was het krijgen van onderduikadressen moeilijk. Vaak was het volgens Buenk in zijn interview met Visser (= Aart Visser, "Onderduikers op de Veluwe- Overleven in Oorlogstijd, 1945-1990" (Wezep, 1990): 'nee'. Het beste was om een onderduiker mee te nemen en de bevolking er mee te confronteren, was de ervaring van Buenk. ... Op 4 maart 1943 ontving ds. Buenk als antwoord op een schrijven van zijn kant een brief van de waarnemend secretaris van de synode. Het betrof het uitreiken van doopbewijzen aan Joden. De vraagstelling van Buenk's schrijven en de datering is onbekend. De waarnemend secretaris schrijft in de slotalinea: "het is een andere zaak wanneer men zich door de één of andere daad direct aan nog te vermijden onrecht tegenover Joodse burgers zou schuldig maken". Vanuit het doopboek van de Hervormde Gemeente is bekend dat er vervalste doopinschrijvingen voorkomen en doopbewijzen zijn afgegeven. Zo stuurde ds. Buenk eens het Hervormde Doopboek van Veessen naar de Joodse advocaat (mr. H.M.) Alvares Correa in Amsterdam. Daar werd de doop van een Joodse jongen ingeschreven die nooit is uitgevoerd. Zo kon ds. Buenk een doopbewijs afgeven, zodat de jongen niet onder de registratieplicht voor joden viel. In de loop van de oorlogsjaren heeft ds. Buenk verschillende Joden op onderduikadressen ondergebracht. In zijn interview met Visser noemt Ds. Buenk 'tante Vinke' ook wel 'Sienemeu' genoemd. In haar bedstee beviel er een Joodse vrouw. Ds. Buenk noemde dat een ontroerend moment. Enerzijds werden er Joden vermoord of vergast, anderzijds slaagden de Duitsers er niet in het volk van Israël uit te roeien. Zijn gasten bracht Ds. Buenk niet alleen onder in Veessen, maar ook in Heerde en Epe en zelfs in het Geheime Dorp in de buurt van Nunspeet. (...) W. Wolf vertelde dat het grootste deel van het onderbrengen van Joden werk was van Ds. Buenk. Hij verzorgde onderdak en het brengen en het verhuizen naar andere adressen. Het verhuizen ging met behulp van mensen van verzetsgroepen. Twee van hen fietsten voorop en twee er achter. De Joodse onderduikers in het midden, zodat er altijd tijd was om te vluchten. Zo werden later ook de Engelsen vervoerd. In Veessen en langs de IJssel kon je de mensen, volgens Wolf, makkelijker kwijt dan in Heerde.

In 1943 ontstonden er ook contacten met de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO). Ds. Buenk zag geen mogelijkheid dit contact te onderhouden en delegerde het aan Detmer Dekker. Hij zelf was ondercommandant van de OD-Veesen en later BS-commandant van Veessen (1944). Tijdens de vergaderingen van de LO werden onderduikadressen uitgewisseld en distributiebescheiden uitgereikt. Er was veel geld nodig voor het onderduikwerk in Veessen en de rest van de gemeente Heerde. Gerrit van Huffelen (drager Mobilisatie-Oorlogskruis, Verzetsherdenkingskruis en oorkonde van de president der V.S. voor hulp aan Amerikaanse vliegers; 1920 Veessen-2014 Groningen; crematie), die samen met zijn broer verzetswerk in Veessen en Heerde verrichtte, zamelde maandelijks geld in Veessen in voor het onderduikerswerk. Iedere maand haalde hij op zo'n dertig adressen honderden gulden op' (Jan Stap). ... 'De kerken in Veessen, Vorchten en Wapenveld hielden met regelmaat collecten voor 'bijzondere noden'. Wat wil zeggen voor het onderhoud van de onderduikers. De kerken en predikanten in Heerde steunden dit werk niet. Veessen herbergde gemiddeld 25 onderduikers (op ongeveer 700 inwoners). Aan het einde van de oorlog heeft ook de Hervormde Kerk van Heerde, via Ds. Geert de Vries, predikant aldaar van 1928-1946, financieel bijgedragen aan het werk van de B.S. (artikel "Rond de Pastorie van Veessen van 1933-1945" van Jan Stap in "Historisch Heerde", mei 2000)(Jan Stap). Ds. Buenk ontving op 4.3.1985 samen met zijn vrouw (niet met name genoemd in het register van *Yad Vashem*) de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat zij onderdak hadden verzorgd voor Salomon Dessaur (1903 's Gravenhage-1989 's Gravenhage; begraven Joodse Begraafplaats 'Beth Hachaim', Rijswijk), Rosa Louisa Dessaur-Jacobs (1906 Laag-Keppel-2000 's Gravenhage; eveneens begraven Joodse Begraafplaats 'Beth Hachim', Rijswijk) met hun dochter Catharina Irma Dessaur (1931 's Gravenhage-2002 Amsterdam = hoogleraar/schrijfster Andreas Burnier), de latere hoogleraar Isaïc Lipschits (1930-2008), e.a. ... 'Niet veel later meldt zich een Joods echtpaar met een dochter bij de pastorie van dominee Buenk. Het blijken een zus en zwager van de familie uit Doetinchem te zijn: Sal, Rosa en Irma Dessaur. 'Toen we aan dominee Buenk vroegen wat we voor losgeld moesten betalen, zei hij: "Dertig Cent". Toen we protesteerden en zeiden dat er elders veel meer geld aan onderduikers werd gevraagd, zei hij: "Ach, concurrentie moet er zijn", vertelt Rosa in een video-interview, opgenomen voor het Spielberg Holocaust Archief. Omdat de pastorie van dominee Buenk ook als wapendepot voor het verzet functioneert, is het uiteindelijk te gevaarlijk om er lang te verblijven. Besloten wordt om een nieuw adres te zoeken, en om de veiligheid te vergroten besluiten Sal en Rosa dat ze alle drie apart moeten onderduiken' (E. Lockhorn). ... 'Voor Sal wordt een plek gevonden in het onderduikerskamp in de bossen tussen Vierhouten en Soerel op de Veluwe, dat wel 'het Geheime Dorp' of 'Het Verscholen Dorp' wordt genoemd, en Rosa gaat door voor de huishoudster bij dominee Frederikse (zie daar) in Vorchten, een collega van ds. Buenk' (E. Lockhorn). ... 'Naar alle waarschijnlijkheid is het via de verzetscontacten van dominee Buenk dat Ronnie (Irma Dessaur – Andreas Burnier) uiteindelijk wordt ondergebracht bij de (gereformeerde) fietsenmaker Geert Migchels (1905 Nieuw-Amsterdam-2.5.1945 KZ Buchenwald) en zijn vrouw Annigje Wolf ('Annie' uit Schuinesloot; geboren 1911-) op De Belte, in het Drentse Slagharen. Migchels onderhield contact met ds. Frits Slomp en met de verzetsman Johannes Post. In dit gezin zal ze meer dan anderhalf jaar blijven' (E. Lockhorn). Het echtpaar Migchels werd daarvoor in 1986 door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'. Op de band van het Spielberg Holocaust Archief antwoordt Rosa Dessaur op de vraag of het afscheid moeilijk was voor de elfjarige Ronnie: 'Nee hoor, Ronnie begreep dat heel goed.' (E. Lockhorn). Zie ook: ds. J.A. Bakker, ds. R. Bakker, ds. G. Brillenburg Wurth, ds. Th.C. Frederikse en ds. Th.J.H. Israël. Buenk onderhield ook contacten met landelijke verzetsorganisaties, o.a. de O.D. 'Verbindingsofficier van de O.D. (in Veessen) werd in 1943 Werner Tölke (1916 Dessau-1944 Zwolle), een tot Nederlander genaturaliseerde Duitse officierszoon. Zijn Nederlandse stiefvader H.A. Bakhuis was lid van de kerkenraad van de Hervormde Kerk van Veessen. Tölke vestigde zich na het behalen van zijn diploma in Veessen en werd steeds meer betrokken bij het verzet aldaar. Hij raakte hecht bevriend met Buenk. De voormalige onderduiker en parttime hulpprediker Marcus Willem (Max) Heslinga (1922-2009), later hoogleraar sociale geografie en historische geografie, over Tölke: 'Toen ik op Goede Vrijdag 1944 naar Veessen kwam in plaats van een onderduiker die naar Noorden wilde, kwam Tölke mij ophalen van het station-Olst en bracht mij naar Buenk. Die zorgde voor een onderduikplek ten huize van Gerritje Gelderman-Bagerman (weduwe van metselaar Steven

Gelderman [1901-1943] *aan de Veesser Enkweg in Heerde*” (J. Stap). Tölke werd op 1.10.1944 in zijn ouderlijk huis gearresteerd door de *Grüne Polizei* en naar het Huis van bewaring te Zwolle overgebracht. Sindsdien heeft niemand meer iets van hem gehoord (gefusilleerd?) Op 1 november 1944 ontving ds. Buenk twee neergehaalde vliegers, de Australiër *Flying Officer* Charles Tapson (uit Melbourne) en de Engelse *Pilot Officer* Frank Batterbury in Veessen, die met hun DeHavilland *DH. 98 Mosquito FB Mark VI*-bommenwerper nr. *HR193* van het *107th Squadron* (basis Lasham, Hampshire) op 5.10.1944 onderweg naar Osnabrück een noodlanding hadden gemaakt in de buurt van Schalkhaar. Nadat ze door twee politiemannen de IJssel waren overgezet, werden ze door ds. H.J.L.A. Couvée (zie daar) van Welsum opgewacht, die hen door twee verzetslieden naar Veessen liet brengen. “*There the local priest, Louis Buenk, welcomed them in perfect English. They were greeted by the strange sight in flickering candlelight of ten men of the Veessen Group sitting around a table being given instruction on firearms. The manse (= pastorie) was a hive (= bijenkorf) of illicit activity; Buenk later showed them a trapdoor under the carpet in the dining room, which led to a hideout containing a large arsenal of weapons and ammunition obtained from RAF airdrops. During thier sixteen-day stay at the manse they assisted with a project to build a new shelter to hide the arms. The site chosen was under the church vestry (= sacristie, kerkenraadskamer), and eight other evaders, who were being sheltered in the area, were included in the work that stayed at 11 p.m. each night, finishing just before dawn. After five days, the new hideaway was complete. On 17 November, two glider pilots and an officer from the Royal Artillery arrived at the manse ready for the next stage of the attempt to return the men across the Allied lines. At 2 p.m. a horse-drawn cart loaded with freshly dug turnips (= rapen) arrived at the back of the manse. The turnips were unloaded and the five men, each equipped with a Sten gun and a food parcel, lay on the floor of the cart before the turnips were piled back on top of them. Just as they set off, the men heard Louis Buenk shout a blessing to hem. ... At the end of the war, Tapson wrote, ‘I pay a special tribute to the Veessen Group under Louis Buenk’ (Graham Pitchfork).* Lit.: Jan Berends, artikel ‘*De gezichten achter een steen*’ in: *Kronyck, Tijdschrift van de Historische Vereniging Deutekom (Doetinchem) en de Oudheidkundige Verenigingen van Salehem (Zelhem) en Gandi (Gaanderen)*, 36^e Jaargang, nr. 145 (september 2012); H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Gelderland*, 41; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VI, 483; Isaïc Lipschits, *Onbestelbaar*; Elisabeth Lockhorn, *Andreas Burnier, Metselaar van de wereld*; *Air Commodore Graham Pitchfork, Shot Down and on the Run – True Stories of RAF and Commonwealth Aircrews of World War II*; Jan Stap, *Rond de pastorie van Veessen van 1933-1945*; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk I*, 454; *Yad Vashem*, 209.

70. Eise Gerrit Buitenbos

Medal of Freedom (USA; 1947) en *The King’s Commendation for Brave Conduct* (1950) (geboren 25.6.1905 te Almelo, zoon van Anne Buitenbos en Maria Johanna Broertjes-overleden 4.1.1966 te Winsum; begraven Gemeentelijke Begraafplaats ‘Rusthof’, Dodeweg 31, Leusden).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1926); jaargenoten: ds. C.B. Bavinck (zie daar), ds. M.J. van Dijken (zie daar), ds. J.C. Everaars (zie daar), ds. K. Hart (zie daar), ds. J. Hessels Mulder (zie daar) en dr. W. Volger (zie daar); kandidaat (9.10.1931); verrichtte hulpdiensten te Naaldwijk (24.9.1934-31.12.1934); gereformeerd predikant te Nijega-Opeinde (10.2.1935-september 1946; hij woonde op het adres B 13 in Opeinde) en Winsum-Obergum (22.9.1946-4.1.1966); Gehuwd in 1935 met **Hendrika Margaretha Schaap** (geboren 6.10.1906 in de Muurhuizen te Amersfoort, dochter van bakker Jan Schaap en Theodora Maria van der Put-overleden 24.1.2002 te Rheden).

‘*Ds. Buitenbos van Opeinde was zeer actief in het verzet*’ (volgens Libbe Bosma; o.a. bij hulp aan geallieerde vliegers). Zo bracht hij samen met zijn gereformeerde collega uit Woudsend, dr. Douwe Johannes de Groot (1898-1959), drie Amerikaanse vliegers van de de op 7 mei 1944 te Nijelamer neergeschoten *Boeing B-17G1-VE Fortress ‘Sara Jane’, nr. 4238161* van de *379th US Bombing Group* onder op onderduikadressen in en om Nijega-Opende. Zij overleefden daar de oorlog. Ook bezorgde hij samen met Aaltje Bosma-Wijma (1915-1997), vrouw van verzetsman Libbe Klazes Bosma (1911-1993), voedsel bij het gezin van Jilles Zijlstra (1903-

1972) en Janke Zijlstra-Boskma (1905-1994), dat ondergedoken zat in Sneek. Zijlstra was manufacturier te Drachtster Compagnie en had Joodse onderduikers en vliegers geholpen. Waarschijnlijk werd zijn winkel om die reden (in 1944?) door de Duitsers in brand gestoken. Het gezin kwam eerst in huis bij de Bosma's aan de Schwartzberglaan 15 te Drachtster Compagnie, maar toen er onderling spanningen ontstonden dook het gezin onder in Sneek en overleefde de oorlog.

Contact: bcbolinger@comcast.net (= Bruce Bolinger, Grass Valley Ca. USA; site 'WWII Netherlands Escape Lines'.

Lit.: Libbe Bosma, *Herinneringen aan de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog* (m.n. over het verzet in Drachten e.o.); J.R. Sybrandi, *In memoriam ds. E.G. Buitendbos* in: *Jaarboek 1967 GKN*, 453v.

71. 'Buning'

Een predikant van die naam (nader onderzoek wees uit dat er gedurende de hele oorlog nergens een predikant 'Buning' actief was. De naam moet dus foutief zijn gespeld) bood in 1942 zes maanden lang onderdak aan de Duitse hachsjarastudent (Lodewijk?) Ludwig Son (= Ludwigson? GCH) uit Berlijn. Eerder had hij via de Palestina-pioniersvereniging van Ru(dolf Ephraim) Cohen (1889-1945) te Deventer ergens een opleiding gevolgd op een boerderij. Toen het in de pastorie te gevaarlijk werd voor de hem werd 'Ludwig Son' door de Wapenveldse verzetman Cor Dokter ondergebracht bij de familie Liefers in diens woonplaats. Daar overleefde hij de oorlog. Jan Liefers (1912-1990), zijn vrouw Janna Hendrika Liefers-Marskamp (1913-) en hun zoon Gerrit Jan Liefers ontvingen daarvoor op 28.4.1974 de Yad Vashem-onderscheiding

Lit.: *Yad Vashem*, 551.

72.

Abram Burger (geboren 20.8.1903 te Dreischor, zoon van ds. Adriaan Burger [zie daar] en Hendrika Oorthuys, dochter van ds. Casparus Bernardus Oorthuys [1848-1925]-overleden 20.9.1988 te Amerongen; begraven Nieuwe Begraafplaats, Amerongen).

Abram was een jongere broer van de hervormde predikant en tekstdichter dr. Casparus Bernardus Burger (1897-1983), tijdens de oorlog predikant te Deventer (1936-1946).

Abram Burger studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en te Straatsburg; hervormd predikant te Zweeloo (30.9.1928-1.5.1932 wegens emeritaat), directeur van het vakantiehuis/ volkshogeschool 'De Vonk' te Noordwijkerhout (1932-1937); directeur van de volkshogeschool 'Oldörp' te Uithuizen (1937-1938); hervormd predikant te Marum-West (21.8.1938-1945), te Lochem (1945-25.9.1949 eervolle ontheffing uit het ambt) en te Bergum (17.9.1950-1.5.1953 eervolle ontheffing); daarna werkzaam bij de Woodbrookers Gemeenschap; vervolgens weer hervormd predikant te Peperga-Blesdijke-Frederiksoord-Wilhelminaoord (1961-1.9.1968 wegens emeritaat en naar Amerongen vertrokken) en leraar cultuurgeschiedenis aan de G.A. van Swieten-tuinbouwschool te Frederiksoord (-1962); gehuwd met zijn nicht **Maria Oorthuys** (geboren 16.1.1906 Brakel, Gemeente Zaltbommel, dochter van dr. Gerardus Oorthuys – zie daar – en Dorothea Catharina Helena Christina de Stoppelaar-overleden 19.11.1999 te Amerongen); zuster van de verzetsman en fotograaf Casparus Bernardus Oorthuys.

Maria Burger-Oorthuys ontmoette op 3.3.1943 in Amsterdam het bij haar ouders (ds. Gerardus Oorthuys en zijn vrouw; zie daar) ondergedoken Joodse gezin Dikker.

'Ds. A. Burger en zijn vrouw herbergden ruim tweeënehalf jaar een Joodse familie in de hervormde pastorie midden in Marum-West. Zondag 15 april 1945 waren ze in de kerkdienst in Marum-West'. Het echtpaar Burger ontving op 29.1.1974 de Yad Vashem-onderscheiding omdat het onderdak verzorgde voor Louis Philip 'Jehuda' Weijl (1933 's Gravenhage-2016) en zijn moeder Greta Weijl-van der Stam (1904 Rotterdam-1999 's Gravenhage; begraven Wassenaar) Zij was gehuwd met Henri Weijl (1901 Groningen-28.2.1943 Auschwitz). In het bestand van *Yad Vashem* wordt ds. Abram Burger ten onrechte Abraham Burger genoemd en wordt ook de achternaam van zijn vrouw verkeerd gespeld: 'Oordhuis' in plaats van 'Oorthuys').

Lit.: Jan Buitkamp, artikel 'Het verzet in Marum '40-'45' in: 't Olde Guet' (jaargang 2005, nr. 2), 8; Ies Dikker, *Nergens veilig*, 166; Ds. Aafko de Vries (eindred.), *Godshuisjes in De Wilp-Siegerswoude in een breder verband*, 39; *Yad Vashem*, 212v., 865 en 936.

73. Adriaan Burger Sr.

(Geboren 27.7.1871 te Warnsveld, zoon van Abram Burger en Hermina ten Zeldam Ganswijk-overleden 9.2.1962 te Soest; begraven begraafplaats te Soest).

Zijn zuster Maria Agnes Magdalena Burger was gehuwd met de 'rooie dominee' en het latere SDAP-Tweede Kamerlid Albertinus van der Heide (1872-1953).

Adriaan Burger studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; kandidaat (1896); hervormd predikant te Dreischor (1897-1904) en te Eck en Wiel (1904-1920); directeur internaat Nederlandse Zending(hoge)school te Oegstgeest (28.5.1920-1923); predikant te Oosterwierum (1923-1930) en te Nieuw- en Sint Joosland (1930-1939 wegens emeritaat); gehuwd op 21.1.1897 te Katwijk met **Hendrika Oorthuys** (geboren 10.1.1874 te Waarde, dochter van ds. Casparus Bernardus Oorthuys [1849-1925] en Johanna Wilhelmina Schoorel-overleden 5.10.1957 te Soest).

Zuster van de hervormde predikanten dr. Gerardus Oorthuys (1876-1959), en tante van de verzetsman en fotograaf Cas(parus Bernardus) Oorthuys (1908-1975); ds. A. Burger en H. Oorthuys waren de ouders van de predikanten dr. Casparus Bernardus Burger (1897-1983) en ds. Abram Burger Jr. (zie daar). Na zijn afscheid vestigde ds. Burger Sr. zich te Soest en later Utrecht.

"In Amsterdam bood dominee Burger, de dominee van de niet-Joodse vrouw van de oom van Louis Philip Weijl (1933-2016), aan L. hulp aan. Hij zorgde dat Louis en Greta Weijl-van der Stam (1904-1999) bij zijn zoon dominee Abraham Burger en diens vrouw terecht konden in Marum, Groningen".

Lit.: *Yad Vashem*, pp. 212 en 864v.

74. Dr.h.c. Johannes Jacobus Buskes

(Geboren 16.9.1899 te Utrecht, zoon van meubelmaker Johannes Jacobus Buskes Sr. en Jacoba Wesselo-overleden 9.3.1980 te Amsterdam; begraven Begraafplaats 'Zorgvlied', Amsterdam).

Ds. Buskes studeerde theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1917); jaargenoot: ds. P.J. Lambooy (zie daar). Hij raakte daar ook hecht bevriend met de latere Gereformeerde predikant ds. Catrinus Mak (1899-1983; vader van de journalist en historicus Geert Mak), maar die vriendschap werd verbroken toen Buskes in 1926 partij koos voor de afgezette dr. J.G. Geelkerken. Pas na 1967 verzoenden zij zich weer met elkaar. Tot zijn vrienden uit die tijd behoorde ook de latere hoogleraar Andries Derk Rietema Polman (1897-1993). Buskes was lid NDDD (dispuut Forum) en de NCSV; kandidaat (24.3.1922); gereformeerd predikant te Oosterend (Texel; bevestigd op 9.3.1924 door ds. Jan Willem Siertsema – zie daar -19.5.1926); predikant Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband te Amsterdam-Zuid (1926-1929), op Texel (1929-1932), te Amsterdam (1932-1938) en te Rotterdam (1939-1943); hervormd predikant te Amsterdam voor de evangelisatie onder de arbeiders (12.9.1943), hervormd predikant te Amsterdam (1950, vanaf 1954 als ziekenhuispredikant-30.9.1961 wegens emeritaat); gehuwd 1) op 28.2.1924 met **Egberta Hendrika Dirkje Grondijs** (geboren 11.6.1895 te Utrecht, dochter van Karel Alexander Grondijs en Johanna Cornelia van Gaalen-overleden 21.10.1973 Amsterdam) en 2) op 24.1.1975 met **Sytske Scheltema** (geboren 3.4.1913 te Haarlem, dochter van mr.dr. Michaël Wilhelm Scheltema en Geertruida van Geer-overleden 7.2.2002 te Utrecht; daar begraven; eerder, op 12.9.1939 te Groningen, gehuwd met de arts Marius Witkamp (geboren 4.4.1898 te Schiedam, zoon van distillateur Leendert Witkamp en Adriana Hendrica Helena Kloos-overleden), die daarvoor gehuwd was met Paulina Veerman en op 17.3.1931 te Haarlem met kunstnaaldwerkster, schilderes en tekenares Gerarda Everdina Adriana (Grace) Schipper (geboren 20.4.1905 te Egmond aan Zee, dochter van Pieter Wouter Schipper en Hendrika Johanna van Hall-overleden).

Buskes' jongere zuster Petronella Theodora Hanna (1906-1996) was gehuwd met de classicus dr. Nicolaas Marinus Henricus van der Burg (1902-1983).

'De wijk waar de jonge Buskes opgroeide was de Jodenbuurt van Utrecht. Hij kreeg er goede vrienden onder en die vriendschap zou hij jaren later trouw blijven, toen hij zich vanaf de kansel heftig keerde tegen de Jodenvervolging door de nazi's' (...)
'In die sfeer van een profetisch en bijbels bekritisieren van de wereld paste Buskes' openbare veroordeling van de Hitlerrevolutie al voor 1933, z'n aanval tegen de bij veel Nederlandse confessionelen (katholieken vooral) populaire Mussolini toen die

Abessinië aanviel, en z'n veroordeling van de Neurenberger rassenwetten. In predikaties, toespreken, brochures en boeken deed Buskes mee aan de strijd tegen de anti-democratische geest van de tijd' (Tom Oostveen).

Ds. Buskes betoonde zich inderdaad vóór de oorlog al een fel bestrijder van het nationaalsocialisme en een warm pleitbezorger van de vervolgte Joden in Duitsland en de Joodse vluchtelingen in Nederland. Zo sprak hij op 19.9.1935 tijdens een door het 'Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen' (geleid door Abraham Asscher [1880-1950] en prof.dr. David Cohen ([1882-1967]; de latere voorzitters van de Joodsche Raad) belegde protestbijeenkomst in de Apollohal te Amsterdam. Ook de hoogleraar theologie prof.dr. Arnold Hendrik de Hartog (1869-1938; vader van de schrijver Jan de Hartog (1914-2002) en de christensocialist en pacifist ds. Année Rinzes de Jong (zie daar) deden daar o.a. van zich horen. Buskes begon zijn toespraak daar als volgt.: *“Vorige week moest ik voor een internationale conferentie naar Bazel. Ik reisde door Duitsland. Op één van de Duitse stations kocht ik enkele tijdschriften en daarbij kwam mij onder andere ook in handen een exemplaar van ‘Der Stürmer’. Het is eenvoudig ongelofelijk welke een zedelijke en geestelijke vuilheid in één enkel nummer van dit blad, dat zich aandient als ‘Duits weekblad in de strijd voor de waarheid’, aan het publiek wordt aangeboden. Het lust mij niet vanavond daarover te spreken. Van veel meer betekenis vind ik de in dit blad met grote letters gedrukte slagzinnen, die, naar mij later bleek, in elk nummer van ‘Der Stürmer’ worden afgedrukt en er dus in de hoofden en harten van het Duitse rijk worden ingehamerd. Ik citeer enkele van deze slagzinnen: ‘De Joden zijn ons ongeluk!’, ‘Zonder de oplossing van het Jodenvraagstuk geen verlossing van het Duitse volk!’, ‘De Jood overwint met leugen en sterft met waarheid!’, ‘Wie tegen de Joden strijdt, vecht tegen de duivel!’, ‘Vrouwen en meisjes, de Joden betekenen uw ondergang!’ en ‘Zonder vernietiging van de Jodenheerschappij geen verlossing van de mensheid!’ (...) Julius Streicher (1885-1946), de uitgever van dit schendblad, is de grote overwinnaar van Neurenberg. Deze man, in wie het antisemitisme van het Derde Rijk vlees en bloed is geworden, is na de afkondiging der beruchte wetten van Neurenberg, triomfator. Ieder kan nu klaar en duidelijk weten, hoe het Derde Rijk de Joden beschouwt: als een minderwaardig soort mensen dat op zijn best als dat minderwaardige soort geduld mag worden en dat dan verder deze minderwaardigheid bij den voortduur naar lichaam en ziel voelen moet. Hiertegen gaat vanavond ons fel en hartstochtelijk protest!” (Trouw, d.d. 19.9.1995).*

Buskes trad in de zomer van 1940 ook toe tot de zogenaamde 'Lunterse Kring', die was opgericht door Hebe Charlotte Kohlbrugge (1914-2016), mr. Gerard Hendrik Slotemaker de Bruïne (1899-1976) en dr. Jan Koopmans (zie daar; citaat uit 'Hoera voor het leven': *“De Lunterse Kring heeft anders dan het IKO voortdurend contact met de illegaliteit gehad. De meesten van ons behoorden tot de illegaliteit”*). Buskes bracht terzelfdertijd de onderwijzer/ schrijver Hendrik Mattheüs van Randwijk (1909-1966), later de grote man van 'Vrij Nederland' in contact met Hebe Kohlbrugge (J.W.M. Schulten). Van juli-september 1941 zat Buskes gevangen in politiegevangenis aan het Haagscheveer te Rotterdam vanwege een confronterend artikel in het Kerkblad van het Herstelde Verband in Rotterdam. Hij zette zich toen al – als lid van het Convent van Kerken (later Interkerkelijk Overleg – voor de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband in voor de vervolgte Joden, helaas met weinig succes. *“In onze herinnering leeft verder nog voort de tocht, die wij samen met ds. (Abraham Willem) Brink (zie daar;) op verzoek van den voorzitter van het IKO (= ‘Interkerkelijk Overleg’; GCH), Dr. Jannes Johannes Cornelis van Dijk (1871-1954; ARP-politicus en oud-minister van oorlog; GCH), naar Westerbork maakten. De Joden werden uit Westerbork naar Duitsland op de meest onmenselijke manier getransporteerd. Dr. van Dijk wilde gegevens hebben, om bij de Duitschers te kunnen protesteeren. Het gelukte Ds. Brink en mij – ieder op eigen gelegenheid – tot vlak bij het transport door te dringen. Het was het derde transport op 21 Juli 1942. Nooit zullen wij vergeten, wat wij op den morgen van dien prachtige zomerdag zagen. De Joden werden in veewagens gestopt: in elke wagon ongeveer zestig mensen. Zoo'n wagon heeft een oppervlakte van 21 en 1/2 vierkante meter. Mannen, vrouwen, jongens en meisjes, allen door elkaar, met al hun bagage. De wagons werden van buiten gegrendeld. De reis zou enkele dagen en nachten duren. Medische hulp was afwezig. Particulieren – niet de Duitschers – zorgden er voor, dat in elke wagon twee emmers waren, één voor drinkwater en één als w.c. Het IKO heeft geprotesteerd. Het heeft niet geholpen.”* (een kort verslag van de tocht bevindt zich in

het Nationaal Archief te 's Gravenhage, II Archief Algemene Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk nr. 916).

Zomer 1942 doopte hij in Rotterdam de Joodse onderwijzeres Bep Blok (Rebecca Blok? 14.11.1921 Rotterdam-7.5.1943 Sobibor) “*Zij liet zich niet dopen om een onderduikadres te krijgen. Ze wilde niet onderduiken, hoe we haar ook bewerkten. Zij wilde gedoopt worden, opdat zij, als ze opgepakt werd, erbij zou horen, bij de gemeente. De dienst werd gehouden in de dagen, toen overal de bordjes “Joden niet gewenscht” aangebracht werden. Mijn gehele preek was een getuigenis, dat boven de ingang van de kerk “Joden gewenscht” staat en moet staan. De hele gemeente heeft die zondagmorgen Bep Blok de hand gedrukt. Velen verklaarden zich bereid haar bij zich te laten onderduiken. Bep weigerde. Ze had al in augustus 1942 geschreven: ‘Ze zullen één ding nooit van me kunnen zeggen, n.l. dat ik me heb laten dopen om vrij te komen van Polen. Ik ben van plan om me, zoodra mijn oproep komt, te laten dopen en zoo weg te gaan. Ik geloof niet, dat ik het recht heb, mij er aan te onttrekken. Alle joden moeten, dus ik ook. We wachten tot moeder uit het ziekenhuis komt en de volgende oproep verschijnt. Vader zei laatst: ‘We wachten allemaal op een wonder, dat niet gebeurt!’ Ik heb toen ontdekt dat ik zelf niet eens op dat wonder wacht. Is dat nu gebrek aan Godsvertrouwen? Ik kan het niet gelooven, dat er in veertien dagen iets gebeuren zal. Het enige, dat ik weet, is, dat het goed is, zooals het komt’. ... We hebben pakjes gestuurd (naar Westerbork GCH), maar we hebben van Bep nooit meer iets gehoord. Eén van de miljoenen.*

Van 24.4.1944-24.6.1944 zat ds. Buskes gevangen in kamp Beekvliet, Sint Michielsgestel, verdacht van Jodenhulp, maar na een verhoor vrijgelaten. Buskes verwees de jonge Aron Noach naar zijn collega ds. P. Verdam (zie daar) in Nijemirdum, die een onderduikplek voor hem regelde. In 1945 richtte ds. Buskes samen met ds. K.H. Kroon (zie daar), prof.dr. K.H. Miskotte (zie daar), dr. G.H. Slotemaker de Bruïne en de journalist Johan Winkler (1898-1986) het blad ‘*In de Waagschaal*’ op. Terzelfdertijd maakte hij deel uit van de Nationale Adviescommissie (NAC), die leden mocht voordragen voor de Voorlopige Staten-Generaal die na de bevrijding werd samengesteld.

Bibl.: J.J. Buskes, *Nationaal-Socialisme en Christendom. Een antwoord op de vraag: is de NSB christelijk?* (Rotterdam, 1935); J.J. Buskes, *Het Nationaalsocialisme als bedreiging van de kerk: de les van Duitsland!* (Assen, 1937); J.J. Buskes, *Kapelaan Rossaint en dominé Niemöller. Twee processen in het Derde Rijk* (Assen, 1938); G.J. Heering en J.J. Buskes Jr., *De Roepstem van Christus en het Antwoord der Kerk – Het Evangelie in Oorlogstijd. Getuigenissen* (Utrecht, 1940); J.J. Buskes Jr., *Waar stond de kerk? – Schets van het kerkelijk verzet* (Amsterdam, 1946) en J.J. Buskes Jr., *Hoera voor het leven!* (Amsterdam, 1960, 2^e druk), 192v.

Lit.: B.Jan Aalbers, *Andries D.R. Polman*, 67; *Willem Banning 1888-1971, Terugblik en perspectief*, 68; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 25, 27, 32vv., 35vv., 40, 42, 60, 155, 175v. en 231v.; Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 96; Dr. W. Drees, *Van mei tot mei*, 208; J. ten Have, artikel ‘*Een document uit 1935*’ in: *Trouw* d.d. 19.9.1995; G.F.W. Herengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 9, 25, 27vv., 35, 76, 79, 106, 115, 117vv., 120, 131, 136, 138v., 153, 159v., 162; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 5, 18, 23v., 28vv., 36, 78; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, I, 26, 53 en 135, III, 164, V, 212; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, I, 183, 326, 445; IV, 513, 375n, 717, 719, 721; V, 348, 649n, 683, 772, 1014; VI, 21n, 68, 70, 152; VII, 355, 838n; VIII, 200; Xb, 1345n, 1399n; XII, 32, 167, 184, 833; XIII, 13,42, 49, 70; dr. E.D.J. de Jongh, *Buskes dominee van het volk, Biografie*; E.D.J. de Jongh, lemma ‘*Buskes, Johannes Jacobus*’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 102vv.; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 39, 148, 210, 226v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 209 enz.; Geert Mak, *De eeuw van mijn vader*, 77, 80, 115, 117, 119, 468v., 475, 517; H.J. Langeveld, *Protestants en progressief – De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*; H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 42, 47, 97, 101, 117v., 158, 160, 162; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 44vv., 73, 83v., 86, 95v., 113v., 116, 119, 126vv., 134, 140v., 148v., 156, 405, 449, 626, 634, 639, 671, 689, 693, 705v., 710, 724, 726, 732, 734v., 741, 746v.; Ton Oostveen, artikel ‘*Weg met alle –ismen behalve het non-conformisme! – Buskes blijft bang voor het waagstuk der prediking* in: ‘*De Tijd*’ d.d. 13.5.1977; Dr. J. Presser, *Ondergang*, I, 35; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 30, 38, 45vv., 49, 69, 71, 79, 98v., 132vv., 137, 179 en 185; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 54v., 85, 217, 220, 227, 230, 239, 252v., 278v., 285, 290, 305, 308, 392, 400v.;

J.W.M. Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst*, 235; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 60, 75, 79v., 92v., 101, 105v., 113; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 14, 30, 38v., 43vv., 49, 67, 69, 71v., 79, 93, 98vv., 117, 126, 132-135, 137, 178v., 181, 185; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 21v., 128v., 132, 281, 298, 343v., 382, 435, 551, 579, 581, 660 en 675; II, 57, 79, 216-222, 352v.; Hille de Vries, *Een ophitsend geschrift*, 145, 156; *Yad Vashem*, 175.

75. Johannes Bijlsma

(Geboren 25.10.1909 Gouda, zoon van Durk Bijlsma en Akke Boorsma-overleden 21.4.1972 Doetinchem, Wilhelminaziekenhuis; graf Algemene Begraafplaats, Loolaan, Doetinchem).

Studie RU Utrecht; hervormd hulpprediker te Utrecht (1935) en te Houtrijp en Polanen (Gemeente Halfweg; 1936-1937), hervormd predikant te Oostrum en Jouswier (1937), Blokzijl (1944) en Doetinchem (1949); vervroegd emeritus: 1.1.1972; gehuwd op 17.11.1937 te Culemborg met **Johanna Pieterella van der Linden** (geboren 5.2.1916 te Culemborg-overleden 29.6.1999 Doetinchem).

Zij ontvingen op 7.10.1973 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat zij onderdak gaven aan Marcus Alfred Brommet (zoon van Simon Josua Brommet en Sara Slomper). Uit de brief van zijn moeder Sara (Selien) Brommet-Slomper 1913 Amsterdam-overleden van januari 1973: *‘Wij maakten deel uit van de grote groep van Joden die ds. Overduin (zie daar) hielp om zich te bergen voor de Nazis. Hij kwam bij Simon Josua (Brommet; 1912 Amsterdam-15.3.1945 Midden Europa), die hij kende van de Joodse Raad, en zei, dat we ons met spoed moesten verbergen. Simon voelde daar niet voor, vanwege het risico dat de gastgezinnen zouden lopen. Maar Overduin haalde hem over en wij maakten de conditie, dat in ieder geval onze baby veilig zou zijn. Op 2 december 1942 haalde Corry Overduin de baby af en enige dagen later bracht ds. Overduin zelf de baby per trein naar Leeuwarden, naar het huis van ds. Bijlsma. De baby bleef daar een half jaar en werd toen naar Pieter van der Meer (1894-) en Anna (Antje) van der Meer-Visser (1898-) in Bolsward gebracht, waar hij als een eigen kind is verzorgd, tot ik hem na de oorlog kon afhalen’*. In 1946 is Sara Brommet met haar zoontje naar Israël geëmigreerd.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 134v.; *Yad Vashem*, 129, 589.

76. Prof.dr. Roelof Johannesz. Bijlsma

Commandeur Kroonorde van België (geboren 21.10.1910 te Woudsend, Wymbritseradeel, zoon van kaasmaker Johannes Bijlsma en Margje van der Zee-overleden 26.11.1993 te Sneek; begraven op het kerkhof bij de hervormde kerk te Koudum). Studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken te Kampen en de Rijksuniversiteit Groningen; voorzitter van het Fryske Studinteselskip ‘Bernlef’; hervormd hulpprediker in Drachten en hervormd predikant in Eexta (22.7.1934-1938), Hellendoorn (16.1.1938-16.4.1944) en geestelijk verzorger van het sanatorium aldaar, Rotterdam-Charlois (Carnisse-Zuidplein; 23.4.1944-1.9.1947), Amsterdam (stadszending; 7.9.1947-1.4.1951), Monnickendam (1.4.1951-9.9.1956) en De Bilt (West; 23.9.1956-1.8.1969 met emeritaat); docent aan de Pedagogische Academie ‘Jan van Nassau’ te Utrecht (1960-1975) en buitengewoon hoogleraar in de praktische theologie aan de Protestantse Theologische Faculteit van de Vrije Universiteit te Brussel (14.2.1961-1977) en rector van de Zendingshogeschool te Oegstgeest (1968-1977); gehuwd in juli 1934 te Hemelum Oldeferd met **Grietje Hoekstra** (geboren 5.3.1912 te Koudum, dochter van Rinze Eiberts Hoekstra, de brugwachter van Oude Schouw, en Sjoukje Zijlstra-overleden 15.3.2001 te Tilburg); zij was hervormd van huis uit, maar toen Bijlsma in Koudum onderhouden werd over zijn keuze voor een hervormde levenspartner, liet hij zich prompt overschrijven naar de Nederlands Hervormde Kerk.

“Deze vent maakt oorlog” was de conclusie van de latere hervormde dominee R. Bijlsma, toen hij in 1932 – op weg naar een studentenconferentie – in Bremen Adolf Hitler had horen spreken tijdens een verkiezingscampagne. “Ik begreep wat er op komst was en als hulpprediker in Drachten en als predikant in Eexta en later in Hellendoorn heb ik de mensen al vóór de oorlog steeds voorgehouden: als straks de oorlog komt, want daar was ik zeker van, moeten we de goede keuze maken. Het was een psychologische voorbereiding...”

Ds. Bijlsma was lid van de Lunterse Kring, die contacten onderhield met de Duitse ‘Bekennende Kirche’, en van het zogenaamde Lemeler Convent (zie ds. H. Berkhof e.a.).

Bij de dood van Karl Barth in december 1968 schreef dr. Bijlsma: *In de oorlogsjaren kregen wij als leden van de Lunterse Kring, die aan het kerkelijk verzet in Nederland leiding gaf, enkele keren een soort herderlijk schrijven van Karl Barth (1886-1968), waardoor wij gesterkt werden in deze strijd. Ik ontving op een morgen zo'n gestencild en met Barth's handtekening gestempeld stuk, toen ik op het punt stond naar de trein te gaan. Ik stak het, nog ongelezen, in mijn zak en in Zwolle op het perron achter een kop koffiesurrogaat kreeg ik gelegenheid het rustig door te nemen. Opeens ging een Duitse onderofficier tegenover mij zitten aan het tafeltje. Hij tuurde naar de achterkant van het stencil, waar de handtekening van Karl Barth stond. Dat was in die tijd een door de Duitsers gehate en verboden naam. Hij vreesde dus moeilijkheden. Maar het liep anders. De Duitse onderofficier ontpopte zich als onderwijzer uit het Bentheimse die als ouderling de synode van Barmen in 1934 had meegemaakt, waar de door Barth ontworpen belijdenis was aanvaard. Met tranen in zijn ogen sprak de man over die gebeurtenis. En het slot van de ontmoeting was, dat mijn exemplaar van Barth's brief in de binnenzak van het Duitse uniform verdween...*

Hij schreef in oktober 1942 op voorstel van dr. K.H. Miskotte (zie daar) het concept van "Christelijk geloof en nationaalsocialisme", het Tweede Herderlijk Schrijven van de Hervormde Synode 'waarin de tegenstelling tussen het Christelijk Geloof en het nationaal-socialisme duidelijk uiteen zou worden gezet'. Op 19.7.1943 werd het vastgesteld en op 25.10.1943 waren alle exemplaren verzonden aan alle 'vertrouwde' predikanten en aan de kerkenraden (maar niet allen durfden voorlezing aan de gemeente toe te staan). Citaat uit dat gedeelte dat handelt over het antisemitisme: "Het scherpst is deze "andere God" (n.l. die van de Nazi's) en deze "andere zedelijkheid" te herkennen in het principiële antisemitisme. Dat het volk Israël met fanatieke hartstocht wordt gehaat, vervolgd en met voorbedachten rade planmatig uitgeroeid is, is een verschijnsel dat zich in deze vorm in de geschiedenis nog niet heeft voorgedaan; het zijn dan ook tenslotte geen strategische, economische, culturele gronden die daarvoor kunnen worden aangevoerd; het zit dieper en dat moet de Kerk goed zien. De grondeloze en mateloze haat tegen de Joden is een uitvloeisel van de natuurlijke afkeer, die men ondervindt tegenover de "Joden-God" en de "Joden-Bijbel". ... De Kerk mag zich niet ontveinzen, dat ook in dit opzicht een Schriftuurlijke voorlichting der gemeente dringend noodzakelijk is; want er zijn nog steeds gemeenteleden, die weliswaar de systematische verdelging van onze joodse medemens en medeburgers verafschuwen, maar anderzijds hun natuurlijke afkeer van de jood rechtvaardigen met het oordeel Gods'.

Bibl.: R. Bijlsma, artikel 'Bij de dood van Barth december 1968' in: 'Met de gemeente onderweg', 150v.; R. Bijlsma, 'Het interkerkelijk gesprek in het Lemeler Convent' in artikelenserie 'De Gereformeerde Kerk', Hervormd Weekblad.

Lit.: H.W. Poorterman, 'Stampende laarzen'; Ger van Roon, Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941, 18, 323, 368, 400; J. van Slageren, lemma 'Bijlsma, Roelof' in: *Biografisch Lexicon*, VI, 60v.; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 116; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 114-119, 442v. en II, 138, 161-169; dr. J.D.Th. Wassenaar, *Ds. Roelof Bijlsma en het Lemeler Convent: De betekenis van een Helderse dominee voor het kerkelijk verzet* (2010); dr. T.D.Th. Wassenaar, *Ds. Roelof Bijlsma en het Lemeler Convent: Aspecten van het kerkelijk verzet nader belicht* (2012); dr. J.D.Th. Wassenaar, *Aspecten van het kerkelijke verzet nader belicht* (2012); dr. J.D.Th. Wassenaar, *Ds. Roelof Bijlsma en het Lemeler Convent: Aspecten van het kerkelijk verzet nader belicht* (2015).

77. Jan Egens Cannegieter

(Geboren 18.8.1910 te Bergh, Montferland, zoon van ds. Petrus Cannegieter [1883-1964], tijdens de oorlogsjaren vrijzinnig-hervormd predikant te Krommenie [1933-1950], en Dorothea Adelheid van Iterson-overleden 7.12.1960 te Deventer). Ver familielid van ds. Lambertus Cannegieter (zie daar).

Dr. Hendrik Gerrit Cannegieter (1880 Tzum-1966 Haarlem), een broer van zijn vader, was aanvankelijk ook hervormd predikant (van 1903 tot 1919), maar ontpopte zich later tot journalist en letterkundige (romanschrijver). Zijn dochter Anna Catharina (Ank) Cannegieter (geboren 1927 Haarlem), bibliothecaresse, trouwde in 1951 te Haarlem met drs. Johan Bernard van Hall (1916 Amsterdam-1994 Amsterdam), directeur van de bibliotheken van het Tropenmuseum te Amsterdam en van het Vredespaleis te 's Gravenhage. Hij was eerder gehuwd geweest met Siny Roosje van der Breggen (1919-2018), als 'Siny Rose van Iterson' een bekend Antilliaans-Nederlands jeugdboekenschrijfster. Johan Bernard was de jongere broer van mr. Gijsbert

(Gijs) van Hall (1904 Amsterdam-1977 Amsterdam), verzetsman en burgemeester van Amsterdam (1957-1967), en van Walraven (Wally) van Hall (1906 Amsterdam-gefusilleerd 12.2.1945 Haarlem), ‘bankier van het verzet’.

Jan Egens Cannegieter werd in 1936 theologisch kandidaat te Krommenie (1936), hervormd predikant te Eext (24.5.1936-9.10.1938), te Eenrum (1938-1944), te Amsterdam-Vrijburg (juni 1944-oktober 1946) en te Deventer (8.12.1946-7.12.1960); gehuwd op 4.5.1936 te Haren met **Suze Titia Leutscher** (geboren 1915 te Makassar NOI, dochter van correspondent Jacob Leutscher en Sjoerdje Zwart-overleden). Op de begraafplaats van Eext ligt hun jonggestorven kind begraven: “*N.N. Cannegieter 17 december 1937*”.

Van begin 1941 af was Joden de toegang tot allerlei openbare gelegenheden verboden. In januari al tot de bioscopen; even later verschenen de bordjes ‘Verboden voor Joden’ bij zwembaden en badinrichtingen. In Eenrum werd in april 1942 een dergelijk bordje bezorgd bij de hervormde gemeente ter plaatsing bij de ingang van de Oude School, een gebouw dat haar eigendom was en dat gebruikt werd voor vergaderingen van kerkenraad en allerlei verenigingen. Ds. Cannegieter riep als voorzitter de kerkenraad hierover bijeen. Hij begon met een meditatie over Matth. 11: 28: ‘Komt herwaarts tot Mij, allen die vermoeid en belast zijn en ik zal u ruste geven’, waarbij hij de nadruk op het woord ‘allen’ legde. Het evangelie is er voor iedere mens, ongeacht zijn levensstaat. Hierop zijn geen uitzonderingen. Men stond, aldus Cannegieter, voor de keus of het aangekomen bord met een verbodsbepaling tot het betreden van de school “door een bepaalde groep mensen” te plaatsen en daarmee één van de grondbeginselen van het evangelie te verloochenen of het offer te brengen van stopzetting van alle kerkelijke verenigingen. Eenstemmig werd besloten aan het principe vast te houden. Kerkvoogden stemden hiermee in. Veertien dagen later al kon Cannegieter in de kerkenraad meedelen dat dankzij het algemene verzet de beschikking over het bordje ‘Verboden voor Joden’ dat aan kerkelijke gebouwen moest worden aangebracht, was ingetrokken.

“Toen hij (= Simon Benninga; 1876 Eenrum, zoon van Noach Benninga en Jantje Jutje van Dam-1959 Amsterdam) weer in het dorp (= Eenrum) was, bood de dominee aan een schoolplaats te vinden via één van zijn contacten, dominee Alons uit Leens” (zie daar).

Lit.: C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 48, 54’ *Yad Vashem*, 120.

78. Lambert(us) Cannegieter

(Geboren 15.4.1913 te De Bilt, zoon van dr. Hendrik Gerrit Cannegieter [1879 ‘s Gravenhage-1964 Utrecht]; meteoroloog en sterrenkundige, hoofddirecteur van het KNMI in De Bilt, en Alida van der Linden-overleden 2.10.2002 te Hattem; begraven Begraafplaats Kranenburg, Zwolle-Noord). Ver familielid van ds. Jan Egens Cannegieter (zie daar).

Vrijzinnig hervormd hulpprediker te Oosthuizen (1942), predikant te Sint Jacobiparochie (7.11.1943) en te Castricum (25.8.1946), eervol ontheven van het predikantschap met bevoegdheid van emeritus (1.10.1955), omdat hij een betrekking had aangenomen bij het Bureau voor Oorlogsdocumentatie; vervolgens predikant te Buurse (30.11.1969) en te Vledder (1.7.1976- 8.9.1978 wegens emeritaat); gehuwd met **Anna Habbijna Kappeyne van de Coppello** (geboren 1.12.1920 te ‘s Gravenhage, dochter van advocaat mr. Marius Pieter Gerard Kappeyne van de Coppello en Cornelia Suzette Salverda de Grave-overleden 26.7.2002 te Hattem; begraven Begraafplaats Kranenburg, Zwolle-Noord). Ze woonden laatstelijk Hessenweg 104, Hattem. Het echtpaar ontving op 3 november 1993 *de Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak had geboden aan de kleine David Jan de Kadet, zijn verzorgster, de Joodse mej. Seijfers, en de twaalfjarige Magdalena Emma (Leny) Cohen. Leny was de dochter van dr. Johan Cohen (geboren 21.6.1890 Winschoten, zoon van de Arnhemse boekdrukker David Cohen (1867-1937; begraven Israëlitische Begraafplaats Moscowa, Arnhem) en Emma Betsij Nort (1873-11.12.1942 Auschwitz)-overleden 14.11.1964 Deventer) en verpleegster Ella Pauline Cohen-Polak (28.4.1904 Groningen, dochter van David Polak en Magdalena Esther Hollander, Palo Alto, California, USA-zij overleed op 24.10.1951 Deventer t.g.v. suïcide, omdat haar zoon Hans Frits Cohen (1932-1944) de oorlog niet had overleefd). Johan Cohen hertrouwde met Edith Menko (22.11.1912 Enschede-6.11.2003 Raalte), die eerder gehuwd was met de arts dr. Otto Hans Frank (8.6.1916 Kellen, Düsseldorf, D.-2.12.1941 KZ Mauthausen, O.) Ook de broer van mevr. Cannegieter-Kappeyne van de Coppello, Jean-

Jacques Kappeyne van de Coppello (1933-2008; crematie 'De Boskamp', Assen), die als student was ondergedoken bij zijn zus en zwager, ontving de *Yad Vashem*-onderscheiding, omdat hij Leny Cohen in de pastorie had onderwezen in Latijn, Grieks, geschiedenis, wiskunde en andere vakken. David Jan de Kadt (geboren 30.1941 te Leeuwarden) was het jongste kind van dr. ir. George Stephan de Kadt (1897 Rotterdam-20.7.1942 Leeuwarden; hij was een neef van Wilhelmina Meijers-de Kadt [zie ds. H. Boswijk] en een achterneef van Catharina Barones Six tot Oterleek [zie ds. P.D. Kalkman] en de journalist en politicus Jacques de Kadt [zie eveneens ds. P.D. Kalkman]), als chemicus werkzaam op het laboratorium van de Coöperatieve Condensfebariek (C.C.F.) te Leeuwarden, en de juriste mr. Bertha Davida Polak (1901 Groningen-20.7.1942 Leeuwarden). Door de nood gedreven besloten de ouders op 20.7.1942 – ondanks het feit dat men hun een onderduikplek had aangeboden – met hun kinderen suïcide te plegen in hun huis aan de Willem Lodewijkstraat 45 te Leeuwarden. Zij zelf en hun vier oudste kinderen, Paulina Esther (12), Esther Rivka (10), Hanna Ruth (7) en Abraham Michaël (4) kwamen om ten gevolge van gasvergiftiging in de badkamer. Ze werden begraven op de Joodse Begraafplaats aan de Jelsunnerstraat te Leeuwarden. Alleen de kleine David Jan werd door de hulp in de huishouding, het Joodse meisje Seijffers, en een buurvrouw nog levend aangetroffen. Het jongetje werd aanvankelijk ondergebracht bij zijn oom en tante in Deventer, dr. Johan Cohen (1900-1964) en zijn vrouw Ella Paulina Cohen-Polak (1904-1951). Die woonden op het adres Keizerstraat 5, maar moesten in 1942 verhuizen naar het adres Boedekerstraat 7 te Deventer. Dr. Cohen werd eerst nog vrijgesteld van deportatie omdat hij arts was. Maar toen ook hij een oproep ontving om zich met zijn gezin te melden voor deportatie, doken ze onder bij ds. H.J. Hoek (zie daar) in Gaast (nr. 5) nadat hun dochter Leny Cohen (nu: mevr. Magdalena Emma Heymann-Cohen te Davis, Californië, USA; geboren 1931), de kleine David Jan de Kadt en het Joodse kindermisje Seijffers in Sint Jacobiparochie waren ondergebracht bij het gezin Cannegieter. Na de oorlog werd David opgevoed door zijn tante Caroline Magdalena Roos-Polak (1909-1959) in Menlo Park, California, USA, maar op 5.2.1965 kwam hij tragisch om het leven toen hij in Port Chester Station het baanvak overstak naar het perron waar zijn verloofde Elisabeth Greenleaf op hem wachtte en door een trein werd gegrepen. Hij had in Antioch College, Yellow Springs, Ohio, een opleiding tot beeldhouwer voltooid en woonde in het Clay Art Center, 40 Beech St. in Port Chester, NO van New York City, USA (*Herald Statesman*, Jonkers NY, d.d. 6.2.1965).

Bron: Peter de Haan, *'The Kadts Family and Leeuwarden'* (site Carola Roos Meeks) Lit.: Marnix de Bruyne, artikel *'Hans Frits Cohen – Je kind verliezen is het ergste wat je kan overkomen'* in: *Nieuw-Israëlitisch Weekblad*, d.d. 3.5.2013; Marnix de Bruyne, artikel *'Het effect van een oproep'* in: *Nieuw-Israëlitisch Weekblad* d.d. 28.6.2013; H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Friesland*, 24; Fenno L. Schoustra, artikel *"Nauwelijks voor te stellen: Tragedies rond gezinnen in Willem Lodewijkstraat"* in: *'t Kleine Kransje voor Leeuwarden en omgeving'*, d.d. 1.12.1997; *Yad Vashem*, 218v., 266 en 804.

79. Maria (Mia) Wilhelmina Jacoba Coelingh

Draagster *Verzetshedenkingskruis* (geboren 12.5.1911 te Bussum, dochter van H.B.S.-directeur Derk Coelingh [1861-1946] en Maria Bourgonje Smit – overleden 8.3.2012 Theresiahof te Bornerbroek; begraven R.K. begraafplaats te Almelo). Mia was een volle nicht van de Amsterdamse rechtenstudent en verzetsman Pieter Adriaan (Piet) Meerburg (geboren 1.9.1919 te De Bilt, zoon van chemicus Pieter Adrianus Meerburg en Adriana Maria Margaretha Smit –overleden 11.4.2010 te Amsterdam).

Ze was vrijzinnig hervormd godsdienstlerares te Sneek; later – waarschijnlijk onder invloed van kapelaan Gérard Jansen – is ze rooms katholiek geworden en lid van de Sociëteit van Maria.

Mia Coelingh ontmoette Meerburg toen die in januari 1943 een bezoek bracht aan haar ernstig zieke vader Derk Coelingh (1861-1946) in Bussum. *Hij vroeg haar of ze in Friesland en speciaal in en om Sneek heel wat Joodse kinderen wilde gaan plaatsen, die door de Duitsers waren of zouden worden opgepakt in Amsterdam. 'Toen vader een beetje was opgeknapt en ik weer terugging naar Sneek, heb ik er werk van gemaakt'. Terug in Sneek wendde Mia Coelingh zich tot twee andere geestelijken, de bijna 38-jarige kapelaan Gérard M.A. Jansen (naar hem werd de 'Kapelaan Jansenstrjitte' in Sneek genoemd) en de doopsgezinde predikant Willem Mesdag (zie*

daar). *‘Wij kenden elkaar’, zou Jansen later als verklaring aandragen, ‘en wisten van elkaar dat we elkaar konden vertrouwen’.* En ze fietste wat af: *Anna Bakker, collega van Hilly (Hofstra), heeft kabeltouwbanden besteld daar haar banden voor de fiets totaal op zijn. Deze kabeltouwbanden moeten wel aardig bevallen. Juffrouw Coelingh, hulppredikster, heeft er ook een paar (27.12.1944)’.* Mia werd contactpersoon voor de Amsterdamse Studenten Groep (ASG), die Joodse kinderen weghaalde uit de crèche bij de Hollandse Schouwburg te Amsterdam en naar Friesland smokkelde. Zo o.a. Iet (Ida Jetskalina) van Dijk (18.10.1919 Winschoten-3.9.1973 Utrecht), student-medicijnen te Amsterdam en huisgenoot van Hansje W. van Loghem (12.4.1917, dochter van prof.dr. Johannes Jacobus van Loghem en Johanna Wilhelmina Christina Pouw-ca. 1983), die verkering had met Piet Meerburg. Zij heeft tientallen Joodse kinderen vanuit Amsterdam met de Lemmerboot overgebracht naar Friesland. Samen met ds. Willem Mesdag (zie daar) en pater Gérard M.A. Janssen (later pastoor in Velp) bracht Mia Coelingh die kinderen onder in de regio Sneek-Bolsward en Sneek-Gaasterland. Zij woonde in Sneek bij een hospita op kamers aan de Lijnbaansgracht. Mia Coelingh ontving op 27.10.1993 de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Archief: Het NIOD beschikt over een houten medailon met een ooievaar en het wapen van Amsterdam dat Mia Coelingh kreeg van een Joods jongetje dat zij aan een onderduikadres geholpen had (Collectie Correspondentie nr. 793).

Lit.: Alex Bakker, 27; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 76-79, 207-213, 225, 319v., 322-329, 367, 414 en 428; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 128, 195-201, 208-211, 214v., 218vv., 299 en 302; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, VII, 15; Irene Overduin, artikel *‘Onbekende heldin – Iet van Dijk smokkelde meer dan honderd Joods kinderen van Amsterdam naar Friesland’* in: *Leeuwarder Courant* d.d. 29.4.2017; *Yad Vashem*, 222 en 590.

80. Wilhelmus Marinus le Cointre

(Geboren 31.1.1894 te 's Gravenhage, zoon van Wilhelmus Marinus le Cointre Sr. en Johanna Christina Buis-overleden 12.5.1980 Amstelveen; begraven Nieuwe Ooster Begraafplaats, Amsterdam).

Hij was een neef van Johanna Christina le Cointre (1902-1984), echtgenote van prof.dr. Aart de Bondt (1901-1953), hoogleraar Oude Testament aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland in Kampen.

Ds. Le Cointre studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1914); jaargenoten: ds. J. Eringa (zie daar), ds. A. Ringnalda (zie daar) ds. C.J. Sikkell (zie daar), ds. P. van der Spek (zie daar) en ds. H. Veldkamp (zie daar); lid NDDD (Rostra) en NCSV; gereformeerd predikant te Woubrugge (3.10.1920-9.11.1924), Bergen op Zoom (23.11.1924-31.1.1947); predikant in algemene dienst voor de geestelijke verzorging van land-, zee- en luchtmacht (1947-1983 wegens emeritaat); gehuwd 16.9.1920 te Heemstede met **Henriëtte de Bruin** (geboren 18.12.1892 te Amsterdam, dochter van architect Tijs de Bruin en Suzanna Maria van den Berg-overleden).

De namen van ds. Le Cointre en van zes andere collega's, te weten C.J. Hakman, H.H. van Kapel, S.J. Koster, D.J. Ras, H. Scholing en J.W. van Tol, staan vermeld op een lijst, die deel uit maakt van het bescheiden archief van Nicolaas Jan de Regt (1914-1980), ambtenaar op het gemeentehuis van Barendrecht, die zich als 'Frans-PBS' binnen de LO-Barendrecht actief heeft ingezet voor Joodse onderduikers en begin 1944 als KP'er betrokken was bij meerdere overvallen op gemeentehuizen en distributiekantoren door de knokploeg van de bekende verzetsman Johannes Post (1906-1944. De KP-Johannes had toen zijn domicilie ten huize van Adriana Rachel (Jaan) Jiskoot [1904-1995] te Barendrecht).

Eerder al – in augustus 1942 – had De Regt gesolliciteerd naar de vacature voor gemeentesecretaris van de Gemeente Zaamslag. Hij werd benoemd, maar kwam – zo blijkt uit zijn brief van 27.8.1942 – op die benoeming terug. Diezelfde dag schrijft hij in een brief aan een vriend in Oud-Beijerland (J.W. Kusée?) wat hem daartoe gedreven heeft: *“Door het arresteren van de notaris en een paar persoonlijkeden alhier begin Augustus, heb ik gelden en andere zaken onder myn berusting gekregen van illegale kringen. Deze kringen vragen me hier te blijven. Mijn besluit is zachtjes aan gegroeid en hield gelijken tred met de moeilijker wordende omstandigheden. Direct al na mijn benoeming kwam dit op. We kregen hier Joodsche gezinnen te verzorgen, die anders naar Polen of waar dan ook heen zouden worden ‘gezonden’ om een zekeren dood tegemoet te gaan. Sommige hebben nog distributie-bescheiden, kunnen*

zoo doende nog eenigen tijd vooruit; anderen zijn alles kwijt en moeten van alles worden voorzien, boter, bloem, enz. Telkens, wanneer er onraad komt of wanneer de gezinnen, waarin ze zijn verborgen, dit niet langer kunnen doen, moet er voor nieuwe plaatsen gezorgd worden. Dit valt lang niet mee en het is een zeer gevaarlijk werk. Alles moet met tact gebeuren, anders zijn er zoo onherstelbare stukken gemaakt. Uit hoofde van mijn betrekking ken ik veel mensen, kom met verschillende kringen, w.o. de politie in aanraking en weet ontegenzeggelijk vlugger iets, wanneer er onraad komt. Zoo zachtjes aan ben ik een schakel geworden in het sabotage-werk; niet alleen voor het zorgen voor deze menschen, maar ook voor andere zaken van geheimen aard. Thans zou door mijn heengaan dat alles moeten vervallen en er zijn geen ambtenaren, die me hierin kunnen vervangen. Zelf heb ik het niet zo gezien van den aanvang, Ik had je dan anders geantwoord. De personen, waar ik mede samenwerk, eischen nu van me, dat ik hier blijf. Ik weet terdege, dat ik mijn toekomst als ambtenaar hierdoor afbreuk doe, dat ik bij latere sollicitaties hierdoor later moeilijkheden zal ondervinden, ook vanwege het gemeentebestuur hier ter plaatse. Maar voor deze zaak, waar het betreft menschen die nog veel meer schade ondervinden en die alle dag in levensgevaar verkeerden, kan ik daarvan afstand doen”.

Genoemde lijst bevat zeventig namen, adressen en soms beroepen. De adressen bestrijken vrijwel het hele land, maar de meeste bevonden zich in de provincies Zuid-Holland (26), Zeeland (11), Noord-Brabant (9), Noord-Holland (7) en Utrecht (5). Qua beroepsgroepen waren de predikanten goed vertegenwoordigd (7), daarna landbouwers (6) en artsen/ verpleegkundigen (6). Een tweetal gemeentesecretarissen, één burgemeester en één marechaussee sloten de rij. De zeventig adressen werden in drie categorieën ingedeeld: ‘A = Dep. Opv.-W-en K.’ (‘Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kunsten’?). Tot deze groep werden de predikanten en de onderwijzers gerekend, ‘B = Econ. Zaken’ (= ‘Economische zaken’; hieronder vielen landbouwers, veehouders, vertegenwoordigers en politie) en tenslotte ‘C = Centr. Distributiekant.’ (= ‘Centrale Distributiekantoor’; tot deze categorie behoorden o.a. de burgemeester en de gemeentesecretarissen). Het lijkt aannemelijk te veronderstellen dat al deze personen het netwerk vormden waarvan De Regt in voorkomende gevallen gebruik kon maken, en wat betreft de zeven predikanten zal hij zeker meermalen een beroep op hen hebben gedaan om hem betrouwbare onderduikadressen voor Joden te leveren. Het archief van N.J. de Regt werd tot 1995 bewaard door Jaan Jiskoot te Barendrecht en werd na haar dood opgenomen in het Gemeentearchief van Barendrecht.

Bibl.: ‘Verslag van de reis van W.M. le Cointre in de Noordelijke provincies 7-10 mei 1945’ + brief van 28.7.1945 in: Archief dr. Jan Ridderbos HDC-VU, Doos 13 nr. 3.

Lit.: J. Dijk, *In memoriam Ds. Wilhelmus Marinus le Cointre in Jaarboek 1981 der GKN*, 515v.

81. Constant Willem Coolsma

(Geboren 19.8.1877 te Rotterdam, zoon van Sierk Coolsma [1840-1926], leerling-kuiper en letterzetter, lid van de Vrije Evangelische Gemeente van ds. Jan de Liefde [1814-1869] te Amsterdam, leerling van ds. Hermanus Willem Witteveen [1815-1884] te Ermelo. Sierk werd zendeling-leraar in Cianjur (West-Java, NOI) en vertaler van de Bijbel in het Soendanees. Hij was gehuwd met Maria Johanna Gerretson (1846-1917).

Constant Willem Coolsma is 10p .6.1955 overleden te Groningen en begraven op de Begraafplaats ‘Esserveld’, Groningen).

Zijn oudere zuster Saakje (1869-1962) trouwde met de Duitse zendeling Carl Christian Julius Schröder (1863-1926), die zijn schoonvader opvolgde als directeur van het Zendingshuis op de Rotterdamse buitenplaats Schooneberg, Westzeedijk 345.

Een andere zuster, Anna Louise Coolsma (1878-1956), was gehuwd met dr. Johannes Riemens Jr. (1875-1974), tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Leiden, die hecht bevriend was met prof.dr. Gerrit Jan Heering (zie daar). En een jongere broer van ds. C.W. Coolsma, ds. Frederik Coolsma (1883-1919), was gehuwd met Adriana Carolina Vervloet (1880-1969), die in 1992 de *Yad Vashem* onderscheiding ontving omdat ze in haar huis te Hilversum onderdak had geboden aan Joodse en niet-Joodse onderduikers (zie daar); tenslotte waren zij alle volle neven en nichten van dichter, essayist, historicus en politicus prof.dr. Frederik Carel Gerretson (‘Geerten Gossaert’, 1884-1958; zie ds. W.A. Zeydner en artikel A. Alberts).

C.W. Coolsma was hervormd predikant te Dubbeldam (1.5.1904) en gevangenis-predikant te Groningen (1910-1944 wegens emeritaat); op 22.4.1904 is hij gehuwd met

Theodora Hermina van Sijn (geboren 31.10.1878, dochter van Herman van Sijn en Pieterella Wilhelmina Outhoff-overleden 6.12.1945 te Groningen).

Twee van hun zoons, Sierk Coolsma (zie daar) en Herman Coolsma (zie daar) werden ook hervormd predikant.

Hun jongste zoon Constant Willem Coolsma Jr. (geboren 21.1.1911 Groningen en in juli 1940 gehuwd met Bouwina Wieringa) werd op 18.8.1944 als verzetsman gefusilleerd op de schietbaan van kamp Vught. Als 'schrijver bij de Gemeentepolitie' kreeg hij lijsten onder ogen van Joden die opgehaald moesten worden. Die probeerde hij dan tijdig te waarschuwen. Later zocht hij ook onderduikplaatsen voor hen en regelde hij bonkaarten en valse persoonsbewijzen. Zo ontstond een netwerk voor hulp aan Joden. Hij werd zwaar gezocht, week uit naar Sittard (waar zijn oudere broer Sierk Coolsma [zie daar] predikant was vanaf 1942 en eveneens betrokken in bepaalde verzetsactiviteiten) en later naar Delfzijl, waar hij op 29.6.1944 werd gearresteerd. Zijn naam staat vermeld op een gedenksteen voor alle omgekomen Groninger politiemannen in het Politiebureau aan de Rademarkt.

Een dochter, de latere NRC-columniste en kinderboekenschrijfster Theodora Hermina (Dora) Coolsma (1918-2001), was gehuwd met ds. Jan Arie van der Meiden, tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Noordbroek (1942-1948)(zie daar).

Hun zoon Gerard Willem (Pim; geboren 1941) van der Meiden is historicus, slavist en vertaler.

Ds. Coolsma had zitting in het in 1933 opgerichte 'Comité tot Steun aan Joodsche geleerden uit Duitschland'. Voorzitter van het comité was de theoloog prof.dr. Willem Jan Aalders (1870-1945; zie daar), vice-voorzitter prof.mr.dr. Combertus Willem van der Pot (1880-1969), secretaris de fysicus prof.dr. Dirk Coster (1889-1950), terwijl naast Coolsma ook dr. Abraham Albert Wijnberg (1891-1972) en opperrabbijn Simon Dasberg (1902-1945) deel uitmaakten van het comité.

Tijdens de oorlog hielp Coolsma Groninger Joden aan onderduikadressen. Zo bracht hij o.a. de Duitse Jodin Erna de Jong en de Joodse Corry Engberts, dochter van de rector van het Groninger Gymnasium, onder bij de pianofabrikant Albert Hahn (1885-1945) en zijn vrouw Jantien Hahn-Klaibeda (1885-1946) in Huize 'De Phoenix' te Tynaarlo. Albert Hahn en zijn zoon Gepko Hahn (1919-1945), die actief was in het gewapend verzet, kwamen om in KZ Neuengamme. Ds. Coolsma zat zelf in 1942 een aantal weken gevangen omdat hij valse doopbewijzen had verschaft aan enkele Joden uit Groningen.

In de jaren vijftig van de vorige eeuw ontmoette ds. Coolsma in Paramaribo (waar zijn schoonzoon Jan Arie van de Meiden [zie daar] toen predikant was) dr. Jaap Meijer (1912-1993; de dichter Saul van Messel), die daar toen als rabbijn en leraar actief was. Gedurende het halve jaar dat Coolsma in Suriname doorbracht, voerden ze eindeloze gesprekken en constateerden o.a. dat calvinisme en Jodendom veel gemeen hadden. Coolsma sprak de hoop uit dat hij Meijer ooit nog zou mogen dopen, maar zover is het niet gekomen. Na de oorlog onderhield de predikant contacten met enkele ter dood veroordeeld oorlogsmisdadigers, o.a. Geesje Bleeker (1921-2011; zij kreeg gratie) en Sander van Droffelaar (1914-1949; in sommige bronnen ten onrechte vermeld als zoon van een gereformeerd predikant, maar zijn vader Hendrik van Droffelaar was gewoon werkmans). Van Droffelaar had zich na de oorlog bekeerd tot het christelijk geloof, maar hij werd niettemin geëxecuteerd in Groningen).
Bibl.; C.W. Coolsma, *Gekooide vogels* ('s Gravenhage, z.j).

Lit.: A. Alberts, artikel 'Professor Gerretson en Geerten Gossaert' in: *De Gids*, 121^e jaargang, nr. 11 (november 1958), 269-173; J. van Amersfoort, lemma 'Riemens Jr., Johannes'; in: *Biografisch Lexicon van het Nederlands Protestantisme*, VI, 246v. Nico de Both, *Het Groninger politiekorps in de Tweede Wereldoorlog*, 62, 70v.; Foppe Sierk Coolsma, lemma 'Coolsma, Constant Willem' (Nationaal Monument Kamp Vught); Th. Van den End, lemma 'Coolsma, Sierk' in: *Biografisch Lexicon*, IV, 102; Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer*, 541, 565v., 669; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 85, 93; Geert C. Hovingh en Annemarie van IJsendoorn, *Over het hoofd gezien*, 69; Lammert Huizing, Jan Braker, *Gedenkbboek Hoogeveen 1940-1945*, 171, 340; Stefan van der Poel, *Joodse Stadlers*, 126; Dr. J. Presser, *Ondergang*, II, 85; S. Schoon, *De knokploeg Noord-Drenthe*, 101v.; D. van der Stoep, *Herder en Leeraar* ('s Gravenhage, 1941), 171vv.; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, VI, 31; S. Schoon, *De Knokploeg Noord-Drenthe*, 101v.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 435 en 581 en II, 352v.; *Yad Vashem*, 223.

(Geboren 2.9.1883 te Rotterdam, zoon van Sierk Coolsma [1840-1926] en Johanna Maria Gerretson-overleden 8/9.1919 Coevorden; begraven Begraafplaats Soerenseweg, Apeldoorn).

Hervormd predikant te Schoonoord (Sleen; 1911) en Coevorden (6.6.1915-9.8.1919); gehuwd op 20.1.1910 te Rotterdam met **Adriana (Jeanne) Carolina Vervloet** (geboren 18.7.1880 te Rotterdam, dochter van Johannes Teunis Vervloet en Catharina Cornelia Margaretha Meijneken-overleden op 14.11.1969 te Bosch en Duin).

Jeanne Coolsma verborg tijdens de oorlog in haar huis te Hilversum Joodse onderduikers. o.a. Debora Henriëtte van Hessen-Kattenburg (1916, dochter van Levie Kattenburg en Helena van Tijn-1995) en haar broer Dirk van Kattenburg (1919-30.9.1944 Midden-Europa), maar ook andere, Nederlandse en buitenlandse onderduikers zoals een Duits meisje en twee Amerikaanse piloten, die dankzij de verzetsgroep Albrecht door de linies heen naar bevrijd gebied konden terugkeren. Na de oorlog ontving Jeanne daarvoor bedankbrieven van de Amerikaanse generaal Dwight David Eisenhower (1890-1969) en de Engelse *Air Marshall* sir Arthur Tedder (1890-1967). Op 5.8.1992 werd zij postuum door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardige onder de Volkeren.

Lit.: *Yad Vashem*, 223

83. Herman Coolsma

(Geboren 8.10.1908 te Dubbeldam, zoon van ds. Constant Willem Coolsma [1877-1955] en Theodora Hermina van Sijn-overleden 8.7.1996 Breda).

Studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen; hervormd predikant te Zundert (1935; hij was er medeoprichter van het befaamde Bloemencorso!), te Princenhage (26.6.1938-30.9.1965); en te Breda-Princenhage (1965-1973 wegen emeritaat); als emeritus was hij nog enige tijd werkzaam als geestelijk verzorger in het bejaardentehuis 'De Breedonk'; actief verzetsman; gehuwd in 1935 met **Johanna Berendina (Joos) Miedendorp** (geboren 17.9.1910 te Groningen, dochter van Jan Roelof Miedendorp en Aafiena Adriana Bussink-overleden 9.3.2011 in Huize 'De Werve' te Breda).

Het echtpaar Coolsma bood gedurende de oorlogsjaren in de achterkamer van de pastorie aan de Dreef 7 te Princenhage onderdak aan tal van onderduikers, onder wie negenentwintig Joden (o.a. kantoorbediende Abraham Mendes [1907 Amsterdam-31.1.1944 Auschwitz], zijn vrouw Saartje/ Suze Mendes-van Gelderen [1905 Amsterdam-] en hun zoon Ronald Mendes). Ook toen een deel van de woning in opdracht van Duitse officieren werd omgebouwd tot *Feldlazarett*, bleven tal van onderduikers gewoon in huis. Helaas overleefden maar drie van de negenentwintig Joodse onderduikers de oorlog. Hermans jongere broer Constant Willem Coolsma jr. werd op 18.8.1944 als verzetsman gefusilleerd in kamp Vught. Dat weerhield ds. Coolsma er niet van om na de oorlog met enige regelmaat de zogenaamde 'Vier (later 'Drie') van Breda' (= Duitse oorlogsmisdadigers Willi Paul Franz Lages [1901-1971], Joseph Johann -Jupp- Kotälla [1908-1979], Franz Fischer [1901-1989] en Ferdinand Hugo (Ferdy) aus der Fünten [1909-1989] in hun cellen op te zoeken. Op 4.9.2007 ontving het echtpaar Coolsma (hij postuum) de *Yad Vashem*-onderscheiding. Tegelijkertijd ontving het kostersechtpaar Arie Oostlander (1919-1997) en Celia Oostlander-van der Grift (1908-1989), dat naast de pastorie woonde op De Dreef 9, postuum dezelfde onderscheiding omdat ze van juli 1942-oktober 1944 op zolder een achttal Joodse onderduikers verborgen had weten te houden (o.a. Louis (Lou) Agsteribbe (1908 Amsterdam-) en Amalia (Maly) Agsteribbe-Appel [1912 Amsterdam-]. In 2006 werd in Princenhage de 'Dominee Coolsmastraat' naar hem vernoemd.

84. Sierk Coolsma

(Geboren 20.12.1905 te Dubbeldam, zoon van ds. Constant Willem Coolsma [1877-1955] en Theodora Hermina van Sijn-overleden 4.5.1969 te Sittard; begraven Hervormde Begraafplaats van Sittard).

Studie theologie Rijksuniversiteit Groningen en kandidaat te Groningen (1932); hervormd predikant te Lathum-Giesbeek (28.8.1932-26.9.1937), hulprediker te Enschede (1937-1942); Sittard (1942-1969); gehuwd met **Maria Eekhof** (geboren 23.1.1910 te 's Gravenhage, dochter van Jan Adam Eekhof [1873-1951] en Wilhelmina Christina Baartman-overleden 16.12.1981).

A.P.M. Cammaert schrijft in zijn dissertatie: "*Vanzelfsprekend waren voor de opvang en verzorging van de onderduikers (waaronder veel Joden; GCH) uit de regio en uit*

het westen van het land (in het district Sittard; GCH) *nieuwe krachten nodig. De directeur* (tot 1.4.1950) *van het distributiekantoor* (gevestigd Rosmolenstraat 1, Sittard), G.Th.Dirckx, *zegde medewerking toe evenals pater H. Manesse MSC* (= Hermann [Hermanus Johannes Josephus Maria] Manesse MSC 26.2.1900 Arnhem-5.5.1967 Sneek; begraven Kloosterkerkhof Stein (L), **ds. Coolsma, de gemeente-ambtenaren B.J.M. Derks en P.Kaanders, C.C.J. van der Drift van de Provinciale Waterstaat en verschillende anderen. In het voorjaar van 1943 was de organisatie vrijwel rond**". In 1944 bood het predikantenechtpaar onderdak aan broer/ zwager Constant Willem Coolsma Jr. (1911-1944), die vanwege zijn verzetsactiviteiten zwaar gezocht werd. Helaas werd hij in 1944 gearresteerd in Delfzijl en niet veel later – op 8.8.1944 – gefusilleerd buiten kamp Vught.
Lit.: A.F.M. Cammaert, *Het verborgen front*, II, 688.

85. Jan Cost Budde

(Geboren 4.10.1915 te Voorburg, zoon van mr. Willem Frederik Karel Cost Budde [1882-1967], referendaris en adjunct-commies ter secretarie, en Sara Emina Sophia Verdam, dochter van prof.dr. Jacob Verdam [1846-1919], hoogleraar Nederlandse Taal- en Letterkundel en het Middelnederlands aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en de Rijksuniversiteit Leiden, en Barta Johanna van Ketwich-overleden t.g.v. suïcide 5.3.1958).

Jan stamde uit een voorname Deventer familie die sinds 1823 Huize De Roobrugge in Diepenveen bewoonde (gesloopt). Daar bevindt zich aan de Molenweg nog wel de unieke familiebegraafplaats van de Cost Buddes.

Zijn tante Gerhardina Bernarda Cost Budde (1888, dochter van politiecommissaris en fruitkweker Albert Jacob Cost Budde [1846-1917] en Petronella Jacoba Johanna de Louter-overleden) was gehuwd met ds. Jan Rutger Immink (2.8.1889 IJsselstein-6.11.1944 Utrecht; begraven Gemeentelijke Begraafplaats Tolsteeg, Utrecht, vak 31 nr. 613). Immink was voorganger der vrijzinnig hervormden te Utrecht, later verbonden aan de afdeling NPB-Utrecht, en werd op 6.11.1944 ('om 10.27 uur', schreef directrice Mariana Stenvert in haar dagboek) dodelijk getroffen door een bomscherf terwijl hij op bezoek was bij een patiënt in Gebouw III (de Psychiatrisch-Neurologische Kliniek) van het Stads- en Academisch Ziekenhuis (SAZU) te Utrecht, dat zich vlak bij het Centraal Station bevond. Er vielen ten gevolge van het geallieerde bombardement eenentwintig doden te betreuren, elf slachtoffers onder het personeel, negen patiënten en ds. Immink. Directrice Stenvert schrijft op 6 november in haar dagboek: *'Bovendien bleven er eenige personen onvindbaar, zodat men vreesde te moeten aannemen dat deze nog onder het puin lagen. Helaas moest met zekerheid worden aangenomen, dat de portier Ras, die tijdens de bominslag in de portiersloge stond, één van deze slachtoffers was. Grootte ongerustheid heerschte tevens omtrent dokter (dominee?) Immink en dokter Heykoop, die beiden kort voor het ongeluk in het gebouw waren gesignaleerd'*. Op 8 november meldt Stenvert dat het lichaam van portier Ras onder het puin is gevonden, *hetgeen nu voor z'n jonge vrouw, die binnenkort haar tweede kindje verwacht, een vermindering van de enorme spanning van de laatste dagen betekende. Later op de dag wordt de vermiste dokter (dominee?) Immink onder het puin uit gehaald*". Ook dokter Heykoop blijkt te zijn omgekomen.

De oudere zuster van Jan Cost Budde, Catharina Elisabeth Cost Budde (Liesbeth; 5.7.1912-25.2.1980) behaalde het diploma Psychiatrisch-Sociaal Werk aan de School voor Maatschappelijk Werk en was werkzaam als psychiatrisch maatschappelijk werkster. Later trouwde ze met prof.dr. Louis (Loe) de Jong (24.4.1914 Amsterdam, zoon van Godfried de Jong en Betsy Aleng-overleden 15.3.2005 Amsterdam). De ouders van Loe de Jong werden met hun dochter Jeanette de Jong op 4.6.1943 omgebracht in Sobibor. Ook Loe's tweelingbroer de arts dr. Sally de Jong (1914 Amsterdam-1945 KZ Dora-Mittelbau bij Nordhausen, extern Kommando Buchenwald?) en zijn vrouw Elisabeth van Male (1915 Deventer-1.3.1944 Auschwitz) werden door de nazis vermoord. Hun beide kinderen wisten o.a. dankzij ds. G. Koch (zie daar) de oorlog te overleven.

Jan Cost Budde studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en werd hervormd kandidaat. Hij verkoos echter niet de pastorie, maar werd lid van een verzetsgroep. Cost Budde was verloofd met de Joodse modinette/ coupeuse Sara Keizer (geboren 24.3.1921 te Zwolle, dochter van vertegenwoordiger Koos Lion Keizer en Rosetta Polak, die beide eind oktober 1942 omkwamen in Auschwitz). Zij was op 23.3.1940 van de Oosterlaan 16 te Zwolle verhuisd naar het adres Kanaalweg 3 te

Apeldoorn. Jan ontmoette Sara in de trein naar Amsterdam en wist haar ertoe te bewegen om onder de naam 'Annie' actief te worden in het verzet. Ten gevolge van verraad werd zij echter opgepakt en overleed op 18.2.1944 in Auschwitz aan vlektyfus. Ook Cost Budde werd gearresteerd en overleefde ter nauwernood kamp Vught (10.3.1944-24.5.1944) en KZ Dachau (nr. 69160; van 26.5.1944 tot de bevrijding op 29.4.1945). Jan Cost Budde was bevriend (in Dachau?) met de Joodse rechtenstudent, reserve-luitenant der cavallerie en verzetsman George John (Joshua) Lionel (Levy) Maduro, ridder *Militaire Willemsorde 4^e klasse* (15.7.1916 Willemstad, Curaçao, zoon van Joshua Maduro en Rebecca Debora Maduro-9.2.1945 KZ Dachau; naar hem werd later Madurodam in Den Haag genoemd). Hij was verloofd met Hedda Ingrid de Haseh Möller. Na de oorlog onderhield Cost Budde korte tijd een relatie met de Joodse studente Catharina Irma 'Ronnie' Dessaur (de latere hoogleraar sociale criminologie en schrijfster Andreas Burnier; 1931 Den Haag-2002 Amsterdam; zie ds. Th.C. Frederikse). Jan Cost Budde stond model voor het personage van 'William Baston' in haar roman *'De trein naar Tarascon'* (Uitgeverij Atlas Contact, 1986). Maar hun relatie hield geen stand en na een opname in de psychiatrie maakte Jan Cost Budde een einde aan zijn leven, wel zeker ten gevolge van de trauma's die hij tijdens de oorlog had opgelopen.

Archief: Brieven van Jan Cost Budde vanuit kamp Vught en Dachau aan zijn ouders en broer, alsmede aan zijn schoonfamilie Harry (Sieg) en Henriette (Jetty) van Buuren-Keizer, 10 maart 1944-22 november 1944 (NIOD, 1221).

Lit.: Ton van den Berg, *Bommen op het Academisch Ziekenhuis* (Nieuws030.nl); S.H.F. Berkelbach van der Sprenkel, *Pionier de pacificatie, ds. J.R. Immink*; Kathleen Brandt-Carey, *Ridder zonder vrees of blaam, Het leven van George Maduro 1916-1945*; George Harinck/ Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 109, 190, 192; Elisabeth Lockhorn, *Andreas Burnier, metselaar van de wereld*; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 80, 111v., 177; dr. H. Schelhaas/ Bert Molenaar (red.), *Graven en begraven in Overijssel*, 145; Boudewijn Smits, *Lou de Jong 1914-2005, historicus met een missie*; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 604.

86. Dirk Jacobus Couvée

(Geboren 15.12.1889 te Rotterdam, zoon van Jacobus Couvée, hoofd van de Hervormde School te Rotterdam, en Helena Schrauwen-overleden 20.7.1978 te 's Gravenhage; begraven begraafplaats van de Hillegondakerk, Rotterdam-Hillegersberg). Van huis uit was hij hervormd (studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht), later gereformeerd predikant te Ridderkerk (28.10.1917-8.5.1921), Meppel (22.5.1921-23.3.1924), Brussel (6.4.1924-20.3.1927), Rotterdam-Hillegersberg-Straatweg (eerste predikant; 3.4.1927-15.6.1946) en Axel (16.6.1946 – in 9.1.1949 met Zoutespui - 27.10.1957 wegens emeritaat) en romanschrijver (onder het pseudoniem C. van Meerdinck); gehuwd op 18.10.1917 te Rotterdam met **Petronella Hendrika Johanna Oudkerk** (geboren 8.5.1897 te Kralingen, dochter van ds. Samuel Oudkerk [1867-1944] en Sophia Johanna Broer-overleden 9.10.1987 te 's Gravenhage); hun zoon Jacobus Couvée (1921-2014) was gereformeerd predikant te Roodeschool (1949), Velp (1955), Schiedam (1959) en Voorburg (1966-1986).

'De Joodse familie Van Cleeff bewoonde het huis op de hoek van de Straatweg en de Prins Bernhardkade. Couvée was de predikant van de Nassaukerk in Hillegersberg. In de oorlog probeerde hij "vanuit deze bakstenen burcht Joden waar mogelijk te helpen" (A. Kok e.a.). Hij sprak Joden aan of schakelde tussenpersonen in, en hij liet zich daarbij door niets ontmoedigen. Zijn standpunt was "dat de Nazi's op niets anders uit waren dan op de ondergang van de Joden en dat zij zich onmiddellijk onvindbaar moesten maken". Hij motiveerde Arij (Arij Pieter van der Meer (1903-1985) was elektrotechnisch-ingenieur en directeur van een groot familiebedrijf. Jarenlang was hij penningmeester van de Commissie van Beheer van de Gereformeerde Kerk van Hillegersberg en een actief verzetsman; GCH), en Riemke Baukjen van der Meer-Groot (1903-1986), de burens van de Van Cleeffs, om er bij hen op aan te dringen dat zij zouden onderduiken. Zo geschiedde. De familie van Cleeff, vader, moeder, twee dochters, overleefde de oorlog, zij het gehavend'.

Nelleke van Cleeff ('Nelly Hogendijk') zat ondergedoken bij twee kinderverzorgsters

in Driebergen, Bep (Lammerdina Elisabeth Holst; 8.11.1887 Amsterdam-16.1.1944 Vught t.g.v. het 'bunkerdrama') en To (Jacoba Maria) Holst (1894-1980), aan de Welgelegenlaan 29 te Driebergen *'Op 15 november 1943 stond opeens een overvalwagen voor de deur. Er zaten al Joodse onderduikers in, dus waarschijnlijk waren*

verschillende adressen verraden. In totaal elf kinderen, onder wie Nelleke van Cleeff (geboren 1933) en Gabriele (geboren 1935) en Frank Mainzer (geboren 1939; zie ds. Pieter Martinus Mentzel) werden overgebracht naar de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam en vandaar naar Westerbork. Daar werden de zusjes Van Cleeff korte tijd later met elkaar herenigd, omdat het andere meisje inmiddels op haar onderduikadres in Soest was opgepakt. Bep en To Hulst werden naar Vught overgebracht, waar Bep het leven liet tijdens het beruchte ‘Bunkerdrama’ in de nacht van 15 januari 1944.

Toen het bericht in Rotterdam doordrong, *vroeg ir. Arij Pieter van der Meer aan een dominee (= ds. Couvée; GCH) om voor de beide zusjes een doopbewijs af te geven, zodat ze in de categorie ‘Christen-Joden’ zouden vallen. Deze kregen een andere behandeling. De dominee vertelde, dat hij geen doopbewijs aan een niet-gedoopte mocht geven, maar verliet onder een voorwendsel de kamer. Het spreekt vanzelf dat zijn bezoeker, die wist waar de blanco-bewijzen lagen, de hele stapel meenam. Van der Meer vulde de doopbewijzen in met de namen van de zusjes en bracht de papieren naar Westerbork. Hij kwam met de papieren daags voordat de zusjes naar KZ Bergen-Belsen zouden worden gedeporteerd. Na afgifte van de doopbewijzen werden hun namen van de transportlijst gehaald. Ze gingen op 4 september 1944 naar het getto van Theresienstadt, dat geen vernietigingskamp was. Daar gingen de Christen-Joden heen’.* En overleefden de oorlog. De andere kinderen uit het kindertehuis in Driebergen kwamen allemaal om in Auschwitz: Herman Eljakim Vleeschhouwer (1935 Rotterdam-11.2.1944 Auschwitz), zijn zusje Sarah Eva Vleeschhouwer (1936 Rotterdam-11.2.1944 Auschwitz; hun ouders overleefden de oorlog), Willem Philip van Naarden (1939 Amsterdam-6.3.1944 Auschwitz; zijn ouders overleefden de oorlog), Emanuel de Groot (1936 Schiebroek-25.10.1944 Auschwitz; zijn ouders en overige gezinsleden overleefden de oorlog), Jack van Rood Speijer (1936 Amsterdam-6.9.1944 Auschwitz; ook zijn ouders – Willem van Rood Speijer en Esther van Rood Speijer-Neeter – overleefden de oorlog niet), Rosalia Elisabeth Bloemist (1933 Amsterdam-11.2.1944 Auschwitz; haar ouders en een broer/zusje overleefden de oorlog), Herman Rudolf Odewald (1933 Amsterdam-11.2.1944 Auschwitz; ook zijn ouders – Adolf Odewald en Philippine Odewald-Meijer – overleefden de oorlog niet) en Philip van Praag (1930 Amsterdam-11.2.1944 Auschwitz; ook zijn ouders – Abraham van Praag en Branca van Praag-Velleman – overleefden de oorlog niet).

Lit.: Loek Caspers (interview van NN met), *‘Ik rolde er vanzelf in: ‘Verzetsmonument’*; Loek Caspers, *Vechten voor vrijheid – Oorlog en verzet op de Utrechtse heuvelrug*, 50vv.; Frank van Dijl en Robin Utrecht, artikel *Vluchtelingen, zwervers, iedereen is welkom*, in: *NRC* d.d. 4.12.2005 (= interview met ds. Dick Couvée, kleinzoon van D.J. en predikant van de Pauluskerk te Rotterdam); *In memoriam Ds. D.J. Couvée* in: *Jaarboek 1979 der GKN*; Auke Kok & Dido Michielsen, *De redding van de familie Van Cleeff-De oorlog en het leven daarna; Yad Vashem*, 587v.

87. Henri Jacques Couvée

(Geboren 9.2.1867 te Leiden, zoon van olieslager Jacobus Couvée en Adriana Wilhelmina Vlaanderen-‘*bevorderd tot heerlijkheid*’ 2.2.1946 Zeist; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats te Zeist).

Kandidaat Groningen (1893); hervormd predikant te Kerkwerve (2.9.1894), Kortgene (2.7.1899) en Amerongen (9.9.1906-13.9.1931 wegens emeritaat), daarna rustend predikant te Zeist; gehuwd op 16.8.1894 te Amersfoort met **Albertha Hermina Everardina Noomen** (geboren 21.10.1872 te Amersfoort, dochter van Jan Noomen en Everardina Elise van Sweden-‘*in Jezus ontslapen*’ 7.10.1937 te Zeist; begraven te Zeist; “*Jezus Christus is gestorven, is verrezen, ook voor mij, heeft de zegespraal verworven, die verworven, ook voor mij*”).

Door bemiddeling van mevr. Everdina Elize Jeanetta Hüpscher-Couvée (6.5.1898-28.1.1970), echtgenote van Hendricus Johannes Hüpscher (7.5.1897-5.1.1983; begraven ‘Drostenkamp’, Neede), tandarts te Dordrecht met een buitenpraktijk te Klaaswaal en te Zwijndrecht, vond mevr. Gretchen Lemkuhl-Leeuwarden, de Joodse moeder van Rose Hugenholtz-Lemkuhl, echtgenote van ds. Gerhard Hugenholtz te Klaaswaal, in 1941 onderdak in het huis van haar vader, ds. H.J. Couvée te Zeist. “*Uit die groene laan gaat Gretchen na een paar weken weer weg, maar ze blijft wel in Zeist. Ze trekt in bij dominee Couvée, de vader van mevrouw Hüpscher, wiens vrouw overleden is en waar Gretchen zich nuttig kan maken. Er hoeft niet te worden betaald, wat Gretchen oplucht*”.

Lit.: Rosita Steenbeek, *Rose*, 196.

88. Henri Jacques Louis André Couvée

(Geboren 1904 te Kortgene, zoon van ds. Evert Barend Couvée [1874-1950], hervormd predikant en directeur van de Stadszending in Utrecht, en de Zwitserse Marie Julia André-overleden 6.1.1969 te 's Gravenhage aan een hartaanval tijdens een kerkdienst in de Zorgvliedkerk; begraven op Begraafplaats 'Westduin' te 's Gravenhage).

Ook zijn oom, ds. Pieter Johannes Couvée (1873-1946) was hervormd predikant en diens dochter Davelina Adriana Hermina Couvée (1899-1978) was gehuwd met de onderwijzer en latere wethouder Franciscus van Westen (1899-1998), die in 1997 de *Yad Vashem* onderscheiding ontving omdat hij talloze Joden uit Zwolle e.o. had helpen onderduiken, o.a. bij ds. J.B.Th. Hugenholtz in Ammerstol (zie daar). Van Westen was ook betrokken bij het verzetswerk van *Vrij Nederland* en *Het Parool* in Zwolle.

Ds. H.J.L.A. Couvée was aanvankelijk predikant van de *Eglise Réformée de France*; hij diende drie Franse gemeenten en werd daarna hervormd predikant te Welsum (23.5.1937-6.6.1948) en Steenberg (1948-1967 wegens emeritaat), daarna was hij nog bijstand in het pastoraat te 's Gravenhage (juni 1967-6.1.1969); hij was gehuwd op 28.4.1937 met **Margaretha Clara Françoise Baronesse Mackay** (geboren 27.8.1909 te Nunspeet, dochter van Constantijn Willem Ferdinand Mackay [1870-1955], burgemeester van Nunspeet, en jonkvrouw Petronella Adamina Hoefufft [1872-1933]-overleden 1.10.2003); kleindochter van Theodoor Philip Mackay (1840-1922), ARP-Tweede Kamerlid en burgemeester van Amerongen en Leersum, wiens broer, Aeneas Baron Mackay (1838-1909), de eerste ARP-minister-president was (1888-1891).

Ds. Couvée was actief betrokken bij het netwerk van zijn collega's L. Buenk (Veesen; zie daar) en Th.C. Frederikse (Vorchten; zie daar) voor het onderbrengen en verzorgen van Joodse en andere onderduikers en geallieerde vliegers.

Lit.: *Biografisch Lexicon*, I, 60; ds. Jan Stap, *Rond de pastorie van Veessen van 1933-1945*; artikel in *Historisch Heerde* (mei 2000).

89. Jelis Jan Creutzberg

(Geboren 9.7.1879 te Arnhem, zoon van ds. Karel Frederik Creutzberg [1840-1911] en Anna Helena van de Wall-overleden 6.2.1951 te 's Gravenhage; begraven begraafplaats 'Oud- Eik en Duinen' te 's Gravenhage).

Jelis Jan was de jongere broer van ds. Hendrik Willem Creutzberg (1875-1940), predikant van de Duinoordkerk te 's Gravenhage en een groot liturgisch vernieuwer; zijn nicht Louise Ernestine Creutzberg (1876-1969) was gehuwd met de geschiedensleraar Hendrik Arie (Hal) Leenmans (1876-1954), ouders van Margaretha Leenmans (1909-1998), de latere zenuwarts en dichteres M. Vasalis; zij was een klasgenoot van de fotograaf-verzetsman Cas Oorthuys (zie ds. Gerardus Oorthuys) en was gehuwd met zenuwarts Jan Droogleevers Fortuyn (1906-1999); beide waren actief in het verzet: zij hielpen Joodse vrienden en namen zelf een Joods onderduikertje in huis.

Ds. J.J. Creutzberg studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht, kandidaat te Breezand; hervormd predikant te Blokzijl (5.9.1909-7.4.1918) en te Hees-Neerbosch (1918-1947 wegens emeritaat); tijdens de oorlog raakte hij als voorzitter van de Vereniging voor Christelijk Onderwijs in ernstig conflict met de bezetter over een provocerende onderwijzer die lid was van de NSB; in 1947 vertrok hij naar 's Gravenhage. Op 10.4.1907 te Heerde was hij gehuwd met **Françoise Nellij van Stein Callenfels** (geboren 1885 te Heerde, dochter van ds. Simon Leonard van Stein Callenfels [1853-1921] en Catharina Wilhelmina Reesse-overleden 1960).

Francoises broer ds. Pieter Vincent van Stein Callenfels (15.2.1882 Sint Laurens-16.10.1974 Zeist; daar begraven op de Nieuwe Begraafplaats), was gedurende de oorlog hervormd predikant te Buren (24.10.1926-30.4.1947) en haar zuster Emma Jacoba Maria van Stein Callenfels (geboren 1888) was gehuwd met ds. Ivo Gaukes Knottnerus (1876-1935), wier zoon ds. Simon Leonard (Lee) Knottnerus (1914-1987) tijdens de oorlog hervormd predikant was te Asch (1940-1946) en gehuwd was met Hendrika Christina Kuipéri (1921-1992), dochter van ds. Nicolaas Hendrik Kuipéri (1875-1946). Een neef van Françoise Nelly van Stein Callenfels, dr. Pieter Vincent van Stein Callenfels (1883, zoon van Jan Marius van Stein Callenfels [1852

Maastricht-1934 Bennekom; daar begraven], generaal-majoor der infanterie, en Suzanna Geertruida Rookmaker, begraven Beekbergen-1938) was een beroemd (en be-reucht) indoloog, archeoloog en prehistoricus.

Ds. Creutzberg sympatiseerde in de dertiger jaren enige tijd met de Orde van Getui- gen van Christus. Die werd in 1934 gesticht door G.J.K. Baron van Lynden van Horstwaerde (1886-1964) als voortzetting van de 19^e-eeuwse Reveil-beweging. Maar al snel geraakte de OGC in NSB-vaarwater. De naam van Creutzberg ver- scheen met enige regelmaat in de advertenties van het lijfblad van de OGC, ‘*Evangelie en Volk*’ (in 1938 in het leven geroepen), maar verdween daaruit ook weer be- trekkelijk snel (Henk Thijssen).

Het echtpaar Creutzberg zorgde zestien maanden voor de Joodse baby Peter Sant- croos (11.9.1943 Naarden, zoon van Daniël Santcroos en Elisabeth Speelman-2003 Nijmegen), die hun dochter Piëta (1915-1997) als verpleegster uit het ziekenhuis van Naarden had gesmokkeld. Op 12.8.1975 werden Piëta Vincentina Creutzberg en haar ouders Jelis-Jan Creutzberg en Françoise Nelly Creutzberg-van Stein (niet: ‘van Stein van Callenfels’, volgens Yad Vashem) Callenfels door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardigen onder de Volkeren. Piëta Creutzberg was verloofd met Martinus Cornelis (Ties) Cavaljé (7.3.1916 Avereest/ Zwollerkerspel, zoon van burgemeester Ubbo Petrus Cavaljé van Zwolle en Magdalena Anna de Jong, ze woonden Terborg- straat 5 te Zwolle-gefusilleerd 19.11.1942 op het vliegveld Soesterberg wegens spio- nage en hulp aan geallieerde vliegers; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Zwolle, nr. 2C-A-4NRD), die vanaf 1940 als hervormd hulpprediker zijn a.s. schoonvader bijstond in Neerbosch-Hees.

Het echtpaar Creutzberg-van Stein Callenfels verloor zelf twee zonen in de oorlog: ds. Karel Frederik Creutzberg (2.10.1908 Anna Paulowna-gefusilleerd 20.2.1942 in zee bij Balikpapan; Nederlands Ereveld Kembang Koenig, Surabaya, DDD nrs. 174/ 175 met tien anderen), reserve-legerpredikant KNIL, en Lodewijk Gerard The- odoor (Loet) Creutzberg, (8.12.1920 Nijmegen- omgekomen bij een auto-ongeluk op 28.7.1945 te Wolverhampton, Staffordshire; begraven op Borough Cemetery, nr. 66, Wolverhampton, GB); hij was verzetsman (lid LO-Noord-West-Veluwe, woon- achtig in Doornspijk), plaatste onderduikers en verzorgde bonkaarten; was ook hoofdverspreider van ‘*Trouw*’ en ‘*Strijdend Nederland*’ en lid van de KP en de Raad van Verzet. Als zodanig nam hij deel aan de overval op het distributiekantoor van Wezep; tenslotte week hij uit naar Engeland en werd als soldaat gedetacheerd bij de RAF.

Lit.: J.F.C. d’ Achard van Enschut, lemma ‘*Creutzberg, Hendrik Willem*’ in: *Biogra- fisch Lexicon*, IV, 108; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, vol. 14, 1080; Jan Riddderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 146, 213, 224; Henk Thijssen, *NSB-predikant*, 120; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 582, 643, II, 99; *Yad Vashem*, 226.

90. André du Croix

(Geboren 13.10.1910 te Amsterdam, zoon van handelsreiziger en ambtenaar Andreas du Croix [1881-1970] en Maria Siestrop-overleden 10.3.1945 in KZ Bergen-Belsen aan vlektyfus).

Hij studeerde theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam; propo- nent (23.6.1936), doopsgezind predikant te IJlst (1.11.1936-30.4.1939; hij werd er opgevolgd door ds. J.H. van der Slooten, zie daar) en te Midwolda c.a. (= Winscho- ten, Beerta en Meeden; 7.5.1939-10.3.1945); lid van het bestuur van de Algemene Commissie voor Buitenlandse Nooden; op 6.9.1937 te IJlst gehuwd met de onder- wijzeres **Tine Boersma** (geboren 1913 te IJlst-overleden 2007 te Heerenveen; be- graven 23.2.2007 te IJlst).

Ds. du Croix was tijdens de oorlog plaatselijk en gewestelijk kaderleider van de Ne- derlandsche Unie en werd vervolgens actief in het verzet te Winschoten (hij zorgde met tal van anderen voor bonkaarten en schuiladressen voor Joodse en andere onder- duikers, hoewel hij daarbij als doopgezinde elk gebruik van geweld afwees. In die tijd onderhield hij ook contact met de kunstenaar Hendrik Werkman (1882-gefusil- leerd 10.4.1945 Bakkeveen) in Groningen, het prominentste lid van de clandestiene uitgeverij ‘*De Blauwe Schuit* (zie ds. Friedrich Robert August Henkels)’. In de nacht van 14 op 15 mei 1944 (of tijdens een catechisatieles?) werd hij in opdracht van de *Sicherheitspolizei* gearresteerd. Hij bracht geruime tijd door in het Huis van Bewa- ring te Groningen (14.4.-13.7.1944) waar hij medegevangenen pastoraal begeleidde. Hij berichtte in de tijd aan zijn kerkenraad: “*Zeg aan de Broeders dat ik veel met hen*

bid. Mogen zij het ook voor mij doen. Want er is een gemeenschap des Geestes, die alle afstanden overbrugt. Ik leef hieruit en hierop". Via Kamp Amersfoort kwam hij in kamp Vught terecht (14.7.1944-6.9.1944). Daar bouwde hij een hechte vriendschap op met kapelaan Victor Johan Herbert – Vic – Hermens (1916-2005), verbonden aan de Sint Servaaskerk te Maastricht. Toen kamp Vught op 6.9.1944 ontruimd werd ds. Du Croix met talloze anderen naar Duitsland gedeporteerd. Op 8.9.1944 arriveerde hij in KZ Sachsenhausen/ Oraniënburg waar hij aanvankelijk werd ondergebracht in kapot-gebombardeerde hallen van de Heinkel-fabriek aldaar en later samen met 28 andere predikanten en geestelijken in het 'Diplomatenblock' nr. 15. Tenslotte werd hij op 9.2.1945 overgebracht naar het concentratiekamp Bergen-Belsen, waar hij op 10.3.1945 overleed aan vlektyfus. Op 8.7.1945 werd een rouwdienst ter zijner gedachtenis gehouden te Winschoten, waarin ds. W. Mesdag uit Sneek (zie daar) en ds. F.H. Pasma, voorzitter van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, voorgingen.

Archief: App. Laureense

Lit.: André J. du Croix (Jr.), artikel 'Weerloos weerbaar' in *Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe reeks* nr. 31 (Amsterdam, 2005), 223-261; André J. du Croix (Jr.), *Kroniek van het leven van ds. André du Croix* (Bureau Kirja, 2005); *Doopsgezind Jaarboekje* nr. 42 (1943), 125, 142; A. Hoekema, 'Bloembollen' voor Westerbork; Gerlof D. Homan, *Nederlandse Doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 166, 177, 188vv.. 191v.; *Menmonite Encyclopedia*, I, 741; W. Mesdag, 'In dit teeken'...: *Aan de nagedachtenis van ds. A. du Croix* (1946); *Noodbrug* 2, augustus 1945.

91. Johannes Willem (Wim) Deenik (Bill Deenick B.D.)

(Geboren 23.10.1918 te Hilversum, zoon van bakker Anthonie Cornelis Deenik en Maria Allegonda Cirkel-overleden 16.2.2011 Dandenong, Victoria, Australië; begraven Healesville Cemetery, Victoria, oostelijk van Melbourne).

Zijn oom Jan Deenik (1889-1976) was gehuwd met Rinske Wielinga (1891-1972), zuster van Sjoukje Wielinga (1901-1996), die echtgenote was van de Bussumse drogist en omstreden verzetsman Gerard Adrianus Reeskamp (1899-1970); diens broer, de Hilversumse drogist Dirk Johannes Reeskamp, was getrouwd met een tante van ds. Deenik, Maria Jacoba Deenik (1901-1979); zijn nicht Maria Cornelia Molenbeek (1912, dochter van Evert Adrianus Molenbeek en Areke Hendrika Deenik-1938), was gehuwd met Hendrik van Klingereren (1911-1984). Diens zuster Maria Suzanna van Klingereren (1909-1989) was de echtgenote van de orthodox-hervormde onderwijzer Benjamin Blankenstein (1914 Hilversum-24.2.1945 KZ Bergen-Belsen). Zij woonden op het adres Van Straelenlaan 31 te Soestdijk en boden onderdak aan het Joodse gezin Henry Bernstein (1896-1944 Auschwitz), Martha Bernstein-Heumann en hun zoon Rolf (1929-1944 Auschwitz) uit Hilden bij Düsseldorf. Zij werden verraden en op 5.6.1944 met hun onderduikgever gearresteerd. Alleen mevr. Bernstein overleefde en vertrok in 1947 naar Amerika. Zij liet een collectie documenten met o.a. gedichten van Benjamin Blankenstein na aan het US Holocaust Museum te Washington DC, USA. De Blankensteins werden in 2005 postuum door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

Een ver familielid van ds. Deenik (achterachterneef) was de bekende zanger van religieuze liederen Kees (Cornelis Anthonie) Deenik (1915-1993). Diens broer Bartus Teunis Deenik (1889-) was getrouwd met Cornelia Elisabeth Appels (1891-1921), zuster van ds. Johanna Adriana Appels (1906-1994), echtgenote van ds. Bastiaan Jan Ader (zie daar).

Johannes Willem Deenik was gereformeerd hulpprediker te Nieuw-Vennep (29.10.1944-31.12.1945), predikant te Oostkapelle (17.3.1946-12.3.1950) en te Poortugaal (19.3.1950-september 1952); daarna werd hij de eerste predikant van de Reformed Church of New Zealand met standplaats Parnell, Auckland op het North Island (1952-1962). Op zijn instigatie werd in 1953 op een synode te Wellington de nieuwe geloofsgemeenschap 'The Reformed Churches of New Zealand' gesticht. In 1962 vertrok hij naar Australië en diende daar achtereenvolgens in Dee Why (New South Wales), Geelong (Victoria) en Adelaide (South Australia) de lokale gemeentes van de Christian Reformed Churches of Australia tot zijn emeritaat in 1983. Hij was stichter van de Christian Parent Controlled Schools (CPCS), stichter, hoofdredacteur en uitgever van het blad 'Towel and Sword', het officiële orgaan van de Christian Reformed Churches of Australia'. Typering: "Rev. J.W. Deenick was a staunch Calvinist who had an amazing sense of the Christian's role in the Kingdom of God". Hij

was gehuwd met **Adriana Jacoba (Jeanne)**; geboren 1916-overleden 1988; begraven Healesville Cemetery, Victoria).

Al voor de oorlog verhuurde het gezin Deenik kamers aan de Joodse familie Oppenheimer (?Yosef Seligman Oppenheimer [1884 Nieder-Mockstadt, Hessen-1955 Jeruzalem] en Josephina Veronica Oppenheimer-Jacobson [1893, Amsterdam-1955>], die in 1937 vanuit Duitsland naar Nederland was gevlucht. In 1941 werden de Oppenheimers met hun zestienjarige zoon Erich Kurt Oppenheimer gedwongen te verhuizen naar Amsterdam. In september 1942 moesten ze zich daar melden bij de Duitse autoriteiten om te worden gedeporteerd. Erichs ouders werden overgebracht naar Westerbork en zijn vandaar naar KZ Bergen-Belsen gedeporteerd. Ze mochten vandaar met een grote groep andere Joden vertrekken naar Palestina, waar hun oudste zoon Walter (Yaakov) Oppenheimer (1917 Frankfurt) al woonde. Maar Erich wist dankzij de verzetscontacten van zijn vriendin te ontkomen en ging terug naar de familie Deenik die hem gastvrij opnam als pleegzoon naast hun oudere zoon Wim, die theologie studeerde. De jongens raakten hecht bevriend. Erich kreeg een eigen kamer op zolder, waar hij de hele dag moest blijven en als er gasten waren ook 's avonds. Voor noodgevallen stond er nog een schuilplaats onder de trap ter beschikking, waarvan hij slechts één keer en met succes gebruik heeft hoeven maken bij een inval. Erich was een bijzonder muzikaal mens en speelde uitstekend piano en viool en componeerde ook zelf muziekstukken. Vader Deenik ontdekte dat er in de buurt ook een andere musicus ondergedoken zat, ene heer Berg, voormalig eerste-vioolspeler van de *Berliner Symfoniker*, (dit laatste klopt waarschijnlijk niet: de *Berliner Symphoniker* kenden ten tijde van de *Machtübernahme* door de Nazis slechts vier Joodse musici: *Erster Konzertmeister* Szymon Goldberg, *Erster Geiger* Gilbert Back, *Solocellist* Nicolai Graudan en *Solocellist* Joseph Schuster, die uiteraard ontslagen werden en Duitsland hebben verlaten), die bereid en in staat bleek om Erich les te geven. Op zijn beurt verzorgde Erich pianolessen voor de dochters Deenik. Hij overleefde de oorlog en vertrok nadien naar zijn ouders en broer in Israël. Op 7 januari 1998 werden het echtpaar Deenik en hun zoon Wim door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de volken'.

Bibl.: J.W. Deenick B.D. (eindred.), *A Church en route – 40 Years Reformed Churches in Australia*; J.W. Deenick, *Not on this mountain – An Alternative Christian Persepective on Zionism*; *My life and my faith: The Testament of Rev Bill Deenick*.

Lit.: Ad van Liempt, *De Drogist*; *Yad Vashem*, 234.

92. Klaas Dekker Drager van Britse King's Medal for Courage in the Cause of Freedom en de Amerikaanse Medal of Freedom

(Geboren 8.10.1907 te Zaandam-overleden 20.4.1976 te Zuidwolde; begraven Gemeentelijke Begraafplaats aan de Noorderweg te Enkhuizen).

Studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; hulpdiensten te Nieuwendam (8.4.-6.10.1934) en te Zaandam (voor evangelisatiearbeid; 1.1.1936-30.9.1936), gereformeerd predikant te Molenaarsgraaf-Brandwijk als opvolger van ds. C.P. Boodt (van 18.10.1936 tot 8.9.1946: 1903-22.6.1945 Hildesheim; begraven 'Jaffa', Delft) en Enkhuizen (11.9.1946-1.11.1972 wegens emeritaat); legerpredikant in Indonesië (1948-1950); gehuwd 1) op 12.9.1940 te Molenaarsgraaf met **Jaantje IJgje Brouwer** (geboren 2.9.1918 Molenaarsgraaf-overleden 20.8.1967 te Enkhuizen, en 2) te Enkhuizen met **Geertje Hoekstra** (geboren 17.12.1922 te Wirdum, dochter van Johannes Edes Hoekstra en Hilje Cornelia Hazekamp-overleden 24.11.1989 te Smalingerland; begraven te Bergum).

Ds. Dekker was tijdens de oorlogsjaren zeer actief in het verzet, o.a. in de hulpverlening aan geallieerde vliegers. *In de pastorie van ds. K. Dekker van Molenaarsgraaf-Brandwijk was een Joodse vrouw ondergedoken tot het moment dat deze predikant zelf onderduiken moest.*

Lit.: *In memoriam Ds. K. Dekker* in: *Jaarboek 1977 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396.

93. Jacob Diepersloot

(Geboren 17.10.1902 te Amsterdam, zoon van Johannes Hendrik Diepersloot en Janetje Prast-overleden 19.5.1982 te Rotterdam, begraven Begraafplaats 'Crooswijk' te Rotterdam).

Studie theologie Vrije Universiteit Amsterdam (16.10.1924); lid NDDD en NCSV; kandidaat (7.2.1930); predikant van Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband te

Andijk (15.6.1930, bevestigd door ds. J.J. Buskes-1934) en te Leeuwarden (1934-1946), daarna hervormd predikant te Assen (voor de arbeid onder de rechtzinnig hervormden; 26.5.1946-17.7.1949) en te Delfshaven (wijk Kruiskade; 24.7.1949-30.4.1968 wegens emeritaat); daarna vestigde hij zich in Capelle aan de IJssel; gehuwd op 4.6.1930 te Zaandam met **Trijntje Schuijt** (geboren 25.9.1903 te Zaandam, dochter van Klaas Schuijt en Jantje Waagmeester-overleden 29.10.1957 te Rotterdam).

Ds. Diepersloot was voor de oorlog actief binnen de Christen-Democratische Unie en bevriend met ds. L. Overduin (zie daar). Ds. Diepersloot kwam vanwege bepaalde artikelen in zijn kerkblad eind 1940 al bij de *Sicherheitspolizei* in beeld als 'Prototyp eines evangelikalen-klerikalen Hetzer'. Om die reden werd hij in februari 1941 gearresteerd en zat tot juni 1941 gevangen in het Oranjehotel te Scheveningen. Tijdens de oorlog heeft hij zich wel zeker ingezet voor Joodse onderduikers, zoals moge blijken uit het feit dat hij ds. L. Overduin attendeerde op ds. C.D. Moulijn (zie daar), die mogelijk Joodse onderduikers zou kunnen onderbrengen.

Bron: 'Meldungen aus den Niederlanden' (geheim weekblad van de SD en Sicherheitspolizei in bezet Nederland), nr. 23, d.d. 3 december 1940 in: NIOD, collectie HSSuPF 077-353 ev.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 34, 36, 40, 42 en 77.; G.F.W. Herngreen, *Een handjevol verkenner*, 31, 41, 79, 93v. 131, 153 en 162; Geert Hovingh, *Hetzende Pfarrer, fanatische Deutschenhasser*, artikel in bundel 'Van kansel naar barak' onder redactie van George Harinck en Gert van Klinken, 23; *Jaarboek 1977 GKN*, 485; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 291.

94. Dr. Arie Dondorp

(Geboren 10.5.1903 te Leiderdorp, zoon van Dirk Wilhelmus Dondorp, hoofd van een school, en Dieuwertje Trap-overleden 18.5.1984 te Voorschoten; begraven Begraafplaats Herfstlaan, Heemstede).

Zijn jongere broer Daniël Dondorp (28.3.1913-17.12.1993 Zeist), architect BNA; gehuwd met Johanna Catharina Lub (30.9.1918-9.2.2000; beide begraven Nieuwe Begraafplaats te Zeist), was tijdens de oorlog een actief verzetsman.

Arie Dondorp studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; gereformeerd predikant te Wagenborgen (31.10.1926, bevestigd door zijn schoonvader ds. Jacobus Pieter Tazelaar [1862-1936] van Weesp-26.5.1929) en te Heemstede (2.9.1929, bevestigd door zijn zwager ds. Johannes Adriaan Tazelaar [1888-1958] van Rotterdam-1.11.1960 wegens emeritaat). Na zijn emeritaat nog tot 1982 verbonden aan de kerk van Gapinge. Op 30.11.1951 promoveerde hij aan de VU bij prof.dr. F.W. Grosheide op een dissertatie, getiteld: 'De verzoeking van Jezus Christus in de woestijn'. Gehuwd op 21.10.1926 te Weesp met **Johanna (Jo) Sara Tazelaar** (geboren 8.10.1900 te Weesp, dochter van ds. Jacobus Pieter Tazelaar [1862-1936] en Elisabeth Johanna Steketee-overleden 28.9.1988 te Voorschoten; begraven Begraafplaats Herfstlaan, Heemstede).

Arie Dondorp was zijn leven lang intens bevriend met ds. J.J. Buskes (zie daar) en andere leden van de NCSV en met andere predikanten die zich hadden aangesloten bij het Hersteld Verband. Via hen kwam hij op de hoogte van ontwikkelingen in Duitsland en vooral met de lotgevallen van de predikanten die zich hadden aangesloten bij de zogenaamde 'Bekennende Kirche'. Hij verbaasde zich erover dat er – voor de oorlog – in het merendeel van de kerken zo weinig aandacht aan hen werd besteed (bijvoorbeeld: voorbede voor de gevangenen). In de zomer van 1940 raakte hij als één der weinige gereformeerden via zijn vrienden betrokken bij de zogenaamde 'Lunterse Kring'. In het voorjaar van 1941 werd hij gearresteerd omdat hij op de zondag, waarop herdacht werd dat Nederland een jaar geleden werd bezet, had gepreekt over de tekst Psalm 43: 1 "Bevrijd mij van het ongoedertieren volk, van de man des bedrogs en des onrechts". Hij werd verhoord op het kantoor van de *Sicherheitspolizei* aan de Euterpestraat te Amsterdam en verbleef enige tijd in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans aldaar. Na zijn vrijlating ging hij verder met zijn verzetswerk, zoals het onderbrengen en verzorgen van Joden en andere onderduikers. Van 27.1.1944-1.3.1944 bracht hij nog enige gevangenschap door in Kamp Vught, nadat hij samen met zijn collega ds. H.J. Jager (zie daar) gearresteerd was, vanwege het feit dat een onderduiker was opgepakt, die hun beider namen en adressen op zak had. Ds. Dondorp liep in Vught dysenterie op en besmette na thuiskomst alle acht zijn kinderen. Eén meisje, Attie Dondo (1939-1944) overleed aan de gevolgen daarvan.

Lit.: George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 190; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 30v., 112, 198, 201; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 35, 237.

95. Dr. Johan Casper (Hans) van Dongen Drager *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 26.7.1907 te Rotterdam, zoon van Johan Casper van Dongen Sr., makelaar in granen, en Berendina Catharina Datema-overleden 4.11.1983 te Rotterdam). Hij volgde aanvankelijk Hogere Handelsschool te Rotterdam (1919-1925), maar het werk in de graanhandel beviel hem niet; besluit predikant te worden nadat hij in New York (1933) de gevolgen van de economische crisis had waargenomen; studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (1936-1940); raakte sterk onder invloed van de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968) met name nadat hij hem in 1939 persoonlijk had ontmoet als voorzitter van de Vereniging van Studenten aan de Theologische Faculteiten in Nederland; diende tijdens de mobilisatie en in de meidagen van 1940 als reserveofficier bij de artillerie; hervormd predikant te Lichtenvoorde (1940) en Zutphen (1945-1953); predikant-directeur van het Diaconessenhuis te Rotterdam (1953-1956), directeur Kerkelijk Sociale Arbeid te Utrecht (1956-1959), stafmedewerker Federatie van Diaconieën van de Nederlands Hervormde Kerk te Utrecht, tevens voorganger te Groenekan (1956-1964), promotie in 1964 aan de Rijksuniversiteit Utrecht bij prof.dr. Johannes Christiaan Hoekendijk (1912-1975); medewerker Generale Diaconale Raad van de Nederlands Hervormde Kerk te Utrecht (1964-1974 wegens emeritaat), tevens geestelijk verzorger in de Dr. H. van der Hoevenkliniek te Utrecht (1965-1972); gehuwd 1) op 17.6.1930 te Ridderkerk met **Georgina 'Georgy' Florence de Koning** (geboren 1904 te Ridderkerk, dochter van landbouwer Bastiaan de Koning en de Amerikaanse schilderes en aquarelliste Wilhelmina Douglas Hawley [1860 Perth Amboy, New Jersey USA-1958 Rijsoord]-overleden 1974) en 2) op 17.7.1976 te Bristol U.K. met **Jessie Garrad** (geboren 1919-overleden 1999).

Ds. van Dongen maakte in de zomer van 1940 deel uit van de zogenaamde 'Lunterse Kring', die nauwe contacten onderhield met de 'Bekennende Kirche' in Duitsland. In zijn eerste gemeente Lichtenvoorde raakte hij in een ernstig conflict met de lokale NSB-burgemeester Theo A. Lamers, die hem zijn onverhulde stellingname tegen het nationaalsocialistische regime verweet. Dat bleef niet zonder gevolgen: eind 1942 werd hij opgepakt en vervolgens bracht hij een half jaar door in de kampen Amersfoort en Vught. Daar ontmoette hij o.m. ds. F.K. van Evert (zie daar). Maar na zijn vrijlating bleef hij actief in het verzet, o.a. in de hulp aan Joodse onderduikers. *Juli '43 werd op het gemeentehuis te Lichtenvoorde door de NSB-burgemeester Lamers een Jood verhoord. Op geslepen manier wist hij zijn slachtoffer een bekentenis te ontlokken. De Jood verklapte zijn weldoener Kees Ruizendaal, wachtmeester der marechaussee te Aalten. Aan een agent, die bij het verhoor tegenwoordig was, gaf de burgemeester opdracht Ruizendaal onmiddellijk te laten arresteren. De agent begaf zich naar beneden, waar op 't bureau Kees zat te wachten op de uitslag van 't verhoor. "Kees, kerel, je bent verraden! Zorg dat je binnen tien tellen vertrokken bent en neem je maatregelen!". Ruizendaal stak hem de hand toe, "'k Dank je! Van vandaag af werkt Kees ondergronds en ze zullen nog van me horen, dat beloof ik je! Bonjour!" Kees dook onder. Dat betekende de start van de Aaltense KP.* Cornelis Ruizendaal ('Zwarte Kees', geboren 1909 te Maarssen) werd een belangrijk verzetsleider en KP-commandant in de Achterhoek en kwam op 20.4.1944 onder bijzonder tragische omstandigheden om het leven te Doesburg. Hij ligt begraven op de Gemeentelijke begraafplaats 'Berkenhove' te Aalten.

Lit.: 'Het Grote Gebod' I, 478; H. Noordegraaf, lemma 'Dongen, Johan Casper van' in: *Biografisch Lexicon*, V, 143v.; Herman Noordegraaf en Wim Tieman, *Vernieuwing van het Diaconaat: Doen en denken van J.C. van Dongen* (Eburon, 2002).

96. Sietse Doornbos

(Geboren 24.3.1883 te Niekerk, Ulrum, zoon van Hendrik Doornbos en Hielkje Helder-overleden 18.6.1968 Apeldoorn).

Zijn jongere zuster Martha Hillegonda Doornbos (1885-1964) was gehuwd met Klaas van Sevenhoven (1882-1955), burgemeester van Stedum (1911-1914), Bedum (1914-1917) en Onstwedde (1917-1929).

Sietse Doornbos studeerde theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen en aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

(19.1.1903); lid NDDD (Demosthenes); kandidaat (17.6.1908); gereformeerd predikant te Doetinchem (24.10.1909-18.11.1917), te 's Hertogenbosch (25.11.1917-18.9.1921) en te Amsterdam-Oost (Indische Buurt), later Zuid (Waalkerk; 25.9.1921-1.11.1950 wegens emeritaat).

Ds. Doornbos was op 29.9.1909 te IJsselmonde gehuwd met **Pieterkje Albertina de Lijster** (12.7.1886 IJsselmonde, dochter van Dirk de Lijster en Willemina van den Hoek-overleden 8.12.1962 Amsterdam).

“De kerkeraad droeg hem werk op in de sectie van wat toen genoemd werd “Zending onder de Joden”. Met Kapteyn (zie daar; GCH) heeft hij er zich op toegelegd dat de opdracht om het evangelie te doen komen “eerst onder de Jood” Romeinen 1 vs. 6 – in een grote stad goed uitgevoerd werd”. Wel zeker heeft hij zich binnen dat onze tijd absoluut verwerpelijk geachte verband ook ingezet voor Joodse onderduikers, maar nadere gegevens ontbreken.

Lit.: G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 94; P.G. Kunst *In memoriam Ds. S. Doornbos* in: *Jaarboek 1969 GKN*, 480v.; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 127.

97. Karel Jozias van Dorp

(Geboren 5.6.1900 te Wouterswoude, Dantumadeel, zoon van ds. Frans Christiaan van Dorp [1860-1928] en Helena Coumou-overleden 25.6.1961 te Groningen).

Gereformeerd theologiestudent (Vrije Universiteit te Amsterdam?), dichter en verzetsman; gehuwd in 1940 met **Johanna (Jo) Margaretha Nela Ypma** (geboren 23.1.1908 Haastrecht, dochter van hoofdonderwijzer Tjipke Sjoerds Ypma en Lena Johanna Baartman-overleden 18.2.1986 te Feerwerd; daar begraven op het dorpskerkhof; *“Mama Jo”*), onderwijzeres, romanschrijfster, persoonlijk redactrice van minister-president Hendrikus Colijn, sinds 1937 secretaresse van jurist/ dichter mr. Roelof Martinus Frederik Houwink (1899-1987) en eindredactrice van het christelijk-literaire tijdschrift *‘Opwaardsche Wegen’*.

Het echtpaar Van Dorp was actief in het LO-werk in hun woonplaats Haastrecht, met name bij de verzorging van Joodse onderduikers. Op 16.5.1943 werd Karel te Haastrecht gearresteerd door de *Sicherheitspolizei* en zat tot 25.4.1944 gevangen in Haarlem, Amsterdam, Amersfoort en Vught (hij hield er een ernstig KZ-syndroom aan over). Daarna dook hij onder. In die periode werd Jo na aanvankelijke weigering alsnog lid van de *‘Kulturkammer’*, omdat ze anders niet kon voorzien in de verzorging van haar beide kinderen. Het kwam haar in 1945 op een publicatieverbod van één jaar te staan.

Na de oorlog stopte Karel met de studie theologie en voltooide vervolgens een opleiding tot maatschappelijk werker. Hij vond werk als reclasseringsambtenaar in respectievelijk Pieterburen, Veenhuizen, Rotterdam, Vught, 's Hertogenbosch en ten slotte Groningen. Na de dood van haar man ten gevolge van een ernstige longaan-doening verhuisde Jo naar Feerwerd, waar ze tot haar dood bleef wonen. Ze schreef zestien romans, en verder verhalen, gedichten en recensies.

Bron: H.H.J. van As, *Jo Ypma ten toon gesteld in Haastrecht* (17.5.1993; Digibron).

98. Rinze Douma

(‘Ds. de Groot’; geboren 28.4.1910 Bergum, Tietjerkseradeel, zoon van Jouke Rinzes Douma, aardappelenkoopman, en Hinke Jans Kuperus-overleden 9.3.1945 aan vlektyfus in KZ Bergen-Belsen).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1929); jaargenoten dr. O.C. Broek Roelofs (zie daar) en ds. L.Th.A. v.d. Marel (zie daar); lid NDDD (Areiopagus); kandidaat (1.2.1934); gereformeerd hulpprediker te Hardenberg (1.10.1935-1.6.1936); gereformeerd predikant te Emmercompasuum (2.8.1936-9.3.1945; het gezin Douma bewoonde de pastorie aan het Hoofdkanaal W.Z. nr. 9); gehuwd op 23.7.1936 te Franeker met **Minke (‘Minny’) van der Veen** (geboren 27.10.1908 te Franeker, dochter van Steven van der Veen en Sytske Roukema-overleden 3.7.1988 te Apeldoorn).

Ds. Douma werd al snel actief in het verzet in zuidoost Drenthe, m.n. bij de verzetsgroep ‘Ome Gerrit’ van de gereformeerde onderwijzer Gerrit Stoker te Emmen, en richtte eind 1942 samen met Jo Scheven de ‘Organisatie Van Dam’ op, die zich vooral bezighielden met het onderbrengen en verzorgen van Joodse en niet-Joodse onderduikers (later werden beide groepen samengevoegd en in de zomer van 1943 sloot de Emmer verzetsgroep zich aan bij de L.O. van ds. F. Slomp (zie daar). Ook

onderhield hij contacten met de landelijke verzetsgroep T.D. (Tweede Distributie-stamkaart) en het gewapend verzet, met name met Harm Molenkamp (1921 't Zandt-gefusilleerd 12.10.1944 te Westerbork) en de broers Piet (1915 Oostdongeradeel-gesneuveld 11.2.1944 Middelstum) en Jaap Gootjes (1920 Tietjerksteradeel-gesneuveld 11.2.1944 Middelstum; zie ook ds. J. Gootjes). Er woonde ook tijdelijk een Joodse vrouw in de pastorie.

Toen één van Douma's medewerkers werd gearresteerd moest hij zelf op 3 augustus 1943 met zijn gezin (vrouw en vier kleine kinderen) onderduiken. Zijn thuisbasis werd nu Groningen, Hamburgerstraat, waar het gezin onder valse namen was ondergebracht (hij zelf heette sedertdien 'Ds. de Groot', of: 'S. Bolmeijer' of 'Groningse Kees'). Hij raakte actief betrokken bij het verzetswerk in Groningen e.o., vooral met onderbrengen en verzorgen van Joodse en niet-Joodse onderduikers, en onderhield contacten met de 'Groep-Kroon' (van Jacob Heuvingh [1925-1976], alias 'Jaap Kroon'), met Reint 'Remco' Dijkema (1920-gefusilleerd 22.8.1944 Vught), Jacob Pieter Gootjes (1920-gesneuveld 11.2.1944 Middelstum; zie ds. J.D. Gootjes) en Hendrik E. 'Oom Henk' Broekstra (geboren 1906). Hij reisde hij stad en land af om buitgemaakte bonkaarten en valse persoonsbewijzen te verspreiden en twee- of drie-maal per week verspreidde hij in het noorden een gecyclostyleerde editie van 'Radio BBC Nieuws'. En hij ging her en der ook nog onder zijn valse naam regelmatig voor in kerkdiensten. Jan Ridderbos schrijft over hem: "*Het krachtigste voorbeeld van betrokkenheid bij actief verzet is waarschijnlijk ds. R. Douma, die een klein jaar professioneel en fulltime verzetsman was*". Op 31.5.1944 werd hij gearresteerd op het perron van station-Amersfoort, juist toen een groep gevangene illegale werkers uit Groningen uitstapte om naar het kamp te worden gebracht, vermoedelijk na een groet van één van hen. Via Assen (waar hij een vergeefse poging deed om te ontsnappen) kwam hij weer terecht in Groningen, in het Huis van Bewaring. Op 17.8.1944 werd hij naar Vught overgebracht en van daaruit – op 6.9.1944 – naar Duitsland. Eerst werd hij te werk gesteld in de *Heinkel Werke* te Oranienburg en zes weken later in KZ Sachsenhausen. En op 4.2.1945 werd hij naar KZ Bergen-Belsen gedeporteerd waar hij een maand later overleed. Ds. J.D. van Ginhoven (zie daar) schreef na de oorlog een brief aan Minny Douma-van der Veen over zijn ontmoetingen met Rinze Douma in Vught. Op 3.7.1945 werd een rouwdienst gehouden in Emmercompascuum, die geleid werd door ds. T.H. Hoeksema. In Groningen werd een straat naar hem genoemd.

Het gezin Douma heeft erg geleden onder het verzetswerk van de ouders, de onderduik en de vroege dood van man/ vader. Dochter Hinke Douma zei daarover o.a. het volgende: "*Joodse ouders hadden geen enkele keuze. Dat heb ik wel eens in een gemengde groep van oorlogskinderen gezegd: "Verdomme, hij moest zo nodig Joodse kinderen redden. Hij had beter ons kunnen redden. Nou, dat vonden de Joodse oorlogskinderen helemaal niet leuk om te horen"*.

Bron: J. Ridderbos, *Inventaris van het archief van ds. R. (Rinze) Douma 1910-1945* (HDC-VU, 2013)

Bibl.: 'Vervolgd om der gerechtigheid wil'.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 243v.; *Het Grote Gebod*, I, 56, 75, 146, 148, 153, 238, 452, 624, II, 623; Joh. de Haas, *Gedenkt* III, 56v.; George Harinck/ Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 11, 186, 190, 192, 194; Anke Manschot, *Mijn vader moest zo nodig Joodse kinderen redden*; Ad Mulder, artikel *Dominie Rinze Douma solidair tot het einde* in: 'Kontakt door Aantreden' (december 2000); J.A. Niemeijer/ A.A.J. Mulder (red.), *Verzet in Groningen*, 29, 34; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 74v, 113v., 116, 142, 167, 189; Jan Ridderbos, *Ds. Rinze Douma (1910-1945)* in: *Waardeel, Drents Historisch Tijdschrift XXXIV*, 1 (2014)

99. Hendrik Julius André (Julius) Douwes

(André; geboren 6.5.1914 te Laag-Keppel, zoon van ds. Petrus Arnoldus Conradus Douwes [1871-1935] en Johanna Adriana Willeumier [1875-1939]; gescheiden 1918; zijn vader hertrouwde in 1926 met Cornelia Charlotta (Cor) Knake [1888-1972], zijn moeder in 1918 met de plaatselijke huisarts Hendrik Johannes Bosch [1863-1933]-overleden 25.9.1991 te Ermelo; begraven Algemene Begraafplaats 'De Varenhof', Varenlaan, Ermelo).

Julius was een broer van Alberta Arnolda Catharina (Bertha) Douwes (1898-1976), die gehuwd was met ds. Herman Stegeman (1877-1961; zie daar), van ds. Jan Douwes (1900-1976; zie daar), van de verzetsman Petrus Arnoldus Conradus (Arnold)

Douwes (1906-1999; crematie 'Daelwijck', Utrecht), rechterhand van de verzetsleider Johannes Post, en van de verpleegster Guillette Agathe (Jettie) Douwes (1915-1996; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Driebergen), die ook actief was in het verzet.

Hij was hervormd predikant te Dorkwerd (1942-), te Grootegast-Doezum (-1949), te Ughelen (Bronkerk; 1949 -1965) en te Windesheim (5.12.1965-7.5.1969 wegens emeritaat); voorganger bij de *Evangelische Marienschwesternschaft*, Darmstadt-Eberstadt (1969-); bijstand pastoraat (parttime) in Hoogeveen (1980) en was gehuwd met **Wilhelmina Koning** ('Mimi'; geboren 11.7.1916 Groningen, dochter van Jan Koning en Abeldina Jetses-overleden 27.7.2016 te Harderwijk).

Het echtpaar ontving op 9.6.1983 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het zich – in nauwe samenwerking met broer/ zwager Arnold Douwes, verzetsleider in Nieuwlande – had ingespannen voor het onderbrengen van Joodse onderduikers in en om Dorkwerd (N.W. van de stad Groningen). Daartoe behoorde o.a. het Joodse meisje Irene Sperber (geboren 1943 Renkum), dochter van Gerhard (Gert) Bertold Sperber (1920 Berlijn-Schöneberg-20.4.1945 Nordhausen) en Anna (Henny/ Hennie) Sara Chlebowski (1920 Keulen-20.4.1945 KZ Ravensbrück), Joodse verzetslieden, o.a. binnen de Westerweelgroep (geleid door Joop Westerweel (1899-gefusilleerd 11.8.1944 Vught), die de oorlog niet overleefden. Het meisje overleefde de oorlog wel ten huize van Jacob Croeze (1912-1985; begraven Wierum) en Antje Croeze-Schuitema (1918-2016 Grijskerk; begraven te Wierum) te Wierumerschouw. Het echtpaar kreeg in 1949 de voogdij over Irene toegewezen. Julius' broer, de verzetsman Arnold Douwes (1906-1999), noemt broer en schoonzuster een aantal malen in zijn oorlogsdagboek, o.a.: *'Julius, mijn broer in Dorkwerd, heeft een klein meisje uit Rotterdam te gast. Toen ze haar van de trein haalden in Groningen, was het eerste dat ze zei: 'Ik kom uit het puin'. De school waar ze op zat werd in de meidagen van 1940 tijdens de lessen geraakt door de Duitse voltrefter. Zij was één van de 12 kinderen – uit een klas van 25 – die het bombardement overleefde. Ook haar ouderlijk huis was weggevaagd'* (16.7.1943). Wel zeker betrof het hier een Joods meisje, aangezien het verzet veel Joodse kinderen onderbracht als 'weeskinderen uit Rotterdam.'

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 56, 80, 102v., 130, 136, 179, 208; Pim Ligetvoet, *'Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen'*, 185v.; *Yad Vashem*, 262.

100. Jan Douwes

(Geboren 12.8.1900 te Zuidwolde (Dr.), zoon van ds. Petrus Arnoldus Conradus Douwes [1871-1935] en Johanna Adriana Willeumier; gescheiden 1918; later hertrouwd met Cornelia Catharina Knake-overleden 17.5.1976 te Bilthoven; crematie *Daelwijck*, Utrecht),

Jan was een broer van Albertha Arnolda Catharina (Bertha) Douwes (1898-1976), die gehuwd was met ds. Herman Stegeman (1877-1961: zie daar), van verzetsman Petrus Arnoldus Conradus (Arnold) Douwes (1906-1999), rechterhand van de verzetsman Johannes Post (1906-1944), van ds. Hendrik Julius André Douwes (1914-1991; zie daar) en van Guillette Agathe Douwes (1915-1996; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Driebergen) die ook actief was in het verzet.

Jan Douwes studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen; hij was hervormd predikant te Haulerwijk (18.9.1927-4.5.1930), Minnertsga (1930-1932), Oostermeer (23.20.1932-7.2.1937), 's Hertogenbosch (1937-1946; adres pastorie: Zuid Willemsvaart 18) en Rossum (11.8.1946-30.9.1965 wegens emeritaat), daarna verrichtte hij nog hulpdiensten te De Bilt; gehuwd op 6.2.1927 te Groningen met **Nico-line** ('Niek') **Henriëtte van Doesburgh** (geboren 25.4.1903 dochter van Nicolaas Wouter van Doesburgh, directeur van de gasfabriek te Leiden, en Henriëtte van Doesburgh-overleden 28.8.1985 te Glanerbrug).

Twee zoons werden ook hervormd predikant, n.l. dr. Petrus Arnoldus Douwes (1929 Haulerwijk-2000 Driebergen), voormalig algemeen secretaris van de generale diaconale raad van de Nederlandse Hervormde Kerk, en Willem Bernhard Douwes (1941 's Hertogenbosch-2018 Geraardsbergen, Belg.), hervormd predikant te Nieuwenhoorn, Hellevoetsluis en Denderleeuw (Belg.), en een dochter, Mathilda Maria Cornelia Douwes (Mechteld, geboren 1939), werd zelfs de eerste vrouwelijke gehuwde predikant in de Hervormde kerk.

Gedurende de oorlogsjaren was ds. Douwes een aantal maanden gijzelaar in Sint Michielsgestel. Van 30.6.1941-22.8.1941 verbleef hij in Kamp Schoorl, en van

25.3.1942-17.6.1942 in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort. Tijdens zijn verblijf in het Huis van van Bewaring aan de Sint Jorisstraat te 's Hertogenbosch maakte hij op 14.5.1942 een tekening van één van de 'luchtruimtes' met opschrift: '70 71 72 73 geestelijke kerkzaal; één van de 'lucht'-ruimten, die niet zoo diep zijn, als deze schijnt te zijn. Op de voorgrond de rooster waarin overtollig regenwater etc. kan weg lopen. Helaas komt daar ook het riool van het Paleis van Justitie op uit, zoodat dit wel eens mee- "lucht"! Boven de deur van het Huis van Bewaring, bovenste rij (vlak boven de deur) is de kamer van de geestelijke, daarnaast (rechts) mijn cel, links de kerkzaal. Wat die kleine ruitjes daaronder zijn weet ik niet. Misschien strafcellen, of bergruimten. De horizontale en verticale streepen stellen natuurlijk geen "glas-in-lood" voor, maar tralies. Douwes, ds. J. (Stadsarchief 's Hertogenbosch, 0017775).

Arnold Douwes (26.1.1906 Hoog-Keppel-7.2.1999 Utrecht), jongere broer van Jan, prominent verzetsman-van-het-eerste-uur en eerste onderduiker van de Drentse verzetsman Johannes Post (1906-1944) in Nieuwlande met wie hij een verzetsorganisatie opzette die honderden Joden het leven heeft gered, schrijft in zijn 'Dagboek' regelmatig over zijn broer. Op 14 december 1943 stond Arnold bij Jan op de stoep om een Joodse onderduiker bij hem onder te brengen. Hij schreef in zijn dagboek: "Bij de deur werd ik begroet door een jong meisje met zwart haar en donkere ogen. In de keuken was een zoon van het 'Uitverkoren Volk' bezig met de afwas. En in de woonkamer was een dochter van hetzelfde volk doende met het stoppen van kousen. Mijn broer was blij me te zien en vroeg me waarom ik op bezoek kwam. We vertelden dat dat niet meer van belang was. Op de bovenverdieping verbleef ook nog een ouder Joods echtpaar. De kinderen van mijn broer – hij had er zeven – noemde het huis 'Duikerslust'. Maar op 30 juni 1944 schreef Arnold: "Ik sprak met onze radio-reparateur en die wist te vertellen dat de moffen mijn broer (Jan, predikant in Den Bosch) hadden gearresteerd. Jan's schoonzuster was op bezoek en zag gelegenheid om met een Joods meisje onder haar arm en een stapeltje illegale bladen door het raam in het dak te ontsnappen naar de burens". Arnold trouwde na de oorlog met de Joodse onderduikster Judith (Jet) Reichenberger (5.6.1926-3.3.2004 Yesod Hama'ala (Israël), van wie hij later scheidde. Ook hij ontving de *Yad Vashem*-onderscheiding en het dorp Nieuwlande kreeg hem dankzij de inspanningen van Arnold – als enige gemeente naast het Frans stadje Le Chambon-sur-Lignon – zelfs collectief de *Yad Vashem*-onderscheiding. Jan en 'Niek' Douwes werden op 9.6.1983 door *Yad Vashem* erkend (hij postuum) als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren' omdat zij tijdens de bezetting aan vijf Joden onderdak hadden verschaft.

Lit.: Alma Drayer, hoofdstuk 'Een glazen huis' in: P. Dekkers (red.), *Land van domineeskinderen*, 111-115; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 56v., 59v., 134, 140, 159, 253, 307; Albert Metselaar, *Duikelaars*, 9v.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 252, 579 en II, 97, 352v.; *Yad Vashem*, 262.

101. Sara Elisabeth Doyer

(Geboren 1.7.1897 te Zuidbroek, dochter van hypotheekbewaarder Dirk Anton Doijer en Maria Martina Adriana Doijer-overleden 8.3.1974 in Huize 'Salland' te Colmschate).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam; proponent 26.6.1923; doopsgezind hulpprediker te Wageningen (28.10.1923, ingeleid door dr. A.K. Kuiper-1925) en predikante te Rottevalle-West (12.9.1926-1943), Warga (1943-22.9.1946), Witmarsum/ Pingjum (29.9.1946-5.5.1957) en Rottevalle-West (12.5.1957-2.10.1960).

Volgens mevr. Trynke Voolstra-Bottema, weduwe van de doopsgezinde kerkhistoricus prof.dr. Sjouke Voolstra (1942-2004), heeft zij gedurende de oorlog onderdak geboden aan Joodse onderduikers.

Archief: Apparaat Laurens e.d.

Lit.: ADW XXIX, 12 (30.3.1974) en 17 (27.4.1974); *Doopsgezind jaarboekje* (1985), 12vv. en *Mennonite Encyclopedia* II, 96.

102. Dr. Jan Dionijs Dozy

(Geboren 25.4.1892 te Leiden, zoon van mr.dr. Charles Marius Dozy, gemeentearchivaris van Leiden, en Anna Maria Carolina Evers-overleden 30.7.1965 te Barchem; begraven te Bloemendaal)

Zijn neef ir. Charles Marie Dozy (1883-), mijnbouwingenieur, paleontoloog en diplomaat, was in de jaren dertig consul-generaal der Nederlanden was in Berlijn en hielp als zodanig dr. M.C. Slotemaker de Bruïne (zie daar) met zijn werk ten behoeve van vervolgde gedoopte Joden die voor het Nazi-regiem wilden vluchten. Een ver familielid van hem was de kunstschilder Reinhart Dozy (1880 Nijmegen-1947; begraven Ereveld Loenen), gehuwd met Andrée Dasquin, een verzetsman, die geruime tijd in kamp Vught doorbracht o.a. wegens hulp aan Joodse onderduikers. Jan Dionijs Dozy werd gedoopt te Haarlem (1912); studie theologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden en te Groningen (-1920) en proponent (1922); doopsgezind predikant te West-Terschelling (17.9.1922-13.7.1926), te Leeuwarden (28.2.1926-14.5.1933) en te Amsterdam (28.5.1933-29.4.1956 wegens vervroegd emeritaat om gezondheidsredenen); hij promoveerde in 1933 op een dissertatie getiteld '*Het feminisme als zedelijk vraagstuk*'; gehuwd op 14.6.1921 te Heemstede met **Henriëtte Isabella Catharina de Stoppelaar** (geboren 4.6.1897 te 's Gravenhage, dochter van Lodewijk Paulus de Stoppelaar, luitenant ter Zee 1^e klasse en directeur N.V. Nederlandsche Grondbriefbank te Amsterdam, en Elizabeth Susanna Christina Johanna de Gelder-overleden 1982), kandidate in de theologie (1920) en lid van de Voogdijraad te Leeuwarden (1931-1933).

Ds. Dozy was lange tijd medebestuurder van de zogenaamde 'Elspeetsche Vereniging', een doopsgezinde organisatie die zich inzet voor Joodse en andere vluchtelingen; In januari 1942 bood hij tijdelijk onderdak aan aan de doopsgezinde arbeider Cor Inja (zie daar), die toen met zijn Joodse vrouw Ellen Justine Weijl (1903 Enschede, dochter van socialistisch denkend fabrikant-1968) uit Zaandam naar Amsterdam moest verhuizen; zij meldden zich niet bij de Joodse Raad (hetgeen verplicht was), maar verhuisden later – met hulp van Dozy – naar het adres Govert Flinckstraat 254 (een huis dat eigendom was van een tante van Ellen) te Amsterdam en werden actief in de verzetsorganisatie *Groep 2000*.

Archief: familiearchief Dozy (1647-1998) in Rijksarchief Leiden 0083; App. Laurens e.d.

Bibl.: J.D. Dozy, J. Koopmans en E.L. Smelik, *Het ambt van Christus* ('s Gravenhage, 1942).

Lit.: ADW XX (1967), 14.8.1967; *Doopsgezind Jaarboekje* (1966), 13v.; Tineke Wibaut-Guilonard, *Kamp Vught 1943-1944 – In gevangenschap getekend*, 2, 9, 14-18, 31, 77v.

103. Dethmer Drenth

(Geboren 6.6.1885 te Oosterdiep, Gemeente Veendam, zoon van barbier en commissienair Harm Drenth en Gezina Touker-overleden 10.7.1965); studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1906); kandidaat (24.6.1910); lid NDDD (Forum); gereformeerd predikant te Leimuiden (19.9.1915-3.4.1921) en te Zuidlaren (17.4.1921-1.11.1945 wegens emeritaat). Daarna verhuisd naar Schiedam (Plein Eendragt 19a); gehuwd in 1915 met **Margaretha van de Wetering** (geboren 17.1.1888 te Delfshaven, dochter van Cornelis van de Wetering [1855 Delfshaven-22.6.1936 Zuidlaren] en Cornelia Heikoop-overleden op 1.4.1958 te Schiedam).

Ds. Drenth stond in Zuidlaren bepaald niet bekend als een 'actief verzetsman'. Integendeel: hij werd zelfs verdacht van 'Duitse sympathieën', geheel onterecht naar later bleek. Op zeker moment stelde hij zich in verbinding met de koster van de Gereformeerde Kerk aan de Stationsweg, Simon Dijk (20.11.1909 Zuidlaren- 23.10.1992 Deventer; crematie), met de vraag of die tijdelijk enkele Joodse onderduikers in de kerk zou willen onderbrengen en verzorgen. De koster voldeed aanvankelijk aan dit verzoek, maar verzocht later (aan leden van het verzet?) of de mensen toch niet elders ondergebracht konden worden omdat hij, als vader van een gezin van tien kinderen, voor ernstige gevolgen vreesde in het geval dat de Joden zouden worden ontdekt. Daarop werden de onderduikers over diverse adressen verspreid. Overigens wordt door kinderen van koster Dijk verteld dat zoiets vaker zou zijn voorgekomen en dat er schuilplaatsen in de kerk waren ingericht ('achter het orgel en onder de vloer').

Lit.: O.C. Broek Roelofs, *In memoriam Ds. D. Drenth*, in: *Jaarboek 1966 GKN*, 451v.

104. Jan Drenth

(Geboren 26.8.1893 te Hoogeveen, zoon van arbeider Hendrik Drenth en Trijntje ten Brink-overleden 6.9.1972 te Eindhoven).

Christelijk gereformeerd predikant te Broek op Langedijk (7.11.1926), te Amersfoort (12.9.1937) en te Rotterdam-Overschie (20.3.1958-1.12.1963 wegens emeritaat); gehuwd op 2.11.1926 te Hoozeveeën met **Geesje Tijmes** (geboren 9.7.1899 te Beilen, dochter van bakkersknecht Jan Hendriks Tijmes, weduwnaar van Marchje Hunse, en Marchje Pieters Timmerman-overleden 22.9.1973 te Eindhoven), zuster van ds. Jacob Tijmes Jzn. (1901-1995), tijdens de oorlogsjaren christelijk-gereformeerd predikant te Nunspeet (1936-1960) en gehuwd 1) met Arentiena Henderika de Jonge en 2) met Geesje Timmerman-22.9.1973 Eindhoven).

Ds. Drenth droeg zorg voor onderduikers (ook Joodse). *”Ook dominee J. Drenth was betrokken bij ondergrondse activiteiten. Zo werden ontsnapt uit kamp Amersfoort opgevangen in de pastorie... De Duitsers doen bij hem een inval voor huiszoeking”*. Lit.: W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*.

105. Alexander (San) Hubertus van Drooge Jr.

(Geboren 15.4.1916 te Deventer, zoon van ds. Alexander Hubertus van Drooge Sr. [1875-1942], doopsgezind predikant te Holwerd-Blija en te Deventer, hulpprediker te Warga [1939-1942], en Geelke Wiering-overleden 1993), Proponent (20.6.1939); doopsgezind predikant te Makkum en Witmarsum-Pingjum (14.6.1940-1946) en te Groningen-Haren (1.1.1946-1.9.1951); begint in 1951 studie medicijnen en studeert in 1955 af als arts; zendingsarts in Nigeria (voor één jaar), arts Psychiatrisch Centrum ‘Licht en Kracht te Assen en huisarts Inrichting ‘Beileroord’ te Beilen; bijstand in het pastoraat Nederlands Hervormde Kerk van Wedde (1981-1988) en Oude Pekela (1984-1988); gehuwd met de psychologe, later psychotherapeute **Eddy Kunne ter Haar** (geboren 7.11.1920 Oosterwolde, dochter van dr. Barend ter Haar Dzn. [1892 Warga, Idaarderadeel, achterkleinzoon van de Utrechtse hoogleraar kerkgeschiedenis, dichter en letterkundige Bernard ter Haar-1986 Hellen-doorn], tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Diepenveen [1930-1958], en mr.dr. Reinette Schnitger [1894 Almelo-1991 Meppel]; later zijn ze gescheiden. Eddy K. (van) Drooge-Ter Haar begon op 88-jarige leeftijd nog aan een studie wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Groningen en behaalde op 23.9.2013 haar bachelor, waarmee ze de oudste student was die ooit in Groningen was afgestudeerd. Ze was toen woonachtig in Hoozeveeën en oefent daar nog steeds een psychotherapiepraktijk uit aan de Tapuitlaan 53.

Het echtpaar Van Drooge raakte al snel betrokken bij de hulp aan onderduikers (en niet meer dan dat: aan gewapend verzet wenste de predikant niet mee te doen) en bood de pastorie aan *‘als herberg voor andersdenkenden, ook voor Joden’* (Sol E. Yoder jr.). Zij ontvingen op 30.1.1997 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze aan Rob(ert) Schweitzer, een jonge Duitse Jood Oppenheimer, Leny Cohen e.a. onderdak hadden verleend.

San en zijn vrouw hadden in Deventer op het Gymnasium les gehad van dr. Levi (Louis) Hillesum (25.5.1880 Amsterdam-10.9.1943 Auschwitz), vader van Esther (Etty) Hillesum (15.1.1914 Middelburg-30.11.1943 Auschwitz). Ds. van Drooge ondernam een poging om de familie Hillesum te redden. *“Ik was predikant geworden in Friesland, Makkum, waar ik bijna automatisch in de illegaliteit rolde. In Amsterdam kreeg ik contact met de befaamde groep van de Boissevain in de Corellistraat (= links-communistisch georiënteerde verzetsgroep CS-6; GCH) en samen hebben we een plan uitgedokterd. We zouden de Hillesums naar de Doopsgezinde kerk aan het Singel brengen en vandaar in het donker naar mijn vertrouwde Workumer beurtschipper Bonnema. En dan kon de hele familie bij mij in de grote pastorie onderduiken. Mijn toenmalige vrouw, ook een oud-leerlinge van ‘De Pinne’, zei nog: gezellig, dan gaan we samen Homerus lezen. Maar Hillesum hield de boot af. Hij begon wel over Etty. “Je hebt haar gekend, zei hij, je weet hoe werelds, hoe wuft en speels ze was. Ze is nu anders geworden, zo ernstig en vergeestelijkt. Het ontroert me diep om te zien hoe dit meisje zich nu helemaal in dienst stelt van de armsten en oudsten onder ons volk”. Het gesprek ging nog enige tijd verder en het onderwerp werd losgelaten. Hillesum zei: als we onderduiken moet Etty ook mee en die wil dat niet. Ik wil haar niet in gevaar brengen. Etty vindt dat haar plaats hier is. San van Drooge: “Ik ben diep ontroerd weggegaan en liep langs de Amstel en nam mijn hoed af. En dacht bij mezelf: is dat nu dat kleine Jodenmannetje dat voor alles angst scheen te hebben? Wat heeft die man een moed” (De Tijd, 27.11.1981). Dr. Louis Hillesum, zijn vrouw Rebecca (Riva) Hillesum-Bernstein (23.6.1881, Potchel, Russische Federatie-10.9.1943 Auschwitz) en hun kinderen Etty, Jacob (‘Jaap’; 27.1.1916 Hilversum-*

17.4.1945 op het traject Wittenberge-Lüben) en Michael ('Mischa'; 22.9.1920 Wijnshoten-31.3.1944 Auschwitz of Warschau) overleefden de oorlog niet. Het echtpaar Van Drooge liet Joden onderduiken in de pastorie en in de kerk en werd op zeker moment gearresteerd, maar spoedig weer vrijgelaten.

Alexanders oudere broer, Johan Hubertus van Drooge (1.2.1911 Deventer-12.9.1991 Borculo), was getrouwd met Sytske Obbelina Stoffel (17.3.1920-overleden). Het jonge echtpaar woonde vanaf hun trouwdag tot 1944 in Twello. Daar namen ze in 1942 de Joodse baby Ursula (Meijer-)Holzheim (geboren 14.12.1942 Twello) in huis, dochter van slager Helmut Holzheim [geboren 1913] en zijn vrouw naaister Caecilia [Cilly] Mathilde Heumann [geboren 1914], beide gevlucht uit Duitsland en werkzaam bij een groenteboer in Deventer). Toen ze naar Amsterdam moesten vertrekken, zorgde het verzet in Amsterdam ervoor dat de baby bij de Van Drooges terecht kwam. In 1944 vertrokken de Holzheims naar Borculo en zorgde een zus en zwager van Sytske (Henriëtte Stoffel en Henk Bunschoten?) verder voor de kleine Ursula. Zij overleefden de oorlog en emigreerden later naar Australië. Ook Johan en Sytske kenden de familie Hillesum, die eveneens in december 1942 naar Amsterdam moest vertrekken. Sytske stuurde hen regelmatig pakketjes, waarvoor de familie via de lerares, collega van dr. Hillesum en vriendin van Etty, Christina van Nooten (1903-1988), hartelijk bedankte. Op 3.11.2008 werd aan Sytske van Drooge-Stoffel de *Yad Vashem*-onderscheiding uitgereikt, terwijl haar man hem postuum ontving. Archief: app. Laurens e.d.; app. Yoder.

Lit.: H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Overijssel*, 21 en 23; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 169, 179, 189; H.J. Keuning, *In memoriam Alexander Hubertus van Drooge* in: *Doopsgezind Jaarboekje* nr. 88 (1994), 14v.; zie ook *Doopsgezind Jaarboekje* nr. 87 (1993), 174, 187;

Jan Willem Regenhardt, *Micha's spel en de ondergang van de familie Hillesum*, 39; *Yad Vashem*, 265v. (niet vermeld als predikant in de lijst van *Yad Vashem*).

106. Jelle Jan Dijk

(Geboren 10.1.1895 Bozum, Baarderadeel, zoon van ds. Menso Johannes Dijk [1857-1918] en Maaïke Pot-overleden 10.1.1972 te Ermelo, serviceflat 'Croonenburgh', Koningin Emmalaan 29; begraven 14.1.1972 op Algemene Begraafplaats te Leiderdorp, Hoogmadeseweg).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1916); jaargenoten: ds. H. Boswijk (zie daar) en ds. G. Brillenburg Wurth (zie daar); lid NDDD (Forum) en NCSV; kandidaat (30.6.1922); gereformeerd predikant te Woudsend (11.2.1923-26.8.1928) en te Leiderdorp (9.9.1928 tot zijn emeritaat op 10.2.1963; ds. H. Sweepe was daar zijn collega; zie daar). Gehuwd op 22.12.1922 te Bussum met **Eli-sabeth Alida van Bijsterveld** (geboren 15.1.1897, dochter van Pieter van Bijsterveld, scheikundige, beroemd wonderdokter en 'waterkijker' te Rotterdam, en Johanna de Neef-overleden 9.2.1990).

Het echtpaar Van Dijk verloor twee kinderen: Petra Gertrude Mathilde Dijk (21.10.1929-9.1.1935 Leiden) en Menso Johannes Dijk (geboren 25.4.1925), vliegenier, die op 13.1.1956 overleed aan een ernstige ziekte.

"*Hijzelf* (= de Joodse hoorspelacteur Donald de Marcas; GCH) *verbleef in die plaats* (= Leiderdorp, GCH) *verschillende malen bij de Gereformeerde predikant ds. J.J. Dijk*". ... *Mijn eerste eigen adres was bij dominee Dijk, ook in Leiderdorp. In diens gezin keerde ik geregeld terug, het fungeerde als opvang tussen verschillende onderduikadressen*". Donald Morits de Marcas werd op 29.6.1933 geboren te Leiden als enig kind van Martijn de Marcas (1889-1985), eigenaar van de herenmodezaak Wannée op de Botermarkt 17 te Leiden, en Olga Hes (1898-1985). Ze waren beide actief lid van de Joods gemeente te Leiden. Olga de Marcas was een zeer gewaardeerde amateurzangeres en trad begin jaren dertig op met het Toonkunschoor en het Huisvrouwenkoor te Leiden. In het najaar van 1941 werd de 'textielvergunning' van Martijn de Marcas ingetrokken, waardoor hij niet alleen zijn zaak kwijt raakte maar ook zijn huis. Noodgedwongen nam het gezin intrek bij kenissen, de familie Mok aan de Mey van Streefkerkstraat te Leiden. Vandaar werden ze opgehaald door twee politiemensen om op transport te gaan naar Westerbork. Op het moment dat Donald met zijn ouders moest instappen op het station Hollands Spoor in Den Haag, vroeg zijn vader uitstel, omdat hij als voorzitter van de Joodse Raad in Leiden niet gemist kon worden. Dat uitstel werd hem verleend waarop het gezin besloot onder te duiken. Door bemiddeling van mevr. Truus Rensink (die mevr. De Marcas kende als

medelid van een tweetal koren) vond het gezin aanvankelijk onderdak bij de pottenbakker Meindert H. Zaalberg (1907 Leiden-1989 Zwolle; begraven Laarmanshoek, Ommen) en zijn vrouw Truus Zaalberg-Den Braver (1905-2000; begraven Laarmanshoek, Ommen) op de Hoge Rijndijk in Leiderdorp. Zaalberg was een actief verzetsman. De dichter Muus Jacobse (prof.dr. Klaas Hanzen Heeroma; 1909-1972) schreef in 1929 het gedicht *'Aan Meindert Zaalberg, bij het verbranden van zijn werkplaats'* naar aanleiding van de felle brand die toen het werk van jaren vernietigde. Het gedicht verscheen pas in 1943 in *'Het verzezen huis'*, een bibliofiele uitgave van 150 exemplaren. Later Het gezin De Marcas ging later op advies van Zaalberg uit elkaar en zo passeerde de kleine Donald een zestal onderduikadressen, o.a. ten huize van ds. Dijk in Leiderdorp. Vandaar moest hij uitwijken naar Net en Toon Marijnissen in Alphen (NB) en toen ook daar de grond te heet werd onder zijn voeten kwam hij – na nog een kort verblijf bij de familie Dijk – tenslotte als 'weeskind' terecht in het R.K. Jongensweeshuis van de Fraters van Tilburg, Kapucijnenstraat 76 te Tilburg. Daar beleefde hij op 27 oktober 1944 de bevrijding, maar hij kon pas eind mei 1945 terug naar Leiden om herenigd te worden met zijn ouders, die net als hij de oorlog hadden overleefd. Spoedig bleek dat het merendeel van zijn familie (ongeveer veertig personen) in de vernietigingskampen was omgekomen. Na de oorlog studeerde De Marcas Nederlands en vervolgens was hij jarenlang hoorspelacteur, omroeper, cabaretzanger en nieuwslezer bij het ANP en het NOS-Radionieuws. Ook trad hij op met Sonja Bernd't, de artiestennaam van zijn vrouw: Sonja Johanna Ossendrijver (geboren 1938 Amsterdam). Zij was behalve zangeres ook sieradenmaakster en ovuliste.

Docu: VPRO-Radiodocumentaire *'Het mannetje van de radio'* in *'Het spoor terug'*, aflevering 17.1.2017 (samenstelling Gerard Leenders). Gefilmd interview met Donald de Marcas door Esther Göbel voor de tentoonstelling *'Samen weer aan tafel'* in het Stadsarchief van de Gemeente Amsterdam (23.2.-17.6.2018).

Lit.: Hans Blom/ Alphons Siebelt, *40-45 – Leiden*, 65; Muus Jacobse, *Vuur en Wind*, 16-19; Leonard Kastelyn, *Vervolging en bescherming, Joden in Leiden 1933-1945*, 55v.; Gerard Leenders, *Het mannetje van de radio*; Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen*, 257; Tom de Ridder, artikel *'Het Joodse lievelingetje van de frater'*; Alphons Siebelt, *"Hij zit bij de onderduikersbond"*, 161; ds. H. Sweepe, *In memoriam Ds. J.J. Dijk in: Jaarboek 1973 der GKN*, 490v.

107. Jacobus (Jac. of Ko) van Dijk

(Geboren 9.1.1913 te Amsterdam, zoon van Jacobus Johannes Hermanus (Ko) van Dijk, acteur en toneeldirecteur, en Henriëtte Hermina (Jetty) Riecker-overleden 14.4.1984 aan een hartstilstand in bejaardencentrum 'Beukenhof' te Velp; begraven op Begraafplaats 'Heiderust' te Velp; de uitvaart werd geleid door dr. Cornelis Andries Tukker (1938-2007), buitengewoon hoogleraar aan de Evangelische theologische Faculteit te Leuven en aan de Gereformeerde Faculteit van Komarno (Slowakije).

Ook zijn grootvader Cornelis Theodorus Joannes (Kees) van Dijk (1822-1890) was acteur, evenals de kinderen uit diens eerste huwelijk: Wilhelmina Johanna Reyniera van Dijk (geboren 1850), gehuwd met de acteur Johannes Maximus Julianus (Jan) Buderman (1850-1920), Andries Hermanus van Dijk (1852-1920), gehuwd met de actrice Alida Gerdina Kleine (geboren 1863), en Susanna Maria van Dijk (geboren 1862), gehuwd met de Belgische acteur Joannes Jacobus Ludovicus (Jan) Doré (geboren 1853); tenslotte was de acteur Ko (Jacobus Johannes Hermanus) van Dijk (1916-1978) een volle neef van hem.

Jac. van Dijk was vrijzinnig hulpprediker te Eindhoven; vrijzinnig hervormd predikant te Zaltbommel (8.9.1940-27.9.1942) en 's Gravenzande (Evangelische Unie; 1942-1945); daarna orthodox hervormd predikant te Monster (29.7.1945-27.7.1947); hervormd predikant te Putten (3.8.1947-19.12.1948), Gameren (26.12.1948-23.8.1953), Garderen (30.8.1953-28.8.1960); Eduard van Beinum (1901-1959), de dirigent van het concertgebouworkest, logeerde er vaak bij hem op de pastorie en werd met toestemming van de hervormde kerkvoogdij op het hervormde kerkhof te Garderen begraven), Nijkerk (4.9.1960-1.9.1965 met eervol ontslag), godsdienstdocent aan en decaan van het Groen van Prinsterer College te 's Gravenhage, en nogmaals predikant te Monster (2.9.1969-30.9.1973); godsdienstdocent aan de Chr. MAVO in Zutphen; bekend door zijn overdenkingen in de Amsterdamse Alledag-Kerk en voor de NCRV-radio; lid van het hoofdbestuur van de SGP

en kandidaat-Kamerlid (1946); in 1952 geroyeerd; op 5.5.1941 te Zaltbommel gehuwd met operazangeres **Louise Francina Victoria (Loes) Snel** (geboren 22.1.1901 te Rotterdam, dochter van Hendrik Snel en Louisa Francina Chastel-overleden), zij was eerder op 27.12.1923 te Rotterdam gehuwd met de dirigent en componist Eduard Flipse (26.2.1896 Wissenkerke, zoon van Cornelis Flipse en Geertje Kruis-12.9.1973 Breda; gescheiden op 6.7.1940).

Tijdens de bezetting had hij (ds. Van Dijk) een jonge Joodse onderduiker in huis. Op 19 november 1944, tijdens een razzia, werd ds. van Dijk opgepakt en overgebracht naar Waddinxveen. Aanklacht: opruiing en contacten als verbindingsman met het verzet. Hij stond op de nominatie om via het kamp Amersfoort te worden gedeporteerd naar Dachau. Per vergissing werd hij vrijgelaten. Er werd een 'Van Duijn' afgeroepen, maar Van Dijk dacht dat hij werd bedoeld. Teruggekeerd in Naaldwijk legde hij zijn ambt neer, omdat hij voelde dat hij geen boodschap meer had. Hij brak met de (vrijzinnige) Evangelische Unie. Niet lang daarna werd hij beroepen door de hervormde gemeente van Monster.

Lit.: M. van Kooten, VDM, *Het wonder van het Westland – Episoden uit het leven van ds. Jac. van Dijk*; Jan Ridderbos, *Predikanten in de Frontlinie*, 140; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk II*, 352v.

108. Meindert Jacob van Dijken

(Geboren 27.2.1905 te Groningen, zoon van koopman Hendrik van Dijken en Frouke Sterenberg-overleden 6.2.1988 te Epe; begraven begraafplaats Nieuwe Begraafplaats aan de Eperweg te Nunspeet.

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (4.10.1926); jaargenoten: ds. C.B. Bavinck (zie daar), ds. E.G. Buitenbos (zie daar), ds. J.C. Everaars (zie daar), ds. K. Hart (zie daar), ds. J. Hessels Mulder (zie daar) en dr. W. Volger (zie daar); lid NDDD (Demosthenes) en NCSV; kandidaat (27.5.1932); gereformeerd hulpprediker te Groningen (1.10.1932-15.6.1934); gereformeerd predikant te Oostkapelle (8.7.1934-23.5.1937), te Nunspeet (6.6.1937-12.6.1949) en te Amsterdam-Noord/Buiksloot (26.6.1949-5.4.1970 wegens emeritaat); gehuwd op 25.6.1934 te Groningen met **Sijtsia Eelkje van der Gang** (geboren 25.8.1909 te Dantumawoude, gemeente Dantumadeel, dochter van koopman Wijbe van der Gang en Zwaantina Berendina Broekhuizen-overleden 13.12.1997 te Epe).

Ds. Van Dijken had tijdens de oorlog de leiding van de Nunspeetse LO, die aan tal van onderduikers – Joodse en andere – een veilig onderkomen bood. Hij onderhield geen contact met de organisatie die het 'Verscholen Dorp' runde in de Soerense Bossen aan de Pas Op-weg te Vierhouten, waar van februari 1943 tot 29.10.1944 honderden onderduikers, onder wie veel Joden, een veilig onderdak vonden. Na de oorlog beklagde Van Dijken zich daarover: "*Voor de oorlog waren ze ('Opa Bakker' = Dionysius Bakker [1879 Dubbeldam-gefusilleerd 2.3.1945 met 47 andere verzetsmensen bij Varsseveld] en 'tante Cor' = Cornelia Bakker-Van Rheenen [1900-1989] buitenstaanders, na 1940 bleven ze dat. Na de oorlog klaagt ds. van Dijken, de Nunspeetse vertegenwoordiger van het protestants-christelijke verzet, de LO: "Ze deden net of de LO niet bestond. Lenstra (= de student Gerben Andries Lenstra; 1917 Amsterdam-6.3.1945 KZ Neuengamme) en zijn groep bekosttoofden alles en lieten de LO overal buiten". (Jeroen Thijssen).*

Op 29.10.1944 werd het dorp overvallen, nadat twee SS'ers –een Duitser en een Nederlander – tijdens een patrouille iemand hoorde hout hakken: het bleektijdens een jachtpartij bij toeval hadden ontdekt; van de daar aanwezige onderduikers en verzorgers werden 8 Joodse onderduikers gearresteerd en later in de buurt gefusilleerd (zie ds. H. Boswijk). In totaal wisten 87 onderduikers en 15 geallieerde vliegers te ontsnappen. Later werden de belangrijkste verzorgers van het kamp, te weten 'Opa' Bakker, Dirk Vierhout (1895 Nunspeet-gefusilleerd 7.10.1944 Apeldoorn), vader Pieter Bastiaan Jan IJerman (1896 Diemen-gefusilleerd 2.3.1945 bij Varsseveld) en zoon Abram Arie IJerman (1925 Nunspeet-gefusilleerd 2.3.1945 bij Varsseveld) bij wijze van represaille terechtgesteld.

Ds. van Dijken onderhield wel een nauwe connectie met de verzetsman ('De Geus', OD, NBS) Willem van Rees (1919-1976, schoonvader van dr. Maarten Johan Aalders, Amstelveen): Van Rees had n.l. na een overval van de *Sicherheitspolizei* enkele dagen op de pastorie in Nunspeet ondergedoken gezeten. Wel zeker heeft de LO-afdeling Nunspeet alles in het werk gesteld om alle onderduikers die het 'Verscholen Dorp' hadden weten te ontvluchten elders op de Veluwe onder te brengen (zie nogmaals ds. H. Boswijk te Elburg).

Lit.: M.J. Aalders, artikel 'Het verzetsleven van Wim en Nel van Rees 1940-1945'; D. Kooistra, *In memoriam Ds. M.J. van Dijken*, in: *Jaarboek 1989 der GKN*, 507vv.; H.J. van Nijnatten-Doffegnies, *Het Geheime Dorp*; Samuel en Pearl Oliner, *De altruïstische persoonlijkheid*, 92, 160; Jeroen Thijssen, *Het verborgen dorp – Ondergronds leven op de Veluwe 1943-1944* A. Visser, *Het Verscholen Dorp – Verzet en Onderduikers op de Veluwe*.

109. Engelbert (Bert) Dijkhuis

(Geboren 8.4.1912 te Warns, zoon van de onderwijzer Jurrien Dijkhuis en Fennechien Kuilman-overleden 8.6.1965 te Groningen, begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Zeist).

Theologische studie aan de Rijksuniversiteit Groningen (woonde er op de adressen Nassaulaan 18a, Heereweg 95 en Oosterhaven 3); hervormd predikant te Wijnjeterp/Duurswoude (30.8.1936-30.3.1941), Oldemarkt/ Paaslo (6.4.1941-30.9.1945), Haarlem (1945-1958; woonde er op het adres Kleine Houtweg 41) en Zeist (3.6.1958-8.6.1965; woonde op het adres Slotlaan 312 te Zeist); gehuwd 1) op 26.8.1936 te Oldehove met **Aukje Johanna Bos** (geboren 28.2.1908 Doniawerstal, dochter van Jan Engbert Bos en Trijntje Norel-overleden 27.2.1992 Bilthoven; gescheiden 5.5.1958) en 2) op 3.6.1958 te Zeist met apothekeres **Johanna Maria (Mies) van Zanten** (geboren 26.2.1915 te Zeist, dochter van Dirk van Zanten en Maria Elisabeth Matveld-overleden 11.3.1999 te Zeist); ook zij was eerder gehuwd geweest.

Ds. Dijkhuis was nauw betrokken bij het verzet in en om Steenwijk, met name bij de zorg voor de talloze onderduikers in dat gebied (o.a. Joodse). Hij werkte daar samen met o.a. ds. Willem van Gelder te Blankenham (zie daar).

Op zeker moment haalde hij zijn jongere broer Johannes ('Zwarte Joop') Dijkhuis (geboren 18.2.1922 te Nieuwe Pekela-verdronken 3.11.1944 bij Loevestein) naar Steenwijk. Joop studeerde aan de MTS te Groningen; probeerde via de kustvaart naar Engeland te ontkomen, maar omdat hij dan bij de *Kriegsmarine* zou moeten worden ingelijfd, dook hij onder. Aanvankelijk werkte hij voor 'Trouw', later voor de L.O. en de K.P. Hij hielp met het onderbrengen van onderduikers, Joden en Engelse piloten, bemachtigde distributiebescheiden voor hen, smokkelde wapens en regelde samenwerking tussen de verzetsgroep Steenwijk en een groep in Stadskanaal. Tijdens een poging belangrijke informatie over te brengen naar bevrijd gebied kwam hij om het leven (verdronken in de Waal, nadat zijn bootje door Duitse soldaten onder vuur was genomen). Hij werd begraven in een Eregraf op de Nederlandse Hervormde Begraafplaats te Nieuw Pekela. Daar werd ook een straat naar hem genoemd.

Lit.: Willem Muste (eindred.), *Stenen, Namen, Portretten*, 42; E. Schreur, *Geschiedenis van de kerken van IJsselham, Paaslo, Oldemarkt*, 22.

110. Jan Dijkstra

Vrij evangelisch evangelist, verbonden aan de vereniging "Tot Heils des Volks" in de Amsterdamse Jordaan. Hij opereerde vanuit een zaaltje aan de Bloemgracht. De onderwijzer H.M. van Randwijk (1909-1966), die dankzij de bemoeienis van ds. J.J. Buskes (zie daar) sinds 15.6.1937 hoofd was van de aan de vereniging gelieerde Eben-Haëzerschool in de Bloemstraat, zette na de Februaristaking van begin 1941 een organisatie op om de mensen die ten gevolge van de staking hun baan hadden verloren financieel bij te staan. Evangelist Dijkstra verschafte hem de adressen van werkeloze stakers.

"Weliswaar was de afsluiting van de Jodenbuurt (die ten tijd van de Februaristaking had plaatsgevonden, GCH) maar tijdelijk geweest, het was voorspelbaar dat de wijk op korte termijn voorgoed van de rest van de stad zou worden geïsoleerd. De bewoners zouden dan als ratten in de val zitten. Dijkstra stelde voor de Jodenbuurt in te gaan om de mensen te bewegen te vluchten en onder te duiken zolang het nog kon. Dijkstra had her en der in de Jordaan en omgeving leegstaande kamers en verdiepingen gehuurd (met geld dat hij op dat moment niet had). Daar konden de vluchtelingen voorlopig onderdak worden gebracht. Het plan was om 's nachts de mensen uit de Jodenbuurt over te brengen naar de Jordaan. Vooral dat nachtelijke kruip-door-sluip-door-aspect van Dijkstra's plan trok Van Randwijk niet erg aan, maar zoals hij zelf later schreef, durfde hij tegen Dijkstra niet goed nee te zeggen. Alles kon en alles moest. In maart (1941) trokken Dijkstra en Van Randwijk 's avonds de Jodenbuurt in. ... Vermoedelijk hebben twintig à vijfentwintig mensen op deze manier de Jodenbuurt verlaten. Uiteraard moesten ze geld en eten krijgen en dus werden de

vluchtelingen opgenomen in het door Van Randwijk en Dijkstra opgezette distributieschema”.

Later ging ook de ‘Vonk’-groep (die het linkse illegale blad ‘De Vonk’ verspreidde) deelnemen aan het distributienetwerk voor geld en bonnen dat door van Randwijk en Dijkstra was opgezet. Zie ook F.A. Stroethoff.

Lit.: Dr. O.W. Dubois en Krijn de Jong, *Aan de minste van mijn broeders – Het werk van ‘Tot heil des volks’ 1855-2005*; Gerard Mulder en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 146v., 152 en 178.

111. Rients (Johannes) Dijkstra,

(Geboren 12.5.1883 te Franekeradeel, zoon van Johannes Pieters Dijkstra, ‘hoofd ener school’, en Aafke Jans Systra (Zijlstra)-overleden 11.3.1956) te Putten.

Kerkhistoricus en hervormd hulpprediker te Hemmen (1920) en predikant te De Krim (1920-1924) en te Amsterdam (23.11.1924-30.4.1949 wegens emeritaat; hij woonde op het adres Nassaukade 82 en was sedert 1930 scriba van de Amsterdamse kerkenraad); op 20.7.1910 te Putten gehuwd met **Aaltje van Ganswijk** (geboren 11.10.1885 te Putten, dochter van winkelier Antonie van Ganswijk en Grietje van de Poll-overleden 29.10.1952 te Putten).

De verzetsstrijder Hebe Charlotte Kohlbrugge (1914-2016) woonde gedurende de oorlogsjaren enige tijd op kamers bij de Amsterdamse predikant ds. R.J. Dijkstra. Haar zus Hanna Kohlbrugge, die geweigerd had de Ariërverklaring te ondertekenen en om die reden niet in het onderwijs terecht kon, catalogiseerde daarom de bibliotheek van ds. Dijkstra maar. Op zeker moment, toen de *Sicherheitspolizei* zijn vrouw had meegenomen, omdat ze Hebe Kohlbrugge niet te pakken konden krijgen, sommeerde de zeer rechtzinnige ds. Dijkstra haar om zich onmiddellijk te melden. Ze weigerde uiteraard en mevr. Dijkstra kwam spoedig daarna weer vrij. Hebe schreef later: “*Ds. en mevr. Dijkstra stonden van toen af helemaal open voor de illegaliteit en namen ook Joodse mensen in hun huis*”.

Lit.: Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog*, 100; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 32, 36v., 41; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 193; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 250, 402, 450v.; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 40, 81.

111a. (...), predikant te Amsterdam?

Ds. R. Dijkstra?

“In oktober 1942 zochten Alexander (17.8.1902 Amsterdam-5.1.1977 Benidorm, Spanje) en Saartje Sturhoofd(-Wallage; 5.1.1906 Onstwedde-5.5.1979 Amersfoort) uit Amsterdam een onderduikadres om aan deportatie te ontkomen. Hun twee tiener zoons (o.a. Jacques Sturhofd (23.3.1930 Amsterdam-14.1.2010 Amstelveen) hadden hun toevlucht genomen tot het huis van een geestelijke”.

Lit.: *Yad Vashem*, 478).

112. Hendrik Eelsing

(Geboren 29.12.1896 te Nieuwe Pekela, zoon van arbeider Willem Eelsing en Geertuida Vrij-overleden 28.12.1971 te Oosterbeek; begraven Algemene begraafplaats-Noord, Oosterbeek).

Zevendedagsadventistisch voorganger; zendeling en colporteur in Nederlands Oost-Indië (1925) en in Nederland (daar werd hij voorzitter van de Noord-Nederlandse Conferentie van de Nederlandse Unie der Zevendedagsadventisten, woonplaats Apeldoorn, en waarnemend-voorzitter van de Unie); hij volgde tot 1.9.1939 een opleiding aan het Theologisch Seminarie van de Zevendedagsadventisten te Washington (USA) als voorbereiding op zijn voorzitterschap van de Unie; in november 1942 volgde hij zijn zwager Joseph Wintzen (1874-1949), gehuwd met zijn schoonzuster Jantine Antine Potze (1882-1930) op als voorzitter ad interim voor de duur van een jaar; in 1943 werd hij voorzitter voor onbepaalde tijd; gehuwd op 17.3.1920 te Winschoten met **Heika Potze** (geboren 26.5.1890 te Winschoten, dochter van gevangenebewaarder Wolter Potze en Antje Kapel: zij was de eerste Nederlandse zevendedagsadventist-overleden 23.4.1968 te Oosterbeek; begraven Algemene Begraafplaats-Noord, Oosterbeek).

Op 9.4.1943 werd het van oorsprong Joodse gezin Valk te Groningen – de ouders, schilder Jonas Valk (1910-1991) en Jetta Wallage (1912-1981), waren sinds 1936 als lid aangesloten bij het Kerkgenootschap der Zevendedagsadventisten – met hun kinderen Benjamin (Ben; 10.10.1932-8.7.2007; begraven Selwerderhof, Groningen),

Jacobus, Bartha (geboren 1935), Betje, Gerdina, Levie en Mozes opgepakt en naar kamp Vught gebracht. Vandaar belandden ze een maand later in Westerbork en daar dreigde het gezin gedeporteerd te worden naar Auschwitz. Daarop riep vader Valk ten einde raad de hulp in van voorganger Eelsing. Die meldde zich met doopbewijzen voor het hele gezin bij de wachtpost van Westerbork. Toen die Eelsing weigerde door te laten, duwde de voorganger hem eenvoudigweg opzij en vervoegde zich bij kampcommandant *SS-Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeker (1907-1982). Die ontmoeting leidde ertoe dat het gezin werd ondergebracht in de 'Gedooptenbarak' nr. 73 en voorlopig van deportatie werd vrijgesteld 'auf Grund der Vereinbarungen des Herrn Reichskommissars mit den Vertretern der evangelischen Kirche'.

Interessant is, dat sommige Valk-kinderen te zien zijn op een pas in 1995 ontdekt fragment van de unieke 'Westerbork-film' van de Duits-Joodse fotograaf Rudolf Werner Breslauer (1904 München-1944 Auschwitz). Het is een opname van de kerkdienst die op 5.3.1944 onder leiding van de gemengd-gehuwde Duits-joodse predikant Bruno Gustav Julius Franz Benfey (1891-1962; zie ds. N.R. Hefting en ds. A. Mulder) gehouden werd in de registratiezaal van kamp Westerbork. Daarbij waren gedoopte Joden uit barak 73 aanwezig, maar ook anderen, die een vals doopbewijs hadden weten te verkrijgen. We zien de predikant 'im Talar' achter een kathedra op een met een wit laken gedekte tafel waarop twee kaarsen staan, een pianist, en een groepje kinderen met daarachter de 'goegemeente'. Deze opname leidde nog tot een rel: een drietal 'voorgangers van de hervormde noodgemeente-Westerbork', te weten de 'zendeling onder de Joden', na de oorlog hervormd predikant Srul (Israel) Tabaksblat(t) (19.1.1902 Kock, Polen-10.2.1992 Amersfoort; crematie 'Daelwijk', Utrecht), de Duitse theologiestudent, na de oorlog hervormd predikant Max Enker (10.8.1913 Keulen-27.5.1983 Amersfoort; begraven Joodse begraafplaats, Nijkerkerveen) en een andere voorganger, David Kornbluth, die tot dan toe om beurten diensten hadden geleid in barak 73 en onmiddellijk door hadden dat het hier een propagandastunt betrof, verliet uit protest de samenkomst. Vervolgens werden ze door een woedende kampcommandant *SS-Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeker (1907-1982) ter verantwoording geroepen en onmiddellijk in de strafbarak opgesloten in afwachting van deportatie. Zo ver kwam het niet omdat de Algemene Synode der Nederlands-Hervormde Kerk tussen beide kwam, maar de drie voorgangers mochten voortaan niet meer in de diensten voorgaan. Uiteindelijk werd de familie Valk zelf op 4 september 1944 toch nog samen met alle andere gedoopten, de 'Alte Kampinsassen' (stateloze Joden die al voor de oorlog in Nederland toevlucht hadden gevonden) en de 'Barnevelders' (groep geprivilegieerde Nederlandse Joden) naar het ghetto van Theresienstadt afgevoerd, waar het gezin op 8.5.1945 werd bevrijd door het Russische leger. Behalve de stateloze gedoopte Joden, die eind 1944 nog allemaal naar Auschwitz werden gedeporteerd en grotendeels omgebracht, overleefden vrijwel alle Nederlandse christen-Joden met de Joden, die een vals doopbewijs hadden verkregen, de oorlog.

Bron: filmspoeltje 'Westerborkfilm' met catalogusnummer F1015 (Archief Eye-filmmuseum, Amsterdam).

Lit.: Kees Broersma en Gerard Rossing, *Kamp Westerbork gefilmd*, 46-50, 69-72, 85, 87, 89; Cherry Duyns, *Achterland*, 270-274; G.C. Hovingh, 'Einer christlichen Konfession angehörig', 125-133; G.C. Hovingh, artikel 'Een stukje van een oor uit den muil van den leeuw' in: *Jaarboek Geschiedenis Nederlands Protestantisme na 1800*, Jaargang 3, 16-46; Bettie Jongejan, artikel 'Wij kwamen uit een hel die oorlog heet' (interview Bartha Westein-Valk en Bettie Valk) in 'Feitelijk en Actueel', jaargang 2 (2012), nr. 2, 10v.

113. Hendrik Willem Eerland

(Geboren 29.10.1914 te Krimpen aan de Lek, zoon van Adrianus Wouter Eerland en Trijntje van der Waal-overleden 5.2.1994 te Putten; begraven Gemeentelijke Begraafplaats 'Schootmanshof' te Putten).

Studie theologie aan Rijksuniversiteit Utrecht, Vrije Universiteit en Theologische Hogeschool der Christelijk Gereformeerde Kerken te Apeldoorn; kandidaat 1941 te Amsterdam; christelijk gereformeerd predikant te Dokkum (9.11.1941), te Lisse (15.8.1948), te Amersfoort (29.6.1958), te Hilversum-Oost (28.3.1968) en te Doesburg (25.7.1974-10.1.1982 wegens emeritaat); gehuwd op 6.11.1941 met **Grietje Ploeg** (geboren 1913, dochter van bakker Wilhelmus Ploeg en Antonia de Visser, overleden 2.4.1996 te Putten).

Haar zuster Jannigje (Janny) Ploeg (1908-1994 Mijdrecht) was in 1933 gehuwd met ds. Marinus Willem Nieuwenhuijze (1901-2002; begraven Hervormde Begraafplaats, Mijdrecht). Een andere zuster, Maria Ploeg (1914-2015), was gehuwd met ds. Jan Willem de Bruin (1913-1977), en een derde, Alida Woutera (Aly) Ploeg, huwde in 1953 ds. Sjouke Wijnsma (30.5.1924-7.5.1990; begraven 'Kranenburg', Zwolle), allen christelijk-gereformeerde predikanten.

De pastorie van Dokkum was een veel gebruikt doorgangsadres voor Joodse onderduikers. "*H.W. Eerland heeft onderduikers aangeboden zich te verbergen in het kerkgebouw van Dokkum*"... (n.a.v. zijn uitspraken tijdens een bidstond op 11.1.1945) "*wordt (hij) opgepakt en naar Leeuwarden gevoerd. De gevangenen genomen predikant wordt echter spoedig weer vrijgelaten*".

Lit.: W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*, 5.

114. Jan Eikema

(Geboren 1.4.1895 te (Hijker)smilde, zoon van schoolhoofd Jan Eikema en Alida Jantina Drenthen-overleden 22.5.1975 te Emmen; begraven Begraafplaats 'Wolfsbergen' te Emmen)

Ds. Eikema studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (uit die tijd kende hij Nanne Zwiép, de latere predikant van Enschede: zie daar); actief lid van de Vrijzinnig Democratische Bond; kandidaat te Smilde (1921); vrijzinnig hervormd predikant te Benningbroek/ Nibbixwoud (18.9.1921-7.6.1925), te Witmarsum (1925), te Godlinze, te Schagen, te Zaandam-West (Bullekerk; -19.7.1942; hij woonde met zijn gezin op het adres Herengracht 92, later Westzijde 134 (NB: op Westzijde 42 woonde toentertijd de bankdirecteur en verzetsstrijder Walraven van Hall [1906-1945; zie hierna] en te Dordrecht (26.7.1942-25.10.1943. korte tijd later werd hij losgemaakt en is hij teruggekeerd naar Zaandam (1943-1951) omdat zijn vrouw ernstig ziek (MS) was en heimwee had; vervolgens was Jan Eikema nog predikant te Stolwijk (11.3.1951-6.5.1956) en te Aartswood-Hoogwood (1956-); na zijn emeritering was hij bijstand in het pastoraat te Valthermond; gehuwd 1) op 2.9.1921 te Oldehove met **Geziena Hermanna (Sien) Nijk** (geboren 8.12.1894 te Steenwijkerwold, dochter van Johannes Nijk, landbouwer te Steenwijkerwold, en Albertje Slomp-overleden 12.1.1951 te Utrecht) en 2) op 21.6.1951 te Stolwijk met pianoleerares **Anna Catharina (Ankie) Remelink** (geboren 29.9.1917-overleden 11.7.1998; begraven Begraafplaats De Wolfsbergen, Emmen), weduwe van Laméris.

Jan Eikema was een actief verzetsman. *Als op 17.1.1942 de Zaandamse Joden naar Amsterdam moeten vertrekken, reageren de Zaandamse kerkgenootschappen snel. Per brief verzoeken ze het Convent van Kerken 'tussenbeide te komen opdat deze maatregelen worden ingetrokken'. Ook gaat er een brief naar het Zaandamse gemeentebestuur: 'Wij zijn van oordeel dat hier gehandeld is in strijd met de Nederlandsche grondwet, die aan alle burgers gelijke rechten toekent, en in strijd met de Goddelijke wetten van recht en moraal'. Eikema bood o.a. onderdak in zijn huis aan de dichter Wisse Alfred Pierre (W.A.P.) Smit (1903-1986), die als reserveofficier was opgeroepen voor krijgsgevangenschap.*

Ook zijn dochter Hanneke ('Miep'; 1925-2012) was lid van het verzet en loodstentallen Joodse kinderen vanuit het westen naar het platteland. *Eén van de koeriers van de Groep-'Bakker'* (= Pieter Bosboom [1915, zoon van een Joodse vader en fervent SDAP'er Wolf Bosboom-1998; Pieter trouwde na de oorlog met de Joodse? Hannah Wolf]; zie ook Corrie ten Boom en ds. Leendert Overduin), *domineesdochter Hanneke Eikema komt via stadsgenoot Guurt van Houten (van Ederen; aardappelhandelaar, Oostzijde 76 Zaandam), een overtuigd communist, met Bosboom in aanraking. Het is 1943. Van de ene dag op de andere reist de student langs geheime organisaties en verborgen mensen. Bijna elke week is ze op stap met Joodse kinderen, vooral in Friesland*". Ook heeft ze levensgevaarlijk koerierswerk voor de ondergrondse gedaan. Op 27 januari 1945 werd ze gearresteerd in een pand aan de Leidschegracht te Amsterdam, waar kort tevoren een aantal belangrijke Nederlandse verzetsmensen verzet was opgepakt, o.a. Walraven van Hall (zie hierboven), de topman van het Nationaal Steunfonds die de acties van het verzet in bezet Nederland financierde. Hij werd later gefusilleerd, Hanneke overleefde de oorlog en vertrok met haar latere echtgenoot naar de Verenigde Staten.

Lit.: Hanneke Ippisch, *Sky*; Erik Schaap, site *Vrijgevochten – Zaanse verzet in Nationaal perspectief (1940-1945)*; Erik Schaap, site *Vrijgevochten – De Zaanstreek in de Tweede Wereldoorlog (5)*.

115. Jan Cornelis van Eizenga

(Geboren 24.12.1905-overleden 13.1.1983 te Zwolle; begraven Begraafplaats 'Bergklooster' te Zwolle; opschrift op de zerk: "*Christus, de bevrijder van de angst*") Hij was theologisch kandidaat te Buitenpost (1938); hervormd hulpprediker te Emmer Erfscheidenveen (1936-14.4.1940), hervormd predikant te Elim (21.1.1940-17.3.1946) en Zwolle (predikant voor maatschappelijk werk vanwege de Nederlands Hervormde Kerk; 1946-1953) predikant-directeur Nederlands Hervormde Stichting voor Maatschappelijk Werk te Zwolle (1953-1965); gehuwd in 1938 met **Martina Jutte** (geboren 17.5.1902 te Leeuwarden, dochter van bakkersknecht Hendrik Jutte en Yke Lanting-overleden 20.9.1991 te Zwolle).

Hij was betrokken bij het verzetswerk van Johannes Post (1906-1944) en Arnold Douwes (1906-1999) in en om Nieuwlande. Zijn gereformeerde collega ds. R.A. Hoogkamp (zie daar) had geen hoge dunk van hem ('*hij was bang en benauwd*'). De Elimse verzetsman Walraad Kreeft (1907-2005; Mr. Pieterswijk H 214; gehuwd 3.5.1930 met Grietje Benjamins [1907-1970 Hoogeveen) maakt echter melding van zijn verzetsactiviteiten: '*In die tijd kwamen er ook evacuees uit het zuiden. Wij kregen ook een paar evacués. Ze hadden gewerkt in Duitsland. Na een bombardement in Krefeld sprongen ze op de trein naar Nederland en kwamen als evacuees mee met de Nederlanders. Maar het waren onderduikers! Hun groep kwam aan in Elim. We konden ons daarvoor opgeven. Toen kregen we een broodmagere jongen van een jaar of 18 (Herbert Koopman) en één van 24/ 25 (Herman Schaper). Ik merkte wel dat het geen zuivere koffie was. Ik vroeg: "Jongens, waar komen jullie weg?". Ze kwamen uit Rotterdam, zeiden ze. We hadden toen in Elim ds. Van Eizenga, Hervormd predikant. Dat was een klein kereltje, doordat hij vroeger Engelse ziekte had gehad. Klein en gedrongen, maar een kop met verstand. Hij en Jan Boertien verdeelden de mensen'. Jan Boertien, de tuinbouwcontroleur. Ik zei tegen Van Eizenga: "Dat zit niet zuiver bij ons". Ik had ook al een paar keer bericht gehad dat ik "die onderduikers" weg moest doen. Ik werd gewaarschuwd door Arend, de broer van een Landwachter: "Wat doen ze met die vreemde jongens, laten ze onze eigen dan nemen", zeiden de mensen in de omgeving. Ik had zelf liever vreemd dan eigen, want eigen werd je te eigen mee en vreemd kon je verder van je afhouden. "Kom maar eens even mee", zei Van Eizenga. Hij belde NSB-burgemeester (Jan Marinus) Veldhuis (1901 Beets-1989; burgemeester van 1944-1945) op. Met zijn forse stem zei hij: "Hier hebben we mensen ingekwartierd in Elim. Ik wil de burgemeester vragen wie verantwoordelijk is voor die personen. Is dat de commissie (de dominee van Elim en zijn helpers), de persoon waar ze geplaatst worden of is dat burgemeester Veldhuis?" Veldhuis zei: "Al de moeilijkheden die daaruit voortkomen zijn voor rekening van de burgemeester van Hoogeveen". Van Eizenga vroeg: "Zeg dat nog eens een keer?" De burgemeester herhaalde het. "Dus Kreeft, je hebt het gehoord", zei de predikant. Ik zei: "Ik heb het wel gehoord, maar als ze iemand pakken ben ik de eerste. Maar goed, laat zo maar zitten". In die tijd zat bij Roelof Smit een Jood in huis. Ook dat was een zogenaamde evacuee. De predikant zei later: "Ik was zo blij dat je bij mij kwam. Ik kon toen eigenlijk alles doen, want ik had er een getuige bij". Hij heeft flink gebruik gemaakt van de situatie en heel wat onderduikers aan een plaatsje geholpen' (A. Metselaar).*

Mevr. Lamberts-Dekker schrijft over hem: *In die tijd stond in Elim de hervormde predikant ds. J.C. van Eizenga. In sommige opzichten was hij meer advocaat dan dominee. De man, die klein van postuur was, liet het altijd voorkomen alsof hij Duitsgezind was. Door sommige mensen werd hem dit zeer kwalijk genomen en het bezorgde hem de bijnaam 'het Duutse domineertie'. ... Ds. Van Eizenga had de euvle moed om een Jood onder te brengen in een NSB-gezin. Hij vond dat de Jood daar het veiligst was. Op een dag meende de koster dat de preekstoel in de kerk eens een goeie beurt moest hebben. Ds. Van Eizenga vond dit niets en wilde het beslist niet hebben. Later bleek, dat er onder de kansel wapens waren verborgen, die na de bevrijding door de Binnenlandse Strijdkrachten werden gebruikt.*

Tenslotte was de predikant getuige van de arrestatie van de vooraanstaande Hoogeveense verzetsman Albert Jan Rozeman (1914 Zaandijk-gefusilleerd 6.6.1944 Waalsdorpervlakte bij Scheveningen; leider Hoogeveense LO) en zijn vader Steven Rozeman (1882 Oosterhesselen-30.1.1945 KZ. Oranienburg) op 20 maart 1944. Lit.: Jannie Lamberts-Dekker, artikel 'Oorlog en verzet in Elim' in: Lammert Hui-zing, Jan Braker, *Hoogeveen 1940-1945*, 155, 248v., 395; Albert Metselaar, *Duikelaars*, 6 en 29v.

116. Dirk van Ekelenburg Drager Verzetshedenkingskruis

(Geboren 24.3.1917 te Vlaardingen, zoon van timmerman Johannes van Ekelenburg en Jacoba van Roon-overleden 11.5.1945 in het *Landeskrankenhaus* Neustadt/ Holstein, *Landkreis* Oldenburg-Holstein; op 17.11.1951 herbegraven op de Gemeentelijke Begraafplaats 'Emaus' te Vlaardingen, E-318; de uitvaartdienst werd geleid door ds. Pieter Johannes Mackaaij [1913-2000], van 1939-1943 hervormd predikant te Nieuw-Amsterdam, na de oorlog secretaris van de Hervormde Raad voor de Zending; ook zijn opvolger in Nieuw-Amsterdam, ds. Jacobus Dirkse (1908-1999; van 1944-1946 predikant te Nieuw-Amsterdam) en de schrijver Anne de Vries (1904-1964) voerden er eveneens het woord; zie onder); ook Van Ekelenburgs jongere broer Hendrik van Ekelenburg (geboren 15.3.1921 te Vlaardingen-overleden 26.7.1943 te Vlaardingen) overleefde de oorlog niet.

D. was hervormd hulpprediker te Nieuw-Amsterdam (1941-1945); gehuwd op 21.5.1942 te Vlaardingen met **Lientje van der Mast** (geboren 8.1.1914 te Haarlemmermeer, dochter van Cornelis van der Mast en Martje Vermeulen-overleden 17.6.1988 te Schiedam).

Het echtpaar Van Ekelenburg ontving op 9.6.1983 de *Yad Vashem*-onderscheiding (hij postuum), omdat het voor veel Joden onderdak had verzorgd in en om Nieuw-Amsterdam. Dirk van Ekelenburg was nauw betrokken bij de verzetsgroep van Andries Kalter (1904 Rotterdam-op 21.3.1945 te Zwolle gesneuveld in een vuurgevecht met de *Grüne Polizei*) ter plaatse en regelde in dat verband ook onderduik-plaatsen voor gevluchte Franse krijgsgevangenen en zwaar gezochte verzetsmensen. Hij onderhield nauwe banden met de bekende verzetsman Arnold Douwes (1906-1999), rechterhand van de bekende verzetsman Johannes Post (1906-1944), die samen enkele honderden Joodse onderduikers hebben ondergebracht en verzorgd in Nieuw-land en omstreken.

Douwes noemt ds. Van Ekelenburg verschillende malen in zijn dagboek: '*Lidia* (van Lier, dochter van Simon van Lier [1885 Rotterdam-4.6.1943 Sobibor] en Sara Duizend [1888 Amsterdam-4.6.1943 Sobibor], *is een Joods meisje dat ik kortgeleden naar Johannes Post* (1906-gefusilleerd 16.7.1944 Overveen) *heb gebracht en dat nu verblijft in het huis van ds. Ekelenburg. De hulpprediker heeft plaats voor een Joodse huishoudster! Ik zal een Jodin bij hem brengen en drie persoonsbewijzen*' (18 juli 1943), en: '*Van Ekelenburg zoekt een onderduikplek voor een niet-typisch Joodse vrouw. Ik heb hem een adres in Emmen gegeven*' (20 juli 1943), en: '*Lidia, die er helemaal niet Joods uit ziet en bij de Van Ekelenburgs in huis is, kwam bij me om Peter* (1918-1996; = Isidor Joseph Davids, zoon van Jacques Davids [1886 Amsterdam-17.9.1942 Auschwitz] en Sara Duizend [1888 Amsterdam-4.6.1943 Sobibor], verloofde van 'Thea', Celina Johanna Kuijper (1923-1944), de koerierster van Johannes Post; zie ds. D.P. Kalkman *te bezoeken. Zij is zijn halfzuster. Peter wachtte haar op in zijn 'kantoor'* (15.8.1943) en: '*Bij Van Ekelenburg haalde ik een paar persoonsbewijzen op die nodig veranderd moesten worden en een paar nieuwe edities van illegale kranten* (9.9.1943).

Eind februari 1945 werd ds. Van Ekelenburg te Schoonoord door de Landwacht gearresteerd op zijn onderduikadres omdat hij het illegale blad '*Luctor et Emergo*' verspreidde. Hij deelde in februari 1945 een cel in het Huis van Bewaring te Assen samen met de schrijver Anne de Vries (1904-1964). Die schreef later – in een In memoriam over hem – *Hij had meer gedaan: hij had het blad niet alleen verspreid, hij had het ook geschreven en gedrukt (...). En verder hadden vele Joden hun leven aan hem te danken. De Duitsers wisten dat niet. Maar wat ze wisten, was voor hen voldoende, om hem tot eind Februari in Assen gevangen te houden.* En in een naoorlogs artikel getiteld 'Gesprek met de doden' schrijft hij over 'Dirk' het volgende: *"Terwijl ik dit schrijf voel ik de ogen van Dirk, zoals hij mij aankeek toen ik de cel binnenkwam waar hij al zat: ernstig, vriendelijk en met een tikje spot dat hem nooit verliet. Ik wist dat ik binnen enkele minuten zou worden verhoord en hij zette mij aan het tafeltje, bracht mij een kop water en liet mij met rust tot ik mijn verhaaltje zou hebben bedacht. Het hielp niet: ik kreeg te horen dat ik doodgeschoten zou worden. Jij hebt me opgebeurd, Dirk, jij hebt mijn schouder gemasseerd, je hebt mij je krib afgestaan – zelf sliep je op de vloer. Het klinkt vreemd, maar wat hebben wij het samen goed gehad! Wij wisten elkaars ruggen, wij baden samen, we deelden de shag, die bij mijn foullering niet was gevonden. Ik mocht jouw scheermesje gebruiken, dat we vastklemden tussen de tanden van een etensvork. Wij wisten tenslotte alles van elkaar en van elkaars gezinnen. De intiemste gedachten spraken wij uit, behalve over het werk: daarover vertelden wij niet meer dan nodig was, om het elkaar bij het*

verhoor niet moeilijker te maken. Wij waren meer dan broers. Toen kwam die morgen dat ik plotseling werd weggehaald. Voor een verscherpt verhoor, dacht ik, en mijn knieën knikten. Jij drukte mij de hand, ik voel dat nog. Jij stak je duim op achter de rug van de mof. Dat was het laatste wat ik van je gezien heb: die duim en je vastberaden gezicht erboven. Op die dag ben ik vrij gekomen. Door een toevalligheid. Door de stomme sentimentaliteit van een nieuwe SD-chef, die een van mijn boeken gelezen had. Jij stierf in Neustadt-Holstein. Waarom jij en niet ik? Je was twaalf jaar jonger, pas klaar met je studie en het hele leven lag nog voor je". Begin maart werd Van Ekelenburg met vele anderen naar KZ Neuengamme gedeporteerd. Hij overleefde ternauwernood, maar overleed kort na zijn bevrijding. De Vries sprak op 17.11.1951 bij Van Ekelenburgs herbegraving te Vlaardingen.

In 1955 vertelde Anne de Vries het verhaal van zijn bevrijding aan de schrijfster Clare Lennart (1899-1972): *"Het duurt even voor hij weer opveert. Dan komen toch de verhalen weer los. Over zijn jeugd, over de schepershonden, die altijd Siep heetten, over de Drentse meisjes, waar hij in alle eer en deugd nog altijd een beetje verliefd op is, over Hilde. Ja, eigenlijk heeft dat blonde wicht hem het leven gered. Hij was gepakt wegens hulp aan een Engelse vlieger en zat in Assen gevangen. Bij een verhoor ontdekte de Ortskommandant dat zijn gevangene de schrijver van Hilde was. Hij had het boek in Duitse vertaling gelezen en het erg mooi gevonden. De volgende dag werd Anne de Vries zo maar vrijgelaten. "Ik kon het bijna niet geloven. Het was een wonder."*

Lit.: *Het Grote Gebod*, I, 187, II, 624; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 76v., 81, 96, 100, 102, 105, 136v., 182, 193, 202v., 276; Clare Lennart, *Op schrijversvoeten door Nederland*, 38; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* 582 en 644v.; Anne de Vries, *In memoriam Dirk van Ekelenburg*, in: *Nieuwe Drentsche Courant* d.d. 23 augustus 1945; Anne de Vries, *Gesprek met de doden*, 83v.; *Yad Vashem*, 271 (niet vermeld als predikant in de namenlijst van *Yad Vashem*).

117. Petrus Eldering

(Geboren 1.8.1868 te Groningen, zoon van Petrus Eldering, directeur Nutsspaarbank, en Petronella Everdina Veenhuizen-overleden 13.3.1954 te Rheden (Gld.). Zijn zuster Helena Alida Eldering (1859-1930) was gehuwd met de cellist Cornelis Joseph Liegeois (1860-1922); zij waren ouders van Netty Henriëtte Liegeois (1888-1961), lerares Frans en gehuwd was met ds. Pieter de Haan (1890-1962; zie daar), tijdens de oorlog predikant te Antwerpen (1924-1957) en via zijn collega ds. A.G.B. ten Kate (zie daar) nauw betrokken bij de 'Dutch-Paris'-ontsnappingslijn voor Joden, Engelandvaarders en geallieerde vliegers.

Petrus Eldering studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (1886); remonstrants predikant te Friedrichstadt aan de Eider (in Sleeswijk-Holstein; 1892-1902; de enige remonstrantse kerk buiten Nederland) en te Rotterdam (1902-1933 wegens emeritaat); vestigde zich te Oegstgeest. Bekend links debater. Gehuwd op 22.4.1908 te Rotterdam met **Frederika Elisabeth Houtman** (geboren 22.3.1887 te Schiedam, dochter van mr. Hendrik Houtman en Anna Sara Antonetta Maria Numan-overleden 21.12.1945 te Oegstgeest).

Hij ving de jonge Joodse vrouw Frieda Rosa Nijkerk (geboren 1909 Amsterdam, dochter van Levie Nijkerk en Sara Kopuit-overleden) in 1942 tijdelijk op in zijn huis te Oegstgeest vanwaar ze later naar een onderduikadres in Amersfoort werd gebracht. Hij zocht haar daar regelmatig op en bracht haar voedselbonnen.

Zijn dochter, de essayiste en hoofdredactrice mr. Petronella Everina (Petra of Pim) Eldering (6.10.1909 Rotterdam-19.6.1989 Amersfoort) was op 28.8.1940 gehuwd met prof.dr. Benjamin Sally Polak (geboren 12.9.1913 Nijmegen, zoon van rabbijn Mozes Samson Polak [1871-1925] en Goldina van der Hove –overleden 24.7.1993 Amsterdam), Joods verzetsstrijder (communist, lid antifascistische studenten-beweging; gaf medische zorg en bonkaarten aan onderduikers en verzetsmensen, werkte mee aan *'De Waarheid'* en *'De Vrije Katheder'*), medicus (huisarts te Amsterdam, van 1941-1943 en 1948- 1978, hoogleraar huisartsgeneeskunde UvA, van 1964 tot 1984), en CPN-politicus (lid gemeenteraad Amsterdam, wethouder van 1946 tot hij afgezet werd in 1948, en lid Eerste Kamer voor de CPN van 1956 tot 1960); hun woning in de Rivierenbuurt te Amsterdam was een centrum van verzetsactiviteiten. Hij scheidde op 26.11.1945 van zijn eerste vrouw, trouwde op 6.8.1947 met 2) Aletta

(Letty) Bronsing (gescheiden 31.3.1950), hertrouwde 3) op 21.7.1950 met zijn eerste vrouw (weer gescheiden 28.8.1969) en huwde tenslotte op 12.9.1977 Mireille Smit, anesthesiste in het Antoni van Leeuwenhoekziekenhuis te Amsterdam.

Lit.: H. Noordegraaf, lemma 'Eldering, Petrus' in: *Biografisch Lexicon*, V, 168v.; Alphons Siebelt, "Hij zit bij de onderduikersbond", 162; *Yad Vashem*, 315? en 720.

118. Dirk van Enk Jr.

(Geboren 28.2.1902 te Kampen, zoon van boterhandelaar Dirk van Enk Sr. en Maria Ruijs [haar moeder Anna Bastiana van Andel, gehuwd met Willem Ruijs [1827-1881], was een zuster van Anna van Andel, de echtgenote van prof. Helenius de Cock 1824-1894, zoon van christelijk afgescheiden predikant ds. Hendrik de Cock en hoogleraar aan de Theologische School te Kampen]-overleden 11.2.1981 in het Streeksiekenhuis te Bennekom; begraven in stilte).

Zijn oudste zus Anna Bastiana van Enk (1895-1971) was gehuwd met dr. Douwe Klazes Wielenga (1896-1972; tijdens de oorlog legerpredikant bij het KNIL, daarna in Japanse krijgsgevangenschap). Zijn oudere zus Willemina Jacoba van Enk (1898-1970) was gehuwd met ds. Andries Adema (1901-1973), tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Ten Boer (1931-1946), zijn jongere broer ds. Willem Jacob van Enk (zie daar; 1904-12.2.1945 KZ Hamburg-Neuengamme), was tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Vries (1930-1945) en net als zijn broer actief in het verzet; en hun jongste zus Willemina Jacoba Woutera van Enk (1908-1988) tenslotte was gehuwd met ds. Jacob Koppe (geboren 1904, zoon van ds. Johannes Koppe [1872-1924] en neef van ds. Engbert Johan Koppe [1868-1956]-overleden 2002), tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Ommen (1937-1944) en Appingedam (1944-1948).

Dirk van Enk studeerde theologie aan de Theologische School der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; kandidaat (1928) en gereformeerd predikant te Zweeloo (7.4.1929-6.12.1931), te Smilde (20.12.1931-2.6.1935) en te Veenendaal (16.6.1935-1.3.1968 wegens emeritaat). Hij was enige tijd lid van de gemeenteraad van Veenendaal voor de ARP.

„Na de vergadering in Zeist (= oprichtingsvergadering van de lokale LO-afdeling, d.d. 26.11.1942) *nodigden Ad* (Arie Johan) *van Schuppen* (1908-1961; sigarenfabrikant; zie prof.dr. G. Brillenburg Wurth en ds. G. Lugtigheid) *en de gereformeerde predikant Van Enk Frits de Zwerver* (= ds. Fredrik Slomp, zie daar) *uit om in Veenendaal een dergelijke vergadering te leiden. Zo werd in Veenendaal een afdeling van de LO (= Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers) opgericht. Het ging toen snel*“.

Lit.: Loek Caspers, *Vechten voor Vrijheid, Oorlog en zverzet op de Utrechtse Heuvelrug*, 61; J. Jonker, R. Huizinga e.a., *Een kerk op weg... 150 jaar Gereformeerden in Appingedam*, 135v.

119. Willem Jacob van Enk

(Geboren 28.6.1904 Kampen, zoon van boterhandelaar Dirk van Enk en Maria Ruijs-overleden 12.2.1945 in KZ Hamburg-Neuengamme; herbegraven Algemene Begraafplaats, Vries).

Ds. Dirk van Enk (1902-1981; zie daar), een oudere broer, was eveneens gereformeerd predikant (en lid van de NCSV) en stond in de oorlogsjaren te Veenendaal (1935-1968); hun drie zusters waren gehuwd met gereformeerde predikanten, respectievelijk Anna Bastiana van Enk (1895-1971) met dr. Douwe Klazes Wielenga (1896-1972), tijdens de oorlog legerpredikant bij het KNIL in NOI, Willemina Jacoba van Enk (geboren 1898-1970), gehuwd met ds. Andries Adema (1901-1973), van 1931-1946 gereformeerd predikant te Ten Boer, en Willemina Jacoba Woutera van Enk (geboren 1908-1988), gehuwd met ds. Jacob Koppe (1904-2002), van 1937-1944 gereformeerd predikant te Ommen en van 1944-1948 te Appingedam.

Ds. Van Enk had samen met Herman Johannes Heersink (zie daar), Evert Nawijn (zie daar) en Pieter Hendrik Wolfert (zie daar) het Gereformeerd Gymnasium in Kampen doorlopen; hij studeerde theologie aan de Theologische School der Gereformeerde Kerken in Nederland aldaar; hij was gereformeerd predikant te Vries (19.1.1930-12.2.1945). Willem Jacob van Enk trouwde op 13.11.1934 te Amsterdam met **Cornelia Adriana Redert** (geboren 25.1.1906 te Amsterdam, dochter van architect Adam Redert en Sijtje van Driel-overleden 19.5.1987 te Hilversum), psychiatrisch arts op Stichting 'Dennenoord' te Zuidlaren. Ze hadden vijf kinderen.

Ds. Van Enk fulmineerde al in de jaren dertig van de vorige eeuw tegen het opkomende nationaalsocialisme en in de jaren van de bezetting ging hij daar onverschrokken mee door. Vooral over de 'nationaalsocialistische rassentheorie en de bloed- en bodemwaan' oordeelde hij uitermate fel. De *SiPo*-medewerker Jan Lamberts (1918-1949; na de oorlog wegens meervoudige moord ter dood veroordeeld en terechtgesteld) zou gezegd hebben: „*Al die Cocksen in Vries zijn door hem verpest; hij is de geestelijke vader van het verzet in die gemeente*“. Gemeenteleden waar schuwden ds. Van Enk meermalen voor de mogelijke gevolgen van één en ander, maar hij deed dat steeds af met „*Een vaste burcht is onze God*“. Hij was ook betrokken bij het werk van de LO-Vries, die zorg droeg voor het onderbrengen en onderhouden van onderduikers, waaronder een aantal Joden. Ds. Van Enk was hecht vriend met de orthodox-hervormde verzetsman Albert Hahn (1885-1945), directeur van een pianofabriek in Tynaarlo, die zelf een aantal Joodse onderduikers in huis had. Zij zoon Gepko ('Sep') Hahn (1919-1945) was actief in een Groningse knokploeg, evenals zijn aanstaande zwager, de arts Gerard Oosting (1917-1944). Albertus en Gepko Hahn kwamen om in het KZ Neuengamme, Gerard Catharinus Oosting werd gefusilleerd bij een onderduikershol in de bossen bij Anloo. Op 16.12.1944 werd ds. Van Enk zelf, samen met een aantal andere verzetsmensen uit Vries e.o.' gearresteerd en opgesloten in het gebouw van de '*Organisation Todt Abschnitt Vries*'. Daar werden ze al dadelijk zwaar verhoord en gemarteld. Vervolgens belandden ze in het Huis van Bewaring te Assen. Ook hier werd ds. Van Enk ernstig mishandeld tijdens de verhoren, maar hij liet niets los. Op 16.1.1945 werd hij tenslotte met 70 medegevangenen (onder wie ook zijn gereformeerde collega ds. M. Geertsema, zie daar) op transport gezet naar KZ Neuengamme. Geen van hen heeft de oorlog overleefd.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 245v.; *Het Grote Gebod*, I, 195. II, 624; Joh. De Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, III, 64v.; George Harinck/ Gert van Klincken, *Van kansel naar barak*, 176, 178, 192; Geert C. Hovingh/ Annemarie van IJsendoorn, *Over het hoofd gezien*, 68vv.; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 132, 142, 167, 189; S. Schoon, *De knokploeg noord-drenthe*, 24, 104, 198.

120. Frederik Jacobsz. Eppinga

(Geboren 10.2.1890 te Harlingen, zoon en zevende kind van Jacob Eppinga en Al(l)egonda Zoete-overleden 1975).

Hervormd evangelist bij de Evangelisatie 'Rehoboth' te Wieringen (-1926), te Terwolde (1926-1930), te Nieuwlande (1930-1946), te Stiens (1946-1955), op Schiermonnikoog (3.4.1955-25.3.1960; laatste evangelist) en te Buitenpost (1960-). Hij was in Nieuwlande ook voorzitter van de kiesvereniging van de Christelijk-Historische Unie (CHU). Gehuwd 1) op 1.10.1912 met **Ietje Gaasterland** (geboren 1885 te Berlicum, dochter van Klaas Gaasterland en Johanna Willems Gijsen-overleden 31.8.1926 te Wieringen) en 2) op 6.10.1927 te Woerden met **Sara Klasina van der Togt** (geboren 1896 te Woerden, dochter van Willem van der Togt en Stiena Geertuida Winters-overleden).

Frederik Eppinga en Sara Klasina Eppinga-Van der Togt werden op 7 6.1983 door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de volkeren' omdat ze onderdak boden aan een Joodse onderduiker. Ze kregen deze onderscheiding op voordracht van de verzetsman Arnold Douwes (1906-1999), maar die was in zijn dagboek bepaald niet erg over de evangelist te spreken. Hij schreef op 25 februari 1944: '*De evangelist Eppinga probeerde me allerlei moeilijkheden en verontschuldigingen aan te praten. Hij verweet me ook omdat ik een (Joodse GCH) jongen bij hem geplaatst had met de belofte dat het maar voor vier dagen zou zijn, maar dat het inmiddels al een maand geleden was! Uiteindelijk ben ik na een lange woordenwisseling maar weggegaan, met de mededeling dat ik bijzonder in hem teleurgesteld was en dat ik (de onderwijzer Seine) Otten om hulp zou vragen, want bij hem was altijd alles mogelijk*'. Douwes was duidelijk niet rancuneus: hij gunde ook de Eppinga's hun onderscheiding.

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 177, 194, 299; Arie van der Stoep, *Schiermonnikoog – In het voetspoor van monniken*, 154-157, 214, 309; Jacob J. Visser, *Kerkelijk leven op Schiermonnikoog in de laatste anderhalve eeuw*, 24; *Yad Vashem*, 277v.

121. Jacob Eringa

(Geboren 5.12.1894 Gau, Wymbritseradeel, zoon van ds. Pier Eringa [1858-1913] en Ruurdje Boschma-overleden 26.8.1958 Baarn, in het huis van zijn oudste zoon Jan Pier Eringa; begraven begraafplaats bij het Groene Kerkje, Oegstgeest).

Theologische studie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1914); jaargenoot van ds. A. Ringnalda (zie daar), ds. C.J. Sikkel (zie daar) en ds. P. van der Spek (zie daar); lid NDDD (Forum); kandidaat (29.3.1919); gereformeerd predikant te Engwierum (16.11.1919-23.7.1922), Nieuwe Pekela (30.7.1922-11.11.1928) en Oegstgeest (18.11.1928, opvolger van dr. K. Schilder-1.1.1958 wegens emeritaat), het gezin woonde in het Wilhelminapark te Oegstgeest; gehuwd 5.12.1927 te Groningen met **Elizabeth Eland Andriessen** (geboren 21.7.1905 te Groningen, dochter van handelsreiziger Jochem Andriessen en Antje Visser-overleden 1.6.1975 Leiden, Diaconessenziekenhuis).

Zijn broer ir. Dirk Eringa (geboren 16.6.1896 te Gauw, Wymbritseradeel), ingenieur bij Philips te Eindhoven, gehuwd op 18.5.1921 te Bolsward met Johanna Jantje op 't Holt (geboren 16.4.1895 te Beetgum, dochter van ds. Jacob op 't Holt [zie daar] en Jantina Rensina Niks-overleden), boden onderdak aan aan het Joodse meisje Evalina Sophie Kats (geboren 1924 Meppel, dochter van Salomon Kats en Paulina Khan-overleden 2016 Amsterdam).

Het tweejarige Joodse meisje Trudy Saksioni, dochter van diamantbewerker Levie Saksioni (1913 Amsterdam-1944 Auschwitz) en Anna van Witsen (1917 Amsterdam-1944 Auschwitz), werd door haar oom Willem Saksioni (1916 Amsterdam-1949 Amsterdam) in 1942 uit de handen van haar ouders gerukt, toen ze op het punt stonden te worden weggevoerd, en ondergebracht bij haar grootouders, Simon Levie Saksioni (1890 Amsterdam-1966 Amsterdam) en Trijntje (Truus) Saksioni-Houten (1889 Enkhuizen-1969 Amsterdam). Haar ouders en haar broertje Joseph dat in 1943 Westerbork geboren werd, stierven op 11.2.1944 in Auschwitz. Later werd Trudy bij Hendrik Glasbergen (1911-1998) en Antje Glasbergen-Korpelshoek (1915-2001) in Rijnsburg – ze bewoonden met hun beide dochters een grote boerderij – gebracht door 'een domineesdochter uit Oegstgeest' (= mr. Annelies E. Touwen-Eringa, gehuwd met Bert Touwen, zoon van ds. Lourens Touwen? Zie daar). Of was het ds. Eringa zelf, zoals de site katwijkinoorlog.nl vermeldt? De burens kregen te horen dat het een weeskind was uit Rotterdam. Na een schietpartij in de Dubbele Buurt in Rijnsburg (17 januari 1944), waarbij de beruchte Jodenjager Willem de Groot (1905-1944) uit Leiden werd doodgeschoten door Jan Wildschut (1913-1945), lid van de KP van Johannes Post, werd Trudy tijdelijk ondergebracht in Zoetermeer en later bij een zus van mevr. Glasbergen in Voorburg. Ze overleefde de oorlog, trouwde met David Jeger en kreeg twee kinderen.

Overigens heeft de schrijver Jan Wolkers ds. Eringa na de oorlog vereeuwigd in zijn verhaal *'Dominee met strooien hoed'*: „*Had ik de fiets die tegen een paal stond al herkend aan de dubbele stang en het in een verchroomd montuur gevatte belastingplaatje rond de stuurstang, dat ik mij helemaal omdraaide om te zien wie er achter de kleren zat die eroverheen gehangen waren? Met geopende mond bleef ik staan. Daar zat onze dominee. Zijn ogen waren gesloten in de schaduw van de rand van een platte, ronde strooien hoed die schuin naar voren op zijn hoofd stond. De bandjes van zijn badpak waren zover omlaag geschoven dat zijn donkerbruine tepels zichtbaar waren waar zwarte haren uit krulden, zijn handen lagen op zijn dijnen met de handpalmen naar boven gedraaid. Ik zag aan zijn duimen die recht op stonden dat hij niet sliep. Zijn vermoeide grijze ogen gingen open en probeerden mij aan te kijken, maar zijn blik bleef gevangen in de schaduw van zijn strooien hoedrand. Hij opende zijn mond alsof hij iets zeggen wilde, zijn onderkaak bleef trillend hangen. Ik keerde mij om en rende weg“.*

Lit.: J.D. Boerkoel, *In memoriam Ds. Jac. Eringa* in: *Jaarboek 1959 der GKN*, 491v.; *Een veilig nest voor vervolgd*, 95v; Jan Pier Eringa, *Oorlogsherinneringen van Jan Pier Eringa* in: *'Over Oegstgeest'*, 27e jaargang nr. 1 (mei 2015); Jan Wolkers, verhaal *'Dominee met strooien hoed'* in *'De Gids'*, Jaargang 125 (1962), 91-122.

122. Johannes (Jo) Cornelis Everaars

(Geboren 24.2.1908 te Bergen op Zoom, zoon van Jan Everaars en Anthonetta Freeman-overleden 17.11.1984 Hoogeveen);

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1926); lid NDDD; jaargenoten: ds. C.B. Bavinck (zie daar), ds. E.G. Buitenbos (zie daar), ds. M.J. van Dijken (zie daar), ds. K. Hart (zie daar), ds. J. Hessels Mulder (zie daar) en dr. W. Volger

(zie daar); kandidaat (11.11.1932); gereformeerd hulpprediker te Sloten (26.1.1936-18.5.1941) en predikant te Sloten (18.5.1941-19.5.1946), te Brussel (voor Denderleeuw; 23.6.1946-7.12.1948), te Venlo (19.12.1948-3.7.1966) en te Sint Jacobiparochie (7.8.1966-1.5.1973 wegens emeritaat); woonde daarna te Hoogeveen; gehuwd met **Anna H. Rebel** (dochter van Mijndert Rebel en Johanna Cornelia Hageman). Het Joodse echtpaar Louis Abram de Vries (1915 Amsterdam-1994 Amsterdam) en typiste Elisabeth de Vries-Scheffer (1916 Amsterdam-1957 Amsterdam; L.A. de Vries hertrouwde later met Elisabeth Cornelia Lambert) vond tijdens de oorlog een onderduikplek bij bakker De Boer in Balk. Mevr. De Vries raakte in die periode zwanger. „*Toen de bevalling aanstaande was, werd zij ondergebracht bij de gereformeerde dominee Everaars in Sloten. De vrouw van de dominee was namelijk verpleegster geweest en zij kon best de helpende hand bieden bij de bevalling. Zonder problemen beviel mevrouw De Vries van een gezonde dochter. Het meisje werd Eva Anna Tiertje genoemd naar haar moeder, mevrouw Everaars en mevrouw De Boer*“.

Lit.: Jan Oosterhoff, Joke Key-Alta en Piet Bode, *Gescheurd Land – Gaasterland-Sleat 1940-1945*, 122; Piet Torenbeek, *In memoriam Ds. J.C. Everaars*, in: *Jaarboek 1985 GKN*, 541v.

123. Frederik Karel van Evert

(Geboren 27.1.1903 te 's Gravenhage, zoon van Gerardus van Evert en Maria Klasina Laubertsheimer-overleden 31.1.1943 te Vught)

Hij was aanvankelijk onderwijzer; daarna studeerde hij theologie aan Rijksuniversiteit Leiden (1924); proponent te 's Gravenhage (1929); hervormd predikant te Zoutelande (4.9.1932; voorganger van ds. W. Oosthoek: zie daar) en Loosduinen (Bethelkerk; 27.1.1937-31.1.1943); gehuwd met **Peternella Jacoba Baauw** (geboren 28.4.1905 te 's Gravenhage, dochter van Dirk Lodewijk Baauw en Johanna Maria Smits-overleden).

Ds. Van Evert werd op 22.8.1941 gearresteerd omdat hij zich in zijn prediking nogal 'deutschfeindlich' had uitgelaten. In oktober 1941 kwam hij weer vrij. 'Ds. Van Evert kwam in woord en daad tegen de overweldigende in verzet onder meer door hulp aan Joodse onderduikers' (oud-scriba D. van den Brand, geciteerd door Hans van Spanning). In oktober 1942 werd hij weer gearresteerd nadat hij had geprobeerd een paar Joden ('mensen uit zijn wijk') uit Westerbork weg te halen. Na drie weken verblijf in het 'Oranjestad' te Scheveningen, werd hij overgebracht naar het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort. "Zeer verzwakt en volkomen uitgehongerd werd hij half januari (1943) naar Vught getransporteerd". Hij ontmoette er o.a. ds. J.C. van Dongen (zie daar). Kort daarna overleed hij in Kamp Vught. Dr. A. van der Hoeven (zie daar; een studiegenoot?) schreef een *In Memoriam* over hem.

Lit.: D. van den Brand, artikel 'De eerste predikant – ds. F.K. van Evert (1937-1943)' in: 'Betheltaal' jaargang 20 nr. 7 (16.6.2013), 8; Dr. A. van der Hoeven, *Een getuige des Heeren – Korte levensschets van ds. F.K. van Evert* (1946); G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 86; dr. Hans van Spanning, artikel 'De eerste jaren van de Bethelkerk' (Loosduinen) in: 'Betheltaal' jaargang 20 nr. 7 (16.6.2013), 2-7; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 580, 599v. en 625vv.

124. Nicolaas Jacob Arnold van Exel

(Geboren 3.5.1906 te Utrecht, zoon van winkelier Gerardus Adriaan van Exel en Goverdina Jacoba Verkouteren-op 21.9.1944 voor zijn pastorie aan de Dorpsstraat in Renkum dodelijk getroffen door granaatscherven, samen met ir. Gerrit Maas (1904-21.9.1944 Oosterbeek, een vriend uit Arnhem, met wie hij tijdens een gevechtspauze de buurt introk om te helpen; ook diens zoon Bert Maas [1926-omgekomen 28.3.1945] overleefde de oorlog niet; beide liggen begraven op Begraafplaats Heiderust te Rheden: opschrift steen: "Zijn doen is majesteit en heerlijkheid. Psalm III: 3'). Aanvankelijk werden ds. Van Exel en Gerrit Maas begraven in de tuin van de pastorie; ds. Van Exel werd later overgebracht naar de Algemene Begraafplaats-Zuid te Oosterbeek (vak C, grafnr. 1041).

Hij studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1.10.1926); lid NDDD en NCSV; jaargenoten: ds. H.J. Heersink (zie daar), ds. B.A. van Lummel (zie daar) en ds. H. Post (zie daar); kandidaat (6.2.1931), doctoraal (4.7.1939); gereformeerd predikant te Strijen (1.11.1931-20.6.1937), te Beekbergen (11.7.1937-6.2.1944; in 1939-1940 reserve-veldprediker bij het 8^e Regiment Infanterie, IIde Le-

gerkorps, aan de Grebbe (mei 1940; raakte daar gewond aan zijn been en werd verpleegd in Dorsten, Westfalen) en inslotte predikant te Oosterbeek (13.2.1944-21.9.1944); op 17.9.1931 te Utrecht gehuwd met **Maria Catharina Dekker** (geboren 29.5.1905, dochter van koopman/ orgelfabrikant Anton Samuel Jacobus Dekker en Adriana Wilhelmina Vertregt-overleden 22.8.1992 te Oosterbeek). Zij was een zuster van Jannetje Dekker (1899-) die gehuwd was met dr. Kornelis Sietsma (zie daar) en van de orgelfabrikant Jan Adriaan Dekker (1902-1991). Ds. Van Exel zette (begin 1943?) samen met zijn vrouw in zijn gemeente Beekbergen een eigen post voor hulp aan onderduikers op. Het bejaarde Joodse echtpaar Moses Rosenbach, (1887 Groningen-1975 Amsterdam), fourniturenwinkelier, en Dientje Rosenbach-de Swaan (1888 Groningen-1971 Amerfoort) uit Amsterdam, Utrechtsestraat (113hs.?) en veehandelaar Isidoor de Winter (1903, Gendringen, zoon van Jacob de Winter en Rika Heilbron-1984 Apeldoorn. Zijn zus Julia de Winter (1898 Gendringen), die gehuwd was met Isaac Lievendag (1901 Borne), kwam met man en twee kinderen Josefina Regina Lievendag (1934 Borne) en Jacob Nathan Lievendag (1936 Borne) op 4.6.1943 om in Sobibor) en Lina de Winter-Lievendag (1899 Borne, dochter van slager Nathan Lievendag en Josephine of Fina de Vries uit Nordhorn-1984 Arnhem; haar broer en twee zussen met hun partners en kinderen kwamen om in Auschwitz en Sobibor) uit Apeldoorn zaten tijdens de oorlog ondergedoken bij het echtpaar Dirk Hoogendoorn (1895-1987) en Geertje Hoogendoorn-Heijkoop (1899-1983) te Beekbergen. *“Behalve hun dominee en één van de evacuees wist niemand van de aanwezigheid van de Joodse onderduikers af”*.
 Bibl.: Ds. N.J.A. van Exel en Ds. Joh. Gerritsen Jr., *Ons werk aan de Grebbe* (Amsterdam, 1940); *Het oorlogsprobleem, dogmatisch-ethische studie over christendom en oorlog* (postume diss.; Amsterdam, 1947).
 Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 238; *Het Grote Gebod*, I, 228v.. II, 625; H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Overijssel*, 15; E.I.F. Nawijn, *Koninklijk onderscheiden. Levensschets van Ds. N.J.A. van Exel; Yad Vashem*, 404.

125. Dr. Johan (Jo of Jopie) Eijkman

(Geboren 28.7.1892 te Amsterdam, zoon van Leonard Pieter Hendrik Eijkman, leraar Engels, en Jacoba Petronella Plantenga-overleden 22.1.1945 Amsterdam, Antoni van Leeuwenhoekziekenhuis; begraven op ‘Zorgvlied’ te Amsterdam; nr. 6-109).

Zijn broer Pieter Eijkman (1889-1945) was administrateur van de suikerfabriek Balapoelang te Tegal op Midden-Java en kwam om het leven tijdens de Bersiapperiode. Joop Eijkman was hervormd theoloog en sociaal werker; directeur van de Amsterdamse Maatschappij Voor Jongemannen (A.M.V.J.); in de dertiger jaren onderhield hij contacten met predikanten van de ‘*Bekennende Kirche*’ in Duitsland; Johan Eijkman trouwde op 28.3.1922 te Nijmegen met **Elisabeth Catharina (Bep) Haspels** (geboren 14.9.1895 te Nijmegen, dochter van aannemer Johannes Jacobus Haspels en Hendrika Elisabeth Daamen-overleden 30.3.1974 te Wassenaar). Haar ooms George Frans Haspels (1864-1916) en Willem Haspels (1867-1930) waren beide hervormd predikant.

“Vanaf het begin van de jaren dertig volgde Eijkman met toenemende bezorgdheid de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland. Hij onderhield contacten met het protestantse kerkelijk verzet in het buurland: vanaf 1934 Die Bekennende Kirche. Op s’Lands Zegen’, het buitenhuis van de AMVJ in Doorn, belegde hij in het geheim studieconferenties, waar Duitse predikanten zich konden bezinnen, onder anderen in aanwezigheid van (de Zwitserse theoloog) Karl Barth (1886-1968). Na de Reichskristallnacht, de pogrom in Duitsland van november 1938, stuurde Eijkman direct bussen naar de grens om vluchtelingen op te halen. Drie weken later organiseerde hij onder auspiciën van het Nederlandse Jeugdleiders Instituut een nationale collecte voor hulp aan voor de nazi’s gevluchte Joden, die het onverwachte hoge bedrag van 415.000 gulden opbracht. Op basis van deze opbrengst bepleitte hij in 1939 bij de regering een ruimer toelatingsbeleid van vluchtelingen” (J.M. van der Linde, *Biografisch Lexicon*).

Dr. Eijkman weigerde begin juli 1940 het formulier te ondertekenen waarin hij als lid van de luchtbescherming aan moest geven niet van Joodse bloede te zijn. *‘Eijkman tekende niet. Hij verscheurde het papier en deed niet meer mee. Beter dan de meesten onzer heeft hij gezien, op dat moment reeds, dat dáár het verzet moest beginnen.*

En hij is het begonnen. Als één der eersten. Hij was lid van de zogenaamde ‘Lunterse kring’ en van de Hervormde Commissie voor Kerkelijk Overleg (augustus 1940). Rond die tijd schreef hij de brochure *‘Wij bouwen verder – maar op welken grondslag?’*, waarin hij zich met betrekking tot de pas-opgerichte ‘Nederlandsche Unie’ onder meer afvroeg: *“Waarom wordt er niet openlijk gesproken over ons standpunt ten opzichte van de rassenvroomheid? Hoe zullen hier straks de Joden het hebben, als deze nieuw-bouwers er in mee mogen spreken?”* En terzelfdertijd nam hij het initiatief tot vorming van het zogenaamde Comité-Scholten (genoemd naar de voorzitter, rechtsgeleerde prof.dr. Paul Scholten (1875-1946), waarbij ook de SDAP-voormannen Koos Vorrink (1891-1955) en dr. H.B. Wiardi Beckman (1904-1945 Dachau) betrokken waren). In 1941 fuseerde het Comité-Scholten met het Politiek Convent van de SDAP tot het ‘Groot-Burgercomité’.

Op 7 oktober 1940 werd Dr. Eykman al gearresteerd en als ‘Indisch gijzelaar’ naar het KZ Buchenwald gedeporteerd. Daar maakte hij verschrikkelijke dingen mee, maar desondanks trad hij er ook in het krijt voor mishandelde Joden: *“Dr. Eykman heeft eens met grote durf en gevatheid aan een SS-dokter doen blijken hoe hij over dergelijke methodes dacht. Een groepje van ons stond voor het Revier, gereed om terug te gaan naar onze barak. Wij hadden eerst binnen kunnen wachten. De Joden, in het algemeen werkelijk ziek, want er was bij hen veel meer toe nodig om naar de polikliniek te gaan, moesten buiten staan. Eén was er zo erg aan toe, dat hij in elkaar dreigde te zakken en door een paar kameraden gesteund moest worden. Eykman drong er op aan dat hij zou gaan zitten op een bank, die tegen het Revier stond. Na enige aarzeling van hem zelf en van zijn kameraden gaf hij aan die raad gevolg. Maar even later kwam een SS-dokter buiten, die dadelijk begon te snauwen. Waarom die Jood daar zat? Of hij niet wist, dat hij moest blijven staan? Dadelijk opstaan en weer in het gelid! Strompelend, weer geholpen door anderen, trachtte de man aan het bevel te voldoen. We stonden verbeterd naar het ergerlijke schouwspel te staren. De dokter wendde zich tot Eykman, die hij kende, en wie de verbittering wel duidelijk op het gezicht te lezen zal hebben gestaan. Hij vroeg: “Wird Ihnen auch schlecht?” Waarop Eykman antwoordde, dat dat niet het geval was, maar dat hij verbaasd stond te kijken, dat de Joden de bedoeling van de dokter zo verkeerd begrepen hadden. Het was toch duidelijk, dat hij te kennen had willen geven, dat de man in plaats van te zitten beter in het gras kon worden gelegd, omdat een liggende houding nog beter voor hem was. En Eykman liet er op volgen: “Zal ik het ze maar even zeggen?” Een ogenblik verbluft zei de dokter: “Ja natuurlijk, ga uw gang.” En weldra lag de zieke Jood in het gras. Toen de dokter enigszins van zijn verbazing bekomen was, voegde hij Eykman toe: “Sind Sie aber ein Vogel!” (W. Drees). Maar bij gereformeerde lotgenoten lag hij niet goed, zoals bij onderwijzer Albertus Zijlstra uit Lemmer: *‘Daar was bijvoorbeeld dr. J. Eykman, die dweept met Barth, veel verwachtte van de herleving van de Nederlandse Hervormde Kerk, maar hij was een gevaarlijke dwaalgeest. Als persoon vriendelijk, innemend en aantrekkelijk, daarom was hij dubbel gevaarlijk’*.*

Tenslotte ontving dr. Eykman van de Hervormde Synode opdracht om de kampbewoners in Buchenwald geestelijk te verzorgen. Vandaar werd hij op 15.11.1941 overgebracht naar het Grootseminarie te Haaren (N.B.). Op 16.2.1942 werd hij ernstig ziek (hij had longkanker) weer vrijgelaten. Van 1942 tot 1944 stond hij nog aan het hoofd van het verzet vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk tegen o.a. de *Arbeitseinsatz* van jonge mannen. In 1943 ontwikkelde hij plannen voor de oprichting van Nederlandse Academie van Volksopvoeding, de voorloper van het latere instituut Kerk en Wereld. In 1944 werd hij zelfs de eerste directeur. Maar eind 1944 moest hij vanwege zijn ziekte alle activiteiten opgeven. Kort daarna overleed hij. Zie ook ds. Everinus van Wieringen.

Bibl.: dr. J. Eijkman, *Wij bouwen verder – maar op welken grondslag?* (preek n.a.v I Cor. 3: 11; Amsterdam, Augustus 1940).

Lit.: S. Akkerman. Dr. C. Smits, *Albertus Zijlstra, leven en arbeid*; Willem Banning *1888-1971, Terugblik en perspectief*, 105, 110; Dr. W.Drees, *Van mei tot mei*, 94, 112, 207; Ds. G.F.W. Hengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 111, 139; G.C.Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 9, 18; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 83, 95; Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De Dominee gaat voorbij*, 64v., 126; H.J. Ponsteen, lemma ‘Eykman, Johan’ in: *Biografisch lexicon*, IV, 129vv.; Dr. J. Presser, *Ondergang*, I, 22; H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren*, 22, 27, 321; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 170, 189, 206, 237; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche* 3/II, 259; N.G.J.

van Schouwenburg, *Dwing hen binnen te gaan*, 20; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 38, 43, 52; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, 45, 47, 86, 179, 200, 451, 477, 604vv., 675..

126. Adriaan Faber

(Geboren 19.6.1911 te Havelte, zoon van ds. Douwe Faber [1878-1966] en Maria Frederika van der Wiele-overleden 17.3.1990), broer van prof.dr. Heije Faber (zie daar).

Ds. Faber was hervormd kandidaat te Oostburg; vrijzinnig hervormd predikant te Renesse (14.3.1937-5.10.1941), Kampen (vrijzinnig; 12.10.1941-1947), te Boksum/Blessum (31.8.1947-4.5.1958) en te Emmen (11.5.1958-31.10.1976 wegens emeritaat); gehuwd op 4.2.1937 te Rotterdam met **Anna Dorothea Henriëtte (Ank) Chabot** (geboren 24.9.1914 te Rotterdam, dochter van kantoorbediende, houthandelaar en procuratiehouder Edward Chabot en Nancy Hoogewerff-overleden 9.1.1999 te Driebergen; NB Edgar Fernhout schilderde in 1951 een prachtig portret van haar!). Zij was een niet-onverdienstelijk zangeres en onderhield nauwe contacten met de interieurarchitecte Cora Nicolai-Chaillet (1919-1975), leerlinge van Mart Stam en Johan Niegeman (architecten van het 'Nieuwe Bouwen') en gehuwd met de architect Anno Nicolai. Mevr. Nicolai gaf van 1954-1974 leiding aan de Provinciale Woningcommissie van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen afdeling Drenthe en adviseerde in die tijd (1962-1970) mevr. Faber bij de inrichting van haar zomerhuis 'De Wan' te Meppen.

Ds. en mevr. Faber ontvingen beide (hij postuum) op 24.2.1993 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze onderdak hadden verleend aan de Duits-Joodse vluchteling Gerda Bloch (1925 Berlijn-2016 Los Gatos, California, USA). Volgens ds. Adri Sevenster uit Haren was Adriaans broer, ds. Heije Faber (zie hierna), eveneens betrokken bij de hulp aan Joodse onderduikers. Direct na de oorlog was ds. A. Faber lid van het kiescollege dat de tijdelijke (nood-)gemeenteraad van Kampen moest benoemen, waarvan hij voor de Vrijzinnig Democraten ook lid werd.

Lit: *Yad Vashem*, 282.

127. Prof.dr. Heije Faber

(Geboren 3.9.1907 te Noordwijk, Gemeente Marum, zoon van ds. Douwe Faber [1878-1966] en Maria Frederika van der Wiele-overleden 16.3.2001 te Maarn; crematie?).

Hij was een oudere broer van ds. Adriaan Faber (zie daar).

Heije Faber studeerde theologie aan Rijksuniversiteit Leiden en aan de universiteiten van Marburg en Heidelberg, en psychologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam; gepromoveerd in de theologie aan de RU te Leiden (1933) en in de psychologie aan de GU van Amsterdam (1956); hij was lid en voorzitter van de Vrijzinnig Christelijke Jeugd Centrale (VCJC) en het Internationaal Verbond voor Vrijzinnig Christendom (IVVC). *'Na de Mussert-successen in 1935 bij de Provinciale Statenverkiezing kwam vanuit de VCJC het plan voort om de beweging 'Eenheid door Democratie' op te richten. Dr. H. Faber, oud-voorzitter van de VCSB, werd voorzitter. Zij groeide uit tot een sterk wervende organisatie, die zeker niet onschuldig was aan de zware verliezen die de NSB in 1937 opliep. De NSB viel n.l. van 8% tot 3% terug. Tijdens de bezetting 1940-1945 zouden opvallend weinig jongeren uit de sfeer van de VCJC nog naar de 'nieuwe orde' lonken'*.

Heije Faber werd vrijzinnig hervormd predikant te Velsen-IJmuiden-Oost (1932-1937), te Schiedam (1937-1948) en te Wassenaar (1948-1958); eerste voorzitter van de beweging 'Eenheid Door Democratie', die zich zowel tegen het nationaalsocialisme als tegen het communisme keerde (1935-1940); lector pastorale psychologie aan de RU Leiden (1958); hoogleraar godsdienstpsychologie aan de Theologische Faculteit van de Katholieke Universiteit van Tilburg (1970-1977 (omdat men hem in Leiden geen hoogleraarschap wilde aanbieden); hij geldt als initiator en nestor van de Klinisch Pastorale Vorming voor predikanten en introduceerde de denkbeelden van de psycholoog Carl Rogers (1902-1987) in Nederland; samen met dr. Wybe Zijlstra (1921-1997) was hij pionier van de pastorale theologie; gehuwd op 24.11.1932 te Amsterdam met **Muriel Ann Proctor** (geboren 1908 te Münster, Duitsland, dochter van koopman Francis Fourny Proctor en Hermine Elise Versteegh-overleden). Volgens ds. Adri Sevenster uit Haren was hij samen met zijn broer ds. Adriaan Faber (zie daar) betrokken bij de verzorging van Joodse onderduikers. Citaat H. Faber: *'Uit de oorlog herinner ik mij een merkwaardig voorval. Eén van mijn vrienden, een*

predikant, had om Joden te helpen onjuiste doopbewijzen afgegeven en was daarvoor tot een aanzienlijk aantal maanden gevangenisstraf veroordeeld (= dr. J.M. van Veen? Zie daar). Boven een artikel van wetenschappelijk theologische aard, dat hij daarna schreef, zette hij als motto een bekend woord van Luther: "Door te leven, ja door te sterven en geoordeeld te worden wordt men theoloog, niet door te begrijpen, te lezen of te speculeren". Een aan een universiteit werkend theoloog las dit motto en vond het in een gesprek met mij overdreven en misschien wel onjuist. Ik vertelde hem, wat de achtergrond van deze aanhaling was, waarop hij zweeg, maar wel bedenkelijk keek' (artikel H. Faber, 1988).

Bibl.: H. Faber, *Rekenschap van een zoektocht. Een autobiografie*; H. Faber, boekrecensie 'Stille revolutie' in theologisch denken' in 'Trouw' d.d. 25.3.1988.

Lit.: Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 87, 110, 134v., 139, 148, 226, 245; ds. L.H. Ruitenbergh en dr. W. Verkade, artikel 'De vrijzinnig christelijke jeugd-beweging – Een beetje geschiedenis' in: *Woord en Dienst*, 6.12.1986; H.C. Touw, 22.

128. Izaak Faber

Ridder *Oranje-Nassau* (geboren 3.2.1902 te Doetinchem, zoon van Hendrik Faber en Maria Harmina Johanna van Rooijen-overleden 14 mei 1975 te Assen in het Wilhelminaziekenhuis; begraven Begraafplaats te Schoonoord, Brugstraat 23).

Hij studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; hervormd predikant te Schoonoord (1927-1967 wegens emeritaat). Daarna bijstand in het pastoraat te Ouwkerk (Schouwen-Duiveland); gehuwd op 10.11.1927 te Utrecht met **Catharina Garms** (geboren 25.12.1900 te Utrecht, dochter van Anthonie Garms, aannemer van stukadoorswerken, en Jacoba van de Pol-overleden 12.3.1977 te Harderwijk; begraven Begraafplaats Schoonoord).

Ds. Faber plaatste en verzorgde verscheidene Joodse onderduikers in en om Schoonoord.

Lit.: Ap Gerbers/ Hennie Fluks, *Anderhalve eeuw in een Eeuwigheid – 150 Jaar Herv. Gemeente Schoonoord*.

129. Willem Faber

(Geboren 4.10.1885 te Ulrum, zoon van koopman Jan Faber en Aafke Bakker-overleden 12.3.1974 in verpleegtehuis 'Weldesteyn' te Hoogeveen; daar begraven op Nieuwe

Gemeentelijke Begraafplaats 'De Nieuwe Kom', Hoogeveen).

Hij studeerde rechten en theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; gereformeerd predikant te Schipluiden (29.3.1914-14.3.1920), Serooskerke (Walcheren; 21.3.1920-23.11.1924) en Hoogeveen (7.12.1924-1.4.1954 wegens emeritaat; woonde Hoofdstraat 15, Hoogeveen); daarna geestelijk verzorger ziekenhuis 'Bethesda' in Hoogeveen (1954-1965). Gedurende 17 jaren was hij ook docent godsdienstonderwijs aan de Chr. HBS te Hoogeveen. Gehuwd met 1) **Geesken Bakker** (overleden 1921) en 2) op 7.7.1926 te Baarn met **Simonetta Gerbina Catharina Meynen** (geboren 27.10.1900 te Voorburg, dochter van ds. Johannes Gerardus Meynen [1870-1935] en Trijntje Inzonides-overleden 8.3.1955; begraven Nieuwe Gemeentelijke Begraafplaats 'de Nieuwe Kom', Hoogeveen).

Twee van haar broers dienden als predikanten de Gereformeerde Kerken in Nederland: ds. Johannes Meynen (1899-1984; begraven Tolsteeg, Utrecht) was van 1937 tot zijn emeritaat predikant in 's Gravenhage en ds. Gerben Meynen (1908-1969) was tijdens de bezettingsjaren predikant te Naaldwijk (1938-1942) en te Amsterdam-West (1942-1945).

Nadat op 29.7.1943 twee verzetslieden (Harm Dijkstra [27.3.1909 Emmen-gefusilleerd 6.4.1945 Hardenberg; begraven Nieuw-Weerdinge] en Jan Staal) in het Gemeentehuis van Oud-Schoonebeek de daar aanwezige NSB-burgemeester Geert Bisschop (geboren 7.9.1908 Steenwijkerwold; lid NSB) en twee van zijn ambtenaren (Pieter J. de Boer (geboren 18.7.1916 Workum) en Roelof Jan Oostindiën (geboren 9.10.1911 Hoogeveen; lid NSB) hadden geliquideerd, namen de Duitsers een dag later bij wijze van represaille een aantal prominente Hoogeveners gevangen, onder wie jhr. Marinus Willem Cornelis de Jonge (1881-1943), notaris Johannes Mulder (1887-1943), onderwijzer Adriaan Baas (1913-1943) en ds. Willem Faber (1885-1974). De meeste van hen werden kort daarop weer vrijgelaten, ook ds. Faber. Maar notaris Mulder, jhr. De Jonge en meester Baas werden op zondagmorgen 1 augustus

1943 in het Spaarbankbosch buiten Hoogeveen gefusilleerd. Twee dagen later stierven op dezelfde plaats nog twee Joodse onderduikers voor het vuurpeloton, de neven Manus (1883-1943) en Levi van der Wijk (1876-1943). “*Dominee Faber ziet in zijn eigen redding de hand des Heren. Prof.dr. Roeland Duco Kollewijn (1892-1972; hoogleraar inleiding rechtswetenschap aan de RU Leiden, die vanwege zijn anti-Duitse houding verbannen was naar Hoogeveen), tegenover wie hij deze opmerking plaatst, kan niet nalaten te vragen, of hij die ook ziet in hetgeen met Mulder, De Jonge en Baas is gebeurd*” (Lammert Huizing, *Hoogeveen 1940-1945*, 101).

Van ds. Faber zijn geen gegevens bekend over zijn directe betrokkenheid bij het verzet in het algemeen en de hulp aan Joden in het bijzonder. Van zijn oudste zoon Jan Faber echter zoveel te meer: Jan Faber (geboren 1917) groeide op in de pastorie aan de Hoofdstraat 15 te Hoogeveen. Van meet af aan was hij actief binnen de lokale LO-afdeling en hielp o.a. bij het onderbrengen van Joodse onderduikers. In december 1942 zorgde hij er bijvoorbeeld voor dat het jonge Joodse echtpaar Lion Mendels (1912-1974) en Kaatje Mendels-Toncmann (geboren 1911 Oss-overleden) uit Almelo (zie ds. M. Geertsema) met hun dochttertje Wilhelmina Emma Mendels (Wilma; 1940-1944) vanaf een onveilig adres in Hamersveld bij Leusden in contact kwam met het verzet in Hoogeveen. Dat droeg er zorg voor dat het gezinnetje via enkele tussenstations uiteindelijk werd ondergebracht op de boerderij van Cornelis Flokstra (23.1.1877-2.2.1960) en zijn vrouw Jentje Doggen (28.8.1899-17.4.1971) te Trasselt, die toen al tien Joodse onderduikers in huis hadden. De ‘Dertien van Flokstra’ wisten allemaal de oorlog te overleven. Flokstra werd in 1960 begraven vanuit de vroegere Hoogeveense Synagoge (nu: Baptistenkerk). Het echtpaar ontving de Yad Vashem-onderscheiding.

Op de avond van 12 april 1945, de dag dat Hoogeveen werd bevrijd, werd er in de Gereformeerde Kerk aan de Hoofdstraat een dankstond gehouden waarin ds. Faber, de nestor van de Hoogeveense predikanten, een inleidend woord sprak. Daarin zal hij zeker de aanwezigheid van dertien bijzondere gasten hebben gememoreerd: de onderduikers van de familie Flokstra, die daarmee hun dankbaarheid jegens de Hoogeveense gemeenschap wilden tonen.

Ook Jan Faber overleefde de oorlog: op zeker moment wist hij nog naar Engeland te ontkomen waar hij werd opgeleid tot geheim agent van het Bureau Inlichtingen van de Nederlandse Inlichtingendienst in Londen. Op 11.4.1944 werd hij met marconist Herman Leus (1917-1945) gearachateerd boven bezet Nederland. Na aanvankelijke tegenslagen (de zak met zenders sloeg te pletter) slaagden ze erin toch een verbinding tot stand te brengen met de Radiodienst van de Raad van Verzet die lange tijd waardevolle informatie naar bevrijd gebied kon doorsturen. Tragischerwijs werd Herman Leus (geboren 18.12.1917 Hengelo) begin 1945 gearresteerd en kort daarna – op 8 maart 1945 – met 116 andere verzetsmensen gefusilleerd bij Woeste Hoeve als represaille voor de aanslag op *SS-Obergruppenführer* Hanns Albin Rauter op die plek. Herman Leus ligt begraven op het Nationaal Ereveld te Loenen (A 749). Jan Faber keerde behouden terug.

Lit.: Lammert Huizing, Jan Braker e.a., *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 100v., 183, 243, 300, 402vv.

130. **Johannis Willem Fase Drager Verzetshedenkingskruis,**

(Geboren 18.11.1907 te Rotterdam, zoon van Jan Fase en Maatje Maria Vroegop-overleden 28.6.1995 te Westerbork; begraven Begraafplaats Westerbork).

Hervormd evangelist/ hulpprediker te Donkerbroek (25.11.1934-juni 1946; hij woonde daar op nr. 36), godsdienstonderwijzer te Wolvega (1946-), hulppredikant Oldebert (1985-1986 wegens emeritaat); gehuwd met **Antonia Barendina Overbeeke** (geboren 1.2.1907 te Sint Annaland, dochter van los landarbeider Nicolaas Overbeeke en Maatje Anna van Luijk-overleden 25.6.1990 te Westerbork).

J.W. Fase heeft overal in de omgeving van Donkerbroek tientallen onderduikers ondergebracht en voorzag hen ook steeds van valse persoonsbewijzen en de benodigde distributiebescheiden. Hij onderhield contact met ds. S. van Wouwe (Marum; zie daar) over her onderbrengen van de bemanningsleden van de bij Haulerwijk neergehaalde Amerikaanse B-17 bommenwerper ‘*Seattle Sleeper*’. Toen in zijn huis twee Joodse vrouwen werden aangetroffen, werd ds. Fase gearresteerd op beschuldiging van hulp aan Joden, neergehaaldegeallieerde vliegers, krijgsgevangenen en andere onderduikers en vanwege zijn felle preken tegen het nationaalsocialisme; na enkele keren te zijn verhoord in de gevangenis werd hij zeven weken later geheel onverschuldigd vrijgelaten.

H.C. Touw citeert een fragment uit het verhoor door de beruchte *SS-Oberscharführer* Friedrich Eduard Grundmann (geboren 4.2.1909 Senne/Bielefeld-overleden; na de oorlog veroordeeld tot 18 jaar gevangenisstraf) in het Huis van Bewaring te Leeuwarden: “*Ik vertrouw, dat U als Christen de waarheid spreekt*”, zegt Grundmann, de leider van de S.D. in Friesland, tot den Evangelist J.W. Fase, die tallooze onderduikers geholpen had. “*Ja, dat is de moeilijkheid voor mij*”, zoo overweegt de Evangelist voor zich zelf. “*Spreek ik de waarheid, dan vallen er honderden menschen in beulshanden, waaronder leiders van het verzet. Måg tot geen prijs. Zwijgen? Dan bezwaar je je niet en verraadt niemand. Maar de folter-methodes! Neen, niet de pijn. Maar de vreeselijke kans dat je willoos gemaakt wordt en onbewust zegt wat ze nooit mogen weten. Dat alles flitst in een ondeelbaar moment door je ziel. Ondeelbaar, want scherp zien de oogen tegenover je en aarzelen is gevaarlijk*”... “*Ik zal de waarheid spreken in dienst van de gerechtigheid Gods*”.

Contact: plane-seattle.sleeper@gmail.com (= Jaap de Boer van Werkgroep ‘Seattle Sleeper’ te Haulerwijk.

Lit.: H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, I, 435 en 577 en II, 354v.

131. ‘Ds. Feenstra’.

Lazarus (Leo) van Gelder (geboren 26.10.1924 te Groningen, als zoon van Samuel van Gelder [1889-1964] en Regina Blok [1894-1984]-overleden 7.4.2012 Amstelveen), een jonge Joodse student en musicus, later keel-, neus- en oorarts, zat tijdens de oorlog ondergedoken in het huis van timmerman Arnold Bruynjee (geboren 1889), zijn vrouw Helena Bruynjé-de Wit (geboren 1889) en hun zoon Johan Hendrik Bruynjé te Amsterdam.

“*Toen Leo’s vader na een week in september 1942 ontsnapte uit Westerbork, hadden hij en zijn vrouw besloten dat de hele familie moest proberen onder te duiken, met inbegrip van Leo en zijn zuster. De van Gelders hadden contact met een dominee die Feenstra heette, die schuiladressen wist en via het verzet bonkaarten voor hen regelde*” (zie ook ds. Willem van Gelder). Zo kwam Leo bij de Bruynjé’s terecht. Op 22.10.1998 werd het echtpaar Bruynjé en hun zoon door Yad Vashem erkend als ‘Rechtvaardigen onder de Volkeren’.

Lit.: *Yad Vashem*, 207.

132. Dr. Johan Carel Antonie Fetter

(Geboren 12.10.1885 te Stadskanaal-Onstwedde, zoon van de evangelisch lutherse/ later hervormde predikant ds. Antonie Fetter [1854-1926] en Magdalena Henriette Diehl-overleden 24/25.6.1959 te ’s Gravenhage).

Hij studeerde theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en de Rijksuniversiteit Leiden (1903); kandidaat te Waalwijk (juni 1909); hervormd predikant te Schoorl (24.10.1909-1913) en Zutphen (februari 1913-1919); daarna legde hij zijn ambt neer (1919-1920; in die tijd werkte hij korte tijd als voorganger van de vrijzinnig-hervormde gemeente te Haarlem) om vervolgens als remonstrants predikant te functioneren in Rotterdam (1920-11.9.1932; daar was hulpprediker Angenietta Maria Louise Frevel – zie daar – van 1924-1930 zijn directe collega) en in ’s Gravenhage (18.9.1932, bevestigd door zijn collega ds. Frans Kleijn; zie daar-1949); in 1950 ging hij met emeritaat, maar trad tot 1953 nog op als radiopredikant bij de VPRO. Van 1936-1940 was hij curator van het Remonstrants Seminarium.

Dr. Fetter ontwikkelde naast zijn predikantschap een grote literaire belangstelling (hij promoveerde in 1917 op de Noorse toneelschrijver Henrik Ibsen) en schreef al in zijn schooljaren romantische verhalen en een warme interesse voor poëzie, toneel (t.b.v. van zijn jeugdwerk schreef hij zelf een aantal Bijbelse spelen) en psychologie. Hij was zeer belezen, onderhield goede contacten met schrijvers en dichters en werd om die reden ook uitgenodigd lid te worden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

In zijn Rotterdamse jaren gaf hij catechisatie aan o.a. de dichteres Ida (Gardina Margaretha) Gerhardt (1905-1997) en in Den Haag heeft hij de jonge Frans (Hendrik) Breukelman (1916-1993), later toonaangevend theoloog en vader van de zogenaamde ‘Amsterdamse School, die afkomstig was uit een buitenkerkelijk/ socialistisch gezin, ondanks zijn interesse voor de bèta-vakken aangezet tot de theologiestudie. Tenslotte maakte Fetter een onuitwisbare indruk op de latere theoloog en ethicus prof.dr. Frederik Onslow (Ted) van Gennep (1926-1990), die tijdens de hongerwinter 1944/1945 catechisatie bij hem volgde. Schuldbesef vanwege het feit dat hij toen afzijdig was gebleven terwijl het Nederlandse Jodendom werd vernietigd, zette Van

Gennep in 1989 aan tot het schrijven van het spraakmakende boek *'De terugkeer van de verloren vader'*. In een interview n.a.v. de verschijning van het boek (Trouw d.d. 27.12.1989, kort voor zijn dood) zei Van Gennep o.m.: *'Je had toen alerter kunnen zijn (...). Er was een zo gering contact met de Joodse medeburgers dat onder je ogen dingen konden gebeuren, die cultuur-vernietigend waren (...). We moeten met de Duitsers zeggen: Wir haben es nicht gewusst. En het feit dat we het niet hebben geweten, dat is wat ons vergeven moet worden'*.

Dr. Fetter trouwde 16.8.1921 te 's Gravenhage met **Antoinette Matilda Koning** (geboren 1889, dochter van ir. K.F. Koning, bestuurslid van de Rijksverzekeringsbank-overleden 1986).

Dr. Fetter beleed in een gesprek met de Joodse psychiater en literator Hans Keilson (1909-2011; zie hierna) dat hij vóór de oorlog antisemitische en nazistische sympathieën koesterde. Niet lang daarna nam hij daar – onder invloed van de ontwikkelingen in Duitsland – nadrukkelijk afstand van (Keilson, *Tweestrijd*). Later sympathiseerde Fetter met het socialisme en ontwikkelde zich tot 'rode dominee'. Daarbij onderhield hij o.m. contacten met de Woodbrookers in Barchem en met Kerk en Vrede. Tot Fetter's gemeente behoorden verschillende leden van Joodse bloede, o.a. de dochter van een Delftse hoogleraar van Duitse afkomst. Op zekere dag dreigde ze te worden opgepakt. *'Toen mij dat gemeld werd, ging ik dadelijk naar haar huis. Twee politieagenten hadden zogenaamd toezicht, totdat ze zou hebben bijeengegaaard wat ze nodig had. Ik zei: "Rare vraag voor een dominee...zijn jullie goed?" 'Zo goed als een mens maar zijn kan' luidde het antwoord. Ook een buurvrouw was bereid de helpende hand ter ontvluchting te bieden. Deze vrouw wilde echter om harentwil niemand in gevaar brengen, en van geen enkel aanbod gebruik maken. Via Theresienstadt is zij later terug gekomen'*.

Ook bezocht ds. Fetter ooit twee Joodse gevangenen, een broer en zus, in een bovenkamer van het gebouw op de Paviljoensgracht 27a in 's Gravenhage, niet ver van het huis waar eens Spinoza woonde. Vanuit dit pand (het voormalige Joodsch Tehuis) werden de Haagse Joden gedorteed. De vrouw was lid van de Remonstrantse gemeente, de man niet. Fetter sprak met beider instemming een gebed uit. *'Een goed gebed vaart op naar de Eeuwige'*, zei de Joodse man. Vervolgens gaf de vrouw haar sieraden bij de predikant in bewaring, met het horloge van haar broer. *'Wij zien niets', zei één van de bewakende agenten. 'Jarenlang hebben we de sieraden bewaard, en ze eindelijk aan onze gemeentevereniging 'Hulp in Nood' overgedragen. Want de mensen kwamen nooit terug'. ... 'In Den Haag woonden vele Joden, die, hoewel niet tot onze gemeente behorend, kennissen hadden met wie zij over onze opvatting van geloof praatten. Misschien gingen zij mét die kennissen soms een godsdienstoefening bijwonen, bijvoorbeeld op Oudejaarsavond, of hoorden ze naar een lezing in onze kerk. Mensen die zich niet of nauwelijks Jood voelden. In hun wanhoop verwachtten zij iets van het lidmaatschap der kerk. Mijn collega's Kleijn (zie daar; GCH) en mej. Wiardi Beckman (zie daar; GCH) en ik waren bereid allen met wie we enige relatie hadden als leden der gemeente in te schrijven. We wilden ook in die zin smokkelen, dat we hun datum van toetreding in onze boeken vervroegden; de Duitsers hadden n.l. bepaald dat we na 10 mei 1940, de dag waarop ze Nederland binnen vielen, geen Joodse leden mochten inschrijven. Nauwkeuriger: zulke leden zouden door hen niet als christenen worden beschouwd. Toen mijn vrouw en ik in de maand augustus van 1942 enige weken in de remonstrantse pastorie te Nieuwkoop doorbrachten ... ging ik om de andere dag 's middags naar Den Haag om met Joden te praten. We konden, we durfden niet ieder inschrijven, die zich aanmeldde. We dachten óók: als we dat doen en het wordt ontdekt, zal het resultaat zijn dat zulk een lidmaatschap voor niemand enig gewicht in de schaal legt, en dat onze oude, trouwe leden daarvan mede de dupe zijn. Wel zeg ik bescheiden dat we zo royaal als maar enigszins mogelijk zijn geweest. Een van onze toenmaals ingeschreven nieuwe leden, die reeds jaren lang belang in onze gemeente stelde, was een aantrekkelijke vrouw; ze was secretaresse van een opgeheven Spinozavereniging geweest' en zat nu in Westerbork gevangen.*

Daarop gebeurde het volgende. 'J.L. Heldring schrijft: *'Fetter vertelt ook hoe hij, tijdens de bezetting, eens bezoek kreeg van een hoge NSB'er (in uniform), die beheerder was van de Stichting Domus Spinozana (beheerde het sterfhuis van Spinoza aan de Paviljoensgracht 72/74 te 's Gravenhage; GCH). Hij kwam de predikant ontredderd om hulp vragen voor de secretaresse van de toen opgeheven stichting (wel zeker Catharina Roelofsz, die sinds 1938 als zodanig functioneerde). Ze was n.l. als Joodse naar Westerbork gedeporteerd. Bij de Duitsers had de NSB'er tevergeefs aan*

de deur geklopt. Dit kan moeilijk iemand anders zijn geweest dan dr. Johan Herman Carp, die vóór de oorlog ‘de ziel van deze stichting’ was geweest (zo noemt de Winkler Prins van 1938 hem), die studie van leven, geschriften en filosofie van die Joodse wijsgeer ten doel had. In de oorlog werd de NSB’er zelfs Musserts speciale adviseur voor staatsrechtelijke vraagstukken. Een merkwaardige gespleten man moet hij zijn geweest: spinozist èn NSB’er. Fetter noemt hem dan ook een ‘*tragische figuur, verdwaald in zijn stelsel*’. *Hij was tevens de enige intellectueel van formaat die de NSB in haar rijen heeft gehad. Mussert zelf was dat zeker niet. Hij toonde geen intellectuele belangstelling*. Mr.dr. Johan Herman Carp (1893-1979), zoon van de luitenant-generaal der artillerie Eugène Antoine Désiré Emile Carp (1968-1948) en broer van de Leidse hoogleraar in de psychiatrie prof.dr. Eugène Antoine Désiré Emile Carp (1895-1983), werd na de oorlog gearresteerd en tot 12 jaar detentie veroordeeld; in 1953 kwam hij vrij. *De vrouw is gelukkig via Theresienstadt teruggekeerd. Een mijner voormalige catechisanten was getrouwd met de secretaris van een buitenlandse legatie, een man van Joodsen bloede. Toen de oorlog in een ver stadium verkeerde, besloot hij met zijn gezin naar zijn vaderland te vertrekken. Toch wenste hij alle mogelijke voorzorgsmaatregelen te nemen, en kwam tot mij met het verzoek hem te willen dopen. Na een ernstig gesprek begreep ik dit toen niet te moeten doen. Maar wel verschafte ik hem een van vele zegels voorzien document, waarin ik verklaarde dat ik hem reeds vele jaren tevoren had gedoopt. Uw ja zij ja...Maar het Christendom leert dat de liefde boven alles gaat. Soms was mijn werk geladen met een grimmige humor. In onze kamers waren vaak bijeenkomsten van lieden uit de buurt; we lazen daar samen het evangelie van Johannes. Op die avonden verschenen velen die het vroeger ondenkbaar zouden hebben geacht Bijbellezingen te zullen bijwonen. Eens was er iemand in ons midden die beweerde dat de gereformeerden veel moediger waren dan de remonstranten waar het verbergen van Joden betrof. ‘Geloof u’, zo sprak deze humanistische pessimist, ‘dat er in remonstrantse gezinnen Joden verzorgd worden?’ Wat kon ik antwoorden? Twee oude mensen die op de bijeenkomst naast mij zaten, vertrokken geen spier van hun gezicht; in hun huis bevonden zich Joden die ik wel eens bezocht. De geest waait waarheen hij wil, zo leert het evangelie van Johannes, ook naar remonstranten. Meer kon ik niet zeggen*’.

Feit is nog dat Fetter op zeker moment in contact kwam met de jonge Duits-Joodse arts Hans Keilson. Keilson vluchtte al in september 1936 met zijn niet-Joodse vriendin, de Duitse grafologe Gertrud Pfeifer-Manz (1901-1969), op haar aanraden naar Nederland. Na de *Reichskristallnacht* in november 1938 haalde hij ook zijn ouders Max Israël Keilson (geboren 1875) en Else Sara Keilson-Buttermilch (geboren 1878) naar Nederland. Ze vonden aanvankelijk een veilig onderkomen in het Gooi, maar werden tijdens de oorlog opgepakt en stierven op 19.11.1943 in Auschwitz. In 1941 werd Keilson’s dochter Barbara geboren, die werd aangemeld als het kind van een Wehrmachtssoldaat. In zijn dagboek schrijft Keilson op 28.3.1944: *‘In de aantekeningen over Fetter ben ik een paar details vergeten. Waarom ik een niet-Joodse vrouw had, de kinderen waren niet-Joods. ‘Ruth’, zei ik. Hij knikte. Bovendien is het liefdesleven waarschijnlijk de vraag aan het individu. Je moet in je eentje beslissen*’. Keilson beleefde op dat moment op zijn onderduikadres in Delft – hij was in april 1943 als ‘Dr. Johannes Gerrit van der Linden’ ondergedoken bij de chemicus en verzetsman Leo Rientsma en zijn vrouw Suzanna (Suus) aan de Wallerstraat 3 in Delft. Keilson was zelf ook actief in het verzet en wel als koerier, adviseur en psychologisch vertrouwensman voor families die onderduikers herbergden. Terzelfdertijd beleefde hij een liefdesaffaire met de 22-jarige Joodse vrouw Hanna Sanders, maar zijn relatie met Gertrud hield stand: hij zou na de oorlog met haar trouwen. Wanneer het contact met Fetter tot stand kwam is moeilijk meer na te gaan. Maar in zijn dagboek uit 1944 maakt Keilson in elk geval melding van regelmatige contacten met Fetter en las hij ook diens boeken. Op 29.3.1944 schrijft hij: *‘Zojuist las ik in Fetter’s ‘Nieuwe kracht uit het Oude Woord’ . En ik begreep voor het eerst het offer van Abraham. Het flitste door me heen als iets bekends, dit offer kende ik toen ik afstand nam om gedichten te schrijven. Toen begon het overvloedig te stromen. Je leeft jaren lang met een inzicht, gaat ermee om. En op een dag zie je het opnieuw; je herkent met een schok*’. Hans Keilson was in de oorlog ook hecht bevriend met het echtpaar Goudekot (zie ds. P.J. Lugt).

Bibl .: Dr. J.C.A. Fetter, *Herinneringen* (1950), 174-178.

Lit.: J.L. Heldring, artikel 'Staatsvijanden in soorten'; Antoinette van Houten, *Kerk aan de Laan*, 126, 128, 131, 138, 141; Hans Keilson, *Komedie in mineur*; Hans Keilson, *Tweestrijd – Dagboek 1944*; Hans Keilson, *Daar staat mijn huis*, 86v.; André Mommen, artikel 'Van spinozist tot nationaalsocialist: de Nederlandse rechtsfilosoof Johan Herman Carp (1893-1979)(scriptd)'; K.F. Proost, artikel 'Johan Carel Antonie Fetter'; K.M. Witteveen, lemma 'Fetter, Johan Carel Antonie' in: *Biografisch Lexicon V*, 180.

133. Johan Conrad Fischer

(Geboren 6.4.1901 Poerwokarta, NOI, zoon van leraar aan de HBS Izaäk Antoon Fischer en Maria Christina du Saar, dochter van ds. Henri Theodore du Saar [1838-1914]- overleden 26.4.1959 Hilversum).

Hervormd predikant te Harkstede (1926-1929), te Jukwerd (1929-1932), hulppredikant te Sloodorp (1932), predikant te Ede NPB (-1938), Winschoten (20.11.1938-9.6.1946), tegelijk godsdienstleraar aan de HBS en het Gymnasium aldaar, en 's Gravenhage (vrijzinnige richting; 1946-). Gehuwd op 2.8.1926 te Assen met verpleegster **Petronella Helena Rinsma** (geboren 19.7.1901 Utrecht, dochter van rijksveldwachter Anne Sophius Rinsma en Maria Thèrèse Peninings [gescheiden 1914]-overleden).

Ds. J.C. Fischer te Winschoten, was als godsdienstleeraar aan H.B.S. en Gymnasium aldaar gewoon, elk jaar met de 1e klas de Synagoge te bezoeken, waar de rabbi één en ander uitlegde. Hij deed dat ook in het eerste oorlogsjaar. Groot tumult bij de N.S.B.! Stukken in hun pers "De Joden-vriend en vrij-metselaar Fischer: wee de zielen, door hem gehoord!" enz. Het Departement van Onderwijs schreef hem er dreigende brieven over, en hij werd ontslagen als leeraar aan de scholen. En toen hij in dien tijd ook weigerde catechisatie te geven in een lokaal, waar het bordje "Verboden voor Joden" hing, had hij de toorn der N.S.B.-ers zoo gewekt, dat hij kort daarop werd gegijzeld (H.C. Touw). Net als burgemeester Romijn en huisarts Vogelzang, die protesteerde tegen de vordering van de fiets van een patiënte, maakte men hen in 1942 tot gijzelaar (Fischer verbleef van 4.5.1942 tot 20.12.1943 in Seminarie Beekvliet te Sint Michielsgestel; GCH). Deze Jodenfreunde konden beter uit Winschoten zijn verwijderd als de deportaties begonnen. Zij waren vooraanstaande burgers en konden leiding aan verzet. De bezetters en hun helpers namen liever geen risico's geven (E.P. Boon)..

Lit.: E.P. Boon, J.J.M. Lettinck, *De Joodse Gemeenschap in Winschoten en omgeving 1683-1964*, 328; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 434, II, 172.

134. Albert van der Flier

(Geboren 7.3.1908 te Colmschate, Gemeente Diepenveen, zoon van ds. Hendrik Gerardus van der Flier [1874-1923] en Boudewina Maria Elisabeth Kruijt-overleden 28.11.1959 te Velp; begraven Begraafplaats 'Heiderust', Worth-Rheden); neef van ds. H.S.J. van der Flier (zie daar).

Hervormd predikant te Gaast en Ferwoude (-5.10.1941), te Farmsum (12.10.1941-1.6.1947) en te Velp; gehuwd op 12.7.1934 te Zeist met **Gerda Petronella Goedhard**

(Geboren 1911 te Ommen, dochter van ds. Johan Gerrit Willem Goedhard [1884-1960], vanaf 1927 tot zijn emeritaat in 1960 hervormd predikant te Zeist, en Everdina Joanna Carmiggelt-overleden 31.8.1972 te Velp, Den Heuvel 85).

Ds. Albert van der Flier regelde een onderduikplek voor Aron (Arie) Alexander van Dam (1908 Groningen, zoon van Alexander Andries van Dam en Keetje de Vries-1985 Delfzijl), zijn vrouw Golina (Line) van Dam-Sleutelberg (1906 Farmsum, dochter van Borach Sleutelberg en Judikje Bamberger-1997 Delfzijl; begraven te Farmsum) en hun dochter Jetbora van Dam (1936 Groningen-1996 Veendam; eveneens begraven te Farmsum). Na verraad in het voorjaar van 1943 wist hij voor hen en nog vier andere Joden (Jacob Oudgenoeg (1918, zoon van Markus Oudgenoeg en Froukje Cohen van den Berg-2006), diens verloofde Henderika (Rika) van Hoorn (1920 Loppersum, dochter van Samuel van Hoorn en Rachel Benninga-1995 Roden), veehandelaar Lazarus Sleutelberg (1901 Farmsum-1945 Delfzijl) en slager Meijer Sleutelberg (1908 Farmsum-1945 Delfzijl), broers van Golina van Dam, een veiliger onderduikplek in Farmsum te vinden. Helaas werden de broers Sleutelberg op 24.4.1945 – vlak voor de bevrijding – gearresteerd en te Farmsum doodgeschoten door de Nederlandse SS-Unterscharführer Siert Bruins (2.3.1921 Weite-28.9.2015 Altenbreckerfeld). Hun begraafplaats is onbekend. Na de oorlog werd Siert Bruins,

‘het Beest van Appingedam’, ter dood veroordeeld wegens meervoudige moord, maar hij wist tijdig naar Duitsland te ontkomen. Simon Wiesenthal slaagde erin hem daar in 1980 op te sporen, zodat hij opnieuw werd gearresteerd. Hij stond terecht te Hagen wegens moord op de gebroeders Sleutelberg en werd tot zeven jaar gevangenisstraf veroordeeld, maar in 1985 kwam hij al weer vrij. In 2014 stond hij opnieuw terecht in de rechtzaal te hagen, nu wegens *Beihilfe* aan de moord op de verzetsman Aldert Klaas Dijkema (31.10.1907 Ten Boer-22.9.1944 Appingedam op fabrieksterrein). Maar hij werd vrijgesproken wegens verjaring.
Lit.: *Yad Vashem*, 549.

135. Hendrik Samuël Joannes van der Flier

(Geboren 16.4.1882 te Nijkerk, zoon van Gerrit van der Flier [1838-1905] en Johanna Albertine de Hoest-overleden 1.12.1956 te Doorn; begraven Gemeentelijke Begraafplaats te Nijkerk).

Een broer van mevr. Van de Flier-De Hoest, ds. Gerrit Jacobus de Hoest (1844, zoon van ds. Samuel Johannes de Hoest [1804-1877; eveneens begraven Nijkerk]-1919) was net als zijn vader hervormd predikant.

Hendrik Samuël Joannes was een neef van ds. Hendrik Gerardus van der Flier (1874-1923), oom van ds. Albert van der Flier (zie daar) en achterneef van de hervormde predikanten ds. Abraham van der Flier (1869-1947) en ds. Gerrit Jacobus van der Flier (1878-1928), zoons van de bekende predikant, hofprediker en voorzitter van de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk dr. Gerrit Jacobus van der Flier (1841-1909).

H.S.J. van der Flier was kandidaat te Nijkerk (1910) en hervormd predikant te Pesse (8.5.1910-29.6.1913 wegens emeritaat); daarna publicist van stichtelijke artikelen; gehuwd 1) op 21.4.1910 te Utrecht met **Margaritha Cornelia Anna de Wolff** (geboren 6.1.1883 te 's Gravenhage, dochter van Johannes Jacobus de Wolff en Margaritha Cornelia Gravenstein-overleden 31.8.1922 te Nijkerk) en 2) in 1926 met onderwijzeres en verpleegster **Margaretha Gunning** (geboren 21.1.1887 te Zetten, dochter van ds. Edward Bernard Gunning [1836-1905], hervormd predikant te Overlangbroek, Nigtevecht, Leiderdorp, Nunspeet, Alkmaar, Waspik, Klundert, Zetten-Andelst en Oosthem, en Aagje Koning-overleden 17.11.1980 te Doorn, Van der Leelaan 19). Ds. Van der Flier woonde als emeritus te Doorn.

Twee zusters van mevr. van der Flier-Gunning, de tweeling Anna Elisabeth Gunning (1884-1984) en Beatrix Hendrika Wilhelmina Gunning (1884-) waren respectievelijk gehuwd met mr. Jan Brunt (1872-1950), burgemeester van Willemstad en 's Gravenzande, en prof.dr. Daniël Plooi (1877-1935), hoogleraar uitleg van het Nieuwe Testament, de encyclopedie der godgeleerdheid en de oudchristelijke letterkunde' aan de RU te Utrecht (1931-1935).

Mr.drs. Gerrit van der Flier (1911-1992), secretaris-generaal van het departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (1959-1976), was een zoon van ds. Van der Flier en zijn eerste vrouw.

Ds. Van der Flier bezorgde het echtpaar Wolf en Salomea Schnur uit Zeist (oorspronkelijk uit Polen) een onderduikplek bij Daniël Voogd (1881-1967) en Johanna Voogd-Demand (1888-1973; beide begraven Nieuwe Begraafplaats, Doorn) te Doorn. Ze verbleven er vanaf oktober 1942 tot de bevrijding.

Het echtpaar Voogd werd daarvoor in 1979 door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

Lit.: *Yad Vashem*, 702 en 923.

136. Prof.dr. Hendricus (Henk) Jacobus Franken

(Geboren 4.7.1917 Oostkapelle, Gemeente Veere, zoon van kantoorbediende en accountant Simon Christiaan Franken en Catharina Maria (Cato) Overduin-overleden 18.1.2005 te Zutphen).

Studie theologie Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam; evangelisch-luthers proponent te Amsterdam (1942); hij kreeg de pastorale zorg voor doopsgezinde arbeiders in de Noordoostpolder toebedeeld en hem werd op zijn verzoek toegestaan in toga te mogenvoorgaan; doopsgezind predikant te Blokzijl (15.9.1942-25.9.1951); zendingspredikant op Bali (1951-1954); deed er antropologisch onderzoek naar het feest van Djajaprana te Kalianget; promotie theologische faculteit (1954); leerde van 1955-1958 het archeologisch handwerk bij de opgravingen in Jericho (Jordanië) bij de Engelse archeologe Kathleen Kenyon (1906-1978) en voerde vanaf 1960 zelf opgravingen uit in Tell Deir Alla (Jordanië); lector in de archeologie van Palestina en

naaste omgeving aan de Rijksuniversiteit Leiden (2.4.1962-20.12.1979); later hoogleraar archeologie Palestina en naaste omgeving aldaar (20.12.1979-1.8.1984 wegens emeritaat); gehuwd 1) met de Joodse classicus en kandidaat theologie **dr. Else Atie Duparc** (geboren 28.10.1911 Amsterdam, dochter van koopman Isac Duparc [1867-1922] en onderwijzeres Sara Francisca de Beer [1881-1956]-overleden 23.1.2000); zij was in 1936 gepromoveerd en kwam door ds. T.M.O.H. Hylkema (zie daar) in contact met doopsgezinden; op 29.5.1942 werd zij doopsgezind proponent waarna ze samen met haar man de doopsgezinde pastorie van Blokzijl betrok; zij voerde van 1958-1965 actie voor vluchtelingen ('Displaced Persons') uit Oost-Europa in het Oostenrijkse opvangkamp Haid bij Ansfelden in Opper-Oostenrijk; vervolgens werd zij doopsgezind predikant te Rottevalle (5.9.1965-31.8.1969; zij stichtte daar op 31.7.1969 het Pastoraal Centrum 'Heliatros'; haar broer prof.dr. Herman Johan Arie Duparc (1918-2002) was hoogleraar in de zuivere en toegepaste wiskunde en mechanica aan de TH te Delft. Franken huwde 2) met **Ann Cynthia Battershill** (geboren 6.6.1930 op Jamaica-) en 3) in 1975 met **Cornelia Clasina Agatha Burggraaff** (geboren 17.11.1932 te Katwijk, dochter van Gerrit Jan Burggraaff, rijwielbouwer en garagehouder te Katwijk aan Zee, en Grietje Parlevliet-), verpleegster te Alkmaar en te Oegstgeest.

Ds. Franken was actief in het verzet en hij en zijn vrouw boden tijdens de oorlog onderdak aan vijf Joden. *In de gastvrije pastorie kwamen ze steeds weer op wonderbare wijze aan voedsel voor de onderduikers en hongerkinderen uit het Westen* (Sol. E. Yoder Jr.).

Bibl.: Dr. E.A. Franken-Duparc, *Een spirituele zoektocht* (Luyten, Aalsmeer, 1992).
Archief: app. Laurensse.

Lit.: M.J. Aalders, *Elsie Atie Franken-Duparc* (www.mjaalders.nl); Gerlof D. Homan, *De Nederlandse Doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 179; e.d.; F. Smit, *Geschiedenis der Doopsgezinden te Blokzijl* (1992).

137. Dr. Theodoor Christiaan Frederikse Jr.

(Geboren 14.6.1913 te Lathum, Gemeente Angerlo, zoon van ds. Theodoor Christiaan Frederikse Sr. [1870-1922] en Barbortje Johanna Schreuder [1879-1960], die op 9.11.1928 hertrouwde met ds. Gerardus Derk Arnoldus Oskamp [1878-1968], weduwnaar van Annetje Adriana Wijntje [1877-1925]-overleden 16.1.2000 Ermelo; begraven Begraafplaats Zendingkerk, Ermelo).

Zijn oudere zuster Anna Frederikse (1909-1931) was onderwijzeres te Hollum op Ameland en kwam daar in de nacht van 12 op 13 juli 1931 om het leven ten gevolge van blikseminslag.

Ds. Frederikse werd theologisch kandidaat in 1936; hervormd hulpprediker te Nieuwleusen (19.1.1939-april 1939), hervormd predikant te Vorchten (24.9.1939-30.4.1944), te Valkenswaard (met Aalst, Waalre en Dommelen; 7.5.1944-1947), te Meppel (20.4.1947-1959; tevens leraar Hebreeuws te Meppel en reserve legerpredikant te Middelburg 1957-1958) en te Wassenaar (20.12.1959-16.9.1977, toen hij eervol ontheven werd uit het predikantschap met de bevoegdheid van emeritus; daarna nog docent Hebreeuws aan het Rijnlands Lyceum te Wassenaar); gehuwd met zijn stiefzus **Annie Oskamp** (geboren 1914 te Winterswijk, dochter van ds. Gerardus Derk Arnoldus Oskamp [1878-1968] en Annetje Adriana Wijntje-overleden 10.12.1995); zij woonden de laatste jaren op het adres Koningin Emmalaan 29, flat 37 'De Croonenburgh' te Ermelo.

Het echtpaar ontving op 4.3.1985 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak bood aan Rosa Louise Dessaur-Jacobs (1906-2000), moeder van de schrijfster Andreas Burnier (= Catharina Irma Dessaur), die elders was ondergedoken). De Dessaur's waren oom en tante van Jaap Cohen (Doetinchem: zie ds. L. Buenk). Andere Joodse onderduikers: de tienjarige J. Slager uit Enschede (zie ds. S.J. Ridderbos: zoontje van Avraham Slager [1896 Enschede-6.9.1941 Mauthausen] en Sophia Jacobs [1889-1934 Enschede]?) en de gebroeders Heilbron uit Doetinchem (zoon van Heiman Heilbron [1866-28.5.1943 Sobibor] en Billa Heilbron-Franken [1868-28.5.1943 Sobibor] en broers van Julius Heilbron [1900 Wisch-20.10.1941 Mauthausen]?). Ds. Frederikse werkte nauw samen met ds. L. Buenk van Veessen (zie daar) en ds. H.J.L.A. Couvée van Welsum (zie daar).

'*Rosa (Dessaur, de moeder van Irma Dessaur – de schrijfster Andreas Burnier; 1931-2002) gaat door voor de huishoudster bij dominee Frederikse in Vorchten, een collega van dominee Buenk. Dominee Frederikse heeft in 1937 een semester in Basel gestudeerd (bij Karl Barth? GCH) en net als zijn collega koestert hij geen illusies*

over de intenties van de bezetters: 'Ik wist, op het moment dat de ariërvierklaring moest worden getekend: als ik nu aan de kant blijf staan, kan ik net zo goed ophouden dominee te zijn.' Ook hij opende zijn huis voor onderduikers, en Rosa komt terecht in de pastorie in Vorchten bij het net getrouwde domineesechtpaar, waar ook een negenjarig jongetje zit. De mensen in het dorp hadden een blinddoek voor; de hele Jodenvervolgung lag buiten hun gezichtsveld, het kwam niet eens in ze op dat er Joden verborgen konden zitten in de pastorie.' Als dominee Frederikse in 1943 beroepen wordt in Valkenswaard, bij Eindhoven, gaat Rosa mee. Ze reizen gedrieën per trein, een riskante tocht, zoals de dominee memoreert in de Spielbergvideo, want Joden mogen in die tijd al lang niet meer reizen. Het valse persoonsbewijs dat de avond voor de reis wordt afgeleverd voor Rosa, op naam van Frederiek Derksen, blijkt van erbarmelijke kwaliteit. Ze besluiten toch te vertrekken. Vlak na de laatste stop voor Eindhoven is er controle in de trein en klinkt het: 'Ausweise vorzeigen!; Op zoek naar mannen voor de Arbeitseinsatz hebben de Duitsers echter vooral belangstelling voor de papieren van dominee Frederikse. Als blijkt dat hij vrijuit gaat vanwege zijn ambt, hebben ze er geen aardigheid meer in en werpen nauwelijks nog een blik op de papieren van de medepassagiers. Rosa zal tot het eind van de oorlog bij de familie Frederikse ondergedoken blijven. Met haar dochtertje heeft zij tot de bevrijding geen enkele contact meer (E. Lockhorn). Dr. Frederikse was in 1967 schrijver en rapporteur van de handreiking 'Klare wijn', *Rekenschap over geschiedenis, geheim en gezag van de Bijbel, aangeboden door de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk*.

Bibl.: "Brieven van Theodoor Christiaan Frederikse (1913-2000) aan Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976)"(1959).

Lit.: Elisabeth Lockhorn, *Andreas Burnier, Metselaar van de wereld*; J. Poortman, *Kerkelijk Meppel door de eeuwen heen*, 55; *Yad Vashem*, 209 en 292.

138. Angeniëtta Maria Louise Frevel,

(Geboren 4.1.1898 te Utrecht, dochter van Carel Fredrik Frevel [1854-1939] en Angenieta Maria Louise Buijze [1861-1938]-overleden 25.7.1994 in een verpleeghuis te Lochem).

Theologische studie te Leiden (1917-1923), o.a. bij prof.dr. K.H. Roessingh en prof.dr. G.J. Heering (zie daar); proponent (5.7.1923); remonstrants hulpprediker te Rotterdam (1.9.1924-31.12.1930 (daar raakte ze bevriend met haar doopsgezinde collega, de eerste vrouwelijke predikant van Nederland dr. Anne Mankes-Zernike (1997-1972) en was de hervormde predikant ds. Petrus Eldering (zie daar) haar collega); Dokkum. Verenigde Christelijke Gemeente van Doopsgezinden en Remonstranten: 18.1.1931-11.9.1960; daar was de christen-pacifistische hervormde predikant ds. Jozef Wilhelm Bernard Cohen (1904 Amsterdam-23.5.1942 KZ Dachau), zelf van Joodse komaf, sinds 1935 haar collega; hij werd op 15.6.1941 verraden en gearresteerd omdat in zijn preek naar aanleiding van Handelingen 5: 10 'Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen' geageerd had tegen het Duitse regiem wegens het onrecht dat het Nederlandse volk werd aangedaan (monument voor ds. Cohen in de Grote Kerk in Dokkum). In 1937 was ds. Frevel enkele maanden consultant te Groningen, omdat de remonstrantse predikant aldaar, ds. Salco Herman Spanjaard (1904-1971), vanwege zijn Joodse afkomst moest onderduiken; per 11.10.1960 ging ds. Frevel om gezondheidsredenen met vervroegd emeritaat. Haar huisgenoot met wie ze samenwoonde, was **Femmigje Steenberg** (overleden 20.8.1989), lerares aan de huishoudschool.

*Heel belangrijk waren voor Frevel en haar vriendin de jaren van de Tweede Wereldoorlog. Zij verborgen vanaf 1943 een Joods meisje: een baby van een jaar, Evalina Stad ('Doortje Mulder'). Evalina werd geboren in Amsterdam, en werd – drie maanden oud – door haar moeder op advies van een Joodse kinderarts (dr. Philip Fiedeldij Dop?), die waarschuwde voor de dreigende razzia van 25.5.1943, uit handen gegeven aan een lid van het Amsterdamse Studentengroep (ASG van Piet Meerburg, Wouter van Zeytveld e.a.) en door een vrouwelijk lid van de groep bij ds. Frevel gebracht. Daar overleefde ze onder de schuilnaam 'Doortje Mulder' de oorlog. Ze woont nu in Meppel. In de pastorie aan de Legeweg verbleven toen al twee half-Joodse meisjes van respectievelijk 12 en 15 jaren oud n.l. Elfriede Lisbet –Elfi- Haje (15.7.1929 Wenen-10.3.2001 Utrecht), gehuwd met Gerard Sleuwenhoek, en Ingelene Erlbaum, die door bemiddeling van het Büro-Grüber (= *Evangelische Hilfstelle für evangelische Rasseverfolgte* van Propst Heinrich Grüber te Berlijn-Lichterfelde) van Berlijn naar Nederland konden reizen. Die bewogen zich vrij door*

Dokkum en bezochten het Gymnasium te Leeuwarden. “Maar soms sloeg bij de Duitse bezetter twijfel toe over het arische gehalte van de twee zusjes en dan werd Agniet verzocht naar de Ortskommandatur in het Burmaniahuis in Leeuwarden te komen waar ze werd ondervraagd over de status en de afkomst van de twee. ‘Tante Agniet was een eerlijke vrouw, maar dan loog ze alles aan elkaar’. Gedurende de Tweede Wereldoorlog zouden nog ruim vijftien kinderen voor kortere of langere tijd de pastorie bevolken. Daar waren ook kinderen van verzetsstrijders bij. In Dokkum werd de ‘Ds. A.M.L. Frevelstraat’ naar haar genoemd.

Bibl.: 7 *Preken van Angeniëtta Maria Louise Frevel* (2008, ingeleid door Derk Jansen).

Lit.: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 176; H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Friesland*, 10; Alle G. Hoekema, artikel ‘Dutch Mennonites and German Jewish Refugee Children 1938-1945’ in *The Mennonite Quarterly Review*, 87 (April 2013), 138; dr. Derk Jansen, *Kopstukken Topstukken – Uit de geschiedenis van de Verenigde Christelijke Gemeente* (14.6.2014, Dokkum); artikel ‘Joodse onderduikers terug in Dokkum’ in: *Nieuwe Dockumer Courant* d.d. 2.5.2002; Reinder Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven*, 11-17; Aldert Schipper, artikel “Vrouwen in ‘het wondere ambt’, Van beroep: Dominee”.

138a. Twee vrouwelijke predikanten, te Zeist

(= **Ika Oberman**, Utrecht?) en Dokkum (= **Angeniëtta Marie Louise Frevel**).

Het Joodse onderduikertje Michael (Giel) Pappie (18.9.1938-25.9.2016, begraven te Ouderkerk); gehuwd in 1962 met Betty Vlessing; later ‘de makelaar van de Watergraafsmeer’, zat tot de bevrijding als ‘Michiel van Meeuwse’ ondergedoken bij de familie De Boer te Wirdum (Friesland). Tijdens de 4 mei-herdenking van 2015 vertelde hij daarover het volgende: „*Begin 1943 ben ik als vierjarig kind door mijn ouders aan leden van een studentencorps meegegeven om mij onder te laten duiken. Zelf gingen mijn ouders en mijn oudere broertjes ook onderduiken om zo te proberen uit handen van de nazi’s te blijven. Waarom ik niet met hen mee ging, zal ik nooit te weten komen. Wellicht was het een voortuitziende blik van hen om ons gezin te splitsen. Want vlak na hun onderduiken werden mijn ouders en broertjes verraden, weggevoerd en uiteindelijk vermoord. Mijn onderduikroute verliep via diverse adressen, onder andere bij twee vrouwelijke dominees, van wie de één in Zeist en de andere in Dokkum woonde. Ik heb geen idee hoe lang ik daar ben gebleven. Tenslotte kwam ik in het moedige Friesland terecht bij de familie De Boer aan de Julianalaan 4 in Huizum, nu Leeuwarden. Het gezin bestond uit vader Folkert (1890 Schiermonnikoog-1970 Amsterdam, kommie; verzetsnaam: ‘Jan’), moeder Etty (= Eetje Dekker, geboren ca.1890 Schiermonnikoog en daar wijkverpleegster), de zoons Hendrik en Gerard en dochter Aukje“ (het echtpaar De Boer-Dekker is op 17.1.1946 te Leeuwarden gescheiden en in 1951 hertrouwde Folkert met Baukje Bulthuis). Na een overval op een ander adres dook de familie zelf onder. Vader de Boer kwam samen met Michael in huis bij slager Jacob Sieds Dorhout (1901-1949) te Wirdum. Ze overleefden allemaal de oorlog.*

139. Henri Antoine Louis (Han) Furnée

(Geboren 7.12.1899 te 's Gravenhage, zoon van chemicus/ apotheker dr. Anton Louis Cornelis (Louis) Furnée en apothekeresse drs. Anna Catharina (Cato) Govers-overleden 28.11.1963 te Hierden; begraven op 2.12.1963 Begraafplaats ‘Oostergaarde’, Harderwijk).

Kandidaat te 's Gravenhage (1932), hervormd predikant te Lemelerveld (26.6.1932-31.8.1936 met vervroegd emeritaat?), hulppredikant te Enschede (evangelisatie) en voorganger van de Vereniging ‘Christendom’ te Enschede (1936-1942); hervormd predikant te Hoensbroek/ Treebeek (1942-1963); gehuwd op 13.6.1932 te 's Gravenhage met **Sara Roelfina Cornelia Niestijl Jansen** (geboren 27.10.1910 te Soerabaja NOI, dochter van Frederik Niestijl Jansen en Anna Catharina Jansen-overleden 24.11.1996; begraven Harderwijk).

Ds. Furnée was nauw betrokken bij het netwerk van ds. Ader en wel zeker ook bij het netwerk van de N.V. (Naamloze Vennootschap) van o.a. de gebroeders Musch (zie ook: ds. H. Bouma, ds. H.R. de Jong en ds. G.J. Pontier).

Lit.: Johanna-Ruth Dobschiner, *Te mogen leven*, 215vv.

140. Menno Jan jacob Gaaikema

(Geboren 14.12.1909 te Oldehove, zoon van Popke Tiete Gaaikema en Elina Homan-overleden 25.1.2003 Eelde; begraven Begraafplaats Harenerhof, Haren). Zijn broer, ds. mr. Harm-Hendrik Gaaikema (1904-1996) was eveneens doopsgezind predikant, en wel te Dantumawoude (1935-1946), Harlingen (1946-1953) en de Noordoostpolder (1953-1962).

Socialistisch-pacifistisch Doopsgezind predikant te Uithuizen (1934-1947), Zijldijk (1947-1971) en Zijldijk-Leermens-Loppersum (1971-1975 wegens emeritaat); in 1936 stichtte hij 'Ol Stee', het Gemeenschapshuis van de Doopsgezinde Gemeente Uithuizen-'t Oldörp (steen in de voorgevel: *'Dit is een huis om God te dienen'*); later werd het Volkshogeschool. Gehuwd op 7.11.1934 te Amsterdam met **ds. Tilly Seth Paul** (1910-1961; zie daar). Zij waren de ouders van de cabaretier en vertaler Seth Regner Gaaikema (11.7.1939 Uithuizen, Doopsgezinde pastorie aan de Hoofdstraat-West nr. 32-21.10.2014 in het Jeroen Bosch-ziekenhuis te 's Hertogenbosch aan een hartfalen; begraven op Zorgvlied; opschrift zerk: *'De orkaan doorstaan'*). Tijdens de oorlog woonde het gezin Gaaikema in het Gemeenschapshuis te Oldörp, even buiten Uithuizen. Ze hadden (Joodse?) onderduikers in huis, vertelde Seth Gaaikema, die in geval van nood via een luik onder het bed van mevr. Gaaikema een kruipruimte konden bereiken. Eén keer was er een razzia: in 1944, op een zondagmorgen vroeg stonden er een lid van de *Grüne Polizei* en een NSB'er voor de deur, maar die hebben de onderduikers niet kunnen vinden. Onverrichterzake verdwenen de 'heren' weer.

Lit.: Ernest Marx, artikel *'Seth Gaaikema'* in: HP/De Tijd, 11.3.2011.

141. Tilly Seth Gaaikema-Paul

(Geboren 26.6.1910 te Arnhem, dochter van de van oorsprong Armeense zakenman Seth Paul [26.1.1856 New Julfa [Armeense wijk van Isfahan], Iran-23.8.1921 Batavia, NOI] en Tieltje de Jong [12.2.1870 Batavia, NOI-21.9.1928 Haarlem].

Doopsgezind predikante. Gehuwd op 7.11.1934 te Amsterdam met de doopsgezinde predikant ds. Menno Jan Jacob Gaaikema (1909-2003; zie daar).

Bibl.: Seth Gaaikema, *De preken van mijn moeder*.

142. Marten Geertsema

(Geboren 14.12.1904 Hoogkerk, zoon van boer Jakob Geertsema en Jantien Gerber-omgekomen op 3.5.1945 aan boord van de *'Cap Arcona'* in de Lübeckerbocht?).

Gereformeerd predikant te Dwingeloo (2.12.1934-3.5.1945); gehuwd op 29.11.1934 met **Geertje Hendrikje van der Krieke** (geboren 26.12.1906 Menaldum, Menaldumadeel, dochter van IJsbrant van der Krieke, directeur van een wasinrichting, en Deliaantje van der Velde-overleden 26.2.1998; begraven begraafplaats Midwolde).

Ds. Geertsema wordt beschouwd als geestelijk leider van het verzet van het gereformeerde deel van Dwingeloo. Hij verspreidde 'Trouw', had meermalen (ook Joodse) onderduikers in huis en was vaak vervolgd tot hulp en steun. In zijn preken nam hij scherp stelling tegen het Nationaal-Socialisme. Daarnaast was hij ook als adviseur nauw betrokken bij het verzet in Diever met name bij het werk van de LO'. ...

'Op 19 oktober 1944 wordt Geertsema in de vroege morgen gearresteerd door vier of vijf landwachters van de 'bloedgroep Norg' (te weten: Gerrit Hendrik (Geert) Sanner (1909 Dordrecht-na de oorlog wegens oorlogsmisdaden ter dood veroordeeld en op 1.9.1947 te Groningen terechtgesteld), beton- en grondwerker in Amsterdam, Klaas Marcus Balsma (28.4.1892 Eernewoude, Tietjerksteradeel-12.3.1970 verpleeghuis 'Stellinghaven' te Appelscha), kroegbaas te Diever, Hendrik de Krijger (geboren 1915), chauffeur-monteur, en Pieter Burgman, die op dezelfde dag ook Lambertus Bruulsema (1901 Dwingeloo-gefusilleerd 19.10.1944 Westerborg) uit Beilen en dokter Johannes Lodewijk Dinkla (1910-1975) uit Dwingeloo oppakten en wordt hij overgebracht naar de gevangenis in Assen. Daar blijft hij tot 16 januari 1945.

Op 16 januari 1945 wordt dominee Geertsema met ongeveer 120 andere personen naar KZ Neuengamme getransporteerd. Omdat hij zich ook voor Joodse onderduikers had ingezet – hij gaf Barend Soesman en Annie Soesman-Brillemann korte tijd onderdak in de pastorie en verzorgde wel zeker ook de andere negen Joodse onderduikers in Dwingeloo, o.a. het echtpaar Mendels uit Almelo (zie ds. Willem Faber) en mevr. Aaltje Braaf-Meijer (1910 Musselkanaal-overleden 2005) met haar zoon Herman Braaf (geboren 1931) uit Hoogeveen (ondergebracht bij Gradus Mulder bij Leggeloo, later naar Cornelis Flokstra (1877-1960) en Jentina (Jentje) Flokstra-Doggen (1988-1971) bij Hoogeveen; zie nogmaals ds. Willem Faber), – ontving hij op

16.8.2007 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding (ds. Geertsema wordt niet vermeld als predikant in de lijst van *Yad Vashem*). “*Als Joden tijdens of na de onderduiking werden gedoopt, was de vreugde niet altijd onvermengd.*”

Wij willen ten bewijze hiervan melding maken van een doopplechtigheid, die op 8 december 1945 werd geleid door ds. Jac. van Nes (1888-1949; gereformeerde predikant voor de Jodenzending; GCH) in Dwingeloo. Daarbij werd een Joods echtpaar (= echtpaar Soesman; GCH) gedoopt, dat daar ondergedoken was geweest. Het was onderwezen door ds. M. Geertsema, predikant aldaar. Over deze dankbaar stemmende doopdienst hing een somber floers, omdat ds. Geertsema tijdens de oorlog was weggevoerd en er na de bevrijding nog niets van hem was vernomen. (Eerst in October van 1948 kwam er bericht van het overlijden van deze predikant, die voor onderduikers in het algemeen en ook voor Joodse onderduikers zo veel had gedaan). Lit.: Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 174; S.P. Geertsema, *De ramp in de Lübecker Bocht; Het Grote Gebod*, I, 193, II, 624; Joh. de Haas, III, 73; Geert C. Hovingh, *Joods leven in Zuidlaren*, 44; Lammert Huizing, Jan Braker e.a., *Gedenboek Hoo-geveen 1940-1945*, 238, 300, 336; *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 7 (mei 2005), 51v.; S. Schoon, *De knokploeg Noord-Drenthe*, 144, 150; Dr. Judith Schuyf (eindred.), *Nederlanders in Neuengamme*, 268vv.; H.L. van Stegeren-Keizer, 122; G. Gunnink, *De Knokploeg – Schimmen uit het verleden*, 59; *Yad Vashem*, 291.

143. Bastiaan van Gelder

(Geboren 18.1.1909 te IJsselmonde, zoon van tuinder Joris van Gelder en Thijsje Pijpers-overleden 26.3.1993 te Borculo; begraven ‘op it hôf’, aan de zuidzijde van de kerk van Jorwert).

Hij was een broer van ds. Willem van Gelder (zie daar).

Bastiaan van Gelder was boekhandelaar te Lisse (1931); studie theologie Rijksuniversiteit Leiden (1936); hervormd kandidaat te Leiden (1940), hervormd predikant te Jorwert (1940-1945) en te Winterswijk (1945-1950); hervormd jeugdpredikant, tevens parttime leraar godsdienst aan het Christelijk Lyceum te Haarlem (1950-1953 wegens emeritaat); eerste fulltime docent in Nederland in de voor het openbaar onderwijs nieuwe godsdienstvakken (Coornhertlyceum te Haarlem; 1953-1974); toen woonde hij met zijn tweede echtgenote op een woonboot te Vijfhuizen; daarna woonachtig te Ruurlo (Huize ‘Gelderhof’) en Borculo; gehuwd 1) op 11.11.1931 te Barendrecht met **Gerdina Adriana Huijgen** (geboren 10.4.1910 te Barendrecht, dochter van Gerrit Huijgen en Neeltje Gerdina Punt-gescheiden 1972; overleden 2003) en 2) op 9.8.1972 te Haarlemmermeer met **Johanna (Jo) Regina Petronelle Bijvoets** (geboren 15.6.1917 te Haarlem, Esschilderstraat 41rood, dochter van tuinder Jan Bijvoets en Jetske Reen-overleden 12.7.2012 te Zutphen). Voor haar huwelijk woonde ze in een hofje te Amsterdam.

Ds. Van Gelder liet zich anti-Duits uit in zijn preken, hielp tal van onderduikers aan een schuilplek en dook zelf onder in de dorpskerk; werd niettemin opgepakt en verbleef geruime tijd in de Leeuwarder gevangenis. Zijn oorlogsherinneringen beschreef hij – op basis van zijn dagboeken – in ‘*Nachtboek van een Kerkuil*’. Zie ook ds. G.D. Boerlage en ds. H.R. Keuning.

Bibl.: B. van Gelder, *Spoor zoeken – In de bonte wereld van geloven en denken* (Amsterdam, 1957); Bas van Gelder, *Nachtboek van een Kerkuil*.

Lit: Willem Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 61v.; 158; R. Klooster, lemma ‘*Gelder, Bastiaan van*’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 194.

144. Willem (Wim) van Gelder

(Geboren 18.7.1916 te Barendrecht, IJsselmonde, zoon van tuinder Joris van Gelder en Thijsje Pijpers-overleden 20.2.1992 te Amsterdam; begraven Begraafplaats ‘Zorgvlied’ te Amsterdam).

Broer van ds. Bas van Gelder te Jorwerd (zie daar).

Willem van Gelder was hervormd predikant te Blankenham (2.7.1942-19.5.1946), te ’s Hertogenbosch (1946), te Eindhoven (1949) en te Amsterdam (1966); tenslotte staffunctionaris van het provinciaal vormingscentrum ‘De Haaf’ van de Nederlands Hervormde Kerk te Bergen; emeritus: februari 1975. Gehuwd op 25.6.1942 met **Annetje (An) Staat** (20.11.1916 IJsselmonde-14.1.2005 Egmond aan Zee; daar begraven).

Ds. van Gelder was actief in het verzet in en om Steenwijk; hij werkte o.a. samen met ds. E. Dijkhuis (zie daar). Op 18.8.1944 werd hij gearresteerd wegens hulp aan Joden. Hij verschafte n.l. onderdak aan de tweeling Mozes (Max) en Lazarus (Leo)

van Gelder (geboren 7.3.1939, kinderen van koopman/ venter Benjamin van Gelder [1905-] en Sofia Weinberg), neefjes van een klasgenoot van de politiemans/ verzetsman Wouter van Zeytveld (geboren 1923), medeoprichter van de Amsterdamse Studentengroep, die de jongetjes persoonlijk bij ds. van Gelder had gebracht; ze hebben beide de oorlog overleefd (zie 'ds. Feenstra'). Leo en Max van Gelder werden na de oorlog opgevoed door hun oom Samuel van Gelder (1889-1964), slager en worstfabrikant te Amsterdam. Leo trouwde op 25.8.1964 met Lisette van Vlijmen (Kisch) en Max met Tineke Mersel.

Ds. Van Gelder werd gevangen gezet in Arnhem. Op 'Dolle Dinsdag' 5.9.1944 verbrandde de *Sicherheitspolizei* echter alle papieren, zodat het niet meer tot een verhoor kwam. De predikant zat vervolgens nog tot 23.12.1944 met andere Arnhemse gevangenen vast in een kamp bij *Fliegerhorst* Deelen bij Arnhem (mogelijk kamp 'Golflinks' dat in 1940 gebouwd was voor arbeiders van de *Organisation Todt*, die toen werkten aan de *Autobahn* A12 van Arnhem naar Duitsland, het zogenaamde 'Hazepad'; na de oorlog waren er Molukkers in gehuisvest), maar werd uiteindelijk vrijgelaten, zonder verhoord te zijn, bij de komst van een nieuwe commandant.

Lit.: Steven Musch en Max Arian, artikel *Wouter van Zeytveld, een bescheiden held – Over het Amsterdamse 'kinderwerk' in de oorlog* in: *Auschwitz Bulletin* 57, nr. 4 (december 2013); H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 435 en II, 354v.; A.W. de Vries, *Grepen uit de geschiedenis van Blankenham* (2002).

145. Prof.dr. Cornelis van Gelderen

(Geboren 7.6.1872 te Schoonhoven, zoon van Pieter van Gelderen, goud- en zilversmid, en Hendrika Jacoba Callenbach, dochter van de hervormde predikant ds. Cornelis Carel Callenbach [1803-1873]-onverwacht overleden 18.11.1945 te Amsterdam; begraven Nieuwe Ooster (Begraafplaats), Amsterdam).

Van Gelderen was werkzaam in een boekhandel (1888-1893), daarna studeerde hij theologie aan de Theologische Hoogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (1896) en filosofie te Leipzig en te Berlijn; gereformeerd predikant te Schoonebeek (22.12.1901-31.1.1904 wegens emeritaat); lector Oude Testament aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1904) en hoogleraar Oude Testament aan de VU (1905). De latere Gereformeerde predikant Catrinus Mak (1899-1983; vader van de journalist en historicus Geert Mak), volgde colleges bij prof. Van Gelderen (om onverklaarbare redenen door zijn studenten 'Katoentje' genoemd) en maakte er mee – vertelde zijn zoon – dat de hoogleraar in bepaalde opzichten zijn tijd vooruit was, vooral ter zake van de tekstkritiek van het Oude Testament. Toch durfde hij in 1926 tijdens de discussie over de vraag of de slang in het paradijs wel of niet gesproken zou (kunnen) hebben, geen positie te kiezen voor dr. J.G. Geelkerken en de zijnen (die na hun schorsing door de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland samen de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband vormden (zie hierna). Van Gelderen was op 13.12.1901 te Meppel gehuwd met **Klaasje Stagger** (geboren 3.10.1875 te Meppel, dochter van Jan Stagger, landbouwer te Meppel, en Zwaantina Alberdina Mos-overleden 30.4.1935 te Amsterdam).

Prof. C. van Gelderen, de oudtestamenticus van de VU die voor de oorlog geregeld contact had met Joodse geleerden, verborg tot aan de bevrijding opperrabbijn Justus Tal (1881-1954; opperrabbijn van de synagogale ressorten Amsterdam en Utrecht, voorzitter van het opperrabbinat voor Nederland) *in zijn huis* (zie dr. K. Sietsma). Ook prof. E.L. Smelik (zie daar), die Van Gelderen een angstige man noemde, die binnen de Gereformeerde Kerken niet zijn eigenlijke mening omtrent het Oude Testament durfde uiten (en daarmee collega-predikanten als Smelik en ds. J.J. Buskes [zie daar] in de steek liet toen zij in 1926 werden geschorst, omdat ze het met dr. Johannes Gerardus Geelkerken (1879-1960) eens waren) maakte er melding van: "Al liet hij ons dus in de steek toen het erop aankwam, ik heb mijn hoogachting voor hem steeds behouden. Van Gelderen erkende dat hij jaren van studie nodig zou hebben om de Asser-vragen te beantwoorden. De wijze waarop hij zich neerlegde bij de voorbarige Asser-antwoorden, is zijn zaak; ik heb geen behoefte iets ten nadele te zeggen van de man, die tot ieders verbazing tijdens de bezetting de opperrabbijn bleek te hebben geherbergd".

Lit.: *Christelijke Encyclopedie*, deel 3, 133v.; C. Houtman, lemma 'Gelderen, Cornelis van' in: *Biografisch Lexicon* II, 211vv.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 397; Geert Mak, *De eeuw van mijn vader*, 81v., 114 en 475; prof.dr. E.L. Smelik in: J.D.F. van Halsema e.a., 'De kogel door de kerk – Interview met gewezen Gereformeerden', 75.

146. Marius Willem Jan Geursen

(Geboren (6.6.1914 te Elburg, zoon van machinebankwerker Jan Geursen en Clasina Wilhelmina Seljee-overleden februari 1988 te Camberwell in Australië).

Hervormd kandidaat Utrecht (1941), hulpprediker te 's Hertogenbosch; hervormd predikant te Rumpt (1942 bevestigd door ds. J. Douwes van 's Hertogenbosch: zie daar -1946) en te Leiden, voor de buitenkerkelijken (24.3.1946-6.5.1951); vervolgens vertrokken naar Australië, als predikant voor de verspreide leden van de Nederlands Hervormde Kerk, in Melbourne, Victoria (bevestiging 24.6.1951 in Erskine Presbyterian Church, Rathdown Street, Carlton, Melbourne-1.1.1983 wegens emeritaat). In Melbourne haalde hij nog zijn Master of Arts Degree met een scriptie over het onderwerp *'Nature and Grace in Morals'*.

"In oktober 1943 vroeg de dominee (= ds. M.C. Koole te Broek op Langedijk) Peter (Pieter Nicolaas) Termaat (1914-1997; gehuwd met Adriana Barbara Schuurman [1916-2014], die beide in 1985 de Yad Vashem-onderscheiding en later het Verzetshedenkingskruis en een 'recommandation' van de Amerikaanse president Ronald Reagan ontvingen) uit Broek op Langedijk om hulp. Een collega uit Rumpt (Gelderland; = ds. M.W.J. Geursen, zijn opvolger) had hem laten weten dat de Joden die aldaar in het klooster (wel zeker het landgoed Mariënwaerd van Wolter Frans Frederik Baron van Verschuier [1891-1952] en Wilhelmina Louise Maria Barones van Verschuier-van Heemstra [1899-1971] in het nabijgelegen Beesd, waar tientallen Joodse onderduikers waren ondergedoken, onder wie waarschijnlijk ook Estella Zipporah Kater-Van Dam (1917-2012) en haar ouders, confectiefabrikant Arnold van Dam (1886-1950) en Rosa Johanna Serphos (1893-1965): zie ds. Th.J.H. Israël; GCH) verborgen zaten, gedwongen waren om weg te gaan omdat zij huiszoekingen door de Sicherheitspolizei verwachtten. Hij vroeg Peter om een stel te helpen dat verloofd was (Peter en Adriana hadden al eerder onderdak geboden aan de Joodse jongens Jacob Louis Lobatto [geboren 1925 Amsterdam, zoon van Salomon Lobatto, overleden 1936, en Margaretha de Vries, overleden 1943 Auschwitz-overleden 2011 's Gravenhage). In samenwerking met verzetsman Jacob Balder (1900 Broek op Langedijk-gefusilleerd 16.7.1944 Overveen), met wie hij sinds 1942 werkte, slaagde Peter erin binnen tien uur na het verzoek, het stel in veiligheid te brengen in Heerhugowaard". Lit.: Geert C. Hovingh en Annemarie van IJsendoorn, *Over het hoofd gezien*, 36; *Yad Vashem*, 854.

147. Gerrit Jan de Geus

(Geboren 3.7.1903 te Maartensdijk, zoon van seinhuiswachter, later plaatsvervangend stationschef te Leiden Cornelis de Geus en Pietje de Ruyter-overleden 13.7.1942 te KZ Dachau), studie theologie Rijksuniversiteit Groningen (zijn naam staat vermeld op een gedenkplaat in de hal van het Academiegebouw).

Aanwerkkelijk werkzaam als spoeljongen op het laboratorium van de Keuringsdienst van Waren (1921-1923). Maar vervolgens ontwikkelde hij grote interesse in de theologie, met name door ontmoetingen met theologiestudenten tijdens de zomerkampen van de Leidse CJMV. Het instituut/ internaat Ruimzicht te Doetinchem bood het gelegenheid om de vooropleiding te doen, waarna hij theologie studeerde aan de Rijksuniversiteit Groningen (1926). Hervormd hulpprediker te Zaandam (1932-1934, ter assistentie van dr. Rudolf Barteld Evenhuis (1899-1980), waaruit een levenslange vriendschap ontstond: ds. Evenhuis preekte – nog tijdens de oorlog? – te Almelo over de tekst Jesaja 32: 17 naar aanleiding van het overlijden van zijn vriend); te Nieuw-Buinen (1935; daar assisteerde hij de latere hoogleraar ds. Albert-Jan Rasker (1906-1990) en te Hees bij Nijmegen (1935-1936; daar stond hij ds. J.J. Creutzberg (zie daar) bij; hervormd predikant te Beuningen (5.7.1936) en te Almelo (1.2.1940; intredeprek n.a.v. II Cor. 8: 5); gehuwd op 11.6.1936 te Zeist met neerlandica/ journaliste **Maria (Mary) Jacoba Smelt** (geboren 9.4.1908 te Wissekerke, dochter van ds. Hendrik Smelt [1871-1942] en Gerliena Anna Meijer-overleden 30.11.1971 te Doorn? Begraven Begraafplaats 'Heiderust' te Worth-Rheden). Hun zoon is de hebraïcus en archeoloog dr. Cornelis Hendrik Jan de Geus (geboren 4.8.1937 te Beuningen).

Ds.de Geus was een overtuigd aanhanger van de Zwitserse theoloog Karl Barth en om die reden zeer betrokken bij de Duitse *Kirchenkampf* en de *Bekennende Kirche*. Op 28.1.1942 werd ds. De Geus samen met zijn collega Jozeph Pierre Aimable le Roy (1877-1957), van 1925 tot 1943 predikant voor de hervormde evangelisatie te Almelo, door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd vanwege het feit dat ds. De Geus het

gedicht 'Na den dienst' van Tom Meyneke (*Opwaartsche wegen, Christelijk letterkundige tijdschrift*, 14^e jaargang [1936/ 1937], 128) had opgenomen in de *Hervormde Kerkbode Almelo* (d.d. 16.1.1942) waarvan Le Roy eindredacteur was. Althans zo werd er melding van gemaakt in de wekelijkse *Meldungen aus den Niederlanden* van de *Sicherheitspolizei* (editie 79? D.d. 30.1.1942?). Overigens wordt daar de titel 'Dienst hinter den Front' gebezigd, hetgeen duidt op een totaal misverstaan van de inhoud van het genoemde gedicht. Beide predikanten werden aanvankelijk naar het Huis van Bewaring in Arnhem overgebracht, waar ds. Le Roy al na twee dagen weer werd vrijgelaten. Ds. De Geus kwam op 13.3.1942 in het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* terecht en op 4.6.1942 werd hij naar KZ Dachau gedeporteerd. Daar overleed hij vijf weken later in het *Krankenrevier* aan de gevolgen van hongeroedeem en totale uitputting.

Na de dood van haar man nam mevr. De Geus het Joodse jongetje Abraham van den Bergh (= Herman Abraham van den Bergh, geboren 1.6.1928 te Oss, zoon van Simon van den Bergh [1881 Oss-6.3.1945 KZ Bergen-Belsen], directeur van de Bergoss Tapijfabriek in Oss, en Seraphina Knurr [1895 Rotterdam-9.5.1945 Tröbitz] in huis. Het kind heeft de oorlog overleefd. De familie Van den Bergh vroeg voor mevr. De Geus na haar dood de *Yad Vashem*-onderscheiding aan, maar die aanvraag werd om volstrekt onverklaarbare redenen afgewezen. In Almelo werd de 'Ds. De Geusstraat' naar de predikant genoemd.

Archief: *Stukken betreffende G.J. de Geus (1904-1942 en M.J. Smelt e/v G.J. de Geus (1908-1971)* in het Historisch Documentatiecentrum van de Vrije Universiteit te Amsterdam (*Plaatsingslijst nr. 1058* samengesteld door Bert Kraan, maart 2017). Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 62; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 65; M.J. de Geus-Smelt, *Gaande in de Gehoorzaamheid – Korte levensschets van Ds. G.J. de Geus, N.H. Predikant, Gestorven te Dachau 13 Juli 1942* (Kirchner, Amsterdam, 1946); C.P. Gunning, *Op de schoolbanken in het P.D.A.*; H. Hamburger & J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Groningen*, 21; Ds. Herman B.J. Knoop, *Een Theater in Dachau*, 136; J. Overduin, *Hel en hemel in Dachau*; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, I, 235, 564, 580 en 619-622; II, 97.

148. Alexander Lex) Gerard van Gilse

(Geboren 23.3.1923 Haarlem, zoon van prof.dr. Heinrich Gerhard van Gilse [1881 Leer, Duitsland-1959 Haarlem], hoogleraar K.N.O. aan de Rijksuniversiteit Leiden en de Joodse kinderarts Julia van West [ca.1879 Paramaribo, dochter van Isaac Salomon van West, gehuwd met 1) Rebecca Sophia Baeza en 2) met Jeane Paulina Rach]-overleden).

Zijn oudere zuster Sophia Emily Elisabeth van Gilse (geboren 4.8.1912 Haarlem), lerares Nederlands aan de Gemeentelijke HBS te Leiden, verzorgde samen met Anna Oosterlee, lerares Frans aan dezelfde school, ondergedoken Joodse leerlingen en hun ouders. Anna overleefde de oorlog, Sophia werd opgepakt en overleed op 31.1.1945 in KZ Ravensbrück. Ds. van Gilse was een achterneef van de componist, dirigent en verzetsman Jan (Pieter Hendrik) van Gilse (1881 Rotterdam-overleden 8.9.1944 Oegstgeest op zijn 18^e onderduikadres ten huize van de familie Escher buiten Oegstgeest; begraven Begraafplaats bij het Groene Kerkje te Oegstgeest). Jan van Gilse verloor zijn beide zonen in het verzet: Jan Hendrik (geboren 1912 in München; verzetsnaam: 'Janrik') was reclame-tekenaar en communist. Hij vocht in de Spaanse Burgeroorlog en sloot zich in bezet Nederland aan bij het gewapende verzet. Op 28 maart 1944 kwam hij om het leven bij een schotenwisseling met de vijand in Den Haag. De plaats van zijn graf is tot heden onbekend. Maarten van Gilse (geboren 1916 München) was eveneens een actief verzetsman. In 1937 had hij met de fotograaf Carel Blazer al drie maanden door Spanje getrokken om de strijd van de Republikeinen tegen Franco te verslaan. Tijdens de oorlog maakte hij deel uit van het kunstenaarsverzet en richtte samen met de beeldhouwer Gerrit Jan van der Veen het illegale blad 'De Vrije Kunstenaar' op. Tenslotte was hij nog actief binnen de communistisch georiënteerde verzetsgroep CS-6 van dr. Gerrit Kastein. Toen de groep werd opgerold werd ook Maarten (verzetsnaam 'Mik') gearresteerd en niet lang daarna – op 1.10.1943 – met tal van anderen gefusilleerd in de duinen bij Overveen. Hij ligt begraven op de Eerebegraafplaats Bloemendaal bij Overveen (vak 33). Lex van Gilse was tijdens de oorlog (1944/ 1945?) doopsgezind hulppredikant te Sneek, wel zeker om ds. W. Mesdag (zie daar) bij te staan in zijn predikantswerk, maar zeker ook bij het onderbrengen en verzorgen van Joodse kinderen in Friesland.

Samen werden ze begin maart 1945 als gijzelaars gearresteerd door de *Sicherheitspolizei*, maar niet lang daarnaal weer vrij gelaten. Na de oorlog werd ds. van Gilse doopsgezind predikant te Joure (1947-1951). Vervolgens was hij directeur van het Doopsgezind Vredescentrum te Zeist (1953-1957), geestelijk verzorger in een ziekenhuis en verpleegtehuis (te Zeist?) en tenslotte doopsgezind predikant te Eindhoven en 's Hertogenbosch (1973) en studentenpredikant aldaar

Lit.: To Hofstra, *Oorlogsschriften* VII, 74; Roxane van Iperen, *'t Hooge Nest*, 19, 25v., 33, 40, 74vv., 102vv., 106v., 115, 146, 151v., 155vv., 158, 175, 185v., 194vv., 197, 212, 223, 235.

149. Jacob (Jaap) Dirk van Ginhoven

(Geboren 9.6.1902 Marken, zoon van hoofdonderwijzer Johannes Albertus Jacobus van Ginhoven en Neeltje Hendrika Turkenburg-overleden 22.7.1975 Den Helder; begraven Algemene Begraafplaats te Den Helder-Huisduinen).

Ds. van Ginhoven studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1921); jaargenoot: ds. J. Bavinck (zie daar); lid NDDD (dispuut Rostra); kandidaat (25.2.1927); gereformeerd predikant te Vledder (Nijensleek; 6.7.1930-november 1946), Westervoort (17.11.1946-1.9.1968 wegens emeritaat); in tijdelijke dienst te Medemblik (6.9.1968-17.12.1972); geestelijk verzorger bejaardentehuis 'Goede Ree' te Den Helder (1972-1975); op 2.7.1930 gehuwd met **Francisca Catharina (Sisca) van den Ende** (geboren 26.6.1901 te Nisse, dochter van de onderwijzer Marinus Cornelis van den Ende en Catharina Francina de Buck-overleden 11.7.1994 te Den Helder).

Haar broer, de verzetsman Gijsbrecht Francois Cornelis van den Ende, werd op 5.1.1904 geboren te Middelburg en overleed op 14.1.1945 in KZ Neuengamme).

Ds. Van Ginhoven was oprichter van de lokale verzetsgroep '*Je Maintiendrai*' in Vledder, die zich vanaf 1942 bezig hield met het onderbrengen en verzorgen van Joodse en andere onderduikers. Hij onderhield daarbij goede contacten met zijn gereformeerde collega in Hasselt, ds. J.F. Hettinga (zie daar; zie ook ds. A.M. Brouwer) en diens vrouw. *In Vledder bouwden de bezetters het eerste Jodenkamp. Jaap van Ginhoven bood daar materiële en geestelijke hulp. Dit bracht hem onder de schuilnaam 'Ome Jaap' in het verzetswerk.*

Op 2 oktober 1942 keerde dwangarbeider G. van Praag terug van de begrafenis van zijn moeder in Amsterdam. Hij had daarvoor speciaal toestemming gekregen. Toen hij uitstapte op het station Meppel, zag hij daar zijn makers staan, die daar net aangekomen waren om onder begeleiding naar Westerbork door te reizen (het dwangarbeiderskamp-Vledder was kort tevoren ontruimd). Hij voelde de neiging om zich bij hen te voegen, toen één van zijn lotgenoten siste: '*Maak dat je wekomt! 'Waar moet ik dan heen?' 'Ga maar naar ds. Van Ginhoven in Nijensleek!'*' Dat deed hij, maar er was niemand thuis. Hij wachtte op het toilet achter de pastorie en klopte pas aan toen het licht binnen aanging. Ds. Van Ginhoven bleek onmiddellijk bereid hem te helpen, gaf hem een fiets en zei: 'Je moet naar Klaas de Raad (19.4.1904 Oude Pekela-15.1.1945 KZ Neuengamme; zie ook ds. A. ten Hoeve) aan de Kanaalstraat in Hoogeveen fietsen, die helpt je wel verder'. Klaas de Raad was leraar wiskunde aan de Gereformeerde ULO aan het Haagje in Hoogeveen. Onder de naam 'Koer-raad' was hij al vroeg betrokken bij het verzet, o.a. in activiteiten van de inmiddels illegale ARP, 'Vrij Nederland', 'Trouw', de LO/LKP (hij was bevriend met Johannes Post (1906-1944), groot verzetsman en lid van de Top-LKP) en de hulp aan piloten. Maar onderweg naar De Raad was het zo donker, dat Van Praag met zijn fiets in de sloot belandde. Helemaal smerig kwam hij aan op de Kanaalstraat in Hoogeveen, maar niet op het goede adres. Toch liet de vrouw, die daar woonde, hem binnen, regelde een wastiel, zodat hij zich kon wassen, maakte zijn kleren schoon en droogde ze. Daarna bracht ze hem bij De Raad. Die zorgde voor een onderduik-adres bij het gezin van Roelof Knijff (14.10.1895 Holwerd-7.11.1949 Hoogeveen) en Tetje van der Laan (25.1.1905 Wanswerd-4.6.1979 Hoogeveen), dat eveneens aan de Kanaalstraat woonde. Later hoorde Van Praag, dat zijn dochter in Amsterdam ondergedoken zat op een adres dat niet veilig was. Ds. Van Ginhoven heeft haar daar toen persoonlijk weggehaald en eveneens bij Knijff ondergebracht. Vader en dochter hebben (volgens een zoon van Knijff uit Hoogeveen; Assen, d.d. 3.1-2016) de oorlog overleefd.

De Van Ginhovens vormden een echte verzetsfamilie: Huibert Cornelis Jacobus van Ginhoven (geboren 26.12.1896 te Marken, gehuwd met Carolina Cornelia Feij), accountant te Castricum, was actief in de Gereformeerde Kerk van Castricum (o.a. als

organist) en de lokale ARP en begaf zich al vroeg in het verzet (hulp aan Engelandvaarders en spionage); hij werd in 1942 gearresteerd, door het *'Feldgericht'* ter dood veroordeeld en op 17.3.1942 te Laren gefusilleerd; zijn lichaam werd gecremeerd in Velsen en de urn met zijn as werd naar Duitsland overgebracht; daar werd hij na de oorlog teruggevonden door de Oorlogsgraven-stichting en bijgezet op het Nederlandse Ereveld in Osnabrück-Westerberg. In Castricum werd een straat naar hem genoemd.

Ook Jaaps jongste broer Dirk Cornelis (Dick) van Ginhoven (1910-1976) te Amsterdam (hij woonde op het adres Lekstraat 48II in Amsterdam-Zuid) en gehuwd met Adriana Rooze (1913 Hillegersberg- 2008 Baarn), was lid van het verzet en belde op zeker moment zijn broer Martinus Johannes van Ginhoven (1908-1995), procuratiehouder van een kunstmestfabriek te De Steeg, met de vraag of hij samen met zijn vrouw Bertha Antonia van Ginhoven-Jongenotter (1913-2017) op korte termijn onderdak kon bieden aan een Joodse man. Zo geschiedde; hij zou de eerste zijn in een lange reeks Joodse onderduikers die huize Van Ginhoven in De Steeg passeerde. De Van Ginhovens werkten daartoe nauw samen met de bekende verzetsman Arnold Douwes (eerste onderduiker van Johannes Post in Nieuwlande) en ontvingen daarvoor op diens voordracht de *Yad Vashem* onderscheiding. *"Halverwege 1943 stonden plotseling twee mannen, Max 'Nico' Leons (geboren 24.11.1921 Voorburg) en Arnold Douwes (1906-1999) voor de deur in De Steeg. Deze bleken koeriers te zijn voor Johannes Post uit ... Nieuwlande. Nadien werd het huis van Jaap van Ginhoven in De Steeg een doorgangshuis voor koeriers die tussen Holland en Overijssel heen en weer pendelden"* (*'Het verzet in De Steeg-Ellecom'*). Samen met zwager Adrianus Wijntje (1907-1983) en zuster Hendrika Adriana Wijntje-van Ginhoven (1907 Alkemade-?) te Rotterdam – zij ontvingen in 1999 eveneens de *Yad Vashem* onderscheiding – en zwager Adrianus Vreeken (1902-1987) en zus Suzanna Maria Hanna Vreeken-van Ginhoven (1905-1995) in Apeldoorn werden regelmatig Joodse onderduikers uitgewisseld. Zo kwam Johan Louis Klein (1916 Groningen, zoon van Jacob Hessel Klein [1886 Wildervank-9.7.1943 Sobibor], boekhouder en chef van de afdeling Voedselvoorziening van 'Het Apeldoornsche Bosch' en Roosje Vos-2014 Wassenaar), verpleger van 'Het Apeldoornsche Bosch' te Apeldoorn, later gehuwd met Catharina Juliana van Broek, bijvoorbeeld eerst bij de familie Wijntjes en later bij de familie Vreeken terecht. Een Duitse Jodin, die voor de oorlog in De Steeg had gewoond, werd aanvankelijk naar zwager Vreeken in Apeldoorn gebracht. Vandaar ging ze naar ds. van Ginhoven in Vledder.

Op 28 juli 1943 werd ds. van Ginhoven ten gevolge van het verraad van de foute Amsterdamse politiemann en SD-informant Bernard Gerrit ter Horst als eerste predikant uit de illegaliteit samen met ongeveer 85 anderen gearresteerd door de Sicherheitsdienst van Groningen. Twee etmalen werd hij ondervraagd door de SD'ers Knorr (= SS-Untersturm-führer Ernst Knorr; 1899-1945) en Kindel (= SS-Unterscharführer Jozef Kindel; 1912-1948) en beestachtig met gummiknuppels mishandeld in het beruchte 'Scholtenshuis' te Groningen (29.7-19.10.1943). Het was een wonder dat hij dit overleefde. In de gevangenis werd door een arts geconstateerd dat hij gekneusde en gebroken ribben, een beschadigde nekwerfel, een kaakfractuur, kapotte en los geslagen tanden en kiezen, een zwaar beschadigd rechter dijbeen en zware bloedingstoringen op zijn buik, rug en rechterbeen had opgelopen. De litten van dit lijden moest hij zijn leven lang meedragen. Na vervolgens in Vught (19.10.1943-15.12.1943) en in het 'Oranjehotel' te Scheveningen (15.12.1943-6.3.1944) gevangen te hebben gezeten kwam hij als Todeskandidat terecht in het Huis van Bewaring te Rotterdam. Vier maal werd hij door de bezetter ter dood veroordeeld. Kort voor de uitvoering van het vonnis tipte de directeur van het Huis van Bewaring, de heer Van Marle, de K.P.-Rotterdam en gaf nuttige aanwijzingen voor een overval en de bevrijding van de verzetslieden. NB op D-Day, 6 juni 1944, werd ds. Van Ginhoven samen met nog 17 andere verzetsstrijders bevrijd. Vervolgens moest hij zich nog wel gescheiden van zijn gezin schuilhouden, en bleef hij tot Bevrijdingsdag ondergedoken in de omgeving van Delft en later te Berkel. Op 13 juni 1945 bracht ds. Van Ginhoven aan mevr. Minke Douma-Van der Veen te Emmercompasuum, het bericht dat haar man – ds. Rinze Douma (zie daar) – zijn gevangenschap in KZ Bergen-Belsen niet had overleefd. De mannen hadden elkaar in kamp Vught ontmoet.

Contact: Minie Bult (minie.bult@live.nl).

Bron: site *'Het verzet in De Steeg-Ellecom'* (website 4 en 5 mei-comité Gemeente Rheden).

Lit.: Minkie Buit-Zielman, *Moed en verraad* (Verzamelde oorlogsverhalen t.b.v. de Historische Vereniging Hasselt); M. Croes/ P. Tammes, *Gif laten we moet voortbestaan*, 166; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 222; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 226; R. der Nederlanden, *In memoriam Ds. J.D. van Ginhoven*, in: *Jaarboek 1976 der GKN*, 515v.; Niek van der Oord, *Jodenkampen*, 229; G.J.P. de Vries, *Achter de schermen*, 34; *Yad Vashem*, 315, 981.

150. Willem Glashouwer

(Geboren 22.5.1913 te Hindelopen, zoon van Jan Glashouwer en Hendrika Halbes Bijlsma-overleden 27.2.1983 in een ziekenhuis te Utrecht aan de gevolgen van een hartinfarct; rouwdienst in de Joriskerk te Amersfoort; begraven te Tull en 't Waal; "De rechtvaardige zal in eeuwige gedachtenis zijn" Psalm 112: 6). Studie theologie Rijksuniversiteit Groningen; theologisch kandidaat (1938); hervormd hulpprediker voor de evangelisatie te Zwaagwesteinde (1939); hervormd predikant te Muiderberg (3.12.1939-1943), te Nijverdal (10.10.1943-27.11.1949), te Vlaardingen (4.12.1949-27.5.1956), te Amsterdam-Watergraafsmeer (3.6.1956-september 1960) en te Driebergen (11.9.1960-1.9.1971 wegens gezondheidsredenen met vervroegd emeritaat); initiator en medeoprichter van de Evangelische Omroep; vicevoorzitter EO (1.4.1970) en voorzitter (1971); gehuwd op 23.11.1939 te Wonseradeel met **Johanna Martens** (geboren 18.2.1915-overleden 3.10.1995; Mijn gande is u genoeg" 2 Corinthiërs 12: 9).

Het Joodse gezin W. uit Amsterdam werd door de verzetsman Willem Glashouwer (geboren 1910; neef van de predikant?) naar Hindelopen gehaald. Ter plekke aangekomen kon hij de Joden voor één nacht onderbrengen bij de winkelier Thones Zweed (1909-1967) op de hoek Nieuwe Weide/ Kleine Weide. In een klein huisje naast de winkel woonde een oom van Willem Glashouwer, vader van ds. Willem Glashouwer. Die besloot zijn bejaarde vader over te laten komen naar Muiderberg, zodat het huisje beschikbaar kwam voor de Joodse familie. Die haalde – na een onderduik van 997 dagen – gezond en wel de bevrijding (zie ook ds. S.J. Wouda).

Lit.: artikel 'De Joodse onderduikers' op [www.hindelopen.com/hindelopen40-45/joodse derduikers.htm](http://www.hindelopen.com/hindelopen40-45/joodse%20derduikers.htm); H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 580 en II, 354v.

151. Daniël Christiaan Goedhart

(Geboren 9.2.1886 te Arnhem, zoon van boekhouder Petrus Johannes Goedhart en Wilhelmina Gesina Gangel-overleden 1960; begraven Begraafplaats Hummelo). Kandidaat te Arnhem (1910); hervormd predikant te Lellens (7.8.1910-6.9.1914), (1.2.1914), emeritus (1924); protestants godsdienstleraar te Tubbergen en aan Rijks-opvoedingsgesticht 'Veldzicht' te Avereest (1924-1926), predikant te Halle (Gemeente Zelhem) (27.3.1926-19.3.1933) en te Hummelo (1933); gehuwd op 4.8.1910 te Rotterdam met **Wilhelmina Frederika Simmermans** (geboren 1.3.1886 te Rotterdam, dochter van Johannes Jacobus Simmermans en Maria Catharina Spaanderman-overleden 13.4.1919 te Borne. Haar zuster Maria Catharina Simmermans, was gehuwd met een broer van haar man: Adelbert Goedhart) en 2) op 10.5.1920 te Nijmegen met **Wilhelmina Maria Anna Westendorff** (geboren 15.5.1887 te Amsterdam, dochter van kleermaker/ zee milicien Laurens Westendorff en Wilhelmina Siemons-overleden 18.1.1967; begraven Hummelo).

Het echtpaar Goedhart-Westendorff ontving op 30.1.1997 postuum met hun dochter Hanna Goedhart (13.7.1913 Lellens-2.1.2014 Deventer, begraven Algemene Begraafplaats Baarn; gehuwd met Pieter Kistjes [10.3.1911-28.5.1971, begraven Algemene Begraafplaats Baarn], liefdevolle vriendin van Koos Kriens) de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze o.a. Bertie Lichtenstern (geboren 27.7.1931 te Amsterdam), zijn moeder en dr. Philip (Flip) Italie (geboren 30.10.1890, zoon van handelsagent Isaac Levie Italie [1864 Nijmegen-5.3.1943 Sobibor] en Henriette Walg [1859-1922]-overleden 21.4.1947 Batavia), arts te Bali, en zijn vrouw Fan onderdak hadden geboden (of zou het hier Flips broer Karel Italie [geboren 8.4.1895 te Eindhoven] kunnen betreffen, die gehuwd was met Fanny Blomhoff [geboren 21.6.1902 te Eindhoven, dochter van slager Karel Blomhoff, 1870-1932, en Rosa de Jongh 1876-16.7.1943 Sobibor]?).

Lit.: *Yad Vashem*, 316v. (niet vermeld als predikant in de lijst van *Yad Vashem*).

152. Jacob Pietersz Gootjes

(Geboren 13.11.1886 te Dirkshorn, Gemeente Harenkarspel, zoon van landbouwer Pieter Gootjes en Aaltje Bijpost-overleden 28.1.1975; op 1.2.1975 begraven in 28.9.Baflo).

Hij was gereformeerd predikant te Engwierum (21.6.1914-9.6.1919), Suawoude (15.6.1919-21.9.1924) en Baflo (1924-30.9.1954); gehuwd op 16.6.1914 te Haren met **Maria Louisa Veldman** (geboren 19.5.1891 Arum, Wonseradeel, dochter van ds. Kornelis Maarten Reinder Veldman [1862-1907], gereformeerd predikant te Arum en Garrelswaer, en Anna Talliena Hovinga-overleden 1.3.1986).

Haar oudste zuster Louisa Maria Veldman (30.12.1888 Arum, Wonseradeel-7.3.1983; begraven te IJlst) was op 8.9.1909 te Haren gehuwd met ds. Klaas van der Beek (28.12.1883 te Middelstum, zoon van olieslagersknecht Jan van der Beek en Anna Slagter-16.11.1918 – aan de Spaanse griep? – te IJlst; daar begraven). Hij was gereformeerd predikant te Dirkshorn (1909) en IJlst (1912). Louisa Maria hertrouwde op 3.3.1931 te Leeuwarden met de architect Ane Nauta (1882 Hijlaard), eerder gehuwd met Hendrika Helena Theodora Rietberg (1883 Zutphen-1930 Leeuwarden), een zuster van ds. Johannes Hendrik Rietberg (1884-1947; was hij een studie- of zelfs jaargenoot van ds. Klaas van der Beek? Zie daar) en van Helena Theodora Kuipers-Rietberg (1893-1944), die samen met dr. Fredrik Slomp (Frits de Zwerver) de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers oprichtte. Haar oudere zuster Johanna Veldman (24.11.1892 Garrelweer-30.6.1963 begraven IJlst) was gehuwd op 23.10.1919 met Jan Jarichs Nooitgedagt (1.7.1893 IJlst-23.3.1945; begraven IJlst); schaatsfabrikant te IJlst (daar begraven). Zus Annechien Veldman (3.5.1895-28.7.1983; begraven Selwerderhof, Groningen) was de echtgenote van pianohandelaar Johannes Groeneveld (2.2.1898-28.4.1969; begraven Selwerhof, Groningen), zus Ludewee Veldman (18.12.1897 Garrelswaer-11.3.1948 Schagerwaard; begraven Dirkshorn), was getrouwd met een broer van ds. Gootjes, landbouwer Klaas Gootjes (1891-1987; begraven Dirkshorn). En tenslotte huwde jongste zus Kornelia Veldman (15.7.1902 Loppersum-23.3.1989 Emmen) op 12 juni 1930 te Groningen de arts Sake Belksma (26.2.1903 Arum, Wonseradeel-19.1.1977 Groningen).

Ds. Gootjes was de geestelijke leider van het verzet te Baflo, waar hij – samen met A. Ruiter, hoofd van de lokale christelijke school – leiding gaf aan de ‘Groep-Gootjes’, die contacten onderhield met de LO/LKP. “*Baflo heette te behoren tot het “onbezette” gebied en naar schatting tweehonderd onderduikers vonden er een thuis*” (*Verzet in Groningen*). Op 19.5.1942 werd ds. Gootjes op het Scholtenshuis te Groningen ontboden door de *Sicherheits-polizei* in verband met een preek, waarin hij ernstige kritiek had uitgeoefend op de verplichte ‘*Arbeitsinsatz*’. Hij is er in gezelschap van een ouderling heen gegaan maar mocht – na een stevig gesprek – ongedeerd weer huiswaarts keren.

Twee zoons ontwikkelden zich tot actieve en succesvolle KP’ers: Pieter ‘Daan’ Gootjes (geboren 1915 Oostdongeradeel), student-rechten en tijdelijk distributie-ambtenaar te Baflo, en Jacob Pieter ‘Koos’ Gootjes (geboren 1920 Tietjerksteradeel), ambtenaar-volontair op het Gemeentehuis van Baflo, die beide op 11.2.1944 sneuvelden in een vuurgevecht met de *Grüne Polizei* te Middelstum. Na de oorlog overleed de enig overgebleven zoon van het echtpaar Gootjes t.g.v. een blikseminslag op één van de Waddeneilanden.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten...*, 348vv.; *Het Grote Gebod*, I, 37, 142, 146, 353, 424, 437, 624l II, 133, 332, 626; drs. G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 123, 162, 306, 308, 310, 315; Jan A. Niemeijer en Ad.A.J. Mulder, *Verzet in Groningen*, 65.

153. Simon Henri Nicolaas Gorter

(Geboren 25.6.1885 te Hoorn NH, zoon van ds. Klaas Gorter [1849, zoon van ds. Douwe Simons Gorter-1899] en Aleida Michaëla Elise de Waard-overleden 2.8.1967 Utrecht, in het Diaconessen Ziekenhuis).

Proponent (21.6.1910). Doopsgezind hulpprediker (1910) en doopsgezind predikant te Zijldijk (30.10.1910-3.11.1912), Twisk/ Abbekerk (7.11.1912-18.10.1914), Sappemeer-Hoogezand (26.10.1914-2.7.1916), Rotterdam (9.7.1916-1946; woonde daar op het adres Vredeshofweg 36a) en Arnhem (1946-27.5.1951 wegens emeritaat); woonde daarna te Beekbergen; hij was hoofdredacteur van de *Doopsgezinde Jaarboekjes* (1932-1943) en (de eerste) hoofdredacteur van het *Algemeen Doopsgezind Weekblad* (1946-1950); gekwalificeerd als ‘*meer humanist dan christen, meer jour-*

nalist dan dominee' (app. Laureense); gehuwd op 4.1.1915 te Apeldoorn met **Margaretha Henriëtte (Mees) Schimmel** (geboren 1890 te Amsterdam, dochter van mr.dr. Willem Frederik Schimmel en Ida Louise Ottenhoff-overleden 1967).

Haar oudere zuster Ida Wilhelmina Ragna (Driek) Schimmel (1887-1971) was gehuwd met jhr. Simon Pierre Francois Meyer (1884-1975).

Tijdens de oorlog gaf het echtpaar Gorter onderdak aan Joodse onderduikers, o.a.: Salomon (Salom) Lobstein (geboren 1916, zoon van Moritz Lobstein [1881 Borchulo-1976 Muiderberg] en Catharina van Huiden-overleden 1998). Vader Moritz was koopman, directeur NV Bakkersartikelen, voorzitter van het Meppeler kerkbestuur en tijdens de oorlog vertegenwoordiger van de Joodse Raad voor Drenthe. Sinds 1939 studeerde Salomon Lobstein aan de Economische Hogeschool te Rotterdam en was lid van het Studentencorps aldaar. Tijdens de oorlog *dook hij onder* (op 3 juli 1942, tegen de zin van vader, die bang was voor represailles en die – als vertegenwoordiger van de Joodsche Raad in Drenthe – herhaaldelijk mensen had afgeraden onder te duiken, om erger te voorkomen...) *bij een predikantenfamilie in Rotterdam, waar 4 en soms meer onderduikers in huis waren. Bij een inval werd een zoon des huizes gepakt en kort daarna gefusilleerd. Alle onderduikers wisten te ontsnappen. Na een kort verblijf elders keerde Lobstein jr. op zijn vroegere onderduikadres terug en beleefde op 5 mei 1945 het einde van de bezetting*". Ook zijn ouders overleefden de oorlog: ze werden aanvankelijk naar 1943 naar Theresienstadt gedeporteerd, maar kwamen – middels een uitruil van Joden tegen Duitse krijgsgevangenen – in Palestina terecht. Daar is mevr. Lobstein in 1945 overleden, maar Moritz Lobstein keerde na de oorlog terug naar Nederland.

Gijsbert Johan Gorter (geboren 7.11.1920 te Rotterdam), zoon van het echtpaar Gorter, studeerde theologie aan het Doopsgezinde Seminarium te Amsterdam (woonde Prinsengracht 825). Tijdens de oorlog was hij een actief verzetsman, vanaf 1941 betrokken bij de hulp aan Joodse onderduikers en het studentenverzet (m.n. tegen de loyaliteitsverklaring). Later fungeerde hij als contactpersoon tussen o.m. de Persoonsbewijzencentrale en de Ordedienst (jhr. Six). Op 1.3.1945 werd Gijsbert Gorter door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd voor het huis van zijn dispuutsgenoten Johan Bais (1921 Pematang Slantar, NOI-gefusilleerd 8.3.1945 Amsterdam; Erebegraafplaats Bloemendaal) en Theodoor van Gogh (1920 Amsterdam-gefusilleerd 8.3.1945 Amsterdam; Erebegraafplaats Bloemendaal) aan de Weteringschans 137 te Amsterdam. Een week na zijn arrestatie werd Gijsbert zelf gefusilleerd op Rozenoord aan de Amsteldijk als represaille voor de aanslag op *SS-Obergruppenführer* Hanns Albin Rauter (1895-1949). Ook hij ligt begraven op de Erebegraafplaats te Bloemendaal (vak 38).

Tegen het einde van de oorlog bood ds. Gorter onderdak aan de gedropte BBO-agent en radio-operateur Paul Polak (alias 'Paul Peters', 'Douwe' en 'Boating'; 26.2.1924 Balikpapan, NOI-8.5.2003), die een dispuutsgenoot was van zijn zoon Gijsbert en radiocontacten met Londen moest onderhouden.

Archief: app. Laureense e.d.

Bron: 'Paul Peters alias Paul Polak' (weggum.com).

Lit.: ADW XIX (1967), 11 juli 1967; Jelle J. Bosma e.a., *Doopsgezinden tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 261; S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang van een toonaangevende joodse gemeente*, 331; *Doopsgezind Jaarboekje* nr. 59 (1965), 16vv.; 61 (1967), 132 en nr. 62 (1968), 9vv.

154. Dr. h.c. Koeno Henricus Eskelhoff Gravemeijer

(Geboren 25.2.1883 te Oosthem (Wymbritseradeel zoon van ds. Eskelhoff Carsjen Gravemeijer [1847-1900] en Trijntje Groen-overleden 13.2.1970 op de buitenplaats 'Ter Veken' te Wassenaar; in stilte bijgezet in het familiegraf te Utrecht).

Zijn oudere broer ds. Henricus Eskelhoff Gravemeijer (1878-1967; begraven te Utrecht) was hervormd predikant te Schipluiden, Steenwijk en Amsterdam en medeoprichter (van 1922-1935 voorzitter) van de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij (HGSP); hij was gehuwd met jonkvrouw Maria Cornelia Bartholdina de Geer (1878-1955), een achternicht van hervormd predikant jhr.dr.(ds.) Lodewijk de Geer (1831-1909) en diens beide zoons Dirk Jan Baron de Geer (1870-1960), minister-president (1939-1940) en hervormd predikant ds. jhr.ds. Lodewijk de Geer (1873-1904, zelfmoord te Losser, na zijn voormalige knecht Jan Posthumus te hebben doodgeschoten) en dochter jonkvrouw Sara Maria de Geer (1868-1902), die gehuwd was met hervormd predikant ds. Berend ten Cate (1868-1924).

De zuster van de predikanten H.E. en K.H.E. Gravemeijer, Geertruida Gravemeijer (20.7.1877 IJsselmuiden-1.8.1950 Zeist), was gehuwd met de hervormde predikant ds. Herman Otto (18.11.1874 Ginneken, zoon van ds. Pieter Johannes Roscam Abbing [1845-1916; begraven Warnsveld] en Julia Carolina van Rhijn-23.3.1939 Arnhem; ze liggen begraven op 'Moscowa', Arnhem), broer van hervormd predikant ds. Willem Jacob Roscam Abbing (1876-1939), die de vader was van prof.dr. Pieter Johan Roscam Abbing (1914-1996), hoogleraar dogmatiek, christelijke ethiek en praktische theologie aan de RU Groningen; de jongste zoon van ds. H.O. Roscam Abbing, theologisch kandidaat en verzetsman Leonard Johannes Roscam Abbing (geboren 1916), overleed op 23.12.1944 te Apeldoorn (begraven Moscowa, Arnhem). K.H.E. Gravemeijer studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; hervormd hulprediker te Leeuwarden (1910); hervormd predikant te Giessen-Oudkerk (23.4.1911, bevestigd door zijn schoonvader ds. Douwe van Popta [1855-1924], te Voorburg (1915) en te 's Gravenhage (1920); eveneens medeoprichter van de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij (1921); gehuwd 1) op 30.3.1911 te Bunnik met **Baukje Elisabeth Eva van Popta** (geboren 11.3.1888 te Papendrecht, dochter van ds. Douwe van Popta [1855-1924] en Clementia Adriana Talma-overleden 23.10.1930 te 's Gravenhage) en 2) op 10.9.1957 met **Hillegonda Maria Meissner** (geboren 29.4.1892 te 's Gravenhage, dochter van Anthon Marie Meissner en Maria Elisabeth Schooneveld-overleden 24.12.1978 te 's Gravenhage); eerder gehuwd 1) met Henri Richard Alexander van Schelle (geboren 12.1.1889 Palembang, Celebes of Muntok, Banka, Sumatra NOI, zoon van Carel Jan van Schelle en Henriëtte van der Ven-overleden 26.10.1918 te Wassenaar) en 2) op 23.11.1920 te Diepenveen met Adrianus van der Ven (geboren 6.11.1887 te Buitenzorg, NOI, zoon van Adrianus van der Ven Sr. en Johanna Cornelia Margaretha du Cloux-overleden).

Dr. Gravemeyer was voor de oorlog lid van de antipapistische Vereniging Protestants Nederland (VPN), waarvan sommige predikant-leden in NSB-vaarwater terecht kwamen. Gravemeijer maakte geruime lid uit van het hoofdbestuur van de VPN, maar distantieerde zich later van de NSB-koers. Sedert 1.4.1940 was hij secretaris van de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk en in juli 1940 ook van het Convent van Kerken (later: Interkerkelijk Overleg. In verband met het rondzenden van een kanselafkondiging aan de hervormde predikanten werd dr. Gravemeijer op 21.3.1941 gearresteerd en korte tijd (tot 23.3.1941) op de opgesloten in het 'Oranjehotel' te Scheveningen; in 1942 werd hij herhaaldelijk ter verantwoording geroepen door de *Sicherheitspolizei* en vervolgens 7 maanden lang als gijzelaar gevangen gezet in kamp Beekvliet te Sint Michielsgestel (4.5.1942-17.12.1942). *Op 1 mei 1944 had een belangrijke ontmoeting plaats in de Nieuwe Kerk in Amsterdam tussen ds. K.H.E. Gravemeyer, Secretaris van de Synode van de Nederlands Hervormde Kerk en Jacoba (van Tongeren; 1903-1967; zie ds. B.J. Aris, ds. K.Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Krebs, ds. J.H.F. Remme en ds. E.I. Smelik) als leidster van (de verzetsorganisatie) Groep 2000. Ds. Gravemeyer vertelde Jacoba dat de Generale Synode der Hervormde Kerk opdracht had gegeven tot de oprichting van een Hervormde Verzetsgroep, naast de L.O. en andere min of meer politiek georganiseerde verzetskernen. Hij was verheugd dat de Amsterdamse Kerkenraad het verzetswerk van Groep 2000 had gehuisvest en gesteund. De betreffende maatschappelijk werkster, Jacoba, zou met terugwerkende kracht salaris ontvangen, Groep 2000 zou vanwege de 'verhulling' nu nog Groep-2000 heten, maar na de bevrijding zou de nieuwe naam Hervormde Groep 2000 worden. De groep zou maandelijks een bedrag uit het Fonds voor Bijzondere Noden van de Hervormde Kerk krijgen: dit is zo'n 300.000 gulden geweest". De hervormde verzetsgroep-2000 heeft zich op uitzonderlijke wijze ingezet voor Joodse onderduikers in Amsterdam e.o.*

Lit.: Jan Bank, *God in de oorlog*, 205, 516v.; Willem Banning 1888-1971, *Terugblik en perspectief*, 62, 64, 70, 106, 110; Ds. G.F.W. Herngreen, *Een Handjevol Verkeners*, 75, 155; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 19, 27, 32, 35v., 50, 54, 61, 127; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, I, 136, III, 6 en 84; Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 121, 123, 128v., 178vv., 181; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 553 en 555; H.J. Ponsteen, lemma 'Gravemeijer, Koeno Henricus Eskelhoff' in: *Biografisch Lexicon IV*, 149vv.; Dr. J. Presser, *Ondergang*, I, 14, 239v., 265, 362, 410vv.II, 26, 65, 104, 231, 238; 'Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 106, 275, 278, 280, 347; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 36, 39, 55vv., 67, 71, 78v.,

82v., 85, 91, 103, 115v., 121, 137, 196; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 144, 148vv., 151, 231, 313v., 319, 348v.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 41, 43vv., 53v., 60v., 63v., 69v., 89v., 96, 98vv., 103, 128v., 139v., 145, 171v., 178, 180, 227v., 234v., 248, 258, 264, 330, 352-355, 389, 391, 456, 585, 588, 653, 662, 666, 672v., 677 II, 38v., 57, 78-83, 94, 98, 100, 202, 261-267, 354v.; Hendrik Tijssen, *NSB-predikant*, 52, 59, 66.

155. Philippus Jacobus Greeven

(Geboren 23.4.1909 te Leiden, zoon van Adriaan Herman Greeven en Jannetje Slaager-overleden 4.5.1995 te Norg; begraven Algemene Begraafplaats, Norg). Hervormd hulppredikant te Terneuzen (1936), hervormd predikant te Kolham, te Vriescheloo (6.10.1940-17.11.1946), te Termunten-Borgsweer en te Veenhuizen; gehuwd op 12.11.1935 te Woerden met **Maria Anna Monster** (geboren 14.7.1904 te Amsterdam, dochter van Kornelis Monster en Krijntje Visser-overleden 30.11.1976). In 1939 was ds. Greeven reserve-legerpredikant bij de staf van 17 R.I.; hij maakte in de meidagen van 1940 de oorlogshandelingen mee in Oost-Brabant (Boekel, Odiliapeel, Erp, Wanrooy en Ledeakker); vervolgens trok hij zich met de troepen terug naar Zeeuws-Vlaanderen en verder naar Duinkerken, waar hij inscheepte op het vrachtschip 'Pavon'; maar het schip verging t.g.v. een Duits bombardement en hij kwam in het ziekenhuis van Calais terecht; later begeleidde hij een groep Nederlandse soldaten vandaar naar huis (hij schreef er een boek over; documenten van hem uit die tijd berusten bij het Nationaal Instituut voor Militaire Historie); hij was later commandant van de OD in de regio Oost-Groningen; begin 1942 werd hij leider van het verzet daar (Bellingwolde, Oudeschans, Veelerveen en Vriescheloo) en in die tijd maakte hij ook deel uit van het netwerk van ds. Ader; hij hielp o.m. een Franse vluchteling die om 3 uur 's nachts bij hem aanbelde en wel zeker ook Joodse onderduikers. Geruime tijd bood hij onderdak aan de Amerikaanse vlieger Peter McLellan Toen ook een tweede Amerikaanse piloot 'Henry' op de pastorie werd ondergebracht, bleek al snel dat deze man niet te vertrouwen was. Later gaf hij toe dat hij een gedroste Duitse marine-officier was, maar ook dat verhaal bleek weinig betrouwbaar. Na overleg met een jurist en andere verzetsleiders werd besloten dat de man geliquideerd moest worden omdat hij inmiddels veel te veel wist. Hetgeen geschiedde. De pastorie werd twee keer grondig doorzocht, maar men vond niets. In mei 1944 zag ds. Greeven zich echter gedwongen om zelf onder te duiken. Zo overleefde hij de oorlog.

Bibl.: Ph.J. Greeven, *Herinneringen aan de oorlogsdagen van 10 mei-6 juni 1940* (Nederlands Instituut voor Militaire Historie (494 Greeven/1).

Lit.: Jan A. Niemeijer en Ad.A.J. Mulder, *Verzet in Groningen*, 104v.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 575, 634 en II, 356v.

156. Izak Groenberg

(Geboren 9.4.1903 te Dordrecht, zoon van Cornelis Groenberg, 'hoofdinspecteur eener levensverzekeringsmaatschappij', en Helena Pieterella Siefers-overleden 21.5.1979 Beilen, Torenlaan 341; begraven Begraafplaats Beilen; geruimd?).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (4.10.1923); lid NDDD (Areiopagus); jaargenoten: ds. R.H. Kuipers (zie daar), ds. J. ter Schegget (zie daar) en N. Streefkerk (zie daar); kandidaat (5.10.1928); gereformeerd predikant te Nederhorst den Berg (28.4.1929-22.6.1947), te Nieuweroord (6.7.1947-1.7.1961), buiten bediening gesteld 1961; leraar godsdienst en hulpdiensten te 's Gravenhage-Zuid (1.9.1962-1.10.1963) en te Delft (1.10.1963-1.10.1965); emeritus: 1968; hulpdiensten te 's Gravenhage-Zuid (15.1.1969-1.9.1969) en te 's Gravenhage-Escamp (1.1.1970-1.7.1973); gehuwd op 19.4.1929 te 's Gravenhage met **Bartje/ Barbara (Bab) de Kleer** (geboren 15.7.1903 te 's Gravenhage, dochter van aannemer Gerrit de Kleer en Grietje van Ingen-overleden 3.8.1984 te Hooogeveen).

Ds. I. Groenberg richtte op 11.6.1943 samen met ds. Frits Slomp (zie daar) in zijn pastorie te Nederhorst den Berg de LO-afdeling 'Vechtstreek' op. Onder de 21 aanwezigen bevonden zich illegale werkers uit Loenen, Loenersloot, Nigtevecht en Vreeland (artikel van Ruurd Ubels). Het echtpaar ontving op 18.2.1967 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het zorgde voor onderdak voor het Joodse echtpaar Van den Berg (dat helaas tijdens een huiszoeking werd ontdekt en gedeporteerd), twee kinderen Van Zanten (die daarna elders moesten worden ondergebracht), in september 1943 ook nog Leonie Elizabeth Ossendrijver (dochter van Manus Ossendrijver, koopman in metalen, oliën en vetten te Rotterdam, en Rachel Jacob Pienas,

die hals over kop haar onderduikplek in Rijnsburg moest ontvluchten) en Irma van den Berg, dochter van bovengenoemd echtpaar. *In de gereformeerde pastorie van Nederhorst den Berg werd op 20 april 1945 een kind geboren dat de voornaam kreeg van een Joodse onderduikster.*

Lit.: G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 397; J.Ritsema, *In memoriam Ds. I. Groenenberg*, in: *Jaarboek 1980 GKN*, 508v.; Ruurd Ubels, Tussen goed en fout, artikel in 'Vechtkroniek' nr. (april 1995), 5; *Yad Vashem*, 333, 510, 682 en 816 (daar wordt zijn voornaam abusievelijk als 'Isaac' weergegeven).

157. Marinus Groenenberg

(Geboren 8.7.1904 te Dordrecht, zoon van Jan Groenenberg, broodbakker en handelsreiziger, en Adriana van Kekem-overleden 21.12.1981 te Utrecht; *'in stilte werd hij uitgedragen'*).

Hij voltooide zijn gymnasiumopleiding op Ruimzicht te Doetinchem (raakte er bevriend met zijn toekomstige collega ds. Francois Jacobus Pop [1903-1993] en studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; hervormd predikant te Oosterend (Texel; 2.9.1928-1932), te Vlaardingen (10.7.1932-13.6.1943), te Amsterdam (20.6.1943- NB. die dag werd een grote razzia op de Joden gehouden! -april 1959; hij was daar scriba van de Centrale Kerkenraad) en te Utrecht (Nicolaikerk; 1959-1.5.1970 wegens emeritaat). Voorzitter van het college van de visitatoren-generaal van de Nederlandse Hervormde Kerk (tot 1974). Ein 1944 nam hij met een groepje Amsterdamse predikanten deel aan een gesprek met de sociaal-democratische voorman Willem Drees. Dit leidde ertoe dat Groenenberg in 1945 behoorde tot de groep van zeven Amsterdamse predikanten die de 'doorbraak' tot stand wilde brengen van protestanten naar het socialisme. Zelf werd hij lid van de SDAP, later van de PvdA. Ook maakte hij deel uit van de zogenaamde 'Achtien' die in 1962 meer aandacht vroegen voor verregaande samenwerking van hervormden en gereformeerden. Hij was ongehuwd.

Ds. Groenenberg was lid van de (hervormde) Verzetsgroep-2000 (onder nr. 700; zie ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Krebs, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik) en steunde de groep vanuit het kerkbestuur. *"Ook neemt hij actief deel aan de bijeenkomsten van Groep 2000 in het wijkgebouw aan de Van Lennepkade, om de Groepsleden die hier behoefte aan hebben geestelijk en moreel te ondersteunen"*. Verder zorgde hij ervoor dat Eduard Goldschmidt in 1942 een onderduikplek kreeg bij boer Cornelis Catharinus Oosterlee (1894-1973) en Huijbartje Oosterlee van den Berg (1901-1991) te Maasland (Zuid-Holland; zij liggen beide begraven op de Algemene Begraafplaats van Maasland en werden in 1984 door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'). Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 36; A. van Ginkel, lemma 'Groenenberg, Marinus' in: *Biografisch Lexicon*, VI, 101; Ben van Kaam & Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 109; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 96, 136, 138, 191, 202, 312v. en 403; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 338, 569; *Yad Vashem*, 671.

158. Anthonij Jurrianus Willem Grolman

(Geboren 6.6.1891 te Utrecht, zoon van tekenmeester, kunstenaar en documentalist Anthonij Everhardus Grolman [1843-1926] en Hermina Euwe, tante van de schaakgrootmeester en wereldkampioen Machgielis – Max – Euwe [1891-1981]; A.E.

Grolman was eerder gehuwd met Louisa Johanna Jacoba Frederika Schmid. Ds. Grolman is 6.10.1955 overleden op terugweg uit Canada aan boord van ms. 'Maasdam' van de Holland-Amerikalijn en ligt begraven op de begraafplaats te Oud-Avereest).

Hervormd hulppredikant te Keeten bij Capelle aan de IJssel (Nieuwe Westerkerk; september 1916-eind 1917), hervormd predikant te Wanneperveen (9.12.1917-21.8.1921), (als bijstand) te Wijnjeterp-Duurswoude (28.8.1921-20.11.1932) en te Avereest-Balkbrug (27.11.1932-6.10.1955); gehuwd in 1917 met **Leentje Mijs** (geboren 15.8.1896 te Amsterdam, dochter van handelsagent Jan Mijs en Maria Alida Planjer-overleden 18.12.1980 te Hardenberg en begraven te Oud-Avereest).

Ds. Grolman nam in oktober 1942 de Joodse arts dr. Julius (Jules) Leydesdorff uit Meppel (1874 Franeker, zoon van veehandelaar Abraham Leydesdorff en Rebecca Haaxma-1952 Apeldoorn, die toen al nagenoeg blind was) bij zich in huis. Leydesdorff was in 1919 cum laude gepromoveerd op een dissertatie, getiteld 'Bijdrage tot

de speciale psychologie van het Joodsche volk, en had voor de oorlog veel contact gehad met dr. K.H. Miskotte (zie daar), omdat ze beide bestuursleden waren van de Openbare Leeszaal te Meppel. Dr. Leydesdorff verbleef na Avereest nog op onderduikadressen in Vaassen (Heelsum?) en op Marken, overleefde de oorlog en trouwde in 1946 met zijn huisgenote, zuster Antje van den Broek (1888-1949), aan wie hij vanaf 1938 zijn artikelen voor *Medisch Contact* en *De Nederlandsche volkskarakters* had gedictieerd. Hij was eerder getrouwd geweest met Jane de Jong (1870-1930).

Lit.: S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang van een toonaangevende Joodse gemeente*, 239 en 294; S.C. Derksen, artikel "Duizendpoot dokter Jules Leydesdorff" in *Kwartaalblad Oud Meppel*, jaargang 10 (1988), nr. 3, 9vv.

159. Albert Gruppen

(Geboren 23.4.1886 Kerkenbovenveen/ Zuidwolde, zoon van arbeider Hendrik Gruppen en Elsje Prigge-overleden 5.2.1955 Middelburg; begraven te Biezeling; 'Zalig zijn de doden die in de Here sterven').

Christelijk-gereformeerd kandidaat (1891); predikant te Steenwijk (9.11.1919), Vlissingen (8.11.1923), Zwaagwesteinde (11.7.1926), Eindhoven (15.9.1935), Elburg (25.10.1942-13.4.1947; hij woonde toen met zijn gezin bij de kerk aan de Beekstraat 14) en Biezeling (20.4.1947-5.2.1955).

Gehuwd 1) met **Margje Drenth** (geboren 8.10.1886 Achterom C80 Hoogeveen, dochter van arbeider Hendrik Drenth en Trijntje ten Brink-overleden 16.2.1951 Biezeling) en 2) met **Dingenita Jakoba van Eeken** (5.10.1897 Steenwijk-overleden 10.12.1971 Steenwijk).

Actief verzetsman, samen met zijn zoons Hendrik Nicolaas Gruppen (geboren 20.1.1921 Steenwijk-) en Hendrik Jan Gruppen (geboren 28.2.1923 Steenwijk-), o.a. in de hulp aan Joodse onderduikers en geallieerde vliegers.

Contact: dhr. Van Pijkeren, Oldebroek.

160. Pieter de Haan Officier in de Belgische Kroonorde

(Geboren 6.5.1890 Ophemert, zoon van ds. Adriaan de Haan [1861-1933] en Hillegonga Maria Agatha Laan-overleden 2.3.1962; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats Driebergen-Rijsenburg).

Zijn zuster Adriana Hillegonda de Haan was gehuwd met ds. Swerus Hermanus Johannes Voors (1895-1963; zie lemma 'Swerus Hermanus Johannes Voors'), die tijdens de oorlog hervormd predikant was te Enschede (1932-1947).

Hervormd predikant te Voorhout (-1924; hij bewoonde er de oude pastorie van ds. Jacobus Boerhave [overleden 1682], vader van prof. dr. Herman Boerhave [1688-1738], hoogleraar in de geneeskunde – op vijf leerstoelen – aan de Universiteit van Leiden) en te Antwerpen (1924-1957 wegens emeritaat). Gehuwd op 18.4.1917 te Zwolle met de lerares-Frans **Netty Henriëtte Liegeois** (geboren 1.3.1888 te Parijs, dochter van de cellist Cornelis Joseph Liegeois en Helena Alida, zuster van ds. Petrus Eldering, zie daar-overleden 26.7.1961 te Driebergen; aldaar begraven).

Ds. De Haan stond tijdens de oorlog in nauw contact met zijn collega ds. A.G.B. ten Kate (zie daar) te Brussel die betrokken was bij het netwerk van de zogenaamde 'Dutch-Paris'-ontsnappingslijn, die ervoor zorg droeg dat Joden, Engelandvaarders en geallieerde vliegers konden ontkomen naar Zwitserland (Via de 'Zwitserse weg') of via Frankrijk, Spanje en Portugal ('Lissabinroute') naar het Verenigd Koninkrijk

161. Gerardus Horreüs de Haas

(Geboren 17.11. 1879 te Beneden-Knijpe, Gemeente Schoterland, Fr., zoon van ds. Roelof de Haas (21.4.1847 Ommelanderswijk-18.2.1918 Winsum; begraven te Winsum) en predikantendochter en schrijfster van Groninger schetsen in het Damster dialect Titia Klazina Elisabeth Okken (1.11.1853 Solwerd- 29.1.1928 Zwolle; begraven te Winsum)-overleden 24.4.1943 te Zwolle; begraven op Begraafplaats 'Kranenburg' te Zwolle; ongeveer 2000 mensen namen aan de begrafenis deel; tot op de huidige dag legt de Zwolse afdeling van de PvdA elk jaar op 1 mei bloemen op zijn graf).

Hij studeerde theologie te Groningen (1897); vrijzinnig hervormd predikant te Bergum (1903-1907), te Sneek (1.10.1907-7.9.1919), naast zijn vrienden ds. H.T. de Graaf en dr. G.A. Wumkes; hij werd daar opgevolgd door dr. Willem Banning) en te Zwolle (14.9.1919-24.4.1943). voorman van de sociaaldemocratie (voorzitter SDAP-afdeling Zwolle) en landelijk bekend, o.a. als spreker voor de afdeling

Utrecht van het Religieus Socialistisch Verbond (1935). G. Horreüs de Haas woonde in het huizenblok 'De Hardenberg' aan het Groot-Wezenland te Zwolle (gedenk-bord). Hij was ook voorzitter van de partij-afdeling van de SDAP. Gehuwd op 12.1.1903 te Menaldumadeel met **Ella Jeane Ulyssa Offerhaus** (geboren 26.5.1880 te Dronrijp, Menaldumadeel, dochter van de arts dr. Hermanus Johannes Offerhaus [1845-] en Maria Josina Modderman-overleden 1966). Zij stamde uit een prominent predikantengeslacht: haar grootvader ds. Henricus Offerhaus (1811-1898) was hervormd predikant, evenals diens beide andere zoons ds. Johannes Hendrik Alexander Offerhaus (1838-1929) en ds. David Willem Lodewijk Offerhaus (1843-1928), en een zoon van laatstgenoemde – neef van Ella Jeane Ulyssa – ds. George Johannes Arnoldus Offerhaus, (1873-1936) diende o.m. de hervormde gemeente van Eerne-woude. Hij was voorvechter van de verheffing van de streek uit zijn isolement door verbetering van de waterhuishouding.

Roelof Horreüs de Haas (1904, zoon van Gerardus en Ella Jeanne Ulyssa Horreüs de Haas-Offerhaus-1988) was biologieleeraar aan het Gymnasium Celeanum te Zwolle en gehuwd met Gerdine Spruit (1904-). Van september 1944 tot april zat Horreüs de Haas Jr. ondergedoken in de polder van Heach Hiem aan de Wijde Ee bij Goingahui-zen en schreef over die periode een indrukwekkend dagboek onder de titel '*Onder-duiker in het hart van Friesland*'.

Al vanaf 1932 (brochure '*Hitler trekt een brutale streep door de wereld*') was ds. Horreüs de Haas een fel bestrijder van het nationaalsocialisme (cf. zijn 'Debatrede' *Mussert en het Nationaal-Socialisme in Nederland* (1933) en *De Mythe van de XXe eeuw* (1937) contra Alfred Rosenberg's *Der Mythos des XXsten Jahrhunderts*); op Eerste Pinksterdag 1937 werd zijn radio-preek halverwege abrupt afgesproken omdat hij 'een bevriende mogendheid' had beledigd door te zeggen: "*Het is niet alleen dat de NSB verkeerde denkbeelden verkondigt, doch het is volgen van de Nazi-methoden en de bloed-, rassen- en bodem-theorie, die verderfelijker is*". Ds. Horreüs de Haas was ook vegetariër en geheelonthouder en vriend van Albert Schweitzer, die (in 1931 bij hem logeerde).

"Op 25 november 1941 vroeg ds. (Horreüs) de Haas instemming van de kerkenraad om, mocht er weer een nieuwe razzia plaatsvinden tegen de Joden, bij de betrokken instanties te protesteren. Alle aanwezigen konden zich hiermee verenigen". Rond de uitgifte van de zogenaamde 'Angehörigkeitserklärung': "*Het was uiteraard tot ds. de Haas, tot wie een aantal Zwolse Joden zich wendde. Bij de uitgegane stukken van de kerkenraad is de worsteling van ds. de Haas te lezen bij het invullen van de criteria. Hij wist dat de Duitse instanties kritisch toekeken. In de lijst van 17 september (1942) stonden 10 namen met daarachter vermeld één of meer van de verplichte criteria*".

"*De Jodenvervolging sneed ds. Horreüs de Haas in zijn ziel. Als in Zwolle joden weggevoerd werden, liep hij met ze mee tot aan het station, in de hand de schaarse bagage van enige ouderen*" (Fred Lammers in 'Trouw' d.d. 26.11.1977). "*Toen in Zwolle de Joden in een optocht letterlijk als schapen ter slachting naar het station werden gevoerd, stonden veel mensen zwijgend en machteloos op de stoep. En voorop liep met z'n grijze haren en zijn zwarte flambard: Horreüs de Haas. Hij liep mee tot de ingang van het station, waar hij onder bedreiging door Duitse soldaten weggesleurd werd*" (H.H. van Limburg, in 'Weekbulletin Persbureau Nederlandse Hervormde Kerk' mei 1993, n.a.v. het boek *Toen gisteren nog vandaag was* van ds. H.A. Visser).

"*Onder deze omstandigheden leek mij (= Salomon de Jong en zijn vrouw .uit Leeuwarden; GCH) een langer verblijf in Twente echter te gevaarlijk. Onder bescherming van de duisternis gingen wij naar het station (van Hengelo, op 9.11.1942; GCH) en paken de trein naar Zwolle. Van ds. Horreüs de Haas, die ik van vroeger kende uit de bijeenkomsten van het religieus-socialistische "Tijd en Taak", kreeg ik het adres van mr. Klaas Jan Bes, directeur van het rijkskantoor der hypotheek en het kadaster*".

Archief: het familiearchief-Horreüs de Haas berust bij het Historisch Centrum Overijssel (HCO) te Zwolle.

Bibl.: G. Horreüs de Haas, *Jodendom en Democratie (Twee tijdpreken, 1921)*; G. Horreüs de Haas, *Mussert en het Nationaal-Socialisme in Nederland* (Zwolle, 1933; uitgave SDAP); G. Horreüs de Haas, *De Boodschap der Eeuwen* (bundel van 25 preken van september 1939-januari 1943).

Lit.: dr. Meia Albarda (1907-1983), *Wat baat het de mens; Willem Banning (1888-1971), Terugblik en perspectief*, 34; Roelof Horreüs de Haas, *Onderduiker in het*

hart van Friesland; Salomon de Jong, *Joodse Oorlogsherinneringen 1940-1945*, 76; Henk Moerman, *Kerken onder druk*, 23v., 38; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 13, 238; dr. C. Schraivesande, *Dr. G. Horreüs de Haas, zijn denken en prediking*; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 31, 101; Colet van der Ven, 'De doden lopen mee', interview met Lo de Ruiters; A. de Vos, *Voorwaarts en niet vergeten* A. de Vos, lemma 'Haas, Gerardus Horreüs de' in: *Biografisch Lexicon*, V, 222vv.

162. Adrianus Pieter (Peter) van der Haas

(Geboren 10.7.1911 te 's Gravenhage, zoon van juwelier Adrianus Pieter van der Haas en Guillaumette du Croix-overleden 3.5.1990).

Hervormd hulppredikant te Oegstgeest en op Station Amsterdam-Zuid (3.1.1943-29.9.1946), predikant te Enschede en te 's Gravenhage (Bethlehemkerk; 4.5.1952-10.7.1976 wegens emeritaat), hulppredikant te Delft (Markuskerk; 1976-1978). Gehuwd 10.7.1939 te Leiden met **Hendrika Jantina ten Berge** (geboren 29.3.1910 te Emmen-overleden ca. 2005 te Oegstgeest).

Ds. A.P. van der Haas te Oegstgeest had voor een Jood diamanten in bewaring. Een Leidsche rechercher maakte echter een vals rapport voor hem op, en de zaak had verder geen gevolgen (H.C. Touw).

Lit.: H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 435.

163. Gerrit Hagens

(Geboren 11.12.1906-overleden 21.7.1999 te Soest; begraven Begraafplaats te Soest, Veldweg 18).

Ds. Hagens volgde het Marnix-Gymnasium te Rotterdam en studeerde theologie aan de Theologische Hogeschool der GKN te Kampen. Hij was gereformeerd predikant te Asperen (14.10.1934-12.10.1941) en te Leeuwarden (26.10.1941-21.10.1945); daarna predikant der Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt te Leeuwarden-Huizum (21.10.1945-9.5.1948), te Rotterdam-Schiebroek-Centrum (1948-1957) en te Bussum (1957-1974); docent Oosterse en Bijbelse archeologie aan de Gereformeerde Pedagogische Academie en de Gereformeerde Scholengemeenschap te Amersfoort (1964-1969) en tenslotte was hij ook curator van de Theologische Hogeschool aan de Broederweg te Kampen. Hij was gehuwd met **Adriaantje van Nes** (geboren 10.11.1915-overleden 20.8.1999).

Ds. Hagens hielp zijn Joodse bureu te Leeuwarden aan een onderduikplek en sloeg hun inventaris op in de pastorie. Voor de Joodse vriendin van zijn zuster en haar drie kinderen regelde hij een onderduikadres in Friesland.

Hij werd op zeker moment opgepakt – omdat hij niet naliet in zijn diensten voor de koningin te bidden – en zat een jaar gevangen. Uit een brief van Gerrit Hagens jr. aan dr. Jan Ridderbos (1942-2018) te Assen van juli 2014 ter zake van Hagens' gevangenschap: 'Wat ik ook weet is dat mijn vader vermoedelijk door een gemeentelid verraden is..... Ik weet dat er verhoren zijn geweest; hoe zwaar, heeft hij ons nooit verteld. Ook weet ik dat hij er zelf van uit ging, dat hij gefusilleerd zou worden – hij zag zijn cel als een dodencel. Tot zijn eigen verbazing is hij echter vrijgelaten – hij heeft altijd gezegd niet te weten waarom precies. De mogelijkheid werd geopperd dat de verrader ook had doorgegeven dat hij (volgens mij als jongste predikant van Leeuwarden) nogal wat trouwe 'volgers' had, en dat men daarom toch wat opzag tegen de reactie .... Maar dat weet ik verder niet. Als ik het goed begrepen heb, is hij daarna een tijd ondergedoken in een bejaardentehuis..... Verder weet ik er weinig van omdat mijn beide ouders (die beiden in 1999 overleden zijn) over hun werk in het verzet nauwelijks iets hebben verteld. Ik weet dat mijn vader contact had met Johannes Post (dat las ik in het levensverhaal van Johannes), ik weet dat ze onderduikers in huis hadden (die volgens mij zijn omgekomen bij een overval) en dat ze ook dingen doorspeelden naar het zuiden, maar verder.....??

De onderduikers die om zijn gekomen heetten Wierda: dat heb ik ooit geplukt uit een gedenkboek over bezetting en bevrijding van Leeuwarden – wellicht is ook daarvan nog een broer/ zus in leven? De genoemde onderduikers waren de drie broers Wierda, student theologie Egbert Mark Wierda (zie daar; 26.4.1918 Leeuwarden-gefusilleerd 11.4.1945 te Dronrijp; begraven Noorderbegraafplaats, Leeuwarden, Erehof 1 IE 5), student Klaas Jan Wijpcke Wierda (21.5.1921 Leeuwarden-gefusilleerd 11.4.1945 te Dronrijp; begraven Noorderbegraafplaats, Leeuwarden, Erehof, 4

IE 5) en student Hyltje Wierda (3.1.1925 Leeuwarden-gefusilleerd 11.4.1945 te Dronrijp; begraven Noorderbegraafplaats, Leeuwarden, graf 4 IE 5).

Contact:gerrit.hagens@casema.nl

Lit.: *Het Grote Gebod*, I, 161, 176 en II, 640; Anne de Vries, *De Levensroman van Johannes Post*, 277?.

164. Cornelis Johannes Hakman

(Geboren 2.6.1885 te Leiden, zoon van N.N. Hakman en 'ongetrouwd baker' Geertje Kwak [bij Koninklijk Besluit d.d. 20.9.1907 werd de naam 'Cornelis Johannes Kwak' veranderd in 'Cornelis Johannes Hakman']-overleden 28.7.1956 te Kockengen; daar begraven op de Algemene Begraafplaats).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; gereformeerd predikant te Hollum (16.6.1912-30.5.1915), Harlingen (6.6.1915-11.1.1920), Almkerk (29.4.1928-18.4.1948); aan het einde van de oorlog zetten de Duitsers Almkerk onder water en moest het gezin Hakman hals over kop de pastorie verlaten; en Boornbergum (2.5.1948-1.11.1953 wegens emeritaat); hulpdiensten te Kockengen (9.11.1953-28.7.1956); gehuwd op 6.6.1912 te Rotterdam met **Bastiaantje van der Pols** (geboren 3.7.1888 te Charlois, dochter van Pieter van der Pols en Bastiaantje Kruidenier-overleden 17.10.1969; begraven Algemene Begraafplaats Kockengen).

Zie ds. W.M. le Cointre.

Lit.: J.H. Jonker, *In memoriam Ds. C.J. Hakman in; Jaarboek 1957 der GKN*. 466v.

165. Ite Kornelis Hamming

(Geboren 12.12.1905 Wehe, Gemeente Leens, zoon van landbouwer Kornelis Ites Hamming en Janna Geerts Riekels-overleden 19.12.1975 te Loppersum; aldaar begraven op 24.12.1975; '*Op joe mien Haailand blief ik hopen*'); hij is verre familie van ds. Roelof Hamming (zie daar).

Hij was gereformeerd predikant te Oud-Beijerland (29.5.1932-22.9.1946), te Nieuwendijk (N.Br.; 29.9.1946-7.1.1951), te Loppersum (14.1.1951-13.11.1965) en Roodeschool (21.11.1965-1.1.1971 wegens emeritaat); daarna nog hulpdiensten te Roodeschool (1.1.1971-1.6.1972); gehuwd op 20.5.1932 te Warffum met **Gesina Werkman** (geboren 7.6.1906 te Warffum, dochter van landbouwer IJzebrand Werkman en Geesien Kruizenga, overleden 28.10.1975 te Loppersum).

Voor ons eigen gezin (= gezin van ds. Johannes de Boer (1899-1984), predikant te Zuid-Beijerland: 1931-1947) *zijn ds. en mevr. Hamming redders in nood geweest, toen de bezetters ons dorp gingen inunderen om ons tegen een Engelse invasie te beschermen: "Kom maar naar Oud-Beijerland" – en zo reden op donderdag 24 februari 1944 drie boerenwagens met al ons huisraad en heel ons gezin (zeven jonge kinderen!) naar dat "Zoar"* (= plaats waarheen Lot met zijn beide dochters vluchtte na de ondergang van Sodom en Gomorra, Genesis 19: 20-22) *bij de familie Hamming. Een gezegend toevluchtsoord. Onvergetelijk. Daar zijn we wel zeer bijzonder huisvrienden geworden, tevens 'oom en tante' van de kindertjes daar: eerst twee, maar de derde werd verwacht. Toch was voor ons ook plaats. Hammings gezin in de achterkamer, wij in de voorkamer, een Duits officier in de tussenkamer. Op de studeerkamer boven zat dan nog vaak met ons dominees een heer uit Amsterdam, Joods onderduiker, die administratief voor de kerk bezig was en o.a. ook mijn maandbrief aan de verstrooide Zuid-Beijerlandse gereformeerden vermenigvuldigde".*

Lit.: Joh. de Boer, *In memoriam Ds. Ite Hamming*, in: *Jaarboek 1976 GKN*, 522.

166. Martinus (Max) Hamming

(Geboren 6.2.1909 te Brilt, Gemeente Zuidhorn, zoon van manufacturier Ite Hamming en Tetje Hoeksema-overleden 5.5.1996; begraven Begraafplaats Bergklooster, Zwolle).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; gereformeerd predikant te Frieschepalen-Siegerswoude (21.6.1936 als eerste predikant-6.10.1940), Oude Pekela (20.10.1940-12.5.1946), Den Helder (22.5.1946-4.12.1966) en Harlingen (18.12.1966-24.2.1974 wegens emeritaat); daarna woonachtig te Mildam. Gehuwd met **Johanna Klazien van der Beek** (29.5.1913 Amersfoort-11.7.2003; begraven Begraafplaats Bergklooster, Zwolle).

De oorlogstoestand bracht de gereformeerde en hervormde predikanten en gemeentelieden tot een gezamenlijke houding van verweer tegen de bezetter, een houding,

die aanvankelijk bij de sterk communistische arbeidersbevolking wantrouwen ontmoette, totdat bleek dat de onverstoorbare Hamming uit het goede hout was gesneden (G. van Raaij). Tijdens zijn predikantsschap in Oude Pekela verborg ds. Hamming de Joodse slager Salomon Stoppelman (1874 Oude Pekela-11.2.1944 Auschwitz) en zijn vrouw Kaatje Stoppelman-Philipson (1866 Avereest-11.2.1944 Auschwitz) en tot dan toe woonachtig op het adres Albionstraat 190 te Oude Pekela, op de zolder van de pastorie. Helaas werden ze verraden en opgepakt. Gretha Schuurman uit Oude Pekela was getuige van de razzia. *“Ik zat bij de dominee, samen met ongeveer twintig andere meisjes, want het was catechese. Plotseling kwam de domineesvrouw in paniek het huis binnen om te vertellen dat er allemaal Duitse soldaten voor het huis stonden. De dominee liep weg en zei dat we binnen moesten blijven. We hadden geen idee wat er aan de hand was, maar korte tijd later werden we door de Duitsers naar buiten gejaagd. Later zag ik hoe de oude slager Salomon Stoppelman en zijn vrouw Kaatje in een auto werden weggevoerd. Ze hadden ondergedoken gezeten bij de dominee op zolder”*. Het echtpaar Stoppelman werd verraden. *“Een paar jaar geleden heb ik dit verhaal ook voor de televisie verteld, en toen aarzelde ik ook om de naam te noemen van de verrader. Mijn dochter zei dat ik het niet moest doen, maar aan de andere kant wil je toch de herinnering leven houden. Iedereen wist overigens dat het Smit was. Hij was een dubieus figuur en heeft na de oorlog nog jaren in Westerbork geïnterneerd gezeten. Zijn achterkleinzoon heeft contact met mij gezocht, omdat hij zich zo schaamde voor het feit dat zijn overgrootvader Joden had verraden”* (Els Zwerver).

In 1946 – direct na aankomst in Den Helder – schreef ds. Hamming een brochure met de titel *‘Twee Voorbeelden’* waarin hij positie koos in de kerkstrijd rond prof. K. Schilder c.s. (n.l. tegen Schilder, waar zijn voorganger, ds. Francois Tollenaar (1888-1954), juist met de Vrijmaking was meegegaan).

Bibl.: Ds. M. Hamming, *Twee voorbeelden*. Wanneer ik enkele opmerkingen maak over het kerkelijk geschil in de Gereformeerde Kerken... (Den Helder, 1944).

Lit.: G. van Raaij, *In memoriam Ds. M. Hamming in: Jaarboek 1997 der GKN*, 535v.; ds. Ch.H. Swen e.a., *Gereformeerde Kerk Den Helder 1840-1990*, 19; Els Zwerver, *Oude Pekela, over de oorlog, maar vooral daarna’* (artikel op de site www.deverhalenvangroningen.nl).

167. Roelof Hamming

(Geboren 9.4.1876 te Sauwerd, Gemeente Adorp, zoon van Pieter Ites Hamming en Jantje R. van Duinen-overleden 5.9.1959 Nijverdal; begraven Algemene Begraafplaats Hellendoorn).

Hij is verre familie van ds. Ite Kornelis Hamming (zie daar).

Roelof Hamming werd kandidaat te Enumatil (1904); gereformeerd predikant te Schoonebeek als opvolger van prof.dr. Cornelis van Gelderen: zie daar (11.2.1904-1.12.1907), te Zaamslag-A (15.12.1907-1.10.1911), te Groningen (8.10.1911-7.3.1920), te Doorn (14.3.1920-31.8.1924), te Middelburg (17.9.1924-4.10.1927) en te Nijverdal (16.10.1927-1.10.1944 wegens emeritaat); gehuwd op 3.12.1904 te Sleen met **Hendrikje Willems Lanning** (geboren 15.7.1877 te Noord Sleen, dochter van Willem Lanning en Willemtien Wilting-overleden 27.7.1961).

Het Joodse echtpaar David Simon Samuel Prins (1902-1975) en Betje Samuel Prins-Pagrach (1911-2005) uit Nijverdal zou enige tijd bij de familie Hamming ondergedoken hebben gezeten. Zij waren de ouders van de Joodse schrijfster Wiesje (Lea) de Lange-Samuel Prins (1938 Nijverdal-2013 Jeruzalem; zie ook ds. Abraham Hijmans), in 1959 gehuwd met Abraham de Lange, die als kind de oorlog overleefde ten huize van boterbezorger Sieme Roffel (1905-) en fabrieksarbeidster Akke Roffel-Klijnstra (1911-) te Nijverdal (zij ontvingen op 20.3.1994 de *Yad Vashem*-onderscheiding).

In augustus 1944 wendden de verzetsmannen ‘Koos’(?) en Herman Flim (1922-2009 Nijverdal; begraven Hellendoorn) zich tot de gereformeerde predikant van Nijverdal, ds. Hamming, niets afwetend van het werk dat de dominee voor de groep Trouw verzichtte, met het verzoek om 80 adressen waar joodse kinderen uit het zuiden des lands konden worden ondergebracht. De predikant realiseerde zich dat dit probleem niet plaatselijk opgelost kon worden, dus schreef hij een brief aan zijn collega’s in Heerde, ds. Ch.W.J. Teeuwen (zie daar), en Lemelerveld, ds. A.J.W. Vogelaar (zie daar). Met vereende krachten konden zij de benodigde adressen wel vinden”. ...

“Vervolgens werden de taken verdeeld. Koos ging op een vrijdag en daarop volgende zaterdag naar Heerde met een introductie van ds. Hamming. Herman werkte op vrijdag Lemelerveld af.

Het echtpaar Hamming ontving op 22.2.1981 (postuum) met hun dochter Wilhelmina (geboren 1914) de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat zij onderdak gaven aan de tienjarige Salomon Vleeschhouwer (1938 Amsterdam, zoon van Barend Vleeschhouwer en Lientje Hillesum-2015 Herzliya, Israël), die bij hen gebracht werd door Loulou Oderkerk, één van de belangrijkste koeriersters van de ‘Trouw’-groep. Ze had het adres van de Hammings gekregen van Willemiena (Mien) Bouwman (geboren 5.2.1920 Gees, dochter van de gereformeerde predikant ds. Jakob Jan Bouwman (1891-1974) en Willemiena Lanning, zuster van Hendrikje Lamming, de echtgenote van ds. Hamming-overleden 3.3.2007 Bennebroek), een volle nicht dus van het echtpaar. Zij was toentertijd verloofd met de bekende verzetsman Willem Pieter Speelman (geboren 1919, Sellingen, zoon van de gereformeerde predikant ds. Johannes Dirk Speelman (1880-1963) en Elisabeth Anthonia van Namen-gefusilleerd 17.2.1945 bij Halfweg). Wim Speelman was aanvankelijk verantwoordelijk voor de landelijke verspreiding van het illegale blad ‘*Vrij Nederland*’ en later van ‘*Trouw*’. Ook Mien Bouwman was actief als koerierster van ‘*Trouw*’ en bracht regelmatig Joodse kinderen naar onderduikadressen in het Noorden.

Ite Hamming tenslotte, zoon van het echtpaar Hamming, was eveneens een actief verzetsman. Hij verzorgde als ‘Piet-Betuwe’ de verspreiding van het illegale ‘*Trouw*’ in het gebied tussen Arnhem en Gorinchem. Op zeker moment werd hij gearresteerd en kwam in kamp Amersfoort terecht. Daar werd hij gebeten door de hond van de beruchte kampbewaker *SS-Oberscharführer* Joseph Kotälla (één van de ‘Vier van Breda’; 1908-1979), liep een ernstige infectie op en belandde in de ziekenbarak. Zo ontkwam hij aan de deportatie van ca. 1700 gevangenen naar KZ Neuengamme, van wie er weinig terugkeerden. Ite Hamming overleefde de oorlog. Salomons broer en zusters werden elders ondergebracht door de ‘*Trouw*’-groep, terwijl ook zijn ouders de oorlog konden overleven dankzij de inzet van anderen.

Lit.: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 245 en 352; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 249; *In memoriam Ds. R. Hamming in: Jaarboek 1960 der GKN*; Pee Koelewijn, artikel ‘*Wiesje was “mijn zusje”!*’; ; zie ook ds. R. Hamming, *Een tocht voor Trinie*; H.W. Poorterman, *Van Bezetting naar Bevrijding*; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 152; *Yad Vashem*, 288, 350, 750, 798 (in de lijst van *Yad Vashem* worden ze slechts vermeld als ‘*parents*’ van Wilhelmina Hamming).

168. Roelof Cornelis Harder

(Geboren 31.10.1909 te Amsterdam, zoon van timmerman Roelof Harder en Liekeltje ten Wolde-overleden 1.3.1979 te Amsterdam).

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (5.10.1927); jaargenoten: ds. H. Scholing (zie daar); kandidaat (25.6.1931); gereformeerd hulppredikant te Amsterdam (bij dr. W.G. Harrenstein [1886-1959) en te Bandung (3.9.1933-15.4.1939), gereformeerd predikant ‘*voor de arbeid onder studerende Oosterlingen*’ te Leiden (25.5.1939-februari 1946), te Wageningen (voor de evangelisatiearbeid onder studerenden; 1.3.1946-30.6.1949), te Amsterdam (Funenkerk, later Keizersgrachtkerk; 14.8.1949-1.9.1957); directeur van de ‘Nijenburgh’ te Baarn (1957-1.11.1974 wegens emeritaat); gehuwd op 22.9.1933 te Bandung NOI met **Titia Plantinga** (geboren 27.4.1906 te Velsen-overleden).

Ds. Harder was in september 1941 al gearresteerd vanwege zijn anti-Duitse houding. Hij zat van eind augustus-september 1943 gevangen in het ‘Oranjehotel’ Scheveningen en van 21.10.1943-11.12.1943 in Kamp Vught; reden voor gevangenneming: ‘*Jodenbegunstiging*’.

Na september 1944 stond hij in nauw contact met de BS in Leiden (zie prof. P.A.H. de Boer). Op 10.7.1945 werd hij met o.a. prof. L.J. van Holk (zie daar) en Hans Pieter Roetert Frederikse (1920-2008; student natuurkunde en van 1942-1945 actief in een studentennetwerk in Leiden dat onderdak zocht voor Joodse kinderen wier ouders gedeporteerd waren; Hans vond pleeggezinnen voor een vijftal Joodse kinderen) lid van de pas opgerichte Christelijke Studentenraad te Leiden, koepel van alle confessionele studentenverenigingen aldaar.

Kort na de oorlog maakte ds. Harder samen met prof.dr. P.A.H. de Boer (zie daar) deel uit van het plaatselijk kerncomité voor Nederlands Volksherstel. Ongeveer ter-

zelfdertijd schreef hij: “Wanneer men kennis neemt van de meer dan schunnige behandeling die sommige Joodsche mensen ten deel viel van hun ‘vrienden’, “die zoo goed waren zich over een deel van de verbeurdverklaarde goederen te ontfemen” (wat ’n barmhartigheid en ’n heldenmoed!), dan is men geneigd een vraagteken te zetten achter de bewering, dat Hitler dood zou zijn!” (*Het Schouwvenster*, december 1945).

Terzelfdertijd was hij medeondertekenaar van een verklaring (*Dagblad ‘Trouw’* d.d. 15.12.1945) van een aantal (hoofdzakelijk gereformeerde) zendingsarbeiders, waarin werd gesteld dat ‘een rechtmatig streven naar zelfstandigheid’ van de Indonesische bevolking niet mag worden veroordeeld’.

Bibl.: *Evangelie-verbreding en toekomstverwachting* (Amsterdam, z.j. = ca. 1942).
Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 224; Roelof Janssens/ Chris Sol, *De Vrijmaking te Leiden*, 27, 102, 115; Ben van Kaam, *Opstand der gezagsgetrouwen*, 248; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 362, 396 en 430; S.J. Ridderbos, *In memoriam Ds. R.C. Harder*, in: *Jaarboek 1980 GKN*, 500v.; Alphons Siebelt, “Hij zit bij de onderduikersbond”, 161; M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd*, 88..

169. Klaas Hart

(Geboren 17.12.1906 te Zaandam, zoon van manufacturier Hendrik Hart en Trijntje Offenberg-overleden 20.1.1977 Toronto, Ontario, Canada).

Zijn zuster Anna Hart (25.10.1901 Zaandam-1994) was gehuwd met dr. Hendrik Kakes (5.11.1900 Zaandam, zoon van Jan Kakes [1862-1909], eigenaar van een bouwbedrijf te Zaandam, en Catharina Bakker-19.5.1983 Rotterdam; begraven Oud-Kralingen), tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Bedum (1934-1948). Hij schreef in 1944 het boekje ‘*De strijd in onze kerken*’ en promoveerde in 1953 bij prof.dr. G.C. Berkouwer (zie daar) op het proefschrift ‘*De doop in de Nederlandse Belijdenisgeschriften*’. Een oudere broer van dr. Kakes, Reinder Kakes (1894-1990), aannemer en makelaar te Zaandam en gehuwd met Trijntje de Vries (1894-1949), woonde in de oorlog op het adres Westzijde 262a te Zaandam, naast het Joodse echtpaar Marcus Louis Polak (1884 Veendam-7.9.1942 Auschwitz), tot 21.11.1940 leraar aardrijkskunde, handelsrecht en staatswetenschappen aan het Gemeentelijk Lyceum te Zaandam, en Geertruida Regina van Rhijn (1897 Hoogeveen-7.9.1942

Auschwitz). Sinds voorjaar 1941 was Polak vertegenwoordiger van de Joodsche Raad van Zaandam, tot hij de oproep kreeg om op 17.1.1942 met zijn vrouw te verhuizen naar Amsterdam. “*Vrijdagavond 16 januari heeft het echtpaar een afscheidsmaaltijd bij de burens van 262a, de familie Kakes. De Polaks geven hen een dichtgesoldeerd loden kistje in bewaring. De heer Kakes begraaft het in de tuin. Na de oorlog graaft men het op – daarvan wordt een filmpje gemaakt – en stuurt het op naar een achtergelaten adres. Marcus en Geertruida Polak slaan een aanbod af om onder te duiken. Ze denken vermoedelijk dat het allemaal wel mee zal vallen*” (joodsmonument.nl; aanvulling Eric Hondius-Mesman). Het echtpaar vertrok daags erna naar Amsterdam – waar ze nog bezocht werden door een oud-leerling van Polak, de latere CPN-leider Marcus Bakker (1923-2009) – om vervolgens via Westerbork naar Auschwitz te worden afgevoerd. Daar werden ze onmiddellijk na aankomst om het leven gebracht.

Klaas Hart studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1926); lid NDDD (dispuut Demosthenes); jaargenoten: ds. C.B. Bavinck (zie daar), ds. E.G. Buitenbos (zie daar), ds. M.J. van Dijken (zie daar), ds. J.C. Everaars (zie daar), ds. J. Hessels Mulder (zie daar) en dr. W. Volger (zie daar); kandidaat te Zaandam (2.7.1934); gereformeerd predikant te Oostwold (13.1.1935-21.9.1941), Velp (28.9.1941-7.4.1946) en Utrecht (15.4.1946-11.10.1953); op 23.10.1953 gearriveerd en Canada en overgegaan naar de Christian Reformed Church of Canada; predikant te Wallaceburg CRC (Ontario, 1953-1958), Cephas CRC Peterborough (Ontario; 1958-1967) en Ingersoll CRC (Ontario; 1967-1972). Gehuwd op 9.1.1935 te Zaandam (bevestigd door ds. H. Kakes) met **Wilhelmina Fonds** (geboren 1908, dochter van koopman/ kantoorbediende Willem Marcusz Fonds en Neeltje Cornelisdr Vet-haak-overleden 30.8.1995 Toronto, Ontario, Canada).

Ds. Hart maakte vanaf eind 1942 deel uit van de LO-groep Velp, die zich bezig hield met het plaats en verzorgen van onderduikers, waaronder een aantal Joden. Tot eind 1943 stond de groep onder leiding van Albertus (Bertus) Anthonie Oostenbrink (1915-), van 1938-1941 huisarts te Heemse (daar kende hij ds. F. Slomp van, zie daar), vanaf 1941 huisarts te Rheden (Velp) en later te Amsterdam. Oostenbrink leidde de vergaderingen waar nieuwe onderduikadressen werden aangedragen en

verdeelde de nieuwe onderduikers vervolgens over die adressen. Verder onderhield hij contact met de LO'er Chris(tiaan Frederik) Boven (1922-1966) die vervalste persoonsbewijzen kon aanleveren. Zijn opvolger, de ondergedoken beroepsmilitair Warner ('Johan') van Keulen (1918-2008) bezocht de wekelijkse rayon-vergaderingen van de LO, waardoor steeds meer onderduikers (maximaal 350) konden doorstromen naar Velp e.o. Genoemde Chris Boven zorgde dat er ook voldoende distributiebescheiden voor de onderduikers in het rayon-Arnhem werd aangeleverd. Van de organisatie maakten behalve 'Johan' van Keulen ook componist en dirigent Marius Adrianus Brandts Buys Jr. (1874-1944), sociaal-werkster mej. Hendrika Jeronimus (1911-2005), de al genoemde dr. A.A. Oostenbrink, gemeenteontvanger J.F. Monsma (die samen met de directeur sociale zaken Folkert Kunst [hij was een oudere broer van ds. Pieter Grades Kunst [1907-1981]; zie daar), en woonde Apollostraat 3, Rheden] het contact met het distributiekantoor behartigde, maar opgepakt werd door de *Sicherheitspolizei* en KZ Langenstein-Zwieberge wist te overleven), de gereformeerde predikant ds. K. Hart en manufacturier Pieter Zuidgeest deel uit. Een aantal van hen werd – zoals gezegd – in de loop van de tijd door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd, terwijl anderen, die zwaar gezocht werden, zoals 'Johan' van Keulen elders moesten onderduiken. Van de gearresteerden keerden Hendrik de Lange (1891-1945) en Pieter Zuidgeest (1908-1944) na de oorlog niet terug uit Duitse gevangenschap.

Bij de evacuatie van Arnhem op 24 september 1944 bood ds. Klaas Hart zijn pastorie op het adres Burgemeester mr. Brandtlaan 13 te Velp aan aan het gezin van ds. Hendricus van Andel uit Arnhem (zie daar) c.s., dat met o.a. een ander echtpaar met twee dochters, een vierjarig Joods jongetje en een zeventienjarig Joods meisje hals vanwege de oorlogshandelingen over kop de pastorie van de Van Andels aan de Prümelaan 32 had moeten verlaten. De pastorie in Velp kwam beschikbaar omdat het gezin Hart moest onderduiken. Ds. Van Andel werd door de kerkenraad van Velp aangesteld als tijdelijk voorganger en zo kon het gezelschap van vijftien personen heelhuids de oorlog door komen.

Contact: mhzwolsman@kpnmail.nl en wimvangiessen@gmail.com (site '*Het verzet in Velp*').

170. Nicolaas 't Hart

(Geboren 23.1.1908 te Schiedam, zoon van Maarten 't Hart, koopman, groentehandelaar en kruidenier te Maassluis en Klasina Huiberdina Voogt-overleden 14.2.1999 te Ermelo?).

Gereformeerd predikant te De Glind bij Barneveld (Rudolpstichting; 1.9.1935-1.5.1939; opvolger van ds. G. Zeyl, zie daar) en Wapenveld (7.5.1939-9.10.1945; hij woonde op het adres Kanaaldijk F 500 te Wapenveld); in oktober 1945 ging hij met zijn gemeente mee met de Vrijmaking en werd gereformeerd vrijgemaakt predikant te Leerdam (7.6.1946-juli 1949 en te te Steenwijk (juli 1949-1968), en Nederlands gereformeerd predikant aldaar (1968-30.6.1972 met vervroegd emeritaat) en ten slotte nog als hulpprediker actief te Ermelo (1972); gehuwd met **Lenie Put** uit Apeldoorn. De schrijver Maarten 't Hart is een volle neef van hem.

In Wapenveld maakte ds. 't Hart met zijn vrouw de Tweede Wereldoorlog mee. Hun grote pastorie naast de kerk bood in die tijd asiel aan o.a. geallieerde vliegers, die boven de Veluwe waren neergeschoten. Maar ook vervolgde Joden vonden er een veilig onderduik-adres, ondanks het feit dat er regelmatig Duitse officieren werden ingekwartierd.

Lit.: Maarten 't Hart, *Mammoet op Zondag*; C.A. Versluis '*In memoriam Nicolaas 't Hart*' (1999).

171. Jan Hartkamp

(Geboren 15.2.1907 te Zutphen, zoon van manufacturier Jan Hartkamp Sr. en modiste Willemina Musjes-overleden 18.9.1984 te Alphen aan de Rijn; daar begraven op de Oosterbegraafplaats). Hij was kleinzoon van de bakker, godsdienstonderwijzer en predikant Jan Hartkamp (1837-1921).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam; kandidaat (1931); gereformeerd predikant te Oudega (Smallingerland; 8.3.1931-8.10.1933), Oudshoorn/Alphen aan de Rijn-Noord (15.10.1933-23.2.1947), Den Helder (26.2.1947-28.4.1968) en Hillegom (12.5.1968-1971 wegens emeritaat); daarna nog hulpprediker te Hillegom (1.9.1971-19.10.1980). Gehuwd 1) op 4.3.1931 te Amsterdam met **Gesina Jantina de Vries** (geboren 15.7.1905 te Lemmer, dochter van mastenmaker Jan Siebold de

Vries en Karolina van Anken, dochter van ds. Jan Fokkes van Anken [1838-1909]-overleden 18.4.1950 te Den Helder; begraven Oosterbegraafplaats Alphen aan de Rijn) en 2) te Den Helder met **Wilhelmina Jacoba Kuypers** (geboren 22.11.1909 te Oegstgeest, dochter van brood- en banketbakker Cornelis Liewes Kuypers en Alida Gerritsdochter de Wit-overleden 14.9.2004 te Sassenheim; begraven Oosterbegraafplaats Alphen aan de Rijn).

Mr. A.J. Meijer, die op het Hazeveld woonde, was advocaat, procureur en leraar op de Christelijke HBS. Hij was de leider van het verzet in de Rijnstreek. Al een jaar voordat de deportaties begonnen, ging hij op zoek naar betrouwbare adressen voor degenen die zouden moeten onderduiken. De Joden, die hij kende, raadde hij aan om zich met hun gezin te verbergen, maar de meeste van hen sloegen zijn waarschuwingen in de wind. Zij wilden zijn sombere voorspellingen niet geloven. Ook van de Joodse manufacturier Niek (Nathan) van Dien (1912 Aarlanderveen-1.11.1943 Schöppenitz) weten we dat hij enige aanbiedingen heeft gekregen om onder te duiken. Hij kon zo met zijn vrouw en twee kinderen op een boerderij in Rijnsaterwoude terecht, maar weigerde. Net als veel andere Alphense Joden dacht Niek dat het zo een vaart niet zou lopen. Bovendien stonden er zware straffen op onderduiken. Hoewel veel Joden dus een afwachtende houding aannamen, waren er in Alphen aan de Rijn wel degelijk onderduikers, Joodse en niet-Joodse. Dokter Jan Hendrik Jacob (Jan) Pilon (geboren 8.3.1911 te Alphen aan de Rijn; sinds 1936 arts te Alphen aan de Rijn, nam hij tijdens de oorlog actief deel aan het verzet en overleed 20.1.1974 in het Rijnoordziekenhuis te Alphen aan de Rijn) en dominee Hartkamp hadden bijvoorbeeld onderdak weten te vinden voor tien Amsterdamse Joden.

In 2015 verwerkte de Stichting Productiehuis Alphen het verzetsverhaal van dokter Pilon tot een gelijknamige toneelvoorstelling. Daarin wordt o.m. melding gemaakt van de bunker onder zijn huis aan de Hoofdstraat, die hij al voor de oorlog zou hebben laten aanleggen en waarin hij tijdens de oorlog voorraden ten behoeve van de onderduikers zou hebben opgeslagen. Op zeker moment werd hij gearresteerd en gemarteld, maar ging – nadat hij weer vrij was gekomen – onverstoort door met zijn verzetswerk.

Hoezeer door de Joden de liefdevolle zorg van de gereformeerden werd gewaardeerd, bleek bij de bevrijding. In verschillende plaatsen, voor zover ons is bekend geworden in Alphen-Oudshoorn, Apeldoorn en Donkerbroek, werd openlijk door een vertegenwoordiger van de ondergedoken Joden in de kerk dank betuigd voor wat de gereformeerden gedaan hadden ten behoeve van de Joodse onderduikers.

Bron: 'Oorlog in Alphen aan de Rijn' (www.shjvs.nl/oorlog_in_alphen_aan_de_rijn.html) = website van de Stichting Herdenking Joodse Vervolgings-slachtoffers Alphen aan de Rijn 1940-1945.

Lit.: Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 175; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 387 en 393; W.P.H. Pouwels, *In memoriam Ds. Jan Hartkamp* in: *Jaarboek 1985 der GKN*; ds. Ch.H. Swen, *Gereformeerde Kerk Den Helder 1840-1990*, 19, 46.

172. Arie den Hartogh

(Geboren 15.11.1917 te Amstelveen-overleden 26.12.2000 te Veenendaal; aldaar begraven).

Studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht; kandidaat te Amstelveen; hervormd predikant (Gereformeerde Bond) te Langerak (15.11.1942-1.4.1946), Harderwijk (7.4.1946-26.9.1948), Scherpenzeel (3.10.1948-4.1.1953), Amersfoort (Joriskerk; 11.1.1953-1961), Bodegraven (16.4.1961-8.5.1966), Ede (15.5.1966-19.3.1972) en Woudenberg (26.3.1972-14.11.1978 wegens emeritaat); docent in Ziekenhuis Salem te Ermelo en secretaris van de Vereniging tot Gereformeerde Ziekenverzorging; gehuwd op 5.11.1942 met verpleegster **Bouchiena Gesina Winter** (geboren 29.4.1918 te Asperen, dochter van marechaussee Konraad Winter en Betje Nanninga-overleden 18.3.2006 te Veenendaal; aldaar begraven).

Hij bood tijdens de oorlog onderdak aan een ouder Joods echtpaar, Jozef Hes (1870 Tiel-1961 Rotterdam), kosjere bakker aan het Jodenstraatje, later Varkensmarkt te Tiel, en zijn vrouw Rachel Manassen (geboren 1869 Druten). *Maar ze bleken daar niet veilig vanwege een onbetrouwbare tuinman. Den Hartogh nam toen contact op met een collega, dominee Teunis Oostenbrug (zie daar) te Groot-Ammers in de Alblasserwaard dat (in de oorlog als 'Jodendorp' bekend stond). Die haalde het bejaarde echtpaar op en zorgde voor een veilig adres in zijn woonplaats.*

Lit.: artikel “*Globaal bekeken*” van ene v.d.G. in ‘*De Waarheidsvriend*’ d.d. 18.2.2010; artikel “*Beladen verleden*” van W.B. Kranendonk en J. Visscher in het *Reformatorisch Dagblad*.

173. Dirk Jan Haspels Drager Verzetshedenkingskruis (1983), officier Oranje-Nassau en ereburger van Groenlo (1973)

(Geboren 28.11.1907 te Nijmegen, zoon van Dirk Jan Haspels en Helena Cornelia Hendrika Loeff-overleden 14.5.1995 te Groenlo; begraven Kerkhof Nederlands Hervormde Gemeente te Groenlo)

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; hervormd hulpprediker te Wijk aan Zee (1935-1936), hervormd predikant te Wamel/ Drempt (1936-1939) en te Groenlo (3.9.1939-30.4.1973 wegens emeritaat).

Zijn beide ooms, ds. George Frans Haspels (1864-1916); gehuwd met Immetje van Regteren Altena (1867-1938) en ds. Willem Haspels (1867-1930) waren ook predikant in de Nederlandsche Hervormde Kerk en een derde oom, steenhouwer en marmerverkoper Johannes Haspels (1831-1903), was gehuwd met Catharina Maria Callenbach (To of Cato; geboren 1830, dochter van ds. Cornelis Carel Callenbach [1803-1873] en Catharina Hendrika Meerburg, zuster van ds. George Frans Gezelle Meerburg [1806-1855]. Catharina Maria was de zuster van ds. Willem Callenbach [1836-1879] en overleed in 1897.

Dirk Jan trouwde op 29.8.1935 te Nijmegen met **Johanna de Calonne** (geboren 5.1.1905 te Kleve (D.), dochter van N.N. en Marie Antoinette de Calonne, bij notariële acte op 9.6.1923 te Utrecht door de moeder erkend-overleden 19.5.1977 in verpleeginrichting ‘De Molenberg’, Lichtenvoordseweg 41 te Groenlo). Ze kregen drie kinderen: het oudste kind overleed twee dagen na de geboorte; zoon Jan Jacob Casper Haspels trouwde met Josine Wagener en dochter Elisabeth Louise Adeodata Haspels tenslotte was echtgenote van Hugo Willem Hendrik Baron van Tuyll van Serooskerken (1950 Zuilen-1977 Rekken). Kleindochter Charlotte Elisabeth Haspels, dochter van J.J.C. Haspels en J. Wagener, huwde Derk Herman Baron van Hoevell tot Westerflinter. Bij de begrafenis van de grootmoeder van zijn vrouw, Mevr. Johanna Jacoba de Calonne-Meister (1849-1958; 109 jaar oud!!), op de begraafplaats Nieuw Eykenduinen in Den Haag, bad ds. Haspels het ‘Onze Vader’.

Ds. Haspels werd op 10.5.1943 gearresteerd wegens hulp aan Joodse onderduikers en vanwege het feit dat de commandant van de plaatselijke NBS in zijn pastorie werd opgepakt, maar hij kwam na vijf dagen vrij uit Huis van Bewaring te Arnhem ten gevolge van een merkwaardige samenloop van omstandigheden. De ‘Ds. Haspelsstraat’ in Groenlo werd naar hem genoemd.

Lit.: H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 435, 581 en 356v.

174. Tjerk van der Hauw Officier in de orde van Oranje-Nassau, drager Oorlogsherinnerings-kruis

(Geboren 24.10.1918 te Amsterdam, zoon van rechercheur Arjen van der Hauw en Lijsbeth Terpstra-overleden 5.10.1996 te Breda, Grote Spie 34, en op de Algemene Begraafplaats te Bolsward begraven).

Wachtmeester-verkenner bij 17^e regiment artillerie Commando Zeeland (1939); vocht als militair in de meidagen van 1940 bij Middelburg; als marechaussee gestationeerd te Annen (1942) en later te Grootegast. *Wegens zijn weigering van een transport van Joden werd hij achttien maanden geïnterneerd in het concentratiekamp Vught. In die moeilijke tijd ontstond bij hem het verlangen om later predikant te worden. In het laatste oorlogsjaar speelde hij een actieve rol in het verzet.*

Na de oorlog studeerde hij theologie en werd gereformeerd legerpredikant bij de commando’s (1960). Hij nam in 1970 afscheid in de rang van luitenant-kolonel en verrichtte daarna nog hulpdiensten in de kerk van Klundert. Op 16.12.1942 te Bolsward gehuwd met **Grietje Nawijn** (geboren 27.1.1919 te Bolsward, dochter van Jan Nawijn en Lolkje Kamstra-overleden 12.11.2003 te Rotterdam).

Zij was een zus van de gereformeerde predikant ds. Jan Nawijn (1917-2006; zie daar). Haar ouders en drie tantes, Baukje(?) Nawijn (1890-), Akke Nawijn (1892-1963), Fokje Nawijn (1897-1957) werden door Yad Vashem erkend als ‘Rechtvaardigen uit de volkeren’ vanwege hun hulp aan de Joodse onderduiker Benjamin/Benno Wetzstein (1913, Giessen, Duitsland, zoon van Isaak Wetzstein en Sophie Jonas-overleden 2001, Delray Beach, Florida USA), koopman te Deventer, gehuwd met Saartje de Leeuwe (1915, dochter van Abraham de Leeuwe [1870-1953] en Clara Lina Kets de Vries [1875-1957]-1974 Rochester, New York, USA).

Tjerk van der Hauw behoorde tot de brigade van Grootegast die op 12.3.1943 weigerde in opdracht van de *Sicherheitspolizei* in Groningen de laatste zeven Joden van Grijpskerk op te halen en over te brengen naar Westerbork, nl. Eva van Dam (geboren 18.7.1859 Aduarderzijk, dochter van Victor Levi van Dam en Creesje/ Lucretia Herschel van Geuns), die samen met haar nicht Bertha van Zanten (geboren 4.1.1878 Middelstum, dochter van Eva's zuster Rebekka van Dam en Salomon van Zanten) aan de Lageweg – in de volksmond 'Jeudnbreestraat' genoemd, nu Van Damstraat nr. 5 – in Grijpskerk woonde. Ze leefden van de verkoop van schapenvlees, van beesten die 'om niet' voor hen werden geslacht door Joodse slagers. *'De hoogbejaarde Eva van Dam werd met stoel en al in de wagen geladen. Eén van de omstanders toonde haar woede en werd prompt gewaarschuwd: "most joe stilleholden, anders stoppen ze joe ook in die waogen"*. Verder werd de veehandelaar Mozes Israëls (geboren 17.4.1879 te Grijpskerk), die samen met zijn huishoudster, Alida Leendert Snijders (geboren 28.5.1882 te Enkhuizen, weduwe van Salomon Berend Augurkie (1875-1917) woonde op het adres Achter 't Diepke A 348 te Grijpskerk, samen met haar van huis opgehaald, en mogelijk zijn ook het echtpaar David Gans (geboren 1877 te Niezijl) en Rosette Gans-Gans (geboren 22.10.1884 te Grijpskerk), samen woonachtig Stationsstraat A 29 te Grijpskerk, en Jette Israëls (geboren 7.10.1884 te Visvliet), die woonde op het adres Hoofdstraat E 42 in Visvliet, alsnog op 13 maart 1943 door een overvalwagen naar Westerbork vervoerd. Daar verbleven ze maar een paar dagen, want al op 17 maart vertrokken ze met een transport van in totaal 964 personen naar Sobibor, waar ze drie dagen later, op 20 maart 1943, werden omgebracht.

Van der Hauw vertelt aan dr. L. de Jong: *In maart 1943 behoorde ik tot een groep marechaussees in de omgeving van het dorp Grootegast. Deze groep bestond uit veldwachters en marechaussees.* Dat waren adjunct-brigadecommandant Jacob Derk de Witt (geboren 1895 Assen; hij overleefde KZ Dachau; merkwaardig genoeg is hij niet onderscheiden door Yad Vashem), veldwachter Dirk Boonstra (1893 Het Bildt-9.9.1044 ziekenhuis van Hersbrück; Yad Vashem-onderscheiding 1988), politiemans Roelf Mulder (geboren 1894 Sappemeer), marechaussee Jan Hendrik Deddens (1917 't Zandt-1999), politiemans Klaas Berga (1920-1994), politiemans Tonnis Bulthuis, marechaussee Theodorus Buunk (geboren 1916), marechaussee Jan Elzinga (geboren 1920), marechaussee Tjerk van der Hauw, politiemans Geert Holvast (1917-1992) en marechaussee Willem Vlijm (1918 Ermelo-2010 Apeldoorn). De laatst genoemde tien politiemensen en marechaussees werden alle (Boonstra postuum) in 1988 door Yad Vashem erkend als rechtvaardigen onder de volkeren. Van der Hauw: *Op 12 maart kwam er een telefoontje van de Sicherheitsdienst uit Groningen, waarin ons verzocht werd om een Joodse familie in de omgeving van het dorp te arresteren en over te brengen naar Westerbork; wij hebben toen als personeel van deze brigade allemaal gemeend het bevel niet te mogen opvolgen. Wij kwamen 's middags bij elkaar om de zaak nog eens te bespreken en wij bleven toen bij ons besluit. Maar toen wij daar samen waren zijn wij door Duitse en Nederlandse politiemannen gearresteerd en overgebracht naar Groningen (Marechausseekazerne aan de Helperbrink). Daar werd ons medegedeeld dat ons besluit dienstweigering was waarop de doodstraf was gesteld. Maar wij bleven bij ons besluit. Men zei toen: U krijgt nog een nacht bedenktijd, maar de volgende morgen hebben wij allemaal de kracht ontvangen om bij dit besluit te blijven en we zijn toen overgebracht naar het concentratiekamp Vught. Daar hebben wij mishandeling en eenzame opsluiting moeten delen met de zovele gevangenen die daar zaten. De fanatieke 'foute' politiemans Ynto de Boer (waarnemend gewestelijk politiepresident) meldt daarover aan zijn ondergeschikten: "Dit personeel is desavonds door mij persoonlijk op het uiterst foutieve van hun houding geweest. De volgende morgen zijn allen stuk voor stuk in het bijzijn van Duitse politiebeambten nog eens voor de keus gesteld om onmiddellijk het eens gegeven bevel op te volgen of anders naar een concentratiekamp te worden overgebracht. Helaas bleken de groepscommandant De Witt en 10 van zijn mannen sodanig te zijn opgestookt door communistische pamfletten, vertogen in de kerk of inblazingen door de Engelse radio, dat zij bleven weigeren" (Nico de Both). Van der Hauw vervolgt: *De oudere collega's van mij werden overgebracht naar Duitse concentratiekampen, waaronder ook de veldwachter Dirk Boonstra (1893 Sint Anna-parochie-9.9.1944 Kdo. Hersbruck, KZ Flossenburg; begraven Nederlands Ereveld, Frankfurt am Main, vak A3 nr. 4). Ik kan mij van de veldwachter Boonstra nog herinneren dat toen wij in de auto moesten stappen te Groningen, dat één van de Duitse**

politie mannen ons telde, hij zei “er zijn toch elf, ja, es stimmt” waarop Boonstra zei “het is fout, het zijn er twaalf. U hebt God vergeten: Hij gaat met ons mee. Altijd”. “Bij aankomst in Vught pakten de SS’ers de mannen meteen hard aan. Uniformen werden hen afgerukt, er werd geschopt en geslagen. Na een slapeloze nacht werden zij meteen bij een zwaar Arbeitskommando ingedeeld. Twee maanden later, op 14 mei 1943, werden zij dankzij de hulp van een Groningse gevangene, Hans van Ketwich Verschuur (= Henricus Petrus Joannes van Ketwich Verschuur [1905, zoon van burgemeester mr. Evert van Ketwich Verschuur van Groningen-1995], verzetsman, die Kamp Vught, PDA Amersfoort, KZ Neuengamme en de scheepsramp met de ‘Cap Arcona’ overleefde) en bij het Philips-Kommando ingedeeld. Die werkte op de Schreibstube van de Kommandantur, en had soms de gelegenheid om volgens hem geschikte gevangenen op een Philipslijst te zetten. De hele brigade kreeg werk aan de radioband. Na verloop van tijd kwamen enkelen van hen terecht op de Tekenkamer. Drie vervulden later de taak van ‘boutenkoning’. Voor het op afroep repareren van haperende soldeerbouten konden deze mannen zich vrij van de ene naar de andere werkbarak bewegen. Dat gaf hen ook de kans om – waar nodig – een opbeurend woordje aan de werktafels te spreken. Zij fungeerden tegelijkertijd als ‘postbode’ om boodschappen en briefjes binnen het kamp door te geven. De marechaussees moesten vanwege hun lengte meestal vooraan lopen in de kolonne van gevangenen die van de appèlplaats naar de werkbarakken ging, en terug. Vaak kregen ze daardoor de eerste klappen van de SS’ers. Anderen liepen daarom graag in het midden achter hen. Eén lid van de brigade was een goed bokser. Uitgedaagd door een kapo, een hulpbewaker, voor een gevecht in de open lucht, sloeg hij deze in korte tijd knock-out. En werd niet gestraft. Gedurende de hele kampperiode is de brigade een hechte groep blijven vormen, met een uitgesproken protestantse levensovertuiging. Zij organiseerden de verboden ‘hagepreken’ van dominee Boodt (= ds. Cornelis Pieter Boodt [1903 Rotterdam-1945 Hildesheim], die tijdens de oorlog gereformeerd predikant was te Delft en in januari 1943 gearresteerd werd vanwege zijn preken tegen de Arbeitseinsatz. Hij overleed op 22 juni 1945 in een hospitaal te Hildesheim aan de doorstane ontberingen; Op zijn grafsteen op de Gemeentelijke Begraafplaats Jaffa te Delft is een reliëfplaat bevestigd, die vervaardigd werd door de beeldhouwer Hendricus Etienne [1895-1968] naar een tekening van de schilder/ verzetsman Reinhard Dozy [1880-1947] met de afbeelding van ds. Boodt die zijn medegevangenen toespreekt op zondagmiddag. Met zijn elfen vormden zij een zangkoortje dat met Kerstmis 1943 via de omroepinstallatie geestelijke liederen ten gehore bracht. Zij vonden steun in het luisteren naar bijbelteksten die één van hen via het kijkgaatje van zijn celdeur voorlas uit een meeegesmokkeld bijbeltje. Alle leden van de brigade zaten – met andere politiemensen – namelijk vanaf Goede Vrijdag 1944 acht weken eenzaam opgesloten in een donkere en vochtige cel van de bunkergevangenis, als vergeldingsmaatregel voor de ontvluchting van een collega-politieman uit de ziekenafdeling. ... Voor zes van de elf marechaussees eindigde het verblijf in kamp Vught met het transport naar Dachau van 24 mei 1944 of naar een kamp voor krijgsgevangenen. Alleen de oudste van hen, Boonstra, overleefde de oorlog niet. De andere vijf – waaronder Van der Hauw en Willem Vlijm (1918-2010; een collega, die zich in het kamp als dichter ontplooid; GCH) werden op 8 augustus 1944 vrijgelaten. Het bleek toen dat hun commandant in Groningen de bedoeling had hen meteen weer aan het politiewerk te zetten, maar ze doken onder en deden succesvol mee in het verzet”. Op 14.11.1988 ontving Tjerk van der Hauw de Yad Vashem-onderscheiding. Docu: In 1990 heeft een Oostduitse filmploeg onder leiding van de bekende DDR-regisseur Peter Voigt (1933-2015; een leerling van Bertolt Brecht) opnames gemaakt in de omgeving van Grootegast voor een korte documentaire over agent Dirk Boonstra en zijn moedige collega’s. De film werd in het zelfde jaar door de DEFA-Studio für Dokumentarfilme uitgebracht onder de titel ‘Wofür starb Dirk Boonstra?’ In een artikel bij Voigts overlijden, getiteld ‘Ein bekennender Optimist’ (Der Freitag – Das Meinungsmedium, Ausgabe 14/2015) schrijft de journalist Thomas Knauf over de film: ‘Ein ungewöhnlicher Arbeit war ‘Wofür starb Dirk Boonstra?’ von 1990. Darin wird ohne Archivmaterial, allein in nahezu unbeweglichen Landschaftsbildern eine ungeheure Geschichte erzählt: als die Nazis in Holland einfielen und die dortigen Juden registrieren liessen, übertrugen sie diese schmutzige Aufgabe der örtlichen Polizei. Einer von 10.000 Beamten, der erkonservative (? GCH) Dorfpolizist Boonstra, weigerte sich mit den Worten: “Die haben doch nichts getan, und un-

schuldige Bürger verhafte ich nicht". Boonstra kam daraufhin ins KZ Herzogenbusch und starb dort 1944 met nur 24 Jahren (?? GCH). Voigt setzte ihm ein filmisches Denkmal'.

Lit.: Nico de Both, *Het Groninger politiekorps in de Tweede Wereldoorlog*, 39; H. Hamburger & J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Groningen*, 26 (foto van Bertha van Zanten); Geert C. Hovingh, *Joods leven in Zuidlaren*, 40; dr. D.B. Jochems, *Licht in het donker – Het Philips-Kommando in Kamp Vught, Belevissen en achtergronden*, 29v.; dr. L. de Jong, *De Bezetting*, 30v.; drs. G.J. van Klinken en mr. J.H. de Vey Mestdagh, *De Joodse Gemeenschap in het Groninger Westerkwartier, Peize en Roden*, 106, 108v., 152, 242; dr. J. Presser, *Ondergang*, II, 178; *Yad Vashem*, 357, 640v.; J. Zijp, *In memoriam Ds. T. van der Hauw*, in: *Jaarboek 1997 GKN*, 537v.

175. Prof.dr. Gerrit Jan Heering

(Geboren 15.3.1879 te Passaruan, NOI, zoon van ds. Pieter Heering [1838-1921] en Apollonia Wilhelmina Spakler-overleden 18.8.1955 te Oegstgeest; begraven Begraafplaats bij het Groene Kerkje te Oegstgeest)

Remonstrants predikant te Oude Wetering (1904), te Dordrecht (1907) en te Arnhem (1913-1917); hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium te Leiden van 1919-1949) en pacifist (voorzitter van "Kerk en Vrede").

Zijn zuster Apollonia Wilhelmina Heering (c. 1875-1920) was gehuwd met ds. Reinoud Oort (1873-1910); zij waren de ouders van ds. Frans Oort (1902-1986), tijdens de oorlogsjaren vrijzinnig-hervormd predikant te Amersfoort.

Prof. Heering was 1) op 18.8.1905 te 's Gravenhage gehuwd met **Alida Aafke van Bosse** (geboren 20.12.1885 te Batavia, NOI, dochter van Marinus Jacob van Bosse [1843-1917] en zijn tweede echtgenote Hermine Johanna (Jeanne) Catherina de Roo-overleden 1973).

Zij was zuster van Hermine Sophie Marie van Bosse, echtgenote van de Rotterdamse advocaat en bankier mr. Karel Paul van de Mandele (1890-1975), wier dochter Pauline Wilhelmine van de Mandele gehuwd was met arts dr. Marinus Jacob Heering, tweede zoon van Gerrit Jan Heering en Alida Aafke van Bosse; tenslotte was ze tante van Hester Johanna Catherina van Bosse, die gehuwd was met de hervormde predikant dr. Jan Marie van Veen (zie daar).

Prof. Heering voerde in 1940 tevergeefs het pleit voor de Joodse hoogleraar en rechtsgeleerde dr. Eduard Maurits Meijers (1880-1954), die kort tevoren uit zijn ambt was gezet op basis van de maatregelen tegen de Joodse ambtenaren. Herman Noordegraaf schreef in een commentaar bij het boek van Braakman: "*Braakman laat zien hoe Kerk en Vrede in de jaren dertig in het defensief kwam: vormde het christen-pacifisme nog wel een adequaat antwoord op het opkomend fascisme en nationaalsocialisme? Mijns inziens had hier een tekort in Heerings ethiek gesignaleerd kunnen worden: de sterke nadruk op getuigen leidde bij Heering tot een terughoudendheid van het ontwikkelen van geweldloze actie-methoden tegen oorlogsvoorbereiding en oorlog zelf. Die stap kon en wilde hij niet zetten, hoewel het één het ander niet hoeft uit te sluiten*" (in: "*Vredesspiraal, Kwartaalblad van Kerk en Vrede*, maart 2007, jaargang 3, nummer 1).

Bibl.: G.J. Heering, *De zondeval van het Christendom* (Utrecht, 1953, 4e druk); G.J. Heering en J.J. Buskes Jr., *De Roepstem van Christus en het Antwoord der Kerk – Het Evangelie in Oorlogstijd. Getuigenissen* (Utrecht, 1940).

Lit.: *Willem Banning 1888-1971, Terugblik en perspectief*, 23.45. 102; Marie van Beijum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 144; A.F.U. Braakman, *Heimwee naar het Koninkrijk. Leven en werk van Gerrit Jan Heering*; G.J. Hoenderdaal, lemma 'Heering, Gerrit Jan' in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, III, 167; Antoinette van Houten, *Kerk aan de Laan*, 110, 117, 124, 127; H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 101; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 27, 85v., 252, 295v.; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 77; Alphons Siebelt, "*Hij zit bij de onderduikersbond*", 69; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 153.

176. Prof.dr. Herman Johan Heering

(Geboren 5.11.1912 te Dordrecht, zoon van prof.dr. Gerrit Jan Heering en Alida Aafke van Bosse-overleden 23.10.2000 te Leiden; begraven Begraafplaats bij het Groene Kerkje te Oegstgeest).

Proponent (19.12.1936); remonstrants predikant te Amsterdam, voor het Gooi (5.9.1937), Amsterdam-Vrijburg (1938-1940), te Naarden-Bussum (1.1.1941-maart 1945) en te 's Gravenhage (10.6.1945-6.9.1964); hoogleraar wijsbegeerte aan het Remonstrants Seminarium, verbonden aan de RU te Leiden (1964-1978 wegens emeritaat); gehuwd 1) met **Wilhelmina Maria (Ina) Brand** (geboren 3.12.1913 te Rotterdam, dochter van mr. Abraham Brand, advocaat en procureur, en Susanne Philippine Vollgraf-overleden 15.9.1958 te 's Gravenhage).

Haar neef Johann Christoph Vollgraff (1905-1945) overleed in een Jappenkamp te Cimahi (NOI); hij werd genoemd naar hun beider grootvader, Johann Christoph Vollgraff (1848-1920), die hoogleraar Latijnse taal en letterkunde te Brussel was. Herman Heering huwde 2) met **mr. Clasina Pieterella Moorman**, *Commandeur de l' Ordre National de Mérite* (geboren 2.12.1910 te 's Gravenhage-overleden 19.4.2006 te Leiden; begraven te Oegstgeest).

Ook H.J. Heering was één van de zeer velen die in het najaar van 1940 de Ariërverklaring tekenden, *'omdat men niet kon bevroeden dat het formulier een eerste stap ter helle was'*. Citaat uit een interview *'Vuile handen'* door Marijke Verduyn ter gelegenheid van zijn 85e verjaardag (in *'Trouw'* d.d. 28.11.1997): *"In de oorlog was ik predikant in Amsterdam en in het Gooi. Hoe erg het was, wist je niet. Je wist alleen dat mensen verdwenen. Ik heb de Ariërverklaring getekend, want dan kon ik mijn telefoon behouden en mijn kerkeraad zei: 'teken in 's hemelsnaam nu maar, want je kan tegenwoordig moeilijk over straat en anders kunnen we je helemaal niet meer bereiken. Dus hou die telefoon nu maar en laten we dan op andere manieren des te harder voor de Joden werken'. Maar één van mijn liefste catechisanten die Joden in huis had, is in Ravensbrück doodgeknuppeld. Andere gemeenteleden die wij via bemiddeling hadden willen redden werden weggevoerd doordat de bemiddelaar een verrader bleek te zijn.*

Ik kwam zelf in contact met Joodse mensen (pianist Lion Samuel Wolffers [7.7.1899 Rotterdam-11.6.1943 Sobibor; ze woonden L. Hortensiuslaan 30 te Naarden) en Branca Wolffers-Rooselaar [16.6.1902 Amsterdam-11.6.1943 Sobibor] *die niet wilden onderduiken, want ze konden wel werken en zo erg zou het toch wel niet zijn? Ze hadden twee kinderen. Sita Rosita Wolffers 17.8.1927 's Gravenhage-11.6.1943] was negen jaar en Annie (Anita Wolffers [1.6.1930 Rotterdam-11.6.1943 Sobibor] zeven. Ik kreeg later een briefje in handen gespeeld, geschreven op een stukje W.C.-papier, dat uit de trein was gegooid. De jongste schrijft: 'we worden weggevoerd, pappa en mamma zijn hier al niet meer. Ik ben zo bang'. En de oudste schrijft: Ik heb elke avond tot God gebeden en Hij helpt niet'. Dat beeld van die kinderen, Sita en Annie Wolffers, blijft altijd op mijn netvlies staan.*

Na de oorlog hoorde hij de uitroep van de Haagse remonstrantse predikant Kleijn (zie daar, GCH): 'waarom hebben we niet zoveel mogelijk Joden in de Nieuwe Kerk laten schuilen en zijn we als predikanten en pastoors niet allemaal vóór de deur gaan staan?' Heering: 'Dát hadden de kerken moeten doen. En als die geweldloze manier niet had geholpen, hadden we desnoods geweld moeten gebruiken. De ervaringen in de oorlog vervullen me van een diepe existentiële schuld'.

Maar ds. Heering heeft zich vervolgens ook zelf voor Joden ingezet: in juli 1944 wist hij Alfred Otto Josephus Jitta (26.7.1929 Amsterdam, zoon van ir. Josephus Alfred Josephus Jitta [1890 Amsterdam-9.4.1943 Sobibor] en Rosi Fleck [1897 Amsterdam-9.4.1943 Sobibor]-1966; later gehuwd met Irmela Culemann; geboren 1932) en Carolina (Carla) Rosi Josephus Jitta (geboren 1931 te Amsterdam) door onmiddellijk ingrijpen van deportatie en een wisse dood te redden. Carla vertelt (in een interview door Bert-Jan Klein): *Ik denk dat mijn ouders ons hadden opgegeven als half-Joods omdat twee grootouders al remonstrants waren. Mijn ouders zijn in 1940 zelf remonstrants geworden: mijn broer en ik werden gedoopt. Dat dopen was later heel belangrijk, want de Duitsers zeiden: je moet voor 1940 gedoopt zijn. Dan werd je niet gedeporteerd naar de vernietigingskampen. Toch besloten haar ouders in de zomer van 1942 veiligheidshalve hun kinderen onder te laten duiken. Met het oog daarop hadden ze geld gedeponerd bij de remonstrantse gemeente om de onderduikadressen van Alfred en Carla financieel bij te staan. Maar toen de ouders in januari 1943 zelf ook wilden onderduiken, bleken ze te zijn verraden en werden op het station van Hilversum (of Amersfoort?) gearresteerd. Via Westerbork werden ze naar Sobibor gedeporteerd, waar ze direct na aankomst op 9.4.1943 werd omgebracht. In juni 1944 werd Alfred gearresteerd en raakte ook Carla in gevangenschap nadat de onderduikgevers van haar broer onder druk haar onderduikadres hadden verraden.*

Via het politiebureau van Bussum, de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* in Amsterdam, en het Huis van Bewaring-Weteringschans arriveerden ze op 1 juli 1944 in Westerbork. Daar werden ze opgesloten in de Strafbarak omdat ze niet konden aantonen dat ze tot de gedoopte christen Joden behoorden. Twee keer dreigden ze gedeporteerd te worden naar Auschwitz, tot eindelijk hun – geantedateerde – doopbewijzen arriveerden. Die waren opgesteld door ds. Heering en gecontroleerd door de burgemeester van Naarden. De stukken werden vervolgens in Westerbork geautoriseerd, waarna de kinderen werden ondergebracht in de 'gedooptenbarak' nr. 73.

Op 4.9.1944 werden alle gedoopte Joden samen met de '*Alte Kampinsassen*' (state-loze Joden) en de zogenaamde 'Barnevelders' (geprivilegieerde Nederlandse Joden) alsnog gedeporteerd naar Theresienstadt. Ze genoten daar een enigszins beschermde status en dat leidde ertoe dat een deel van hen begin 1945 met een uitwisselings-transport naar Zwitserland mocht vertrekken. Ook Alfred en Carla maakten daar deel van uit en keerden in de zomer van 1946 gezond en wel in Nederland terug. Carla liet zich na de oorlog alsnog dopen door ds. Heering en bleef bij haar onderduik/pleegouders tot ze 22 jaar oud was. Een broer van haar vader trad op als toezienend voogd.

Maar de lotgevallen van de miljoenen andere Joden in de vernietigingskampen maakten op Heering een onuitwisbare indruk en stempelden voorgoed zijn theologische denken: '*Moet je aannemen dat er ook een duivel is? Of moet je aannemen dat God niet almachtig is? Wie is God dan eigenlijk?*' Ook de jonge Joodse vrouw Sera Klatser (1920 Amsterdam, dochter van diamantslijper Elias Klatser [1889-1943-1942] en Margaretha Smalhout [1896-1942]-16.3.1947 Bussum; begraven Algemene Begraafplaats, Bussum) wist wel zeker dankzij ds. Heering in een remonstrants gezin te Bussum te overleven. Kort na de oorlog kwam ze in huis bij Heerings opvolger, ds. Dirk Gijsbertus van Vreumingen (1906 Gouda-1984 Gouda; zie daar), en beviel daar in 1947 van haar dochter Katja Klatser (inmiddels overleden). Katja's vader is onbekend gebleven, haar moeder overleed kort na de bevalling (aan TBC?). Tevoren was zij aangenomen als lid van de Remonstrantse Gemeente van Naarden-Bussum en ontving samen met haar kind de doop.

Bibl.: H.J. Heering, *Over het boze – als macht en werkelijkheid*; id., *Moed voor de politiek. Oefeningen in politiek handelen*.

Lit.: Peter Bak, artikel in '*Protestant*', d.d. 2.11.2009; ook in *Christelijke Encyclopedie*; Antoinette van Houten, *Kerk aan de Laan*, 136, 143v.; Carla Josephus Jitta en Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 42; Bert-Jan Klein, '*Tot het eind van de oorlog vlooien*'; H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 162; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 141; Liset van Vreumingen, *Sera en Katja Klatser – opgelost* (joodsamsterdam.nl).

177. Herman Johannes Heersink

(Geboren 31.8.1903 te Abcoude-Baambrugge, zoon van ds. Johan Dirk Heersink (1874-1948) en Johanna Vaders-overleden 12.5.1987; begraven Algemene Begraafplaats te Wapenveld)

Studie Gereformeerd Gymnasium te Kampen met o.a. ds. A. Adema, ds. W.J. van Enk (zie daar) en ds. P.H. Wolfert (zie daar) en theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1.10.1926); jaargenoten: ds. N.J.A. van Exel (zie daar) en ds. H. Post (zie daar); kandidaat (14.10.1932); lid NDDD (dispuut Stoa); hulpdiensten te Beilen (1.3.1937-26.3.1939) en Drijber (26.3.1939-9.6.1940), gereformeerd predikant te Drijber (9.6.1940-22.2.1948); reserve-legerpredikant in NOI (4.6.1945-15.2.1948); gereformeerd predikant te Vroomshoop en Daarlerveen (15.2.1948-5.1.1969 wegens emeritaat); hulpdiensten te Wapenveld (26.1.1969-1.1.1973); gehuwd 1) op 8.3.1940 te Zuidlaren met **Antonia (Toos) Beekman** (geboren 23.7.1902 te Zuidlaren, dochter van modelmaker Jan Beekman en Margien Boerhave-overleden 11.2.1974 te Wapenveld; begraven aldaar) en 2) met **Chien Westera** (overleden in 1985).

Ds. Heersink woonde in Drijber op het adres N 39a. In *Drijber, zijn eerste gemeente, ontpoete hij zich samen met zijn vrouw Toos Beekman als een bouwpastor. Tevens heeft hij zich daar in de bezettingsjaren ingezet voor de opgejaagden*.

Hij hielp ook Joodse onderduikers, o.a. de manufacturer Jacob Aronius (1898 Zwartsluis-1972 Delfzijl), die uit kamp Conrad ontsnapt was via 's Hertogenbosch (waar hij was verraden en opgepakt) na opnieuw ontsnapt te zijn in Beilen terecht kwam. Daar ontfermde ds. Hekman (zie daar) zich over hem, die hem via zijn collega (ds. H.J. Heersink) een onderduikplek in Wijster wist te bezorgen, waar hij de bevrijding beleefde. Jacobs vrouw Geziena Aronius-van Gelder (1896 Beilen-

8.10.1942 Auschwitz) en zontje Salomon (1929 Zwartsluis-8.1.10.1942 Auschwitz) overleefden de oorlog niet. Ds. Heersink hielp ook het Joodse meisje Carolina Kats (geboren 30.9.1920 te Beilen als dochter van de manufacturier Samuel Kats en Philippine Looper-overleden 23.2.2013), dat van eind 1942 tot na de april-meistaking van 1943 op de pastorie was ondergedoken.

Op 11.3.1944 nam ds. Heersink tijdelijk de verzetsman Arnoldus (Arie) Stramrood (1918-gefusilleerd 1944 Overveen) van de KP van Johannes Post in huis, die bij de liquidatie van de 'foute' politiechef van Beilen, onderluitenant Hendrik Huizing (1890-1944), gewond was geraakt. Als direct gevolg van die liquidatie moest de Beilense politieman Nicolaus (Niek) Gerhardus Viëtor (1911-1945 omgekomen bij auto-ongeluk) onmiddellijk met zijn gezin onderduiken en kwam Carolina Kats, die tot dan bij Viëtor ondergedoken had gezeten, weer voor korte tijd op de pastorie.

Op 4.8.1944 werd ds. Heersink samen met M. Japenga, hoofd van de Openbare Lagere School te Beilen, gearresteerd en naar de gevangenis van Assen overgebracht. Niet lang daarna werd hij al weer vrijgelaten. Begin september 1944 voorzag hij dwangarbeiders in kamp Krembong bij Tiendeveen van dekens, die hij op het gemeentehuis van Beilen had kunnen 'lenen'. Op 7.10.1944 hielp hij de KP-Friesland bij het vervoer van in de buurt van Zweeloo gedropte wapens.

Ook de gereformeerde predikant van Zweeloo, ds. Nicolaas (Niek) van Haeringen (1906-1988), was daarbij betrokken. Op 9.2.1945 deed de *Sicherheitspolizei* een inval in het huis van Roelof Eising te Drijber op het moment dat de daar aanwezige geheim agent/ marconist Anton Stam zijn zender bediende. Ook de 'koerierster' – later beruchte verraadster Geesje Bleeker (1920-2011) – was daar door ds. Heersink ondergebracht. Op haar aanwijzing werd de marconist uit zijn schuilplaats gehaald en later volgde door haar toedoen nog een hele reeks arrestaties. Ook de vrouw van ds. Heersink werd korte tijd vastgehouden, hij zelf wist de dans te ontspringen. In totaal verried Gé Bleeker 41 verzetslieden van wie er 13 de oorlog niet overleefden. Ze werd na de oorlog ter dood veroordeeld, maar ontving gratie van koningin Wilhelmina. Tot 1960 zat ze gevangen in de Vrouwengevangenis te Rotterdam.

Sinds 22.5.1945 gaf ds. Heersink als kapitein leiding aan de BS in Drijber, samen met genoemde politieman N.G. Viëtor (in Beilen) en de schrijver Anne de Vries (in Hooghalen).

Lit.: (zonder naam auteur), *50 jaar Kerk in het Drijberseveld 26-03-39-26-3-89*, 16v., 32v.; G.M.E. Braker, *Kroniek van de Oorlogsjaren 1940-1945 in de Gemeente Beilen*, 57v., 73, 79, 114, 131, 134; Lammert Huizing. Jan Barker, e.a., *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 161, 336; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 269; K. Ubels, *In memoriam Ds. H.J. Heersink*, in: *Jaarboek 1988 GKN*, 506v.; Anne de Vries, *Gesprek met de doden*, 5; Anne de Vries Jr., *Een zondagskind*, 213v..

178. Nanco Roelof Hefting

(Geboren 23.5.1903 te Dalen, zoon van ds. Mattheus Hefting [1869, zoon van ds. Nanco Roelof Hefting Sr. en Johanna Victorine Christine Tresling-1955], hervormd predikant te Siddeburen, Warffum, Dalen en Elst, en Johanna Catharina Boerma-overleden 31.12.1991 te Nijmegen),

Zijn oudere broer dr. Herman Rudolph Hefting (1897-1973) was arts-orthopaed te Amsterdam. Ds. N.R. Hefting was op 27.8.1929 te Eenrum gehuwd met 1) **Lamberdina Josina Kapteijn** (geboren 18.8.1905 te Dokkum, dochter van ds. Paulus Hendrik Kapteijn [1871-1948] en Johanna Gerardina Burgersdijk-overleden 26.6.1972 te Nijmegen) en 2) met **Wilhelmina Boss** (geboren 1915).

Ds. Hefting was een volle neef van Johanna Victorine Christine (Victorine) Hefting (geboren 2.8.1905 te Utrecht, dochter van de arts dr. Cornelius Hefting en Aeilke Klazine Pik-overleden 23.8.1993 te 's Gravenhage; begraven 'Soestbergen' te Utrecht), kunsthistorica en eerste vrouwelijke museumdirecteur van Nederland; gehuwd 1) op 12.8.1939 te 's Gravenhage met orthopedisch chirurg Mari Louis Beerman (1902-1971; gescheiden 12.2.1942) – M.L. Beerman was een jongere broer van mr. Albert Christiaan Willem Beerman [1901-1967], advocaat en CHU-minister van justitie in het kabinet-De Quay) en 2) in 1950 met oud-verzetsman/schrijver/ uitgever Lambertus Jozef – Bert – Bakker (1912-1969; begraven te Bussum). Hij was eerder gehuwd geweest met Elisabeth Hermina van Nood (1914-2005), gescheiden, en in 1964 gescheiden van Victorine Hefting (zie ds. A.C. van Nood); daarna had Victorine een relatie met de schrijver, vertaler en anarchist Arthur Lehning (1899 Utrecht-2000 Lys-Saint Georges).

Theologisch kandidaat te Elst (1929), vrijzinnig hervormd predikant te Nieuwe Schans (1929), te Eelde (11.10.1931-5.12.1937), te Assen (12.12.1937-2.6.1946) en te Nijmegen (Opstandingskerk; 1946-1968).

Ds. Hefting nam vanaf 1939 als plaatsvervanger van de Duits-Joodse predikant ds. Bruno Gustav Franz Julius Benfey (1891-1962; zie ds. H. Eelsing en ds. A. Mulder) soms de pastorale zorg waar voor de protestants gedoopte Joden in kamp Westerbork. Hij bediende er ook het Heilig Avondmaal met gebruikmaking van het Asser kerkzilver. In die functie ontving hij op zeker moment van Heinz Todtmann (1908-1974; gedoopte Duits-Joodse journalist, ouderling binnen de christen-Joodse gemeenschap en in het *Judendurchgangslager* Westerbork leider van *Dienstbereich I [Kommandantur]* twee lijsten met namen van gedeporteerde en binnenkort te deporteren gedoopte Joden. Hefting zorgde ervoor dat die lijsten bij Ds. H.J. Dijkmeester (1884-1958), waarnemend secretaris van de Algemene Synode der Nederlands Hervormde kerk en van het Interkerkelijk Overleg, terecht kwamen, die onmiddellijk actie ondernam bij de Duitse instanties. Dat leverde in sommige gevallen uitstel van deportatie op en op den duur zelfs redding van mensenlevens. Vanaf 1.7.1942 was Hefting niet meer welkom in Westerbork.

Bibl.: Ds. N.R. Hefting, *Oorlogsherinneringen van een dominee* (23 handgeschreven pagina's).

Lit.: J.B. Charles, *In Frankrijk dacht ik aan mijn vader*, 110-191; Rainer Hering, lemma 'Benfey, Bruno Gustav Franz Julius, Pastor' in: *Biografisch-Bibliographisch Kirchenlexicon* XVII, 97-122; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 16, 91; Hulst/ Luning, *De Joodse Gemeente Assen*, 214; Hartmut Ludwig/ Eberhard Röhm, *Evangelisch getauft – als >Juden< verfolgt*, 48f.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk II*, 356v.

179. Jetze Heidinga

(Geboren 19.2.1910 te Ureterp, Opsterland, zoon van arbeider Jannes Heidinga en Antje Jetzes Schokker-overleden 23.7.1980 te Alkmaar; crematie Crematorium Westerveld te Driehuis).

Evangelisch luthers predikant te Harlingen; vrijzinnig-hervormd predikant te Donkerbroek-Haule (10.2.1940-25.7.1943), te Beetsterzwaag (1943, nadat de orthodoxen en vrijzinnigen daar tot een vergelijk waren gekomen) en te Haarlem (1945 bij de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden; tevens verrichte hij hulpdiensten te Zandvoort); met vervroegd emeritaat: 10.3.1974. Gehuwd met **Maria Clazina Voogd** (geboren 23.7.1910 te Goedereede-overleden 14.10.1999 te Ouddorp, Goeree-Overflakkee; begraven Begraafplaats Ouddorp, Goeree-Overflakkee).

Het echtpaar ontving op 19.3.1987 (hij postuum) de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak verschafte aan Izak Asscher (5.5.1921 Groningen-28.2.1945 Midden-Europa) en Sophie (Fieke) Asscher ('Else Klee'; 1926 Groningen-2002 Israël; gehuwd met Langer), zoon en dochter van rabbijn Abraham Asscher (1884-1926) en de schrijfster Clara Asscher-Pinkhof (1896-1984); Izak werd opgepakt en overleed in Auschwitz. Sophie werd later ondergebracht bij dierenarts Ynze Heida te Beetsterzwaag en overleefde de oorlog. Zie ook ds. Coenraad van Viegen.

Lit.: Clara Asscher-Pinkhof, *Danseres zonder benen* ('s Gravenhage, 1966; *Yad Vashem*, 202, 362v. en 803).

180. Pieter Hekman

(Geboren 10.9.1883 te Zuidbroek, zoon van Jelle Edskes Hekman, oliemolenaar, fabrikant, grondbezitter en wethouder/ locoburgemeester van Zuidbroek, en Trijntje Lichtenberg-overleden 4.5.1972 te Beilen).

Kandidaat (1913); maakte studiereis door de Verenigde Staten en naar het Gereformeerde zendingsterrein in New Mexico; gereformeerd predikant te Gorredijk en Kortezwaag (9.4.1916-1.1.1922), te Buitenpost (8.1.1922-28.9.1924), te Lemmer (5.10.1924-28.10.1928), te Beilen (4.11.1928-8.1.1949) en te Westbroek (9.1.1949-1.9.1953 wgens emeritaat); gehuwd met wijkverpleegster **Aafke Veldstra** (geboren 1885, dochter van Haring Veldstra en Hinna Catharina Zoete-overleden 1969).

Zijn broer, dr. Johannes Hekman (1878-1958), was arts en geneesheer-directeur van respectievelijk sanatorium 'Sonnevanck' te Harderwijk (1908) en van het Gemeentelijk Ziekenhuis te Rotterdam (1912).

Pieter Hekman maakte als gereformeerd predikant van Lemmer bepaald geen positieve indruk op zijn gemeentelid Fedde Schurer (1898-1968; gecremeerd in Groningen; as uitgestrooid boven de Waddenzee), onderwijzer aan de christelijke schoolte

Lemmer, maar ook Fries dichter en linksgeoriënteerd pacifist, die na 1926 de Gereformeerde Kerken in Hersteld was toegedaan en later actief werd in het verzet: *“Hoe (Abraham) Kuyper ook had gewaarschuwd tegen het puritanisme, zijn volgelingen en opvolgers waren met huid en haar puritein geworden. Plaatselijk kwam daar nog bij, dat er een wisseling van personen was geweest, die je geen verbetering kon noemen. Als dominee was (ds. A.) De Geus (1856-1929) vervangen door ds. P. Hekman, die, al probeerde hij soms dezelfde aanspraken te laten gelden als zijn voorganger, beslist niet van hetzelfde formaat was. Uiteraard had dit tot gevolg, dat de ouderlingen de vrijgekomen macht aan zich trachtten te trekken. Duidelijk herinner ik me nog het eerste huisbezoek van de nieuwe dominee. Veel meer dan op een openhartige en menselijke kennismaking leek het op een aftasten van machtsposities. Na het handenschudden, het informeren naar de wederzijdse gezondheid en het weerpraatje ging hij zitten en legde een schrijfblok op zijn knieën. ‘Moment’, zei ik en haalde tot zijn verbazing ook een blok. ‘Wat gaat u doen?’ ‘Wat gaat u doen?’ ‘Ik moet wat aantekeningen maken’. ‘Uitstekend, maar dan mag ik dat zeker ook wel doen’. Toen kwam de eerste vraag, als een pistoolschot: ‘Ik mag van u aannemen dat u de christelijke bladen leest?’ ‘Natuurlijk, u mag aannemen wat u wilt.’ ‘Dat is geen antwoord’. ‘Zo was het ook niet bedoeld: het is een correctie op de vraag.’ ‘En waarom is die vraag dan niet goed?’ ‘Omdat ik vrees, dat u hieruit mijn geestelijke staat wilt opmaken. Aan een dergelijke wijze van onderzoek weiger ik mee te werken.’ ‘Dan een andere vraag: doet u uw werk in school uit liefde?’ ‘Ik probeer het zo goed mogelijk te doen. Meer kan ik er niet van zeggen: dat zou u aan anderen moeten vragen. In één woord, het leek op wat men in later jaren een ‘hard interview’ zou noemen. ‘Maar wat moet ik zeggen als Christus volgende week komt om mij rekenschap te vragen van uw ziel?’ Ik moest het even verwerken voor ik het antwoord wist: ‘Om in uw stijl te blijven, geeft u dan mijn adres maar op, Nieuweburen 11.’ Dat waren verdrietige gesprekken. Toch was het geen kwaai man, deze Hekman. Misschien voortgedreven door zijn ouderlingen moest hij wel wat ‘overbieden’ met het oog op zijn eigen onzekerheid, ook om boven de vaak ironische kritiek van zijn vrouw uit te komen, die erg de baas speelde. Daartoe had hij een hoge opvatting van het ambt nodig, een opvatting die hij met zijn formaat niet kon waarmaken. Zo werden ook zijn preken vaak donder-en-boete-sermoenen, uitlopend op de pathetische klacht dat hij op rotsen ploegde, maar dat zijn handen vrij waren van ons bloed. Royaal genoeg overigens had hij in zijn intrepreek aangekondigd dat ‘zijn huis ons tehuis en zijn studeerkamer onze biechtstoel’ zouden zijn – net iets te veel van het goede. Hij was zijn voorganger niet opgevolgd als voorzitter van het schoolbestuur, wat immers ook meer van hem zou vragen dan waartoe hij bij machte was.”* Eén en ander leidde tot een groot conflict van Schurer met het schoolbestuur, hetgeen er uiteindelijk toe leidde dat hij door het bestuur werd ontslagen, met name omdat hij lid was geworden van de Christelijk Democratische Unie en Kerk en Vrede.

Tijdens de oorlogsjaren raakte ds. Hekman in zijn nieuwe gemeente Beilen evenwel betrokken bij de hulp aan Joodse onderduikers. Zo bracht hij de Joodse manufacturer Jacob Aronius (1898 Zwartsluis-1972 Delfzijl) via zijn collega (ds. H.J. Heersink? Zie daar) onder in Wijster. Jacob was eerder het werkkamp Conrad ontvlucht. Hij had onderdak gevonden in 's Hertogenbosch, werd verraden en gearresteerd. Maar hij wist opnieuw te ontsnappen en kwam uiteindelijk in Beilen terecht. In Wijster beleefde hij de bevrijding. Aronius' vrouw Geziena Aronius-van Gelder en hun zoontje Salomon Aronius werden op 8.10.1942 omgebracht in Auschwitz. Ook Jacobs broers Mozes Aronius (1894 Zwartsluis-1942 Malapane) en Mozes Aronius (1896 Zwartsluis-25.1.1943 Auschwitz) overleefden de oorlog niet. Dankzij de inspanningen van het Beilense verzet – onder leiding van de politieman Nicolaas Viëtor (1911 Assen-verongelukt 29.6.1945 Assen tijdens transport van de verraadster Geesje Bleeker naar Huis van Bewaring te Assen) – konden alle twaalf Beilense Joden de oorlog overleven. Onder hen: het Joodse echtpaar Samuel Kats (1891 Beilen-1975 Beilen) en Duifje Kats-Kropveld (1904 Beilen-1983 Beilen), dat samen een textielwinkel dreef aan de Kruisstraat 2 te Beilen. Ze hadden twee (stief)kinderen uit Kats' eerste huwelijk met Philippine Loopers (1893 Goor-1937 Groningen), Carolina Kats (1920 Beilen-2013 Beilen) en Salomon Kats (Salco; 1923-2009). Het echtpaar Kats werd in augustus 1942 met hun zoon Salco ondergebracht op de boerderij van Koop Schra (1917 Giethoorn-gefusilleerd 8.3.1945 Woeste Hoeve) te Lieving bij Beilen. Korte tijd later haalde Viëtor Carolien op uit Amsterdam en bood haar 15 maanden onderdak in zijn huis aan de Julianastraat 12 te Beilen. Na de liquidatie van de foute politieman Hendrik Huizing (geboren 1890)

op 11.3.1944 door de knokploeg van Johannes Post werd Caroline naar ds. H.J. Heersink in Drijber gebracht (zie daar). Vandaar kwam zij – met hulp van de hervormde verzetsman Klaas Jouke Westerbeek (1912 Leek-30.4.1945 Kdo. Neustadt, KZ Neuengamme) ook op de boerderij van Schra terecht. Na een Duitse inval moet het hele gezin halsoverkop uitwijken naar de boerderij van de gereformeerde verzetsman Lammert Zwanenburg (1894 Oudehorne-gefusilleerd 19.10.1944 buiten kamp Westerbork) aan de Beilervaart 80, een centrum van verzet, waar op dat moment ook de verraadster Geesje Bleeker (1921-2011) ondergedoken zat. Dat kon niet goed gaan: op 18.10.1944 vond een overval plaats en werden veel mensen gevangen genomen, behalve het gezin Kats dat NB dankzij Geesje Bleeker en via de buurman waar haar ouders ondergedoken zaten door Klaas Westerbeek naar Beilen kon worden gebracht. Na een kort verblijf bij de hervormde fotograaf en verzetsman Henk – Hendrik Christiaan – Kuiper (1915 Deventer-13.5.1945 Kdo. Sandbostel) aan de Brinkstraat, kregen ze onderdak bij verzetsman Jan en Wiesje Veenstra-Ten Oever (zij bewoonden de kosterswoning van de Gereformeerde Kerk, Hekstraat 6, Beilen) nadat ze tijdelijk boven de consistorie van de Gereformeerde Kerk aan de Hekstraat 40 in Beilen ondergedoken hadden gezeten (tegenwoordig is dat de Rooms-katholieke kerk van Beilen).

Wiesje Veenstra-Ten Oever vertelt: *“Omstreeks eind '42 raakten wij langzamerhand betrokken bij het ondergrondse werk. Niet dat wij dat zochten, maar wij rolden er eigenlijk in' zoiets ging vaak vanzelf. Ds. P. Hekman (predikant te Beilen van 1928 tot 1949) woonde naast ons in de pastorie, maar omstreeks 1943 kregen wij nieuwe burens: het huis werd gevorderd voor de Ortskommandant, een buurman waar wij natuurlijk niet zo gelukkig mee waren”. ... “De gevaarlijkste maanden zijn de laatste drie voor de bevrijding geweest. Op een gegeven moment werd ons gevraagd drie Joodse onderduikers onder te brengen: Samuel en Dinie Kats en hun zoon Salco. Zij waren al op verscheidene plaatsen verborgen geweest, o.a. bij Schra (hun zoon Koop is vanwege zijn aandeel in het verzet gefusilleerd), bij Oosterveen, bij Zwanenburg. Jan moest hen 's avonds bij de overburen halen. Die wisten niet waar het drietal naar toe ging. Zij moesten de gordijnen stijf gesloten houden; als je niets wist, kon je ook niets vertellen. Die avond was de Hitlerjugend nogal actief bij onze burens de Ortskommandant. Hun activiteit was zelfs zo groot, dat er een brandje ontstond. De brandweer moest er aan te pas komen en de drukte die toen ontstond, bood de gelegenheid de onderduikers veilig in het kerkgebouw te krijgen. In een ruimte boven het plafond van één van de lokalen werden ze verborgen. Jan had de planken van de avondmaalstafel, die de eerste drie maanden niet gebruikt zouden worden, over de balken gelegd en vastgetimmerd. Zo was er een vloer ontstaan waar men zich op kon bevinden. Wel was het geboden overdag doodstil te zijn, want de lokalen bij de kerk waren overdag in gebruik als naaikamer van Beileroord (een aantal verpleegden werkte daar; Beileroord was door de Duitsers gevorderd en als hospitaal in gebruik). Ik was elke dag doodsbenuwd dat iemand iets zou horen”, aldus mevrouw Veenstra. “Wij hadden slechts één persoon ingelicht over de onderduikers. Dat was dokter Hemmes, de directeur van Beileroord (een psychiatrische inrichting). Hij was het ook die ons vertelde het gezin Kats 's avonds uit hun schuilplaats te laten komen om in de donkere kerk wat beweging te krijgen. Het was toen erg koud, maar gelukkig waren er beneden voldoende dekens van Beileroord. ... 's Avonds als het geheel donker was, konden wij met voedsel van het kostershuis naar de kerk lopen (T.L. Kroes). Het echtpaar Veenstra had eerder ook nog twee marechaussees in huis, die gevlucht waren uit Westerbork, en in de periode dat de familie Kats in de kerk verbleef, boden zij onderdak aan drie evacuees, kinderen uit Utrecht en Rotterdam. Maar toen de kerk gevorderd werd door NSB'ers en Grüne Polizei, durfde de familie Kats daar niet langer te blijven en werden ze ook in het kostershuis ondergebracht in een afgetimmerde kamer. Op zeker moment werd ds. Hekman bij wijze van represaille opgepakt en in Assen opgesloten. “Op vrijdag 21 maart 1945 werd Hekman voor het eerst verhoord. Op de vraag waarom hij was gearresteerd, antwoordde hij: “Het zal wel zijn om het geld van Lammert Zwanenburg”. Hekman moest vertellen hoe het precies met dat geld zat. Halverwege zijn verhaal werd hij geïnterrumpeerd met de opmerking: “Dat weten wij al lang van u”. Ds. Hekman werd verweten dat hij voor het illegale werk in verbinding stond met ds. Heersink van Drijber. Wie deze beschuldigingen had geuit, was hem niet bekend. Tien dagen lang waren Hekman en Westerbeek celgenoten. Westerbeek vertelde Hekman enkele malen dat Geesje Bleeker alles had verraden. Ds. Hekman vermoedde dat Geesje aan de SD had verteld over het vervoer van een vuurwapen van Viëtor door Koop*

Schra (op 8.3.1945 gefusilleerd bij Woeste Hoeve) en het vervoer van Joden door De Groot.

Niet veel later werd de Beiler predikant in vrijheid gesteld, nadat NSB-burgemeester Hendrik Cool (1905-1957) zich persoonlijk borg voor hem had gesteld". Cool was NB als burgemeester van Gieten verantwoordelijk geweest voor de deportatie van alle Joodse inwoners van Gieten... En toen werd Beilen bevrijd... *De onderduikers konden eindelijk weer de vrijheid proeven. Dinie durfde eerst niet naar buiten; vijf jaar angst is geen kleinigheid. "De onderduikers en wij zijn die zware periode doorgekomen; zoveel anderen mochten dat niet beleven. Ondanks alle moeilijkheden en naweeën – achteraf merk je hoe die spanning op je geest inwerkt, maar dankzij de voortreffelijke zorgen van Beileroord kwam ik er langzaam weer bovenop – mag je dankbaar zijn voor de goede afloop", aldus Wiesje Veenstra-Ten Oever (T.L. Kroes). Lit.: G.M.E. Braker, *Kroniek van de Oorlogsjaren 1940-1945 in de Gemeente Beilen*, 37, 72, 111; Gerben Dijkstra e.a., *Geesje Bleeker – 'Ik pleegde geen verraad om het verraad'*; T.L. Kroes, artikel 'Onderduikers' in: *Tijdschrift Historische Vereniging Gemeente Beilen*, Jaargang 2, nr. 2 (mei 1990), 32-35; H.J. Langeveld, *Prrotestants en progressief – De Christelijk Democratische Unie 1926-1946*; J. Nicolai, *In memoriam Ds. P. Hekman*, in: *Jaarboek 1973 der GKN*, 498v.; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 57v., 69; Finy Stuhlemeijer, artikel 'Carolien Kats' op de site 'Bevrijdingsportretten' van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.*

181. Drs. Friedrich Robert August Henkels

(Geboren 9.6.1906 te Solingen (D.), zoon van August Henkels, winkelier in ijzerwaren, en Marta Dickhaus-overleden 28.4.1975 te Borculo; begraven te Uitwijk). Studie theologie Rijksuniversiteit Groningen (1927-1932); hervormd hulpprediker bij de rechtzinnige evangelisatie te Assen (1934), hervormd predikant te Uitwijk-Waardhuizen (1935), voorganger bij de rechtzinnige evangelisatie in Winschoten (1937), predikant te Nijehaske en Haskerdijke (2.3.1941-5.11.1945; in die tijd werkte hij aan een proefschrift over 'De idee der wedergeboorte bij Dante', maar dat is nooit voltooid), predikant in algemene dienst (directeur IKOR en radio-predikant; 1945-1947); hervormd predikant te Heemstede-Noord (11.7.1947 bevestigd door ds. Catharinus Marius Briët [1881-1948] van Heemstede-1.9.1960 wegens vervroegd emeritaat); daarna woonde hij in Borculo; gehuwd op 9.4.1935 te Groningen met **Julia Theodora Helena Klooster** (geboren 8.3.1909 te Groningen, dochter van handelsreiziger en sigarenwinkelier Roelf Hendrik Klooster en Anna Margaretha Postema-overleden 1995).

Ds. Henkels ontwikkelde al tijdens zijn studententijd een grote interesse voor het werk van de Ploegschilders in Groningen. Zo vervaardigde één van hen, Jan van der Zee (1898-1988), al in 1928 een fraai portret van – toen nog – theologie-student Henkels (nu eigendom Groninger Museum). Later raakte Henkels hecht bevriend met de Groninger schilder-drukker Hendrik Nicolaas Werkman (1882 Leens-gefusilleerd 10.4.1945 bij Bakkeveen). Op 2.9.1939 deed ds. Henkels in een brief aan zijn oud-studiegenoot Ate Zuidhoff (1912-2009; student scheikunde, later hoogleraar toegepaste metaalkunde te Delft) het voorstel om samen een uitgeverij op te richten in Winschoten die 'kleine, maar uitgelezen producten zou lanceren'. Dat plan wordt op 26.11.1940 ten uitvoer gebracht ten huize van Henkels' overbuurvrouw in Winschoten, Adri Buning (1896-1948; ze was lerares aardrijkskunde en geschiedenis aan het stedelijk Gymnasium te Groningen). Samen richten zij 'De Blauwe Schuit' op, bedacht door Henkels, naar het schilderij 'Het Narrenschip' van Jeroen Bosch. De schippers van 'De Blauwe Schuit' "wilden hun weerzin tegen de Duitse bezetting vorm geven en kozen daarvoor een gedicht van Martinus Nijhoff (1894-1953), 'Het jaar 1572' dat ze in een oplage wilden verspreiden. De 'Ploeg'-schilder Jan Wiegers (1893-1959) maakte een fraaie prent bij de tekst en daarmee ging Henkels naar Hendrik Werkman. Ze kenden elkaar niet, Henkels liep dus een ongehoord groot risico. Maar Werkman nam de opdracht aan en dat zou het begin worden van een intens contact tussen Werkman en de drie anderen" (Cees Straus).

Ds. Henkels kwam op voor de Joodse gemeenschap van Winschoten. ... 'Tijdens een bijeenkomst in het gemeentehuis trekt hij een bijzondere vergelijking tussen hem (de christen) en de Joodse medemens: "Ik heb een baas. Mijn baas houdt erg veel van mij. Ik houd ook erg veel van mijn baas en ik weet precies waarom: hij is altijd erg goed geweest voor mij. Mijn baas is Jezus van Nazareth, geboren uit Davids stam. Mijn baas is dus een Jood".

Dat was in het najaar van 1940. Rabbijn Van Gelder (= godsdienstonderwijzer en schoolhoofd Abraham Joseph van Gelder [1870 Groenlo-5.3.1943 Sobibor], tevens chazzan en secretaris van het kerkbestuur) ging later bij Henkels (die van 1937 tot 1941 predikant was in Winschoten; GCH) langs om hem te bedanken voor zijn steun. Hij kwam lopend door de regen. Doornat was hij: een oudere man, rond de zeventig. Hij is gedeporteerd en vermoord, net als vele anderen uit Winschoten” (al-dus Marianne Kruijswijk, streekarchivaris in het Oldampt). Volgens drs. Els Boon, auteur van “De Joodse Gemeenschap in Winschoten en Omgeving 1683-1964”, is dit verhaal echter op zijn zachtst gezegd omstreden.

Van 1941-1944 brachten ds. Henkels, Adri Buning en Ate Zuidhoff in nauwe samenwerking met Werkman veertig bibliothele uitgaven uit, waarvan sommige tot het mooiste drukwerk uit die tijd zouden behoren, “bedoeld als sterking van de geknechte geest en bemoediging van het menigmaal zo bedrukte hart”.

Maar als beroemdste Blauwe Schuit-uitgave worden algemeen de twintig prachtige bladen uit twee suites beschouwd van Hendrik Werkman bij de Chassidische vertellingen van de Joodse filosoof en Bijbelvertaler Martin Buber (1878-1965). “Henkels heeft Buber gehoord tijdens een bezoek aan Groningen in 1931 en is in het bijzonder onder de indruk geraakt van zijn boek ‘Die Legende des Baalschems’, waarin leven en werk van de wonderrebbet Israël ben Eliëzer, bijgenaamd Baal Schem Tow (‘hij die Gods naam op de goede wijze gebruikt’) wordt verteld” ... “In de tijd dat Buber het boek schreef, was er van (Joden)vervolgung in het westen nog geen sprake, maar ds. Henkels zag de parallel in de vroege bezettingsjaren en stelde Werkman voor een suite van prenten te maken bij het boek.

Werkman had affiniteit met het Jodendom: ‘Als jongen kwam Werkman thuis bij de rabbijn (godsdienstonderwijzer; GCH) van de acht gezinnen in (zijn geboortedorp) Leens, meester (Joseph Meyers) Palm (1840-1927; begraven Joodse Begraafplaats Leens), die behalve pettenmaker en godsdienstonderwijzer ook dansmeester was en hem de Weense wals leerde’ (Joost Divendal).

De vriendschap met ds. Henkels was voor de eenzame Werkman een verwarmende ervaring die hij voorzichtig in een brief signaleert. Nooit in zijn leven heeft hij vrienden gehad. Het inspireert hem en als de dominee naar Heerenveen (moet zijn: Haskerdijken/ Nijehaske; GCH) wordt beroepen, schrijven ze elkaar minstens wekelijks en soms zelfs vaker brieven’ (Ben Kroon). In een brief d.d. 11.4.1941 aan Henkels schrijft Werkman: “Ik wil maar hopen dat de Legende van de Baalschem mij als het ware volpropt met beelden, zodat ik er niet anders dan beeldend aan kan denken. Op een goede dag maak ik dan de paletten gereed en vertrouw dat er aan de oude handpers met ingespannen arbeid wel een tiental verschillende bladen tevoorschijn gebracht kunnen worden”. En op 21.4.1941 schrijft hij: “Gisteren heb ik weer eenige hoofdstukken van de Baalschem gelezen (...). Als ik zulk een verhaal lees, komt op een gegeven moment een beeld voor oogen dat door geen ander meer verdrongen wordt al is dat misschien beter voor ev. Illustratie, maar overigens zou er haast van elke bladzijde een ‘blad’ gemaakt kunnen worden. Er zijn zulke verrassende wendingen in elk verhaal, waardoor het ineens groot wordt’.

Dat werk bracht de groep in contact met veel collega’s-afnemers overal in den lande, zoals de doopsgezinde predikant André du Croix (zie daar), ds. Sybe Jan Hoekstra (1908 Burum-op 10.4.1945 samen met Hendrik Werkman gefusilleerd te Bakkeveen), hervormd predikant te Midwolda (1937-1945) en actief verzetsman bij de OD, LO en NSF, ds. Jan Theunis van Veenen (1909-1986), hervormd predikant te Lisse (1939-1945), ds. Henny Visser (zie daar), ds. Klaas Schipper (zie daar), ds. Rudolf Barteld Evenhuis (1988-1980), hervormd predikant en kerkhistoricus te Scheveningen (1935-1947), ds. Jan Douwes (zie daar), Hebe Kohlbrugge (zie daar), ds. Johan (Jan) Christiaan Hendrik Jörg (1912-1999), had bij Karl Barth gestudeerd in Basel, later hervormd predikant te Sint Johannesga (1939-1943) en Nieuw-Vennep (1943-1946) en ds. (later prof.dr.) Pieter Aalbertus van Stempvoort (1911-1969), hervormd predikant te Eindhoven (1940-1945).

“Hij (Werkman) speelde niet zo maar leentjebuurt (bij andere expressionistische kunstenaars, GCH), onderkende het belang van pioniers die de weg bereiden en maakte zijn eigen schilderijen, van ‘Kerkgang in de sneeuw’ (1920) tot wat mij (Divendal) betreft het pronkstuk van de expositie (in het Groninger Museum; 18.11.1995-14.1.1996), een kast. De deuren tellen twaalf panelen, in 1943 geschilderd voor zijn vriend in het werkclubje gedurende de oorlog, De Blauwe Schuit, dominee August Henkels: met oudtestamentische taferelen, zoals van de verspieders terug uit het Be-loofde Land en Daniël in de leeuwenkuil. De panelen zijn kwalitatief niet eens zo

sterk, naïef qua stijl, onaf. Ze doen denken aan de Chassidische Legenden die Werkman op instigatie van Henkels ontwierp en drukte, die veel meer ruimte lieten voor Werkmans ideeën maar die in de figuren verwantschap tonen. De kast, één keer eerder geëxposeerd in Slot Zeist, had hier bijna niet gestaan: de dochter van Henkels heeft haar gewoon in gebruik en kon haar eigenlijk niet missen, maar een aan haar gegeven meubelstuk ter vervanging heeft uitkomst geboden” (Werkman, *Leven & Werk*, 210v.).

Van 4.5.1942-17.12.1942 verbleef ds. Henkels met 459 andere vooraanstaande intellectuelen als gijzelaar in Sint Michielsgestel. Hij raakte daar bevriend met de schrijver / dichter Simon Vestdijk (1898-1971) en voerde er o.a. een stevige discussie met hem naar aanleiding van Vestdijks ‘*Ballade van het vierde kruis*’ (geschreven 3.10.1942), omdat Vestdijk daarin God verwijt niet zelf aan het kruis te zijn gaan hangen om zijn eigen schepping te redden. Literatuurwetenschapper Redbad Ludger Klazes Fokkema (1938-2000) schreef erover: “*De inzet van de polemiek is hoog en ik ken geen andere discussie waarin de partners elkaar zo ernstig en geestig bestrijden. Ik ken eigenlijk ook niemand die het probleem van Christus’ kruisdood zo heeft gesteld als Vestdijk in zijn ‘Ballade van het vierde kruis’*”. Henkels heeft de polemiek willen uitgeven in ‘*De Blauwe Schuit*’, maar dat is er niet meer van gekomen. In 1987 werden de 43 sonnetten, waarin Vestdijk en Henkels steeds reageerden op elkaar alsnog opgenomen in de ‘*Nagelaten gedichten*’ van Vestdijk. Vestdijk komt in 1947 overigens uitgebreid terug op de thematiek in zijn ‘*De toekomst der religie*’. Behalve met Vestdijk (van wie ‘*De Blauwe Schuit*’ vijf titels uitgaf) correspondeerde ds. Henkels ook met Martinus Nijhoff (1894-1953), waarin hij o.m. het werk van Hendrik Werkman bijzonder prees), de jonge Bertus Aafjes (1914-1993), Hendrik de Vries (1896-1989) en Muus Jacobse (dr. Klaas Hanzen Heeroma; 1909-1972). Ds. Henkels zou zelf ook twee Joodse onderduikers onderdak hebben verschaft in de pastorie (van Nijehasse/ Haskerdijken) en zeker onderhield hij ook connecties met het georganiseerde verzet. Zo was hij tijdens zijn gevangenschap in Sint Michielsgestel bevriend geraakt met onder meer Paul Gustave Sidonie Guermontprez [1908 Gent-gefusilleerd 10.6.1944 Overveen], fotograaf en verzetsman, die al sinds 1934 beroepshalve in contact stond met Hendrik Werkman. Na zijn vrijlating dook Paul onder en maakte vervolgens samen met Jan Thijssen (1908-8.3.1945 gefusilleerd bij Woeste Hoeve), Gerrit Jan van der Veen (1902-gefusilleerd 10.6.1944 bij Overveen) en de communist Gerben Wagenaar (1912-1993) deel uit van de leiding van de Raad van Verzet. Op 2.5.1944 nam hij samen met Van der Veen deel aan de eerste overval op het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam. Maar die overval mislukte en bijna alle deelnemers werden opgepakt en niet veel later gefusilleerd in de duinen bij Overveen. Ook op Henkels zelf werd nog een (Silbertanne?) aanslag gepleegd, die gelukkig mislukte/ Maar het scheelde niet veel of hij had de oorlog niet overleefd.

Op 13.3.1945 werd Hendrik Werkman door Nederlandse agenten van de *Sicherheitspolizei* in zijn huis gearresteerd en niet veel later viel ook ds. Henkels – die bij Werkman logeerde, maar ten tijde van de overval in de Universiteitsbibliotheek aan het werk was – in hun handen. Werkman werd samen met negen anderen op 10.4.1945 gefusilleerd op het Mandeveld bij Bakkeveen (hij ligt daar begraven op de begraafplaats), Henkels zat van 13.3.1945-13.4.1945 gevangen in het Scholtenshuis en het Huis van Bewaring te Groningen. Onverwacht werd hij vrijgelaten en zijn thuiskomst in Nijehasse werd vervolgens uitbundig gevierd. To Hofstra schrijft in haar dagboek: “*Ds. Henkels van Heerenveen (moet zijn: Nijehasse/ Haskerdijken; GCH) is ook weer vrij (niet helemaal, d.w.z. hij moest een briefje tekenen waarop staat dat hij gijzelaar blijft). Toen hij thuis kwam was ‘t één bloemenhulde’*”.

Bibl.: August Henkels, *Reilen en zeilen van de Blauwe Schuit*; F.R.A. Henkels, *Logboek van de Blauwe Schuit* (Amsterdam, 1946; herdruk 1982); drs. F.R.A. Henkels, *Een boeket roosjes* (’s Gravenhage, 1976).

Lit.: C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 99, 135; E.P. Boon en J.J.M. Lettinck, *De Joodse Gemeenschap in Winschoten en omgeving 1683-1964*; Joost Divendal, artikel ‘*Hendrik Nicolaas Werkman – Het verlangen naar het paradijs*’ in: ‘*Trouw*’ d.d.25.1.1990; Joost Divendal, artikel ‘*Werkmans paradijs tijdelijk te zien in Groninger Museum*’ in ‘*Trouw*’ d.d. 20.11.1995; Gilles Dorleijn e.a., *Schepelingen van De Blauwe Schuit: Brieven van Bertus Aafjes, S. Vestdijk en Hendrik de Vries aan F.R.A. Henkels 1940-1946*; Kees Fens, *Vijf dichters rond een dominee*, artikel in ‘*De Volkskrant*’ d.d. 31.1.2003; R.L.K. Fokkema, artikel ‘*Denker, dichter, dominee. Een godsdiensttwist op rijm*’ in ‘*Trouw*’ d.d.

15.1.1987; dr. Jan Henk Hamoen, *Het schip der zotten*; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, III, 26; O.J. de Jong, lemma 'Henkels, Friedrich Robert August' in: *Biografisch Lexicon*, VI, 118; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 60; Ben Kroon, artikel 'Men moet dit Baalschem boek lezen zoals men perziken eet' in: 'De Tijd' d.d. 28.5.1982; André Schwerz, *Reilen en zeilen van de Blauwe Schuit*; Hans van Straten, *Hendrik Werkman, de drukker van het paradijs*; Cees Straus, artikel 'H.N. Werkman verbeeldde solidariteit met Joodse volk' in 'Trouw' d.d. 18.12.1985; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 280 en II, 356v.; Simon Vestdijk, *Nagelaten gedichten*; Hans Visser, *Vestdijk en Henkels – de vriendschap van twee dichters*; Anneke de Vries e.a. (red.), *H.N. Werkman 1882-1945 Leven en werk*, 11v., 64, 135, 154, 156, 161, 163, 168-173, 175, 177-180, 190-194, 196-201, 203v., 206, 210, 212-216, 218, 220, 224v., 228v., 239; Anneke de Vries e.a. (red.), 'De Ploeg – Avant-garde in Groningen 1918-1928', 186v. (portret Jan van der Zee), 216, 254 (kast van Hendrik Werkman).

182. Jochem Folkerts Hettinga Drager *Verzetsherdenkingskruis*

(Geboren 24.3.1898 te Amsterdam, zoon van handelsreiziger Folkert Jochems Hettinga en Elizabeth Klazes de Jong-overleden 26.7.1976 te Harlingen; begraven Algemene Begraafplaats te Harlingen).

Zijn zuster Johanna Hettinga was gehuwd met dr. Jacobus de Koning (zie daar), gereformeerd predikant te Schipluiden.

Ds. J.F.Hettinga was gereformeerd predikant te Wijckel en Balk (10.6.1923-30.6.1929) en te Hasselt (7.7.1929-17.5.1945); op 16.5.1945 is hij overgegaan naar de Gereformeerde kerken Vrijgemaakt en werd gereformeerd vrijgemaakt predikant te Harlingen (1946); emeritus in 1964; hulpdiensten te Franeker-Sexbierum; gehuwd op 1.6.1923 te Termunten met **Willemina Siebolts (Wil) Smid**, draagster *Verzetsherdenkings-kruis* (geboren 17.5.1902 Wagenborgen, Gemeente Termunten, dochter van landbouwer Siebolt Janz Smid en Fokje Hilleniusdr. ten Have-overleden 20.8.1986).

Ds. Hettinga werkte gedurende de periode dat hij in Hasselt stond mee aan tal van verzetsactiviteiten, evenals bijna zijn hele gezin. Hij werd uiteindelijk in januari 1943 gearresteerd en ter dood veroordeeld, ontliet echter het vonnis door simulatie; hij zat vervolgens drie jaar gevangen. Ook zijn vrouw Willemina Hettinga-Smid (later woonachtig te Veerwoude) was zeer betrokken bij het verzetswerk; zij werd eveneens gearresteerd (op 29.7.1943, nadat de verzetsgroep 'Je Maintiendrai' – in totaal 20 personen, onder wie ds. J.D. van Ginhoven (zie daar) – was opgerold. De meeste van hen werden ter dood veroordeeld en terechtgesteld, maar zij kreeg gratie en werd naar Duitsland gedeporteerd waar ze tot de bevrijding verbleef in de 'Weibergefängnis' in Anrath, vlak over de grens bij Venlo.

Ds. Hettinga en zijn vrouw verkregen op 31.8.1983 postuum het *Verzetsherdenkingskruis*. De onderscheidingen werden in ontvangst genomen door hun dochter, mevr. Elisabeth van der Woude-Hettinga te Leeuwarden, die zelf ook het kruis ontving vanwege haar werk als koerierster. "In de dagen na de Meistaking (1943; GCH) kregen we van dominee Hettinga uit ... Hasselt het verzoek zijn zoon 'Koois Zwart' weer naar huis te sturen. Hij vond die met z'n 15 jaar wel wat erg jong voor het verzetswerk, al zag hij er veel ouder uit. Tegenstribbelend droop 'Koois Zwart' af, voorlopig moest hij zich koest houden".

Lit.: Minie Buit-Zielam, *Moed en verraad*; G. Gunnink, *De Knokploeg – Schimmen uit het verleden*, 73 en 77; *In memoriam Ds. J.F. Hettinga* in: *Jaarboek 1977 der GKN*; Betty van der Woude-Hettinga, *Een Pastorie in Weer en Wind* (2008).

183. Marinus Heuzeveldt

(Geboren 21.8.1902 te Rotterdam, zoon van Antonie Heuzeveldt en Petronella Corbeth-overleden 7.9.1956 te Rotterdam; begraven Begraafplaats 'Vredenhof' te Ridderkerk).

Gereformeerd predikant te Nieuwerkerk (Zeeland; 29.11.1931-28.4.1935), te Hazerswoude (5.5.1935-24.2.1946) en te Slikkerveer (3.3.1946- 7.9.1956), gehuwd op 19.11.1931 te Rotterdam met **Elizabeth Margaretha van der Lelie** (geboren 15.11.1901 te Gouda, dochter van Lubertus Cornelis van der Lelie, ambtenaar ter gemeentesecretarie van Rotterdam, en Trijntje Wilhelmina Vos-overleden 25.10.1996 Amstelveen).

"Een poosje kreeg Shimshon Baars, zoontje van Akiva en Rachel Baars, die met hun zoon waren ondergedoken bij Jan Pels en Johanna Pels-Verbeek te Hazerswoude (in

1976 erkend als 'Rechtvaardigen uit de Volkeren'), *zelfs Hebreeuwse les van hun (gereformeerde) dominee*".

Lit.: *In memoriam Ds. M. Heuzeveldt in: Jaarboek 1957 der GKN; Yad Vashem, 689.*

184. Jan Hindriks Drager *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 2.3.1905 te Midwolda-overleden 13.5.1986 te Appelscha).

Gereformeerd predikant te Dussen en Meeuwen (19.6.1932-14.2.1946), Vlissingen (3.3.1946-8.5.1949) en Rotterdam (15.5.1949-1.4.1970 wegens emeritaat); gehuwd op 27.7.1932 met **Anna Nawijn** (geboren 4.1.1906 Oosterbierum, Barradeel, dochter van ds. Arjen Nawijn [1864-1910] en Aaltje de Bruyn-overleden 11.8.2001 Oosterwolde).

Haar zuster Akke Nawijn (5.10.1903 Oosterbierum-25.6.1940 Engwierum) was typiste en huwde in 1932 ds. Martinus Zijlema (1902 Ten Boer-1954 Putten), gereformeerd predikant te Engwierum (1928-1947) en Wilsum (1947-1954 wegens emeritaat). Ds. Zijlema bevestigde zijn zwager in zijn eerste gemeente.

De broer van Anna en Akke, ds. Evert Izak Franciscus Nawijn (1901-1972; zie daar), was gereformeerd predikant te Geesteren en Gelselaar (1928), Apeldoorn (1932), Kampen (1945), 's Gravenhage-Oost (1950) en Hattem (1961-1967). Hij was getrouwd met Lammegiena Willemina Drewes (geboren 1901).

"Verder is bekend dat ook ds. Hindriks uit de Muilkerk (bij Dussen) gedurende de bezettingsjaren een Joods meisje (uit Woudrichem? GCH) in zijn gezin heeft opgenomen".

Lit.: *In memoriam Ds. J. Hindriks in: Jaarboek der GKN 1987, 512v.*; T. de Bok en W.J. van Andel-Bartels, *Honderdvijftig jaar Gereformeerde Kerk te Dussen 1835-1985*; A.M. Jans, *Dussen tijdens de Tweede Wereldoorlog* (1946).

185. Meindert Hinlopen

(Geboren 2.2.1907 Amsterdam, zoon van Frans Hinlopen en Wilhelmina Catharina van Batenburg-overleden 31.5.1999).

Kandidaat (1931); hervormd hulppredikant te Rotterdam (1932); predikant Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband te Amstelveen (1932) en hervormd predikant te Amstelveen-Buitenveldert (15.5.1942-30.4.1972 wegens emeritaat). Gehuwd 22.7.1939 te Wassenaar met **Johanna (Hanneke) Wilhelmina Mathol** (geboren 12.4.1914 te 's Gravenhage, dochter van Johan Wilhelm Everhard Mathol en Josine Gepke de Haas-overleden 24.7.1995 te Vierhouten).

Gearresteerd wegens zijn kritiek op de Jodenvervolging en overgebracht naar Kamp Amersfoort; op 28.4.1942 met negen anderen, onder wie pater Titus Brandsma (1881-1942) en ds. Johannes Kapteyn (1908-1942), overgebracht van Amersfoort naar het 'Oranjehotel' te Scheveningen; op 29.5.1942 naar KZ Dachau samen met hen gedeporteerd. Pater Brandsma werd daar om het leven gebracht door middel van een injectie met phenol, ds. Kapteyn overleed aan ondervoeding, maar ds. Hinlopen werd op 10.11.1943 vrijgelaten.

Lit.: Ds. G.F.W. Herngreen, *Een Handjevol Verkenners*, 41, 159, 161; Ds. Herman Knoop, *Een theater in Dachau*, 72, 136; Jos Sinnema, lezing 'In het spoor van Titus Brandsma' op 12.10.2017 voor het Nederlands Dachau Comité (www.comiteinternationaldachau.com).

186. Gerrit van Hoegee

(Geboren 21.12.1907 te Maarseveen, zoon van Nicolaas Jan van Hoegee en Johanna Timmer-overleden 26.5.1994 te Alphen aan de Rijn; aldaar begraven?).

Hervormd kandidaat te Maarseveen (1932); hulpprediker te Arnhem-Zuid-Oost (1932-1934), predikant te Gieterveen (13.1.1935-17.7.1938), Feerwerd (24.7.1938-29.5.1944), Delft (4.6.1944, bevestigd door ds. Jacob Arie de Vor uit Roden in de Nieuwe Kerk-1.3.1970) en Aarlanderveen (8.3.1970-30.4.1973 wegens emeritaat); gehuwd met **C.J. de Moor** (geboren 9.12.1900 te Amsterdam-overleden).

Toen de kerkenraad van Feerwerd van hogerhand opdracht kreeg om op het gemeentelokaal het beruchte bordje met het opschrift 'Voor Joden verboden', te bevestigen zou ds. Van Hoegee hebben gereageerd met de legendarische woorden 'Als dat bordje geplaatst wordt mag ook de Heere Jezus hier niet komen!'.

Lit.: ds. M. van Kooten, artikel 'Ds. J. van Rootselaar in oorlogstijd' (in: 'Oude Pa-den', d.d. 1.3.2012), 1v.

187. Hendrik Jan Willemsz Hoek

(Geboren 13.2.1899 te Haarlem, zoon van timmerman Willem Maartensz Hoek en Cornelia Logtenberg-overleden 24.7.1971 te Apeldoorn; begraven Begraafplaats 'Heidehof', Ugchelen).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (8.11.1920); kandidaat (12.6.1925); lid NDDD (dispuut Forum) en NCSV; gereformeerd predikant te Gaast-Ferwoude (1926), te Gaast en Piaam-Idsegahuizen (1928), te 's Hertogenbosch (voor de evangelisatiearbeid in Oost-Brabant; 1946) en te Oss (1947-1966 wegens emeritaat); gehuwd 1) op 4.3.1926 te Haarlem met **Cornelia M. London** (geboren 17.9.1901 te Arnhem, dochter van Jacob London en Harmina Brinks-overleden 21.4.1946 te Oss) en 2) in 1947 met **Willemina van Heusden** (geboren 12.4.1912 te Arnhem-overleden 20.11.1998 te Apeldoorn; begraven Heidehof te Ugchelen). Het echtpaar ontving op 6.2.1973 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het van 25.2.1943-10.5.1945 onderdak had verleend aan Henriëtte Elzas (geboren 30.11.1939). Van 17.9.1944 tot aan de bevrijding zat het echtpaar dr. Johan Cohen (21.6.1900 Winschoten-14.11.1964 Deventer; hij was huisarts en had een vals persoonsbewijs op naam van 'Johan Brouwer') en Ella Pauline Cohen-Polak (28.4.1904 Groningen-24.10.1951 Deventer: zij pleegde suïcide, omdat haar zoon Hans Frits Cohen (1931-1944 Auschwitz) de oorlog niet had overleefd) eveneens bij de familie Hoek in Gaast ondergedoken. Johan Cohen hertrouwde na de oorlog met Edith Menko (1912-2003), dochter van de Twentse textielabrikant Sigmond Nathan (Sig) Menko, voorzitter van de Joodse Raad te Enschede (zie ds. L. Overduin en ds. S.H.J. Voors), en Emma Rosa van Dam te Enschede. Hun dochter Magdalena (Lenie) Emma Cohen (geboren 14.4.1932 Deventer; gehuwd met Heymann en woonachtig in Davis, Californië) had tijdens de oorlog met haar neefje David Jan Polak een veilige onderduikplek gevonden bij ds. L. Cannegieter en zijn gezin in Sint Jacobaparochie (zie daar).

Bron: Peter de Haan, artikel 'Cohen Family Deventer' (site Caroline Roos Meeks)
Lit.: *In memoriam Ds. H.J. Hoek* in: *Jaarboek 1972 der GKN; Yad Vashem*, 391.

188. David Adrianus Hoekstra

(Geboren 8.1.1892 te Hoogezand, zoon van ds. Cornelis Atze Hoekstra [1852-1911] en Rikje van der Weide-overleden 9.1.1949 te Oostwoude; begraven Begraafplaats Tolsteeg, Utrecht).

Vrijzinnig hervormd predikant te Oldehove, Wildervank, Uitwierde (25.3.1923-25.9.1927), Zierikzee (2.10.1927-11.9.1930), Utrecht (namens de Vereniging voor Vrijzinnig Hervormden/NPB; 1930-1933), Paramaribo (Suriname; 1933-1946) en Oostwoud/ Midwoud (1946-9.1.1949); gehuwd 1) op 26.2.1917 te Goningen met **Debora Mathilda Horn** (geboren 21.7.1894 te Venlo, dochter van Joodse ouders Daniel Horn en Marianne Cahen-overleden 22.9.1937 te Utrecht; begraven Begraafplaats Tolsteeg, Utrecht) en 2) 11.5.1939 te Paramaribo (Suriname) met **Leoni Françoise Bosch Reitz** (geboren 10.10.1908 te Paramaribo (Suriname), dochter van Philippe John Bosch Reitz, directeur van een cacao-plantage, en Frederike Françoise Tjien Tjauw Aman-overleden 14.12.2005 Utrecht).

Cornelis Daniel – Kees – Hoekstra (geboren 22.2.1922 te Wildervank, zoon uit het eerste huwelijk-overleden augustus 2005, Portland, Oregon USA) ontmoette tijdens zijn studie medicijnen in Utrecht Eline Dresden (geboren 4.1.1923 's Gravenhage, dochter van Joodse ouders prof.ir. Daniël Dresden [1886-1960], hoogleraar mechanische technologie aan de Technische Hogeschool te Delft en directeur van de Koninklijke Grofsmederij te Leiden, en Mimi Strelinski-overleden 27.1.2018 Oregon City, Oregon USA). Kort na de oorlog schreef Dresden het indrukwekkende boek 'De beul regeert', één van de eerste boeken over de Jodenvervolgung.

Samuel (Sem) Dresden (1881-1957), componist., muziekpedagoog, muziekcriticus en dirigent, was een oudere broer van prof. Dresden. Hij was gehuwd met de zangle- rares Jacoba Catharina Adriana Dhont (1879-1964), die o.a. de sopraan Elly Ameling tot haar leerlingen telde.

In de zomer van 1941 bleek Elise Dresden zwanger van Kees Hoekstra, maar vanwege de geldende rassenwetten mochten zij niet met elkaar trouwen. Op 28 april 1942 werd hun zontje Daniël geboren en dadelijk ondergebracht bij het bevriende echtpaar Henri Jacques (Hein) Vermeij (geboren 1891) en Anna Theodora Julie Caesarine Vermeij-Dinger (geboren 1892) te Westerveld, Gemeente 's Graveland. Gedurende de oorlog werd het kind verzorgd door hun dochter Louise Cornelia (Nel) Vermeij. Zij werden daarvoor op 21.1.1999 door *Yad Vashem* erkend als rechtvaardigen onder volken.

Kees Hoekstra moest als half-Jood onderduiken. Eline Dresden werd op 21.4.1943 met haar ouders opgepakt en als bevoorrechte gevangenen naar kasteel 'De Schaffelaar' in Barneveld overgebracht. Vandaar moesten ze op 28.9.1943 naar Westerbork vertrekken. Om onduidelijke redenen werd het gezin niet op 4.9.1944 met alle andere 'Barnevelders' naar Theresienstadt gedeporteerd, maar mocht tot de bevrijding in Westerbork blijven. Anne Frank, die Eline kort te voren nog persoonlijk had ontmoet in Westerbork, werd op 4.9.1944 wel samen met haar ouders en zus met het laatste transport naar Auschwitz vervoerd.

Op 26.7.1945 huwden Kees Hoekstra en Eline Dresden en vertrokken in 1958 met hun zoon en dochter naar de Verenigde Staten. Daar werd hun huwelijk ontbonden en hertrouwde Kees met Jacqueline MacGoodwin (geboren 1929 te Minville USA), maar ook dit huwelijk hield geen stand.

Een jongere broer van Kees, John Fedor Hoekstra (geboren 1925 te Uitwierde), studeerde theologie in de VS, Nederland en Canada en werd vervolgens predikant voor de United Church of Canada in Canada, Suriname, Nederland en Bermuda. Hij is inmiddels met emeritaat.

Bibl.: Daniël Dresden, *De beul regeert*; Eline Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a star. A tale of the Holocaust*.

Lit.: *Yad Vashem*, 900.

189. Arend ter Hoeve

(Geboren 27.7.1922 te Amsterdam-overleden 25.9.2010 te Hoogeveen, Hoofdstraat 116-23; begraven Begraafplaats aan de Boerdijk, Nieuwlande).

Hij studeerde na de oorlog theologie Vrije Universiteit te Amsterdam; gereformeerd predikant te West-Terschelling/ Midsland (13.2.1955-24.5.1959), evangelisatiepredikant te Heerlen (7.6.1959-5.4.1964), predikant te Amsterdam-Slotervaart/Osdrp (19.4.1964-30.9.1973) en Huizen (14.10.1973-1.4.1981 met vervroegd emeritaat). Gehuwd op 5.2.1955 te Nieuwlande met **Jacoba (Coba) van der Helm** (geboren 7.7.1926 Nieuwlande, dochter van landbouwer Jan van der Helm en Annechien Boels-overleden 4.8.2017 te Hoogeveen; begraven Nieuwlande).

Arend ten Hoeve wilde tijdens de oorlog niet voor de 'Arbeitseinsatz' aan het werk in Duitsland en dook onder in Nieuwlande, in de pastorie van ds. J.S. van den Bos (zie daar). Hij raakte bevriend met Coba van der Helm van boerderij 'Hoop der Toekomst' in Nieuwlande, wier ouders onderdak boden aan het Joodse echtpaar Levie/Louis Lelie (1902-1989) en Mietje Lelie-Rabbie (1899-1945) aan mr. Maurits Levie (1885-1957), een Joodse advocaat uit Groningen. Mr. Levie was nogal ijdel, maar tegelijk erg angstig aangelegd. Dat leverde de familie Van der Helm de nodige problemen op, met als gevolg dat hij tegen het einde van de oorlog nog elders moest worden ondergebracht. Maar toen Arend ten Hoeve en Coba van der Helm na de oorlog in het huwelijk traden (op zaterdag), kwam er onverwacht een grote auto voorrijden waarmee een schilderij voor het jonge paar werd afgeleverd. Afzender was mr. Levie, die het bruidspaar schriftelijk geluk wenste op hun trouwdag, met de aantekening dat hij zelf helaas niet kon komen omdat hij als orthodoxe Jood op shabbat natuurlijk niet reisde. De twee zoons van het echtpaar Lelie, (Salomon) Hans (geboren 1926) en Herman Lelie, zaten – zonder dat de ouders daar weet van hadden – elders in Nieuwlande ondergedoken.

Ook de niet-Joodse onderduiker Andries van Grondelle (1921-1970; die na de oorlog met dochter Stientje van der Helm trouwde) vond bij de familie een gastvrij onthaal.

Arend ter Hoeve droeg lbij aan de zorg voor de Joden. Hans Hopman schrijft daarover het volgende: "In 1938 kwam Ursula Zimak (1919 Hamburg-2002 Hollywood, Calif. USA) vanuit Hamburg naar Nederland. Zij was kleuterleidster. Toen de Jodenvervolgving begon, werd zij door de predikant A. ten Hoeven (= A. ten Hoeve; GCH) geholpen. Deze bezorgde haar een adres in Hoogeveen, het gastvrije huis van MULO-leraar Klaas de Raad (1904-1945 KZ Neuengamme; zie ook ds. J.D. van Ginhoven) aan de Bentinckslaan. Omdat in diens huis huiszoeking verwacht werd, moest zij daar zo snel mogelijk weg. De heer De Raad gaf aan zijn leerling Coba van der Helm een briefje mee aan de dames Nieuwboer of deze een Duitse kleuterjuf onderdak wilden geven. Wij (de dames Nieuwboer; GCH) stuurden een brief terug aan mijnheer De Raad met de inhoud: 'Wij nemen het boek niet'. Vertelt Tjitske Nieuwboer. We waren bang, want in een illegaal krantje hadden we gelezen, dat wie Joden in huis had, zelf gedood zou worden. Wij waren ook maar twee vrouwen alleen. Wij hadden echter wel, wat anderen niet hadden in Nieuwlande: wij hadden

een bel aan de deur. Bij anderen kon iedereen zo door de achterdeur het huis binnenkomen. Ook overvallers. Bij ons moest altijd eerst worden aangebeeld en de achterdeur hadden we altijd op slot. We hebben Ursula toen eerst drie weken op proef gehad, vertelden de dames. Toen die drie weken om waren, was er al een band gegroeid en konden we haar het niet aandoen opnieuw te worden opgejaagd". De zusters Nieuwboer, Hendrika Evelina (Riek) Nieuwboer (1898-1991), van 1920 tot 1963 onderwijzeres aan de School met den Bijbel te Nieuwlande, en haar zus Tjitske (Tjits; 1901-1988) boden twee en een half jaar gastvrij onderdak aan 'Bep', zoals ze sindsdien ging heten. Ursula was in 1938 naar Rotterdam vertrokken om daar te werken als au pair. Ze verbleef in die tijd bij Martinus en Berha van Ginhoven (zie ds. J.D. van Ginhoven) en toen dit echtpaar later verhuisde naar De Steeg, trok Ursula met hen mee. In november 1942 moest ze vandaar hals over kop vluchten en belandde uiteindelijk bij de zusters Nieuwboer in Nieuwlande. Na de oorlog ontmoette ze de Amerikaans-Joodse militair Friedrich (Fred) Auerbach (1915-2008) met wie ze in 1946 trouwde in Amsterdam. Daarna vertrok het jonge paar met Ursula's ouders en zuster, die ook de oorlog overleefden, naar de Verenigde Staten. De zusters Nieuwboer werden in 1978 door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de volkeren'. Na de oorlog werd in Nieuwlande de 'Juffrouw Nieuwboerweg' naar Riek, 'de tweede moeder van heel Nieuwlande', genoemd.

Bron: Interview met Coba van der Helm en beelden van een amateurfilm van mr. Maurits Levie van kort na de oorlog in de serie 'Mien Oorlog' van de Stichting OICD (Oorlogsinformatiecentrum Drenthe), Drents Archief, Assen (oicd.nl).

Lit.: Hans Hopman, artikel *Het verhaal achter de Juffrouw Nieuwboerweg – Riek Nieuwboer (1898-2007) beschouwd als 'tweede moeder van heel Nieuwlande* (2007, op site projecten.obhoogeveen.nl). *Yad Vashem*, 644; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*; J. Schonewille e.a., *Nieuwlande 1940-'45, een dorp dat zweeg*, 90; Arjen IJkema, *In memoriam Arend ten Hoeve*, in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 26 (december 2012), 21v.

190. Dr. Adrianus (Ad) van der Hoeven

(Geboren 29.6.1903 Utrecht-7.4.1986 Groot Graffel, psychiatrisch ziekenhuis te Warnsveld; begraven Begraafplaats Warnsveld, Vordenseweg 16).

Kandidaat te Utrecht (1927); hervormd predikant te Wehl (1927-1930), Vollenhove (19.10.1930-21.10.1934), Warnsveld (1934-1946) en Utrecht (3.3.1946-21.12.1952); daarna emigreerde hij naar Australië en werd er predikant van de *Presbyterian Church of Australia* in Campbelltown (ZW van Sydney) en geestelijk verzorger van de protestantse emigranten (1958). Hij keerde in 1965 terug en was tot zijn emeritering nog predikant te Ressen in de Betuwe. Gehuwd met **Johanna Margaretha Vermeijden** (geboren 21.4.1899-overleden 10.12.1979; begraven te Warnsveld).

Ds. van der Hoeven schreef d.d. 30.8.1942 een 'Angehörigkeitserklärung' uit voor Adèle (Della) Cohen (19.12.1919 Zutphen, dochter van Isak Cohen en Emma Leeraar-2.1.2008 Zutphen; daar begraven), de Joodse vrouw van A.B. Nijenhuis (1916-1996) uit Warnsveld. Volgens haar zeggen zou dat document haar leven zou hebben gered (het origineel is in bezit van haar dochter, mevr. Constance Bouwmeister-Nijenhuis). Adele Cohen werd als belijdend lid van de hervormde gemeente ingeschreven, maar is volgens haar dochter altijd Joods gebleven. Isak Cohen en Emma Leeraar zijn respectievelijk in Sobibor en in Auschwitz omgebracht. Het lijkt echter aannemelijk te veronderstellen dat niet kerkelijk document, maar het gemengd-gehuwdzijn haar voor deportatie heeft behoed.

Ds. Van der Hoeven was bevriend met ds. F.K. van Evert – zie daar – over wie hij een levensschets schreef.

Contact: ds. Liesbeth Burger (elisabeth.s.burger@gmail.com) en zoon Gustaaf van der Hoeven (gvanderh@ksv.edu).

Bibl.: dr. A. van der Hoeven, *Een getuige des Heeren – Korte levensschets van ds. F.K. van Evert* (1946).

191. Feite Alof Hofman

(Geboren 16.5.1905 te IJlst, zoon van Auke Sybolts Hofman, landbouwer en veehouder te IJlst, en Annigje Jans de Jong-overleden 6.1.1965 te Velp; begraven Begraafplaats 'Heiderust' te Worth-Rheden).

Hij bezocht het Gereformeerd Gymnasium in Kampen samen met o.m. ds. J. Kapteyn; ds. Hofman was gereformeerd predikant te Gameren (16.6.1929-1.1.1933), te

Waarder (15.1.1933-8.10.1939), te Lutten aan de Dedemsvaart (22.10.1939-6.2.1944), te Huizum (20.2.1944-18.1.1948), te Arnhem (28.1.1948-6.9.1961) en te Rheden-De Steeg (10.9.1961-6.1.1965); gehuwd met **Artje Cornelia van Willigen** (geboren 16.7.1900 te Haaften, Neerijnen, dochter van Mattijs Pieter van Willigen, burgemeester van Haaften, en Gerardina Adriana van Willigen-overleden 3.4.1974). *Vergelijkbaar, maar dan meer toegespitst op de incarnatie* (= de ‘menswording van Jezus Christus’; GCH), *was het bezwaar dat een 23-jarige Jood inbracht op de onderduikers-catechisatie van ds. F.A. Hofman in Slagharen: Hij toonde eerbied bij den huis-godsdienst, maar kon niet aanvaarden dat God in het vleesch is gekomen om zondaren te verlossen.*

Lit.: G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 380; N. Willemse, *In memoriam Ds. F.A. Hofman* in: *Jaarboek 1966 GKN*, 445v..

192. Prof.dr. Lambertus Jacobus van Holk

(Geboren 16.10.1893 te Amsterdam, zoon van houtkoper en petroleumhandelaar Lambertus Jacobus van Holk en Jeanne Marie Josephenna Fortanier-overleden 23.1.1982 te De Bilt; crematie Crematorium ‘Daelwijck’, Utrecht). Studie theologie Rijksuniversiteit Leiden (1912) en Genève (1916); lid van de Vrijzinnig Christelijke Studenten Bond; remonstants predikant te Schoonhoven (1918); oprichter van de Vrijzinnig Christelijke Jongeren Bond (1919 en algemeen secretaris van de Vrijzinnige Jeugdcentrale (1922); remonstrants predikant te Gouda (1923), te Utrecht (1924) en te Amsterdam-Vrijburg (1944); hoogleraar encyclopedie der godgeleerdheid, wijsbegeerte van de godsdienst en zedekunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden (1931-1942 en daarna 1945-1964); gehuwd 1) op 13.3.1918 te Baarn met **Esther Suzanne Wavre** (geboren 5.5.1887 te Môtiers, Val de Travers, CH, dochter van Georges Wavre en Marie Sophie Barrelet; gescheiden 1.9.1954-overleden 15.10.1963 Bilthoven, Soestdijkseweg 37-39 Noord; crematie Crematorium Westerveld) en 2) op 1.12.1954 met **Hanneke Meyer** (geboren 22.5.1913-overleden november 1989 te De Bilt; crematie?); hulppredikante bij Remonstrantse gemeente te Rotterdam (1940), waarnemend voorganger afdeling Brielle NPB en remonstrants predikant en leraar godsdienst op de middelbare meisjesschool te Rotterdam, vanaf 1.5.1941 in tijdelijke dienst en van 9.11.1947-september 1954 in fulltime dienstverband.

Prof. Van Holk sprak in 1934 voor de Algemene Vergadering van de Remonstrantse Broederschap over *De beteekenis van volk en staat en hun verhouding tot godsdienst en kerk*, waarin hij felle kritiek uitte op de ‘pseudo-godsdienstige leerstellingen en de geweldmethoden van de absolute staat’; in 1935 richtte hij samen met dr. Willem Schermerhorn en dr. Willem Banning “Eenheid door democratie” op, tot bundeling van democratische krachten; in zijn internationale contacten waarschuwde hij voor de gevaren van het opkomend nationaalsocialisme.

Op 26.11.1940 hield hij – naar aanleiding van het ontslag van zijn joodse collega de rechtsgeleerde prof.dr. Eduard Maurits Meijers (1880-1954) – gelijk op met de jurist prof.mr. Rudolph Pabus Cleveringa (1894-1980) en prof.dr. Johannes Antonius James Barge (1884-1952), hoogleraar anatomie (de actie hadden ze gedrieën voorbereid ten huize van Van Holk aan de Plantage te Leiden) ten aanhore van zijn studenten een protesttoespraak, met verwijzing naar Johannes 4: 22 (“*Jullie weten niet wat je vereert, maar wij weten dat wel; de redding komt immers van de Joden*”). Een studente tekende o.m. het volgende uit die toespraak op: “*Wij voelen de maatregelen als een smaad de universiteit en ons volk aangedaan, als een ernstige schade voor onderwijs en wetenschap, als een zedelijk en godsdienstig onrecht*”. Vervolgens stond hij in zijn college uitgebreid stil bij het begrip ‘vrijheid’ van de joodse filosoof en ethicus Benedictus Spinoza. Daarna vroeg hij ontslag aan als hoogleraar. De studenten gaven in grote mate uiting aan hun woede over de ontslagen van de Joodse docenten, waarop de universiteit gedwongen haar deuren sloot. Prof.dr. G. van der Leeuw, de eerste naoorlogse minister van onderwijs, schreef in maart 1946: “*Dat van onze universiteiten en Hoogescholen in den strijd tegen den bezetter iets goeds is uitgegaan en dat zij thans het hoofd, zij het met aarzeling, weder kunnen opheffen, is voor een niet gering deel te danken aan de houding der studenten. De jongeren hebben ook in de universitaire wereld beter begrepen waarom het ging in het verzet dan de ouderen*” (Trouw, d.d. 11.9.1985).

In december 1940 schreef prof. Van Holk op verzoek het artikel ‘*Nederlands geestelijke vrijheid en de Jodenvervolgning*’ als Kerstbijdrage in het verzetsblad ‘*Bulletin*’ van de familie Voûte. Later werd het ook als pamflet verspreid en zo kwam het in

handen van de *Sicherheitspolizei* die er melding van maakte in de ‘*Meldungen aus den Niederlanden*’ (editie 28, d.d. 14.1.1941) onder de Duitse titel ‘*Hollands geistige Freiheit und der Judenverfolgung*’.

Van 13.7.1942 tot 14.2.1944 verbleef prof. Van Holk als gijzelaar in Haaren en Sint Michielsgestel. Daar organiseerde hij o.m. een lezingencircuit, waaraan hij zelf uiteraard ook actief deelnam. In 2014 werden ter gedachtenis aan de hoogleraren drie gevelstenen geplaatst in Leiden en in 2015 werd de rede van Cleveringa uitgeroepen tot “Beste speech van Nederland”. In datzelfde jaar werd een postzegel uitgegeven met de portretten van de drie hooggeleerden boven de tekst “*Protestrede 16-11-1940*”. Op 10.7.1945 hield prof. Cleveringa opnieuw een rede in het Groot Auditorium, waarna prof. Meijers zijn colleges burgerlijk recht hervatte.

Bibl.: L.J. van Holk, *De beteekenis van volk en staat en hun verhouding tot godsdienst en geschiedenis* (Hillegom, 1934) en *Nederlandse geestelijke vrijheid en de Jodenvervolgung* (*Bulletin*, december 1940).

Lit.: Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De Dominee gaat voorbij*, 42; Th.M. van Leeuwen, lemma ‘Holk, Lambertus Johannes van’ in: *Biografisch Lexicon*, 5, 245vv.; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 29, 110, 243, 255, 295v., 363.

193. Jacob op 't Holt

(Geboren 11.11.1864 te Leeuwarden, zoon van ds. Hermannus op 't Holt [1830-1890] en Hendrikje ten Kate-overleden 24.8.1945 te Meppel; geruimd?).

Studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (1883-1890;) gereformeerd predikant te Beetgum (9.11.1890-7.7.1896) en Bolsward (14.7.1896-10.5.1931 wegens emeritaat); daarna hulpdiensten in Staphorst (mei 1931-eind 1932); gehuwd op 4.11.1890 te Onstwedde met **Jantina Rensina Niks** (geboren 24.3.1854 te Nieuw-Buinen, Gemeente Borger, dochter van koopman Jurriën Andries Niks en Hillechien Wever-overleden 3.5.1933 te Meppel). *Dochter Evalina* (Sophie Kats, geboren 7.1.1924 te Meppel als dochter van de Joodse textielhandelaar Salomon Kats [1896 Emmen-] en Paulina Kats-Khan [1897 Meppel-]; ze woonden Beatrixplantsoen 17, de winkel was gevestigd 2^e Hoofdstraat aldaar) ging, voorzien van een vals paspoort met de trein naar Eindhoven. *Via een buurman van haar opa en oma in de Emmastraat* (te Meppel; GCH), dominee Op 't Holt, had ze een adres in die plaats gekregen. Daar woonde een dochter van het domineesechtpaar (Johanna Jantje op 't Holt [geboren 1895 Beetgum), getrouwd met een domineeszoon, de familie Eringa (ir. Dirk Eringa [geboren 1896 Gauw), werkzaam bij de Philipsfabriek te Eindhoven). *Afgesproken was dat ze zich zou voordoen als een nichtje uit Indonesië, wier ouders daar geïnterneerd waren. Tegen gasten werd gezegd dat ze niet met haar over de oorlog mochten praten, omdat dit onderwerp heel gevoelig lag. Het is haast ongelofelijk, maar Evalina heeft relatief gezien een bijzonder prettige tijd in Eindhoven gehad. Ze kon zich vrij bewegen dankzij het valse persoonsbewijs en haar nieuwe naam Joop Bloemsma. Ze kwam op feestjes en bijeenkomsten en ging met de familie naar de gereformeerde kerk. Ook kon ze contact met haar ouders in Breda onderhouden (die verbleven daar bij de familie van Jan Vermeulen, waar ze terecht gekomen waren dankzij dokter de Jong, die een hoge Piet bij Philips kende, wiens chauffeur zorgde voor vervoer; in 1943 moesten ze halsoverkop vertrekken naar Lemmer, toen Jan Vermeulen was verraden en gearresteerd); ze bezochten elkaar zo nu en dan. Slechts één keer is ze aangehouden en één keer verrichten de Duitsers een huiszoeking (ze zochten toen niet eens naar onderduikers, maar naar radiotoestellen). De laatste tijd van het verblijf in Eindhoven was het moeilijkst. Het was toen niet langer mogelijk om contact met haar ouders te onderhouden. Vooral moeilijk was dat, toen Eindhoven in september 1944 bevrijd was, terwijl Lemmer nog in Duitse handen was. Evalina verliet Eindhoven en ging werken in een gift shop van het Engelse leger. Later werd ze tolk bij het Royal Army Service Corps en verbleef onder andere zes maanden in Hannover. Toen werd ze door een paar hoge Engelse officieren uitgenodigd om mee te gaan naar Meppel. Daar zag ze voor het eerst haar ouders weer die toen net uit Lemmer in Meppel waren terug gekomen* (teksten van Thijs Rinsema en Conny Weide op de website joodsmonumentmeppel.nl).

Lit.: S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang*, 308, 315, 332v., 340; A.J. van der Heide, *80 Huizen in Meppel stonden ineens leeg...* (z.j., 7); *Yad Vashem*, 278

194. Johann Peter Honnef Drager *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 31.7.1910 te Rotterdam, zoon van Johann Peter Honnef Sr., schoenmaker, boekverkoper en colporteur, en Leentje Veen-overleden 8.12.1985 te Leiderdorp; aldaar begraven op de Algemene Begraafplaats).

Kandidaat te Lage Vuursche (1936), hervormd predikant te Engwierum (6.12.1936-28.1.1940), te Vollenhove (Stad. Hij woonde er op het adres Kerkstraat 41; 1940-1946) en te Leiderdorp (12.5.1946-30.9.1975 wegens emeritaat).

Gehuwd op 26.11.1936 te Gorssel met **Anna Bender** (geboren 27.6.1911 te Nieuweschans, dochter van spoorwegambtenaar/stationschef Jan Hendrik Willem Bender en Harmina Geertrui Schröder-overleden 30.3.2013 te Leiderdorp; aldaar begraven). Ds. Honnef bracht als verzetsleider van Noord-West-Overijssel o.a. Joodse onderduikers en geallieerde vliegers onder op veilige adressen; zie ds. F.W. Tjadens.

Al in het begin van het verzet in Vollenhove en Sint Jansklooster waren daarnaast betrokken ds. Johann Peter Honnef ('Karel'), notaris Jan Jacob Jelte van Kluyve (24.4.1904 Dinxperlo-26.12.1969 Dordrecht), Evert van der Linde (24.12.1919 Vollenhove-19.6.2006 Doorn), de aannemers gebroeders Harm en Martin Kingma (21.7.1893 Hantum-9.12.1965 Arnhem) en de gereformeerde dominee Joannes Wolven (Sint Jansklooster; zie daar) De groep hield zich vooral bezig met het onderbrengen van Joden, met hulpverlening aan onderduikers en het verstrekken van distributiekaarten. Later kwam daar de hulpverlening aan piloten bij. Tegen het einde van de oorlog was ds. Honnef als 'evacu  ds. Vrijland' ondergedoken in Wolvega. Onder die valse naam ging hij gewoon voor in de diensten.

Kort na de Duitse capitulatie was hij al weer op zijn post om de begrafenis te leiden van de Friese verzetsman Harm Visser ('Oom Willem; 11894 Skarl bij Stavoren-geneueveld op 16.4.1945 bij Schoterzijl), politiemans (opperwachtmeester), commandant van de Knokploeg Vollenhove-Sint Jansklooster en van de regionale BS-afdeling.

Lit.: Henk van Heerde, artikel *De Tweede Wereldoorlog in en om Vollenhove*, 6. (www.henkvanheerde.nl/vollenhove).

195. Herman Charles Joseph Hoogendijk

(Geboren 24.1.1897 's Gravenpolder, zoon van journalist Jacobus Hoogendijk en Louise Visser-overleden 4.4.1945 KZ Buchenwald).

Hervormd predikant te Kats, Zeeland (1925), Sittard (1929) en Roermond (1935-1945); gehuwd op 11.8.1925 te Bloemendaal met **Jacoba Gerardina Maria Gregory** (geboren 16.6.1897 te Elburg, dochter van mr. Henricus Theodorus Gregory en Johanna Gijsbertha Hoefhamer-overleden 17.12.1985 te Heemstede).

Haar broer ds. Joan Lodewijk Gerhard Gregory (1887-1961) was tijdens de oorlog hervormd predikant te Amsterdam (1936-1953).

Ds. Hoogendijk was lid van de LO-Roermond en van het Nationaal Steunfonds. *"Na een bezoek van de onderwijzer/verzetsman Jan (Johannes Jacobus Hendriks, verzetsnaam 'Ambrosius'; 1917 Venlo-1944/45 Duitsland) en kapelaan Jacobus Johannes Naus (1917 Helden -15.4.1945 KZ Bergen Belsen) aan Roermond om de Venlose werkwijze (n.l. samenwerking van lokale onderduikgroepen met de LO) toe te lichten bezoekt pater Ludovicus Adrianus (Ludo) Bleijs C.S.S.R. (verzetsnaam 'Lodewijk'; 1906 Tilburg-verongelukt 15.8.1945 bij Gorinchem) vanaf de tweede helft van juni 1943 geestelijken in de regio op zoek naar geschikte krachten voor de duikersorganisatie in Midden-Limburg"*, verdeeld in acht rayons. Bleijs werd districtsleider van de acht rayons en onderhield contacten buiten het district. Onderwijzer L.F.J.H. Frantzen uit Horn bekommerde zich om de onderduikers en onderhield contact met een groep Jodenhelpers in Delft, geleid door H.H. van der Wielen (verzetsnaam 'Hugo Brandsma'). In Horn en omgeving vonden ca. 150 Joden onderdak" (noch Frantzen, noch Van der Wielen hebben ooit de Yad Vashem-onderscheiding ontvangen; GCH).

"Bovendien kwam men in aanraking met dominees als H.R. de Jong (zie daar) en H.Ch.J. Hoogendijk (Roermond) en andere protestanten die voor nieuwe contacten zorgden in de kring" (Cammaert, 499). Roermondse politiebeamten werkten mee, evenals enkele ambtenaren, geestelijken en kapelaans Adrianus Johannes Albertus Sars (1905 's Hertogenbosch-23.4.1945 Passau), E.A.G. van den Boom en dominee H.Ch.J. Hoogendijk, en particulieren (Cammaert, 614).

Ds. Hoogendijk werd op 18.12.1944 gearresteerd door soldaten van een bataljon Duitse 'Fallschirmj ger', nadat een gevangen genomen geallieerde vlieger was doorgeslagen (Cammaert, 300, 621). *"In de nacht van zaterdag 16 op 17 december*

1944 werd ds. Hoogendijk ten huize van de apothekeres Mej. Huisman, Varkensmarkt te Roermond, gearresteerd, waar de familie Hoogendijk, toen de pastorie door granaatvuur onbewoonbaar was geraakt, onderdak verkregen had. De Duitsers hadden het gebruik van elektrisch licht verboden. De eenige zoon van ds. Hoogendijk lag ziek in de kelder en toen Dominee Hoogendijk des Zaterdag 's nachts het licht even aandraaide om hem te helpen, zagen de surveillerende Duitse soldaten dit, en drongen het huis binnen. Daar er ook ontdekt werd, dat in dit huis twee geallieerde piloten verborgen waren, werd Ds. Hoogendijk meegenomen".

Ds. Hoogendijk kwam via de Ortskommandantur in Roermond in een cel in het Duitse grensplaatsje 'An der Heide' (?) terecht. Daar werden een dag later ook zijn vrouw en oudste dochter verhoord, maar zij mochten na anderhalve dag weer naar huis. Ds. Hoogendijk werd echter op 20.12.1944 samen met kapelaan Sars naar de gevangenis van Mönchen-Gladbach gebracht waar ze tot 22.2.1945 bleven. Die dag werden ze op transport gesteld naar Düsseldorf om op 23.2.1945 in KZ Buchenwald te arriveren. Daar overleed ds. Hoogendijk op 4 of 5.4.1945, waarschijnlijk aan ondervoeding (in bijlage van administrerend diaken Van Rinsum te Roermond bij brief van ds. J. van den Poel aan ds. H.C. Touw).

Lit. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front*, 300, 499, 614, 621; *Het Grote Gebod*, I, 325, II, 628; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 137vv., 142, 168, 189; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk* I 582, 639v.

196. Rikkert Arnoldus Hoogkamp

(Geboren 10.11.1909 te Bunschoten-Spakenburg, oudste zoon van Tjeerd Hoogkamp, directeur van de zuivelfabriek te Bunschoten, en Lubbertje Los-overleden 4.12.1996 te Hoogeveen; begraven Nieuwe Gemeentelijke Begraafplaats Hoogeveen),

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (20.9.1934); lid NDDD (VU-corps; dispuut Lysias; dispuutgenoot van ds. H. Sweepe, zie daar); kandidaat (3.5.1940); hulpdiensten te Bunschoten-Spakenburg (1.9.1940-10.11.1940), daarna te Hollandscheveld; hulpprediker in de pas geïnstitueerde gereformeerde kerk van Elim (7.12.1941-15.3.1942); gereformeerd predikant te Elim (15.3.1942-5.5.1946) en te Holten (12.5.1946-10.11.1974 wegens emeritaat); daarna hulpdiensten te Emmen (1.4.1975-1985); gehuwd op 6.5.1941 met **Fenna (Fenny) Wolting** (geboren 7.5.1908 te Zwinderen, Gemeente Oosterhesselen, dochter van Jan Wolting en Trijntje Euving-overleden 15.1.1990 te Hoogeveen; begraven Algemene Begraafplaats Oosterhesselen).

In oktober 1943 kwamen op het station in Hoogeveen zeventien Joodse jongens aan, afkomstig uit Amsterdam. Ze werden begeleid door twee studenten en opgevangen door mensen van het verzet. Voor veertien jongens werd nog dezelfde avond een plek gevonden waar ze konden onderduiken. Voor drie van hen was geen adres beschikbaar. Henk Sweepe (zie daar; GCH), theologiestudent, één van de begeleiders en zelf ondergedoken in Nieuwlande, herinnerde zich de gereformeerde predikant in Elim, dominee Rikkert A. Hoogkamp. Laat in de avond fietste hij nog naar de pastorie aan de Carstensdijk. Twee jongens van 14 en 15 jaar zo goed en zo kwaad als het ging achterop. De jongens mochten bij ds. en mevrouw Hoogkamp-Wolting blijven 'logeren'. De ene werd Wim Kramer genoemd. De naam van de andere is niet meer bekend. De derde jongen werd op een ander adres ondergebracht, ook in Elim. Na een aantal weken werd de pastorie te onveilig. De jongens werden opnieuw verplaatst. Wim Kramer had in Amsterdam al 35 verschillende adressen gehad. Elim was zijn eerste noodverblijf buiten Amsterdam. De familie Hoogkamp en de jonge onderduikers verloren elkaar uit het oog. ... Jaren later wist ds. Hoogkamp ineens weer de ware naam van Willem Kramer. Die schoot hem te binnen toen hij in Nieuwlande was, waar hij in de oorlog ziekenbezoek en catechisaties verzorgde, omdat de plaatselijke predikant ziek was: Samuel Klijnkramer (geboren 1929, zoon van Maurits Klijnkramer, in 1941 omgekomen in Mauthausen, en Marianne Neeter, in 1943 omgekomen in Auschwitz-overleden 2001). ... Hij werd teruggevonden in Amstelveen. Hij zette zich in voor het toekennen van de Yad Vashem-onderscheiding aan zijn weldoeners. Het echtpaar kreeg de onderscheiding. ... Later is Sam terecht gekomen in Rijnsburg. Hij kende de familie Post daar goed (zie ds. H. Post; GCH). Hij kwam daar bij een gereformeerde boer (in juni 1944 kwam hij in huis bij bloemenhandelaar Lijsbertus de Mooij [1905-1969] en Henrica de Mooij-Glasbergen [1904-1993] aan de Spinozalaan. Hij beleefde er het einde van de oorlog; GCH). Dus om geen argwaan te wekken bij de omgeving ging hij gewoon met het gezin mee naar de

kerk, hij moest wel mee. “Nee, met ons zijn de jongens nooit mee geweest naar de kerk. Dat durfden we niet. Ze hadden allebei een Joods uiterlijk. Je zag zo, dat het Joodse jongens waren”.

Ds. Hoogkamp: ‘Ik kwam in aanraking met Johannes Post van Nieuwlande. Dan moest hij bijvoorbeeld naar Hoogeveen en kwam hij bij ons even langs, koffie drinken. Zo ben ik in de hulp aan Joden verzeild geraakt. Bovendien werd ik hulpprediker van de Gereformeerde Kerk van Nieuwlande, want hun dominee (= ds. J.C. Borgdorff; GCH) was ziek. Dus ik kreeg heel Nieuwlande er ook bij plus alle Joden die er zaten. Dat was ook het gevaarlijkste werk. Zo rol je erin. Het gaat geleidelijk aan, maar je kunt niet meer terug’. Johannes Post vroeg hem of hij catechisatie wilde geven aan Joden. Ze wisten weinig of niets van hun geloof af, zo vertelde Johannes. Maar ze waren door de vervolging zo op hun Jood-zijn gedrukt, dat ze nu wel eens wilden weten wat dat inhield. Dominee Hoogkamp zei ja. Zo stond hij ineens (in de winter van 1943/1944; GCH), zonder daar echt op voorbereid te zijn in de Gereformeerde Kerk van Nieuwlande voor een zaaltje vol onderduikers (bij Willem Roffel [geboren 1902 Odoornerveen], de koster van de Gereformeerde Kerk in Nieuwlande; GCH). Een groot deel van hen was zelfs nooit in een synagoge geweest, zo herinnerde hij zich. De meesten kwamen uit Amsterdam. Op het hoogtepunt zaten er zo’n 80 Joodse onderduikers in Nieuwlande. Het avondje praten met hem was voor veel jongeren het hoogtepunt van de week. Het was in het winterseizoen, dat de catechisaties werden gehouden. De maandag was voor ds. Hoogkamp de catechesedag, een overvolle dag. ‘Om 13.00 uur ging ik bij mijn vrouw de deur uit. Die wist wel wàt, maar zij wist niet waar ik was en bij wie ik was. (...)’s Middags had ik grote meisjes-catechisatie. Dan at ik gauw mijn brood op en daarna zat ik van 18.00 tot 19.00 uur bij de Joden. Om 19.00 uur had ik een jongens-catechisatie. Om 20.00 uur was ik weer terug bij de Joden en dan bleef ik er tot 22.30 uur. Niet later, want ik moest nog op de fiets naar huis. En altijd, alsof de duivel ermee speelde, precies om 23.00 uur kwam de Landwacht bij mijn huis langs. En die wilde ik liever niet ontmoeten. De avondcatechisatie bij de Joden te Nieuwlande had een vast patroon. Hoogkamp hierover: ‘Ik las een gedeelte uit het Oude Testament en een aansluitend stuk uit het Nieuwe Testament. Ze moesten dat zelf thuis eerst goed bekijken, en dan kwamen vanzelf wel de vragen, Joden zijn scherp, kritisch. Het waren zeer levendige gesprekken’. Afsluitend sprak ds. Hoogkamp om 22.00 uur een gebed uit, waarin hij zijn Joodse gesprekspartners opdroeg bij ‘hun en zijn Heer en God’. Dat deed iets bijzonders met de mensen, zo herinnert ds. Hoogkamp zich (interview met ds. R.A. Hoogkamp door Albert Metselaar in de ‘Hoogeveensche Courant’ onder de titel “Op de vooravond van onze herdenkingen”).

“In Hoogeveen hadden we als ondergrondse iedere maand een vergadering. Steeds op zaterdagmiddag met afgevaardigden van alle dorpen uit de buurt. Vaak vergaderden we in de consistorie van de Christelijk-Gereformeerde Kerk. Dat ging dan door voor een vergadering van de Vrije Universiteit. Papieren daarvan hadden we ook voor ons liggen”. .. “In Nieuwlande ben ik vaak op bezoek geweest bij mensen, die onderduikers hadden. Vaak zat ik daar uren te luisteren. Dan zei iemand: We hebben een paar Jodenmensen in huis. Kom eens even praten. En dan zat je daar maar. Die mensen moesten gewoon hun gevoelens, vragen en angst even spuien. Maar het luchtte hen zichtbaar op. Zo kwam ik ook bij een Joods echtpaar, mijnheer Hertz en zijn vrouw (Otto Herz [geboren 1881] en Frieda Herz-Liebenstein [1880-1968]). Beiden al tegen de tachtig. Daar heb ik heel wat uren gesleten. Ik mocht het wel graag doen. Maar ja, het was wel riskant”.

Het echtpaar Hoogkamp ontving op 28.12.1987 de Yad Vashem-onderscheiding omdat het onderdak had geboden aan de twee Joodse jongens (één was Samuel Klijnkramer). Verder participeerde ds. Hoogkamp als plaatsvervangend predikant van Nieuwlande ook in de onderduikorganisatie van Johannes Post en Arnold Douwes.

Lit.: C.G. Borneman-Hoogkamp, *In memoriam Ds. R.A. Hoogkamp*, in: *Jaarboek 1997 der GKN*, 538v.; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 217v.; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 92 en 97v.; L. Huizing, ‘Helden? Ze moesten eens weten hoe benauwd wij waren!’ Ds. Hoogkamp over onderduikers en Jodencatechisante’n (artikel 8.6.1989 in het *Reformatisch Dagblad* d.d. 8/6/1989; Lammert Huizing, Jan Braker (eindred.), *Gedenboek Hoogeveen 1940-1945*, 292v., 390, 392; Albert Metselaar, *Duikelaars*, 3v., 7, 15, 31v. en 49v.; Albert Metselaar, *Op de vooravond van onze herdenkingen; Een veilig nest voor vervolgd*, 79v.; *Yad Vashem*, 405.

197. Rienk Hoogsteen

(Geboren 18.6.1925 Drogeham, Gemente Achtkarspelen, zoon van boer Hendrik Rienks Hoogsteen en Beitske Bruinsma, woonachtig op het Westerend te Drogeham-overleden 25.1.2010; begraven te Oldehove, Nieuwe Gemeentelijke Begraafplaats);

Aanvankelijk boerenknecht te Lollum en Burum; gereformeerd vrijgemaakt predikant te Garrelswear (26.10.1958-februari 1963), Gees (17.2.1963-november 1965), Den Ham (5.12.1965-december 1968), Enumatil (29.12.1968-februari 1972), Apeldoorn (1.3.1972-22.2.1976), Roodeschool (7.3.1976-20.6.1982) en Oldehove (4.7.1982-18.6.1990 wegens emeritaat); gehuwd in 1958 met **I. J. (Ida) Hunse**. Op 12.10.2004 ontvingen ds. Hoogsteen en zijn zuster Femke uit handen van de heer J.H. Levy van de Israëlische ambassade de *Yad Vashem*-onderscheiding voor hun overleden ouders. Een dochter van ds. Hoogsteen vertelde later: *“De laatste keer dat wij hem (= ds. Hoogsteen) publiekelijk hoorden spreken – hoe moeizaam ook vanwege zijn longproblemen – was bij het in ontvangst nemen van de eretitel ‘Rechtvaardige onder de volkeren’. Deze hoogste Israëlische onderscheiding werd aan mijn vader en zijn zus uitgereikt voor de moed van de familie Hoogsteen in de Tweede Wereldoorlog. Tijdens hun leven hebben onze vader en zijn zus, volgens joodse onderduikers, een belangrijke bijdrage geleverd aan het welzijn van twee Joodse families. Over hun moedige handelwijze spraken zij niet. Op dit punt waren ze zeer bescheiden”*.

Femke Hoogsteen voegde daar nog aan toe: *“Heel Drogeham wist wel dat er Joden bij de familie Hoogsteen verborgen waren. Het is een wonder dat het nooit verraden is”*.

De aanvraag voor de onderscheiding werd ingediend door Johanna Beitske Schavemaker-Porcelijn, die op 7.1.1945 geboren werd als dochter van Leendert Porcelijn (1912-1979), magazijnbediende en verpleger, die met zijn zoontje David (geboren 1942?) op de boerderij was ondergedoken. Leendert was gehuwd met de niet-Joodse Hendrika Wilhelmina Margaretha Kolman (1908-1986).

Lit.: S. Cnossen, *In memoriam Ds. Rienk Hoogsteen* in: *jaarboek GKV 2010*.

198. Douwe Hoornstra

(Geboren 1.3.1906 te Makkum, Wonseradeel, zoon van Ruurd Douwes Hoornstra en Fokje Lutgendorff-overleden 1.1.2001 te Nieuw-Vennep; begraven Algemene Begraafplaats ‘De Lindenhof’ te Nieuw-Vennep).

Theologische studie Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1924); jaargenoten: ds. J.H. Becker (zie daar), ds. K.H. Kroon (zie daar), ds. J.A. Meijer (zie daar), prof.dr. R. Schippers (zie daar) en ds. F.C. Zwaal (zie daar); lid NDDD (dispuut Agora); kandidaat (29.11.1929); gereformeerd predikant te Sint Jacobiparochie (10.8.1930-6.10.1946), te Hoofddorp (voor de evangelisatiearbeid), te Nieuw-Vennep en te Haarlem-Oostzijde 27.10.1946-1.1.1963 voor de evangelisatiearbeid; predikant te Hoofddorp/ Nieuw Vennep (1.1.1963-18.9.1966; alleen Nieuw-Vennep-1.4.1972 wegens emeritaat); gehuwd op 29.7.1930 met **Joukje Wagenaar** (geboren 8.12.1903 te Wymbritseradeel, dochter van Tjeerd Wagenaar en Sjoerdje Feenstra-overleden 9.7.1993; begraven Nieuw-Vennep).

In de oorlogsjaren was ds. Hoornstra wel zeker betrokken bij het plaatsen van Joodse onderduikers in Sint Jacobiparochie (zie ds. J.A. Bakker), maar de relatie tussen gereformeerden en (vrijzinnig-)hervormden was daar ronduit slecht en dat zal de samenwerking niet ten goede zijn gekomen.

Bibl.: *“Preek over Jona 2 vers 9; de slotwoorden op zondag 20 oktober 1946 bij het afscheid van Ds. D. Hoornstra van de kerk van St. Jacobi Parochie”* (1946).

Lit.: G. den Heeten, *In memoriam ds. D. Hoornstra* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 4 (april 2004), 43v.; Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere achterhuizen*, 167v.

199. Gerhard Willem Karel Hugenholtz

(Geboren 25.12.1889 te Oud-Beijerland, zoon van ds. Johannes Bernardus Theodorus Hugenholtz Sr. [1859-1922], confessioneel-hervormd predikant, en Hermina Otetelina Mathilda Maria Sophia Geesink- overleden 19.3.1969 te Zeist; begraven Nieuwe Begraafplaats, Zeist).

Onderwijzer te Axel (1910-1914) en Utrecht (1914-1917); studie Staatsexamen A (1923) en theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht (1923-1928); proponent (op

8.11.1928 bevestigd door prof.dr. Arnold Hendrik de Hartog [1869-1938]; confessioneel hervormd predikant te Ransdorp en Schellingwoude (19.5.1929-1932), Klaaswaal, Hoeksewaard (1932-1946), Woubrugge (1946-1949) en Nijkerkerveen (1949-1.5.1955 wegens emeritaat); hulppredikant te Zeist (1955-1957), Driebergen (1957-1960) en Utrecht (1960-1966);).

Ook zijn oudere broer ds. Johannes Bernardus Theodorus Hugenholtz (1888-1973) was hervormd predikant (zie daar);

Gerhard Hugenholtz was op 14.7.1931 te Bremen in de Liebfrauenkirche – waar ze kort tevoren was gedoopt – gehuwd met de Duitse, half-Joodse, **Rose Lemkuhl** (geboren 14.5.1905 Keulen, Westfalen, Duitsland, dochter van Carl Friedrich Wilhelm Lemkuhl en de Joodse Gretchen Leeuwarden; gescheiden-overleden 27.10.1992 te Zeist, Verzorgings-centrum ‘Amandelhof’; begraven Nieuwe Begraafplaats, Zeist); hun dochter Margje (Margreeth) Hugenholtz (geboren 1934) was in 1956 gehuwd met de neerlandicus/ literatuurwetenschapper Jan Wieger Steenbeek (1927 Dorkwerd, zoon van de hervormde predikant dr. Anne Steenbeek [1898-1982] en Trijntje Okma-2002 Amersfoort): zij zijn de ouders van de schrijfster Rosita Steenbeek. Ds. G.W.K. Hugenholtz was actief in het verzet – hij zat enige tijd gevangen wegens het verspreiden van illegale lectuur – en bezorgde als zodanig tal van onderduikers een veilige schuilplaats in Klaaswaal en omgeving. Ook zijn schoonmoeder vond gedurende een flink deel van de oorlog een veilig onderdak in Klaaswaal. Toen het daar te gevaarlijk voor haar werd, verhuisde naar de pastorie van Ammerstol (waar Gerhards broer, ds. J.B.Th. (Han) Hugenholtz (zie daar), zijn domicilie had) en tenslotte naar het huis van ds. J.M.L.A. Couvée (zie daar) in

Bron: ‘*Echtpaar Hugenholtz-Lemkuhl*’, Homepage Gerard Hugenholtz.

Lit.: Rosita Steenbeek, *Rose*; H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, I, 579.

200. Johannes Bernardus Theodorus (Han) Hugenholtz

(Geboren 14.5.1888 te Kattendijke, zoon van ds. Johannes Bernardus Theodorus Hugenholtz Sr. [1859-1922] en Hermina Ottolina Mathilda (Mathilde) Maria Sophia Geesink [1865-1941]-overleden 25.12.1973 te Amerongen; begraven te Ammerstol; ds. J.J. Buskes leidde de rouwdienst: “*Hij was één van de weinige volkomen onbaatzuchtige mensen die ik in mijn leven ontmoet heb. Hij liet Jezus en daarom ook anderen voorgaan*”).

Zijn moeder was een jongere zuster van prof.dr. Gerhard Johannes Wilhelm Jacobus Geesink (1854-1929), gereformeerd predikant te Schipluiden en Rotterdam; hoogleraar ethiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, en van Catharina Maria Anna Charlotta Henriëtte Geesink (1857-1935), die gehuwd was met mr. dr. Samuel (Siegfried) Katz (1845 Zaltbommel, van Joodse origine-1890 Amsterdam), advocaat en procureur, schrijver, journalist (redacteur Algemeen Dagblad voor Nederland), voorvechter van het algemeen kiesrecht en vredesactivist (lid Algemene Vrede-Vereeniging en voorzitter Algemene Vredesbond); zij waren de ouders van dr. Johan Rudolf Katz (1880-1938), docent biochemie RU Groningen en psychiater, van mr. Karel Frederik Katz (1883-1942), advocaat en procureur en van mr.dr. Cornelia Frieda Katz (1885-1963), advocaat, Tweede Kamerlid (CHU) en feministe, gehuwd met Constantijn Willem Ferdinand Baron Mackay (1870-1955), burgemeester van Ermelo en Nunspeet (1908-1938), neef van Aeneas Mackay (1838-1909), minister-president van Nederland (1888-1891).

Ook de broer van ds. J.B.Th. Hugenholtz, ds. Gerhard Willem Karel Hugenholtz (1889-1969), was als hervormd predikant actief in het verzet (zie daar).

Han Hugenholtz studeerde theologie aan Rijksuniversiteit Utrecht (1907-1912); hij kwam in 1912 in contact met ds. Bart de Ligt (1883-1938; zie ds. A.R. de Jong) van de Bond van Christen Socialisten, sloot zich aan bij deze beweging en sympathiseerde ook met de SDAP.

Ds. Hugenholtz was vrijzinnig hervormd predikant te Vledder (9.3.1913-1919); Ds. Hugenholtz werkte van 1914-1924 mee aan de Internationale Antimilitaristische Beweging; hij ondertekende in september 1915 het dienstweigerings-manifest en werd om die reden samen met ds. Louis Adrien Bähler (1867-1941) aangeklaagd wegens opruiing voor de rechtbank in Assen, maar werd vrijgesproken; predikant te Purmerend (21.4.1918-31.8.1921 met eervol ontslag); vertegenwoordiger in chocoladerepen en stofzuigers; predikant te Ammerstol (10.6.1924-1.5.1954 wegens emeritaat); hij doopte er o.a. Wim Kok, de latere minister-president. H. richtte zich op 10.9.1924 in een ‘*Open brief aan alle predikanten, pastoors en rabbi’s die in de*

naam van God in Christus het militarisme verdedigen en zijn geweldsmiddelen zegenen” tot de geestelijkheid van Nederland; bijval ondervond hij van o.a. prof.dr. G.J. Heering (zie daar); hij richtte samen met hem de organisatie ‘Kerk en Vrede’ op (Utrecht, 8.10.1924); en fungeerde als secretaris; oprichter was hij ook van de Nationale Vredes Actie (1925); ds. Hugenholtz gaf het tijdschrift ‘Kerk en Vrede’ uit (1925), waaraan o.m. ds. J.J. Buskes (zie daar) meewerkte; Buskes schreef over hem bij de gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van ‘Kerk en Vrede’ (in ‘Trouw, d.d. 16.11.1974): ‘Hugenholtz was een onbekende dominee, die ’t ook niet meer zag zitten en in de eerste wereldoorlog een preek publiceerde: ‘Gij zult niet doodslaan’ met een inleiding van Hilbrandt Boschma (1869-1954; pacifistisch onderwijzer, hervormd voorganger en anti-militaristisch publicist). In heel mijn leven heb ik behalve Wartena van Zevenaar (= ds. Adriaan Johannes Wartena [1872-1948], van 1903 tot 1936 hervormd predikant te Zevenaar) geen onbaatzuchtiger dominee ontmoet dan Hugenholtz. Zijn theologie stelde niet veel voor, maar hij was een man van wie in de Bijbel geschreven staat: ‘Niet wie zegt Heer, Heer, maar wie doet de wil van de Vader, zal het Koninkrijk Gods binnengaan’. Wat Hugenholtz voor Kerk en Vrede verzet heeft grenst aan het ongelofelijke’.

Gehuwd op 7.7.1913 te Antwerpen met **Esther Maria Pouwelsen** (geboren 29.1.1887 te Antwerpen, dochter van metselaar Martinus Pouwelsen en Maria Wouteria Damme-overleden 26.8.1970 te Ammerstol).

Al in 1932 waarschuwde het blad tegen ‘het heidense en barbaarse nationaal-socialisme’; maar nog in 1936 verbood de gereformeerde generale synode van Amsterdam aan leden van de NSB en aan leden van ‘Kerk en Vrede’ de toegang tot het Avondmaal. ‘Al vóór 1940 kwamen via zijn pastorie veel Joodse en andere vluchtelingen uit het oosten bij opvangadressen in Engeland, Amerika enz. terecht’. In maart 1941 werd ‘Kerk en Vrede’ door de bezetter verboden en werd het secretariaat in Ammerstol verzegeld. Op 21.1.1946 werd ‘Kerk en Vrede’ heropgericht, in 1947 initieerde H. – met steun van o.a. het Rode Kruis – de *Nederlandse Beweging ter Bevordering van Internationale Vrede en Internationale Veiligheid* en in 1950 stichtte hij samen met anderen de *Algemene Nederlandse Vredes Actie* en werd er secretaris van. Enkele jaren later – toen eerder genoemde organisaties ten gevolge van interne tegenstellingen waren opgeheven – werd Hugenholtz voorzitter van een nieuwe overkoepelende organisatie, de *Onafhankelijke Commissie voor Vredeswerk* (in 1965 opgeheven). Na zijn emeritaat verrichte Hugenholtz nog hulpdiensten te Amerongen; in Ammerstol werd een straat naar hem genoemd.

In 1938 richtte de kerkenraad de kerkenraad van Ammerstol een dringend verzoek aan de minister van justitie om ‘de Joodsche vluchtelingen zoveel mogelijk toe te laten opdat ook Nederland zich niet aan het volk van Jezus Christus bezondige’. Direct na de ‘Reichskristall-nacht (10.11.1938) belegde ds. Hugenholtz met Nederlandse collega’s een ontmoeting in Duitsland om met Duitse collega’s te spreken het antwoord op de vraag hoe de reactie van de kerk in Duitsland hierop zou moeten zijn. Hugenholtz zocht contact met zijn collega Berkhof (zie daar), die onder anderen de collega’s (ds. Pieter Johannes) Mackaay (1913-2000; toen: hervormd predikant te Westerhaar) en (ds. R.) Bijlsma (zie daar) vroeg om mee te gaan. Van Duitse zijde zouden enkele predikanten bijeenkomen in de pastorie van ds. A(nton). Rosenboom (1899-1964 Neuenhaus) in Neuenhaus in de graafschap Bentheim, middelpunt van mensen die met de Bekennende Kirche sympathiseerden. De Nederlanders gingen op 10 november naar Neuenhaus en kwamen langs de gedeeltelijk afgebroken en nog in brand staande synagoge. Tijdens de ontmoeting in de pastorie kwamen er nog geregeld berichten binnen over verdere gewelddaden. De Nederlandse dominees troffen behalve Rosenboom enkele collega’s uit de omgeving van Neuenhaus aan, die allen diep onder de indruk waren van het gebeurde. Eén van hen zei: ‘Nu raken ze Gods oogappel aan, Hij zal het wreken op ons volk’. Afgesproken werd dat de Duitse predikanten de eerstvolgende zondag in de kerk openlijk voor de Joden zouden bidden’ (Jan Dirk Wassenaar).

In de oorlogsjaren schreef ds. Hugenholtz een brief aan de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk om ‘richtlijnen voor de predikanten’ te verschaffen. Zonder resultaat overigens. Het echtpaar Hugenholtz ontving op 26.2.1981 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het tijdens de oorlog onderdak bood aan vier Joden, onder wie Meijer (Menno) Denneboom (1923-1992) en zijn broer Israël (Ies) Denneboom (1920-2013), zoons van Karel Denneboom (1892-1983) en Julia Zilverberg (1896-1969) uit Zwolle, die de onderwijzer Franciscus van Westen (1899-1997),

hoofd van de christelijke Koningin Emmaschool te Zwolle, bij ds. Hugenholtz onderbracht. Bij een huiszoeking werden drie Joden gepakt en doorgestuurd naar de vernietigingskampen, maar Meijer wist te ontkomen. Eerder had Hugenholtz nog korte tijd onderdak geboden aan de Joodse schoonmoeder van zijn broer ds. Gerhard Willem Karel Hugenholtz (zie daar), Gretchen Lemkuhl-Leeuwarden, tot zij als huishoudster in huis kwam bij de hoogbejaarde ds. Henri Jacques Couvée (zie daar) in Zeist.

Het domineesechtpaar zat van 17.8.1943 tot 10.3.1944 gevangen in Amsterdam (Huis van Bewaring Weteringschans) en Vught. De vlieger/ verzetsman Carel Christiaan Steensma (1912-2006), na de oorlog hoofd Vliegdiens KLM, deelde in het HvB Weteringschans de cel met ds. Hugenholtz (die hij abusievelijk ds. 'J.A.D.' of 'Hugo' Hugenholtz noemde). Citaat uit de biografie van Steensma: *'De dominee had op de kansel iets gezegd dat de Duitsers zeer onwelgevallig was en werd daarop door hen ingerekend. Carel had zich altijd voorgenomen hem na de oorlog op te zoeken. Ze hadden afgesproken dat, als ze elkaar zouden ontmoeten, hij voor een gebraden eend zou zorgen. Dat was in de Weteringschans toen hun ideaal. Doordat de KLM, waar vlak na de oorlog zo ontzettend veel moest gebeuren, hem volledig in beslag nam is het er nooit van gekomen. Hij had geen tijd om naar een of ander dorp te rijden om de dominee op te zoeken.'* Steensma maakte wel een fraaie portrettekening van ds. Hugenholtz die in zijn biografie is opgenomen (Th.J. de Jong, p. 157). Een andere verzetsman, Ko Karssen (ca. 1917-1987) uit Hoorn, ontmoette ds. Hugenholtz in Vught: *"Het was een hard leerproces. Ik verbaasde me over discussies van gereformeerden, aanhangers en tegenstanders van prof. Schilder uit Kampen. Toen ik wat opmerkte, zeiden ze: Hou je er buiten. Jij bent hervormd. Maar ik ontmoette er ook ds. Hugenholtz van Kerk en Vrede. Ik heb lange gesprekken met hem gehad, ook met andere sociaaldemocraten en communisten. Het bracht mijn geïsoleerde wereldbeeld, dat ik van huis uit had meegekregen, aan het wankelen. In het kamp waren we met bewuste mensen één en we waren er van overtuigd dat we er gezamenlijk na de oorlog wat anders van moesten maken, een nieuw en vooruitstrevend Nederland, waarin de scheiding der geesten niet meer confessioneel zou worden bepaald, maar langs politieke lijnen. Via de Nederlandse Volksbeweging, die aan deze gedachte vorm wilde geven, ben ik na de oorlog lid geworden van de PvdA. Het is allemaal minder snel verlopen dan we gedacht hadden in het kamp Vught".* Ook na zijn ontslag uit gevangenschap zette ds. Hugenholtz zijn hulp aan individuele oorlogsslachtoffers voort. In Ammerstol werd een straat naar hem genoemd. Lit.: W.A. Brug, *Hun naam leeft voort*, 94v.; Cor Hamoen, *Geschiedenis van de Hervormde Gemeente van Ammerstol*; Ko Karssen (64): artikel *"Het Duitse proces dat gelukkig niet door kon gaan"*; Th.J. de Jongh, *'Voetsporen'* (biografie van Carel Christiaan Steensma; 2005); Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 77; Rosita Steenbeek, *Rose*, 59, 65, 81, 97, 103v., 107, 116, 121, 126, 131v., 192, 194v., 212, 221, 223v., 228, 230, 237v., 263, 280v., 286, 323; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 85v., 167, 189, 259, 391v.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 436, 581 en II, 173; Jan Dirk Wassenaar, artikel *'Ds. Bijlsma en het Lemeler Convent – Aspecten van het kerkelijk verzet nader belicht in: Overrijsselse Historische Bijdragen (127^e stuk, 2012); Yad Vashem*, 416v. en 961; H.J. Zeldenrust, lemma *'Hugenholtz, Johannes Bernardus Theodorus'* in: *Biografisch Lexicon*, V, 266v.

201. Oene Huistra

(Geboren 9.9.1903 te Scharnegoutum, zoon van veehouder Pieter Huistra en Trijntje Hogenbrug-overleden 1.8.1999 te Leeuwarden; begraven te Scharnegoutum). Studie Rijksuniversiteit Utrecht; kandidaat te Scharnegoutum (1929); hervormd predikant te Sloten (4.5.1930-1934), te Midwolda (17.6.1934-23.5.1937), te Zelhem (30.5.1937; pastorie beschadigd bij bombardement op 23.3.1945) en te Menaldum (15.6.1947-16.9.1968 wegens emeritaat); gehuwd op 23.4.1930 met **Aaltje Geziena Brouwer** (geboren 10.10.1904 te Ruinerwold, dochter van Jan Brouwer Jaczn. en Geziina Jantina Keus; beide begraven Ruinerwold-overleden 26.4.1999 te Leeuwarden). Hun dochter Trijntje Huistra (1938 Zelhem-2018 Leeuwarden; begraven in Menaldum) werd door de Hervormde Raad voor de Zending eerst als lerares, later als vroedvrouw, leidster van een verpleegstersopleiding en van vrouwenonderwijs, uitgezonden naar Nieuw-Guinea/ West-Papoea (1960-1963; 1969-2002). Volgens de heer Jan Oonk te Zelhem had het echtpaar Joodse onderduikers in huis: **Michiel Asser Benjamin (Alex) Jacob** (geboren 16.4.1914 te Zelhem, zoon van

Bernard Jacob [1887 Zelhem-omgebracht 16.10.1941 KZ Mauthausen], sinds 1925 winkelier in vleeswaren, later in rookartikelen, koffie, thee en suiker aan de Ruurloseweg 4, en van Marianne [1885 Steenderen, dochter van Asser Benjamin Aussen en Sophia Vroom-omgebracht 14.5.1943 Sobibor]-overleden 7.2.1945 KZ Gross Rosen) en zijn jonge vrouw **Helena (Lenie) Croner**, die in 1939 als Palestina-pionier uit Hamburg naar Nederland was gevlucht, besloten kort na de sluiting van hun huwelijk op 27.8.1942 onder te duiken en wel – daar moet de plaatselijke predikant van geweten hebben – onder de toren van de hervormde Lambertikerk van Zelhem. Lenie Croner werd op 3.1.1919 als zesde van de zeven kinderen van Walter Croner [overleden 29.8.1934 te Hamburg) en Jenny Meyer [overleden 10.5.1942 KZ Chelmn) geboren te Hamburg. Omdat het gezin het erg arm had na het overlijden van vader sloot Lenie zich aan bij de pioniersvereniging Gut Jägerslust te Flensburg (april 1938) en week in maart 1939 voor verdere voorbereiding op haar alija uit naar Nederland. Daar behoorde ze tot de groep van 36 Palestina-pioniers die (door bemiddeling van de predikant?) werden ondergebracht bij Nederlands-Hervormde boeren (25 van de 36 pioniers zouden de oorlog overleven). Lenie verbleef van april tot eind december 1939 op 'Erve Lansink' van de familie Gerrit Huiskes op Hasselo 7 bij Weerselo. Vervolgens bracht ze een paar dagen door bij Ru(dolf) Cohen (1889 Deventer-27.2.1945 KZ Bergen-Belsen) in Deventer, koopman en leider van de groep Palestina-pioniers (zogenaamde Deventer-Vereniging) die in Nederland een opleiding volgde in de landbouw en de veeteelt. En daarna vertrok ze naar Brummen, waar van 1939 tot 1940 ook Palestina-pioniers waren ondergebracht. In die tijd – of al eerder – moet ze Alex Jacob hebben ontmoet. Maar hun geluk zou niet lang duren: tijdens hun verblijf onder de kerktoren werd Alex ontdekt en gearresteerd. Op 24/25.9.1942 kwam hij terecht in Vught, in oktober 1942 in Westerbork en vandaar uit werd hij gedeporteerd naar Kosel, een werkkamp van Auschwitz. Op 7.2.1945 stierf hij in KZ Gross Rosen. Onderwijl was Lenie (buitenechtelijk?) zwanger geraakt en bracht in december 1943 haar zoontje Han (Johannes) ter wereld. Omdat het verblijf van moeder en kind in de tochtige toren en de winterkou niet langer mogelijk was, werden zij ondergebracht bij respectievelijk de families Gebbink en Abbink in Zelhem. Kerk en toren raakten overigens op 24.3.1945 bij geallieerde bombardementen zwaar beschadigd, maar werden van 1949-1950 gerestaureerd. Na de oorlog zette Lenie de winkel van haar schoonouders voort en hertrouwde met Johannes Hendrikus (Han) Roenhorst (13.2.1917 IJzevoorde, Ambt Doetinchem, zoon van Evert Jan Roenhorst en Johanna Hendrika Bloemers-20.12.1997). Lenie overleed op 24.4.1999 te Zelhem. Haar broers Herman en Herbert overleefden eveneens de oorlog, haar zussen Ruth, Anna Meta en broer Leopold niet.

Contact: Jan Oonk (info@janoonk.nl).

Lit.: Mariët Blokhuis, *Alle Palestina pioniers in de gemeente Weerselo* (joodsmonument); H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Overijssel*, 22; H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Gelderland*, 67; Ineke Huistra, artikel over ds. Huistra in: *Kronyck, Tijdschrift van de Historische Vereniging Deutekom* (Doetinchem) en *de Oudheidkundige Verenigingen van Salehem* (Zelhem) en *Gani* (Gaanderen), 36^e jaargang, nr. 9 (juni 2014).

202. Menno Huizinga

(Geboren 21.2.1876 te Harlingen, zoon van Jurriaan Menno Huizinga [1850 Den Burg, Texel-1913 Amsterdam], arts, vrijmetselaar en inspecteur van de volksgezondheid in het Noorden en later in Zuid-Holland; tenslotte eerste directeur van de Amsterdamse GGD, en Guurtje Koekebakker [1852 Wormerveer-1906 Eibergen]-overleden 15.1.1959 te Velp).

Menno's zuster Geertruida Alida Huizinga (1878-1952) was gehuwd met Hendrik Ernst Gerrit ter Braak (1874-1952), arts te Eibergen: zij waren de ouders van de schrijver/essayist Menno ter Braak (1902-1940), die gehuwd was met Ant Faber, dochter van 'rooie' dominee en SDAP-Tweede kamerlid Jan Lambertus Faber (1875-1958; zie ook ds. W.F.H. ter Braak en dr. F.J. Krop).

De bekende historicus Johan Huizinga (1872, zoon van Jurriaan Menno Huizinga's broer prof.dr. Dirk Huizinga [1840-1904], hoogleraar fysiologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen, en Jacoba Tonkens-1945) was een volle neef van hem. Diens oudere broer, een andere neef van Menno, de arts Jacob Huizinga (1870-1948), was gehuwd met Marianne (ook Märle, Merle) Bendien (1879-1969), dochter van de

Joodse textielabrikant Maurits Alexander Bendien (1837-1916) en Caroline Oppenheim (1845-1928) te Almelo.

Menno's tante Sina Jacobs Huizinga (1848-1901) was de echtgenote van de doopsgezinde predikant ds. Hendrik (Hein) Koekebakker (1847 Wormerveer-1890 Zwartsluis), oudere broer van Menno's moeder Guurtje Koekebakker, wier oudste zoon ds. Willem Koekebakker (1878-1954) eveneens doopsgezind predikant was en wier middelste zoon boekhandelaar Hendrik (Hein) Koekebakker (1877-1927) in tweede huwelijk in 1924 getrouwd was met Francina Henriëtte Bosmans (geboren 1880), dochter van de Joodse graveur Bosmans.

Menno Huizinga was doopsgezind proponent (24.6.1902) en predikant te Nes op Ameland (23.11.1902-19.7.1908), te Zwartsluis (27.11.1910-10.5.1914) en te Zijpe-Noord (17.5.1914-20.1.1918) en Zijpe-Zuid (24.5.1914-17.1.1918); vanaf die tijd was hij werkzaam bij de (latere) Rijksverzekeringsbank in Den Haag; in 1937 ging hij vervroegd met pensioen; in 1941 verhuisde ds. H. met zijn vrouw naar Velp. Hij was zeer sociaal bewogen en behoorde tot de antimilitaristische Tolstojanen (in 1916 zat hij enkele maanden gevangen omdat hij een jaar eerder het Dienstweigeringsmanifest had getekend) en tot de Woodbrookers-beweging te Barchem, die in 1908 een geestelijke elite bezieling schonk; gehuwd op 17.11.1902 te Groningen met **Arnolda Johanna Geertruid Sannes** (geboren 10.3.1877 te Groningen, dochter van Edo Johannes Sannes, ijzer- en brandstoffenhandelaar te Groningen, en Catharina Maria van Essen-overleden 1968 te Velp).

Haar zuster Elisabeth Sannes (1874-1940) studeerde staatsinrichting en staathuiskunde aan de Rijksuniversiteit Groningen en was een groot bewondereaar van Frederik van Eeden. Zij was in 1902 gehuwd met haar neef Goswijn Willem Sannes (1875-1930), werkzaam bij de Raad van Beroep voor ongevallenverzekering. Hij behoorde tot de links-marxistische vleugel van de SDAP en zat van 1913 tot 1939 voor die partij in de Tweede Kamer.

Mevr. Huizinga-Sannes hield gedurende de jaren 1940-1945 een uitgebreid oorlogsdagboek bij, dat nu berust bij het NIOD; zij schrijft daarin over Menno ter Braaks zelfgekozen dood: *“Maar wat ons van nabij trof was de dood van Menno ter Braak. Ook hij heeft zijn lot niet willen afwachten en in overleg met Ans (zijn vrouw) en met Wim (zijn broer), ging hij bij Wim aan huis de dood in. Dat hij gevaar zou lopen was niet denkbeeldig. De N.S.B. haatte hem om zijn scherpe pen en zijn meedogenloze kritiek op het heele Hitler-regiem. Menno kon niet leven in een land, waar hem de mond gesnoerd zou worden; hij wist, wat hem te wachten stond, als hij in handen van den vijand viel. Hij is hen vóór geweest. (...) Menno kennende, kunnen wij deze daad van hem wel begrijpen al kunnen wij nooit zeggen dat het goed was. Ik voel het altijd als iets dat een mens niet geoorloofd is”*. (Dagboek, 15 mei 1940). Het echtpaar Huizinga woonde Ter Braaks begrafenis op Oud-Eik en Duinen te 's Gravenhage bij. Hun zoon Menno Huizinga Jr. (1907-1947), was een bekend fotograaf en verzetsman (in de oorlogsjaren ontwikkelde hij zich tot een illegaal reportagefotograaf, die steeds actuele gebeurtenissen vastlegde; zijn oorlogsnegatieven zijn opgenomen in de collectie van het NIOD).

Eind juni 1942 werd duidelijk, dat de Duitsers deportatie van alle Joden voor hadden. Daarmee werden de persoonlijke dilemma's van de oorlog nog scherper zichtbaar. Het dagboek maakt op 12 juli heel eerlijk duidelijk, hoe moeilijk het zou worden Joden in huis te verbergen: “Onze hulp werd al gevraagd voor het verbergen van een moeder met 2 dochtertjes en nog een tweede moeder met 1 kind! Het is zóó moeilijk voor iedereen! Ook het verbergen van Joden is strafbaar; wordt het ontdekt, dan staan daar zware straffen op. Daardoor is het niet makkelijk mensen te vinden die daartoe bereid zijn. Ik heb voor tante Francien ons huis opengesteld, als er gevaar dreigt voor haar. Maar heel veilig is ons kleine huis niet. Ik zou haar in het kleine voorkamertje moeten opsluiten, telkens als er gebeld wordt. Niemand mag haar zien. Bij onze buurvrouw op nr. 8, dus op ons gangetje, woont een N.S.B.'er. Hoe ontzettend zwaar wordt het leven! “ Ondanks martelende angsten zouden de Huizinga's toch hun huis voor kortere of langere tijd openstellen voor verschillende Joodse onderduikers en ook was Huizinga betrokken bij het vervaardigen van vervalste persoonsbewijzen. “Nederland is één verzamelplaats van clandestiene handel en valse passchen en bescheiden geworden en eigenlijk heeft niemand gewetensbezwaren er aan mee te doen”(12 juli 1942). Hij wist ook aan papier te komen voor het illegale Vrij Nederland’.

Uiteindelijk kwam Francien Koekebakker-Bosmans op 13 mei 1943 toch terecht in de gedooptenbarak (73) van Westerbork, nadat ze op 21 augustus 1942 gedoopt was

in de Theosofische Gemeente te 's Gravenhage door ds. Pieter Vis (1893-1942) en in september 1942 'vorläufig zurückgestellt' was van deportatie (zie ds. A. Keuter; GCH).

De Huizinga's hadden al in oktober 1942 voedselpakketten naar Westerbork gestuurd, waarschijnlijk gestimuleerd door het werk van de Werkgemeenschap Doopsgezinden en Geestverwanten die onder leiding van Cor Inja (zie daar; GCH) vanuit Amsterdam en de Zaanstreek hulp aan Duitse en Oostenrijkse protestantse Joden gaf. In Den Haag zette dr. Jacob ter Meulen (1884-1962), bibliothecaris van het Vredespaleis (dat de gehele oorlogstijd open bleef), zich enorm in voor deze groep en dominee Huizinga organiseerde met en voor deze vluchtelingen Bijbelstudiebijeenkomsten. Ook was hij, via de genoemde Werkgemeenschap Doopsgezinden en Geestverwanten, betrokken bij het zoeken van doopsgezinden die bereid waren om met Duits-Joods-christelijke geïnterneerden in Westerbork correspondentie te voeren. Het dagboek zwijgt echter over deze contacten. Meer en meer werd hen duidelijk welk gruwelijk lot de Joden te wachten stond. Het dagboek stelt op 15 december 1942: "De Joden, die in Polen zitten, worden allemaal vermoord, hetzij door gevaarlijk werk in zink- en zwavelmijnen, hetzij door honger, marteling of fusillering. Terugkomen zal er wel geen een". In november moet het echtpaar vanwege de bouw van de 'Atlantikkwall' noodgedwongen naar Velp verhuizen (adres: Huize Bethanië, Jeruzalem 29). Vandaar uit bezocht ds. Huizinga Joodse vrienden in kasteel 'De Schaffelaar' te Barneveld'. In het dagboek staat op 14 april 1943 opgetekend: "Gisteren is vader naar Barneveld geweest, naar kasteel 'De Schaffelaar'. Daar zitten ongeveer 300 Joodse mensen, vrouwen en kinderen. Dat is een uitverkoren groepje; mensen die zich op één of andere wijze verdienstelijk hebben gemaakt voor de gemeenschap. 't Zijn meest intellectuelen natuurlijk, veel dokters enz. Daar zitten meneer en mevrouw van Itallie, oude vrienden van vader Huizinga, met wie wij den laatsten tijd nogal contact hadden. Ze mogen bezoek ontvangen; hebben het daar redelijk wel; hebben eenige beweegingsvrijheid" (= prof.dr. Leopold van Itallie [1866-1952], toxicoloog te Leiden, en zijn vrouw Hendrika Wilhelmina – Mien – Bernardina van Embden [1870-1959]; zij was Tweede Kamerlid voor de Vrijzinnig Democratische Bond; hun kinderen zaten ondergedoken bij Cornelis Leendert van der Louw (1904-1982) en Sjoukje Jantje van der Louw-Eker (1901-1984), de ouders van de latere PvdA-politicus André van der Louw (1933-2005), hoewel dochter Janneke van Itallie ook nog enkele weken bij de Huizinga's ondergedoken heeft gezeten (dagboek d.d. 18.8.1942): Ds. Huizinga sprak er ook over met mevr. mr. Bertha Bakker-Nort (1874-1946), die eveneens Tweede Kamerlid voor de V.D.B. was geweest. Zij overleefde de oorlog – net als het echtpaar Van Itallie – maar twee van haar zussen kwamen om in Auschwitz.

Op 4 september 1944 werd Marianne Huizinga-Bendien (1879-1969) met alle gedoopte Joden, 'Barnevelders' (onder wie ook het echtpaar Van Itallie en mevr. Bakker-Nort) en de 'Alte Kampinsassen' naar Theresienstadt gedeporteerd. Gelukkig wisten zij daar de oorlog te overleven.

Kort na de bevrijding van Velp organiseerde ds. H. een synagogeviering voor ondergedoken Joden en Joods-Canadese soldaten: "Op een avond kwam hier in huis een Canadeesche Rabbi, die graag een godsdienstoefening wou houden voor de Joden uit zijn Regiment en voor de ondergedoken Joden. Hij was hier gekomen omdat de man van de 13 J. (een klein huis waar 13 Joden ondergedoken hadden gezeten! AGH), meende, dat dit huis wel een gelegenheid bood. Maar dat is niet zoo: alles is hier vol! Vader raadde 'Avondzon' aan; daar is een mooie Aula en besprak het toen met de direktice, die er dadelijk voor te vinden was. En zoo heeft daar een Joodsche bijeenkomst plaats gehad, onder leiding van Captain J.B. Rose, Jewish Chaplain van het Canadeesche leger. Aan het slot werd het Wilhelmus gezongen".

Archief: app. Laurens.

Lit.: Marianne (Merle) Bendien, *In memoriam Menno Huizinga in: Doopsgezind Jaarboekje* (1960), 14v.; Martha Beuckens-Vries, *Uit de schaduw in het licht*, Cap. IV; Léon Hanssen, *Want alle verlies is winst*, deel I, 54; Alle G. Hoekema, *Een oorlogsdagboek van een Haagse predikantenvrouw, Doopsgezinde Bijdragen 34* Amsterdam, 2008), 105-126.

203. Meinard Albert Hijlkema

(Geboren 22.6.1889 te Sneek, zoon van de commies titulair bij de PTT Meine Meines Hijlkema en Doetje Alberts Prins-overleden 11.2.1954 te Almelo).

Proponent (1915); voorganger afdeling-Brielle van de Nederlandse Protestanten Bond; doopsgezind predikant te Oudebiltzijl (1915-1922), Veendam-Wildervank (16.4.1922-27.10.1926), Drachten-Ureterp (1926-1935), Westzaan (1935-1947) en Bolsward (1947-1.5.1951 wegens emeritaat. Gehuwd met **Neeltje Elisabeth Hansen** (geboren, dochter van huisknecht Johannes Hendrikus Hansen en Geertje Bakker-overleden).

Haar zuster Elisabeth Hansen (geboren 1897) was gehuwd met de arts dr. Gosen Wicher Nicolaas van der Sleen (1889-1974).

In Westzaan onderhoudt Cees Buijs, zoon van Jacob – Jaap – Buijs (1888-1960), rechterhand en vertrouwensman van Walraven van Hall (1906-1945), de ‘bankier van het verzet’ en als ‘Jan Tabak’ het Nationaal Steunfonds-hoofd in de Zaanstreek en Waterland, een netwerk via de dominees Hylkema en Bergman (= ds. E.P. Borgman; zie daar) en het echtpaar Zaaijer, dat door de jaren heen zo’n vijftig mensen aan huisvesting helpt (Erik Schaap).

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje 1955*; Erik Schaap, ‘Vrijgevochten’: *De Zaanstreek in de Tweede Wereldoorlog* (7).

204. Oepke Trinus Hylkema Drager *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 18.6.1902 te Amsterdam, zoon van Bonne Sjoukes Hylkema en Trijntje Oepkes Couperus-overleden 7.11.1988 te Bilthoven).

Ds. Hylkema was een jongere broer van Sjoukje Grietje Hylkema (1897-1973), die getrouwd was met ds. Willem Mesdag (1896-1975; zie daar); beide waren verre familieleden van ds. Tjeerd Oeds Ma Hylke Hylkema (zie daar).

Proponent 22.6.1926; doopsgezind predikant te Terschelling (28.8.1926-10.9.1928), Almelo (17.9.1928-21.11.1939), Bussum-Naarden (3.12.1939-1944); en 's Gravenhage (1.4.1944; opvolger van ds. A. Keuter (zie daar), die toen gevangen zat; ds. Hylkema leidde op 1.7.1945 de dienst ter gedachtenis aan zijn overleden collega-2.7.1967 wegens emeritaat); gehuwd 1) op 21.7.1926 te Amsterdam met **Johanna (Jo) Wilhelmina Francisca Latisch** (geboren 16.2.1905 te Amsterdam, dochter van Johann Frans Latisch en Anna Christina Zeijde-overleden 21.10.1987 te Amsterdam; gescheiden 11.10.1934; op 8.4.1936 te Almelo hertrouwd met Derk Albertus van Aalderen, geboren 4.3.1898 te 's Gravenhage, zoon van Albertus Derk van Aalderen en Jannigjen van Eekeren-overleden 18.12.1954 te Amsterdam, die eerder gehuwd was met Wilhelmina Maria Vetter, geboren 15.6.1903 te 's Gravenhage, dochter van Jacob Jan Vetter en Jeanette Elisabeth van Rosmalen-overleden 13.7.1933 te Almelo). Ds. Hylkema trouwde 2) in mei 1935 te Bilthoven met **Jacoba Heybroek** (geboren 30.5.1913 te Bilthoven, dochter van Jean Heijbroek en Helena van der Zande-overleden 24.1.2005 te Bosch en Duin).

De predikant was actief in het verzet, hielp Joodse en niet-Joodse onderduikers en maakte deel uit van de ‘Groep-Packard’ die – aangestuurd door het Bureau Inlichtingen in Londen – pogingen ondernam om een netwerk van geheime zenders te realiseren voor de telegrafische berichtenwisseling tussen bezet Nederland en Londen, zo bijvoorbeeld de geheime zender Vox-Pop (van Vox populi = ‘de stem van het volk’), die contacten onderhield tussen het College van Vertrouwensmannen in Nederland en de regering in Londen.

Archief: app. Laurens e.d.

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* (1990), 7v.; Alle G. Hoekema, *Doopsgezind Den Haag tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 141; Gerlof D. Homan, *Nederlandse Doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, artikel in: *Doopsgezinde Bijdragen (Nieuwe Reeks)* 21, 179, 186, 193; *Mennonite Encyclopedia*, II, 69; J. Nooter, *In memoriam Oepke Trinus Hylkema* (18 juni 1902-7 november 1988) in: *Doopsgezind Jaarboek* 84 (1990), 7v.

205. Tjeerd Oeds Ma Hylke (Tjeerd) Hylkema

(Geboren 16.6.1888 te Leek, zoon van de onderwijzer en Rijkszuivelconsulent Hylke Bonnes Hylkema en Janke Tjeerds Oedsma; NB de ambtenaar van de Burgerlijke Stand in Leek maakte de fout, om de achternaam van zijn moeder, Oedsma, opgesplitst als voornamen in te schrijven!-overleden 12.9.1962 te Zeist; begraven Gemeentelijke Begraafplaats ‘Rusthof’ te Amersfoort-Leusden).

T.O.M.H. Hylkema was een ver familielid van Sjoukje Grietje Hylkema, getrouwd met ds. Willem Mesdag (zie daar), en ds. Oepke Trinus Hylkema (zie daar); zijn oom, ds. Cornelis Bonnes Hylkema (1870-1948), was een notoire NSB'er, schrijver van “*Het Nederlandsch Fascisme*” en gehuwd met Goverta de Clerq (1877-1948),

achterkleindochter van de bekende Réveil-man Willem de Clerq (1795-1844); hun zoon dr. Govert Willem Hylkema (1911-1971), arts te Haarlem, was eveneens een felle NSB'er en schreef het antisemitische boek "*Ras en toekomst*" (1941); diens neef Govert Willem Adriaan de Clerq (1909-1989) daarentegen was een verzetsheld, die neergeschoten geallieerde vliegers hielp ontsnappen en daarvoor onderscheiden werd met *The King's Medal for Courage in the cause of Freedom*.

Ds. T.O.M.H. Hylkema studeerde theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, het Doopsgezind Seminarium (1908-1912) en aan het Internationale Quaker Centrum te Birmingham; proponent 20.6.1911 en vervolgens doopsgezind predikant te Giethoorn (28.1.1912-januari 1929), te Amersfoort-Baarn-Bilthoven (3.2.1929-26.2.1936) en te Amsterdam (3.5.1936-1.4.1948); wegens gezondheidsklachten vervroegd emeritus: 1.4.1949; hij was de grondlegger van de Vereniging voor Gemeentedagen van de Doopsgezinden in Nederland, later de 'Elspeetsche Vereniging' geheten, en nam het initiatief tot het stichten van het Nederlandse 'Woodbrookerhuis' te Barchem (12.1.1917). Al in 1920 zette hij zich in ten behoeve van vervolgte Russische doopsgezinden, die dankzij zijn inspanningen naar Canada, De Verenigde Staten of Zuid-Amerika konden vertrekken, èn voor de verzorging van de door hem listig over de grens gebrachte Mennonieten uit de Oekraïne; ook stichtte hij het Fries Doopsgezinde Broederschapshuis 'Fredeshiem' op de Woldberg ten noorden van Giethoorn (1929); tenslotte was hij nog voorzitter van de Doopsgezinde Vredesgroep en oprichter van het Doopsgezinde Vredesburo; gehuwd op 6.1.1912 te Utrecht met **Jacoba Adriana van der Breggen** (geboren 3.8.1887 te Sassenheim, dochter van Jacobus Adrianus van der Breggen, assistent-resident in NOI, en Wilhelmina Maria van der Breggen-overleden 17.1.1962 te Zeist).

Vanaf 1937 verleende ds. Hylkema ook hulp aan door het Naziregiem vervolgte Joden in Duitsland. Hij bezocht op 29.11.1938, drie weken na de *Reichskristallnacht*, samen met de gereformeerde jurist en ARP-politicus prof.dr. Victor Henri Rutgers (1877-15.2.1945 in de gevangenis van Bochum) en de hervormde predikant dr. Johan Christiaan Wissing (1888-1939; zie daar) namens het '*Protestants Hulpcomité voor Uitgewekenen om Ras of Geloof*', een Quakercentrum voor vluchtelingen en de '*Kirchliche Hilfsstelle für evangelische Nichtarier*' van Probst Heinrich Grüber (1891-1975) in Berlijn. Uiteraard waren dat geheime bijeenkomsten. Hylkema stichtte vervolgens het '*Doopsgezind Hulp Bureau voor hulpwerk in mobilisatie- en oorlogstijd*' en verzorgde het onderdak voor en het transport van tientallen (half-)Joodse kinderen naar Engeland (1939).

In de oorlogsjaren *trachtte hij* (= ds. Hylkema) *tevergeefs één van zijn Joodse gemeenteleden, Catharina Eva Philips* (geboren 5.5.1925 te Amsterdam, dochter van Lina Koe [1891 Amsterdam-23.11.1942 Auschwitz], in 1930 gescheiden van Philip Philips [1876-1931], *te redden. Ze was maar 17 jaar en zat in Westerbork. Op 11 november 1942 ging ze naar Auschwitz waar ze enige dagen later is omgekomen*".

Verder gaf hij steun aan Joodse onderduikers, organiseerde zendingen van levensmiddelen naar Nederlanders in de Duitse gevangenissen. Zie daarvoor m.n. het verhaal van Floris Bakels: hij ontving in KZ Natzweiler een pakket van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit te Amsterdam met de hartelijke groeten van ds. Hylkema en mevr. Anna Maria [Annie] le Cosquino de Bussy-Van der Lelie (1888-1954; begraven 10.6.1954 Begraafplaats 'Te Vraag', Amsterdam Oud-Zuid). Mevrouw le Cosquino de Bussy-Van der Lelie was verpleegster en verzetsvrouw en was op 24.11.1919 in Londen gehuwd met Constant [Con] Louis le Cosquino de Bussy (1.9.1883 Amsterdam-9.3.1954 Amsterdam; gecremeerd Driehuis-Westerveld), directeur van N.V. J(acob) H(erman) de Bussy (ze waren op 5.6.1952 gescheiden van tafel en bed). Dr. L. de Jong vermeldt haar inspanningen uitgebreid, maar verwisselt haar naam in het naamsregister abusievelijk met die van haar echtgenoot. Ds. Hylkema was hun pleitbezorger in Amsterdam en regelde in de hongerwinter als centraal leider van de noodvoeding van de kerken in Amsterdam voedseltransporten uit Friesland. In Giethoorn werd de 'Hylkemaboulevard' naar hem genoemd.

Archief: app. Laurens e.d.

Bibl.: *Fredeshiem, herinneringen van ds. T.O. Hylkema* (Steenwijk, 1960).

Lit.: Floris Bakels, *Nacht und Nebel*, 198 en 333; *Doopsgezinde Bijdragen*, Nr. 41, 157; *Doopsgezind Jaarboekje* (1963), 17-20; Alle G. Hoekema, 'Bloembollen' voor Westerbork; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 179, 184v., 192; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VIII, 871, 874, 886-891, 895, 922; Ben van Kaam, *De dominee gaat*

voorbij, 170; G. Kater, *In memoriam ds. T.O.M.H. Hylkema*, in: *Algemeen Doopsgezind Weekblad*, d.d. 29.9.1962; J.M. Leendertz, *Wie ons ontvielen in: Doopsgezind Jaarboekje 1963*, 17-20; *The Mennonite Encyclopedia II*, 869 en V, 409; Klaas Prins, *Het was God zelf die de tijd deed rijpen*; K.D. Prins, *Tjeerd Oeds Ma Hylke Hylkema (1888-1962)* in: *Historische Mededelingen van de Historische Vereniging Steenwijk en Omstreken*, jrg. 22 (2005) nr. 4, 106-118; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 174; Website 'Wie is wie in Overijssel'.

206. Abraham Hijmans

(Geboren 5.11.1889 te Overschie, van Joodse origine: zoon van de manufacturier Willem Hijmans en Margaretha Elizabeth Hans-overleden 1964).

Kandidaat te Overschie (1916), ethicus en hervormd predikant te Goudswaard (16.7.1916 -31.10.1920), te Thamen aan de Amstel (1920-1928), te Nijverdal (2.12.1928-17.2.1946) en te Amsterdam (ziekenhuispredikant 24.2.1946-30.4.1955 wegens emeritaat; woonde Beethovenstraat 124-III); gehuwd op 28.6.1916 te Overschie met **Adriana van Dam** (geboren 19.2.1888 te Overschie, dochter van Adrianus Johannes van Dam en Cecelia van den Berg-overleden).

Ds. Hijmans maakte deel uit van de organisatie van ds. Leendert Overduin (zie daar) te Enschede. *'Tijdens de oorlog was zijn huis in Nijverdal een veilig onderkomen voor onderduikers. Zij hele gezin was betrokken bij de ondergrondse. Met gestolen levensmiddelenkaarten zorgde de familie voor voedsel en de bezorging ervan op de adressen in de buurt'*.

Om die reden ontving ds. Hijmans op 13.3.1997 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding, met name omdat hij onderdak had geboden aan Wiesje (Lea) Samuel-de Lange (1938-2013; zie ook ds. R. Hamming) en haar ouders manufacturier David Simon Samuel Prins (1902-1975) en Betje Pagrach (1911-2005) uit Nijverdal; voor haar zusje regelde hij een andere onderduikplek. Ook de zuster en zwager van ds. Hijmans, Maria van Dam-Hijmans (1889 Nieuw-Lekkerland-1969) en Cornelis van Dam (1891 Overschie-1966 Ede) werden erkend als 'Rechtvaardigen onder de volken' omdat zij vanaf 7.4.1943 tot aan de bevrijding de Duits-Joodse onderduiker Walter Leopold Baer (geboren 17.9.1924 Karlsruhe; student, op 4.9.1953 genaturaliseerd tot Nederlander) in huis namen. Andere vervolgte Joden verbleven kortere tijd in huize-Van Dam, zo Elfriede Häusler (nu: Shulamith Lurie in Israël), pleegkind van Isaac Salomon de Jong (1901 Almelo-4.6.1943 Sobibor) en Rosali Goldsmit (1902 Nieuw-Schoonebeek-4.6.1943 Sobibor). De oudste zoon van de Van Dams dook onder bij zijn oom in Nijverdal nadat hij voor de 'Arbeitseinsatz' was opgeroepen.

Contact: dr. Bela Ruth Samuel Tenenholtz Ph.D. (ruthaifa@bezeqint.net).

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 74; *Halte Grote Kerk Nijverdal*; Bas Hoogwerf, *Het volk aan Abraham ontsproten*; *Yad Vashem*, 387 en 927 (niet vermeld als predikant in de lijst van *Yad Vashem*).

207. Cornelis (Cor) Poulis Inja

(Geboren 27.7.1903 te Zaandam, zoon van een doopsgezinde

sigarenmaker Poulis Inja en Trijntje Veldhuizen-overleden 23.10.1989 te Baarn).

Doopsgezind predikant in algemene dienst; zijn ouders waren aangesloten bij de Oostzijdergemeente te Zaandam; hij begon zijn werkzame leven als 'stokkenjongen' bij Dekker's Houthandel aldaar; hij volgde er catechisatie en was lid van het doopsgezinde zangkoor en de pas opgerichte Doopsgezinde Jongerenbond; daarnaast werd hij actief lid van de Algemene Nederlandse Geheel Onthouders Bond (ANGOB) en de Transportarbeiders-bond.; door toedoen van de doopsgezinde predikanten J.M. Leendertz (zie daar) en T.O. Hylkema (zie daar) kwam Inja onder invloed van het religieus socialisme en het pacifisme; dat leidde ertoe dat hij zich op 25.5.1925 als dienstweigeraar meldde bij de kazerne in Amersfoort en als gevolg daarvan verbleef hij acht maanden in de strafgevangenis van Scheveningen; op 20.11.1925 kwam hij vrij, maar mocht niet meer bij zijn oude werkgever terugkeren; als los werkman kon hij aan de slag bij het houtzaag- en schaaftbedrijf 'De Prins van Oranje' te Zaandam en deed in 1929 mee aan de grote houtstaking aldaar; begin jaren '30 werd hij lid van het Comité Socialisme en Kerk van zijn vriend en leidsman ds. Frits Kuiper (zie daar); terzelfdertijd leerde hij via een mededienstweigeraar in Hilversum zijn toekomstige vrouw kennen: de lerares in het nijverheidsonderwijs **Ellen Justine Weijl** (geboren 13.7.1903 te Enschede, dochter van de socialistisch denkende Joodse fabrikant Justus Weijl [1876-1913] en Clara Geertruida Coronel-overleden 1.10.1968 te

Baarn); Ellen en haar moeder waren inmiddels doopsgezind geworden; Cor en Ellen trouwden 14.5.1930 te Hilversum en vestigden zich te Zaandam (Kweekerstraat 10). Cor zette zich vanaf 1933 in voor de opvang van Joodse en andere vluchtelingen uit Duitsland en Oost-Europa; op 20.3.1940 stichtte hij samen met anderen de *Zaandamse Werk-gemeenschap van Quakers en Doopsgezinden (WQD)*, later *Werkgroep van Doopsgezinden en Geestverwanten (WDG)* geheten; hij was aanvankelijk secretaris, later voorzitter van de Zaandamse afdeling. Tot deze gemeenschap behoorde ook Geertruida (Geertje) Pel-Groot (13.9.1889 Amsterdam-20.2.1945 KZ Ravensbrück), weduwe van Wijbrand Pel, eigenaar van de ZAAKO-Ouwelfabriek in Zaandam, Prins Hendrikstraat 139 te Zaandam, die in juli 1942 de Joodse baby Marion Swaab (dochter van Hijman Swaab en Betsy Groenteman, die beide de oorlog overleefden) in huis nam. In maart 1944 bleek ze te zijn verraden door de overbuurman Hendrik van der Kraan (ex-politieman en lid van de Kolonne-Henneicke) en moest ze zich met het kind melden op het bureau van de *Sicherheitspolizei* aan de Euterpestraat te Amsterdam. Ze ging alleen omdat ze door onder te duiken anderen niet in gevaar wilde brengen. Haar dochter Trijntje kon het kind – met hulp van Cor Inja – onder brengen bij de familie Keizer aan de Westenderdijk in Zaandam. Ze overleefde de oorlog. Mevr. Pel werd gearresteerd en via Kamp Vught naar Duitsland overgebracht. Ze overleed op 20.2.1945 in KZ Ravensbrück. In de Doopsgezinde Vermaning te Zaandam bevindt zich een gedenksteen te harer nagedachtenis. In de meidagen van 1940 had Cor Inja zich al ingezet voor de slachtoffers van het bombardement van Rotterdam: hij zamelde kleding en huisraad voor hen in en bezorgde 40 kinderen een tijdelijk onderkomen in de Zaanstreek; vanaf september 1940 begin hij samen met anderen pakketten te versturen naar de 80 ‘niet-arische’ christenen in kamp Westerbork; op 14.1.1942 werd hij gedwongen met zijn Joodse vrouw naar Amsterdam te verhuizen en raakte daardoor ook zijn baan kwijt; bij uitzondering mochten ze wel hun inboedel meenemen en vestigden ze zich in het huis van Ellens tante aan de Govert Flinckstraat 254.

Cor kwam in contact met Jacoba van Tongeren (1903-1967; zie ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Krebs, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik), die de leiding had over de *verzetsgroep 2000*; op voorstel van ds. Frits Kuiper (zie daar) en mr. Gerardus Hendricus Slotemaker de Bruïne (1899-1976; zie ds. M.C. Slotemaker de Bruïne) werd Cor vrijgesteld om voor *Groep 2000* te werken; hij opereerde onder nr. 901, bezocht hervormde classes en betrouwbare predikanten van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Doopsgezinde Broederschap in Noord- en Zuid-Holland, zamelde geld in voor het werk onder de protestantse joden en zoekt onderduikplekken voor joodse en andere onderduikers; tenslotte legde hij verzetscontacten en verkende objecten van de vijand; ook verstuurd hij met hulp van de doopsgezinde levensmiddelenfabrikanten Honig en Verkade pakketten naar gevangenen in de Naziconcentratiekampen; zijn vrouw Ellen gaf (onder nr. 901^e) in die tijd leiding aan sociale activiteiten van de WDG, o.a. hulp aan arme gezinnen, vrouwen wie man gevangen zat en zorgde m.n. voor Duitse gemengd-gehuwde Joden die in juli 1943 van Westerbork naar Amsterdam mochten vertrekken; daartoe werd onder Cor's leiding een bureau gevestigd in de Nieuwe Kerk te Amsterdam (later Doopsgezinde kerk aan het Singel) waarvan Cor de leiding had; om die reden en om veilig te kunnen reizen werd hij per 1.7.1943 door de kerkenraad van de Doopsgezinde Gemeente van Edam aangesteld als doopsgezind hulpprediker naast de eigen predikant, ds. Aafke Leistra (zie daar); later werden ook pakketten verstuurd naar de achtergebleven protestantse Joden, met name naar hen, die nooit iets kregen; tenslotte werden de acties nog uitgebreid naar andere Joden in Bergen-Belsen en Theresienstadt; het ‘kerkstempel’ zorgde meestal voor goede ontvangst; nadat in het voorjaar van 1944 twee naaste medewerkers waren opgepakt doken Cor en Ellen onder in het gezin van wiskundeleraar ir. Albert E. Bosman (1891-1961) en Martha Bosman-Specovius aan de Van Heemstralaan 45 te Baarn (zij waren vrienden en geestverwanten van de pedagoog Kees Boeke (1884-1966; zie ds. F.J. ter Beek en ds. A.R. de Jong) en betrokken bij diens ‘Werkplaats’); daar trad Inja op als hulppredikant van het Rode Kruis afdeling Baarn en als geestelijk verzorger onder de vluchtelingen uit Arnhem; op 12.1.1945 bevestigde de Algemene Doopsgezinde Sociëteit dat Cor als volledig predikant was aangesteld ‘in het bijzonder belast met de geestelijke verzorging van geëvacueerden’. Hij bleef wonen in Baarn (Nicolaas Beetslaan 10). Per 1.5.1947 werd Cor Inja aangesteld tot tweede secretaris van de Doopsgezinde Vredesgroep die zich vooral inzette voor de begeleiding van dienstweigeraars; later

ontving hij officieel vanwege het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen het verzoek om de begeleiding en geestelijke verzorging van dienstweigeraars op zich te nemen; in 1973 nam hij afscheid van de Vredesgroep en beëindigde zijn werk voor defensie; hij woonde toen al één jaar samen met zijn oude vriendin Elisabeth (Lies) Levinson (1911-1996); in 1978 werd hij nog hulpprediker in Baarn voor pastoraal werk in het bejaardentehuis.

Bibl.: *Geen cel ketent deze dromen – Een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja geschreven in gevangenschap van 25 maart tot 19 november 1925*; *De konsekwentie van het fascisme* in: *Brieven van de Vereeniging voor Gemeenschapsdagen van Doopsgezinden* 16 (1933), 214v. Archief: App. Laurens e.d.

Lit.: Floris Bakels, *Nacht und Nebel*, 333; *Doopsgezinde Bijdragen*, Nr. 1, 155vv.; *Doopsgezind Jaarboekje* 85 (1991), 7v.; Frits Groeneveld, *Driekwart*, 22vv.; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 170, 184, 192; Pim Ligtvoet, 'Ik heb al een heel tijdje niets van me laten horen', 187v., 222; Hanneloes Pen, *Een gegeven leven. Een Zaanse vrouw, een Joodse baby en een daad van verzet*; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 96, 137, 404v., 416 en 466.

208. Carl Diederich Israël Sr.

(Geboren 2.9.1878 te Franeker, zoon van hoofdonderwijzer Carl Diederich Israël en Cornelia van Paddenburgh-overleden 1.1.1951 te Hattem); ook zijn broers Petrus Johannes Israël (1881-1960), Theodorus Jacobus Hermanus Israël (1883-1957; zie daar) en Johann Heinrich Christiaan Israël (1886-1974) waren hervormd predikant; zijn zuster Wilhelmina Catharina Israël (1875-) was gehuwd met ds. Jan Buenk (1873-1927), de vader van ds. Louis Buenk (zie daar)

Kandidaat te Utrecht; hervormd predikant te Ommeren (17.6.1906-13.5.1917), te Koudekerk aan de Rijn (20.5.1917-5.2.1928) en te Hattem (12.2.1928-1.5.1944); emeritus: 30.4.1944. Gehuwd 1) op 29.8.1907 te 's Gravenhage met **Adriana Maria**, beide begraven te Hattem (geboren 17.4.1885 Willemstad, dochter van Adriaan Luteijn Sr., telegrafist, en Pieterella Adrianna Vorstheugel la Brand-overleden 23.3.1946 Zwolle).

Zij was een zuster van ds. Adriaan Luteijn Jr. (1880-1961), die gehuwd was 1) met Maria Nijhuis (ca. 1879-1909), dochter van ds. Gerhardus Nijhuis en 2) op 4.10.1948 te Hattem met Christina de Bruin (geboren 6.12.1880 te Rotterdam, dochter van boekhandelaar Christiaan de Bruin en Cornelia (Cor) Antonia Scheffers-overleden 15.5.1951 te Zwolle). En een jongere broer was ds. Adriaan Cornelis Mattheus Luteijn (1893 Geertruidenberg-1974 Groningen) hervormd predikant te Heinenoord, Rijnsburg en Groningen en gehuwd met Lambert Berendina Slagter (1898 's Gravenzande-overleden); zij waren de ouders van de student en verzetsman Cornelis Mattheus Luteijn (8.8.1921 Rijnsburg-omgekomen 21.6.1943 Wittenberge; begraven Nationaal Ereveld Loenen, nr. E 656).

Op 4.3.1942 werd ds. Israël gearresteerd vanwege zijn naam; een maand later werd hij vrijgelaten. Hij hielp de Joodse onderduiker Bram de Jong (= Avraham Jinon in Israël; zie artikel in 'Trouw' d.d. 29.9.1984 en ook ds. E.L. Smelik).

Lit.: H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 237, 247, 251 en 579.

209. Theodorus Jacobus Hermanus (Ko) Israël

(Geboren 2.11.1883 te Hoorn, zoon van hoofdonderwijzer Carl Diederich Israël en Cornelia van Paddenburgh-overleden 25.3.1957 te Deventer; begraven te Bemmelen), ook zijn broers ds. Carl Diederich Israël (1878-1951; zie daar), ds. Petrus Johannes Israël (1881-1960) en ds. Johann Heinrich Christiaan Israël (1886-1974) waren hervormd predikant; zijn zuster Wilhelmina Catharina Israël (1875-) was getrouwd met ds. Jan Buenk (1873-1927), vader van ds. Louis Buenk (zie daar).

Hervormd predikant te Feerwerd (1914), te Nieuw-Weerdinge (13.5.1917-18.8.1918), te Wadenhoijen (1918-), te Gramsbergen (30.1.1924-27.11.1927) en te Angerlo en Bemmelen. Gehuwd 1) op 8.1.1914 te Wijhe met **Machtilda Johanna (Jo) Koldewijn** (geboren 2.2.1880 te Dordrecht, dochter van Teunis Koldewijn en Hendrika [Gerritsen] Timmer-overleden 25.9.1937 te Bemmelen; begraven te Bemmelen) en 2) met **Anna Margaretha van Maanen** (geboren 16.10.1892 te Gramsbergen, dochter van de arts Gerrit van Maanen en Johanna Hendrika Rijks-overleden 19.11.1973 te Arnhem; begraven Begraafplaats-Zuid, Oosterbeek). De 'Ds. Israëlstraat' in Bemmelen is naar hem genoemd.

Ds. Israël verborg vanaf eind 1943 de Joodse Estella Zippora (Stella) Kater-van Dam (1917 Groningen-2012), echtgenoot van Philips-employé Henri Kater (1908-1982) uit Eindhoven, die eerder met haar ouders, confectiefabrikant Arnold van Dam (1886-1950) en Rosa Johanna Serphos (1893-1965), ondergedoken had gezeten in Beesd, hoogst waarschijnlijk op het landgoed Mariënwaerd aldaar, eigendom van dr. Wolter Frans Frederik Baron van Verschuer (1891-1952) en Willemine Louisa Maria Barones van Verschuer-Van Heemstra (1899-1971). Zij waren de ouders van de politicus mr. Otto Willem Arnold Baron van Verschuer (1927-2014), o.a. voorzitter van de Christelijk-Historische Unie en buitengewoon lid van de Raad van State (zie ook ds. W.J.M. Geursen).

Lit.: Geert C. Hovingh en Annemarie van IJsendoorn, *Over het hoofd gezien*, 8, 10vv., 13vv.20v., 24, 26vv, 30vv., 36, 38, 56, 58, 62, 64v., 77v.; Lex Kater, *Het geheim van Adderhorst*.

210. Willemina Hendrika's Jacob-Vaillant

(Geboren 26.1.1909 te Rotterdam, dochter van Hugo Vaillant, directeur van de Dordrechtse Bank, en Willemina Hendrika Gleichman-overleden 4.5.1981 te Oegstgeest; begraven Oude Algemene Begraafplaats te Doorn, 1^e klasse, 1^e soort, M 111). Remonstrants proponent (18.5.1935); remonstrants predikant te Katwijk aan Zee. Ds. 's Jacob-Vaillant was nauw betrokken bij het onderduikerswerk in Leiden; ze was gehuwd op 15.1.1938 te 's Gravenhage met **Willem Hugo 's Jacob** (geboren 8.7.1903 te Assen, zoon van mr. Charles Mari 's Jacob, substituut-officier van justitie te Almelo, en Adriana Catharina Mees-overleden 30.9.1954 te Katwijk), directeur van de Chemische Industrie te Katwijk.

Zijn broer, de Rotterdamse advocaat, plaatsvervangend griffier bij de arrondissementsrechtbank aldaar en lid van het verzet mr. Rudolf Pieter 's Jacob (geboren 8.9.1905 Almelo), werd samen met Anne Anton Bosschart (geboren 1897 Paramaribo, Suriname), directeur van een reclamebureau, en Cornelis van der Vegte (geboren 1900 Amsterdam), directeur van het advertentiebedrijf van de Arbeiderspers, op 29.9.1941 gefusilleerd op de Bussummerheide bij Crailo, omgeving van Laren. Twee verre familieleden kwamen ook om in de oorlog: Frederik Bernhard 's Jacob (geboren 1907 als zoon van Willem Hugo's achterneef ir. Frederik 's Jacob, wethouder van Baarn) sneuvelde als eerste luitenant op 14.5.1940 bij Dordrecht, en André René de Normandie 's Jacob (geboren 1921 te Ermelo als zoon van een andere achterneef Herman Theodoor 's Jacob, burgemeester van Rotterdam) kwam op 6.2.1945 als student en verzetsman om in het concentratiekamp Neuengamme.

Het echtpaar 's Jacob was zeer actief bij het onderbrengen van Joodse onderduikers. Zo stonden ze kennelijk in nauw contact met ds. K.H. Kroon (zie daar) en schrijft Jobien P. van der Laan-Boelens (1914-1993), echtgenote van Rijnsburgse huisarts Edzard Eberhard van der Laan (1910-1983; zij waren de ouders van wijlen burgemeester Eberhard van der Laan [1955-2017] van Amsterdam en beide zeer actief in het verzet): *“heel veel Joodse landgenoten kwamen (naar Rijnsburg; GCH) via de heer en mevrouw 's Jacob-Vaillant of via de heer en mevrouw C.P. van Egmond”* (zie ook ds. D.P. Kalkman).

Lit.: ds. G. Bos (oud-gevangenispredikant cellenbarakken “Oranjehotel”, Scheveningen), *Doodencel 601* (herdenkingsrede 1946), 4; J.P. van der Laan-Boelens, *In antwoord op je vragen*, 24.

211. Prof.dr. Harm Jan Jager

(Geboren 16.2.1900 te Appingedam, zoon van Derk Jan Jager, zeeman en manufacturier, en Martje Alberts Dijkema-overleden 25.1.1988 te Zwolle; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats Kampen, Bovenbroeksweg (West). Studie theologie Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; gereformeerd predikant Jutrijp-Hommerts (14.10.1928-7.2.1932; hij werd er opgevolgd door ds. A.M. Wymenga [zie daar] en ds. J.L. van Apeldoorn [zie daar] en Voorthuizen (21.2.1924-27.10.1946, toen hij met de Vrijmaking meeding en geschorst werd); gereformeerd-vrijgemaakt predikant te Voorthuizen (1946-1948 wegens emeritaat); daarna hoogleraar nieuwtestamentische vakken aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt aan de Broederweg te Kampen (1948-1966); om gezondheidsredenen met vervroegd emeritaat. Daarna sloot hij zich aan bij de Nederlands Gereformeerde Kerken. Gehuwd op 11.10.1928 te Appingedam met **Fredrika Bolt** (geboren 1.5.1900 te Onderdendam, Gemeente Bedum, dochter

van Klaas Bolt, hoofd van de Christelijke ULO School, en Jentje Eikelboom-overleden 14.5.1982 te Kampen; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats te Kampen). “In 1944 werd hij (= dr. A. Dondorp, zie daar) samen met de gereformeerde predikant van Voorthuizen, ds. H.J. Jager (1900), gearresteerd: een onderduiker had een lijstje op zak met de naam en het adres van beide predikanten, als mensen die voor onderduikadressen zorgden. De twee predikanten zaten van 27 januari 1944 tot 1 maart 1944 gevangen in het kamp te Vught” (J. Ridderbos).

Lit.: J. van Bruggen, lemma ‘Jager, Harm Jan’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 280; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 237; George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 190; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 31.

212. Johann Carl Marius Jansen

(Geboren 25.8.1893 te Amsterdam-overleden 23.12.1983 te Brielle; begraven Oude Algemene Begraafplaats, Brielle).

Hervormd predikant te Made & Drimmelen (1920-1924), Terhorne (1924-1927), Zevenhuizen (4.9.1927-8.11.1931), IJlst (15.11.1931-1947); hervormde pastorie Eegracht 43, IJlst en Brielle (21.12.1947-26.4.1959 wegens emeritaat); daarna nog hulpprediker te Holysloot; gehuwd op 30.9.1920 te Amsterdam met **Emmerantia Maria Elisabeth Mulder** (geboren 28.7.1895 te Amsterdam, dochter van kruidenier/ handelsvertegenwoordiger Dirk Mulder en Maria Elizabeth Wiegand-overleden 5.8.1976 te Brielle; begraven Oude Algemene Begraafplaats, Brielle).

Het gezin Jansen had gedurende een groot deel van de oorlog een Joods echtpaar in huis. Bij een inval op 19.11.1944 konden de Joodse onderduikers net op tijd hun schuilplaats bereiken. Ds. Jansen was op dat moment niet thuis (hij preekte elders) en kon dus zelf ook tijdig onderduiken, eerst bij bakker Wassenaar aan de Galamagrecht in IJlst (ds. Gijsbert Wassenaar [geboren 1915 IJlst, zoon van de bakker] was tijdens de oorlog hervormd hulppredikant te Delfstrahuizen en predikant te Middelbert), later bij S.O. de Vries aan de Zevenpelsen. Toen eind december 1944 opnieuw een inval dreigde, wist zoon Carl Jansen het Joodse echtpaar in een bootje (onder een dekzeil) weg te brengen naar Sipke Vellinga, die ervoor zorgde dat de man en vrouw tenslotte goed en wel het einde van de oorlog konden beleven.

Bron: website www.ondergedokeninfryslân.nl, artikel ‘Onderduikers in IJlst’.

213. Dr. Anton(ius?) Johannes

(Geboren 1918 te Deventer-overleden).

Hij studeerde theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1938-1942) en was vervolgens evangelisch luthers predikant te Edam (13.12.1942-1945) te Delft (tot 1965; daar was hij ook nog leraar Hebreeuws en Grieks aan het Christelijk Lyceum) en te Amsterdam, waar hij van 1965-1981 fungeerde als predikant-directeur van de Lutherse Diaconessen Inrichting; tenslotte was hij nog voor enkele dagen per maand pastoraal medewerker te Deventer (1.10.1982-1983 wegens emeritaat) en geestelijk verzorger aldaar (1983-1988).

Zijn achterneef ds. Henri Johannes (5.8.1917 Deventer-16.6.2014 Amsterdam en aldaar begraven) was tijdens de oorlogsjaren hulpprediker te Loenen aan de Vecht (1942-1943) en Zeist (1942-1946); daarna predikant te Monnickendam en De Rijk (1946), te Middelburg en Vlissingen (1949), te Breda, 's Hertogenbosch en Heusden (1958) en tenslotte te Amsterdam (1961-1981).

Anton Johannes bracht in juli 1943 de acht maanden oude Joodse baby Ronnie (Aron) Gobes, zoontje van Levie Joseph Gobes (1908 Amsterdam-31.3.1944 Polen) en Elisabeth Arie Gobes-De Vries (1912 Amsterdam-27.10.1943 Auschwitz), onder bij het kinderloze echtpaar Lodewijk Matthijs Blankenlee (1894-1963) en Willemke Blankenlee-Winkler (1899-1983) te Edam. De ouders van Ronnie kwamen na de oorlog niet meer terug. En Ronnie was zo gehecht geraakt aan zijn pleegouders, dat hij na de oorlog niet mee wilde gaan met zijn oom Andries Joseph Gobes (1909 Amsterdam-1980 Veghel; begraven te Beuningen), gehuwd met Sara David Vleeschhouwer (1910-1990; begraven te Beuningen). In 1963 werd Ron Gobes wettelijk geadopteerd als ‘Gerrit Blankenlee’, maar later ging hij toch weer zijn oorspronkelijke naam gebruiken. Hij trouwde 1) met Albine H.J. Grumbock (gescheiden) en 2) met Desirée Broer van Dijk. Op 8.8.1999 werd het echtpaar Blankenlee op zijn voordracht door Yad Vashem erkend als ‘Rechtvaardigen onder de Volkeren’

Lit.: H.J. Steegink en J. Bouter-Beij, *Evangelisch Lutherse Gemeente Deventer*, 10; *Yad Vashem*, 132.

214. Wilhelmina Cornelia Jolles

(Geboren 15.8.1896 te Breda, dochter van ir. Cornelis Albertus Jolles [1853 Amsterdam, zoon van Jolle Albertus Jolles en Cornelia Johanna Jacoba den Tex, halfzuster van jhr. Cornelis Jacob Arnold, burgemeester van Amsterdam], ingenieur bij Waterstaat, en Wilhelmina Cornelia Westra van Holthe-overleden 28.12.1979 te Oosterbeek; crematie 2.1.1980), godsdienstonderwijzeres te Wormerveer (1919-31.9.1923) en Groningen (1923-1932).

Proponent (22.6.1937); doopsgezind hulpprediker te Grijpskerk (17.10.1937-16.10.1938) en predikant te Pieterzijk-Grijpskerk (17.10.1937-16.10.1938), te Gorredijk-Lippenhuizen (23.10.1939-23.10.1949) en te Surhuisterveen (30.10.1949-31.1.1953 wegens emeritaat); na haar emeritaat vertrok ze met haar vriendin en huisgenoot **Agaath Rutgers** naar Lochem, waar ze een huis hadden laten bouwen dat ze zelf hadden ontworpen; ds. Jolles was ook een begenadigd schrijfster; Zij nam de Joodse onderduiker Karlheinz Kämpf (1930-2007?; begraven Friedhof Brauweller, Pulheim) in huis.

Archief: App. Laurens e.d.

Bibl.: W.C. Jolles, *'Bevrijding'* (1945).

Lit: ADW XXXV(1980), 2 (12.1.1980); *Doopsgezind Jaarboekje* (1981), 8vv.; Alle G. Hoekema, *'Bloembollen'* voor Westerbork. *Hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-) Joodse vluchtelingen in Nederland* (Hilversum, 2011).

215. Année Rinzes de Jong

(Geboren 7 maart 1883 te Zutphen, zoon van spoorweg-beambte Wybe de Jong en Adriana Elisabeth van der Bijl-overleden 27 januari 1970 te Haarlem).

Hij studeerde theologie aan de RU Utrecht (1904-1909). In die tijd werd hij actief in de zogenaamde 'Stadszending' in Utrecht en Rotterdam en stootte op de erbarmelijke omstandigheden van mensen in de verpauperde buurten. Om die reden trad hij in 1909 met ds. Bart de Ligt (1883-1938; zie ds. J.B.Th. Hugenholtz), Catharina Geertruida Anne (Truus) Kruyt-Hogerzeil (1876-1922) en Jacobus Bommeljé (1887-1978) toe tot de redactie van het christelijk-maatschappelijk tijdschrift *'Wereldvrede'* en sloot zich vervolgens met de anderen aan bij de Bond van Christensocialisten.

Met ds. De Ligt en mevr. Kruyt-Hogerzeil maakte hij van 1913 tot 1918 deel uit van de redactie van het blad *'Opwaarts'* van de BCS. In 1916 draaide hij voor vier weken de gevangenis in omdat hij het *'Dienstweigeringsmanifest'* had ondertekend.

Van 1909 tot 1910 was hij hervormd hulpprediker/ evangelist te Tilburg en achtereenvolgens (vrijzinnig) hervormd predikant te 's Heerenhoek (1910-1913), Veghel (1913-1915) en Helmond (1915-1919). Tenslotte trad hij in 1919 – eervol ontslagen – uit de kerk en werd – tot 1933, weer eervol ontslagen – voorganger van de afdeling Bussum van de Nederlandsche Protestantenvbond. Terzelfder tijd stapte hij met de anarchistische vleugel uit de BCS en vormde met het Vrije Menschen Verbond (van religieus anarchist Lodewijk van Mierop (1870-1930) de Bond van Religieuze Anarcho-Communisten (BRAC). Maar in 1935 verliet hij de Bond van Anarcho-Socialisten (BAC, voortgekomen uit het BRAC) en stichtte de Onafhankelijke Religieuze Gemeenschap (later: Open Religieuze Gemeenschap). Hij maakte ook deel uit van de Vredesbeweging en was o.m. betrokken bij de activiteiten van Kees Boeke (1884-1966; zie ds. F.J. ter Beek en ds. C.P. Inja) van de school 'De Werkplaats' in Bilthoven. Hij leefde van de opbrengst van zijn cursussen en van giften van het ORG en vestigde zich in 1939 te Haarlem omdat zich daar de kern van het ORG bevond. Daar gaf (1884-1966; zie ds. F.J. ter Beek en ds. C.P. Inja) hij ook Bijbelonderwijs aan de Tweede HBS-B aan het Santpoortterplein. De Jong was 1) op 2.11.1910 gehuwd met **Kato Ibeltje Eekman** (geboren ca. 1881 te Brussel, dochter van Thomas Adam Eekman en Ibeltje van den Berg-overleden 7.1.1934).

Haar neef, zoon van haar broer Thomas Adam Eekman Jr. en Anna de Kruijff, was de slavist en vertaler prof.dr. Thomas Adam Eekman Jr. (1923-2012).

Vervolgens trouwde ds. De Jong 2) op 26.5.1942 met **Elize Harmeyer** (geboren 7.1.1884 te Utrecht, dochter van Johannes Bernardus Harmeyer en Maria Catharina Amalia van Steeden-overleden), weduwe van Frans Jacob Sirks (18.10.1881 Rotterdam-14.6.1927), met wie ze op 12 december 1907 in Rotterdam was getrouwd. Zij secretaresse van de Humanitaire School en ds. De Jong was al op 22.4.1931 een 'vrij huwelijk' met haar aangegaan. Na de oorlog verzette hij zich fel tegen de uitvoering van de doodstraf voor oorlogsmisdadigers en pleitte fel voor de onafhankelijkheid van Indonesië.

Begin 1942 zocht het Joods-christelijke echtpaar David Sanders (1902 Amsterdam-1943 Auschwitz) en Clara Sophia Sanders-Keizer (1902 Amsterdam-1943 Auschwitz), dat in 1939 van Lunteren naar Haarlem was verhuisd en lid was geworden van de lokale Vereeniging van Vrijzinnig Hervormden, contact met ds. De Jong. Het echtpaar hoopte dat hij hen kon helpen om voor hun drie kinderen, Eline (Elly; 1932 Amsterdam-1943 Auschwitz), Marie Lena (Marleentje; 1934 Amsterdam-1943 Auschwitz) en Elbert Daan (Bertje; 1939 Amsterdam-1943 Auschwitz), betrouwbare onderduikadressen te kunnen vinden. David Sanders was handelsreiziger van beroep en woonde met vrouw en kinderen op het adres Delftlaan 193 te Haarlem. De Jong schakelde daarop Charotte Sophia van Ouwenaller (1896-1989) in, directrice van de inrichting 'Hulp voor Onbehuisden' in de Roggeveenstraat 8/10 te Amsterdam, die ook sympathisant was van de ORG en een goede bekende van ds. De Jong.

Sophie van Ouwenaller beschikte over een wijdvertakt netwerk, want ze reisde sinds jaar en dag het land rond om overal weeskinderen onder te brengen. Ze wist begin 1942 voor Elly Sanders een plaats te vinden in Barchem, bij de christen-antimilitaristische boer Johan Eggink – ook een kennis van ds. De Jong – en zijn vrouw. Marleentje en Bertje Sanders kwamen terzelfder tijd bij de familie Hollebrands in Sliedrecht, familie van een goede kennis van het gezin Sanders in hun vorige woonplaats Lunteren. Vader en moeder Sanders bleven voorlopig nog op hun vertrouwde adres wonen. In februari 1943 besloot het echtpaar Sanders tenslotte om zelf onder te duiken op het adres Eerste Helmersstraat 78 II in Amsterdam.

Maar het echtpaar was erg onvoorzichtig, droeg geen 'Jodenster' en reisde onbezorgd met het openbaar vervoer door het land, o.a. om hun kinderen te bezoeken. Ze hadden weliswaar valse papieren en Clara Sanders had haar haar geverfd, maar ze vertoonden beide een 'uitgesproken Joods uiterlijk'. Op 26 augustus 1943 werd het echtpaar gearresteerd en een dag later – op hun aanwijzing – ook de kinderen. Allen werden naar Amsterdam gebracht, de ouders naar de Hollandsche Schouwburg, de kinderen in de crèche aan de overkant. Met hulp (?) doet het echtpaar nog een ont-snappingspoging met twee van de drie kinderen (Elly is zoek), maar ze werden opnieuw gepakt en op 7 september naar Westerbork gebracht. Daar werden ouders en kinderen onmiddellijk als strafgevallen op transport gesteld. Op 10 september 1943 werden ze vergast in Auschwitz.

In 2009 werden de onderduikgevers voorgedragen voor de *Yad Vashem*-onderscheiding, maar de aanvraag werd door het instituut afgewezen omdat de kinderen Sanders, vanwege het feit dat hun ouders christen waren geworden, niet meer als 'Joodse slachtoffers' konden gelden. De journalist Dick Verkijk maakte vervolgens – samen met de familie van de inmiddels overleden onderduikgevers – ernstig bezwaar tegen dit besluit en startte daarop een internationale actie om zoveel mogelijk vooraanstaande mensen – Joodse en niet-Joodse – tot adhesie te bewegen. Reden daarvoor was het simpele feit dat het gezin Sanders niet was gedeporteerd en omgebracht omdat het een christelijk gezin was, maar juist omdat het een **Joods** gezin was. Daar kwam zoveel respons op, dat *Yad Vashem* uiteindelijk zwichtte en op 17 mei 2010 in de Hollandsche Schouwburg te Amsterdam de onderscheiding liet uitreiken aan de families Eggink en Hollebrands.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 89; H. Noordegraaf, lemma 'Jong, Année Rinzes de' in: *Biografisch Lexicon IV*, 234v.; Herman Noordegraaf, *A.R. de Jong (1883-1970); Revolutionair predikant en religieus bezieler*; Dick Verkijk, *De tragische ondergang van de familie Sanders*, 10, 20v., 26, 28, 66, 72, 121, 149.

216. Corneli(u)s Ruurd de Jong

(Geboren 25.5.1911 te Amsterdam-overleden 19.9.1990 te Deventer, ziekenhuis). Kandidaat te Zandvoort; hervormd hulppredikant te Vorden (1937-1939) en te Eindhoven (1939-1940), hervormd predikant te Rossum (18.8.1940-1.2.1946), predikant voor bijzonder werk in Zwitserland (1946), en predikant te Nieuwe Pekela (14.3.1948-17.10.1976 wegens emeritaat).

Cornelis Ruurd de Jong ondersteunde de verzetsgroep van (de latere luitenant-generaal Tette) Ted Meines (1921-2016) en Jan van den Boomgaard (uit Leerdam), die zich inzette voor het onderbrengen van Joodse kinderen in de Betuwe.

Lit.: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 347v.; J.M. Snoek, *De Nederlandse Kerken en de Joden 1940-1945*, 153; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – 'Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan'*, 32; 152; *Yad Vashem*, 599.

217. Hendrik Roelof de Jong

(Geboren 20.10.1911 te Heeg, Wymbritseradeel, zoon van Geert Hendriks de Jong, hoofd van de Christelijke 's Gravesande-MULO in de Linnaeusbuurt te Amsterdam, en Zwaantina Anna Buffinga-gefusilleerd op 12.2.1945 op de Jan Gijzenbrug te Haarlem-Noord; begraven Erebegraafplaats 'Overveen' te Bloemendaal, vak 35; op de steen staat een tekst uit Romeinen 8: 33-39: *'In Christus overwinnaar'* en het regeltje dat na zijn dood op een stukje papier in zijn jaszak werd gevonden: *'Tot ziens bij Jezus'*).

Ds. Nicolaas Buffinga (1887 Doezum-1954 Rotterdam), gereformeerd predikant te Rotterdam, was een oom van hem.

Ds. De Jong studeerde theologie aan de VU te Amsterdam (17.9.1931); lid NDDD; kandidaat (2.4.1936); gereformeerd hulpprediker te Amsterdam (1.12.1936-augustus 1938; hulppredikant te Amsterdam voor de evangelisatiearbeid onder de schippers) en te Leeuwarden (1.8.1938- april 1940), tenslotte predikant te Venlo (14.4.1940-12.2.1945); gehuwd in 1940 met **Johanna Hieke (Joop) Wiersma** (geboren 19.5.1916 te Amsterdam-Watergraafsmeer, dochter van Johannes Jans Wiersma, hoofdinspecteur van de Koninklijke Nederlandse Scheepvaart Maatschappij (KNSM), en Gettje Jacobs Schut-overleden 11.12.2012 te Bedum: begraven Algemene Begraafplaats aldaar), die in 1957 hertrouwde met **Johannes Catharinus (Jos) Lindeboom** (geboren 23.8.1906 te Apeldoorn, zoon van ds. Cornelis Lindeboom en schrijfster Antonia Margaretha de Jong-overleden 30.9.1972 te Baarn; begraven Algemene Begraafplaats Bedum), burgemeester van Leens (1951-1962) en Bedum (1962-1971), die eerder gehuwd was (gescheiden).

Jacob Wiersma (1909-1944), broer van Joop Wiersma, was kantoorbediende en verzetsman; op 18.9.1944 werd hij gefusilleerd met vijf anderen aan de Amsteldijk bij Rozenoord te Amsterdam.

Ds. De Jong vroeg in de zomer van 1943 aan de verzetsman Arie Hendrikus van Mansum (1920 Utrecht-1999 Ottawa, Ontario, Canada) in Maastricht om een LO-afdeling voor Limburg op te richten (die uiteindelijk rond de 150 Joodse onderduikers heeft ondergebracht en verzorgd). Ds. de Jong regelde zelf een onderduikplek voor Martin Mordechai Schneiderman (1913-), een Joodse kapper uit Maastricht, op een adres in Venlo. *'Via Jaap Musch (Jacob Musch; 1913 Amsterdam-gefusilleerd 7.9.1944 Ommen), broer van Gerard (Musch; 1921 Amsterdam-1979 Amsterdam) werden sommige (Joodse; GCH) kinderen naar Henk de Jong in Venlo gebracht (zie ook ds. H. Bouma, ds. G.J. Pontier, ds. C.J. Sikkel en prof.dr. J. Waterink). Met zijn echtgenote Joop Wiersma bracht hij (ds. de Jong) daar kinderen onder dak. 'Musch kwam soms met zeven of acht kinderen tegelijk aanzetten', aldus Joop, 'de hele kamer was er dan vol mee. "Mevrouw, mag ik even een drukje doen?" zei er eentje. Daar zat zo'n hummeltje dan, weggehaald bij pappa en mamma, in een wildvreemde huiskamer in Venlo. Je deed wat je kon, maar het was een vreselijke situatie'.*

Ook onderhield De Jong contacten met de 'Groep Albrecht', een verzetsorganisatie die zich vooral bezig hield met spionage en het verzamelen van inlichtingen voor 'Londen'. *Na een poging van de SD hem te arresteren (in de nacht van 4 op 5.3.1944) was hij uitgeweken naar het noorden. In Amsterdam (ds. De Jong zat daar o.m. ondergedoken bij zijn tante Tjitske Buffinga [1890 Doezum-1945 Rotterdam] in de Valeriusstraat), werkte daar voor Trouw en werd belast met de geestelijke verzorging van onderduikers'. Hij zat ook ondergedoken op het adres Valeriusplein 2, waar de Trouw-leiding regelmatig vergaderde.*

Op 27.1.1945 werd hij gearresteerd tijdens een vergadering van het Nationaal Steunfonds (financier van het verzet) op het notariskantoor van de fa. Rijkens & Co. aan de Leidsegracht 13-15 in Amsterdam, dat door de *Sicherheitspolizei* bezet was. Gelijk met hem werden de bekende bankier en verzetsman Walraven van Hall (1906-1945), grote man van het NSF, en Frederik Nieuwenhuijsen (1905-1945), assuradeur en belangrijk verzetsman (toen o.a. secretaris van de Contact-Commissie van de Illegaliteit en van het Landelijk Werkcomité en het Amsterdams Werkcomité) in de boeien geslagen.

Op 12.2.1945 werd hij als *'Todeskandidat'* samen met Van Hall, Nieuwenhuijsen en vijf andere verzetsmensen (KP'ers) gefusilleerd op de Jan Gijzenbrug over de Rijkstraatweg in Haarlem. Dat was een vergelding voor een schietpartij tussen Duitsers en Nederlandse verzetsmensen op 10.2.1945. Daarbij kwam een Duitse onderofficier om het leven en raakten een soldaat en een burger gewond. Sinds 1950 staat er een monument op de fusilladeplaats.

Lit.: N. Buffinga, *De krijg is des Heeren. Levensschets van Ds. Henk de Jong*; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 237v., 346 en 412; *Het Grote Gebod*, I, 124, II, 629; De Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, III, 114v.: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 7 (mei 2005), 52v.; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 368; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; Gert van Klinken, artikel *Gesprek met Johanna Hieke (Joop) Wiersma* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 9 (december 2005), 12-17; Gert van Klinken, *Strijdbaar & Omstreden*, 185 en 193; Herman A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 212; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 152 en 155; *Van kansel tot barak*, 172v.; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – ‘Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan’*, 32; Hille de Vries, *Een ophit-send geschrift*, 68, 113, 116; N. Willemse, *Een arbeider in 't licht van de oogstdag*; *Yad Vashem*, 577 en 759.

218. Dr. Johannes Marie (Joop) de Jong

(Geboren 23.12.1911 te Leiden, zoon van rijksambtenaar Cornelis Hendrik de Jong en Wilhelmina Annetta Clasina Bink-overleden 12.10.1968 op zijn hotelkamer in Düsseldorf, D.; begraven bij zijn jonggestorven zoontje Teun Johan Sebastiaan [22-25.5.1948] en zijn vrouw op de Algemene Begraafplaats bij de Hervormde Kerk van Stompnetoren; de uitvaartdienst werd geleid door ds. J.J. Buskes (zie daar) en prof.dr. H.J. Heering (zie daar).

Hij studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (1931) en te Boston (USA; 1937); kandidaat in Gelderland (1935); jeugdpredikant bij de Vrijzinnige Christelijke Jeugdcentrale te Amsterdam (12.9.1937-1941); hervormd predikant te Noord-Schermer en Oterleek (Stompnetoren; bevestigd door ds. D.J. Aris (zie daar) van 6.7.1941 tot 1948, eervol ontslagen met de bevoegdheid van emeritus); voorganger Vereniging Vrijzinnig Hervormden te Amsterdam als opvolger van ds. B.J. Aris (zie daar) van 1948 tot 1950);; vrijzinnig hervormd predikant te Amsterdam (1950-1955); conrector van het Theologisch Seminarium van de Nederlandse Hervormde Kerk te Driebergen (20.3.1955, ingeleid door de rector, dr. H. Berkhof, zie daar); vervolgens rector, als opvolger van Berkhof (1960-1968); gehuwd met **Neeltje Schermerhorn** (geboren 13.2.1908, dochter van landman Teunis Schermerhorn en Trijntje Honig-overleden 9.9.1965 te Amsterdam); lerares Nederlands.

Zij was een zuster van prof.dr. Willem Schermerhorn (1894-1977), landmeetkundige en politicus, minister-president (1945-1946) en van ir. Dirk Schermerhorn (1900-26.11.1937), ingenieur en communist, die mee hielp aan de opbouw van de Sovjetindustrie (o.a. aanleg van Moskouse metro). Op 14.10.1936 werd hij gearresteerd door de Geheime Politie op aanwijzing van zijn directe chef Lazar Moisejevitsj Kaganovitsj (1893-1991), o.a. minister voor de spoorwegen, die hem verantwoordelijk hield voor ongeluk bij de aanleg van de metro, die onder grote tijdsdruk plaatsvond. Tijdens de grote zuivering van 1937 werd hij geëxecuteerd 'wegens sabotage'.

In de jaren dat dr. De Jong jeugdpredikant voor de vrijzinnige groepen in Amsterdam was voerde de VCSB op zijn instigatie Vondel's 'Lucifer' en Stefan Zweig's 'Jeremia' op. In 1941 – hij woonde toen al in Stompnetoren – wist hij de dichter Martinus Nijhoff (1894-1953) te bewegen een Kerstspel te schrijven voor de jongeren. Nijhoff bracht het stuk anoniem uit (hij wilde geen lid worden van de *Kulturkamer*) onder de titel 'De Ster van Bethlehem' en op 26.12.1941 werd het voor het eerst uitgevoerd in de Nieuwe Remonstrantse kerk aan de Diepenbrockstraat te Amsterdam onder regie van publicist en toneelhistoricus Ben(jamin) Albach (21.4.1907 Amsterdam-30.1.2007 Amstelveen; begraven op 'Zorgvlied', Graf C-1-166), gehuwd met Henriëtte Tielrooy (1918-2001; zie ds. H.C. Touw), dochter van prof.dr. Johannes Tielrooy (1886-1953), hoogleraar Franse taal- en letterkunde en publicist, en Jacoba ('Cricri') de Gruyter (1890-1975), dichteres, vertaalster en publiciste. Zij correspondeerden gedrieën met bekende schrijvers en dichters, o.a. met Jan Jacob Slauerhoff (1898-1936), die begin 1925 enige tijd verbleef in hun huis aan de Iepenrodestraat 16 te Haarlem. 'De Ster' heeft vervolgens tijdens de oorlog en lang daarna 'zijn duizenden verslagen'. In 1944 organiseerde De Jong nog een opvoering van het Pinksterspel "Des Heilands Tuin" van Nijhoff in de Grote Kerk van Alkmaar, omdat de kerkenraad van de Remonstrantse Gemeente te Amsterdam opvoering daar niet had toegestaan.

Ds. de Jong was actief in het verzet. Hij mobiliseerde zijn gemeente om onderdak te bieden aan vluchtelingen en in de hongerwinter voedsel te bieden aan uitgehongerde stedelingen. Hij zocht onderduikplekken voor Joden en zelf verschaftte hij tijdelijk onderdak aan de latere historicus en muzikrecensent Salvador (Dorke) Bloemgarten

(geboren op 11.10.1924 te Brussel-Schaarbeek, zoon van Victor Bloemgarten en Bernardine Hertog-overleden 29.10.2017 te Amsterdam), Hij was een broer van de Joodse student-medicijnen en verzetsstrijder – lid van *Groep 2000* en van de *Persoonsbewijzen centrale* – Rudolf (Rudi) Bloemgarten (1920-1943). Rudi was o.m. betrokken was bij de overval op het Amsterdamse bevolkingsregister (27.3.1943) en als gevolg daarvan werd hij gearresteerd en op 1.7.1943 gefusilleerd in de duinen bij Overveen. Dorke beleefde de bevrijding op 13.4.1945 bij de Rooms-katholieke boer Toon Santink op boerderij “t Holtermans” te Hengforden bij Olst. Vanaf 1943 bezocht Willy Philip Pos (1912-1977), een ondergedoken Joodse leraar Nederlands (Joods Lyceum, Amsterdam; eerder dat jaar had hij samen met een groep Joodse leerlingen in Amsterdam nog ‘*Een avondje bij de familie Stastok*’ uit de *Camera Obscura* van Hildebrand opgevoerd), geregeld ‘s nachts de pastorie van ds. de Jong om er de bibliotheek te raadplegen van diens vrouw, Neely de Jong-Schermerhorn, die ook Nederlands had gestudeerd. Soms verbleef Pos korte tijd op de zolder van de hervormde kerk, bijvoorbeeld om er een Kerstviering te volgen. Daar werden na een dropping ook tijdelijk wapens opgeslagen. Begin 1945 werd ds. de Jong gearresteerd, maar een cipier van de Alkmaarse gevangenis liet hem vrij nadat de predikant hem ervan overtuigd had dat de oorlog niet lang meer zou duren.

Contact: Francine Moorman-Albach (pionier.adam@xs4all.nl).

Bibl.: postuum uitgegeven artikelen en biografische schets van dr. J.M. de Jong onder de titel *Vorrang aan de toekomst* (Nijkerk, 1969).

Lit.: Salvador Bloemgarten, *Rudolf (Rudi) Bloemgarten*; Wim Hazeu, artikel ‘*Dat avontuur zit heus niet alleen op een schip*’ – *Herinneringen aan Slauerhoff van Jacoba, Jetty en Johannes Tielrooy* in: ‘De Parelduiker. Jaargang 17 (2012), 14-19; E.D.J. de Jongh, *Buskes*, 396; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 212v.; Th.M. van Leeuwen, lemma ‘*Jong, Johannes Marie de*’ in: *Biografisch Lexicon*, IV, 235; H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 101, 162; Francine Moormann-Albach, *Verbannen erfgoed*; Hans van der Veen (red.), *Spelen onder spanning*.

219. Joost Gerard de Jong

(Geboren 5.3.1916-overleden 14.4.1997; begraven te Hogebeintum).

Kandidaat te Rotterdam (1941), vrijzinnig hervormd predikant te Peins-Zweins (29.6.1941-23.6.1947), te Delft (1947-1950), te Langezwaag (10.9.1950-18.1.1959) en te Hogebeintum (1959-); gehuwd met **Antje Blom** (geboren 17.8.1918-overleden 13.8.1986; begraven kerkhof Hogebeintum).

Hij werd op 21.8.1944 gearresteerd wegens hulp aan Joodse onderduikers, maar na twee weken – op 6.9.1944 – weer vrij gelaten uit het Huis van Bewaring te Leeuwarden.

Lit.: H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* I, 435 en 581.

220. Johannes Christoffel (Jo) Jonkers

(Geboren 26.11.1902 te Jutrijp-Hommerts, zoon van timmerman, later ds. Johannes Frederik Jonkers [1869-1941], gereformeerd predikant te Haastrecht, Jutrijp-Hommerts, Giessen-Oudekerk/ Giessen-Nieuwkerk en Schiedam, en Cornelia Wesselina van Rije-overleden 15.3.1983 te Ede; begraven Algemene Begraafplaats te Ede).

Ds. Jo Jonker verrichtte hulpdiensten te Monster (1.9.1934-1.4.1935) en te Rotterdam-Zuid (Katendrecht; 1.4.1935-1.10.1936); gereformeerd predikant te Abcoude (18.10.1936-2.2.1941), te Scherpenzeel (16.2.1941-2.12.1945) en te Delft als opvolger van ds. C.P. Boodt (zie ds. Tjerk van der Hauw; 12.12.1945-31.12.1971 wegens emeritaat); hulpdiensten te Oosterbeek (8.10.1971-1.12.1972); schilder van stillevens; ‘catechiseermeester van Okke Jager’ (= dr. Okke Jager; 1928-1992); gehuwd met **Johanna Christina (An) Klamer** (geboren 27.9.1905-overleden 9.7.1990).

Ds. J.C. Jonkers van Scherpenzeel moest zelf met zijn gezin onderduiken, toen verraden werd dat hij vier Joden in huis had.

Lit.: *In memoriam Ds. J.C. Jonkers* in: *Jaarboek 1984 der GKN*; G.J.van Klinken, *Opvattingen*, 397.

221. Adolf Johannes (Dolf) Jorissen

(Geboren 5.11.1924 te Apeldoorn, zoon van bouwkundig opzichter Adolf Johannes Jorissen Sr. en onderwijzeres Johanna Dirkje van den Berg-overleden 11.8.2011 te Apeldoorn, verpleeghuis ‘Casa Bonita’; begraven Oude Algemene Begraafplaats te Rijssen).

Zijn tante, Pieterella Jannette Jorissen, was gehuwd met spoorwegbeambte Cornelis Bernard Koolhaas, broer van ds. Gerard Jan Koolhaas (1884-1965; zie daar); hervormd predikant ('*op het snijvlak van de Gereformeerde Bond en de Confessionele Vereniging*').

Na zijn eindexamen middelbare school in Delft overwoog ds. Jorissen theologie te gaan studeren, maar hij koos aanvankelijk voor de bètawetenschappen. Onder invloed van zijn ervaringen in de oorlog ging hij later alsnog over naar theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht (1945-1951); kandidaat te Rijssen (1951); hervormd predikant te Wilsum (3.6.1951-25.9.1955), te Oudshoorn (1955), predikant voor het jeugdwerk van de Hervormd-Gereformeerde Jeugdbond (1960); predikant te Amersfoort (18.6.1967-10.10.1976) en te Beekbergen (24.10.1976-31.12.1987 wegens emeritaat); daarna nog een jaar actief in Breukelen; voorzitter van de Wilma-stichting, die werk uitgaf van de christelijke schrijfster Willemina Vermaat (1873-1967); gehuwd met **Hendrika (Ria) ter Harmsel** (geboren 18.12.1922 te Rijssen, dochter van winkelier Dirk ter Harmsel en Gerharda Johanna Schreurs-overleden 16.4.2010 te Nunspeet).

Door de oorlogsmisère en door zijn contacten met het zogenaamde Lemeler Convent (zie H. Berkhof, GCH) ging de betekenis van het geloofsleven in concrete situaties leven. Dat

convent was een groep predikanten die zich moedig verzetten tegen het nationaalsozialisme en daadwerkelijk ook Joden hielpen. Hun geloofsovertuiging en de theologie van Bonhoeffer; die Jorissen in die tijd las, waren er medeoorzaak van dat hij theologie wilde gaan studeren.

Volgens zijn zoon, ds. Dirk Jorissen te 's Gravenzande, bracht hij in opdracht van Berkhof o.m. brieven rond aan verzetsmensen en ondergedoken Joden.

Lit.: S.C. Bax, *Een predikant met dichtersbloed*, in: *Kerk en Godsdienst* (d.d. 2.6.1001).

222. Dirk Pieter Kalkman

(Geboren 14.1.1899 te Rotterdam-Hillegersberg, zoon van sloper/ vrachtrijder Johannes Wilhelmus Kalkman en Adriana Johanna de Groot-overleden 23.4.1969 te Putten in rusthuis 'Elim'; begraven Algemene Begraafplaats, Moordrecht).

Hij studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (15.10.1918); lid NDDD (dispuut Demosthenes) en NCSV; jaargenoot: ds. D. Ringalda (zie daar); kandidaat (22.6.1923); gereformeerd predikant te Krimpen aan de Lek (15.6.1924-5.8.1928) en Moordrecht (19.8.1928-1.6.1958 om gezondheidsredenen met vervroegd emeritaat); daarnaast ook enige tijd legerpredikant, schipperspredikant en scheepspredikant op het hospitaalkerkschip 'De Hoop'. Gehuwd op 12.6.1924 te Rotterdam met **Klaasje Kuipers** (geboren 7.8.1892 te Wolvega, Gemeente Weststellingwerf, dochter van Egbert Kuipers en Froukje van der Zweep-overleden 27.10.1959 te Moordrecht). Het gezin woonde aan de Dorpsstraat K. 54.

Het echtpaar Kalkman bood vanaf 15.6.1943 onderdak aan de Joodse Catharina Six tot Oterleek, geboren Kuijper. Hun dochter, Klarie Laansma-Kalkman, vertelde hoe dat zo gekomen was: "*Mijn vader ging als altijd naar de voorjaarsvergadering van de Gereformeerde Kerk in Utrecht. Daar werd hij aangesproken door dominee H. Post (zie daar) uit Rijnsburg. Deze gaf aan dat er problemen waren met Joodse onderduikers bij de familie 'Van Egmond' (= Cornelis Pieter van Egmond [1904-1982], Spinozalaan) in Rijnsburg. Een Joodse mevrouw (= Catharina Kuijper) had ruzie met een Joodse jongen (= Leo[nard] Henri Elias Blom [1929, zoon van Elias Blom en Marianne Italiaander, die beide de oorlog niet overleefden-2008; Leo werd na de oorlog door ds. Henk Post (zie daar) gedoopt in de Gereformeerde Kerk van Rijnsburg en trouwde met Trijntje Harmina Aaltina Post [geboren 1933 Nieuwlande, dochter van de gereformeerde verzetsman Johannes Post en Dina Salomons], wat tot onrust leidde. Hij vroeg mijn vader op deze iets kon doen. Na overleg met mijn moeder besloten ze haar in huis te halen. Er was echter één voorwaarde: niet als 'verborgen onderduiker', maar als familielid. Dit om de eigen kinderen te beschermen bij een eventuele ontdekking*".

Catharina Kuijper (geboren 28.2.1886 te Grave, dochter van Mozes Hartog Kuijper [ca. 1852-1891] en Eva de Kadt [1857-1931]-overleden 15.6.1978 te Soestdijk, Julianalaan 14, en begraven 19.6.1978 op de Algemene begraafplaats te Soest) was op 29.5.1923 te Soest gehuwd met Regnerus Hendrik Sjuck Gerrold Baron Six tot Oter-

leek (geboren 12.1.1866, zoon van Egbert Willem Justinus Baron Six tot Oterleek [1824-1901] en Johanna Maria Henriëtte Wijckerheld Bisdom [1834-1868]-overleden 28.3.1929 te Utrecht).

Regnerus Six tot Oterleek was een achterkleinzoon van mr.dr. Cornelis Charles Six, heer van Oterleek en Laag-Teylingen, minister van financiën (1814-1821) en minister van staat, en een achterneef van mr. Justinus Jacob Leonard van der Bruggen (1804-1863), minister van justitie en minister-president (1856-1858).

Catharina Barones Six tot Oterleek-Kuijper was een volle nicht van de links-radicalen (communist, later gematigde sociaaldemocraat) journalist en politicus Jacques de Kadt (1897-1988) en genoemd naar hun beider grootmoeder Catharina van Leeuwen (1828-1876), gehuwd met Israël Cohen de Kadt (1813-1877). Wilhelmina (Willy) Meijers-de Kadt (1905-2003) was een achternicht van beide (zie ds. H. Boswijk) en ir. Stephan George de Kadt (1897-1942), die in 1942 met zijn vrouw mr. Bertha Davida Polak (1901-1942) en vier van hun vijf kinderen suicide pleegde in hun huis te Leeuwarden, was een neef van Willy Meijers-de Kadt en een achterneef van Catharina Barones Six tot Oterleek-Kuijper en Jacques de Kadt (zie ds. L. Cannegieter). De Joodse verzetsstrijdster Celine Johanna Kuijper (Lientje; geboren 4.3.1923 te Rotterdam, dochter van Simon Jacob Kuijper en Julia Vecht-overleden 27.8.1943 in Auschwitz-Birkenau) was haar achternicht. Lientje's verzetsnaam luidde 'Thea van Zuylen', zogenaamd afkomstig uit Rijnsburg; ze had daar korte tijd ondergedoken gezeten bij C.P. van Egmond aan de Spinozalaan; zie hierboven en ds. Willemina Hendrika 's Jacob-Vaillant). Met haar verloofde Isidor ('Peter') Joseph Davids (22.6.1918 Amsterdam, zoon van Jacques Davids [1886 Amsterdam-17.9.1942 Auschwitz] en Sara Duizend [1888 Amsterdam-4.6.1943 Sobibor]- 20.12.1996 's Gravenhage; zie ds. D.van Ekelenburg) was zij ondergedoken in het Drentse dorp Nieuwlande en werd er koerierster van de bekende verzetsman Johannes Post (1906-1944). Zij werd op 16.7.1943 samen met Post door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd in pension 'Eljo-Zamy' te Apeldoorn. Beide werden opgesloten op het Politiebureau van Apeldoorn, van waaruit Johannes twee dagen later met hulp van de 'goede' politieagent Jan Mennink wist te ontsnappen. Lientje, die bij een eerdere ontsnappingspoging gewond was geraakt aan haar been, werd kort daarna naar Westerbork overgebracht. Op 24.8.1943 vertrok ze als S(traf)-geval met 1000 anderen (alle overige strafgevallenen en vierhonderd ouderen en TBC-lijdenden) met een transport naar Auschwitz, waar vrijwel iedereen direct na aankomst op 27.8.1943 werd vergast.

Mevr. Kuijper had het goed bij het gezin Kalkman. Begin 1945 begon ze zich zelfs onder de valse naam 'Ina Hoogenboom-Ouwehand' namens een in Moordrecht opgericht Noodcomité daadwerkelijk in te zetten voor hongerende kinderen, zieken, invaliden en kraamvrouwen. In het eindverslag van het Noodcomité, wel zeker geschreven door ds. D.P. Kalkman zelf, die secretaris was van het comité, staat over haar optreden het volgende vermeld: *"Mevrouw "Hoogeboom" bezocht de zieken, invaliden en kraamvrouwen. Dan zoekt zij boeren op, waar men voor de zieken melk of eieren kon halen. In weer en wind doorkruiste zij onzen polder. Daar pleitte zij bij de boeren voor haar zieken. Daar werd zij ook welwillend ontvangen. Wat was echter het resultaat? 12 Februari rapporteerde zij aan het Leid-Comité, dat zij voor vijf zieken, twintig baby's en een kraamvrouw per week 37 Liter had gekregen en dat zij voor zes personen nog geen melk had. Wel bezien was dit dus zoo, dat voor een zieke met moeite per "week" kon verkregen worden, wat hij per "dag" nodig had. ... In elk geval lukte het zelfs mevrouw Hoogenboom niet om een enkel eitje uit het grootbedrijf (dat eieren stipt moest afleveren aan de bezettende overheid, GCH) voor haar zieken los te krijgen. Evenwel had een klein kippenhoudertje den moed om regelmatig mevrouw Hoogenboom te verblijden met tien eieren, gratis voor onze zieken. ... Vermeld moet ook, dat mevrouw "Hoogeboom" bij een boer wekelijks twee eieren kreeg".*

"Op 19 november 1945 werd de algemene slotvergadering gehouden van het noodcomité Moordrecht, in de bovenzaal van café "Het Posthuis". Naast de dank die pastoor van Schaik brengt aan alle medewerkers en medewerksters, richt hij een bijzonder woord aan mevr. Hoogenboom, die er dagelijks door weer en wind op uit ging voor zieken, kraamvrouwen, kinderen en ouden van dagen. Zij krijgt hiervoor een oorkonde. Zij was als Jodin enkele jaren ondergedoken in het huis van de familie Kalkman aan de Dorpsstraat. Op een predikanten-vergadering werd ds. Kalkman benaderd door ds. Post uit Rijnsburg, broer van de bekende verzetsstrijder Johannes Post. Hij vroeg of hij een Joodse dame in huis kon verbergen. Ds. Kalkman besloot

toen haar in zijn gezin op te nemen als een evacu e uit Den Haag. Haar werkelijke naam was de Hoogwelgeboren Vrouwe de Douairière I. Six, geboren Kuijper, maar in het gezin was ze tante Ina uit Den Haag. Hier was veel moed voor nodig want op het huisvesten of verbergen van Joden stonden onherroepelijk de doodstraf. Het is gelukkig allemaal goed gegaan, zo goed zelfs dat ze iedere dag kon gaan en staan waar zij wilde en zo ook nuttig werk voor de Moordrechtse bevolking kon doen. Na de oorlog is ze weer terug gegaan naar haar oude huis in Soestdijk". De tekst van genoemde oorkonde luidde als volgt:

“Aan den Hoogwelgeboren Vrouwe, de Douairière I. Six, geboren Kuijper, welke van 15 Juni 1943 tot 15 Juni 1945 te Moordrecht gewoonnd heeft onder de naam van I. Hoogeboom, bieden ondergetekenden deze oorkonde aan namens het Noodcomité Moordrecht uit Dankbaarheid voor haar Trouwe Hulp voor de vele in nood verkeerende kinderen, zieken en ouden van dagen gedurende de moeilijke dagen van Januari tot Juni 1945. Zij bidden haar bij haar vertrek uit de gemeente Moordrecht Gods milden zegen toe.
Namens het Noodcomité Moordrecht:
Pastoor A.J. van Schaik, 1^e Voorzitter
Ds. A. Donker, 2^e Voorzitter
Ds. D.P. Kalkman, Secretaris
Moordrecht, 15 Juni 1945 H. Ockerse, Penningmeester”.

In 2018 zal het echtpaar Kalkman postuum door Yad Vashem worden erkend als ‘Rechtvaardigen onder de Volkeren’. De overhandiging van de daarbij behorende eretekenen zal plaatsvinden aan nabestaanden van de Kalkmans in Ottawa, Canada. Contact: dochter Klarie Laansma-Kalkman, Eykmanlaan 6, 6902 GV Dieren, tel. 0313-421872; Henk van Kerkhof (henk.van.kerkhof@gmail.com).
 Bibl.: ds. P.D. Kalkman (?), *Een Lichtpunt in een donkeren tijd*, 12v.,
 Lit.: G.C. Hovingh, *Johannes Post – Exponent van het verzet*, 135-150; 19; Panc Vink, *Oorlog en bevrijding in Moordrecht*, 15, 33, 43 en 50; C.A. Vreugdenhil, *In memoriam Ds. D.P. Kalkman* in: *Jaarboek 1970 der GKN*, 465v:

223. Dr. h.c. Jacob Jetzes (Jaap) Kalma

(Geboren 17.5.1907 te Hantumhuizen, zoon van pachtboer Jetze Jacobs Kalma en Gerritje Alberts van der Hem-overleden 23.5.1991 aan een hartstilstand in het ziekenhuis te Leeuwarden; crematie in Goutum). Hij studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; lid en voorzitter van de Vrijzinnig Christelijke Studentenbond; met studiegenoten Jaap van Benderen, Hilda Verwey-Jonker (1908-2004), Willem Klaar, Dirk Oosten, L.H. (Bart) Ruitenber (1905-1992), A.R. Scholten, K. Terpstra, Max Stokvis (geboren 1906 Amsterdam, zoon van de Joodse medicus Carel Samuel Stokvis [1869 Amsterdam-1930 Amsterdam] en Barbara Sophia Kohnstamm [1872 Bonn-24.9.1942 Auschwitz]?), Sip Zeilstra, en de advocaat en latere verzetstrijder Laura (‘Lau’) Carola Mazirel (1907-1974) sloot hij zich aan bij de Sociaaldemocratische Studentenclub; ze onderhielden ook nauwe contacten met dr. Willem Banning (1888-1971), omdat ze vanaf de oprichting in 1931 betrokken raakten bij het Woodbrookerscentrum in Bentveld; ds. Kalma was vrijzinnig hervormd predikant te Sint Jacobiparochie-Wier (1932-1936), predikant Vereniging van Vrijzinnig-Protestanten te Zandvoort (1936, bevestigd door dr. Willem Banning-1938), Hogebeintum (1938, ook nu bevestigd door Banning-1940), te Waaksens/ Brantgum (1940-1943), Warga (1943-1946), Lekkum/ Miedum (1946-1960), Sneek (25.9.1960, nogmaals bevestigd door Banning-27.9.1964) en Boijl (1964-1968, wegens rugklachten met vervroegd emeritaat); ook kerkhistorisch en volkenkundig publicist; gehuwd op 13.1.1932 door dr. Nicolette A. Bruining (zie daar) met de mede-studente theologie **Froukje Coops** (geboren 19.6.1905 te ’s Gravenhage, dochter van een onderwijzer-overleden 1991; crematie Goutum). Zij trad op als spreekster voor o.m. de afdeling Utrecht van het Religieus Socialistisch Verbond (1935).

Kalma vormde aan het begin van de oorlog met de Friese letterkundige en cultuurfilosoof Eeltsje Boates Folkertsma (1893-1968) en de Friese dichter en prozaschrijver Rintsje Piter Sybesma (1894-1975) samen een (Friese) Bewegingsraad die de ‘volkse’ stroming in Friesland zou vertegenwoordigen. Omdat Sybesma het nationaalsocialistische gedachtegoed propageerde, leidde dat al vroeg in tot een breuk.

Na de oorlog wilde Kalma tevergeefs ‘de sprong wagen naar een Nederlandse Labour Party’.

Het echtpaar kreeg op 28.5.1974 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het veel Joden had gehuisvest in de pastorie te Warga, o.a. Mirjam Cohen en Naomi Noot (driejarig dochtertje van Hartog Noot [1910 Amsterdam-16.10.1941 Mauthausen] en Rachel Couzijn [1908 Amsterdam-22.5.1944 Auschwitz]); na de oorlog gehuwd met Eylon Reuven Shlomi [overleden januari 2014] in Israel) en behalve Mirjam en Naomi nog tal van anderen. Vanaf 1941 zou ds. Kalma niet minder dan vijftig Joodse onderduikers, waaronder vanaf 1942 dertig Joodse kinderen, elders hebben ondergebracht.

Na de oorlog schreef Kalma twee brochures waarin hij zich uitspraak vóór de Joodse instituten die de oorlogspleegkinderen terug eisten. Citaat: “*De Joodse ouders in hun doodsnood hebben enkel gevraagd, of wij het leven, het bloot-lichamelijke bestaan van hun kinderen wilden redden, meer niet. Ze hebben daarbij niet gedacht aan de wenselijkheid van een orthodox-protestants of roomse opvoeding*” Nog een – redelijk cynisch – citaat: ‘*Wij hebben het gevoel, dat hierin het verlangen openbaar wordt, zowel van de Joden als van de niet-Joden, om nu eindelijk eens verlost te worden van het Joodse vraagstuk. De Jood is een Nederlander, hij moet nog gechristianiseerd worden. Welnu, daar zal degelijk en geheel belangeloos voor gezorgd worden. En wie anders wil ... is een lelijke Jood. Hij is de oorzaak dat het antisemitisme weer veld wint. En dus....schweig Jude!*’ Hij werd daar fel op aangevallen, o.a. door de verzetsman en publicist Johannes Hermanus Scheps (1900-1993).

Bibl.: dr. J.J. Kalma, *Redt de Joden! Wat gebeurt er met de Joodsche oorlogspleegkinderen?*; dr. J.J. Kalma, *Nogmaals, redt de Joden!*; dr. J.J. Kalma, “*Er valt voor recht te strijden*”(1978); J.J. Kalma, artikel ‘*Rode dominees in Friesland*’ in: ‘*De Vrije Fries*’, jaargang LVIII (1987), 53-67.

Lit.: Philippus Breuker e.a., ‘*Freone on dominee Kalma hinne*’ (1982); Jochum Dijkstra, *En de vlaggen wapperden*, 24; Ties Engelsma, ‘*Met Gods hulp gelukt*’, 125; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 394, 415, 419, 437-442; W.B. Kranendonk/ J. Vischer, *Beladen verleden*; Ger van Roon, 229; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 124, 127; J. van Sluis & J.R. Zondergeld, lemma ‘*Kalma, Jacob Jetzes*’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 296-299; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – ‘Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan’*, 35, 44; Elma Verhey, *Om het Joodse kind*, 31, 143-145 en 156; dr. J.D.Th. Wassenaar, *Joodse oorlogspleegkinderen in Nederland* (2014); dr. J.D.Th. Wassenaar, *Ds. Jacob Jetzes Kalma op de bres voor Joodse oorlogskinderen* (2014); *Yad Vashem*, 243, 316, 453, 684, 859 en 989.

224. Jannes Kampman

(Geboren 9.5.1905 te Ommen, zoon van bruggemeester en stadsbode Zwier Kampman en Jennigje Scheffer-overleden 9.7.1992 te Ede; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats te Ede, Asakkerweg).

Christelijk gereformeerd predikant te Opperdoes (eerste predikant! 13.12.1936-1946), Hoogeveen (24.11.1946-11.3.1956), Rijnsburg (21.3.1956-26.7.1964) en Ede (5.8.1964-3.4.1975 wegens emeritaat); gehuwd met **Gerritdina Johanna van Elburg** (geboren 1904, dochter van bakker Hendrik Jan van Elburg en Hendrieka Christina Makkinga-overleden 10.11.1993 Bennekom, ‘*De Breukelderhof*’).

Zij was zuster van de verzetsman Frederik Jan van Elburg (3.2.1908 Stad Ommen-overleden aan de gevolgen van zijn gevangenschap in KZ Dachau op 19.12.1945 te Enschede), woonachtig te Enschede en onderdirecteur van de melkfabriek te Boekelo, die in 1942 de Joodse jongen Emanuel (Emmo) Anholt (geboren 1920 Haarlem, zoon van Simon Leo Anholt en Sibilla Goldstein-maart 2013 Israël), zijn latere echtgenote, de ‘Palestina Pionier’ Lotte Le(h)rman(n), (geboren 1923 te ‘s Gravenhage-april 2013 Israël) en haar broer Bernard Lehrmann aan een veilig onderduikadres hielp in het ‘kippenhok’ van de familie Nijhuis te Boekelo. Thuis verschaftte hij samen met zijn vrouw Everdina Timmerman onderdak aan een Joodse vrouw met haar kind. Helaas vond ten gevolge van verraad in juni 1943 een overval plaats op het ‘kippenhok’. Alle onderduikers werden opgepakt en gedeporteerd, maar Lotte en Bernard Lehrmann en Emanuel Anholt overleefden de verschrikkingen. Emanuel Anholt en Lotte Lehrmann zijn na de oorlog getrouwd en naar Israël vertrokken. Maar Van Elburg en zijn baas, directeur Dirk Pape, werden gearresteerd en weggevoerd. Pape keerde niet terug. In Boekelo werden straten naar Pape en Van Elburg

genoemd. Op 25.11.2009 ontving Frederik Jan van Elburg postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding.

“Bekend is ook dat ds. Ds. J. Kampman, Christelijk Gereformeerd predikant te Opperdoes, al voordat de LO in actie kwam (voor de oprichting eind 1942) zich intensief bemoeide met het huisvesten van Joodse onderduikers. Hij verzorgde minstens drie complete gezinnen”.

“J. Kampman heeft een stroom van onderduikers, waaronder vele Joden, met gevaar voor eigen leven en dat van zijn gezin, opgevangen. In de loop van de oorlog dook deze “Visser van mensen” zeer diep in de illegaliteit: hij werd in Opperdoes één van de steunpilaren van de ondergrondse en de hulp aan vervolgd. Jonge mannen die werden opgeroepen voor de Arbeitseinsatz werden door Kampman aan de pastorie ontboden om ze te adviseren te weigeren en onder te duiken. De predikant uit Opperdoes zorgde dan voor vervalste papieren. In december 1944 wil de vijand Kampman oppakken. De predikant weet te ontkomen en vlucht naar Andijk. Kampman bleef tot aan de bevrijding ondergedoken en wijdde zich in die tijd helemaal aan het illegale werk. Hij hielp o.a. ene Jaap en ene Stella aan een onderduikplek in Andijk; zij overleefden de oorlog en vertrokken vervolgens naar de V.S. Met anderen liep het minder goed af: het Joodse echtpaar Maurits Salomon Godschalk (geboren 20.12.1882 Stad Ommen), handelaar in manufacturen, meubels en hout, en Leentje Godschalk-Coltof (geboren 1.10.1886 gemeente Opsterland) uit Castricum – ze woonden op het adres Doktersstraat 23 – dat hij onderbracht op boerderij ‘Het Rottenklooster’ bij Ommen, werd ontdekt door bewakers van kamp Erica toen het – nadat dichtbij een vliegtuig was neergestort – naar een andere onderduikplek werd vervoerd. M.S. Godschalk werd op 13.11.1943 bij een vlucht poging te Ommen doodgeschoten (hij ligt begraven op de Nederlands Israëlitische Begraafplaats van Ommen). Zijn vrouw werd gedeporteerd en op 19.11.1943 omgebracht in Auschwitz. Ook hun beide getrouwde kinderen Willemina Matje Godschalk (1911 Ommen-2.11.1942 Auschwitz), gehuwd met Emiel Meijers (1907 Doetinchem-31.3.1944 Midden-Europa), metaalhandelaar in Arnhem, woonachtig Mauvestraat 15 (zij werden met hun vier kinderen opgepakt in Den Helder), en Jacob Salomon Godschalk (1914 Ommen-31.3.1944 Polen), manufacturist, woonachtig Koningstraat 60, Den Helder, en gehuwd met Judith Johanna Bertha van Gelderen (1915 Enschede-19.11.1943 Auschwitz (zij zaten ook op de boerderij in Ommen ondergedoken) werden gepakt en kwamen met hun partners en kinderen om in de vernietigingskampen (volgens H.F.J. Kampman te Ede, zoon van ds. en mevr. Kampman-Van Elburg).

Contact: jhakvoort128@kliksafe.nl (tel. 06-53985065).

Lit.: Sjoerd Leiker (eindred.), *“West-Friesland in de jaren 40/45 – Schetsen van het verzet in Oostelijk West-Friesland”*, 6; W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*.

225. Hendrik Hendrikus van Kapel

(Geboren 2.5.1893 te 's Gravenhage, zoon van kleermaker Hendrik Hendrikus van Kapel en Geertruida Stolk-overleden 24.7.1985; begraven Algemene Begraafplaats te Rhoon).

Hij theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1913); lid NDDD (dispuut Rostra); kandidaat te 's Gravenhage (14.10.1923); gereformeerd predikant te Andel (N.Br.; 14.10.1923-28.11.1926), Kooten (19.12.1926-14.6.1931) en Rhoon (21.6.1931-1.4.1962 wegens emeritaat); hulpdiensten te Poortugaal (13.9.1964-20.2.1966); gehuwd op 25.9.1923 te Haarlem met **Johanna Alberdina Hendrica Bruggemans** (geboren 11.4.1901 te Haarlem, dochter van Albert Bruggemans en Johanna Maria de Die le Clercq-overleden 2.4.1995 te Rhoon; daar begraven). Zie ds. W.M. le Cointre. In zijn boek *“De vergelding – Een dorp in tijden van oorlog”* beschrijft de auteur Jan Brokken de oorlogsjaren in het dorp waar hij als domineeszoon zijn jeugd doorbracht: Rhoon. Zijn vader ds. Johannes Cornelis Brokken (1910-1988) stond daar van 1952-1975 als hervormd predikant voor buitengewone werkzaamheden. De inhoud van het boek centreert rond een afschuwelijk wraakactie van een doorgedraaide Duitse officier naar aanleiding van de ongelukkige dood van een Duitse matroos: op 11 oktober 1944 werden zeven inwoners van Rhoon als represaille gefusilleerd bij het Sluisje aan de Rijdsdijk en hun huizen werden in brand gestoken. In Brokkens verhaal over het verzet in Rhoon duikt regelmatig de naam op van de gereformeerde ds. ‘Jacob Jacobus Kloosterziel’, maar die heeft nooit bestaan en de naam lijkt een passend pseudoniem voor ‘Hendrik Hendrikus van Kapel’. Interessant is wel dat Brokken de predikant typeert als ‘de strateeg van het verzet in

Rhoon', die samen met ARP-raadslid Hendrik Kwist (echte naam?) de lokale LO-afdeling zou hebben opgericht. Blijkens het verhaal van Brokken – en het lijkt aanemelijk dat hij zijn typering op betrouwbare informatie baseert – *“deed Jacob Jacobus Kloosterziel het voorbereidende werk op de achtergrond en nam de contacten met andere afdelingen van de LO voor zijn rekening. Hij kon afspraken met vergaderingen in Rotterdam of Dordrecht combineren zonder dat het in de gaten liep – gereformeerden vergaderden onophoudelijk – en hij kon naar de ‘beurzen’ toe die in het Noorse Zeemanskerkje (aan de Westzeedijk 300) in Rotterdam, in de pastorie van Alphen aan de Rijn (= ds. G. Mulder, zie daar; hij woonde op het adres Burgemeester Visserpark 6 te Alphen aan de Rijn) en tal van andere plaatsen in het land werden gehouden. Op de beurzen werden vraag en aanbod van onderduikadressen op elkaar afgestemd en vervalste persoonsbewijzen verstrekt”*. In dat verband lijkt een regelmatig contact met ‘Frans-PBS’ in het nabijgelegen Barendrecht niet meer dan voor de hand liggend en zullen er zeker ook Joodse onderduikers door hem geholpen zijn. Tenslotte noemt Brokken in de eindeloze lijst namen van mensen met wie hij over zijn onderzoek gesproken heeft ook Ellen van Kapel: dat moet een familielid (kleindochter?) van de gereformeerde predikant van Rhoon zijn.
Lit.: Jan Brokken, *De vergelding*, 94, 99, 111, 193, 207, 245, 262, 271, 291; *In memoriam Ds. H.H. van Kapel in: Jaarboek 1986 der GKN*.

226. Cornelis (Cor) Kapteyn Dzn.

(Geboren 12.12.1895 te Oegstgeest, zoon van veehouder Dirk Kapteyn en Hendrijetje van Dam-overleden 4.1.1965 te Amsterdam).

Hij volgde de Kweekschool te Leiden en was onderwijzer te Rijnsburg en te Andijk; studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (4.10.1920); lid NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (6.2.1925); gereformeerd predikant te Moerdijk (met name onder schippers; 28.6.1925-14.4.1929); na studie aan het Institutum Judaicum te Leipzig gereformeerd missionair predikant onder de Joden te Amsterdam (17.4.1929-4.1.1965; woonde Van Eeghenstraat 271, Amsterdam); gehuwd op 18.6.1925 te Andijk met **Jantje Vriend** (geboren 5.11.1896 te Andijk, dochter van landbouwer Pieter Vriend en Neeltje Zwier, weduwe van Herman Ruiter-overleden 20.9.1976 te Amsterdam).

Zijn zuster Cornelia Kapteyn (1903-1965) was gehuwd met ds. Bote Gosens de Bruijn (1900-1960), gereformeerd predikant te Oude en Nieuwe Bildtzijl en te Lemmer en in 1935 afgezet (zie ds. ds. Lambrecht Willem Wessels).

Eind jaren-dertig van de vorige eeuw ontmoette Kapteyn de jonge Joodse godsdienst-onderwijzer Jaap Meijer ('Saul Messel'; 1912-1993), die toen bijles klassieke talen gaf aan de zoon van een geestverwant van Kapteyn. Ze voerden gesprekken met elkaar over de overeenkomsten tussen Jodendom en calvinisme (zie ook ds. C.W. Coolsma). Pogingen van Kapteyn om Meijer tot het christendom te bekeren liepen echter op niets uit.

“Midden in deze gezegende periode van volhardend werken is de oorlogstijd gekomen. Toen was er al met zovelen goed contact gelegd, dat er in het hulp verlenen aan onderduikende Joden voor hem een nieuwe taak was weggelegd. Hoevelen hij in die tijd een vluchtweg heeft helpen wijzen; hoe velen van zijn altijd gewillige dienst gebruik en misbruik hebben gemaakt; wat hij er zelf voor opofferde, dikwijls ten koste van zichzelf en zijn gezin; wat het hem aan gevaar en gevangenschap bracht... ds. Kapteyn bleef getuige van de Naam van de Here Jezus. Hij ontwapende door zijn simpele belijdenis de bezettende macht en waarschuwde zijn vriend. Opgepakt en lange tijd vastgehouden kwam hij op onverklaarbare wijze zo weer vrij. Wist de Duitser niet wat hij met deze getuige aan moest? Hij leek zo ongevaarlijk, kinderlijk vertrouwend, in ieder geval geen verzetsman en nog minder “deutschfeindlich”. Alleen maar een man, die altijd bereid was om rekening af te leggen van zijn geloof en vertrouwen in de levende Heiland. Na de oorlog werd het gehavende werk voortgezet. Al was de Joodse bevolking in Amsterdam gedecimeerd, voor ds. Kapteyn bleef er werk genoeg over. Hij ging zijn bekende gang: bezoeken, schrijven, spreken; altijd maar volhouden, geduldig spreken over het Oude Testament en de profetieën over de komende Messias. Bedreven in de Schriften, thuis in de gewoonten en gebruiken van de Joden, vriend van Abrahams kinderen, zette hij zijn tocht voort”.
Ds. Kapteyn werd wegens hulp aan Joden gevangen genomen – hij zat van 4.5.1942-12.12.1942 gevangen in Beekvliet, Sint Michielsgestel, en van 23.2.1944 tot 5.4.1944 in Vught – en verhoord door Sachbearbeiter Nagel. Deze vroeg Kapteyn, waarom hij Joden geholpen had bij het onderduiken. En het antwoord was, dat

Christus ons dat geleerd heeft en dat deze bijzonder aangedrongen heeft op barmhartigheid voor de Joden. Ds. Kapteyn las uit zijn bijbel voor Romeinen 11: 30-32. De heer Nagel antwoordde niets, maar liet het door ds. Kapteyn gezegd, met het Schriftbewijs erbij, kort in de protocollen invullen. Toen verder aan ds. Kapteyn gevraagd werd waar de ondergedoken Joden waren, zei hij, dat hij dat niet kon zeggen. En het tot grote verbazing van ds. Kapteyn gegeven weerwoord was: "Als ik op uw standpunt stond, dan vertikte ik het ook, om het te zeggen". En aan de typiste werd gedictieerd voor het protocol: "Wo diese Juden sind, kann ich nicht sagen".

Tegen het einde van de oorlog droeg ds. Kapteyn zorg voor niet minder dan 126 Joodse onderduikers. Was Kapteyn de predikant die Hartog Jacobs (1893 Hilversum-1974 Jeruzalem), hoofd van een middelbare school in Amsterdam, en Bertha Jacobs-van Wien (1911 Oldenburg, D., dochter van Isidoor van Wien en Ella Dammann-1999 Jeruzalem), lerares Frans, aan verschillende onderduikadressen hielp? Met hun kleine zoon Simon Israel (geboren 22.2.1943 Amsterdam) wisten ze de oorlog te overleven, Simon bij Aart Villerius (1914-1955) en Johanna Villerius-Van Est (1914-?) in een dorp bij Rotterdam. Het echtpaar Villerius werd om die reden op 17.12.1983 door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'. Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 147v., 224, 491 enz.; Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer*, 73, 101, 161, 171, 565; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 3, 87v.; G.J. van Klinken, lemma 'Kapteyn, Cornelis' in: *Biografisch Lexicon*, V, 302; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 101 enz.; P.G. Kunst, *In memoriam Ds. Cornelis Kapteyn Dzn.* in: *Jaarboek 1966 GKN*, 443vv.: J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 3 en 165; *Yad Vashem*, 935.

227. Jan Kars

(Geboren 3.7.1903 te Schoonhoven, zoon van onderwijzer Johannes Kars en Adriana Jongh-gefusilleerd 29.12.1942 Leusder Heide; herbegraven Nationaal Ereveld Loenen, B234).

Hij volgde aanvankelijk de opleiding tot zilversmid in zijn geboorteplaats, later die tot godsdienstonderwijzer in de Nederlandse Hervormde Kerk; hij werd voorganger/godsdienst-onderwijzer te Brandwijk in de Alblasserwaard (1928-1932; daar woonde hij met zijn gezin de hervormde pastorie); voorganger bij de Nederlandse Hervormde Evangelisatie op Gereformeerde Grondslag in wijk Keeten, nu Capelle aan de IJssel-West (1932 ontslagen 1937); voorganger van de nieuw-opgerichte evangelisatievereniging 'Rehoboth' te Capelle aan de IJssel ('kerk' en pastorie in boerderij aan de Nijverheidstraat 55), later aangesloten bij de Nederduits Gereformeerde Gemeenten van ds. Johannes van Welzen (1887-1973) te Gouda; op 6.11.1937 werd hij daar door ds. Van Welzen tot predikant bevestigd. Gehuwd 1) ca. 1906 met **Aaltje Wilhelmina Brink** (geboren Schoonhoven, dochter van Willem Brink en Merrigje van der Wal-overleden) en 2) op 28.3.1928 te Schoonhoven met **Johanna Itjeshorst** (geboren te Schoonhoven, dochter van zilversmid Willem Frederik Itjeshorst en Mergje de Wal-overleden).

Vanaf het begin is ds. Kars er van overtuigd dat 'Nederland zal herrijzen' en dat daarvoor in het geheim maatregelen moeten worden getroffen. In een gesprek met zijn broer Johan zeg hij: 'Daar moeten wij iets aan doen. Die moffenbende moeten we ons land weer uitwerken'. Zijn broer vindt het onbegonnen werk, maar Kars is vastbesloten: "Al zal het mij mijn leven kosten, ik zal alles doen wat in mijn vermogen ligt". ... In die tijd is het in de pastorie een komen en gaan van mensen die er nooit eerder waren geweest. Zo begint Kars zijn werk als verzetsman. 's Avonds komen er Joden, ze slapen bij de kinderen Kars en vertrekken 's morgens vroeg weer via geïmproviseerde ontsnappingswegen naar Zwitserland en Spanje. Nadat de 'Leeuwengarde' is opgericht, sluit Kars zich daar in 1941 bij aan. De 'Leeuwengarde' was een organisatie, die, over het hele land verspreid, zich bezig hield met spionage en sabotage. Eén van de grootste prestaties door ds. Kars verricht in dit verzetswerk is wel het in brand steken van een grote loods vol met materiaal van de Duitse Wehrmacht in het Westland. Het gaat goed totdat de Duitsers gelegenheid krijgen om een verrader te laten infiltreren in de groep. Op Tweede Paasdag 9 april 1942, toen de familie Kars op bezoek was bij schoonmoeder Itjeshorst op het adres Lopikerstraat 26 te Schoonhoven, werd 's morgens om 6 uur aangebeld door twee agenten in burger van de Sicherheitspolizei, die ds. Kars in hechtenis namen. In de woning van mevr. Itjeshorst werd niets onwelgevalligs aangetroffen. Onderweg naar Capelle aan de IJssel slaagde ds. Kars erin iemand te waarschuwen dat de wapens,

die in onder de preekstoel opgeslagen lagen, zo snel mogelijk moesten worden verwijderd. Hetgeen geschiedde. Ook bij de huiszoeking in Capelle vonden de SD'ers geen bezwarend materiaal, terwijl ds. Kars onderwijl het 'Wilhelmus' speelde op zijn orgel. Daarop werd hij afgevoerd naar het 'Oranjehotel' in Scheveningen. Daar kwam hij in een cel naast een pastoor terecht en ombeurten hielden die twee daar preken of toespraken voor de andere gevangenen. Op 18 juli 1942 werd ds. Kars met 364 anderen overgebracht naar het PDA Amersfoort en op 13 november 1942 belandde hij tenslotte in Wehrmachtsgedetineerde te Utrecht. Drie dagen later begon het proces tegen de 'Leeuwengarde' hetgeen er in resulteerde dat op 27 november 33 leden van de groep – inclusief ds. Kars – ter dood werden veroordeeld wegens spionage, sabotage en begunstiging van de vijand; voor 13 leden werd de doodstraf omgezet in 15 of meer jaren tuchthuisstraf. Op 29 december 1942 werden de ter dood veroordeelden gefusilleerd op de Leusder Heide, ds. Kars als laatste, en ter plaatse begraven. Pas op 6.1.1943 werd de familie van ds. Kars van zijn dood in kennis gesteld.

Er bestaat een indrukwekkende afscheidsbrief van ds. Kars, die begint met de woorden *'Lieve schatten, zo even den 29 december 1942 is omstreeks 11 uur in cel 25 bekend gemaakt dat we om 2 uur in den middag moeten sterven. Ik zit met (Johannes) Faas (1910-1942; buffetchef; hij werd met vijf andere gefusilleerde leden van de 'Leeuwengarde' begraven op de Gemeentelijke Begraafplaats 'Crooswijk' in Rotterdam) die ook daarbij behoort. Hoe ik je schrijf is wel duidelijk'*. En hij eindigt: *"Ik heb aan alle ter dood veroordeelden het H. Avondmaal mogen uitreiken, dat was mij tot groote troost. Vrouw, vier als het kan dat ook. Lieve U, de God des Vredes heilige U. Hij geve berusting en vrede, waarin ik sterf. Want het kan echt. Draag rouw, maar bovenal in het hart. Laat monument op kerkhof niet alleen staan. Gedenk. Groet alle en wees vele tot zegen. Dag lievelingen. God zij genadig en geve vrede. Dag schatten tot in eeuwigheid voor God. Hij zij U nabij. Treur niet, als die gene hoop hebben. Je liefhebbende man en vader"*.

Na de oorlog werden zijn stoffelijke resten aangetroffen in een massagraf op de Leusder Heide. Na identificatie werd hij op 30.11.1945 herbegraven in Schoonhoven nadat er eerder een gedachtenisdienst was gehouden in de Bartholomeuskerk aldaar. Ds. Van Welzen ging daarin voor. In 1978 werd hij nogmaals herbegraven op het Nationale Ereveld te Loenen.

Lit.: George Harinck, Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 46, 186; B. Hooghwerff, *Een dominee voor het vuurpeloton; Levensschets van Dominee Jan Kars (1903-1942) en Afscheidsbrief* (Stichting De Gihonbron, Middelburg, 2004); Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 42v., 107, 110, 147v., 189; M. Visser/evangelist A. Obbes, artikel *'Een predikant in het verzet'* in *Kwartaalblad* nr. 1 1989 van de *Historische Vereniging van Capelle aan den IJssel*.

228. Antoon Geertruidus Berendinus ten Kate

(Geboren 3.12.1897 te Rotterdam, zoon van ds. Berend ten Kate [1852-1941] en Hendrika Margaretha Piper-overleden 31.10.1947 te 's Gravenhage).

Zijn broer ds. Warner Antoon Berend ten Kate (1890-1963) was tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Wassenaar (1932-1950). Zijn oom, ds. Hendrik ten Kate (1858-1924) was eveneens hervormd predikant, net als diens zoon ds. Reinier ten Kate (1886-1967) en kleinzoon ds. Christiaan Mari ten Kate (1917-2000; zie daar). Zendeling Pieter ten Kate (1880-1918), gehuwd met Johanna ten Kate, was een neef van hem; diens zoon, ds. Christiaan Mari ten Kate (1917-2000; zie daar) dus een achterneef. Een andere neef, Pieter te Kate (1880-1918), was zendeling in NOI, evenals zijn zoon, ds. mr. Roelof Geert ten Kate (3.6.1916 Watatu, Poso, NOI-1996; begraven Natuurbegraafplaats Westerwolde, Asselt, Hoog Soeren). Hij was in 1943 hervormd hulppredikant in Arnhem, vertrok na de oorlog met zijn vrouw Margaretha Reinarda Bruins (1917-2005) als zendingspredikant naar Nieuw-Guinea en was daarna nog hervormd predikant te Wageningen. Scherpenzeel en Gemert. En een nicht, Margje ten Kate (1910, dochter van Egbert ten Kate, grossier in koloniale waren-1964) was gehuwd met ds. Hendrik Jan Frederik Wesseldijk (1908-1977; zie daar). Tenslotte was achterneef theoloog Warner Pieter ten Kate (1922 Ubbergen, zoon van ir. Roelof ten Kate-2014 's Gravenhage), kort na de oorlog vanwege de 'Duitsland'-commissie van de Nederlandse Hervormde Kerk gedetacheerd bij de *Religious Affairs Branch*, een afdeling van het Militaire Gezag in de Britse bezettingszone te Bunde (Duitsland).

A.G.B. ten Kate studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; hij was lid van Studentenvereniging 'Elias Anne Borger', tijdens de oorlog een actief verzetsnetwerk van leden en oud-leden; hervormd hulppredikant te Heemstede (18.2.1923); predikant te Hansweert (30.11.1924-26.6.1927 wegens eervol ontslag); predikant van de Nederlandse Evangelische Kerk te Brussel (Belg.; 26.6.1927); na de oorlog was hij vlootpredikant, geestelijk verzorger en hervormd predikant te 's Gravenhage; gehuwd op 14.2.1939 te Ukkel (Belg.) met **Johanna van den Broek** (geboren 1.4.1897 te Schiedam, dochter van ds. Christiaan Leonard van den Broek [1859, zoon van ds. Jan Jacob van den Broek-1922] en Maria Elisabeth Philipse-overleden 16.12.1988 te Zeist).

Eind 1940 werd ds. Ten Kate benaderd door zijn landgenoot Maurice Bolle (1890-1976) of hij mee wilde werken binnen een organisatie die zich inspande om vooral Joodse vluchtelingen onder te brengen op veilige onderduikadressen in Brussel e.o. en de daarvoor benodigde financiële middelen in te zamelen. Vervolgens zou geprobeerd worden om hen verder te helpen langs veilige routes door Frankrijk heen naar Spanje en het Verenigd Koninkrijk (zogenaamde 'Lissabonroute') en naar Zwitserland. Bolle droeg daarbij zorg voor de benodigde valse papieren en distributiebesccheiden. Zij werden in hun werk ondersteund door het Joodse *Comité de Défense des Juifs en Belgique*, waartoe o.m. Benjamin Maurits Nieuwkerk ('Benno Nijkerk'; 1906-29.10.1944), gedelegeerd commissaris van een N.V. gearresteerd in Compiègne en op 22.3.1944 overgebracht naar KZ Neuengamme; en David ('Joop') Verloop (1921-pleegde 7.3.1944 suïcide in de gevangenis van Sint-Gilles te Brussel; begraven Nieuwe Begraafplaats Zeist B 419) behoorden, die zich vooral inspanden voor Joodse kinderen.

Later kwam ook contact tot stand met de organisatie van de Nederlandse zakenman en zevendedagsadventist Johan Hendrik (Jean) Weidner (1912-1994) in Parijs, die het ontsnappingsnetwerk 'Dutch-Paris' had opgezet: in het najaar van 1943 organiseerde Weidner op verzoek van dr. W.A. Visser 't Hooft (zie daar) in Genève ook de zogenaamde 'Zwitserse weg', waarlangs de verzetsvrouw Hebe Charlotte Kohlbrugge (1914-2016; zie daar) al in juli 1942 belangrijke documenten uit het kerkelijk verzet ter kennis van de regering in Londen konden worden overgebracht. Op den duur werd genoemd verzetswerk namens de Nederlandse regering-in-ballingschap voorgefinancierd door Nederlandse diplomaten in Bern. Naar schatting hebben zo ongeveer duizend vluchtelingen naar bevrijd gebied kunnen ontsnappen, onder wie ook ca. 100 geallieerde vliegers.

In juli 1943 werd Bolle opgepakt door de *Sicherheitspolizei* en via het beruchte fort Breendonk bij Mechelen naar KZ Buchenwald gedeporteerd. Hij overleefde de oorlog. De Joodse verzetsman Paul van Cleeff (1919-2006) nam zijn werk over, maar ook hij werd – ten gevolge van de ongelukkige vondst van een adressenboekje in februari 1944 – samen met ds. Ten Kate gearresteerd. Begin september 1944 werden zij bevrijd uit hun gevangenschap.

Ds. Ten Kate vatte zijn verzetsactiviteiten samen in een naoorlogs rapport van acht pagina's. Daarin maakte hij o.a. melding van de actieve betrokkenheid bij het verzetswerk van zijn achterneef Christiaan Mari ten Kate (1917, zoon van zijn neef ds. Reinier ten Kate en Jacoba van Oosterzee-2000; zie daar), en van de betrokkenheid van zijn collega ds. Pieter de Haan (1890-1962), predikant te Antwerpen 91924-1957; zie daar).

Contact: Chris ten Kate (chris@vangennep-boeken.nl)

Lit.: Maurice Bolle, *Herinneringen*; Hebe Kohlbrugge, *Twee keer twee is vijf*, 57; Mordecai Paldiel, *Saving One's Own*; Suzanne Vronen, artikel 'Unique Aspects of Jewish Armed Resistance and Rescue in Belgium' in: Patrick Henry, *Jewish Resistance against the Nazis*, 134.

229. Christiaan Mari ten Kate

(Geboren 18.3.1917 te Ruinen, zoon van ds. Reinier ten Kate [1886-1967] en Maria Johanna Jacoba van Oosterzee [1888, dochter van ds. Christiaan Mari van Oosterzee-1989]-overleden 20.5.2000 te 's Gravenhage).

Hij studeerde theologie te Utrecht en was – samen met de theologie- en medicijnstudent, later gewoon hoogleraar in de elektro-neurologie, in het bijzonder de pathofysiologie van het neuro-musculaire systeem aan de Rijksuniversiteit Utrecht, Daniël (Daan) van der Most van Spijk (1920-2009) lid van de studentenvereniging 'Elias Anne Borger' en actief in het verzetsnetwerk van o.a. ds. A.G.B. ten Kate (zie daar); C.M. ten Kate woonde na de oorlog en Sevres (Frankrijk; 1954) en was vervolgens

hervormd vlootpredikant te Hilversum, geestelijk verzorger in arbeiderskampen (-1967) en predikant te 's Gravenhage (10.9.1967-25.4.1982 wegens emeritaat); gehuwd op 3.2.1947 met **Johanna Catharina Sluyterman** (geboren 11.3.1917 te Haarlem, dochter van de arts dr. Albertus Aemilius Syno Sluyterman en Henriëtte Wilhelmina Moll-overleden 3.9.2002 te 's Gravenhage), lerares Frans. Hun zoon, dr. Albertus Aemilius Seyno ten Kate (geboren 1952), was hervormd predikant in Dedemsvaart, Emmen-Oost en Bergen op Zoom. Chris te Kate was zoals gezegd tijdens de oorlog als student theologie nauw betrokken bij het verzetswerk van zijn oudoom ds. Antoon Geertruidus Berendinus ten Kate (1897-1947; zie daar) in Brussel e.o. In februari 1944 werd hij gearresteerd en gevangen gezet in de Sint-Gillesgevangenis te Brussel. Later werd hij overgebracht naar Kamp Beverlo (Leopoldsburg) en beleefde daar op 4.9.1944 de bevrijding. Contact: Chris ten Kate (chris@vangennep-boeken.nl).

230. Gerard Kater

(Geboren 17.4.1911 Heerenveen-1994 te Heerenveen, 'Heerenhage'), kandidaat te Amsterdam (1941); doopsgezind predikant te Berlikum (31.8.1941-1946), Damwoude (7.7.1946-22.4.1951) en Franeker (29.4.1951-10.11.1957), leraar aan de Rijks Pedagogische Academie te Leeuwarden (1951-1976) en voorzitter van de Doopsgezinde Vredesgroep. Gehuwd met **Melena Eelkje Hoekstra**.

"Soms probeerden predikanten om de gemeenteleden die zich bij de NSB of andere Naziorganisaties hadden aangesloten, te bekeren. Dit leverde vaak geen resultaat op. Ds. Gerard Kater probeerde dat met de zoon van een plaatselijke NSB-er die bij de SS was gegaan en meehielp Joden op te pakken. Maar hij slaagde er niet in. Aan de andere kant gaf een plaatselijke doopsgezinde NSB-er hem vaak waardevolle gegevens".

Ds. Kater verbrandde het bordje 'Verboden voor Joden' dat tot zijn grote woede door zijn eigen kerkenraadsleden was aangebracht op de vergaderruimte van de doopsgezinde vermaning in Berlikum.

Hij werd op 12.8.1943 gearresteerd wegens hulp aan onderduikers, maar kwam na een verblijf in het Huis van Bewaring te Leeuwarden op 18.12.1943 weer vrij. De politiemann die hem arresteerde bood daarvoor zijn excuses aan. Bij zijn verhoor vroeg hij hem waarom hij zich had ingezet voor onderduikers, waarop Kater antwoordde dat hij dit niet meer dan als zijn plicht beschouwde.

Archief: App. Laureense.

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* 89 (1995), 195, 209 en 90 (1996), 7v.; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 177, 179, 189, 195; Herman Keuning, *Herinneringen aan onze studietijd*.

231. Cornelis Keers Drager *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 22.11.1907 te Hilversum, zoon van winkelier Lourens Cornelis Keers en Christina Elberta van den Brink, tweelingbroer van Hendrik Jan Frederik Keers-overleden 7.4.1990 te Apeldoorn; begraven Begraafplaats Lemelerveld).

Twee broers van zijn vader, ds. Wolter Arinus Keers (1868-1927) en ds. Hendrik Jan Frederik Keers (1873-1906) waren hervormd predikant, evenals hun vader, die eerder huissschilder was, ds. Aris Keers (1834-1901) en twee zoons van ds. W.A.

Keers: ds. Arinus Keers (1893-1967) en ds. Benjamin Keers (1895-1976), tijdens de oorlogsjaren predikant te Bandung (Java, Nederlands Indië. Ds. A. Keers Jr., die sedert 1935 directeur was van het Hervormde Diaconessenziekenhuis te Arnhem tot zijn emeritaat in 1953, was betrokken geweest bij het kerkelijk verzet en voerde in 1947 – als lid van het college der regenten der gevangenen te Arnhem – met succes het pleidooi voor de tot levenslang veroordeelde oorlogsmisdadiger Piet Richard 'Dick' Cieraad (geboren 1921 Laren; inspecteur van de Rijksrecherche en lid van de SD; gevangen te Zwolle) en zijn vrouw (voormalig secretaresse van de beruchte SD-chef *SS-Sturmbannführer* Dr. Erich Deppner [1910-2005]; zij zat gevangen in Arnhem). Cieraad kwam in 1958 vrij, zijn vrouw een paar jaar eerder.

Cornelis Keers werd hervormd predikant te Lemelerveld (25.10.1936-12.5.1944 en was hecht bevriend met ds. H. Berkhof (zie daar), hulpprediker hervormde kapel Assen (evangelisatie, Oosterhoutstraat; 12 mei 1944-1947), predikant Rotterdam-Feijenoord (1947-1954), Amsterdam (Koepelkerkgemeente; 14.3.1954-1964), Amsterdam (Noorderkerk-gemeente; 1964-30.11.1972 wegens emeritaat); gehuwd met **Maria Bokhorst** (geboren 10.1.1914-overleden 1.1.2009). Zij vestigden zich vervolgens in Epe. in Lemelerveld werd een straat genoemd naar ds. Keers.

In 2013 ontving het echtpaar postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het eind 1942 samen met ds. H. Berkhof zie daar) voor de zeventienjarige Erica Deen (1924, dochter van een Levie [Louis] Deen en Marianna de Jong-2014 Perth, Australië; na de oorlog gehuwd met Klaas Moen (1922-2013 Perth, Australië) een veilig onderduikadres had gevonden (op boerderij 'Genista' van Hendrik Grootemarsink (1906-1987) en Willemina Hendrika Mina

Grootemarsink-Schuurman (1911-1992) aan de Zonnenbloemweg te Lemele: ook zij ontvingen de *Yad Vashem*-onderscheiding) en later, toen dat adres niet meer veilig was, bij Cornelis' zuster Stien Keers, gehuwd met ds. Piet Visser (zie daar) in Apeldoorn en bij zijn andere zus Gon Keers, gehuwd met hoofdonderwijzer Jan Jonker in Sibculo. Ook zij allen ontvingen de *Yad Vashem*-onderscheiding.

"Ds. Wesseldijk (van 1944-1947 hervormd predikant te Lemelerveld) heeft in de oorlog nog een ander Joods meisje geholpen, Willie Rood, dat bij een collega van hem in het dorp (= ds. Keers?) ondergedoken was, waar ze nooit naar buiten kon. Hij haalde haar af en toe een paar weken in huis, zodat ze meer bewegings-vrijheid had".

Lit.: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 283; *Yad Vashem*, 959?; Ismee Tames, *Doorn in het vlees*.

232. ?Wilhelmus Hermanus Kelder Sr.

(Geboren 11.5.1873 te Rotterdam, zoon van behanger Andries Kelder en Johanna Catharina Gijsberta (van) Rappard-overleden 28.6.1948 Rotterdam-Charlois, begraven Begraafplaats Charlois, Charloisse Lagedijk 680). Moeder Kelder-(Van) Rappard werd in 1848 geboren te Grootebroek als dochter van ds. Hendrik Matthias Michaël Rappard {1817-1888} en overleed in 1933 te Voorthuizen; het ouderpaar trouwde in 18.7.1872 te Barradeel, maar het huwelijk hield geen stand: ze scheidten al op 30.12.1874.

Ds. W.H. Kelder was hervormd predikant te Heinenoord (26.8.1900-197.1903), Warmond (26.7.1903-21.6.1908) en Rotterdam-Charlois (28.6.1908-30.9.1943 wegens emeritaat); gehuwd op 14.8.1900 te Utrecht met **Eremina Brouwer** (geboren 14.7.1877 te Utrecht, dochter van Nicolaas Gerard Brouwer en Eremina Lammerts van Bueren-overleden 28.6.1961; begraven Begraafplaats Charlois).

Hun zoon, ds. Wilhelmus Hermanus Kelder Jr. (1902 Heinenoord-1975 Ede), gehuwd 22.3.1928 te Rotterdam met Wilhelmina Maria Mak, was hervormd predikant te Ellewoutsdijk, Breskens, Middelburg (1.12.1935-9.4.1944), Leiden (23.4.1944, bevestigd door zijn vader in de Pieterskerk-18.9.1949) en Utrecht.

Dagboek van een predikantsvrouw, 66 jaar – Rotterdam (onderzoek naar alle Rotterdamse predikanten die gedurende de oorlogsjaren – nog – actief waren maar wel bijna de 'emeritaatsgerechtigde leeftijd' hadden bereikt, maakte duidelijk dat de in 1943 66-jarige echtgenote het meest in aanmerking kwam als schrijfster van het anonieme oorlogsdagboek; GCH).

"27 April 1943 – Vandaag ging ik vanuit Rotterdam naar Den Haag. Vader ging allerlei bezoeken maken; ik wou me maar bij tante Josien bepalen, omdat ik van vele bezoeken te moe word. Ik hoopte met tante te bepraten, wat ze nu doen moest, nu alle Joden zich moesten melden. Ik wist, dat ze dat niet van plan was te doen; maar wat dan wel? Maar zie, toen ik in haar huis kwam, waar Dora me open deed, was er geen tante Josien meer. Ze was gevlucht naar Breda, naar Jaap Molenijzer, de ouders van Wout en Anneke, die je je misschien nog herinnert. Ik vatte toen het plan op naar Breda te gaan om af te spreken dat tante ook een tijdje bij ons kwam, om daarmee Jaap en Loek wat te ontlasten van deze druk – want tante is ontzettend druk op je – en ook, omdat het me voor tante veiliger leek, als ze telkens een ander adres had. Maar toen kwam ineens Anneke uit Breda binnen, met de boodschap, of Dora tante wou halen, want ze kon het niet uithouden en wou zich liever melden om naar Vught te gaan. Het bleek, dat Jaap-Loek tante alleen wilden hebben als logée, in dien zin dat ze gewoon als schoonzuster bij hen was en niet als ondergedoken Joodsche. Nu, dat is onzin! Als je een Jood herbergt, dan ben je strafbaar, of het je schoonzuster is of niet. Ze wilden iets geheimzinnigs: tante moest gewoon met Loek uitgaan. Het gevolg was, dat tante Josien, die toch al over haar zenuwen heen was, nu in zoo'n groeiende angst verkeerde dat ze ontdekt zou worden en dan Jaap en Loek in haar ongeluk zou meeslepen, dat ze het besluit nam naar Vught te gaan. Anneke kwam voor haar ouders op; ze zei, dat die deze toestand niet aankonden; dat het met tante geen leven was zoo. Dat begrijp ik best; tante zuigt je als 't ware uit; je

wordt doodmoe van haar. 't Is niet te harden. En zoo is dit het droevige einde van al haar angsten en al haar slapeloze nachten.

28 April – Hoewel het **tante Beps** verjaardag was, is **vader** toch vanmorgen naar Den Haag gegaan om enkele dingen voor tante Josien te regelen. Als die zich nu ging melden, was ze bijna een week te laat en daar staat straf op: de mogelijkheid ineens naar Polen gezonden te worden. Ook had ze al haar sterren verbrand en zonder ster kon ze daar niet verschijnen. Dora heeft een ster voor haar opgediept; vader bepleitte de zaak bij de Joodsche Raad, waarvan **vader** één der leidende personen al meermalen heeft gesproken en die heeft het geval bepleit bij de Duitschers. Het slot was, dat tante zonder straf nu naar Westerbork zou kunnen gaan. Maar in afwachting van een nieuw transport moest ze zich nu eerst melden op de Paviljoensgracht (27a, de voormalige vestigingsplaats van het Joodsch Tehuis; in 1984 gesloopt; GCH) in Den Haag, waar nog meerdere lotgenoten gehuisvest zijn.

29 April – En dat is nu gebeurd. Dora heeft haar weggebracht. Vader heeft uit Breda tantes bagage nog gehaald en nu zit ze daar. Ik ga haar morgen opzoeken om afscheid te nemen...

30 April – ... Overigens was dit een zeer bewogen dag. Ik zocht **Josien** op en trof haar in dat armoedige, verwaarloosde gebouw aan, zittende op een houten stoel aan een planken tafel op schragen, te midden van spelende kinderen, die op een oude piano beukten, en mannen en vrouwen, die om de tafel hingen. Josien was bezig van een laken een overtrek te maken op haar stromatras. Ze sliep in een zaaltje in tweeën gescheiden door een schot, waar alle bedden naast elkaar staan. Aan het schot, op een spijker, hingen wat kleren van haar. Op een plankje wat toiletgoed. Alles armoedig en ellendig. En daar verblijft zij nu, met haar 63 jaren, zonder enig comfort en gescheiden van allen, die haar lief zijn. De mensen waren allemaal aardig met elkaar en de politieagenten, die daar wacht houden, waren zeer geschikt en allerliefst tegen de kinderen. Ook op het eten wordt wel zorg besteed, al is het wel zeer eenvoudig. Ik bleef den heelen morgen bij haar, tot 1 uur, etenstijd, en at bij haar mijn brood op. Even vóór 2 uur kwam een man, Jood met een ster, binnen en vertelde, dat er overal staking was vanwege den melding van de beroepsmilitairen. De waterleiding zou staken, de landsdrukkerij, en nog veel meer. Heel Den Haag zou in rep en roer zijn. Ook zou Tunis gevallen zijn. Enfin, ik moest weg omdat het etensuur was en nam van Josien afscheid, wat me erg ontroerde. Ik vond het zóó droevig haar hier achter te laten, al moet ik zeggen dat ze zich goed hield. Ze was kalm; nu haar lot beslist was, was ze vrij van angst in elk geval en dat is al heel wat. Maar triest blijft het en 't ging me erg aan het hart haar hier nu vaarwel te zeggen. Zien we elkaar ooit terug? Wie zal het zeggen. Ik ging heen en kwam op straat. Van rep en roer zag ik niets; de trams reden. ...

Lit.: *Dagboekfragmenten 1940-1945*, geselecteerd door T.M. Sjenitzer-van Leening (Veen, Utrecht; M.G. Verwey, Leiden in bezettingstijd, 151).

233. Herman Rein Keuning

(Geboren 1.5.1919 te Ureterp-overleden 4.5.2015 te Beetsterzwaag; crematie).

Proponent (1943); doopsgezind hulppredikant te Makkum (1943) en jeugdwerk-predikant te Harlingen (13.9.1943, om ds. Johan Pieter Huijbert Grootes [1908-1946; schoonzoon van generaal-majoor Willem Hermanus Eduard Vrijdag] in de moeilijke oorlogsjaren bij te staan); predikant te Irnsum-Poppingawier (13.8.1944-1.5.1950); te Meppel/ Assen (7.5.1950-26.10.1952), Grouw (2.11.1952-19.3.1967), combinatie Oldeboorn, Irnsum en Poppingawier (vanaf 1.1.1969 opgenomen in streekgemeente Midden-Friesland; 26.3.1967-7.9.1975) en Drachten-Ureterp (21.9.1975-2.5.1982); op 27.7.1944 te Witmarsum gehuwd met **Anna Juliana Tichelaar** (geboren 26.4.1922 te Makkum, dochter van Jan Pieters Tichelaar [1893-1981], van 1913-1963 directeur van de Koninklijke Tichelaar Makkum [keramiekbedrijf] en Antje Elings Kramer-overleden 5.4.2016 Beetsterzwaag; crematie in besloten kring). Haar broer, dr.ir. Pieter Jan Tichelaar, was van 1972-1985 directeur van de Koninklijke Tichelaar Makkum.

An zat in het verzet en de pastorie werd een veilig toevluchtsoord voor onderduikers en voor anderen die een tijdelijk onderdak nodig hadden. Soms brachten wel 15 mensen er de nacht door. In haar boek vertelt An Keuning-Tichelaar onder meer over haar jeugd in Makkum, over haar rol in het verzet en hoe ze verschillende keren aan de dood ontsnapt is. Ze vertelt één voorbeeld: "Ik was onderweg met de veerboot van Enkhuizen naar Stavoren en zat een brief aan Herman te schrijven, toen we opeens beschoten werden door een vliegtuig. Ik had een Joodse baby bij me,

verstopt in een tas. De kogels doorboorden de shawl om m'n nek, vlogen vlak over de tas heen en doodden de man die naast me zat. En zo kan ik over nog veel meer voorvallen vertellen, die me zeker doen weten dat er meer is tussen hemel en aarde. In een God die alles regelt geloof ik niet, maar wel dat er een goede geest om ons heen is. Toeval bestaat niet, zeg ik altijd, maar wel dat het je toevalt". Een ander voorval uit de oorlog is ook te bijzonder om niet te noemen. An: "Precies zestig jaar geleden heb ik een hervormde collega van mijn man, ds. Ger Boerlage (zie daar), uit de gevangenis in Leeuwarden losgepraat. Het verzet had gehoord dat Boerlage, die toen in Raerd stond, dreigde door te slaan. Ik ging met een fles Bokma en een fles Beerenburg naar de commandant, en zei dat ik zijn nicht was. De derde keer mocht hij mee. Ik herinner me nog goed hoe vreemd hij naar me keek, want hij kende me niet eens. In de brick op weg naar huis vertelde ik dat ik de vrouw van Herman was". ... Bij Herman Keuning stond de menselijkheid voorop. Toen na de oorlog Duitsers door Irnsum werden afgevoerd en men de gevangenen vernederde door hen te laten 'kikkeren' (op hurken voorwaarts bewegen), sloot Herman zich kikkerend bij de gevangenen aan. ... Kort na de oorlog ving de familie Keuning in de pastorie een groep Mennonieten op die de gevlucht waren uit Rusland en op doorreis naar een nieuw bestaan in Paraguay (NB: daar reisde ook de van oorsprong doopsgezinde oorlogsmisdadiger Jacob Luitjes heen; zie: ds. J.S. Postma).

Zie ds. G.D. Boerlage, ds. B. van Gelder, ds. E. Postma, ds. H. de Vos en ds. J.E. Wagenaar.

Bibl.: An Keuning, *Passing on the comfort* (Nederlandse vertaling: *De verbindende kracht van quilts*).

Archief: App. Laurens e.d..

Contact: j.keuning@home.nl

Lit.: Gerhard Bakker, *Vrouwen verenigd door versleten quilts*, artikel in: *Friesch Dagblad* d.d. 24.3.2005; Yge Damsma, *Dit hawwe wy belibbe 1940-1945*; Willem Hansma, *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 10, 62, 101v., 126, 136, 165

234. Albert Keuter Drager *Verzetskruis*

(Geboren 7.1.1892 te Blokzijl, zoon van koopman Barend Keuter en Wilhelmina de Ruiter-overleden 9.3.1945 in KZ Bergen-Belsen), en met hem zijn oudste zoon Barend Klaas Keuter, student aan de Technische Hogeschool te Delft, geboren 14.8.1918 Oost-Grafdijk-overleden 5.3.1945 KZ Bergen-Belsen).

Ds. Keuter was doopsgezind proponent (26.6.1917); predikant te Oost- en West-Grafdijk (1917-1920), Twisk, Abbekerk 18.1.1920-15.11.1925) en Medemblik (25.1.1920-15.11.1925), Akkrum (1925-1928) en 's Gravenhage (1928-1945; opgevolgd door ds. O.T. Hylkema, zie daar); gehuwd op 18.10.1917 te Utrecht met **Elisabeth Cornelia van der Lee** (geboren 26.8.1894 te Utrecht, dochter van expeditie Cornelis Albertus van der Lee en Elisabeth Hes-overleden 8.4.1995 te Vlissingen).

In augustus 1942 zette ds. Keuter zich met anderen actief in om voor tenminste twintig Joden, die op één of andere wijze met de Doopsgezinde gemeente van Den Haag verbonden waren, een zogenaamde '*Angehörigkeitserklärung*' te verkrijgen.

Voor de meeste van hen leverde dat tijdelijk uitstel van deportatie op. Later was hij ook betrokken bij illegaal werk ten behoeve van geallieerde vliegers uit neergehaalde bommenwerpers, die probeerden aan krijgsgevangenschap te ontkomen (de zogenaamde 'Ter Galestingroep', die behalve ds. Keuter en zijn zoon Barend Klaas Keuter bestond uit de oprichter en naamgever van de groep, ir. Gasper John Alfred ter Galestin [1912 Batavia, NOI-gefusilleerd 5.9.1944 Vught], ambtenaar bij het Rijksbureau voor chemische producten, de Joodse onderwijzeres Johanna Vis ([897 Amsterdam-16.2.1945 KZ Ravensbrück], de arbeidscontroleur van het Rijkskolonbureau Leo Eliza Voogd [1920 Rotterdam-gefusilleerd 4.9.1944 Vught], en de student Jan Michiel Hillenius [1925 's Gravenhage-gefusilleerd 4.9.1944 Vught]).

Op 4.1.1944 werd ds. Keuter – waarschijnlijk ten gevolge van verraad – met zijn jongste zoon onderweg naar De Wijk, waar zijn vrouw verbleef, nadat ze Den Haag had moeten verlaten buiten het station van Meppel gearresteerd. Keuter was in Den Haag blijven wonen om er zijn pastorale werk voort te zetten, maar reisde zo mogelijk elke week even naar zijn vrouw. Na zijn arrestatie verbleef hij achtereenvolgens in de Strafgevangenis van Scheveningen, Kamp Vught en KZ Oranienburg-Sachsenhausen, waar hij te werk werd gesteld in de *Heinkelwerke*. Tenslotte belandde hij met zijn oudste zoon, student/ verzetsman Barend Klaas Keuter, die in Amsterdam was gearresteerd, in Bergen-Belsen, waar beide zijn overleden. De naam van ds.

Keuter is met die van anderen aangebracht op een houten gedachtenis-plaquette in de Singelkerk te Amsterdam.

Archief: App. Laurens e.d.

Lit.: *Het Grote Gebod*, I, 287, II, 630; Alle G. Hoekema, *Een Oorlogsdagboek van een Haagse predikantsvrouw*, in: *Doopsgezinde Bijdragen* 43, 113 en 122vv.; Gerlof H. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 177, 188v., 191; Gert van Klinken, *André du Croix en Albert Keuter herdacht in doopsgezind Nederland*, in: *Doopsgezinde Bijdragen. Nieuwe Reeks* nr. 41 (Themanummer: *Doopsgezinden tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, 2015), 303vv.; H.W. Meihuizen, *Een Dader des Woords. In memoriam ds. Albert Keuter (V.D.M.-serie nr. 9.*; Amsterdam, 1946); *Menmonite Encyclopedia* III, 171; *Noodbrug* nr. 2 (augustus 1945).

235. Abraham Keuzenkamp

(Geboren 5.9.1881 te Schiedam, zoon van Abraham Keuzenkamp en Maria Elizabeth Cramer-overleden 1.11.1972 te Apeldoorn aan de gevolgen van een aanrijding door een bromfietser; begraven Begraafplaats 'Heidehof' te Ugchelen).

Kandidaat te 's Gravenhage (1907); hervormd predikant te Kolderveen en Dinxterveen (22.12.1907-18.10.1914), te Nieuw-Buinen (25.10.1914-7.12.1919), te Emmen (evangelisatie; 14.12.1919-9.9.1923), te Uithuizermeeden (16.9.1923-4.9.1932), te Lemmer, Eesterga en Follega (1932-1947 wegens emeritaat); hulppredikant te Apeldoorn (1947-1957) en daarna nog geestelijk verzorger aan het Dr. Van Seventer-sanatorium. Gehuwd op 3.10.1914 te Nijeveen met **Barendina van Rijn** (geboren 1881 te 's Gravenhage, dochter van Willem van Rijn en Mimi Augusta ter Winkel-overleden)

Ds. Keuzenkamp weigerde achter het bordje 'Verboden voor Joden' te preken en moest daarop voor de kantonrechter in Leeuwarden verschijnen. *"In die jaren stierf een vrouw uit Follega. Ds. Keuzenkamp werd gevraagd deze begrafenis te leiden. De zoon van de overleden vrouw wou deze begrafenis geleid hebben in café Hofstra bij de Follegabrug. Ds. Keuzenkamp nam deze begrafenis voor zijn rekening, maar wou deze alleen leiden in het oude schoolgebouw 'Irene', aan de andere kant van de straatweg. Dit gebouw werd door hem ook bezocht als catechisatielokaal. De boer kwam hiertegen in het geweer. 't Was altijd gewoonte in café Hofstra. Maar Ds. Keuzenkamp hield voet bij stuk: 'Ik spreek niet achter een bordje 'Verboden voor Joden'. Dus werd de begrafenis in het oude schoolgebouw gehouden. Daar was de man zeer consequent in. ...*

Niet lang daarna kreeg de lokale politiecommandant – die ds. Keuzenkamp bepaald niet welgezind was – te horen, dat dominee Keuzenkamp geweigerd had te spreken achter het bordje 'Verboden voor Joden' en wat deed hij? Hij bracht Ds. Keuzenkamp aan bij de Sicherheitsdienst in Leeuwarden. Politiecommandant Verbrug moest dominee Keuzenkamp naar Leeuwarden transporteren. Afsproken werd dat beide, afzonderlijk, in dezelfde bus eerst met de ZWH (= 'Zuidwesthoek') en later met de LAB (Leeuwarder Auto Bedrijf) naar Leeuwarden zouden reizen en in Leeuwarden zouden ze als ze elkaar zagen gezamenlijk naar het Paleis van Justitie wandelen. De ZWH-bus trok reeds op van de Gedempte Gracht, reed de Nieuw Buren in, maar Ds. Keuzenkamp was er (nog) niet. Politiecommandant Verbrug zat op het voorste bankje en begon al zenuwachtig te draaien. Zelf zat ondergetekende op de tweede bank van de bus en zei tegen de buschauffeur: 'Bangma, us heit moet ek nog mei!' Verbrug ging weer recht zitten, Bangma stopte weer voor de pastorie en dominee Keuzenkamp stapte voor z'n huis in. In Leeuwarden kwam hij voor de rechter. Dit bleek een 'Hollandse' NSB-advocaat te zijn. Hier zij even opgemerkt dat dominee K. niet wist, waarvoor hij op het matje moest verschijnen. Het kon zijn dat hij iemand geholpen had te ontsnappen over het IJsselmeer of iets dergelijks. De Rechter begon met blaffen: 'Uw naam!' Ds. K. blafte keihard terug: 'KEUZENKAMPI' Na een paar antwoorden zo terug geschreeuwd te hebben, zei de rechteradvocaat: 'U hoeft niet zo te schreeuwen!' Ds. Keuzenkamp antwoordde hem: 'Wanneer u mij correct ondervraagt, zal ik u ook correct antwoorden'. Beide hadden een titel, dus was de rechter niet meer dan de dominee. Na een half uurtje kreeg Ds. K. in de gaten, dat het ging om het niet spreken achter een bordje 'Verboden voor Joden'. Hem werd o.a. gevraagd, wat hij op Mussert tegen had. Antwoord: 'Als Mussert ook niet achter een bordje 'Verboden voor Joden' wil spreken, zou ik niet weten wat ik op hem tegen heb.' Zo ging het twee volle uren achter elkaar. Politiecommandant Verbrug kwam ondertussen binnen om te informeren of hij ds. K. weer mee kon nemen. Maar Verbrug werd

ook afgesnauwd. Na twee uur kon ds. K. weer vertrekken. Politieaan Verbrug stond nog op hem te wachten. Dat behoefde hij niet, maar dat oprechte medeleven deed ds. K. erg goed”.

Op 1.2.1944 om 23.30 uur 's avonds nam ds. Keuzenkamp de Joodse vrouw Gerstner en haar ernstig zieke zoon Ernst Gerstner in huis (ze werden per ambulance door verzetsmensen naar de pastorie aan de Nieuw Buren gebracht). Ernst overleed op 5.5.1944 in de pastorie en werd 's nachts in de pastorietauin begraven. “*Dominee Keuzenkamp, die reeds tientallen aangespoelde piloten onder toezicht van de Duitse bezetter op het kerkhof van Lemmer begraven had, wou ook deze Jood op dat kerkhof begraven. Als oudste zoon heb ik hem van dat plan afgebracht. Geen onnodige risico's nemen, we begraven hem in de tuin en niemand merkt wat. ... Albert Visser timmerde een kist en bracht deze in planken door de weilanden achter de Gereformeerde Kerk langs, in de tuin van de Hervormde pastorie en timmerde deze in elkaar in de studeerkamer van ds. Keuzenkamp. Toen kwam het probleem van die trap naar voren. Albert Visser nam dit voor zijn rekening. Hij wist het lichaam van Ernst Gerstner van de bovenetage langs de twee trappen naar de studeerkamer te brengen en in de kist te leggen. 's Avonds groeven de twee zonen van ds. Keuzenkamp een groot gat in de tuin. Eerst kwam mevr. Gerstner 's avonds in het donker afscheid nemen van haar zoon en werd daarna bij familie Haye Dijkstra aan de Schoolstraat ondergebracht. Om half twaalf 's avonds lieten dokter Olivier (die naast de pastorie woonde), dhr. Onderweegs van de Ondergrondse, Bram en Wim Keuzenkamp de kist in de groeve zakken. Het dichtgooien van de groeve moest zeer langzaam gebeuren, want de grond maakte veel lawaai op de kist, terwijl de Duitsers voor de pastorie langs liepen. Toen een dun laagje grond op de kist lag, werden er drie verroeste fietsframes dwars over gelegd en daar weer aarde op. 's Morgens vroeg pootte de jongste zoon er koolplanten op, zodat alles goed gecamoufleerd was. ...*”

Op 17 april 1945 was Lemmer gezuiverd van de Duitse bezetters. Op 18 april 's morgens werd met zeer veel moeite de kist uit de pastorietauin opgegraven en 's middags weer herbegraven op het kerkhof van Lemmer. De belangstelling voor deze begrafenis was enorm groot. Honderden, ja duizenden mensen stonden langs de weg en het kerkhof (Louis de Groot, voormalig Joods onderduiker, en Abraham Keuzenkamp Jr., de oudste zoon van ds. Keuzenkamp in het artikel ‘*Ds. Abraham Keuzenkamp in de bezettingsjaren*’ (zesstambomen.nl).

Lit.: H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 397.

236. Francina Anne Gerdina (Ina) de Klark

(Geboren 23.2.1907 te Arnhem, dochter van meubelfabrikant Anthonie Adriaan de Klark en Gerdina Woltera Zuuring-30.9.1998 Oosterbeek; lichaam ter beschikking gesteld van de wetenschap).

Ds. De Klark studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; proponent (1931); voorganger Nederlandse Protestanten Bond te Brielle (31.10.1931-20.11.1938); remonstrants predikant te Angerlo-Doesburg (20.11.1938-13.4.1941), Hoogeveen (27.4.1941-17.2.1946) en Hengelo (3.3.1946-31.12.1944); officier van het Leger des Heils (1950-1968); remonstrants predikant te Oosterbeek (6.4.1969-15.7.1973 wegens emeritaat); hulpdiensten aan NPB-afdelingen Wageningen (1970-1972), Rhenen/Veenendaal en Lunteren (1972-1980) en aan de remonstrantse Gemeente Nijmegen (1981-1983); pastoraal verzorger te Valthermond (VVH) en Vlagtwedde (VVH) van 1.2.1987-1.7.1989).

Zij verzorgde twee Joodse kinderen in Angerlo, van wie er één verraden is of zich zelf in een depressieve bui heeft aangegeven bij de Duitsers.

Bibl.: *Herinneringen aan mijn Doesburgse tijd* in: Gedenkschrift Remonstrantse Gemeente Doesburg 1885-1985 (Doesburg, 1985).

Lit.: Artikel “*Doopsgezinden boden Joodse kinderen onderdak*” in *Reformatorisch Dagblad* d.d. 7.7.2012 (= verkorte versie van een uitgebreider artikel in het *Friesch Dagblad* door de doopsgezinde theoloog dr. Alle G. Hoekema).

237. Dr. h.c. Francois Kleijn

(Geboren 22.11.1887 te Dordrecht, zoon van distillateur Machiel Kleijn [1861-1907] en Adriana Maria Schellenbach [1857-1943]-overleden in 19.10.1970 te Noordwijk; crematie te 's Gravenhage).

Hij was een oudere broer van de acteur, dramaturg en hoorspelregisseur bij de AVRO Kommer Kleijn (1893 Dordrecht-1982 Hilversum); gehuwd met Wilhelmina Schnabel (1894-1963; beide begraven Noorderbegraafplaats, Hilversum).

Proponentsexamen (27.6.1919); remonstrants predikant te Lochem (16.11.1919, bevestigd door prof.dr. G.J. Heering, zie daar-1923), te 's Gravenhage-Scheveningen (1923), later predikant in algemene dienst (1944) en lid van de Commissie tot de Zaken van de Remonstrantse Broederschap (tot zijn pensionering in 1954), maakte in 1931 en in 1933 reizen naar Nederlands Oost-Indië in opdracht van het Vrijzinnig Protestantisme en vormde er tal van vrijzinnig-godsdienstige groepen. Hij was ook één van de drijvende krachten achter de 'Woodbrookers' in Barchem (hij was secretaris, later voorzitter van de Vereniging van Woodbrookers in Holland); tenslotte was hij hoofdredacteur van het '*Remonstrants Weekblad*' en curator van de Leidse Universiteit; gehuwd op 22.10.1919 te Amsterdam met **Cornelia (Cor) van Houwelingen** (geboren 8.3.1893 te Hardinxveld, dochter van Leendert van Houwelingen, aannemer van waterbouwwerken, en Hendrika van der Plas-overleden).

Ds. Kleijn schreef in 1941 samen met dr. W.R.M. Noordhoff (zie daar) en dr. Herman Bernard Wiardi Beckman (1904-15.3.1945 KZ Dachau; zie ds. Willemien Suze Wiardi Beckmann) het boekje '*Dat wat blijft*', dar prompt door de bezetter in beslag werd genomen.

Hij was afgevaardigde namens de Remonstrantse Broederschap in het in de zomer van 1940 al opgerichte Convent van Kerken en stelde daar – bij het begin van de Jodenrazzia's te Amsterdam – voor om, als zich weer een razzia zou voordoen, de Nieuwe Kerk open te stellen voor Joodse en andere vervolgd. Predikanten in toga en priesters in habijt zouden dan de uitgangen bewaken. Het voorstel haalde het niet, maar lekte wel uit en dat kostte hem enkele weken 'Oranjehotel'. Ds. J.J. Buskes (zie daar), die hem had ondersteund in het Convent, schreef naar aanleiding daarvan: "*Indien het voorstel van dr. Kleijn wel aanvaard was geworden, zouden de kerken in het voetspoor van de illegaliteit besloten hebben tot burgerlijke ongehoorzaamheid, tot uitdrukking gebracht in een daadwerkelijke solidariteit met de Joden en een bovengeweldadig verzet in de geest van Gandhi, een publieke demonstratie evenals de Februaristaking*" (dr. J.J. Buskes, artikel "*Een remonstrantse demonstrant*" in *Trouw* d.d. 5.5.1975).

Ds. Kleijn zocht zelf onderduikplaatsen voor Joden en ondersteunde zijn beide zoons en het kostersechtpaar Hendrik Willem Pleijsier (1911-1991) en Neeltje Alida Pleijsier-Van Buren (1914-1997) om rond de driehonderd onderduikers, onder wie een aantal Joden (zo: Zilpa Meibergen, geboren 1927, dochter van Levie Abraham Meibergen [1884-1941 's Gravenhage) en hoedenmaakster Rachel Cohen [1893-1971]; Zilpa trouwde later met Gibbes in Israël) onder te brengen in de voormalige Remonstrantse kerk aan de Laan 22 in 's Gravenhage (het gezin Kleijn woonde op het adres Laan 24). In de nacht van 8 op 9.12.1944 werd het onderduikhol bij een razzia ontdekt.

Ds. Kleijn, zijn beide zoons Krijn Bertus Kleijn (geboren 9.1.1923) en Jacques Kleijn (geboren 17.2.1926; beide werden onderscheiden met het *Verzetsherdenkingskruis*), de koster en zijn broer, die organist was, werden met enkele onderduikers gearresteerd. Behalve ds. Kleijn – die op 8.3.1945 werd vrijgelaten – werden de anderen via het 'Oranjehotel' in Scheveningen op transport gesteld naar Duitsland. Onderweg wisten de gebroeders Kleijn uit de trein te ontsnappen en doken onder. De Pleijsiers overleefden eveneens de oorlog. Het kostersechtpaar ontving in 2009 de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Lit.: Jan Bank, *God in de oorlog*, 520; *Willem Banning 1888-1971, Terugblik en perspectief*, 45, 47; J.J. Buskes, *Waar stond de kerk?*, 65 en 69; J.J. Buskes, *Hoera voor het leven*, 69; J.C.A. Fetter, *Herinneringen*, 158, 164, 166, 168, 182v. 190; Antoinette van Houten, *Kerk aan de Laan*, 120, 122, 125v., 128, 132, 135vv. (portret); G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 78, 170, 176; L. de Jong, *Het Koninkrijk VI*, 22; J.M. Snoek, *The Greybook*, 128; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden*, 98; *Yad Vashem*, 470.

238. Marie Willem Johan Christiaan de Kluis

(Geboren 7.9.1900 te Assen, zoon van bakker Pouwel Helmer (Paul) de Kluis en Johanna Christina Romein-overleden 9.12.1975 IJmuiden; begraven Driehuis-Westerfeld).

Zijn oudere broer, Aaldert Teunis Willem de Kluis (6.11.1897 Nijmegen-24.8.1980 Diaconessenziekenhuis Voorburg, daar begraven), was van 1.4.1940-10.7.1940 reserve-legerpredikant en vertrok daarna vrijwillig naar Duitsland om krijgsgevangenen en officieren pastoraal bij te staan; van 16.9.1945 tot 26.11.1962 was hij hoofd-legerpredikant.

M.W.J.C. de Kluis studeerde theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (3.10.1927); jaargenoten: ds. L. Touwen (zie daar); lid NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (4.12.1931); gereformeerd predikant te Diemen (6.3.1933-14.4.1940), Serooskerke (21.4.1940-22.5.1946); legerpredikant in Engeland en Utrecht (1946-1950) en predikant te Santpoort (9.7.1950-1.1.1967 wegens emeritaat); gehuwd 10.8.1929 te Jutphaas met **Christina Wilhelmina Mobach** (geboren 7.1.1900 te Utrecht, dochter van pottenbakker Klaas Mobach I [1855-1928], in 1895 oprichter van de Utrechtse kunstaardewerkfabriek K. Mobach & Zonen, en Christina Wilhelmina Veltman-overleden 13.1.1973 te Velsen; begraven Driehuis-Westerveld).

Haar vier broers Bauke (Bouke I; 1884-1953), Ale (1887-1965), Johannes Dirk (1890-1968) en Klaas (Klaas II; 1893-1976) traden in het spoor van hun vader en namen als pottenbakker en fabrikant van kunstaardewerk het bedrijf over.

Ds. Eelke Mobach (1897-1986), tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Numansdorp en Klaaswaal (1931-1946), was een volle neef van mevr. C.W. de Kluis-Mobach en een rechtstreeks collega en goede vriend van de hervormde predikant ds. G.W.K. Hugenholtz (zie daar) te Klaaswaal, met wie hij nauwe contacten onderhield, o.a. in het verzetswerk.

Ds. De Kluis was als 'ds. Smoon' actief in de LO van zijn woonplaats. Citaat: '*In Middelburg was o.a. de grossier J.P. Maijers actief (in de LO; GCH), terwijl ook de Gereformeerde predikant uit Serooskerke, M.W.J.C. de Kluis, op dit terrein het nodige werk verzette. Zeker de laatste twee hadden ook buiten Zeeland hun contacten, waardoor ze over de mogelijkheden beschikten ook daar mensen onder te brengen*'. Bron: '*Zeeland 1940-1945. Een overzicht van gebeurtenissen*' (www.oorlog-zeeland.nl).

Lit.: J.A. van Arkel, *In memoriam Ds. Marie Willem Johan Christiaan de Kluis* in: *Jaarboek 1976 der GKN*, 521; Rosita Steenbeek, *Rose*, 161, 235.

239. Jan Herman Kluiver

(Geboren 1.10.1906 te Hattem, zoon van Jan Kluiver, klerk der posterijen en telegraphie, en Grietje Bosboom-overleden 27.11.1988 te Bussum; begraven te Gelselaar).

Kandidaat te De Bilt (1933); hervormd predikant te Gelselaar (1.10.1933-9.7.1939), Colijnsplaat (Noord-Beveland; 1939-1947) en 's Gravenpolder (13.7.1947-1.5.1972 wegens emeritaat); gehuwd 1.10.1935 te De Bilt met **Anna Elisabeth Gerretsen** (geboren 15.12.1902 te 's Gravenhage, dochter van dr. Jan Hendrik Gerretsen (1867-1923), hervormd predikant te Lopik, Dedemsvaart en 's Gravenhage, die – als hofpredikant – in 1909 prinses Juliana doopte, en van Anna Christina Hogerzeil-overleden 1.8.1984 te Borculo; begraven te Gelselaar).

Haar oudere broers Hubertus Adrianus Gerretsen (1897-1978) en ir. Hendrik Vredendijk Gerretsen (1900-1983) waren respectievelijk kunstschilder en bouwkundig ingenieur/ architect; haar jongere zuster Willij Gerretsen (1906-1975) was gehuwd met Adriaan Cornelis Schuurman (1904-1998), cantor-organist, docent kerkmuzikale vakken aan het Conservatorium te Rotterdam en componist.

Mr. Jacobus Johannes (Co) Vriesendorp (1910-1985), advocaat te Dordrecht en vanaf 4.5.1942 gijzelaar te Sint Michielsgestel, hield, nadat hij in juni 1943 vandaar ontsnapt was, op zijn onderduikplek in Baarland, Zuid-Beveland, een oorlogsdagboek bij. Daarin schreef hij kort na de bevrijding van Noord-Beveland in november 1944 over ds. Kluiver van Colijnsplaat het volgende: "*Ds. Kluiver protesteerde in zijn preek tegen het kaalknippen van moffenmeiden. Co (= J.J. Vriesendorp) is het niet met de dominee eens. Ds. Kluiver heeft twee (?) Joodse onderduikers in huis gehad, Paul Jacobson en zijn (niet-Joodse) verloofde uit Middelburg. Paul Siegfried Jacobson [1920 Middelburg, zoon van de Joodse makelaar Karel Levien Jacobson en kantoorbediende Johanna van Beever-1983 Maarn] was de enige van het gezin die de oorlog overleefde en vervulde na de oorlog een belangrijke financiële positie bij Shell [directeur Shell Kimberley]. Zijn ouders, broer en twee zussen kwamen om in Polen. Pauls verloofde was de studente Elizabeth – Betsie -van Leeuwen (dochter van Jan Jacobus van Leeuwen, hoofdingenieur bij Rijkswaterstaat, en Elizabeth Drost). Zij werd in 2015 samen met haar ouders postuum door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardige onder de Volkeren' omdat zij in 1943 de Joodse zusjes Renée en Betty Metzelaar, toen 12 en 9 jaar oud, uit Amsterdam naar Middelburg en later naar Friesland had gebracht; de meisjes overleefden de oorlog, haar ouders kwamen om in Sobibor.*"

*Op het bevrijdingsfeest bij de familie Haringman verschijnen Mozes (Polak; 1898 Middelburg, zoon van Lion Juda Polak en Sara Braasem-1965 Middelburg) en Rosa Polak-Ziff (1897 Amsterdam, dochter van Louis Ziff en Leah Minkofsky-1984 Middelburg), die met hun twee kinderen Lion en Ada (Sara? 1922-2014) meer dan twee jaar bij de families Groenleer, Visser en Engelvaart in Colijnsplaat mochten onderduiken. De kinderen zijn het lopen verleerd. Arjaan Groenleer 1913-2003 was een kleine handelaar in lompen en metalen die voor de oorlog aan de Joodse fa. Polak leverde; op 18.8.1942 liet hij het hele gezin Polak met valse persoonsbewijzen vanuit Amsterdam naar Zeeland komen; in 2000 ontving hij daarvoor samen met zijn inmiddels overleden ouders de *Yad Vashem*-onderscheiding. S.J. Engelvaart (1902-1977), gehuwd met C.M. Marcusse, was later woonachtig te Meliskerke. *Mozes is directeur van een groot bedrijf in lompen, metalen en dierenvelen aan de Gortstraat in Middelburg. Op 21 december 1946 schenkt Mozes Polak een nieuwe torenklok aan de Hervormde Kerk van Colijnsplaat als waardering voor de genoten gastvrijheid. De Duitsers hadden in 1943 de oude torenklok weggehaald en in Duitsland gesmolten voor de fabricage van oorlogsmaterieel. De nieuwe klok wordt geluid bij 4 mei-herdenkingen*.*

Bibl.: J.H. Kluijver, *Historische orgels in Zeeland* (Sneek, 1974; 2 delen).

Lit.: Jan Greven, artikel 'Een voorbeeld van de mythologiserende wijze waarop spraakmakers omgaan met het verzet' in 'Trouw' d.d. 30.1.2007; Gert Groenleer, *In veilige haven – Joodse onderduikers in Colijnsplaat 1942-1944*; Huib M. Vriesendorp (eindred.), *Brieven uit de Tweede Wereldoorlog – Correspondentie van Co en Cor Vriesendorp-Delhez* (2006); Huib M. Vriesendorp, Hugo Q. Röling, Maddy Verseput-Stevens en Hans P. Verseput, *Schouwen-Duiveland Herfst 1944 revisited* (augustus 2011 op site www.janverhoeff.nl).

240. Dr. Bastiaan Antonie Knoppers

Ridder *Oranje-Nassau* (geboren 6.10.1883 te Amersfoort, zoon van Antoon Knoppers en Martje Kreijkamp-overleden 22.11.1968 te Bussum; begraven Algemene Begraafplaats te Soest aan de Veldweg).

Onderwijzer te Rotterdam (1902-1909); studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (1909-1914); gereformeerd predikant te Kapelle-Biezelinge 15.2.1914, te Almelo (5.11.1916) en te Amsterdam (Museumkwartier en De Pijp; 16/19.10.1921-5.9.1954 wegens emeritaat); hij organiseerde de evangelisatiearbeid in de stad en functioneerde ook nog als leraar in de christelijke religie aan de Gereformeerde Kweekschool te Amsterdam. Gehuwd op 5.2.1914 te Rotterdam met **Annetje Valkenier** (geboren 10.4.1883 te Zwartewaal, dochter van Klaas Valkenier en Cornelia Jansdr. Kuijpers-overleden 23.3.1962 te Bussum; begraven Algemene Begraafplaats te Soest); zij was geruime tijd presidente van de Nederlandse Christen Vrouwen Bond (NCVB).

"In de oorlog heeft dr. Knoppers, die enige maanden in het kamp te Schoorl heeft doorgebracht, een belangrijk aandeel gehad in het verzet" (W.C.H. Scheps). Dr. Knoppers werd op 3.6.1941 in kamp Schoorl geïnterneerd omdat hij bezwaar had aangetekend tegen de opheffing van de A.R.P. Hij zou daarover – en mogelijk ook over andere 'staatsfeindliche Sachen' – op het 75-jarig bestaan van de J.V. 'Paulus' te Weesp enkele weken eerder, gesprekken hebben gevoerd met niemand minder dan dr. H. Colijn. Op 22.8.1941 werd hij weer vrij gelaten.

Ruim drie jaar later, op 12.9.1944 probeerde de SD hem – nadat er wapens waren gevonden in de Keizersgrachtkerk – als oudste gereformeerde predikant van Amsterdam gevangen te nemen. Maar omdat hij niet thuis was, werd zijn jongere collega ds. Taeke Ferwerda (1876-1944) in zijn plaats gearresteerd en gedurende de daaropvolgende nacht samen met de koster van de Keizersgrachtkerk, Siebren van der Baan (1894-1944), achter het kerkgebouw in de Kerkstraat gefusilleerd.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 222; P.G. Kunst, *In memoriam ds. B.A. Knoppers in Jaarboek 1969 der GKN*, 489vv.; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 207; W.C.H. Scheps, (In memoriam) *Dr. B.A. Knoppers*, d.d. 29.11.1968.

241. Nicolaas (Nico) Bastiaan Knoppers Drager *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 3.3.1917 te Almelo, zoon van de gereformeerde predikant dr. Bastiaan Antonie Knoppers [1883-1968; zie daar] en Annetje Valkenier-overleden 28.10.2006 te Sherwood Park, Alberta, Canada).

Zijn oudere broer prof.dr. Antonie Theodoor Knoppers (1915-2003), studeerde medicijnen aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (gepromoveerd 1939) en

farmacologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (gepromoveerd 1941); van 1940-1943 was hij onderzoeksassistent aan het farmacologisch instituut van de GU en van 1943-1952 was hij farmacologisch directeur van de Kininefabriek te Amsterdam en terzelfdertijd was hij hoogleraar farmacologie aan de VU te Amsterdam (1950-1953); daarna maakte hij als vicepresident, general manager en president carrière bij een aantal grote farmaceutische bedrijven in de Verenigde Staten.

Ds. Knoppers studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en aan de McGill University te Montreal (Canada). Hij was gereformeerd predikant te Lollum en Waaxens (25.10.1942-27.1.1946); te Hardenberg (10.2.1946-4.12.1949), te Hilversum (8.12.1949-13.5.1955); overgegaan naar de Christian Reformed Church in Canada (1955); predikant te Edmonton (1955-1960), te Montreal (1960-1968); evangelisatiepredikant te El Paso (Texas, USA; 1968-1971); tenslotte is hij van 1971 tot zijn emeritaat in 1982 predikant van de Red Deer-First Christian Reformed Church (Canada; medeoprichter van King's University, een christelijke universiteit in Edmonton (Alberta); gehuwd in 1942 met **Bartha (Barthie) Maria Boon** (geboren 20.7.1918 te Amsterdam-overleden 15.8.2012 Laurier House, Sherwood Park, Alberta; begraven Little Mountain Cemetery, Edmonton, Alberta); zij was één van de eerste vrouwen die haar kandidaatsexamen theologie behaalde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (juli 1940) en was medeoprichtster van het dispuut 'Phoenix'. *'Daar (in Lollum, GCH) is hij actief in het verzet. Hij en zijn vrouw bieden onderdak aan Joden en andere onderduikers en verbergen wapens in de pastorie en kerk. Die wapens worden vaak 's nachts vervoerd via sloten terwijl Duitsers op de wegen patrouilleren.* Nico Knoppers was ook nauw betrokken bij het verzetswerk van de Groep 2000, die geleid werd doot Jacoba van Tongeren (1903-1967; zie ds. A.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groeneweg, ds. C. Inja, ds. J. Koopmans, ds. H. Kreb, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik. Overigens: ds. Knoppers was de enige gereformeerde predikant die participeerde in Groep 2000; de anderen waren hervormd of doopsgezind). *Als de L.O. midden 1944 dreigt geen voedselbonnen meer te zullen leveren aan Groep 2000 als de groep niet alle adressen aan hen geeft, weigert de Groep dat te doen. Een paar predikanten, onder wie ds. Knoppers, brengen de Groep met knokploegen in contact die bereid zijn overvallen op distributiekantoren te plegen. Zo worden alsnog de benodigde 4.500 voedselbonnen per periode verkregen.*

Lit.: Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 239; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 49; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 423.

242. Gradus Koch

(Geboren 1 maart 1910 te Dodewaard, zoon van de sigarenfabrikant Herbartus Koch en Gerdina Elisabeth Johanna Geertruida Reijken-overleden 4 maart 1983 te Haarlem en begraven op de Algemene Begraafplaats Akendam, Vergierdeweg 273, 2026 BJ Haarlem).

Hervormd kandidaat te Utrecht (1938) en predikant te Maasdam-Cillaarshoek (30.1.1938-24.2.1941), Leiderdorp (9.11.1941-10.2.1946), Haarlem-Noord (Julianakerk in wijk Schoten; 17.2.1946-13.7.1969) en Drogeham (20.7.1969-28.2.1975 wegens emeritaat); gehuwd met **Antje Otten** (geboren 16.12.1903 te Veenendaal, dochter van Jan Otten en Willemijntje Cornelia van der Poel-overleden 4.10.1987 te Haarlem; eveneens daar begraven).

Blijkens mededeling van Abel de Jong (geboren 31.12.1940 te Amsterdam) te Peki'in, Israël (zie ook het interview met hem onder de titel *'Wat Joods was, werd mij niet verteld'* door Greetje van der Harst in *'Kerk en Israël Onderweg'*) werd hij in maart 1943 door ds. Koch en zijn vrouw vanuit zijn ouderlijk huis aan de Nieuwe Prinsengracht 31hs. in Amsterdam naar de hervormde pastorie in Leiderdorp gebracht. Ds. Koch (door Boudewijn Smits, biograaf van Lou de Jong, abusievelijk *'dominee Kok'* genoemd; zie p. 145) had Abels vader, de arts Sally de Jong (geboren 24.4.1914 te Amsterdam als zoon van melkwinkelier Godfried de Jong en Betsy Alengen en tweelingbroer van de historicus prof.dr. Lou(is) de Jong [1914-2005]-waarschijnlijk overleden 31.3.1945 KZ Dora-Mittelbau in de Harz), leren kennen in zijn eerste gemeente Maasdam, waar officier van gezondheid De Jong sinds februari 1940 optrad als vervanger van de plaatselijke arts. Hij woonde daar ook in het doktershuis (nam hij in de zomer van 1941 ook nog waar voor de arts P.L. Burggraaf in Molenaarsgraaaf? Aldus biograaf Boudewijn Smits). Kennelijk zijn de mannen in

Maasdam bevriend geraakt. In de meidagen van 1940 is Sally de Jong naar de marienhaven van Hellevoetsluis gefietst om na te gaan of hij en zijn vrouw Elisabeth de Jong-van Male (7.5.1915 Deventer-1.3.1944 Auschwitz nog met een marineschip naar Engeland zouden kunnen ontsnappen. Dat is helaas niet gelukt. Broer Lou de Jong wist vanuit IJmuiden nog wel met zijn vrouw Liesbeth Cost Budde (zie : ds. Jan Cost Budde) weg te komen. Zijn ouders en zusje lukte dat helaas niet: zij zouden – met Sally en zijn vrouw – de oorlog niet overleven. Op 3.10.1940 promoveerde Sally nog cum laude aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam op een dissertatie getiteld *'The excretion of aneurin in urine and related problems'* en kreeg – zonder Ariërverklaring – een baan op het Nederlands Instituut voor Voeding. Sally en Elisabeth – Lies – van Male (1915 te Deventer-omgebracht 1.3.1944 Auschwitz) zij was laborante op het lab waar Sally werkte) bleven contact houden met ds. Koch en zijn gezin. Inmiddels waren ze verplicht naar Amsterdam verhuisd. Daar meldde dr. de Jong zich aan bij de Joodsche Raad, die hem vervolgens detacheerde in Kamp Westerbork als lid van de medische staf aldaar. Om die reden samen met de zijnen middels een 'Sperré' voorlopig van deportatie vrijgesteld en mocht zelfs verlofperiodes bij zijn gezin doorbrengen.

In maart 1943 was de toestand echter zo onhoudbaar geworden dat Sally niet terug keerde naar Westerbork, maar op 24.4.1943 samen met Lies en een bevriend echtpaar – (Dr. Matthew) Isaac/ Ies Abraham Spetter (1921-30.12.2012 Riverdale, Bronx, New York) en Suze Abraham Turksma (1921-27.4.1944 Auschwitz) – besloot naar Zwitserland uit te wijken. Ds. Koch bleek bereid om zoontje Abel van bijna twee in zijn pastorie op te nemen en samen met zijn vrouw haalde hij Abel op. Tevoren had dr. De Jong volgens afspraak een briefkaart gestuurd met de tekst *'het boek kan gehaald'*. Het afscheid moet blijken het verhaal dat mevrouw Koch jaren later vertelde, hartverscheurend zijn geweest. Op 23.3.1943 – de dag voor hun vertrek – bracht Lies haar zoontje Daan (28.8.1942-1.2.2014) naar de geologe mevr. drs. L.H. Lignac-Grutterink te Dordrecht. Vandaar kwam hij in huis bij een nicht van mevr. Lignac, Leni de Vink-Olthoff en haar man in Wassenaar. Die verhuisden vandaar met Daan naar Middelburg, waar hij de oorlog overleefde.

Abel bleef tot 6.6.1943 in Leiderdorp en moest toen elders worden ondergebracht omdat een foute politiemann, die tegenover de familie Koch woonde, argwanend was geworden. Hij werd overgebracht naar het echtpaar Pieter Antonie Hartevelt (1909 Leiden, zoon van Antonie Hartevelt, agent van politie, en Sophia Wilhelmina Frederika Bakkerus-) en zijn vrouw Maria Florentina van Evert (1910 Leiderdorp, dochter van Willem Christiaan van Evert en Maartje van der Kwaak). Ze woonden aan de Rijnsburgersingel 43A te Leiden. Hartevelt was typograaf bij Sijthoff's drukkerij te Leiden en als zodanig uitgenodigd door Franciscus Hofker (1921 Amsterdam-2000 Delft; de stichter) voor de vervaardiging van de eerste exemplaren van het illegale blad *'Vrij Nederland'*. Waarschijnlijk waren zij kennissen van ds. Koch. De ouders van Maria Florentina Hartevelt-van Evert hadden zelf ook vijf Joodse onderduikers in huis, die t.g.v. verraad de oorlog niet overleefden. Hun onderduik-gever, uitvoerder Willem Christiaan van Evert (1883 Leiden-31.5.1945 KZ Bergen Belsen), gehuwd met Maartje van der Kwaak, overleefde de oorlog niet. Hij was verre familie (oudoom) van ds. Frederik Karel van Evert (zie daar).

Sally de Jong wist inderdaad met zijn vrouw en het echtpaar Petter via Brussel, Parijs

(ongetwijfeld met hulp van de 'Dutch-Paris-groep', zie Hebe Kohlbrugge) en Besancon de Zwitserse grens te bereiken. Bij het stadje Le Locle staken ze die over, maar direct daarna werden ze door grenswachten teruggestuurd omdat de bepalingen ter zake van de toelating van Joodse vluchtelingen kort tevoren waren aangescherpt. Het echtpaar keerde terug naar Brussel, waar ze in contact kwamen met Benno Nijkerk (= Benjamin Maurits Nieuwkerk [1906-144] van het 'Dutch-Paris' ontsnapingsnetwerk. Die hielp hen op de route naar Spanje, nadat Sally op zijn verzoek eind april/begin 1943 mei anoniem het rapport *'De Ondergang van het Nederlandse Jodendom'* had geschreven. Benno Nijkerk smokkelde het document (verstopt in een scheerkwast) via Zwitserland naar Londen. Daar werd het door een medewerker van Bureau Inlichtingen uitgetypt en doorgestuurd naar hoge ambtenaren, die het 'als onaanvaardbaar' beoordeelden, maar het schijnt toch gelezen te zijn door H.M. de koningin en enkele ministers. Lou de Jong – die in Londen verbonden was aan Radio Oranje – kreeg het manuscript in handen en herkende het handschrift van zijn schoonzuster... Het was niettemin één van de vroegste berichten van Joodse zijde over de Holocaust (zie Bettine Siertsema). Dr. Jacques Presser (1899-1970), voor de

oorlog geliefd geschiedenisleraar van Lou en Sally de Jong aan het Vossius Gymnasium te Amsterdam, ontleende er de titel aan voor zijn standaardwerk over de Jodenvervolging in Nederland: *'Ondergang'* (1965). Lou en Sally zaten op het Vossius in de klas bij Deborah (Dé) Suzanna Appel (1.12.1913 Amsterdam-26.3.1943 Sobibor), de latere echtgenote van Presser, en bij de latere schrijver/essayist en literatuurwetenschapper Samuel (Sem) Dresden (5.8.1914 Amsterdam-6.5.2002 Leiden; begraven Joodse begraafplaats Katwijk).

Onderwijl waren beide echtparen per trein doorgereisd naar Bordeaux om via de Pyreneeën naar Spanje te kunnen vluchten. Maar ze werden in juli 1943 bij Bordeaux uit de trein geplukt, brachten drie maanden door in de gevangenis daar, daarna nog drie maanden in kamp Mérignac ten Oosten van Bordeaux, om vandaar tenslotte op 17.12.1943 te worden overgebracht naar het doorvoerkamp Drancy bij Parijs. Begin 1944 werden de twee echtparen naar Auschwitz gedeporteerd. Elisabeth de Jong werd daar op 1 maart 1944 omgebracht, Suze Spetter-Turksma sterf er op 27.4.1944. Haar dochtertje Debora Andree Spetter (geboren 28.11.1943 te Bordeaux) overleed op 27.4.1944 in Auschwitz. Sally de Jong werd in Auschwitz 'uitverkoren' om als arts werkzaamheden te verrichten in het beruchte *Block 10* van de nazi-arts *SS-Hauptsturmführer* Josef Mengele (1911 Günzburg-1979 Bertioga, Brazilië). Hij raakte in Auschwitz bevriend met de politieke gevangene mr. Antonius Franciscus van Velsen (1917-1995), officier bij het Korps mariniers (na de oorlog: kolonel en ridder *Militaire Willemsorde 4^e klasse*). Ies Petter werkte in de Buna-Werke in Auschwitz III (hij schreef er na de oorlog een essay over: *'Buna, ervaringen in Gestapo-gevangenis en concentratiekampen'*; 1945). Beide mannen overleefden Auschwitz en tegen het einde van de oorlog troffen ze elkaar nog in een deportatietrein, maar daarna verloren ze elkaar definitief uit het oog. Sally stierf kort voor de bevrijding ergens in Midden-Duitsland (in KZ-Dora-Mittelbau bij Nordhausen?). Ies Spetter overleefde en hertrouwde na de oorlog met Ina Stärcke, een gemeenschappelijke vriendin. Hij trad in 1946 op als getuige tijdens het proces van Neurenberg. In 1951 vertrok het echtpaar naar de Verenigde Staten, waar Spetter zich ontwikkelde tot een vooraanstaand ethicus, vredesactivist (o.a. als associate professor op het Peace Studies Institute bij het Department of Religion van Manhattan College) en psychotherapeut. In 1960 stichtte hij de Riverdale Mental Health Clinic. Zijn dochter Sanne(ke) of Santje Spetter (28.11.1942-22.6.2008 USA) overleefde net als Abel en Daan de Jong de oorlog nadat ze was ondergebracht bij een nicht van Liesbeth Cost Budde in Den Haag. Lou de Jong werd na de oorlog voogd van de kinderen van zijn broer en schoonzus, hoewel beide aanvankelijk – met instemming van De Jong, die bedong dat ze naar een openbare lagere school zouden gaan en geen catechisatie van een orthodoxe predikant zouden ontvangen – door hun onderduikers werden geadopteerd. Later kregen ze hun oorspronkelijke achternaam terug.

Contact: dochter Dineke Koch, Julianalaan, Zuidlaren; Abel en Ruth de Jong-Hotze, Israël (ruthdejonghotze@gmail.com).

Docu: Simonka de Jong, documentaire *Het zwijgen van Loe de Jong* (2010).

Bibl.: Sally de Jong, *De ondergang van het Nederlandse Jodendom. Eerste kroniek over de Jodenvervolging*.

Lit.: Greetje van der Harst, 'Wat Joods was, werd mij niet verteld' – Interview met Abel de Jong in: *Kerk & Israël Onderweg*, Jaargang 18 nr. 1 (september, 2016), 3-6; L. de Jong, *Herinneringen I* (1993); Bettine Siertsema, *Eerste Nederlandse getuigenissen van de Holocaust 1945-1946*, 8; Boudewijn Smits, *Loe de Jong 1914-2005 – Historicus met een missie*, 27, 30, 35, 37-49, 55, 69, 72, 81, 141-158; Anna Visser, artikel 'Waarom nu pas?' in: NRC, d.d. 7.5.2005.

243. Jacob Dikus Koers Drager *Verzetsherdenkingskruis*

(Geboren 7.3.1910 te Noordwijk aan Zee, zoon van ds. Nicolaas Koers [1867-1933] en Agatha Neletta Schager-overleden 13.8.1990 te Alphen aan de Rijn; begraven Algemene Begraafplaats, Oude Zeeweg 36, Noordwijk).

Ook zijn oom ds. Jan Hendrik Koers (1871-1947) was gereformeerd predikant; zijn zuster Cornelia Jacoba Koers (6.1.1914 Noordwijk-11.10.1978 Groningen) was op 13.11.1935 te Noordwijk gehuwd met ds. Willem Reeskamp (26.5.1910 Utrecht, zoon van Teunus Gerardus Reeskamp en Maria de Haan-25.6.1984 Groningen), die gedurende de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Garijp was (10.3.1940-26.8.1945); ds. W. Reeskamp was een volle neef van de verzetsman en ds. Dirk Ringnalda (1899-1970; zie daar en zie ds. Sijmen Jacob de Boer).

Ds. J.D. Koers studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1931); lid NDDD (dispuut Stoa); kandidaat (9.10.1936); hij was gereformeerd hulpprediker te Enschede voor de evangelisatiearbeid (6.1.1937-30.6.1939), gereformeerd predikant te Eibergen-Rekken (30.7.1939); vlootpredikant NOI (oktober 1945); emeritus: 11.11.1948; geestelijk verzorger van de Stichting Bloemendaal te Loosduinen (1948) en directeur van de Gereformeerde Stichting voor Maatschappelijk Werk in Zuid-Holland (1.11.1956); gepensioneerd op 21.3.1975; op 9.7.1939 te Hilligersberg gehuwd met **Maria Daniëlla van Kempen** (geboren 15.10.1912 te Montfoort, dochter van Frederik Hendrik van Kempen, burgemeester van Montfoort/Willeskop en laatste burgemeester van de voormalige gemeente Hillegersberg [1924-1941] en Cornelia Sara Klazina Bremmer-overleden 23.10.1998 te Amsterdam).

“In deze gemeente (= Eibergen-Rekken; GCH) maakte hij de oorlogsjaren mee en was hij actief in het verzetswerk: Joden werden verborgen in de pastorie en op de zolder van de kerk. Voor dit verzetswerk werd hij onderscheiden: tijdens één van zijn reizen naar Israël, als reisleader van de Nederlandse Christelijke Reisvereniging, ontving hij de zilveren medaille van Yad Vashem en ook werd hij onderscheiden met het Verzetsherdenkingskruis”.

Ds. Koers ontving op 8.3.1972 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij onderdak had geboden aan broer en zus Jacob Julius Zion (1905 Eibergen, zoon van Migels Zion en Betje Gans-1990; gehuwd met Nora de Jong (1912-1996; begraven Arnhem) en Wilhelmina Esther (Mina) Zion (1917 Eibergen-2006 Kiryat Tiv'on, Haifa, Israël- gehuwd met Sal Cosmann).

Lit.: Jan Verheul, *In memoriam Ds. J.D. Koers* in: *Jaarboek 1991 der GKN*, 471; *Yad Vashem*, 180, 490, 582 en 820.

244. Dr.h.c. Hebe Charlotte (Hebelotte of Lotje) Kohlbrugge

Draagster *Bronzen Leeuw* en *Medal of Freedom*, eredoctoraten Karelsuniversiteit Praag en Theologische Faculteit Kolozsvár, Roemenië, onderscheiden met ‘Joost van den Vondel-prijs’ (1975; dr. Gustav Heineman, de latere Bondspremier, hield de laudatio), Vaclav Bendaonderscheiding (= Tsjechische mensenrechtenprijs); (geboren 8.4.1914 te Utrecht, dochter van de landbouwkundige Hermann Kohlbrugge en Johanna Elisabeth Barner-overleden 13.12.2016 te Utrecht; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats Amerongen, Holleweg 33). Ze was een achterkleindochter van de hersteld lutherse/ hervormde theoloog dr. Hermann Friedrich Kohlbrugge (15.8.1803 Amsterdam-5.3.1875 Elberfeld/ Wuppertal).

Haar zuster prof.dr. Dina Johanna (Hanna) Kohlbrugge (25.7.1911 Utrecht-13.12.1999 ten gevolge van een verkeersongeval; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats Amerongen) was buitengewoon hoogleraar Iraanse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit van Utrecht (1956-1981) en tijdens de oorlog met haar zuster Hebe actief in het verzet.

Hebe volgde na haar eindexamen op het Lyceum in Utrecht (1933) een verpleegsters-opleiding om in 1935 als *nurse* (kinderverzorgster) en au pair naar Engeland te kunnen vertrekken en daar ook de taal te leren. Via een bemiddelingsburo kwam ze in 1935 terecht in het gezin van John George Spencer Churchill (1909-1992), een neef van sir Winston Churchill. Hij was kunstschilder en binnenhuisarchitect en trouwde in 1934 met Angela Mary Culme-Seymour (1912-2012). Ze kregen een dochter, Sarah Cornelia Spencer Churchill (geboren 1935). Gedurende die jaren bewoonden ze tijdelijk Chartwell, het buitenhuis in Kent, dat sir Winston in 1922 gekocht had. Hebe heeft de toen nog ambteloze staatsman daar enkele keren ontmoet: ze vond hem nogal arrogant. In 1938 scheidde de ouders van Sara.

Na haar terugkeer in Nederland koos Hebe ervoor om in Duitsland een opleiding te volgen aan het ‘*Seminar für kirchlichen Frauendienst*’ (zogenaamd “*Burk-hardthaus*”) in Berlin-Dahlem, een opleiding voor vrouwen en meisjes die hen kwalificeerde om ‘*Gemeindlichen Bibelarbeit mit Mädchen und Frauen*’ te kunnen verrichten. Dankzij de ‘*Bibelabende*’ van de pastor loci, ds. Martin Niemöller (1892-1984), raakte Hebe op de hoogte van het reilen en zeilen van de ‘*Bekennende Kirche*’ (BK), met name van hun verzet tegen de Nazi-gezinde ‘*Deutsche Christen*’. Na beëindiging van haar studie in het voorjaar 1938 meldde Hebe zich aan bij de voorzitter van de synode van de *Bekennende Kirche* in Brandenburg, dr. Kurt Schärf (1902-1990), die haar – op haar verzoek – een baantje in het vrouwenwerk bezorgde in Fehrbellin, de gemeente van Pfarrer Günther Harder (1902-1978), die behalve, lid van de *Pfarrernotbund* van de *Bekennende Kirche*, ook lid was, later zelfs voorzitter,

van de *Bruderrat* van de *BK* in de provincie Brandenburg. Hij behoorde zelf tot de radicale ‘*dahlemitische*’ vleugel van de *BK* (Niemöller c.s.). Daar leerde Hebe de *Bekennende Kirche* van binnenuit kennen, m.n. via een bevriende predikant uit Mecklenburg, Aurel von Jüchen (1902-1991), die fel van leer trok tegen zijn Hitlergezinde bisschop en bijna werd afgezet toen hij in de ‘*Reichskristallnacht*’ (9.11.1938) een in brand gestoken Joodse woning in zijn woonplaats Rossow probeerde te redden. Zo kwam Hebe alles te weten over de Jodenvervolging in Nazi-Duitsland. In Fehrbellin hield zij zich – daar was ze voor opgeleid – vooral bezig met kerkelijk jeugdwerk. Op vaste tijden luidde zij samen met rond 25 jongeren de kerkblok voor ds. Niemöller, die inmiddels gevangen zat en vertelde hen over zijn persoon en zijn werk en over de Jodenvervolging. Dat liep natuurlijk in de gaten en zo werd ze op zekere dag op het *Rathaus* ontboden om verhoord te worden door twee *Gestapo*-agenten. Dat resulteerde in een ‘*Ausweisungsbefehl*’. Aanvankelijk liep het nog met een sisser af, maar het jeugdwerk werd haar sowieso afgenomen. Omdat ze niets anders te doen had, bracht ze in het najaar van 1938 maar gecopieerde preken van Niemöller rond bij predikanten in Noord-Brandenburg. Daarvoor mocht ze zelfs de auto gebruiken van *Pfarrer* (later bisschop van Berlijn-Brandenburg) Friedrich Karl Otto Dibelius (1880-1967). Ze werd op zeker moment echter aangehouden, werd prompt gearresteerd en naar Potsdam gebracht. Dankzij bemiddeling van de Nederlandse ambassadeur kwam ze weer vrij, maar moest vervolgens in januari 1939 ‘*für ewig*’ het land verlaten.

In het voorjaar van 1939 vertrok ze naar Basel om bij prof.dr. Karl Barth (1880-1968) theologie te studeren. In die tijd bezocht zij ook de min of meer besloten ‘open avonden’ bij Barth aan huis, waar alles ter sprake kwam: de verhouding kerk en staat, de misdaden van de *Nazis*, de ‘*Kirchenkampf*’ en het hele wereldgebeuren. Dat duurde helaas maar kort, want juist toen ze met vakantie thuis was, brak de Tweede Wereldoorlog uit. Ze kreeg – voor halve dagen – een baantje als secretaresse op het Hervormde Kerkelijk Bureau in de Nieuwe Kerk te Amsterdam bij ds. J.P. van Bruggen (zie daar), toen praeses van de Centrale Kerkenraad van Amsterdam. Zelf zat ze toen op kamers aan de Nassaukade bij ds. Rients Johannes Dijkstra (1883-1956), hervormd predikant te Amsterdam (zie daar). Op de Eerste Zondag van Advent (1.12.)1939 leerde ze in de hervormde kerk van Amerongen (dichtbij de woonplaats van haar ouders: Veenendaal) dr. Jan Koopmans (1905-1945; zie daar) kennen die daar voorging in de morgendienst. Van het één kwam het ander: samen met hem bereidde ze een cursus voor over het gedachtegoed van de *Bekennende Kirche* voor ca. 25 predikanten. Dat werd een hechte vriendenclub. Niet lang na de Duitse inval op 10.5.1940 verscheen Koopmans op het kerkelijk bureau met zijn vriend Gerard Slotemaker de Bruïne (1899-1976; zie ds. Martinus Cornelis Slotemaker de Bruïne) om met Hebe te overleggen wat hun nu verder te doen stond. Gedrieën besloten ze om een aantal geestverwanten (predikanten en anderen) uit de nodigen voor een beraad over de ontstane situatie. Die bijeenkomst vond plaats in augustus 1940 te Lunteren en daaruit ontstond de zogenaamde ‘Luntersche Kring’. Op 2.8.1940 constateerden de dertig deelnemers dat het hard nodig was om de kerkelijke gemeentes te informeren over zaken als het antisemitisme, de indoctrinatie op de scholen en de rechten van ouders. In oktober 1940 verscheen al een eerste belangrijke document, in dit geval gericht tegen de verplichte Ariërverklaring. De betreffende brochure ‘*Bijna te laat*’ werd geschreven door ds. Koopmans en gedrukt in 30.000-voud door een Noordwijkse drukker (goede kennis van ds. Kleijs Kroon, zie daar). Hebe c.s. verzorgden ten huize van ds. G. Oorthuys (zie daar) te Amsterdam de verzending via de leden van de Luntersche Kring, die op een afgesproken tijdstip de enveloppes met inhoud postten, zodat de *Sicherheitspolizei* niet kon achterhalen van welke personen/ organisatie het document afkomstig was. In de *SS*-periodiek ‘*Meldungen aus den Niederlanden*’ (editie nr. 21, d.d. 3.12.1940) werd dan ook alleen maar vastgesteld: *Die ganze Art dieser Hetzschrift, die in grossen Mengen im ganzen Lande verbreitet wurde, deutet auf kirchliche Kreise der Verfasser hin*. Het maakte allerwege diepe indruk. In die tijd ontmoette Hebe ook de onderwijzer en verzetsman H.M. van Randwijk (1909-1966; zie ook ds. K.H. Kroon, dr. F.J. Krop, dr. F. Kuiper, dr. G. Oorthuys, ds. P. Pellicaan en ds. H.C. Touw) die later nauw betrokken was bij de uitgave van één der eerste illegale bladen: ‘*Vrij Nederland*’. Eind juni 1942 begaf Hebe – die op dat moment al zwaar gezocht werd door de *SiPo* – zich op weg naar Zwitserland om belangrijke documenten vanwege het kerkelijk verzet en illegale bladen (op een microfilm, die in haar mond was geplaatst) te overhandigen aan personen die het materiaal verder naar de Nederlandse regering in

Londen konden doorsturen. Zo ontstond een belangrijke verbindinglijn voor het Nederlandse verzet en een betrouwbare vluchtweg voor Joden, Engelandvaarders en geallieerde vliegers: de ‘Zwitserse weg’ (zie ds. A.G.B. ten Kate, ds. C.M. ten Kate en ds. P. de Haan). Hebe bleef zes weken in Zwitserland, waar ze contacten legde om daar een netwerk op te bouwen, o.a. met de Zwitserse theoloog Alfred de Quervain (1896 La Neuveville-1968 Bern), die vanaf 1938 protestants predikant in Lauen was (daarvoor stond hij in Elberfeld, Wuppertal, NB de plaats waar Hebes overgrootvader dr. H.F. Kohlburgge had gewerkt en was begraven!), met Tamme Jan Albert Delhaas (1903 Stadskanaal-1979 Amsterdam), gehuwd met Anne Elisabeth Kolthaus (1905 Elberfeld [kende zij Pfr. De Quervain?]-1995 Middelburg), die van 1936-1946 in Zwitserland woonde als leraar / conrector aan de Nederlandse school te Glion (in maart 1945 zou hij daar 60 Joodse kinderen opvangen, die een maand eerder met een merkwaardig uitwisselingstransport uit het ghetto van Theresienstadt naar Zwitserland mochten reizen). met dr. W.A. Visser 't Hooft (zie daar), secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken (in oprichting) te Genève en met de haar al bekende prof.dr. Karl Barth (1880-1968) in Basel. Aan hem legde zij een vijftal belangrijke vragen voor, o.a. over de vraag of men al of niet voor de koningin mocht bidden en of verzet tegen het gevestigde gezag was toegestaan (merkwaardig genoeg had geen er betrekking op de plicht om Joodse onderduikers te helpen!) van dr. J. Koopmans en dr. K.H. Mislotte, met het verzoek of Barth die wilde beantwoorden. Het antwoord liet niet lang op zich wachten: Hebe kreeg eind juli 1942 de antwoord-brief in handen, die ze op 2.8.1942 mee terug bracht in bezet Nederland. Ds. Kleijs Kroon zorgde voor Nederlandse vertaling die onder de titel *Aan de Nederlandsche christenen* vervolgens door medewerkers van ‘Vrij Nederland’ en de Lunterse Kring verspreid werd (tekst: zie Touw).

Hebe koos ervoor na haar terugkeer om voor de Ordedienst (OD), een verzets-organisatie van overwegend (oud-)militairen die zich vooral met sabotage en spionage bezig hield en daarvoor dankbaar gebruik maakte van de Zwitserse Weg. Dat was het gevolg van een conflict dat Van Randwijk, de man van Vrije Nederland – die Hebe overigens had afgeraden om de reis naar Zwitserland te maken en zich nu als ‘Heer en meester van de ‘Zwitserse Weg opwierp – kreeg met jhr. Pieter Jacob Six (1894-1986), de chef van de OD. Dankzij dr. Jan Koopmans kon de OD de hervormde Koepelkerk aan het Leidsebosje in Amsterdam als hoofdkwartier gebruiken. Maar Hebe heeft helaas weinig werk meer voor de OD kunnen verrichten: onderweg met spionagemateriaal naar Engeland (via Spanje) werd ze nog op Nederlands grondgebied gearresteerd (omdat ze een slecht vervalst persoonsbewijs gebruikte). Gelukkig wist ze de microfilms met belangrijk spionagemateriaal nog kwijt te worden voor ze via Amsterdam in het Oranjehotel te Scheveningen belandde. Daar werd ze zwaar verhoord, maar ze wist zich als ‘Reichsdeutsche’ staande te houden. Uiteindelijk werd ze tot tien maanden gevangenschap veroordeeld en naar Kamp Vught overgebracht. Vandaaruit werd ze op 5.9.1944 onder haar valse naam ‘Christine Moorman’ naar het concentratie-kamp Ravensbrück gedeporteerd. Daar liep ze TBC op, maar dankzij twee Tsjechische lotgenoten wist ze te overleven en werd op 24.1.1945 uit gevangenschap ontslagen.

Via Berlijn – waar de dames van het *Seminar für Kirchliche Frauendienst* haar verder hielpen – wist ze het hoofdkwartier van de *Sicherheitspolizei* (dat inmiddels uit Den Haag naar Uelsen was overgebracht) te bereiken en ontving daar officieel haar ‘*Entlassungsschein*’. Na een reis vol ontberingen – de spoorwegstaking was inmiddels in Nederland uitgebroken – kwam ze tenslotte weer in Amsterdam aan. Daar vond ze met haar zuster Hanna tijdelijk onderdak in het huis van dr. Koopmans aan de Koninginneweg (hij zelf was inmiddels ondergedoken). Niet lang daarna zou dr. Koopmans op zijn onderduikadres door een verdwaalde kogel van een executiepeloton dodelijk worden getroffen. Een paar weken later werd Nederland bevrijd. Na de oorlog vertrok Hebe naar Zwitserland om daar te herstellen van haar ziekte (TBC). In 1947 keerde ze pas terug naar Nederland en kreeg een baan als secretaresse van de ‘Duitsland-commissie’, die was ingesteld vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk om de contacten met Duitse theologen en predikanten (met name met hen die tot de *Bekennende Kirche* hadden behoord) aan te halen. Belangrijkste doel van de ‘Duitsland-commissie’ was het stimuleren van het verzoeningsproces door Duitse en Nederlandse predikanten op speciaal daarvoor belegde conferenties met elkaar in contact te brengen. Bij de voorbereiding van één en ander ontmoette ze de burgemeester van Essen, dr. Gustav Heinemann (1899-1976), later bondspresident (1969-1974), en onderhield met hem een levenslange vriendschap. Heinemann

zorgde ervoor dat ‘*Vikaris Kohlbrugge*’ een visum kreeg om ook contacten te leggen met predikanten in de Oostzone die onder Sowjet-bestuur stond. Zo begon Hebe’s vredeswerk in Oost-Europa, al waren de ontmoetingen van predikanten en hun partners daar op den duur natuurlijk eenzijdiger: Oostduitse predikanten konden al niet meer naar het Westen reizen. In 1950 werd de ‘Duitsland-commissie’ samen met de nieuw opgerichte *Interchurch Aid* ondergebracht bij de Raad van Kerken in Nederland te Utrecht.

In 1961 – NB het jaar waarin de Berlijnse Muur werd gebouwd – kon Hebe Kohlbrugge haar werk voortzetten bij de sectie Internationale Hulp (later: afdeling Werelddiakonaat) van de Nederlandse Hervormde Kerk. Zo kwam ze ook in contact met kerken en christenen in andere Oosteuropese landen, o.a. Tsjecho-Slowakije: daar maakte ze de bijeenkomsten mee van de Praagse Christelijke Vredesconferentie (tot die te veel in communistisch vaarwater terecht kwam) en zorgde ze ervoor dat vanaf 1963 Nederlandse theologiestudenten konden studeren in Praag en zodoende een soort voorpostfunctie konden vervullen. Inmiddels was de positie van de kerken in het Oostblok aanzienlijk verslechterd, raakten predikanten en dissidenten in gevangenschap en neigden veel kerkleiders ertoe maar met het communistisch bewind mee te werken. Dat dat ook voor de contactpersonen uit het westen gevolgen kon hebben bleek in 1975, toen Hebe Kohlbrugge werd uitgewezen uit Tsjecho-Slowakije. Al eerder – in 1972 – had ze haar functie bij het Werelddiakonaat opgezegd omdat men daar rapporten van haar reizen verlangde met vermelding van de namen van al haar contactpersonen. Gelukkig kon ze vrijwel onmiddellijk in dienst treden als secretaresse van de pas opgerichte Oost-Europacommissie, die deel uitmaakte van de Commissie voor Internationale Aangelegenheden van de Raad van Kerken in Nederland. Daar werden qua rapportage minder strenge eisen gesteld en ‘was ze vrij om te gaan en staan waar ze wilde’. Zo bouwde Hebe Kohlbrugge samen met een grote groep jonge Nederlandse theologiestudenten en met hulp van prominente theologen als prof.dr. Krijn Strijd, prof.dr. Arend Th. van Leeuwen e.a. een wijd vertakt netwerk in Oost-Europa, m.n. in de D.D.R. (ik heb haar ooit persoonlijk ontmoet ten huize van onze gemeenschappelijke vriend dr. Martin Gabriel [1926?-2013] in Halberstadt. In 1981 wist hij – als één der zeer weinigen in de D.D.R. – gedaan te krijgen dat er in Halberstadt een monument werd geplaatst ter gedachtenis aan de weggevoerde en omgebrachte Joden en na 1996 stichtte hij daar met anderen samen de *Moses Mendelssohn Akademie, Internationale Begegnungsstätte*. Na de val van het Ijzeren Gordijn heeft Hebe Kohlbrugge vanwege al haar inspanningen voor kerken en christenen in Oost-Europa tal van hoge onderscheidingen (waaronder twee eredoctoraten) mogen ontvangen.

Bibl.: Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf – Getuige in Oost en West*.

Lit.: Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, artikel; “*Letten op de tekenen des tijds – Hebe Kohlbrugge opende de Zwitserse weg tussen bezet Nederland en de regering-in-ballingschap*” in: “*De oorlog achter de oorlog*, 92-113; Eberhard Busch, *Karl Barth’s Lebenslauf*, 330.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 154, 159; II, 240, 244-248 (vertaling brief Karl Barth).

245. Arie Bastiaan Willem Marie Kok

(Geboren 3.12.1888 te Rotterdam, zoon van procuratiehouder Arie Kok en Maria Elisabeth Thöenes – overleden 24.9.1979 te Zeist, ‘De Looborch’, Woudenbergseweg 42; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats, Woudenbergseweg 50, Zeist).

Ds. Kok studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1909); lid NDDD (dispuut Demosthenes) kandidaat (28.11.1913); doctoraal (4.12.1915); en NCSV; ‘sectenkenner’ en gereformeerd predikant te Velsen (9.4.1916-31.10.1920), Wommels (14.11.1920), in combinatie met Cubaard (5.11.1924-5.12.1926), Zaamslag (19.12.1926-30.6.1947), Zaltbommel en Gameren (4.7.1947-1.5.1956 wegens emeritaat); hulpdiensten te Rossum (6.5.1956-25.10.1964). Gehuwd 30.5.1919 te Rotterdam met **Wijntje Vermeer** (geboren 18.5.1891 Rotterdam, dochter van Hendrik George Vermeer en Trijntje Petronella Knol – overleden 4.1.1969 te Zeist, De Looborch’).

In haar debuutroman ‘*Parnassia*’ beschrijft de schrijfster Josha Zwaan (geboren 19.12.1963 in Nieuw Zeeland) de op ware feiten gebaseerde lotgevallen van het Joodse meisje Rivka dat in 1942 – toen ze vijf jaar oud was – in huis werd genomen door de gereformeerde predikant van Zaamslag, in Zeeuws-Vlaanderen, en zijn vrouw. Het echtpaar had zelf geen kinderen en noemde haar ‘Anneke’, zogenaamd een weesmeisje uit Rotterdam. De gereformeerde predikant die in de oorlogsjaren in

Zaamslag stond, was ds. A.B.W.M. Kok., zodat met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kan worden aangenomen dat hij in het boek bedoeld wordt. Overigens hadden de Koks wel drie kinderen.

Bibl.: Ds. A.B.W.M. Kok, *Verleidende Geesten* (Kampen, 1939).

Lit.: J.C. Hagen, *In memoriam Ds. A.B.W.M. Kok in Jaarboek 1980 der GKN*, 514v.; Josha Zwaan, *Parnassia* (Uitgeverij Artemis Co., 2010).

246. Elisa Cornelis Barend Kok

(Geboren 16.11.1902 te Nieuw-Helvoet, zoon van ds. Adrianus Dirk Cornelis Kok [1870-1958] en Margaretha Wilhelmina Frederika van Herwerden-overleden 5.8.1983 te 's Gravenzande).

Predikant van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband te Oudemirdum (23.5.1932-1936), te Oosterend (1936) en te Bussum (1939); hervormd predikant te Rotterdam-Charlois (1947) en te Oudendoorn (1.7.1963-1.5.1968 wegens emeritaat); gehuwd op 12.5.1932 te Amsterdam met **Margaretha (Gré) Johanna Engelkes** (geboren 16.4.1901 te Aarlanderveen, dochter van Johannes Wilhelmus Engelkes, hoofd der school, en Margaretha Antonia Wijna Velthoen-overleden 22.10.1966 te Rotterdam).

Ds. Kok gaf les (godsdienstonderwijs?) op een openbare school, waar voor de oorlog het merendeel van zijn leerlingen Joods was. Na de *Reichskristallnacht* in november 1938 haalde hij kleding en andere benodigdheden op voor met name Joodse kinderen, die naar Nederland waren gevlucht. Na de inval van de Duitsers in 1940 bezocht hij al zijn Joodse leerlingen om hen hulp aan te bieden. Nadat het Joden verboden was levensmiddelen te kopen in niet-Joodse winkels, deed het echtpaar Kok boodschappen voor hen en bracht ze aan huis, hoewel dat contact voor niet-Joden verboden was. Ook gaven Joodse families bij hen waardevolle bezittingen in bewaring, zoals de ouders van Marion Sapir-Strauss (geboren 1925, dochter van Siegfried Strauss [10.10.1898-omgekomen in Auschwitz?]) en Margarit Wolff [8.9.1902 Frankfurt am Main-24.10.1944 Auschwitz], en nadat zij met haar ouders naar Westerbork was afgevoerd, stuurden de Koks aan hen en anderen, zo mevr. F.S. Bodenheimer, regelmatig voedselpakketten.

Toen Marion Strauss na de oorlog alleen terugkeerde uit Auschwitz, verbleef ze, nadat ze vernomen had dat haar moeder en broer Karl-Heinz Strauss (10.10.1929 Frankfurt am Main-4.5.1945 Duitsland) waren omgekomen, nog enkele maanden ten huize van de familie Kok om weer wat op krachten te komen.

Het echtpaar Kok ontving op 6.12.1984 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het vanaf de zomer van 1944 tot aan de bevrijding onderdak had geboden aan Leo en Elisabeth Ascher en hun dochter Maja Eveline Ascher, gehuwd met neerlandicus, boekhistoricus en bibliograaf (bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van de boekhandel en de uitgeverij aan de Universiteit van Amsterdam) prof.dr. Bert van Selm (1945-1991) en twee andere Joden.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 36; G.F.W. Herengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 41 en 162; *Yad Vashem*, 492.

247. Reinier Kok

Ridder *Orde Oranje-Nassau* (geboren 13.10.1890 te Hoenkoop, zoon van boer Cornelis Kok en Jansje Treur-overleden 16.12.1982 te Nijkerk; begraven Algemene Begraafplaats aan de Veldweg 18 te Soest).

Banketbakker; studie theologie bij ds. G.H. Kersten te Yerseke; kandidaat (1915); predikant van de Gereformeerde Gemeente te Aagtekerk (Walcheren, op 5.9.1915-19.7.1925), Gouda (26.7.1925-2.3.1930) en Veenendaal (6.3.1930, bevestigd door ds. Jozias Fraanje [zie daar]-12.1.1958); in 1950 werd ds. Kok vanwege een leergeschied geschorst door de synode (onder voorzitterschap van ds. J. Fraanje, zie daar) van de Gereformeerde Gemeenten, waarop zijn Veenendaalse gemeente zich afscheidde en zich op 9.10.1956 aansloot bij de Christelijk-Gereformeerde Kerken. In 1958 werd ds. Kok christelijk gereformeerd predikant te Ede en vervolgens nog te Alphen aan de Rijn (1962), Ameide (1966) en Nijkerk (1968), alwaar hij op 12.12.1979 met emeritaat ging. Ds. Kok was medeoprichter van de Staatkundige Gereformeerde Partij en van het blad '*Bewaar het pand*' van de Christelijk-Gereformeerde Kerken. Hij trad 1) op 27.10.1915 te Lisse in het huwelijk met **Alida Gerard Segers** (geboren 26.9.1889 te Lisse, dochter van Cornelis Segers en Johanna Petronella Nieuwenhuis-overleden 8.7.1918 te Aagtekerke, daags na de dood van haar pasgeboren dochttertje) en 2) op 17.9.1919 te Moerkapelle met **Maartje van**

der Spek (geboren 11.11.1895 te Moerkapelle-overleden begin februari 1983 te Ede).

Ds. Kok kante zich tijdens de oorlog openlijk tegen de Duitse bezetter en stimuleerde het verzet. In zijn verkondiging – n.a.v. het Bijbelboek Esther en Romeinen 9-11 – probeerde hij zijn gemeenteleden een positief beeld van het Joodse volk bij te brengen om zo de geesten rijp te maken voor praktische hulp aan Joodse onderduikers. Dat leidde ertoe dat verschillende gemeenteleden Joden in huis namen, bijvoorbeeld het echtpaar Barend Versteeg en Johanna Dina Versteeg-van Geenhuizen (geboren 10.2.1910 Duisburg-): zij boden tijdelijk onderdak aan de zevenjarige Miriam de Groot en brachten haar later naar de familie Van Ek te Ede. Daarvoor ontvingen zij de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Ds. Kok raakte vanwege zijn verzetswerk in conflict met zijn vroegere leermeesters ds. Gerrit Hendrik Kersten (1882-1948) – tevens partijleider van de SGP tijdens de oorlogsjaren – en de gereformeerde ouderling en publicist (hij was medewerker aan het theologisch tijdschrift *‘De Reformatie’* en medestander van prof.dr. K. Schilder) Anthoenis Janse (1890-1960) van Biggekerke, die juist berusting en onderwerping predikten en de oorlog opvatten als een straf van God voor de begane zonden (zie Janses brochure *‘Onze houding in dezen tijd’*). Dat conflict spitste zich in 1942 toe op de vraag of een ondergedoken Joods meisje mocht worden toegelaten tot de christelijke school. Kersten, die in september 1941 de schoolbesturen had geadviseerd gevolg te geven aan het departementale verzoek Joodse kinderen aan te melden, wilde het meisje weren omdat het Joodse volk immers Christus had verworpen. Ds. Kok, oud-voorzitter van het schoolbestuur, besloot samen met het bestuur om het meisje wel toe te laten, hetgeen erin resulteerde, dat de school uit de overkoepelende Vereniging voor Gereformeerd Onderwijs werd gestoten. Toen de bezettende overheid in 1941 aan alle scholen opdracht gaf om het aantal Joodse leerlingen te melden richtte de Johannes Calvijnschool – ongetwijfeld op instigatie van ds.

Kok – een schrijven aan de Duitse autoriteiten met de mededeling dat men niet aan dit verzoek zou voldoen. Toen ds. Kersten erop aan drong het meisje aan te geven, kreeg hij bezoek van ds. Kok met een ouderling, die hem ervan wisten te overtuigen dat een dergelijke overtuiging niet strookte met de Bijbelse waarheid. Vanwege zijn houding tijdens de oorlog mocht ds. Kersten in 1946 niet terugkeren in het parlement als kamerlid van de SGP en ontzegde de Commissie voor de Perszuivering hem op 5.8.1946 het recht om gedurende tien jaar journalistieke arbeid (hij was hoofdredacteur van het dagblad *‘De Banier’* – te verrichten. Tenslotte werd – wel zeker met medeweten van de predikant – aan de Joodse jongen Izak Isnawitz tijdens een razzia onderdak geboden in het kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente te Veenendaal.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 389; Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraat naar Pniëlkerk in Veenendaal* (Veenendaal, 1988); M. Golverdingen, *Vernieuwing en verwarring – De Gereformeerde Gemeenten 1946-1950* (diss.; Houten, 2014); Constant van den Heuvel, artikel *Ds. R. Kok, beslist en bewogen* in: H. van 't Veld (red.), *Markante Veenendalers* (Veenendaal, 2010); R. van Kooten, lemma *‘Kok, Reinier’* in: *Biografisch Lexicon VI*, 140; Rik Valkenburg, *Hun ster als teken* (manuscript voltooid door N. Koudijs-Valkenburg; Veenendaal, 1996); Rik Valkenburg, *Wie was dr. R. Kok eigenlijk?* (Veenendaal, 1989).

248. Dr. Jakobus de Koning Drager *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 6.5.1896 te Mijdrecht, zoon van Jan de Koning, hoofd ener school, zoon van ds. Jacobus de Koning [1826-1907], en Fenja Elsinia Lampen, dochter van ds. Geerd Lampen [1828-1899]-overleden 14.12.1944 in het concentratiekamp Neuen-gamme).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (9.6.1922); kandidaat; doctoraal (14.12.1928); promotie (18.10.1940); gereformeerd predikant te Vries (18.7.1920-10.6.1928) en te Schipluiden (17.6.1928-15.12.1944); gehuwd op 15.7.1920 te Kampen met **Johanna Hettinga** (geboren 2.11.1901 te Sneek, dochter van Folkert Jochums Hettinga, koopman te Sneek, en Elisabeth Klazes de Jong-overleden 25.5.1989 te Vlaardingen; begraven te Voorburg).

Haar broer ds. Jochem Folkerts Hettinga (1898-1976; zie daar) was gedurende de oorlog gereformeerd predikant te Hasselt. Hun zoon, mr. Folkert de Koning (1923-2009), was verzetsman en Engelandvaarder.

“Joden en onderduikers, zij wisten het adres. Het huis van dr. De Koning was een toevluchtsoord, van waar je binnen een paar dagen wel een safe onderdak had gekregen”.

Hij werd op 17.4.1944 met zijn zoon en drie anderen gearresteerd, toen bij een inval werd ontdekt dat er juist een anti-Duits pamflet werd gestencild. Ds. De Koning werd aanvankelijk overgebracht naar het ‘Oranjehotel’ te Scheveningen en zat vervolgens van 6.7.1944 tot september 1944 gevangen in kamp Vught en kwam daarna via KZ Sachsenhausen in KZ Neuengamme terecht waar hij ten gevolge van ontbering en uitputtende arbeid is bezweken.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 259vv.; *Het Grote Gebod*, I, 271, II, 630; Joh. de Haas, III, 137v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; Frans Rozemond (red.), artikel *In memoriam 1940-1945 (deel 2)* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 9 (december 2005), 20.

249. Marinus Cornelis Koole

(Geboren 14.12.1911 te Weesp, zoon van kantoorbediende Willem Koole en Reintje Hendrika van Herrewaarden-overleden 25.3.1981 te ‘s Gravenhage).

Hervormd predikant te Rumpt (1939-1942), te Broek op Langedijk (1942-1945), te Gouda (22.7.1945-2.11.1947) en te ‘s Gravenhage (Immanuëlkerk, 9.11.1947 tot zijn emeritaat op 15.12.1976); gehuwd met **Anna Maria Breet** (geboren 25.5.1915 te Amsterdam, dochter van bakker Lodewijk Ernst Breet en Elisabeth Fruijthoff-overleden 10.10.2000 te ‘s Gravenhage).

“In oktober 1943 vroeg de dominee (van Broek op Langedijk) Peter Termaat (onderduikgever) om hulp. Een collega uit Rumpt (Gelderland = ds. M.W.J. Geursen; GCH) had hem laten weten dat de Joden die aldaar in het klooster (= het landgoed Marienwaardt op het adres Klooster 5 te Beesd; GCH) verborgen zaten, gedwongen waren om weg te gaan omdat zij huiszoekingen van de SIPO verwachtten. Hij vroeg Peter om een stel te helpen dat verloofd was. In samenwerking met (verzetsman) Jacob Balder (1900 Broek op Langedijk-gefusilleerd 16.7.1944 Overveen, samen met de verzetsman Johannes Post e.a.), met wie hij sinds 1942 werkte, slaagde Peter erin binnen tien uur na het verzoek, het stel in veiligheid te brengen in Heerhugowaard”.
Lit.: *Yad Vashem*, 854.

250. Gerard Jan Koolhaas

Ridder Oranje-Nassau (geboren 5.2.1884 Waardenburg, zoon van schoolhoofd/ koster Gerard Jan Koolhaas en Jacoba de Leur-overleden 10.11.1965 te Hilversum; begraven Begraafplaats ‘Zuiderhof’ te Hilversum).

Hij was een broer van de hervormde predikant ds. Bernard Cornelis Koolhaas (1874-1956) en van Marius Jan Koolhaas (1887-1975), beambte bij de Nederlandse Bank en van 1932 tot 1956 voorzitter van AFC-Ajax (later: erevoorzitter). Gerard Jan Koolhaas studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en was theologisch kandidaat in Overijssel (1913); en hervormd (Gereformeerde Bond) predikant te Kamperveen (12.10.1913, bevestigd door zijn broer, ds. B.C. Koolhaas te Utrecht-19.11.1916), te Barneveld (26.11.1916-26.9.1920), te Oldebroek (3.10.1920-12.10.1924), te Oud-Beijerland (19.10.1924-30.9.1928), te Rotterdam-Charlois (7.10.1928-20.2.1938), te Huizen (N.H.; 27.2.1938-2.5.1943), te Oldebroek (9.5.1943-11.1.1948) en te Lopikerkapel (18.1.1948-31.12.1953 wegens emeritaat); bestuurslid Nederlands Bijbel Genootschap, van de Gereformeerde Bond en van verenigingen en stichtingen van barmhartigheid; secundus-kerkvisitator-generaal; gehuwd op 15.1.1914 te Beesd met **Dirkje Adriana Fredrica Mertiena van Iterson** (geboren 6.2.1888 te Beesd, dochter van timmerman/ aannemer Aart Antonie van Iterson en Christina van de Water-overleden 11.6.1980 te Hilversum).

Dr. Antonie Aart Koolhaas (1916, zoon van Gerard Jan Koolhaas en Dirkje Adriana Fredrica Mertiena van Iterson-1965) was eveneens hervormd predikant (o.a. te Daarle, van 29.9.1940 tot 24.3.1946), praeses van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk (1956-1958) en conrector van het Theologisch Seminarium te Driebergen.

Tijdens de bezettingsjaren deed ds. Gerard Jan Koolhaas veel voor Joden en onderduikers. (*“De Waarheidsvriend”*, d.d.18.11.1965). Na de ochtenddienst van zondag 31 augustus 1941 (verjaardag H.M. koningin Wilhelmina) in de Oude Kerk van Huizen waarin K. voorging, zette de organist spontaan het Wilhelmus in dat vervolgens uit volle borst door de gemeente werd meegezongen. Ds. Koolhaas moest zich daarop melden bij de *Sicherheitspolizei* te Amsterdam, werd er verhoord maar niet

gevangen gezet. De gemeente moest wel een boete van 59.450 gulden betalen (later verlaagd tot 3400 gulden).

251. Dr. Jan (Flip) Koopmans

(Geboren 26.5.1905 te Sliedrecht, zoon van hoofdonderwijzer Sjoerd Koopmans en Wijske van der Zee-overleden 24.3.1945 te Amsterdam, aan een verwonding t.g.v. een verdwaalde kogel bij de fusillade op 12.3.1945 aan de Weteringschans; begraven Begraafplaats 'Zorgvlied' te Amsterdam; de uitvaart werd geleid door ds. Dirk Tromp (zie daar), die ook een indrukkelijk *'In memoriam'* schreef en de dichter Jan H(endrik) de Groot (1901-1990) schreef n.a.v. zijn tragische dood "*Executie Weteringplantsoen*", *Geuzenliedboek*, 54).

Koopmans studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Kandidaat (1927) en hervormd hulpprediker te Dalfsen (1927), hervormd predikant te Elkerzee (1928) en te 's Heer-Hendrikskinderen (1931), Bijbelstudiesecretaris NCSV (1938) ten slotte predikant te Amsterdam (Noorderkerk; 27.7.1941-24.3.1945); op 21.6.1928 te Breukelen-Nijenrode gehuwd met **Christina Klasina Breen** (25.3.1897 Cadzand, dochter van ds. Frederik Breen [1865-1920] en Christina Hendrika Verboom-overleden 28.3.1951 te Amsterdam). Een jongere broer van dr. Koopmans, prof.dr. Tjalling Charles Koopmans (28.8.1910 's Graveland-26.2.1985 New Haven, Connecticut, USA), was hoogleraar in de economie aan de Universiteit van Yale, USA, en ontving in 1975 samen met Leonid Kantorowitsj de Nobelprijs voor de Economie vanwege zijn theoretische werk over het optimale gebruik van natuurlijke hulpbronnen. Dr. Jan Koopmans onderhield voor de oorlog al contacten met de *'Bekennende Kirche'* in Duitsland en specifiek met de Zwitserse theoloog Karl Barth. Zo vervaardigde Koopmans in 1937 met anderen een vertaling van de zogenaamde "*Barmer Thesen*" die in 1934 door de B.K. waren uitgebracht. Omdat deze niet geheel toepasbaar waren op de Nederlandse situatie stelde hij zelf, samen met enkele anderen (Koopmans fungeerde eindredacteur), een viertal stellingen op – door hem *'Conceptgetuigenis'* genoemd – die bedoeld waren om de Nederlandse Hervormde Kerk ertoe te bewegen zich uit te spreken over de *'Fragen der Zeit'*. Van de vier stellingen (later bekend geworden onder de naam *'Amersfoortse Stellingen'*) is de laatste gewijd aan de positie van het Jodendom vanuit christelijke oogpunt bezien en aan de afwijzing van het antisemitisme. De tekst luidt als volgt: "*IV. Het heeft God behaagd ons Zijn Woord te geven door de dienst van Joden. Elk antisemitisme moet de kerk van Jezus Christus afwijzen op grond van het feit, dat Jezus een Jood was. Nog steeds denkt God op bijzondere wijze aan dit volk. Hij heeft het lief. De erkenning hiervan kan slechts voeren tot een ootmoedig omgaan met de Joden, tot een ondubbelzinnig protest tegen welk antisemitisme ook, en tot daadwerkelijke hulp aan hen, die daardoor in deze tijd opnieuw getroffen worden*". Helaas wensten veel vooraanstaande theologen zich niet met deze tekst te conformeren en het uitbreken van de oorlog in de meidagen van 1940 zorgde ervoor dat een groot deel van de tekst – met name waar die repte over de Nederlandse neutraliteit – direct al achterhaald was. In de zomer van 1940 riep dr. Koopmans samen met de latere verzetsstrijder Hebe Charlotte Kohlbrugge (1914-2016; zie daar; zij schrijft in haar autobiografie dat het plan daartoe in eerste instantie in de Nieuwe Kerk te Amsterdam door dr. Koopmans samen met G.H. Slotemaker de Bruïne en haar zelf werd ontwikkeld) ten huize van ds. Touw (zie daar) al de zogenaamde *'Lunterse Kring'* bijeen, een kerkelijke verzetsbeweging *avant la lettre*. Koopmans schreef in november 1940 het pamflet *'Bijna te laat'* tegen de Ariërverklaring (citaat: "*Als we tekenen, werken we mee aan wat de Joden te wachten staat. Het geloof en het geweten zijn nu in het geding!*"), dat door de 30 leden van de Luntersche Kring in 30.00-voud verspreid werd. In de wekelijkse *'Meldungen aus den Niederlanden'* (editie nr. 21, d.d. 3.12.1940) wordt nadrukkelijk melding gemaakt van het *'Pamphlet 'Bijna te laat'* als één van de *'verschiedene deutschfeindlichen Flugschriften'* die recentelijk waren verschenen. Conclusie: *'Die ganze Art dieser Hetzschrift, die im grossen Mengen im ganze Lande verbreitet wurde, deutet auf kirchliche Kreise als Verfasser hin'*.

Overigens verwijt dr. Rene Süß in een artikel uit 1983 (toen was Süß nog boekenhandelaar en studeerde theologie) dr. Koopmans achteraf dat hij in het boekje *'Wat zegt de Bijbel over volk, overheid, gezin, Israël, oorlog en toekomst'* (1941) toch het pleit lijkt te voeren voor de Jodenzending. Süß: *'Romeinen 11, met zijn kerkkritische toespitsing, wordt scherp Israël-kritisch uitgelegd: "God heeft een zaak met de Joden (Micha 6: 2). Van kinderen zijn zij tot vijanden geworden, en tot bitterder vijanden dan bijvoorbeeld de heidense volkeren"* (p. 62) en *"Het (Joodse volk) moet*

lijden onder dat Jood-zijn, waarvan het niet loskomen kan. Zoolang als het niet tot het geloof en de liefde terugkeert, zoolang als het Jezus Christus niet aanneemt als zijn éénigen Heer. Het gaat als een geteekende en tot een teeken over de aarde. Maar de volgende – belangrijke – regel laat Süß vervolgens weg: *Beteekent dit, dat de Jodenvervolgingen volgens de Bijbel gerechtvaardigd zijn? Dat beteekent het allerm minst. Want niet wij hebben een zaak met de Joden: God heeft een zaak met hen. Geen mensch op aarde is geroepen zich als een al te willig werktuig ter beschikking te stellen om goddelijke oordelen te voltrekken. Niemand is geroepen zich tot rechter op te werpen over den Jood om geen andere reden dan omdat hij Jood is* (p. 62). En ook het vervolg van de ogenschijnlijk wel zeer ongelukkige zin “*Met het oog op de practijk van het Christelijk handelen wil dat niet zeggen, dat een overheid nooit het recht zou hebben een ongewenschten, al te grooten Joodschen invloed te beperken*” plaatst één en ader toch in een ander daglicht: “*Daarover spreekt de Bijbel zich niet uit – maar de Bijbel spreekt zich er wel over uit, dat de overheid ook in het gestelde geval goed en kwaad, recht en onrecht, waarheid en leugen uiteen zal houden, gelijk wij in het hoofdstuk over de overheid hebben gezien*” (p. 62v.). Niettemin werd het boekje in ‘Storm’, het *Weekblad der Germaansche SS in Nederland*, genadeloos neergesabeld: Koopmans werd daarin een ‘aankomend preekijger’, een ‘verraderlijke saboteur’ genoemd, en een ‘in toga gehulde procuratiehouder der firma Juda & Co’.

In 1942 spande dr. Koopmans zich in het bijzonder in voor de vervolgte Joden, met name voor hen die voor een zogenaamde ‘*Angehörigkeitserklärung*’ in aanmerking kwamen. En sommige Joden lieten zich ten einde raad nog dopen in de Nieuwe Kerk, want valse, dat wil zeggen: geantedateerde, doopbewijzen werden niet verstrekt, ook al werd er veel geld voor geboden. Uiteindelijk konden ‘*Angehörigkeitserklärungen*’ en doopbewijzen van na 10 mei 1940 de Joden niet behoeden voor deportatie (volgens koster Arnold Ludwig van Dijk, vader van de musici [Arnold Ludwig] Louis van Dijk, geboren 1941, en Rob van Dijk, geboren 1943). Koster Van Dijk maakte verder melding van het feit dat mevr. Truus Wijsmuller-Meijer (1896-1978) en andere bekende figuren uit de hoofdstedelijke illegaliteit in de Nieuwe Kerk kind aan huis waren. Mevr. Wijsmuller heeft voor de oorlog al ca. 10.000 Joodse kinderen uit het Duitse Rijksgedebied gered door kindertransporten naar het Verenigd Koninkrijk te organiseren. Tijdens de oorlog deed ze dat ook nog via Spanje en Portugal. En samen met de hervormde Groep 2000 van Jacoba van Tongeren (1903-1967; zie ook: ds. A.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. C. Inja, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. N.B. Knoppers, ds. H. Krebs, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik) verzorgde ze de verzending van voedselpakketten naar Kamp Westerbork, KZ Bergen-Belsen en het ghetto van Theresienstadt.

Ds. Koopmans probeerde ook nog op andere manieren – m.n. in rechtstreeks contact met de Duitse autoriteiten – Joden te vrijwaren van deportatie. Tenslotte stelde hij in opdracht van de kerken de tekst op van het gezamenlijk Protest tegen de sterilisatie van gemengd gehuwde Joden.

Bibl.: dr. J. Koopmans en ds. H.C. Touw (red.), *God’s boodschap in een donkere wereld* (drie bijzondere avondkerkdiensten in de Marekerk, Leiden; Advent, 1940); dr. J. Koopmans, *Wat zegt de Bijbel over volk, overheid, gezin, Israël, oorlog, toekomst?* (1941); dr. J. Koopmans, *Toen stelde de Heere zich daar; Vier preken over I Samuel 1-3*.

Lit.: Leo Aukes e.a., *Een rode draad – 75 jaar NCSV*, 13, 21; Jan Bank, *God in de oorlog*, 404; A. Bekkenkamp, 54, 152 en 182; Marie van Beijnum. Bart Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog*, 100-103, 106, 112v., 146v.; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 115v.; J.J. Buskes, *Waar stond de kerk?*, 15, 23, 75v., 80v.; *Christelijke Encyclopedie*, IV, 305v.; A. van Haarlem, lemma ‘Koopmans, Jan’ in: *Biografisch Lexicon*, I, 100-103; G.C. den Hertog & G.W. Neven (red.), *Jan Koopmans, Theoloog bij de tijd (1905-1945)*; Ds. G.F.W. Hergreen, *Een Handjevol Verkenners*, 101, 121, 139, 141, 147; dr. C.C. den Hertog, *Het spreken van de kerk in de theologie van dr. J. Koopmans* (diss.; Amsterdam, 2018); Abel Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging*, 60; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 18, 27, 29v., 38, 84, 114vv., 121, 138; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 76; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 272, 340, 345 en 347; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 30vv., 33, 38, 40v., 43v., 53vv., 56; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, I, 130vv., II, 36 en 84; Geert Mak, *De eeuw van mijn vader*, 269 (hij spreekt daar abusievelijk van J. Koopman en noemt hem secretaris van de NCSV, maar hij was Bijbelstudiesecretaris) en 283;

G.W. Marchal, *Jan Koopmans – Dienaar tot de oogst* ('s Gravenhage, 1985); H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 101; H.M. Mos/ dr. M.G. Schenk, *Geuzenliedboek*, nr. 54; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 141v., 148, 199v., 313v., 420 en 427; Dr. J. Presser, *Ondergang*, I, 37 en 364; H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren*, 22, 31 en 35; Jan Roelfs, *Amanuensis en ex-koster A.L. van Dijk neemt afscheid*; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 156, 159v., 179, 247, 272, 282, 308v., 336, 360, 400, 403; J.M. Snoek, *The Greybook*, 121f.; J.M. Snoek, *De Nederlandse Kerken en de Joden*, 38, 51vv., 67, 113 en 122; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 90, 106 en 186; René Süß, artikel 'Het zwakke verweer van Koopmans' in: *Trouw*, d.d. 19.9.1983; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 228, 256 en 426; H.C. Touw, I. pp. 27, 47, 49, 93, 108, 154, 168, 195, 208, 211, 194, 197, 300v., 340, 381v., 409, 413v., 429, 551, 604 en 606v.; II, 147v., 158, 209, 227 en 251; Ds. D. Tromp en Inne de Jong, *In memoriam Dr. J. Koopmans*' Mischa de Vreede, *gegeven*, 28-31 .

252. Arie van der Kooij

(Geboren 7.9.1874 Vlaardinger-Ambacht, zoon van boer Nicolaas van der Kooij en Huberdina Dijkshoorn-overleden 13.5.1958 te Nijkerkerveen; begraven te Maarssen).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; hervormd predikant te Wijngaarden (28.4.1907-27.6.1909), Ouddorp (4.7.1909-13.1.1918), Zuilichem-Nieuwaal (20.1.1918-4.4.1920), Schoonrewoerd (11.4.1920-15.10.1922), Kampen (22.10.1922-21.9.1930) en Maarssen (28.9.1930, bevestigd door zijn vriend ds. Eduard Victor Joseph Japchen [1885-1962] uit Maartensdijk-26.12.1943 wegens emeritaat); na zijn emeritaat woonde hij nog in Huize 'Endelhoven' te Maarseeven en bij zijn zoon en schoonzoon in de pastorie; gehuwd op 24.11.1906 te Delft met **Adriana Dijkshoorn** (geboren 11.7.1882 te Kethel en Spaland, dochter van Arie Dijkshoorn, veehouder, landbouwer en schipper, en Meinsje van der Kooij-overleden 16.8.1941 in het Diaconessenhuis te Utrecht).

Haar broer ds. Jacobus Dijkshoorn (1877-1918 aan de Spaanse griep) was predikant te Krimpen aan de Lek.

Hun zoon Abraham Paulus van der Kooij (1918-1954) was hervormd predikant te Nieuwpoort (1935-1938), Nieuwe Tonge (1938-1949), Zuilichem en Nieuwaal (1949-1956) en Noorden (1956-1976) en hun dochter Adriana Huberdina Clementina (Nana; 1908-1968) trouwde met ds. Cornelis Carel Titus Postma (1902-1966), hervormd predikant te Jaarsveld en Nijkerkerveen.

"Het kostte veel moeite om Joodse mensen te laten onderduiken. Dat ging meestal via individueel contact. De heer Zwaardemaker nam twee Maarssense zusjes onder zijn hoede en dominee Van (der) Kooij kreeg een moeder en dochter uit Den Haag op zolder. De vrouwen die bij Van (der) Kooij onderdoken namen een schuilnaam aan: Van Dijk. Zij gingen vanaf dat moment als tante en nicht van de dominee door het leven en konden zelfs gewoon over straat. 's Zondags zag men de twee regelmatig in de diensten van de dominee (<https://schailr.home.xs4all.nl>).

Ds. Van der Kooij staat (in 1938) in een preek stil bij de Jodenvervolgning in Duitsland. In zijn inleiding zet hij uiteen wat in het buurland gebeurt. Hij stelt: "Ons medelijden is groot! Wat zegt het Woord Gods tot hen en tot ons?" De preek, die als opschrift heeft "Zonder Joden zonder vrede en 3. En wij?" ...

Het einde van de oorlog nadert, bijna was zoon Jaap opgepakt door de Grüne Polizei. Op 5 mei 1945 komt het in Maarssen tot een treffen tussen de Binnenlandse Strijdkrachten en Duitse troepen. Een jonge vrouw (Willy Hendrica Hems) en een man worden dodelijk getroffen door Duitse kogels. De te hulp gekomen onderdelen van de BS, waartoe ook de jongste zoon Wim (Willem, geboren 15.7.1920 Schoonrewoerd) behoorde, moeten het afleggen tegen de goed getrainde Duitse soldaten. Van Wim wordt verteld dat hij behoort tot de gevangen genomen BS'ers. Maar zondag 6 mei na een preekbeurt in de Hervormd-Gereformeerde Evangelisatie te Breukelen krijgt vader Van der Kooij te horen dat Wim is omgekomen. Hij was gevonden in de Vecht, op de plaats waar Duitse soldaten een bootje onder vuur namen. ... Met hem kwamen nog zes andere BS'ers om het leven die begraven liggen op de Algemene Begraafplaats van Maarssen. Woensdag 9 mei vindt de begrafenis van Wim – met militair vertoon – plaats (op het Kerkhof van de Nederlands Hervormde Dorpskerk te Maarssen). Ds. J. Vink (1912-1978), tijdelijk hulpprediker te Maarssen, leidt de rouwdienst. Vervolgens wordt Wim begraven, vlakbij de plaats waar zijn

moeder ligt. Aan het graf spreekt ook burgemeester mr. J. van Haselen. Een eenvoudige steen met het opschrift “Hij gaf zich voor het Vaderland” markeert Wim’s laatste rustplaats (A.J. Kelis en J.P. Neven).

Lit.: A.J. Kelis en J.P. Neven, artikelenreeks “De levensweg van ds. Arie van der Kooij” in: “Reformatorisch Dagblad.

253. Willem Leonard Korfker

(Geboren 14.5.1883 te Sint Annaparochie, zoon van hoofdonderwijzer Berend Korfker en Jacobina Elizabeth Breebaart-overleden 7.1.1983 te Zwijndrecht; begraven Algemene Begraafplaats te Zwijndrecht).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1903); jaargenoot van ds. H.A. Munnik (zie daar); kandidaat (4.12.1908); lid NDDD (dispuut Forum); gereformeerd predikant te Jutrijp en Hommerts (19.9.1909-4.1.1914), te Goënga (en Sibrandaburen; 11.1.1914-12.10.1919), te Barneveld (19.10.1919-25.9.1949 wegens emeritaat; hulpdiensten te Oostzaan (29.10.1949-30.9.1956). Hij was op 9.9.1909 te Zaandam gehuwd met **Grietje Mooij** (geboren 13.12.1885 te Zaandam, dochter van Dirk Mooij en Antje Barneveld-overleden 13.2.1971 te Zwijndrecht).

Ds. Korfker zat van 13.7.1942-6.11.1942 gevangen in Kamp Haaren als gijzelaar en van 6.11.-16.12.1942 in Kamp Sint Michielsgestel.

Hij hielp – op verzoek van ds. Constant J. Sikkel (1895-1967; zie daar) – middels de verzetsman Jacob Philip (niet: Jacobus Philippus Jacobus, zoals Yad Vashem ten ontechte vermeldt; Jaap) Musch (1913-1944) het Joods-christelijke gezin Braun uit Amsterdam-Zuid (in 1938 uit Wenen naar Nederland gevlucht) aan een onderduikadres in Nijkerk. Mevr. Katharina Braun-Spira (geboren 17.1.1896) overleed daar op 9.8.1943 en ligt begraven op de Algemene Begraafplaats te Nijkerk. “De ouders (Braun; GCH) werden ondergebracht met hulp van een dominee in Barneveld voor wie ds. Sikkel de gebroeders Musch een introductiebrief had meegegeven: dat moet ds. W.L. Korfker (1883) geweest zijn”. De kinderen Marianne (geboren 1923) en Leo Braun (geboren 1926) waren in 1940 – met de ouders – gedoopt in de Gereformeerde Kerk van Amsterdam-Zuid en overleefden de oorlog.

Was ds. Korfker ook de predikant te Barneveld bij wie (volgens Johan Snoek:) de verzetsman Kees Chardon (NV; 1919-1945) een vriend langs stuurde met het verzoek of hij Joodse onderduikers kon plaatsen?

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 225; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 94; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 51v.; Mark Klempner, *The Heart has Reasons – Dutch Rescuers of Jewish Children during the Holocaust; In memoriam Ds. W.L. Korfker* in: *Jaarboek 1984 der GKN*; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 150.

254. Salomon Jozias (‘Zwarte Sam’) Koster

(Geboren 19.9.1894 te Hoek, Zeeuws-Vlaanderen, afkomstig uit een welgesteld landbouwers geslacht, zoon van landbouwer Willem Koster en Catharina Elizabeth Riemens-overleden 31.5.1990 te Voorburg; begraven Oosterbegraafplaats te Voorburg).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen en aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1921); lid NDDD (dispuut Demosthenes) en NCSV; kandidaat (18.12.1925); gereformeerd predikant te Wons (4.7.1926-25.11.1928) en Sint Annaparochie (2.12.1928-12.12.1951 door de classis Hallum van het ambt ontheven wegens ambtelijk disfunctioneren, met name ‘zonde tegen het zevende gebod’ en drankmisbruik).

Gehuwd op 24.6.1926 te Terneuzen met **Adriana Aletta ‘Addy’ Klaassen** (geboren 23.10.1897 te Terneuzen, afkomstig uit de goeude burgerij, dochter van apotheker Andries Jacobus Klaassen en Johanna Helena Will – overleden 15.9.1988; begraven Oosterbegraafplaats, Voorburg);

Nadat ds. Koster in de Stichting ‘Dennenoord’ te Zuidlaren een psychiatrisch onderzoek had ondergaan, vertrok hij voor langere tijd naar Den Haag. Het gezin – dat niet minder dan twaalf kinderen telde – moest de pastorie verlaten en verhuisde naar Leeuwarden. Vervolgens vertrok men gezamenlijk naar Dordrecht waar ds. Koster werk vond aan een middelbare school als leraar Engels (?); hij was nog in leven op het moment dat zijn zoon Koos werd vermoord (zie hierna).

De oudste zoon Andries Koster (geboren 22.9.1931), reserve-korporaal-vlieger bij de Koninklijke Luchtmacht, verongelukte in juli 1952 met zijn *Harvard*-lesvliegtuig in de Verenigde Staten. Een andere zoon Sam Koster, één van de oprichters van de X

minY-beweging, stierf aan een ernstige ziekte. Koos Koster (geboren 9.1.1936 te Sint Annaparochie) studeerde van 1957-1963 theologie aan de Theologische Hogeschool te Kampen en vertrok – na het behalen van zijn kandidaatsexamen – naar Berlijn om er vicaris te worden van ds. Bé Ruys (zie daar). In 1967 keerde hij terug naar Amsterdam om een doctoraalstudie te doen bij prof.dr. Johannes Verkuyl aan de VU. In 1970 studeerde hij af en niet lang daarna vertrok hij naar Latijns-Amerika om er o.a. voor de het IKOR (later IKON) als journalist het lijden van de gewone mensen onder dictatuur en uitbuiting in dat werelddeel voor het voetlicht te brengen. Zo overleefde hij zelf op 20.9.1973 ternauwernood de staatsgreep tegen president Salvador Allende van Chili (hij deed verslag van zijn gevangenschap in het voetbalstadion van Santiagon in zijn boekje *'Volk zonder geweren. Vodjes papier uit een voetbalstadion'*). Op 17.3.1982 werd hij samen met zijn drie collega's Jan Kuiper, Hans ter Laag en Joop Willemsen vermoord door het Salvadoraanse leger te Chaltenango bij Santa Rita, El Salvador). Eén van zijn zussen, met name Koosje, kreeg tijdens de Provotijd in Amsterdam de bijnaam *'Krenten-Koosje'* omdat ze krenten uitdeelde aan de aanwezigen op het Spui.

Voor wat het functioneren van ds. S.J. Koster in de oorlog betreft: zie bij ds. W.M. le Cointre.

Lit.: *In memoriam Ds. S.J. Koster* in: *Jaarboek 1991 der GKN*; P.E. Werkman, *Jacobus Andries Koster (1936-1982) – Knockin' on heaven's door*, 393v.

255.

Leendert (Leo) Kraan (geboren 30.10.1888 te Wilnis, zoon van koopman Gerrit Kraan en Heintje de Jong-overleden 17.3.1956 te Utrecht)

Christelijk gereformeerd predikant te Baarn (29.10.1933-1945 wegens vervroegd emeritaat); gehuwd 1) op 19.6.1912 te Utrecht met **Johanna Sara Prijs** (geboren 14.12.1888 te Utrecht, dochter van Frederik Wilhelm Prijs en Elizabeth Willemina van Heezik-overleden 18.7.1948 te Utrecht) en 2) met **Matje Veerman** (geboren 9.3.1906, dochter van Jacobus Veerman en Martje Eveleens-overleden 14.8.1993 te Harderwijk; begraven Begraafplaats Oostergaarde, Harderwijk).

Ds. Kraan moest zelf onderduiken in Rijnsaterwoude en kwam daar in contact met twee ondergedoken Joodse meisjes, Johanna Sara Philips (geboren 30.7.1920) en Clara Sara Wijnberg (15.5.1928-5.8.1994 Alphen aan de Rijn). Hij gaf hen (op hun verzoek?) belijdeniscatechisatie en op 2.4.1945 deden ze belijdenis bij hem in Rijnsaterwoude (hij trad bij die gelegenheid op als 'ds. Buitenhuis'). Na de oorlog adopteerde hij Johanna Sara Philips als pleegdochter, terwijl Clara Sara Wijnberg (15.5.1928 Amsterdam-dochter van Efraim Weinberg [1898-1981]-5.8.1994 Alphen aan de Rijn) en Greta Cohen [1904-1981] in Rijnsaterwoude trouwde met de niet-Joodse man Willem Frederik van Iperen (7.10.1920, Rijnsaterwoude, zoon van Willem van Iperen en Sophia Eleonora Café-7.4.1972 Alphen aan de Rijn). Ze verhuisden naar Alphen aan de Rijn en liggen begraven op de Oosterbegraafplaats aldaar. Contact: Cor van der Zwan (cvdzwan@solcon.nl).

256. Arend Klaas Krabbe

(Geboren 20.7.1895 te Zwartsluis, zoon van Willem Krabbe en Roelofje Arends Geerts-overleden 30.12.1979 te Scheveningen, Huize 'Royal'; begraven in familiegraf op Begraafplaats 'Westduin' te ,s Gravenhage-Loosduinen).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (30.11.1917); lid NDDD (dispuut Demosthenes) en NCSV; hij raakte tijdens zijn studententijd bevriend met de latere hoogleraar Andries Derk Rietema Polman (1897-1993; zie ook ds. G.L. Bouman); kandidaat (1.4.1922); kandidaat te Meppel (1926); gereformeerde predikant te Mijdrecht (17.10.1926-16.2.1930) en te Hillegom (18.5.1930-30.9.1965 wegens emeritaat).

'Na enige tijd en nog wat omzwervingen bereikten Sieny K. Cohen-Kattenburg (19.3.1924 Amsterdam, Nieuwe Hoogstraat, dochter van schoenenverkoper-7/8.2.2019 Amsterdam, Beth Shalom, kinderverzorgster in de crèche van de Nederlandsche Schouwburg in Amsterdam, gehuwd op 28.6.1943) *en Harry Cohen* (geboren 1918 Hoogeveen, zoon van Salli Cohen, handelaar in jutezakken te Hoogeveen, en Grietje), medewerker van *de Expositur* van de Joodse Raad in Amsterdam *hun permanente onderduikadres: de boerderij van de familie (Sam, Samuel) Breijer* (1888 Oegstgeest-1983) *in Lisse waar temidden van nog acht andere Joden ook Harry's vader ondergedoken bleek te zitten. ... 'De oorlog is voorbij', zei tante Ant* (Antje Breijer-Eveleens, 1892 Haarlemmermeer-1977; woonachtig aan de IJweg, in

de buurt van 'De Olmenhorst', het hoofdkwartier van de B.S., district Haarlemmermeer en omliggende gemeenten in het zuiden van de Haarlemmermeer, even buiten Lisserbroek). *Maar vinden jullie het erg hier te blijven tot de volgende zondag? Dan gaan we met z'n allen naar de kerk'. De wandeling naar de kerk viel niet mee, onze benen waren het lopen ontwend. De kerk zat stampvol, die eerste zondag na het beëindigen van de oorlog. De familie Breyer en de elf onderduikers (o.w. Harry Cohen en zijn vader Salli; GCH) kwamen als laatsten de kerk binnen, de kerkgangers wisten niet wat ze zagen. Op de eerste rij waren plaatsen voor ons gereserveerd. De dominee heeft het de hele preek over tante Ant en oom Sam gehad. Voor tante Ant was dat een overgetelijk moment van glorie". ... Een elfjarige onderduikster in Hillegom kreeg persoonlijk catechisatie van ds. A.K. Krabbe.*

Lit.: B. Jan Aalbers, *Andries D.R. Polman*, 67; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 165; J.H.F. Koetsier *In Memoriam Ds. A.K. Krabbe* in: *Jaarboek 1980 der GKN*, 518; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 385; Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen*, 94.

257. Huibert Krebs

(Geboren 19.3.1907 te Groot-Schermer?, zoon van boer, later kruidenier Jacob Pieter Krebs en Dieuwertje Langedijk, begraven Groot-Schermer-overleden 8.2.1996 te Bolsward? Begraven Begraafplaats te Bolsward).

Kandidaat te Groot-Schermer (1937), vrijzinnig hervormd predikant te Westzaan (5.9.1937-26.5.1940), te Aartswoud en Hoogwoud (2.6.1940-25.4.1944; hij woonde daar op het adres Kerkelaan C 31), te Culemborg (1944) en te Bolsward (1960; hij was jarenlang praeses van de Provinciale Kerkvergadering van de Hervormde Kerk in Friesland); gehuwd met **Lijsbeth de Groot** (geboren 11.7.1909 te Marken-overleden 6.4.1978 te Bolsward); op 23.3.1947 overleed hun zoonje Louwrens Klaas Krebs te Culemborg.

De dichter Muus Jacobse (1909-1972) schreef in 1942 het gedicht '*Bij de restauratie van het oude doopvont te Hoogwoud*' voor ds. H. Krebs.

Jacoba van Tongeren (1903-1967), leidster van de Amsterdamse *verzetsgroep 2000*, waar ds. Krebs kennelijk ook deel van uitmaakte, schrijft in haar autobiografie over het Joodse meisje Liesje dat op zeker moment bij haar is ondergedoken en voor wie na een Duitse inval zo snel mogelijk een ander veilig onderduikadres gezocht moet worden. Citaat: "*Ik zal morgen ds. Krebs (moet zijn: Krebs, GCH) in Hoogwoud vragen of jij er niet bij kunt*" (bij andere onderduikers? zie ook: ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. J.H.F. Remme en ds. E.L. Smelik).

"*Hij (= Dirk Hoogenboom, geboren 9.12.1888 Oud-Beijerland, sinds 1931 burgemeester van Hoogwoud, overleden in mei 1945 in Tsjecho-Slowakije, tijdens een transport van KZ Buchenwald naar het ghetto van Theresienstadt. Zijn weduwe ontving op 16.12.1996 voor hem de Yad Vashem-onderscheiding; GCH) en Krebs zullen elkaar hebben gekend. Opvallend is dat Hoogenboom op 22 juni 1944 werd gearresteerd, hetgeen hem noodlottig werd, en dat ds. Krebs in deze periode afscheid nam als dominee. Op 16 juni (moet zijn: 25 juni) 1944 was zijn afscheidsdienst. Het kan natuurlijk toeval zijn, maar het kan ook zijn dat Krebs de bui al een beetje voelde hangen en om veiligheidsredenen stopte*" (vlg. Bernd Ooijevaar; berndooijevaar@ziggo.nl).

Burgemeester Hoogenboom woonde in de pastorie van Aartswoud (zat hij daar ondergedoken, of trok hij daar in vlak voor het vertrek van ds. Krebs? Maar dan moet Krebs in elk geval voor 22 juni al vertrokken zijn; GCH) en had een Joods echtpaar in huis (Hugo Hertogs en Sara Selma Hertogs-de Winter (1907-2001 Tel Aviv-Yafo, Israël). Zij werden per ongeluk verraden door de zuster van Selma (Regina de Winter? 1921-1997 Tel-Aviv, Israël), die in de cel het adres doorgaf aan een collaboratrice. Selma overleefde de oorlog, Hugo, assistent-arts, geboren 28.10.1904 te Gulpen, kwam op 14.5.1945 om in Tröbitz; begraven op de Nederlands-Israëlitische Begraafplaats te Diemen, D 36).

Lit.: Muus Jacobse, *Vuur en Wind*, 27-30; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 124.

258. Cornelis Kroon

(Geboren 4.11.1873 te Woubrugge, zoon van Arie Cornelisz. Kroon [1835-1915, Dullstroom, Transvaal, Zuid-Afrika], één van de oprichters van het dorp en de eerste

residentvrederechter aldaar, en Johanna Schouten-overleden 9.2.1933 te Enterbroek; begraven Algemene Begraafplaats Enter (“*Zijn gemeenten Hollandscheveld, Strijen, Woudsend en Enter*; “*Want ik weet: mijn Verlosser leeft*” Job 19: 25), hervormd predikant te Hollandscheveld (1904), te Strijen (1908), te Woudsend (1921) en te Enter); op 5.1.1905 te Leiderdorp gehuwd op 19.1.1905 te Woubrugge met **Louise Hendrika Nierstrasz** (geboren 22.9.1882 te Burum, dochter van ds. Johan Nierstrasz en Louise Hendrika Gerard-overleden 29.12.1975 in 't Hofflants Huys te Voorschoten).

Ds. Johan Kroon (1912-4.2.1982; zie daar), hervormd predikant te Koudekerke (1943), Spaanwoude/ Spaarndam (1947) en Zonnemaire/ Brouwershaven (1973-1976), was een zoon van het echtpaar.

Mevr. Kroon-Nierstrasz en haar dochter Pauline (geboren 1915) ontvingen op 21.11.1999 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze in augustus 1942 Paul de Leeuw (1908-1975) in huis namen, huisarts te Zaandam, wiens niet-Joodse vrouw Jacoba Rachalina of Rosdina de Leeuw-van Riessen (1904-1942) kort te voren op 1.9.1942 te Amsterdam, Harmoniehof 59-boven, in het kraambed was overleden; zijn broer was de vooraanstaande communistische advocaat en journalist (hoofdredacteur van het vooroorlogse communistische ‘*Het Volksdagblad*’) mr. Alexander Salomon de Leeuw (1899-1942 Auschwitz); Paul vertrok in de winter van 1943 weer naar Zaandam, Havenstraat 17. Maar zijn moeder, Anna Clara de Leeuw-de Lieme (1876-1959), weduwe van commissionair Maurits de Leeuw (1870-1926), bleef bij de Kroons in huis evenals tenslotte nog Bernard Chits (geboren 1902), een neef van beide.

Lit.: lemma ‘*Karel de Leeuw*’ op site *Joods Monument Zaanstreek; Yad Vashem*, 519.

259. Johan Kroon

(Geboren 6.4.1912 Strijen, zoon van ds. Cornelis Kroon – zie daar – en Louise Hendrika Nierstrasz-4.2.1982, 's Heerenberg, aldaar begraven op de Protestantse Begraafplaats achter de Hervormde Kerk), hervormd kandidaat (17.12.1939) en hervormd predikant te Koudekerke (30.5.1943-juli 1947), Spaanwoude-Spaarndam (1947-28.1.1973), Brouwershaven en Zonnemaire (1973-29.8.1976 wegens emeritaat); gehuwd op 7.12.1939 te Zoeterwoude met zijn nicht **Susanna de Graaf** (27.5.1914 Zoeterwoude, dochter van landbouwer Jan de Graaf en Susanna Nierstrasz-30.6.2001 Rotterdam).

Ds. Kroon verschaftte in juli 1944 aan Elisabeth Lezer-Gossschalk (26.2.1918 's Gravenhage-21.4.2002 Middelburg), nadat ze in de nacht van 30 juni-1 juli 1944 op haar onderduikadres bij boer Joos Vos, Vlissingsestraat (nu: Gerbrandystraat 182) te Koudekerke, was gearresteerd en naar Westerbork was gedeporteerd, een vals doopbewijs. Dankzij dit doopbewijs werd ze in Westerbork gerekend tot de gedoopte Joden die op 4 september 1944 naar Theresienstadt werden gedeporteerd. Zo overleefde zij de oorlog, evenals haar man Louis Lezer (8.5.1910 Rotterdam-25.3.1973 Middelburg), die bij de overval in Koudekerke wist te ontkomen en de bevrijding beleefde op zijn onderduikadres te Krabbendijke.

De schoonzoon van boer Joos Vos, de bakkersknecht Abraham de Bree die gehuwd was met Jans Joos Vos, bij wie het echtpaar ook ondergedoken had gezeten, werd naar Duitsland gedeporteerd en overleed op 19.4.1945 te Leipzig, 24 jaar oud.

Lit.: Dr. Jan Ridderbos, *Kroniek van de Jodenvervolging te Assen*, 104

260. Kleijs Hendrik Kroon

(Geboren 5.5.1904 te Hengelo, zoon van kantoorbediende Hendrik Kroon en Anna Hendrika van der Veen-overleden 20.10.1983 te Amsterdam.

Hij studeerde theologie aan de VU te Amsterdam (17.9.1924); jaargenoten: dr. J.H. Becker (zie daar), ds. D. Hoornstra (zie daar), ds. J.A. Meijer (zie daar), prof.dr. R. Schippers (zie daar) en ds. F.C. Zwaal (zie daar); lid NDDD (Agora) en NCSV; propedeuse (27.6.1925); daarna studie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; predikant van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband te Andijk (1934) en te Leiden-Noordwijk (1937-1942); in 1942 overgegaan naar de Nederlandse Hervormde Kerk; hulp-prediker te Amsterdam (tot 1945) bij dr. Jan Koopmans, met als speciale taak de varende gemeente, standplaats Amsterdam; hervormd predikant te Amsterdam (16.12.1945; predikant in algemene dienst voor de zaken van Kerk en Israël (1950-30.4.1970 wegens emeritaat; gehuwd op 18.7.1934 met **Henriëtte Paulina Johanna van Dijk** (geboren 28.1.1905 te Middelburg, dochter van bakker Abraham van Dijk

en Sea Huissoon-overleden 1996). Hun dochter Annelien huwde Eldad Samuel Kisch (zoon van Izaak Kisch en Ina Mathilda Houthakker).

Kroon was bevriend met ds. Jan Buskes (zie daar) en Nico(laas) Stufkens (1892-1964), verzetsman, docent en PvdA-politicus. Hij *stond in contact met de 'Bekennende Kirche' in Duitsland en maakte deel uit van een door dr. J. Koopmans – zie daar – geleide studiegroep, die in 1939 de Amersfoortse Thesen publiceerde, die, sterker nog dan de Barmer Thesen, stelling namen tegen het antisemitisme. Hiermee werd de basis gelegd voor de zogenaamde 'Lunterse kring', opgericht in augustus 1940.*

Ds. Kroon was een jaargenoot van dr. Gezina van der Molen (1892-1978), met wie hij overigens niet goed overweg kon: de karakters botsten. Later ontmoetten ze elkaar weer in Noordwijk (waar hij predikant was omdat zijn pastorie zich vlak tegenover haar zomerhuis bevond aan de Quarles van Uffordstraat). In dat zomerhuis werd op 27 juni 1942 vrijwel de gehele top van *Vrij Nederland* gearresteerd, inclusief Van der Molen zelf en Henk van Randwijk (1909-1966; zie Hebe Kohlbrugge, dr. F.J. Krop, dr. F. Kuiper, dr. G. Oorthuys, ds. P. Pellicaan en ds. H.C. Touw). Later werden ze weer vrijgelaten.

Al voor de oorlog bezochten twee jonge Rijnsburgers, bakker Simon Cornelis Hendrik Leenheer (1917-2010) en winkelier Harm(en) Wolthaus (1916-2002) op advies van dr. Gerrit Cornelis van Niftrik (1904-1972; hervormd predikant te Rijnsburg van 1938 tot 1945, later hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam) de diensten van ds. Kroon in Leiden. In de loop van 1942 verscheen een geheel in het zwart geklede heer (= Willem Hugo 's Jacob [1903-1954], gehuwd met ds. Willemina Hendrika 's Jacob-Vaillant [1909-1981; zie daar], remonstrants predikant te Katwijk), in Leenheers winkel. De man zei dat hij van ds. Kroon kwam en vroeg of Leenheer en zijn jonge vrouw (ze waren net getrouwd) een onderduiker in huis wilden nemen, n.l. slager Karel 'Kappi' van Gelder (1913-2003), een Joodse slager uit Zutphen. Diens vrouw, Ester Mietje 'Elly' van Gelder-Philips (1919-2009), zat aanvankelijk in Zeist ondergedoken, maar voegde zich in september 1944 bij haar man ten huize van Leenheer en zijn vrouw, Jacoba Leenheer-De Visser (1916-2002). Daar overleefden zij de oorlog. In 2008 werd het echtpaar Leenheer (zij postuum) door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de volkeren'.

“Tijdens de oorlog woont Kroon op de Olympiaweg in Amsterdam-Zuid. Kroon heeft zich ingezet voor hulp aan onderduikers. Vanaf 1942 tot het eind van de oorlog heeft hij diverse joodse onderduikers in zijn huis verborgen gehouden. Speciaal hiervoor is in zijn huis een dubbele muur als schuilplaats gemaakt”. In 1943 preekte hij op beroep in de Hervormde Gemeente van Halle (G.), waar geconstateerd werd: 'wat zag hij er vermagerd uit!'.

Het echtpaar ontving op 26.6.1980 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het in februari 1943 Emiel Polak in huis nam; diens vrouw Elza Polak kwam in huis bij Henriëtte's broer en schoonzusje Piet en Geertruida van Dijk-Nooten te Apeldoorn.

In 1945 richtte ds. Kroon samen met ds. J.J. Buskes (zie daar), prof.dr. K.H. Miskotte (zie daar), mr. G.H. Slotemaker de Bruïne (1899-1976; zie ds. Martinus Cornelis Slotemaker de Bruïne), arbeidsjurist en links-politicus, en de journalist en schrijver Johan Winkler (1898-1986) het blad *'In de Waagschaal'* op.

Lit.: Leo Aukes, *De rode draad – 75 jaar NCSV*, 19; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 28, 34vv., 37v., 42, 60, 139vv., 155 en 266; Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 101, 103; N.J. van den Herik, lemma 'Kroon, Kleijs Hendrik' in: *Biografisch Lexicon*, VI, 145; G.F.W. Hengreen, 41, 121, 132, 138v. en 162; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 18; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 209 enz.; Gert van Klinken, *Strijdbaar & Omstreden*, 167; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 32v., Bert Kraan, *Plaatsingslijst van het archief van K.H. Kroon* (HDC, VU Amsterdam); 43; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 96, 148, 206, 213, 223, 239 en 671; Ger van Roon, *Protestants Nederland in Duitsland 1933-1941*, 291, 309, 400; *Een veilig nest voor vervolgden – Verhalen over Joodse onderduikers in Rijnsburg*, 23vv., 28; Bert ter Schegget e.a. *'Kroongetuigen'* (1982); J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 38, 65v.; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 313 en 426; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 47, 169, 383, 551; II, 222, 227, 244; Hille de Vries e.a., *Een ophitsend geschrift*, 29; *Yad Vashem*, 126 en 389 (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet als predikant vermeld).

(Geboren 19.11.1875 te Amsterdam, zoon van de bouwkundige Frederik Johan Krop en Catharina Elizabeth Westenberg-overleden 4.12.1945 aan hartaanval op het station van Davos na een bezoek aan zijn zoon die daar vertoefde vanwege een long-aandoening; begraven 'Waldfriedhof' te Davos), studie theologie te Parijs; Waals hulppredikant predikant te 's Hertogenbosch (1897-15.1.1899; Waals predikant te 's Hertogenbosch (1899-1901); orthodox hervormd predikant te Franeker (14.7.1901-5.7.1903), te Zwolle (12.7.1903-25.2.1912) en te Rotterdam (3.3.1912-31.3.1940 wegens emeritaat); gehuwd op 13.12.1897 te Parijs met de Francaise **Antoinette Jeanne Seignobos** (geboren 16.4.1875 te Parijs-overleden 27.7.1951 te Bilthoven, daar begraven op 'Den en Rust').

Van hun vijf zonen – die allen bij het verzet betrokken waren – werden er drie predikant: ds. Paul Marcel Jean Krop (1909-1947; zie daar), ds. Marcel André Krop (1913-1973), hervormd (studenten)predikant te Groningen (1942-1973), gehuwd 19.4.1940 te Groningen met Titia Petronella Hofman (1914-1967), en Jan Krop, zendingspredikant op Zuid-Celebes (van 1947-tot 1951). I

In 1923 richtte ds. Krop Sr. samen met o.a. de collega's K.H.E. Gravemeijer (zie daar), H. Kraemer (1888-1965) en W. Banning (1888-1971; later actief in het verzet) de Vereniging "*Protestants Nederland*" op.

In 1931 voerde Krop een felle correspondentie met de schrijver/ polemist (1920-1940), die hij verweet als leraar aan het Rotterdamsch Lyceum een 'verderfelijke invloed' op zijn zoons Marcel en Eric (die Ter Braak adoreerden) uit te oefenen. Nadat Krop ook Ter Braak's "*Afscheid van Domineesland*" had bestudeerd en bekritiseerd vanwege het overal aanwezige 'negativisme en bijtend sarcasme' besloot hij zijn zoons naar een andere school over te doen. (zie ook ds. W.F.H. ter Braak en ds. Menno Huizinga).

Vanaf de oprichting was ds. Krop lid en zelfs hoofdbestuurder van de antipapistische Vereniging Protestants Nederland (VPN), waar ook NSB'ers deel van uitmaakten, en terzelder tijd manifesteerde hij zich in woord en geschrift als felle anti-communist. Zo hield hij begin dertiger jaren alom in den lande spreekbeurten over 'Geloofsvervolgung in Rusland' en voerde in 1939 actie voor Finland, toen dat land door het Sovjetleger werd aangevallen (ook Nazi-Duitsland steunde 'het dappere Finse volk').

Aan het begin van de oorlog gaf ds. Krop catechisatie aan een aantal Rotterdamse Joden die hem daarom vroegen en heeft hij – in nauwe samenwerking met zijn collega dr. J.M. van Veen te Rijswijk (zie daar) – nadat zij belijdenis van hun geloof hadden afgelegd ca. vijftig catechisanten gedoopt. Ook werd materiële hulp aan hen geboden: voor valse persoonsbewijzen en onderduikplaatsen kon worden gezorgd en ook werd geprobeerd iets van hun bezittingen veilig te stellen.

Ds. Krop was verder nauw betrokken bij de verspreiding van '*Vrij Nederland*' in Rotterdam en probeerde in augustus 1942 (waarschijnlijk naar aanleiding van de eerste Jodentransporten uit Den Haag op 18 en 22 augustus 1942) omdat "*het zo niet langer ging*" samen met zijn zoon Eric een verzetsorganisatie te vormen die zich op tal van gebieden actief zou moeten gaan inzetten, o.a. voor een betere '*coördinatie van de hulp aan Joden*'.

Bij de grote man van '*Vrij Nederland*', H.M. van Randwijk (1909-1966; zie ook Hebe Kohlbrugge, dr. K.H. Kroon, dr. F. Kuiper, dr. G. Oorthuys, ds. P.Pellicaan en ds. H.C. Touw), en andere V.N.-redacteuren vonden de Krops voor één en ander geen gehoor. Wel klikte het tussen ds. Krop en de socialistische verzetsman en latere PvdA-politicus Johannes Hermanus Scheps (1900-1993); zij hadden samen gesprekken gevoerd over het gebruik van geweld, waarbij Krop zich aanzienlijk minder scrupuleus had betoond dan Scheps). En Krop jr. had de socialistische verzetsman Jacob Jan Hamelink (1902-1942; autogeen lasser, tevens uitgever van het illegale blad '*De Kern*') op 14 oktober 1942 ontmoet tijdens een bijeenkomst van het links-georiënteerde verzet in Amsterdam waar o.a. besloten werd collaborateurs op sleutelposities te liquideren en langzaamaan grote landelijke stakingsacties te organiseren, o.a. een algemene spoorwegstaking.

Daarop belegden Krop Sr. en Krop Jr. samen met Hamelink en nog acht andere – meest sociaaldemocratische – verzetsmensen op zondagmorgen 18.10.1942 een oprichtingsbijeenkomst in wijkgebouw "Geloof en Vrijheid", aan de Eerste Pijnackerstraat te Rotterdam. Scheps was niet aanwezig, omdat Hamelink dat te gevaarlijk voor hem vond. Maar de bijeenkomst bleek verraden en bij de daaropvolgende inval werden drie aanwezigen (o.w. Hamelink) doodgeschoten en raakten twee ande-

ren (o.w. Krop jr.) zwaar gewond. Twee verzetsmensen wisten te ontkomen, de overige (o.w. Krop sr.) werden gearresteerd. Alle Joden, die in Hamelinks woning aan de Slachthuisstraat 2 in Haarlem waren ondergedoken, vielen vervolgens in handen van de *Sicherheitspolizei*. Ds. Krop zat eerder van 25.4.1941-2.5.1941 al gevangen in het Oranjehotel te Scheveningen (wegens 'propaganda van het Franse werk "Geloof en Vrijheid" = *Paroles de Foi et de Liberté*' van het *Comité wallon d'action évangélique liberale*; Amsterdam, 1905).

Vanaf 18.10.1942 werd hij gevangen gehouden in het Politiebureau Haagsche Veer te Rotterdam. Van 24.12.1942 tot 16.1.1943 was hij geïnterneerd in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort en tenslotte bracht hij nog enige tijd door in kamp Vught. Mevr. Krop werd op 15.3.1944 gearresteerd wegens 'Jodenhulp', maar werd op 1.4.1944 weer in vrijheid gesteld. Scheps had achteraf veel waardering voor het verzetswerk van de familie Krop. In zijn recensie van het eerste deel van Scheps' memoires schrijft ds. J.J. Buskes (zie daar): "*De meeste, voor de toekomst heilzame, aandacht besteedt hij (Scheps; GCH) als socialist aan het falen van vooraanstaande socialisten, behorende tot het socialistische establishment (tijdens de oorlog; GCH). Maar ook het falen van Colijn (ARO-politicus en minister-president), Oud (VVD-politicus) en De Geer (CHU-politicus en minister-president) heeft zijn volle aandacht. Daar staat dan weer tegenover zijn grote waardering voor bijvoorbeeld de familie Krop, van welke de stamvader, de zo bekende papisten- en socialistenvreter ds. Krop van Rotterdam, in het verre verleden fel door Scheps bestreden werd. Wat schrijft hij ontroerend over die oude ds. Krop en zijn zonen. Niet minder ontroerend over een zoveel minder bekende maar voortreffelijke figuur als Jacob Jan Hamelink*".

De hiervoor genoemd mr.dr. Frédéric Jean (Eric) Krop Jr. (geboren 20.5.1916 te Rotterdam-overleden 10/ 11.4.1977 te Rotterdam; crematie Crematorium Rotterdam-Zuid; bij die gelegenheid sprak o.a. ds. P.J. Barnouw: zie daar), was advocaat en procureur te Rotterdam. Hij was gehuwd met Doret E. Hanken. Gedurende de oorlogsjaren was hij een actief verzetsman; in 1941 werd hij gearresteerd 'wegens verspreiding van ploertendoders' en overleefde het 'Oranjehotel' in Scheveningen (van 24.4.1941-15.7.1941. Na zijn herstel van de verwondingen, die hij op 18.10.1942 had opgelopen, zat hij van 10.1.1944-6.6.1944 opnieuw gevangen in het Oranjehotel en later nog in kamp Vught en KZ Dachau (26.5.1944?-29.4.1945). In Rotterdam werd de 'Eric Kropstraat' naar hem genoemd en in Israël (in Nir Etzion, Haifa) werd het 'Doret & Eric Krop-Franken Park' naar het echtpaar genoemd. Krop Jr. ontving op 9.3.1968 persoonlijk de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij persoons-bewijzen had vervalst voor ondergedoken Joden, o.a. voor Elkan de Jong en Ies Brucker. Na de oorlog was hij lid van de Rotterdamse Gemeenteraad (CHU) en burgemeester van Bleiswijk (2.6.1969).

Bibl.: Dr. J.R. Callenbach en Dr. F.J. Krop, *Anti-Semietisme, Enkele opmerkingen naae aanleiding van de Jodenvervolgingen in Duitschland* (1933); Dr. F.J. Krop, *Eén en ander over het Communisme* (1935); Dr. F.J. Krop, *Hoe lang nog?* (1937); F.J. Krop, *Un nazi découvre la France* (Rotterdam, z.j.; uitgave 'Geloof en Vrijheid'); Dr. F.J. Krop, *Gevangenis en Concentratiekamp – a. Scheveningen, b. het Haagsche Veer, c. Amersfoort en d. Vught* (1945).

Lit.: ds. J.J. Buskes, artikel *J.H. Schep: een even onbuigzaam man als Schouten* in: *Trouw*, d.d. 31.8.1974; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 64; A. de Groot, lemma 'Krop, Frederik Johan' in: *Biografisch lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, III, 231vv.; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 91; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VI, 110; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 238; Ds. Herman Knoop, *Een Theater in Dachau*, 136; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 329; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 87v., 203, 209, 248, 345, 377; Dr. O. Schabert, *Als ziende den Onzienlijke – In memoriam Dr. Frederik Johan Krop 1875-1945* (Rotterdam, 1946). J.H. Scheps, *Scheps inventariseert I*; Niek Scheps, *Weersta vanaf het begin maar slechts met het geesteszwaard*, 71v., 180-182; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 284, 558; Henk Tijsen, *NSB-predikant*, 52, 102; *Yad Vashem*, 521.

262. Paul Marcel Jean Krop

(Geboren 2.3.1909 te Zwolle, zoon van dr. Frederik Johan Krop en Antoinette Jeanne Seignobos-overleden 4.7.1947 in het Diaconessenhuis te Utrecht, aan de ge-

volgen van zijn jarenlange verblijf in KZ Dachau; begraven 'Den en Rust', Bilthoven), theologisch kandidaat Waalse kerk re Rotterdam; hervormd predikant te Ferwerd (1934-1937) en te Sint Pancras (13.3.1938-1945 wegens vervroegd emeritaat). Ds. Krop was voor de oorlog lid van de Hervormd (Gereformeerde Staatspartij) (HGS), maar koos – in tegenstelling tot sommige andere HGS-predikanten – uiteindelijk niet voor de NSB. Tijdens de oorlog uitte hij zich in zijn verkondiging fel tegen de bezettende overheid, m.n. tegen de Winterhulp. Hij bad consequent voor H.M. de Koningin en de Nederlandse regering in Londen. En – ondanks waarschuwingen van de *Sicherheitspolizei* – onderhield hij samen met zijn vader, dr. F.J. Krop, en zijn broers Eric en Jan (zie daar) contacten met het verzet, met name met de kringen van het illegale *Vrij Nederland*. “*Ook gaan ze zich met de hulp aan Joden bezighouden. Een Krop geeft zich niet zomaar gewonnen*”. Krop werd op 20.8.1941 gearresteerd en verbleef van 1941 tot juli 1944 (toen hij ontslagen werd met zware long-TBC) in het concentratiekamp Dachau. Op het predikantenbord van de Hervormde Gemeente Sint Pancras staat sinds 1982 naast zijn naam in gouden letters geschreven: ‘*verbleef in Dachau van 1941 tot 1944, † 1947*’.

Lit.: ” Peter Bak, artikel “*Een Pancrasser predikant met principes*” (in het *Noordhollands Dagblad* d.d. 3.5.2003); H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 579 II, 99, 172; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 14..

263. Jan Dirk Kruithof

(Geboren 25.2.1909 te Kampen, zoon van de blinde musicus Hendrik Jan Kruithof en Dirkje Spanhaak-overleden 13.1.2004 te Hooghalen); gereformeerd predikant te Zijldijk (8.4.1951-28.8.1955), te Noordbergum en Hardegarijp (4.9.1955-), te Noordbergum en Hardegarijp (2.7.1959-1.10.1961), te Noordbergum (1.10.1961-16.9.1962), te Oldenhove (30.9.1962-7.4.1968) en te Oosterend (Texel; 7.4.1968-1.5.1975 wegens emeritaat); gehuwd op 30.4.1943 te 's Gravenhage met **Gerarda Veronica (Grada) van Lom** (geboren 22.8.1911 te 's Gravenhage, dochter van steenhouwer/ beeldhouwer Abraham Gerard van Lom [1872-1953] en Veronica Wielinga-overleden 1.8.1993 te Hooghalen).

“*Toen kwamen de donkere dagen van de Tweede Wereldoorlog en de kerkelijke crisis. De Theologische Hogeschool werd op den duur gesloten. Jan vond een baan op het distributiekantoor en zorgde zo dat de ondergrondse bonnen kreeg. ... Pa werd uiteindelijk directeur van het Distributiekantoor en na de sluiting zocht hij een baan als boekhouder. Maar zijn professoren dachten daar anders over en haalden hem over de studie weer op te nemen*”.

Lit.: Artikel Gea Kruithof, *In memoriam Jan Dirk Kruithof* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr.10 (juli 2006), 29v.

264. Wouter Albert Krijger

(Geboren 11.3.1917 te Haarlemmermeer-overleden 11.3.1981 te Wierden, Zuidparallelweg 3, begraven Nieuwe Begraafplaats aan de Vriezenveenseweg 88 te Wierden); gereformeerd hulpprediker te Haarlemmermeer (Oostzijde), Bennebroek en Nieuw-Vennep (voor de evangelisatie; 1.9.1941-31.3.1942), predikant te Oostwold (Oidambt; 12.4.1942, opvolger ds. K. Hart, zie daar-5.10.1947), Schiedam (8.10.1947-5.12.1966) en Wierden (12.3.1967-11.3.1981); gehuwd met **Alida Bakhuizen** (geboren 27.11.1919, dochter van Johannes Arnoldus Bakhuizen, ambtenaar ter gemeentesecretaris te Naarden, later burgemeester van Leimuiden, en Maria Pieter-nella de Jonge-overleden 17.10.1990).

Ds. Krijger was tijdens de oorlog in Oostwold plaatselijk commandant van de Ordedienst, nam deel aan de activiteiten van de Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers (LO) en van de Binnenlandse Strijdkrachten en hielp mee aan de verspreiding van *Trouw*. Tenslotte boden hij en zijn vrouw gastvrij onderdak in de pastorie aan enkele Joodse onderduikers.

‘*In de nacht van Wiegers arrestatie* (Cornelis Gerriit Wiegers, was adjudant der mar-chaussee te Finsterwolde en compagniecommandant van de BS ter plaatse, geboren in 1894, op 20.2.1945 gearresteerd en op 8.4.1945 gefusilleerd in de bossen bij Anloo) *wordt in Oostwold ds. Wouter Albert Krijger opgepakt. Eén van de onderduikers slaat na een genadeloos verhoor door en noemt Krijgers naam als verzetsman.*

Het domineesechtpaar verbergt het negenjarige Joodse jongetje Abraham Simon van Dam. ‘Fred’ in de omgang. Fred, in het dorp bekend staand als ‘Frits Roos’, is

zogenaamd het neeffe van mevrouw Krijger. Zij heeft een donker uiterlijk en dus kan Fred alias 'Frits' doorgaan als familie en dus gewoon naar school.

Nu ds. Krijger niet meer voor 'Fred' kan zorgen neemt politiemann Liebe Reitsma, ook gereformeerd, die taak over. Hij is onzichtbaar in het verzet, waarschuwt Joden voor deportatie en helpt 'Fred' de oorlog te overleven. Als dank vraagt 'Fred' later voor zijn redders postuum de Yad Vashem-onderscheiding aan'. Op 21.11.2017 worden zij samen met het echtpaar Reitsma postuum erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

De gereformeerde predikant belandt via het Scholtenshuis te Groningen in concentratiekamp Neuengamme waar zijn haar wordt afgeschoren en zijn naam wordt uitgewist. Om zijn nek bungelt voortaan een zinken plaatje met een nummer. Krijger is in Groningen zó zwaar mishandeld dat zelfs artsen van de SS hem afkeuren voor dwangarbeid in het kamp. Hij overleeft de verschrikkingen, maar met een gummi-knuppel is echter zo langdurig en hard op hem ingebeukt dat hij de rest van zijn leven nooit meer op zijn linkerzij kan liggen.

Op 30.4.1945 werd ds. Krijger bevrijd bij Lübeck en keerde, na aangesterkt te zijn in Trelleborg, Zweden, behouden terug.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 337?; Cees Stolk, artikel 'Mien, ze komen me halen' in: de serie 'Verhalen van Groningen' ('Dagblad van het Noorden', d.d. 11.5.2018).

265.

Frederik 'Frits' Kuiper (geboren 7.12.1898 te Warga, zoon van de doopsgezinde predikant dr. Abraham Kornelis Kuiper [1864-1944] en Henriëttä Sophia Muller, dochter van fameus antiquair Frederik Muller en kleindochter van prof.dr. Samuel Muller Hzn.[1848-1922], hoogleraar aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam-Frits Kuiper is op 7.3.1974 te Krommenie verongelukt t.g.v. een achteruitrijdende zandauto; crematie Driehuis-Westerveld).

Hij was een broer van leraar oude talen, pionier op het gebied van de organisatiepsychologie en communist dr. Taco Kuiper (1894-1945 t.g.v. suicide), van wie twee zoons (Abraham Kornelis Kuiper, geboren 1922 en Sape Kuiper, geboren 1923) op 1.10.1943 in de duinen bij Overveen werden gefusilleerd wegens hun verzetswerk, en van Johanna Engelberta Kuiper (1896-1956), die gehuwd was met de doopsgezinde predikant ds. Klaas Abe Schipper (zie daar).

Frits Kuiper groeide op in Amsterdam (1901-1923) en kwam tijdens zijn gymnasiumtijd in Amsterdam in contact met Joodse leraren, o.a. de latere opperrabbijn Justus Tal (1881-1954; tijdelijk leraar klassieke talen), de latere hoogleraar Jehuda Lion Palache (1886-18.10.1944 Auschwitz, leraar Hebreeuws) en sommige Joodse medeleerlingen, o.a. de latere arts Marcus Kok (1898-1.3.1945 Theresienstadt); in zijn studententijd ontmoette hij de latere hoogleraar dr. Marius Gustaaf Levenbach (1896-1981), grondlegger van het Nederlands arbeidsrecht, en de latere secretaris van de CPN, Alexander Salomon de Leeuw (1899-4.8.1942 Auschwitz). Ook volgde hij colleges bij de Joodse wijsgeer en vrijdenker dr. Leo Polak (1880-9.12.1941 Sachsenhausen); Kuiper studeerde theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1918-1923), aan het Doopsgezind Seminarium, aan de Rijksuniversiteit Leiden bij de remonstrant prof.dr. K.H. Roessingh (1886-1925) en bij Karl Barth (1886-1968) in Münster. Proponent 27.9.1923; in die tijd was hij lid (en later lid van het dagelijks bestuur) van de NCSV en leerde daar zijn tijdgenoten Hendrik Kraemer (1888-1965) en Heiko Miskotte (zie daar) kennen; van 1922-1924 was hij hulpwerker en vertegenwoordiger van *European Students Relief* en de Nansen-Missie te Kazan in de USSR waar hij tal van Joodse studenten en intellectuelen leerde kennen die vooraan stonden in de communistische beweging (èn hij woonde in die functie de begrafenis van Lenin bij!). In 1925 werd hij lid van de SDAP.

Vervolgens werd hij doopsgezind hulpprediker te Amersfoort (8.11.1923-9.9.1924) en predikant te Amersfoort (9.9.1924-23.9.1928), Krommenie (7.10.1928-24.1.1932), Wormer en Jisp (14.10.1928-31.1.1932) en Alkmaar (7.2.1932-15.10.1945, toen hij zijn ambt neerlegde); vervolgens studie leider van de Stichting 'Vrij Nederland' (1945-1947), predikant bij de VDG te Amsterdam (1.6.1947-15.12.1963 wegens emeritaat) en docent aan het Mennonitisch Evangelisch Seminarium te Montevideo (Uruguay; 1964-1966). Daarna woonachtig te Krommenie; op 17.11.1927 gehuwd te Hattem met **mr. Maaike Anna (Ans) Heuvelink** (geboren

24.3.1901 te Bergen op Zoom, dochter van beroepsofficier (kolonel) Frederik Hendrik Heuvelink en Anna Elisabeth van Wolfswinkel-overleden 7.4.1991 te Krommenie; crematie te Driehuis-Westerveld).

Kort na 1930 raakte ds. Kuiper hecht bevriend met de Joodse advocaat/ procureur, kunstkenner en voorzitter van de Nederlands-Israëlitische Gemeente te Alkmaar mr. Aäron (of Aron) Prins (1902-1943), tevens warm pleitbezorger van het zionisme. Hij werd op 23.7.1943 omgebracht in Sobibor, waar zijn ouders Isaac Aron Prins (1873-126.3.1943 Sobibor) en Rosette Vlessing (1879-26.3.1943 Sobibor) al eerder waren vermoord. Kuiper droeg later zijn boek *'Israël en de Gojien'* (1951) aan Aron Prins op.

Ds. Kuiper richtte in 1938 samen met Lenie Leignies Bakhoven (zie daar) binnen de 'Elspeetsche Vereeniging' een commissie 'Broederhulp in oorlogstijd' op voor hulp aan noodlijdenden in eigen land (m.n. Joodse vluchtelingen uit Duitsland). In oktober 1939 werd de commissie weer opgeheven.

Tijdens de oorlog concentreerde Kuiper zich aanvankelijk op het geestelijke aspect van zijn werk als predikant. *"Frits Kuiper te Alkmaar keurde verschillende keren de barbaarsheden van de bezetter af. In zijn preken veroordeelde hij de 'afschuwelijke' Jodendeportaties, de vervolging van landgenoten, de vernietiging van de rechtspleging en het militarisme van de Nazi's. Het is een wonder dat Kuiper vanwege zijn uitgesproken houding nooit is gearresteerd"*. Zo verkondigde hij op één van de lijdenszondagen in 1942 van de kansel te Alkmaar: *"In de eerste dagen van de maand Maart van dit jaar, werden onze Joodse stadgenoten verdreven van huis en hof en daarmee ook van het meeste van hun goederen beroofd. Verscheidene onzer, ook ik persoonlijk, hadden daaronder goede, ja zeer goede vrienden. Het weggevoerd worden van deze stadgenoten heeft onze bevolking sterk aangegrepen. En nu vragen wij ons hier af: ondergingen zij alleen een tragisch lot, of was er hier meer? Wat hen overkwam maakte immers deel uit van het lot van geheel het Jodendom in Midden- en West-Europa. Indien zij zich dat bewust waren, indien zij willens en wetens wilden dragen aan de nood, die hun volk getroffen heeft – dan kon hun lijden tot een daad worden. Dan zou er een belofte van verborgen zegen mee verbonden zijn. Hoe stonden wij hier tegenover? Natuurlijk vonden wij het afschuwelijk, vanzelfsprekend waren wij er innerlijk over bewogen. Maar zulk een bewogenheid heeft nog niet zo heel veel te betekenen. Er gebeurt zoveel tegenwoordig! Daardoor stompen we af. Hoe vaak zijn we na enkele maanden, soms reeds na weken of dagen, weer vergeten, wat ons toch tevoren zeer ontroerd had. Wanneer we het lijden van onze Joodse stadgenoten goed verstaan, dan begrijpen we, dat ze inderdaad soortgelijk lijden te dragen hadden als Simon van Cyrene. In deze Alkmaarse Joden wordt namelijk het volk van Jezus getroffen. Het zijn waarlijk de broeders van Jezus waartegen zich deze vervolging richt. Daarom is het leed en onrecht, dat hun werd aangedaan, mede ons als Christelijke gemeente aangedaan"*. En op 10.5.1942 preekte Kuiper over Klaagliederen 5: *"die smaadt, welke men ons heeft aangedaan, daartegen was ons protest als kerken machteloos. Ik gevoel die machteloosheid als schuld en ga er daarom zo zeer onder gebukt. Wij hebben het ons langzaam aan laten doen. Men begon ons eenvoudig te vragen of wij al dan niet Joden waren. Daardoor werd de scheiding voltrokken. En toen die scheiding eenmaal voltrokken was, toen is men begonnen de Joodse minderheid in ons midden van hun rechten te beroven en – wat voor ons het ergste was – ons van het recht onze medeburgers te beschermen"*.

In Alkmaar bezocht hij Frits Kuiper het Joodse gezin van Juda Barend (Jules) van Amerongen (1884-1946) en Henriëtte Elisabeth van Amerongen-Dekkers (geboren 1897-overleden; gescheiden) (hij was leraar Engels, zij docent Nederlands aan het Murmelius Gymnasium te Alkmaar, zij waren de ouders van Bob van Amerongen, zie hierna) omdat het naar Amsterdam moest vertrekken.

Maar hij weigerde het verzoek van hun zoon Robert (Bob) van Amerongen (classicus; 1924-2014; begraven Algemene Begraafplaats Bergen NH) en een andere Joodse verzetsman Jan Hemelrijk (1918-2005; begraven Algemene Begraafplaats Bergen NH) om zelf de Joodse onderduikster Louise Snitzelaar (1881-1941) op te nemen, met opmerkingen als: *'wat zou de bakker niet zeggen als hij plotseling voor een heel brood kwam'* en *'het was toch niet fris om de was op de zolder te hangen'*. Dat werd Kuiper uiteraard behoorlijk kwalijk genomen (Loes Gompes). Jan Hemelrijk zorgde ervoor dat o.a. de Joodse zusjes Rebekka 'Lien' Brilleslijper (1912-1988; later m.n. in de DDR bekend als de danseres/ zangeres Lin Jaldati en in 1938 gehuwd met met de Duitse pianist/ dienstweigeraar en latere hoogleraar Eberhard

Rebling (1911 Berlijn-2008 Königs-Wüsterhausen) en Marianne (Janny) Brillenslijper (1916 Amsterdam-2003 Amsterdam; in 1939 gehuwd met de niet-Joodse communistische verzetsman Cornelis Teunis 'Bob' Brandes (1912 's Gravenhage-1998 Amsterdam) werden ondergebracht in 'Het Hooge Nest', een villa aan de Driftweg 2 in Naarden. Ten gevolge van verraad werden ze weliswaar in juli 1944 opgepakt door Jodenjagers van de beruchte 'Colonne Henneicke', maar wisten via Westerbork, Auschwitz en Bergen Belsen de oorlog toch te overleven. Zowel in Auschwitz als in Bergen Belsen onderhielden de zusjes Brillenslijper nauwe contacten met Margot (1926-1945) en Anne Frank (1929-1945), die beide de bevrijding niet haalden. Jan Hemelrijk werd later hoogleraar statistiek aan de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam. Beide mannen waren bevriend met de slavist Karel van het Reve [1921-1999] en komen dan ook prominent voor in 'De Avonden' van Karel's broer Gerard Kornelis van het Reve [1923-2006]: Jan als 'Victor Poort' en Bob als 'Herman') Maar in datzelfde jaar (1944) kwam Kuiper in contact met de verzetsman H.M. van Randwijk (1909-1966; zie ook Hebe Kohlbrugge, ds. K.H. Kroon, dr. F.J. Krop, dr. G. Oorthuys, ds. P. Pellican en ds. H.C. Touw) en koos hij zelf ook positie binnen het verzet (verzetsnaam: 'Ton van Nieuwkoop'). Op eigen initiatief gaf hij van 1944-1945 het illegale blad 'De Vrije Alkmaarder' uit. Vanuit zijn samenwerking met *Vrij Nederland* stelde hij aan het eind van de oorlog voor om een bezinningsinstituut in het leven te roepen, waar zou worden nagedacht over herstel en vernieuwing van de samenleving. In Israël (in Ben Shemen bij Lod, halverwege Jerusalem en Tel-Aviv) werd in 1976 het "Ds. Frits en Maaïke Anna Kuiper-Heuvelink Park" naar het echtpaar Kuiper genoemd. Iemand kwalificeerde Frits Kuiper als 'conservatief en dopers in theologie en radicaal in politiek' (App. Laureense).

Archief: App. Laureense e.d.

Bibl.: F. Kuiper, publicatie *Abrahams beproeving* (n.a.v. Genesis 22: 2-19) in: *Overdenkingen XLVIII* (1940), 268-280; hij gaf een presentemplaar aan Ellen Inja-Weyl, de vrouw van Cor Inja (zie daar), met de opdracht "Voor Ellen Inja-Weyl. Van Frits, 18 december 1940". *Gelooft het Evangelie – Preken uit de jaren 1940-1944* (Alkmaar, 1944), 33; *Israël en de Gojien* (Haarlem, 1951); *Een Klein Drieluik van onze bevrijding – De gestalten van Barth, Rosenzweig en Lenin samen uitgebeeld* (Baarn, 1974).

Lit.: ADW XXIX nr. 11 (16.3.1974); Leo Aukes, *De rode draad – 75 jaar NCSV*, 15, 17vv.; E.I.T. Brussee-Van der Zee, *De Doopsgezinde Broederschap en het Nationaal-Socialisme 1933-1940*; Lineke H. Buijs, *Frits Kuiper (1898-1974), kameraad van Rood, vriend van de Jood* (2005); *Doopsgezind Jaarboekje* 68 (1974), 138 en 69 (1975), 7-12; Loes Gompes, *Belangrijke ontmoeting op het Centraal Station*; Loes Gompes, *Porgel en Porulan in het verzet*; Wiebe de Graaf, *Taco Kuiper en de dood 1894-1945*; K.E. de Haan, lemma 'Kuiper, Frederik' in: *Biografisch Lexicon*, 320vv.; Alle G. Hoekema, Pieter Post e.a., *Frits Kuiper (1898-1974). Doopsgezind theoloog. Voordrachten en getuigenissen* (2016); Gerlof D. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 169, 177, 179, 184, 192v.; Roxane van Iperen, 't Hooge Nest, 87vv., 90, 100, 102, 108, 114, 117, 122, 124v., 127v., 131, 235, 264, 267, 269;; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 461, 465, 520 en 574; (Frits Kuiper) in: *Mennonite Encyclopedia* III, 257 en V, 500; 'Frits Kuiper, Christen en Socialist' (NCSV, 1980); Dr. Pieter Post, *Naar Messiaans Communisme – Frits Kuiper (1898-1967) dopers theoloog* (Narratio, 2014); Pieter Post, artikel *Gedreven door een nieuwe wereld – Frits Kuiper, studie- en vormingsleider voor 'Vrij Nederland' (1945-1947)*, in: *Doopsgezinde Bijdragen nr. 41*, 357vv.; Th. Roep, *Frits Kuiper in de doopsgezinde gemeente te Alkmaar in crisis en oorlogstijd* (ongepubliceerde scriptie, 1993); Thomas B. Roep en Alle G. Hoekema, *De Doopsgezinde Gemeente te Alkmaar tijdens de Duitse bezetting* (2015); Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 17, 23-26, 292, 392.

266. Thys Kuiper

(Geboren 4.3.1914 te Lemmer-overleden 30.9.1997 te De Pein, Opeinde [Smallingerland]; begraven Bijzondere Begraafplaats, Opeinde), timmerman, boekhouder en vervolgens Fries schrijver en gereformeerd predikant te Sybrandaburen (Terzool; 19.9.1954-14.9.1958), te Murmerwoude (Damwoude; 21.9.1958-15.5.1966), te Borger (22.6.1966-15.10.1972) en te Nijega-Opeinde-De Tike (29.10.1972-1.4.1979 wegens emeritaat); gehuwd in 1940 met **Rinske (Zus) Pietersma** (5.10.1919 Lemmer-overleden 1.11.1997 te De Pein, Opeinde en daar begraven).

'De oorlogsjaren waren voor het gezin met jonge kinderen niet gemakkelijk. Joodse onderduikers denken aan hen met dankbaarheid terug'. Zij boden onderdak aan Salomon (Sal) Wagenaar (geboren in 1926 te Amsterdam; zijn ouders kwamen om in Bergen-Belsen; hij zelf overleefde de oorlog en vertrok in 1957 naar Israël om er bekend te worden als dichter onder de naam Sal Ganor; zijn broer Flip overleefde eveneens en werd oogarts in Seattle, USA). Via zakenrelaties van zijn vader (de familie Van Drooge; zie daar) en via een aantal onderduikadressen, o.a. de familie Van Dijk te Lemmer, kwam hij uiteindelijk terecht bij de familie Kuiper, eveneens te Lemmer. Hij kon daar blijven tot de bevrijding en woonde daarna tot augustus 1945 bij de ouders van 'Zus' Kuiper-Pietersma. Op 18.6.1972 werd het echtpaar Kuiper door *Yad Vashem* erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

Lit.: Sal Ganor; Sal Wagenaar, *Scheidslijnen*; Auke Kok, *In memoriam Ds. Th. Kuiper*, in: *Jaarboek 1998 der GKN*, 554v.; *Yad Vashem*, 528 (in 'Yad Vashem' staat ds. Kuiper niet vermeld als predikant en wordt de achternaam van zijn vrouw foutief gespeld: 'Pieterswa' moet zijn 'Pietersma').

267 Rienk Hendrik Kuipers

(Geboren 14.1.1905 te 's Gravenhage, zoon van broodbakker Hendrik Kuipers en Levina Maria van den Bosch-overleden 27.4.1945 te Lübeck; begraven Nederlands Ereveld Loenen, nr.E 443); studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (4.10.1923); jaargenoten: ds. I. Groenenberg (zie daar), ds. J. ter Schegget (zie daar), en ds. N. Streefkerk (zie daar); kandidaat (21.6.1928); gereformeerd predikant te Oosthem (opvolger van ds. G.J. Sikkell, zie daar; 27.1.1929-6.10.1940) en Wanswerd/ Birdaard e.o. (opvolger van dr. R. Schippers, zie daar; 13.10.1940-27.4.1945); gehuwd op 22.1.1929 te Soest met **Christina Dijk** (geboren 4.4.1906 te Amsterdam, dochter van de gereformeerde predikant ds. Jan Dijk [1857-1936] en Grietje Impeta-15.10.2002 en begraven op de Algemene Begraafplaats van Birdaard).

Grietje Impeta was een tante van de gereformeerde predikant dr. Christoffel Nicolaas Impeta [1884-1967] en Christina was een achternicht van prof.dr. Klaas Dijk [1885-1968], gereformeerd predikant en hoogleraar ambtelijke vakken, symboliek, en christelijke religie aan de Theologische Hogeschool der GKN te Kampen.

Ds. Kuipers was de "ziel van het schoolverzet in het district Ferwerderadeel van het Gereformeerd Schoolverband"; hij werd gearresteerd vanwege zijn betrokkenheid bij het verzet en de hulp aan onderduikers (heeft hij daar voor ook samengewerkt met zijn hervormde collega ds. J. Rootselaar? Zie daar); "*De volgende dag* (in het voorjaar van 1944) *waarschuwde de zeventienjarige dochter van de man* (een verrader, die in een anonieme dreigbrief om geld en goederen van het verzet had gevraagd, anders zou hij ondergrondse werkers en onderduikers verraden) *de gereformeerde dominee van Birdaard Kuipers dat er gevaar dreigde voor verzetsmensen en onderduikers. Ze had haar vader van alles horen vertellen aan twee vreemde mannen*". Dat waren verzetsmensen die hem in de val hadden gelokt. De man werd vervolgens geliquideerd. "*Tijdens de middagdienst van avondmaalszondag 3.2.1945 werd de kerk door Duitse soldaten omsingeld. Na de dienst werd het gebouw doorzocht. Ds. Kuipers werd met een aantal onderduikers weggevoerd naar Marrum en vervolgens naar de gevangenis in Leeuwarden. Later is hij overgebracht naar KZ Neuengamme. Met een groot aantal medegevangenen werd hij in Lübeck op een schip* (de 'Cap Arcona') *gezet, dat omstreeks 28.4.1945 door geallieerde bommenwerpers tot zinken werd gebracht. In Birdaard werd de straat, waar hij woonde in de pastorie, naar hem genoemd.*

Bibl.: ds. Kuipers werkte – evenals een andere verzetspredikant, ds. Francois Guillaume (1905-1972; verbleef van 1942-1945 in KZ Dachau) – mee aan de bundel '*Van den Dienst des Woords – Een boek over de prediking naar de Gereformeerde Belijdenis*' (verschenen in 1944 onder redactie van dr. R. Schippers; zie daar).

Lit.: W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 120; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 261vv.; *Het Grote Gebod*, I, 162, II, 631; Joh. de Haas, III, 151; C. van de Kouwe, *Een eikeboom der gerechtigheid: levensbeschrijving van ds. R.H. Kuipers*; C. Reitsma, *Gedenktekens in Friesland '40-'45*, 46v., 69v., 72; Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma's*, 54; Dr. Judith Schuyf, *Nederlanders in Neuengamme*, 86vv.; Leen Vermij, *Rienk Hendrik Kuipers 1905-1945, dominee in Friesland*; Y.N. Ypma, 53 en 131.

Contact: dochter Christina Hendrika Kuipers (geboren 1933 Oosthem, Wymbritseradeel), gehuwd op 7.3.1956 te Leeuwarden met Leendert Vermij (geboren 1930 Delft, zoon van Johannes Vermij en Neeltje van Wingerden); woonachtig te Doesburg.

268. Dr. Pieter Grades Kunst *Officier Orde Oranje-Nassau*

(Geboren 6.2.1907 te Nijkerk, zoon van ds. Jan Gerrit Kunst en Emma Aalberdina Kleinschmidt-overleden 10.4.1981 te Amstelveen; begraven Begraafplaats 'Moscowa' te Arnhem).

Zijn oudere broer Folkert Kunst (geboren 1905 Nijkerk), gehuwd met T.G. Mol; woonde tijdens de oorlog in Rheden (Apollostraat 3), was directeur sociale zaken in de gemeente Velp en zeer actief in het verzet (zie ds. K. Hart); op zeker moment werd hij opgepakt en naar Duitsland gedeporteerd, waar hij uiteindelijk KZ Langenstein-Zwieberge wist te overleven.

Pieter Grades Kunst studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1925); jaargenoten: ds. A.W.T. Nijenhuis (zie daar) en ds. W.J. van Otterlo (zie daar); lid NDDD (Demosthenes); kandidaat (14.11.1930), doctoraal (16.12.1932) en promotie (2.10.1936); gereformeerd hulppredikant te Deventer (8.1.1930-31.12.1930), gereformeerd predikant te Deventer (3.5.1931-12.9.1937) en te Amsterdam (Waalkerk; 26/29.9.1937-31.5.1971 wegens emeritaat; praeses van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland (1963-1964), voorzitter van de Stichting Steun Kerkbouw (S.S.K. en voorzitter van de interkerkelijke stichting voor het kerklied (ga het 'nieuwe' *Liedboek der Kerken* uit in 1973); gehuwd 1) op 16.4.1931 te Bussum met **Maria Anna Hendrika (Rie) Vuyk** (geboren 30.4.1905 te Capelle aan de IJssel, dochter van Leendert Vuijk, scheepsbouwmeester, vennoot fa. A. Vuyk & Zonen te Capelle aan de IJssel, en Johanetta Anje van den Boom-overleden 29.7.1961 te Amsterdam; begraven Moscowa, Arnhem); Roelfiena Alberdina Vuyk (1908-1998) en 2) op 6.2.1963 te Amsterdam met **Martha N. Oskam** (eerder, op 21.1.1960, te Zeist gehuwd met A.J. Anes).

Een jongere zus van Maria Anna Hendrika Vuyk, was gehuwd met de koopman en verzetsman Johannes Hessels (geboren 6.3.1991 te Bussum- gefusilleerd 4.9.1944 te Vught).

In de zomer van 1942 was dr. Kunst vanwege de Gereformeerde Kerk van Amsterdam-Zuid belast met de uitgifte van zogenaamde '*Angehörigkeitserklärungen*' aan de Joden, die er op enigerlei wijze mee verbonden waren, zoals de gezinnen van Gerrit Bartels (1892-31.3.1944 Midden-Europa), zijn vrouw Hanna Bartels-Henselijn (1895-7.9.1942 Auschwitz), hun zoon Abraham Bartels (1924-31.3.1944 Midden-Europa) en Isidore (Ies) Simon Dikker (1902-1984), zijn vrouw Betje Dikker-De Vries (1908-1998) en hun beide zoons Simon Louis (Jimmy) en Louis (Loek) Dikker (geboren 1.9.1931). Maar toen de familie Bartels op 2.9.1942 toch was weggevoerd, raakte de familie Dikker in paniek: "*Bep was onmiddellijk naar Ds. Kunst gegaan. Hij belde direct op naar de advocaat van de synode, Mr. Proosdy (= mr.dr. A.C.G. van Proosdij), die van alles op de hoogte was en zich destijds ook speciaal bemoeide met Joodse aangelegenheden. Mr. Proosdij had al stappen ondernomen. Maar de familie Bartels was al doorgezonden naar Westerbork. Eerst hoorden wij nog dat ze daar zouden worden vastgehouden., maar enige dagen later hadden wij de zekerheid dat ze doorgestuurd waren. Ook de Hervormde Kerk had geen resultaat toen enige Joodse families, die op hun lijsten stonden, werden weggehaald. Het bleek dus, dat alle beloften door de Duitsers gedaan, niets waard waren. Wij gingen ook nog eens naar Mr. Proosdij. Hij vertelde ons dat (Generalkommissar zur besonderen Verwendung Fritz) Schmidt (de rechterhand van Dr. Arthur Seyss-Inquart, Reichskommissar für den besetzten Niederländischen Gebiete) wel de belofte gedaan had, maar dat weer andere hoge heren (de SS, Rauter c.s.; GCH) er niet mee akkoord gingen. Hij gaf ons wel hoop dat het nog in orde zou komen, want de synoden zaten niet stil en zouden alles in het werk stellen om alsnog de verklaringen van kracht te doen worden. Ds. Kunst gaf ons de raad hem eventueel direct te waarschuwen, indien wij zouden worden weggehaald. Hij zou dan persoonlijk naar het Adama van Scheltemaplein komen en proberen ons eruit te halen. Het is hem zelfs eenmaal gelukt. Maar dat was bij een reeds in 1911 gedoopte Jood. Die man werd op een zaterdagavond meegenomen en naar het Adama van Scheltemaplein overgebracht. Dominee Kunst, die de mensen persoonlijk goed kende, had de genoegdoening hen na veel moeite vrij te krijgen. Wij waren die zondagmiddag toevallig bij Ds. Kunst, toen hij het telefoontje kreeg dat die bewuste familie thuis was gekomen en*

wij zijn, alhoewel wij de mensen niet kenden, even naar hen toegegaan om hen geluk te wensen. ...

Op een avond kwam Ds. Kunst ons bezoeken. Hij vertelde dat de christelijke kerken nog steeds bezig waren bij de autoriteiten om voor hen, die een verklaring hadden, vrijstelling van deportatie te krijgen. Natuurlijk spraken wij nog over die vreselijke avond van 2 oktober (1942, toen alle werkkampen werden leeggemaakt en ruim 7000 Amsterdamse Joden naar Westerbork waren afgevoerd, onder wie ook de ouders van Dikker). Hij vertelde ons, dat hij op die dag bezoek kreeg van een politie-agent, een gemeentelid uit zijn wijk. De man had opdracht gekregen om die avond een Joodse vrouw met haar kind weg te halen en kwam nu vragen wat de dominee ervan dacht. De dominee zei, dat hij dit absoluut niet kon goedkeuren en dat de man dit nooit zou kunnen verantwoorden. Enige dagen kwam de agent weer bij hem. Hij bekende, dat hij het toch gedaan had. Toen hij wilde weigeren, had de commissaris gezegd, dat dit hem zijn betrekking zou kunnen kosten en dat het helemaal niet zo erg was, omdat de bewuste vrouw met haar kind toch naar de echtgenoot en vader zou worden gebracht. Maar nu had de man een geweldige gewetenswroeging. Hij vertelde in tranen, dat hij nog steeds het gezicht van die vrouw voor zich zag en zo rusteloos was dat hij niet meer kon slapen. "Dominee, zegt u nu eens, is het onvergeeflijk wat ik gedaan heb?" De dominee antwoordde hem: "Man, wat jij hebt gedaan is zeker heel slecht en eens zul je je moeten verantwoorden. Ook al had het jou je betrekking gekost, dan nog zou je hebben moeten weigeren. De Here zou voor je levensonderhoud wel uitkomst gegeven hebben" (Ies Dikker).

Een ander, "de zeventienjarige Coenraad Boas kreeg een onderduikadres aangeboden vlak voor de grote razzia in Amsterdam in 1942. Coenraad (later Moshe) kreeg de opdracht de gele ster van zijn jas te halen en naar de gereformeerde Waalkerk te gaan, waar hij in de kelder werd verstoppt. De volgende dag bracht de dominee van de kerk, P. Kunst, de jonge man naar het huis van verzetsstrijder Adriaan Stierman en zijn vrouw en kinderen". Adriaan (1911 Amsterdam-gefusilleerd 19.8.1944 Vught), was – met zijn broer Jacob, die ook in het verzet zat – kind van een Joodse moeder die jong gestorven was. Beide broers maakten deel uit van de verzetsorganisatie van Henk Dienske (zie hieronder en ds. J.H.F. Remme) en Adriaan zelf had twee Joodse vrouwen in huis genomen. Op 7.8.1944 werd hij in de trein van Den Bosch naar Tiel gearresteerd met een stapel valse persoonsbewijzen en stierf niet veel later voor het vuurpeloton buiten kamp Vught. Coenraad kwam later in Aalten terecht, ten huize van de verzetsman Jan Willem Wikkerink (geboren 1882) en zijn vrouw Johanna Wikkerink-Haverkamp (die daarvoor in 1978 de Yad Vashem-onderscheiding ontvingen) en haalde daar – na een arrestatie, gevangenschap, ontsnapping en terugkeer naar Aalten – de bevrijding. Ds. Kunst verzorgde zelf minstens twintig andere Joodse onderduikers in zijn wijk. Hij werkte daartoe nauw samen met genoemde Henk Dienske (geboren 1907 Schiedam-overleden 16.2.1945 in *Aussenkommando* Beendorf bij Helmstedt, gemeentelid en ouderling, oprichter en hoofd van de Amsterdamse LO-afdeling (hij onderhield ook nauwe contacten met Gerrit Jan van der Veen van het Kunstenaarsverzet). Dienske stelde n.l. aan het eind van iedere periode van de bonkaarten het overschot dat men niet nodig had voor de onderduikers, ter beschikking van dr. Kunst. Zo kwamen die bonnen dus niet op de zwarte markt en kon Kunst ze verdelen onder zieke en ondervoede mensen.

Mogelijk haalde de verzetsman Johannes Post op advies van ds. Kunst en/of Henk Dienske het Joodse gezin Reiner op van hun woonadres Daniël Willinkplein (tegenwoordig Victorieplein) 15 te Amsterdam-Zuid. Kunst kende het gezin zeker: hij woonde zelf op het adres Daniël Willinkplein 31a en Henk Dienske was een jeugdvriend van Johannes Post. Maar het kan ook via hun huisarts Dr. Julius Karel Isaac de Clercq Zubli (1899 Palembang, NOI-1967 Amsterdam) gegaan zijn, die naast de Reiners woonde, vroeger huisarts in Dedemsvaart was geweest en zo wellicht met Arnold Douwes in contact kwam. De arts was ook betrokken bij de medische verzorging van de zwaar gewonde verzetsman Gerrit Jan van der Veen, werd ongeveer gelijk met hem gearresteerd en overleefde Vught en Sachsenhausen. Na de oorlog werd hij door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardige onder de Volkeren'.

Zijn jongere zus Frida Jeanne de Clercq Zubli (1902 Palembang-1985 Apeldoorn) was zeer actief in het Groningse verzet en werkte daar als 'Doeks' (verzetsnaam) o.a. nauw samen met de Drentse verzetsman Arnold Douwes (zie ds. Hendrik Julius Douwes en ds. Jan Douwes), die samen met Johannes Post honderden Joodse onderduikers het leven wist te redden (zie ds. Henk Post). Zij zou ook betrokken zijn ge-

weest bij een poging om kamp Westerbork binnen te dringen en vandaar Joodse gevangenen te helpen ontvluchten. Helaas mislukte die poging nadat enkele leidinggevende figuren door de *Sicherheitspolizei* waren opgepakt (zie o.a. ds. J.W. Sietsema).

Post bracht de familie Reiner (vader, moeder, twee zoons en een stiefzoon) in elk geval onder bij zijn neef Jan van der Helm (geboren 15.8.1911 te Wittelte) op diens boerderij – het voormalige ouderlijk huis van Johannes Post – te Hollandscheveld. Op 7.2.1945 vond een overval plaats op de boerderij door een afdeling Landstorm onder bevel van de beruchte oorlogsmiddeleger *SS-Untersturmführer* Auke Pattist (1920-2001), waarbij Jan van der Helm en vader Szaya (Jozef/ Juzék of Jo) Reiner (geboren 20.6.1887 te Kraków, zoon van Ephraim Hirsch Reiner en Ruchele/ Rachel Goldschneider) om het leven werden gebracht. Lea Reiner-Goldberg (dochter van Avraham en Sara Goldberg) en de jongens Avraham (geboren 1929) en Marco Reiner (geboren 1932) en pleegzoon Salo Kimel (geboren 7.10.1928 in Berlijn als zoon van Lea's zuster Eva Goldberg, naaister/ modiste, en Felix Kimel; maar het huwelijk strandde en dus trok zij in 1930 met haar zoon naar Amsterdam; Eva kwam in november 1942 in een razzia terecht, werd opgepakt en naar Westerbork gedeporteerd; op 21.5.1943 stierf zij in Sobibor) overleefden de oorlog omdat er geen transporten meer vanuit Westerbork naar het Oosten vertrokken.

Na de oorlog werd Szaya Reiner herbegraven op d Joodse Begraafplaats te Muiderberg en vertrok Lea Reiner-Goldberg met haar kinderen naar Israël. Avraham Reiner, die tegenwoordig Ab Rinat heet en emeritus-hoogleraar natuurkunde is aan het Weizmann-Institute of Science te Rehovot, Israël, heeft in Amsterdam nog bij Anne Frank in de klas gezeten. Ook Sol Kimel kwam – via de Verenigde Staten – in Israël terecht en ook hij bracht het daar tot hoogleraar, nu emeritus, aan het Technion-Israël Institute of Technology (hij is een expert ter zake van het gebruik van lasers in de medische wetenschap).

Jan van der Helm en zijn vrouw Johanna van der Helm-Moes (1918-2008), nicht van Johannes Post, werden na de oorlog door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

Lit.: Ies Dikker, *Nergens veilig*, 95, 98, 119, 137; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 104, 169; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 380; Johannes Houwink ten Cate en Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 80, 102v., 130, 136, 141v., 147; *In memoriam Dr. P.G. Kunst* in: *Jaarboek 1982 der GKN*, 518v.; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 110, 229; A.J. Klei, *Dr. Kunst en de woelige jaren zestig* (artikel in: *Kerkinformatie nr. 77 (december 1977)*, 5; later in: *Historisch Tijdschrift GKN, nr. 17 (juli, 2009)*, 3vv.; Ruud Lindeman, *De straat was leeg*, 29; Albert Metselaar, *Uit het leven van Jo Moes Jannie Stegeman, Hiernaast zijn ze weggehaald...*, 24; *Yad Vashem*, 833, 984v.

269. Jan Hendrik Kuijpers

(Geboren 27.6.1911 te Rotterdam, zoon van Cornelis Anthonie Kuijpers en Dina Cornelia Spronk [begraven Charlois, Rotterdam]-gesneuveld op 26.7.1947 te Boloredjo op Java; begraven Nederlands Ereveld Kembang Kuning, Surabaya, Indonesië, B 86); theologisch kandidaat te Rotterdam (1935); hervormd predikant te Wanswerd-Jislum (9.2.1936-19.6.1938) en Mastenbroek (26.6.1938-1946); legerpredikant in de rang van reservekapitein bij het 2^e bataljon van het 10^e regiment infanterie in Nederlands Indië (15.3.1946-26.7.1947). gehuwd op 30.1.1936 te Rotterdam met **Ettina Cornelia van Oosten** (geboren 20.6.1914 te Makkum, dochter van ds. Frederik Hendrik van Oosten [1879-1942] en Wubbina Roelina Groeneveld [1879-1971]; Ettina hertrouwde met Frans Beijderwellen (geboren 1924, zoon van broodbakker Leendert Beijderwellen en Francina Catherina Tulp-overleden 1995); zijn jongere broer Adolf Frederik Beijderwellen (1930-1983) trouwde met Bine Frédérique Kuijpers (dochter van ds. Jan Hendrik Kuijpers en Ettina Cornelia van Oosten). *“Heult hij soms met de Duitsers? Zelfs onder zijn eigen gemeenteleden wordt er af en toe gemopperd op de hervormde predikant ds. Jan Hendrik Kuijpers. Er komen vaak Duitse soldaten aan de deur van zijn fraaie pastorie en hij staat ze verdacht vriendelijk te woord.*

Pas na de bevrijding blijkt dat ds. Kuijpers in de oorlogsjaren – met gevaar voor eigen leven – diverse onderduikers in huis had genomen, onder wie enkele Joodse meisjes (om hoeveel meisjes het ging en of ze de oorlogsjaren hebben overleefd is helaas niet bekend). In 1946 wordt hij als kapitein-veldprediker uitgezonden naar Indonesië. Op 26 juli 1947, tijdens de laatste patrouille voor hij zou afreizen naar

zijn vrouw en dochter in Nederland, komt hij om door vijandelijk vuur. Ds. Kuijpers, 36 jaar oud, is na de bevrijding de eerste predikant die na de oorlog voor het vaderland valt”.

Contact: minie.buit@live.nl

Lit.: Femmeke Riezebosch en Gert Jan Schaap, *Mijn opa in de oorlog: Verzet zonder poeha (EO-Visie)*.

270. Pieter Johannes (Peter) Lambooy

(Geboren 31.10.1896 te 's Gravenhage, zoon van Pieter Johannes Lambooy en Elisabeth Meijboom-overleden 12.4.1983 te 's Gravenhage); studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1917); jaargenoot: ds. J.J. Buskes (zie daar); lid NDDD (dispuut Forum) en NCSV; kandidaat 22.4.1922); gereformeerd predikant te Hoogeveen (voor de missionaire dienst op Soemba (NOI); (24.10.1923-1.12.1951); met verlof tijdelijke aanstelling te Hilversum (1940; op 19.11.1945 weer vertrokken naar Pajeti, Soemba); docent theologische school te Soë (Timor, NOI; 1947); docent theologische school te Karuni, NOI; 1949); emeritus: 1951; hulpdiensten te Enumatil (12.9.1951-30.12.1956) en te Enschede (1.1.1957-februari 1962); geestelijk verzorger sanatorium 'Beatrixoord' te Appelscha (4.3.1962-1.9.1970); ds. Lambooy was medeondertekenaar van een verklaring van een aantal (hoofdzakelijk) gereformeerde zendingsarbeiders (in dagblad 'Trouw' d.d. 15.12.1945), waarin werd gesteld dat 'een rechtmatig streven naar zelfstandigheid' van de Indonesische bevolking niet mocht worden veroordeeld (zie ook: R.C. Harder en M. van der Voet); gehuwd op 25.7.1923 te Leiden met **Anna (An of Anny) Magdalena Verhoef** (geboren 6.10.1897 te Gerkesklooster, Gemeente Achtkarspelen, dochter van gereformeerd predikant ds. Willem Verhoef [1866-1935] en Magdalena [Lena] Versluis-overleden oktober 1983 te Zoetermeer).

Pieter en Anna Lambooy *“hadden negen kinderen en waren actieve leden van het verzet, onder meer betrokken bij het vervalsen van documenten en het verbergen van mensen die door de Duitsers werden vervolgd, soms vijftien tegelijk. Ze hadden Joodse burens, de familie Birnbaum (agent Albert Birnbaum [1896 Amsterdam-11.2.1944 Auschwitz] en Emma Birnbaum-Meijer [1895 Groningen-11.2.1944 Auschwitz; ze woonden Van der Helstlaan 40 in Hilversum], met wie ze vriendschappelijk omgingen. Toen de Birnbaums opgeroepen werden voor deportatie, verhuisden ze eerst naar Amsterdam, maar bleven in contact met de Lambooy's. Elke week bracht Anna ze eten op de fiets, en drong er op aan dat ze moesten komen onderduiken, maar ze weigerden uit vrees voor represailles. De laatste keer dat Anna en één van haar zoons bij hun voormalige burens op bezoek waren, moesten ze toekijken hoe ze werden gedeporteerd. De Birnbaums hadden de Lambooy's een deel van hun bezittingen toevertrouwd, die ze terug gaven aan de oudste dochters die het concentratiekamp hebben overleefd.*

Op een later tijdstip hebben de Lambooy's de kinderen van vrienden van de Birnbaums verborgen gehouden, Bernard en Paula Gellert, die toen dertien en zestien jaar oud waren. In het begin gaf Anna, die in het onderwijs werkte, de jongen thuis les. Later vervalste Pieter een persoonsbewijs voor hem, zodat hij naar school kon. Thuis vergat Bernard niet dat hij Joods was. Wanneer het gezin bad voor het eten, zette Bernard zijn keppeltje op, dat Anna voor hem in bewaring had. De jongen is tot het eind van de oorlog bij de familie gebleven, zijn zus een deel van de tijd. Ze hadden een oudere zuster die Cilly (Tsipporah) heette, die ze eten en rantsoenkaarten bracht. Anna bleef uitkijken naar kinderen die een onderduikadres zochten, en bracht die onder bij vrienden en boeren in de omgeving, met behulp van de familie Van der Vijg en de Joodse verzetsstrijders Hannah en Yitzak Neubauer” (Yad Vashem).

Het echtpaar ontving op 12.1.1994 postuum de Yad Vashem-onderscheiding omdat het de kinderen van vrienden van hun (Joodse) burens Birnbaum, Bernard en Paula Gellert, onderdak had geboden.

Lit.: *In memoriam Ds. P.J. Lambooy* in: *Jaarboek 1984 der GKN*; Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 248; *Yad Vashem*, 535 (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet als predikant vermeld).

271. Jouke Harmensz Lammertsma

(Geboren 9.7.1877 te Bolsward, zoon van timmerman Harmen Lammertsma en Geertje de Boer-overleden 3.1.1944 te Appingedam; begraven 'Rusthof' te Appingedam); studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.2.1903); kandidaat

(5.10.1907); lid NDDD en NCSV; gereformeerd predikant te Tholen B, later van de samengevoegde gemeente aldaar (15.12.1907-8.8.1909), te Axel A, later van de samengevoegde gemeente aldaar (15.8.1909-22.10.1916) en te Appingedam (23.3.1916-6.1.1944); gehuwd op 11.12.1907 te Hoogeveen met **Jannetje Bouwkje Los** (geboren 2.3.1878 te Terneuzen, dochter van winkelier Freerik Los en Lena Ponse-overleden 9.5.1949 te Scheveningen).

Ds. Lammertsma nodigde op 1 mei 1942 (dus drie dagen na de invoering van de 'Jodenster', GCH) de rabbijn van Appingedam, Heiman Akker (1894-1943 Auschwitz; eerder godsdienstonderwijzer te Aalten, 1922-1928), en zijn vrouw Judikje Akker-Zwart (1894-1943 Auschwitz; ook vier van hun vijf vier kinderen overleefden de oorlog niet) uit bij de huwelijksinzegening van vijf jonge echtparen in de Gereformeerde kerk te Appingedam. De bruidegommen konden zo n.l. voorkomen dat ze voor de *Arbeitseinsatz* naar Duitsland werden gestuurd.

In "*De Misthoorn*", een fel antisemitisch sensatieblad, verscheen naar aanleiding daarvan op 6.6.1942 een uiterst sarcastisch en grof antisemitisch artikel (zie ds. A.N. Tonsbeek).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 720; R. Huizinga e.a., *Een kerk op weg* ..., 95vv., 132vv.

272. Rudolph Christiaan de Lange

(Geboren 30.10.1891 te Amerongen, zoon van Albert de Lange en Christina Petronella de Ridder-overleden 6.6.1963 te Noordwijk aan Zee), doopsgezind predikant te Woudsend (21.11.1915-18.5.1919), Leermens/ Loppersum (25.5.1919-30.9.1923), Krommenie (7.10.1923-6.6.1927) in combinatie met Wormer-Jisp (14.10.1923-6.6.1927) en Aalsmeer (12.6.1927-28.10.1956); hij introduceerde er de Westhill-zondagsschool, een kindvriendelijke methode, afkomstig uit het Verenigd Koninkrijk; gehuwd op 21.2.1918 te Rotterdam met **Anna Elink Schuurman** (geboren 11.10.1887 te Rotterdam, dochter van Hendricus Elink Schuurman en Helene Wilhelmine van Overzee-overleden 21.12.1957 te Leiden). Het echtpaar gaf samen tijdschriften uit voor het Westhill-zondagsschoolwerk.

Het echtpaar ontving op 29.4.2001 de *Yad Vashem*-onderscheiding te Aalsmeer, omdat ze in oktober 1943 in hun pastorie te Aalsmeer onderdak hadden geboden aan het Joodse echtpaar advocaat mr. Martin Levie (1896 Groningen-1972 Rotterdam; in 1940 gescheiden van Sara Reina Gerzon) en Julie Bertha Levie-Hedeman (1899 Rotterdam-1976 Rotterdam; gescheiden van Lion Mozes Gerzon), dat met spoed een eerder onderduikadres had moeten verlaten. Tot aan de bevrijding konden de Levie's daar blijven, soms samen met enkele andere joden die korte tijd in de pastorie doorbrachten, tot Christine de Lange, een dochter des huizes, een nieuwe onderduikplek voor hen gevonden had. Martin Levie, die goed thuis was in de Hebreeuwse taal en tijdens de oorlog een eigen Psalmvertaling en -verklaring vervaardigde, hielp de predikant soms bij zijn preekvoorbereiding.

Archief: App. Laurens e.d.

Bibl.: *Doopsgezind Jaarboekje* (1964), 15vv.; Martin Levie, *Psalmen, ingeleid, vertaald en toegelicht*, 9vv.; *Mennonite Encyclopedia III*, 287.

273. Hendrik Lasschuit

(Geboren 25.9.1872 te Haarlem, zoon van loodgieter Hendrik Engel Lasschuit en Maria Sernée-overleden 14.2.1949 te Overveen).

Zijn neef was ds. Cornelis Jacobus Lasschuit (20.12.1885, zoon van architect Johan Barend Lasschuit en Maria Pronk-1966), tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Glanerbrug (1930-1950). C.J. Lasschuit zat acht maanden gevangen te Arnhem (22.6-12.8.1943) en in Vught 12.8.1943-10.1.1944) "*omdat hij gezegd zou hebben, dat de patiënten van "Meer en Bosch" waren vergast – wat hij natuurlijk nooit gezegd had*". ... "*Eén van de merkwaardigste ervaringen schrijft Ds. C.J. Lasschuit, die ik opdeed, was wel, dat ik het Evangelie mocht brengen aan de Duitse misdadigers die er waren: moordenaars, inbrekers, dieven. Als Rijks-Duitsers bekleedden ze een eervolle positie onder de gevangenen. Voor één van de brutaalsten onder hen was ik op 't laatst een lopend geweten: als hij zich misdragen had, en ik keek hem aan, kwam hij zich verontschuldigen*".

Hendrik Lasschuit was hervormd zendeling-leraar en theologisch docent; op 24.6.1906 beroepen als zendeling-onderwijzer te Pasir Poetih bij Dodinga op Halmaheira (eiland ten Oosten van Celebes; 26.4.1906); waarnemend docent aan het se-

minarie te Depok (1921-1923); zendeling-leraar te Bandoeng en docent aan de zendingsnormaalschool (1923-1927) en zendeling-leraar en docent (1929-1932). Hij woonde tijdens de oorlog te Overveen. Op 26.4.1906 te Haarlem gehuwd met **Helena Maria Schewel** (geboren 1881 te Amsterdam, dochter van behanger Cornelis Schewel en Hubertje van Diggelen-overleden 20.6.1951 te Overveen; begraven Algemene Begraafplaats, Bergweg, Bloemendaal).

In 1935 richtte hij samen met Corrie ten Boom (zie daar), Betsie ten Boom en zendeling-arts dr. Siebe van der een comité op t.b.v. de Witte Kruis Kolonie (Salatigazending).

Van 29.2.1944 tot 1.4.1944 zat ds. Lasschuit gevangen in het Huis van Bewaring te Scheveningen ('Oranjehotel') wegens hulp aan Joden en andere onderduikers. Daarna werd hij vrijgelaten.

Lit.: Ties Engelsma, *'Met Gods hulp gelukt'*, 37; Jan Ridderbos, *Predikanten in de Frontlinie*, 80 en 11; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, pp. 565, 580, 600 en II, p. 173.

274. Joannes Matthias Leendertz

(Geboren 28.11.1885 Veenwouden, zoon van ds. Willem Isaac Leendertz [1850-1917] en Geertruida Kops-overleden 24.11.1977 Haarlem in Huize 'Spaar en Hout'; begraven Hervormde Begraafplaats te Bennebroek).

Zijn broer dr. Willem Leendertz (1883-10.7.1970 Rotterdam, begraven Oud-Kralingen), was doopsgezind predikant, gevangenispredikant, bibliothecaris, lector aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam (1933-1945), bijzonder hoogleraar wijsbegeerte aan de Hogeschool voor Economie te Rotterdam (1936-1945), hoogleraar christelijke geloofs- en zedenleer aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam en hoogleraar godsdienst-wijsbegeerte en ethiek aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam; hij was een groot Kierkegaard-kenner.

Ds. J.M. Leendertz werd proponent in 1910 en doopsgezind predikant te Wieringen (1910-1923), te Koog aan de Zaan (1923-1927) en te Haarlem (1927-3.12.1950); na zijn emeritaat verhuisde hij naar Hoog-Soeren. In 1917 raakte hij bezielde door zijn ervaringen in Woodbrooke en werd één van de initiatiefnemers van de doopsgezinde gemeentedag-beweging, later Elspeetse Vereniging genoemd en nog weer later G.D.B. (doel van de vereniging was: het geestelijk leven van de broederschap evangelisch verdiepen en verlevendigen). In 1947 organiseerde hij als eerste de retraites in het doopsgezinde broederschapshuis Fredeshiem bij Steenwijk.

Gehuwd 1) op 8.5.1919 te Tietjerksteradeel met **Catharina (Cato) Emerence Waardenburg** (geboren 14.3.1888 te Nijeveen, Drenthe., dochter van ds. Hermanus Waardenburg [1857-1948] en Virginie Emerentienne Idenburg-overleden 1.1.1972); en 2) met **Marigje Hendrina Pruijt** (15.6.1925 's Gravenhage, dochter van Willem Leonardus van Pruijt en Hermina van Es-26.6.1997 Haarlem).

Ds. Leendertz woonde in de oorlogsjaren met zijn vrouw en dochter Truus, die medicijnen studeerde, aan het Wilhelminapark (toen: Hooglandpark) te Haarlem. Gedurende drie maanden verzorgden zij de verzetsman Willem Groenendaal, die in 1937 door Leendertz gedoopt was en o.a. betrokken was bij het onderbrengen van Joodse kinderen op onderduikadressen. Groenendaal maakte deel uit van de verzetsgroep waartoe ook Hannie Schaft en Truus Menger behoorden. Hij raakte in december 1943 gewond toen een vergadering van de groep ten gevolge van verraad overvallen werd door de *Sicherheitspolizei*. Hij wist te ontkomen naar de pastorie en werd vervolgd door dr. Wieberdink, waarnemend geneesheer van het Diaconessenhuis te Haarlem, in zijn huis aan de Nieuwe Gracht geopereerd. Groenendaal overleefde de oorlog.

Archief: App. Laurensse.

Lit.: ADE XXXII, nr. 45 (10.12.1977); *Biografisch Lexicon*, 5, 33; *Doopsgezinde Bijdragen* Nr. 41, 34; *Doopsgezind Jaarboekje* 71 (1977), 161 en 73 (1979), 9-12; *Mennonite Encyclopedia* IV, 1101.

275. Hendrik van Leeuwen,

(Geboren 10.5.1906 te 's Gravenhage-overleden 4.5.1988 te Driebergen; begraven aldaar op de Begraafplaats aan de Verlengde Traay te Driebergen); aanvankelijk werkzaam op het kantoor van de fa. C.C.T. van Dorp & Co. te 's Gravenhage; daarna studie theologie aan de Theologische School van de Christelijke Gereformeerde Kerken te Apeldoorn; christelijk-gereformeerd kandidaat te Rijswijk (3.7.1940) en christelijk gereformeerd predikant te Ermelo (17.10.1940, bevestigd

door prof. L.H. van der Meiden-1.9.1946), te Tholen (15.9.1946-1949), te Delft (15.11.1949-1952), te Zaamslag (16.11.1952-1955), te Arnhem (19.10.1955-1962), te Rotterdam-West (7.8.1962-1968), te Urk (5.7.1968-11.5.1973) en te Elburg (25.5.1973-1.6.1979 wegen emeritaat); gehuwd met **Maria van Rookhuijzen** (geboren 10.12.1907-overleden 5.8.2002 te Zwijndrecht).

“H. van Leeuwen uit Ermelo raakte eveneens betrokken bij de hulp aan onderduikers. Hij deed soms een beroep op gemeenteleden om Joodse onderduikers te verbergen”.

Lit.: W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*.

276. Helena Cornelia (Lenie) Leignes Bakhoven

(Geboren 12.8.1910 te Deventer, dochter van Gerrit Marius Leignes Bakhoven [1883 Kampen-1956 Kampen] en Antoinette Helena Romijn-overleden 13.4.1996 te Zwolle; crematie Crematorium Zwolle-Kranenburg); proponent 20.6.1933; hulppredikante te Leermens-Loppersum (14.10.1934-24.3.1935); doopsgezind predikante te Leermens-Loppersum (24.3.1935-31.3.1940), Borne (7.4.1940-12.10.1947), Kampen (26.10.1947-26.4.1964), in combinatie met Zwartsluis (26.10.1947-18.6.1972)/Zwartsluis en Meppel (3.5.1964-25.6.1972) en Zwartsluis, Meppel en Wolvega (27.8.1967-18.6.1972 wegens emeritaat); daarna nog hulppredikant te Wolvega (28.6.1972-20.6.1976); gehuwd op 20.2.1976 te Wolvega met landbouwer/rentenier **Luitje Jakob Dijkhuis** (23.10.1899 Wehe, Groningen, zoon van Jannes Dijkhuis, landbouwer op ‘Het Bosje’, en Gielje Wiersum-10.2.1995 Ommen; begraven te Meppel; eerder – op 20.6.1924 – te Aduard gehuwd met Geertruida Louwina Meijer (geboren 26.6.1898 Den Ham, Groningen, dochter van Klaas Meijer en Aafke Benema-overleden 29.8.1975 te Ulrum).

Zij kreeg van 21.3.-4.5.1939 verlof om samen met haar doopsgezinde collega ds. J.H. van der Slooten (zie daar) 39 joodse kinderen uit het Duitse Rijksgebied in de leeftijd van 4-17 jaar op te vangen in ‘Fredeshiem’ te Steenwijk. Die waren in 1938 op de trein gezet naar Holland en werden – na een verblijf in de quarantainebarak in de Rotterdamse haven voorjaar 1939 naar ‘Fredeshiem’ gehaald.

Later, nadat de kinderen elders waren ondergebracht (o.a. in het Verenigd Koninkrijk) nam ze de half-Joodse Olga Pollak (1924 Wenen, dochter van Felix Polak en Marie Kohn-2014 Kalamazoo), die in 1949 trouwde met microbioloog Jeronimo (Roon) Visser (overleden 2009), een kleinzoon van de Haarlemse predikant Jeronimo de Vries (1838-1915), en met hem naar de USA emigreerde, Erika Singer, de Joodse vrouw Menko met haar dochter Miep, en de latere hoogleraar natuurkunde Anselm Citron (1923 half-Joods-2014) bij zich in haar huis, Marktplein 2 in Borne. Ds. Leignes Bakhoven ontving voor al haar inspanningen op 13.10.1997 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Overigens had ze ook niet-Joodse kostgangers in huis, met name Johanna Jacomina Meijling-Van Cleeff (1855, dochter van Willem van Cleeff, fabrikant te Borne, zoon van de doopsgezinde predikant ds. Laurens van Cleeff [1824-1901], wiens broer, ds. Hendrik Arnoldus van Cleeff (1819-1900) en andere zoon ds. Hendrik van Cleeff [1862-1925] eveneens doopsgezind predikant waren -1956), weduwe van bierbrouwer/logementhouder Herman Meijling (1845-1921), en haar dochter Fenneken Marie Hulshoff-Meijling (geboren 1876, weduwe van de doopsgezinde predikant ds. Gerhard Adam Hulshoff [1874-1938], grootmoeder en tante van de schrijfster Christine Meijling, die de tweede echtgenote was van ds. Johannes Arie van Nieuwenhuizen (zie daar). En in september 1944 voegde zich daar de eveneens niet-Joodse Geertje van Goor-Lambo nog bij.

Archief: App. Laurens e.d.

Bibl.: artikel *Het Algemeen Congres* in: *Doopsgezind Jaarboekje* 36 (1937), 4.

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* (1997), 7v.; Alle G. Hoekema, *‘Bloembollen’ voor Westerbork*; Gerlof D. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 168v., 179; Klaas Prins, artikel *Fredeshiem in de jaren ’40 tot ’45*, 173vv.; Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie in Sneek onder de bezetting*, 273; *Yad Vashem*, 544 (in de lijst van *Yad Vashem* wordt ze niet als predikant vermeld en is ook het daar vermelde jaar van overlijden (1985) onjuist).

277. Aafke Leistra

(Geboren 4.6.1902 te Grouw, Idaarderadeel, dochter van onderwijzer Johannes Libbes Leistra en Geertje van Stralen-overleden 24.5.1967 te Purmerend; begraven Al-

gemene Begraafplaats te Midden-Beemster); proponent 21.1.1927; doopsgezind predikante te Edam (25.9.1927-1.7.1956)-Monnickendam (3.3.1935-1.7.1956) en te Beemster-Oosthuizen en Purmerend (1944-1.7.1956 ontslag om gezondheidsredenen).

Wel zeker op haar voorstel (want ze kende hem al vanuit de doopsgezinde jongerenbond) stelde de kerkenraad van Monnickendam Cor Inja (zie daar) per 1.7.1943 aan tot hulpprediker naast ds. Leistra, zodat hij enigszins beschermd zijn werk t.b.v. Joodse onderduikers kon uitvoeren.

Archief: App. Laurens e.d..

Lit.: ADW XXII (1967), 3.6.1967; *Doopsgezind Jaarboekje* (1968), 7v.; Cor Inja, *Geen cel ketent deze dromen*, 20).

278. Ika Wilhelmina Katharina Lieverink-Oberman

(Geboren 7.6.1919, dochter van dr. Gerrit Wijnand Oberman (zie daar) en Elsa Henriëtte Graanboom-overleden 23.1.1987 te Amersfoort; begraven Gemeentelijke Begraafplaats 'Rusthof' te Amersfoort-Leusden: opschrift zerk: "*Voortijdig licht dat overwint*").

Zij was een oudere zuster van de theoloog en historicus Prof.dr. Heiko Augustinus Oberman (1930-2001).

Na de oorlog was ze als hervormd predikant verbonden aan de Willem Arntz Stichting te Den Dolder. Op 19.5.1951 te Brummen gehuwd met **mr. Aleidus G.A.J.**

Lieverink (geboren 11.4.1919 te Brummen-overleden 18.7.1993 te Amersfoort), directeur Amro-bank te Amersfoort.

Evenals ds. P.F.Th. Aalders (zie daar) was ds. Lieverink-Oberman tijdens haar studie in Utrecht lid van het theologisch dispuut 'Excelsior Deo Iuvante'. In het Lustrumboek 1985 beschrijft ze haar lotgevallen tijdens de oorlogsjaren (zie nogmaals ds. P.F.Th. Aalders. Ze maakt daar overigens geen melding van haar inspanningen ten behoeve van het Utrechts Kinder Comité. Tijdens de oorlog was zij n.l. van meet af aan met andere studenten (onder wie ds. P.F.Th. Aalders) actief betrokken in het werk van het UKC, dat opgezet was door de student-verzetsman Jan Meulenbelt (1921-2011 (hij was een oom van de schrijfster/ feministe Anja Meulenbelt) en Rutger (Rut) Matthijsen (1921-) om overal in den lande Joodse kinderen onder te brengen. Het UKC groeide al doende uit tot een omvangrijk en succesvol netwerk, dat honderden Joodse kinderen heeft kunnen redden. Zie ook ds. N. van der Veen.

Lit.: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 48; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 24; Jan Meulenbelt, *De Duitse tijd*; *Yad Vashem*, 816.

279. Hendrik Lenard Lieve

(Geboren 26.5.1904 te Vierpolders op Voorne-Putten, zoon van landbouwer Roeland Lieve en Cornelia van Kempen-overleden 17.12.1982 te Castricum; begraven Hervormde Begraafplaats te Castricum), studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht; hervormd hulpprediker te Velsen (1931), hervormd predikant te Veendam (voor rechtzinnige evangelisatie; 18.12.1932), te Huizinge (31.3.1935), te Slochteren (27.8.1944); op 30.3.1947 voor twee jaar als predikant in algemene dienst uitgezonden door Zandvoort t.b.v. de Indische Kerk naar Bogor, NOI; tenslotte predikant te Oldemarkt-Paasloo (18.12.1949-30.9.1969 wegens emeritaat). Op 14.12.1932 te Velsen gehuwd met **Elisabeth Maria Mooij** (geboren 6.5.1899 te Velsen, dochter van landbouwer Sijmon Mooij en Maria Jacoba ten Ham-overleden 29.9.1992 te Castricum).

Ds. Lieve werd gearresteerd wegens de steun die hij samen met zijn collega's H.J. Barnouw (zie daar) en K.R. ter Steege (zie daar) had verleend aan twee ondergedoken Joden; hij werd veroordeeld tot een half jaar concentratiekamp wegens '*Judenbegünstigung*' en zat van 6.7.1942-7.1.1943 gevangen in PDL Amersfoort.

In hun boek '*Predikant achter prikkeldraad*' schreven ds. Lieve en zijn collega Ter Steege openhartig over hun 'kortzichtige' visie op hun Joodse medegevangenen in het kamp: '*Twee Groningse dominees, H.L. Lieve en K.R. ter Steege, die wegens hulp aan een ondergedoken Jood in het PDA verbleven, bespeurden soms een gevoel van afkeer en minachting tegenover de Joodse medegevangenen, ook bij hen zelf. Ze beschouwden het als een gevolg van de antisemitische propaganda van de nazi's, maar vroegen zich af of de negatieve beeldvorming van de Joden niet zonder reden was. Waren Joden immers niet 'indringerig en heerszuchtig', dikwijls zelfs 'onberekenbaar en onbetrouwbaar'? de Joodse gevangenen werd verweten dat ze te veel kletsten en niet eensgezind zouden zijn. De beide predikanten realiseerden zich in*

hun openhartige terugblik echter dat de honger, de ontberingen en de onmenselijke behandeling hier hun tol eisten, van de Joden – van wie de familie was weggevoerd, die meer klappen en minder voedsel kregen dan anderen en zwaarder werk verrichtten – nog meer dan anderen. De onterechte beschuldigingen aan het adres van de Joden getuigden van kortzichtigheid’.

Overigens wordt in het boek van ds. Lieve en ds. Ter Steege merkwaardigerwijs met geen woord gerept over de lotgevallen van hun collega, ds. Barnouw. Na zijn vrijlating ontsnapte ds. Lieve – door zich klein te houden – ternauwernood aan een zogenaamde ‘Silbertanne’-moord. De bedoeling was geweest om hem op de drempel van de pastorie neer te schieten, maar de predikant wist te ontkomen,

Bibl.: L. schreef samen met ds. K.R. ter Steege *Predikant achter prikkeldraad* (Nijkerk, 1946).

Lit.: Floris Bakels, *Nacht und Nebel*, 69, 75, 80 en 319; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 7, 36, 52, 64, 85, 87; Kees Ribbens, *Zullen wij nog terugkeren...*, 81v.; E. Schreur, *Geschiedenis van de kerken van IJsselham, Paaslo en Oldemarkt*, 22v.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 436, 573, 581, 598v. en 626.

280. Prof.dr. Jan Marinus van der Linde

(Geboren 7.11.1913 te Utrecht, zoon van onderwijzer Harm Jan van der Linde en Vrouwkje Dragt-overleden 6.7.1995 te Zeist; begraven Godsakker van de Evangelische Broedergemeente).

Drie broers van hem werden ook predikant: ds. Herman van der Linde (1902-1978; in de oorlogsjaren hervormd predikant te Aalsmeer, 1931-1948), prof.dr. Simon van der Linde (1905-1995; tijdens de oorlog predikant te Lopik (1931-1944, de facto tot 1946; later hoogleraar aan de RU te Utrecht) en dr. Hendrik van der Linde (1915-2008; later R.K. priester en buitengewoon hoogleraar geschiedenis en problematiek van de oecumenische beweging (1965) aan de KU Nijmegen. H(endrik?) van der Linde schreef met J.T. Wiersma en F.J.C. Bredschneyder het boekje *‘Het raadsel der Joden’*, dat in 1941 verscheen bij Uitgeverij Holland te Amsterdam. Het bevatte een gepopulariseerde versie van een drietal lezingen over het thema *‘Israël’*, oorspronkelijk gehouden voor verschillende theologische disputen in Utrecht. H. van der Linde schreef het deel *‘De toekomst van Israël’*, waaruit René Süß in een artikel van zijn hand een tweetal citaten memoreerde: *‘Daarom moet een christen niet meedoen aan de perverse afkeer die de natuurlijke mens als heiden van een Jood heeft, maar moet zichzelf en zijn afval in de Jood herkennen’* (p. 50), en: *‘Een kerk (-) die om de geest des tijds wille de kerk van Joods-Christelijke elementen zou zuiveren, zou niet alleen ingaan tegen Gods belofte van Romeinen 11, maar zelve ook ophouden Christelijke kerk te zijn’* (p. 77). Süß merkt zelf op: *‘De gevolgen bleven niet uit. De SD neemt in het voorjaar van ’42 één van de studenten een verhoor af (zie H.C. Touw, I, 382). Het zou mij niet verbazen als dat H. van der Linde geweest is. Het spreekt vanzelf dat deze theologische studies korte tijd later verboden werden’.*

Jan Marinus van der Linde was eerst onderwijzer te Genemuiden (1933-1937); vervolgens studeerde hij theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (1938-1942); hervormd predikant te Rhenoy-Gellicum en Acquoy (17.1.1943-5.5.1946); samen met zijn broer Henk maakte hij in 1948 de oprichting van de Wereldraad van Kerken mee te Amsterdam; predikant met bijzondere opdracht, door de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk uitgeleend aan de Evangelische Broedergemeente, en zendeling te Suriname (Paramaribo 1951-1964); algemeen secretaris van het Zeister Zendingsgenootschap en rector van het Theologisch Seminarium (1954-1964); bijzonder hoogleraar aan de RU te Utrecht (geschiedenis van de *Unitas Fratrum* en kerkgeschiedenis van het Caraïbische gebied; 1958-1979), wetenschappelijk medewerker (1964), lector (1966) en hoogleraar (wezen en geschiedenis van het apostolaat; 1969-1980); gehuwd op 5.1.1943 met **Anna Rijkssen** (geboren 14.6.1916 te Utrecht, dochter van Rijk Rijkssen en Anna Geertruida den Breeje-overleden 24.4.2006 te Zeist). Zie ook ds. Jan Wiepkema.

“In de grote pastorie van Rhenoy-Gellicum verleende het echtpaar Van der Linde gastvrijheid aan vluchtelingen, onderduikers, verzetsstrijders en geëvacueerden”. Zie ook ds. Jan Wiepkema.

Lit.: J. van Slageren, lemma *‘Linde, Jan Marinus van der’* in: *Biografisch Lexicon*, deel 5, 344vv.; René Süß, artikel *‘Het zwakke verweer van Koopmans’* in: *Trouw*, d.d. 19.8.1983.

281. Prof.dr. Cord (Coert) Hendrik Lindijer

(Geboren 21.12.1917 te Rotterdam, zoon van slager Cord Heinrich Lindijer [1876-3.1.1930 te Rotterdam], en Teuna Schotte [1874-overleden 6.3.1928 te Rotterdam]-overleden 16.4.2008 te Amersfoort; woonde Parkflat aldaar, Utrechtseweg 301, appartement 11; crematie in stilte); prof.dr. Gerrit Jacob Lindijer (1916-2004), evangelisch-luthers predikant te Harlingen (9.8.1942-1946), Dordrecht en Amsterdam en daarna hoogleraar oecumenica aan de Protestantse Theologische Faculteit van de Vrije Universiteit te Brussel (sinds 1964), was een neef van hem (zie ds. P.M. Mentzel); Coert Hendrik Lindijer werd evangelisch luthers jeugdpredikant te Rotterdam vanwege de Vrijzinnig-Protestantse Jeugdraad, bevestigd in de Remonstrantse kerk aldaar); predikant te Doetinchem (1947), te Rotterdam (1951) en te Utrecht (1962); in 1952 gepromoveerd aan de UvA bij prof.dr. J.M. Sevenster op de dissertatie "*Het begrip 'sarx' (vlees) bij Paulus*"; kerkelijk hoogleraar praktische theologie, Bijbelse theologie en ethiek aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en het Evangelisch-Luthers Seminarie te Amsterdam (1.10.1968-11.8.1984 wegens emeritaat); gehuwd op 17.4.1948 met **Jakoba (Jitske; Ko) Banning** (dochter van vrijzinnig-predikant, hoogleraar en PvdA-politicus prof.dr. Willem Banning [1888-1971] en Henriëtte Johanna Wilhelmina Schoemaker-overleden 16.7.2010 in verpleeghuis te Haarlem, 88 jaar oud; crematie in crematorium te Amersfoort), evangelisch-luthers predikante te Amsterdam (t.b.v. de Rogatekapel; 1971-1975). Zij waren de ouders van Koert Lindijer, journalist en Afrika-correspondent voor NRC-Handelsblad.

"De illegale organisaties in Amsterdam (van Herman [Jan Waage; 1916-1986] en Tine (Catharina Greta) Waage-Kramer; ze werkten samen in het ziekenhuis van Zaandam en hielpen Joodse vluchtelingen vóór en Joodse kinderen tijdens de oorlog. Tine Kramer werd geboren in 1919 te Oterleek, overleefde Kamp Vught (het Bunkerdrama), KZ Ravensbrück, Kdo. Berlin-Köpenick en KZ Oranienburg en hertrouwde na haar scheiding in 1945 met prof.dr. Pieter Elisa Boeke [geboren 1920, zoon van vrijzinnig-hervormd predikant ds. Arent Joan Petrus Boeke en neef van orthodox-hervormd predikant ds. Dionijs Emil Boeke en van Cornelis (Kees) Boeke van 'De Werkplaats' te Bilthoven-overleden 1995] legden in mei 1944 contact met de Rotterdammers Aad Zegers en zijn zuster Mary ten Have-Zegers.

Eén van de vrouwen met wie Mary in een zwemclubje zat had een dienstmeisje nodig. Mary kende wel iemand in Amsterdam, een keurig meisje. Omdat ik (= Bloeme Evers-Emden (1926 Amsterdam-2016 Herzliya, Israël), dochter uit een Joods-socialistisch arbeidersgezin; ze was ontsnapt uit de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam en werd op haar zestiende onderduikadres gepakt; GCH) van Mary niet mocht zeggen dat ik een Joodse onderduikster was, besloten we dat ik verloofd was en een jaartje als dienstmeisje wilde werken om de fijne kneepjes van het huishouden te leren. Mevrouw Lindijer (Lindijers stiefmoeder? GCH) nam mij meteen aan. Zij was weduwe, zij bewoonde het huis met haar zoon, een dominee. Ik kreeg er een eigen kamer. Met mevrouw kon ik goed opschieten, zij nam mij al snel mee uit winkelen. Maar ik vond het heerlijk om even buiten te zijn. Ook Freddy (Evers; GCH) kwam enkele keren naar Rotterdam, zo kon ik mijn verloofde voorstellen. Na twee prettige maanden zei mevrouw op een ochtend: 'Nancy (= valse naam: Nancy Winnifred Altman), wij gaan veertien dagen met vakantie, en in die tijd krijg jij ook vrij'. Ik reageerde opgetogen, maar was in werkelijkheid bang. Waar moest ik naar toe? Zodra mevrouw even het huis uit was belde ik Mary. Ook zij wist geen raad. Zij stelde voor dat ik die twee weken bij haar huis zou doorbrengen, wat niet zonder gevaar was aangezien Mary en Aad veel illegaal werk verrichtten".

Na tien dagen vond er een overval plaats op het huis van Mary en werden Aad, Mary en Bloeme Emden opgepakt en naar het Huis van Bewaring aan het Haagsche Veer overgebracht. Daar bleken nog 27 Joden te zijn, die door Aad en Mary waren verzorgd. Aad (= gemeenteambtenaar en verzetsman Arie Jan Jacob Zegers, geboren 4.6.1908 Rotterdam) werd op 30.8.1944 gefusilleerd te Vught, Mary werd vrijgelaten; Bloeme overleefde Auschwitz en het werkkamp Liebau (Lubawka); ze trouwde in 1950 met Hans Evers, werd psychologe, lerares en schrijfster en moeder van o.a. rabbijn Raphael Evers.

Lit.: Bloeme Evers-Emden, *Als een pluisje in de wind*; Bloeme Everts-Emden, *Ik blijf zitten tot ik geboren ben*; Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen*, 247v.; *Yad Vashem*, 42, 940.

282. Dr. Gottfried Friedrich Daniël Locher

(Geboren 3.1.1906 te Waspik, tweede zoon van prof.dr. Johann Caspar Stephanus Locher [1867 Uitikon a/Albis, Zwitserland, zoon van Theodor Jacob Locher en Maria de Clerq-1940 Leiden, begraven 'Rhijnhof' aldaar] en Marie Laura Johner [1870-1957]-overleden 26.11.1990 te Leiden).

Twee ooms van hem waren ook hervormd predikant: ds. Gottfried Willem Locher (1871-1930), gehuwd met Egberdina Margaretha Oberman (dochter van Foppe Oberman en Wija Alieda Harders en zuster van dr. Gerrit Willem Oberman, zie daar) en ds. Gerrit Hendrik Locher (1873-1927). Wija Alida Locher (1906 in Zwitserland, dochter van ds. Gottfried Willem Locher en Egberdina Margaretha Oberman-1998 Enschede) trouwde in 1933 met de latere hoogleraar Albert Jan Rasker (1906 Zwolle-1990 Enschede). Ds. G.J. de Geus (zie daar) werd in 1935 hulppredikant te Nieuw-Buinen, ter assistentie van de pastor loci, ds. A.J. Rasker. In 1939 vertrok het echtpaar naar Batavia (NOI), waar Rasker rector werd van de Hogere Theologische School. Ze overleefden er de Japanse internering en keerden in 1949 via Australië met hun gezin terug naar Nederland. In 1954 werd Rasker vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk benoemd tot hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden met als leeropdracht: de geschiedenis van de Nederlandse Hervormde Kerk, de praktische theologie en de bijbelse theologie (later werden de laatste twee vakken gewijzigd in: theologie van het apostolaat en christelijke ethiek). In 1974 ging hij met emeritaat. De oudste broer van ds. G.F.D. Locher, prof.dr. Theodor (Theo) Jakob Gottlieb Locher (1900-1970) was hoogleraar algemene geschiedenis aan de RU Leiden (1946-1970; hij was de opvolger van prof.dr. Johan Huizinga). Zijn zuster Dina (Dien) Wilhelmina Locher (1901-1989) was gehuwd met de hervormde predikant ds. Johannes Rudolf Wolfensberger (1898 Noordeloos-1985 Amsterdam), eerste praeses van de Generale Synode der Nederlands Hervormde Kerk in nieuwe samenstelling (1951-1953). Een jongere broer van Th.J.G. Locher, prof.dr. Gottfried Wilhelm Locher (1908-1997), was etnoloog, hoogleraar culturele antropoloog aan de RU Leiden en directeur van het Volkenkundig Museum te Leiden (1954-1973). Diens zoon dr. Johannes Lodewijk Locher (geboren 1938) was directeur van het Gemeentemuseum in Den Haag. De jongste broer van Th.J.G. Locher, dr. Gerrit Paul Hendrik Locher (1910-1970), was lid en voorzitter van de NCSV en hervormd zendingspredikant in NOI op Timor en Celebes en te Batavia en Makassar, verder Indonesië-secretaris (1951-1966) en tenslotte algemeen secretaris van de Hervormde Raad voor de Zending (1966-1970). Hij was gehuwd met Johanna Wilhelmina Elisabeth Oorthuys (1913, dochter van de arts dr. Cornelis Oorthuys [broer van dr. Gerardus Oorthuys; zie daar] en Anna Louise van Hasselt-2002).

Vader J.C.S. Locher was al vanaf 1930 zeer geïnteresseerd in de Duitse kerkstrijd en het nationaalsocialisme en publiceerde daar ook over o.a. in het artikel *'Deutschkirche: Deutsche christenen en Karl Barth* (1934) en zijn zoon schreef er in 1981 een artikel over, getiteld: *'Dr. J.C.S. Locher over Nationalisme en Nationaalsocialisme'*. G.F.D. Locher was theologisch student aan de Rijksuniversiteit Leiden (1924-1931), lid van het Theologicum Theologicum c.s. *'Quisque Suis Viribus'* (1925-1932) en hervormd hulppredikant te Rotterdam-Vreewijk (juli 1931-1934), predikant te Nijega (Fr.; 3.6.1934-1937) en Breukelen (21.12.1937-1945) en te Eindhoven (30.9.1945, sinds 1960 als ziekenhuispredikant-januari 1971 wegens emeritaat). Hij promoveerde aan de RU Leiden (28.6.1961) op de dissertatie *'Hoop, eeuwigheid en tijd in de prediking van Augustinus'* bij prof.dr. J.H. Bakhuizen van den Bink. Tenslotte verleende hij nog pastorale bijstand aan de bewoners van het verzorgingsstehuis Lorentzhof te Leiden; hij woonde toen weer in het ouderlijk huis aan de Schelpenkade 50 te Leiden. Ds. G.F.D. Locher is in 1935 te Heemstede gehuwd met **Petronella Oberman** (geboren 16.12.1915 te Vlissingen, dochter van ds. Heiko Tiberius Oberman [1883-1924] en Johanna Geertruida Oberman [1889-1978, crematie Rotterdam-Zuid]).

Gerk Oberman (jongere broer van Petronella en geboren 1918 in Heemsede), was een actief verzetsman, werd gearresteerd en op 8.3.1945 gefusilleerd te Leusden (hij ligt begraven in het Nederlandse Erehof, op de Gemeentelijke Begraafplaats 'Rusthof' te Leusden, 12C109).

'Sommige Joodse mensen hebben zich aan deportatie kunnen onttrekken door onder te duiken. Hoewel dat zeer riskant was, hebben ook Breukelaars enkelen van hen voor langere of kortere tijd in huis genomen. Bij Josef Heinrich Jütte (1911-1983) op Straatweg 103, onderwijzer aan de R.K. Lagere School te Breukelen) verbleef anderhalf jaar lang een Joodse onderduiker met de schuilnaam Verhoef. Men was zich

er zó van bewust dat het gebruiken van zijn ware naam gevaarlijk kon zijn, dat niemand zich die achteraf in herinnering kon halen. Verhoef ging gewoon over straat en werkte in Maarssen bij jamfabriek Zwaardemaker & Co. Hij had liturgische kleding uit de synagoge meegebracht, die op de zolder van de R.K. pastorie werd verstopt.

Mevrouw M.A. Jütte-Van Schaik (geboren 1912) vertelde: “Op een dag in de vakantie was hij bij ons in het zomerhuisje aan de trekaten geweest. Toen hij en mijn man teruggingen en met de roeiboot bij Wiegmans kwamen, werden ze gewaarschuwd voor een razzia aan de Scheendijk. Mijn man is verder gegaan, maar meneer Verhoef kwam in de roeiboot terug en is doorgevaren om via Hilversum weer naar Breukelen te gaan. Toen de Duitsers langs ons huisje voeren en riepen: Hebt u mensen in huis?, kon ik rustig ‘Nee’ zeggen. Ze zijn verder gevaren zonder te onderzoeken of ik de waarheid had gesproken. Dat kwam misschien ook doordat ik Duits sprak, want dat had wel zijn voordelen. We hebben Verhoef niet kunnen houden, want hij kwam te veel op straat en ging zelfs kijken toen er brand bij Roeleveld was. Ik durfde hem niet langer in huis te hebben omdat hij te onvoorzichtig was. Hij is toen op de Emmaweg in Maarssen ondergebracht en is daar verraden en gearresteerd. Hij heeft de concentratiekampen niet overleefd. Zijn zwager heeft later de liturgische kleding opgehaald.

Er waren in Breukelen meer Joodse onderduikers, onder andere bij Frans en Jo Jansen op de Straatweg, zoon en dochter van het hoofd van de R.K.- school. Die kwamen alleen 's avonds als het donker was buiten, zodat zelfs gymnastiekleraar H. van der Linde, die vlak bij hen woonde en er voor de ondergrondse vlees bezorgde, nooit iets gemerkt heeft. Bij het hoofd van de Gereformeerde school J.P. Oranje, die op Straatweg 115 woonde, verbleef de Joodse onderduikster Rosa Marie (Ro) Mauw (12.2.1920 Amsterdam, dochter van grossier Abraham Mauw en Rebecca de la Bella, beide omgebracht op 21.5.1943 te Sobibor-4.8.2001 Boskoop), die na de oorlog met Jan Spee is getrouwd.

Het oudste dochtertje van de familie Jütte speelde vaak in de Hervormde pastorie met de kinderen van **dominee G.F.D. Locher**. Dat waren er heel wat en aan hun uiterlijk was te zien, dat er Joodse kindertjes bij waren. Degenen die ouder waren dan zes jaar waren, gingen gewoon aan de overzijde van de weg naar de school van meester Herfkens. Het dorp moet ervan op de hoogte zijn geweest, maar de dominee is nooit verraden (J.Rutges schrijft in 1988 in een artikel ‘dat ds. Logger (!) 27 onderduikers in de pastorie had, waaronder vijf Joodse kinderen’). .....

‘Mevrouw E.S. (Lies) van Doorn-Messcher (dochter van een gemengd-gehuwde Joodse groothandelaar in vlees) liet ons ook weten, dat haar vader niet de hele oorlog in Breukelen is gebleven, maar dat hij zich moest melden in een werkkamp in Havelte. Toen de sfeer daar steeds dreigender werd, is hij met drie lotgenoten gevlucht en ondergedoken bij een dapper boerengezin op de Veluwe, waar hij gebleven is tot de bevrijding. “Mijn moeder heeft het in die tijd zwaar gehad met haar gezin. Veel hulp kreeg zij niet. Ieder had het moeilijk. Veel steun kreeg ze van **ds. Locher en zijn vrouw**. Mijn broer mocht daar regelmatig komen eten. Bij de familie Pieneman die toen in de Brugstraat woonde had ik mijn eetadres. Heel lieve mensen. Via de ondergrondse kreeg mijn moeder bericht dat en waar mijn vader ondergedoken was. Groot was de vreugde toen hij thuis kwam”.

Lit.: *Biografisch Lexicon* I, 133; 5, 347; Henk J. van Es, artikel ‘Breukelen in oorlogstijd’ in: *Tijdschrift Historische Kring Breukelen* (Jaargang 10 [1995], nr.2), p. 74; Henk J. van Es en Arie A. Manten, *Correcties en aanvullingen op Themanummer Tweede Wereldoorlog* (Jaargang 10. Nr.) in: *Tijdschrift Historische Kring Breukelen*, jaargang 10 (1995), nr. 4, p. 231v. ; J. Rutges, artikel ‘Historie? Dat is gisteren – Wereldoorlog II in Breukelen’ in: *Tijdschrift Historische Kring Breukelen*, Jaargang 3 (1988), 55-59.

283. Cornelis (Cees) Marie van de Loo

Ridder Oranje-Nassau (geboren 25.8.1904 te 's Gravenhage, zoon van Pieter van de Loo en Sybrigje van der Hoek-overleden 1.8.1981 Sliedrecht, ‘Drechtstreek’, Lijsterweg 1001; begraven Algemene Begraafplaats Sliedrecht, Thorbeckelaan). Studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; gereformeerd predikant te Appelscha (29.3.1931-27.5.1934), Rijnsburg (5.6.1934, bevestigd door zijn schoonvader ds. J. Jansen-9.6.1946), Dordrecht (23.6.1946-17.4.1960), Soest (1.5.1960-6.11.1966) en Sliedrecht (26.11.1966-1.11.1971 wegens emeritaat); hulpprediker te Papendrecht (oktober 1971-juni 1

1972) en Ottoland (augustus 1973-7.5.1976); pastorale arbeid in Huize Parkzicht te Sliedrecht; gehuwd op 25.3.1931 te Wierden met **Berendina Johanna Jansen** (geboren 9.2.1907 Burum, Kollumerland, dochter van ds. Johannes Jansen [1873-1956], gereformeerd predikant en kerkrecht deskundige, en Geertina Willemina Waringa-overleden 19.3.1999 te Sliedrecht? Begraven Algemene Begraafplaats Sliedrecht).

Haar zuster, Annechiena Jansen, was gehuwd met ds. Gerrit Morsink (zie daar). Ds. Van de Loo werd op 2.9.1941 gearresteerd na een uit de hand gelopen viering van 'Koninginnedag' op 31.8.1941. De Rijnsburgers hadden n.l. de Wilhelminaboorn in het centrum van het dorp prachtig versierd en aan de stam van de boom een portret van H.M. koningin Wilhelmina opgehangen, vergezeld van de tekst: '*Oranje boven*' blijft de kreet! In nood en dood, in lief en leed'. Uiteraard kon de bezettende overheid zoiets niet over zijn kant laten gaan: een dag later werden al dertig Rijnsburgers opgepakt en via de strafgevangenis van Scheveningen eerst naar kamp Schoorl en vervolgens naar het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort overgebracht. Na acht uur 's avonds was er *Sperrzeit* voor alle Rijnsburgers. En mannen, die na die tijd nog niet in huis waren, werden naar een schoolplein gebracht waar ze eindeloos in de houding moesten staan, of over de tegels kruipen of juist zo hard rennen tot ze er bij neer vielen. Toen burgemeester mr. Pieter Nicolaas Höweler (1891-1977; begraven 'Heiderust', De Steeg) – die al ijlings het koninginportret had laten weghalen – daartegen protesteerde, werd ook hij gevangen genomen, samen met de gemeentesecretaris Jacobus Johannes van Dijk (1903-1960; begraven Hervormde Begraafplaats, Rijnsburg) en ds. Van de Loo. Eerst hadden ze de hervormde predikant en latere hoogleraar dr. Gerrit Cornelis van Niftrik (1904-1972) opgepakt, maar die lieten ze – op voorspraak van de hervormde (en '*deutschfreundliche*'?) huisarts dr. Frans Leerink (1911-1983) – weer gaan. Tot 1 november bleven de mannen in Kamp Amersfoort (ds. Van de Loo was de eerste predikant die in het kamp werd vastgezet; ds. Delleman noemde het een '*ware attractie*'). Mevr. Van de Loo schakelde de gereformeerde '*Deputaten voor de Correspondentie met de Hoge Overheid*' in om haar man vrij te krijgen: Bij prof.dr. Herman Huber Kuyper (1864-1945) kreeg ze nul op rekest en mevr. Golida Wilhelmina Donner-Van den Burg (1890-1965; mr.dr. Jan Donner (1891-1981) was zelf niet thuis) 'was erg angstig'. Ook een bezoek aan de *Sicherheitspolizei* op het Plein in Den Haag leverde niets op. Toch werden de mannen spoedig weer vrijgelaten en keerden kaalgeschoren en sterk vermagerd weer naar huis terug. Lotgenoot Cornelis van Delft Cz. vertelt over zijn verblijf in Kamp Amersfoort: "*Tijdens ons verblijf in Amersfoort is Ds. v.d. Loo ons tot grote steun geweest. In een 'uithoek' van het kamp werd elke zondagmorgen een korte kerkdienst gehouden. Dan ging Ds. v.d. Loo voor en hield na gebed en Bijbellesing een korte overdenking. Ik heb dat steeds als iets geweldigs ervaren. In zulke momenten ontstaat er een eenheid, een verbondenheid. Je beseft dat je in zulke omstandigheden elkaar nodig hebt. Toen die zaterdagavond 1 november 1941! We kregen op de appelplaats te horen: 'Alle Rijnsburgers uitreden!' Het bevel werd weldra gevolgd door het blijde bericht: 'Jullie mogen naar huis! Wel, dat behoefde men ons geen tweemaal te zeggen. We gingen lopend naar het station Amersfoort en reisden vervolgens per trein naar huis'*".

Ds. Van de Loo was al vanaf 1934 gereformeerd predikant in Rijnsburg. Nadat zijn collega ds. Everhardus Hendrik Broekstra (1874-1955) in 1938 met emeritaat was gegaan, werd deze een jaar later opgevolgd door ds. Henk Post (zie daar). Gedurende de oorlog raakte ds. Post via het verzetswerk van zijn beide broers Marinus Post (1902-1944) Ien Johannes Post (1906-1944) samen met de lokale verzetsgroep, waartoe o.a. ook Edzard Eberhard van der Laan (1910-1983), huisarts te Rijnsburg, behoorde, betrokken bij het onderbrengen en verzorgen van o.m. Joodse onderduikers. Het is niet bekend of ook ds. Van de Loo daar ook zelf een rol in speelde, maar hij zal er – via zijn collega – zeker van op de hoogte zijn geweest en het werk waar en wanneer mogelijk of gewenst hebben ondersteund.

Na de schietpartij in de Dubbele Buurt (waarbij een beruchte Jodenjager omkwam), verbleef ds. Van de Loo met zijn gezin korte tijd bij zijn zwager ds. G. Morsink (zie daar) in Andijk. Tot zijn kerkenraad daar op bezoek kwam met het dringende verzoek om weer terug te keren: 'iemand moet toch onze doden begraven?' Dat deed hij, al sloep hij niet meer in de pastorie aan de Voorhousterweg, maar bij een plaatselijke bakker.

Wel zeker was ds. Post toen ook met zijn gezin ondergedoken, en later – m.n. in de periode die volgde op de mislukte overval op het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam (15.7.1944) – zelfs voor de rest van de oorlog. Johannes Post werd bij die overval gearresteerd en een dag later met vele anderen gefusilleerd in de duinen bij Overveen. Zoals gezegd bleef ds. Post tot aan de bevrijding ondergedoken, o.a. in zijn vorige gemeente Sint Jansklooster in de kop van Overijssel. Ds. Van de Loo nam in die tijd zijn werk in de gemeente grotendeels over. Als stille werker op de achtergrond – die zodoende ook veel verzetswerk faciliteerde en daardoor ook Joodse levens heeft gered – verdient ds. Van de Loo zijn plaats in deze lijst. *“In een ver verleden – om precies te zijn op zondag 10.11.1974 – mocht ik ds. Van de Loo zelf een keer ontmoeten. Wij gingen die zondag voor in de beide diensten in de gereformeerde kerken van Tholen en Poortvliet (op het eiland Tholen), hij als emeritus, ik als jonge kandidaat. ’s Morgens ging hij voor in Tholen en ik in Poortvliet en op eind van de middag wisselden we. Omdat we beide niet over een auto beschikten werden we gehaald en gebracht en zo kwamen we korte tijd naast elkaar te zitten, Hij vond het geestig dat ik een Rijnsburger was (‘Zo, dus jij bent de oudste van Gerard en Niesje?’) en vervolgens ging het over de oorlog (k vroeg hem er naar). De ervaring in Kamp Amersfoort had een diepe, onuitwisbare indruk gemaakt. Om die reden was hij niet dadelijk geporteerd voor actief verzetswerk en vond hij het prima dat zijn oudere collega dat op zich nam. Maar niemand had door hoeveel extra kerkelijk werk daardoor op het bordje van zijn collega kwam. Bovendien ging ook eind 1944 ook een flink aantal Rijnsburgers mee met de Vrijmaking, dat had hij – na eindeloze maar vruchteloze gesprekken – niet kunnen voorkomen. Het had hem allemaal enorm uitgeput. Een goed jaar na de bevrijding was het genoeg en vertrok hij naar Dordrecht, blij met een nieuwe uitdaging, maar toch ook een beetje bitter: Henk Post was de gevierde man, de verzetsheld, over wie al snel de wildste verhalen de ronde deden (‘Hij preekte met een pistool op zak!’) en is tot zijn emeritaat in Rijnsburg gebleven. Ik was maar een gewone dominee, voorganger en voorbijganger”* (G.C.Hovingh).

Bron: Verslag van toevallige ontmoeting met ds. Van de Loo (d.d. 10.11.1974); telefonisch interview mevr. B.J. van der Loo-Jansen (d.d. 18.12.1995).

Lit.: *‘Dankbaar gedenken, vertrouwend vooruitzien’ (150 Jaar Gereformeerde Kerk te Rijnsburg)*, 19v., 26, 76, 79v, 178; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 225; J.B. Glasbergen/ S.C.H. Leenheer, *Duizend Jaar Rijnsburg*, 140; George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 186; J.P. van der Laan-Boelens, *In antwoord op je vragen*, 31 (daar zonder verdere andere aanduiding ‘de jongste dominee’ genoemd); Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 28v.; L.J. de Rover, *Gedenkboek*, 3, foto’s t.o. 68 en 90; 91; S.R. Smilde, *In memoriam Ds. C.M. van de Loo* in: *Jaarboek 1982 der GKN*, 529v..

284. Eibertus Nicolaas (Flip) van Loo

(Geboren 11.3.1904 te Winsum, zoon van ds. Jan van Loo [1875-1944; begraven te Bussum] en Neeltje Bouthoorn-overleden 12.1.1997 te Sneek; begraven Algemene Begraafplaats te Sneek); studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1923); kandidaat (25.5.1928); lid NDDD (dispuut Cicero); gereformeerd predikant van Wons-Exmorra-Allingawier (17.3.1929-13.1.1946) en van Sneek (16.1.1946-30.6.1969 wegens emeritaat), hulpdiensten in Daarlerveen (Witte Kerkje; 6.7.1969-24.6.1973); gehuwd op 12.3.1929 te Kollum met **Kunje Barkmeijer** (geboren 7.11.1904 te Leek, dochter van houthandelaar Jan Barkmeijer en Trientje Tiemersma-overleden 7.3.1986 te Sneek).

Ds. Van Loo bracht een Joods jongetje – afkomstig van de onderwijzeres Louise de Hoest in Wons – veilig onder in Makkum. Onderhield hij ook contacten met ds. Willem Mesdag (zie daar), Mia Coelingh (zie daar) en kapelaan Gérard Jansen?

Lit.: J.D.B. van der Meulen, *In memoriam Ds. E.N. van Loo* in: *Jaarboek 1998 GKN*, 555v.

285. Jacob Los

(Geboren 11.7.1899 De Lier, zoon van dr. Sietse Oene Los [1871, zoon van ds. Oene Los-1944 overleden aan de gevolgen van de verwondingen die hij opliep toen een bom het huis trof van één van zijn kinderen in Den Haag, bij wie hij inwoonde], gereformeerd predikant in Nederland en Zuid-Afrika en hoogleraar kerkgeschiedenis en praktische theologie aan de Theologische School te Potchefstroom, Zuid-Afrika, en Zwaantje Antonia van Beest van Andel, dochter van ds. Jacob Beest van Andel

[1845-1877]-overleden 21.12.1985 Velp; begraven Gereformeerde Begraafplaats Siddeburen; opschrift: “*God doet mij rusten tot de morgen en wonen in een veilig Huis*”); gereformeerd predikant te Oudega (Wymbritse-radeel; 14.12.1924-27.1.1929), Siddeburen (3.2.1929, bevestigd door zijn vader dr. S.O. Los-2.5.1946 wegens emeritaat), gaf leiding aan de evangelisatie te Tjuchem (gebouw 'Berea'; 1935-1942); legerpredikant in lang verband in Indonesië en later te Voorburg (mei 1946-oktober 1951), predikant te Meerkerk (7.10.1951-15.12.1964 wegens emeritaat). Vestigde zich aanvankelijk te Groesbeek (1964), later te Velp (1979). Gehuwd op 10.12.1924 met **Yvonna Joanna Berlijn** (geboren 2.3.1903, dochter Louis Henri Berlijn en Clotildis Joanna Elisabeth Roosen-overleden 1.8.2000 Velp; begraven Gereformeerde Begraafplaats Siddeburen; opschrift: “*Mijn tijden zijn in uw hand*”). *Julius Levie* (1869 Hoogezand, zoon van Jacob Levie en Kaatje de Beer-17.9.1943 Auschwitz; woonachtig te Siddeburen, Gemeente Slochteren; gehuwd met Flaartje/Floortje/Flora Campion [1894 Beerta-1938 Siddeburen; begraven Joodse begraafplaats Kolham] *daarentegen kreeg* (eind november 1942) *toestemming om voorlopig bij zijn zoon Simon Levie; 1905 Siddeburen-1975 Slochteren) te blijven. Deze was gemengd gehuwd en bij hem thuis werd Julius, een rheumapatiënt, verpleegd. Tijdens zijn arrestatie was Julius Levie bewusteloos geraakt. Dat overtuigde de Sicherheitspolizei blijkbaar van het feit dat de man niet vervoerd kon worden. Later werd hij tot ontsteltenis van zijn zoon en schoondochter (Anna Kuil; 1919 Vriescheloo, Bellingwedde-1997 Slochteren) *alsnog gearresteerd door twee Nederlandse politieagenten. Eén van hen, K. Munting, vond het verschrikkelijk. Hij zei Simon, Julius Levies zoon, dat hij zou waarschuwen als voor hem ook een arrestatiebevel zou komen, zodat hij kon onderduiken. Simon Levie dook inderdaad onder toen hij gelast werd naar kamp Havelte te gaan. Zijn gezin werd in die tijd onderhouden door een onbekende die enveloppen met geld in de brievenbus stopte. De familie Levie denkt dat de gereformeerde predikant ds. Los dit deed.* In Siddeburen werd een straat genoemd naar Julius Levie.*

Lit.: E.P. Boon & J.J.M. Lettinck, *De Joodse Gemeenschappen in Hoogezand-Sappemeer, Slochteren, Noord- en Zuidbroek en omliggende dorpen 1724-1959*, 159.; R.A. Flinterman, lemma ‘*Los, Sietse Oene*’ in het *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, II, 310v.; M. Los, ‘*In memoriam Ds. J. Los*’ in: *Jaarboekje 1996 der GKN*, 535v.; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 172, 188v.

286. Paulus (Paul) Johan Lugt

(Geboren 13.9.1916, te Rotterdam zoon van luitenant-ter-zee Joannes Lugt en Johanna Elisabeth van der Mandere, kleinzoon van ds. Pieter Evert Lugt [1841-1908] en van prof.dr. Johannes Tideman [1807-1891], remonstrants predikant en hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium te Amsterdam, die gehuwd was met Johanna Petronella van Hall [1806-1848], een half-zuster van de staatsman Floris Adriaan van Hall [1791-1866]-overleden 14.4.1982 te 's Gravenhage; crematie Driehuis, Velsen).

Proponent 1941; doopsgezind predikant te Hippolytushoef (Wieringen; 1941-1945) en te Londen (UK; daar was hij in 1946 secretaris van ds. Jan van Dorp [1879-1949], Nederlands predikant te Londen, die in 1940 aldaar prinses Irene heeft gedoopt); van 1946-1981 was hij werkzaam in breed maatschappelijk verband; van eind 1946-1968 was hij in dienst bij Shell: van 1946-1954 namens Shell gestationeerd op Curacao met als opdracht verbetering van de menselijke verhoudingen in de scheepvaart en de fabriekssector van de onderneming; van 1954-1957 verbleef hij in Den Haag op de afdeling training en opleiding; van 1957-1960 in Balikpapan (Borneo, Indonesië) de facto voorganger in een oecumenische opstelling; van 1960-1968 weer terug in Den Haag bij training en opleiding; van 1969-1973 houdt hij zich bezig met de problemen (maatschappelijk en innerlijk) van afgestudeerden en tenslotte van 1973-1981 werkt hij als beoordelingsadviseur bij het directoraat van de Departement van Onderwijs; daarna is hij nog voorzitter van de doopsgezinde kerkenraad te Den Haag en nam hij het initiatief tot het zogenaamde Randstadberaad van de kerken in de regio.

Hij was gehuwd met **Carla Marianne Goudekete** (geboren 3.11.1917 te Bussum, in het ‘ijskoude’ Majella Ziekenhuis, dochter van de Joodse vakbondsman (namens Algemeene Nederlandsche Bond van Handels- en Kantoorbedienden) en SDAP 'er Samuel (Jan) Goudekete (1886-1979) en van schrijfster Marianne Philips – overleden 1993>). Marianne (18.3.1886 Amsterdam-13.5.1951 Naarden; gecremeerd Driehuis;

as verstrooid over de Noordzee) was theosofe en lid van de Vrij Katholieke Kerk. Ze overleefde de oorlog samen met haar man en hun met beide andere kinderen. Na de dood van zijn vrouw stelde Sam Goudekete de ‘Marianne Philips’-prijs in voor oudere, tot dan toe onbekende auteurs; een andere dochter van het echtpaar, Hester Goudekete (1913-1958), was gehuwd met de advocaat en hoogleraar August David Belinfante (1911-2000); zij waren de ouders van de historica en PvdA-politica Judith Belinfante (geboren 1943); haar broer Joost Belinfante (geboren 1946) is één van de leiders van de folk band *CCC inc.*

De Joodse psychiater Hans Keilson (1909-2011) was in de oorlog hecht bevriend met het echtpaar Goudekete (zie ds. J.C.A. Fetter)

“Ook mevrouw Lugt ontsnapte aan deportatie, maar ze had in 1942 wel moeilijkheden met een plaatselijke NSB-leider, die probeerde haar zondagsschoolwerk te stoppen”. Ds. Lugt voerde op 6.5.1945 namens de plaatselijke commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten succesvolle onderhandelingen met de Duitse commandant van Den Oever over capitulatie, die tot dan toe elke vorm van onderhandeling met de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten had geweigerd.

Archief: App. Laureense.

Lit.: ADW XXXVII, nr. 17 (1.5.1982); M. Breedts Bruyn, *Tijdloze ogenblikken – een biografie van Marianne Philips*; *Doopsgezind Jaarboekje* 76 (1982), 177 en 77 (1983), 9vv.; Alle G. Hoekema & Pieter Post, *Frits Kuiper (1898-1974), Doopsgezind theoloog*, 204vv.; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 184; Hans Keilson, *Daar staat mijn huis*, 90, 100; *Menmonite Encyclopedie III*, 413; Robert Verheyen, *Marianne Philips (1886-1951), Leven en werk.*

287. Gerhardus (Gerrit) Lugtigheid

(Geboren 20.1.1901 te Geesteren, zoon van ds. Johannes Lugtigheid [1870-1943] en Johanna Adriana Velthuis Kroeze-overleden 20.7.1973 te Zeist; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats),

Ds. Lugtigheid oelde zich nauw betrokken bij de ‘Oxford’-beweging van Frank Buchman (1878-1961; later ‘Beweging van Geestelijke en Morele Herbewapening’) en de Woutschoten-conferenties (raakte daar bevriend met o.m. Gerrit Brillenburg Wurth (zie daar); gereformeerd predikant te Schoonoord (13.5.1928), te Leens (3.8.1930), te Amstelveen (3.6.1934), te Zeist (8.9.1938; had in die tijd veel contact met dr. H. Berkhof (zie daar), die er ‘Kerk en Wereld’ voorbereidde), te Zwolle (7.10.1945) en te Maarn (9.9.1956-1.11.1966 wegens emeritaat); gehuwd op 12.5.1926 te Oldebroek met **Derkjen (Dets) Offers** (geboren 13.8.1902 te Sassenheim, dochter van Hendrik Jacobus Offers, hoofd van de School met de Bijbel, en Alberta Christina Bloemink-overleden 14.8.1987 te Zeist).

Haar broer ds. Jan Offers (1900-1969) was tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Berlikum (1927-1946).

Op 26.11.1942 was ds. Lugtigheid aanwezig bij de oprichtingsvergadering van de LO-Zeist: *De volgende dag vond ik het kantoor achter de meubelzaak van Cary Stomp in Zeist de oprichting van de Zeister afdeling plaats. Aanwezig waren Cary Stomp en zijn vader, Frits de Zwerver (= ds. Fredrik Slomp, zie daar), D. Catsburg, de student Piet Coumou, die een achterneef was van Kees Ninaber van Eijben (eigenaar van een meubelzaak aan de Traay in Driebergen en – net als Cary Stomp – lid van de Christelijke Bond van Patroons in het Meubileringsbedrijf), Hes Kamminga (runde een electriciteitswarenwinkel aan de Slot en was net als Stomp betrokken bij het verzet van de OD en de Luchtbeschermingsdienst), Toon van de Kamp, de makeelaar Lettinga, de gereformeerde predikant Lugtigheid en Arie Vaandrager. Uit Veenendaal waren de sigarenfabrikant Ad van Schuppen (= Arie Johan van Schuppen [1908-1961], broer van Jan Marius van Schuppen, zie ds.prof.dr. G. Brillenburg Wurth) en de fabrikant van de Scheepjeswol Van Leeuwen naar deze vergadering gekomen. (...) De Zeister dominee Lugtigheid die op de oprichtingsvergadering in Zeist was geweest, schreef een aanbevelingsbrief gericht aan zijn collega-predikanten, zodat men ook via dat kanaal een ingang had om een plaatselijke afdeling op te richten.*

Op 3.2.2008 ontving het echtpaar postuum de *Yad Vashem* onderscheiding omdat het onderdak had geboden aan een Joodse vrouw (‘tante Aaf’) en in juli 1943 aan een Joods jongetje, Aharon Salomo Simon (Arie) Spiero (geboren 18.8.1940 te Tilburg). Beide onderduikers overleefden de oorlog. Bij een Duitse inval verstopte mevr. Lugtigheid, die ziek te bed lag, de kleine Arie onder de dekens en ‘tante Aaf’ wist zich op het toilet te verbergen. Maar omdat er geallieerde pamfletten werden

ontdekt moest de familie Lugtigheid (ouders en acht kinderen) het huis verlaten. Arie werd meegesmokkeld onder een stapel kleren op een kar.

Lit.: Loek Caspers, *Vechten voor vrijheid, Oorlog en Verzet op de Utrechtse Heuvelrug*, 61; J.C. Hagen, *In memoriam Ds. G. Lugtigheid in: Jaarboek 1974 der GKN*, 532v.;

288. Berend Adriaan van Lummel

(verzetsnamen: 'Jan', 'Ds. Jan', *Jan uit Sprang*'; of 'Jan van Brabant'; geboren 2.10.1904 te Delft, jongste zoon van onderwijzer en predikant ds. Christiaan Willem Johan van Lummel [1856-1940] en Cornelia Nijman-overleden 11.6.1965 te Zwijndrecht); gereformeerd hulppredikant te Zwijndrecht (28.4.1934-16.8.1936); kandidaat te Willemstad (1937); studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (7.10.1926); jaargenoot van ds. N.J.A. van Exel (zie daar), ds. H.J. Heersink (zie daar) en ds. H. Post (zie daar); kandidaat (2.2.1934); lid NDDD; gereformeerd predikant te Sprang (14/17.10.1937-1.5.1946); na de oorlog was hij reserve-legerpredikant in Nederlands Indië (1946-1948; woonde daarna in Katwijk aan de Rijn) en predikant te 's Gravendeel (16.1.1949-3.5.1951); in 1951 werd hij op zijn verzoek ontheven uit het ambt; gehuwd 1) op 12.10.1937 te Katwijk met **Adriana Maria van der Perk** (geboren 6.6.1909 te Katwijk, dochter van bloemkweker Jan van der Perk en Alida de Wit-overleden 24.12.1992 Katwijk; begraven Begraafplaats 'Duinrust' aldaar; gescheiden 20.1.1953; zij hertrouwde op 19.9.1959 te Waddinxveen met Jan Snoeij (geboren 16.3.1903 te Abbenbroek, Nissewaard, zoon van Kornelis Snoeij en Jacoba Willemina Beijer-overleden 14.3.1985 te 's Gravenhage; begraven 'Duinrust', Katwijk aan Zee), die eerder gehuwd was – op 28.3.1929 te Rotterdam – met Johanna Hendrika Kardol (geboren 30.9.1903 te Rotterdam, dochter van Steven Hendrik Kardol en Willemina de Gast-overleden 31.3.1945 te Huizen); Van Lummel hertrouwde met 2) **Cornelia Jacoba Bakker** (21.9.1915-8.12.2008 Zwijndrecht; begraven te Zwijndrecht, Algemene Begraafplaats, Jeroen Boschlaan), onderwijzeres 2^e klas Da Costa-school te Zwijndrecht; eerder gehuwd met J.H.M.Eckhardt.

Ds. Van Lummel was actief in plaatselijk en bovenplaatselijk onderduikerswerk en enige tijd voorzitter van de LO (Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers)-Top als opvolger van ds. Frits Slomp (zie daar). Tot 19.1.1943 werden daar wekelijks schuiladressen uitgewisseld en overig werk besproken. Later gebeurde dat binnen de Top-LO, waarin ook een vertegenwoordiger van de LKP vertegenwoordigd was. In november 1943 probeerde Van Lummel namens de LO/LKP met de leiders van de belangrijkste verzetsgroepen in Groningen (die toen al samenwerkten in de Provinciale Commissie) tot een vorm van samenwerking te komen, maar dat mislukte. In het voorjaar van 1944 slaagde Johannes Post er wel in.

Ook ds. Van Lummels oudere broer, winkelier/ elektricien Herman Hendrik Jan van Lummel (1888-1979), gehuwd met Petronella Anna van der Perk (1893-1941), en later met haar zuster Maria van der Perk (1889-1984), tantes van Adriana Maria van der Perk, was leider van een verzetsgroep.

Lit.: *Het Grote Gebod* I, 42, 55v. 58. 62v. 76; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 117 en 221; Jan A. Niemeijer en Ad.A.J. Mulder, *Verzet in Groningen*, 30..

289. Mr. Abraham Luteijn

(Geboren 26.8.1891 Nisse, Zuid-Beveland, zoon van landbouwer Pieter Luteijn en Maria Vienne-overleden 3.4.1977 De Bilt; begraven Begraafplaats Brandenburg, De Bilt), kandidaat Yerseke; hervormd predikant te Goudriaan en Ottoland (5.10.1924-5.6.1927), Genemuiden (12.6.1927-5.1.1930), Huizen (12.1.1929-1.5.1932), Onstwedde (8.5.1932-3.8.1947), Loenen aan de Vecht (10.8.1947-27.11.1949) en Giessen-Nieuwkerk (4.12.1949-31.12.1956 wegens emeritaat); daarna predikant-medewerker bij de Hervormde Bond voor Inwendige Zending op Gereformeerde Grondslag (IZB); gehuwd op 9.2.1926 te Utrecht met **Margaretha Wilhelmina Grondijs** (geboren 15.7.1898 te Utrecht, dochter van Johannes Gijsbertus Grondijs en Margaretha Wilhelmina Luca-overleden) .

Ds. Luteijn hield (Joodse?) onderduikers verborgen in de pastorie aan de Kerklaan te Onstwedde.

Lit.: Klaas Meijer, *Gastvrije 'Tikkels' tijdens de 2^e Wereldoorlog* (zie ds. F.J. Scholten).

290. Willem Jacob Manger

(Geboren 12.7.1898 te Amsterdam, zoon van Johannes Bernardus Manger, makelaar in koffie, en Christina Frederika Petronella van Wijk-overleden 30.11.1989 Baarn; begraven Begraafplaats Rustoord, Diemen); studie theologie Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en lid NCSV; evangelisch luthers predikant te Tiel/ Culemborg (5.4.1925-4.6.1939) en leraar Hebreeuws aan het Stedelijk Gymnasium te Tiel; van 1935 tot 15.1.1940 reserve-veldprediker; predikant te Naarden/ Bussum (18.6.1939-1963 wegens emeritaat); secretaris-buitenland van het Nederlands Luthers Genootschap voor In- en Uitwendige Zending en redactielid van 'De Wartburg', het Lutherse weekblad; geestelijk verzorger in Baarn (1963-1968); gehuwd op 25.8.1925 te Zandvoort met **Maria (Miep) Meijer** (geboren 21.4.1907 te Amsterdam, dochter van kantoorbediende Hermanus Meijer en Elisabeth Matthea Otten-10.7.1989).

Tijdens de oorlogsjaren bleek ds. Mangers grote weerstand tegen de bezettende macht en zijn verantwoordelijkheid jegens de Joodse landgenoten. Bedreigde mensen dienden te worden beschermd. Een anonieme brief van februari 1941 waarschuwt ds. Manger "voor zijn preek geen tekst te kiezen die de uitgesproken bedoeling heeft de Joden in het gevele te komen en de bezettende macht te mishagen". Maar ds. Manger had een andere mening: hij kwam voor zijn politieke mening duidelijk uit, bad in de diensten wekelijks voor de koningin, deed veel voor Joodse onderduikers en de Thora, de grote wetsrol uit de Bussumse synagoge, werd al die jaren in de lutherse pastorie veilig bewaard.

Bij de weer-ingebruikname van de synagoge op 11 mei 1945 was ds. Manger eregast. Dat hij in de oorlogsjaren wel degelijk gevaar heeft gelopen blijkt uit een artikel in 'Het Vrije Volk' van 4 juni 1945 waarin wordt geschreven over een bericht aan de Sicherheitspolizei in de Euterpestraat te Amsterdam van 8 februari 1943 dat "voor tijdelijke verdwijning uit de samenleving ook in aanmerking komt: 'de preekrijger Manger' (vermoedelijk uit Bussum), die iedere zondag en verder bij elke gelegenheid de Lutherse volksgenoten ophitst tegen het Grootduitse Rijk". De houding en de strikt zakelijke instelling van de kerkenraad en diens veel te slappe houding tijdens de oorlogsjaren – en ook van de synode in de eerste jaren – hebben ds. Manger ongetwijfeld geprikkeld en hem juist gestimuleerd in zijn zeer principiële houding" (H. Noordhuis).

"Het interieur van de sjoel (van Bussum; GCH) is door de Duitsers geroofd, maar de torahrollen en rituele voorwerpen werden verstoep (o.m. door Ds. Manger van de Lutherse Kerk van Bussum) en zijn de oorlog intact doorgelopen". René Süß droeg zijn boek 'Luther, een sympathieke potentiaat' op aan ds. Manger.

Kerkhistoricus prof.dr. Joop Boendermaker (1925-2018) schreef er in zijn recensie in het kwartaalblad ELK, 13e jaargang, nr. 1 (1 maart 2013) het volgende over: 'En het is tot verbazing en vreugde van allereerst de Naarden-Bussumse lutheranen ook nog opgedragen aan hun vroegere predikant, W.J. Manger! En dat niet voor niets. De lutherse predikanten waren bijna allen 'goed' in de oorlog, één, dominee Borgers uit Apeldoorn (zie daar; GCH), verloor er zelfs het leven bij, maar Manger behoorde tot de meest uitgesproken critici van de nazi's. Bovendien bewaarde hij de Thorarol uit de synagoge – onder zijn bed verstoep, zeiden de Bussummers – en bracht die plechtig terug na de bevrijding. Süß wist dat alles precies. Hij is in Bussum opgegroeid, zijn moeder was luthers, zijn vader Joods'.

*Lit.: Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 20; H. Noordhuis, *Ds. W.J. Manger (1898-1989)* in: *DLK* 8.*

291. Leendert Theodorus Arend van der Marel

(Geboren 31.8.1909 te Amsterdam, zoon van Arend Johannes van der Marel, referendaris Raad van Arbeid te Apeldoorn, en Adriana Borrebach-overleden 1995). Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1929); jaargenoot van dr. O.C. Broek Roelofs (zie daar), ds. R. Douma (zie daar), ds. L.Th.A. v.d. Marel (zie daar), ds. L. Overduin (zie daar) en ds. C.A. de Ridder; kandidaat (20.4.1934); lid NDDD; ging na voltooiing van zijn studie over naar de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband; predikant te Oudemirdum (2.10.1938-1942).

Ds. Van der Marel nam in 1942 een beroep aan naar de Gereformeerde Kerk in Hersteld Verband te Middelburg, maar kreeg van de Duitse autoriteiten geen vestigingsvergunning; daarop nam hij vanaf voorjaar 1943 (toen ds. L. Overduin, predikant gereformeerde kerk in H.V. te Enschede, noodgedwongen moest onderduiken) niet alleen het pastorale werk van Overduin waar, maar wel zeker ook bepaalde taken in de verzorging van Joodse onderduikers in Enschede e.o. Hij betrok daartoe met zijn gezin de pastorie aan de Potgieterstraat aldaar.

In augustus 1945 vertrok het gezin weer en werd Van der Marel algemeen secretaris van de CICSA te Enschede; tenslotte was hij nog hervormd predikant te Wesepe (27.4.1947-januari 1953) en Alkmaar (wijk-West; 25.1.1953-1.9.1974 wegens emeritaat); hij verrichtte tenslotte als emeritus nog hulpdiensten in Moyland-Louisendorf (Gemeente Bedburg-Hau, regio Kleef, Duitsland).

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 28, 94, 155; Ds. G.F.W. Herngreen, *Een Handvol Verkeners*, 42, 162; A.J.J. Stegeman, *De Hervormde Kerk van Wesepe*, 16.

292. Jan Arie van der Meiden

(Geboren 1914 te 's Gravenhage, zoon van ds. Gerard Willem van der Meiden [1884-] en Maria Elizabeth Post [1912-]).

Theologisch kandidaat te Drimmelen (30.10.1938-2.5.1943); hervormd predikant te Noordbroek (1943-1948), te Hoogezand (18.1.1948-5.10.1951), Paramaribo (1951-1955) en Dordrecht (21.10.1956-30.4.1979 wegens emeritaat); daarna vertrokken naar Usselo; gehuwd op 1.7.1940 te Groningen met **Theodora Hermina Coolsma** (geboren 1.1.1918 te Groningen, dochter van ds. Constant Willem Coolsma [zie daar] en Theodora Hermina van Sijn-overleden 2001); zij was NRC-columniste en kinderboeken-schrijfster (pseudoniem: 'Constance Hazelager'). Hun zoon, dr. Gerard Willem (Pim) van der Meiden (1941-2017), was historicus, m.n. over de geschiedenis van Suriname en Rusland, en vertaler uit het Russisch.

In 1943 namen zij een drie maanden oud Joods baby'tje in huis, Tsiwja de Swarte, dochtertje van Benjamin Ruben de Swarte (12.10.1914 Amsterdam-11.6.1943 Sobibor) en Ellen Sanders (7.12.1918 Amsterdam-11.6.1943 Sobibor), die beide de oorlog niet overleefden. Ze werd op 26.5.1943 door Hanni Karen van Blankenstein, een Joodse vriendin van haar moeder, in een weekendtas naar Noordbroek gebracht. Het echtpaar Van der Meiden had echter zelf ook een baby van ongeveer drie maanden oud, Constance van der Meiden, dus het duurde niet lang voor één en ander aan de Duitsers bekend werd. Al spoedig volgde een inval, maar moeder Van der Meiden wist op slinkse manier de kinderen te verwisselen ('Blijf van mijn kind af!'), zodat de heren onverrichterzake afdropen.

Maar Tsiwja kon nu niet langer meer in Noordbroek blijven en werd door een gemeenschappelijke vriend naar ir. Jan Bruins, werkzaam bij de Provinciale Waterstaat van Groningen, en zijn vrouw Jeanne Bruins in Haren gebracht. Jeanne was een volle nicht van Fred van der Spek (1923-2017), medeoprichter en partijleider van de PSP. Zij woonden in een villa aan de Westerse Drift in Haren en hadden al een ouder zontje. Ze noemden het meisje Carla. Toen de familie van 'Carla' haar na de oorlog kwam opeisen, ontstond een voogdijstrijd, waarin ds. Van der Meiden het pleit voerde voor de familie Bruins (Dora van der Meiden getuigde dat zij de biologische moeder beloofd had dat zij voor het meisje zou blijven zorgen, indien de ouders iets zou overkomen). Carla bleef tenslotte bij haar pleegouders in Haren. Vervolgens verhuisde het gezin naar Velp. Jaren later schreef ze een boek over haar leven: *'Eigenlijk heet ik Tsiwja'*. Een korte samenvatting van de inhoud: *'Bij een razzia in juni 1943 worden de Joodse ouders van de drie maanden oude Tsiwja verraden. Na de oorlog heet Tsiwja inmiddels Carla en ontstaat een verwoestende strijd over de adoptie (lees: het fortuin dat ze erfde: haar grootvader was oprichter van de Likeurstokerij en Limonade- en Extractenfabriek in Groningen). Als ze elf is raakt Carla bevriend met haar klasgenootje Ebbe Rost van Tonningen. Dat hij de zoon is van de gevreesde 'zwarte weduwe' zei haar niets, ze wist niet eens dat ze Joods was. Ebbe vertelde er zelf over – in een interview ('De Volkskrant' d.d. 27.9.2012) n.a.v. het boek 'In Niemandland' dat hij schreef over zijn ouders – 'Ze zaten in de vijfde klas van de lagere school. Zij had hem uitverkoren om samen over het schoolplein te lopen, hij bewonderde haar vanwege haar krullekop en omdat ze hard kon lopen. Ook dat telt voor een sportieve jongen. Na een paar dagen was het over, ze moest niks meer van hem hebben. Zij was een Joods meisje. Haar ouders waren omgebracht in de oorlog en haar pleegouders verboden iedere omgang met hem' (Lidy Nicolassen). ... 'Met haar eerste man woont ze drie jaar in de bush van Papoea-Nieuw Guinea. Na zeventien jaar volgt een dramatische scheiding en blijven ze zitten met enorme schulden. Ze voelt zich tot haar achtenveertigste figurant in haar eigen leven. Desondanks maakt Carla opzienbarende carrière (ze wordt hoofd interne communicatie bij het ingenieursbureau Arcadis voor alle Arcadis-bureaus ter wereld) en zit bij ministers en andere wereldleiders aan tafel. Na een leven van ontkenning en 'er niet over willen praten' ontmoet ze in 2015 Hanni Karen van Blankenstein (94) in Israël,*

de jeugdvriendin van haar moeder. Ze krijgt een foto van haar ouders. Dit is het verhaal van een vrouw die keer op keer opnieuw begint en haar tegenlagen weet te overwinnen. Carla is nu zielsgelukkig (ze is getrouwd met de industrieel ontwerper Onno van Dokkum) en is de spil van haar uitgebreide samengestelde gezin'.

Op 17.9.1945 werd in de pastorie door ds. C.W. Coolsma, zijn schoonzoon ds. J.A. van der Meiden en Tom Rot van het Comité van Actie tegen de Doodstraf opgericht, waarvan dr. P.J. Meertens voorzitter en ds. J.A. van der Meiden secretaris werden. Andere leden van het Comité waren o.a. ds. J.J. Buskes, ds. C.W. Coolsma, prof.dr. G.J. Heering, Jef Last, Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk en ds. K. Strijd. In de herfst van 1951 vertrok het gezin Van der Meiden naar Paramaribo, Suriname, waarheen ds. van der Meiden een beroep had aangenomen.

Daar raakten Jan Arie en Door van der Meiden bevriend met de Joodse historicus dr. Jaap Meijer (1912-1993) en zijn echtgenote Liesje Meijer-Voet (1918-1993), en ook zoon Pim van der Meiden (1941-2017) en zoon Ischa (Israël Chaim) Meijer (1943-1995) bouwden een levenslange vriendschap op. De beide vaders maakten samen deel uit van de redactie van het nieuw op te richten tijdschrift *Vox Guyanae*. Maar een conflict met mede-redactielid Lou Lichtveld (= 'Albert Helman'; 1903-1996), componist, kunstredacteur, schrijver en diplomaat, maakte dat Meijer zich terugtrok uit de redactie.

De goede relatie tussen de Van der Meidens en de Meijers leed daar niet onder en dat gold ook voor die tussen Jaap Meijer en ds. Constant Willem Coolsma (zie daar), toen die een half jaar doorbracht bij zijn schoonzoon en dochter in Suriname. Ze liepen – schrijft Gans – de deur bij elkaar plat en het scheelde niet veel – zei Pim van der Meiden – of Meijer had zich door Coolsma tot het christendom laten bekeren! Maar de kans daarop lijkt achteraf bezien toch wel uiterst minimaal. Korte tijd werd de vriendschap verbroken, maar terug in Nederland weer opgepakt.

Lit.: Carla van Dokkum, *Eigenlijk heet ik Tsiwja. Leven met een geleende naam* of: *Op 4 mei bellen mijn kinderen. Altijd.*; Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer – Een joodse geschiedenis*, deel I (1912-1956), 540v., 544, 565, 580, 632, 653, 664, 668v.

293. Klaas Meima

(Geboren 22.4.1908 te Neede, zoon van Garmt Meima en Grietje Reinen van Nes-overleden 8.2.1987).

Zijn broer Pieter Meima (1911-1943) was sergeant bij het KNIL en verdronk op 29.11.1943, toen het Japanse schip 'Suez Maru', waarop hij als krijgsgevangene werd vervoerd, bij het eiland Kangean werd getorpedeerd; zijn zwager Hendri Theodorus Bik (1900-1945), getrouwd met zijn zuster Johanna Meima (1904-1983) kwam op 24.2.1945 om het leven te Semarang, Nederlands-Indië.

Klaas Meima werd gereformeerd predikant te Neede (3.4.1932) en ging in 1945 over naar de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt: predikant te Neede (15.6.1945) en te Enumatil (14.4.1946-2.5.1954). Na 8 jaar teruggekeerd naar de GKN: gereformeerd predikant te Bunschoten-Spakenburg (12.9.1954-1.9.1972 wegens emeritaat; gehuwd op 30.3.1932 met **Elisabeth Hillegina Henrica Maria (Bets) Heida** (geboren 26.1.1906 te Yerseke, Reimelzwaal, dochter van ds. Homme Jeep Heida [1875-1964], predikant te Vlaardingen, en Ingenetta Diderica van den Hoorn-overleden 2.11.1994 te Kampen).

Het echtpaar ontving op 27.9.1983 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het een Joodse vrouw, Sara Ilse Sophia Heijmans-Gumprich (haar man, de leraar Israël Heijmans, geboren 1913, kwam op 7.5.1943 om in Sobibor), onderdak bood en later – tijdelijk – ook aan Jacob Hiegentlich (1927 Amsterdam-2009 Amsterdam) en zijn moeder Paula Hiegentlich-Goedhardt (1889 Krefeld-1970 Amsterdam), weduwe van slager Ruben Hiegentlich (1887 Assen-19.10.1942 Auschwitz). Hun beide andere zoons, Aron en Abraham Hiegentlich, stierven in mei 1943 te Sobibor).

Ds. Meima onderhield ook contacten met ds. Frits Slomp (zie daar) en mevr. Kuipers-Rietberg te Winterswijk en met ds. Leendert Overduin (zie daar) te Enschede. Hij raakte tijdens de Vrijmaking in hevige conflict met zijn collega ds. O.C. Broek Roelofs (zie daar), die hem echter het leven redde door hem – na arrestatie – vrij te pleiten bij de *Sicherheitspolizei* te Arnhem.

Lit.: Herbert Boucher, *Miracle of Survival. A Holocaust Memoir*, 160-171 (info over Israël en Ilse Heijmans-Gumprich); E. Masselink, *In memoriam Ds. K. Meima* in: *Jaarboek 1988 der GKN*, 517v.; *Yad Vashem*, 597v.

294. Dr. Wigger Meindersma Drager Witte Mobilisatiekruis 1914-1918

(Geboren 19.9.1872 te Leeuwarden, zoon van Wicher Meindersma en Tjitske Fen-nema-overleden 10.11.1964 te 's Gravenhage; crematie Crematorium Driehuis-Wes-terveld), studie theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; kandidaat (1895); vrijzin-nig hervormd predikant te Vledder (2.2.1896), te Oldeberkoop (1898), te Waalwijk (1904) en te 's Hertogenbosch (1906-1938 wegens emeritaat). Daarnaast was hij 17 jaar leraar Hebreeuws aan het Stedelijk Gymnasium in 's Hertogenbosch en mede-oprichter en secretaris van de Vereniging van Vrijzinnig-Hervormden. Op 31.5.1899 te Deventer gehuwd met **Jannetjen van Schooten** (geboren 10.5.1871 te Deventer, dochter van Gerrit David van Schooten, commissionair in boter, en Gerritjen Kloos-terboer-overleden 10.8.1942 's Gravenhage, Van Lennepweg 7).

Zij zouden Joodse onderduikers in huis hebben gehad.

Lit.: A. Vroon, lemma 'Meindersma, Wigger' in: *Biografisch lexicon*, V, 364v.

295. Dr. Gerard Melles Witte Mobilisatiekruis 1914-1918

(Geboren 15.1.1900 te Groningen, zoon van meubelmaker Willem Melles en Harmke de Raad-overleden 21.5.1985 te Veenendaal; begraven Nieuwe Begraaf-plaats te Zeist, nr. 1414198).

Ds. Pieter Melles (1897-1970), gehuwd met Maria van Oostveen (1898-1975), was zijn oudere broer, die tijdens de oorlogsjaren in Grijpskerk stond (1931-1950); zijn zus Margrietha Gesina Melles (1895-1931) was gehuwd met ds. Willem Reinders (1895-1945), tijdens de oorlog gereformeerd predikant Sellingen en een vooraanstaand verzetsman; zie daar).

Gerard Melles volgde aanvankelijk de opleiding tot surnummerair bij de belastingen in 's Gravenhage; vervolgens deed hij staatsexamen-Gymnasium en studeerde theologie aan de VU te Amsterdam (17.9.1931) en later aan de Theologische Hogeschool Kampen; gereformeerd predikant te Wartena en Eernewoude (24/31.8.1930-april 1946) en te Voorst (5.5.1946-26.8.1962); daarna geestelijk verzorger van chronische zieken te Apeldoorn e.o. (1962-1.6.1966 wegens emeritaat; hij vestigde zich daarna in Veenendaal en promoveerde in 1973 te Kampen. Gehuwd met **Pieterrella (Nel) van der Ploeg** (geboren 12.3.1903 te Rotterdam, dochter van schoenmaker Mels van der Ploeg en Jannetje Korstanje-overleden 21.1.1985).

Ds. Melles zat van 7.7.-12.11.1943 gevangen in Huis van Bewaring te Leeuwarden en van 12.11.1943-10.3.1944 in Kamp Vught o.a. wegens hulp aan Joodse onderduikers.

Bibl.: ds. G. Melles, 'Vervolgd en ... zalig!' (Amsterdam, 1948).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 226; *In memoriam Dr. G. Melles* in: *Jaarboek 1986 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396.

296. Pieter Martinus Mentzel

(Geboren 11.5.1915 te Rotterdam, zoon van Gustaaf Martinus Mentzel en Neeltje Hanson-overleden 19.4.1996 te Dordrecht; crematie Crematorium 'Essenhof' te Dordrecht); kandidaat Leiden (1938); actief in het vormingswerk te Amsterdam (1938-1940); vrijzinnig hervormd predikant ('rode dominee') te Hoogkarspel (1940, bevestigd door ds. B.J. Aris [zie daar] 4.11.1945), te Naaldwijk (11.11.1945-22.8.1948), te Amsterdam (Vrijburg; 29.8.1948-12.2.1950), te Dordrecht (o.a. sinds 1967 in 'Morgensterkerk', Sterrenburg; 19.2.1950-30.6.1980 wegens emeritaat); gehuwd op 5.6.1940 te Amsterdam met **Gemma van Aken** (geboren 21.9.1917 te Rotterdam, enig kind van timmerman Antonie van Aken en verpleegster Maria Petronella Hemelop-overleden 12.3.1986 te Dordrecht; crematie Crematorium 'Rotterdam-Zuid'), ze was overtuigd sociaal-democraat; lid SDAP en lid gemeenteraad van Dordrecht voor de PvdA (1958-1970) en lid van het Comité van Waakzaamheid.

Het echtpaar kreeg drie zoons, Paul Mentzel (geboren 1942 Hoogkarspel) had een relatie met de actrice Simone Rooskens (geboren 1939 Amsterdam) en de middelste Vincent Samuel Mentzel (geboren 1945 Hoogkarspel) is een beroemd (hof)foto-graaf.

Tijdens de Duitse bezetting werkte ds. Mentzel nauw samen met de lokale RK geestelijkheid, te weten pastoor Petrus Cornelis Vollebregt van Hoogkarspel (1893-1969), later pastoor van de Onze Lieve Vrouw van Goede Raad parochie te Beverwijk (daar begraven op het kerkhof), en kapelaan Scholten. Na de oorlog brachten ze over het 'Verzet der kerken' verslag uit aan het RIOD.

Ds. Mentzel schreef zijn eigen 'Verslag van hetgeen door mij is gedaan om de bevolking van Hoogkarspel geestelijk weerbaar te maken t.a.v. de nationaalsocialistische levens- en wereldbeschouwing in het tijdvak 29 juni 1941 tot 5 mei 1945'. Hij

vatte het geheel in zes punten samen: 1^e. *Verkondiging van het evangelie van Jezus Christus en uitleg, waaruit blijkt, dat de nationaalsocialistische ideologie daarmee in strijd is. Behandeling tijdens de kerkdienst van de actuele onderwerpen: Jodenvervolgving, cultuurkamer en arbeidsinzet enz. enz.* 2^e. *Voorlezing van de kansel van alle boodschappen, door de Synode der Nederlands-Hervormde Kerken uitgezonden etc.* 3^e. *Huisbezoeken en bespreking van de oorzaken van het nationaalsocialisme en de stellingneming daartegen.* 4^e. *Organiseren van z.g. gemeenteavonden, waarbij vooral onkerkelijke mensen werden uitgenodigd (die anders niet bereikt konden worden). Bespreking van onderwerpen, personen en boeken waaruit een duidelijk anti-nationaalsocialistische gezindheid en positief christelijke en humanistische gezindheid bleek. Bijvoorbeeld o.a. 'Waarom Christen? Wat zal de toekomst brengen? Albert Schweitzer; J. Kagawa; J. Pary – Vuurdoop in schoffiesland; P. Bakker – Ciske de Rat.* 5^e. *Het geven ter lezing van boeken uit eigen bibliotheek o.a. van Dr. Banning. Het adviseren bij aankoop van nieuwe boeken zowel aan de bibliotheek van de Mij. Tot Nut van 't Algemeen als aan gemeenteleden.* 6^e. *Verspreiding van illegale lectuur, in 't bijzonder van 'Vrij Nederland', waarvan ik steeds de verspreiding in Hoogkarspel en omgeving verzorgde'. Ondertekend: P.M. Mentzel, predikant der N.H. Gemeente te Hoogkarspel.*

Pieter en Gemma Mentzel waren verder met enkele trouwe en betrouwbare gemeenteleden nauw betrokken bij het onderbrengen van Joodse onderduikers in de Streek. De rechtssocioloog professor Hugo Sinzheimer (12.4.1875 Worms-16.9.1945 Bloemendaal), van 1920-1933 hoogleraar arbeidsrecht aan de Universiteit van Frankfurt am Main, is in 1933 met zijn vrouw, grafoloog Paula Sinzheimer-Selig; 20.5.1890 Würzburg-18.11.1960 te Bergen NH, zijn dochter Gertrud Mainzer-Sinzheimer (13.3.1914 Frankfurt am Main-8.7.2016 New York, USA) en schoonzoon advocaat Richard Mainzer (11.5.1907 Heppenheim-) naar Nederland uitgeweken. Daar werd Sinzheimer in 1933 bijzonder hoogleraar rechtssociologie aan de Universiteit van Amsterdam en in 1935 bijzonder hoogleraar van het arbeidsrecht aan de Rijksuniversiteit van Leiden). Tijdens hun verblijf in Nederland kregen Richard en Gertrud Mainzer twee kinderen: Gabriele (geboren 4.5.1935) en Frank (geboren 23.2.1939). Na de Duitse inval werd prof. Sinzheimer onmiddellijk ontslagen. Richard Mainzer werd al in 1940 gearresteerd en naar Hamburg overgebracht omdat hij 'Duitse Joden geholpen had het land te verlaten'. Merkwaardig genoeg kreeg hij toestemming naar Cuba te vertrekken. In 1942 werd de situatie voor Sinzheimers onhoudbaar en besloot het gezin met hulp van een student onder te duiken. Prof. Sinzheimer en zijn vrouw kregen onderdak in de pastorie van Pieter en Gemma Mentzel in Hoogkarspel.

Gertrud besloot alleen onder te duiken in Dordrecht ten huize van het echtpaar Pieter Traarbach (overleden 1959, 74 jaar oud) en Johanna P. Traarbach-Van de Ven (overleden 1967, 82 jaar oud) in hun huis aan de Van Baerlestraat 6. Ze waren burens van de evangelisch-lutherse predikant van Dordrecht, dr. Gerrit Jacob Lindijer (1916-2004; zie prof. dr. C.M. Lindijer), die woonde op het adres Van Baerlestraat 8 te Dordrecht.

Haar kinderen bracht Gertrud onder in Driebergen bij de gezusters Bep (Lammerdina Elisabeth Holst; 8.11.1887 Amsterdam-16.1.1944 Vught) en To Holst aan de Welgelegenlaan 29 (zie ds. Dirk Jacobus Couvée), die daar een kindertehuis leidden. Maar op 15.11.1943 vond een overval plaats, de zussen werden gearresteerd (één kwam om in Vught bij het zogeheten 'Bunkerdrama') en alle kinderen werden via de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam naar Westerbork gebracht. Toen Gertrud dat hoorde besloot ze zich bij haar kinderen te voegen. In februari 1944 liet ze zich het kamp binnen smokkelen en in april 1944 werden ze gedrieën naar Bergen-Belsen gedeporteerd. En daar gebeurde het ongelofelijke: dankzij vervalste Rode Kruis-papieren wisten ze te overleven en konden zich na de oorlog in Cuba met man en vader herenigen. Kort daarna werd Gertruds derde kind geboren: Susan Daniela en vertrokken ze naar de Verenigde Staten. Voor de ouders Sinzheimer werd later een ander adres gevonden in Bloemendaal en ook zij haalden daar de bevrijding, al overleed prof. Sinzheimer niet lang daarna.

Vanaf oktober 1943 tot de bevrijding was Abraham Michael Herzberg (geboren 1924), zoon van Abel Herzberg (1893-1984), bij de Mentzels ondergedoken. Het organiseren van voedselpakketten voor het netwerk rondom de onderduikers vergde aan het eind van de oorlog veel energie van het echtpaar"(uit: "Stamboom Hemeelop – Genealogie Online).

Bibl.: “*Brief van ds. P.M. Mentzel te Dordrecht aan zekere Schaper over Joodse onderduikers in de pastorie*” (1975, kopie: Westfries Archief te Hoorn).

Lit.: ‘Gedenkboek Hoogkarspel 1940-1945 (site: westfriesgenootschap.nl); Henny de Lange, hoofdstuk ‘*Niet zomaar op de bank hangen*’ in: P. Dekkers (red.), ‘*Land van domineeskinderen*’, 143vv.; *Stolpersteine Dordrecht/ Het voorbije Joodse Dordrecht*: lemma ‘*Gertrud Mainzer verliet voor haar twee kinderen de veilige onderduik in Dordt*’.

297. Aart Merkelijn

(Geboren 27.9.1878 te Dordrecht, zoon van de jonggestorven winkelbediende Pieter Merkelijk en aardappelhandelaar Dina Mitzer-overleden 26.4.1943 te Leiden; begraven ‘Rhijnhof’. Leiden); studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen (1902) en later Vrije Universiteit te Amsterdam (19.1.1903); jaargenoot van ds. W.L. Korfker (zie daar) en ds. J.J. Lammertsma (zie daar); lid NDDD (Forum); praeses VU-Corps N.D.D.D.; kandidaat (16.6.1907); gereformeerd predikant te Schoondijke (31.5.1908-8.1.1911) en te Middelburg (voor de missionaire dienst te Magelang, Midden-Java, NOI; 25.5.1911-1.1.1939 wegens emeritaat); gehuwd 26.5.1908 te Vrijhoeve-Capelle met **Adriana (Jeanne) Oerlemans** (geboren 6.11.1880 te Vrijhoeve-Capelle, dochter van Hendrik Hendrikus Oerlemans, koopman, commerce de paille [hooi- en strofabrikant] uit Labbeget bij Vrijhoeve-Capelle, en Jacoba Timmermans-overleden 26.1.1963 te Amersfoort, ‘Nijenstede’, Heiligenbergerweg 84; begraven ‘Rhijnhof, Leiden).

Op 26 april 1943 overleed ds. Aart Merkelijn in zijn huis ‘Singoranon’ (= een berg in Centraal-Java) aan de Lorentzkade 36 te Leiden.

Zijn jongste zoon, Pieter Johannes Merkelijn (geboren 30.11.1917 te Magelang NOI- overleden 22.5.2008 te Hardenberg) studeerde op dat moment nog Indologie aan de RU te Leiden om later bestuursambtenaar te kunnen worden in NOI en woonde als jongste van de drie kinderen nog thuis. Op 24.9.1943 trouwde hij met Bep Morks (geboren 25.5.1920 te Paré, Java, NOI., dochter van Herman Morks, administrateur van een vezelonderneming, en Gijsbertha Clasina Kooyman, beide overleden in Japanse gevangenschap, respectievelijk 1944 in de Tjipinang-gevangenis te Batavia en 1945 te Banjoebiroe, kamp 10; beide begraven Erebegraafplaats Menteng Poelo te Jakarta-Bep overleed op 7.10.1976 Leiden). Het huwelijk werd ingezegend door ds. Hendrik Albert Wiersinga (1896-1969), omdat studentenpredikant ds. R.C. Harder (zie daar) op dat moment gevangen zat.

Het jonge paar besloot in te trekken bij moeder Merkelijn, zodat Piet zijn studie kon afronden (ondanks het feit dat de universiteit toen al gesloten was) en toen dat niet mogelijk bleek kon hij de *Arbeitseinsatz* omzeilen door in dienst te treden bij de Federatie van Organisaties van Carrosserie- en Wagenbouwbedrijven en Aanverwante Bedrijven FOCWA). Hij nam er het secretariaat waar.

Maar het huis bleek ook nog groot genoeg om een aantal onderduikers te huisvesten. Zo stemden ze op 2.1.1944 toe om het Joodse meisje Hanny Michaelis onder de schuilnaam ‘Wilma’ in huis te nemen als dienstmeisje voor dag en nacht. Hanny werd geboren op 19.12.1922 te Amsterdam als dochter van Alfred Michaelis, vertegenwoordiger voor een hoedenfabriek [oorspronkelijk afkomstig uit Königsberg] en boekhoudster/ handelscorrespondente Gonda Sara Swaab (geboren 21.8.1886 te Amsterdam; beide ouders stierven op 26.3.1943 in Sobibor). Hanny overleed op 11.6.2007 te Amsterdam en werd begraven op de Joodse Begraafplaats te Muiderberg. Al tijdens de oorlogsjaren ontpopte ze zich tot een begenadigd dichteres en ze hield in die tijd ook een zeer gedetailleerd oorlogsdagboek bij. Op 9.12.1948 huwde ze te Amsterdam met de jonge schrijver Gerard Kornelis van het Reve (1923-2006) die net zijn eersteling ‘*De Avonden*’ had uitgebracht. Zij ontmoetten elkaar toen hij er de Reina Prinsen Geerligsprijs voor kreeg. In 1959 werd het huwelijk ontbonden, o.a. omdat Van het Reve openlijk uitgekomen was voor zijn homoseksuele geaardheid. Hanny ontving voor haar op zichzelf bescheiden oeuvre belangrijke literaire prijzen, zoals de Jan Campertprijs in 1966 (voor haar bundel ‘*Onvoorzien*’) en in 1995 zowel de Anna Bijnsprijs (voor poëzie) als de Sjoerd Leikerprijs voor haar gehele oeuvre.

Ook Pieter Merkelijn hield een oorlogsdagboek bij getiteld ‘Singoranons Dagboek’, waarin alle toenmalige bewoners – legaal of illegaal – hun oorlogservaringen beschreven. Behalve de weduwe Merkelijn-Oerlemans, het jonge paar Merkelijn-Morks en Hanny Michaelis komen daarin ook de studenten Jørgen Bech en Leo Scholten aan het woord. Jørgen Bech (geboren 13.3.1920 te Pijnacker als zoon van

de directeur van een psychiatrische inrichting te Veenendaal) was als ‘Jan Willem’ lid van een KP van de Raad van Verzet, werd gepakt na een overval op zwarte handelaars, zwaar verhoord en op 28.9.1944 samen met zijn vriend Eduard Victor Maier gefusilleerd op het landgoed ‘Offem’ te Noordwijk-Binnen; op 9.8.1945 werden hun stoffelijke resten daar teruggevonden en herbegraven op het Nationale Ereveld te Loenen). Drie andere studenten, Wout van der Veen, Arie Smelik en Leo Oudshoorn (= ‘Leen Overbeek’, ook lid van het verzet) komen er niet in voor omdat ze al vertrokken waren toen Piet Merkelijn aan zijn dagboek begon. Piet Merkelijn schrijft: *“Ik ga nu verder met een dagboek, dat we in de oorlogstijd hebben bijgehouden, het zogenaamde SINGORANONS DAGBOEK. Daarin hebben geschreven, behalve Bep en ik, de anderen, die tijdens de oorlog bij ons in huis waren: moeder Merkelijn, en de andere onderduikers Hannie Michaelis onder de schuilnaam ‘Wilma’ en de schuilidentiteit van ‘hulp in de huishouding’, Woutje van der Veen, Jørgen Bech, Wim Oudshoorn (later kampioen bridge, hij leerde ons bridgen), en Leo Scholten, zoon van een slager uit Den Haag, die later wiskundeleraar is geworden. Wim en Wout schrijven niet in dit dagboek, omdat ze in de periode, die het beslaat, niet meer bij ons waren. Jørgen Bech evenmin omdat hij als gewapend lid van een ondergrondse KP werd gepakt en doodgeschoten op de Waalsdorpervlakte (moet zijn: landgoed ‘Offem’ in Noordwijk-Binnen). Verder Leo’s verloofde Hanny en hier en daar nog een ander”. ... “Bovendien zaten heel vaak vrienden uit Leiden over de vloer: Hemmo Pothuis, Christ Geelbloed en anderen. Met elkaar “bekritiseerden” we Wilma’s gedichten dat de stukken er af vlogen. Al gauw was het die vrienden duidelijk dat Wilma een Joodse vluchteling was: haar eruditie bij allerlei gelegenheden sprak boekdelen. Het liep goed met Wilma’s vlucht: na de oorlog vertrok zij naar Amsterdam en wij naar Nieuw-Guinea”.*

Behalve Jørgen Bech en de ouders van Bep Merkelijn-Morks, overleefde ook een oom van Bep, tandarts Jan Bosch, die getrouwd was met Corrie Murks, de oorlog niet. Bosch kwam om in het concentratiekamp Dachau, nadat te zijnen huize de ambtenaar en verzetsman Leo Eliza Voogd was gearresteerd. Voogd stierf op 4.9.1944 op de schietbaan buiten kamp Vught voor het vuurpeloton.

Bron: Piet Merkelijn, *Collector’s Items – Anekdoten & Bespiegelingen van een zwerper* (2001), 3, 17.

Bibl.: A. Merkelijn, *26 Jaren op het Zendingsveld*.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 139, 142; Hanny Michaelis, *‘De wereld waar ik buiten sta’ – Oorlogsdagboek 1942-1945*.

298. Willem Reinders Mesdag

(Geboren 9.4.1896 te ’s Gravenhage, zoon van Reinder Unico Mesdag, inspecteur der belastingen te Winschoten, en Etina Martha Boekhoudt-overleden 7.11.1975 te Amsterdam; crematie aldaar).

Studie theologie te Parijs en Amsterdam; proponent 24.6.1924; doopsgezind predikant te Westzaan (op het Zuid; 5.10.1924-27.1.1929), Zijldijk (3.2.1929-1.4.1934), Sneek (8.4.1934-20.9.1946) na zijn emeritaat in 1947 verrichtte hij nog hulpdiensten te Zeist (6.10.1946-20.4.1961); gehuwd op 5.9.1924 te ’s Gravenhage met **Sjoukje Grietje Bonnes Hylkema** (geboren 21.9.1897 te Leeuwarderadeel, dochter van Bonne Sjoukes Hylkema en Trijntje Oepkes Couperus; begraven te Nes-overleden 1973). Ds. Oepke Trinus Hylkema (1902-1988; zie daar), was een jongere broer van haar.

Het doopsgezinde predikantenechtpaar Willem en Sjoukje Mesdag woonde op het adres Singel 30 te Sneek. In de zomer van 1939 leidde ds. Mesdag de activiteiten in het

doopsgezinde broederschapshuis te Bilthoven en ontmoette daar gevluchte Joden uit Oostenrijk. Toen onderhield hij ook al contacten met zijn doopsgezinde collega ds. J.H. van der Sloten (zie daar), die samen met ds. H.C. Leignes Bakhoven (zie daar) in ‘Fredeshiem’ bij Steenwijk ongeveer 40 Joodse kinderen in de leeftijd van 4 tot 17 jaar uit Oostenrijk verzorgde. Of de Mesdags er zelf bij betrokken waren is niet zeker, maar feit is dat het verzet in Sneek – toen deportatie van de Joden uit Sneek dreigde – voor alle Sneker joden onderduikplekken had gezocht en gevonden. Zelfs op de avond vóór het begin van de deportatie ging men nog bij iedereen langs om ze mee te krijgen, maar ze durfden niet... (aldus verzetsman Henny Jongejan).

Het echtpaar Mesdag bood voor langere of korte tijd onderdak aan de gebroeders Gottschalk (die door zakenman/ voorganger Abraham Kuyt uit Sneek, Jachthavenstraat 27, naar hem toe waren gestuurd), aan Abraham Kuyt (1899-1975) zelf,

zijn vrouw Elisabeth Kuyt-Maarsen (1902-) en dochter Breina Kuyt (1937-; later dook het gezin onder bij K. Ypma, Lohmanstraat 13 te Sneek), het driejarig jongetje Jaapje van Meer (door een koerierster naar de familie Mesdag gebracht, en later via ds. J.W. Sipkema [zie daar] ondergebracht bij de familie Akkerman in Olterterp), en tenslotte aan Lydia van Gelder.

Mesdag werd op zeker moment door Mia Coelingh (zie daar) benaderd of hij samen met kapelaan Gérard M. Jansen (geboren 1905) in Sneek e.o. Joodse kinderen wilde onderbrengen die werden aangeleverd door de Amsterdamse Studenten Groep (ASG) die onder leiding stond van haar neef Piet Meerburg. Piet Meerburg (zie Nienke Ledegang): **“Mijn contacten begonnen altijd bij de dominee of de pastoor. Van hen was de kans het grootst dat ze deugden”**, en (zie Van Ommeren/ Scherphuis): *‘Ik ben bij alle dominees en pastoors geweest (in Friesland, om pleegouders te zoeken; GCH), iedereen keek je aan of je gek was als je vertelde wat er in Amsterdam gebeurde. Een halfjaar later wisten ze het daar ook en konden we alles doen wat we wilden’. Dominee Mesdag uit Sneek was de eerste die meehielp en daarna kapelaan Jansen, ook uit Sneek. ‘Zo slecht als de paus zich heeft gedragen, zo goed was de kerk. We hadden een afspraak met de katholieke geestelijkheid in Utrecht dat de pleegkinderen niet gedoopt zouden worden. Bij onze kinderen is dat ook niet gebeurd. Ik ken maar twee kinderen uit andere groepen die wel gedoopt zijn’. Piet Meerburg (citaat uit interview in de Groene Amsterdammer, d.d. 29.4.1998): “De volgende dag ben ik onmiddellijk naar Leeuwarden doorgereisd, naar Krijn van der Helm (1912-Amersfoort-doodgeschoten 1944 Amersfoort), de (doopsgezinde) topman van het Friese verzet en onze contactman. ... In eerste instantie gingen we naar de dominees en pastoors, want die wisten wie er wel en wie niet goed was. De opnamebereidheid is in Friesland buitenproportioneel groot gebleken, maar in augustus 1942 was dat nog niet zo, simpelweg omdat men niet geloofde dat er razzia’s plaatsvonden om de Joden weg te voeren.*

Ik kreeg geen poot aan de grond, totdat ik in Sneek bij dominee Mesdag terecht kwam. Toen ben ik doorgestoten. Drie, vier maanden later geloofde men het wel. Dominee Mesdag vond dat de kapelaan, met wie hij goede contacten onderhield, ook bij de zaken betrokken moest worden. Met andere woorden: voor het eerst werd hier uit pure menslievendheid de oecumenische gedachte in daden omgezet. De katholieke kerk, de paus daargelaten, verdient wat betreft de opvang van kinderen alle lof, althans wat ik daarvan ervaren heb. De Utrechtse Groep heeft een deal gemaakt met de katholieken dat de joodse ondergedoken kinderen in Limburg niet gedoopt zouden worden en dat is ook bijna niet gebeurd. .... Wij hebben de Friese onderduikverleners ook altijd gewezen op het gevaar dat de Joodse kinderen bedreigde, maar ook dat zij, de onderduikverleners, ten dode waren opgeschreven als ze zouden worden gesnapt. Het was onze plicht hen te waarschuwen voor het risico dat ze namen. Maar die mensen hebben dat toch maar allemaal genomen. Ik schat voor Friesland: zeven- tot achthonderd gezinnen. Dat is niet mis!”

Ds. Mesdag bracht Meerburg ook in contact met zijn collega ds. F. van de Wissel te Leeuwarden (zie daar), zodat ook daar veel Joodse kinderen konden worden ondergebracht. Citaat: *“Er waren veel collegiale verbindinglijnen, die safe waren, waardoor er meer mogelijkheden waren om kinderen onder te brengen in de Friese Zuidwesthoek. Het convent van doopsgezinde predikanten kwam geregeld bij elkaar op Singel 30. Ook de echtgenotes kwamen mee op verzoek van mijn moeder. Zij deelden immers de stress met hun mannen. Bemoediging en onderlinge steun waren nodig”* (Nine Treffers-Mesdag). Merkwaardig genoeg was een hervormde oud-collega, ds. Jacob Rudolf Johann Schut (1903-1958; van augustus 1939-3.8.1941 was hij hervormd predikant te Schingen-Slappeterp, oostelijk van Franeker) gedurende de periode juni 1941-16.4.1945 NSB-burgemeester van Sneek! Bij zijn afscheid van Schingen *‘heeft hij tenslotte nog aandacht gewijd aan de motieven, die hem bewogen hebben de toga te verwisselen voor de burgemeestersketen’* Die motieven deugden niet: Schut was gewoon een ‘foute’ predikant, sinds de oprichting in 1934 hoofdopsteller van het tijdschrift *‘Hollandsche Post’*, voor vrije religie, nationale staatkunde, cultuur en economie, dat sterk pro-Duits, antisemitisch en Vlaams georiënteerd was. Ds. Mesdag communiceerde op eigen wijze over de Joodse kinderen die naar Friesland kwamen: *“Theesurrogaat ..., dat dronken wij in de jaren van de oorlog, toen de echte thee schaars werd en deze tenslotte helemaal niet meer te krijgen was. Veel zaaks was het niet. Eigenlijk moet boven mijn schrijven staan: ‘Theesurrogaat voor Sneek’, hoe Joodse kinderen de Tweede Wereldoorlog overleefden. ‘Theesurrogaat’ was het schuilwoord voor blonde joodse kinderen. Dat was heel andere thee*

dan de vanouds gebruikte bladeren uit India. Willem Mesdag en zijn echtgenote Sjoukje zaten in de oorlog ‘in het verzet’, zoals dat toen heette. Zij deden ‘ondergronds werk’ en wel het onderbrengen van Joodse kinderen – waaronder ook pasgeboren baby’s – in Sneek en wijde omgeving. Huize Mesdag werd vanaf 1942 het centrum van deze uiterst riskante activiteiten. Als er vanuit Amsterdam in de pastorie een telefoontje kwam met het korte, afgemeten bericht: “Theesurrogaat voor Sneek”, dan stonden de zenuwen in de pastorie op scherp en ging er een seintje naar de echtgenote van huisarts dr. (Hendrik, ‘Hennie’) Gerritsma (1907-2010), vier panden verderop langs het Singelgrachtje, en was men daar ook op zijn qui-vive. Er zaten nog twee mensen in het complot: kapelaan Gerard Janssen (alias ‘Jan Zwart’) en de vrijzinnig hervormde hulppredikant in Sneek (= Mia Coelingh; GCH). Zij vormden met elkaar, om zo te zeggen, het ontvangstcomité van het op dat moment al op weg zijnde Joodse kind of kinderen. Deze kinderen werden, onder het oog van de Duitse bewaking, door verplegend personeel meegenomen uit de Amsterdamse Hollandse Schouwburg en de daar tegenover liggende Joodse kindercreche (waar de kinderen wachtten op doorvoer naar Westerbork en vandaar verder naar de Duitse vernietigingskampen). Amsterdamse studenten brachten de kinderen per trein, via Enkhuisen en de veerboot naar Stavoren en weer verder per trein, naar Sneek. Ze werden daar opgevangen in de doopsgezinde pastorie of bij de familie Gerritsma. Soms hadden beide families meerdere joodse kinderen in huis of werden ze verborgen op de kerkzolder of in de achter de kerk gelegen Mennozaal. Maar zo snel als mogelijk werden de kinderen naar vooraf zorgvuldig geselecteerde adressen in de stad of omgeving gebracht. De doopsgezinde kerkenraad werd geheel onwetend gehouden van wat er zich allemaal afspeelde in kerk en pastorie. Mevrouw Gerritsma heeft enige tientallen kinderen achter op haar fiets of lopend door de stad naar opvangadressen gebracht. Ook wel met de stoomtram naar Joure of Bolsward. Het is altijd goed afgelopen, nooit zijn er naderhand toch nog kinderen in Westerbork terecht gekomen. ‘Theesurrogaat’ betrof blonde kinderen of kinderen van wie het haar vóór hun komst naar Sneek gebleekt was met waterstofperoxide. Donkerharige kinderen werden aangeduid met ‘koffiesurrogaat’ en bracht men naar Brabant of Limburg.

Onder de Friese bevolking was grote animo om een kind in een gezin op te nemen onder het mom van familie uit Rotterdam of het westen van het land waar weinig te eten was. In 2006 is van de hand van Jantje E. Bazuin het boek verschenen ‘Theesurrogaat voor Sneek. Joodse kinderen overleefden de oorlog’ waarin onder andere mevrouw (Talje Elisabeth) Gerritsma(-Bruins; 1911-2008) verhaalt van haar belevenissen met Joodse kinderen in de oorlogsjaren. Sneek had vóór 1940 een bescheiden aantal Joodse gezinnen onder haar bevolking. Hoe het daarmee is afgelopen wordt ook in dit boek beschreven. Het overgrote deel van de kinderen is na de oorlog bij hun gastouders blijven wonen, ging naar school, kreeg een baan en trouwde er. Velen staan in het Sneker bevolkingsregister ingeschreven onder de familienaam van hun gastgezin. ...

Dr. en mevrouw Gerritsma kregen in 1999 de *Yad Vashem-onderscheiding*”. (Feite Halbertsma, Bunnik, april 2010). Begin maart 1945 werd ds. Mesdag gearresteerd: “We horen dat meester H. Grondman (Folsgare, W. van Sneek; in 1945 werd hij hoofdonderwijzer van de Koningin Wilhelminaschool te Sneek), ds. Mesdag, **hulp-prediker A.J. van Gilze** (= ds. Alexander Gerard van Gilse [zie daar], zoon van prof.dr. Peter Heinrich Gerhard van Gilse, hoogleraar keel-, neus- en oogheelkunde aan de RU Leiden, en de Joodse kinderarts Julia van West) en de fotograaf (Folquinus Petrus) Obbema (1896-1971) zijn opgepakt, naar men zegt als gijzelaar voor al die stelerij. Grondman en Obbema moeten ook al weer losgelaten zijn” (To Hofstra, 9.4.1945). Scholier Jelle de Jong uit Sneek schrijft in zijn naoorlogse dagboek dat op zondag 29 april 1945 ‘in Sneek een dankdienst der Joden (werd gehouden) met plusminus 250 lui uit Sneek en omgeving. In Gaasterland idem met plusminus 400 lui’. Het echtpaar Mesdag ontving op 8.9.1993 posthuum de *Yad Vashem- onderscheiding* omdat het actief was geweest in de organisatie die Joodse kinderen vanuit Amsterdam in Friesland onderbracht. Zelf namen ze het baby’tje Louis Godschalk korte tijd in huis. Hij werd op 1.11.1942 geboren en kwam met zijn ouders in de Hollandsche Schouwburg terecht. Louis werd door dr. Gesina van der Molen uit de creche tegenover de schouwburg weg gesmokkeld en door een koerierster naar Friesland gebracht. Zijn ouders kwamen om in Sobibor. Na zijn verblijf bij de Mesdags werd hij op 14.4.1944 ondergebracht bij het echtpaar K. Oosterkamp-De Vries in Scharngou-

tum; daar overleefde hij de oorlog) en de kleine Jacob van der Meer in huis en hielpen de Joodse mej. Colthoff, tot dan lerares Duits aan de Rijks HBS te Sneek (elders ondergedoken), en Ernst Pino (geboren 1924 te Fulda, zoon van kleermaker Eduard Pino en Berta Sichel) uit Sneek (zomer 1942 ontkomen naar Zwitserland; meldde zich zomer 1944 voor dienst in het Nederlandse leger en trof zijn broer Hans – die hem vooruit was gegaan – als vlieger bij de MLD in Engeland); vervolgens kwam Ernst bij het KNIL in Australië en op Java. Hij emigreerde in 1947 naar Ecuador en later met zijn vrouw en kinderen naar Washington USA. Hij overleed in 2008 in Tucson, Arizona).

Archief: App. Laurens e.d.:

Lit.: ADW XXX (1975), nr. 43 (22.11.1975); Alex Bakker, 27 en 59; Jantje E. Bazuin, *Theesurrogaat voor Sneek – Joodse kinderen overleefden de oorlog* (2006); *Doopsgezind Jaarboekje* (1976), 10v.; drs. B.J. Flim, *Hulp van studenten aan Joodse kinderen 1942-1945*; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 76-79, 207-212, 238, 294, 319, 321, 323-330, 367 en 418; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 196-201, 208-221 en 311; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, VII, 74; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 176vv., 189, 192, 194; Nienke Ledegang, *Buiten de gebaande paden*; I.L.E. Lutke Schipholt, artikel 'Dokterstiel bood huisarts Gerritsma een zekere bescherming' in: *Medisch Contact* (29.4.2009); *Mennonite Encyclopedia*, III, 657; Anita van Ommeren/ Ageeth Scherphuis, *De crèche, 1942-1943*, 10; Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma's*, 69 en 119; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 149; Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie van Sneek onder de bezetting*, 273vv.; Henk Tjissen, *NSB-predikant*, 111v., 136vv., 150; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – 'Kind, jij hoeft geen Poeriem te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan'*, 32, 34; *Yad Vashem*, 222, 306v., 590, 602, 670, 769 en 879 (in de lijst van *Yad Vashem* staat hij foutief als 'baptist 'minister' genoemd).

299. Jakobus Albertus Meijer

(Geboren 13.7.1902 Zaltbommel, zoon van ds. Jakob Meijer [1870-1937]-overleden 14.6.1974 te Arnhem, Gemeenteziekenhuis; begraven 19.6.1974 te Arnhem, Begraafplaats 'Moscowa'; opschrift zerk: "Ik heb geloofd in Hem Die ik heb gepredikt"), studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1924); jaargenoten: dr. J.H. Becker (zie daar), ds. D. Hoorstra (zie daar), ds. K.H. Kroon (zie daar), prof.dr. R. Schippers (zie daar) en ds. F.C. Zwaal (zie daar); gereformeerd predikant te Pijnacker-Nootdorp (29.5.1932-9.1.1949), Gerkesklooster-Stroobos (16.1.1949-1.10.1967 wegens emeritaat), hulpdiensten te Arnhem in het Gereformeerde Bejaardencentrum 'Presikhaaf'; oktober 1968-1.8.1972); gehuwd met **Ybeltje Wiersma** (geboren 17.4.1903-overleden 7.11.1986).

Ds. Meijer was nauw betrokken bij het lokale LO-werk, o.a. ten behoeve van Joodse onderduikers.

Lit.: H.C. E(ndedijk), *In memoriam Ds. J.A. Meijer*, in: *Jaarboek 1975 GKN*, 510v.

300. Wessel Willem Meynen *Officier Oranje-Nassau*

(Geboren 1.4.1873 te Groningen, zoon van Joannes Meynen en Christina Johanna Elisabeth van Riemsdijk-overleden 2.8.1950 te Dordrecht); studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (23.9.1892); lid NDDD (dispuut IVMBO); kandidaat (28.5.1898); gereformeerd predikant te Winsum (Frl.); 14.5.1899-13.4.1902), te Overschie (20.4.1902-1.10.1905) en te Dordrecht (8.10.1905-1.1.1950 wegens emeritaat; hij woonde Crispijnseweg 50 te Dordrecht); leraar godsdienst Chr. HBS en Chr. Kweekschool te Dordrecht en gevangenispredikant.

Ook zijn oudere broer ds. Johannes Gerardus Meynen (1870-1935) was eveneens gereformeerd predikant (zie ds. Willem Faber).

Ds. W.W. Meynen was op 5.6.1900 te Haarlem gehuwd met **Wilhelmina Cornelia de Jongh** (geboren 8.8.1875 te Detroit, USA, dochter van Johannes de Jongh en Wilhelmina Cornelia Kommissaris-overleden 23.4.1962 te Dordrecht; begraven op Algemene Begraafplaats).

Hun tweede zoon was mr. Johannes (Jo) Meynen (1901-1980); hij studeerde rechten aan de VU (1920-1926); werd groepsdirecteur NV Philips (1940-1945), was reserve-majoor, lid van de Staf van de Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten (1944-1945), waarnemend secretaris-generaal ministerie van oorlog (1945), minister van oorlog (kabinet Schermerhorn/ Beel, 1945-1946), voorziter Raad van Bestuur AKU/AKZO (1946-1966), voorzitter College van Curatoren VU Amsterdam (1966-

1971); een andere zoon, ds. Hendrik Gerrit Meynen (1907-1995), was tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Soerabaja, Java NOI (1937-1948).

“De dominee (Meynen?) bracht ons allemaal persoonlijk een bezoek om te vragen wat we tegen de Jodenvervolgging gingen doen. Vanaf dat moment heb ik gebeden dat ik mee kon doen aan het verzet tegen die vervolging”, aldus Jannetje Kijkuit, Dordrecht. “De Thora-rollen en andere belangrijke bezittingen van de Joodse gemeenschap (van Dordrecht; GCH) werden ondergebracht bij verschillende personen. Heelaas werd bij een huiszoeking van een bestuurslid een adressenlijst gevonden. Met behulp van deze adressenlijst konden arrestaties worden verricht, zowel binnen als buiten de Joodse gemeenschap. Niet-Joodse betrokkenen waren de gereformeerde predikant Meynen en de katholieke ondernemer P.N.J. Vermaat”. (site ‘Rond de stad’ > Dordrecht).

Ds. F.J. Krop, zijn medegevangene in de Duitse gevangenis ‘Haagsche Veer’ te Rotterdam, schrijft over hem *“Ja, dat was goed op het Haagsche Veer: men mocht, als men “in de gemeenschap” zat, tijdens het luchten met elkaar praten. Daar was weer collega Meynen uit Dordrecht, die ook al spoedig de geestelijke leiding in zijn cel nam, en den verderfelijken invloed van een zeer terneergeslagen ingenieur uit de stad zijner inwoning mocht tegengaan”* (Zijn gevangenschap in ‘Haagsche Veer’ wordt niet door Th. Delleman vermeld in zijn hoofdstuk ‘Predikanten in gevangenschap’).

Contact: Peter Dillingh (tel. 078-6311549) en journalist Gert van Engelen (engel957@planet.nl).

Lit.: T. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 304; *In memoriam Ds. W.W. Meynen* in: *Jaarboek 1951 der GKN*; Dr. F.J. Krop, *Gevangenis en Concentratiekamp – b. Het Haagsche Veer* 21 en 38; *Yad Vashem*, 471.

301. Pieter Pieters Miedema

(Geboren 27.1.1915 te Exmorra, zoon van boer Pieter Pieters Miedema en Annigje Walinga-overleden 14.8.1993 Bowmanville [Ontario, Canada]; begraven Bowmanville Cemetery, Durham County, Ontario, Canada), studie theologie Rijksuniversiteit te Utrecht; kandidaat (1936); stond sterk onder invloed van de Deense filosoof Sören Kierkegaard; hervormd hulpprediker te Nieuw Dordrecht (Klazinaveen, 1937), Joure (1938-1940, hervormd predikant te Drachtstercompagnie en Rottevalle (7.4.1940-13.7.1947); sloot zich in 1940 aan bij de in 1938 opgerichte *Fryske Folkspartij*; dichter en literator; predikant te Dwingeloo (20.7.1947-30.9.1952); vervolgens vertrok hij naar Canada voor bijzonder kerkelijk werk in Ontario (1952-1969; hervormd predikant te Burum en Munnekezijl (1969-1974), leraar godsdienst en schoolpastor MEAO Leeuwarden (1974-1978), hervormd predikant te Westerwird (Beers, Jellum, Weidum en Jorwerd’ 1976-1978, deeltijd als emeritus). Vanaf 1978 woonachtig in Bowmanville; gehuwd op 21 maart 1940 te Buitenpost met **Joeke (Joekje) Zijlstra** (geboren 9.7.1914-overleden 10.8.2005 te Pontypool, Ontario).

Het echtpaar ontving op 23.9.1993 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het voor ongeveer 23 Joden veilig onderdak verzorgde in Drachtstercompagnie e.o. en een aantal van hen, met name David de Wied (12.1.1925 Deventer, zoon van slager Izaak de Wied, die in Sobibor omkwam, en Caroline Visser, die de oorlog overleefde-2004 Utrecht; *“mede onder invloed van zijn voortreffelijke onderduikouders ... besloot hij na het voltooiën van zijn middelbare school medicijnen te gaan studeren”* [F.L. Meijler], *Levensbericht KNAW*); later hoogleraar farmacologie aan de RU Utrecht) en Louis de Wied (1923, Deventer; later ondergedoken bij boer Gerardus Schrama [1877-1967] te Vlierden-Brouwhuis bij Deurne), twee kinderen Lezer, kleermaker Joseph en een Joodse verzetsstrijder in hun huis opnamen. Pieter Wijbenga (1912-1990), één van de leiders van het Friese verzet over ds. Miedema (1985): *“Hij ging graag op jacht in de bossen bij Appelscha. Daar heeft hij kans gezien om in een soort hol Joden onder te brengen”*.

Toen de winter voor de deur stond en de tientallen Joden, die zich intussen in de bossen bij Appelscha verzameld hadden, daar niet langer konden blijven, zorgde Miedema voor onderdak. ... ‘In december 1984 werd in Den Haag de medaille (van Yad Vashem GCH) uitgereikt aan Durk (1917-1998; begraven Zuidlaren) en Gerrie (Gerrigje)de Graaf(-Heuver (1913-1999; begraven Zuidlaren). Sake Oevering (geboren 1904) overleed in 1991, zijn vrouw Maaike (Oevering-Beintema; 1905-1996) nam in 1992 in het gemeentehuis van Buitenpost de medaille in ontvangst. Ds. Miedema, geëmigreerd naar Canada overleed in augustus 1993. Eén maand na zijn dood werd in Toronto deze onderscheiding aan zijn vrouw uitgereikt. In 1993 werd

in Den Haag ook de medaille postuum uitgereikt aan de nabestaanden van Durk (van Veen; 1895-1976) en Finke van Veen(-De Vegt; 1899-1991), (schoon)ouders van Anne (1925-1985; begraven Drachtstercompagnie) en Hinke Boomsma(-Van Veen; 1920-2011; begraven Drachtstercompagnie). Kleinkinderen van Pietje Heddema-Bos (1881-1958, begraven Drachtstercompagnie; weduwe van Rein Wyt-ses Heddema; 1872-1925) en Klaas Vellinga (1876-1962); zij boden onderdak aan de latere Ajax-fysiotherapeut Salo Muller (geboren 1936, zoon van Louis Muller [1903-30.4.1943 Auschwitz] en Lena Blitz [1908-12.2.1943 Auschwitz]), familie van Hendrik (Boomsma; 1923-2011 Drachten) en Griet Boomsma(-De Boer; 1936-2008 Drachten; begraven Drachtstercompagnie), namen in 2008 in Amsterdam de eremedaille on ontvangst. Tot 1996 werden in de herdenkingstuin van Yad Vashem bomen geplant voor deze 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'. Tegenwoordig worden hun namen bijgeschreven in de muur waar de namen van alle ontvangers van de onderscheiding staan. In die muur zijn nu ook de namen te lezen van Harm (Beintema; 1915-1982; begraven Drachtstercompagnie) en Sijke Beintema(-de Jong; 1917-1988; begraven Drachtstercompagnie), de ouders van Ank Tromp-Beintema en Yt Rie-mersma-Beintema. Op woensdag 22 februari was er eerst met de familie een korte ceremonie op het kerkhof (van Drachtstercompagnie, GCH) bij het graf van Harm en Sijke. Daarna verzamelden de genodigden zich in de Nije Kompe waar Ank en Yt, temidden van vele familieleden de eremedaille met ijbehorende oorkonde in ont-vangst namen. Een onderscheiding die postuum aan hun ouders was toegekend (arti-kel Ruurd Verbeek). In illegale kringen werd Drachtstercompagnie daarom in deze tijd wel 'het nieuwe Jeruzalem' genoemd. Ook hielp Miedema mee om geallieerde piloten een schuilplaats te bezorgen.

Zoals in "Het ondergronds verwachten" vermeld wordt, vond Miedema begin 1944 bij Sjouk (Sjoukje Geertruida) Sierksma-Tjepkema) en (schrijver en godsdienstpsy-choloog prof.dr.) (30.5.1917 aan de Stroobossertrekvaart onder Dokkum-22.8.1977 Leiden; crematie, as verstrooid boven de Noorzee) een schuilplaats, toen hij door de Duitsers gezocht werd. De Sierksma's waren enkele dagen eerder getrouwd en woonden in het zogenaamde Mienskipshûs aan de Raadhuisstraat te Huizum dichtbij Leeuwarden.

Op 1 mei 1944 moest vervolgens Miedema's hele gezin onderduiken, waarna de pas-torie door de SD verzegeld werd. Over deze bewogen jaren, waarin Miedema met zijn sociaal-geëngageerde opvatting van het christendom geregeld in botsing kwam met sommige gemeenteleden, zou hij later verslag uitbrengen in zijn memoires die hij onder de typerende verzameltitel *Wrakseling om vrijheid (Worsteling om vrijheid, 1978-'79-'82) in drie delen publiceerde*. In de zomer van 1945 trad hij toe tot de redactie van het nieuwe literaire tijdschrift 'Podium', die tot dan toe bestond uit de ge-reformeerde scholier en dichter Peter Verhoeff (geboren 1926), de gereformeerde verzetsman-dichter Pieter Kalma (1917-1999) en de theologiestudent en dichter Fokke Sierksma (1917-1977). Later trad ook de Friese dichter Anne Wadman (1919-1997) nog toe. Wim Hijmans (1926-1980) was redactie-secretaris.

Bibl.: Drs. P.P. Miedema, *Wrakseling om Vrijheid* (Osinga, 1978-1982; 3 delen).

Lit.: Piet Calis, *Het ondergronds verwachten*, 346; Piet Calis, *Speeltuinen van de Ti-taantjes*, 164v.; R. Klooster, lemma 'Miedema, Pieter Pieters' in: *Biografisch Lexi-con*, V, 375; Fokke Sierksma, *Grensconflict*; Elma Verhey, *Om het Joodse kind*, 28; Ruurd Verbeek, artikel 'Een bijzondere middag' in: *De Barte – Dorpskrant Dracht-stercompagnie* nr. 141 (maart 2017), *Yad Vashem*, 326, 608, 658, 714, 879 en 883.

302. E. Mik

Hervormd evangelist te Barger-Compascuum (1937-1946), voorganger in de evan-geliasatie te Boelenslaan (Gemeente Achtkarspelen, ZW van Surhuisterveen) en hulp-prediker te Surhuisterveen (1956). Mogelijk: **Egbert Mik** (geboren 17.1.1912 Bor-ger, zoon van fabrieksarbeider Dauwe Mik en Jacoba Lutjes-overleden 22.3.1992; begraven Begraafplaats te Ruurlo); gehuwd met **Gezina Meringa** (geboren 26.7.1911 te Borger, dochter van arbeider Thijs Meringa en Heikina Martens-overle-den 16.10.1989).

Hij verzorgde Joodse onderduikers in de regio rond Barger-Compascuum.

Relatie met Douwe Mik (geboren 23.5.1917 Borger-overleden 17.4.1945 *Aussen-kommando* Wöbbelin)? agent van politie te Groningen en verzetsman te Veenhuizen en Almelo. Hij zat ondergedoken in Emmen en was medeorganisator van de roem-ruchte bankoverval in november 1944 te Almelo.

Lit.: J.Broer-Berends, *De Nederlands Hervormde Gemeente in: Barger-Compascuum* (2012); Pauline Berens, *Barger-Compascuum 150 jaar op dreef* (2016); C.B. Cornelissen, *Onvoltooid verleden tijd – Jodenvervolging in Almelo*, 224..

303. Dr. Kornelis Heiko Miskotte

(Geboren 23.9.1894 te Utrecht, zoon van boekhouder Hermanus Miskotte en Titia Alagonda Haan-overleden 31.8.1976 te Voorst, 'De Olde Wheme'; begraven 'Rhijnhof', Leiden; zijn zuster Gerritdina Janna Miskotte (1.3.1900-9.7.1980) was gehuwd met ds. Hendrik Cornelis Touw (26.4.1903-19.12.1972; zie daar), schrijver van het grote geschiedwerk *Het verzet der Hervormde Kerk*).

Ds. Hermannus Miskotte (1910-1985), zoon van een Joodse moeder (Geertruida Soesan) was een volle neef van hem; in de oorlogsjaren was hij hervormd predikant te Woldendorp/ Muntendam (1935-1943) en Wesepe (1943-1947).

Kornelis Heiko Miskotte was hervormd predikant te Kortgene (22.5.1921-1925), te Meppel (5.4.1925-1930), te Haarlem (9.11.1930-1938) en te Amsterdam (25.9.1938-14.10.1945); daarna kerkelijk hoogleraar in de dogmatiek, ethiek, kerkrecht en zendingswetenschappen aan de RU te Leiden (26.10.1945-14.12.1959). Emeritus:

1.1.1960. Tot 1934 was Miskotte overtuigd pacifist en lid van Kerk en Vrede; maar wegens de opkomst van het nationaalsocialisme gaf hij die overtuiging op. Na de bevrijding in 1945 was hij één van de zeven Amsterdamse predikanten die toetraden tot de SDAP. Hij was gehuwd 1) op 10.9.1923 te Zandvoort met **Cornelia Johanna Gladder** (geboren 12.1.1897 te Amsterdam, dochter van Hendrik Ernst Gladder en Anna Sophia ter Meulen-overleden 16.10.1946 te Leiden).

Ze overleed vrij wel gelijk met haar dochter Alma Gerda Miskotte (25.7.1925-15.10.1945), als slachtoffer van voedselvergiftiging (tyfus, ten gevolge van het nuttigen van een door een bacillendraagster besmette vissaus) die ze opliepen aan het bruiloftsdiner in Hotel 'Americain' te Amsterdam. Zij liggen begraven op de Algemene Begraafplaats 'Rhijnhof' te Leiden (bovenaan de steen staat de tekst uit Johannes 10: 29 "*Niemand zal ze rukken uit Mijne hand*". Ook slachtoffer – op 17.10.1946 – was de bruidegom Pieter Heijn (1918 Bussum, zoon van Dirk Heijn en Cornelia Johanna van Schreeven-1946 Amsterdam), economie-student en tijdens de oorlog ondergedoken bij de familie Miskotte omdat hij weigerde voor de *Arbeitseinsatz* naar Duitsland te gaan. Hij was kort tevoren gehuwd met Jolande (Jolly) Kanteman (1924 Hengelo, dochter van fabrikant (Poetskatoenfabriek S. Kanteman) Marcus Kanteman en Elisabeth Helena Anna Cats-1967 Amsterdam), afkomstig uit een rijke textielfamilie in Enschede, en jonger zusje van Cecile (Usje) Kanteman (1918-2007), directielid N.J.Menko en KNTU en Mode Marketing Consultant.

Door bemiddeling van ds. Leendert Overduin uit Enschede kreeg Jolande onderdak bij Miskotte en overleefde daar de bezettingstijd. Miskotte gaf haar catechisatie en zij liet zich dopen. Ze was ook van plan theologie te gaan studeren). Op 1.5.1945 was het jonge stel verloofd en 18.9.1946 waren Pieter en Jolande in het huwelijk getreden (Miskotte had het ingezegend). De vier andere kinderen van Miskotte, die ook vergiftigd waren geraakt, wisten te overleven, onder hen ook Hermannus Heiko Miskotte (1932-2016), later hervormd predikant en kerkelijk hoogleraar praktische theologie aan de UvA (1991).

K.H. Miskotte hertrouwde 2) op 13.11.1953 te Oosterbeek met **Janneke van Pienbroek** (geboren 18.7.1915 te Middelburg, dochter van apotheker Marinus Jacobus van Pienbroek en Maria Verhulst-overleden 15.2.1988 Voorst; crematie Crematorium Nieuwlandseweg te Middelburg). Zij was de weduwe van ds. Herman van Empel (1.1.1913 Middelburg, zoon van ds. Martinus van Empel en Geertruida Bouman-30.8.1945 Laren; begraven Begraafplaats, Middelburg) en châtelaine van conferentieoord 'De Pietersberg' in Oosterbeek waar ze Miskotte had ontmoet. Haar broer Johannes Willem (Jan) van Pienbroek (geboren 4.8.1917 Middelburg), was lid van het verzet (OD en van de verzetsgroep Van Hattem). Hij werd op 7.3.1942 gearresteerd en op 20.7.1943 gefusilleerd op de Leuserheide (begraven Rusthof, Amersfoort).

'Het is onweerlegbaar juist, dat er tussen datgene wat Hitler geloofde en dat wat het Jodendom de mensen geleerd en voorgeschreven heeft, geen vrede bestaan kan. Ja, misschien had Hitler ook wel daarin gelijk, dat de strijd tussen beide de meest principiële strijd vormt die door mensen kan worden gevoerd. Want het gaat daarbij om het uitgangspunt, om de aanvang. Deze waarheid heeft zich aan menigeen opgedrongen. Ook Rauschning (= Hermann Rauschning in zijn boek 'Die Revolution des

Nihilismus: GCH) spreekt hierover. In het Nederlands is zij zelden of nimmer indrukwekkender geformuleerd dan door prof.dr. K.H. Miskotte in zijn boek “Edda en Thora”, dat boek dat tijdens de bezetting voor zovele Joden een bron van kracht in alle kommer is geweest, en dat in een kroniek der Jodenvervolging dan ook – en niet zonder dankbaarheid – moet worden vermeld’. (Abel Herzberg). Miskotte stichtte in 1945 samen met ds. J.J. Buskes (zie daar), ds.K.H. Kroon (zie daar), ds. G.H. Slotemaker de Bruïne en Johan Winkler het blad ‘In de Waagschaal’.

Lit.: Leo Aukes e.a., *Een rode draad – 75 jaar NCSV*, 13vv., 17, 21, 63, 69; Jan Bank, *God in de oorlog*, 404; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 36vv., 103, 141 en 152.; Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 70, 103, 106, 112v., 150 J.J. Buskes, *Waar stond de kerk?*, 10, 21, 23, 27 en 31; S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang*, 11, 35, 109, 141, 156, 184, 190, 207, 245v., 289, 291, 296; Ties Engelsma, ‘*Met Gods hulp gelukt*’, 95; Ds. G.F.W. Herengreen, *Een Handjevol Verkenner*, 101, 139, 141, 147, 161; Abel Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging*, 37; Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De Dominee gaat voorbij*, 122, 179; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 30, 38, 40v., 43, 55v., 68v.; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 18, 38; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, I, 132; Herman de Liagre Böhl, *Miskotte, Theoloog in de branding, 1894-1974*, 225; Jan R. Magnus, *Alles zal reg kom*, 182; Dr. H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 148 en 671; W. Nijenhuis, lemma ‘*Miskotte, Kornelis Heiko*’ in: ; *Biografisch Lexicon*, I, 101v.; J. Poortman, *Kerkelijk Meppel door de eeuwen heen*, 55; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 17, 127, 143, 228, 309, 313,400; G.H. ter Schegget, *Indachtig*, 19-25; Klaas A.D. Smelik, *Anti/judaïsme en de kerk*, 122, 125-129, 148; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 38, 59, 65v. en 116; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 105, 166; J.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 9, 88, 92, 186, 233, 254v., 262v., 272 en 302; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 20, 32v., 47, 56, 91, 114, 190, 298, 308, 312, 383, 551, 658, 665, 675 II, 222-227, 249, 260.

304. Herman Otto Molenaar Sr. Drager Verzetshedenkingskruis

(Geboren 26.4.1905 te Den Ham-overleden 21.9.1989 te Scheveningen; begraven Kerkelijke Begraafplaats Doorwerth te Heesum (“Ps. 91: 1”).

Ds. Molenaar was hervormd predikant te Idsegahuizum (30.8.19310, te Sint Pancras (4.2.1934), Houtrijk-Polanen (= Halfweg; 7.11.1937-28.9.1947) en Scheveningen (5.10.1947-16.3.1958 wegens emeritaat). Gehuwd op 18.6.1935 te Sint Pancras met **Heiltje Kroonenburg** (geboren 18.1.1915 Sint Pancras-overleden 26.12.2008).

In de mobilisatietijd en tijdens de gevechten bij de Moerdijk in de meidagen van 19440 stond ds. Molenaar Nederlandse smilitairen geestelijk bij als veldprediker. Al snel belandde hij in het verzet. Op 31.3.1944 werd hij wegens ‘*uitgebreide illegale actie, n.l. hulp aan Joden, revolutionaire terreuracties en hulp aan onderduikers*’ gearresteerd en overgebracht naar het Huis van Bewaring-Weteringschans, Amsterdam; op 18.4.1944 kwam hij in Kamp Amersfoort terecht, en op 10.7.1944 tenslotte op het Politiebureau Wolvenplein, Utrecht; op 16.8.1944 werd hij onverwacht vrijgelaten. Hij dook onder in zijn eerste gemeente Idsegahuizum en keerde in juli 1945 weer terug in Halfweg. Nadien trad hij nog op als geestelijk verzorger van politieke delinquenten in Halfweg en Scheveningen,

Lit.: Karel Keuning, *Klaas Roelof Woltjer*, 24, 36 en 55; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk I*, 564, 584, 589 II, 293-294.

305. Auke Mollema

(Geboren 2.6.1907-overleden 17.6.1976 Zuidhorn, Julianalaan 31; begraven te Zuidhorn, Klinckemalaan), studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; kandidaat te Scharnegoutum (1935); eerste gereformeerd predikant te Oosterwolde (Friesland; 1.12.1935-10.11.1946; hij woonde daar op het adres Molenweg 24), Nieuw-Buinen (24.11.1946-20.9.1953), en Thesinge (27.9.1953-1.10.1965); geestelijk verzorger van ‘*Het Zonnehuis*’ te Zuidhorn (tot 16.12.1969 wegens emeritaat); gehuwd met **Fokeltje Wiersma** (geboren 4.5.1908-overleden 28.6.1997).

‘*Het was Ds. Mollema van Oostwolde, die geregeld op de kerkenraadsvergaderingen (o.a. in Haulerwijk; GCH) kwam, die informatie gaf over het landelijk verzet en met de kerkenraads-leden besprak wat kon en moest gebeuren. Zij die een oproep*

kregen voor de Arbeidsdienst om in Duitsland te moeten werken, vormden een probleem. Onderduiken? Zo ja, waar moest men dan heen? Er moest een organisatie op touw gezet worden. Toen is gebleken welk een grote plaats de kerk in ons leven innam. Alles was ons ontnomen: de pers, radio, politieke, sociale maatschappelijke organisaties. Alleen de kerk was overgebleven. Bijna iedere dag kwamen er jonge mannen bij de dominee om raad (uit: 'Gereformeerde kerk uit Haulerwijk', hoofdstuk 'De Oorlogsjaren').

Ds. Mollema hielp Meinhard David (Daan) Gans (1919-1991 t.g.v. auto-ongeluk) uit Assen aan een onderduikadres; Daans vader Meinhard Jacob Gans (1919-1960) overleefde eveneens de oorlog, zijn moeder Jennie Gans-Heilbronn (1891-1942 Auschwitz) en beide broers Abraham Gans (1921-1944 Westerbork aan de gevolgen van de verwondingen, die een landwachter hem had toegebracht op zijn onderduikadres in Kalenberg) en Johan (1924-1944 overleden op zijn onderduikadres in Groningen aan een ernstige ziekte) overleefden de oorlog niet.

Verder wist ds. Mollema in november 1944 het echtpaar Hendrik Martijn (1906-1992) en Sjoukje Martijn-de Boer (1909-1994) uit zijn gemeente te bewegen om de Joodse verzetsstrijdster Cato Loonstijn (overleden 2012) uit Amsterdam in huis te nemen. Cato ('Tootje') trouwde na de oorlog met Gerrit B.H. Renger (overleden 2017) en vertrok met hem naar de Verenigde Staten. Ze overleed op 13.1.2012 en werd begraven op het National Memorial Park in Falls Church, Virginia.

Tenslotte zette ds. Mollema zich ook nog in voor geallieerde vlegers.

Contact: Joodse onderduiker L.E. Waterman. Zoon van mr. Waterman (tel. 074-2422299)

Lit.: Th. Boersma, *In memoriam Ds. A. Mollema*, in: *Jaarboek 1977 der GKN*, 492; Hulst/ Luning, *De Joodse Gemeente Assen*, 179; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 383 en 397; Ian Shine/ Debora Slier, *Der letzte Sommer des Philip Slier – Briefe aus dem Lager Molengoot 1942* (m.n. hoofdstuk 'Warten'); *Yad Vashem*, 580.

306. Prof.dr. Conrad Willem (Con) Mönnich

(Geboren 31.5.1915 te Amsterdam, zoon van Willem Frans Conrad Mönnich, boekhouder bij de Amsterdamsche Rijtuigmaatschappij, en Frederica Agatha Rust-overleden 28.7.1994 in een ziekenhuis te Amsterdam aan kanker; begraven op 'Zorgvlied', Amsterdam), vrijzinnig evangelisch luthers theoloog en cultuurhistoricus; studie theologie Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en het Evangelisch-Luthers Seminarium aldaar (1934-1942); predikant te Maastricht (1943-1946); buitengewoon hoogleraar in de wijsgerige inleiding tot de godsdienstwetenschap en de geschiedenis der leerstellingen van de christelijke godsdienst (24.6.1946-1952), later gewoon hoogleraar met dezelfde leeropdracht (1.8.1952-10.8.1966); gewoon hoogleraar in de geschiedenis der leerstellingen van de christelijke godsdienst en de encyclopedie der godgeleerdheid (10.8.1966-6.6.1974), vervolgens gewoon hoogleraar in de geschiedenis van het christendom en van de christelijke leerstellingen in de Oudheid en de Middeleeuwen en de encyclopedie der godgeleerdheid (1968-6.6.1974), gewoon hoogleraar in de geschiedenis van het christendom en van de christelijke leerstellingen in de laat-westerse middeleeuwen en de nieuwe tijd (800-1800) en de encyclopedie der godgeleerdheid (6.6.1974-11.6.1982). Gehuwd op 4.3.1943 te Amsterdam met de juriste **mr. Elisabeth (Bettha) Maartje Wonder** (geboren 5.1.1916 te Alkmaar, dochter van architect Pieter Wonder en Dieuwertje Swagerman-overleden 2001); de fotograaf Con Mönnich is een zoon van hen.

Mönnich onderhield levenslang een intensief contact met dr. Jacques Presser (1899-1970), die zijn leraar geschiedenis was op het Vossiusgymnasium te Amsterdam:

"Een niet-theoloog die veel voor hem betekende was Presser (na zijn wegvoering in de oorlog lag een manuscript van hem opgeborgen bij het avondmaalszilver van Mönnichs gemeente te Maastricht)".

In februari 1941 was Mönnich getuige geweest van de eerste Jodenrazzia: op het Waterlooplein en het Jonas Daniël Meijerplein werden honderden joden bijeengedreven en weggevoerd. Een dag later legden arbeiders in Amsterdam en de Zaanstreek het werk neer: de 'februaristaking'. Presser en zijn vrouw waren nog aanwezig bij Mönnichs promotie op 25 juni 1942 (cum laude) en bij het huwelijk van het jonge paar Mönnich op 4 maart 1943, maar kort daarna werd Pressers vrouw Debora Suzanna Appel (1.12.1913 Amsterdam, dochter van Andries Appel en Esther Henriques-26.3.1943 Sobibor) vanwege haar valse persoonsbewijs opgepakt, gedeporteerd en omgebracht in één van de ergste vernietigingskampen. Dat verlies heeft Mönnich enorm aangegrepen en het verdiepte de levenslange vriendschap tussen

beide mannen. Hij schreef er in 1984 over met nauwelijks verborgen woede, in zijn 'Een tak van de wilde olijf (p. 104v.): "Huil verder, Pan (= "de god van de mateloze levenskracht zonder besef van goed en kwaad"), er is ook verraden land, omdat de mensen die het lief hadden ervan verjaagd zijn:

Het is niet om het land dat wij verlaten,

*Niet om zijn bossen, beemden en landouwen,
Zijn ruige hoeven en zijn trotse staten,*

Maar om de dans der rode zonflambouwen

*Boven de zee en om de grijze sluier
Der witte wiven in het licht der maan
En om het middernachtlijk klokgebeier
Van zijn verdronken steden.*

Nu wij gaan,

*Weten wij ons zo inniglijk verbonden
Met diepste essentie en verborgen ziel
Van dit, òns land, dat wij het hart vol wonden
Ons richten, daarheen, waar de teerling viel*

En zullen in de dooltocht onzer dagen

Zijn echo en zijn glinstring met ons dragen.

Jacques Presser schreef dit gedicht 'Exodus 1942'. Dat was het jaar, dat ik promoveerde tot doctor, in de godgeleerdheid nog wel. Achteraf, in dat tijdsbestek, in die wetenschap, tot mijn schande? Misschien is het maar goed, dat een mens meestal pas veel later de krankzinnige conjunctie van de omstandigheden van zijn bestaan leert inzien. Het leven werd beheerst door Duitsers, moordenaars, smerige lustmoordenaars, die niet eens het oude krijsorgasme beleefden aan hun slachtoffers, ten hoogste een tevreden gevoel, dat de dodenadministratie van die en die straat in die en die wijk die dag weer aardig klopte. De februaristaking lag toen al meer dan een jaar achter ons. Maar ik werkte aan Leibniz en zijn natuurlijke kennis van God, alsof dat toen nog een fatsoenlijk begrip was, en ik werkte haastig om de definitieve knechting van de universiteit voor te zijn. Presser en zijn vrouw zijn nog bij de academische plechtigheid aanwezig geweest. Maar binnen het jaar was zij de dodenweg naar Polen opgejaagd en hij was op zijn onderduikadres onbereikbaar. Goddank? Maar wat is dat voor een God, die onder zulke omstandigheden gedankt moet worden?"

Jacques Presser kon de oorlog overleven op onderduikadressen in het Gelderse buurtschap Overwoud bij Lunteren, in Ede, bij dr. Hubert Johannes (Huub) van Eck (1905 Oegstgeest-1991 Ede), SDAP-PvdA-politicus en Trijntje (Tine) van Eck-Brolsma (1911-1992) aan de Lunterseweg, waar hij zijn 'onderduikroman' *Homo Submersus* schreef, veel later postuum uitgegeven, en te Barneveld.

Maar de lutheraan Mönnich komt zelfs in 1945 niet helemaal los van klassieke vooroordelen jegens de Joden: "Vermanende woorden aan het adres van de Joodse gemeenschap in een artikel 'Rond het Joodsche vraagstuk van C. W. Mönnich, d.d. 3 maart 1945, in *Je Maintiendrai/ Vrij Nederland/ De Patriot/ Christoffor*. Mönnich is op dat moment in Maastricht evangelisch-luthers predikant, en werkt aan de geestelijke verzorging van geïnterneerden en repatrianten. Hij constateert ook nogal wat antisemitisme na de oorlog en hij adviseert de Joodse gemeenschap: 'Het zou tactvoller zijn, wanneer de Joden wat meer op den achtergrond bleven'. Om deze woorden kracht bij te zetten haalt hij een Joods schrijver aan: 'Geestig drukt Louis Goulding, de bekende Engelse Joodsche schrijver, zich hierover uit in zijn boekje over het Joodsche probleem: 'Ik verstout mij mijn mede-Joden een raad te geven. Zij zijn een achtenswaardige groep in de maatschappij; zij weten het; zij moeten het wel weten; maar er is geen reden, er zoo luidruchtig kennis van te geven (...) Het is niet bijzonder verstandig van zes Joden, zich in te spannen om even veel aandacht te trekken als twaalf'.

Na de oorlog schreef Mönnich samen met ds. Kleijs Kroon (zie daar) nog tal van artikelen over cultuur-maatschappelijke onderwerpen in 'De Groene Amsterdammer' (1953- 1964; toenmalig redacteur en bemiddelaar: Han Lammers (1931-2000).

Bibl.: C.W. Mönnich, *Een tak van de wilde olijf – Het Griekse erf en de weg van Israël* (Baarn, 1984).

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 272; Th.A. Fafié, artikel ‘*Conrad Willem Mönnich (1915-1994), biografie en bibliografie* in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis* nr. 20 (1997), 2-52, en ‘*Conrad Willem Mönnich, Luthers theoloog, cultuurhistoricus en auteur*’ *DLK* nr. 32 (2004), 2-30; Dienke Hondius, Terugkeer, 96; C.H. Lindeijer, artikel “*C.W. Mönnich, een aartsrebel*” bij de gelegenheid van Mönnichs afscheid in ‘*Trouw*’ d.d. 11.6.1982; *Yad Vashem*, 268v.

307. Frederik (Frits) Mooi Officier Orde Oranje Nassau

(Geboren 14.3.1921 te Gasselte, zoon van ds. Gerrit Jacob Mooi [1876-1965] en Johanna Wilhelmina Stegeman-12.3.2008 samen met zijn zuster verongelukt op het station van Haren; begraven Begraafplaats Eshof, Rijkstraatsweg, te Haren); gehuwd met **Greet Okma** (geboren 1.3.1919 te Woudsend-overleden 23.4.2004 te Haren). Studie theologie Rijksuniversiteit Leiden en Rijksuniversiteit Groningen; kandidaat Woudsend (24.11.1946-22.1.1950); hervormd hulpprediker te Zuidwolde; hervormd predikant te Bergeijk (1946) en Haren (1950-1966), tenslotte scriba van de Provinciale Kerkvergadering Groningen van de Nederlandse Hervormde Kerk (22.5.1966-1.6.1985 wegens emeritaat).

Samen met zijn broer ds. H.G. Mooi (zie daar) actief in het verzet. Zij onderhielden contacten met de bekende verzetsman Arnold Douwes (aangetrouwde familie), rechterhand van Johannes Post, die zelf honderden Joodse onderduikers onderbracht en verzorgde in Nieuwlande en omstreken. Daartoe werkte hij nauw samen met een aantal Drentse predikanten. Douwes noemt de gebroeders Mooi in zijn oorlogsdagboek en dankzij hem kon ds. Frits Mooi augustus 1943 (na de executie van drie prominente Hoogeveners) tijdelijk onderdak krijgen bij Arnolds' familie Stegeman in huize ‘De Flochte’ te Dedemsvaart (4.8.1943)..

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 87, 90.

308.

Hermannus Gerardus Mooi (geboren 2.12.1905 te Frederiksoord, zoon van ds. Gerrit Jacob Mooi [1876-1965] en Johanna Wilhelmina Stegeman-overleden 24.7.1983 te Zevenaar).

Hij was de oudere broer van ds. Frederik (Frits) Mooi (1921-2008) te Haren (zie daar); zijn oom Herman Stegeman was getrouwd met Albertha Arnolda Catharina Douwes, dochter van ds. Petrus Arnoldus Conradus Douwes (1871-1935) en zuster van de verzetsman Arnold Douwes (1906-1999) en de predikanten Jan Douwes (zie daar) en Hendrik Julius André Douwes (zie daar).

Ds. H.G. Mooi was hervormd kandidaat te Hallum (1930); hervormd predikant te Koekange (16.11.1930-4.6.1944), te Gendringen (11.6.1944-5.4.1964) en te Niekerk-Oldekerk (1964-).

“We kwamen via een aanbeveling terecht bij de hervormde predikant van Koekange. De kerk en de pastorie stonden aan een soort oprijlaan-verbindingsweg. Daar vielen we ook met de neus in de boter. Men had al een paar studenten thuis, die een gestencilde blaadje verspreiden in de omgeving, waarin berichten over oorlogshandelingen stonden. Ze kwamen aan hun nieuwsberichten door het in het geheim beluisteren van de Engelse zender en noemden het blaadje ‘Oor-an-je-radio’. De dominee en zijn vrouw en de studenten waren erg blij dat ze nu contact hadden met het verzet in Meppel. Ze tekenden onmiddellijk voor nog twee onderduikers en hielpen ons met adressen verder op weg”....

Ds. Mooi en zijn broer Frederik Mooi, in de oorlog hervormd hulpprediker te Zuidwolde, onderhielden zelf ook nauwe contacten met de bekende verzetsman Arnold Douwes, rechterhand van Johannes Post, die herhaaldelijk in Koekange langs kwam om Joodse onderduikers geplaatst te krijgen of adressen te ontvangen waar hij ze zelf kon onderbrengen. Douwes noemt de gebroeders Mooi op enkele plaatsen in zijn oorlogsdagboek: ‘*In Koekange moest ik even toevlucht zoeken in de pastorie van ds. Mooi omdat er een razzia aan de gang was*’.

Lit.: G. Gunnink, *De Knokploeg- Schimmen uit het Verleden*, 62,164; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 87.

309.

Ds. Albertus Jacobus Mooij, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 13.12.1910 Deventer, zoon van Albertus Jacobus Mooij Sr, zoon van ds. Adrianus Mooij, en Pieterella Regina de Zeeuw-overleden 13.10.1996 Varsseveld; aldaar begraven op Algemene Begraafplaats Rentinkkamp).

Mooij doorliep aanvankelijk de kweekschool te Zutphen en werd onderwijzer (1939); aan het begin van de oorlog werd actief in het verzet en onderhield in dat verband o.m. contact met de verzetsman Johannes Satter (9.10.1920 Varsseveld-7.9.1988 Varsseveld), wiens zuster Willemien Satter in het kippenhok van de boerderij van haar vader Hendrik Satter *1.8.1885 Haaften-16.10.1949 Varsseveld) in Sinderen het door Cor van der Hooft (8.3.1905 Domburg, zoon van de hervormde predikant George Arie van der Hooft [1877 Terneuzen-1964 Overschie]-april 1945 KZ Sachsenhausen), medewerker van 'Trouw', in het Nederlands vertaalde eerste verslag over de vernietiging van de Joden van het hand van de Duitse SS-officier en verzetsman Kurt Gerstein (1905-1945), bewaarde. Een kopie van het origineel was door bemiddeling van de Doesburgse verzetsman J.H. Ubbink, vriend van Gerstein, in handen van het Nederlandse verzet gekomen (helaas werd het pas in 1996 herontdekt; het berust nu bij het NIOD). Op de boerderij van Mooij's vader in Sinderen vond overigens op 30.1.1945 ook de aanloopbijeenkomst plaats die uiteindelijk zou leiden tot de oprichting van illegale blad 'Trouw' (januari 1943). Aanwezig waren behalve de al genoemde Cor van der Hooft ook de latere 'Trouw'-prominenten Wim (Willem Pieter) Speelman (1919-1945) en – vermoedelijk – Sieuwert (Jan Albertus Hendrik Jojan Sieuwert) Bruins Slot (1906-1972).

Na de oorlog studeerde Mooij theologie aan de RU Utrecht; kandidaat (1949), vicaris te Utrecht (1951) en hervormd predikant te Schore en Vlakte (Zuid-Beveland; 1952, bevestigd door zijn zwager, ds. Gerrit van Zeben [1919-1975]; parttime verzorger van de protestantse patiënten in het R.K. Sint Johanna-ziekenhuis te Goes (1964), predikant te Silvolde (1965) en ziekenhuispredikant in het Julianaziekenhuis te Terneuzen (1970-1975); na zijn emeritaat verhuisde hij naar Varsseveld. Ds. Mooij was lid van de Hervormde Raad voor de verhouding van Kerk en Israël en lid van de theologische werkgemeenschap van deze raad. Gehuwd met **Maartje van Zeben**, draagster *Verzetshedenkingskruis* (geboren 30.11.1906 te Zutphen, dochter van Hendrik van Zeben en Maartje Janzen-verladen 26.1.1993).

Lit.: Ben van Kaam, artikel 'De waarheid bleef liggen onder een dakpan' (*Trouw*, 22.7.1995).

310. Dr. Gerrit Morsink

Ridder *Oranje-Nassau* (geboren 21.10.1909 te Wierden, zoon van bakker Jan Hendrik Morsink en Johanna Maria Gerritsen-overleden 13.4.2003 te Bredevoort; begraven begraafplaats 'Berkenhove' te Aalten).

Zijn zuster Hermina (Mien) Morsink (geboren 22.9.1907 te Wierden), was gehuwd met ds. Egbert Jansen (geboren 10.5.1909, zoon van gereformeerd predikant dr. Johannes Jansen en Geertina Willemina Warringa-overleden 7.12.1996), broer van Gerrit's vrouw Annechiena Jansen; een andere zuster, Berendina Morsink (geboren 4.8.1913 te Wierden-overleden 22.11.2004 te Almelo; begraven te Wierden, Oude Begraafplaats), was gehuwd met de bouwkundige en verzetsman Adriaan Leendert Tiemens (geboren 8.7.1907 te Arnhem-kwam op 24.10.1944 te Wierden om het leven t.g.v. de bombardement; aldaar begraven); en een jongere broer van Gerrit, de arts Lucas Morsink (24.1.1915 Wierden-25.6.1993 Zeist), was gehuwd met een jongere zuster van Egbert Jansen en Annechiena Jansen: Johanna Willemina Jansen (geboren 15.10.1916 te Ten Boer-overleden 1.11.2003 te Zeist).

Zijn broer Gerrit Hendrik Morsink ('Henk de Bakker'; geboren 7.10.1908 te Wierden-overleden 27.6.1994 te Castrolanda, Brazilië; aldaar begraven) was in de oorlogsjaren de trait d'union tussen de verspreiders en schrijvers van het illegale *Trouw*: J.A.H.J.S. Bruins Slot, dr. Gesina H.J. van der Molen, E. van Ruller en rector dr. R.J. Dam; vóór de oorlog had ds. Morsink op een provinciale dag van de Jongelingsverenigingen op Gereformeerde Grondslag in Overijssel de verzetsman Johannes Post (1906-1944) ontmoet en de schrijver Anne de Vries (1904-1964).

Gerrit Morsink was theologisch kandidaat in 1933; van 4.3.1934 tot 6.12.1942 stond hij als gereformeerd predikant te Bergentheim en was daar hecht bevriend met ds. F. Slomp van Heemse (zie daar); vervolgens diende hij de kerken van Andijk (20.12.1942-26.10.1947), van Leeuwarden-Huizum (14.9.1952-12.4.1959), van Aalten (19.4.1959-6.3.1966) en van Halfweg-Zwanenburg (26.3.1966-1.4.1974 wegens emeritaat); gehuwd op 28.2.1934 te Wierden met **Annechiena Jansen** (geboren

7.12.1912 te Burum, Kollumerland en Nieuwkruisland, dochter van dr. Johannes Jansen [1873-1956] en Geertina Willemina Warringa-overleden 31.3.1995 te Aalten); een zus van zijn vrouw, Berendina Johanna Jansen, was gehuwd met ds. Cornelis Marie van de Loo (zie daar); ds. Morsink publiceerde het *'Twents Psalm-book'* (1993) en hertaalde het Liedboek voor de kerken als *'Twents gezangenboek'* (1998).

Ds. Morsink fietste in zijn Bergentheimse tijd steeds samen met zijn collega Piet Wolfert (zie daar) naar de vergadering van het Lemeler Convent, waarvan ds. Henk Berkhof (zie daar) en ds. Bram Vogelaar (zie daar) initiatiefnemers waren. *"De zegen van de oecumene heb ik daar voor her eerst ervaren. Piet is gefusilleerd in '45 (...) Het verzet? Daar wil ik niet over praten, mensen maken het al snel te mooi. Je moet de echte strijders naar voren halen, niet de kleine mannetjes..."*. *"Eén maal per week bezocht een dominee het Joodse gezin Izaak (van der Velde; 1887 Medemblik-1976 Andijk) en Regina van der Velde(-Bierman; 1902 Appingedam-1987 Hoorn) met hun kinderen Chaim (= Heiman-Chaimke; 1932 Medemblik-1995; Tsrifin, Israël) en Max, dat ondergedoken was bij de familie Vriend in Andijk"* (= het gezin van Pieter Vriend en Willemke Wijbenga met hun zeven kinderen en één aange trouwde schoondochter, die op 28.3.1988 allen de *Yad Vashem*-onderscheiding ontvingen).

Lit.: J.R. Dijkema, *In memoriam Ds. E. Jansen*, in: *Jaarboek 1997 GKN*, 539v.; Jan Hof, *Frits de Zwerver*, 114-117; Colet van der Ven, *Van oude mensen...*, 39-44; *In memoriam Gerrit*

Morsink, Historisch Tijdschrift GKN nr. 5 (mei 2004), 49vv.; J. Trompetter en K. Nierop, *Strijd en Zegen*, 52v., 68v., 62; *Yad Vashem*, 931.

311. Cornelis Didriekus (Kees) Moulijn

(Geboren 20.7.1911 te 's Gravenhage, zoon van Adriaan Cornelis (Ad) Moulijn [1869, zoon van ds. Jacob Moulijn >1835-1902<-1933], arts in NOI, en Charlotte Johanna Wilhelmina Lochmann von Königsfeldt-2.5.2006 Oostvoorne; begraven op de Begraafplaats aldaar).

Kees Moulijn stamde uit een typisch hervormde predikantenfamilie: zijn grootvader, ds. Jacob Moulijn (1835-1902) was predikant, en dat gold ook voor zijn oom en naamgenoot Cornelis Didriekus Moulijn (1863-1910); zijn ene tante, Sophie Moulijn (1866-1927), was gehuwd met ds. Jacobus Marinus Jalink (1861-1937) en zijn andere, Johanna Hendrika Moulijn (1867-1973), was de echtgenote van Albertus Christiaan Kruyt (1869-1949), de beroemde zendeling van Posso (Celebes); het echtpaar Kruyt bracht de laatste oorlogsjaren door ten huize van een familielid aan de Rijn- en Schiekade 1 te 's Gravenhage, waar ook een aantal Joden zat ondergedoken.

Theologisch kandidaat (1936); hervormd predikant te De Wilp (11.10.1936), Blija (18.6.1939, als opvolger van zijn vriend, de pacifist en latere hoogleraar dr. Krijn Strijd [1909-1983], Maastricht (23.4.1944) en Leeuwarden (8.6.1947-1.6.1956 eervol ontheven van het predikantschap met bevoegdheid van emeritus); directeur van de Nederlandse Centrale Vereniging voor Gebrekkigenzorg te Amsterdam (1.6.1956-1.8.1976); op 29.9.1936 te Drachten gehuwd met **Anna Agnieta (Anneke) Carsjens** (geboren 13.6.1912 te Oudega, Smallingerland, dochter van ds. Adrianus Carsjens [1880-1963, hervormd predikant te Oudega van 3.7.1910-1951] en Johanna Wilhelmina Heesen-overleden 14.9.2006); zij woonde laatstelijk Berberislaan 6, Oostvoorne.

Ds. Moulijn ontving op 15.8.1974 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij tijdens de oorlog deel uitmaakte van de netwerken van de Amsterdamse Studentengroep onder leiding van Piet Meerburg en van ds. L. Overduin te Enschede. *Henk Kluvers* (van de ASG; GCH) *bracht daar enkele Joodse kinderen en leverde er bonkaarten af. Kees Moulijn en zijn vrouw Anneke brachten de kinderen verder onder bij gemeenteleden in de wijde omtrek. Zij werkten samen met Albertus Hendrik Smit* (1906), *een arts uit het naburige Ferwerd, en diens vrouw Elchien (Smit-Vegter; 1909). ... In het najaar van 1943 was Kees Moulijn echter gezwicht voor professionele chantage door een collega uit Enschede, dominee Leendert Overduin. Toen Overduin hem om adressen voor Joodse kinderen had gevraagd, had Kees gewoontegetrouw geweigerd. Overduin had begrip getoond, maar bij zijn vertrek opgemerkt dat het uiteindelijk 'een kwestie van geloof' was.*

Kees Moulijn was alsnog adressen gaan zoeken en plaatste vervolgens in en om Blija tientallen Overijsselse Joden. Sommigen namen Kees en Anneke ook zelf op

in hun huis: het Joodse meisje Zus, Reuben Kahane “an orthodox Jew, who made his way on his own by train and who insisted on bringing along his phylacteries (tefilin) and a Torah Scroll to the hideout. The Pastor persuaded him that for his own safety it was better to leave these articles with him, since, as he stated, a vicar was expected to be conversant with the practices of other religions and these articles, if discovered with him, they would not present an unsurmountable problem. The man was then referred to an couple who lived nearby” en Josef Seligmann: “Josef Seligmann, another beneficiary of Moulijn’s charity, stated that that Moulijn distributed Jews among the farms in small villages. Of the pastor’s 415 congregants, there was only one farmer who seemed to sympathize with the Germans, but he presented no threat after he was told that the Germans also rounded up Jewish children, not merely adults. Shocked by this revelation, the man decided to take a Jewish child. Together with (...) Pastor Jacob Kalma, Moulijn searched for safe addresses among his flock in Waaxens and Brantgum. Moulijn’s wife, Anneke, was also involved in surreptitiously obtaining ration cards through her work with a leader of the resistance movement. Eventually, the Moulijns were themselves forced to go into hiding after the Germans learned of their links with the resistance. For a while, the Moulijns wandered from place to place, at times separated from each other” (Mordecai Paldiël).

Bibl.: *Hoe wij de bezettingstijd beleefden – Een monument voor C.D. Moulijn*, A.A. Moulijn-Carsjens en een dorp in Friesland (2006);

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 73v., 77v. en 103; A.H. Bornebroek, *De illegaliteit in Twente*, 39; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 213v.; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 207, 227 en 312; Gerrit Noort, *De weg van magie tot geloof*, 113; Mordecai Paldiël, *Churches and the Holocaust*, 178f.; Elma Verhey, *Om het Joodse kind*, 156; Ds. Aafko de Vries (eindred.), *Godshuisjes in De Wilp-Siegerswoude in een breder verband*, 57v.; *Yad Vashem*, 622, 681 en 811.

312. Abraham Mulder

(Geboren 22.1.1893 te 's Gravenhage, zoon van de hervormde Willem Mulder en de evangelisch-lutherse – later gereformeerde – Johanna Christina Frederika Smelting-overleden 26.10.1968 te Dordrecht, nadat hij onderweg van Bergen op Zoom naar Amsterdam, waar hij zou preken, onwel was geworden), onderwijzer van de Nederlandse Zendingsschool Rotterdam te Vlagtwedde; later archivaris bij het Rijksarchief in Zeeland te Middelburg; acte godsdienstonderwijs in de Nederlandse Hervormde Kerk met preekconsent (1929), doop en belijdenis in een Doopsgezinde Gemeente (1930) en vervolgens doopsgezind (leken-) predikant te Aardenburg (4.9.1932-29.12.1940), te Giethoorn (5.1.1941-1946) en te Dordrecht (1946-26.1.1958 wegens emeritaat); proponent 14.1.1949); tot zijn dood was hij nog hulp-predikant bij de Doopsgezinde Kring van Bergen op Zoom, waar hij woonde; gehuwd op 20.8.1915 te Vlagtwedde met **Johanna Maria Pijtak** (geboren te 's Gravenhage, dochter van telegrafist Willem Gualterus Cornelis Pijtak en Maria Margaretha Catharina van Gaart); in de zomer van 1939 was zij enkele weken leider van het (doopsgezinde) Vluchtelingenoord te Elspeet.

In het voorjaar van 1940 was ds. Mulder geestelijk verzorger van protestants-gedoopte Joden in het vluchtelingenkamp Sluis; hij kon er moeilijk overweg met de Joods-christelijke Duitse vluchtelingenpredikant ds. Bruno Gustav Franz Julius Benfey (1891-1962; zie H. Eelsing en ds. N.R. Hefting); als gevolg daarvan kwam hij in conflict met het Protestants Hulpcomité, dat hem in april 1940 ontslag aanzegde. Ds. Mulder huisvestte tijdens de oorlog minstens zes Joodse onderduikers, onder wie het echtpaar Biallostowski, de moeder van Biallostowski, en mr. Louis (Loet) Manassen (1924 Amersfoort-2017 Amersfoort; gehuwd met Martha E. Schepers), in de pastorie van Giethoorn, terwijl er in het dorp nogal wat NSB'ers woonden.

Lit.: ADW XXII, nr. 44 (9.11.1968); *Doopsgezind jaarboekje* 62 (1968), 143 en 63 (1969), 23vv.; Rainer Hering, lemma ‘Benfey, Bruno Gustav Franz Julius, Pastor’ in: *Biographisch-Bibliographisches Lexicon*, Bd. XVII, 97-122; A.G. Hoekema, ‘Bloembollen voor Westerbork’; Hartmut Ludwig/ Eberhard Röhm, *Evangelisch getauft – als >Juden< verfolgt*, 48f.; *Mennonite Encyclopedia* III, 767; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche*, Bd. 3/II, 266; W.C.F. Scheps in ‘*Kerknieuws*’ d.d. 1.11.1968; Lies van der Zee, artikel “*De Gemeente van Christus moet blijven het geweten van de wereld*” – *Oorlogspreken van ds. Abraham Mulder te Giethoorn* in: *Doopsgezinde Bijdragen* nr. 41, 269vv.

313. Gerrit Mulder

(Geboren 29.4.1900 te Groningen, zoon van meubelmaker Hendrik Herman Mulder en Meiske Nieborg-overleden 9.10.1974 Alphen aan de Rijn; begraven Oosterbegravingplaats, Alphen aan de Rijn); studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; kandidaat (1927); (eerste) gereformeerde predikant te Slikkerveer (15.7.1928-21.2.1932) en later predikant te Alphen aan de Rijn (26.2.1932-28.2.1962 wegens vervroegd emeritaat om gezondheidsredenen). Gehuwd op 19.9.1928 te Groningen met **Sietske Boersma** (geboren 2.8.1905 te Warffum, dochter van Jan Boersma, landbouwer te Kantens, en Jantje Doornbos-9.7.1999; begraven Oosterbegravingplaats, Alphen aan de Rijn).

Tijdens de oorlog zeer actief in het verzet (zijn pastorie was ontmoetingsplaats voor de 'beurs', waar afgevaardigden van lokale LO-organisaties met elkaar onderduikers 'uitruilden'; zie ds. H.H. van Kapel in Rhooen en Jan Brokken, 'De vergelding') en een aantal keren moest hij zelf ook onderduiken. In 1957 werd hij benoemd tot ereburger van Alphen aan de Rijn.

Lit.: Jan Brokken, 'De Vergelding', 99; *In memoriam Ds. G. Mulder in: Jaarboek 1975 der GKN.*

314. Dr. Harm Mulder

(Geboren 15.5.1910 te Groningen, zoon van koopman/ makelaar David Mulder en Jantje Smit-overleden 11.1.1993 te Doorn; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats te Doorn); studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam; gereformeerd predikant te Hornhuizen-Kloosterburen (12.8.1934-1.5.1938), Deventer (8/10.5.1938-28.9.1947), Delft (8.10.1947-1.7.1966), docent Theologische Hogeschool te Beiroet (1966-1.5.1968; Morgenlandzending), wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Vrije Universiteit (1968) en hoogleraar in de Nieuwtestamentische vakken (1972-1980) aan de Protestantse Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel; gehuwd op 30.7.1934 te Groningen met **Hiltje Harmanna Wigboldus** (geboren 12.1.1909 te Groningen, dochter van Roelf Eppo Wigboldus, handelaar in bouwmaterialen, en Lamina Geerdina Kuik-verladen 1.4.1995 te Zeist).

Haar broer Klaas Roelf Wigboldus (1919-1945) overleefde de oorlog niet: hij sneuvelde op 14.4.1945 als verzetsman bij Dorkwerd.

In Deventer was ds. Mulder betrokken bij het onderbrengen van (o.a. Joodse) onderduikers. Zo kwam eind 1942 een Joods echtpaar uit Amsterdam (Meerhuizenplein 18 I-hoog) terecht bij Grietje Klein Woolthuis-Birza (geboren 1880, weduwe sinds 1920 en fabrieksarbeidster bij de Daimfabriek te Deventer) aan de Verlengde Kazernestraat 56. Ze beleefden er de bevrijding.

Mevr. Klein Woolthuis was lid van de Gereformeerde kerk aan de Smedenstraat. Daar ontmoette ze mensen als ds. H. Mulder, ouderling L. van der Wal en N. Sijbesma, leraar Frans aan de Christelijke MULO Polstraat. Sijbesma was een centrale figuur in de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers en aan hem zou ze op zeker moment gezegd hebben dat ze bereid was Joden te verbergen en van het één kwam het ander. Haar huis diende daarnaast als veilige doorgangshaven voor bemanningsleden van geallieerde vliegtuigen.

... Als districtsleider (van de LO in Deventer e.o.) fungeerde de heer L. ('Tjerk') Kleefman, een verzekeringsinspecteur, en als plaatselijk leider zijn vriend Thom(as) Wildeboer, directeur van een betonfabriek. Zij kenden elkaar als lid van de Gereformeerde Kerk en werden in hoge mate geïnspireerd door ds. H. Mulder, predikant van dezelfde kerk. Via hem ook konden ze gemakkelijk hun contacten in de omgeving uitbreiden.

Bibl.: Dr. H. Mulder, *De eerste hoofdstukken van het Evangelie naar Lukas in hun structurele samenhang* (Delft, 1948). Deze dissertatie schreef dr. Mulder n.a.v. de gespreksavonden over het evangelie van Lukas, die hij tijdens de oorlogsjaren voor zijn gemeenteleden organiseerde en een eerder boek 'Lukas, zijn taak en plaats in de heilsgeschiedenis' dat in 1942 verscheen (Bosch en Keuning, Baarn).

Lit.: *In memoriam Dr. H. Mulder in: Jaarboek 1994 der GKN*; Site 'Onderduikhuisen voor Joden in Deventer' van het Eddy Hillesum Centrum, Deventer; E. Verhoef, lemma 'Mulder, Harm' in: *Biografisch Lexicon*, V, 379v.; K.H. Vos e.a. (red.), *Deventer 1940-1945*, 66.

315. Jan Hessels Mulder

(Geboren 3.10.1906 te Broek op Langedijk, zoon van ds. Johannes Mulder [1876-1962], zoon van ds. Roelof Mulder [1844-1926], en Henderika Johanna van Dieren-

overleden 15.6.2001 te Amsterdam; begraven Gemeentelijke begraafplaats Kleverlaan 1 te Haarlem); studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1926); jaargenoten: ds. C.B. Bavinck (zie daar), ds. E.G. Buitenbos (zie daar), ds. M.J. van Dijken (zie daar), ds. J.C. Everaars (zie daar), ds. K. Hart (zie daar) en dr. W. Volger (zie daar); lid NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (27.6.1931); gereformeerd predikant te Giessenburg (Giessen, te Oud- en Nieuwkerk; 26.6.1932), te Vlaardingen (26.3.1942-1948), te Voorburg (16.11.1948) en te Amsterdam-Zuid (1.10.1953; voor de arbeid onder de studerende aan de VU (tot 1.6.1971) en universiteitspastor van de VU (1.6.1971); gehuwd op 15.6.1932 met **Anna Maria Catharina Wolzak** (geboren 2.1.1907 te Alkmaar, dochter van Gerrit (Hendriks) Wolzak en Anna Maria Catharina Piekert Weeserik-overleden 5.6.1998 te Amsterdam).

“Mulder raakte betrokken bij het verzet (voedselvoorziening van onderduikers), gaf onderduikadviezen. Het bezoeken van families waar man of zoon waren gesneuveld in de oorlog, was zwaar”. ... “Zo waren er in Vlaardingen, waar 48 Joden bij gereformeerden verbleven, in één huisje niet minder dan elf Joden ondergebracht. Ds. J.H. Hessels Mulder aldaar heeft nog bij de politie bemiddeld, toen er aanklachten kwamen, dat de gastheer van die onderduikers bij de centrale keuken zoveel voedsel kreeg. Men wilde toen huiszoeking doen. Het gezin toch bestond uit slechts drie personen, en er werd dagelijks voor 14 personen voedsel gehaald. De politie was echter goed, ondanks de N.S.B.-burgemeester. En ... de huiszoeking bleef achterwege”.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 175; Gezien Ridderbos, *In memoriam Jan Hessels Mulder*. In: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 5 (mei, 2004), 1-4.

316. Pieter Baan Müller

(Geboren 30.1.1889 te Zevenhoven, zoon van ds. Christiaan Müller [1862-1947] en Alida Wilhelmina (Aaltje) Batelaan-overleden 28.8.1969 te Heerde; begraven Oude Begraafplaats, Meester Nijhoffstraat, Heerde), onderwijzer; hervormd hulpprediker in De Kaag (1915); zendeling-leraar van de Nederlandse Vereniging voor Zending onder Israël (1916); secretaris van de Nederlandsche Vereniging voor Zending onder Israël (1916-1919); vrij evangelisch predikant te Nijverdal (1919-20.6.1948; onder zijn leiding groeide de vrij-evangelische gemeente aldaar uit tot de grootste van Nederland) en Heerde (1948); gehuwd 1) op 9.8.1917 te Sassenheim met **Adriana Hendrica Johanna Sophia (Henriëtte) Wüstenhoff** (geboren 3.6.1888 te Gent (B.), dochter van ds. Daniël Johannes Marie Wüstenhoff [1854-1927] en Adriana Hendrica Klots-overleden 27.5.1955 te Heerde) en 2) op 3.8.1956 te Heerde met **Berendina Knol** (geboren 29.3.1900-overleden 23.6.1985; begraven Oude Begraafplaats Heerde), die eerder gehuwd was met Reinier Hendrik Berk (9.6.1891, zoon van Johan Coenraad Berk en Alida van Nispen-6.11.1953).

Op 26.12.1994 ontving het echtpaar Müller-Wüstenhoff postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak bood aan vervolgte Joden (o.a. de tienjarige Awraham Meijers, later journalist en momenteel vaste columnist van het NIW; zijn ouders zaten in Hengelo ondergedoken) en voor talloze anderen een veilige onderduikplekken zocht en vond in Nijverdal e.o. Awraham Meijers (geboren 6.4.1940 Hengelo) schreef in april 2018 (*Auschwitz Bulletin*, jaargang 62 nr. 3, p. 22): *“Ik was nu de jongste van acht kinderen van dominee Müller en zijn vrouw en woonde in Nijverdal, in de pastorie naast de kerk van mijn vader. Wat een onbekommerd leven! Vooral de zondagen waren een feest. Na de kerkdienst – ik mocht met de familie vooraan zitten – werd samen met de ouderlingen in de pastorie thee en koffie (als dat te krijgen was) gedronken. Er was meestal een zelfgebakken koekje bij. De ouderlingen vertelden verhalen die ik niet begreep, mijn vader vertelde voor de honderd-duizendste keer over de oneindige liefde van Jezus Christus. Och ja, die liefde van de Heiland. Je kunt je hoofd meewarig schudden, maar die was wel de motivatie om mij in het domineesgezin op te nemen – met levensgevaar voor deze brave mensen. Wat een evenwichtig leven. En wat werd Freddie – mijn oorlogspseudoniem – verwend door m'n zusjes en (uiteraard) geplaagd door de broertjes. Aan aandacht geen gebrek! Op mijn verjaardag (6 april) rolden Canadese tanks het dorp binnen. Diezelfde dag werd ik herenigd met mijn biologische ouders. De familie Müller hilde. Mijn ouders hilden. Ik hilde van de weeromstuit”* (e-mail: awraham.meijers@hetnet.nl).

Lit.: H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 76; *Yad Vashem*, 629.

317. Dr.h.c. Hendricus Adam Munnik

(Geboren 23.4.1881 te Amsterdam, zoon van Hendricus Adam Munnik, kantoorbediende, hoofdinspecteur Imperial Continental Gas Association, onderwijzer, oefenaar en catechiseermeester (“de garnalen dominee”, genoemd naar het ‘Garnalenkerkje’ in de Willemsstraat te Amsterdam, waar door de week garnalen werden gepeld door de vrouwen uit de buurt) en Guillemine Angelique Rostang; begraven Nieuwe Oosterbegraafplaats-overleden 17.12.1969 te Zwolle; begraven op 20.12.1969 te Zwolle, Algemene Begraafplaats aan de Thomas à Kempistraat, Zwolle; 1K/A/023).

Hij was een jongere broer van de bekende architect Johannes Nicolaas Munnik (30.4.1879 Amsterdam-18.4.1960 's Gravenhage; daar begraven), gehuwd op 14.6.1906 te Amsterdam met Hermina van Oeveren.

H.A. Munnik studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1903); jaargenoot van ds. W.L. Korfker (zie daar); kandidaat (14.5.1908); lid NDDD (Forum); hij was gereformeerd predikant te Fijnaart (12.5.1909-15.9.1912), te Bunschoten-Spakenburg c.a. (22.9.1912-19.3.1917), te Barendrecht (26.3.1917-9.11.1919) en te Zwolle (23.11.1919-1.7.1956 wegens emeritaat); gehuwd 1) op 22.4.1909 te Amsterdam met **Cornelia Jostmeijer** (geboren 11.4.1884 te Amsterdam-overleden 11.9.1927 te Zwolle; begraven op 14.9.1927 te Zwolle) en 2) op 28.5.1929 te Zwolle met **Agatha van der Kouwe** (geboren 5.8.1882 te Hazerswoude, dochter van Jan Willem van der Kouwe en Aaltje Wolthuis-overleden 10.4.1946 te Zwolle; begraven op 15.4.1946 te Zwolle). Hij ontving eredocoraten van de universiteiten van Boedapest en Debrecen vanwege zijn inzet voor de Hongaarse Protestantse Kerk.

Ds. Munnik zat van 30.6.-2.7.1942 gevangen in Huis van Bewaring te Zwolle en opnieuw aldaar van begin mei-12.8.1942 o.a. wegens aanbeveling collecte voor Jodenkinderen.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 226; C. Houtman, *In memoriam Ds. H.A. Munnik in Jaarboek 1970 der GKN*, 489v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 38.

318. Drs. Hendrik Muijs

(Geboren 27.8.1906 te Rotterdam, zoon van een koopman-overleden 18.9.1982; begraven Algemene Begraafplaats ‘Essenhof’, Dordrecht; opschrift zerk: “*God voegde samen. Amen*”); studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (7.10.1935); kandidaat te Bilthoven; gereformeerd predikant te Hijum en Finkum (23.11.1933-19.5.1944 na aanvankelijke schorsing door de classis Hijum buiten bediening gesteld); gehuwd met 1) ... (gescheiden?) en 2) **Teuntje Razenberg** (geboren 8.12.1924-overleden 26.7.2007 te Dordrecht; begraven ‘Essenhof’, Dordrecht).

Henk Muijs, zoon van ds. Hendrik Muijs Sr., vertelde op 24.5.2017 zijn verhaal over de ‘*Gevaarlijke onderduikster in Hijum*’ voor Omroep Fryslân in de serie ‘*Ondergedoken in Fryslân*’:

“In 1943 heeft bij ons in de pastorie van Hijum een joodse vrouw enige weken ondergedoken gezeten. Mijn vader, gereformeerd predikant, had al enige malen eerder onderduikers gehuisvest, waaronder veel Joden. Maar deze dame had veel noten op haar zang en stelde telkens weer eisen waaraan vanwege de veiligheid niet kon worden voldaan. Zo hield zij zich niet aan de afspraak om overdag in haar kamer te blijven en alleen bij duisternis naar buiten te komen. Niet leuk uiteraard, maar wèl bitter noodzakelijk voor haar én onze veiligheid. Haar frustraties liepen echter zo hoog op dat ze dreigde naar de SD te gaan, zichzelf aan te geven en alle onderduikadressen te verraden. Vanuit Hijum is ze toen naar Bergum gegaan en heeft daar nog enige tijd doorgebracht. Na verloop van tijd is zij via een zogenaamd stand gerecht in Scharnegoutum terecht en aldaar ter dood gebracht omdat zij een te groot gevaar bleek te zijn voor de illegaliteit en ook voor diegenen die haar onderdak hadden verleend. Veel onderduikers hebben wij in deze donkere jaren onderdak verleend, onder wie enkele jongens uit de groep van Frits de Zwerver (= ds. Frits Slomp). Eén van hen heeft toen nog een prachtig pakhuis voor me gemaakt (ik was toen 11 jaar) en datzelfde pakhuis heeft – na jaren trouwe dienst – een nieuwe bestemming gekregen via de kringloopwinkel!”.

319. Evert Nawijn

(Geboren 7.11.1904 te Kampen, zoon van dr. Wopke Nawijn [1878-1954], rector van het Gereformeerd Gymnasium te Kampen, en Yfke de Boer [1877-1963]-overleden 2.2.1996 te Harderwijk, Zorgcentrum 'Weideheem'; begraven Begraafplaats Oost, Nunspeet).

Evert Nawijn was een achterneef van ds. Jan Nawijn (zie daar).

Evert zat op het Gereformeerd Gymnasium te Kampen samen met o.a. ds. W.J. van Enk (zie daar), ds. H.J. Heersink (zie daar) en ds. P.H. Wolfert (zie daar); gereformeerd predikant te Oosternijkerk (19.8.1928), te Bergum (20.12.1931) en te Delfzijl (27.4.1947-1.9.1968 wegens emeritaat);

gehuwd met **Frederika Maria Louise van Dijk** (9.5.1907 Oudewater, dochter van ds. Anthonie van Dijk [1863-1916] en Frederika Andrea Geerligs-17.12.1998); zij was secretaresse van de Bond van Gereformeerde Vrouwenverenigingen in Nederland en kende mevr. Heleen Kuipers-Rietberg te Winterswijk (zij stichtte samen met ds. Frits Slomp [zie daar] de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers) en mej. A.W. Bos, beide ook leden van het hoofdbestuur. Mej. Bos, geboren Winterswijkse, schoonzuster van J. van Manen, leider van het verzet in Driebergen (hij had vroeger in Aalten gewoond), was betrokken bij de opvang van Joodse onderduikers uit Rotterdam in die plaats en schakelde vervolgens ook de beide andere dames in bij het onderbrengen van Joden.

Tiny Nawijn (1906-2004), zuster van Evert, was samen met haar man, de jurist mr. Frederik Boessenkool (1904-1992) ook zeer actief in het verzet (piloteenhulp, *Vrij Nederland*, *Trouw* en het onderbrengen van Joodse kinderen). Ds. Nawijn heeft ook zelf in Friesland veel Joodse kinderen ondergebracht. Het echtpaar nam twee Joodse pleegkinderen in huis, van wie het ene kind na de oorlog met de ouders herenigd werd en naar Israël emigreerde en het andere – dat haar hele familie had verloren – werd geadopteerd en christelijk opgevoed.

Lit.: Gert van Klinken, artikel *Twee vrouwen in oorlogstijd – Gesprekken met Tiny Nawijn en Mien Bouwman* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr.7 (mei 2005), 31v.; Eppo Kuipers, *Er was nog zoveel te doen*, interview uit 1988 met Piet Kuipers op de site Oud-Winterswijk.nl; A.S.L. Woudenberg, *In memoriam Ds. E. Nawijn*, in: *Jaarboek 1997 der GKN*, 547v.

320. Evert Izak Franciscus Nawijn

(Geboren 26.5.1901 te Oosterbierum, Barradeel, zoon van ds. Arjen Nawijn [1864-1910] en Aaltje de Bruijn [1864-1940]-overleden 7.11.1972 in het ziekenhuis te Lochem aan de gevolgen van een hartaanval; begraven Algemene Begraafplaats Barchem).

E.I.F. Nawijn was een achterneef van Tjepco Adriaan Nawijn (1883 Leeuwarden-omgekomen 25.1.1945 in KZ Sachsenhausen-Oranienburg), gehuwd met Jacoba Rookje de Raat (1888-1970). Tjepco was onderwijzer te Zwijndrecht en verzetsman (gearresteerd wegens het verlenen van onderdak aan Joodse onderduikers). Diens broer (dus ook een achterneef van ds. Nawijn) Marius Elizabertus Nawijn (1885-1958) en zijn vrouw Elisabeth Woutman (geboren 1881), waren de ouders van prof.dr.ir. Arjen Nawijn (1913-overleden 1999 t.g.v. een noodlottig ongeval), hoogleraar aan de Technische Hogeschool te Bandung NOI; 1952-1955) en hoogleraar in de Fijnmechanische Techniek (WB) aan de Universiteit van Twente te Enschede (1968).

Ds. Nawijn studeerde theologie aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen en was gereformeerd predikant te Geesteren en Gelselaar (9.12.1928-28.3.1932), te Apeldoorn (3.4.1932-1945; hij was ook werkzaam als reserve-veldprediker bij het Tweede Legerkorps en in 1940 verbonden aan de commandopost op de Grebbeberg. Van de interneringskampen te Kampen en Wezep was hij geestelijk verzorger), te Kampen (9.9.1945-10.4.1950), te 's Gravenhage-Oost (20.9.1950-16.12.1956; missionair predikant voor de zending onder de Joden), te Katwijk aan Zee (1/6.1.1957-27.8.1961) en te Hattem (10.9.1961-31.12.1967 wegens emeritaat); predikant in tijdelijke dienst te Barchem (14.1.1968-7.11.1972); medeoprichter en jarenlang secretaris van het evangelisatieblad "*Elisabethbode*"; gehuwd op 3.12.1928 te Oosterbierum met **Lammegina Willemina Drewes** (geboren 15.6.1901 te Groningen, dochter van bakker Jan Hendrik Drewes en Arendina Rosing-overleden 25.11.1981 Bloemendaal).

Twee zoons werden gereformeerd predikant: Jan Hendrik Nawijn (1930-2006) en ds. M.A.A. (Bas) Nawijn.

Zijn zuster Akke Nawijn (1903-1940) was gehuwd met ds. Martinus Zijlema (1902-1954), gereformeerd predikant te Engwierum (1928-1947) en Wilsum (1947-1954). En zijn zuster Anna (1906-2001) was de echtgenote van ds. Jan Hindriks (1905-1986; zie daar), gereformeerd predikant te Dussen en Meeuwen (1932), Vlissingen (1946) en Rotterdam (1949-1970).

In het verslag ‘*Stemmen van christenen over de Joden en het Jodendom*’ van een enquête door de Nederlandsche Vereeniging voor Zending onder Israël genaamd “Elim” uit 1937 verwrdt ds. Nawijn zijn houding ten opzichte van de Joden als volgt:

1. *Bij het huidige Jodendom is de kennis van de Oudtestamentische Schrift zeer, zeer gering. Slechts klein is het getal der “echte” Joden. Hun godsdienst is “vormendienst” geworden – en het heimwee naar den Messias, die maar niet komt, trilt in het hart van enkelen. M.i. moeten we het Jodendom van vandaag zien als verkeerd in een diep-beklagenswaardigen toestand. – geestelijk schier verstorven. Dit moet ons diepste medelijden opwekken, ook als we zien dat velen uit dit oude volk de meest fanatieke bestrijders van allen godsdienst worden (Communisten? GCH).*
2. *Dit volk toch, geroepen tot zoo geweldige taak (de voortbrenging van den Messias) is zwaar geslagen – maar zou (heel in het algemeen) diezelfde barmhartige God, die genadig wil zijn voor “blank en bruin”, die zelfs den moordenaar aan het kruis zijn gunst wil schenken, zou Hij geen liefde meer kunnen en willen bewijzen aan nakomelingen van zijn meest-geliefden uit de oude bedeling? Voor directe Nieuwtestamentische gegevens blijft van waarde het boek van Ds. G. Doekes: “De beteekenis van Israël’s val”.*
3. *Groot is de taak van de Gemeente van Christus tegenover dit volk.*
4. *Wij hebben de roeping: aan hen bekend te maken de preciese leer van het Christendom. Wij moeten allen Joden in het land den Christus bekend maken. Ze moeten weten dat wij daarin ons kwijten van een schuldige plicht tegenover hun volk.*
5. *Hoe dit werk in te richten? Méér zendelingen, méér zendelingen, brandend van ijver en liefde! Meer, veel meer eenvoudige christelijke lectuur onder hen verspreiden. De Gemeente mobiel maken in lectuurverspreiding – vooral opgroeienden ook. Enkelen tot huisbezoekers maken. De christelijke kerk moet zien dat er nog meer gedaan moet worden.*

Ds. Nawijn bracht niettemin veel Joodse kinderen onder in Friesland; in 1942 vond hij

onderdak voor de Joodse lerares mevr. Philippine Bernardine Leverpoll-de Leeuw (1910-2003) uit Apeldoorn (haar man, Joseph Leverpoll [1906-1942], onderdirecteur van een kokosmattenfabriek, kwam om in Auschwitz) in het verpleegtehuis van Juliana Martina Paats (1906-2003) aldaar, die vervolgens voor de beide dochters Leverpoll (Hendriëtte en Johanna) ook een veilig onderduikadres vond bij haar zusters Johanna Mens-Paats en Neeltje Kors-Paats in Leiden. De dames Paats ontvingen beide in 1969 de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Ook hun zuster Alida Jacoba Paats (1914-1998), gehuwd met Martinus Leendert Mussert (1912-1998), ambtenaar voor Maatschappelijk Hulpbetoon te Leiden, ontving met haar man de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze onderdak hadden geboden aan de Joodse dr. Julius Leydesdorff (1874-1952), huisarts te Meppel, en aan mevr. Leverpoll-De Leeuw.

“Hoezeer door de Joden de liefdevolle zorg van de gereformeerden werd gewaardeerd, bleek

bij de bevrijding. In verschillende plaatsen, voor zover ons bekend is geworden in Alphen-Oudshoorn, Apeldoorn en Donkerbroek, werd openlijk door een vertegenwoordiger van de ondergedoken Joden in de kerk dank betuigd voor wat de gereformeerden gedaan hadden ten behoeve van de Joodse onderduikers. In Apeldoorn geschiedde zulks door de plaatselijke voorzitter van de Joodse Raad, die daarbij de hogepriesterlijke zegenbede in ’t Hebreeuws uitsprak over de gereformeerde kerk-gangers.

Dat gebeurde bij het afscheid van ds. Nawijn te Apeldoorn. Hij schreef er in augustus 1946 zelf over in Kampen (aan ds. Jac. van Nes [1886-1949], predikant van de Gereformeerde Jodenzending): *“Er is bij ons veel gedaan voor de Joden, die moesten onderduiken. Vandaar was het aangrijpend, dat bij m’n afscheidsdienst in Apeldoorn als laatste spreker de Heer van Son (= slager Henri van Son [1883-1947], voorzitter Joodse Gemeente Apeldoorn, gehuwd met Henriëtte Kan [1890-1960], het woord nam (= voorzitter Joodsche Raad) om de gemeente en mij te bedanken voor*

de hulp. Zijn toespraak eindigde met de zegenbede uit Numeri in het Hebreeuws. Dat had je moeten horen! Er hebben na de bevrijding (dankstond, gewone diensten, bij afscheid) veel Joden bij me gekerkt en veel liefde hebben ze bewogen. Met geld en woorden zijn ze door anderen geholpen in de moeilijke jaren De schoonvader van genoemde heer van Son (= Simon Kan [1856 Meppel-17.12.1944 Apeldoorn], koopman in manufacturen, gehuwd met Ester Rooselaar [1852-1900; begraven Muiderberg] vlak bij mij ondergedoken, begroeven we in den bezettingstijd op "eerbare" wijze, zonder dat een mof het merkte: een rouwrijtuig achter de lijkkoets, ik hield een lijkrede, één van hen sprak een dankwoord". ...

"Meerdere Gereformeerde gezinnen bergden Joden weg. God deed ze in aanraking komen met het Evangelie. Gedrukte preeken van me lazen ze graag. De Heere zegene het" (Rijksarchief Utrecht, Archief Kerk en Israël der Gereformeerde kerken in Nederland, nr. 121).

Bibl.: ds. E.I.F. Nawijn, 'Geeft acht!' (aspecten van het militaire leven in godsdienstig perspectief; mei 1940); ds. E.I.F. Nawijn, *Koninklijk onderscheiden. Levensschets van Ds. N.J.A. van Exel*.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 175; ds. P. van der Horst e.a., *75 Jaar Vredeskerk (Katwijk aan Zee)*, 53v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 261 enz.; H.C. Popijus, *Zwijndrecht 1940-1945, van bezetting tot bevrijding*, 18v.; H.L. van Stegeren-Keizer, 81, 129, 139vv., 148 en 289; J.B. v.d. Sijs, *In memoriam Ds. E.I.F. Nawijn*, in: *Jaarboek 1973 GKN*, 515v.: *Yad Vashem*, 683 en 847.

321. Jan Nawijn

(Geboren 13.10.1917 te Bolsward, zoon van groentekweker Jan Nawijn Sr. en Lolkje Kamstra-overleden 14.1.2006 Varsseveld, in een psychogeriatrisch verpleeghuis; begraven Algemene Begraafplaats 'Berkenhove', Aalten).

Jan Nawijn was een achterneef van ds. Evert Nawijn (zie daar).

Jan Nawijn was een neef van Akke Nawijn (1892-1963), Fokje Nawijn (1897-1957) en Dina Nawijn, die samen met Jan's ouders en hun zwager ds. Tsjerk van der Hauw (1918-1996; zie daar), die getrouwd was met zus Grietje Nawijn (1919-2003), door Yad Vashem werden erkend als Rechtvaardigen onder de Volkeren.

Ds. J. Nawijn was gereformeerd predikant te Avereest-Balkbrug (18.6.1944-21.11.1948), Aalten (2.12.1948-3.6.1956), Schiedam (28.6.1956-3.11.1963) en Amsterdam-Zuid (20.11.1963-1.12.1977 wegens emeritaat). Gehuwd in 1944 met **Tjitske Wybren de Vries** (geboren 21.10.1914 te Rinsumageest, dochter van Wyberen Alles de Vries en Folkje Gerks Jagersma-29.10.2010 Varsseveld; begraven 'Berkenhove', Aalten).

Hoewel er geen directe gegevens bekend zijn over Jan Nawijns persoonlijke inzet bij de hulp aan Joodse onderduikers, moet hij als student op enigerlei wijze betrokken zijn geweest bij de activiteiten van zoveel familieleden. Als jonge dominee ontkwam hij niet aan de gevolgen van de bezettingstijd: "Na een vlotte studie kon hij in het laatste oorlogsjaar als predikant van Balkbrug bevestigd worden, waar hij direct te maken kreeg met de gevolgen van de oorlog. Al snel kwamen er kinderen uit West-Nederland om in het landelijke Balkbrug voedsel en onderdak te krijgen. Nawijn was er zeer bij betrokken. Op een gegeven moment werd hij bij een razzia opgepakt, maar hij wist onderweg te ontsnappen. Naar huis kon hij niet, hij verborg zich daarom bij de veenarbeiders, die in die tijd nog in plaggenhutten woonden en verschrikkelijk arm waren. Deze armoede heeft op Nawijn een diepe indruk gemaakt: hij had nooit geweten dat het zo erg was".

Lit.: Reender Kranenburg, *In memoriam Jan Nawijn* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 21 (juni 2011), 55vv.; *Yad Vashem*, 357, 640v.

322. Johannes Arnoldus van Nie

Ridder *Oranje-Nassau*, drager *Oorlogsherinneringskruis en Kruis van Verdienste* (1953)(geboren 3.8.1893 te Zeist, zoon van Huibertus Johannes van Nie en Aartje Gerarda Meerdink-overleden 7.10.1979 te Utrecht, in 'Zuylenstede', Perudreef; crematie in stilte); studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht; kandidaat te Zeist (1921); hervormd predikant te Rijnsaterwoude (11.12.1921-20.7.1924), Moerkapelle (27.7.1924-31.10.1926), Zetten/ Andelst (7.11.1926-29.6.1930), Hoogeveen (6.7.1930-12.10.1947), reserve-legerpredikant (majoor) en 's Graveland (19.10.1947-30.4.1959 wegens emeritaat); daarna naar Utrecht. Gehuwd op 30.11.1921 te Zeist met **Roberta van Scherpenzeel** (geboren 8.7.1897 te Zeist, dochter van Cornelis Jan van Scherpenzeel en Gijsbertha Pothoven).

Lammert Huizing (*Hoogeveen 1940-1945*, 156) maakt melding van het feit dat ds. Van Nie ‘van Joodse afkomst’ zou zijn geweest: *‘Zijn Joodse grootmoeder was getrouwd met een christen’*. Deze informatie blijkt onjuist: hij was – zoals gezegd – een zoon van het echtpaar Huibertus Johannes van Nie (1865-1951) en Aartje Gerarda Meerdink (1869-1940). Huibertus Johannes van Nie was een zoon van Johannes Arnoldus van Nie Sr. (1831-1911) en Peternella van Dam (1835-1913). Zij waren beide gedoopt en dus niet-Joods, en hetzelfde geldt voor de ouders van Aartje Gerarda Meerdink: schilder Johan Meerdink (1835-1904) en Sara Maria Koster (1840-1906), en hoewel Sara Maria Koster op zichzelf een Joodse naam zou kunnen zijn, werd ze als dochter van schoolmeester Adrianus Koster en Neeltje Brouwer op 15 maart 1840 gedoopt in de hervormde Kerk van Abcoude. Heeft ds. Van Nie zichzelf een Joodse afkomst toegedacht? Het blijft een raadsel.

Ds. Van Nie onderhield voor de oorlog nauwe contacten met rabbijn Isaac Philipson (1902-31.3.1944 Midden-Europa), sinds 1929 leraar van de Joodse gemeente Hoogeveen. Hij schreef over hem dat hij *“een bescheiden mens (was), die onopvallend zijn weg ging in de Hoogeveense gemeenschap. Een man vol eerbied voor het Heilige Woord. Wanneer hij de wetsrollen hanteerde, dan sprak uit elk gebaar een diepe eerbied voor de heilige schrift. In zijn kring was hij bekend om zijn prachtige reciteren van wet, profeten en geschriften. Als leraar van de gemeente was zijn klacht, dat de leden nog maar zo weinig van de schrift wisten. Zeer dankbaar was hij altijd voor belangstelling van buitenstaanders voor het Joodse leven en met vreugde gaf hij de gevraagde inlichtingen. In de familie van rabbi Philipson was het al veel langer gebruikelijk dat men op de sjofar blies. Vandaar dat ook hij met Joods Nieuwjaar en op Grote Verzoendag op de sjofar blies, en dit niet werd opgedragen aan een andere blazer uit de Joodse gemeenschap”*.

Rabbi Isaacson stelde tijdig de heilige boekrollen, de sjofar en andere rituele voorwerpen veilig, voordat de synagoge werd onteigend en de Joodse gemeente van Hoogeveen vrijwel geheel werd weggevoerd en omgebracht. Onder hen waren ook rabbi Philipson zelf, zijn vrouw Selina Simons (1908-5.11.1942 Auschwitz) en hun dochters Rika Sara (1933-5.11.1942 Auschwitz) en Sarah Eline Philipson (1934-5.11.1942 Auschwitz). In Hoogeveen werd een straat naar hem genoemd.

Eind jaren dertig verleende ds. Van Nie samen met de ambtenaar Albert Jan Rozeman (1906-gefusilleerd 6.6.1944 Waalsdorpervlakte, Scheveningen) en de arts Pieter Kooiman (1891, zoon van de doopsgezinde predikant Jan Kooiman-1959) in Hoogeveen hulp aan dertig Joodse vluchtelingen uit Oostenrijk (Lammert Huizing, *Hoogeveen 1940-1945*, 155). In die tijd raakte hij ook bevriend met de hervormde predikant van Hollandscheveld, Ds. Willem Volger (zie daar: Van Nie heeft Volger daar bevestigd).

Dan wordt het oorlog. De verzetsman Bertus Hendriksen (1921-2005) schrijft: *‘We hadden een predikant, ds. Van Nie, die een zeer fel antinazi was. Hij trok vanaf de kansel hevig van leer tegen het nazisme. Hij moest later ook onderduiken. Daar was moed voor nodig en die had hij. Dan werd hij soms zo kwaad op de preekstoel en dan schopte hij tegen de binnenkant, zodat de microfoon er soms af rolde’* (*Hoogeveen 1940-1945*, 135). Lammert Huizing voegt daar aan toe (*Hoogeveen 1940-1945*, 156v.): *‘Van Nie is naast predikant ook godsdienstleraar aan de HBS (in Hoogeveen). Hij waarschuwt de leerlingen tegen de Duitsers en het nationaal socialisme. Dat doet hij ook op de catechisatie en zondags op de kansel in de kerk, waarbij hij geen blad voor de mond neemt’*. ... Ds. Van Nie droeg tenslotte nog zorg voor de verspreiding van ‘Vrij Nederland’ in Hoogeveen.

Als tussen mei en oktober 1942 de werkkampen rond Hoogeveen worden bevolkt met Joden uit het westen van ons land, is Van Nie er vaak bij als ze zich melden op de Sociale Dienst. Ze dragen een ster, maar mogen zich nog tamelijk vrij bewegen. Onder hen zijn bekende Nederlanders zoals de radio-voetbalverslaggever Han Hollander (1886-9.7.1943 Sobibor) en familie van de cabaretière Henriëtte Davids (1888-1975). Als de Joden uit de verschillende kampen elkaar ontmoeten, is al gauw de vraag: ‘Waar zit jij?’ ‘Kamp Geesbrug’, is het antwoord en ‘Waar zit jij?’ ‘Kamp Gijsselte’. Dan vraagt er één aan Van Nie” ‘En waar zit jij?’ Ze zien ook hem aan voor een Jood’. ‘Dominee van Nie stuurt studenten naar het adres aan de Van Echtenstraat (in Hoogeveen) om via Albert Rozeman onder te duiken. Vaak verblijven ze dagen lang in huize Rozeman ... Steven Rozeman (vader van Albert Jan’ 1882-1945 KZ Neuengamme) probeert als eenling Joodse vrienden over te halen onder te duiken. Een aantal geeft daaraan gehoor en vindt door zijn bemiddeling voor oktober 1942 een onderduikplaats. Anderen zien de toekomst niet zo somber in en laten zich

via Westerbork transporteren naar de kampen in Polen en Duitsland. Hun vernietiging tegemoet'.

Toch zal ds. Van Nie op 4 mei 1965 de Hoogeveeners verwijten dat ze hun 200 Joodse medeburgers niet hebben gered ('*Hoogeveen 1940-1945*', 311). Op zeker moment (juni 1943?) moet Van Nie zelf onderduiken. Als een detachement van de '*Grüne Polizei*' onder leiding van de beruchte Assense politiemann Hendrik de Kruyff (1903-1974) later op het gemeentehuis van Hoogeveen navraag naar hem doet, fietst Albert Jan Rozeman (die daar werkt) onmiddellijk naar de pastorie aan de Hoofdstraat om de predikant te waarschuwen. Die vindt een geschikte onderduikplek bij de familie Nijwening in Alteveer ('*Hoogeveen 1940-1945*', 160).

Later zit hij in Nijverdal en doet daar illegaal werk. In de boerderij van de familie Van Apeldoorn op het terrein van de opvoedingsinstelling Huize De Dreef te Heerde leidt hij soms kerkdiensten voor onderduikers. Onder de aanwezigheden is ook de latere dichter en historicus prof.dr. Jan Willem Schulte Nordholt (1920-1995). Als zodanig treedt Van Nie ook op voor onderduikers in Nijverdal, Rijssen (waar men hem 'te licht' vindt), Raalte en Almelo. Aan het einde van de oorlog treedt hij op als 'veldprediker' van de Binnenlandse Strijdkrachten.

Ds. van Nie ontving op 29.4.1953 in het Paleis op de Dam te Amsterdam het 'Kruis van Verdienste' wegens pilotenhulp en assistentie bij droppings van geheim agenten en wapens. "*Een van de centrale posten waar piloten in eerste instantie heen werden gebracht, was de boerderij van Lammert Zwanenburg (1894-gefusilleerd 19.10.1944 Westerbork) aan de Beilervaart (Beilen). Later ook naar ds. Van Nie en Ger Hendriksen in Hoogeveen*" (Bertus Hendriksen, *Hoogeveen 1940-1945*, 136). Op 1 mei 1945 keren ds. Van Nie en zijn vrouw behouden terug in Hoogeveen.

Bibl.: J.A. van Nie, *Bericht voor Grootte Jan*; J.A. van Nie, *De straat waardoor wij gingen 1940-1945*.

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 88; Lammert Huizing, Jan Braker e.a., *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 23, 79, 135v., 155vv., 160, 163v., 175, 186, 217, 243, 311, 403; S.Schoon, *De Knokploeg Noord-Drenthe*, 7, 56 en 139.

323. Jannis Willem van Nieuwenhuijzen

(Geboren 21.8.1895 te IJzendijke, zoon van Willem Pieter van Nieuwenhuijzen, bierhuishouder, en Adriana Elizabeth Haartsen-overleden 11.6.1974 in verpleegtehuis te Haarlem).

Kandidaat in Drenthe (1921); hervormd predikant te Sint Anna ter Muiden (15.1.1922-1926), Odoorn (4.7.1926-1929) Kooten/ Kootstertille (22.9.1929-29.11.1931), 's Gravenzande (voor de Evangelische Unie; 1931-1935), Nijmegen (Stevenskerk, vanwege de Evangelische Unie; 1931-1946) en Heemstede (31.3.1946-1.5.1961 wegens emeritaat; hij was daar collega van ds. F.R.A. Henkels, zie daar, en van ds. Adr. Oskamp, zie daar); gehuwd op 22.12.1921 te Leiden met **Sipkje Hoekstra** (geboren 30.8.1901 Leiden, dochter van banketbakker Harmanus Hoekstra en Jetske de Bruin).

Ds. Van Nieuwenhuizen zat van 25.7.-18.8.1942 gevangen nadat hij het in zijn preek na de kanselafkondiging over de Jodendeportaties op 19 juli 1942 had opgenomen ten gunste van de vervolgte joden. Hij zei daarin onder meer: "*Ook de Joden, christenen of geen christenen vallen uiteindelijk onder het beslag van de liefde Gods. Deze liefde heeft wegen die wij niet kennen. Wel weten wij, dat al wie de ongerechtigheid doet niet alleen onder het oordeel, maar ook onder het gericht Gods valt. Uiteindelijk is de vervolger meer te beklagen dan degene die vervolgd wordt*".

Lit.: H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 239, 393, 579.

324. Johannes Arie van Nieuwenhuijzen

(Geboren te 22.12.1914 te Den Bommel, zoon van Nicolaas Gerard van Nieuwenhuizen en Pieterella van Schouwen, begraven te Oude Tonge-overleden 23.3.2006 te Amsterdam).

Studie theologie Rijksuniversiteit Leiden; proponentsexamen (21.3.1942); remonstrants predikant te Hilversum (20.9.1942-1948) en Rotterdam (1948-1.5.1955); predikant-directeur van de VPRO, afdeling TV (1.5.1955); gehuwd 1) met **Lena Olie** (geboren 9.4.1912- 1992; gescheiden) en 2) op 6.6.1956 met de evangelisch-lutherse journaliste, schrijfster en dichteres **Christine Meijling** (geboren 1.9.1925 te Hengelo, dochter van kantoorbediende Herman Meijling en Hendrika Gerritdina Zegge-link-overleden 29.3.1983 te Amstelveen); zij was eerder op 1.9.1949 gehuwd met de

psycholoog Evert van Beusekom (geboren 25.11.1918 te Rijswijk, zoon van elektrotechnisch ingenieur en vertegenwoordiger Anton van Beusekom en Gijsberta Wilhelmina Boot; gescheiden 1956).

“Metta Lande (= Shulamit Rotler-Lande; 1924 Wenen-2017 Ramat Gan, Israël) was lid van de Hachsjarabeweging in Loosdrecht, waar mensen werden voorbereid op emigratie en verblijf in Palestina. In de zomer van 1942 gingen alle leden in de onderduik, en begin 1943 werd Metta, die al eens was verhuisd, verraden en moest verhuizen. Ze werd in huis genomen door de remonstrantse geestelijke Johannes van Nieuwenhuijzen en zijn vrouw Lena van Nieuwenhuijzen-Olie, die met hun twee kleine kinderen in Hilversum woonden”.

Daar bleef ze tot januari 1944, toen ze door de verzetsgroep van Joop Westerweel (1899-1944) over de grens naar België werd gesmokkeld en vandaar via Frankrijk Palestina wist te bereiken,

“Toen de familie van Nathan Dasberg (1907-1992) uit Hilversum (gehuwd met Elisabeth Prins [1906-1994]; ze hadden acht kinderen, van wie er één, Jeanette, 15 jaar oud, op 25.1.1943 in Auschwitz omkwam; de jongste zoon Baruch Nathans sneuvelde op 7.10.1973 tijdens de Yom Kippoeroorlog) – samen met het bij hen verblijvende Duitse vluchtelingetje Ruth Biegeleisen (dochter van Baruch Biegeleisen en Rachel Grossbard; gehuwd met David Brockman (1903-1990) – gedwongen werd onder te duiken heeft een dominee hen geholpen.

Tegelijkertijd legde hij contact tussen Ruth en Hendrika Picauly(-van der Wal; geboren 1900 en in 1920 gehuwd met Bernardus Christianus Picauly), een medewerkster van het verzet, bij wie ze is ondergedoken”. Om die reden ontving het echtpaar Van Nieuwenhuijzen-Olie op 6.12.1984 de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Lit.: *Yad Vashem*, 645v., 697 en 964vv. (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet als predikant genoemd).

325. Dr. Frederik Anthoon Nolle

(Geboren 22.1.1905 Dordrecht, zoon van kruidenier-overleden 2.10.1970 Leiden; begraven Begraafplaats bij het Groene Kerkje te Oegstgeest); studie theologie Rijksuniversiteit Leiden (doctoraal 1933); hervormd predikant te Obergum (19.8.1936-1947; eervol ontslag met bevoegdheden van emeritus-predikant); studeerde – naar zijn grote voorbeeld Albert Schweitzer (1875-1965) – ook medicijnen Rijksuniversiteit Groningen (arts: medio 1942); leraar Hebreeuws aan het Stedelijk Gymnasium te Assen en gemeenteraadslid voor de CHU van Winsum (1939-augustus 1941); leider medische dienst van de Gereformeerde Zendingbond en geneesheer-directeur van het zendingshospitaal in Rantepao, Indonesië (1947-1950); specialisatie reumatologie (1950) en later interne geneeskunde, promotie op dissertatie *‘Arts en predikant’* (4.11.1952); chef de clinique Sint Anthoniusziekenhuis Utrecht (1952-1956); geneesheer-directeur Diaconessenziekenhuis te Leiden (1.5.1956-1962); internist en lid van de staf van het Diaconessenhuis te Leiden (1962); gehuwd 19.8.1936 met **Elfriede Marie Draxler** (4.2.1906 Weenen-22.6.1998 Utrecht; Begraafplaats bij het Groene Kerkje te Oegstgeest).

Ds. Nolle onderhield nauwe contacten met Comprecht de Vries (geboren 9.8.1887 Winsum, als zoon van Abraham de Vries (1848-1933), kippen- en schapenslachter, ritueel slachter (sjouchet), voorzanger, synagogebestuurder en voorzitter van het synagogebestuur van Winsum, in de volksmond de ‘rebbe van Winsum’ genoemd-omgebracht 19.10.1942 in Auschwitz). De vrijgezelle Comprecht woonde met zijn eveneens ongehuwde zuster Essie (2.10.1882 Winsum-23.11.1942 Auschwitz) in het ouderlijk huis aan de Westerstraat 14 te Winsum. *‘De avond voor zijn vertrek naar Westerbork geeft Comprecht zijn Thoraboeken en mezoza aan ds. Nolle van de Obergummer kerk’.* Of ds. Nolle nog heeft geprobeerd om De Vries tot onderduiken te bewegen is niet bekend, maar het feit dat hij zijn meest kostbare bezittingen (geestelijk gesproken) aan zijn niet-Joodse vriend heeft toevertrouwd, verradt m.i. zijn stelligheid om zich in het onvermijdbare te schikken. Daarentegen:

In september ’45 werd in Winsum een grote manifestatie gehouden ter gelegenheid van de bevrijding. Officieel ging die uit van de plaatselijke Oranjevereniging, maar een groot aandeel in de organisatie had de hervormde predikant van Obergum, ds. F.A. Nolle. (...) Er was ook een voordracht getiteld: DE WANDELENDE JOOD:

*“Ik ben de Jood, en trek reeds eeuwen,
Al wandelend van oord tot oord,
Ik leef nog steeds, al ben ik zeker*

*Wel meer dan honderd maal vermoord.
Ik ben de Jood, zoo vaak belasterd,
En uitgescholden voor gemeen!
Maar 'k gaf reeds eeuwenlang ten antwoord:
"Dat ben ik toch zeker niet alleen!"
't Is waar, 'k ben goochem en geslepen,
Maar 'k werd het mede door d' ellend,
En van mijn listen en mijn knepen
Maakt menigeen gebruik met rent!*

*Aan Babels lommerrijke stroomen
Daar aten wij en weenden luid:
"Jeruzalem, o stad der vaad'ren
O Sion, schoon versierde bruid!"
Ik ben de Jood die is geplunderd,
Gemarteld in zoo menig kamp.
Van al wat mij is overkomen
Was dit de grootste zwartste ramp.*

*Ik ben de Jood, ik ga weer verder,
Het ergste is al weer voorbij!
Een wereld door den brand geteisterd,
Bood steeds een goede kans voor mij!*

*Zeg Jood, je hebt zoveel gesproken,
We kenden weer direct je stem.
Wil even naar een Christen hooren:
"Zeg Jood, ga mee naar Bethlehem!"*

*Een kleine vierhonderd regels telt dit gedicht. Abraham en Izaäk, Jacob en Laban, Mozes en Nehemia, een **flink** stuk Bijbelse geschiedenis trekt langs. Misschien een opfris-sertje voor de (oud-)catechisanten? Het was tenslotte een dominee die het schreef! Was dit nu het juiste moment om nog even het beeld van de goocheme Jood naar voren te halen? En het oude ideaal van de Zending onder de Joden? Joden zullen wel niet op deze feestelijke bijeenkomst aanwezig zijn geweest. En een eventueel protest van hun kant zou wel niet begrepen zijn. Maar er wordt tenminste aan de zes miljoen omgebrachte Joden herinnerd en het tekstboekje dat bij die gelegenheid werd uitgegeven bevatte ook een 'Lijst van de sedert 1940 in de gemeente wonende, thans afwezige, Israëlieten'. Deze lijst bevatte veertien namen met adressen.
Bibl.: F.A. Nolle, *Declamatorium: Oorlogsherinneringen 1940-1945*' (1945; waarin met geen woord werd gerept van de Jodenvervolgung); F.A. Nolle, *Caleidoscoop van droefheid en vreugde: 'Winsum in oorlog en vrede'* (Winsum, 1945).
Lit: C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 57v.; J.C. Regtien, G. Gerritsma en E. Bakker, *Een wandeling door Joods Winsum – '...Ik spoorde met Isi, mijn Joodse vriend...'* (Winsum, z.j.; ook te lezen op www.sjoelpein.nl); P. Noord, artikel 'Frederik Anthoon Nolle, arts en predikant' in: *Infobulletin 'Winshem'* (6^e jaargang, nr. 3 (november 2001), 14v.*

326. Aartdrianus (Ad) Cornelis van Nood Drager Verzetshedenkingskruis, ridder Oranje-Nassau

*(Geboren 6.3.1908 te Blokzijl, zoon van ds. Cornelis Aartdrianus van Nood [1878-1959] en Trijntje Verduijn-overleden 19.10.1996 te Voorst; begraven aldaar).
Zijn nicht Elisabeth Hermina (Ella) van Nood (31.12.1914 Alphen aan de Rijn, dochter van graanhandelaar Abraham van Nood en Gerritdina Vlasveld-26.3.2005 Wassenaar) was gehuwd met 1) de uitgever Lambertus Jozef (Bert) Bakker (3.4.1912 Huizum/ Leeuwarden-19.9.1979 IJpendam; gescheiden; zie ds. N.R. Hefting) en 2) met de kunstschilder Roeland Koning (5.8.1898 Amsterdam-9.3.1985 Wassenaar).
Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1927); kandidaat (4.12.1931); lid NDDD (Forum); gereformeerd predikant te Ouderkerk aan de Amstel (6.8.1933), te Velsen (17.3.1946-1.8.1973 wegens emeritaat); daarna hulpdiensten te Barchem (5.8.1973-1.10.1977); gehuwd met **Elisabeth (Bep) van Oostveen** (7.6.1916-1.6.2014).*

Ds. Van Nood voldeed in 1939 aan het verzoek om geestelijk verzorger te worden in de krijgsmacht (Tweede Legerkorps). *In de meidagen van 1940 was hij met zijn legeronderdeel in de hel van de Grebbeberg. Pastoraat ook daar en hoe? Ad was in de loopgraven bij de dapperen, de angstigen, de gewonden, de stervenden, de doden. Na de bezettingsjaren mocht Ad het verzetsherdenkingskruis dragen.*

De pastorie van Ouderkerk was een plek geweest van waaruit het verschaffen van onderdak aan opgejaagde en vervolgte mensen georganiseerd werd, het verstrekken van gestolen bonkaarten plaats vond en een door hem zelf geredigeerd illegaal blad de deur uitging. De Van Nood's, Ad en zijn vrouw Bep van Oostveen, waren er voor mensen in nood.

Lit.: P.G. van Berge, *In memoriam Ds. A.C. van Nood*, in: *Jaarboek 1997 der GKN*, 548vv.

327. Dr. Willem Ruurd Martinus Noordhoff

(Geboren 2.10.1898 te Amsterdam, zoon van Roelof of Ruurd? Noordhoff en Geritje Rienstra-overleden 14.4.1972 te Hattem), proponentsexamen 13.10.1923; remonstrants predikant te Lochem (-1931), te Meppel (1.2.1931-17.4.1932; voorganger van ds. W.N. van Nooten, zie daar), te Arnhem (1932-1940) en te Haarlem (1940-); antimilitarist. Gehuwd 1) op 29.4.1925 te 's Gravenhage met **Grietje Jantje Doewes** (geboren 1897 te 's Gravenhage) en 2) op 20.7.1944 te Haarlem met **Eli-sabeth Jacoba Verhagen** (geboren 24.6.1911 Batavia NOI, dochter van Jan Verhagen en Wilhelmina Martina Postumus-overleden 27.10.1994 Gouda), die eerder op 17.3.1934 te Haarlem gehuwd was met kweker en landbouwer Govert Adriaan de Clerq (geboren 10.12.1909 te Haarlem, zoon van Stephen Willem de Clerq en Anne Marie Stoop-22.4.1989 Heemstede; gescheiden), secretaris van het Internationaal Verbond voor Vrijzinnig Christendom en Geloofsvrijheid (1934).

Hij verschaftte een vals doopbewijs aan Henriëtte Beatrice (Hetty) Polak (30.5.1924 Amsterdam-6.12.2011 Amsterdam; begraven te Oosterbeek). Zij overleefde Westerbork en Theresienstadt.

Bibl.: *Het Godsdienstig Gemeenschapsleven in het Nederlands Vrijzinnig Protestantisme* (Lochem, 1943).

Lit.: G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 102; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 110.

328. Willem Nicolaas van Nooten Drager van de 'Medal of Freedom' (U.S., 12.31.947) en het Verzetshedenkingskruis, Honorary Member in the Civil Division of the Most Excellent Order of the British Empire' (G.B.; 8.7.1948), drager Kruis van Verdienste (1957) en ridder Orde Oranje-Nassau

(Geboren 22.9.1899 te Schoonhoven, zoon van boekhandelaar / uitgever Sebastiaan van Nooten en E.F. Vreke-overleden 5.11.1968 in ziekenhuis te Gouda; begraven Gemeentelijke Begraafplaats te Schoonhoven, Wal 5-7), Rijks HBS in Utrecht (wilde ingenieur worden), staatsexamen-Gymnasium en studie theologie Rijksuniversiteit Leiden en Remonstrants Seminarium Leiden; proponentsexamen (11.10.1927); remonstrants predikant te Boskoop-Waddinxveen en te Meppel (9.10.1932 bevestigd door zijn voorganger, dr. W.R.M. Noordhoff van Amsterdam-Zuid, zie daar-22.9.1964 wegens emeritaat; hij woonde op een adres aan het Zuid-einde te Meppel); gehuwd op 29.11.1927 te Leiden met **Bernarda Dora Weststra**, draagster *Verzetshedenkingskruis* (geboren 27.9.1898 op Texel, dochter van Jurjen August Weststra en Neeltje Bongaardt-overleden 15.4.1958).

Van Nooten maakte voor de oorlog deel uit van het plaatselijke comité dat – op initiatief van het Nederlandse Jeugdleiders-Instituut – geld inzamelde ten bate van de Duits-Joodse vluchtelingen.

In maart 1943 spande hij zich vergeefs in voor het Joodse echtpaar Willem de Wilde en Henny Mildenberg uit Meppel (man was remonstrants). Op 13.3.1943 stuurde De Wilde hem een brief met de volgende inhoud: *“Weleerwaarde Heer, bij dezen doe ik u even weten dat ons heden de mededeling werd gedaan dat mijne vrouw en ik Maandag a.s. gereed moeten zijn voor vertrek naar het kamp in Westerbork (trein 9.59). Toen U verleden najaar één en ander met ons besprak noemde u ons de naam van den Heer Liste (?) van de ‘Zentralstelle für jüdische Auswanderung in Amsterdam, tel. No. 97001. Ik weet niet of, nu deze beslissing is gevallen, er nog iets te bereiken valt, maar U zoudt ons toch tot grooten dank verplichten indien U nog zoudt willen trachten een wijziging in den genomen maatregel te bewerkstelligen. Met*

vriendelijke groeten, ook aan uw echtgenoot, Hoogachtend, W. de Wilde en echtgenoot”. Van Nooten nam direct contact op met F. Kleijn – predikant te Scheveningen en lid van de ‘Commissie tot de zaken der Remonstrantsche Broederschap’. Diens antwoord was overduidelijk: *“In antwoord op je carte over de naar Westerbork gebrachte familie moet ik je melden, dat zij het lot deelt van allen, die in een gelijke situatie zijn. Wij staan er geheel machteloos in! Zij moeten wel hun kerkelijke documenten bij zich hebben. Probeer daarnaar te informeren, want dan komen zij in een aparte barak.”*

Het echtpaar kwam inderdaad in de ‘Gedooptenbarak’ 73 terecht, Op 4 september 1944 werden ze met alle andere ‘gedoopten’ naar het ghetto van Theresienstadt gedeporteerd waar beide de bevrijding beleefden en vervolgens heelhuids naar Meppel konden terugkeren. Op 10.9.1943 benam het bejaarde joodse echtpaar Stibbe-Löwenstein – burens van Van Nooten – zichzelf het leven, nadat het – na aanvankelijk uitstel wegens de invaliditeit van de heer Alexander Jozef Sibbe – bericht had ontvangen dat het alsnog naar Westerbork zou worden overgebracht. Ze werden op 8.9.1943 begraven op de Algemene Begraafplaats van Meppel. Ds. Van Nooten bad het Onze Vader’ tijdens de begrafenis op de Algemene Begraafplaats van Meppel (omdat het echtpaar er bewust voor gekozen had tussen de Meppelaars te willen rusten).

Blijkens een opmerking van prof.dr. David Cohen (samen met de diamantair Abraham Asscher voorzitter van de ‘Joodsche Raad’) zou ds. Van Nooten na september 1943, toen beide in Westerbork geïnterneerd waren, hebben aangeboden om hem vandaar weg te smokkelen: *Ds. W.N. van Nooten uit Meppel, die ik toevallig ontmoette, vertelde mij dat er in de oorlog een organisatie had bestaan die op een groentekar Joden uit Westerbork haalde. Zij gingen terug onder de kisten die gevuld waren met groenten daarheen werden gebracht. Hij zei dat hij mij ook had willen laten ontvluchten, omdat hij in Leiden nog colleges bij mij had gelopen. Ik zou hem hebben laten weten dat ik alleen wilde gaan als iedereen ging. Ik kan mij dit niet herinneren, maar zou het zeker gezegd kunnen hebben. Hij vertelde mij dat verschillende voor wie dit beginsel uiteraard niet gold, door zijn hulp zijn gered (Erik Somers).*

De familie Van Nooten zat toen al volop in het verzetswerk, en vooral mevrouw Van Nooten-Weststra speelde daarin een belangrijke rol: *“Van de vele illegalen, die Meppel geteld heeft is het eigenlijk alleen de Familie Van Nooten, die als enige hun werk tot het laatste toe hebben kunnen voortzetten. Mevrouw Van Nooten-Weststra wegens het behulpzaam zijn bij bijna alle mogelijke facetten van het verzetswerk: huisvesten van piloten (Dominee ging ’s nachts veiligheidshalve elders slapen) terwijl de Duitse “kazerne” tegenover haar woning was; verspreiding van illegale kranten van velerlei soort; Jodenhulp in velerlei vorm; verstrekken van persoonsbewijzen, zij wist steeds een oplossing. Ze heeft wel onder een merkwaardig gesternte gewerkt”* (J. Poortman).

Op 10.4.1945 verschijnen twee Duitse officieren (*Hauptmann Klugmayr en Leutnant Bleninger*) aan de pastorie met de vraag of ds. Van Nooten hen in contact wilde brengen met het verzet omdat zij zich met hun manschappen samen met de oprukkende Canadese legereenheden te weer wilden stellen tegen SS-eenheden die zich in de directe omgeving ophielden. Van Nooten vertrouwde het tweetal aanvankelijk niet, maar onder invloed van zijn vrouw stemt hij toe in een bemiddeling. Twee dagen later blijkt een deel van de ondergeschikte soldaten echter niet bereid tot capitulatie en trekt zich terug richting Zwartsluis. Genoemde officieren geven zich over aan de Canadese commandant en worden krijgsgevangen gemaakt, met enige privileges.

Sinds 26.5.1952 is ds. Van Nooten drager van het *Kruis van Verdienste* (motivatie: *“heeft zich in verband met vijandelijke actie door moedig en beleidvol optreden onderscheiden en daarmee het belang van het Koninkrijk gediend in de jaren 1943 en 1944 toen hij achtereenvolgens acht leden van geallieerde vliegtuig-bemanningen huisvestte en verzorgde tot zij naar het Zuiden konden worden afgevoerd. Van een Duitse officier kreeg hij enkele dagen voor de bevrijding van Meppel, gegevens over de verdediging van de stad en de verdeling der troepen. Deze gegevens wist hij aan de Canadezen in de nabijheid door te geven”*).

Na de oorlog was hij voorzitter van de vrouwenraad van de illegaliteit te Meppel, voorzitter van de commissie voor onderzoek van politieke delinquenten en als officier uit de illegaliteit toegevoegd aan het bureau voor de aanmelding van oorlogsvrijwilligers.

Een jongere broer van ds. van Nooten, Sebastiaan van Nooten (geboren 27.5.1909 Schoonhoven), was arts en leider van het verzet te Diever (districtscommandant van de N.B.S.). Na de ontdekking van een onderduikershol bij Diever op 22.11.1944 werd hij gevangen genomen en naar Duitsland gedeporteerd. Hij stierf op 24.5.1945 in een Brits militair hospitaal te Rotenburg, Hannover, en werd begraven op de Gemeentelijke Begraafplaats te Schoonhoven.

Lit.: W. Bakker, *Bezetting en verzet*, 183vv.; G.A. Bontekoe, *Drentsche Kroniek van het Bevrijdingsjaar*, 56, 63v. en 71; Adrie Drint en Henk M. Luning, *Een eik van geveen*, 136; S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang van een toonaangevende joodse gemeente*, 285, 305, 313 en 323; G. Gunnink, *De Knokploeg – Schimmen uit het Verleden*, 45, 59, 112 en 188; A.J. van der Heide, *80 Huizen in Meppel stonden ineens leeg...*, 84; Jan Poortman, *Meppel rond de bevrijding in 1945*, 55; Erik Somers, *Voorzitter van de Joodse Raad*, 189.

329. Anne Wietse Tjeerd Nijenhuis Officier Oranje Nassau

(Geboren 18.4.1906 te Den Helder, zoon van Hindrinus Annesz Nijenhuis en Geertruida Adriana de Vries-25.4.1976 Menton, Fr.).

Zijn zuster J. Nijenhuis was gehuwd met ds. Jan Wagenaar (1902-1975), gedurende de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Willemstad (14.6.1931-14.3.1948).

Ds. Nijenhuis studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1925); lid NDDD; jaargenoten: dr. P.G. Kunst (zie daar) en ds. W.J. van Otterlo (zie daar); kandidaat: 20.6.1930); gereformeerd hulpprediker te Schiedam (1.6.1931-1.9.1932), te Rotterdam-Charlois (1.9.1932-31.12.1932) en te Middelburg (1.1.1933-1.10.1933); gereformeerd predikant te Lutterade (Gemeente Geleen; 11.2.1934-1.2.1946; hij woonde op het adres Agnès Printhagenstraat 31 te Geleen); reserve-legerpredikant (1936), eerste Nederlandse legerpredikant in een krijgsgevangenkamp voor officieren in Polen (1943); daarna legerpredikant bij de Nederlandse stoottroepen in het geallieerde leger in Duitsland; legerpredikant bij de staf 2e Militaire Afdeling te 's Gravenhage (1945); luitenant-kolonel (1948); bij de staf 4^e Divisie in Harderwijk (1956); tot 1.4.1966 bij de staf van de Territoriaal Bevelhebber West in 's Gravenhage; oprichter van het Protestants Interkerkelijk Thuisfront (PIT); daarna vanuit zijn woonplaats Rhenen nog bijstand in het pastoraat in de Betuwe en twee jaar consulent te Rhenen; op 7.2.1934 te Amsterdam gehuwd met **Elisabeth Francoise Kropf** (geboren 29.1.1910 te Amsterdam, dochter van Johannes Kropf en Wilhelmina Aleida Letterie); zij verhuisde begin 1967 van 's Gravenhage naar Reeuwijk.

(De historicus Herman) Van Rens stelt dat de hulp aan onderduikers in Zuid-Limburg aanvankelijk uitsluitend een zaak van gereformeerden was. Zij hebben een meer dan gemiddeld aandeel gehad in het redden van Joden. 'In die kring leefde al vroeg het besef dat een christen zich diende te verzetten tegen de Jodenvervolgung. De predikanten Gerard Pontier in Heerlen, Hendrik Bouma in Treebeek, Henk de Jong in Venlo en A. Nijenhuis in Lutterade, plus enkele leden van de gereformeerde gemeente in Maastricht vervulden daarbij de rol van morele aanjagers. En omdat de kleine gereformeerde gemeenschap een vrij gesloten bastion vormde te midden van een zee aan katholieken, was de kans op verraad klein' (Ton Crijnen).

"Cor (Grootendorst uit Brunssum) kreeg de opdracht te zoeken naar nieuwe onderduikadressen in Geleen en omstreken. In navolging van de welbeproepte NV-methode legde hij eerst contact met de plaatselijke dominee, A.W.T. Nijenhuis, die hem een lijst gaf van betrouwbare leden van zijn parochie. Zodoende kreeg Cor verschillende goede adressen in handen, waar hij om de week voedselbonnen heen bracht".

Ds. Nijenhuis verbleef van 13.7.1942 tot 20.6.1932 in Grootseminarie Beekvliet te Sint Michielsgestel NB.

Lit.: Ton Crijnen, *Waarom in Limburg opvallend veel Joden konden onderduiken* (in: *Informatiebulletin van de Katholieke Raad voor Kerk en Jodendom*); Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 233 en 238; Herman A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 211; P. Swagerman, *In memoriam Ds. A.W.T. Nijenhuis*, in: *Jaarboek 1977 der GKN*, 496v.; *Yad Vashem*, 339.

330. Hendrik Jan Nijen Twilhaar Drager Verzetshedenkingskruis

(Geboren 10.6.1901 Nijverdal, Gemeente Hellendoorn, zoon van de fabrieksarbeider/ wever Frederik Nijen Twilhaar en Anna Schotman-overleden 16.11.1966 te Oosterbeek; begraven Begraafplaats-Noord, Oosterbeek), evangelist van de Hervormde Evangelisatie te Dalerpeel (1934-1958) en voorzitter van het schoolbestuur

(1947-1958). Hij was de opvolger van godsdienstonderwijzer Willem Frederik Veldmeijer (1867-1950), die gehuwd was met Jentje Steenberg (1873-1955). Zij waren de ouders van Maria Elizabeth Veldmeijer (1910-1991), die in 1938 te Dalen in het huwelijk trad met Hendrik Kikkert (1912-1988), veenarbeider, beroepsofficier, godsdienstonderwijzer, verzetsman (verbindingsofficier OD-NBS en Jodenhelper) en politicus (van 1946-1972 Tweede Kamerlid voor de CHU). Kikkert onderhield nauwe contacten met de verzetsman Arnold Douwes (zie ds. Jan Douwes, ds. Hendrik Julius André Douwes en ds. Herman Stegeman). Het echtpaar Kikkert ontving in 1983 de Yad Vashem-onderscheiding omdat het onderdak bood aan een Joodse jongen. Nijen Twilhaar was op 12.12.1927 te Hellendoorn gehuwd met **Hendrika Wiel-draaijer** (geboren op 31.8.1902 te Wierden, dochter van Hendrik Wieldraaijer en Janna Poorte-overleden 27.10.1959 te Dalen; begraven Begraafplaats-Noord, Oosterbeek).

Nijen Twilhaar stond tijdens de oorlog in contact met het georganiseerd verzet in en om Dalerpeel, met name met Hendrik Kikkert (1912-1988; later Tweede Kamerlid voor de CHU en drager van de *Yad Vashem*-onderscheiding), Willem Mol, Hendrik Smilde, de Joodse onderduiker Lou 'Herman' Gans en Arnold Douwes (1906-1999; zie ds. H.J.A. Douwes en ds. J. Douwes). Douwes beschrijft in zijn dagboek hoe Abraham Gompert Verdoner (1870-1949; bijgenaamd: 'Oom Gerrit'), directeur van de 'Magneet'-Fietsenfabriek in Weesp, wiens vrouw met hun kinderen elders was ondergedoken, in 1944 terecht kwam bij Nijen Twilhaar: *"Om bepaalde redenen (o.a. omdat 'Oom Gerrit' niet overweg kon met kinderen) dachten we dat het beter zou zijn om een andere (onderduik)plek voor 'Oom Gerrit' te zoeken. Nu had ik juist een plaatsje voor hem gevonden bij de evangelist in Nieuwe Krim, toen 'Oom Gerrit' zelf mij uit eigen wil om een andere plek vroeg. Hij zag overal gevaren in Nieuwlande, die er inderdaad ook wel waren, maar sommigen maakten we wat erger, om het hem makkelijker te maken een beslissing te nemen. Want we zaten er echt mee hoe we 'Oom Gerrit' uit eigen vrije wil tot 'verkassen' zouden kunnen bewegen. Maar uiteindelijk klikte het allemaal wonderwel. Morgen zal ik hem naar zijn nieuwe onderduikplek brengen (30.9.1944). Die middag bracht ik 'Oom Gerrit' naar Nieuwe Krim, waar we arriveerden, toen de kerkdienst nog niet was afgelopen en ik hem noodgedwongen naar de 'harem' moest brengen, n.l. de familie Hoogveen waar (de andere Joodse onderduikers) 'Tante Louise', Mia (Davidson) en 'Tante Annie' ('Ammi'?) verbleven. Later togen we naar de evangelist die niet verwachtte, maar uiteindelijk pakte alles toch goed uit. Alleen moest er ergens nog een schuilplaats worden gerealiseerd. Na veel zoeken en nogal wat inspanning besloten we dat de beste plek waarschijnlijk onder de preekstoel in de kerk was. Ik zal timmerman Norder in Nieuwlande vragen of hij daar een schuilhol kan aanleggen. Al met al lijkt me dit een uitstekend adres voor 'Gerrit', want hij is nogal verwend en past zich moeielijk aan (1.10.1944). Norder heeft de schuilplaats voor 'Oom Gerrit' in orde gemaakt. Hij is er helemaal tevreden over: een eersteklas schuilplaats!" (2.10.1944). Toen de verblijfplaats van 'Oom Gerrit' later bleek te zijn verraden, moest hij hals over kop naar een ander adres. Een neef van Nijen Twilhaar uit Nijverdal (tevens lid van het verzet) kwam hem per motorfiets ophalen. Maar 'Oom Gerrit' weigerde te vertrekken als ook 'Tante Loes' niet mee mocht, die – zoals gezegd – bij de overburen van het gezin Nijen Twilhaar, de familie Hoogveen, zat ondergedoken. Daar kon echter geen sprake van zijn, dus werd hij tegen zijn zin voor de duur van de oorlog ondergebracht op een afgelegen boerderij van twee broers. Hij haalde de bevrijding.*

Contact: zoon Henk Nijen Twilhaar (twil@planet.nl) en Huib Minderhoud (0524-552749).

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 286; Huib Minderhoud, artikel 'In en om de pastorie; De pastorie stond open, ook en juist voor vervolgd' (www.huibminderhoud.nl/publicaties).

331. Anne Nijhuis

(Geboren 21.12.1908 te Tiel of Sneek-overleden 9.8.2005 te Dandenong, Australië). Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1930); lid NDDD (Agora); kandidaat (26.6.1935); gereformeerd predikant te Donkerbroek (22.12.1935-30.6.1946); legerpredikant (1946-1949), predikant te Gouda (1949-1956) en predikant van de *Christian Reformed Church van Launceston (Tasmanië, Australië)*.

“Hoezeer door de Joden de liefdevolle zorg van de gereformeerden werd gewaardeerd, bleek bij de bevrijding. In verschillende plaatsen, voor zover ons bekend is geworden in Alphen-Oudshoorn, Apeldoorn en Donkerbroek, werd openlijk door een vertegenwoordiger van de ondergedoken Joden in de kerk dank betuigd voor wat de gereformeerden gedaan hadden ten behoeve van de Joodse onderduikers”.
Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 175.

332. Evert Johannes Nijhuis Jr.

(Geboren 5.3.1915 te Amsterdam-Sloten, zoon van stoffeerder/ behanger Evert Johannes Nijhuis Sr. en Johanna Wolbers-overleden 28.8.1991).

Ook Evert Nijhuis werd behanger; later studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (23.9.1937); kandidaat (1.3.1944); lid NDDD (Cicero); gereformeerd hulp-predikant te Rotterdam-Overschie t.b.v. evangelisatiearbeid te Sliedrecht (15.6.1944-15.8.1945; gereformeerd predikant te Diever (31.3.1946-22.6.1947), reserve-leger-predikant in NOI (1947-1949); predikant te Valkenburg ZH. (16.4.1950-20.6.1954) en te Breda (27.6.1954-1.5.1980 wegens emeritaat).

Zijn ouders, Evert Johannes Nijhuis (1885-1972) en Johanna Wolbers (1888-1944), gehuwd op 24.8.1911 te Amsterdam, ontvingen op 20.5.1992 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat zij onderdak hadden geboden aan de Joodse onderwijzeres Carolien Lena Mainzer-Grunwald (1913, dochter van manufacturier Meyer Grunwald en Johanna Brogholter-2010) en haar dochttertje Karin (1937, Zelenopol, Ukraine). Zij woonden na scheiding van de Joodse arts dr. Wilhelm Mainzer in Den Helder tot zij in 1942 met vele anderen moesten verhuizen naar Amsterdam.

Op de dag waarop haar oudere broer Isaak in handen viel van de *Sicherheitspolizei* adviseerde zijn vriend haar om onder te duiken op het adres waar hij eerder had verbleven, n.l. bij het gezin Nijhuis te Amsterdam. Moeder Nijhuis nam kostgangers in huis om de theologische studie van haar zoon te kunnen financieren, maar de joodse ‘kostgangers’ hoefden niets te betalen tot Caroline haar na stevig aandringen zover kreeg om een bedrag van tien gulden per week te accepteren. Jacob Bauman, schoonzoon van het echtpaar Nijhuis en actief in het verzet, zorgde voor valse papieren. Zo konden ze twee jaar op het onderduikadres blijven.

Toen Evert Johannes Jr. dreigde te worden opgepakt om voor de *Arbeitseinsatz* in Duitsland te werk te worden gesteld, dook hij onder. Maar omdat er nu een inval dreigde in huize Nijhuis konden Caroline en Karin daar niet blijven. Een andere kostganger, Kees van Soest, bracht Karin onder bij zijn zus en zwager Alida van den Berg-van Soest en Henk Adolf van den Berg in Dordrecht.

Na december 1944 – toen Johanna Nijhuis-Wolbers aan kanker was overleden – kwamen ze samen in huis bij Kees van Soest, die inmiddels was getrouwd. Daar beleefden ze de bevrijding. In 1946 hertrouwde Caroline met de planoloog Joseph Elzas.

Bibl.: Caroline Lena Elzas-Grunwald, *Mijn jeugd- en -oorlogsjaren*.

Lit.: Jan T. Bremer, *Ode aan Oudesluis*; A. Karreman, *In memoriam Ds. E.J. Nijhuis Jr.*, in: *Jaarboek 1992 der GKN*, 495v.; Joop D. Kila, *De Kille aan het Marsdiep*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 397; *Yad Vashem*, 649.

333. Frederik Johan Nijkamp

(Geboren 23.9.1906 te Eefde-overleden 14.3.1976 te Utrecht; begraven Begraafplaats ‘Daelwijck’, Floridadreef 11, Utrecht).

In Oegstgeest opgeleid tot hervormd zendeling; hervormd evangelist te Schöningdorp bij Meppen (*Emmakapelle* voor Nederlandse veenarbeiders; 1936-1939) en te Mussel/ Vledderveen (Jeruël; 28.5.1939-31.12.1946); na de oorlog werd hij vrij-evangelisch predikant te Ter Apel omdat hij zich niet langer in de Nederlandse Hervormde Kerk thuis voelde vanwege de vrijzinnigheid; gehuwd op 22.2.1930 te Gorsel met **Tonia Pasman** (geboren 23.4.1907 te Eefde-overleden 9.5.1992 te Nieuwegein).

Nijkamp participeerde in het verzet (o.a. door verspreiding van het illegale ‘*Trouw*’) en nam in de zomer van 1942 de twaalfjarige Esther Vomberg uit Zutphen in huis. In oktober 1942 voegde zich daar het echtpaar Abraham en Betty Goudsmit uit Stads-kanaal bij met hun zoon Alexander. Tenslotte bewaarde ds. Nijkamp ook nog de bibliotheek van Abraham Levie, de chazan van de Joodse gemeente Stadskanaal.

Nijkamp groef onder de vloer van zijn huis een onderduikruimte uit waar de onderduikers in geval van nood konden wegkruipen en zorgde voor alle benodigde distributiebescheiden.

In de nacht van 8 op 9 juni 1944 werd het huis ten gevolge van verraad (een dorpsgenoot meende in Esther Vormberg – die doorging voor een geëvacueerd kind uit het westen – een Joods onderduikertje te herkennen en gaf haar aan bij de politie) door de Landwacht overvallen. De onderduikers konden zich op tijd verbergen, behalve Esther. Toen ds. Nijkamp vervolgens vroeg of hij nog samen met zijn gezin mocht bidden, raakten de landwachters enigszins in verwarring en vergaten vervolgens het Joodse meisje mee te nemen. Mevr. Nijkamp had Esther tevoren met haar dochter in het ouderlijk bed gelegd en bracht haar vervolgens onder bij een bevriende boer. Daar verbleef ze enkele maanden om tenslotte tot het eind van de oorlog in de pastorie te blijven. Ook de andere Joodse onderduikers overleefden de oorlog. Omdat er na de arrestatie van ds. Nijkamp regelmatig nachtelijke huiszoekingen werden gedaan door de landwacht, verbleef het gezin Goudsmit in de zogenaamde ‘leerkamer’ van de kerk, waar de oudste zoon des huizes, Martin (geboren in 1930) bij hen bleef om de onderduikers in geval van gevaar in de kruipruimte te verbergen. Daar hebben ze – tot de huiszoekingen ophielden – een paar maanden doorgebracht.

De laatste maanden van de oorlog verbleven ze weer in de pastorie bij mevr. Nijkamp en haar vier kinderen. Ds. Nijkamp kwam via het politiebureau van Winshoten en het Scholtenshuis in Groningen in kamp Vught terecht. In september 1944 werd hij naar KZ Sachsenhausen gedeporteerd waar hij hecht bevriend raakte met ds. W. Reinders uit Vlagtwedde (zie daar).

Tot zijn grote verbazing werd hij in januari 1945 vrijgelaten als hij beloofde dat hij zich niet meer zwarte handel (!?) zou bezig houden (kennelijk heeft een bevriende politieman dat als reden voor zijn arrestatie weten op te geven). Ds. Nijkamp werd vervolgens te werk gesteld in een fabriek te Berlijn en is daar zelfs in huis genomen door de directeur aan wiens dochter hij nog Engelse les heeft gegeven.

Vlak voor de val van Berlijn wist hij met enkele anderen te ontsnappen en voor de Russen uit te ontkomen naar Nederland. Hij kwam op 16.5.1945 als een gebroken man weer thuis. Het echtpaar ontving op 15.5.2005 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Contact: De belangrijkste informatie over het wel en wee van het gezin Nijkamp en de Joodse onderduikers werd verkregen van de oudste zoon Martin Nijkamp, emeritus-hervormd predikant te IJsselstein (tel. 030-6885466). De heer Aike Maarsingh, 3^e Oomsberg 9, 9585PG Vledderveen (tel 0599-454679) weet alles over het kerkgebouw ‘Jeruël’ en zijn geschiedenis.

Lit: Bart Mendelson en Peter Kooij, *Dat doe je gewoon – Zutphense onderduikverhalen 1940-1945*.

334. Teunis Hendrikus Johannes (Tonnie) Nijland

(Geboren 31.3.1905 te Wijhe, zoon van Willem Gerrit Nijland en Hendrika Helena Koldewijn-overleden 17.2.1983 te Gorssel).

Theologisch kandidaat en hervormd hulpprediker te Leeuwarden (1937; collega van ds. Adriaan Oskamp, zie daar); hervormd predikant te Ootmarsum (1937-1946) en te Voorst (1946-1970 wegens emeritaat; na zijn emeritaat vertrok hij naar Gorssel-Joppe. Hij was op 5.11.1937 te 's Gravenhage gehuwd met **Margaretha Johanna Eva van der Wal** (geboren 14.9.1911 te 's Gravenhage, dochter van landbouwer Jan van der Wal en Margaretha Johanna van der Kamp-overleden 6.11.2005 te Zutphen).

Op 31.3.1945 verloor het echtpaar hun zoontje Willem Jan Egbert Nijland (geboren 14.2.1940 te Ootmarsum).

Ds. Nijland werd op 31.1.1942 door de *Sicherheitspolizei* te Enschede verhoord omdat hij tijdens een kerkdienst voor de koningin gebeden had, in het bijzonder voor haar terugkeer. Wel zeker was hij bij de *SiPo* aangebracht door J. Boske, kerkvoogd van de naburige gemeente Denekamp, die hem op 14.9.1941 na de bewuste kerkdienst had bedreigd. Pas half februari 1942 werd Nijland gearresteerd en via het Huis van Bewaring te Almelo (waar hij van 21.4.1944 tot 4.4.1944 verbleef) overgebracht naar Kamp Amersfoort. Daar werd hij op 21.8.1942 zonder meer vrijgelaten. Volgens Jan Ridderbos is het maar de vraag of ‘voorbede voor het koninklijk huis’ de werkelijke reden voor zijn arrestatie was (in andere gevallen werd een dergelijk gebed door de bezetter oogluikend toegestaan). “*Ds. Nijland had zelf sterk de indruk, dat zijn arrestatie mede samenhang met zijn houding tegenover het indruk dat zijn mening over het nationaalsocialisme in het algemeen, en zijn verhoor over de voorbete de ‘test’ was*” (H.C. Touw).

Op 7.10.1944 vond bij de Kuiperberg (langs de Almelseweg, ten westen van Ootmarsum) een afschuwelijke moordpartij plaats: daar werd de Joodse onderduiker Mauritz Menco (geboren 19.1.1895 te Ootmarsum, zoon van Mannus Minco, koopman in manufacturen, en Sebilla Hedeman), die zelf ook een textielzaal had gedreven in Almelo, Grotestraat 156, samen met zijn zoons, de tweelingbroers Simon Nathan Menco (geboren 10.1.1926 te Almelo) en Salomon Elias Menco (geboren 10.1.1926 te Almelo) met hun broertje Nico Menco (geboren 20.8.1927 te Almelo) langs de kant van de weg door middel van nekschoten afgemaakt. De echtgenote van Mauritz Menco, Sophia Menco-Nathans (geboren 20.6.1891 te Haren) moet in die nacht met haar dochter Stella (geboren 20.8.1927 te Almelo) in de omgeving van Oldenzaal om het leven zijn gebracht, maar van hen is geen spoor meer terug gevonden.

Het gezin zat ondergedoken op boerderij 'De Pauw' van de familie Evers te Hezigen. Maar hun aanwezigheid daar werd verraden aan de *SiPo*, met als gevolg dat de boerderij op 6.10.1944 werd overvallen door een groep landwachters onder bevel van de beruchte Dirk Jan Kip uit Ootmarsum. De zoons van boer Evers boden met andere verzetsmensen weerstand, maar werden spoedig overmeesterd. De twee Twentse verzetsmensen Geert Schoonman (geboren 31.8.1917 te Wormerveer) en Bernardus Johannes Evers (geboren 9.9.1912 te Tubbergen) werden zwaar gewond afgevoerd en 12.10.1944 op vliegveld Twente te Enschede gefusilleerd. Vervolgens werd ook het gezin Menco opgespoord en weggevoerd. De twee oudste kinderen Menco, Herman en Betty, die elders zaten ondergedoken, hebben de oorlog overleefd. *"'s Avonds werd Mauritz Menco samen met zijn drie vermoorde zoons op de Algemene Begraafplaats te Ootmarsum ter aarde besteld. De eenvoudige begrafenisplechtigheid werd geleid door dominee Nijland. De dominee, die in 1942 een half jaar gevangen had gezeten in kamp Amersfoort wegens de anti-Duitse inhoud van zijn preken, hield een zeer emotionele lijkrede; hij hekelde de Jodenvervolging en sprak onomwonden zijn afschuw uit over de lafhartige moorden..."* (C.B. Cornelissen). Na de oorlog werden de vier mannen herbegraven op de Joodse begraafplaats aan de Boddenstraat te Almelo.

Lit.: C.B. Cornelissen, *Onvoltooid verleden tijd – Jodenvervolging in Almelo*, 234-239, 266; George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 188; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 43, 55; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 236, 579, 589, II, 96..

335. Dr. Gerrit Wijnand Oberman

(Geboren 10.10.1889 te Leiden, zoon van ds. Foppe Oberman [1851 Wanswerd-1914 Leiden; begraven 'Groenesteeg', Leiden] en Wija Alida Harders-overleden 24.6.1967 te Taizé, nadat hij een week eerder de inauguratie van zijn zoon dr. Heiko Augustinus Oberman [1930-2001] in Tübingen had bijgewoond; begraven Gemeentelijke Begraafplaats 'Rusthof,' Dodeweg 25 te Amersfoort-Leusden).

Zijn oudere broer dr. Heiko Tiberius Oberman (1883-1924), predikant van de Engelse Gemeente te Middelburg/Vlissingen en hervormd predikant te Heemstede en Rotterdam, was gehuwd met zijn nicht Johanna Geertruida Oberman (1889-1978). Hun beider zoon ds. Foppe Oberman (1912 Vlissingen-2008 Capelle aan de IJssel) was hervormd predikant en woordkunstenaar. Hij vertrok in 1939 met zijn vrouw Elisabeth Oberman-de Bie als zendingspredikant naar Medan, Sumatra (NOI), waar hij bevriend raakte met de gereformeerde zendingspredikant ds. Catrinus Mak (1899-1983), de vader van journalist/ historicus Geert Mak. Foppe Oberman en zijn vrouw overleefden het 'Jappenkamp'. Elisabeth Oberman-de Bie maakte in een cahier dagboeknotities over haar verblijf in de vrouwenkampen Tjihapit (Bandoeng) en Kampong Makassar (Batavia). Die berusten nu bij het NIOD. Foppes jongere broer Gerk Oberman (1918 Heemstede-gefusilleerd 8.3.1945 te Leusden; begraven op 'Rusthof' te Leusden) was student en lid van het verzet. Johanna Geertruida Oberman-Obermans oudere zuster Aaltje Oberman (1887-) trouwde met ds. Dirk Jacobus Peterse (1876-1966) en een jongere zus, Tietsje Oberman (1892-1985), was de echtgenote van de hervormde predikant dr. Huibert Jacob Honders (1893-1963). Zij waren de ouders van prof.dr. Adriaan Casper Honders (1923-1994), hoogleraar liturgiewetenschap aan de Rijksuniversiteit Groningen (1980-1984).

Gerrit Wijnands Obermans zuster Egberdina Margaretha (Berta) Oberman (1879-tenslotte was echtgenote van ds. Gottfried Wilhelm Locher (1871-1930), broer van ds. Johannes Caspar Locher (1867-1940; zie ds. Gottfried Friedrich Daniël Locher) en ds. Gerrit Hendrik Locher (1873-1927). Wija Alieda Locher (1906, dochter van

ds. G.W. Locher en Berta Oberman-1998) was de echtgenote van prof.dr. Albert Jan Rasker (1906 Zwolle, zoon van Johannes Rasker, technisch directeur PTT-Noord-Nederland, en Catharina Biebericher-1990; begraven Westerbegraafplaats Enschede), rector van de Hogere Theologische School van de Protestantse Kerk in Nederlands Indië (1939-1949; van 1942 tot 1945 geïnterneerd door de Japanners) en van 1954 tot zijn emeritaat in 1974 hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk met als opdracht geschiedenis van de Nederlands Hervormde Kerk, praktische theologie en bijbelse theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden.

Dr. G.W. Oberman studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden; hij was theologisch kandidaat te Noordwijk-Binnen (1916-1918); hervormd predikant te Hogersmilde (11.8.1918-1922); op 31.10.1922 promoveerde hij aan de RU Leiden; daarna was hij predikant te Leeuwarden (24.1.1922-1926) en te Utrecht (1926-1947; hij bewoonde toen de pastorie aan de Maliebaan 82 en onderhield een goede relatie met aartsbisschop Jan de Jong (Maliebaan 4) met wie hij regelmatig wandelingen maakte. Overigens maakt Ad van Liempt in zijn boek *'Aan de Maliebaan'* merkwaardigerwijs slechts één maal melding van ds. Oberman, n.l. als voorganger in de kerkdienst op 11 mei 1945, voorafgaande aan de begrafenis van zes gesneuvelde verzetsstijders. Op zijn website *'Aan de Maliebaan'* maakte Van Liempt die omissie enigszins goed. In al zijn gemeentes zette ds. Oberman zich in voor het 'Ons Huis'-werk ten behoeve van de verwaarloosde jeugd (in Utrecht o.a. in de wijk-Abstede); in 1947 werd hij uitgeleend aan de Protestantse Kerk van Westelijk Indonesië tot zijn emeritaat in 1952; na zijn emeritaat was Oberman directeur van de stichting 'Kampong Reconstruction'. Op 16.7.1918 is hij te Amsterdam gehuwd met **drs. Elsa Henriëtte Graanboom** (geboren 6.4.1897 te Amsterdam, dochter van de Joodse arts Israël Graanboom [1857 Amsterdam-na 1943] en Esther de la Mar [1867 Brussel-2.7.1943 Sobibor]-overleden 6.11.1989 te Amersfoort, in 'De Terp', Mr.T. Treublaan 37, Flat B-12).

Ze kregen zes kinderen. Hun dochter – zij was het oudste kind – Ika Wilhelmina Katharina Oberman (1919-1987; zie ds. I.W.F. Liefferink-Oberman) was eveneens zeer actief in het verzet en was o.m. lid van het Utrechts Kindercomité. Zoon prof.dr. Heiko Augustinus Oberman (1930-2001; crematie te Tucson, gedenksteen Dove of Peace Lutheran Church Memorial Gaden, Tucson, Arizona, USA; urn bijgezet te Holten) was hervormd predikant in algemene dienst en ontwikkelde zich tot een (kerk)historicus van internationale allure (hoogleraar kerkgeschiedenis aan Harvard University, USA, aan de theologische faculteit Universiteit van Tübingen en aan de University of Arizona te Tucson, USA – hij schreef er o.m. in 1981 het geruchtmakende boek *"Wurzeln des Antisemitismus – Christenangst und Judenplage im Zeitalter von Humanismus und Reformation"*: citaat: *"Antisemitisme is altijd een latent gif geweest in de christelijke bloedsomloop"* – en hoogleraar algemene geschiedenis aan de University of Arizona, Tucson, USA). Prof. Oberman was in 1956 gehuwd met Geertruida Reesink. Ze kregen vier kinderen: twee zoons en twee dochters. Dochter Godefrida Clara Oberman (1932-2018), het jongste kind, was gestalttherapeute en exploitant van het trainingsinstituut Tjongeroog in Oudehorne; zij huwde in 1958 mr. Johannes Gerrit Hoogenraad (1932 Rotterdam-2017 Burgh-Haamstede; gescheiden).

Met enorme inzet en grote moed heeft ds. Oberman in de bezettingsjaren partij gekozen voor de vervolgte Joden. Al vanaf 1933 had hij in Kattevenne (bij Münster) conferenties over de *Bekennende Kirche* meegemaakt en daar de demonie van het nationaalsocialisme van dichtbij leren kennen. In april 1941, toen hij als gevangenis-predikant de gereformeerde – later vrijgemaakt-gereformeerde – verzetsman en kunstschilder/ tekenaar Johannes (Joop) Kollaard (1918 Utrecht-2000 Houten) bezocht die wegens spionage was opgepakt, zei ds. O. tegen hem dat *'liegen vrijstond omdat de SD nog slechter was dan de duivel'*. Kollaard vervaardigde o.a. de iconische spotprent bij het gedichtje *'Op de hoek van de straat een NSB'er'*. Hij overleefde het 'Oranjehotel' in Scheveningen en de gevangenkampen Kleef, Mönchengladbach, Rheinbach, Köln en Siegburg (*Cellwollfabrik*).

Tezelfdertijd bezocht ds. Oberman ook de dichter Gerrit Achterberg (1905-1962), die in zijn wijk woonde en in 1937 zijn hospita had vermoord. Tot 1943 verbleef Achterberg in diverse (forensisch-)psychiatrische inrichtingen. Hij was ds. Oberman bijzonder dankbaar voor zijn regelmatige bezoeken en pastorale ondersteuning en droeg na de oorlog de bundel *'En Jezus schreef in het zand'* (1949) aan hem op. Ds. Oberman werd zelf drie keer gearresteerd wegens *'Judenbegünstigung'*. De eerste keer liep dat uit op anderhalve maand gevangenisstraf. Op 18.8.1942 werd hij

opnieuw opgepakt, nu omdat hij in het Clubhuis van zijn Wijk 2 twee Joden verborgen had gehouden; wel zeker was dit het gevolg van het verraad van een *V-Mann* van de SD, de NSB'er W. ('Jan') Kemp, wiens optreden eerder, in de nacht van 16/17.8.1942, had geleid tot de arrestatie van de Joodse huisarts Martin Andries de Jong (1890 Breda, zoon van Salomon de Jong en Elisabeth Willing-19.10.1942 Auschwitz), die deel uitmaakte van de verzetsgroep rond ds. Oberman. Diezelfde 18^e augustus werden ook mr. H.B.J. Waslander (later wethouder van Utrecht) en de verzetsman Jan A. Janzen (organisator van de illegale communistische krant '*De Waarheid*') opgepakt. Kemp werd na de oorlog ter dood veroordeeld – hij had minstens twintig Joden verraden – , maar ontving mei 1946 strafvermindering (tien jaar gevangenisstraf). Ds. Oberman werd na tal van verhoorsessies op 4.10.1942 weer vrijgelaten. Waslander en Janzen herkreten eveneens hun vrijheid.

'Eén keer was hij in zijn buitenhuis Ekeby (het buiten van de familie aan de Helhulzerweg in Holten), toen een arrestatieteam zijn huis aan de Maliebaan binnenviel. Een politiemann, een catechisant, waarschuwde een andere agent die in de buurt van Ekeby woonde en die zich vliegenschlug naar Oberman begaf om hem te waarschuwen. Toen de Duitsers kwamen was Oberman ergens anders. Hij was dikwijls 'ergens anders'. In de wijk was iedereen verwonderd dat hij de oorlog overleefde.

(M.G.L. den Boer). Maar er bestaat ook een andere versie van dit verhaal, verteld door zoon Heiko Oberman en gekoppeld aan de arrestatie van ds. Oberman op 18.8.1942: *'Op de dag waarop dat dit gebeurde was Heiko met zijn moeder op Ekeby, het buiten van de familie in Holten. Een Nederlandse agent kreeg de opdracht vier mannen van de Sicherheitsdienst naar Ekeby te brengen, omdat daar Joodse onderduikers zaten. De Nederlandse agent liet de SD een omweg maken, ging als een haas naar Ekeby om de onderduikers te waarschuwen, en keerde toen terug naar de SD'ers om hen naar Ekeby te loodsen. Vier onderduikers wisten weg te komen, en de vijfde, die met Heiko op een kamer sliep, werd gearresteerd. Heiko's moeder werd in Schutzhaft genomen'* (A.A. Spijkerboer).

Frans en Gonny Snel, een pas getrouwd stel dat onderdak bood aan de zevenjarige Salo Cohen in hun huis te Utrecht, woonden in de gemeente van ds. Oberman, die zijn parochianen aanmoedigde om vluchtelingen te helpen. Tenslotte werd ook het kerkblad van de hervormde gemeente enige tijd verboden omdat ds. Oberman de gemeente had opgeroepen warme kleding te verschaffen aan *'de behoeftige broeders en zusters in Westerbork'*.

Contact: abrandligt@gmail.com over het pand Maliebaan 82.

Lit.: M.G.L. den Boer, artikel *G.W. Oberman (1889-1967), een veelzijdig predikant* in '*In de Waagschaal*' d.d. 9.10.2010; B.J. Flim, *Omdat hun hart sprak*, 48; Dimitri Gazan, *Martin Andries de Jong, huisarts, vader en minnaar* (Chronologie; webnode.nl); H.J.Ph.G. Kaajan, *Tussen opkomend nationaal-socialisme en herwonnen vrijheid* in: *Jaarboek Geschiedenis Nederlands Protestantisme na 1800*, Jaargang 3, p. 161; Ad van Liempt, *'Aan de Maliebaan – NSB, SS, kerk en verzet op een strekkende kilometer'*, 220; Ad van Liempt, website '*Aan de Maliebaan*' (Maliebaan 82); Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 15, 148, 150, 167, 364; P.L.Schram, lemma '*Oberman, Gerrit Wijnand*' in: *Biografisch Lexicon*, I, 225vv.; A.A. Spijkerboer, artikel '*Obermans laatste boek*' in: *In de Waagschaal*' d.d. 30.4.2005; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 294, 435, 478 en 581; *Yad Vashem*, 816.

336. Jan Offers

(Geboren 21.8.1900 te Sassenheim, zoon van Hendrik Jacobus Offers en Alberta Christina Bloemink-overleden 25.10.1969 te Sittard).

Zijn jongere zus Derkjen Offers (1902-1987) was gehuwd met ds. Gerhardus Lugtigheid (1903-1973) die tijdens de oorlog gereformeerd predikant was te Zeist (1938-1945) en actief in het verzet (zie daar).

Ook Jan Offers was gereformeerd predikant en wel te Laar (D.; 27.6.1926-1.5.1927) en te Berlikum (8.5.1927-1.1.1946 buiten bediening gesteld); hulpdienst voor de evangelisatiearbeid in Geleen, Sittard, Treebeek en Heerlen (1947-1965 wegens emeritaat); gehuwd op 10.6.1926 te Rotterdam met **Cornelia Alexandrina Stokdijk** (geboren 1.4.1903 te Rotterdam-overleden 12.9.1971 te Sittard).

Op 12.1.1941 werd hij gearresteerd en overgebracht naar het 'Oranjehotel' in Scheveningen, waarschijnlijk vanwege zijn relatie met oud-ministerpresident dr. H. Colijn. Op 17.5.1941 kon hij zijn ambtswerk weer opvatten.

In maart 1942 – toen hij weer dreigde te worden opgepakt, nu vanwege zijn verzetswerk – bracht ds. Offers een viertal wetsrollen uit de synagoge van Leeuwarden die hij ze zelf geruime tijd thuis had bewaard onder bij Bindert G. Bosma (1887 -1987; begraven Begraafplaats Berlikum) aan De Kamp 25 te Berlikum. Daar zijn ze tot aan het einde van de oorlog veilig bewaard gebleven.

Na de oorlog ontving ds. Offers daarvoor een oorkonde met dankbetuiging van de Joodse Gemeente te Leeuwarden.

Lit.: Sal de Jong, *Joods leven in de Friese hoofdstad*, 87v.; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 11v.; J. Spoelstra, *In memoriam Ds. J. Offers in: Jaarboek 1970 der GKN*, 485.

337. Emo Jan Oomkes

(Geboren 8.6.1912 te Nieuwolda, zoon van Luitje Oomkes en Jantjen Goelema-overleden 16.10.1983 te Zwolle; begraven 'Selwerderhof' te Groningen), gereformeerd hulpprediker te Apeldoorn (15.9.1939-1.4.1940), gereformeerd predikant te Eefde-Gorssel (5.5.1940, bevestigd door zijn voorganger dr. H.N. Ridderbos-1.11.1945), te Wolfheze (11.11.1945-11.10.1947 wegens emeritaat), reserve-legerpredikant in NOI (11.10.1947-1949), predikant te Appingedam (23.10.1949-15.3.1953), te Schiedam (31.3.1953-24.7.1960), te Leeuwarden (3.9.1960-8.6.1969), te Uithuizen (22.6.1969-1.7.1977 wegens emeritaat); hulpdiensten te Daarlerveen (25.9.1977-6.6.1982); voorzitter van de vereniging 'Schrift en Getuigenis' (= kring van verontruste gereformeerden); gehuwd in 1940 met **Nelia Johanna Bakker** (geboren 19.3.1914 te Groningen, dochter van meelfabrikant Egbert Jans Bakker en Hillegiena Johanna Westerhuis, dochter van ds. Johannes Westerhuis [1851-1910]-overleden 13.11.1974 te Groningen).

Ds. Oomkes schreef in het gedenkboek, dat uitkwam bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Gereformeerde Kerk van Eefde-Gorssel het volgende: *'in onze gemeente gaven verschillende leden leiding aan het georganiseerd verzet, plaatselijk, regionaal en provinciaal. Met gevaar voor hun eigen leven, hebben ze, in en door het geloof, zich ingezet voor onderduikers, Joden, gevangenen; kortom voor mensen in nood. Het werk werd verdeeld. Ieder had een eigen taak. (...) Hendrik Kamphuis (schuilnaam: Van der Kamp), schilder van beroep, zette zich vooral in voor Joden. Ook distribueerde hij per periode meer dan 125 bonkaarten. Wekelijks bracht hij de gevangenen in Deventer voedselpakketten en informeerde dan hoe ze het maakten. (...) De kerkeraad stond helemaal achter het verzet en steunde het, waar hij maar kon. Op het huisbezoek. In het verspreiden van illegale lectuur. Ook in de prediking en op de catechisatie liet 'de bazuin geen onzeker geluid horen'.* Dat laatste had directe gevolgen voor ds. Oomkes. Hij werd begin september 1942 gearresteerd en kwam via het Politiebureau van Zutphen in de Koepelgevangenis te Arnhem terecht. Daar zat hij gevangenen tot eind mei 1943. In de nacht van 13-14.6.1944 werd hij opnieuw gearresteerd door de *Sicherheitspolizei*. Hij werd gevangen gehouden in de Landwachtkazerne te Deventer en van 13.6.-29.8.1944 in de Koepelgevangenis te Arnhem o.a. wegens gebed voor de Joden en hulp aan Joodse onderduikers. *'Waar ik toen niet allemaal van beschuldigd werd ... Ik werd ter dood veroordeeld, met bestemming 'Vernichtungslager Sachsenhausen'. Iedereen had de moed opgegeven mij ooit levend terug te zullen zien. Maar Gods gedachten waren anders. Hij greep in. Hij gebruikte een zeer humane Duitse arts, die ervoor gezorgd heeft, dat ik die maandag niet op transport gesteld werd naar het Vernichtungslager – 'Der Pfarrer war todeskrank' en zou Sachsenhausen niet halen – maar dat ik vrij kwam.*

En ik dook onmiddellijk onder. Toen ze ontdekten dat ik niet dood was, hebben S.D.'ers nog twee keer in september de pastorie overvallen. Telkens op zaterdag. Gelukkig waren de tweede keer mijn vrouw en kinderen net niet thuis'. Daarop werd zijn huis leeggeplunderd. 'In november '44 werd ons gezin herenigd, eerst in Nijverdalen, daarna in Lutten, ondergedoken op een boerderij. Tot de bevrijding kwam. Half mei keerden we terug. Onderduikers haalden ons op. Van de eerste dagen herinner ik me hoegenaamd niets meer. Het was alsof we droomden ...'.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 227; R. Huizinga e.a., *Een kerk op weg...*,137; *In memoriam Ds. E.J. Oomkes in: Jaarboek 1984 der GKN*; J. Jonker, R. Huizinga e.a, *Een kerk op weg... 150 jaar Gereformeerden in Appingedam*, 137v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; Martine Rooze (red.), *Rondom het Witte Kerkje* (1983). 82-86.

338. Dr. Gerardus Oorthuys Officier Oranje-Nassau

(Geboren 11.4.1875 te 's Heer Abtskerke, Borsele, zoon van ds. Casparus Bernardus Oorthuys [1848-1925] en Johanna Wilhelmina Schoorel-overleden 18.7.1959 te Oegstgeest; begraven Nieuwer Oosterbegraafplaats, Amsterdam).

Zijn zuster Johanna Augusta Oorthuys (1885-1926) was gehuwd met ds. Lambertus Aalders, broer van prof.dr. Willem Jan Aalders (1870-1945; zie daar).

Ds. G. Oorthuys was hervormd predikant te Brakel (1902), promotie cum laude bij prof.dr. F. Pijper aan de Rijksuniversiteit te Leiden op de dissertatie *'De antropologie van Zwingli'* (1905); predikant te Leiden (1906) en te Amsterdam (Westerkerkwijk 3.7.1909-2.5.1943 wegens emeritaat; tot dan toe woonden ze aan de Prinsengracht 21); daarna nog enige tijd hulpprediker te Lunteren (van 1943-1951 was hij daar ouderling); één van de voormannen van de Confessionele Vereniging; gehuwd 1) op 30.1.1902 te Leiden met **Dorothea Catharina Helena Christina de Stoppelaar** (geboren 12.5.1875 aan de Garenmarkt te Leiden, dochter van boekverkoper Frans de Stoppelaar en Clara Christina Margaretha Lulofs-overleden 30.12.1948 te Lunteren; begraven Gemeentelijke Begraafplaats te Lunteren).

Haar broer ds. Jan Doekes de Stoppelaar (1873-1931; begraven Begraafplaats Emaus, Vlaardingen), laatstelijk hervormd predikant te Vlaardingen, huwde in 1903 Johanna Wilhelmina Oorthuys (1882-1966; begraven Emaus, Vlaardingen), een zuster van haar man Gerardus Oorthuys. Op 6.6.1931, kort na de dood van ds. De Stoppelaar, werd in de Grote Kerk van Vlaardingen een gedenkraam onthuld ter nagedachtenis van prof.dr. J.H. Gunning, leermeester van ds. De Stoppelaar, op wiens initiatief het raam was vervaardigd.

Dorothea de Stoppelaar's nicht Sara Elisabeth Lulofs (1884, dochter van Jan Doekes Lulofs en Johanna Jacoba Schuckink Kool-1977) was gehuwd met classicus en pädagoog dr. Christiaan Pieter Gunning (12.10.1886 Utrecht, zoon van Johannes Hermanus Gunning Wzn. en Cecilia van Eeghen, dochter van Christiaan Pieter van Eeghen, president van de Nederlandsche Bank en kunstverzamelaar-16.6.1960 Amsterdam; begraven Zorgvlied, Amsterdam), oprichter en eerste rector van het Amsterdams Lyceum en hervormd ouderling te Amsterdam; hij verbleef van januari-april 1942 in kamp Amersfoort omdat hij begin 1942 op zeer indrukwekkende wijze afscheid had genomen van zijn Joodse leerlingen, die de school moesten verlaten (*"Vaart wel"*; in Birya, Safed, Israël werd daarom het 'Dr. Gunning Park' naar hem genoemd). Ed(uard) van Thijn (geboren 1934 te Amsterdam), later lid van de 2^e en 1^e Kamer voor de PvdA, minister van binnenlandse zaken en burgemeester van Amsterdam, bezocht het Amsterdams Lyceum en tekent dr. Gunning in zijn autobiografie *'Het Verhaal'*: *'Het Amsterdams Lyceum was vergeleken met het Christelijk Lyceum in Bussum een wereld van verschil. Het persoonlijke charisma van de eerste rector van het Amsterdams Lyceum, dr. (C.)P. Gunning, droeg daar in hoge mate aan bij. Hij was een indrukwekkende, enigszins plechtige, rijzige man die toch een joyeuze, bijna joviale indruk maakte. Voor hem stond weliswaar de kwaliteit van het onderwijs voorop, waargemaakt door een bijzonder geïnspireerd lerarencorps, maar kenmerkend voor zijn aanpak was toch vooral dat een school in zijn visie meer moest zijn dan een leerfabriek. 'Leren leven' was zijn motto'.*

En een andere nicht, van Dorothea Oorthuys-De Stoppelaar, Anna Catharina Lulofs (1873, dochter van Johann Gerhard Lulofs en Jacoba Gerarda de Stoppelaar-1943), was gehuwd met de anarchistische en antimilitaristische predikant Nicolaas Jacob Cornelis Schermerhorn (1866 Avenhorn-1956 Apeldoorn; tot zijn emeritaat in 1929 hervormd predikant te Nieuwe Niedorp), die al in de twintiger jaren Hitlers *'Mein Kampf'* bestudeerde en de opkomst van het nationaalsocialisme verklaarde uit de *'zedelijke achterlijkheid van de massa'*.

Gerardus Oorthuys trouwde 2) op 11.8.1950 te Zeist met **Hendrika Wilhelmina Swellengrebel** (geboren 1903 Rotterdam, dochter van ambtenaar Johan Hendrik Willem Swellengrebel [1874-1918] en Johanna Elisabeth Crommelin [1878-1948]-overleden 1985). Haar oom was prof.dr. Nicolaas Hendrik Swellengrebel (1885-1970), hoogleraar parasitologie aan de Universiteit van Amsterdam. Samen met zijn vrouw J. Meta H. de Graaf nam hij op 29.10.1942 een Joods meisje liefdevol op, dat te vondeling was gelegd op de stoep van hun huis in Bloemendaal. Na de dood van haar man in 1959 onderhield Hendrika W. Oberman-Swellengrebel een relatie met mr.dr. D.A. Hoogenraad (1904-1986), advocaat te Voorburg.

Haar jongere broer, dr. Jan Lodewijk Swellengrebel (1909 Rotterdam-1984 Leiden; begraven Begraafplaats Groene Kerkje, Oegstgeest), was een veelgeroemd vertaler van de Bijbel in de Bahasa Indonesia en hij was gehuwd met Dorothea Oorthuys

(1912-1990 Harderwijk), dochter van ds. Gerardus Oorthuys. Dr. Swellengebel overleefde de Birma-spoorweg en ook zijn gezin doorstond de Japanse internering. Maar ze verloren een dochter op jonge leeftijd: Johanna Elisabeth Swellengrebel (1941 Denpasar, Bali-1962 Noordwijk).

Een oudere dochter van ds. Oorthuys, Maria Oorthuys (1906-1999), was gehuwd met ds. Abram Burger (zie daar).

Haar jongere zuster Gerarda Oorthuys (1907-1943) was arts en vertrok in 1932 met haar echtgenoot, de (long)arts dr. Thomas Andries Henri Höweler (1907-1994; begraven 'Rusthof', Amerfoort), naar Nederlands Indië; daar werd zij op 19.12.1943 te Banjermasin door Japanse soldaten om het leven gebracht (begraven Menteng Pulo, XII 167).

Haar broer Cas(parus Bernardus) Oorthuys (1908-1975) was een bekend fotograaf en verzetsman, gehuwd 1) met Sini Broerse (gescheiden) en 2) op 3.4.1940 met Lydia Krienen (evenzeer actief in het verzet) en bevriend met de schrijver A. den Doollaard (= domineeszoon Cornelis Johannes George Spoelstra Jr.; 1901-1994).

En tenslotte was de jongste zoon van ds. Gerardus Oorthuys, ds. Willem Oorthuys (1911-1993) tijdens de oorlog hervormd predikant te Batenburg-Niftrik (1939-1943) en Rozendaal (1943-1948).

In 1940 was Gerardus Oorthuys één van de deelnemers aan de z.g. Lunterse kring. Ook had hij zitting in de werkgroepen "Kerk en overheid" en "Kerk en prediking" (van de Nederlandse Hervormde Kerk, GCH). Ds. Oorthuys was in november 1940 ook nauw betrokken bij de verspreiding van het geschrift 'Bijna te laat' van dr. J. Koopmans: 'Er werd over hem gezegd: "Hij was één van de ergste illegalen, zijn huis op de Prinsengracht was een knooppunt, een pleisterplaats, voor de "Zwitserse weg" (H. Boele). Een rede over het onderwerp "Bemoeit God zich nog met deze wereld?" te Bussum in 1942 gehouden, leidde ertoe, dat hij tweemaal door de Gestapo werd verhoord'.

Als dominee heeft hij ook contact met collega's die kunnen zorgen voor onderduikadressen bij christelijke boeren.

Zelf gaf hij onderdak aan Joodse onderduikers, zoals aan het gezin Dikker uit Zandvoort. Isidore Simon Dikker (1902-1984) runde de manufacturenzaak 'De Waag' aan de Haltestraat 40 te Zandvoort. Dikker was gehuwd met Betje (Bep) de Vries (1908-1998) en samen hadden ze twee zonen, Jimmy (Simon Louis) en Loek (Louis). Tot aan het vertrek van het echtpaar Oorthuys naar Lunteren in 1943 kon het gezin daar blijven wonen. *De volgende dag kwam mijnheer Feenstra (een verzetsman uit Zandvoort, die met zijn gezin Zandvoort had moeten verlaten vanwege de bouw van de Atlantikwall en nu bij familie in Amsterdam woonde) weer bij ons en zei: "Ik kan u nog één tip geven. Ik ken hier een dominee, Ds. Oorthuys, die eens tot de familie Bartels (ook een Joods gezin uit Zandvoort, dat in september 1942 helaas was gedeporteerd en de oorlog niet zou overleven) heeft gezegd: 'Als u ooit in gevaar bent, komt u maar naar mij toe, mijn deur staat voor u open'. En nu wil ik hem wel even opbellen en vragen of hij deze middag voor u te spreken is. U kunt dan met hem praten en misschien weet hij een oplossing". Hij kwam, na getelefoneerd te hebben, terug met de boodschap dat wij die middag om drie uur zouden worden verwacht. ... Wij zorgden op tijd bij dominee Oorthuys te zijn. Hij woonde op de Prinsengracht bij de Brouwersgracht, tegenover de Noorderkerk. Een oudere dame deed op ons bellen open en stelde zich voor als mevrouw Oorthuys. Ze nodigde ons uit bij haar in de huiskamer te komen, want dominee was even weg, maar zou zo terug zijn. ... Ruim een kwartier later kwam dominee binnen en vroeg ons hem naar de studeerkamer te volgen. ... Bep nam het woord, vertelde onze wederwaardigheden en schilderde de toestand, waarin wij ons op dat ogenblik bevonden. ... "Maar wat had u dan gedacht dat ik zou kunnen doen?", vroeg de dominee. "Wij wilden u vragen", antwoordde Bep zacht, "of wij nu niet voor korte tijd bij u kunnen komen". ... "wij verkeren in groot gevaar, misschien wilt u ons helpen?". De dominee keek ernstig voor zich uit en sprak: "Dat kan ik niet alleen bedisselen, daar moet ik met mijn vrouw over spreken". Hij bleef een minuut of tien weg. Wij zaten in grote spanning. ... De dominee trad de kamer binnen. Gespannen zagen wij naar hem op. "Ik heb het met mijn vrouw besproken", begon hij, "en zij vindt het goed dat u vanavond komt. Wel moet ik u er op attent maken dat het bij ons ook niet zo veilig is. Ik heb nog onlangs een huiszoeking gehad van de Gestapo, maar laten we hopen dat er niets gebeurt". Wij bedankten hem uit de grond van ons hart en spraken af dat wij zouden zorgen die avond voor achten bij hen te zijn. ... Wij gingen 's avonds om een uur of half acht op weg ... Ons gezinnetje stond voor de deur van de woning, die ons voor een*

lange tijd zou opnemen en waaraan wij, de omstandigheden in aanmerking genomen, de prettigste herinneringen zullen bewaren". Het gezin werd gastvrij opgenomen, hoewel er al twee broers, zoons van een voormalig dienstmeisje, die werk hadden in Amsterdam, door de weeks op de pastorie verbleven. *De dominee vertelde ons dat hij beide jongens op het hart gedrukt had om met niemand over ons te praten, Zij hebben zich schitterend aan die afspraak gehouden. ... Tegen een uur of elf gingen wij allen naar bed. ... De volgende morgen stonden wij om acht uur op, want er werd om ongeveer half negen ontbeten. ... De dominee las voor uit de nieuwe vertaling van het boek Esther. Wij kregen als dagverblijf de mooie, ruime studeerlamer, waar een grote kachel stond, die in een ogenblik het gehele vertrek heerlijk kon verwarmen. Er waren gemakkelijke leuningstoeltjes, die wij om de kachel heen zetten. Wij hoefden niet bij iedere bel op te schrikken en weg te vluchten, want de kamer lag zo geïsoleerd, dat wij van het drukke bezoek niet de minste last hadden". Om elf uur bracht mevrouw ons koffie. Wij hadden voorlopig genoeg boeken om in te snuffelen. Om zes uur gebruikten wij de warme maaltijd. Dan zaten wij met zijn achten om de tafel. ... De dominee was altijd even vriendelijk, nooit humeurig en vol belangstelling.... Als we klaar waren, werd Gijsje (het dienstmeisje, dat al vijftien jaar bij de familie diende) met een tafelbel naar binnen geroepen. Dan las dominee uit de Bijbel voor, waarna zijn onvergetelijke bidden volgde. Wij hebben dikwijls horen bidden en waren verschillende malen onder de indruk, maar de gebeden van Ds. Oorthuys zullen ons altijd bij blijven. Zij waren zo echt, zo eenvoudig, maar uit het hart gegrepen en vol overgave uitgesproken. Nooit vergat hij te bidden voor de gijzelaars, voor de gevangenen en voor hen die in de concentratiekampen zaten, "voor het opgejaagde en gemartelde volk Israëls en voor onze gewesten". Van de zeven kinderen woonden namelijk vier gehuwde dochters in Nederlands-Indië, waarvan zij geen berichten meer ontvingen. Wij sliepen in de studeerkamer, waar twee opklapbedden naast elkaar stonden, die in de lengte werden opgeslagen. Daar omheen zaten wijnrode gordijnen, zodat men er overdag geen erg in had. De jongens sliepen helemaal boven, ieder in een apart kamertje, Mevrouw kwam dikwijls 's middags een poosje bij ons op de kamer praten, maakte zich altijd bezorgd, was bang dat wij ons verveelden, bracht voor de jongens een legpuzzel of een ander spelletje mee en verwonderde zich over onze kinderen. Zij vond het voorbeeldig, dat zij zich zo rustig in hun lot konden schikken. Wij kregen een theelichtje en kopjes op de kamer, zodat wij koffie en thee altijd warm konden houden en Bep mocht al spoedig 's morgens en 's middags als het ons uitkwam zelf koffie of thee zetten. Iedere avond gingen wij voor het naar bed gaan even bij de familie naar binnen om goede nacht te wensen en bleven dan dikwijls nog een uurtje praten. Ook gebeurde het wel, dat mevrouw en de dominee bij ons 's avonds een half uurtje kwamen. De dagen gingen gelukkig vlug voorbij. ... Intussen werd er hard gewerkt om een adres voor ons te zoeken. Van die mevrouw die zo goed als zeker iets wist, hoorden wij niets meer. Mijnheer Lulof, die al in de Roerstraat geregeld bij ons kwam voor dat doel, had ook niets gevonden. Hij kwam ook nog iedere zaterdag bij ons op de Prinsengracht, deed werkelijk serieus zijn best. Maar het was nu eenmaal niet zo gemakkelijk. Zelfs als wij een adres hadden gekregen, hadden we om een andere reden niet weggekund. Jim, de oudste zoon van het echtpaar Dikker, werd namelijk ernstig ziek. Een gealarmeerde huisarts, dokter Van Sleeswijk, stelde vast dat hij roodvonk had. Hij bracht vier weken in de studeerkamer door en gelukkig raakte niemand besmet. De arts vroeg geen slaris: 'Ik wil van mensen die door de politieke narigheid getroffen zijn, geen geld hebben'. ... Wij vonden het vreselijk onaangenaam voor mevrouw en de dominee. Maar zij maakten het ons niet moeilijk, de dominee zei dat we er toch niets aan konden doen en dat wij ons daar geen zorgen over moesten maken. Hij vergat nooit in zijn gebed te bidden voor een spoedig herstel van Jim.*

Toen wij enige dagen bij de familie waren, vroegen wij op een avond wat wij zouden moeten betalen. Mevrouw en de dominee wilden daar eerst niets van horen. Maar wij hielden aan dat wij, zolang het mogelijk was, absoluut wilden betalen. Ze zouden het met elkaar bespreken en wij zouden de volgende dag antwoord krijgen. Toen we er die avond over begonnen, zei de dominee: Wij hebben het samen overlegd en we hadden gedacht aan een rijksdaalder per dag". Bep en ik keken elkaar aan: Een rijksdaalder per dag? Wat zou dominee bedoelen: per persoon of voor ons vieren? Wij waren tenslotte gewend zulke hoge bedragen te horen, dat tien gulden per dag niet eens zo gek was. Maar de bedoeling was zeventien gulden en vijftig cent voor ons vieren per week. Wij protesteerden, dat het veel te weinig was en dat zij daar

nooit mee uit zouden kunnen komen. Mevrouw vond het echter genoeg en de dominee wilde er geen cent, geen halve cent aan overhouden. Het liefst deed hij het helemaal voor niets. Op ons aandringen had hij echter een bedrag genoemd dat der kosten dekte. Na wat heen en weer gepraat, wilden ze uiteindelijk drie gulden per dag aannemen, maar dan ook geen cent meer. Nadat wij er een week waren, ging Bep afrekenen en betaalde hem toen toch vijftig gulden. Wij wilden niet minder betalen en vonden het nog te goedkoop. ... Wij hielden dan ook, totdat wij weggingen, aan dat bedrag vast. ... Ad (Feenstra?) kwam ons de levensmiddelenkaarten brengen voor de eerstvolgende vier weken en deelde ons mee dat de vier kaarten vijftig gulden per periode moesten kosten. Dat was niet duur. Er werden destijds al kaarten verkocht voor veertig gulden per stuk, maar voor mensen die, zoals wij, dat enige jaren moesten volhouden, loopt zo iets aardig op. ... Op de avond van de eerste kerstdag kwamen mevrouw en de dominee bij ons op de kamer. Jimmy lag nog in bed. Wij kregen het kerstboompje, dat de dominee gekocht had voor de kleinkinderen die 's middags geweest waren. We staken de kaarsjes aan en deden het licht uit. De dominee vertelde voor onze jongens over de geboorte van het Kindeke Jezus. Hij deed dit zo prachtig en onderhoudend, dat wij allen gespannen naar hem zaten te luisteren. Ik zie hem nog voor mij zitten in de grote armstoel. Zijn prettig, bezielend gelaat, beschenen door het flakkerende licht van de kaarsen, terwijl zijn duidelijke, vriendelijke stem mij nog in de oren klinkt. Wij kregen ook allemaal een cadeautje. Bep een warme, gebreide sjaal, de jongens ieder een boek en ik het door hem zelf geschreven boek: 'De eeuwige jeugd van Heidelberg' (= 'De Heidelbergsche Catechismus een leerboek voor onze tijd', Amsterdam, 1939). Aangezien wij vandaag of morgen toch van adres zouden moeten veranderen en wellicht op reis zouden moeten, werd het hoog tijd dat onze persoonsbewijzen in orde kwamen. De zoon van de dominee, Cees, zou dat trachten te verzorgen: hij zat in de illegale beweging. Op een middag kwam hij bij ons en wij moesten onze vingerafdrukken zetten. Bep had een nieuw persoonsbewijs gekregen, dat vroeger behoord had aan ene Amelie Swenker, een huishoudster uit Den Haag. De oude vingerafdrukken waren er op de een of andere wijze afgehaald. Van het PB dat ik nog had, waren het portretje en de vingerafdrukken verdwenen. Na enige dagen kregen wij ze in ons bezit. Dat grapje kostte ons opnieuw driehonderd gulden.

... De laatste dag op de Prinsengracht brak aan ... Toen sprak de dominee nog enige woorden, die wij nooit zullen vergeten en die weer zo echt hun goedheid en onbaatzuchtigheid schetsten. "Mevrouw en mijnheer", zo begon hij, "u hebt ons de tijd, die u hier doorbracht, rijkelijk betaald, maar houdt u er rekening mee, dat ik het geld apart gehouden heb en dat u, indien u het nodig hebt, er altijd over kunt beschikken".

Die avond werd het gezin opgehaald door Feenstra, bij wie ze de komende tijd in huis konden verblijven, tot Feenstra zelf getroffen werd door een epileptische aanval ten gevolge van oververmoeidheid. Vrienden in Heelsum nodigden hem uit bij hen op krachten te komen, maar zijn vrouw durfde niet alleen met de onderduikers thuis te blijven en uiteindelijk vertrokken ze op 4.3.1943 naar Heelsum.

Daarom verzocht Dikker middels een buurman van Feenstra, architect Jantzen, nogmaals aan ds. Oorthuys of zij opnieuw enige tijd op de pastorie konden doorbrengen, maar die weigerde aanvankelijk omdat hij begin mei met emeritaat zou gaan en aansluitend naar Lunteren zou verhuizen. Uiteindelijk probeerden ze het 's avond op de bonnen foi nogmaals, en dit maal lukte het: ze konden nog tot uiterlijk eind maart op de pastorie blijven, daarna moest er een nieuwe onderduikplek voor het gezin worden gevonden.

Daartoe moest het gezin worden opgesplitst: de ouders vertrokken naar Lemele en konden dankzij de locale predikant ds. Hendrikus Berkhof (zie daar) een schuilplaats in het hervormde kerkgebouw ter plaatse krijgen. De jongens werden door het verzet respectievelijk naar Noord-Brabant en Limburg gebracht. Zo wist het gezin de oorlog te overleven.

Hendrik Mattheüs van Randwijk (1909-1966; zie ook Hebe Kohlbrugge, ds. K.H. Kroon, dr. F.J. Krop), dr. F. Kuiper, ds. P. Pellicaan en ds. H.C. Touw), de grote man van "Vrij Nederland", mocht na het vertrek van ds. Oorthuys met zijn vrouw naar Lunteren in 1943 het huis betrekken aan de Prinsengracht 21 te Amsterdam, waar Oorthuys tot zijn emeritaat gewoond had. Het adres werd een centraal ontmoetingspunt voor alle medewerkers van 'Vrij Nederland'.

De fotograaf en verzetsman Cas Oorthuys (1908-1975) maakte met zijn collega's Emmy Andriess (1914-1953), Eva Besnyö (1910-2003), Charles Breijer (1914-

2011), Fritz Dietrich Kahlenberg (1916-1996), een Duits-Joodse filmer en fotograaf die in de jaren dertig naar Nederland was gevlucht, Tonny van Renterghem (1919-2009), officier, lid OD en NBS, laatstelijk als chefstaf OD/BS-Gewest 10Z = Amsterdam-Zuid, Hans Sibbelee (1915-2003), Krijn Taconis (1918-1979) en Ad Windig (1912-1996) tijdens de oorlog deel uit van de illegale groep 'De Ondergedoken Camera'. Hij woonde met zijn vrouw Lydia Krienen (1919-2010) in een huis aan de Amstel (adres: Amstel 3, tegen de Jodenbuurt aan) en ook zij waren zeer actief in de hulp aan Joodse onderduikers. *Lydia: ' 's Nachts hoorde je het intrappen van deuren, soms geschreeuw en gegil van mensen die werden weggehaald, of van een Jood die in het water werd gegooid. Om je heen werden vrienden weggehaald en gefusilleerd.' ... Lydia: 'Het huis aan de Amstel stortte soms bijna in van de onderduikers. We hebben ze niet geteld of bijgehouden. Sommigen bleven twee of drie nachten, anderen kwamen voor een nacht, maar bleven de hele oorlog. Van de meeste wist je de namen niet, dan kon je ze bij een eventueel verhoor ook niet verraden. Voedsel kregen we via het verzet, dan hoorde je dat je ergens aardappelen of graan kon halen, en af en toe een stukje kaas of vlees'* (site: het amsterdam van anne frank).

Cas en zijn vrouw boden onderdak aan de Joods-communistische verzetsman en musicus Nathan Notowicz (31.7.1911 Tyczyn-15.4.1968 Oost-Berlijn; daar begraven op het Dorotheenstädtische Friedhof), die in 1933 uit Düsseldorf naar Amsterdam was uitgeweken (foto van hem, genomen door Cas tijdens de onderduiktijd: René Kok/ Erik Somers, 223). Ook was Notowicz één van de leidende figuren in het Tehuis Oosteinde op het adres Oosteinde 16 te Amsterdam, waar Duits-Joodse vluchtelingen elkaar voor de oorlog konden ontmoeten. Tijdens de oorlog hielp hij samen met de Joodse verzetsman Jacques van der Kar (1917-2008) mensen ontvluchten uit de Hollandsche Schouwburg. Onder de valse naam van 'Gerard Fischer' was hij zelfs leider van de 'KPD-Gruppe' in Nederland. Na de oorlog vestigde hij zich in de (latere) DDR en ontwikkelde zich daar tot toonaangevend marxistisch muzikwetenschapper.

Bibl.: Dr. G. Oorthuys, *De eeuwige jeugd van Heidelberg*.

Lit.: Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 103; H. Boele, artikel 'Dr. G. Oorthuys verdient een biografie'; Flip Booi, Henk Raaff en Cas Oorthuys, *Amsterdam*; Ies Dikker, *Nergens veilig – Brief uit de onderduik*, 152-158, 160, 163-167, 169; Geraldien van Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 7, 125; C. Graafland, lemma 'Oorthuys, Gerardus' in: *Biografisch Lexicon*, III, 287; Dr. C.P. Gunning, *Op de schoolbanken in het P.D.A.*; Roxane van Iperen, 't Hooge Nest, 33, 162, 168; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, IV, 717, 722, V, 667 en VII, 1154; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 33; René Kok/ Erik Somers, *De Jodenvervolging in foto's*; Carry van Lakerveld en Victor Levie, *Hoeho, als makke schapen? Het vergeten, verdrongen, ontkende Joodse verzet* in: 'Auschwitz Bulletin', Jaargang 62, nr. 1 (januari 2018), 25vv.; T.G. van der Linden, *Joods Zandvoort*, 170v., 191; Dr. J.W. Marmelstein, *Gedenkschrift Chr. H.B.S. Amsterdam*; Gerard Mulder en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 285; Cees Nooteboom, "Cas Oortuys" in: "Nootebooms hotel", 118-214 (met foto van Cas + Rolleiflex en collega Carel Blazer + Leica, genomen op 7 mei 1945 op de Dam, Amsterdam); Cas Oorthuys, *Het laatste jaar 1944-1945*; 'Dit is Cas' – *Vintage fotografie van Cas Oorthuis*; expositie in het Nederlands Fotomuseum in Rotterdam (2018/2019); H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren*, 105 en 265; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 378, 400; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 38; Ed van Thijn, *Het Verhaal*, 51v., 57; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 28v., 43v.

- 339. Teunis Hessel Oostenbrug Drager Verzetsherdenkingskruis (geboren 21.10.1910 te Genemuiden, zoon van Hessel Theunis Oostenbrug en Frootje (Frootje) Gaatzes Oostenbrug-overleden 6.7.1994 te Ridderkerk; begraven Begraafplaats 'Vredehof' te Ridderkerk), kandidaat te Genemuiden (1934), hervormd predikant te Gouderak (23.12.1934-12.6.1938), te 's- Grevelduin-Capelle (1.7.1938-1941), te Groot-Amers (23.11.1941-22.7.1945), te Vlaardingen (29.7.1945-1950), en te Bussum (17.12.1950- 3.5.1963 eervol ontheven van predikantschap met bevoegdheid emeritus); bijstand pastoraat te Rotterdam, ook geestelijk verzorger Bergwegziekenhuis aldaar (3.5.1963); predikant te Rijnsaterwoude (11.1.1970); emeritus: 1.11.1975; woonde laatstelijk Prunusplantsoen 56, Ridderkerk; gehuwd 1) met **Jakoba Hendrina Kraaij** (geboren 7.6.1907 te Leerbroek, Zederik-overleden 14.7.1966 te Rotterdam; begraven Begraafplaats 'Crooswijk', Rotterdam) en 2) op 11.5.1967 met**

Ottolina Margaretha Kool (geboren 25.3.1921 te Gouderak, dochter van Cornelis Kool en Neeltje Graveland-overleden 5.1.2002 te Stolwijk).

Het echtpaar Oostenbrug-Kraaij ontving op 21.1.1988 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het voor ongeveer 30 joodse onderduikers veilige adressen had gevonden in Groot-Ammers, Berkenwoude en Bergambacht. Zo o.a. voor het oudere Joodse echtpaar Jozef Hes (1870 Tiel-1961 Rotterdam), kosjere bakker in Tiel, en zijn echtgenote Rachel Manassen (geboren 1869 Druten), die ds. Oostenbrug op verzoek van zijn collega ds. Arie den Hartogh (zie daar) in Langerak had opgehaald.

“Spoedig volgden de achtergebleven leden van de familie Hes uit Tiel naar dit dorp aan de Lek (...) Jaap (Jacob) Hes (geboren 20.4.1929 als zoon van Mozes Levie Hes, die het vijfde kind was van Jozef Hes en Rachel Manassen, en Suze Cohen, die in 1940 woonden op de Prinses Beatrixlaan 19 te Tiel) werd opgenomen bij het gezin van Huig Bouter (1889 Groot-Ammers-1961 Groot-Ammers; begraven Nieuw-Lekkerland; weduwnaar van Maaïke Kroon, 1891 Molenaarsgraaf-1920 Nieuw-Lekkerland). Vader Bouter was weduwnaar en had negen kinderen, van wie er in 1942 nog zeven thuis woonden. Hij vond het geen probleem om bij zijn grote gezin nog een onderduiker, een Joods jongetje van dertien jaar oud, op te nemen. Zijn oudste dochter (Arigje Kersbergen-Bouter), die in 1940 getrouwd was en met haar man een paar straten verder woonde, nam de vader en moeder van Jaap, Mozes (Levie Hes, 1903 Tiel-1991 Zwijndrecht) en Suzanne (Suze) Hes-Cohen (1901 Dinxperlo-1992 Amsterdam), in huis. Ook de moeder van Suzanne, oma Mathilda Johanna Cohen-Ten Bosch (geboren ca. 1873 Ruurlo), weduwe van Jacob Cohen (ca., 1875 Aalten-1919), dook bij dit echtpaar onder. Rachel Sara Hes (tweede kind van M.L. Hes en S. Hes-Cohen) werd opgenomen bij de familie Kars, van wie de vader in het verzet zat, en van Mathilde (Tilly Hes, derde kind van M.L. Hes en S. Hes-Cohen) weten we dat haar verblijf bij de familie Kars van korte duur was. Rachel heeft uiteindelijk op meer dan twintig adressen ondergedoken gezeten.

Opa en oma Hes waren – volgens Tjeerd Vrij – verborgen op de eerste verdieping van de pastorie van de predikant van Goudriaan (= ds. Floris Anker, van 15.7.1928 tot zijn emeritaat op 30.4.1953 hervormd predikant was van Ottoland en Goudriaan? Of was het toch de pastorie van ds. Oostenbrug in Groot-Ammers?). *‘De verdieping waar opa en oma Hes waren ondergedoken, bestond uit een lange gang met aan iedere kant zes kamers. Het bejaarde echtpaar verbleef in de laatste kamer. Op een dag werd het huis doorzocht door twee Duitse soldaten. De eerste verdieping gekomen traptten de soldaten deur voor deur open en onderzochten iedere kamer. Toen de soldaten aan het einde van de gang waren gekomen – het echtpaar zat achter de laatste deur in grote spanning te wachten – bedachten de soldaten op het moment dat ze deze deur open deden, dat hun zoektocht naar onderduikers vruchteloos was en keken niet verder naar binnen. Volgens de zeer gelovige Jozef Hes was dit geen toeval, maar een ingreep van God. Een ingreep die het leven van hem en zijn vrouw redde. Als dank hield hij de rest van zijn leven op deze datum een vastendag’.* Zo overleefden in totaal 30 Joodse onderduikers in Groot-Ammers de oorlog.

Direct na de bevrijding, op 7 mei, werd er in de hervormde kerk een grote bevrijdingssamenkomst gehouden. Namens de onderduikers hield Opa Jozef Hes een korte toespraak waarin hij zijn dank uitsprak aan de inwoners van Groot-Ammers: “Groot Ammers en hare lieve mensen zullen door ons nimmer worden vergeten. Uw Christelijke liefde zal te allen tijde door ons op hoogen prijs worden gesteld. Gij, hier allen in Groot-Ammers, hebt het gebod van de naastenliefde in vervulling gebracht. Moge de Voorzienigheid U allen zegenen tot in lengte van dagen”.

Lit.: artikel *“Globaal bekeken”* van J. Van der Graaf in *‘De Waarheidsvriend’* d.d. 18.2.2010; Jan W. Klijn, *Oorlogstijd langs de Lek*; Jan W. Klijn, *Dorp in verzet*; Jan W. Klijn, *Overwinning*; Tjeerd Vrij, *Bittere tranen – Jodenvervolging in Tiel en omgeving*; Tjeerd Vrij, artikel *‘Bittere tranen maakt veel los’* in: *De Nieuwe Kroniek; uitgave Oudheidkamer Tiel en omstreken*, 2^e jaargang, nr. 1 (september 2010), 26; *Yad Vashem*, 195 en 665v.

340. Willem Oosthoek

(Geboren 22.6.1909 te Vrijenban, Gemeente Delft, zoon van Dirk Pieter Oosthoek en Alida Poot-overleden 16.6.2005 Westkapelle).

Theologisch kandidaat te Vlaardingerambacht (1933); hervormd predikant te Zoutelande (8.1.1933, als opvolger van ds. F.K. van Evert (zie daar)-4.4.1948) en te Westkapelle (1948-); gehuwd met **Anna Kruit** (geboren 8.11.1906 te 's Gravenhage, dochter van Hendrik Kruit en Jantje Rijbroek-overleden 20.12.1986 te Domburg).

Eind 1940 weigerde ds. Oosthoek als godsdienstonderwijzer de ‘Ariërverklaring’ in te vullen, als enige. Alle andere onderwijzers tekenden. In augustus 1941 werden in de café’s “De Rode Leeuw” en “Duizicht”, die aan weerszijden van de pastorie stonden aan de Langestraat te Zoutelande de verplichte bordjes met het opschrift “*Verboden voor Joden*” opgehangen. Ds. Oosthoek probeerde de uitbaters – beide gemeentelieden van hem – te bewegen ze weer weg te halen. Dat weigerden ze. Daarop hing hij voor het raam van de pastorie een bordje met het opschrift “Elk ras welkom”. Na zes weken verschenen twee agenten van de *Feldgendarmarie* die hem sommeerden het bordje weg te halen. Toen hij dat weigerde, namen zij het bord mee. Vervolgens werd hij bij de *Sicherheitspolizei* ontboden om tekst en uitleg te geven. Men nam er geen genoegen mee en bracht de zaak voor het *Landesgericht* in Den Haag.

Ds. Oosthoek werd vervolgens aangeklaagd wegens ‘*Deutschfeindliche Kundgebung*’. Voor de rechtszitting bracht hij de zaak ter kennis van ds. Gravemeyer, secretaris van de Algemene Synode der N.H. Kerk, die hem behalve morele steun ook de rechtsbijstand van de kerk toezegde. Tijdens de zitting verweerde Oosthoek zich als volgt: “*Maar mijn opkomen tegen de gruwelijke Jodenvervolging is tevens bedoeld voor de bestwil van Duitsland, want als het Duitse volk zo handelen blijft met de Joden, zal Gods vloek over Duitsland komen, zo erg, dat het mijn hart nu reeds pijn doet, als ik er aan denk. Als christen ben ik blij het u als vertegenwoordiger van het Duitse volk te mogen zeggen, om u en uw volk te waarschuwen*”. De *Staatsanwalt* kwalificeerde ds. Oosthoek als een ‘idiot, een krankzinnige’ en eiste drie maanden gevangenisstraf. Conform werd hij veroordeeld. In hoger beroep sprak hij tegenover het Obergericht uit: “*Als de Anwalt gelijk krijgt dat deze geestdrijverij de kop moet worden ingedrukt, dan wordt aan heel de kerk en heel de Bijbel uit naam van het Duitse Rijk de oorlog verklaard!*”.

De uitspraak was: drie maanden gevangenisstraf of 180 gulden boete, met de proceskosten. Het lijkt aannemelijk te veronderstellen dat ds. Gravemeyer één en ander heeft betaald.

Toch belandde ds. Oosthoek op 15.5.1942 alsnog in het gevang: die dag gaf hij mensen (Joden?) die op transport werden gesteld een blaadje mee met gezangen en de tekst ‘*Wilsovergave wordt onze eindoverwinning*’. Ene Antonie Damen, een voormalige scheepswerktuigbouwkundige uit Den Haag en een berucht collaborateur, prees de dominee ter plekke (op het station?) en lichtte tegelijkertijd de SD in. Daarop werd Oosthoek gearresteerd. Na enige tijd werd hij weer losgelaten. De beruchte Damen was ook verantwoordelijk voor de arrestatie van de Limburgse priester-dichter Jacques Schreurs (1893-1966), auteur van ‘*Kroniek ener parochie*’, waarop later de TV-serie ‘*Dagboek van een herdershond*’ werd gebaseerd. Damen werd na de oorlog tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld, later verminderd tot twintig jaar. Op 2.11.1944 werd de kerk van Zoutelande getroffen door een salvo dat werd afgevuurd door het Engelse slagschip ‘*Warspite*’. De schade was enorm, maar daags daarop werd er toch een dankdienst gehouden voor de bevrijding, geleid door Rev. Maurice A.P. Wood, predikant van de Engelse commando’s, ds. Oosthoek en ds. Vreugdenhil van Meliskerke.

Lit.: L.W. de Bree, *Zeeland 40-45*; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, V, 548 (noot 3); Johanna Kruit (niet van ds. Oosthoek; GCH), artikel “*Wij lusten geen pinting*” in: *Vrij Nederland* d.d. 7.9.1985; Dr. J. Presser, *Ondergang*, II, 113; Theo Schouw, *De kreker op de harp – De priester-dichter Jacques Schreurs*, 52; N. Smeets, *Zoutelande door de eeuwen heen*; Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 397;

341.

Dr. Klaus Eduard Henry Oppenheimer, drager *Verzetshedenkingskruis* (geboren 21.12.1905 te Berlijn-overleden 20.5.1986 te Leiden; begraven Begraafplaats bij het ‘Groene Kerkje’ te Oegstgeest).

Hij studeerde klassieke wijsbegeerte en promoveerde in Berlijn. In 1934 week hij uit naar Nederland. Daar studeerde hij theologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij was hervormd hulpprediker te Groningen en predikant te Nieuw-Dordrecht (11.6.1939-18.8.1946), te Hallum (1946-1947) en te Leiden studentenpredikant (10.10.1948) en universiteitspredikant aan de Rijksuniversiteit Leiden (1961-30.4.1971 wegens emeritaat. Hij huwde 1) in 1926 met **Ilse Clara Dassel** (geboren 7.1.1900-overleden 29.9.1962) en 2) in 1964 met **prof.dr. Arentje Dekker** (geboren

14.12.1926 te Rotterdam-overleden 28.5.2014 te Leiden), lector (7.7.1965) en hoogleraar anatomie en embryologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (20.1.1979-1.1.1988).

Hij was lid van de zogenaamde ‘*Lunterse Kring*’. “Tijdens de gesprekken in Lunteren opperde de studentenpredikant dr. Oppenheimer min of meer terloops dat het Nederlandse volk door middel van pamfletten zou moeten worden ingelicht en Kleijs Kroon liet weten dat hij wel een drukker wist in Noordwijk, waar hij predikant was. Niemand ging hier verder op in”. Maar eind 1940 kwam dr. Jan Koopmans met de tekst van de brochure “*Bijna te Laat*” en werkte Oppenheimer enthousiast mee aan de vervaardiging en verspreiding ervan, gericht tegen de Ariërverklaring (hij verborg daartoe 50 à 100 exemplaren onder de preekstoel van zijn kerk!). De verzetsman Jacob Cramer (zie hierna) maakt melding van het feit dat de illegale brochure ‘*Bijna te Laat* zelfs in de pastorie van Oppenheimer is uitgebroeid!

Ook organiseerde Oppenheimer in zijn pastorie lezingen voor zijn collega’s, o.a. door dr. Koopmans zelf (zie daar). In 1942 ontmoette hij op het perron van Amsterdam-Centraal een jonge Joodse vrouw (met Jodenster) en een koffer waarop de naam ‘*Johanna Wolff*’ (of: Johanna Wolf? 1921-1945) geschreven stond. Het was hem meteen duidelijk dat ze onderweg naar Westerbork was. Aan de niet-joodse begeleider van de vrouw bood hij – na vertoning van zijn persoonsbewijs en de mededeling dat hij predikant was – aan om de joodse vrouw mee te nemen naar zijn pastorie en voor een onderduikplek te zorgen. De begeleider overlegde met Johanna en deelde O. mee: “*Mijn vriendin dankt u, maar haar verloofde wacht op haar in Westerbork en daar wil zij ook zijn*”.

In zijn gemeente Nieuw-Dordrecht onderhield hij nauwe banden met de bekende verzetsman Arnold Douwes, rechterhand van Johannes Post, die persoonlijk enkele honderden Joodse onderduikers onderbracht en verzorgde in Nieuwlande en omstreken. Douwes noemt Oppenheimer enkele malen in zijn oorlogsdagboek: ‘*Ik ging naar Nieuw-Dordrecht, een dorpje halverwege Emmen, om daar de predikant te ontmoeten en met hem te praten over het plaatsen van Joden. Hij is heel voorzichtig en zelf voor een kwart Joods*’ (2.7.1943) en: ‘*Er lag een niet-ondertekende brief op me te wachten in Nieuw-Amsterdam van ds. Oppenheimer van Nieuw-Dordrecht. Ik fietste er onmiddellijk heen. Hij gaf me het adres van iemand in Emmen, die graag een huishoudster wilde*’. ... ‘*Juffrouw Pijl van de woninginspectie in Emmen trad op als bemiddelaarster*’ (20.7.1943).

Omdat ds. Oppenheimer – als Duits staatsburger, pas na de oorlog ontving hij het Nederlanderschap – in juli 1944 werd opgeroepen om dienst te nemen bij de Duitse marine, dook hij, door bemiddeling van de verzetsman (later commissaris der koningin in de provincie Drenthe) Jacob Cramer, met zijn kind onder bij ds. M.W.H. Smit te Utrecht.

Bibl.: K.E.H. Oppenheimer, *Getuige van de tijd* (’s Gravenhage, 1984), p. 16; K.E. Oppenheimer, *In de tijd der catastrofes* (’s Gravenhage, 1989, 2^e druk), 128.

Lit.: Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog*, 101; A. van Haarlem, lemma ‘*Oppenheimer, Klaus Eduard Henry*’ in: *Biografisch Lexicon*, VI, 213; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 77, 80v.; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 30, 70; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 139, 159, 172, 284, 368, 400; Chris van der Veen, *Een Drentse commissaris kijkt terug*, 75vv.

342. Adriaan Oskamp

(Geboren 26.5.1906 te Rotterdam, zoon van Antonie Gerardus Oskamp en Adriana Cornelia Wijntje-overleden 25.9.1985 te Oegstgeest; begraven begraafplaats bij het ‘Groene Kerkje’ te Oegstgeest).

Zijn broer, ds. Antonie Oskamp (1903-1989), was in de oorlogsjaren hervormd predikant te Haren (1931-1944) en Dordrecht (1944-1947), en zijn oom, ds. Gerardus Dirk Arnoldus Oskamp (1878-1968), was in de oorlogsjaren hervormd predikant te Harlingen (1929-1943) en hulppredikant t.b.v. de evangelisatie te Bolsward (1943-1948; zie daar).

Adriaan Oskamp was hervormd predikant te Haren (woonde 1931 Oude Rijkstraatweg 98/98g; 1936: nieuwe pastorie Emmalaan 3)(1931-1937), te Leeuwarden (26.9.1937--30.11.1941), te Velp (7.12.1941-1945; hij woonde in villa *Zonneheuvel*, Waldeck Pymontlaan 3), jeugdpredikant te Amsterdam (1945); in 1947 voor twee

jaar naar NOI vertrokken; te Heemstede (1949-5.2.1965) en te Voorburg (1965); tevens voorzitter van de Hervormde Raad voor de Zending (1965) en bibliothecaris van het Hendrik Kraemer Instituut, Oegstgeest (tot 1979); gehuwd op 26.6.1930 te Rotterdam met **Florina Alexandrina van den Berg** (geboren 31.5.1905 te Rotterdam, dochter van Arie van den Berg en Florina Geertruida Karsseboom).

Ds. A. Oskamp zette zich voor de oorlog al samen met pastoor Schaars en de communist Dirk van der Voort te Leeuwarden in voor de opvang van Joodse vluchtelingen uit Duitsland; hij werd op 7.1.1944 samen met pater Johannes Hermanus Campman, Orde der Kruissheren (22.4.1897 Arnhem-omgelomen 25.3.1945 in Bergen-Belsen) wegens verzetsactiviteiten – ze waren beide lid van een verzetsgroep met een sterk Rooms-Katholieke inslag die zich bezig hield met het overbrengen van gevluchte krijgsgevangenen en geallieerde piloten – gearresteerd en overgebracht naar het Huis van Bewaring te Arnhem; na een verblijf in Kamp Amersfoort werden zij naar Duitsland gedeporteerd. In het *‘Jahresbericht 1942 des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD für die besetzten niederländischen Gebiete’* heet het: *‘Ende April 1942 wurde bekannt, dass die Familie Timmermans (drankhandelaar; GCH) in Velp sich mit der Verbringung von geflüchteten Franzosen befasst. In dieser Sache wurden drei geflüchtete Personen, darunter Pfarrer, festgenommen. Sämtliche drei Festgenommenen sind in ein KL nach Deutschland gebracht worden’*.

Pater Campman overleed op 25.3.1945 in Bergen Belsen, 47 jaar oud. Ds. Oskamp verbleef tot 14.1.1945 in enkele gevangenissen en strafkampen. Op 20.1.1945 keert hij – na een tocht van 8 dagen vanuit het tuchthuis te Dieburg bij Darmstadt – behouden in Velp terug. *“Dominee Oskamp heeft later verteld dat Goswin en Gabriëlla Lüps (die onderdak hadden geboden aan Joodse onderduikers, o.a. J. Waas, op kasteel Biljoen bij Velp) lid waren van zijn parochie en dat het moedige mensen waren die bereid waren hun leven op het spel te zetten om Joden te redden”*.

Lit.: H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 578 en 589 *Yad Vashem*, 568.

343. Gerardus Dirk Arnoldus Oskamp

(Geboren 7.6.1878 te Rotterdam, zoon van Antonie Oskamp en Allegonda Cornelia Roovers-overleden 18.2.1968 in rusthuis ‘De Beukelaar’ te Blaricum; begraven 22.2.1968 Hervormde Kerkhof, Blaricum?), studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en was hervormd predikant te Westervoort (1904-1914), Winterswijk (t.b.v. de rechtzinnig-hervormde evangelisatie; 1914-1929), Harlingen (1929-1943 wegens emeritaat) en hulppredikant t.b.v. de evangelisatie in Bolsward (1943-1948); hij vertrok in 1948 naar Blaricum, waar hij nog enkele jaren voorganger was in rusthuis ‘De Beukelaar’. Gehuwd 1) op 24.11.1904 te Rotterdam met **Annetje Adriana Wijntje** (geboren 27.3.1877 te Rotterdam, dochter van Kornelis Wijntje en Adriana Annetje Blom-overleden 16.6.1925 Wolfheze) en 2) op 9.11.1928 met **Barbertje Johanna Schreuder** (geboren 15.2.1879 op Texel, dochter van Pieter Hendrik Schreuder en Barbertje Aafjes-overleden 30.5.1960 te Blaricum), weduwe van ds. Theodoor Christiaan Frederikse Sr. (1870-1922; zie ds. Theodoor Christiaan Frederikse Jr.).

Op 16.11.1942 dook de Joodse familie De Groot onder in Friesland. Zoon Louis verhuisde in de daarop volgende periode van en naar in totaal dertien onderduikadressen, o.a. op 3.1.1944 bij verzetsman Dirk Onderweegs (1908-1979) en zijn vrouw Anne Onderweegs-de Jong (1910-1993; later hertrouwd met Van der Veen) te Lemmer. Eind september 1944 moest het gezin Onderweegs samen met Louis en Robbie hals overkop hun woning verlaten en dook onder in Bolsward (behalve bij het echtpaar Oskamp ook in een privé-woning onder de valse naam ‘Lemstra’. Zij overleefden allen de oorlog. Op 18.6.1972 werd het echtpaar Onderweegs door Yad Vashem erkend als ‘Rechtvaardigen onder de volken’ en op 6.1.1992 verleende de Staat Israël aan beide het ereburgerschap.

Ik (Louis de Groot) heb daar (in Lemmer) een buitengewone tijd doorgebracht. Bonnett en ik konden vrij buiten spelen. ’s Morgens hielp ik de boer koeien melken en deed ik karweitjes op de boerderij. Binnen niet al te lange tijd hadden Mams en oom Dick (Dirk Onderweegs; 1908-1979) bij dominee Oskamp in Bolsward een nieuw onderduikadres voor hen zelf en Bonnette (Bonnetta Onderweegs) en Robbie (Wolf, vierjarig Joods jongetje) gevonden; ik zrl werd bij de familie Bosma ondergebracht. ... Maar er stond ons nog een lange en donkere winter te wachten voor de oorlog ten einde zou zijn. Ook Mams en mevrouw Oskamp werden ziek (difteritis) en de situatie in de pastorie werd onhoudbaar. Gelukkig had de verzetsorganisatie eindelijk succes gehad en een heel huis voor ons gevonden op de Nieuwe Turfkade 39 te Lemmer (het

jonge stel Elzinga, dat er woonde, ging zo lang op de boerderij van zijn vader wonen)

Lit. Louis de Groot, artikel 'Louis de Groot, ex-Joods onderduiker (I)' op site spanvis.com); *Yad Vashem*, 663v..

344. Willem Jan van Otterlo *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 9.3.1906 te Arnhem, zoon van Cornelis van Otterlo en Jenneke Mekking-overleden 12.3.2003 te Zeist, 'Mirtehof'; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats Woudenbergseweg, Zeist).

Willem Jan van Otterlo studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1925); jaargenoten: dr. P.G. Kunst (zie daar) en ds. A.W.T. Nijenhuis (zie daar); lid NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (24.3.1931); gereformeerd hulp-predikant te Voorburg; gereformeerd predikant te Oosterend (Frl.); 20.11.1932) en te Zuidhorn (4.1.1942); predikant Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt te Zuidhorn (18.1.1945) en te Rotterdam-Kralingen (20.4.1947-1.10.1954); in 1955 teruggekeerd naar GKN; Amsterdam (gereformeerd ziekenhuispredikant; 3.4.1955); emeritus: 3.4.1955; gehuwd op met **Adriana Maria Punt** (geboren 14.1.1903-overleden 16.1.1996).

Ds. Van Otterlo zat van begin mei-eind mei 1942 gevangen in Huis van Bewaring te Groningen en van eind mei-eind 1942 in Kamp Amersfoort o.a. wegens anti-Duitse taal in zijn preek en zijn gebed voor 'de verdrukte Joden'. *'In de laatste periode tot de bevrijding zat hij ondergedoken. Later ontving hij het verzetshedenkingskruis wegens zijn – volgens hemzelf bescheiden – bijdrage aan het verzet'*.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 228; dr. L.C. van Otterloo, *In Memoriam Willem Jan van Otterlo* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 8 (juni 2005), 38.

345. Jacob Oussoren

(Geboren 15.4.1898 Zegveld bij Woerden, zoon van Gijsbert Oussoren en Annigje de Jong-overleden 21.5.1968; Julianaziekenhuis, Apeldoorn; begraven Algemene Begraafplaats Beekbergen; *"In leven en sterven eigendom van Jezus Christus"*; *H.C. Zondag* 25).

Aanvankelijk werkzaam in het christelijk onderwijs te Huizen en te Harderwijk; studie theologie Vrije Universiteit Amsterdam; kandidaat theologie (nov. 1928); gereformeerd predikant te Spijkenisse (26.5.1929, bevestigd door ds. J.W. Gunst te Woerden-12.3.1939), Oldebroek (26.3.1939-2.3.1947), van 1939 tot na de meidagen van 1940 veldprediker; Hazerswoude (dorp; 16.3.1947-18.9.1955) en Beekbergen (2.10.1955, bevestigd door ds. J. Kleine te Apeldoorn-1.1.1962 wegens emeritaat). Gehuwd 16.5.1929 te Woerden met **Trijntje Wielenga** (geboren 10.9.1901-overleden 22.5.1993).

Actief in het verzet te Oldebroek, o.a. in de hulp aan Joodse onderduikers.

Contact: dhr. Van Pijkeren, Oldebroek.

346. Leendert Overduin

(Geboren 21.12.1900 te Leiden, zoon van textielwinkelier Jacobus Overduin en Maartje Colijn-overleden 17.7.1976 te Enschede; begraven Oosterbegraafplaats te Enschede).

Hij was een broer van de romanschrijver Jan Overduin (1907-1958) en de gereformeerde predikant Jacobus (Koos) Overduin (1902-1983), die wegens zijn activiteiten binnen het schoolverzet als 'Schutzhaftgefangene' in KZ Dachau terecht kwam, maar daaruit op 29.9.1943 werd vrijgelaten.

L. Overduin studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (2.10.1928); kandidaat GKN (22.3.1935); lid NDDD (dispuut Demosthenes) en NCSV; predikant Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband te Enschede (5.9.1937, bevestigd door ds. J.J. Buskes-1946) en hervormd predikant te Enschede (1946) en te Lonneker. Op 14.9.1955 te Enschede gehuwd met **Zwaantje Reindje ter Heege** (geboren 1913-overleden 1978).

"Leen Overduin heeft vanaf september 1941 de rol van Jodenhelper op zich genomen. Het eerste jaar, door zijn nederige plaats in de kerken en door zijn zwijgzaamheid en onopvallendheid als zodanig niet opgemerkt door de autoriteiten. Mede op aandringen van de plaatselijke Joodse Raad weten de joden het adres te vinden: Potgieterstraat 1. Volgens A. Bekkenkamp behoort het verhaal dat Overduin al in september 1941 (= razzia, waarbij 105 Joodse mannen in Enschede werden opgepakt en gedeporteerd naar KZ Mauthausen; geen overleefde de oorlog) afspraken zou

hebben gemaakt met de Joodsche Raad van Enschede (voorzitter de textielfabrikant Sigmond – Sig – Menko; zie ds. H.J. Hoek en ds. S.H.J. Voors) om onderduik-plekken te zoeken voor de leden van de joodse gemeenschap van Enschede die dat wens-ten, echter tot het rijk der fabelen.

Met behulp van zijn beide zussen en tal van collega's in den lande (o.a. ds. C.D. Moulijn (zie daar), ds. J.W. Siertsema (zie daar) en o.a. de verzetsorganisatie van Piet Bosboom in de Zaanstreek, die alleen een kleine honderd Joden het leven redde) bouwde Overduin een netwerk op dat er uiteindelijk in slaagde ruim 700 Joden te redden.

Zijn zus Maartje onderhield o.a. contact met Piet Bosboom in Zaandam (op zijn verzoek bracht ze de 15-jarige Nathan Bolle uit Amsterdam naar Glanerbrug) die weer in verbinding stond met het gezin Ten Boom in Haarlem: *“Het duurt niet lang of Bosboom (een socialistische Zaankanter) roert zich ook buiten de regiogrenzen. Een zus van ds. Leendert Overduin uit Enschede schoolt hem. Bosboom: “Toen ik Maartje voor het eerst ontmoette, waarschuwde ze mij voor de grote gevaren van het ondergrondse werk, maar toen ik erop stond om te helpen in de organisatie, leerde ze mij hoe je vingerafdrukken kon maken en mijn eerste taak was om bonnen te brengen naar een adres waar joden verscholen waren. Ik kreeg een papier mee met de helft van een codewoord. Dat briefje moest aansluiten bij de andere helft, in bezit van de dame des huizes. Beetje bij beetje leerde Maartje mij het vak”. Zijn respect voor haar is groot. “Op een keer werd er in Enschede een verklikker ontdekt. De ondergrondse werkers noemden hem ‘de Schrck van Enschede’ en waren van plan hem dood te schieten. Maartje, die heel gelovig was, en haar vriendin Nellie (Nollie?), de dochter van dominee Ten Boom uit Soestdijk) waren echter tegen zo’n executie. Ze wilden de man laten zien dat, wat hij deed, verkeerd was. Ondanks het gevaar dat praten met deze verrader inhield, werd Maartjes advies serieus genomen, maar de man verbeterde zich niet en is later door een lid van de groep alsnog dood geschoten. Maartje en haar familieleden waren vrome christenen. Bosboom: “Deze meisjes hadden een bijzonder sterk geloof dat hun verbod zondermeer iemand te doden die andere levens op zijn geweten had. Dat ze dat geloof in zo een onmenselijke tijd behielden en zelfs zoveel mogelijk in de praktijk brachten, is ontzagwekkend”.*

En in oktober 1942 kwam het kleine Joodse meisje Mary de Vries (haar vader was slager in Neede, bij de familie Buyze in Enschede terecht. Haar tweelingzusje Cary was bij klompenmaker Carel Bel aan de Windmolenstraat te Boekelo. Zelf telde het gezin-Bel vier kinderen, maar dat vormde geen beletsel om ook nog vier Joodse jongens op te nemen. T.g.v. verraad werd het huis van de familie Bel echter op zeker moment overvallen, de vier jongens werden meegenomen (en overleefden de oorlog niet), Cary werd niet gevonden en haalde met haar zusje Cary het einde van de oorlog (T. Wiegman).

Bij ds. Overduin zelf zaten o.a. de joden Van Dam, E. Woudstra, W.D. Rosenfeld, het echtpaar Brommet en Alice Israël ondergedoken. *“het begon met mensen die bij hem thuis onderdoken, maar al spoedig waren er meer adressen nodig. Door zijn positie als geestelijke had hij voldoende gezag om boeren in de omgeving, later zelfs tot in Friesland en Drenthe, over te halen onderduikers in huis te nemen; niet alleen in Enschede, maar in het hele land”. ... “Voor de oorlog was Enschede sterk verzuild. Protestanten, katholieken en Joden hadden nauwelijks contact met elkaar. Het is dan ook bijzonder dat er zo’n nauwe samenwerking tot stand kwam tussen de Joodsche Raad, vooral Gerard Sanders en Overduin”* (artikel ‘Redden wat er te redden valt – De Joodsche Raad in Enschede’ van Manja Ressler in ‘Vrij Nederland’ d.d. 18.8.2001).

Gerard Sanders (= grootvader van Renée Sanders) was procuratiehouder bij textielfabriek Van Gelderen in Enschede en secretaris van de Joodsche Raad aldaar. Voorzitter van de Raad was textielfabrikant en gemeenteraadslid Sigmond Nathan (Sig) Menko die – in tegenstelling tot de Joodsche Raad van Amsterdam (die hij na een eenmalig bezoek de rug toekeerde) – wel degelijk de Joden van Enschede adviseerde onder te duiken. Renée Sanders: *“mijn grootvader woonde aan een stil straatje aan het fabrieksterrein van de Nijverheid. Onderduikers konden vrij ongemerkte bij hem naar binnen. De achterkant van het huis grensde aan het fabrieksterrein. Daar stonden dan fietsen klaar, of auto’s met chauffeur. Zo werden mensen rechtstreeks de onderduik ingesluisd”. Sig Menko was degene die de toonzette, die leiding gaf aan het geheel. Sanders: “Hij bedisselde zaken achter zijn bureau en speelde ogenschijnlijk het spel mee met de Duitse bezetter. Als mensen zich moesten melden voor deportatie, dan zei Menko steevast: ‘Ik zou me maar gaan melden, maar haast u vooral*

niet.' Hij zorgde ervoor dat het woord 'onderduik' niet ter sprake kwam. Maar als de persoon in kwestie de deur uit was, pakte Menko de telefoon en belde hij één van de mensen van het Overduin-netwerk. Dezelfde dag werd diegene dan door één van hen bezocht en werd het voorstel gedaan om onder te duiken. Zo ging dat aan de lopende band en totaal geruisloos." (in artikel 'Joods verzet in de Mediene – Het andere verhaal van de Joodsche Raad Enschede' van Max Paumen Jr. in 'De Gids' d.d. 11.8.2001). ...

'Volgens schattingen konden tussen de vijf- en twaalfduizend Joden dankzij de gezamenlijke inspanningen onderduiken. Volgens andere bronnen waren het er uit Enschede en directe omgeving alleen al 550 (weer een andere bron noemt het getal 461; GCH). Omdat er vrijwel altijd betaald moest worden voor de onderduik en velen dat niet zelf konden opbrengen, zamelde voorzitter Menko geld in bij zijn niet-Joodse collega's in de textiel. Het ging om voor die tijd aanzienlijke bedragen, die begin 1943 waren opgelopen tot zo'n vierduizend gulden per week' (Manja Ressler). Sig Menko overleefde de oorlog, maar Gerard (eigenlijk Comprecht Bernard) Sanders, geboren op 20.11.1902 te Rotterdam, werd gearresteerd en overleed op 28.2.1945 in Kdo. Langenbielau, een Aussenlager van KZ Gross Rosen bij Breslau. Ook zijn broer Bernard Sanders 4.10.1905 te Lochem, zoon van Jochem Sanders en Mathilde Themans (4.10.1905 Lochem-7.10.1942 KZ Mauthausen), reiziger bij de textiel fabriek N.J. Menko, en schoonzuster Josine Carolina Felicia Sanders-Hijmans (10.11.1913 Enschede-31.3.1945 KZ Bergen-Belsen) overleefden de oorlog niet, maar hun zoontje Johan (Hans, Joop) Sanders vond dankzij de organisatie van ds. Overduin een veilige onderduikplek in het gezin van hoofdonderwijzer A. Ponsteen (1897-1987) in Nijverdal; naar hem is ter plaatse de 'Meester Ponsteenlaan' genoemd.

"In Almelo had Overduins organisatie verbindingen met zowel kapper Fredrik Hendrik (Frits) Tusveld (1904 Almelo- 1963 's Gravenhage; in 1930 gehuwd met strijksster Hendrikje [Henny] Averink; ze woonden aan de Bornebroekerstraat te Almelo) als met Jan Jacobs van de Reformwinkel uit de Adastraat". (C.B. Cornelissen). Na de oorlog groeide Johan Sanders op in het gezin van zijn oom en tante Ben en Klaar Sanders in Amsterdam. Hij trouwde later met Bettina Josephine Wolf.

"Zo groot was het aantal Joden dat via ds. Overduin e.a. een veilige plaats zocht, dat Twente 'vol' raakte. Daarom week Overduin uit naar andere gewesten, waaronder Limburg. Hij kwam in contact met de eveneens gereformeerde Herman Hellenbrand uit Heerlen-Molenberg. Via hem werden enkele tientallen joden in de omgeving van Heerlen ondergebracht. ...

Op 20 juni 1944 deed de Sicherheitspolizei, onder leiding van H.W. Conrad en J. Straten, op aanwijzing van en geholpen door Jodenjager en landwachter Mathias Josef Taeven, een inval in de woning van Hellenbrand. De onderduiker Arend de Leeuw en zijn vrouw Mientje werden gearresteerd. Hun nog geen twee jaar oude dochter werd bij de razzia niet gevonden. Ook de heer en mevrouw Hellenbrand werden gearresteerd. Zij overleefden alle vier de oorlog" (H.A.J. van Rens). Op 10.7.1973 ontving ds. Overduin samen met zijn zussen Maartje Overduin (1899-1974) en Cornelia Grietje Lenkes-Overduin (1913-1965 (Corry postuum), maar Leendert en zijn andere zus weigerden hem in ontvangst te nemen, want, zeiden zij: 'Wij hebben te weinig gedaan'...

Docu.: Michal Citroen, 'De Onderduik' (vierdelige radiodocumentaire VPRO 'OVT Het spoor terug' 2011); Renée Sanders, televisiedocumentaire *Van onmacht naar kracht. De Joodse Raad Enschede 1941-1943* (2001); Jan Maarten Deurvorst, radiodocumentaire *De textielbaron (= Sig Menko) is boos* (VPRO-Radiodoc, 2018).

Lit.: Jan Bank, *God in de oorlog*, 599v.; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin – Het levensverhaal van een pastor Pimpernel 1900-1976* (Enschede, 2001); A.H. Bornebroek, *De illegaliteit in Twente*, 15, 23v., 36vv., 39v.; Pim Beuwer, *Groep-Overduin in de bres – De invloed van netwerken op de hulp aan Joden door Groep-Overduin in Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (bachelor-thesis Radboud Universiteit, Nijmegen; 2018); A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front*, I, 438v., 446v.; C.B. Cornelissen, *Onvoltooid verleden tijd – Jodenvervolging in Almelo*, 159, 79, 34v., 137, 164, 174; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 204, 277 en 335; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 227 en 269; H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse Oorlogsmonumenten in de provincie Overijssel*, 26; G.F.W. Herengreen, 41v., 160 en 162; G.C. Hovingh, lemma 'Overduin, Jacobus' in: *Biografisch Lexicon*, VI, 215; G.J. Klinken, *Opvattingen*, 372; Ds. J. Overduin, *Hel en hemel van Dachau*; Pim Ligetvoet, 'Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen', 164, 226; Jan R. Magnus, *Alles zal reg*

kom, 20, 146, 148, 177, 194, 200, n17, n426; Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen*, 59 en 149; J.A.H. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 204; Erik Schaap, *Vrijgevochten: de Zaanstreek in de Tweede Wereldoorlog* (5); Marjolein J. Schenkel, *De Twentse paradox*, 7,9, 24, 85-89, 92v., 135, 138, 140v., 145; Ties Wiegman, *Ds. Overduin helpt onderduikers – Joodse tweelingzusjes ontkomen aan de Nazi's*, 7; *Yad Vashem*, 76, 123, 129, 139, 180, 189, 259, 440, 681, 492, 537, 589, 597, 622v., 640, 658, 667, 675, 681, 693, 706, 743, 750, 830, 857, 862, 880, 905, 929, 959, 992 en 998.; Y.N.Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 122.

347. Pieter (Piet) Huibert Pellicaan

(Geboren 9.2.1915 te Maastricht, zoon van ambtenaar Cornelis Pellicaan en Huibertje de Weerd-overleden 1.10.1998 te Perth, Australië; begraven te Fremantle).

Zijn broer Johannes Christoffel (Jo) Pellicaan (1907-1971), secretaris van de protestants-christelijke arbeidersbond 'Patrimonium' te Amsterdam, was één van de oprichters van het illegale 'Vrij Nederland' en zette zich actief voor het blad in tot een conflict met hoofdredacteur H.M. van Randwijk (1909-1966; zie ook Hebe Kohlbrugge, ds. K.H. Kroon, dr. F.J. Krop, dr. F. Kuiper, dr. G. Oorthuys en ds. H.C. Touw) halverwege de oorlog tot een breuk leidde. Jo Pellicaan overleefde de oorlog ondanks het feit dat hij enkele keren gevangen zat (hij meldde zichzelf om anderen vrij te krijgen, maar dat leidde doorgaans niet tot het gewenste resultaat).

Piet Pellicaan studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1936); lid NDDD (Agora); kandidaat (3.10.1941); gereformeerd predikant te Nijkerk (1.3.1942 als kandidaat/ hulpprediker, van 31.10.1943 tot 1946 als predikant; ze woonden Venestraat 22, Nijkerk); predikant te Barendrecht (1946) en te Maassluis (1951); overgegaan naar de Reformed Churches in Australia: predikant te Brisbane en te Melbourne (1953); in 1960 predikant van de *Reformed Church van Dunedin (New Zealand)*; op 19.1.1944 te Amsterdam gehuwd met **Arpie Gebke van Wageningen** (geboren 17.4.1919 Amsterdam-Perth, West-Australia).

Ds. Pellicaan zat tijdens zijn studententijd in Amsterdam al in het verzet. Daar ging hij mee door toen hij naar Nijkerk werd beroepen en het duurde dan ook niet lang of hij moet onderduiken (bij de familie Van den Pol op Molenzicht in Nijkerk. Daar slaagde hij er op 18.4.1943 ter nauwer nood in aan arrestatie door de *Ordnungspolizei* te ontkomen. Over sloten en dwars door het land heen kon hij tenslotte – op een onbeheerde fiets – boerderij Groot-Henneke bereiken. Via Voorthuizen wist hij te ontsnappen naar Den Haag (daar hielp hij bij het vervalsen van persoonsbewijzen voor 'Vrij Nederland').

Vanaf februari 1943 zette hij dat werk voort in Amsterdam. In september 1943 keerde

hij – omdat zijn naam niet langer in het 'Opsporingsregister' genoemd werd – weer terug naar Nijkerk. Daar hield hij zich aanvankelijk even ver van het verzetswerk, maar bleef wel jongeren adviseren, die – om zich te onttrekken aan de *Arbeitseinsatz* wilden onderduiken. Ook anderen hielp hij onderduiken o.a. piloten en leden van een Knokploeg (zelf had hij minstens één Joodse onderduiker in huis). Mogelijk was hij ook betrokken bij het onderbrengen van het Joodse gezin Brilleman (vader Izak Brilleman [1915 Amsterdam-2002 Weesp], moeder Femma Brilleman-Menist [1915 Amsterdam-2000 Utrecht] en dochtertje Roosje [geboren 1942], dat ondergedoken zat bij loodgieter 'ome' Dirk Boterenbrood (1893 Nijkerk-1974 Nijkerk) en zijn vrouw Arisje Boterenbrood-Demmer (1894 Nijkerk-1974 Veenendaal) aan de Kleterstraat 19 te Nijkerk: "*Na (de ramp van) 'Putten' werden we door een dominee gewaarschuwd dat ome Dirk op de lijst stond om te worden gearresteerd. Dat gebeurde ook. Alle vooraanstaande mensen, kooplui en ambachtlieden werden opgehaald – ome Dirk ook. Wij zaten toen boven. Gelukkig zijn ze niet op het idee gekomen dat er op zolder ook nog mensen konden zitten. Ze werden allemaal naar het gemeentehuis gebracht, onder toezicht van Hollandse politie. Ome Dirk is godzijdank gewoon weer vrijgelaten. Vlak daarop werden we weer gewaarschuwd. We moesten vertrekken, want ome Dirk werd ervan verdacht een clandestiene radio te hebben. De dominee zei dat we weg moesten, maar toen ik vroeg waar we dan naar toe moesten, wist hij dat niet. Hij was ook in paniek geraakt. Hij zei: 'Over een uur ben ik terug, dan weet ik wel een adres.' Prompt kwam hij na eenenzestig minuten weer bij ons en konden we met een vriend van de dominee, die in het verzet zat, mee. We kwamen terecht in Nijkerkerveen, op een afgelegen boerderij aan de Nieuwe Kerkstraat"* (Ies Brilleman).

In 1944 nam ds. Pellicaan zelf deel aan enkele acties van een Knokploeg, die opereerde vanuit het buurtschap Appel. Verder ging hij – met revolver op zak – hier en daar op boerderijen voor in diensten voor onderduikers. Ds. Pellicaan zat op zeker moment ondergedoken in Den Haag ten huize van Christine Elisabeth van Daalen (1897-1973; gehuwd in 1923 met prof. Frederik Carel Gerretson [1884-1958], gescheiden in 1930), aan de Iepaan aldaar en adviseerde een andere belangrijke VN-medewerker, Arie van Namen (1913-2000, Amersfoort), om daar eveneens zijn toevlucht te zoeken na de arrestatie van H.M. van Randwijk (1909-1966). Hetgeen geschiedde.

Bibl.: ‘Kort verslag van de voornaamste gebeurtenissen die ik op illegaal gebied beleefde’ (Nijkerk, 1946; nu in bezit van familie Pellicaan in Australië).

Lit.: Ies Brilleman, artikel ‘Ik kom een naaimachine kopen’ in: Almar Tjepkema/Jaap Walvis, “Ondergedoken”, 88-101; Willy Klok-Dasselaar, *Van bezet tot verzet.*; Willy Klok-Dasselaar, *Occupation: Minister in Resistance*; Gerard Mulder en Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk, een biografie*, 192.

348. Gerrit Christiaan Hendrik Plantagie

(Geboren 13.12.1897 te Arnhem, zoon van Christiaan Plantagie en Hendrika van de Weerdhof-overleden 24.3.1945 in KZ Dachau; op 8.9.1960 herbegraven Nederlands Ereveld, Loenen, nr. 710; ds. F. Slomp hield de toespraak).

Gereformeerd hulpprediker te Dieren (15.10.1932-11.6.1933) en predikant te Dieren (11.6.1933-23.3.1945), gehuwd op 8.6.1933 te Doorn met zijn nicht **Geertruida Antonia (Truus) Jansen** (geboren 24.3.1899 te Doorn, dochter van Philippus Jansen en Evertje van de Weerdhof-overleden 13.4.1971 te Doorn).

De pastorie van ds. Plantagie was in het diepste geheim een centrum van protest tegen de bezetter: hulp aan onderduikers, verspreiding van illegale geschriften en aansporing van gemeentelieden tot vele vormen van verzet. Zo gaf hij onderdak aan het Joods echtpaar Casper Izak Cohen (1899 Doesburg-1948 Dieren) en Mina Cohen-Katz (1899-1958) en hun zoontje David. Het gezin vertrok in oktober 1942 naar Jamaica omdat twee broers van mevr. Mina Cohen-Katz, de antiquairs/ kunsthandelers Benjamin Katz (1891 Dieren, zoon van David Katz en Eva Franken; gehuwd 1) met Vogelina Lobe [1890 Amsterdam-1912 Dieren] en 2) met Marianne Lobe [1894 Amsterdam-1990 Rheden]-1962 Dieren) en Nathan Katz (1893 Dieren -1949) vanuit Bazel 25 uitreisvisa had verkregen tegen overhandiging van een schilderij van Rembrandt (*Portret van Dirck Jansz. Pesser*, nu in het Los Angeles, County Museum of Art, USA).

Ds. Plantagie werd op 21.1.1944 gearresteerd als gevolg van verraad door E.B. Brune (alias ‘Jo Visser’) en opgesloten in het gebouw van de *Sicherheitspolizei* aan de Utrechtseweg te Arnhem. Via Scheveningen kwam hij in kamp Vught, waar hij van 7.6.1944 tot 6.9.1944 gevangen zat; vervolgens verbleef hij van september tot november 1944 in de *Heinkelhallen* bij KZ Sachsenhausen-Oranienburg en van 16.11.1944 tot zijn dood op 24.3.1945 in KZ Dachau.

De steen, die na de oorlog ter zijner nagedachtenis geplaatst werd in de gereformeerde Opstandingskerk te Dieren, werd in 2003 overgebracht naar de PKN Ontmoetingskerk aldaar. Opschrift: “*De gemeente gedenkt met dankbaarheid den arbeid van ds. G.C.H. Plantagie inzonderheid gedurende de moeilijke jaren van den oorlog. In zijn strijd voor het zaad des verbonds heeft hij zijn leven gegeven. Hij overleed in gevangenschap te Dachau op 23 maart 1945*”.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 265v.; *Het Grote Gebod*, I, 229. II, 635; Joh. de Haas, III, 207; Meindert van der Kaaij, artikel “*Vijfentwintig levens voor een Rembrandt*” (in: *Trouw* d.d.28.10.2013); G. Kamerling, *Honderd jaar gereformeerd kerkelijk leven in Dieren 1887-1987*; Robert Lemm, ‘*Eén Rembrandt voor vijfentwintig levens*’; Frans Rozemond (red.), artikel *In memoriam 1940-1945 (deel 2)* in *Historisch Tijdschrift GKN* nr. 9 (december, 2005), 22.; `Adriaan Venema, *Kunsthandel in Nederland 1940-1945*.

349. Matthias Rudolph Pliester

(Geboren 18.3.1908 te Maurik/ Ravenswaai, zoon van ds.

Rudolph Albert Pliester en Johanna Berendina Keuper-overleden 30.9.1995), kandidaat (1934), hervormd hulppredikant te Oostrum (1.12.1935) en Hoofdplaat (Zeeland; 1.10.1936).

Hervormd predikant te Hoofdplaat (2.10.1938-1947); in de dertiger jaren secretaris van het Algemeen Comité voor de Jeugdwerklozenzorg in West-Zeeuws-Vlaanderen; predikant te Vries (18.5.1947-1951), Oud-Karspel/ Noord-Zuid-Scharwoude (10.6.1951-1.5.1973 wegens emeritaat); sinds 1973 bijstand in het pastoraat te Peperga-Blesdijke; gehuwd 1) op 1.12.1938 te Utrecht met **Gijsje Veenendaal** (geboren 23.10.1912 te Utrecht, dochter van Jan Veenendaal en Adriana Elisabeth den Daas-overleden 18.4.1953 te Langedijk) en 2) met **Maria Johanna Augusta Melai** (geboren 23.10.1919 te Ginneken en Bavel, dochter van Augustin Marinus Wilhelmus Melai en Johanna Barbara Catin-overleden 8.9.1999). Hij woonde laatstelijk Kloosterstraat 27, Noord-Scharwoude.

Het echtpaar ontving op 6.2.1973 de *Yad Vashem*-onderscheiding (zij postuum), omdat het onderdak had verleend aan de zesjarige Betsy Elias uit Borculo.

Lit.: *Yad Vashem*, 700.

350. Aalt Ponstein

(Geboren 8.2.1891 te Elburg, zoon van lerend ouderling en christelijk-gereformeerd predikant ds. Jacob Ponstein en Geertje van Ommen-overleden 17.2.1970 te Epe; begraven Begraafplaats Tongerenseweg te Epe).

Christelijk gereformeerd kandidaat (1928) en predikant te Steenwijk (2.12.1928), te Lisse (30.8.1931), te De Krim (15.6.1947) en te Hasselt (30.10.1949-6.6.1960 wegens emeritaat); hoofdredacteur van '*De Vredeboode*', het orgaan van de christelijk-gereformeerde Jodenzending; ongehuwd. Hij woonde samen met zijn zuster **Eibertje Ponstein** (geboren 6.11.1885 te Elburg-overleden 16.9.1963 te Epe; begraven te Epe).

In antwoord op de vragen uit een door de Nederlandsche Vereeniging voor Zending onder Israël genaamd "Elim" gehouden enquête (samengevat in het verslag *Stemmen van Christenen over Joden en Jodendom*) schrijft ds. Ponstein in 1937:

1. *Van het tegenwoordige Jodendom valt onzes inziens dit te denken, dat het heden ten dage wel droef moet ervaren, dat vijandschap tegen de Gekruisigde feitelijk voert tot vijandschap tegen het Jodendom. Indien de Christus niet werd gehaat, zoo zouden ze den Jood ook niet kunnen haten. De ware belijders van den Christus kennen geen Jodenhaat. De Jood, die objectief deze zaken wil zien moet dit erkennen.*

Doch ook ieder Christen moet inzien dat Jodenhaat in den diepsten grond Christushaat is. De Gekruisigde is daarom niet de scheiding, maar de vereeniging van Jood en Christen. In den Jood ziet dan ook de ware Christen zijn dolerende broeder, wiens belangen zowel stoffelijk als geestelijk hem ter harte gaan. Wanneer hij hem vervolgd en gehoond ziet, dan smart hem dit meer dan de dolende broeder vermoeden kan. En dat alleen uit liefde tot de Gekruisigde, die hem daartoe dringt.

2. *Op grond van Gods Woord mogen wij voorzeker verwachtingen koesteren voor Israëls toebrenging, want in Hosea 3: 4-5 lezen wij: "Want de kinderen Israëls zullen vele dagen blijven zitten zonder Koning en zonder Vorst, en zonder offer en zonder opgericht beeld, en zonder efod en terafiem.. Daarna zullen zich de kinderen van Israël bekeeren, en zoeken den Heere hunnen God en David hunnen Koning en zij zullen vreezende komen, tot den Heere en tot zijn goedheid in het laatste der dagen".*

3. *De Gemeente van Jezus Christus heeft voorwaar een taak tegenover dit volk.*

4. *Deze taak is haar nauwkeurig beschreven in Rom. 11: 11b (Zoo zeg ik dan: hebben zij gestruikeld, opdat zij vallen zouden? Dat zij verre; maar door hunnen val is de zaligheid der heidenen geworden, om hen tot jaloersheid te verwekken).*

5. *Hoe de Gemeente in haar geheel als haar leden in het bijzonder die taak hebbe te volbrengen ligt, mij dunkt, duidelijk in het uitgedrukt in het: "tot jaloerschheid verwekken." Uit ons gedrag en onze houding tegenover Israël moet de liefde uitstralen, de liefde van Christus, die ons dringt tot zijn behoud, opdat de Jood erkenne: inderdaad, hier spreekt de ware liefde tot ons en ons volk.*

De predikant van Lisse, A. Ponstein, werd door de koster op zondag wel eens ge-waarschuwd dat er een N.S.B-er in de kerk zat. Als de predikant dit te weten kwam, werd hij op de preekstoel juist nog feller. In de oorlog heeft hij drie jaar lang onderdak verleend aan een Joods gezin, een echtpaar met een zontje van tien.

Lit.: W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*, W.B. Kranendonk, *Naast buigen onder de roede ook verzet*.

351. Gerardus Jacobus Pontier

(Geboren 25.1.1888 te Breda, zoon van zadelmaker/ stoffeerder Willem Johannes Swerius Pontier en Dina Hoogendorp-overleden 11.9.1976 Baarn; begraven Algemene Begraafplaats, Baarn; geruimd?).

Gereformeerd predikant te Waardhuizen (10.12.1911-25.4.1915), Heerlen (2.5.1915-1.7.1947), Heerlen (voor de evangelisatie arbeid; -27.11.1949), Domburg en Westkappelle (4.12.1949-1.1.1954 wegens emeritaat); hulpdiensten voor de evangelisatiearbeid te Vlissingen (3.1.1954-1.1.1964); overgegaan naar de Christelijk Gereformeerde Kerken in 1976; gehuwd op 27.5.1920 te Haarlem met **Dora Maria Wartena** (geboren 1892 te Amsterdam, dochter van Pieter Wartena en Elisabeth Berendina Harmina Smit-overleden 24.8.1964). In Heerlen werd de 'Dominee Pontierstraat' naar hem genoemd.

“De Gereformeerden in Zuid-Limburg vormden eveneens een vrij gesloten groep. Ze waren weinig talrijk, kenden elkaar allemaal en hadden tamelijk weinig contacten met de overwegend katholieke bevolking. Omdat ze daarbij het geluk hadden te worden geleid door een zeer strijdbare dominee, ontwikkelde de gereformeerde gemeenschap zich tot opvangcentrum voor Joden. ... De conclusies van Croes en Tammes, als zou het deels aan het grote percentage katholieken in Limburg te danken zijn dat er minder Joden werden opgepakt dan gemiddeld in Nederland, deel ik overigens niet en acht ik onjuist ten aanzien van de Limburgse gereformeerde minderheid. Juist die kleine groep heeft een disproportioneel aandeel gehad in de redding van Joden. Aan hen is het voor een belangrijk deel te danken dat er nooit in de geschiedenis van Limburg zoveel Joden in de provincie hebben verbleven als in het najaar van 1944”.

Het echtpaar ontving op 13.2.1968 de *Yad Vashem*-onderscheiding (zij postuum) vanwege het volgende: in juli 1942 bracht Jaap Musch, een laboratorium-assistent uit Amsterdam, een bezoek aan de familie Pontier. Hij had net een baan gekregen bij de Staatsmijnen. Jaap toonde Pontier een aanbevelingsbrief van ds. Constant Sikkell (zie ook ds. H. Bouma, ds. H.R. de Jong en prof.dr. J. Waterink), een gereformeerde collega van Pontier uit Amsterdam, waarin hij Pontier vroeg om een lijst van betrouwbare gemeenteleden die benaderd konden worden om Joodse kinderen op te nemen. Vervolgens togen Jaap Musch en Dick Groenewegen van Wijk met een adressenlijst en een introductiebrief van ds. Pontier in Heerlen aan het werk.

Ze benaderden geschikte mensen, o.a. de mijnwerker en landbouwer H. Bockma, die daarna de spil van het Heerlense verzet zou worden. In oktober 1942 arriveerden de eerste Joodse kinderen op hun onderduikadressen. Zo bijvoorbeeld het zesjarige Joodse meisje Fariëter (?; schuinaam 'Ada Ivan Homburg'), dat vanaf 1942 anderhalf jaar ondergedoken was bij het echtpaar Poelstra aan de Rozenlaan te Geleen. Haar broertje ('Gerard') en zusje ('Betty') waren ondergebracht in Brunssum. In de tweede helft van 1942 slaagde het echtpaar Pontier er samen met Gerard Musch en Dick Groenewegen van Wijk in de zogenaamde NV-organisatie op touw te zetten die tegen eind april 1943 al ruim 80 kinderen had ondergebracht. Pontier en zijn vrouw namen zelf Salomon en Chanine (Bernard) Silber en later ook hun ouders Gershon en Mirla Silber in huis. Ze waren uit Polen afkomstig en woonden dichtbij de Pontiers in Heerlen. Salomon Silber beschrijft hoe hij in contact kwam met de dominee: *“Het was een mooie warme dag, Chanan en ik gingen wandelen. Wij zagen naar ons toekomen een man gekleed in een zwart kostuum, wat ons deed vermoeden dat het een geestelijke was, een tamelijk dik persoon, grijs haar, kort geknipt, blauwe heldere ogen. Hij stopte, stapte van zijn fiets af, en begroette ons vriendelijk. Hij keek naar de oranjekleurige ster met in het midden het woord 'Jood'. Hij was getroffen bij het zien van dat Kaïnsteek op onze jas, en vroeg naar ons welzijn {...} Ik vertelde hem dat wij 'vogelvrij' verklaard waren en dat iedere dag de oproep kon komen dat de Duitsers ons naar de kampen zouden sturen. Hij vroeg me of wij hem kenden. Na ons ontkennend antwoord vertelde hij: “Ik woon in de Leonard Stassenstraat nummer 15” en voegde eraan toe: “Wanneer jullie hulp nodig hebt, dan ben ik altijd bereid jullie te helpen.”*

En zo geschiedde. Mevr. L. van Eden-Pontier schrijft: *“Ds. Pontier hield, zoals al eerder even aangestipt, in zijn huis Joden verborgen, een familie van strikt orthodoxe opvattingen. Eén van de zoons kreeg van ds. Pontier een 'nieuw testament'. Aan de andere kant werd er voor de onderduikers, die een eigen gedeelte van het huis tot hun beschikking hadden en daar gebeden konden verrichten, zo lang het mogelijk was kosjer gekookt”. ... Salomon Silver schrijft in zijn boek: “In de oorlog 1940-'45 was ds. Pontier actief in het verzet. Samen met zijn vrouw heeft hij veel joodse kinderen een tijdelijk onderdak bezorgd. Een Joods gezin, vader, moeder en*

twee zoons, en later nog een klein Joods meisje waren bij het gezin Pontier ondergedoken. Velen brachten er 'op doortocht' de nacht door. Aan deze toestand kwam plotseling een einde toen ds. Pontier op 6 november 1943 door de Gestapo gevangen werd genomen (nadat een brief van hem was onderschept en in handen van de Sicherheitspolizei was gekomen; H.A.J. van Rens). De onderduikers konden gelukkig tijdig ontsnappen.

Ds. Pontier zat van 6-9.11.1943 gevangen in Huis van Bewaring te Maastricht en van 6.11.1943-17.5.1944 in de Cellenbarakken (*het Oranje-Hotel*) te Scheveningen o.a. wegens hulp joodse onderduikers. Salomon Silver bekeerde zich – onder zachte drang van ds. Pontier – tot het christelijk geloof. *Pontier hoopte ongetwijfeld dat zijn gasten Jezus zouden ontdekken, maar hij respecteerte ten volle als Joden wilden blijven leven en bidden volgens hun eigen tradities. Tijdens de oorlog werden er in zijn woning meermaals Joodse feesten georganiseerd. Het gezin Silver vierde er met anderen Joods Nieuwjaar op 29 september 1943. Aron Silber, de jongste van het gezin, die op een andere plaats was ondergebracht, werd voor die gelegenheid naar huize Pontier gehaald. Mevrouw Pontier had gebakjes en rode sterappeltjes gekocht* (H.A.J. van Rens).

Lit.: Robert Braun, *Religious Minorities and Clandestine Collective Action*; A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front*; Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 228v.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 95v., 98, 100v., 103, 110, 231v., 238, 337v., 340, 345, 428 en 432; Bert Jan Flim, *Joodse onderduikers en de drievoudige tragiek van de onderduikorganisaties*; artikel in: Henk Flap en Marnix Croes, *Wat toeval leek te zijn maar niet was*, 154-160; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 43; *In memoriam* in: *Jaarboek GKN 1977*, 408; G.J. Klinken, *Opvattingen*, 394vv.; Marcel Krutzen, *Aan het juiste adres bij Dominee G.J. Pontier (1888-1976)*, in: *Het Land van Herle, Historisch Tijdschrift voor Parkstad Limburg* (2011, nr. 3; themanummer WO II); H.A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 199, 210, 217, 220, 248; Salomon Silver (Holon, Israël), "Een joods gezin in onderduik", 6, 53v., 58vv., 64v., 97, 100, 104v., 115, 118v., 123, 125v., 130vv., 136, 145, 155vv., 167 en 176; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 152, 155, 161v. en 169; J.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 104; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – 'Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan'*, 32; *Yad Vashem*, 139, 625, 633 en 706.

352. Willem Swerus Pontier

(Geboren 2.12.1886 te Rotterdam, zoon van schilder Adrianus Jacobus Pontier en Elisabeth Hille-overleden 8.12.1964 te Honselaarsdijk).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (23.9.1907); lid NDDD (dispuut Demosthenes); kandidaat (24.5.1912); gereformeerd predikant te Kruiningen (23.2.1913-12.12.1915), Maasdijk (19.12.1915-3.5.1953 wegens emeritaat); gehuwd op 19.2.1913 te Den Helder met **Wilhelmina Jacoba Wallast** (geboren 15.12.1889 te Den Helder, dochter van Marinus Job Wallast en Aafje de Wijn-overleden 14.7.1943 te Delft).

Ds. W.S. Pontier liet hetzelfde boek (= 'Jodendom' van ds. Jac. van Nes Cz.) circuleren onder de Joodse onderduikers in Maasdijk.

Lit.: T. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 545, 555, 604; G.J. van Klinken. *Opvattingen*, 385; G. Visser, *In memoriam Ds. W.S. Pontier*, in: *Jaarboek 1965 der GKN*, 459v..

353. ('Professor') Johannes Willem Pootjes

(Geboren 27.11.1890 Amsterdam, zoon van de smid Johannes Willem Pootjes en Antonia Hoddes aan de Oostenburgermiddenstraat-overleden 20.1.1970 Hilversum). Hij was gehuwd respectievelijk 1) op 14.3.1912 te Amsterdam met **Maria Christina de Keijzer** (geboren 18.12.1892 te Amsterdam, dochter van Gerard de Keijzer en dienstbode Maria Christina Klik; gescheiden 16.4.1917 te Amsterdam; ze hertrouwde op 5.4.1923 te Amsterdam met Abram van Nood-overleden 30.4.1968 te Noordwijk), 2) op 31.7.1919 te Amsterdam met **Cornelia Petronella Winkelmeijer** (geboren 1902, dochter van meubelmaker Johannes Martinus Winkelmeijer en Charlotta Christina van Hees-overleden 1945) en 3) op 28.7.1951 te Hilversum met **Christina Alberta Busch** (geboren 16.12.1912).

Pootjes volgde een opleiding aan avond-ambachtsschool van de Nederlandse R.K. Volksbond, was aanvankelijk vrijgevestigd kunstenaar (schilder op glas en emailleur) en ook ondernemer (reclame-ontwerper en vanaf 1940 verkoper van zijn kunstwerken onder de bedrijfsnaam 'Pootjesglas' in een boerderij aan de Langestraat 122 in Hilversum.

Hij heeft zich dan al ontpopt als een felle pacifist in zijn correspondentie met de Tweede kamer n.a.v. de dienstweigering van zijn zoon. Daarbij maakte hij zich schuldig aan majesteitsschenis, werd opgepakt, zou een psychiatrischonderzoek moeten ondergaan, maar dat ging niet door vanwege het uitbreken van de oorlog op 10.5.1940.

Al spoedig bracht hij in zijn boerderij – waarin behalve zijn grote gezin ook nog tal van anderen verbleven – een twaalfstal Joodse onderduikers onder. Maar zij werden het slachtoffer van verraad, op 6.10.1942 opgepakt en naar Westerbork gebracht door de groep-Kramer, die geleid werd door de NSB'er, luitenant de Staatspolitie en voormalige korpschef van de Heemstedse politie, Pieter Lambertus Gerardus Kramer (1912-1992), die na de oorlog 15 jaar gevangenisstraf kreeg opgelegd. Een aantal Joodse onderduikers wist de oorlog te overleven, met name Mozes (Maurice) Cantor (1902, zoon van Jacob Cantor en Lena Schnitzler-1954), eerste cellist van het Radio Philharmonisch Orkest, en zijn vrouw Henriëtte (Jetty) Cantor-Frank (1903, dochter van Meijer Frank [1880-21.9.1942 Auschwitz] en Sophia de Jong [1879-21.9.1942 Auschwitz]-1992) die met hun zoon Jacob (1926-2007) ruim zeven maanden ondergedoken hadden gezeten. Jetty Cantor was voor de oorlog al een geliefde zangeres en violiste, die met haar eigen ensemble optrad voor de AVRO-radio. Ze trad o.a. regelmatig op met de cabaretier en revueartiest Louis Davids (1883-1939). Eind 1940 werd ze ontslagen door de 'foute' AVRO-baas Willem Vogt (1888-1973). In Westerbork maakte ze al snel deel uit van de – zelfs door kampcommandant SS-Obersturmführer Albert Konrad Gemmeker (1907-1982) zeer gewaardeerde – *Bühne Lager Westerbork*, die regelmatig onder leiding van Max Ehrlich (1892-1.10.1944 Auschwitz) revuevoorstellingen verzorgde. Maar per 5.8.1944 werd het gezelschap en niet lang daarna werden alle toneelspelers en orkestleden gedeporteerd. Het gezin Cantor kwam aanvankelijk in Theresienstadt terecht, maar werd vandaar verder getransporteerd naar Auschwitz. Daar wisten ze de verschrikkingen te overleven. Na de oorlog keerde het gezin terug, maar helaas hield het huwelijk geen stand en overleed Mautits Cantor niet lang daarna ten gevolge van de in Auschwitz doorstane ontberingen. Jetty Cantor maakte na de oorlog nog succesvol carrière als (hoorspel)actrice en TV-beroemdheid (als 'Saartje' in de TV-serie 'Swiebertje').

Johannes Willem Pootjes zelf zou na de overval 8 maanden in kamp Vught hebben doorgebracht en in 1943 zijn vrijgelaten. Na de oorlog deed Pootjes zijn bedrijf over aan zijn zonen en manifesteerde zich zelf meer en meer als fervente vredesactivist: hij richtte de vereniging 'De Vredestichters' op, die een eigen maandblad uitgaf: 'De Vredestichter'(1946) met als belangrijkste doel: de ontwapening van Nederland. Ongeveer terzelfdertijd vestigde Pootjes het 'Adviesbureau voor Hogere Wijsbegeerte', waarvan hij zelf directeur en Leraar Wijsbegeerte (NB de hoofdletters) werd. Vanuit dit instituut probeerde hij nu zijn ideeën en idealen wereldkundig te maken en omdat er in zijn beleving geen kerkgenootschap of geloofstraditie was waar hij die in onder kon brengen riep hij nu ook maar een nieuw kerkgenootschap in het leven: de Gemeente der Cultusvrije Christusbelijders, met daaraan gekoppeld de 'Bijzondere Hogeschool der Cultusvrije Christusbelijders', later omgedoopt tot de universiteit 'Tres Faciunt Collegium'. Daartoe liet hij – van de opbrengsten van 'Pootjesglas' – op het adres 's Gravelandseweg 80a in Hilversum een universiteitsgebouw optrekken, welks auditorium dienst deed als kapel, waar Pootjes orgel kon spelen en vanaf de kansel voordrachten hield voor zijn volgelingen (het gebouw werd in 1998 gesloopt). Pootjes ging er prat op aan alle Nederlandse universiteiten gestudeerd te hebben en mat zich zelf daarom maar de waardigheid van 'Professor' aan, terwijl zijn echtgenote 'Hoofd werd van de Juridische Faculteit'. Belangrijkste doel was: voorkomen dat Nederlandse dienstplichtige militairen tegen hun wil naar Nederlands Indië zouden worden uitgezonden. Bijna vier jaar duurde het gevecht dat Pootjes c.s. in woord en geschrift daarover leverden met justitie, politie en de BVD, aanvankelijk bovengronds, later – na enkele arrestaties – ondergronds. Pas op 16.2.1950 kon Pootjes voor de rechter worden gebracht met als belangrijkste aanklacht: 'aanzetten tot desertie'. Hij werd verdedigd door de bekende strafpleiter mr.dr. Benno Stokvis (1901-1977), toen Tweede Kamerlid voor de CPN. Die kwalificeerde Pootjes ooit 'als een eigengereide en eigenaardige kerel, maar met een hart

van goud'. Op 5.10.1950 werd Pootjes tenslotte veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf, waarvan een half jaar voorwaardelijk en met aftrek van voorarrest en – vanwege het feit dat hij verminderd toerekeningsvatbaar was verklaard – een voorwaardelijk TBS. Daarom kon hij onmiddellijk daarna in vrijheid worden gesteld. In de jaren die volgden verdween 'professor' Pootjes gaandeweg in de vergetelheid, tot zijn tragische overlijden in 1970 als gevolg van een verkeersongeluk.

Lit.: Ron van der Berg, artikel 'De verkeerde Pootjes' in: *DEELgenoot, Periodiek van de Historische Kring Blaricum* (Nr. 84, Zomer 2017 en 85, Najaar 2017); Willy Lindwer, *Kamp van hoop en wanhoop – Getuigen van Westerbork, 1939-1945*, 144,162, 204-214.

354. Hendrik (Henk) Post

(Geboren 19.5.1900 te Hollandscheveld, zoon van landbouwer Jan Wolters Post en Trijntje Tempen-overleden 8.4.1982 te Katwijk, verpleegtehuis 'De Wilbert'; begraven Gereformeerde Begraafplaats, Rijnsburg).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (2.10.1926); jaargenoten: ds. N.J.A. van Exel (zie daar), ds. H.J. Heersink (zie daar) en ds. B.A. van Lummel (zie daar); kandidaat (23.6.1930); lid NDDD; gereformeerd predikant te Vollenhove-Sint Jansklooster (7.12.1930-13.8.1939), Rijnsburg (22.8.1939-13.12.1965) en Leiden (19.12.1965-16.3.1970; voor de arbeid uitgaande van de stichting 'Jeugdhaven'); emeritus: 1970.

Gehuwd op 19.11.1930 te Nieuw-Buinen met **Harmina Aaltina Salomons** (geboren 1.12.1904 Gasselternijveen, dochter van schipper Geert Salomons en Hilligje Huisingh-overleden 6.4.1969 te Oegstgeest' begraven Gereformeerde Begraafplaats Rijnsburg).

Haar ene zuster Hannechien Salomons (1901-1982) was gehuwd met de verzetsman Marinus Post (1902-1944) en haar andere zuster Dina (1903-1991) met de verzetsman Johannes Post (1906-1944), beide broers van ds. Henk Post.

Dina Post, dochter van Hendrik en Harmina Aaltina Post, was gehuwd met ds. Johannes van der Klaauw (1930-2010), gereformeerd predikant (1957-1991)

Ds. Post was nauw verbonden met het verzetswerk van zijn broers Johannes en Marinus Post en hij verschaftte ook regelmatig onderdak aan hen en aan de leden van hun beider knokploegen. *In 1939 werd Henk Post bevestigd als predikant van de Gereformeerde Kerk van Rijnsburg. Hij betrok met zijn vrouw Mien en hun vijf kinderen de pastorie aan het Rapenburg 8, naast de 'Rapenburgkerk'. ... Dominee Post raakte al snel betrokken bij het verzet tegen de Duitse overheersing. Met hun 'buren', de familie van der Laan (de arts Edzard Ebel van der Laan (1910, zoon van ds. Ebel van der Laan [1883-1972], gereformeerd predikant en van 1928-1945 geestelijk verzorger van de stichting 'Dennenoord' te Zuidlaren, een haard van verzet, waar ook enkele Joden 'als patiënt' zaten ondergedoken -1983) en zijn vrouw Jobiena Pieterella Boelens (1914-1993; zuster ds. Boelo Boelens [1917-1984], gereformeerd predikant), ouders van burgemeester Eberhard van der Laan (1955-2017) van Amsterdam), werkte hij nauw samen en zij namen al gauw de leiding op zich van een groepje mensen in Rijnsburg dat zich o.a. bezig hield met het opvangen en uitwisselen van onderduikers. Honderden onderduikers vonden een onderduikadres in Rijnsburg, waarbij de pastorie van dominee Post als 'doorgangshuis' fungeerde. In de pastorie verbleven o.a. Nellie Weijlen (een 19 jaar oud Joods meisje, dat na de oorlog met een opperrabbijn trouwde en naar Israël vertrok), Leo(nard Henri Elias) Blom (1929-2008; zie ds. P.D. Kalkman), die na de oorlog in Rijnsburg belijdenis deed, door ds. Post gedoopt werd in de Rapenburgkerk en met Trijneke Post (geboren 1933), tweede dochter van Johannes Post, trouwde, en ene Jannie. Ook anderen, Joodse (en niet-Joodse) onderduikers, o.a. de Joodse Betsy Henriëtte Trompetter (1917-2003), de latere koerierster van Johannes Post, verbleven korte of langere tijd in de pastorie. Anderen (o.a. Hanneke Groenteman) werden veelal persoonlijk door ds. Post bij betrouwbare gemeenteleden in Rijnsburg ondergebracht.*

Dominee Post raakte steeds dieper betrokken bij het verzet,. Totdat ook hij zelf met zijn zwangere vrouw en zes kleine kinderen moest vluchten. In Rijnsburg was het niet meer veilig voor de familie. Ouders en kinderen kwamen op verschillende adressen terecht, verspreid over het land. Ds. en mevrouw Post ontvingen op 9.6.1983 postuum de Yad Vashem-onderscheiding.

Bibl.: K. Norel, Anne de Vries, Frits de Zwerver e.a., *Den vijand wederstaan – Historische schetsen van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, Landelijke Knokploegen en Centrale Inlichtingendienst* (Wageningen, 1946).

Lit.: Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 316; ‘Dankbaar gedenken, vertrouwend vooruitzien’ (150 Jaar Gereformeerde Kerk te Rijnsburg), 19v., 24, 28, 31, 33, 36vv., 39, 50, 53, 81v., 137, 178, 241; *Een veilig nest voor vervolgd – Verhalen over Joodse onderduikers in Rijnsburg*, 5, 14vv., 29vv., 32, 43 en 47; J.B. Glasbergen. S.C.H. Leenheer, *Duizend Jaar Rijnsburg*, 140; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 54, 82vv., 87; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 24vv., 27, 29v., 33, 37, 40, 51v., 82, 92, 98, 137v., 151v., 155, 159, 161, 178, 182vv., 185v., 188, 192v., 196, 200, 202, 204, 207v., 210, 213vv., 217, 225, 229, 240, 256, 262, 276, 286, 288, 293v., 296, 298v., 321vv., 324, 348v., 356, 362, 368, 376, 379, 282, 390 en 392; Martha van Huessen-Pikaar, *Wij en een volk*, 19, 24, 29vv., 32v., 36vv., 40; Lammert Huizing, Jan Braker e.a., *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 89, 99; *In memoriam Ds. H. Post* in: *Jaarboek 1983 der GKN*; Albert Metselaar, *Duikelaars*, 11; K. Norel e.a., *Den Vijand wederstaan*, 157, 163; L.J. de Rover, *Gedenkboek*, foto t.o. 90, 91; Alphons Siebelt, “*Hij zit bij de onderduikersbond*”, 8, 21, 78 en 162; H. Vlietstra, *Het huis op de wieke*, 87; *Yad Vashem*, 496, 709v. en 712vv. (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet als predikant vermeld).

355. Eise (Boy) Postma

(Geboren 2.12.1906 te Sumar/ Suameer, zoon van ds. Frans Postma en Anna Margaretha van Leeuwen-overleden 24.6.1999).

Hervormd kandidaat te Heerlen (1933); hervormd predikant te Nieuw Beerta (1933-1938; voorganger van ds. B.J. Ader, zie daar), te Heeg (14.9.1938-22.9.1946), te Uithuizen (1946), te Maastricht en als bijstand in het pastoraat te Gennep; gehuwd op 20.6.1933 te Heerlen met **Johanna Pieterella Gerardina Tideman** (geboren 24.1.1911 te Soerabaja NOI, dochter van mijnningenieur ir. Pieter Gerard Tideman [1979-1950] en pianiste Aaltje Lourens [1878-1932]-28.6.2001 Breda). Ir. Tideman hertrouwde na de dood van zijn eerste vrouw met de Joodse Hedwig Goldschmidt-Koppel (1880-1970), weduwe van Hugo Goldschmidt (1873-1924) Johanna P.G. Tideman was een jongere zus van Henriëtte (Henny) M. Neitzel-Tideman (1907-1989), die onder de koosnaam ‘Tide’ één van de hartsvriendinnen was van Etty Hillesum en voorvechtster van de Dalton-methode.

“*Vele Nederlanders zijn voortvluchtig daar ze Joden in huis hebben gehad wat nu ontdekt is, o.a. de dominee van IJsbrechtum (= ds. Jan Engelbert Wagenaar; zie daar), een boer uit Tjalhuizen (boer Speerstra), een verpleegster uit Nyland, dominee Postma uit Heeg en zijn vrouw en zoveel meer*”.

Lit.: Willem Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 51; Etty Hillesum, *Het denkend hart van de barak*, 7, 43, 85, 88, 114; Etty Hillesum, *Het verstoorde leven*, 9, 48, 51v., 55, 80, 86, 101, 109, 114, 152vv., 155, 158, 165v., 169, 178, 182, 190, 192, 194; Etty Hillesum, *In duizend zoete armen*, 7, 18, 23, 25, 59, 71, 78vv., 82v., 86, 96, 109, 161, 168; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, III, 17).

356. Dr. Johan Sjouke Postma

(Geboren 22.11.1910 te Emmen-overleden 24.6.1995 te Appelscha; begraven Begraafplaats Terwisscha aldaar; “*Kracht in zwakheid*”).

Een oudere broer van hem, Klaas Postma (geboren 25.12.1904 te Meppel) was opzichter bij de genie en verzetsman; hij werd op 29.2.1944 op de Waalsdorpervlakte werd gefusilleerd).

J.S. Postma was doopsgezind predikant te Den Horn (4.4.1937-3.9.1939) en hulp-prediker bij de doopsgezinde gemeente te Groningen (1936-1940).

Vlak na de beruchte ‘*Reichskristallnacht*’ in november 1938 vertrok Postma naar Duitsland om een bevriende Joodse arts en zijn vrouw in het geheim naar een veilige plaats in Nederland te brengen. Nog voor de oorlog kreeg hij een opdracht van het Internationale Hof van Justitie in Den Haag om studie te maken van het weerloosheidsbeginsel bij de Doopsgezinden in Rusland en Polen, gecombineerd met het schrijven van een dissertatie over dit onderwerp. Hij raakte echter besmet met TBC en kuurde van 1940-1942 in Davos (Zwitserland).

Toen hij in september 1942 genezen werd verklaard, keerde hij niet terug naar de kerk, maar verwierf een functie bij de Centrale Vereniging voor de Opbouw van Drenthe in Assen (1942-1945) en was als zodanig gedurende drie weken zelfs waarnemend burgemeester van Meppel; in die tijd besprak hij voor de gelijkgeschakelde Nederlandse radiozender Hilversum II het boek ‘*Naar Oostland: Nederlandse kolo-*

nisatie in Europa' van de NSB'er Johan Theunisz, waarin Nederlandse boeren opgeroepen werden naar het door de Duitsers bezette 'Oostland' te vertrekken. In duidelijke taal gaf Postma bij die gelegenheid zijn mening over wat er gaande was in Rusland: het grootste gevaar voor de beschaving zou uit Azië op ons afkomen!

Ds. Postma was inmiddels gehuwd met **Anna Petronella Alberdina Luitjens** (geboren 14.11.1920 Buitenzorg, NOI-15.8.2011 Appelscha; begraven Begraafplaats Terwisscha, Appelscha; "*God is liefde*"), zuster van de oorlogsmisdadiger Jacob Luitjens (geboren 1919). Beide waren kinderen van de doopsgezinde dierenarts Steven Broiël Luitjens te Roden, die al vroeg de nazi-ideologie had omarmd en actief lid werd van de NSB, en Martje Westerdijk; tijdens de oorlog ontloopte Jacob zich tot een berucht Landwachter, die bekend stond als de 'de Schrik van Roden'; hij wist tal van onderduikers en verzetsstrijders op te sporen en aan te houden, waarbij het soms zeer gewelddadig toeging (zeker twee mensen verloren daarbij het leven); na de oorlog meldde Luitjens zich bij de politie om aan een lynchpartij te ontkomen. Een jaar later wist hij echter uit kamp Westerbork te ontsnappen naar Duitsland, waar hij zich vervoegde bij een doopsgezinde hulporganisatie.

Ook ds. Postma begaf zich – na een gevangenschap van meer dan een half jaar – in de winter van 1946 met een aanbevelingsbrief van zijn oude leermeester prof.dr. W.J. Kühler (1874-1946), doopsgezind kerkhistoricus aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, daarheen. Hij trof zijn zwager in het zogenaamde *Mennonitenlager* in Gronau, een opvangkamp ten behoeve van Russische en Poolse mennonieten. In datzelfde jaar werd Postma vanwege de radiotoespraak tijdens de oorlog bij verstek veroordeeld tot drie jaar cel wegens propaganda voor de vijand, hoewel hij – in tegenstelling tot vader en zoon Luitjens – geen lid was van de NSB.

In cassatie werd zijn straf teruggebracht tot één jaar omdat de eerder genoemde Duits-Joodse arts à décharge getuigde dat Postma hem geholpen had toen hij eind jaren-dertig naar Nederland was gevlucht. Wel werd aan Postma door de Algemene Doopsgezinde Sociëteit gedurende tien jaar het predikantschap ontnomen.

In 1948 wist ds. Postma samen met zijn zwager Jacob Luitjens met hulp van het '*Mennonite Central Committee*' te Frankfurt am Main naar Paraguay uit te wijken; in 1950 voegde zijn gezin zich daar bij hem op de landbouwkolonie 'Friesland'; hij kon hij er functioneren als leraar, predikant en zelfs als boer. Zijn laatste standplaats in Latijns-Amerika was de landbouwkolonie 'Witmarsum', ergens in Brazilië. Jacob Luitjens – die op 1.3.1948 in Nederland bij verstek veroordeeld was tot levenslang wegens het bieden van hulp aan de vijand – functioneerde er als onderwijzer.

In 1957 keerde ds. Postma binnen de verjaringstermijn terug naar Nederland: hij werd drie weken vastgehouden in Veenhuizen en kreeg vervolgens zijn straf kwijtgescholden; daarna vestigde hij zich te Appelscha. Vervolgens diende hij van 27.10.1957 tot 11.8.1963 als predikant de doopsgezinde gemeente van Warns en Koudum. In die periode voltooide hij zijn dissertatie, waarvoor hij nieuw-onderzoek had moeten omdat het oude materiaal tijdens de oorlog geheel verloren was gegaan. Hij promoveerde in 1958 magna cum laude aan de Universiteit van Marburg op een dissertatie getiteld '*Das niederländische Erbe der preussisch-rusländischen Mennoniten in Europa, Asien und Amerika*'. Van 1963-1967 diende Postma de doopsgezinde vluchtelingengemeente te Sembach, Enkenbach en Alsenborn, NO van Kaiserslautern in de Palts.

Van 12.3.1967 tot zijn emeritaat op 23.11.1975 stond hij tenslotte weer in zijn 'oude' gemeente Warns/ Koudum. Daarna was hij enkele jaren hulpprediker in Wolvega (1975-1.10.1978). In 1981 was hij medeoprichter van de internationale stichting 'Menno Simons-Centrum' te Witmarsum en hij schreef het toneelstuk '*Kracht in zwakheid*', dat in 1986 werd uitgevoerd ter gelegenheid van de 450-jarige herdenking van Menno Simons' breuk met de kerk van Rome.

Ds. Janna Postma werd in 1945 geboren als dochter van het echtpaar Postma; zij was o.a. predikant bij oecumenische groepen in Rotterdam en Zoetermeer en heeft in 1988 middels een interview in *Trouw* het familieverhaal zeer uitgebreid en open en eerlijk verteld.

Jacob Luitjens vertrok in 1961 vanuit Paraguay naar Canada en kreeg daar een verblijfsvergunning omdat hij zijn oorlogsverleden had verzwegen; op den duur bracht hij het zelfs tot hoogleraar in de botanica aan de Universiteit van Brits-Columbia; in 1980 werd zijn verblijfplaats echter opgespoord door leden van het voormalig verzet, maar pas in 1991 verloor hij de Canadese nationaliteit en werd in 1992 uitgewezen. De rechtbank in Assen veroordeelde Luitjens tot 28 maanden gevangenisstraf

die hij tot maart 1995 uitzat; daarna verdween hij van het toneel, maar hij schijnt nog in leven te zijn.

Bibl.: Postma schreef in de oorlog twee artikelen 'ten behoeve van de Nederlandse Oostkolonisatie': 1) 'Bibliographie van Mennonitica' voor het blad 'Völkische Wacht' ('Hamer', Den Haag, 1941) en 'Schrifttum über die Beziehungen zwischen den Niederlanden und dem Weichselleland' in het 'Heft' 'Die Niederlande und der deutschen Osten' (Forschungsstelle für westpreussischen Landesgeschichte, Danzig, 1942).

Lit.: Doopsgezind Jaarboekje 89 (1995), 197, 211 en 90 (1996), 11v. Peter & Elfrieda Dyck, *Up from the Rubble*; Huib Goudriaan, 'De Afgrond na 40 jaar' (interview met ds. Janna Postma in 'Trouw' d.d. 22.10.1988); Albert van der Heide, *Luitjens' case full of tension, drama and surprises*.

357. Dirk Cornelis Prins Drager Verzetshedenkingskruis

(Geboren 21.1.1888 te Amersfoort-,

zoon van Dirk Cornelis Prins en Christin Bauer-overleden 18.2.1945 in KZ Neuengamme),

Hervormd zendeling-leraar van de Utrechtse Zendings Vereeniging (UZV) te Halmahera; daarna in dienst van de Gereformeerde Zendings Bond (GZB); aankomst op Celebes december 1915; ressortzendeling van Ma'kale (1915-1920); met verlof naar Nederland; daarna hulpprediker van de Indische kerk en Indisch ambtenaar; gehuwd op 31.7.1913 te Amersfoort met **Beatrix Anna Hardeman** (geboren 1883 te Veenendaal, dochter van Johannes Hardeman en Johanna Carolina van Helsdingen-overleden 1967; gescheiden)

Ds. Prins was lid van het verzet; hij bracht in oktober 1942 het Joodse echtpaar Alexander en Saartje Sturhoofd uit Amsterdam onder bij Cornelis en Wijnanda Kleuver te Zeist; hij werd vervolgens gearresteerd, zat van 8.6.1944-5.9.1944 in Vught, vervolgens tot 16.10.1944 in KZ Sachsenhausen en van 16.10.1944 tot aan zijn dood op 18.2.1945 in het concentratiekamp Neuengamme. Hij wordt in 'Het verzet der Hervormde Kerk' van Touw niet vermeld.

Lit.: *Yad Vashem*, 478.

358. Drs. Eduard Pijlman

(Geboren 26.12.1915 te Amsterdam, Frederik Hendrikstraat 94I, zoon van muziekleraar en koordirigent Fetze Pijlman en Maria Johanna Stoffels-overleden 18.6.2003 te Amsterdam, Lutherse verpleeghuis 'De Wittenberg'; begraven 'Zorgvlied' te Amsterdam).

Zijn oudere broer ds. Fetze Pijlman (1911-2001) was gereformeerd predikant in Hoek (1939-1942), Mijdrecht (1942-1946) en Katwijk aan Zee (1946-1976).

Zijn jongere broer Klaas Pijlman (1917-2007) was tekenleraar, illustrator van o.a. kinderbijbels en -boeken en kunstschilder, die de gedichtenbundel 'Gedorscht volk' van zijn broer, die kort na de oorlog uitkwam, illustreerde.

Eduard studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (30.9.1934); lid NDDD en NCSV; kandidaat (7.7.1939); gereformeerd predikant te Lopik (21.3.1943-18.11.1945) en te Rotterdam-Schiebroek-Hillegersberg (1.12.1945-4.5.1952); tussentijds was hij reserve-legerpredikant in Nederlands Oost-Indië (februari 1948-februari 1950); predikant te Bandung (29.6.1952-1957), te Rotterdam-Kralingen (4.9.1957-14.5.1961), te Wassenaar-Zuid (4.6.1961-1.5.1966) en te Amsterdam (22.5.1966-1.11.1980 wegens emeritaat); hij maakte deel uit van 'De Achtien, 18 gereformeerde en hervormde predikanten die zich begin jaren zestig inzetten voor kerkelijke eenwording; hij was ook wetenschappelijk hoofdmedewerker praktische theologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam (1.9.1980-21.12.1981); gehuwd met **Marijke de Koning** (geboren 8.7.1912 te Opperdoes-overleden 9.11.1993 te Amsterdam; de dichter Fetze Pijlman (geboren 31.5.1946 te Rotterdam) is hun zoon; en Eduard Pijlman was levensgezel van **Elisabeth Hendrika (Multje) Gallas** (geboren 13.3.1918 te Amsterdam-overleden 21.7.2010 te Amsterdam), eerder gehuwd met ds. Wijnand Marie van Asperen (1916-1992).

Ds. Pijlman zat van 3-4.8.1944 gevangen in de gevangenis Haagsche Veer te Rotterdam, van 4-5.8.1944 in de gevangenis aan de Gansstraat te Utrecht en van 5-29.8.1944 in het Huis van bewaring aan de Amstelveenseweg te Amsterdam en van 29.8.-15.12.1944 in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort; o.a. wegens hulp aan Joodse onderduikers.

Bibl.: E. Jan Pijlman, *Gedorscht volk*; Eduard Pijlman, *Ergens heen (overwegingen voor onderweg)* (Delft, 1986).

Lit.: Sjoerd van Faassen e.a. (eindred.), *Schrijversportretten*, 311; Bert Klei, Martien Brinkman, Bernard Rootmensen, *Leven en leer van Eduard Pijlman*; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 229; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; Bernard Rootmensen, *In memoriam Eduard Pijlman* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 10 (juli 2006), 32- 35; Maria Barnas, *Schrijversportretten*, 311.

359. Carel Cornelis Pijpers

(Geboren 5.9.1909 te Utrecht-overleden 30.5.1976 in het Rode

Kruisziekenhuis te 's Gravenhage; crematie Crematorium 'Ockenburgh' te Loosduinen). Studie indologie en theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; vrijzinnig hervormd predikant te Hengelo (O.) en te Zweeloo (-1943), voorganger afdeling Nederlandse Protestanten Bond te Voorburg (1943-), predikant Verenigde Protestantse Gemeente te Willemstad (Curacao; 1947-1957); voorganger Nederlandse Protestanten Bond (NPB) te Loosduinen en te Hoek van Holland (1964-); docent godsdienstonderwijs en cultuurgeschiedenis van het christendom te 's Gravenhage.

Tijdens de oorlog bood hij aan Joodse onderduikers onderdak in de pastorie van Zweeloo, o.a. in 1942 aan Abraham Emanuel Arbeid (geboren 22.3.1920 te Amsterdam als zoon van Asser Arbeid [geboren 7.3.1883] en Jetje Abas [geboren 14.11.188]), die beiden op 14.9.1942 in Auschwitz werden omgebracht). Hij kreeg de schuilnaam 'Wim Scholten'.

Maar ook hun zoon zou de oorlog niet overleven: begin januari 1943 werd hij n.l. door het predikantenechtpaar vergiftigd (wel zeker met het sterke barbituraat (slaapmiddel) PHANODORM, omdat hij zich – hypernervus geworden – dreigde aan te geven bij de politie en daar alles wilde gaan vertellen wat hij wist over illegale activiteiten in en om de pastorie. Pogingen om hem elders onder te brengen mislukten, waarop in overleg met het verzet besloten werd hem om te brengen door toediening van vergif. Na twee dagen is hij overleden. Zijn lichaam werd onder het kolenhok in de schuur van de pastorie begraven, maar werd in 1959 bij toeval ontdekt toen de pastorie gesloopt werd. Behalve het stoffelijk overschot – waarop sectie werd verricht door anatoom-patholoog dr. Jan Zeldenrust – werden daar ook nog persoonlijke eigendommen opgegraven, n.l.: een aketas, portefeuilles, een horloge, een paar brillen, scheergerei, een portemonnaie met oorlogsgeld, een penning met het woord 'Palestine 1927' en een Hebreeuwse tekst (= munt van 10 Mills van het Britse Mandaat over Palestina (1920-1948), een rieten gele reismand en kleding.

Ds. Pijpers onthulde in een brief d.d. 17.7.1959 aan de officier van justitie de ware toedracht, waarin hij alle verantwoordelijkheid op zich nam (namen van andere betrokkenen – bijvoorbeeld verzetsmensen, die behulp waren bij de begrafenis – werden niet genoemd). Vervolgens meldde deze aan de minister van justitie, dat er in de pastorie sprake was geweest van een noodsituatie, waarna op advies van mr. B.J. Besier, procureur-generaal op het ministerie van strafvervolgning werd afgezien en de zaak te seponeren. Abraham Arbeid werd herbegraven op de Joodse Begraafplaats te Muiderberg (nr. E 50 nr. 17).

Lit.: H.W. van den Beukel, K.W. van Hasselt, J Ridderbos, *De Drentse Sjoa*, 160; Jack Kooistra en Albert Oosthoek, *Recht op wraak – Liquidaties in Nederland*; Jan Warmolts, artikel d.d. 4.8.2015 'Onderduiker Abraham Emanuel Arbeid overleden – Onderduiker begraven in kolenhok van pastorie' (<https://www.joodsmonument.nl/nl/page/445098/onderduiker-abraham-emanuel-arbeid-overleden>).

360. Harm Rabbers

(Geboren 27.1.1910 te Emmen, zoon van landbouwer Koop Rabbers en Gesien Rabbers-overleden 23.4.1983 Leeuwarden, begraven: Noorderbegraafplaats te Leeuwarden).

Gereformeerd hulpprediker te Ulrum (9.11.1942-28.2.1943), predikant te Lutterade (na 1958 Geleen; 1.5.1943-30.4.1944) en Ruinerwolde-Koekange (en Zuidbarga? 17.9.1944-17.3.1946), Tijnje (26.5.1946-21.8.1949) en Wartena (4.9.1949-1.2.1964 wegens emeritaat); gehuwd met **Aaltje Moorlag** (geboren 9.2.1914 (Tweede?) Exloermond -overleden 28.5.2004 te Burgum).

Ds. Rabbers was betrokken bij het netwerk van ds. Pontier en bracht in zijn gemeente Joodse kinderen onder op veilige adressen.

Lit.: *In memoriam Ds. H. Rabbers* in: *Jaarboek 1984 der GKN*.

361. Dr. Leonard Albert Rademaker

(Geboren 9.5.1872 te Sneek-overleden 28.2.1956 Rijswijk Z.H.)

Studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht (1898); hervormd predikant te Nieuw-Helvoet (4.12.1898-1.5.1900); daarna publicist en journalist (redacteur 'Het Vaderland' te 's Gravenhage (1911-1938); in 1925 ernstig gewond t.g.v. een auto-ongeluk in een pas bij Suur (Beneden-Engadin, Zwitserland).

In 1940(!) verscheen zijn boek "Aan de poort van een nieuwe wereld", waarin hij een uitgebreid hoofdstuk wijdde aan de Joodse wijsgeer Spinoza, die hij rekende tot de 'moderne godzoekers'.

Hij was op 17.11.1898 te 's Gravenhage gehuwd met **Hendrika Carolina Molenaar** (geboren 21.1.1874 te IJsselmonde, dochter van Cornelis Arie Molenaar en Anna Wilhelmina Carolina Knijff-overleden 7.8.1950 te 's Gravenhage).

Ds. Rademaker zat van 30.3.1944-6.6.1944 gevangen in het 'Oranjehotel' te Scheveningen 'wegens Jodenhulp'.

362. Dirk Jakobus Ras Drager Verzetshedenkingskruis

(Geboren 9.3.1908 te Amsterdam-overleden 4.5.1990 Zwolle).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1928); jaargenoot: ds. B.D. Smeenk (zie daar); kandidaat (27.10.1933); lid NDDD (Cicero); (eerste) gereformeerd predikant te Vleuten-De Meern (7.10.1934-20.1.1940), Klundert (4.2.1940-7.7.1946), Bennekom (28.7.1946-1.6.1951), Enschede (10.6.1951-26.4.1970) en Leerdam (10.5.1970-12.8.1973 wegens emeritaat); gehuwd met **Rie Griffioen**.

Zie ds. W.M. le Cointre.

"Een bescheiden aard paste daarbij. Nooit sprak hij over zijn rol in het verzet en toen hem het Verzetshedenkingskruis werd uitgereikt had iedereen reden daarvan op te kijken" (A. Kruyswijk).

Lit.: A. Kruyswijk, *In memoriam Ds. D.J. Ras in: Jaarboek 1991 der GKN*, 475v.

363. Willem Reinders Drager Verzetshedenkingskruis

(Geboren 31.7.1895 te Bedum, zoon van Jannes Reinders en Stientje Groeneveld-overleden 5.3.1945 in KZ Bergen-Belsen).

Hij volgde aanvankelijk een opleiding tot onderwijzer op de Kweekschool met den Bijbel te Groningen en studeerde later theologie; gereformeerd predikant te Oudeschild (Texel; 3.11.1929-7.2.1970 en te Sellingen (19.2.1937-5.3.1945). Gehuwd 1) op 22.10.1929 te Groningen met **Margrietha Gesina Melles** (geboren 26.4.1895 te Groningen, dochter van Willem Melles en Harmke de Raad-overleden 24.9.1931 te Groningen; begraven op de Noorderbegraafplaats) en 2) met **Lammechiena Hendrika Vroom** (geboren 13.10.1900 te Vries, dochter van landbouwer Eppo Vroom [1863-1938; hij stamde uit de bekende tuiniersfamilie Vroom te Noordlaren] en Anna Brouwer [1869-1942]-overleden 23.8.1964 te De Bilt; begraven Begraafplaats Brandenburg, Bilthoven).

Een oudere broer van Margrietha Gesina Melles, ds. Pieter Melles (1897-1970), stond tijdens de oorlog als gereformeerd predikant te Grijpskerk (1931-1950). En haar tweeling-broer, ds. Gerard Melles (1900-1985), was van 1930-1946 gereformeerd predikant te Wartena en Eernewoude en als zodanig actief in het verzet (zie daar).

Ds. Reinders was een prominent en zeer principieel verzetsleider in de regio Sellingen e.o. Ooit schijnt hij gezegd te hebben: "Als ik gehaald word, dan hoop ik dat het is voor de zaak van Christus" ("Een schild", 7)

De verzetsman Lo de Ruiter (Lodewijk Johannis; 1919-2008) vertelt in 1996 over een ontmoeting, die hij tijdens de oorlog had met ds. Reinders: "Op een keer nam hij mij na het middageten mee. We beklommen een kleine heuvel (hij had een verrekijker bij zich) en zetten onze fietsen tegen een boom. Hij tuurde met zijn verrekijker de horizon af tot hij zei: "Ik heb het, Lo. Kijk ook eens". Ik keek en zag prikkeldraad en torens en mannen met honden. Wat dat dan was? "Een concentratiekamp". Wie daar dan zaten? "Communisten, socialisten, Joden". Hoe hij dat wist? "Van een enkeling die ontsnapt is en vervolgens de grens over gevlucht". Iedereen had het kunnen weten, maar hij wist het. In de oorlog is hij doodgeschoten. Toen ik dit verhaal aan de burgemeester (van Delden; De Ruiter werkte daar op de gemeentesecretarie; GCH) vertelde, vroeg hij mij de Joodse mannen te waarschuwen en onder te brengen. Ze hebben allemaal de oorlog overleefd, maar dat lag niet aan mij. Ze zijn gewoon niet verraden". De Ruiter werd na de oorlog achtereenvolgens burgemeester van Kuinre/ Blankenham en Bergen, dijkgraaf van het Hoogheemraadschap van de

Uitwaterende Sluizen van Kennemerland en West-Friesland en o.a. voorzitter van de IKON; hij was hecht bevriend met de dichters Jan Willem Schulte Northolt, Lucebert en A. Roland Holst.

Ds. Reinders ontving op 21.1.1999 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij onderdak had geregeld voor het gezin Sachs uit Vlagtwedde (vader Jacob –Jacques- Sachs, moeder Jeanette Sachs-Frank en hun drie dochters Emma, Henriëtte en Sophie). De familie Sachs werd op 17.7.1944 opgepakt in de boerderij van Lammert Huizing te Sellingerbeetse. Het gezin werd gedeporteerd en alleen de oudste dochter Henriëtte (Henny) Sachs (1922-2015) wist de oorlog te overleven; zij trouwde na de oorlog met Jan van Bekkum (overleden 2010; zij waren de ouders van prof.dr. Wouter J. van Bekkum, hoogleraar Semitische Talen en Culturen aan de Rijksuniversiteit Groningen).

Onderduikgever Lammert Huizing overleed op 25.11.1944 te Neuengamme. Ten gevolge van de overval werd ook ds. Reinders gearresteerd en kwam via Winschoten, het Scholtenshuis in Groningen en kamp Vught (30.6.1944-5.9.1944) in KZ Sachsenhausen (16.10.1944-18.2.1945; zie F.J. Nijkamp) en tenslotte in KZ Bergen-Belsen terecht, waar hij – samen met 29 andere geestelijken in zijn barak – aan vlektyfus overleed. In Sellingen werd een straat naar hem genoemd.

Contact: W.H.M. Reinders, De Marke 24, 7431 GD Diepenveen. Tel. 0570590466.
Lit.: W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 168; *Het Grote Gebod*, I, p. 157, II, 636; Joh. de Haas, III, 222v.; *Historisch Tijdschrift GKN*, nr.9 (december 2005), 22; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; P. Melles, 'Vervolgd en ... zalig!'; 'Een Schild' – *Herdenking van hen, die de Kweekschool met de Bijbel te Groningen gedurende de tweede wereldoorlog verloor in Strijd en Verzet*, 2 (naam op gedenksteen), 7; Colet van der Ven, interview met Lo de Ruiters getiteld 'De doden lopen mee'; *Yad Vashem*, 419 en 736v.

364. Jan Hendrik Frederik "Jeremia" Remme

(Geboren 7.9.1883 te Hof van Delft, zoon van Willem Remme en Maria Klapwijk-overleden 20.1.1950 te Amsterdam, nadat hij onwel geworden was op weg van Oudshoorn naar Eemnes; begraven Algemene Begraafplaats Eemnes, Laarderweg). Hervormd kandidaat te Rijswijk (1907); hervormd (Gereformeerde Bond) predikant te Vinkeveen (29.12.1907-29.1.1911), te Rijssen (1911-1913), te Oud-Beijerland (1913-1917), te Huizen (1917-1921) en te Amsterdam (20.11.1921, bevestigd door ds. P. van Toorn te Rotterdam-30.4.1949 wegens emeritaat); voorzitter van de Gereformeerde Zendingsbond en lid van het Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond binnen de Ned. Hervormde Kerk. Gehuwd met **Willemina Catherina van der Sluijs** (10.11.1873-11.9.1963).

Remme was in de oorlogsjaren lid van *Groep 2000* in Amsterdam die zich vooral inzette voor Joodse onderduikers (zie ook: ds. A.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Kreb en ds. E.L. Smelik). "*Ds. Remme (nr. 18010 van Groep 2000) gaat er na de arrestatie van Henk Dienske (1907-1945; topman van de L.O. in Amsterdam; zie ook ds. P.G. Kunst) ook van uit dat hij geen bonkaarten zal krijgen voor de 'delicate gevallen' onder zijn kerkgangsters. Hij stuurt het kerkenraadslid Van Doesburg (nr. 4012, Groepslid) er op uit hoe aan bonkaarten te komen*". Remme is eigenaar van het pand Stadhouderskade 56, waar later onder de deknaam 'Centraal Bureau voor Maatschappelijk Werk van de Nederlands Hervormde Kerk' het hoofdkantoor van Groep 2000 werd gevestigd. Het werd op 9.3.1945 door de *Sicherheitspolizei* bezet, maar dankzij de gebruikte codering kon er niemand worden opgepakt

Lit.: Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 145, 209, 212v., 216, 223, 233, 258 en 272.

365. Dr. Simon Jan Ridderbos

(Geboren 12.4.1914 te Kampen, zoon van prof.dr. Jan Ridderbos, hoogleraar Oude Testament aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen, en Gezina Velthuis-overleden te 24.1.1999 te Kampen; begraven Nieuwe Begraafplaats aan de Meester Nijhoffstraat te Heerde).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool te Kampen en aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1932; doctoraal 2.12.1939); promotie (19.9.1947).

Zijn beide broers werden eveneens gereformeerd predikant en later hoogleraar: prof.dr. Herman Nicolaas Ridderbos (geboren 1.3.2.1909 te Oosterend (Friesland)-

overleden 8.3.2007 te Kampen), tijdens de oorlogsjaren predikant te Rotterdam-Charlois (26.10.1939-1.3.1943), vervolgens hoogleraar Nieuwe Testament aan de Theologische Hogeschool te Kampen, gehuwd met Jacoba Apollonia Gerarda Kok (geboren 25.5.1906 te Kampen-overleden 20.7.1991) en prof.dr. Nicolaas Herman Ridderbos (geboren 19.8.1910 te Meppel-overleden 28.4.1981 te Amsterdam) was van 1939 tot 1943 predikant in Tweede Exloërmond en van 1943-1946 te Voorburg, en tenslotte was hij van 1950-1975 hoogleraar exegese, canoniek en *historia revelationis* van het Oude Testament en de hermeneutiek aan de VU te Amsterdam. Hij was gehuwd met Wilhelmina Margaretha de Rooij (geboren 23.9.1914 te Oudshoorn-overleden 11.11.1988 te Amsterdam; zie Christiaan Willem Teeuwen). Simon Ridderbos werd kandidaat theologie te Kampen; gereformeerd predikant te Sleen (29.3.1942-28.11.1945), te Rotterdam-Charlois (29.11.1945-27.7.1950) en te Amsterdam-Centrum (1950); geestelijk verzorger Valeriuskliniek Amsterdam (1965-1979 wegens emeritaat). Gehuwd op 11.3.1942 te Heerde met **Hendrika Willemina Johanna van Apeldoorn** (geboren 27.12.1917 te Heerde, dochter van fabrieksdirecteur Gerrit Jan van Apeldoorn en Hendrina Hendrika Willemina van Apeldoorn). Haar broer Adrianus (Ad) van Apeldoorn (1921-1945) was een actief verzetsman en sneuvelde op 13.4.1945 bij de verdediging van de Klementbrug te Heerde, samen met zijn neef Gerrit Jan Herman van Apeldoorn (1922-1945). Op nadrukkelijk verzoek van ds. Leendert Overduin (zie daar) uit Enschede nam ds. Ridderbos de Joodse Hilde Fanny Slager-Seligmann (2.10.1908 Kettwig, Nord-Rheinland, dochter van Max Seligmann en Rega Regina Stern-Westphalen-14.9.2006 Washington Heights, New York, USA) uit Enschede in huis. Zij was de tweede echtgenote van makelaar/ assuradeur Abraham (Harry) Slager (20.9.1896 Enschede, zoon van Garson Slager en Betta Spits, die beide op 2.7.1943 in Sobibor werden vergast-6.9.1941 KZ Mauthausen). Ook Max Slager (1936 Enschede, zoon-tje van Abraham en Fanny-6.9.1944 Auschwitz, met het laatste transport) overleefde de oorlog niet (zie ds. Th.C. Frederikse).

Lit.: H.W.J.R. van A. en J.S. Ridderbos, *In memoriam*, in: *Jaarboek 2000 GKN*, 570v.; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 72; B. de Boer, lemma 'Ridderbos, Simon Jan' in: *Biografisch Lexicon*, VI, 244; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 397.

366. Joseph Hubertus van Riemsdijk

(Geboren 6.4.1883 te Zwolle, zoon van Rooms-katholieke ouders, Andreas Hubertus Constantinus van Riemsdijk en Maria Catharina Hubertina Claessens-overleden 5.6.1940 te Itens, Hennaarderadeel; begraven Begraafplaats Holwerd).

Studie theologie Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam; 'via zijn belangstelling voor de Joodse gemeente komt hij bij de doopsgezinden terecht en besluit hij om daar predikant te worden' (Laurense); in 1914 toegelaten tot het ambt; doopsgezind predikant te Ternaard (11.10.1914-15.10.1922), te Surhuisterveen (22.10.1922-april 1930), en te Ytens- (4.5.1930-5.6.1940), in combinatie met Baard (11.5.1930-5.6.1940). Op 4.7.1918 te Westdongeradeel gehuwd met **Trijntje Heeringa** (geboren 18.7.1893 te Westdongeradeel, dochter van Douwe Jans Heeringa en Janke Idzes Bierma-overleden 24.5.1991).

Ds. van Riemsdijk was zeer goed op de hoogte van het Joodse leven. Hij kende in Amsterdam veel kleine sjoeltjes en kon laienen als een echte Jood. Hij zag er ook uit als één van het oude volk; hij had een mooie baard. En hij was bevriend met Abraham Salomon Kuijt of Kuyt (1899 Sneek, zoon van Salomon Abraham Kuijt en Henriëtte Herzberger-1975 Leeuwarden), grossier en winkelier in galanterieën en porselein en voorzitter van het Nederlands-Israëlitisch kerkbestuur van Sneek (na de oorlog werd hij voorganger van de rest-gemeente in Sneek en daarna rabbijn van Leeuwarden [1948] en in Enschede) en was al voor de oorlog betrokken bij de organisatie van ds. W. Mesdag te Sneek (zie daar) voor de opvang van Joodse vluchtelingen.

Archief: App. Laurense e.d.;

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* 105 (2011), 36-46; Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie in Sneek onder de bezetting*, 274; 'De Zondagsbode' 53 (1940), 23 juni 1940.

367. Johannes Hendrik Rietberg

(Geboren 25.12.1884 te Winterswijk, zoon van graanhandelaar en molenaar Hendrik Rietberg en Clara Christina Theodora Dulfer-overleden 30.11.1947 te Maassluis; begraven op de Algemene Begraafplaats te Maassluis, Willem de Zwijgerstraat 36; op-

schrift zerk: “*De Gereformeerde Kerk van Maassluis gedenkt met innige dankbaarheid de groote trouw, waarmede deze dienaar des Woord vanaf 20 mei 1920 in haar midden gearbeid heeft*”).

Hij was een oudere broer van Helena Theodora Kuipers-Rietberg (geboren 26.5.1893 te Winterswijk-overleden 27.12.1944 in het concentratiekamp Ravensbrück); zij was gehuwd met graanhandelaar Pieter Heijo Kuiper (1892-1978) en was vanaf de oprichting hoofdbestuurslid van de Bond van Gereformeerde Vrouwenverenigingen in Nederland (1937); in november 1942 richtte zij samen met ds. Frits Slomp uit Heemse (Frits de Zwerwer; zie daar) de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers op. In 1946 werd haar postuum het *Verzetskruis* toegekend. Een jongere zuster – Clara Christina Emilia Theodora Rietberg (1902-1959) – was gehuwd met de ds. Hendrik Willem Helenius van Andel (1901-1966), die tijdens de oorlogsjaren gereformeerde predikant was in Rotterdam-Zuid (Katendrecht 1931-1945).

Ds. Rietberg was gereformeerd predikant te Schoonebeek (6.9.1908-14.1.1912; hij woonde daar aan de Europaweg 141), Koudekerk aan de Rijn (21.1.1912-17.12.1916), Bunschoten-Spakenburg (24.12.1916-16.5.1920) en Maassluis (30.5.1920-30.11.1947). Gehuwd met zijn nicht **Clara Christina Theodora Buitenhuis** (geboren 16.9.1888 te IJsselmonde, dochter van Jan Buitenhuis en Helena Johanna Dulfer-22.1.1954).

‘Op 31 mei, drie weken na de Duitse inval, maakte ds. L.H. Rietberg uit Maassluis zich al zorgen over de snelheid waarmee het gewone leven zijn gang hernam. In het kerkelijk weekblad ‘De Wachter’ schreef hij te vreezen dat de mensen weinig geleerd hadden van ‘Gods roede over Nederland’ (uitdrukking die al dadelijk gebezigd werd door de SGP-voorman ds. G.H. Kersten; GCH). De kleding was nog even wuft als voor de oorlog en in Den Haag en Rotterdam steeg het bioscoopbezoek, ‘de pest voor ons volk’. Van verzet tegen de bezetter mocht van Rietberg geen sprake zijn. ‘Wij dienen ons aan een overheid die de macht over ons bekomen heeft, in gehoorzaamheid te onderwerpen. Dat heeft Jezus de Joden ook geleerd’ ... Rietberg was ook een geestverwant van Klaas Schilder, de latere voorman van de Vrijmaking, die in de eerste maanden van de bezetting wel zijn stem tegen de Duitsers verhief’ (Willem Bouwman).

Niet veel later – op 4.7.1941 – werd ds. Rietberg met 19 andere Maassluisers, onder wie de hervormde predikanten ds. Johannes Jacobus Kloots en ds. Adrianus Jacobus Bosman, in gijzeling genomen nadat ‘anti-Duitse feestelijkheden’ waren uitgebroken rond de vrijlating van loodgieter Pieter Kabel op 1 juli 1941. Hij bracht twee en halve maand (tot 18.9.1941) door in Kamp Schoorl, waarschijnlijk omdat het kamp kort daarna werd opgeheven. Wel zeker moet hij op de hoogte zijn geweest van de activiteiten van zijn zuster ten behoeve van onderduikers, aanvankelijk vooral jonge mannen die niet voor de ‘*Arbeitseinsatz*’ naar Duitsland wilden, later ook anderen, met name Joden. Dus was het ook niet meer dan vanzelfsprekend dat ‘Frits de Zwerwer’ in augustus 1943 ook naar Maassluis kwam om samen met gereformeerde verzetsmensen een plaatselijke LO-afdeling op te richten. Bij de ontmoeting ten huize van kapper P.C. Molenaar aan de Zuidvliet 5 te Maassluis, was ds. Rietberg zelf niet aanwezig, wel zijn beide collega’s ds. Karel Willem Dercksen (1903-1973), die ook al korte tijd in gevangenschap had doorgebracht, de gereformeerde hulpprediker (sinds november 1942) Arie Keyser (1914-1997), gemeentebtenaar Jan Willem (verzetsnaam: “Henk”) Bouwman en de ‘goede’ wachtmeester der gemeentepolitie Jacob Huisman (1914-). Deze organisatie zou het onderbrengen en verzorgen van tal van onderduikers in Maassluis op zich nemen en het spreekt vanzelf dat alle gereformeerde predikanten daarbij een belangrijke rol hebben gespeeld.

Ds. Rietberg, die zelf in Kampen had gestudeerd, was van 1929-1944 hoofdredacteur van ‘*De Wachter*’, het weekblad tot steun van de Theologische Hooogeschool der Gereformeerde Kerken. Toen de kwestie rond prof. Schilder eind 1942-begin 1943 begon te spelen – in 1944 zou die uitmonden in de zogenaamde ‘Vrijmaking’ – koos Rietberg van meet af aan in het blad partij voor de Kamper hoogleraren dr. Klaas Schilder (1890-1952) en dr. dr. Seakle Greydanus (1871-1948). Dat kon hij lang volhouden (zeker tot 1944), omdat de bezettende overheid een soort gedoogbeleid hanteerde, waarschijnlijk omdat een groeiende controversie binnen de gereformeerde gelederen aan velen de animo zou ontnemen om zich met verzetswerk bezig te houden. Zo spreekt de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD für die besetzten niederländischen Gebiete, SS-Standartenführer* Dr. Wilhelm Harster (1904-1991), zijn waardering uit over het werk van zijn belangrijkste *Sachbearbeiter* op

kerkelijk gebied, *SS-Hauptsturmführer* prof.dr. Heinrich Nelis: ‘*Dank seiner hervorragenden Fachkenntnisse auf kirchenpolitischem Gebiet hat sich SS-Hauptsturmführer Nelis (1894-maart 1945) innerhalb kurzer Zeit sehr gute Verbindungen zu allen politischen Kirchenkreisen schaffen können und umfangreiches Nachrichtenmaterial zusammengetragen, auf Grund dessen erfolgreiche sicherheitspolizeiliche Aktionen gegen die politisierende Kirchen und Sekten durchgeführt werden konnten*’.

De gereformeerde synode was uiteraard niet blij met het gedrag van ds. Rietberg en oefende druk op hem uit om zijn bezwaren tegen het synodebeleid niet langer in het blad te ventileren. Maar Rietberg wist niet van wijken en toen de druk van de synode al maar groter werd, beriep hij op artikel 31 van de kerkorde, waarin wordt verwoord dat de leden van de kerk de besluiten van de synode voor ‘vast en bondig’ hebben te houden, ‘tenzij het bewezen worde te strijden tegen het Woord Gods of tegen de artikelen in deze Generale Synode besloten’. Dit nu was volgens Rietberg het geval en om die reden meende hij zich op goede gronden aan de synodale besluiten te mogen onttrekken.

Jan Greven merkt in zijn recensie van een artikel over de kwestie-Rietberg op: ‘*Het is een verwarrende constatering: in een tijd waarin de gewetensvrijheid als nooit tevoren onder druk staat, neemt de kerk iemand keihard te pakken, die zich beroept op dat artikel van de (eigen) kerkorde waarin die gewetensvrijheid nu juist wordt gegarandeerd*’ Hoewel ds. Rietberg in het theologische en kerkelijke debat van meet af aan de positie van Schilder e.a. ondersteunde is hij uiteindelijk niet in 1944 met de ‘Vrijmaking’ en overleed hij in 1947 als predikant van de ‘synodaal’ gereformeerde kerk van Maassluis.

Lit.: Willem Bouwman, artikel ‘A. Janse, en vele anderen (in serie ‘*Bezetting als straf van God*’, *Nederlands Dagblad*, d.d. 8.11.2014); Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 229; Jan Greven, artikel ‘*Gereformeerde twisten in hartje oorlog*’ (in: *Trouw*, d.d. 8 juni 1999); G.C. Hovingh, *Johannes Post, exponent van het verzet*, 294-299; *In memoriam Ds. J.H. Rietberg* in: *Jaarboek 1948 der GKN*; en van Kaam & Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 170 (begrafenis); Jan Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, I, 117 en II, 33, 277; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 207; drs. Th.J.S. van Staalduine, artikel ‘*Kerkelijke Persvrijheid. De kwestie-Rietberg, (1942-1943)*’ in: *Anderhalve Eeuw Protestantse Pers – Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme na 1800*, 7-135.

368. Dr. Boudewijn Rietveld

(Geboren 6.3.1914 Gouda, zoon van slager Boudewijn Rietveld en Anna Jacoba Floor-overleden 8.4.2002 te Zoetermeer).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1936); kandidaat (27.6.1941), doctoraal (2.10.1953) en promotie (10.5.1957); onderwijzer aan de Johannes Calvijnsschool te Gouda (tot 1.9.1942); kandidaat te Gouda (1942), gereformeerd predikant te Leidschendam (6.9.1942-21.10.1945), te Rotterdam-Kralingen (31.10.1945-27.9.1950) en te 's Gravenhage-West (1.10.1950-1.4.1979 wegens emeritaat); legerpredikant (1952/ 1953) en praeses van het deputaatschap van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland voor de geestelijke verzorging van zee-, land- en luchtmacht; redacteur van *Gezond Gezin*; gehuwd met **Helena Maria Margaretha van der Steen** (geboren 8.7.1914-overleden 24.8.2003 te Zoetermeer).

Wel zeker door zijn toedoen ging ds. F. Slomp, medeoprichter van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, op 11.7.1943 voor in de Gereformeerde Kerk van Leidschendam om de gemeenteleden op te wekken hun huizen open te stellen voor onderduikers. 's Avonds werd een gemeentevergadering gehouden, waar concrete plannen werden uitgewerkt. Een samenwerkingsorgaan van artsen, geestelijken en ambtenaren in Leidschendam en Voorburg werd in het leven geroepen om onderduikgevers en onderduikers bij te staan. Behalve aan jongemannen, die de *Arbeitseinsatz* wilden ontlopen, werd ook plaats geboden aan Joden.

Ds. Rietveld schrok er niet voor terug om in november 1943 in de kerkdiensten te laten collecteren voor de hulp aan onderduikers. Dat kwam ter ore van de NSB-burgemeester van Leidschendam, M.A. Maris, die er vervolgens de *Sicherheitspolizei* van op de hoogte stelde. Maar omdat er geen overtuigend bewijs kon worden geleverd, bleef zijn actie zonder gevolgen voor ds. Rietveld. De predikant bood zelf enkele Joden onderdak in zijn pastorie aan de Damlaan 43. Wanneer een inval dreigde, bracht hij hen onderdak op de zolder van de kerk, een hachelijke onderneming, omdat men daar alleen over de binten kon lopen.

Op het eind van de oorlog moest de predikant met zijn zieke vrouw een maand lang onderduiken bij H. de Waardt, die zelf al een aantal onderduikers in huis had. Eind maart 1945 begaf ds. Rietveld zich naar Schiebroek om daar de herderloze kerk bij te staan (de *'pastor loci'* was n.l. met de halve kerkenraad meegegaan met de Vrijmaking). Rietveld had daar geen tijd voor vanwege zijn verzetswerk.

Ook andere leden van de Leidschendamse kerkenraad hadden Joden in huis: ouderling H. Batelaan, directeur van het gemeentelijk lichtbedrijf in de Nieuwstraat, gaf onderdak aan het gezin van M. Pagrach (er werden in die tijd zelfs twee kinderen geboren) en ook diaken H. van Dokkum huisvestte een Joodse onderduiker. Een andere Joodse familie vond onderdak ten huize van een gemeentelid, de uitgever A. Vesseur; omdat hij ook de uitgave verzorgde van een illegaal krantje, vond op zeker moment een inval plaats van de *Sicherheitspolizei* waarbij alle bewoners werden gearresteerd. Gelukkig kwam iedereen heelhuids de oorlog door.

Lit.: Dick Kaajan, archivaris bij het Algemeen Rijksarchief, artikel "*Angstige mensen, grote daden*" in "*Erfgoednieuws*" van de Vereniging Erfgoed Leidschendam, jaargang 1999; Benjamin Wentsel, *In memoriam Boudewijn Rietveld* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 5 (mei 2004), 36vv.

369. Arie Ringnalda Drager *Verzetsherdenkingskruis*

(Geboren 2.7.1895 te Oudshoorn bij Alphen aan de Rijn, zoon van ds. Dirk Ringnalda Sr. [1867-1942] en Dirkje van Oostveen, kleinzoon van de hervormde, later gereformeerde predikant ds. Gerben Ringnalda [1828-1904], -geëxecuteerd samen met enkele anderen op 5.4.1945 in het *Aussenkommando* Mühlenberg bij de wapenfabriek van de *'Hannoversche Maschinenfabrik AG'* (HANOMAG) te Linden ten Zuiden van Hannover, één dag voor de bevrijding door de Amerikanen; begraven *Stadtfriedhof an der Seelhorst*, Hannover, tegenover de hoofdingang).

Arie's oudere broer Gerben Ringnalda (1894-omgekomen 3.8.1945 in kamp Sint Vincentius te Batavia; begraven Nederlands Ereveld Menteng Pulo, Jakarta, V227) was directeur van Shell in NOI. Zijn jongere broer ds. Dirk Ringnalda Jr. (5.2.1899-27.9.1976; zie daar) was eveneens gereformeerd predikant (zie daar). Zijn zuster Dirkje Ringnalda (1900-1983) was echtgenote van Hemmo Reint Nieborg (1906, zoon van ds. Hemmo Reint Nieborg [1862-1934]-1984) zijn zuster Janna Ringnalda was getrouwd met mr.dr. Johannes Ruurd Stellinga (4.5.1907-10.5.1989; begraven Ouk Eik en Duinen te 's Gravenhage), hoge ambtenaar en jarenlang secretaris en lid van de Raad van State en zijn zuster Anna Margaritha Ringnalda (= de schrijfster A.M. de Moor-Ringnalda; 1906-1999 verpleeghuis Weijdestein, Hoogeveen) was gehuwd met journalist Oegerikus (Oege) de Moor (zoon van de gereformeerde predikant dr. Johannes Cornelis de Moor [1878-1926]; na Oeges overlijden hertrouwde ze met H. Feenstra), moeder van hoogleraar semitische talen Johannes C. de Moor, beeldend kunstenaar Heppe de Moor (1938-1992), die gehuwd was met schrijfster Margriet (Margaretha Maria Antonetta de Moor (Neefjes; geboren 1941), journalist Dirk de Moor en schrijfster Bertien de Moor (geboren 1941) en grootmoeder van schrijfster Marente de Moor (geboren 1972). Arie's jongste zuster Wilhelmina Pieterella Ringnalda tenslotte was gehuwd met Henderinus de Moor, broer van Oege de Moor.

Arie Ringnalda studeerde theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1914); jaargenoten ds. J. Eringa (zie daar) en ds. C.J. Sikkel (zie daar); lid NDDD (Forum) en NCSV; kandidaat (28.1.1921); ds. A. Ringnalda was gereformeerd predikant te Gramsbergen (6.11.1921-7.7.1923), te Soerabaja NOI (19.8.1923-14.9.1932 wegens emeritaat) en te Ermelo als geestelijk verzorger van de Stichting 'Veldwijk'; op 30.9.1921 is hij te 's Gravenhage gehuwd met **Arnolda Looijen** (22.1.1895 's Gravenhage, dochter van Looij Looijen en Gerritje Modderkolk-13.5.1978 Harderwijk; begraven Algemene Begraafplaats Ermelo).

In Ermelo zette ds. Ringnalda zich in voor een Joodse onderduikster: "*Ze (= Gitta Steinberg) kwam terecht bij een dominee in Ermelo, waar ze is gebleven tot deze verraden, gearresteerd en later gefusilleerd werd*". Dat ging als volgt: zijn oudste zoons, Dirk (Dick) Ringnalda (1922-) en Lodewijk Ringnalda (1924-2012), sloten zich al snel aan bij het verzet. Zij bemanden een zendinstallatie die belangrijke gegevens doorgaf ten behoeve van de geallieerde inlichtingendiensten, o.a. de exacte tijden waarop goederentreinen over de Veluwe reden; op zeker moment werd de zender getraceerd en vond een Duitse overval plaats, waarbij spionagegegevens werden ontdekt. Maar de vogels bleken gevlogen. "*Eindelijk het zoeken moede, besloot deze S.D. de vader te "gijzelen", totdat de zoons zich "gemeld" zouden hebben*."

Toen heeft de oudste zoon (Dirk) zich gemeld. Hij wilde daarmee zijn vader “lossen”, maar ... de belofte van vaders vrijlating werd door de perfide leugenachtigheid van de doortrapte S.D. niet vervuld” (Th. Delleman).

Vader en zoon Ringnalda werden aanvankelijk gevangen gehouden in het cellencomplex van de kazerne te Ermelo. Op 27 januari 1945 werd ds. Ringnalda alleen overgebracht naar de Willem III-kazerne in Apeldoorn. Zijn zoon bleef achter in Ermelo: Dirk werd n.l. met een middenoorontsteking opgenomen in het ziekenhuis van ‘Veldwijk’, waar hij de bevrijding zou beleven. Lodewijk werd na de oorlog gereformeerd predikant te Aardenburg (1951), Borne (1955), Bussum (1958) en Amsterdam-Zuid (1963-1989), met als bijzonder opdracht: de arbeid onder studerende aan de VU en ook zijn jongere broer Gerben (1928-) bekleedde dat ambt: hij werd in 1955 gereformeerd predikant te Oudehorn, maar ging in 1958 over naar de Christian Reformed Church in Canada.

Hun vader werd op 6 maart 1945 overgebracht naar het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort. Van daar werd hij op 15.3.1945 gedeporteerd naar het concentratiekamp Neuengamme. Zijn laatste dagen beleefde hij met 26 andere Nederlanders en 472 Joodse *Häftlinge* in Mühlenberg, een *Aussenkommando* van KZ Neuengamme ten zuiden van Hannover. Vermoedelijk hebben de *Häftlinge* in twee gehuurde fabriekshallen van *Hanomag* in tweeploegendienst gewerkt voor *Rheinmetal-Borsig AG* bij de montage van 12,8 cm luchtafweergeschut (*FLAK*). Toen de gevangenen zich daar op 5.4.1945 naar de uitgang van het kamp sleepten, omdat ze elk moment de geallieerde bevrijders verwachtten, werden ze door *SS*-bewakers onder vuur genomen. Ds. Ringnalda verloor daarbij het leven, volgens één bron door toedoen van *Kommandoführer SS-Oberscharführer* Walter Quakernack persoonlijk (1907 Bielefeld-1946 opgehangen gevangenis Hameln nadat hij door een Brits militair gerechtshof in Celle ter dood was veroordeeld wegens oorlogsmisdaden): hij zou ds. Ringnalda met een nekschot hebben afgemaakt.

Ca. 100 zwakke en zieke *Häftlinge* bleven achter in het kamp, de anderen bereikten na een ‘dodenmars’ op 8.4.1945 het *KZ-Auffanglager* Bergen-Belsen. Op 25 mei 1978 is op het terrein van het voormalige *Aussenlager* een gedenksteen onthuld. Sinds 1982 bevindt de gedenksteen met inscriptie zich bij de toegang tot de ernaast gelegen Dietrich-Bonhoeffer-Kirche aan de Markt in Mühlenberg.

Contact: Henk Schuring, Naudéstraat 630, Pretoria, Gauteng, Zuid-Afrika (henk@schuring.co.za).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 271 vv.; Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, III, 227v.; Dick Kajan, artikel *A.M. de Moor-Ringnalda, Uitzicht op morgen (romanfragment)* in: *Historisch Tijdschrift GKN* nr.1 (november, 2002), 21-32; Jan K. Norg, artikel ‘*Concentratiekamp Neuengamme: De stad Hannover en de buitenkampen*’ in: *Neuengamme Bulletin* (maart 2013), 12; Rinse Reeling Brouwer, *In memoriam Lodewijk Ringnalda* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 26 (december 2012), 33vv.; Ds. D. Ringnalda Jr., *Als een goed soldaat*; Ds. D. Ringnalda Jr., *Burger van het eeuwig Koninkrijk: ter nagedachtenis van Ds. A. Ringnalda*; Frans Rozemond, artikel ‘*In memoriam 1940-1945 (deel 2)*’ in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 9 (december 2005), 23; *Yad Vashem*, 854; Peter Yska, *De arrestatie van Dominee Arie Ringnalda in 1945* (artikel in: ‘*Van ’t Erf van Ermel*’, *Kwartaalblad van de oudheidkundige vereniging ‘Ermeloo*’ te Ermelo, nr. 71 (juni 2014).

370. Dirk Ringnalda

(Geboren 5.2.1899, zoon van ds. Dirk Ringnalda Sr.[1867-1942] en Dirkje van Oostveen, kleinzoon van ds. Gerben Ringnalda [1828-1904]-overleden 27.9.1976 in een Haarlems ziekenhuis tijdens een operatie; begraven begraafplaats ‘Westerveld’, Driehuis-Velsen).

Hij was een jongere broer van ds. Arie Ringnalda (1895-1945; zie daar), die eveneens gereformeerd predikant was; Anna Margaritha Ringnalda (= de schrijfster A.M. de Moor-Ringnalda; 1906-1999) was een zuster van de broers Ringnalda. Voor overige familie-gegevens zie onder ‘Arie Ringnalda’.

Ds. D. Ringnalda studeerde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (15.0.1918); jaargenoot: ds. D.P. Kalkman (zie daar); kandidaat (22.6.1923); lid NDDD (Forum) en NCSV; hij was gereformeerd predikant te Leimuiden (25.11.1923-22.4.1928), Middelburg (30.4.1928-1.1.1933), Weesp (15.1.1933-2.11.1940), Drachten (3.11.1940, bevestigd door zijn broer ds. Arie Ringnalda-26.3.1944); in de meidagen van 1940 was hij veldpredikant op de Grebbeberg) en Amsterdam (2/4.4.1944-

1.3.1950); op 8.3.1950 vertrok hij met de 'Willem Ruys' naar Indonesië om predikant te worden van de onafhankelijke Gereformeerde Kerk te Makassar, Zuid-Celebes (Sulawesi). In 1951 keerde hij weer terug naar Nederland om predikant te worden te Overveen (18.11.1951-1.1.1964 wegens emeritaat). Daarna verrichtte hij nog hulpdiensten in de classis –Middelburg t.b.v. de evangelisatie (1964-1966), te Putten (1.1.1967-1.9.1968) en te Haarlem-Zuid (in tijdelijke dienst 14.9.1969-1.9.1971). Gehuwd met **M. Rotteveel**. Haar zuster was gehuwd met ds. Herman van den Brink (1904-1982), gereformeerd missionair predikant in NOI (1933-1962).

De Gooise verzetsman Gerardus Adrianus Reeskamp (zie ds. Sijmen Jacob de Boer en Jacob Dikus Koers) zette zich in 1941 met de gereformeerde predikanten ds. Dirk Ringnalda van Drachten en ds. J. Voerman van Joure en de burgemeester van Wymbritseradeel, Sybrand Marinus van Haersma Buma (1903-11.12.1942 in KZ Neuengamme) in om overal in de regio verzetscellen op te zetten, die zich o.a. zouden inzetten voor het onderbrengen en verzorgen van Joodse onderduikers.

In april 1944 dook ds. Ringnalda zelf onder en werd zijn werk in Drachten tijdelijk overgenomen door zijn zwager, ds. Herman van den Brink (1904-1982; hij was juist met verlof in Nederland, toen de oorlog uitbrak).

Twee dagen na de bevrijding, op maandag 16.4.1945 werden op diverse plaatsen in Drachten dankdiensten gehouden, zo ook in de Gereformeerde Noorderkerk. Na afloop van de dienst daar sprak 'een ondergedoken zoon van Israël'. Hij bedankte ook namens zijn volksgenoten allen die geholpen hadden de ondergedoken Joden uit de handen van de vijand te houden. Hij getuigde daar van zijn eigen bekering en zijn belijdenis in 1943 in de Noorderkerk (bij ds. Ringnalda? Of bij zijn collega ds. Jan Adriaan Schep [1897-1972], die van 19.10.1941 tot 20.5.1945 als gereformeerd predikant in Drachten stond?)

Zie verder ds. J.A. Bakker, ds. S.J. de Boer en ds. J. Voerman.

Lit.: *In memoriam Ds. D. Ringnalda* in *Jaarboek 1977 der GKN*.

371. Binne Roorda

Ddrager *Verzetsherdenkingskruis* (geboren 4.5.1898 te Oosternijkerk, Oostdongeradeel, zoon van Philippus Roorda, leraar kweekschool Dokkum, en Grietje Binnes Boelens-overleden 8.4.1945 in *Kdo*. Sandbostel, een *Aussenlager* van KZ Neuengamme; begraven Nederlands Ereveld Loenen, C 2; opschrift: "*Ds. B. Roorda*"). Binne Roorda was onderwijzer op de Glindhorst (Rudolphstichting) bij Ede en te Nieuwlande (1921-1926); hoofd der school te Oudeschip (bij Roodeschool; 1926). Na de sluiting van de school (wegens gebrek aan leerlingen) in 1938 op wachtgeld gezet en verhuisd naar Winsum. In 1940 verhuisde het gezin naar Groningen, Ernst Casimirlaan 4a; later nog plaatsvervangend hoofd der school te Onnen, maar hij mocht na 1940 geen les meer geven omdat hij geweigerd had de 'Ariërverklaring' te tekenen. Vervolgens ging hij mee met de vrijmaking. Op 10.1.1945 door de classis Groningen van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt op basis van artikel 8 van de Kerkorde ('singuliere gaven') toegelaten om een stichtelijk woord te spreken. In KZ Neuengamme trad hij met ds. W.A. Krijger (zie daar) van Oostwold en ds. R.H. Kuipers (zie daar) van Wanswerd op als predikant en werd ook als zodanig aangesproken. Op 12.1.1921 te Oostdongeradeel gehuwd met **Pietje Gerrits Wassenaar** (geboren 24.2.1891 te Hallum, Ferwerderadeel-overleden 6.12.1929 te Oudeschip aan kraamvrouwenkoorts na de geboorte van hun vijfde kind). De zorg voor de kinderen werd daarna over genomen door huishoudster Maaïke de Zoete ('Juf'). Drs. Philip Roorda (1924-2015), classicus en docent Grieks en Latijn aan de Theologische Hogeschool van de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken te Kampen (1968-1978) was een zoon van het echtpaar.

Binne Roorda nam niettemin – dankzij bemiddeling van Jan Huitzing uit Winsum, die net als Roorda contacten onderhield met de L.O. – acht Joodse onderduikers uit Groningen bij zich in huis op het adres Ernst Casimirlaan 4a: op 3.10.1942 Aalje Meier van Dam (1894-1958), zijn vrouw Aletta Helena van Dam-Philips (1904-1978), en hun twee zoons Jacob en Benjamin Jr.; op 5.12.1942 Zelma Philips-Stopelman (1881-1964; 'Oma Doet'), de moeder van Aletta van Dam-Philips. Zij woonde tot dan toe in Doetinchem met haar man Jacob Philips (1879 Steenderen-15.12.1942 in Auschwitz), eigenaar van een manufacturen-winkel aan de Hamburgerstraat te Doetinchem en van landgoed 'De Kervel' bij Hengelo (Geld.), waar in de oorlog Joodse onderduikers verbleven, en hun zoon Johan Philips (1905 Steenderen-28.2.1943 in Monowitz bij Auschwitz). Omdat Zelma in het Sint-Jozefzieken-

huis te Doetinchem was opgenomen (ze zou ongeneeslijk ziek zijn), werd ze van deportatie vrijgesteld, tot Binne Roorda haar vandaar – op een moment dat de bewaking even afwezig was – kon weghalen en via Arnhem naar Groningen brengen. Tenslotte kregen ook de ouders van Aalje van Dam, vee- en paardenhandelaar Benjamin van Dam Sr. (1860-1951), zijn vrouw Geertje Lazarus (1868-1950; ze woonde sinds 1928 op het adres Grote Spilsluizen z.z. 10) en hun nicht Rosa Lazarus uit Oldenburg (geboren 1893 Stapelmoor; ongehuwd, in 1936 naar Nederland gevlucht, verbleef eerst bij familie in Bellingwolde en sedert 1941 bij de Van Dams in Groningen) in maart 1943 een gastvrij onderkomen bij de Roorda's (haar schoonzus Gerta Lazarus-Jakobs en haar doofstomme nichtje Ilse Lazarus overleefden de oorlog niet).

In de nacht van 6/7.2.1945 werd het pand overvallen en werd Roorda gearresteerd nadat bij een overval op de boerderij van de verzetsman Bene Roelf Westerdijk (geboren 15.6.1909 Leens-gefusilleerd 8.4.1945 te Norg) te Uithuizermeeden brieven van zijn hand waren gevonden. De Joodse onderduikers – verscholen achter een boekenkast – werden niet ontdekt en onmiddellijk daarna naar veiliger adressen overgebracht. Binne Roorda werd hardhandig verhoord op het Scholtenshuis, maar heeft kennelijk niets los gelaten over de onderduikers.

Op 18.3.1945 arriveerde hij in KZ Neuengamme. Vlak voor het einde van de oorlog werd hij op transport gesteld naar KZ Sandbostel waar hij kort na aankomst moet zijn overleden. Op 8.9.1996 ontving hij postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding. Archief: Brieven van B. Roorda d.d. 24 augustus 1943 en 10 september 1943 aan de kerkenraad der Gereformeerde Kerk van Groningen in: Archief dr. Jan Ridderbos HDC-VU, Doos 44, nrs. 1033 en 1034.

Contact: Ytje Stevens (kleindochter van B. Roorda), website www.Drijfveren.nl
Lit.: C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen*, 55v.; *Het Grote Gebod*, I, 143. II, 636; J. Schonewille e.a., *Nieuwlande 1940-'45, een dorp dat zweeg*, 84; H. Veldman, artikel *Binne Roorda (1898-1945), ootmoedig strijder voor Gods gerechtigheid in kerk en samenleving* in: *'De Reformatie'*, 70^e jaargang nr. 32 (6.5.1995); *Yad Vashem*, 754 (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet vermeld als predikant).

372. Jacob van Rootselaar

(Geboren 7.8.1906 te Oegstgeest, zoon van ds. Otto Johann van Rootselaar [1866-1949], kandidaat te Leiden [1909], hervormd predikant te Noorden [1909-1911], Polsbroek [1911-1915], Bergschenhoek [1915-1924], Blauwkapel-Groenekan [1925-1929], Poortvliet [1929-1932], Linschoten [1932-1934] en IJsselstein [1934-1.12.1943 wegens emeritaat] en Isabella Alberson-overleden 16.3.1990 te Ermelo; begraven te Linschoten (20.3.1990).

Studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht; hervormd predikant (Gereformeerde Bond) te Hagestein (25.10.1931), te Wanswerd/ Jilsum (4.12.1938-7.5.1944), te Oosterwolde (Gld.; 14.5.1944), te Oud-Alblas (3.4.1949), te Wijk bij Heusden (1951), te Delft (6.5.1956), te Barneveld (31.5.1964) en te IJsselmuiden (5.6.1970); emeritus: 16.3.1971; gehuwd 9.8.1939 te Linschoten met **Adriana Brouwer** (geboren 15.6.1912 te Linschoten, dochter van Jan Brouwer en Johanna Maria Bergshoeff-overleden 12.9.1988 te Harderwijk; begraven te Linschoten)

Ds. van Rootselaar bood in zijn eerste gemeente Wanswerd – heeft hij daar ook contacten onderhouden met zijn gereformeerde collega ds. R.H. Kuipers? Zie daar – onderdak aan de Joodse musicus en filmacteur/ regisseur het echtpaar Hein (Heinz Martin) Josephson (geboren 3.7.1909 Berlijn) en zijn vrouw Rita Josephson-Roland (5.10.1914-17.8.1998 Los Angeles) die filmactrice was. Josephson was opgegroeid in Den Haag, volgde later een muziekopleiding in Berlijn en deed daar ook filmervaring op bij de Oostenrijkse filmregisseur Richard Oswald [5.11.1880-11.9.1963]. Na 1933 vluchtte het paar naar Nederland en kwam Hein in dienst bij de persafdeling van het filmbedrijf Paramount te Amsterdam. Daar vervaardigde Josephson in 1936 samen met zijn Nederlandse collega en scenarioschrijver Charles Huguenot van der Linden (24.3.1909-20.7.1987) de film *'Jonge harten'*, waarin zijn zuster Lizzy Dernburg (ook gevlucht naar Nederland) de hoofdrol speelde. In 1939 trouwden Heinz en Rita in Rome. Zij waren – volgens zeggen – Messias-belijdende Joden (schuilnaam: 'echtpaar Martin') die zich hadden aangesloten bij de Nederlandse Hervormde Kerk. Na de bezetting in de meidagen van 1940 dook het echtpaar al snel onder. Door bemiddeling van de 'verzetsman Van Dijk' (die in werkelijkheid de beruchte Frans [Francois Pierre] Vergonet [14.7.1906 Leeuwarden-geliquideerd

27.10.1943; begraven Lekkum], *V-Mann* van de *Sicherheitsdienst*, bleek te zijn) werden zij – met tal van anderen – ondergebracht op onderduikadressen in Wanswerd e.o. Zo kwamen ze in huis bij de familie Van Rootselaar. In het najaar van 1943 bracht genoemde ‘Van Dijk’ de onheilstijding dat er een razzia dreigde en dat alle Joodse onderduikers zo snel mogelijk naar Akkerwoude en Murmerwoude moesten worden overgebracht. Dat geschiedde, met als resultaat dat de razzia dáár plaatsvond en de ondergedoken Joden vrijwel allemaal werden opgepakt en gedepor-teerd. Alleen het echtpaar Josephson wist de dans te ontspringen: ze verborgen zich in een greppel en keerden ’s avonds laat terug naar de pastorie van ds. Van Rootse-laar in Wanswerd. Daar werden ze liefdevol opgevangen. Maar toen de predikant be-gin mei 1944 het beroep aannam naar de Veluwe gemeente Oosterwolde bleek er in Wanswerd e.o. geen geschikte onderduikplek voor het echtpaar beschikbaar te zijn. Daarop werd besloten om hen – verborgen in boekenkisten – mee te laten verhuizen. Dat vergde de nodige voorbereiding. Uiteraard werd verhuizer De Jong uit Leeuwar-den in het plan betrokken (hij zou steeds een versje zingen als de kust veilige was en de deksels weer even van de kisten af konden om frisse adem te halen! De Jo-sephsons hadden zich weliswaar goed op de reis voorbereid, maar gezien het feit dat een mens het in zo’n afgesloten ruimte niet langer dan 10 minuten kon volhouden, maakte dat het experiment niet zonder gevaar was (volgens fam. Elgersma, Wester-nijkerk). De verhuizing zelf verliep echter vlekkeloos en ook het uitladen in Ooster-wolde ging geheel volgens plan. Onder de vloer van het huis werd een schuilplaats geconstrueerd, die te bereiken was via een kast op de studeerkamer. Hij zou spoedig zijn nut bewijzen...

Want op 6.7.1944 vond – ook hier ten gevolge van verraad – een razzia plaats aan de Winterdijk in het nabijgelegen Oldebroek, waarbij een aantal Joodse onderduikers en hun onderduikgevers werden opgepakt door marechaussees van de Staatpolitie. Tot de gevangen genomen Joden behoorde ook het gezin van de fabrikant Arend Sa-muel Meijers (27.7.1899 Middelburg-gefusilleerd 31.10.1944 bij Vierhouten) uit Voorburg, die met zijn vrouw Wilhelmina Meijers-De Kadt (19.12.1905 Rotterdam-13.8.2003 Lochem) en hun twee kinderen Suzanne en John Roedolf (10.7.1938 Voorburg-gefusilleerd 31.10.1944 bij Vierhouten) zat ondergedoken bij Hendrik en Jacoba van der Streek-Boeve op het Hof ter Eekt aan de Winterdijk (vader en zoon Meijers zouden de oorlog niet overleven; zie ds. H. Boswijk en ds. M.J. van Dijken). Eerder hadden ze ondergedoken gezeten bij Gerrit Jan van Zalk aan de Bovendwars-weg te Oldebroek, maar daar moesten ze weg omdat ze moeilijkheden veroorzaakten (met name Arend Meijers trok zich weinig aan van waarschuwingen dat ze voorzich-tiger moesten zijn) en kwamen uiteindelijk – via de familie Dekker en de ‘hut van Pot’ – bij de familie Van der Streek terecht. Ook mevr. Jacoba van der Streek-Boe-ven werd gearresteerd en Aalt van Dorp (1882-1950) en zijn vrouw Jennigje van Dorp –Vos (1892-1970? (ook onderduikgevers) en nog andere Joodse onderduikers, de zusjes Dientje en Marietje Kleinman. De arrestanten werden allemaal op het kar-retje geladen van de – eveneens gearresteerde – woonwagen-bewoner Hannes en zijn zoon, en vertrokken richting-Zwolle. Aangekomen bij de melkfabriek ‘Kamper-veen’ aan de Rijksstraatweg werden ze omstreeks 8.15 uur echter achterhaald door verzetsman Rein (Reinder Hogeboom; 29.12.1920-31.10.2015 Kentville, Nova Sco-tia, Canada; begraven Lakeview Cemetery, Kings County, Nova Scotia), die zijn eveneens gevangen genomen vriend Ep (Egbert Huttinga) wilde bevrijden. Er ont-stond een schietpartij waarbij één Landwachter werd gedood en twee andere min of meer ernstig gewond. Daardoor konden alle gevangenen ontsnappen. Arend Meijers had het wapen van één van de Landwachters afgepakt (zou hem dat later fataal wor-den?) en wist zich met vrouw en kinderen te verstoppen in de hooiberg van de fami-lie Riezenbosch. Korte tijd later werden zij opgehaald door het verzet en met een auto van de Wasserij ‘Het Vertrouwen’ uit Elburg naar het ‘Pas-op’-kamp bij Nun-speet gebracht. Daar verbleven ze tot de beruchte overval van 29.10.1944.

Uiteraard bleef de schietpartij niet zonder gevolgen: diezelfde avond (van de 6^e juli) nog bleek het dorp Oosterwolde volledig te zijn omsingeld: overal werd huiszoeking verricht en alle mannen – inclusief ds. Van Rootselaar – werden gevangen genomen en overgebracht naar de Christelijke School bij de Hervormde Kerk. De meeste wer-den al weer snel vrijgelaten nadat burgemeester Ulco de Vries ten tonele was ver-schenen en aan de commandant vroeg naar het opsporingsbevel. Omdat de man het gevraagde niet konverschaffen, belde de burgemeester persoonlijk met SS-*Obergruppenführer* Hanns Albin Rauter (1895-1949), hoofd van de SS in bezet Ne-derland, met de vraag of hij wel opdracht tot de overval gegeven. Rauter ontstak

daarop in woede – omdat hij van de overval niet op de hoogte was gesteld – en gaf bevel om de gevangenen onmiddellijk vrij te laten. Dat geschiedde: op enkele mannen na, die naar Zwolle werden overgebracht, mochten de meeste arrestanten – onder wie ds. Van Rootselaar – weer naar huis. Maar op zondag 23 juli volgde opnieuw een overval, nu wèl met toestemming van Rauter. Op het midden van de dag werden 39 mannen ‘festgenommen’ en weggevoerd naar Het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort (P.D.A.)*. Begin september 1944 werden vijftientig van hen naar Duitsland gedeporteerd, van wie er twee de oorlog niet overleefden.

Later huisvestte ds. Van Rootselaar gelijktijdig met de Joodse onderduikers ook een ingekwartierde ‘*deutschfreundliche*’ familie uit Arnhem, waarvan de vader NSB’er was. De predikant *had de moed hen gelijktijdig te betrekken bij de dagelijkse avondsluiting. Wanneer hij de dag besloot zette hij de deuren naar de verschillende kamers op een kier zodat alle gasten konden meeluisteren.*

Ds. Van Rootselaar was naar buiten toe – met name op de kansel – altijd erg voorzichtig geweest en dat leidde ertoe dat men hem verdacht van weinig vaderlandslievend gedrag. Toen Oosterwolde in 1945 bevrijd werd, spoedden sommige gemeentelieden zich dan ook naar de pastorie om te zien of ds. Van Rootselaar de vlag wel had uitgestoken. Maar tot hun grote verbazing zagen ze vervolgens een Joods echtpaar naar buiten komen.

Na de oorlog werd ds. Van Rootselaar door het echtpaar Josephson beloond voor zijn hulp aan hen: “*Van een familie van de verborgen Joden ontving ds. Van Rootselaar dezer dagen een mooie auto (een ‘Singer’ Bantam 9?), uit dankbaarheid voor hetgeen hij gedaan had om het leven van deze Joodse mensen te redden*” (in: *De Waarheidsvriend*, d.d 11.12.1947).

Hein Josephson maakte kort na de oorlog samen met Charles Huguenot van de Linden nog een aantal Nederlandse films: *Friesland* (1945), *Op drift* (1946), *Zes jaren* (1946) en *Nederlands in zeven lessen* (1948; = NB de debuutfilm van Audrey Hepburn [1929-1993], die daarin de rol van een Nederlandse stewardess speelde!). Kort daarna emigreerde het echtpaar naar de Verenigde Staten en vestigde zich – na een kort verblijf in New York – in Los Angeles. Na een verplichte opleiding ontwikkelde Rita Roland (ze noemde zich bij haar meisjesnaam en haar man eigende zich de naam ‘Henry Martin’ toe) zich tot filmregisseur en vooral editor. Heinz bekwaamde zich verder als ‘view agent’ (soort bemiddelaar?), publicist en juridisch adviseur in de filmbusiness. Rita werd – zoals gezegd – een redelijk succesvol filmeditor die niet minder dan 43 films uitbracht. Voor de TV-serie ‘*Eleanor and Franklin: The White House Years*’ (1977) ontving ze zelfs een ‘Emmy-award’.

Contact: ds. Arend Bouman (arbou@simpc.nl), J. Gooijer, Prins Bernhardstraat 27, 8071 LW Nunspeet (tel. 0341-273977 of 06-14605960), Gerard van Pijkeren (gfvpijkeren@hetnet.nl) en Teun Simonides, Burdaard.

Lit.: Miriam Guenberg, *Het geheim van Audrey H.*; W.B. Kranendonk, *Naast buigen onder de roede ook verzet; Memoires van ds. J. van Rootselaar* (Houten, z.j.); Ds. M. van Kooten, ‘*Ds. J. van Rootselaar in bezettingstijd*’ (Digibron – Kenniscentrum Gereformeerde Gezindte); J. Maasland, art. ‘*Oorlog en oordeel*’; “*Moederliefde, het geheim van Ella en Audrey*” (Hepburn; expositie Airborne Museum Oosterbeek, 2017); Aart Visser (eindred.), *Oldebroek in oorlogstijd; schuilplaats voor vreemdelingen, 194-197*; Aart Visser, ‘*Het is oorlog*’ – *Noordwest Veluwe tijdens de Duitse bezetting*; Albert Visser, *De predikanten van de Nederlands Hervormde Gemeente Wanswerd-Jilsum 1575-1966* (Ferwert, 2005).

373. James Frederik Roth

(Geboren 27.8.1891 te Ottoland, zoon van ds. Johannes Willem Roth en de weduwe Anna Bechtold-Jongeneel-overleden 10.4.1976 in het ziekenhuis te Tiel; begraven Algemene Begraafplaats te Geldermalsen).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht; hervormd predikant te Sloten (NH; 1919-17.9.1922), te Almkerk (24.9.1922-1.5.1927), te Scheveningen (8.5.1927-30.9.1929), te Zoetermeer (6.10.1929-1.7.1934), te Rotterdam-IJsselmonde (8.7.1934-24.4.1938), te Hilversum (1.5.1938-26.11.1944; van 1939/ 1940 was hij veldprediker), te ’s Graveland (3.12.1944-1.6.1947), te Sliedrecht (8.6.1947-24.4.1949) en te Nieuw-Loosdrecht (1.5.1949-28.4.1957 wegens emeritaat); daarna diende hij nog de gemeentes Hoogmade (1957-1958), Ruurlo (1958-1963; rechtzinnig- hervormde evangelisatie) en Zoelmond en Asch (1963); gehuwd 1) op 26.11.1919 te Gorinchem met **Alberta Mecheline Caroline Mortier** (geboren

25.9.1894 te Gorinchem, dochter van Isaac Cornelis Mortier en Maria Hendrika Catharina Harthoorn-overleden -9.4.1966 te Hilversum) en 2) op 15.7.1968 te Rotterdam met **Klasina Loenen** (geboren 13.11.1924 te Loosdrecht, dochter van veehouder Maarten Loenen en Jannetje van der Wilt-overleden 25.8.2004), onderwijzeres aan de Openbare Lagere School te Nieuw-Loosdrecht.

Ds. Roth was aanvankelijk niet vrij van enige sympathie voor het nationaalsocialisme. Hij was geabonneerd op het blad '*Hier Dinaso!*' van het Verbond van Dietsche nationaalsolidaristen (Verdinaso) van de Belgische nationaalsolidarist Joris van Severen (1894-1940) en hij was ook één der ondertekenaars van de open brief 19 predikanten in de NSB-krant 'Volk en Vaderland' waarin gepleit werd voor een eerlijker en rechtvaardiger behandeling van de NSB (19.10.1934).

Later stond hij vierkant tegenover zijn zwager ds. mr. Lodewijk Cornelis Willem Ekering (1889 's Gravenhage-28.1.1964 Amsterdam; gehuwd met Roth's zuster Wilhelmina Elisabeth Sophia Roth (1888-1981; begraven te Westerveld), die zwaar in NSB-vaarwater raakte. Na de oorlog werd Ekering veroordeeld en uit het ambt gezet omdat hij nergens spijt van had. De pastorie van ds. Roth aan de Utrechtseweg 61 te Hilversum was echter een toevluchtsoord voor onderduikers.

Toen een Joods gezin (vader en moeder, zoontje Siem van 6 jaar en baby van 8 maanden door de Nederlandse politie was gearresteerd en op hun onderduikadres wachtten op de *Sicherheitspolizei*, ontsnapte Siem '*en rende naar de dominee in de buurt om te vertellen wat er aan de hand was. Die dominee stuurde bliksemsnel zijn zoon Dick naar U'61* (= verzetsgroep die gevestigd was op het adres Utrechtseweg 61, de pastorie van ds. Roth, waar in de loop van de oorlog allerlei verzetswerk – o.a. het drukken van illegale blaadjes – geconcentreerd was) *met de noodlottige boodschap en het adres van die mensen*'. De verzetsgroep slaagde erin het gezin te bevrijden en naar een ander onderduikadres over te brengen.

Een andere zoon van ds. Roth, James Frederik Roth Jr., drager *Verzetshedenkingskruis* (17.1.1927 Almkerk-5.10.2011 Voorthuizen, gehuwd met Geertje Poortengen) was actief in het gewapende en o.m. betrokken bij het opblazen van de spoorlijn Hilversum-Utrecht.

Lit.: J. van der Kamp e.a., *Hilversum Onderdrukking en Verzet 1940-1945*, 98? en 106; *Ouweneel-Jongeneel – Familieblad van de families Ouweneel en Jongeneel* (nr. 17, mei 2003); Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 37v, 141v.

374. Pieter de Ruig

(Geboren 17.9.1913 te Rotterdam-overleden);

Gereformeerd hulppredikant te Papendrecht (1.1.1938-28.2.1939). kandidaat (28.2.1939); gereformeerd predikant te Zevenhoven-Noorden-Woerdense Verlaat (26.3.1939-28.5.1944), Putten (11.6.1944-1.7.1947), Haarlem (10.7.1947-1.10.1953), Haarlem-Noord (1.10.1953-24.9.1972) en Axel (8.9.1972-30.9.1978 wegens emeritaat).

Ds. Gilles de Jager (1876-1949), een behoudend gereformeerd predikant, die in Putten goed met zijn zware hervormde collega, ds. Coenraad Bernardus Holland (1878-1948), overweg kon, werd na zijn emeritaat in juni 1944 opgevolgd door ds. P. de Ruig, *die veel voor de Joden deed*, maar bij zijn gemeente niet zo'n aansluiting vond als zijn voorganger. "*Overigens deed ds. De Jager, wiens zoon in een concentratiekamp omkwam, veel in het verzet. Hij wilde daar later echter nooit over praten*" (vertelde vicevoorzitter Klaas Friso van de *Stichting Oktober 44* in het artikel van L. Vogelaar).

Ds. de Ruig werd – nadat hij al op 30.9.1944 op basis van informatie van een Duitse soldaat NB vier uur voor de schietpartij bij de Oldenallerbrug – waarbij een Duitse officier en een verzetsman sneuvelden – een razzia dreigde in het 'terroristendorp' Putten.

Op 2.10.1944 werd hij zelf met honderden andere Puttenaren gearresteerd en naar Kamp Amersfoort gebracht. Daar zou hij – vertelde hij later- voorgaan in een kerkdienst, maar die werd afgebroken door een ingelast appèl. Daarna heeft ds. Eduard Pijlman (zie daar) uit Lopik een korte preek gehouden.

Op 14.10.1944 werd hij met 658 andere Puttenaren overgebracht naar KZ Neuengamme en vandaar naar de *Aussenkommando* Husum-Schwesing en Ladelund: "*Ik was de enige dominee in Ladelund en werd toen overgebracht naar Neuengamme, samen met Timmer en Sietsma, godsdienstonderwijzers, althans volgens het persoonsbewijs van de laatste. Beide zijn in de eerste week dat we daar waren, gestorven*" ('Timmer' zou Jansen Timmer geweest kunnen zijn [24.2.1922 Putten-

20.12.1944 KZ Neuengamme] en 'Sietsma' Hein Sietsma [15.10.1919 Marum-20.1.1945 KZ Neuengamme], neef van dr. K. Sietsma, zie daar. Van beide is niet bekend dat ze als 'godsdienstonderwijzer' hebben geopereerd, maar op een vals persoonsbewijs dwong zo'n beroep wel enig respect af; GCH). Omstreeks 20.12.1944 werd De Ruig overgebracht naar KZ Dachau (Block 26). Op 29.4.1945 werd ds. De Ruig daar bevrijd door de Amerikanen en goed een maand later – op 30.5.1945 – keerde hij terug in Putten.

Kort nadat ds. De Ruig als één der zeer weinigen terugkeerde in Putten weet hij de snelle en grote sterfte onder de Puttenaren aan de uitermate slechte omstandigheden in de kampen. Dat nam echter niet weg dat velen – vertelde hij – in die ellende God als hun vader vonden en zo werd de rampspoed tot een zegen. In vertrouwen op Gods genade is menig een gestorven. Een enkel jaar later, in 1947, uitte De Ruig zich totaal anders. De mannen van Putten hadden volgens hem geen psychische weerstand. Het ontbrak hun aan geestkracht en vitaliteit. Ook op het geloofsmatige vlak was dat het geval. Daarmee bracht hij een nieuw element in. "Het geloof, dat velen er op na houden, betekent niets, want zij hebben er niets aan", merkte hij uiterst kritisch op, zowel over hervormden als over gereformeerden. "Daar zaten ze nu in het kamp, en omdat zij voor die tijd ook buiten de zekerheid en de blijdschap van het geloof geleefd hadden, bleef dat daar ook zo". Hij scherpte het nog meer aan: "Zij hebben niets aan innerlijke vreugde door geloof, dat merkte ik ook na de bevrijding. Je hoort hier niets van de rijkdom en de verlossing in Christus, maar alleen van de zwaartheid. Je hoort van de zonde, maar niet van de verlossing". De godsdienst van de Puttenaren was in zijn ogen nauwelijks meer dan iets van de buitenkant, een loze vorm. "Zij waren verliefd op de vloek waaronder zij leefden en deze gedachte was weerspiegeld in al hun reacties". Daarom kwam het verzet onder de autochtone bevolking ook nauwelijks van de grond. Zij onderkenden niet welk geestelijk gevaar er in (de ideologie van) de Duitsers schuilde. En daarom wisten ze zich niet geroepen om daartegen als gelovigen te protesteren. Je kon je beter met de zwarte handel bezig houden; daar was tenminste nog iets aan de verdienen. ... Vanwaar dit scherpe, ja bittere oordeel over Putten bij monde van nota bene één van haar voorgangers, die bovendien nog tot de gedeporteerden had behoord en derhalve lotgenoot was geweest? Deze predikant en zijn gemeente zaten – zo analyseert Madelon de Keizer – niet op één golflengte. De Ruig kon niet overweg met de geslotenheid en de zwaarmoedigheid van zijn gemeenteleden; dat verhinderde hem hen geestelijk te bereiken. Omgekeerd had men ook op hem kritiek: ds. De Ruig dacht er te gemakkelijk over. Want het gaat zomaar niet! Je moet eerst op je knieën voor God! Met andere woorden: de noties van zonde en schuld mochten niet veronachtzaamd worden. Men had het gevoel dat deze pastor hun qua wezenlijke troost niet te bieden had, zoals hij in de kampen de Puttense mannen ook geen steun geboden had; dat was althans de mening van enkele teruggekeerden'.

Lit.: Jan Bank, artikel "Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog. De casus Nederland en de casus Frankrijk" in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, Deel 119, Aflevering 4, 517; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 230; George Harinck/ Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 74v., 81, 109, 188, 192, 194; Madelon de Keizer, *Putten: de razzia en de herinnering* (1998); H.J. Lam, artikel 'De vaders en de broers van Putten (3)' (in: *De Waarheidsvriend* d.d. 14.10.1999); Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 134, 141; dr. Judith Schuyf, *Nederlanders in Neuengamme*, 168; L. Vogelaar, artikel 'De lijst met dertien overlevenden – Jonge voorgangers gaven leiding aan zwaarbeproefde gemeente' (in: *Reformatisch Dagblad* d.d. 1.10.1999).

375. Willem Ruiter

(Geboren 10.5.1905 te Huizen, zoon van Jan Ruiter en Rijke van den Brink-overleden 24.10.1967 te Baarn; begraven op 24.10.1967 Algemene Begraafplaats te Baarn).

Christelijk gereformeerd kandidaat (1937) en predikant te Lutten en Dedemsvaart (31.10.1937), te Sneek (15.6.1945); geestelijk verzorger van het gedetineerdenkamp 'Sondel' en president-curator van het Bogerman-lyceum te Sneek; predikant te Baarn (14.6.1953-24.10.1967); gehuwd op 28.10.1937 te Veenendaal met **Aaltje Bos** (geboren 7.10.1903 te Ede, dochter van Klaas Bos en Jennetje van Manen-overleden 22.4.1996).

"W. Ruiter hielp meerdere onderduikers aan een adres".

Lit.: W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*.

376. **Amalia Elisabeth (Bé) Ruys**

(Geboren 27.10.1917 te Hoenderloo, dochter van domineeszoon ds. Hermanus Cornelis (Herman) Ruys – die contacten onderhield met dr. Hendrik Kraemer, de latere mentor van Bé – en domineesdochter Wilhelmina (Wil) Barger-overleden 22.5.2014 te Berlijn; crematie aldaar).

Een neef van haar moeder, ds. Gerrit Aart Barger (1891-1976), was van 1933-1948 hervormd predikant te Heemstede en stelde zich als voorzitter 'Byzondere Protestantse School te Heemstede' in 1944 faliekant tegenover de lokale NSB-burgemeester nadat deze verordeneerde dat de school zogenaamde 'spitlijsten' moest leveren met de namen van leerlingen die voor de *Organisation Todt* graafwerkzaamheden zouden kunnen verrichten. Het kwam hem op anderhalve maand detentie te staan.

Bé Ruys studeerde aan de CICSA (Centraal Instituut voor Christelijke Sociale Arbeid) te Amsterdam (1936) waar ze o.m. kennis maakte met communisten en Joodse vluchtelingen; daarna studeerde ze theologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (1937-1941).

Ze was actief binnen de NCSV en beleefde in het grote kamp van de NCSV (zomer 1940) in de Waskolk bij Nunspeet het volgende: *“Daar kregen de studenten uit Amsterdam hun post nagestuurd en sommigen kregen een kaart dat ze moesten opgeven of ze jood waren of niet. Dat ging als een lopend vuur door het kamp van driehonderd mensen. We hadden verschillende joden onder de deelnemers en ik herinner me nog dat we aan de afwas erover spraken. 's Avonds hielden we een dienst en daar deden we voorbede voor het joodse en het Duitse volk. Dat was eigenlijk het eerste politieke avondgebed”*.

In 1939 had ze met een ouderejaars medestudent, de latere hoogleraar Johannes Christiaan (Hans) Hoekendijk (1912-1975), een zendingsconferentie bij in Halle aan der Saale bijgewoond. *“Daar stonden de SS'ers omheen die de mensen er uit pikten”*. Ze kreeg er het verzoek om een Joodse man of vrouw mee te smokkelen naar Nederland; vanaf dat moment was ze betrokken bij de hulp aan Joodse onderduikers (ze bracht er enkele onder in het huis van haar moeder te Velp) en het onderbrengen van Joodse kinderen; ook functioneerde ze als koerierster. Omdat ze in het bestuur zat, was ze direct betrokken bij de opheffing van de NCSV en bleef ook later bezig met Jodenwerk. *“Veel vertelt ze er niet over”*. Direct na de oorlog hielp ze evacuees uit Arnhem bij de terugkeer naar hun woonplaats en in dat verband leerde ze de latere minister dr. Marga Klompé (1912-1986) kennen, met wie ze levenslang bevriend bleef.

In 1947 werd ze hervormd jeugdpredikant te Arnhem en in 1948 woonde ze als steward de eerste Assemblée van de Wereldraad van Kerken bij in Amsterdam. Daar raakte ze 'oecumenisch besmet' en bracht aansluitend enige tijd door in het Oecumenisch Instituut te Bossey, waarvan Hans Hoekendijk toen de leiding had.

In 1949 ging ze voor een onderafdeling van de Wereldraad naar Berlijn en vestigde zich daar als vicaris (in 1954 werd ze de eerste vrouwelijke predikant in de Nederlands Hervormde Kerk); ze stichtte er een Nederlandse Oecumenische Gemeente in een pand aan de Limonenstrasse, dat na de bouw van de muur in 1961 werd omgedoopt tot 'Hendrik Kraemerhaus', genoemd naar de taalkundige, zendeling, godsdienstwetenschapper en missioloog Hendrik Kraemer (1888-1965). Onder de beziezelende leiding van Bé Ruijs ontwikkelde het zich door de jaren heen tot een internationaal ontmoetingspunt van christenen, marxisten en moslims. Dat werd bepaald niet door iedereen gewaardeerd: toen ds. Ruys op 15.5.1976 toestond dat de dienst na de begrafenis van Ulrike Meinhof (1934-1976), het bekendste lid van de *Rote Armee Fraktion (Baader-Meinhof-Gruppe)* in het Hendrik Kraemer Haus werd gehouden, kwam haar dat op felle kritiek te staan. Ze repliceerde daarop: *“Die mensen hadden geen plaats om heen te gaan. Ik kon ze toch niet naar een café laten trekken? Prof.dr. Helmut Gollwitzer (1908-1993) sprak een woord. De familie Baader (familie van Andreas Baader [1943-1977] was er en de Augustins (familie van het Nederlandse RAF-lid Ronald Augustin [geboren 1947]). Het was heel moeilijk aan de mensen duidelijk te maken, waarom wij Ulrike Meinhof een goed woord van de Heer meegaven zonder haar daden goed te keuren. Dat kan alleen binnen het Evangelie”*. Overigens betreunde Bé Ruys na de val van de muur de opheffing van de DDR, hetgeen haar op de nodige kritiek kwam te staan. Te meer daar ze later ook als *'Inofficiëler Mitarbeiter'* voor de Stasi bleek te hebben gewerkt (Codenaam: *'Het Meisje'*). Niettemin kreeg ze in 2008 voor haar werk de Oecumeneprijs van de Raad van Kerken in Berlijn-Brandenburg.

Lit.: Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 63; Karolien Lieveense, interview t.g.v. haar negentigste verjaardag “*Omstreden predikant (90) woont nog steeds in Berlijn*” in *Trouw* d.d. 31.10.2007; M.E. Witte-Rang, *Amalia Elisabeth Ruys (1917), Loyaliteitsconflicten van een grensganger*; Aldert Schipper, artikel “*Met Bé Ruys minder bedremmeld de grens over*” in *Trouw* d.d. 10.6.1974; Aldert Schippert, interview bij gelegenheid van haar zestigste verjaardag “*Ds. Bé Ruys: Ik had graag dat de mensen deze spanning begrijpen*” in *Trouw*, d.d. 26.10.1977.

377. Cornelis (Kees) van Rij

(Geboren 5.12.1915 te Rotterdam, zoon van accountant Leendert van Rij en Lijntje Hagestein-overleden 25.2.1989 te Amersfoort; begraven Begraafplaats ‘Zuiderhof’ te Hilversum),

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (20.9.1934); kandidaat (17.12.1940); lid NDDD (dispuut Cicero); gereformeerd hulpprediker te Eindhoven (1.11.1942-1.3.1943); predikant te Houwerzijl (16.12.1945-13.6.1948) en te Zaan-dam (23.6.1948-27.11.1966); afgestaan aan het Convent van Kerken voor radio- en televisiediensten; gehuwd 1) in 1943 met **Cornelia Adriana Reiman** (geboren 1918, dochter van Daniel Reiman en Anna Steenstra-overleden 1972) en 2) met **Johanna Sophia Koen** (geboren 10.7.1919 te Utrecht-overleden 2.5.2008 te Amersfoort; crematie te Leusden).

Kees van Rij zat van 19.4.-28.5.1942 gevangen in het Huis van Bewaring te 's Hertogenbosch, van 28.5.-8.7.1942 in Kamp Amersfoort en van 8-10.7.1942 in het ‘Oranjehotel’ te Scheveningen o.a. wegens voorbeden voor de Joden.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 231; *In memoriam Ds. C. van Rij* in: *Jaarboek 1990 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396.

378. Arend Willem Schaafsma

(Geboren 15.2.1912-overleden 5.11.1980 te Victoria, Canada).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1931); lid NDDD (Akademie) en NCSV; kandidaat 6.12.1935); gereformeerd hulppredikant te Hoorn voor de evangelisatie-arbeid (1.3.1936-31.3.1938), predikant te Oldemarkt (5.6.1938-29.6.1941), te Middenmeer (7.7.1941-29.9.1946), te Delfshaven, voor de evangelisatie arbeid (23.10.1946-5.9.1951), te Watergraafsmeer (Amsterdam-Oost; 16.9.1951-31.5.1954); in 1954 naar Canada als predikant van de Christian Reformed Church of Canada; gehuwd in 1938 te Bussum met **Dina Hermina Swen** (dochter van Joseph Swen en Christina Hendrika Clare-overleden 23.8.2001 te Abbotsford, BC, Canada).

“*Nadat er in juli (1944) geruchten de ronde deden dat de Landwacht een inval had gepland werd de zeventienjarige Betty Hazenberg door de plaatselijke dominee, Schaafsma, naar de familie Tighelaar in Kolhorn gebracht*”.

Lit.: *Yad Vashem*, 861.9

379. Dirk Schakel

(Geboren 1902 te Haarlem, zoon van leraar Jan Schakel en Anna Maria Muijsert-overleden 1983).

Onderwijzer; later hervormd hulpprediker te De Bilt en hervormd predikant te He-lenaveen (1941) en te Gorssel (1943-1967); in 1947 voor 2 jaar naar NOI betrokken; gehuwd op 27.12.1928 te Zwolle met **Anna Clasina Kok** (geboren 1899, dochter van Hermanus Hendrik Kok, bediende boekhandel, en Gezina Stegeman). De ‘Ds. Schakelweg’ te Gorssel werd naar hem genoemd.

Op 16.4.1978 ontving het echtpaar de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het gedurende de oorlog onderdak had geboden aan Susanna Charlotta Slager-de Wied en talloze andere joodse onderduikers veilige adressen had bezorgd in de directe omgeving.

Lit.: A. Vervuurt, *In ... en uit het veen*, 39; *Yad Vashem*, 777 (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet als predikant vermeld).

380. Theodoor Scharthen Jr.

(Geboren 1907 te Rotterdam, zoon van ds. Theodoor Scharthen Sr. [1872-1943]-overleden).

Hersteld evangelisch luthers predikant, en Emma Friederike Augusta van Buren-overleden 4.1.1998 te 's Gravenhage, 90 jaar oud). Scharthen jr. was predikant te Monnickendam en De Rijp (16.7.1933-1946) en te Rotterdam; van 1949-1950 was

hij legerpredikant in Nederlands Oost-Indië en 1965-1972 was hij luchtmacht predikant.

Zijn achterneef Carel Theodoor Scharthen (1878-1950) was een bekend prozaïst, essayist, criticus, dichter en vertaler en koesterde 'fascistische sympathieën'.

Theodoor Scharthen was gehuwd met de romanschrijfster **Margo Sybranda Everdina Antink** (1869-1957).

“Enkele (evangelisch-lutherse GCH) predikanten zagen wel degelijk het gevaar van het opkomende nationaalsocialisme en getuigden daarvan, maar dat was geen gemakkelijke opgave in een kerk met veel Duitse contacten. Ds. Th. Scharthen jr., de predikant die regelmatig voor Israël pleitte, schreef in het nummer van 27 januari 1933 van de Wartburg een uitgebreid artikel over het antisemitisme overal in Europa, maar ook en vooral in de ‘Hitlerbeweging’. Vanwege zijn belangstelling voor het jodendom was hij fel antinazi. Op 13 november 1938 preekte ds. Scharthen over Deuteronomium 28: 64-67 naar aanleiding van de Jodenvervolging (pogroms) in Duitsland. Hij en zijn vrouw stuurden in datzelfde jaar een telegram naar minister-president H. Colijn betreffende diens weigering een trein met joodse kinderen in ons land toe te laten. Scharthen voelde zich bij deze actie gesteund door zijn synode, die in juni 1938 een motie had aangenomen waarin aandacht werd gevraagd voor handhaving van het asielrecht met het oog op ‘het tragische lot van de vluchtelingen om des geloofs en des gewetens wille’.

Lit.: C.A.E. Groot, Ds. Theodoor Scharthen Jr. in *Jaarboek 2016* van de Vereniging Oud-Monnickendam, 130-171; dr. Anton Johannes, *Over protest van de kerken in oorlogstijd – Conferentie Synodale Commissie der Evangelisch-Lutherse kerk en de gemeenten in 1943* in DLK nr.13, 4 en 9; K.G. van Maanen (red.), *Lutheranen in de Lage Landen*.

381. Willem Scheele

(Geboren 27.1.1905 te Zaamslag, zoon van Jan Abraham Scheele en Elizabeth Catharina Dekker-overleden 11.3.1986 te Gorssel; begraven Begraafplaats Gorssel).

Studie theologie Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; gereformeerd predikant te Hoogersmilde (16.8.1931-6.6.1937), Uithuizermeeden (20.6.1937-11.7.1943), Zwijndrecht (1943-1945); overgegaan naar de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt, afgezet 22.3.1945); gereformeerd vrijgemaakt predikant te Arnhem (Koepelkerk; 11.11.1947-oktober1969); daarna overgegaan naar de Nederlands Gereformeerde Kerken tot zijn emeritaat (1.1.1972). Daarna vestigde hij zich te Gorssel. Op 12.3.2017 werd hij postuum gerehabiliteerd binnen de Vrijgemaakte kerken. Gehuwd op 30.7.1931 te Schoondijke met **Maria Elizabeth Contant** (geboren 26.11.1902 te Schoondijke, dochter van Pieter Marinus Contant, winkelier en handelaar in naaimachines, en Elizabeth Tanneke Leenhouts-overleden 28.12.1993 te Gorssel).

Zijn zwager, ds. Gerardus Philippus Pieffers (1906-1968), gehuwd met zijn zuster Elizabeth Catharina Scheele (1908-), die hem bevestigde in Arnhem, was tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Zuilichem (1940-1943) en Bergentheim (1943-1945); daarna werd hij eveneens vrijgemaakt-gereformeerd predikant en vertrok in 1950 om predikant te worden van de *Canadian Reformed Churches*.

‘Tijdens zijn ambtsperiode in Uithuizermeeden, welke gedeeltelijk samenvalt met de bange oorlogsjaren van 1940-1945, moest ds. Scheele zijn trouw aan Koningin en Vaderland, o.m. bewezen door zijn hulpverlening aan onderduikers, beloond zien met een onvrijwillig verblijf gedurende enige tijd, hem opgelegd door de bezettende macht, in het thans beroemde Oranjehotel in Scheveningen’ (1986).

‘Maar ja, we hadden een boer zitten in Heerjansdam, in de Achter Lindt. Daarvan hebben we af en toe aardappelen gekregen. En wij hadden een dominee, ds. Scheele. En toen er een tuinder op een gegeven moment een half mut aardappelen brengen wilde bij hem – ‘t was in de hongerwinter – toen zegt hij tegen die tuinder: “Zou je me een plezier willen doen?” Hij zegt: “Ja zeker, dominee, dat wil ik wel doen”. Hij zegt: “Zou je die aardappelen bij die en die vrouw willen brengen, een weduwe met drie kinderen, die heeft ze harder nodig dan ik”. Ja, dat was ds. Scheele hoor! Hij is later vrijgemaakt geworden en nog weer later buiten-verband, Nederlands Gereformeerd. Ze hadden drie zoons en één dochter. Zijn zoon Hans is huisarts in Deventer. Ik heb zijn vrouw nog pistoolschieten geleerd! Als wij een onderduiker hadden voor een paar nachten, één die verder moest, die ondergebracht moest worden, kon je altijd bij ds. Scheele terecht’ (Pieter Hoogerwerff, 1994).

Lit.: G.C. Hovingh, Interview met Pieter Hoogerwerff, verzetsman te Zwijndrecht (1994); W. Kats, *In memoriam ds. W. Scheele* in 'Opbouw' (d.d. 21.3.1986).

382. Jan Gijsbertus Hendrikus ter Schegget

(Geboren 6.8.1898 te Rotterdam, zoon van drijfriemenmaker Hendrik ter Schegget en Johanna Passchier-overleden 9.11.1968 te Diemen, Wilhelminaplantsoen 182 aan de gevolgen van en hartinfarct; begraven Nieuwe Oosterbegraafplaats, te Amsterdam).

Studie theologie Vrije Universiteit Amsterdam (1.10.1923); jaargenoten: ds. I. Groenberg (zie daar), ds. R.H. Kuipers (zie daar) en ds. N. Streefkerk (zie daar); kandidaat (6.11.1928); lid NDDD; predikant van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband te Amsterdam. daarna hervormd predikant te Amsterdam-Centrum, te Harkema-Opeinde en te Amsterdam-Watergraafsmeer (Emmakerk, Hugo de Vrieslaan; 27.9.1953-30.9.1963 wegens emeritaat). Zijn zoon Bert ter Schegget vertelde over hem: *'Mijn vader was ook dominee. Een verlicht man. Hersteld Verbander, dat wil zeggen: vanuit de Gereformeerde Kerken overgegaan naar de Hervormde Kerk. Las veel Miskotte en Barth, gaf leuk catechisatie. Absoluut niet zwaartillend. Hij had een hele opgewekte, doordachte theologie. Kon ook goed preken'* ("Trouw", 22.11.1997).

Ds. ter Schegget was gehuwd met **Hendrica Catharina (Riek) van Kampen** (geboren 28.4.1898 te Sloten, dochter van Gijsbertus Hendricus van Kampen en Antje Maria Terweij-overleden 19.4.1986 te Doorn; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats te Doorn)

Zij waren de ouders van de latere hoogleraar theologie prof.dr. Gijsbertus Hendricus ter Schegget (1927-2001; begraven Zorgvlied, Amsterdam), die onder de titel *"Poortje"* (Zippora, zijn Joodse buurmeisje) een ontroerend verhaal schreef over de Joodse burens in Amsterdam, die op zeker moment werden weggevoerd (in: *"Voorlopig"*, 14^e jaargang nr. 3 (maart 1982)).

Ds. J.G. ter Schegget maakte deel uit van de organisatie van ds. Leendert Overduin te

Enschede (zie daar). In het Westfries Archief te Hoorn (nr. 1620) bevindt zich een getypt afschrift van een ontroerende brief van de verzetsman Harmen van der Leek (1895 Amsterdam-gefusilleerd 17.11.1941 Overveen), die hij kort voor zijn dood, op 17.11.1941, vanuit het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam mogelijk aan ds. Ter Schegget verstuurd heeft. Van der Leek was leraar Duits in Hilversum en in Amsterdam en al in Enkhuizen bevriend met de dichter Hein de Bruin (1899-1947). Hij was oprichter en redacteur van het protestants-christelijke literaire tijdschrift *'Opwaartsche wegen'* (1923-1940). Halverwege de jaren dertig raakte hij in een ernstig conflict met mederedacteur Klaas Hanzen Heeroma (de dichter Muus Jacobse; 1909-1972). Pas in januari 1940 werd het conflict bijgelegd. Nadat Van der Leek anderhalf jaar later was gearresteerd en terechtgesteld wegens hulp aan geallieerde piloten, wijdde Heeroma het gedicht *'Celbrief'* aan hem.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 87; G.F.W. Herengreen, *Een Handjevol Verkenner*, 124 en 161; Muus Jacobse, *Vuur en wind*, 32vv.; G.H. ter Schegget, *Indachtig*, 7vv., 16vv.; Marijke Verduyn, artikel *'Dwaze hoop'* in: 'Trouw' d.d. 22.11.1997.

383. Frederik Jacobus Bernardus (Frits) Schiebaan Drager *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 19.7.1903 te Rotterdam, zoon van Antoon Arnoldus Schiebaan en Jannetje Heijmel-5.12.1998 te Bennekom; begraven Begraafplaats Bennekom).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (17.10.1928); jaargenoot: ds. J.S. van den Bos (zie daar); kandidaat (30.6.1933); lid NDDD (Cicero); gereformeerd predikant te Heinenoord (3.3.1935-21.10.1945) en De Krim (4.11.1945-5.6.1966); vervolgens secretaris van de Sumba-Brazilië-zending van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Gehuwd op 7.2.1935 te Utrecht met **Berber van der Veer** (geboren 13.4.1902 te Amsterdam-overleden 15.1.1975 te Bennekom).

Ds. Schiebaan zat van 25.4.-10.5.1944 gevangen in Rotterdam en van 10.5.-5.6.1944 in Kamp Vught o.a. wegens *'Jodenbegünstiging'* nadat hij was verraden door ene H. Kuik, ex-Jehova's getuige en SD-provocateur. Ook de bij Schiebaan ondergedoken joodse vrouw werd gearresteerd. *"Verrader van Ds. Fokkema voor zijn rechters. Voor de Rotterdamsche Kamer van het Bijzondere Gerechtshof te Den Haag heeft terecht gestaan de 32-jarige ex-Jehova getuige H. Kuik, wien o.m. ten laste werd gelegd, dat hij als provocateur was opgetreden en zich verdienstelijk had gemaakt bij den S.D. door het opsporen en arresteeren van gevaarlijke personen. Zoo had hij*

o.a. Ds. Fokkema, tijdens den oorlog predikant te Goudswaard, en een Jodin, die bij den Geref. predikant te Heinenoord was ondergedoken, in handen van den S.D. gespeeld. Zooals bekend, is Ds. Fokkema als gevolg van in de handen der Duitschers ondergane behandeling overleden. Tegen Kuik werd levenslange gevangenisstraf geëischt” (Krantenbericht d.d. 5.11.1946).

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 231; *In memoriam Ds. F.J.B. Schiebaan* in: *Jaarboek 1999 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396.

384. Dr. Klaas Abe Schipper

(Geboren 31.7.1907 te Godlinze, zoon van onderwijzer Schelto Schipper en Frouke Omta-overleden 24.2.1949 te Etersheim; begraven op het kleine kerkhof naast het kerkje van Etersheim).

Hervormd predikant te Etersheim (1935-1949); op 6.11.1935 gehuwd met kinderboekenschrijfster en godsdienstlerares **Johanna Engelberta Kuiper** (geboren 10.3.1896 te Warga, dochter van de doopsgezinde predikant Abraham Kornelis Kuiper [1864-1944] en Henriëtta Sophia Muller-overleden 2.3.1956 in het ziekenhuis te Semarang, begraven te Pati).

Zij was een zuster van doopsgezinde predikant dr. Frits Kuiper (zie daar) en van de leraar klassieke talen en communist dr. Taco Kuiper (1894-1945), van wie twee zoons in 1943 werden gefusilleerd wegens verzetswerk. Johanna had theologie gestudeerd in Amsterdam en werkte als woninginspectrice in de Limburgse mijnkolonies. Later betrok ze een woning in de arbeiderswijk van Amsterdam-Noord en kreeg een verhouding met de socialistische wethouder Floor Wibaut (1859-1936); ze had twee buitenechtelijke kinderen.

Het echtpaar Schipper hield de jonge Joodse kunstenaar Frans Cornelis Hymans (31.5.1918 Amsterdam-31.3.1944 Auschwitz) verborgen tot hij t.g.v. verraad met drie andere Joodse onderduikers werd opgepakt. Ook Klaas Abe belandde in de gevangenis en overleefde *‘met moeite een half jaar-Weteringschans’*. Na de oorlog bracht hij een herstelperiode door bij vrienden in Groningen, maar niet lang daarna is hij overleden aan de gevolgen van de opgedane ervaringen tijdens de oorlog. Johanna ontving in 2012 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding. Haar man werd op 31.8.2015 erkend als *‘Rechtvaardige onder de volken’*.

Lit.: Ferdinand van Melle, *Het gewaagde leven van Johanna E. Kuiper* (diss. VU Amsterdam, 2015); K.A.D. Smelik, lemma *‘Schipper, Klaas Abe’* in: *Biografisch Lexicon*, IV, 387; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 93, 436 en 589; II, 173.

385. Prof.dr. Reinier Schippers

(Geboren 9.2.1907 te Maasdijk, Gemeente Naaldwijk, zoon van gereformeerd predikant ds. Aart Schippers, reserve-legerpredikant in de meidagen van 1940 en in 1948 door prins Bernhard onderscheiden met het *Oorlogsherinneringskruis met de gesp*, en van Wilhelmina Maria de Kruijter-overleden 4.5.1989 te Amsterdam).

Zijn halfbroer prof.dr. Kor Anne Schippers (geboren 15.4.1925 IJsselmonde, zoon van ds. Aart Schippers en Adriana Brouwer-overleden 18.9.1997 te Kampen), later gereformeerd predikant en hoogleraar praktische theologie aan de Theologische Universiteit der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen, werd tweemaal bij razia's opgepakt en bracht geruime tijd door in kamp Amersfoort en in Embden, waar hij als dwangarbeider moest werken aan een nieuwe spoorlijn; K.A. Schippers was gehuwd met Map Leenheer (8.7.1926-19.3.2010 Ermelo).

Rein Schippers studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1924); jaargenoten: dr. J.H. Becker (zie daar), ds. D. Hoorsntra (zie daar), ds. K.H. Kroon (zie daar), ds. J.A. Meijer (zie daar) en ds. F.C. Zwaal (zie daar); lid NDDD (Agora); kandidaat (15.6.1928), doctoraal (12.6.1934) en promotie (11.11.1938); was gereformeerd predikant te Drachtstercompagnie (2.12.1928-9.9.1934), te Wanswerd c.a. (16.9.1934-3.12.1939), te Rotterdam (12.12.1939-29.8.1948) en te Watergraafsmeer (Amsterdam-Oost; 5.9.1948-29.10.1950); hoogleraar in de ethiek, encyclopedie en ambtelijke vakken aan de Theologische Faculteit van de VU te Amsterdam (1950) en hoogleraar ethiek en Nieuwtestamentische vakken, eveneens aan de VU te Amsterdam (1953); emeritus: 1.9.1977. Op 28.11.1928 te Amsterdam gehuwd met **Gesina Sophia Charlotte Meuser** (geboren 1905 te Amsterdam, dochter van Heinrich Martin Christian Meuser en Maria Elisabeth Petronella Paans-overleden 1983).

Dr. Schippers slaagde er persoonlijk in het Hongaars-Joods-christelijke gezin

Kellermann (Laszlo Kellermann, Aranka Kellermann-Immerglück [1905 Boedapest-2001 Amstelveen], Robert(o) Ivan Kellermann (woonachtig 1621 Collins Avenue, Miami Beach, Florida USA) en Thomas Frans Kellermann (woonachtig 7410 SW 20th Street, Plantation, Florida, USA) en de gedoopte Jood Alexander Fleischman uit Westerbork vrij te krijgen.

Lit.: G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 100, 158vv.; Martha van Huessen-Pikaar, *Wij en een volk*, 12; Roelof Janssens/ Chris Sol, *De Vrijmaking in Leiden*, 45; S.J. Noorda, lemma 'Schipppers, Reinier' in: *Biografisch Lexicon*, V, 448-451 en VI, 280v.; K. Runia, *In memoriam*, in: *Jaarboek 1998 GKN*, 563v.; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 252.

386. Hans Scholing

(Geboren 1.1.1900 te Hollandscheveld, zoon van landbouwer Jacob Scholing en Anna Klunder-overleden 17.9.1976 te Wolvega).

Zijn neef Arend Scholing (geboren 9.8.1889 te Hollandscheveld, zoon van Derk Scholing en Beekje Kikkert) werd op 9.4.1945 bij wijze van represaille wegens hulp aan Franse parachutisten gefusilleerd te Toldijk bij Ruinen, samen met zijn jongste zoon Gezinus Scholing (geboren 24.7.1930 te Ruinen). Daags tevoren – 9.4.1945 – waren al twee andere zonen bij de boerderij te Spier omgebracht: Dirk Scholing (geboren 2.10.1918 te Zuidwolde) en Arend Jan Scholing (geboren 1.1.1928 te Ruinen); hun moeder Margje Scholing-Duinkerken (geboren 26.7.1889 te Hoogeveen) raakte daarbij levensgevaarlijk gewond en overleed op 14.4.1945 in het Bethesda-ziekenhuis te Hoogeveen. De vijf slachtoffers liggen begraven op de Nieuwe Gemeentelijke Begraafplaats 'De Nieuwe Kom' te Hoogeveen.

Hans Scholing studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (5.10.1927); jaargenoot: ds. R.C. Harder (zie daar) kandidaat (25.6.1931); gereformeerd predikant te Arnemuiden (20.3.1932-16.9.1945), Kamperland (23.9.1945-20.11.1949), Zuidland (4.12.1949-24.1.1960), Culemborg (31.1.1960-18.8.1963) en Scharendijke (1.9.1963-1.10.1968 wegens emeritaat); hulpdiensten te Hoogeveen (geestelijk verzorger van het bejaardencentrum 'Olden Kinholt' 1.10.1968-1.4.1975) en Wolvega (voor de wijk Noordwolde; 4.4.1975-1.6.1976). Gehuwd op 20.12.1929 te Zuidwolde met **Lammigje Bos** (geboren 26.10.1904 Zuidwolde, dochter van landbouwer Hendrik Bos en Johanna Scholten -overleden 11.5.1991).

Zie ds. W.M. le Cointre.

'Volgens onze bronnen heeft ds. Scholing megedaan aan bepaalde vormen van verzet. Hij fungeerde als een soort wijkhoofd en de pastorie was één van de depots van waaruit een ondergronds blad als 'Trouw' verspreid werd. Hij luisterde, zoals velen toen deden, naar de Engelse zender bij één van de landbouwers die het door de Duitsers verboden radiotoestel op één van de hooizolders had verstoep. Ook voor jongens, die moesten onderduiken, wist hij veilige adressen te vinden, zelfs in het verre Drenthe, waar hij zelf vandaan kwam. De onderduikers liepen groot gevaar. ... U zult begrijpen dat ds. Scholing bij de NSB in een bijzonder kwade reuk stond.

Martien Beversluis (1894-1966; hij was een bekend dichter en romanschrijver en zoon van hervormd predikant ds. Martinus Beversluis [1856-1948]; GCH), hoofdredacteur van het NSB-blad 'De Zeeuwsche Stroom' stelde ds. Scholing aan de kaak door deze ervan te beschuldigen dat hij als één van de eersten daadwerkelijk NSB'ers uit zijn kerk geweerd had en hen de sacramenten geweigerd had door ze van het Heilig Avondmaal af te houden. Bij een andere gelegenheid schreef Beversluis een artikel in genoemd blad met de kop: "Dominee wees duidelijk!" Ds. Scholing had tijdens de eredienst op gecamoufleerde wijze gebeden voor onze regering in Londen en de overzeese gebiedsdelen en voor diegene die haar wettig gezag over land en volk uitoefende. Dat met de laatste koningin Wilhelmina bedoeld werd was zelfs een kind duidelijk.... Ondanks zijn flink, doortastend en dapper optreden vermeed hij een al te roekeloos gedrag. Toen iemand hem verzocht in de kerk wat openlijker voor de koningin te bidden, weigerde hij dat. Hij zou dan stellig opgepakt worden, waardoor hij niet alleen zijn gezin verdriet en angst zou bezorgen, maar ook zijn pastoraal werk en illegaal ondergronds werk niet meer zou kunnen doen. Er zat regelmatig een stille verklikker in de kerk die snel de provocateur door de S.D. zou laten oppakken en in een concentratiekamp zou laten verdwijnen' ('Arneklanken', arnehistorie.com).

Lit.: artikel 'Ds. Scholing in oorlogstijd' in het blad 'Arneklanken' (editie december 1996?) van de Historische Vereniging Arnemuiden'; Th.P. van Belzen, *In memoriam Ds. Hans Scholing* in: *Jaarboek 1977 der GKN*, 504vv.

387. Frederik Johan Scholten

(Geboren 16.10.1903 Almelo, zoon van Hendrik Jan Scholten en Frederika Johanna Veldman-overleden 30.11.1980 't Harde, begraven op begraafplaats aan de Bovenweg aldaar).

Gereformeerd predikant te Twijzel (16.6.1929-27.9.1931), Onstwedde (11.10.1931-5.5.1946), Oenkerk (12.5.1946-11.6.1950), Lemmer (18.6.1950-11.3.1956), Oostereind (Texel; 25.3.1956-27.8.1961) en IJsselstein/ Benschop (3.9.1961-1.12.1968 wegens emeritaat); daarna nog in tijdelijke dienst te Oldenzaal (8.12.1968-11.2.1973); gehuwd in 1929 met **Hendrika Johanna Nieboer** (7.2.1908 Hoogezand-3.6.1998) Ds. Scholten bood in zijn pastorie aan de Dorpsstraat 3 onderdak aan onderduikers, o.a. aan mevr. Koppe uit Rotterdam, wier kinderen Elly en Joop Koppe elders in Onstwedde zaten ondergedoken: Elly bij de familie Jan Hidde Sterenberg en Nantje Sterenberg-Bruggers (Kanaaldijk, Onstwedde) en Joop bij de familie Nanne Sterenberg en Eltje Sterenberg-Bruggers (Ter Wupping 10, Onstwedde). Tijdens haar onderduiktijd in de pastorie bracht ze nog een kind ter wereld. Het werd 'Irene' genoemd, naar prinses Irene. Vader Koppe was tijdens een razzia in Rotterdam opgepakt, maar overleefde de oorlog met vrouw en kinderen. Waarschijnlijk geen Joods gezin.

Lit.: J.G. Aalders, *In memoriam Ds. F.J. Scholten in Jaarboek 1981der GKN*, 531vv.; Klaas Meijer, *Gastvrije 'Tikkels' tijdens de 2^e Wereldoorlog* (zie ds. A. Luteijn).

388. Prof.dr. Jacobus Schoneveld Officier Orde Oranje-Nassau

(Geboren 19.1.1904 Warmond, zoon van schilder Jan Schoneveld en Cornelia Ende-overleden 15.11.1974 in een ziekenhuis te Brussel; begraven Begraafplaats Ruïnekerk, Warmond).

Onderwijzer te Alphen aan de Rijn (1922-1924) en te Oegstgeest (1924-1927); studie theologie Rijksuniversiteit Leiden; promotie op dissertatie '*De oorsprong van het Bijbelse zondvloedverhaal*' (1938) bij prof.dr. B.D. Eerdmans; drs. In de semitische letteren (1949); hervormd kandidaat te Warmond (1930); predikant te Kethel-Spaland (6.7.1930-30.7.1933), Alphen aan de Rijn (Gemeente Adventskerk; 6.8.1933-11.10.1936), Groningen (18.10.1936-4.2.1940) en 's Gravenhage (als predikant-voorzitter van de scholen der hervormde gemeente; 11.2.1940-30.4.1969 wegens emeritaat); buitengewoon, later gewoon hoogleraar Oude Testament, Hebreëws en Godsdienstgeschiedenis aan de Protestantse Theologische Faculteit van de Vrije Universiteit te Brussel (1955-1974). Gehuwd op 26.6.1930 te Koudekerk aan de Rijn met **Margaretha Catharina Corts** (geboren 21.12.1907 Koudekerk aan de Rijn-overleden 12.11.1991 't Harde).

Hun derde zoon, dr. Jacobus (Koos) Schoneveld (1934 Alphen aan de Rijn-2015 Rijswijk; begraven Ruïnekerk Warmond), was hervormd hulppredikant in Zeist en predikant te Stavoren. In 1967 werd hij namens de Nederlandse Hervormde Kerk theologisch adviseur in Israël en van 1980-1996 was hij secretaris-generaal van de International Council of Christians and Jews (ICCJ). Hij was gehuwd met Pieter-nella (Ellen) Tuyt.

Tijdens de oorlogsjaren 1940-1945 heeft hij veel gedaan voor Joden en voor jongeren die hij aanspoorde niet naar Duitsland te gaan, maar onder te duiken (H. Jagersma).

Ds. Srul Paulus Tabaksblatt (1902 Kotsk, Polen-1992 Amersfoort), 'zendingsarbeider' in dienst van de Hervormde Raad voor Kerk en Israël en sinds 18.12.1942 – toen hij als zodanig werd benoemd door de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk – '*geestelijk verzorger van de christen-Joden, die ten gevolge van het vertrek uit hun woonplaats in Westerbork of elders in Nederland verblijven*', vertelde in een interview het volgende over ds. Schoneveld, toen hervormd predikant in Den Haag: "*Dan wil ik je nu bij deze gelegenheid vertellen over dat gezin. Ik kwam daar, als er een transport aankwam, dan stond ik daar in de buurt, want je mocht er niet bij komen ... en de mensen die daar door kwamen, de mensen, en ik zei: "Ik ben die – sommigen kenden mij al, en er stonden ook andere, gewone Joden op mij te wijzen – en, zeg ik: 'Kan ik iets voor u doen? Bent u gedoopt?' Sommigen schrikken terug: 'Ik gedoopt?' 'Maar anderen zeiden: 'Ja! Ik ben gedoopt! Het hele gezin!' Dan zei ik: 'Hebt u ook bewijzen?' Dan kwamen ze met doopbewijzen, en eens kwam zo een familie van een man, een vrouw en een volwassen zoon (=*

Josef Isaak Rosenzweig [geboren 8.10.1883 Rozwadow, Tsjecho-Slowakije-], Channah Lieba Rosenzweig-Zangen [geboren 4.1.1891 Warschau-] en Herman Jakob Rosenzweig [geboren 22.1.1923 Den Haag-], alle drie lid van de Nederlandse Protestanten Bond en in de jaren twintig van de vorige eeuw woonachtig aan de Harstenhoekweg 31 en 77 te Scheveningen; een dochter van het echtpaar, Hadassa Rosenzweig [geboren 4.3.1909 Rozwadow, Tsj.-Slow.] was gehuwd met Ignatz Lichtblau) *en die gaven mij drie doopbewijzen, waar ik onmiddellijk van zag dat ze niet echt waren. Ze waren ondertekend door ds. Schoneveld van Den Haag. Ik kon zijn handschrift wel dromen, ik zou het zo na kunnen maken! En dit was maar een krabbel: Schoneveld, dat leek helemaal niet, ik keek allicht en dacht: 'Is dat Schoneveld?' U begrijpt wel, ik heb haast de naam gezegd: de familie Rosenzweig. Die man keek me aan en zei: 'Is er iets?' Dan zeg ik: 'Nee, er is niets. Jullie komen bij mij in barak 73 (= de barak voor de van deportatie voorlopig vrijgestelde gedoopte Joden), want verder was het ook nog een geantidateerd doopbewijs en dat was geldig. Toen heb ik hen en anderen naar de registratie gebracht, want er waren ook anderen met goede doopbewijzen. En tegen de registratie zei ik: 'Kijk eens, deze mensen hebben een geldig doopbewijs. Wilt u ze toewijzen aan barak 73?' Dat werd doorgestuurd aan de kampcommandant, SS-Obersturmführer Albert Konrad Gemmeke, en na een paar dagen gaf hij dan toestemming voor 'Zurückstellung'. Begrijpt u? Maar het is toch nog bijna mis gelopen omdat die man en zijn zoon elke sabbat naar de kleine synagoge gingen om te bidden en elke morgen stonden ze in de barak op, die twee, trokken hun gebedsriemen aan en gingen bidden! U kunt zich voorstellen dat ik heel wat te stellen had met de andere mensen in de barak, want die hoorden dat en zeiden: 'Ja maar mijnheer Tabaksblatt, wat doen die mensen hier?' Ik zei: 'Wat die hier doen gaat niemand iets aan. Ze zijn hier en ze mogen hier zijn'. 'Ja maar ze bidden toch op zijn Joods?' 'Al baden ze op zijn Turks dat mochten ze nog blijven'. Maar in het kamp ging de grap rond dat als er in sjoel geen minje gemaakt kon worden (dat wil zeggen: als de vereiste tien mannen niet aanwezig waren), dan moest men maar even naar barak 73 gaan. Maar het was natuurlijk niet zonder gevaar. Zo'n bewijs, al dan niet vals, moest in elk geval vóór 1 januari 1940 zijn afgegeven. En ja, soms waren ze ook echt: geantidateerd en ondertekend namens de kerkenraad van een bepaalde gemeente. Ik zat wel met dit gezin in mijn maag. Maar begin 1944 vertrok een transport naar Bergen-Belsen voor Joden die in neutrale landen familieleden hadden wonen. Daar hoorde Palestina ook toe en zij hadden een dochter in Palestina. Vandaar. Ze zijn er ook gekomen. Dat was hetzelfde transport waarmee ook Abel Herzberg naar Palestina is ontkomen. Het was een pak van mijn hart, dat kunt u zich voorstellen'. Op 4.9.1944 vertrok een transport uit Westerbork naar het ghetto van Theresienstadt van zestig goederenwagons, gevuld met in totaal 1915 personen. Daartoe behoorden ook Tabaksblatt en zijn gezin en alle andere gedoopte Joden ('Protestantische Altgetauften') uit barak 73. De stateloze onder hen, in totaal 73 personen, werden met de zogenaamde 'Herfsttransporten' (elf transporten, van 28.9.1944-28.10.1944, waarmee ruim 18.000 Joden van Theresienstadt naar Auschwitz werden vervoerd) kwamen om in het vernietigingskamp. De vierhonderd Nederlandse gedoopte Joden wisten vrijwel allemaal te overleven, onder hen ook Tabaksblatt en zijn gezin.*

Archief G.C. Hovingh: interview met ds. Srul P. Tabaksblatt d.d. 22.8.1989.
Lit. H. Jagersma, lemma 'Schoneveld.Jacobus' in het *Biografisch Lexicon*, V, 452v.

389. Henricus (Henk) van Schothorst

(Geboren 17.1.1907 te 's Gravenhage, zoon van de neerlandicus en leraar dr. Wijnand van Schothorst en Tjiselina Romeijn-overleden 5.4.1988 te Utrecht; crematie 'Daelwijck'?).

Student theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; hervormd predikant te Gaastmeer-Nijhuizum (1932), te Steggerda (1938), te Deventer (6.12.1942-14.12.1952) en te Utrecht (Marcuskerk; 14.12.1952-30.1.1972 wegens emeritaat); legerpredikant in Nederlands Indië (1948-1950); gehuwd op 24.5.1932 te 's Gravenhage Met **Elisabeth Maria Louise (,Ljoeba“) Kaplan** (geboren 31.3.1908 te Pladjoe, Sumatra, dochter van de chemicus dr. Salo Kaplan, chef-raffinadeur Koninklijke Nederlandse Petroleum Maatschappij te Pangkalan Brandan, en jonkvrouw Louise Anne Charlotte van Geen-overleden 24.7.2001 te Utrecht; crematie Crematorium 'Daelwijck'. Utrecht).

Hun dochter Josephine Albertha van Schothorst (geboren 8 maart 1933 te Heemstede-overleden 7.3.2018 De Meern; crematie), huwde op 9.8.1956 te Utrecht ds. Carel Frederik Hendrik Baron van Tuyll van Serooskerken (17 maart 1924 Geldrop, zoon van Jan Maximiliaan Baron van Tuyll van Serooskerken, heer van Geldrop, en Carolina Frederika Henriëtte Quarles van Ufford, Vrouwe van Geldrop-5.12.2014 Woerden; crematie).

Henricus van Schothorst was als predikant verbonden aan de NH gemeente in Deventer. Hij woonde met zijn echtgenote Ljoeba van Schothorst-Kaplan en hun drie kinderen in dit huis (Zwolseweg 124). Vanuit Heemstede werd hen gevraagd een Joods kind over te nemen, dat op 29.8.1939 uit Duitsland met een kindertransport naar Nederland was gekomen. Het echtpaar ging accoord. Het kind (= Ida Margaretha Fischbein; GCH) werd gebracht, de naam werd veranderd in Sonja van Til en ze werd in Deventer ingeschreven als geboren in Nederlands-Indië. Sonja van Til (1927) heeft de oorlog overleefd en getuigt thans als volgt: ik woonde in Berlijn met mijn ouders broer en zus. Om mij in veiligheid te brengen stuurden mijn ouders mij, toen dat nog kon, naar Nederland. Ik stapte in Nederland uit de trein, werd naar een barakkenkamp gebracht, vandaar naar Losser, toen daar opgehaald door de mij onbekende heer van Walsem (huisarts te Heemstede) en zijn vrouw. Later hoorde ik dat mijn vader een achternicht aldaar had, die haar huisarts bereid had gevonden mij in zijn gezin op te nemen. Ik heb veel geluk gehad. Mijn moeder en mijn broer zijn in Auschwitz vermoord en mijn zus trof hetzelfde lot nadat zij bij een poging naar Zwitserland te vluchten bij de grens werd gepakt. Mijn vader heeft overleefd, ik heb hem na de oorlog nog twee maal gezien, hij was een gebroken man. De Van Walsems hadden drie kinderen. Getuige voelde zich daar snel thuis en kon onder haar eigen naam naar school gaan. Op een dag hoorde zij van haar pleegmoeder dat de Duitsers Nederland waren binnengevallen. Zij antwoordde dat het dan hier wel hetzelfde zou worden als in Berlijn. Zij zat intussen op een middelbare school in Haarlem en kwam later, toen de kuststrook voor Joden verboden gebied werd, op het Joods Lyceum in Amsterdam terecht. In die periode droeg zij een ster en woonde ze daar in het Joodse gezin van een schoolvriendin.

Toen het in Amsterdam te gevaarlijk werd, is zij door een andere patiënte van de dokter, Greetje de Jong, met een auto opgehaald. Bij Van Walsem kon zij echter niet terugkomen en ze zat korte tijd bij weer een andere patiënt. Tenslotte is zij – zonder ster – met de trein naar Deventer gegaan, waar de haar bekende mevrouw Van Schothorst (een zuster van mevrouw van Walsem) haar van het stion ophaalde. Het Deventer verzet zorgde voor valse papieren, bonkaarten en een kleine financiële bijdrage. Het contact met het verzet verliep via de heer Dijkerman. Getuige meent te weten dat diens echtgenote nog in leven is. Een dochter van de burens (naam onbekend) zat ook in het verzet en was op de hoogte. Sonja ging in Deventer niet naar school en deed geen boodschappen. Maar zij kwam wel eens buiten, bijvoorbeeld om met een dochter van Van Schothorst naar het zwembad te gaan. Andere onderduikers dan zij waren bij Van Schothorst niet in huis.

Toen het zomer was, werd het in Deventer onveilig. Daarom is zij door de verzetsstrijdster Jeanne Krooshof naar de boerderij 'De Zonneberg' in Gorssel gebracht. Daar woonde Gerrit Slagman. Zijn ouders waren niet lang tevoren overleden, zijn twee zusters woonden in het voormalig ouderlijk huis, waar ook getuige onderdak kreeg. Gerrit was een man van weinig woorden, zijn oudste zuster op het bedrijf had de leiding. In de daarop volgende maanden deed getuige allerlei boerenwerk, zoals koeien melken. Zij was er graag. De Van Schothorststen kwamen er wel eens eieren halen. ... Er waren later behalve onderduikers ook (ondergrondse) wapens verborgen. Het leek daarom beter om naar Deventer terug te keren, hetgeen op 27.8.1943 geschiedde. Later dat jaar is zij incidenteel nog eens in Gorssel terug geweest. Zij kreeg een ondergrondse slaapplek, onder de slaapkamer van de zusters Slagman. Op 4.9.1943 kwam nog een ander joods meisje bij de Van Schothorsten in huis, dat bleef tot 8.7.1944.

Op 14 oktober 1944 is 'De Zonneberg' door de SD en een detachement van de Landwacht overvallen (= Einsatzkommando van de SD en de Landwacht uit Deventer, dertig man sterk met o.a. Karel Hamer, opsporingsofficier van de Landwacht, en W.J. Esselink, de 'Beul van de Landwacht'; GCH); er was waarschijnlijk verraad in het spel. De meeste onderduikers en Gerrit Slagman werden gearresteerd en de boerderij werd in brand gestoken. Gerrit Slagman, geboren 30.5.1898 te Gorssel, kwam op 12.4.1945 om het leven in Kdo. Wöbbelin, een Aussenlager van KZ Neuengamme; op 14.1.1983 ontving hij posthuum het Verzetshedenkingskruis. Tot op

de dag van vandaag zijn er nog bijeenkomsten van de overlevenden op de herbouwde 'Zonneberg'.

Tegen het einde van de oorlog, toen zij nog steeds aan de Zwolseweg ondergedoken zat, werden daar op de begane grond circa acht geüniformeerde Duitse militairen ingekwartierd. Terwijl zij daar in en uit liep en wel eens de indruk had, dat één van hen een oogje op haar had.

Willem Mesdag (zie daar) gebruikte zijn leidende positie binnen de doopsgezinde kerk in Friesland om zijn collega's te motiveren. Zijn uitgebreide netwerk leverde steeds nieuwe adressen op. Maar ook Mia Coelingh (zie daar) ging er op uit. In Gaastmeer kreeg zij van de hervormde predikant (dat zou de opvolger van ds. H. van Schothorst geweest moeten zijn = ds. Gerrit Jan Bijlsma; GCH) een lijst van betrouwbare families.

Op 4.7.1999 werden Henricus van Schothorst en zijn vrouw Ljoeba van Schothorst-Kaplan door Yad Vashem erkend als Rechtvaardigen onder de Volken.

Contact: Anneke Hoogterp, GAastmeer (annekehoogterp@hotmail.com) en Tienke van Lindenhuisen (jvlindenhuisen@gmail.com).

Lit.: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 77 en 212; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 197 en 211; T.E., artikel 'Door het oog van de naald' in: *Mededelingen Weekblad van Centraal Bureau L.O. en Afwikkelingsbureau LKP* nr. 72 (8.12.1945); K.H. Vos e.a. (red.), *Deventer 1940-1945*, 66v.; *Yad Vashem*, 791.

390. Johan Willem Siertsema

(Geboren 17.2.1890 te Hijken, Gemeente Beilen, zoon van ds. Hemmo Siertsema (1852-1933) en Sophia Petronella Legrom-overleden 3.4.1953 Haarlem; begraven Algemene Begraafplaats 'Akendam', Vergierdeweg te Haarlem); een achterneef, ds. Arend Jan Boss (zie daar; 1896-1971) was ook actief in het verzet.

J.W. Siertsema studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (20.9.1911); lid NDDD (Demosthenes); kandidaat (11.2.1916); ds. Siertsema was gereformeerd predikant te Gramsbergen (1.10.1916-3.4.1921), te Zeist (10.4.1921-18.5.1926) en te Haarlem (Kloppersingelkerk; 19.6.1926-1.1.1951; o.a. ds. C. Veenhof (zie daar), was in Haarlem een collega van hem); ds. Siertsema was op 21.9.1916 te Amersfoort gehuwd met **Gijsbertha van den Burg** (geboren 31.12.1891 te Amersfoort, dochter van Reijer van den Burg en Gijsberta de Visser-overleden 16.2.1981).

Zij was een zuster van Golida Wilhelmina van den Burg (1890-1965), die gehuwd was met mr. Jan Donner (1891-1981), ARP-politicus, minister van justitie en president van de Hoge Raad; tijdens de oorlog was hij betrokken bij het kerkelijk verzet en enige tijd geïnterneerd.

Een andere zus – Gerarda van den Burg (1887-1986) – was gehuwd met dr. Ebbo Dirk Kraan (1889-1963), die gereformeerd predikant was, o.a. in Vlaardingen (1924-1959). Ook hun beide zonen – dr. Karel Johan Kraan (1912-1982) en ds. Franciscus (Frans) Dirk Kraan (1919-1998) – waren gereformeerde predikanten. Ds. Siertsema maakte onderdeel uit van de netwerken van ds. L. Overduin te Enschede en ds. B.J. Ader te Nieuw-Beerta, en via laatstgenoemde ook betrokken bij de organisatie van een overval op Westerbork in een poging om met behulp van een trein zoveel mogelijk Joden te bevrijden. Die poging mislukte. Zelf had het echtpaar Siertsema een Joods meisje (Hannie?) en mogelijk nog andere Joodse onderduikers in huis. Op 15.1.1943 werd ds. Siertsema gearresteerd en op 10.3.1943 weer vrijgelaten. Op 23.6.1944 vonden in de pastorie van ds. Siertsema de laatste voorbereidingen plaats voor de overval op het distributiekantoor van Haarlem aan de Zijlstraat. Daarbij was ook Jan Wildschut aanwezig, de rechterhand van de grote verzetsman Johannes Post, die op diezelfde dag nog zou worden gearresteerd. Zijn arrestatie zou mede aanleiding worden voor de tweede overval op het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam onder leiding van de Drentse verzetsman/ lid Top-LKP Johannes Post. Die overval mislukte ten gevolge van verraad. Post en enkele andere deelnemers aan de overval werden gearresteerd en stierven op 16.7.1944 in de duinen van Overveen voor het vuurpeloton (zie ds. H. Post).

Twee dochters en twee zoons van ds. Siertsema waren ook actief in het verzet: 1) prof.dr. Berthe (Bep) Siertsema, draagster van het *Verzetshedenkingskruis*, geboren 5.11.1917 te Gramsbergen-overleden 10.9.2001 in 'Spaar en Hout' te Haarlem; crematie Driehuis-Westerveld), buitengewoon hoogleraar aan de RU te Leiden en gewoon hoogleraar algemene taalwetenschap aan de VU te Amsterdam; ze was in de oorlog verloofd met de kantoorbediende en LO/Trouw-verzetsman Evert Martinus

van Leyenhorst (geboren 18.7.1914 Haarlem-omgekomen bij een vluchtpoging 6.12.1943 te Haarlem; begraven Gemeentelijke Begraafplaats aan de Kleverlaan te Haarlem); in 1977 is ze gehuwd met Joost Johannes Gerardus Boot (geboren 12.12.1902 te Haarlemmermeer-overleden 20.1.2002 te Oudemirdum; begraven Oude begraafplaats Hoofddorp), ARP-burgemeester te Winsum (1928-1937), te Wisch en Terborg (1937-1944), te Ede (1946-1951) en te Hilversum (1951-1968); in Wisch was hij *'Burgemeester in bezettingstijd'*: hij hielp zijn gemeente daadkrachtig maar voorzichtig de oorlog door en bezorgde enkele tientallen Joden een veilig onderdak; Boot was eerder gehuwd met Wilhelmina Antoinette Colijn (1901-1971; zij was een nicht van minister-president dr. Hendrik Colijn); ook hij ontving het *Verzetshedenkingskruis* en was ridder *Nederlandse Leeuw*, officier *Oranje-Nassau* en ridder eerste klas *Danebrog-Orde, Denemarken*.

2) Mr. Hemmo Siertsema (geboren 24.5.1919 te Gramsbergen-overleden 11.4.2008 te Heemstede) zat samen met mede-student en verzetsman Hendrik Lagerwaard in een verzetsgroep die vanuit een Bloemendaalse villa de afdeling van de *Sicherheitspolizei* op het Haarlemse politiebureau afluisterde en zo tal van acties door de *SiPo* kon voorkomen; hij was gehuwd met Kriek Teerink (2.9.1924-9.8.2003); ook hij ontving het *Verzetshedenkings-kruis*.

3) Evenzo de latere gereformeerde predikant ds. Reynout Siertsema (zie daar), die was aangesloten bij de LO-Haarlem en o.a. in contact stond met de verzetsgroep BJ 19 (= het huis van de familie Ten Boom – zie daar – op het adres Barteljorisstraat 19 te Haarlem, waar veel joodse onderduikers verborgen zaten.

4) Tenslotte werd ook de tweede dochter, Sophia Petronella (Fieke) Siertsema (geboren 4.2.1924 te Zeist-overleden 6.3.2015 te Haarlem; crematie Westerveld), onderscheiden met het *Verzetshedenkingskruis* vanwege haar verzetswerk als koerierster; zij was gehuwd met de verzetsman mr. Hendrik Lagerwaard (de latere jurist en procureur-generaal van het Amsterdamse Gerechtshof; geboren 13.9.1922 Haarlem-overleden 19.12.2005 Haarlem), die ook het *Verzetshedenkingskruis* kreeg opgespeld tijdens de laatste officiële uitreiking van de onderscheiding te Aalsmeer door Z.K.H. prins Bernhard.

Bibl.: J.W. Siertsema, *De kerk en de NSB* (Haarlem, 1936, uitgave ARP).

Lit.: J.J.G. Boot, *Burgemeester in bezettingstijd*; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 237 en 636; Bert Evenhuis, *J.J.G. Boot, bestuurder; In memoriam ds. J.W. Siertsema* in: *Jaarboek 1954 der GKN*; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 354; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 116.

391. Reynout Siertsema Drager *Verzetshedenkingskruis*

(Geboren 7.8.1921 te Zeist, zoon van ds. Johan Willem Siertsema en Gijsbertha van den Burg-overleden 30.5.2017 Huis ter Heide; crematie).

Theologisch kandidaat te Haarlem (1953), gereformeerd predikant te Sibculo (9.8.1953-30.9.1956), Aalten (11.10.1956-26.8.1962), Utrecht-Zuid en Samen-opweg-gemeente Houten (1.9.1962-31.12.1979) en Utrecht (1.1.1980-2.9.1984 wegens vervroegde uittreding); gehuwd 1) met **Anna Mientje van Es** (geboren 25.7.1925 te Haarlem-overleden 20.12.1986 te Bilthoven; begraven Begraafplaats 'Den en Rust', Bilthoven) en 2) met **Lucia Martina Rensink**.

Na de tragische dood van zijn a.s. zwager –die was verloofd met Reynouts zus Berthe, zie hiervoor – en LO-verzetsman Evert Martinus van Leyenhorst (geboren 18.7.1914 te Haarlem-verongelukt op 6.12.1943 toen hij vanuit zijn onderduikadres aan het Frans Halsplein 10 te Haarlem probeerde te vluchten) nam Reynout op verzoek van de verzetsman en latere hoogleraar Hendrik van Riessen (1911-2000) diens verzetswerk over. Aangestuurd door de Haarlemse LO-(=de Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers)leider Hendrik van Asten (1892-1945) bezorgde hij her en der valse identiteitspapieren en distributie bescheiden, o.a. t.b.v. Joodse onderduikers.

In die functie kwam hij ook regelmatig over de vloer bij de familie Ten Boom (zie: Corrie ten Boom) aan de Barteljorisstraat 19. Op 22.2.1944 was hij daar om bonkaarten te overhandigen aan iemand van het Zaandamse verzet, net op het moment dat de *Sicherheitspolizei* daar een inval deed. Vader Casper ten Boom en zijn beide dochters Corrie en Betsy ten Boom werden gearresteerd. De *SiPo* posteerde zich in het pand en wist nog minstens 20 tot 30 andere verzetsmensen aan te houden o.a. zoon ds. Willem ten Boom (zie daar). 'Arnold' had zich op tijd met vier Joodse onderduikers, n.l. 'Eusie' (= Meijer Mossel 1910-1978, chazzan en voorganger van de

Joodse gemeente in Den Haag), ‘tante Martha’ (een gedoopte Jodin), de joodse onderduikers Ronnie en Hans en een onbekende Zaandamse verzetsman kunnen verbergen in de daarvoor speciaal geconstrueerde onderduikruimte (‘De Schuilplaats’). Ze brachten er drie dagen en drie nachten door onder erbarmelijke omstandigheden tot ze eindelijk konden worden bevrijd door een ‘goede’ Haarlemse politiemann. Reynout bracht de rest van de oorlog door zijn broer Hemmo en dienst vriend Hendrik Lagerwaard in een grote villa aan de Delflaan te Bloemendaal. De Joodse onderduikers werden elders ondergebracht en overleefden allen de oorlog.

Contact: Hetty Rijkse (hyrijks@planet.nl) en dr. Bettine Siertsema (bettine.siertsema@gmail.com).

Bibl.: *Fokker D XXI Mercury VII* (2015; met prachtige pentekeningen van zijn hand).

Lit: Corry ten Boom, *In Hem geborgen*; Ties Engelsma, *Met Gods hulp gelukt*, 105; Erik Schaap, site *Verhalen over de Tweede Wereldoorlog – De Zaanstreek in de Tweede Wereldoorlog* (5); Piet Bosboom; Ar Sikking, artikel *In de kast van tante Kees* (EO-Visie).

392. Dr. Kornelis (Kees) Sietsma

(Geboren 25.8.1896 te Nijega (Smallingerland), zoon van Heine Jans Sietsma en Grietje Hendriks Akkerman-overleden 7.8.1942 in KZ Dachau).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (5.10.1925); kandidaat; doctoraal (7.2.1929) en promotie (12.5.1933); lid NDDD; gereformeerd predikant te Schoondijke (23.11.1924-26.8.1928), te Eindhoven (9.9.1928-8.5.1934) en te Amsterdam (20.5.1934-7.8.1942; hij woonde op het adres Valeriusplein 5, daar ligt nu een zogenaamde ‘Stolperstein’); gehuwd op 17.7.1924 te Goes met **Jannetje Dekker** (geboren 12.3.1899 te Goes, dochter van Anton Samuel Jacobus Dekker en Adriana Wilhelmina Vertregt-overleden); op 26.8.1952 emigreerde zij naar Australië; Zij was een zuster van Maria Catharina Dekker, die gehuwd was met ds. Nicolaas Jacob Arnold van Exel; zie daar.

“*Het verzet van dr. Sietsma kenmerkte zich door principiële bestrijding van het nationaal-socialisme én door voorzichtigheid. Op 1 februari 1942 leidde hij een dienst in de Schinkelkerk (te Amsterdam, GCH), waarin hij bad voor prinses Beatrix en verder een collecte voor de Jodenzending werd gehouden. Om al deze redenen werd hij de volgende dag 2.2.1942 door de Sicherheitsdienst van huis gehaald en verhoord. Daarna werd hij opgesloten in het Huis van Bewaring op de Weteringschans, in één cel met ds. Meindert Hinlopen (1907-) en ds. Hendrik Vogel (1907-1965). Op Hemelvaartsdag werd hij overgebracht naar het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort (14.5.1942-4.6.1942). Vandaar ging het vanaf 4 juni 1942 langs diverse Duitse gevangnissen richting Dachau. Honger en ontbering waren hier groot. Een ongelukje met zijn arm bracht hem in de invalidenbarak, waar hij dysenterie opliep en het leven liet*”.

In de consistorie van de Gereformeerde Kerk van Schoondijke (Zeeuws-Vlaanderen) hing lange jaren een fraai portret van ds. Sietsma, dat na de oorlog geschilderd werd door de bekende schilder Roeland Koning (1898-1985; hij vervaardigde ook portretten van de VU-theologen prof.dr. G.Ch. Aalders (1880-1961), prof.dr. G.C. Berkhouwer (zie daar) en prof.dr. F.W. Grosheide (1881-1972) en de juristen prof.dr. Gezina van der Molen (1892-1978) en prof.mr. J. Oranje (1898-1946). Twee neven van hem, zoons van zijn broer, onderwijzer Jilt Sietsma en Elisabeth Bok, overleefden eveneens de oorlog niet: Hein Sietsma (geboren 15.10.1919 te Marum-overleden 21.1.1945 in KZ Dachau), leider van de verzetsorganisatie ‘Groep Hein’ en verloofd met de koerierster Diet Eman (geboren 1920 in Den Haag, nu woonachtig in Grand Rapids, Michigan, USA), die tientallen Joodse onderduikers onderbracht en verzorgde, onder meer rabbijn Tal (zie prof.dr. C. van Gelderen) en zijn vrouw. Heins broer Jan Tijmen Sietsma (geboren 14.8.1924 te Doornspijk) overleed op 28.3.1945 in het krijtsgevangenenkamp *Stammlager IXA* bij Ziegenhain; nu: Trutzhain).

Contact: dr. Hans Sietsma (jhsietsma@online.nl).

Lit.: J.J. Buskes, *Waar stond de kerk?*, 16; Diet Eman en James Schaap, 51; *Historisch Tijdschrift*, nr. 9 (december 2005), 23v.; Geert C. Hovingh, interview met Pieter Hoogerwerff, leider verzet Zwijndrecht; dr. C.N. Impeta, *Kampteeld en Hemelzegen*, 57; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396 en 501; Ds. Herman Knoop, *Een Theater in Dachau*, 15, 57, 116v. en 136; H. Mulder, lemma ‘*Sietsma, Kornelis*’ in: *Biografisch Lexicon*, IV, 399v.; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 290; Frans Rozemond (red.), artikel ‘*In memoriam 1940-1945 (deel 2)*

in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 9 (december 2005), 23v.; C.J. Sikkel, *Een waarlijk vrije. Levensschets van Dr. Kornelis Sietsma*.

393. Constan(tijn) Johan Sikkel

(Geboren 28.8.1895 te 's Gravenhage, zoon van ds. Johannes Cornelis Sikkel (1855-1920), onderwijzer, gereformeerd predikant en sociaal hervormer, en Hendrina Elisabeth Odink-overleden 22.1.1967 te Amsterdam; begraven 'Zorgvlied' te Amsterdam).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1914); jaargenoten: ds. W.M. le Cointre (zie daar), ds. J. Eringa (zie daar), ds. A. Ringnald (zie daar), ds. P. van der Spek (zie daar) en ds. H. Elskamp (zie daar); lid NDDDD (IVMBO); kandidaat (11.6.1920); gereformeerd predikant te Oosthem (18.10.1925-17.6.1928), en te Amsterdam-Zuid (1.7.1928-18.10.1965 wegens emeritaat); gehuwd met **Cornelia Hillegonda de Graaf** (geboren 5.12.1903 te Leiden, dochter van landbouwer Cornelis de Graaf en Cornelia Hillegonda van Leeuwen-overleden 15.2.1980 te Amsterdam, Willem Kloosstraat 14huis).

Zij was een zuster van dr. Simon Gerrit de Graaf (1889-1955), gereformeerd predikant te Sint Pancras en Heerhugowaard, Rijswijk en Amsterdam (1923-1950).

“In juli 1942 ontvingen twee leden van de Oostenrijks-Joodse familie Braun een deportatiebevel. Met zijn jongere broer Gerard ging de verzetsman Jaap Musch te rade bij zijn dominee, Constant Sikkel, over hoe zij de familie Braun konden helpen onderduiken. Dat werd de eerste actie van de verzetsgroep ‘Naamloze Vennootschap’ die zich tot doel stelde Joodse kinderen onder te brengen. De familie Braun werd op verscheidene adressen in Friesland en op de Veluwe ondergebracht”, volgens Yad Vashem. In werkelijkheid ging het anders: Leo en Marianne Braun, kinderen van het Oostenrijks-joodse echtpaar Braun uit Wenen, dat in 1938 met hun kinderen naar Nederland was gevlucht, kregen inderdaad een oproep om in de nacht van 14 op 15.7.1942 per trein naar Westerbork te vertrekken. Ds. Sikkel, die goede contacten onderhield met het gezin, probeerde in eerste instantie schriftelijk bij de *Zentrale für jüdische Auswanderung* uitstel te krijgen. Tevoren – in de kerkdienst van 5.7.1942 in de Rafaëlpleinkerk te Amsterdam, had hij al een oproep gedaan om de familie Braun een veilige onderduikplek te bezorgen. Hier reageerden twee gemeentelieden op, de broers Jaap en Gerard Musch, die vervolgens de kinderen onderbrachten in Rottevalle (Friesland) en de ouders in Barneveld. Zo ontstond de Naamloze Vennootschap ('N.V.'). een organisatie die ruim 250 Joodse kinderen overal in den lande veilig wist onder te brengen (zie ook: ds. H. Bouma, ds. H.R. de Jong, ds. G.J. Pontier en prof.dr. J. Waterink).

Bibl.: ds. C.J. Sikkel, *Een waarlijk vrije. Levensschets van Dr. Kornelis Sietsma*.

Lit.: J.J. Beukenkamp, *In memoriam* in: *Jaarboek 1968 GKN*, 467v.; Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 290; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 95v. en 110; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 43; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 52v., 110, 163; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 115 enz.; Herman A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg*, 210; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 149v.; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 77v., 80, 87, 97, 104, 107, 113, 122, 125, 129, 146, 242 en 285vv.; *Yad Vashem*, 633 en 707.

394. Frits Jacobus Sinke Drager Verzetshedenkingskruis

(Geboren 5.9.1908 te Delft, zoon van Johannes Sinke en Paulina van Marksveldt-overleden 20.9.1978 te 's Hertogenbosch; begraven Begraafplaats Besoyen, Gemeente Waalwijk).

Studie theologie Rijksuniversiteit Leiden; kandidaat te Leiden (1938); hervormd hulpprediker te 's Gravenhage (1938); hervormd predikant te Langerak (5.3.1939-10.5.1942), te Meteren en Elst (17.5.1942-30.11.1947), te Stavenisse (7.12.1947-14.11.1948), te Heteren (21.11.1948-26.8.1956), Ridderkerk (wijkgemeente Bolnes; 2.9.1956-7.9.1969) en te Besoyen (14.9.1969-9.9.1973 wegens emeritaat). Gehuwd op 24.2.1939 te Delft met **Adriana Antoinetta de Hoogh**, draagster *Verzetshedenkingskruis* (geboren 11.5.1909 te Delft, dochter van Willem de Hoogh en Geertruida Johanna Sophia van der List-overleden 19.7.2017 te Geldermalsen; begraven Begraafplaats Besoyen, Gemeente Waalwijk).

“In 1942 volgden Meteren en Elst. Hier werden de zwaarste jaren van de oorlog doorgebracht en zette hij zich in, niet alleen voor zijn gemeente, maar ook voor alle anderen die zijn hulp nodig hadden. O.a. hielp hij verschillende Joden onderduiken

om aan wegvoering te ontkomen. Het was een ontroerend moment, toen bij de begrafenis één van hen sprak: “Het is aan jou te danken, dat wij hier kunnen zijn om afscheid te nemen. Zonder jou zouden we er niet meer zijn geweest” (Digibron d.d. 28.9.1978).

395. Johannes Wibrandus (Hans) Sipkema

(Geboren 15.3.1914 te Pekalongan, Java, NOI, kleinzoon van boer/ doopsgezind predikant Ane Sipkema-overleden 12.9.1995 te Heemstede).

Doopsgezind proponent te Haarlem (1938); doopsgezind predikant te Terhorne (25.9.1938-30.8.1942), Drachten-Ureterp (6.9.1942-31.8.1947), Breda (14.9.1947-4.11.1956)/ Eindhoven (7.9.1947-4.11.1956) en Aalsmeer (18.11.1956-22.4.1979 wegens emeritaat).

Ds. Sipkema maakte deel uit van de organisatie van ds. W. Mesdag te Sneek. Hij regelde schuiladressen in Drachten e.o. (Het Joodse jongetje) *Jaap van Meer ging na bemiddeling van ds. J.W. Sipkema uit Drachten naar de boerderij van de doopsgezinde familie Akkerman in het nabijgelegen Olaterterp. Sipkema maakte al voor de oorlog deel uit van de kring jonge predikanten rondom Willem Mesdag.* Ook boden ds. Sipkema en zijn huishoudster **Japke Sjollema** onderdak aan (de latere missiebisshop) Rudolf ‘JozefManfred’ Staverman OFM (8.4.1915 Amsterdam-18.10.1990 Nieuwegein; begraven R.K. kerkhof Houten), praeses van het Rooms-katholieke apostolaat in Friesland en vicarius van het klooster van de Minderbroeders te Drachten, die betrokken was bij de ondergrondse aldaar (o.m. met pilotenhulp, huisvesting, zorg en financiën van onderduikers namens het Nationale Steun Fonds, illegale transporten enz.).

“De pilotenhulp was daarvan een onderdeel, maar er waren vele andere mensen, die in veiligheid gebracht moesten worden om aan de levensbedreigende vervolging van de Duitse bezetter van ons land te ontkomen, in grote getale Joodse mensen, vaak met kinderen, protesterende studenten, militairen die zich aan krijgsgevangenschap wensten te onttrekken, mannen die weigerden zich voor de Arbeitseinsatz te melden, boeren die hun voorraden reserveerden voor eigen landgenoten, en niet te vergeten de verzetsstrijders die hun leven riskeerden in illegale acties en journalisten van de illegale pers. Ook zij bevolkten van tijd tot tijd voor kortere periodes de kloosterzolders onder de hoede van broeder-portier Hielke (Hylkema). ... Zijn (Staverman) huisvesting in de laatste oorlogswinter – na de gedwongen ontruiming van het klooster op 26 september 1944 ten behoeve van de Feldgendarmarie, was voor het verzet een gelukstreffer, want ook ds. Hans Sipkema was een meer dan individueel gerichte, rusteloze, verzetsactivist. Beide theologen stimuleerden elkaar in woord en in daad. Ook in deze grote pastorie zijn vele onderduikers opgevangen, zelfs een ernstig gewonde KP’er, die compleet met verpleegster de grootste kamer kreeg toegewezen nadat hij overhaast het ziekenhuis had moeten verlaten wegens dreiging van verraad. De huishoudster Japke Sjollema, een moedige en onvermoeibare vrouw, beheerste deze ongewone huishouding volkomen, maar eiste wel altijd haar goedkeuring vooraf voor nieuwe gasten. Japke en Rudolf waren bijzonder op elkaar gesteld. Rudolf bewonderde haar oprechtheid en Friese standvastigheid, zij vond hem aardig omdat hij nooit een slecht humeur had en vrolijkheid in huis bracht. Wel voerden zij vele discussies over hun ‘geloof’. Japke was overtuigd protestant. Pater Rudolf Staverman verbleef zeven maanden in de pastorie, de laatste vijf maanden van de oorlog en twee erna. Na de oorlog werd hij missionaris en in 1956 bisschop van Jayapura (Hollandia) op Irian Barat. Terug in Nederland was hij nog een aantal jaren voorzitter van de Missieraad (NMR).

“De pastorie in Drachten-Ureterp was tegelijk in gebruik als Duitse uitkijkpost, als gastvrijheidsverlening aan Joodse kinderen, een geallieerde piloot en verzetsmensen. Na de bevrijding voelde hij (= ds. Sipkema; GCH) zich als een boom waarvan de wortels te kort afgestoken werden. Hij telde het verlies van zijn vader, vrienden, onderduikers en vele gasten aan een bruijloftmaal, die besmet werden met typhus” (Sol E. Yoder Jr.). Na de oorlog bezocht ds. Sipkema regelmatig een doopsgezinde gevangene in Breda, die ter dood was veroordeeld.

Contact: Annigje Leighton-Van Leeuwen van Stichting Oud-Aalsmeer (annigje.leighton@xs4all.nl).

Archief: App. Laurens e.d.

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* 89 (1995), 198, 212, en 90 (1996), 15vv.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 142; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 217; Gerlof D. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 166, 172, 178, 187, 193, 196 (noot 98); Peter van Leeuwen, *Bisschop Staverman (1915-1990)*, 12vv.; *Mennonite Encyclopedia* IV, 1535; Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie van Sneek onder de bezetting*, 278v.; *Yad Vashem*, 603.

396. Abraham Sirag

(Geboren 28.7.1913 te Amsterdam, zoon van Willem Nicolaas Alexander Sirag, klerk ter gemeentesecretarie van Amsterdam, en Betsy Nora Cossaar-overleden 22.8.1985 Rotterdam; begraven Begraafplaats bij Hillegondakerk, Rotterdam-Hillegersberg; “*Mijn hulp is van de Here, die hemel en aarde gemaakt heeft*”). Zijn broer Willem Sirag (2.8.1916 Amsterdam-7.1.2007 Amersfoort; begraven Begraafplaats Oud-Leusden) was aanvankelijk onderwijzer, studeerde Engelse taal- en letterkunde aan de UvA; daarna theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht; hervormd hulpprediker te Kampen (1942), predikant te Baambrugge (1942), Alblasterdam (1946) en Vlaardingen (1950); zendingspredikant voor de Evangelisch Christelijke Kerk van Nieuw Guinea; predikant te Rotterdam-Vreewijk (1963) en Leusden (1971-1973); hij was gehuwd met Maria Geertruida Jacoba Cornelia Eweg (1916-2011), zuster van de vrouw van Abraham Sirag.

Een andere broer van Abraham en Willem, Johan Christiaan Abraham Sirag (1918-2000), werd een vrij bekend acteur en leider van de Nieuwe Amsterdamse Komedie. Abraham Sirag werd theologisch kandidaat te Amsterdam (1938), hervormd predikant te Herkingen (30.1.1938-24.9.1939), Sprang (1.10.1939-13.1.1946), legerpredikant (1946-1947) en predikant te Rotterdam-Hillegersberg (21.12.1947-31.3.1979 wegens emeritaat); gehuwd met **Henderika Johanna Eweg** (22.11.1914-15.11.1993; “*Gij hebt mijn rechter hand gevat*”).

Ds. Sirag werd gearresteerd omdat hij verdacht werd van Jodenhulp, maar na verhoor weer vrijgelaten. Op 5.9.1944 zette de lokale Ordedienst van Sprang-Capelle een aantal NSB'ers gevangen in een boerderij. Omdat de situatie na ‘Dolle Dinsdag’ niet wezenlijk veranderde, werden de gevangenen weer vrijgelaten, hetgeen resulteerde in een wraakactie van Landwacht en SS: een aantal boerderijen werd in brand gestoken. Ook de woning van burgemeester Adrianus Smit en de pastorie van ds. Sirag werden in brand gestoken, omdat ze verdacht werden van medeplichtigheid. De eerste woning brandde tot de grond toe af, de pastorie kon echter worden gered door omwonenden.

Lit.: Ad van Liempt, *De jacht op het verzet*, 132, 136; J. Maasland, art. ‘*Oorlog en oordeel*’; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 435.

397. Fredrik (Frits) Slomp Jzn. Drager van de *King's Medal for Courage in the Cause of Freedom* (18.10.1948) en officier in de orde van Oranje-Nassau

(Geboren 5.3.1898 te Ruinerwold, zoon van landbouwer Jan Slomp en Grietje Zantinga-overleden 13.12.1978 te Vaassen; begraven Bijzondere Begraafplaats Berghuizen (Dr.).

Hij doorliep de School met den Bijbel te Bergklooster, en kreeg daar als rekel-opschool regelmatig slaag van meester Jan Anne Roukema (1880-1960), de vader van de latere verzetsman en arts-radioloog Reinoud Willem Roukema (1916-2007); later verhuisde het gezin Roukema naar Baflo, waar ds. Jacob Gootjes (1886-1975) van 1924 tot 1954 gereformeerd predikant was; Reinoud bezocht de Chr. HBS te Groningen, samen met Pieter Gootjes (geboren 1915), die zich later –evenals zijn jongere broer Jacob Pieter (geboren 1920) – ontwikkelde tot ervaren lid van het gewapend verzet (KP); op 11.2.1944 kwamen beide broers om in een vuurgevecht met de *Grüne Polizei* te Middelstum.

Ds. Slomp studeerde theologie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen en werd gereformeerd predikant te Nieuwlande (6.2.1927-12.1.1930; daar leerde hij de latere verzetsman Johannes Post kennen), te Heemse (26.1.1930-15.1.1945), na de oorlog rondreizend propagandist van het werk en de motieven van de L.O.; predikant te Hoorn (voor de evangelisatiearbeid, 10.2.1946-1.6.1962 wegens emeritaat); reserve-legerpredikant in N.O. Indië (1948-1950); hulpdiensten voor de evangelisatie te Wolvega in Noordwolde (1962-1966). Op 26.10.1926 te Ruinerwold gehuwd met **Tjaltje ten Kate** (geboren 16.11.1896 's Gravenhage-Loosduinen, dochter van Wietze ten Kate en Janke Liezenberg-overleden 1988). Zij ontving het *Verzetshedenkingskruis*.

Ds. Slomp richtte eind 1942 samen met Helena Kuipers-Rietberg (1893-1944) – zij was een jongere zuster van ds. Johannes Hendrik Rietberg (zie daar; 1884-1947), gereformeerd predikant te Maassluis (1920-1947), die van 4.7.1941-18.9.1941 gevangen zat in Kamp Schoorl – de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers op. Onder de naam ‘Ouderling van Zanten’ reisde Slomp tal van gereformeerde kerken in den lande af om overal lokale LO-organisaties op te richten die zich bezig wilden houden met de hulp aan onderduikers. Het bleek een groot succes: uiteindelijk groeide de LO – met de daarmee verbonden LKP (Landelijke Knokploegen) uit tot één en der grootste en meest succesvolle verzetsorganisaties in den lande. Op 1 mei 1944 werd hij gearresteerd en zat tot 11.5.1944 gevangen in de ‘Koepel’-gevangenis te Arnhem, toen hij daaruit bevrijd werd door een verzetsgroep onder leiding van Top-LKP-er Liepke ‘Bob’ Scheepstra.

Het echtpaar Slomp ontving op 28.4.2014 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het onderdak had geboden aan Racheliene (Lien of Rachel) Akker-de Leeuw. Afkomstig uit Winterswijk kwam ze door bemiddeling van ds. F.C. Zwaal (zie daar), de buurman en wijkpredikant van de familie Kuipers-Rietberg, in Heemse terecht bij het gezin Slomp. In Voorschoten werd een straat naar ds. Slomp genoemd.

Archief: *Dossier Frits de Zwerver* in: Archief dr. Jan Ridderbos HDC-VU, Doos 12 (1944), nr. 8.

Bibl.: K. Norel, Anne de Vries, Frits de Zwerver e.a., *Den Vijand wederstaan – Historische schetsen van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, Landelijke Knokploegen en Centrale Inlichtingendienst* (Wageningen, 1946).

Lit.: Jan Bank, *God in de oorlog*, 381v., 600; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 69; Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 147; A.H. Bornebroek, *De illegaliteit in Twente*, 10, 18; Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 194, 283, 307, 316, 323v., 335, 341v., 353v., 451, 463; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 190; Loek Caspers, *Vechten voor vrijheid – Oorlog en verzet op de Utrechtse Heuvelrug*, 59, 64, 78; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 231v.; Frans Ebeltsjes, artikel ‘*Oud-verzetsman Groot Enzerink uit Vorden: ‘Het is een wonder van God dat ik de oorlog overleefde’* in *Deventer Dagblad* d.d. 6.10.1984; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 213; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 131 en 203; *Het Grote Gebod*; Jan Hof, *Frits de Zwerver – Twaalf jaar strijd tegen de nazi-terreur* (Omniboek, 2013); Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 25, 54, 173, 216; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 134; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 49, 53, 58, 93v., 96, 99, 111, 131, 162, 185, 194, 275, 287v., 333, 344 en 367; Lammert Huijzing, Jan Braker e.a., *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 77, 140, 143, 147, 149v., 152, 175; *In memoriam Ds. F. Slomp* in: *Jaarboek 1979 der GKN*; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, IV, 83, 85v., V, 178; Dick Kaajan, *Nieuw licht op de arrestatie en bevrijding van Frits de Zwerver in mei 1944*; Dick Kaajan *De onderscheiding Yad Vashem voor het echtpaar Slomp-ten Kate* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 30; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 170; G.J. van Klinken, *Opvattingen* 376vv., 379, 396, 398 en 431; Eppo Kuipers, *Er was nog zoveel te doen*; K. Norel e.a., *Den Vijand wederstaan*, 13, 19, 59v., 63v.; Herma Mager-Warrink, *Een dozijn voorgangers in één eeuw*, 15-20; Geert Mak, *De eeuw van mijn vader*, 279; G. Morsink, *In memoriam ds. F. Slomp*, in: *Jaarboek 1979 GKN*, 514v.; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 186, 198, 290; Frans Rozemond en Dick Kaajan, *Frits de Zwerver vertrekt als predikant naar Indië* (artikel in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 14 (mei 2008), 17-21; Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma’s*, 28; J. Schonewille e.a., *Nieuwlande 1940-’45, een dorp dat zweeg*, 9, 46, 81; S.Schoon, *De knokploeg Noord-Drenthe*, 25, 45v., 50; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 144; *Yad Vashem*, 282 en 711 (in de lijst van Yad Vashem wordt hij niet als predikant vermeld); Y.N. Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 80 en 137.

398. Johanna (Hannie) Hendrika van der Slooten

(Geboren 1.6.1900 te 's Gravenhage als dochter van apotheker Willem van der Slooten en Wilhelmina Helena Vissering, die stamde uit het doopsgezinde Oostfriese geslacht Vissering-overleden 2.2.1968 te Wassenaar; crematie Crematorium ‘Ockenburgh’ te ‘s Gravenhage).

Proponent 1928/1929; doopsgezind predikant te Delft (15.9.1929-8.5.1932), Hindelopen (5.6.1932-24.9.1939) in combinatie met Koudum (12.6.1932-17.9.1939), IJlst (1.9.1939-1946) en Steenwijk (1946-19.9.1954 wegens emeritaat); daarna was ze

nog voorgangster van de afdeling Wassenaar van de Nederlandse Protestanten Bond (1954-2.10.1960); ze woonde van 1930-1968) samen met haar vriendin en huisgenote was **mej. Jacobs**.

Ds. van der Slooten kreeg in mei 1939 verlof van haar gemeente om samen haar collega ds. H.C. Leignies Bakhoven (zie daar) 39 Joodse kinderen uit het Duitse Rijksgebied in de leeftijd van 4-17 jaar op te vangen in 'Fredeshiem' te Steenwijk. Ze waren in 1938 in Wenen op de trein gezet en werden vervolgens opgevangen in de quarantainebarak in de Rotterdamse haven. Vandaar werden ze in het voorjaar van 1939 overgebracht naar 'Fredeshiem'. Ds. van der Slooten onderhield ook contacten met haar doopsgezinde collega ds. Mesdag te Sneek (zie daar) en nam zelf twee Joodse jongens in huis, Johann en Oetschi, die de oorlog overleefden.

"Met haar huisgenote en helpster mej. Jacobs heeft Hannie van der Slooten de moed opgebracht successievelijk aan een twaalfstal pleegkinderen een thuis te bieden" (Laurense).

Archief: App. Laurense e.d.;

Lit.: ADW XXIII, nr. 7 (17.2.1968); *Doopsgezind Jaarboekje* 62 (1968), 143 en 63 (1969), 8vv.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 211; Alle G. Hoekema, 'Bloembollen' voor Westerbork; Gerlof D. Homan, *Nederlandse Doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, artikel in: *Doopsgezinde Bijdragen (Nieuwe Reeks)*, 21, 178; *Mennonite Encyclopedia* IV, 835v.; Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie in Sneek onder de bezetting*, 273.

399. Dr. Martinus Cornelis Slotemaker de Bruïne

(Geboren 17.6.1897 te Beilen, zoon van prof.dr. Jan Rudolph Slotemaker de Bruïne, kerkelijk hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht en als CHU-politicus van 1926-1939 minister van diverse departementen; in 1940 was hij voorzitter van het Convent van Kerken, en Cornelia de Jong-overleden 14.5.1986 te Wassenaar; begraven 16.5.1986 Hervormde Begraafplaats bij Dorpskerk Wassenaar).

Zijn broer ds. Nicolaas Ahasuerus Cornelis Slotemaker de Bruïne (1895-1969) was hervormd predikant en zendingsconsul in NOI; hij was gehuwd met Louise Rutgers (1892-1984), dochter van prof.dr. Frederik Lodewijk Rutgers en Cornélie Cathérine Hermance Guye en zuster van o.a. prof.mr. Victor Henri Rutgers (1877-1945) en dr. Abraham Arnold Lodewijk Rutgers (1884-1966), die beide een belangrijke rol speelden in het kerkelijk verzet.

Zijn andere broer mr. Gerardus Hendricus Slotemaker de Bruïne (1899-1976; zie Cor Inja en Hebe Kohlbrugge) was bedrijfsmedewerker bij Philips en Centraal Beheer, secretaris van de Raad van Kerken voor Praktisch Christendom (in die functie onderhield hij nauwe contacten met de 'Bekennende Kirche' in Nazi Duitsland) en was hij in 1940 mede-initiator van de zogenaamde Luntersche Kring. Later ontwikkelde hij zich tot een prominent verzetsman ('Zwitserse weg') en werd lid van het College van Vertrouwensmannen.

M.C. Slotemaker de Bruïne was hervormd predikant te Terkaple (21.5.1922-4.7.1926) en te Hoogkerk (1926-1929); secretaris Bijbelstudie NCSV (1929-1935); predikant Protestantse Kerk van NOI te Batavia (1936) en rector van de Theologische Hogeschool te Buitenzorg (1936-1938); als directeur van de *Hilfsstelle für Juden und Nichtarier*, Berlijn (1938-1939) verzorgde hij de opvang van Duits-Joodse vluchtelingen in Nederland; vanaf 27.7.1943 was hij voorganger in de godsdienstoefeningen in kamp 'De Schaffelaar' te Barneveld; als psycholoog (stafmedewerker) was hij verbonden aan de Nederlandse Stichting voor Psychotechniek Utrecht (1942-1963); daarna was hij werkzaam als zelfstandig psycholoog; hij was gehuwd 1) op 30.1.1922 te Utrecht met **Adriana Maria Theodora van Leeuwen** (geboren 1898 te Avereest, dochter van prof.dr. Jacobus Adrianus Cornelis van Leeuwen [1870-1930], hoogleraar encyclopedie van de theologie, oudchristelijke literatuur en exegese van het Nieuwe Testament aan de Rijksuniversiteit Utrecht, en Wilhelmina Johanna Josina Maria Bronsveld-overleden 1990; gescheiden 27.5.1952) en 2) op 11.6.1952 te Kortenhoef met **Anna Marie Christiane Karla Hilde Schneider** (geboren 25.1.1899 te Hannover-overleden 1992), gescheiden van Ferdinand Max Fischinger (geboren 1.1.1889 Lienzingen, Baden-Württemberg); genaturaliseerd 8.10.1935, pensionhoudster te Utrecht.

Na de *Reichskristallnacht* van 8 op 9 november 1938 werd M.C. Slotemaker de Bruïne namens de gezamenlijke Nederlandse vluchtelingencomités uitgezonden naar Berlijn om een uitreis naar of via Nederland te bewerkstelligen voor 'niet-Arische' Duitse vluchtelingen. Hij gaf daartoe leiding aan een min of meer particulier bureau,

dat hij de naam *Hilfsstelle für Juden und Nichtarier* gaf en dat onderdak vond in het Nederlands gezantschap. Voor zover het christen-joden betrof, sloot dit werk aan bij zijn eerdere activiteiten, want reeds in 1933 had Slotemaker de Bruïne deel uitgemaakt van een commissie van 'Kerkopbouw' die moest nagaan in hoeverre hulp kon worden geboden aan de Duitse kerken. Hij werkte nauw samen met Probst Heinrich Grüber (1891-1975), die sedert midden dertiger jaren pastorale zorg besteedde aan Nederlandse evangelisch-lutherse christenen (Grübers moeder was Hollands, dus hij sprak de taal) en zich sedert 1936 vanuit de door hem opgerichte *Hilfsstelle für evangelische Rasseverfolgte* (door de *Sicherheitspolizei* 'Büro-Grüber' genoemd) inzette voor vervolgd gedoopte Joden.

Tot 1940 (toen Grüber door de *Sicherheitspolizei* werd gearresteerd) wist hij – in samenwerking met o.a. Slotemaker de Bruïne. – 1138 gedoopte Joden en hun echtgenotes het land uit te helpen.

In de zomer van 1942 was M.C. Slotemaker de Bruïne als lid van de Interkerkelijke Overleg Commissie ter behartiging van Joodse aangelegenheden betrokken bij het kerkelijk protest tegen de Jodendeportaties. In 1943 was hij één van degenen die vorm gaven aan kerkelijke inspanningen ten bate van de christen-Joden. Aanvankelijk zou voor hen te Vught een apart kamp worden ingericht. Toen de Duitse autoriteiten tenslotte toch voor Westerbork kozen, weigerde de *Sicherheitspolizei* de afspraak na te komen dat Slotemaker de Bruïne de geestelijke verzorging daar op zich zou mogen nemen. In september 1944 werden de (geprivilegieerde) christen-Joden ondanks protest van de kerken alsnog op transport gesteld naar Theresienstadt, waar ze vrijwel allemaal de oorlog overleefden.

Bibl.: Dr. M.C. Slotemaker de Bruïne, *Het joodse vraagstuk* (Nijkerk, 1946).

Lit.: Leo Aukes, e.a., *De rode draad – 75 jaar NCSV*, 20J.B. Charles, *Van het kleine koude front*, 84-87, 129, 319; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 11, 54, 115, 126; Dr. J. Presser, *Ondergang* II, 343; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche*, Bd. 3/I, 272; Bd. 3/II, 172, 259, 263, 359; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 15, 18, 133, 143, 146, 175, 178, 180, 184, 241, 245, 260, 360, 366; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 90; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 401, 413v., 423, 429 II, 147, 153; J.A. Zeilstra, lemma 'Slotemaker de Bruïne, Martinus Cornelis' in: ; *Biografisch Lexicon* VI, 295vv.

400. Jacob van der Sluis

(Geboren 6.5.1892 te Drachten-overleden 6.6.1957 Wijhe).

Studie theologie VU Amsterdam (5.10.1929); kandidaat (24.11.1933); gereformeerd predikant te Oldekerk (29.7.1934-13.10.1946) en te Wijhe (3.11.1946-1.12.1952 wegens vervroegd emeritaat).

“Vanwege het feit dat de familie Hiemstra in Ternaard zich zo actief met het verzet bezig hield, was het op een gegeven moment te gevaarlijk voor de Joodse onderduiker Robert Jaap Meijer (uit Amsterdam) om bij hen te blijven en verhuisde hij opnieuw, eerst naar de familie Hoekstra in het nabij gelegen Engwierum en in januari 1945 naar zijn ouders, die op de pastorie in Oldekerk (Groningen) verborgen waren; zij hebben de oorlog overleefd”.

Lit.: *In memoriam Ds. J. van der Sluis* in: *Jaarboek 1958 der GKN; Yad Vashem*, 386.

401. Pieter van der Sluijs Officier Orde Oranje-Nassau

(Geboren 5.3.1887 te Amsterdam-, zoon van Pieter van der Sluijs en Hendrina Bosma-overleden 4.11.1973 te Ommen; begraven op 7.11.1973 te Oud-Avereest).

Kandidaat (1917); hervormd hulpprediker te Numansdorp (1917); hervormd predikant te Haulerwijk (1918, bevestigd door prof.dr. J.C. Slotemaker de Bruïne) en Demersvaart (18.2.1923, bevestigd door prof.dr. J.C. Slotemaker de Bruïne-1.5.1952 wegens emeritaat); daarna verrichtte hij nog tot 1967 hulpdiensten te Apeldoorn; woonde daarna in Ommen; gehuwd op 1.7.1930 te Avereest met **Trijntje Alagonda Zoete** (geboren 25.2.1893 te Grijpskerke, dochter van ds. Bouwe Zoete en Johanna Catharina Agatha Nonhebel-overleden 15.5.1975 te Zwolle).

Ds. Van der Sluijs was actief in het verzet, hetgeen resulteerde in een langdurig gijzelaarschap in kamp Beekvliet te Sint Michielsgestel (13.8.1942-20.12.1943). Hij onderhield nauwe contacten met de verzetsman Arnold Douwes, de rechterhand van Johannes Post, die samen honderden Joodse onderduikers veilig onderdak wisten te brengen en te verzorgen in Nieuwlande en omgeving. Met het oog daarop bezocht

Douwes veel predikanten van wie hij geschikte adressen en betrouwbare onderduikgevers hoopte te ontvangen, zo ook meermalen ds. Van der Sluijs in Dedemsvaart. Douwes noemt zijn naam een aantal malen in zijn oorlogsdagboek, o.a. op : *'De predikant, die ondergedoken zat, verscheen die morgen onverwacht op de preekstoel. Hij zei: 'Het is natuurlijk prima om je huis open te stellen voor neven en nichten en andere familieleden, maar je mag nooit vergeten – vooral in deze verschrikkelijke tijden – dat er veel anderen zijn die hulp behoeven'. Hij zei ook: 'Wees niet gierig, maar geef, geef voor de goede zaak! Hij had het ook over de eigentijdse moraal: 'De moraal', zei hij 'is om zeep geholpen!' Ik vond het een hele geschikte preek voor deze tijd. Zodra de dienst beëindigd was, verdween de predikant weer'* (Arnold Douwes). In de tijd dat ds. Van der Sluijs in Dedemsvaart stond had de volgende collega's naast zich: de later hoogleraar dr. A.H. Edelkoort (1921-1927), ds. W.A. Zeydner (1927-1934; zie daar), ds. Gerrit Bos (1932-1936; daarna gevangenispredikant in het 'Oranjehotel' te Scheveningen) en ds. H.J. van Heerden (1936-1945). Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 72; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 209.

402. Klaas Gerhardus van Smeden

(Geboren 27.3.1888 te Middelburg, zoon van Bauke van Smeden en Akke Alta-overleden 11.4.1980 Utrecht; begraven Begraafplaats Tolsteeg, Utrecht).

Rijksambtenaar; christelijk gereformeerd predikant (op basis van artikel 8 KO) te Kampen (1.2.1925), te Haarlem-Noord (9.10.1928), te Enschede (29.10.1933), te Groningen (11.12.1938) en te Utrecht-Noord (14.2.1950-31.10.1965 wegens emeritaat); gehuwd op 17.10.1917 te Leeuwarden met **Jeltje de Jong** (geboren-overleden 15.11.1890 te Sint Annaparochie, dochter van Fedde de Jong en Jeltje Bosma-overleden 5.9.1968 te Utrecht).

Hun zoon ds. Bauke van Smeden (1919-2009) was christelijk-gereformeerd predikant te Kampen, Rotterdam-Zuid, Amsterdam-Nieuw-West, Amersfoort en 's Gravenhage-Zuid.

"Ook K.G. van Smeden heeft tijdens de oorlog, volgens zijn dienstbode, onderduikers in de pastorie onderdak gegeven". "Het duurde niet lang of er kwamen onderduikers. Een schuilplaats werd gevonden in de kerk".

Lit.: W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*; H. Oolders-Jurjens, *Het leven in de Groninger pastorie in oorlogstijd* in: *Kerkblad voor het Noorden*, editie 2.5.2008, 4.

403. Bernard Daniël (Ben) Smeenk

(Geboren 11.8.1908 te Enkhuizen, zoon van Christiaan Smeenk, sociaal voorman en Tweede Kamerlid voor de ARP, en Everdina Maria Kleinhout-overleden 8.9.2002 te Amsterdam-Noord, Eduard Douwes Dekkerhuis; begraven Begraafplaats 'Zorgvlied' te Amsterdam).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1928); jaargenoten: ds. L. Overduin (zie daar) en ds. D.J. Ras (zie daar); kandidaat (14.5.1933); lid NDDD (dispuut Forum) en NCSV; gereformeerd predikant te Blokzijl (6.10.1935-20.6.1943; hij volgde daar zijn oudere broer ds. Gerrit Smeenk (1904-1971) op, die tijdens de oorlogsjaren predikant te Vlissingen (1935-1945) was); te Renkum en Heesum (27.6.1943-1.11.1948); te Balikpapan, Borneo (Nederlands Oost-Indië; februari 1947-september 1948: geestelijke verzorging van verstrooide gereformeerden in Indonesië) en te Amsterdam-Zuid voor de evangelieverkondiging onder Israël (16.1.1949-1.1.1972 wegens emeritaat); in die periode was hij tijdelijk predikant te Tiberias (1966-1969). Gehuwd in 1935 met de schilderes **Josina Anna Knap** (geboren 16.2.1900 te Amsterdam, dochter van de kunstschilder Gerrit Willem Knap en Tannetje Dronkers-overleden 29.7.1991 te Amsterdam).

"Door ds. B.D. Smeenk werden vanaf 1943 tientallen Joden ondergebracht in Renkum-Heesum. Smeenk gaf bij het zoeken van huisvesting prioriteit aan de Joden, 'want wie naar Duitsland moet gaan als militair, arbeider of student, gaat wel een onzekere toekomst tegemoet, maar dat is niet zo erg als het lot van de Joden, want dat is verschrikkelijk". ... "Dankzij de invloed van ds. Smeenk werd het gemakkelijk, onderduikers in Renkum te plaatsen. Hij zelf begon op grote schaal Joden onder te brengen bij leden van onze gemeente. De LO zorgde voor de benodigde bonkaarten. Al gauw had hij er 80 (als ik me goed herinner) nodig en hij kreeg ze".

Volgens zijn zoon Chris Smeenk (Erasmuslaan 38, Amstelveen) betrof ds. Smeenk Joodse onderduikers (vooral kinderen) van Johannes Boogaard uit de Haarlemmermeerpolder.

De jaren te Renkum-Heelsum, met name de oorlogsperiode, waren in menig opzicht een hoogtepunt. Tijdens de intreedienst (27 juni 1943), waarin ambtshalve ook de burgemeester aanwezig was, vermaande hij de overheidsdienaren liever af te treden dan mee te werken aan daden van onrecht. Bijna iedere preek was afgestemd op de bezettingssituatie. Vurig werd gebeden om het afleggen van de 'geest van vreesachtigheid' en om vrijlating van de gevangenen waarbij gedankt werd dat deze bereid waren geweest hun leven op het spel te zetten ter wille van de gerechtigheid en de medemens. Het woord ging samen met de daad. Van tientallen huizen te Renkum-Heelsum gingen deuren open (ook die van de pastorie uiteraard) en vond de Joodse vluchteling een schuilplaats als onderduiker; dankzij Smeenks inspanning en overtuigingskracht. Eén van zijn uitspraken in die tijd was, met verwijzing naar het verhaal van de drie mannen in de brandende oven: "God is bij machte ons te beschermen; maar zelfs indien niet, we zullen het afgodsbeeld niet aanbidden (Daniël 3: 18). Als 'oom Ben' was hij adviseur van een knokploeg in zaken van ethische aard. De herinnering aan het mislukken van een poging om een groep Joodse kinderen te Arnhem te redden is een levenslang trauma gebleven" (Johan M. Snoek).

"De pastorie aan de Kerkstraat werd een pleisterplaats en doorgangshuis. Zij die op de vlucht waren om aan de greep van de Duitse horden te ontkomen, vonden van hieruit een veilige plaats. Met name voor de Joodse verdrevenen zette ds. Smeenk zich onnavolgbaar in. Hoeveel zonen en dochters van het "oude volk" hij gered heeft van de concentratiekampen is onbekend gebleven. Ds. J.M. Snoek schrijft later in een brief van maart 1988 dat het getal dicht bij de 100 dan bij de 50 ligt. Een maand voor de komst van ds. Smeenk waren alle mannen van 18-35 opgeroepen voor de vijand te gaan werken. Smeenks overredingskracht niet te zwichten voor het goddeloze nazisme heeft zeer velen weerhouden aan deze oproep gehoor te geven. Zijn naaste medewerkers waarschuwden hem dikwijls voor het grote gevaar dat hij naar zich toe trok. Maar iedere schijn van vrees wuifde hij weg. God had een wachter voor zijn deur gezet, was zijn antwoord. Najaar 1943 startte hij samen met zijn vrouw Josina Knap het jeugdwerk opnieuw. Het Duitse verbod negeerde hij, zoals hij alles afwees wat tegen zijn overtuiging inging. Smeenk stond als een rots in de branding, de zwakken vermanend de geest van vreesachtigheid geen kans te geven. Smeenk wilde niemand verliezen. De gemeente groeide samen tot een hechte eenheid. De vrijmaking, die in 1944 kerkelijk Nederland in beroering bracht, ging de kerkdeuren voorbij. Toen de kerkelijke broedertwisten op haar hoogtepunt waren, moest de gehele Veluwezoom evacueren. Op dat moment was er voor alle maar een axioma: het behoud van lijf en goed. Na de terugkeer van de evacuatie in 1945 was men dankbaar elkaar weer te ontmoeten in de vertrouwde kerkruijnt. Half mei 1945 hield ds. Smeenk in een villa aan de Utrechtseweg zijn eerste preek voor 20 aanwezigen. Enkele weken later werden de diensten weer in de eigen kerk gehouden. De kerk had het oorlogsgeweld redelijk doorstaan. Wel gutste de regen soms door de gaten in het dak. Geen nood. Onder uitgestoken paraplu's bracht de eerste herstelkollekte f 15.000.- op. Het was een blij dankofffer. De eenheid was behouden, had nieuw gestalte gekregen. Meer dan voorheen had men elkaar nodig om te bouwen aan een nieuw begin. De Hervormde kerk in Renkum was verwoest. Een broederlijke overeenkomst tussen de kerkeraden kwam tot stand. De Renkumse hervormden hebben tot 1950 beschutting en gastvrijheid gevonden onder het gereformeerde dak. Als dank ontvingen de gereformeerden een Statenbijbel. De pastorie in Renkum was onbewoonbaar. Men kon terecht in villa 'Martha naast de kerk. Smeenk verhuisde naar de huurwoning die daarna als pastorie in gebruik werd genomen. Intussen werkte ds. Smeenk in hecht temverband met zijn hervormde ambtsgenoten, waarbij pastoor Stockman zich geestdriftig aansloot. Met personen van uiteenlopende richtingen bundelden zij hun krachten in Nationaal Volksherstel ten dienste van de wederopbouw. Ook in de HARK (Hulpactie Rode Kruis), die verantwoordelijk was voor de verdeling van het goederenaanbod dat uit het gehele land en uit het buitenland naar de berooide gebieden toestroomd" (Hans Braakhuis).

Het echtpaar Smeenk ontving op 20.3.1980, samen met (schoon)moeder Tannetje Knap-Dronkers (geboren 28.5.1878 Mijdrecht, echtgenote van de schilder Gerrit Willem Knap, 1873 Amsterdam-1931 Amsterdam, overleden 15.2.1963 Amsterdam) de Yad Vashem-onderscheiding omdat zij onderdak hadden geboden aan Stella Ricardo (dochter van winkelier Aaron Israël Ricardo [1885 Amsterdam-4.6.1943 Sobibor] en winkelierster Rebecca Nabarro [1885 Amsterdam-4.6.1943 Sobibor], gehuwd met Manuel Philip Menco (21.9.1927 Groningen, zoon van koopman Salomon

Carel Minco [1888 Ootmarsum-1933 Groningen] en Bartha Henriëtte Denneboom [1901 Beilen-1991 Groningen]-8.7.1994 Groningen).
 Bibl.: C. Smeenk, *De revolutionaire 'totaal-staat'* (Haarlem, 1936; uitgave ARP); C. Smeenk, *Tegen valsche democratie en Nationaal-Socialistische Dictatuur* (Kampen, 1937; uitgave ARP).
 Lit.: Hans Braakhuis, *Kerken en kloosters in de gemeente Renkum* (www.hans-braakhuis.nl/Renkum/kerken.htm); *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 5 (mei 2004); Nic. Janen, *Van grote en kleine dingen*, 50v-55; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 397 enz.; J.M. Snoek, *De Nederlandse Kerken en de Joden 1940-1945*, 135, 145v; J.M. Snoek, *Soms moet een mens*, 79v. 101v., 106, 108, 129, 138, 140, 143 en 157; Johan M. Snoek, *In memoriam Bernard Daniël Smeenk*, in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 5 (mei 2004). 39vv.; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 125, 129, 131vv., 129, 141, 143, 149v., 153, 194, 197vv., 206 en 288; *Yad Vashem*, 809v.8

403a. ?Schminck

Predikant te Arnhem (= **B.D. Smeenk**, Renkum/Heelsum? Zie daar).
 “*Sandor Baracs (1900-2002), alias Ome Piet, was een vriend van de familie Vleeschhouwer en hij slaagde erin hen uit de Hollandsche Schouwburg te Amsterdam te laten ontsnappen. Met behulp van dominee Schminck uit Arnhem vond Ome Piet aparte schuiladressen voor de hele familie*”.
 Lit. *Yad Vashem*, 512.

404. Prof.dr. Evert Louis Smelik

(Geboren 8.9.1900 te 's Gravenhage, zoon van gereformeerde onderwijzer Jacob Smelik en Elisabeth Albertha van Ruijtenberg-overleden 22.2.1985 te Geldrop aan de gevolgen van een hersenbloeding; begraven Protestantse Begraafplaats 'De Bucht', Bergeijk).

Smelik studeerde theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1919); hij was lid van NDDD (dispuut Demosthenes) en de NCSV en raakte in zijn studententijd bevriend met de latere Gereformeerde predikant Catrinus Mak (1899-1983; vader van de journalist en historicus Gert Mak). Die vriendschap werd in 1926 verbroken toen Smelik in het conflict over de vraag, of de slang in paradijs al dan niet gesproken (kon) hebben, positie koos voor de door de Generale Synode afgezette dr J.G. Geelkerken en vervolgens ook zelf werd afgezet; pas na 1967 herstelden beide het contact; kandidaat (9.5.1924); gereformeerd hulpprediker te Bloemendaal (15.7.1924-september 1925), predikant te Tienhoven (6.12.1925-29.9.1926; geschorst, later afgezet, omdat hij zich niet kon verenigen met de besluiten van de Generale Synode van Assen 1926 omtrent de kwestie-Geelkerken. In augustus 1928 predikant van Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband te Rotterdam en in februari 1937 te Hilversum. Vanaf september 1939 bleef hij tot aan de hereniging met de Nederlandse Hervormde Kerk predikant van Amsterdam-Zuid; in 1943 promoveerde hij aan de UvA op de dissertatie '*Vergelden en vergeven*'; hervormd predikant te Amsterdam (15.5.1946 voor het werk onder buitenkerkelijken, vooral studenten, predikant te Amsterdam-Zuid); kerkelijk hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam in de Bijbelse godgeleerdheid, christelijke zedenkunde, praktische godgeleerdheid en Nederlands Hervormd kerkrecht. (15.2.1949); emeritus: 1.9.1967.

Gehuwd 1) op 7.11.1925 met **Geertje Jaape** (geboren 20.12.1898 te Westzaan-overleden 11.1.1954 te Amsterdam), verpleegster in psychiatrisch ziekenhuis te Bloemendaal en 2) op 30.12.1960 met **Margaretha Sneller** (geboren 23.12.1913 te 's Gravenhage, dochter van prof.dr. Zeger Willem Sneller [1882-1950], historicus en hoogleraar historische geschiedenis aan de Handelshoogeschool Rotterdam, na de oorlog lid van het directorium van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD), en Cornelia van Latesteijn-overleden 19.9.1989 tijdens een vakantie in Drenthe), longarts van het voormalig studentensanatorium te Laren.

Margaretha's jongere broer ds. Egbert (Ekke) Sneller (1920-1996; Algemene Begraafplaats Heemstede) was tijdens de oorlog hervormd hulppredikant te Rotterdam en daarna predikant te Aalsum-Wetzens (1946-1948).

Evert Smelik maakte deel uit van de organisatie van zijn collega Leendert Overduin (zie daar) in Enschede. In Amsterdam was hij nauw betrokken bij het verzetswerk van Groep 2000 onder leiding van Jacoba van Tongeren (1903-1967; zie ook: ds. B.J. Aris, ds. K. Beks, ds. F.C.M. Boenders, ds. J.P. van Bruggen, ds. N.A. Bruining, ds. K.H.E. Gravemeijer, ds. M. Groenberg, ds. C. Inja, ds. N.B. Knoppers, dr. J. Koopmans, ds. H. Krebs en ds. J.H.F. Remme). “*In Groep 2000 zijn het vooral de*

Joodse onderduikers die zijn inzet vergen. Smelik is één van de dominees die meewerken aan de geestelijke verdiepingsbijeenkomsten die regelmatig in het wijkgebouw van de NH Kerk aan de Jacob van Lennepkade worden gehouden”.

Op 7.9.1977 ontving hij de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij onderduikadressen geregeld had voor o.a.: Eric Wolfgang Zielenziger (6.2.1920 Berlijn, enig kind van economist/ journalist Kurt en Lilly Zielenziger, beide overleden in KZ Bergen-Belsen; Eric had een baantje bij de Joodsche Raad en dook in 1943 onder; na de oorlog emigreerde hij naar de USA en werd een succesvol zakenman; zijn vrouw Ruth was hoogleraar aan het Jewish Theological Seminary of America in New York-20.11.2010 Bronx, New York, USA),

Lore Pintus (9.5.1921 Berlijn-dochter van Eric Pintus, directeur Shell Oil Company Germany-1989; na de dood van haar tweelingbroer Heinz Pintus in KZ Mauthausen (1941) dook ze in juni 1942 door bemiddeling van ds. L. Overduin van Enschede met haar ouders Eric en Lise Pintus onder in een R.K. Kerk te Amsterdam; in de zomer van 1944 met haar ouders opgepakt en naar Westerbork gebracht; vader en moeder werden gedeporteerd naar het ghetto van Theresienstadt en overleefden de oorlog. Lore kon tot de bevrijding in Westerbork blijven; ze was actief in een Joodse verzetsgroep binnen het kamp, waarvoor zij werkte als vervalser; na de oorlog in Israël gehuwd met Gavriel Peter Herman (geboren maart 1916 Olomouc, Tsjechië), medestichter van de kibbutz Ein Gev, Israël; ze waren de ouders van Nino Chanaya Herman, Israëliisch art-fotografer), en Bram de Jong (= Avraham Yinnon; 18.5.1913 Rotterdam, zoon van de koopman in lompen, voorzanger en godsdienstleeraar David de Jong en Henriëtte Heijermans-24.10.1995 Jeruzalem; zie ook ds. C.D. Israël Sr.), gehuwd 1) in 1913 met Elly Wijler (1913-1974; gescheiden 1939) en 2) in 1959 met Shulamit Shamir; zie artikelen in ‘*Trouw*’ d.d. 29.9.1984, 29.3.1985 en 10.9.1991 “*Verwaterd christendom steunt te veel op joodse bronnen*”). Bram de Jong, uitgever en hoofdredacteur van het NIW, schreef bij Smeliks overlijden: “*In zijn gevoelige necrologie over prof. E.L. Smelik in ‘Trouw’ (25.5.1985) zegt dr. J.W. Schulte Nordholt, dat zijn antwoord op het verzoek een herdenkingswoord te schrijven, was: “Ik moet het doen ... als een werk der dankbaarheid”. Dezelfde drang brengt mij ertoe een noodzakelijke, hoewel persoonlijke aanvulling te geven. Het is misschien weinig of niet bekend, dat prof. Smelik vele Joden hielp en redde, tijdens de nazi-bezetting. Hij verbood, streng en categorisch, dankbaarheid hiervoor. De dood echter verlost en bevrijdt. Nu mag en moet het gezegd worden. Ds. Smelik zou in het voorjaar 1943 promoveren op het proefschrift “Vergeven en Vergelden”. Maar hij wilde dat niet aan een universiteit die voor Joden verboden was. Dus moest het voor 1 april (= de dag waarop het Joden verboden werd te doceren aan een universiteit; GCH). Tevens wilde hij, dat bij zijn thesen, twee stellingen over het Oude Testament zouden zijn. Er moesten ook Hebreeuwse lettertekens in voorkomen. Hij verzocht mij (Bram de Jong was leraar Hebreeuws aan de Joodse HBS te Amsterdam; GCH) de stellingen voor te stellen en zelf wendde hij zich tot een torah-schrijver om de Hebreeuwse woorden te schrijven. Hebreeuws mocht reeds niet meer worden gedrukt. Meestal bezocht hij mij ’s avonds, als voor de Joden de avondklok gold, en het dus prettig was iemand te ontvangen. Eens zei hij: “ik zie in de ogen van uw dochtertje – toen twee jaar – al het leed van uw volk. Wilt u haar niet laten onderduiken? Ik antwoordde prompt: ja. Spoedig dook ze onder, tweemaal moest ze van plaats veranderen, altijd met hulp en onder de supervisie van ds. Smelik. Hij wist, dat ik niet wilde, dat ze gedoopt zou worden. Later, nadat hij ook voor de onderduik van mij en mijn vrouw had gezorgd, vroeg hij mij of ik het goed vond dat ze het eerste couplet van het gebed “Heere, ik ga slapen, ik ben moe” zou bidden. Inderdaad een gebed dat iedere gelovige kan bidden. Zelf was ik nogal traag met de voorbereiding van de onderduik. (Het werd hem ook bijna fataal: er werd een razzia gehouden in de buurt van de Pretoriusstraat, waar hij woonde, en De Jong en zijn vrouw konden slechts aan arrestatie ontkomen door zich onder de vloer te verbergen; GCH). Toen het hem te langzaam ging en voor ons te gevaarlijk werd, kwam hij bij ons aan en “dwong” ons met hem mee te gaan en bij hem thuis te slapen, dat leek hem voor ons veiliger ... En voor hem en zijn gezin?! Daar sprak hij niet over! Dit heel bijzondere logies, zo menselijk en teder – ’s ochtends bracht hij thee op bed – zal ik nooit vergeten. Hij zorgde, zonder zich ooit op de voorgrond te stellen en zonder theologisch of godsdienstig vertoog. Ook mijn Hebreeuwse boeken, evenals die van de liberale rabbijn dr. (Ludwig Jacob) Mehler (1907-1945 KZ Bergen-Belsen; sinds 1934 was hij rabbijn van de liberaal-Joodse gemeente te Amsterdam en woonde op*

het adres Watteaustraat 5III; zijn vrouw en hun beide kinderen overleefden de oorlog; GCH), waren in zijn pastorie "ondergedoken". Ds. Smelik zorgde ervoor dat De Jong en zijn vrouw uiteindelijk in Nijmegen terecht kwamen bij familie van een gemeentelid van hem. Daar overleefden ze het bombardement van september 1944. Nadat ze door bemiddeling van een Rooms-katholieke pater tijdelijk in een klooster in Grave hadden verbleven, vonden ze daar via de plaatselijke gereformeerde predikant ds. Zielhuis (zie daar) een nieuw onderduikadres en beleefden daar de bevrijding. Ook hun dochttertje, dat ondergedoken had gezeten in Amsterdam, overleefde de oorlog.

Na de oorlog zei hij (ds. Smelik) mij, dat hij het contact niet wilde voortzetten. Hij kon niet het voorwerp van voortdurende dankbaarheid zijn. Het was hem te veel. Ik begreep hem. Maar hij kon niet voorkomen of verbieden dat hij tot heden in mijn hart leeft als een heel bijzonder goed, gevoelig, gelovig mens (in 'Trouw', d.d. 29.3.1985). Veel later zei Yinon in een interview door Elma Verhey: 'Ik was natuurlijk gek, helemaal gek. ... Tegen dominee Smelik, die nota bene mijn kind liet onderduiken, riep ik: als u haar doopt, dan heb ik liever dat u haar dood maakt. Vandaag de dag zou ik dat echt niet meer zeggen. ... Maar onder de dwang van die omstandigheden toen? Van Hitler mocht ze geen Jodin meer zijn, moest ze dood. Voor mij stond dopen, dus geen Jodin meer zijn, daarmee gelijk. Dominee Smelik was groots. Echt groots. Die ging niet in discussie, hij begréep. Smelik schreef me een brief waarin hij vertelde dat mijn dochter bij een gereformeerd gezin was ondergebracht. Vindt u het goed, schreef hij, dat ze het volgende nachtgebedje leert, want ze moet mee doen met het gezin: "Here, ik ga slapen, ik ben moe, ik sluit bei mijn oogjes toe. Here houdt ook deze nacht, over Bibie – zo noemden haar pleegouders haar – trouw de wacht". Dat gebedje hangt nu op een wandtegel in haar slaapkamer'.

Archief: Inventory of the Pintus Family Papers (1970; College of Charleston, South Carolina, USA, Special Collections).

Lit.: M.J. Aalders, lemma 'Smelik, Evert Louis' in: *Biografisch Lexicon*, V, 474vv.; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 71; G.F.W. Hergreen, *Een Handjevol Verkeners*, 24, 31, 35, 39, 43, 56, 63v., 68vv., 88, 94 en 114; Ben van Kaam & Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 39; Geert Mak, *De eeuw van mijn vader*, 108v., 116v., 119v., 468, 475; Inez Polak, artikel 'De oorlog door als vrome jood onder gereformeerden' in *Trouw* d.d. 29.9.1984; Paul van Tongeren, *Jacoba van Tongeren*, 313 en 449; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – 'Kind, jij hoeft geen Poërim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan'*, 37v.; *Yad Vashem*, 137 en 811 (in de lijst van *Yad Vashem* wordt hij niet als predikant vermeld, bovendien staat zijn naam daar fout gespeld: 'E.S. Smelik' moet zijn: E.L. Smelik).

405. Sybren Roelof Smilde

(Geboren 22.9.1906 te Harlingen, zoon van Jan Smilde en Jozina Krekel-overleden 22.2.1995; begraven Nieuwe Gemeentelijke Begraafplaats, Heerde).

Kandidaat te Hattem (1932); gereformeerd predikant te Geesteren-Gelselaar (31.7.1932-2.12.1934), te Zeist (11.12.1934-21.6.1938; van juni-oktober 1937 ziekteverlof wegens overspannenheid), te Bilthoven (17.7.1938-15.2.1942), te Rotterdam-Delfshaven (1.3.1942-18.10.1950), te Dordrecht (25.10.1950-20.1.1963) en te Heerde (3.2.1963-1.10.1971 wegens emeritaat); gehuwd in 1932 met **Adriana Cornelia (Jeanne) van der Spek** (geboren 24.11.1925 te Rotterdam, dochter van ir. Cornelis van der Spek, werktuigbouwkundig ingenieur, en Cornelia Adriana van der Ree-overleden 3.2.2018 te Heerde; aldaar begraven).

Jeanne van der Spek was een nicht van dr. Pieter van der Spek (1896-1990), tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te 's Gravenhage-Zuid (1932-1962).

Op 20.5.1942 werd ds. Smilde gearresteerd in Rotterdam en verbleef tot 4.7.1942 in het Hoofdbureau van Politie aldaar; vervolgens bracht hij korte tijd door in kamp Amersfoort, om van 4.9.1942 tot 29.4.1945 het KZ Dachau te doorstaan.

In 2015 ontdekte Jelle Kaptein uit Urk bij sloopwerkzaamheden in de voormalige pastorie te Bilthoven op een oude deur een laatste boodschap van het Joodse echtpaar Levie Sajet en Ester Zilberstein dat daar onder de naam 'Smilde' tot 1942 ondergedoken had gezeten. Het mysterie is nog niet opgelost.

Contact: Richard Schuurman, Omroep Flevoland (rschuur10@hotmail.com).

Lit.: *In memoriam Ds. S.R. Smilde* in: *Jaarboek 1996 der GKN*; ds. Herman Knoop, *Een Theater in Dachau*, 136

406. Adriaan Johan (Ad) Snaaijer

(Geboren 1.5.1914 te Rotterdam, zoon van Adrianus Snaaijer en Jaapje Anna Johanna Kruithof-overleden 23.12.1997 te Kortehebben).
 Doopsgezind proponent te Rotterdam (25.6.1940); predikant te Irnsum (20.10.1940-1943) in combinatie met Poppingawier (27.10.1940-1943), te Leiden (1944-10.10.1954) en te Haarlem (17.10.1954-28.5.1978 wegens ziekteverlof tot zijn emeritaat); woonde daarna op een boerderij te Kortehebben (1978-1997); hij was hecht bevriend met ds. S.H.N. Gorter (zie daar), stadgenoot uit Rotterdam; gehuwd 1) op 7.10.1940 te Alkmaar met **Margretha Luthera (Greti) Korteweg** (geboren 9.6.1916 te Uddel, dochter van internist dr. Adrianus Johannes Korteweg en Maria Franciska Marietje) van den Toorn-overleden 15.6.2003 te Alkmaar; gescheiden); zij was leidster van de Montessorischool te Amsterdam (1951-1956) en assistente in het antiquariaat Herzberger te Amsterdam (1956-1974) en 2) met **Tineke Cleveringa** (geboren 3.6.1923 te Heemstede-overleden 13.10.2008 te 's Gravenhage).
 Ds. Snaaijer participeerde in het netwerk van ds. Mesdag voor het onderbrengen van Joodse onderduikers en distribueerde bonkaarten uit Groningen.
 Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* 92 (1998), 213, 224 en 93 (1999), 16vv.; *Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe Reeks* 8 (1982), 93; Willem Hansma, 55.

407. Johannes Martinus Snoek

(Geboren 25.5.1920 te Gorinchem, zoon van manufacturier Govert Johannes Snoek en Maria de Nooij-overleden 31.8.2012 te Rotterdam; begraven Begraafplaats 'Oud-Kralingen', Rotterdam-Prinseneiland).
 Kandidaat theologie (1953); gereformeerd predikant te Woldendorp (1953) en te 's Gravenhage-Oost, voor de evangelieverkondiging onder Israël in Tiberias als predikant van de Schotse kerk (29.9.1957-1969); hulpdiensten te Wormerveer (4.5.1969-28.6.1970); hoofd van de sectie Kerk en het Joodse Volk van de Wereldraad van Kerken te Genève (1.7.1970).
 Dr. W.A. Visser 't Hooft, oud-secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken, zei in een interview in 1977 over hem: *'De Nederlander heeft ontzettend veel goed werk verzet in de tijd dat hij als staflid verantwoordelijk was voor de relatie met het Joodse volk. Er is nu een gesprek op gang gekomen, met hulp van de secretaris-generaal van het World Jewish Congress, Gerhard Riegner, dat in mijn tijd niet mogelijk was omdat het zo moeilijk was om aan de kant van het Jodendom de juiste vertegenwoordiger te vinden. Daar wordt nu zeer openhartig mee gesproken'* (Trouw, d.d. 31.12.1977).
 Daarna was Snoek nog predikant te Oostvoorne en Tinte (13.4.1975) en te Rotterdam-Hillegersberg (geestelijke verzorging geriatrie kliniek en verpleeginrichting; 28.9.1980-21.9.1986); emeritus: 1.6.1985; gehuwd met **Cornelia Roelfke Dijkstra** (geboren 28.1.1928 te Delft, dochter van Johannes Dijkstra en Hielkje Fokkema-overleden 12.9.2001 te Rotterdam).
'Er moest iets gebeuren; er moest recht worden gedaan – dat werd zijn levensmotto, zijn drijfveer, zijn kracht. Vrede komt pas in het voetspoor van gerechtigheid. Eerst gerechtigheid, dan pas kan vrede volgen. Dat stond allemaal in hem op tijdens de oorlog, in het verzet, in het zoeken van onderduikadressen en het opdoen van alle dubbele ervaringen die daarbij horen: teleurstelling en verrassing. Toen ook de kerken via een kanselboodschap opriepen tot verzet en de Jodenvervolgelingen afwezen, was dat de reden om toch bij de kerk te blijven en vanuit de kerk te gaan werken aan recht en vrede'. Ds. Snoek heeft voor de kerkelijke contacten met het oog op het onderbrengen van joodse onderduikers een voor de hand liggende verklaring: *'Je hoefde op zondag maar naar een preek te gaan en je wist onmiddellijk wat voor vlees je in de kuip had. Risico liep je bij een geestelijke bovendien nauwelijks want hielp hij niet, dan wist je nagenoeg zeker dat hij je in elk geval niet zou verraden. Hielp hij wel, dan stond het netwerk van dominees of pastoors die elkaar kenden en die precies wisten bij wie je kon aankloppen en bij wie niet, tot je beschikking. Onderschat ook niet de zedelijke greep die ze, zeker in die jaren, op hun gemeenten hadden. Ik was jong, nog geen dominee en erg gelovig was ik in die tijd niet eens, maar ook ik gebruikte het geloof als argument. Tegen een boer van wie ik wist dat hij altijd voor in de kerk zat en die weigerde om een joods kind onder te laten duiken omdat hij dat te gevaarlijk vond, ze ik: "En wat zegt u straks als u zich tegenover God moet verantwoorden?" Er is nooit onderzocht wat de achtergrond was van mensen die joodse kinderen opnamen. Heel gewone mensen, zeggen kinderwerkers, daar had je vaak de meeste kans op succes. Ook is bekend dat zeker vijftientig procent van alle joodse onderduikers bij gereformeerde gezinnen zat, zelf in die tijd*

maar acht procent van de Nederlandse bevolking. Voor gereformeerden waren joden Gods uitverkoren volk die, en daar zat voor sommigen natuurlijk het dilemma, gods-dienst-technisch helaas op een dwaalweg waren’.

Ds. J.M. Snoek was een actief verzetsman tijdens de oorlog en plaatselijk hoofd van de LO te Renkum, die o.m. voedselbonnen voor ondergedoken Joden leverde aan ds. B.D. Smeenk te Renkum (zie daar). Citaat uit lezing over ‘*Het Israëliisch-Palestijns conflict*’: “Tijdens de tweede wereldoorlog was ik (geboren 1920) in mijn dorp (Renkum, bij Arnhem) plaatselijk leider van de L.O. (Landelijke Organisatie tot steun van onderduikers). We hebben hulp verleend aan onderduikers in alle soorten: mannen die gedwongen werden in Duitsland te gaan werken, jongens die de Arbeidsdienst in moesten, studenten die geweigerd hadden de loyaliteitsverklaring te ondertekenen, militairen (zowel Nederlandse als geallieerden: zo wist Johan Snoek de Engelse parachutisten-generaal John Winthrop ‘Pip’ Hackett (1910-1997) naar het bevrijde Zuiden te smokkelen’ GCH), en Joden. Pas later (te laat) heb ik ingezien dat de Joden daarbij prioriteit hadden moeten hebben. Niet omdat ze het volk van het verbond zijn, maar hun ellende verreweg het grootst was. De arme en ellendige en wie geen helper heeft, die heeft een streepje voor bij God en behoort het ook bij ons te hebben. Kon ik het over doen, dan zette ik het helpen van Joden op de eerste plaats. Mijn broer Wim was districtsleider van de L.O. in de Alblasserwaard, werd gearresteerd, in Rotterdam op de Heemraadsingel dagenlang gemarteld door de SD, toen afgevoerd naar het concentratiekamp Vught. Hij werd via de gevangenis aan het Wolvenplein in Utrecht naar een concentratiekamp in Duitsland overgebracht. Hij heeft het Goddank allemaal overleefd. Zelf heb ik tijdens WO II tweemaal gevangen gezeten en werd zomer 1944 neergeschoten bij een overval, omdat ik vluchtte met een Joodse onderduikster. Ook zij heeft de oorlog overleefd”.

Bibl.: J.M. Snoek, “*The Greybook – A Collection of Protests against Ant-Semitism and the Persecution of Jews, issued by Non-Roman Catholic Churches and Church Leaders during Hitler’s Rule*” (Assen, 1969); J.M. Snoek, “*Het Israëliisch-Palestijns conflict*” (2007); J.M. Snoek, “*De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945*” (Kampen, 1990); J.M. Snoek, “*Soms moet een mens kleur bekennen*” (Kampen, 1992); J.M. Snoek, “*Joodse en Palestijnse tranen*” (Vught, 2010).

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 156; sir John Hackett, *Ik ben een vreemdeling geweest*; Leo Heaps, *De gans is gevlogen*, 96v., 194-211; -Peter van Helden, *In memoriam*, in: *Historisch Tijdschrift GKN* nr. 28 (december 2013), 58v.; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 13; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 10; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 319; Gert van Klinken, artikel *Een hervormde gemeente in oorlogstijd* in: *Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis* (november 2012); Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 329; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 12, 15, 33, 135, 181; H.L. van Stegeren-Keizer, *Een kerk op zoek naar Israël*, 129, 132-136, 141, 149v., 152, 197v., 221, 230, 285 en 289; Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – ‘Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is ook voor jou opgestaan’*, 32v.; Elma Verhey, *Om het Joodse Kind*, 32; *Yad Vashem*, 810.

408. Cornelia (Corry) Soutendijk

(6.6.1909 te Rotterdam-Kralingen, dochter van een huisarts-22.12.2001 Doorwerth; crematie Driehuis-Westerveld).

Studie theologie RU Leiden; kandidaat (4.11.1931) en proponent (20.6.1933); jeugd-leidster afdeling Rotterdam Nederlandse Protestanten Bond en catecheet te Delft (1933-1934); doopsgezind predikant te Surhuisterveen (4.11.1934, bevestigd door ds. A.M.L. Frevel van Dokkum; zie daar-9.11.1939); Oldeboorn (19.10.1939-16.8.1942), Zwolle (23.8.1942-6.10.1946) en Haarlem (17.10.1946-1.6.1969, met ds. A.J. Snaayer (zie daar); na haar emeritaat woonde ze samen met haar oudere vriendin – met wie ze 20 jaar het leven deelde – in Bennekom.

“*In Zwolle raakt ze, evenals collega’s in haar omgeving, betrokken bij hulp aan Joodse landgenoten; daar zou ze zelden of nooit over spreken*” (Laurense). Zij verborg o.m. een Jode vrouw, die beide handen had verloren toen ze uit de trein sprong, die haar naar het Oosten zou brengen...

Archief: App. Laurense e.d.

Lit.: *Doopsgezind Jaarboekje* nr. 96 (2002), 237, 252 en nr. 97 (2003), 11vv. + foto; Gerlof D. Homan, *Nederlandse Doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 179.

409. Simon Spaans

(Geboren 9.11.1873 te Barsingerhorn, zoon van Dirk Spaans en Cornelia Vis-overleden 26.6.1945 te Vries, Dr.; begraven hervormde kerkhof bij Oude Kerk van Katwijk aan de Rijn), proponent (22.6.1898)l doopsgezind predikant en leraar te Warmenhuizen (1898-1899), te Vlissingen (8.1.1899-28.7.1907) in combinatie met Goes (15.1.1899-28.7.1907), Enkhuizen (25.8.1907-oktober 1917), Assen (20.10.1917-8.11.1939) in combinatie met Stadskanaal (4.11.1917-15.1.1939); gehuwd 1) op 14.1.1899 te Warmenhuizen met **Geertje Blom** (geboren 1881, dochter van Jakob Blom en Aaltje van der Oord-overleden 13.1.1925 te Assen) en 2) op 29.8.1934 te Rotterdam met **Marie Siderius** (geboren 2.3.1902 te Tiendeveen, Dr., dochter van onderwijzer Kornelis Siderius en Sara Jozina van den Berge-overleden 16.2.1979 te Oosterbeek).

Ds. Spaans spande zich tevergeefs in voor de Joodse mevr. M.H.M. Freudenberg-Wolff uit Berlijn die op 27.4.1939 met haar dochter was tegengehouden bij de Nederlandse grens en gevangengezet; zij werden teruggestuurd naar Duitsland (haar man en vader Karl Freudenberg verbleef al in Nederland). Vervolgens werd S. officieel door Nederlandse autoriteiten gemaand zich verder niet met dit soort zaken te bemoeien. Citaat: *'Ik geef u in overweging ds. Spaans er met nadruk op te wijzen, dat hij zich [...] dient te onthouden van elke medewerking voor binnenkomst van familie- of gezinsleden van de in zijn tehuis opgenomen vluchtelingen en zeker niet persoonlijke uitnodigingen aan hen dient te richten'*.

Archief: App. Laurens e.d.

Lit.: A.G. Hoekema, *'Bloembollen'* voor Westerbork; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 42; *Menmonite Encyclopedia IV*, 591; *Noodbrug* nr. 2 (augustus 1945); Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 24.

410. Pieter van der Spek

(Geboren 18.9.1914 Schipluiden-overleden 8.10.2000 Utrecht; begraven 'Tolsteeg', Utrecht).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1914); jaargenoten: ds. W.M. le Cointre (zie daar), ds. J. Eringa (zie daar), ds. A. Ringnalda (zie daar), ds. C.J. Sikkel (zie daar) en ds. H. Veldkamp (zie daar); lid NDDD (dispuut IVMBO) en NCSV; kandidaat (7.2.1919); gereformeerd predikant te Beetsterzwaag (25.10.1942-9.12.1945), te Wanswerd/ Birdaard (opvolger van ds. R.H. Kuipers, zie daar; 23.12.1945-2.8.1949), te De Lier (14.8.1949-9.5.1959), te IJsselmonde (23.8.1959-15.2.1963), te Rotterdam-IJsselmonde (15.2.1963-9.10.1966) en te Utrecht-Noord (23.10.1966-1.10.1979 wegens emeritaat); gehuwd 1) op 15.10.1942 met **Krijntje van der Heijden** (geboren 12.12.1913 te Delft, dochter van Teunis van der Heijden en Hendrica van der Breggen-overleden 31.3.1973 te Utrecht; begraven 'Tolsteeg'. Utrecht) en 2) met **Maria Rutgers** (geboren 20.11.1916 Zaltbommel-overleden 14.7.2003 Utrecht; begraven Utrecht, 'Tolsteeg').

De manier waarop een gereformeerd landarbeidersgezin van 'eenvoudige, gulle mensen' en een uit een deftig Joods milieu afkomstige jongen zich aan elkaar hadden weten aan te passen, werd in Beetsterzwaag 'kostelijk' genoemd. De 'stiefvader' had wel van meet af aan de huisorde vastgesteld: de Amsterdamse patriciërszoon werd in de harde levensomstandigheden niet ontzien en direct betrokken 'in de Christelijke gebruiken van Bijbellesing, gebed, kerkgaan, enz.' Ook het godsdienstonderwijs werd degelijk aangepakt (wekelijks privéonderwijs van ds. P. van der Spek). Daarbij werd een principiële grens in acht genomen: een eventuele belijdenis was pas aan de orde na de bevrijding en nadat de jongen er met zijn ouders over gesproken zou hebben – die naar allen hoopten dan nog in leven zouden zijn. ... Ds. Van der Spek in Beetsterzwaag had voor wekelijks privéonderwijs een aangepast programma vastgesteld, waarin naast de beginselen van de gereformeerde geloofsleer de messiaanse profetieën en het evangelie van Mattheus centraal stonden.

Lit.: *In memoriam Ds. P. van der Spek* in: *Jaarboek 2001 der GKN*; G.J. van Klippen, *Opvattingen*, 384v.

411. Dr. Everhard Dirk Spelberg

(Geboren 21.5.1898 te Nieuwveen, zoon van Gerardus Albertus Lutje Spelberg, hoofd van de openbare school, en Maria Turkenburg-overleden 8.6.1968 te Soest; begraven kerkhof Egmond aan den Hoef).

Volgde aanvankelijk een opleiding aan de Landbouwhogeschool te Wageningen (1918-1921); studeerde daarna theologie aan de Rijksuniversiteiten van Utrecht en Leiden; vrijzinnig-hervormd predikant te Egmond aan den Hoef en te Nijmegen

(Stevenskerk; 9.3.1930-26.5.1935). In 1926 werd hij predikant-secretaris van de pas-opgerichte Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep (VPRO); voorzitter was dr. Nicolette Bruining (zie daar); vanaf 1936 was hij fulltime als predikant-secretaris in dienst van de VPRO (met uitzondering van de jaren 1941-1945); in 1947 trad hij in functie als programmadirecteur; in 1963 nam hij afscheid en een jaar later ging hij met pensioen. Gehuwd op 29.10.1925 met pianiste **Laurina Stokmans** (geboren 9.10.1896 te Nieuwveen, dochter van een aannemer-overleden 24.3.1986 in 'De Avondzon' te Velp).

Tijdens de oorlog woonde het gezin Spelberg in de VPRO-villa aan de 's Gravenlandseweg 85 te Hilversum (het gebouw werd in 1997 afgebroken). Volgens Everhard Spelberg Jr. (uitzending OVT) kwamen daar tijdens de oorlog veel gasten over de vloer o.a. Joden die in de villa waren ondergedoken en die gedurende een razzia een veilig heenkomen vonden in een onderduikhol onder de vloer van de WC.

Bron: uitzending 'Het spoor terug In: "Onvoltooid Verleden Tijd', VPRO-radio d.d. 15.6.1997 (nu: Beeld en Geluid, document 73093).

Bibl.: Dr.E.D. Spelberg, *Ons allen nabij* (Amsterdam, 1947; met o.a. avondwijdingen voor de VPRO-radio op 10.5.1940, Kerstmis 1945, 3.5.1946, 2.5.1947 en Preek op Pinkstermorgen 1940.

Lit.: I.J. van Houte, lemma 'Spelberg, Everhard Dirk' in: *Biografisch Lexicon*, V, 480; Ben van Kaam, *De Dominee gaat voorbij*, 42.

412 Pieter van der Staaij

(Geboren 22.8.1887-overleden 10.8.1976 te Zeist).

Studie wijsbegeerte en sociologie in de Verenigde Staten en theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden; predikant Protestantse Kerk in NOI te Babaoe (1913) en te Lolek (1914); met verlof naar Nederland (1914) en eervol ontslagen 1.10.1916; presbyteriaans predikant te Winnipeg (Canada; 1916-1925); hervormd kandidaat in Zeeland (1925); hervormd predikant te Westerbork (7.12.1925-4.3.1928), te Renesse-Noordwelle (11.3.1928-6.4.1930), Tricht (13.4.1930), te Enter (13.1.1935-12.6.1949) en te Anjum (1949-1953 wegens emeritaat); daarna nog hulppredikant te Amsterdam (1953).

Ds. Van der Staaij bood hulp aan Joodse en niet-Joodse onderduikers. Gearresteerd en overgebracht naar Duitsland (25.7.1944-9.11.1944).

Lit.: H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, I, 580, 589.

413. Dr. Johannes Jacob Stam

(Geboren 28.1.1891 te Zwolle, zoon van hotellier Pieter Stam en Maria Hillegonda Voskuil-overleden 18.7.1975 in een Rotterdams ziekenhuis; begraven 23.7.1975 te Welsum).

Studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht (kwekeling Vereniging tot Bevordering van de Inwendige Zending te Doetinchem); kandidaat (1915); dr.theol. 1938 (promotor M. van Rhijn); hervormd hulpprediker te Enschede (1915), predikant te Welsum (30.4.1916-1921), predikant-evangelist bij de Vereniging van Hervormde Wijkbelangen boven het IJ (Amsterdam-Noord (1921-1925); bouwpastor van de Bethlehemkerk aldaar; hij onderhield ook intensieve contacten met de AMVJ in Amsterdam (opvolger van dr. H.Th. Oberman); hervormd predikant te Rotterdam (20.9.1925-1956 wegens emeritaat); voorzitter van het Nederlands Zendelingsgenootschap (1927); aanvankelijk ethisch theoloog, later onderging hij sterk de invloed van Karl Barth. Ds. Stam was gehuwd met **Elisabeth Honig** (geboren 1888 te Utrecht, dochter van koopman Johannes Hendrik Honig en Anthonia Hendrika Heijer-overleden met haar te vroeg geboren kind in november 1918 te Olst aan de 'Spaanse Griep').

Haar zuster Johanna Maria Henriëtte Honig (overleden 20.5.1967 te Zeist) was gehuwd met de hervormde predikant ds. Jan Kat (geboren 15.12.1885 te Zutphen-overleden 12.5.1926 te Hoogeveen); zij hertrouwde op 6.8.1929 met de oudere broer van haar overleden man, de militair Hermanus Nicolaas Kat (1873-1949).

Tot 14.5.1940 (bombardement op Rotterdam was Stam pacifist; daarna bedankte hij voor 'Kerk en Vrede'; in de eerste jaren van de bezettingstijd werd de hervormde kerk van Rotterdam geconfronteerd met 'bijzondere noden', met name van joden, onderduikers en in Duitsland tewerkgestelden. "Het beleid van de Hervormde Kerk richtte zich met betrekking tot de joden voornamelijk op diegenen die zich binnen haar invloedssfeer bevonden" (citaat uit beknopte biografie ter inleiding op de

‘Collectie Dr. J.J. Stam’ in het Rotterdams Archief). Zo gaf dr. Stam medio 1943 zogenaamde *Angehörigkeitserklärungen* uit aan die Joden, die voor 10.5.1940 op enigerlei wijze ‘tot een hervormde gemeente behoorden’. Ook doopte hij sommige Rotterdamse Joden. Verder was hij binnen de hervormde Gemeente Rotterdam-Centrum belast met het onderhouden van contacten met tewerkgestelden in Duitsland (hij bezorgde hen de herderlijke brieven van de hervormde synode en verzorgde de correspondentie met hen). En na september 1944 organiseerde hij ook de hulpverlening aan en de inzameling van gelden ten behoeve van ondergedoken spoorwegstakers. Eén en ander werd gecoördineerd en uitgevoerd vanuit de door hem (onder zijn verzetsnaam ‘Bas Staal’) geleide ‘Rotterdamse Hervormde Groep’, die veel onderduikers (ook joodse?) en – zoals gezegd – spoorwegstakers ondersteunde. Tegen het einde van de oorlog trad ds. Stam ook op als geestelijk verzorger van de Binnenlandse Strijdkrachten (NBS).

Na de oorlog had hij bemoeienis met het kamp voor politieke delinquenten ‘Vianda’ te Hoek van Holland. Van 1956 tot 1958 leidde hij de Nederlandse Protestantse Gemeente in Brazilië en daarna verleende hij nog tot 12.11.1968 pastorale bijstand in het Oude Noorden.

Lit.: F. Cossee-De Wijs, lemma ‘Stam, Johannes Jacobus’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 488.

414. Klaas Rudolf ter Steege

(Geboren 8.7.1913 te Groningen, zoon van boekhouder Jakob ter Steege en Jantje Evenhuis-overleden 2.9.1976 in het ziekenhuis te Aalsmeer, begraven Algemene Begraafplaats Hilversumseweg 51a te Laren).

Hervormd hulpprediker te Vroomshoop; predikant te Ten Boer en Sint Annen (1938), te Laren en te Bergen NH (24.4.1966-2.9.1976).

Ds. Ter Steege werd gearresteerd wegens de steun die hij met zijn beide collega’s H.J. Barnouw en H.L. Lieve had verleend aan twee ondergedoken Joden. Hij werd wegens *Judenhilfe* veroordeeld tot een half jaar detentie en verbleef van 6.7.1942 tot 7.1.1943 met zijn collega ds. Lieve in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort. Zij collega ds. Barnouw werd al op 6.10.1942 vrijgelaten.

Lit.: Floris Bakels, *Nacht und Nebel*, 319; Geraldien von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 7, 56, 52, 64, 85, 87; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 436, 581, 598 en 626.

415. Jacobus Arnoldus Steenbakker Morilyon Loijzen, ridder Orde Oranje-Nassau

(Geboren 7.3.1898 te Lexmond, zoon van ds. Pieter Anthony Steenbakker Morilyon Loijzen [1865-1929], hervormd predikant te Lexmond, Colijnsplaat en Holten, en Neeltje van der Spek-overleden 29.10.1983 te Bilthoven; begraven Begraafplaats ‘Den en Rust’ te Bilthoven).

Ook zijn oudere broer trad in het spoor van zijn vader: ds. Johannes Eliza Steenbakker Morilyon Loijzen (1896-1981) was tijdens de oorlog hervormd predikant te Oost- en West-Grafdijk (NH).

Zijn tante Jacoba Johanna Steenbakker Morilyon Loijzen (1847-1931) was in 1878 gehuwd met Jacobus Arnoldus de Beer (1834, zoon van Izak Baruch de Beer en Henriëtte Lazarus Gosschalk-1902), burgemeester van Kerkwijk en Scheemda.

Ds. J.A. Steenbakker Morilyon Loijzen was hervormd hulpprediker te Erica (14.8.1927-11.8.1946), kamppredikant te Den Helder (1946-) en predikant te Tilburg (-1963, wegens emeritaat); daarna nog geestelijk verzorger in het studentensanatorium te Laren en in Zonnestraal te Hilversum; de laatste jaren woonde hij in Holten. Hij was gehuwd met **Reinette Catharina Pals** (geboren 3.6.1910-25.2.1999).

Ds. J.A. Steenbakker Morilyon Loijzen onderhield tijdens de oorlog met de bekende verzetsman Arnold Douwes, de rechterhand van Johannes Post, die samen aan honderden Joden veilige onderduikadressen bezorgden in Nieuwlande e.o. en van al het nodige voorzagen. Om aan goede onderduikadressen te komen bezocht Arnold meerdere predikanten in de omgeving van Nieuwlande en zo bezocht hij ook ‘de predikant van Erica’, zonder hem met name te noemen, maar dat kan alleen maar ds. Steenbakker Morilyon Loijzen zijn geweest. Wel zeker heeft hij Arnold bij zijn werk geholpen.

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 98.

416. Jakob Adriani Steenbeek

(Geboren 30.12.1881 te Moerkapelle, zoon van ds. Jan Gerhard Steenbeek [1854-1923] en Jantjen Adriani-overleden 11.5.1963 Stadskanaal; begraven NH Begraafplaats Oosterkadekerk Stadskanaal)

Zijn beide broers ds. Jan Gerhard Steenbeek Jr. (1880-1951) en ds. Theodorus Johannes Hendricus Steenbeek (1888-1991) waren gedurende de oorlogsjaren respectievelijk hervormd predikant te Denekamp (1931-1941)-Beetgum (1941-1945) en te Wateringen (1938-1954)

Ds. J.A. Steenbeek was hervormd kandidaat te Nieuw Weerdinge (1910), predikant te Foudgum en Raard (21.8.1910-30.9.1917), Opende (7.10.1917-23.4.1922). Dantumawoude (30.4.1922-5.12.1926), Nijehaske/ Haskerdijken (12.12.1926-30.6.1929) en Nieuw-Stadskanaal (7.7.1929-30.4.1947 wegens emeritaat); daarna vertrokken naar Damwoude. Gehuwd in 1910 met **Maria Frederika de Jongh** (geboren 24.4.1885 Weesp, dochter van Jan Hendrik de Jongh en Gerarda Jacoba Catharina Schuijt-overleden 28.1.1971 Stadskanaal, begraven NH Begraafplaats Oosterkadekerk, Stadskanaal).

Op de volgende vergadering van 13 juni (1945) moest de kleine groep van overlevenden constateren dat ze met deze kleine groep het Joodse leven weer moest opbouwen. De anderen zouden niet meer naar Stadskanaal terugkeren. Ze herdachten in deze vergadering de overledenen om daarna terug te keren naar de wederopbouw van de Joodse Gemeente. Met vreugde hoorden ze dat de inventaris van de sjoel niet geheel verloren was gegaan. Dominee Steenbeek, predikant van de Hervormde Kerk in Stadskanaal, had het één en ander bewaard (Joods Historisch Museum, Amsterdam, Notulenboek Israëlitische Gemeente Stadskanaal).

Lit.: C.A. van der Berg, E.P. Boon, *De Joodse Gemeenschap in de Kanaalstreek*, 145.

417. Jan Gerhard Steenbeek Jr.

(Geboren 11.5.1880 te Moerkapelle, zoon van ds. Jan Gerhard Steenbeek Sr. [1854-1923] en Jantjen Adriani [1853 Lutjebroek, dochter van ds. Jacobus Lambertus Adriani [1811-1890]-4.7.1951 Apeldoorn).

Studie te Genève en Toulouse; hervormd predikant te Lutjegast, Kruijningen, Zierikzee, Neerbosch, Zunderdorp (Amsterdam-Noord; 18.3.1928-15.3.1931), Denekamp (22.3.1931-7.12.1941) en Beetgum (14.12.1941-30.9.1945 wegens emeritaat).

Zijn ene broer ds. Jakob Adriani Steenbeek (1881-1963; zie daar), gehuwd met Maria Frederika de Jongh (1885-1971), was tijdens de oorlog hervormd predikant te Stadskanaal (1929-1947), en zijn andere broer Theodorus Johannes Hendricus Steenbeek (1888 Weesp-1991 Wateringen) was eveneens hervormd predikant, o.a. te Wateringen (1938-1954). Hij was gehuwd met Wilma H. Hagenbruck.

Jan Gerhard Steenbeek Jr. was op 20.8.1907 te Nijmegen gehuwd met **Emma Schrijver** (geboren 12.2.1888 te Sloten, dochter van ds. Jan Schrijver [1861-1941], weeshuis-directeur, en Fijtje van der Woerd).

Ds. Steenbeek deed begin 1939 tevergeefs een beroep op Haagse instanties om clementie te verlenen aan Anthonie Bouwens (geboren 1905 te Rilland Bath), sedert 7.3.1937 koster van de Nederlands Hervormde Kerk te Denekamp, die op 20.12.1938 enkele naar Nederland uitgeweken Joden per auto van Denekamp naar Enschede had gebracht. Daar werden ze aangehouden en koster Bouwens kreeg vervolgens van de inspecteur van de Vreemdelingendienst opdracht om uiterlijk vóór 3.2.1939 voor onbepaalde tijd het grensgebied te verlaten. Het bevel bleek echter onherroepelijk, waarop de koster berustte in zijn verbanning. Op 1.3.1939 nam hij zeer teleurgesteld ontslag, nadat zijn vrouw nog enige tijd zijn werkzaamheden had voortgezet. Hij keerde niet terug naar Denekamp.

Lit.: S. Wynia e.a. (eindred.), *200 Jaar Protestantse Kerkgebouw in Denekamp*, 70.

418. Herman Stegeman

(Geboren 26.9.1877 te Dedemsvaart, zoon van godsdienstonderwijzer Fredrik Stegeman en Janna Harmina te Winkel-overleden 21.2.1961 te Utrecht; begraven Derde Algemene Begraafplaats 'Tolsteeg' te Utrecht).

Studie theologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam en de Rijksuniversiteit Utrecht; hervormd kandidaat te Dedemsvaart; hervormd predikant te Wageningen (13.10.1901-17.1.1926), te Urmond (1926-1931) en te Cuijk aan de Maas (1931-1.8.1943 wegens emeritaat); gehuwd op 25.2.1930 te Weert met **Albertha Arnolda Catharina (Bertha) Douwes** (geboren 9.10.1898 te Kerkenbosch, Gemeente

Zuidwolde, Dr., dochter van ds. Petrus Arnoldus Conradus Douwes en Johanna Adriana Willeumier-overleden 24.10.1976 te Woerden).

Zij was een zuster van ds. Jan Douwes (1900-1976; zie daar), van verzetsman Petrus Arnoldus Conradus (Arnold) Douwes (1906-), van ds. Hendrik Julius André Douwes (1914-1991; zie daar) en van Guillete Agathe Douwes (1915-1996; begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats te Driebergen), die ook actief was in het verzet.. Het echtpaar Stegeman kreeg tien kinderen; in 1944 moest het gezin vanwege de oorlogshandelingen in en om Cuijk evacueren naar de boerderij van Romein.

Met broers/ zwagers, die alle drie de *Yad Vashem*-onderscheiding ontvingen, zette het echtpaar Stegeman zich eveneens in voor de hulp aan Joodse onderduikers.

Lit.: Louk Hombergen (red.), *'1939-1945 Oorlog en vrede in Cuijk, beleefd vanuit de Protestantse Pastorie*; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 64v., 168; A. Metselaar, *Duikelaars*, 7; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 553.

419. Jan Derk Stegeman

(Geboren 26.7.1875 te Dedemsvaart, zoon van godsdienstonderwijzer Fredrik Stegeman en Janna Harmina te Winkel, oudere broer van ds. Herman Stegeman; zie daar-overleden 21.2.1970 te Aalten; begraven Begraafplaats 'Berkenhove' te Aalten).

Hervormd predikant te Nieuw-Amsterdam (-1913) en te Aalten (27.4.1913-27.10.1940 wegens emeritaat), voorzitter van het schoolbestuur van de hervormde school te Aalten (1920-1946); gehuwd op 24.8.1899 te Zoetermeer met **Hendrika (Riek) van Dorp** (24.10.1873 Zoetermeer, dochter van Jan van Dorp en Quirijntje Huijser-14.12.1948 Aalten); begraven 'Berkenhove', Aalten).

Haar broer dr. Jan van Dorp (1879-1969) was tijdens de oorlogsjaren hervormd predikant te Gendringen (1911-1944). Ds. Hendrik Stegeman (geboren 1911 te Emmen, zoon van ds. J.D. Stegeman en Hendrika van Dorp-overleden), was net als zijn vader hervormd predikant.

Aalten herbergde gedurende de oorlogsjaren het grootste aantal Joodse en niet-Joodse onderduikers in Nederland: op zeker moment ca. 2500 op een bevolking van 13.400. Vandaar ook dat het min of meer voor de hand lag dat juist in die plaats in 2004 het Nationaal Onderduik Museum werd gevestigd.

Ds. Stegeman was in het eerste oorlogsjaar al met emeritaat gegaan en dus sprak het niet vanzelf dat hij nog actief bij verzetswerk ten behoeve van met name Joodse onderduikers betrokken was. Toch valt uit het dagboek van de bekende verzetsman Arnold Douwes, de rechterhand van Johannes Post, op te maken dat ds. J.D. Stegeman via zijn broer ds. Herman Stegeman ook contact met Douwes onderhield. Dus lijkt het niet meer dan logisch, dat hij, die zo lang in Aalten had gestaan, de organisatie van Douwes nog van geschikte en betrouwbare onderduikadressen kon voorzien.

Douwes schreef o.a.: 'Ds. Stegeman en zijn uit Aalten op bezoek (in Dedemsvaart, GCH). *Ze vertelden me over een erg goed waarschuwingssysteem tegen razzia's'* (9.9.1943). Ds. Stegeman leverde verder ook preken aan voor het blaadje *'De vluchteling in zijn schuilplaats'*, een preken-serie voor onderduikers in Aalten e.o., die verspreid werd onder de mannen die de reguliere kerkdiensten niet konden bezoeken. Initiatiefnemer was de heer H.B. van Braak te Aalten en de redactie van het blad was in handen van ds. Gerard Pieter Klijn (1907-1970), hervormd predikant te Aalten, terwijl ook hervormde collega's als ds. Jan Willem van Petegem (1905-1990), predikant te Aalten 1940-1945), ds. H. Berkhof (Lemele/ Zeist; zie daar), ds. Johannes Gerritsen Jr. (1906-1982), predikant te Arnhem (1937-1948; hij schreef in 1945 samen met mr. Barend de Goede e.a. het boek *'Burgers in bezettingstijd – Balans van het laatste der dagen'*, Nijkerk, 1945) en ds. Karel Hendrik Lodewijk van Selms (1911-1968), predikant te Silvolde, hun bijdragen leverden.

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 104.

420. Mr. Petrus Hendrik Theodoor Stevens

(Geboren 30.7.1908-overleden 24.12.1946 te 's Gravenhage).

Kandidaat te Ginneken (1936); hervormd predikant te Ingen (23.8.1936-1.6.1941), te Zwolle (predikant Huis van Bewaring; 15.6.1940, bevestigd door ds. G.W. Oberman -zie daar- 1.9.1946) en te 's Gravenhage (8.9.1946-tot zijn overlijden op 24.12.1946).

Ds. Stevens was betrokken bij het kerkelijk verzet. *“Janna Kranenburg, die samenwerkte met dominee Stevens en verscheidene Joodse kinderen in veiligheid had gebracht, nam de zesjarige Vera Davidson op de fiets mee naar het station in Zwolle”*. Lit.: H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 368, 580; *Yad Vashem*, 513.

421. Bastiaan (Bas) Jacob Arie Streefkerk

(Geboren 19.11.1912 te Rotterdam, zoon van Cornelis Adrianus Streefkerk en Maria van der Dussen-overleden 5.6.1972 te 's Gravenhage, Nieuwendamlaan 216; begraven in stilte).

Kandidaat (1935) gereformeerd hulppredikant te Schiebroek-Hillegersberg (januari 1937-maart 1938), Hillegersberg-Terbregge (1.3.1937-december 1938), Berkel-Rodenrijs (1.3.1938-31.12.1938) en Zutphen (1.1.1939-oktober 1940); gereformeerd predikant te Glanerbrug (13.10.1940-november 1945), Berkel-Rodenrijs (18.11.1945-25.6.1955) en 's Gravenhage-West (10.7.1955-5.6.1972). Gehuwd op 1.2.1940 te Rotterdam met **Josina Beunderman** (geboren 23.8.1913 te Rotterdam-overleden 18.4.2000 te Naaldwijk).

Gedurende de oorlog nam ds. Streefkerk deel aan het ondergrondse verzet in en om Glanerbrug en bood o.m. hulp aan Belgische en Franse krijgsgevangenen, die uit Duitsland waren ontsnapt. Op 17.7.1944 werd hij gearresteerd en kwam via het Politiebureau van Enschede in kamp Amersfoort terecht. Op 4.9.1944 werd hij daar vrijgelaten op basis van een vals bevel tot invrijheidsstelling dat een kennis uit Rotterdam had gestuurd. Schuin tegenover de Gereformeerde Kerk van Glanerbrug aan de Schipholtstraat 41 en de daarnaast gelegen pastorie van ds. Streefkerk op nr. 39 woonde de gereformeerde familie Krol, die onderdak bood aan het Joodse echtpaar De Leeuw. *“Spannend wordt het als recht tegenover de familie Krol een groep Duitse soldaten wordt ondergebracht in een leegstaande school. En nog spannender wordt het als er op een avond een Duitse officier aan de deur staat die de nacht bij de familie Krol wil doorbrengen. Wat nu? Weigeren kan niet, want dan zullen de Duitsers argwaan krijgen. En dus slaapt die nacht een Duitse officier onder één dak met de familie Krol en met twee Joodse onderduikers. Het zal voor iedereen een spannende nacht zijn geweest. Na de bevrijding op 1 april 1945 is er feest, maar voor het echtpaar De Leeuw is dat feest toch een feest met een zwarte rand. Zij krijgen dan te horen dat hun twee zoons en hun enige dochter door de Duitsers zijn vermoord”*. Wel zeker is ds. Streefkerk van één en ander op de hoogte geweest en het lijkt dan ook aannemelijk te veronderstellen dat hij het gezin Krol naar beste kunnen heeft geholpen. Ds. Kremer typeert hem als volgt: *“Vlot causeur als hij was kon hij over die bezettingsperiode de kleurrijkste verhalen vertellen.”*

Bron: site www.glanerbrug.info historie: tweede wereldoorlog/1942 joodse onderduikers.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 233; George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 188; ds. J. Kremer, *In memoriam Ds. B.J.A. Streefkerk* in: *Jaarboek 1973 der GKN*, 501v.; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 85v., 115.

422. Nicolaas Streefkerk

(Geboren 6.9.1901 te Rotterdam, zoon van Jacob Arie Streefkerk en Josina van Dippen-overleden 4.9.1982 te Arnhem; begraven Gemeentelijke Begraafplaats Oldebroek).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1923); jaargenoten: ds. I. Groenenberg (zie daar), ds. R.H. Kuipers (zie daar) en ds. J. ter Schegget (zie daar); kandidaat: 4.5.1928); lid NDDD (dispuut Demosthenes); gereformeerd predikant te Wormer (3.3.1929-8.1.1933), Wolvega (22.1.1933-16.5.1948) en Oldebroek (23.5.1948-1.4.1967 wegens emeritaat); gehuwd op 16.5.1933 te Wormer met **Grietje Potgieser** (6.12.1910, dochter van Johan Godfried Potgieser, machinist in een papierfabriek, en Guurtje Kramer-30.1.1999 Elburg; begraven Gemeentelijke Begraafplaats Oldebroek).

‘Op zoek naar een persoon die in staat is aan het verzetswerk deel te nemen wordt (door de LO in oprichting, eind 1942; GCH) in Wolvega contact gezocht met dominee Streefkerk, voorganger in de Gereformeerde Kerk aan de Kerkstraat, die verwijst naar Jacobus Russchen (‘Peter’), een rentenier-boer van midden veertig, die woont aan de Heerenveenseweg, tegenover garage Douma, thans ‘Drietippe’). Russchen raakt zeer nauw bij het verzetswerk betrokken. Samen met andere verzetswerkers worden steeds meer medewerkers ingeschakeld’. ... ‘Na de staking van 1943

begon de L.O. de zaken kundig en grootscheeps aan te pakken. Duizenden personen werden in Noord- en Oost-Nederland ondergebracht, onder wie veel Joden, ambtenaren en politiebeambten. In Wolvega en omstreken werd in het begin voornamelijk door Russchen gewerkt aan het plaatsen van onderduikers. Velen kwamen per trein in Wolvega aan om zich (met een brief) te melden bij J. Visser, zadelmaker in Wolvega. De zoon van deze Visser bracht deze personen vervolgens naar W. de Boer, landbouwer in Nijelamer, waarna een doorplaatsing kon volgen. Russchen hield veelal op woensdagmorgen (marktdag) zitting in de kerkeradskamer van de Gereformeerde Kerk in Wolvega om bonnen te geven voor de onderduikadressen. Russchen werd in dit werk ondersteund door de heer Jansen, leider van het distributiekantoor in Weststellingwerf.

Eén en ander bleef niet onopgemerkt bij de Sicherheitspolizei die ds. Streefkerk op 13.9.1943 arresteerde. 'Toen zijn vrouw haar man bezocht, begreep zij dat het niet om hem maar om Russchen was begonnen. Zij gaf dit door waarop Russchen 's nachts naar zijn zwager in Sonnega ging'. Russchen verdween vervolgens en kon zich geheel aan het landelijk werk van de LO gaan wijden. Vanaf voorjaar 1944 vormde hij samen met Gerard ('Gerrit') Spanhaak en Reinhoud Roukema het belangrijke Centraal Duikelaars Kantoor (CDK), dat de illegaal verkregen bonkaarten en andere distributiebescheiden over het land verdeelde. Ds. Streefkerk verbleef tot 8.11.1943 in de gevangenis te Groningen en daarna van 8.11.-22.12.1943 nog in kamp Vught.

Ook zijn neef ds. Bastiaan Jacob Arie Streefkerk (1912-1972), gereformeerd predikant te Glanerbrug (1940-1945), onderhield contacten met het verzet; omdat hij hulp geboden had aan twee ontvluchte krijgsgevangenen, werd hij op 14.7.1944 gearresteerd en verbleef tot september 1944 in kamp Amersfoort. Hij kwam vrij omdat iemand vanuit Rotterdam een vervalst bevel tot invrijheidstelling naar Amersfoort had gestuurd.

Lit.: Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 233; George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak*, 190; *In memoriam Ds. N. Streefkerk* in: *Jaarboek 1983 der GKN*; *Opdat wij nooit vergeten – Het verzet in Wolvega en omgeving, 1940-1945*, 20, 24, 188vv.; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 67, 111; W.H. de Vries, *De Regio (Stellingwerfen) tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Berkoop/ Oldeberkoop, 2003)

423. Franciscus Alexander Stroethoff Jr. Drager *Verzetshedenkingskruis en ridder Orde van Oranje-Nassau*

(Geboren 20.4.1897 te Amsterdam, zoon van loodgieter Franciscus Alexander Stroethoff Sr. en Jacoba Elisabeth Colet-overleden 26.4.1982 in een ziekenhuis te Amsterdam; begraven 'Westgaarde' te Amsterdam).

Vrij evangelisch evangelist en directeur van de Vereniging "Tot Heil des Volks" (15.6.1937-1967); gehuwd op 8.6.1927 te Amsterdam met **Margaretha Alida Weggelaar** (geboren 1901 te Amsterdam, dochter van Gerardus Cornelis Weggelaar en Alida Klous).

Stroethoff was bijzonder actief in het verzet, in de eerste plaats vanwege zijn contact met Hendrik Mattheüs van Randwijk (1909-1966), journalist, schrijver en dichter en voor de oorlog (1937-1940) hoofdonderwijzer van de Eben-Haëzerschool in de Jordaan te Amsterdam, die verbonden was aan de Vereniging tot 'Heil des Volks'. Van Randwijk behoorde later tot de oprichters van het illegale 'Vrij Nederland' en werd er de eerste hoofdredacteur. Hij was het overigens niet altijd met Stroethoff eens: zo weigerde Stroethoff het verzoek van Van Randwijk te honoreren om de ouders van die schoolkinderen te ondersteunen, die van elke hulp verstoken bleven, omdat de vader had geweigerd in Duitsland te gaan werken. Ook adviseerde het bestuur van het "Heil" aan de onderwijzers om de Ariërverklaring te ondertekenen, hetgeen Van Randwijk onder protest deed. Maar toen Van Randwijk moest onderduiken kreeg zijn vrouw wel zijn volledige salaris doorbetaald tot het einde van de oorlog. Stroethoff werkte sinds begin 1943 ook binnen de Amsterdamse afdeling van de Landelijke Organisatie voor hulp aan de onderduikers, met name voor de verzorging van vervolgte Joden. "Toen de nacht over Europa viel en ook ons land werd bezet, was het "Heil" al gauw betrokken bij het verzet, met name door de hulp aan onze Joodse landgenoten. De politie kwam met de bordjes "VERBODEN VOOR JODEN" en het bevel om die zichtbaar op te hangen, maar moest verbouwereerd toezien hoe een woedende Stroethoff het als vuilnis in de oven van de centrale verwarming smeed. Al deze dingen dreven Stroethoff in de illegaliteit. ... .

Geld speelde in die tijd bij het “Heil des Volks” vrijwel geen rol en ook voor de benodigde distributiebonnen zorgde het verzet. De vereniging heeft voor velen in die bange oorlogsjaren veel kunnen betekenen, maar het heeft Stroethoff wel bijna het leven gekost. Door verraad viel hij op 22 mei 1944 in handen van de SD, de geheime politie van de Duitsers. In zijn kantoor (op het adres Barndesteeg 25 te Amsterdam, GCH) ... werd hij gearresteerd. De bewijzen waren overvloedig. In “De Bezetting” van Dr. L. de Jong, Deel 3, bladzijde 43, kunt u een foto vinden waarop Stroethoff bezig is Joodse mensen de helpende hand te bieden (= foto uit het blad “Storm-SS” bij een uitermate cynisch artikel over het ‘Afscheid’ van de Amsterdamse Joden op het terrein aan de Polderweg in Amsterdam-Oost. Het onderschrift onder de foto met Stroethoff luidt: ‘Roerend afscheid. De Ariër vervoert de bagage in het zweet zijns aanschijns’. GCH). Als een boef werd hij weggeleid, door tien met karabijnen gewapende soldaten. In de Euterpestraat volgen verhoren door Willy Lages (= SS-Sturmbannführer Willy Paul Franz Lages [1901-1971], chef van de Aussenstelle der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes voor Noord-Holland en Utrecht) en Aus der Fünten (= SS-Hauptsturmführer Ferdinand Hugo aus der Fünten [1909-1989], chef van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung), beruchte namen in die dagen.

Stroethoff komt als ‘Todeskandidat’ in de gevangenis. Over zijn belevenissen daar, zijn ervaringen met medegevangenen, maar vooral ook de troost van Gods nabijheid, schreef hij een boekje dat vlak na de oorlog door de vereniging werd uitgegeven “Ik zat achter de tralies”. In de gevangenis kreeg Stroethoff een stukje krant in handen waarin een paar zinnetje hem direct opvallen. Daar wordt namelijk geschreven over een zekere Eduard (Ed) Gerdes (1887 Amsterdam-overleden 10.5.1945 in ziekenhuis te 's Gravenhage onder nooit goed opgehelderde omstandigheden; aanvankelijk was hij gehuwd met Adèle Heemskerk, dochter van de latere minister-president Theo Heemskerk [1852-1932]; later gescheiden), een kunstschilder, leider van het Departement voor Kunstbescherming en dik bevriend met Rijkscommissaris Dr. Seyss-Inquart. Het bleek de kleinzoon te zijn van de eerste voorzitter van “Tot Heil des Volks”, Eduard Gerdes. Toen de vereniging in het begin van de dertiger jaren een nieuwe school opende en die de naam ‘Eduard Gerdesschool’ gaf, had de kleinzoon uit dankbaarheid het portret van zijn grootvader (NB de dichter van het lied “Daar ruist langs de wolken”, GCH) geschilderd en dat als geschenk aan het “Heil des Volks” aangeboden. ... Mevrouw Stroethoff wist door te dringen tot de man en pleitte voor zijn interventie bij de SD. Hij beloofde zijn best te zullen doen. Eén dag voor al zijn medegevangenen naar Duitse concentratiekampen werden overgebracht, werd Stroethoff in vrijheid gesteld!

Het was 2 november 1944. Verschillende bestuurders van de vereniging hadden uitstekend de zaken behartigd. Stroethoff hield zich eerst, op aanraden van het bestuur, wat achteraf, maar hervatte zijn arbeid als directeur weer tegen de tijd dat de capitulatie kon worden verwacht. De Jodenbuurt, in de onmiddellijke nabijheid van ons hoofdkantoor, was één gruwelijke open wond geworden. De eens zo levendige buurt was onbewoond, de huizen waren gesloopt, ruïnes”.

Bibl.: F.A. Stroethoff en Korn. Mulder (tekeningen), Ik zat achter de tralies (ca. 1945) en Er zijn geen grenzen (Amsterdam, 1972: zijn autobiografie).

Lit.: J.J. Frinsel, Vereniging “Tot Heil des Volks” 125 jaar (1855-1980), 51-56; G.C. Hovingh, Johannes Post, 334; Gerard Mulder en Paul Koedijk, H.M. van Randwijk, een biografie, 139, 194; H.M. Randwijk, In de schaduw van gisteren, 34.

424. Hendrik Sweepe

(Geboren 12.10.1917 te Terneuzen-overleden 10.8.2001 te 's Gravenhage; begrafenis in familiekring)

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1938); kandidaat (1946); lid NDDD (dispuut Lysias); gereformeerd predikant te Opperdoes (18.8.1946-14.8.1949), te Hardenberg (21.8.1949-1.3.1953), te Leiderdorp (15.3.1953-14.4.1957) en te Scheveningen (28.4.1957-, bevestigd door ds. J.J. Dijk, zie daar, die zijn collega was in Leiderdorp-1.11.1980 wegens emeritaat). Tevens godsdienstleeraar (1961-1980); emeritus: 1982. Gehuwd op 25.7.1947 te Oosterhesselen met **Annie Weima**, geboren 14.3.1924 te Oosterhesselen, dochter van Douwe Weima, gemeentesecretaris van Oosterhesselen en verzetsman, die er op 3.6.1943 met het bevolkingsregister van Oosterhesselen vandoor ging, en Maria van Iperen-overleden 4.9.2000, te 's Gravenhage).

Vanwege zijn verzetswerk in Nieuwlande – tijdens zijn onderduik op de boerderij van Johannes Post was hij bijstand in het pastoraat te Nieuwlande en betrokken bij het verzetswerk aldaar – en met name omdat hij het bevolkingsregister van de gemeente Oosterhesselen lange tijd verborgen hield, is hij op 9.6.1983 onderscheiden met de *Yad Vashem*-medaille. De verzetsman Arnold Douwes noemt hem in zijn oorlogsdagboek en vermeldt dat Sweepe een tijd lang ondergedoken zat bij de onderwijzer Seine Otten te Nieuwlande, ook een nauwe medewerker van Johannes Post, en bij ds. J.S. van den Bos (zie daar).

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 127v., 148, 188, 191, 227, 229, 254, 266, 285, 293v. G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 70, 102 en 116; Albert Metselaar, *Duikelaars*, 4 en 15; J. Vegh, *In memoriam Hendrik Sweepe*, in: *Historisch Tijdschrift GKN* nr. 5 (mei 2004), 7v.; *Yad Vashem*, 845 (in de lijst van *Yad Vashem* staat hij niet als predikant vermeld).

425. Pieter Leendert (Peter) Tasseron

(Geboren 30.12.1905 te 's Gravenhage, zoon van bouwkundige Johannes Tasseron en Adriaantje Zaal-overleden 3.6.1989).

Zijn zuster Johanna Tasseron (1907-1983) was gehuwd met ds. Willem Wesseldijk (1906-1983), hervormd predikant en eerder marineofficier en om die reden als krijgsgevangene naar Polen gebracht; broer van ds. Leendert Johannes Wesseldijk (zie daar).

Zijn jongere broer, Johannes Tasseron (geboren 1908 te 's Gravenhage), gehuwd met een nichtje van mevr. Tasseron, woonde met vrouw en kind in Zuid-Afrika en kwam – als dienstplichtig soldaat onderweg naar Londen – om het leven toen het schip waarop hij voer, m.s. 'Abosso II', op 29.10.1942 in de Atlantische Oceaan werd getorpedeerd.

Ds. Tasseron was theologisch kandidaat te Huis ter Heide (1932); hervormd predikant te Eethen-Drongelen (26.6.1932-9.6.1940); predikant te Goënga (1940-1944), te Oudwoude-Westergeest (30.4.1944-28.9.1947), te Hengelo (O.) (1947-1970; vanaf 1947 was hij legerpredikant in Nederlands Oostindië); op 15.6.1932 te Kattendijke gehuwd met **Clasina Amarintia de Vries** (geboren 5.4.1902 te Grijskerke, dochter van ds. Jan de Vries [geboren 1876 Delft] en Johanna Willemina Luuring-overleden 18.4.2000 te Driebergen, Sparrenheide 1; crematie crematorium 'Daelwijck', Utrecht; urn bijgezet op de Nederlands-Hervormde begraafplaats 'Coelhorst', westelijk van Hoogland (Utrecht).

Haar schoonzus Tine Berg, echtgenote van haar broer Egbert de Vries, kwam op 25.5.1945 om in Banjoebiroe, NOI, kamp 10.

Haar oom, ds. Johannes Luuring (1876-1946), gehuwd met Maria de Vries, een zuster van haar vader, was tot 1943 predikant te Oudwoude-Westergeest, waar hij werd opgevolgd door zijn aangetrouwde neef ds. Pieter Leendert Tasseron.

“Maar, dat verzet groeide en er ontstonden “organisaties” van betrouwbare mensen, die Joden hielpen onderduiken. Dat moest geléerd worden! ‘Horen, zien en zwijgen’ was in die tijd uiterst belangrijk. Kletsen en “interessant” zijn was levensgevaarlijk!! Het heeft – helaas – menigeen het leven gekost. Onze éérste Joodse loheetjes waren 2 meisjes uit Den Haag. Hun namen staan in ons gastenboek en zo kon ‘k vinden dat ze in juli ’42, met ons nichtje, dat ons om onderdak voor hen gevraagd had, om 5 uur ’s morgens op de fiets stapten en helemaal naar Goënga bij Sneek fietsten, voor een vakantie bij ons. Bij ons voelden ze zich nog vrij (zonder sterren). ... Als er in een gezin iemand “onderdook”, moesten man/vrouw het er samen goed ééns over zijn. Anders gaf het extra spanningen en kon je er beter niet aan beginnen.

Wij werden benaderd door Tjeerd van der Zee uit Sneek. Hij was daar één van de kopstukken van de organisatie om Joden te helpen. We kwamen overeen dat we een zogenaamd “doorgangshuis” zouden zijn, dat wil zeggen dat er onverwachts iemand bij ons kon worden gebracht, doordat het op het oude adres te gevaarlijk was geworden, of dat er razzia's of huiszoeking werd verwacht, of iemand waar nog geen onderdak voor was gevonden. Spaans – de politiemans in onze regio (woonde hij in Rauwerd?) – was een “goeie” en hielp enorm! En hij kende zijn pappenheimers, reken daar op. Zo gebeurde het meermalen dat iemand maar 1 of 2 dagen bij ons was en dan weer naar een vertrouwd “vast” adres werd gebracht. ...

Nu kwam, voor ons althans, ook pas het èchte herbergen van Joden. Namen weet ‘k niet veel meer; we hoorden alleen een voornaam. We hadden eigenlijk altijd meisjes

of vrouwen, bijvoorbeeld Margreet, die op 't kamertje boven de kelder opgesloten zat. Greetje, die een week bij ons was. Ze was erg stil en had een vreemde "lucht" bij zich, zodat 'k haar 's avonds telkens warm water mee gaf om zich te wassen. Bij 't volgende adres moest ze bij de dochter in de bedstee slapen. Toen kwam uit dat ze erg schurft had – open gekrabb en ontstoken – en dat ze onder de hoofdluis zat! Ze is weken in het ziekenhuis geweest.

Tjeerd van der Zee kwam ontdaan bij ons met dit bericht. We hadden toen zeven kinderen, waarvan Anneke de oudste was, net 10 ½ jaar, en zes van hen waren meisjes met lang haar! Wat heb 'k met de stofkam gewerkt, een hele week lang, en geen luisje gevonden!

En in dat bed sloep al weer een ander, maar natuurlijk met schone lakens en het beddegoed was buiten geweest. 't Was koud, daardoor geen besmetting.

Deze vrouw was een Duitse Jodin, huishoudster in Sneek bij een oude dame + zoon waarop zij verliefd was. De oude vrouw werd in een ziekenhuis 'gered'. De zoon Max ging naar Polen, naar een werkkamp, en onze logée wilde daar beslist heen, want – zo dacht ze – 'dan ben ik bij Max'. Zij deed haar gebeden in onze huiskamer (gezicht naar 't Oosten) en hardop. Toen 'k haar vroeg dat op haar eigen kamertje te doen, voelde ze daar niets voor. "Daar is 't koud", zei ze, en "praten jullie maar hoor, dat hindert me niet" (maar ons wel). Deze is "gek" geworden, verscheurde haar valse persoonsbewijs en riep dat ze naar Max wilde. Zij is terug gebracht naar Sneek en inderdaad naar Polen gedeporteerd!

Toen Margreet in het "opkamertje" was – en we behalve haar ook nog Tilly, 8 jaar, en Tinie, ongeveer 26 jaar, hadden – was er op een avond razzia op de Speersterdied, een eind achter de pastorie, verder het land in. Peter (= ds. Tasseron; GCH) was als gewoonlijk ergens in de gemeente aan het werk. Tot twee keer toe werd er gebeld en kreeg 'k van een betrouwbaar persoon te horen: 'razzia! Al zeven zijn er gepakt!' Later al negen! Wat moest 'k doen? Wat kòn 'k doen? Niks! Afwachten, en 'k liet iedereen naar bed gaan zonder iets te zeggen. Toen Peter thuis kwam vertelde ik 't hem. We zijn naar bed gegaan, hebben samen gebeden, en: we hebben geen vijf minuten meer wakker gelegen en rustig geslapen. De volgende dag kwam Spaans (politie) en vroeg mij: "Hoe hebben jullie het gisterenavond wel gehad?". 'k Vertelde het hem eerlijk. Hij zei: "Margreet wordt vanavond gehaald. Dat wordt te gevaarlijk, met de twee anderen red je het wel". ...

Een ander meisje, Hannie, was drie maanden bij ons. Zij kon prachtig stoppen en heeft heel wat kleine gaatjes netjes dichtgemaakt en servetten enz. enz. Maar zelf hoorde zij op een avond roepen voor 't huis: "Kom er maar uit, we weten tòch wel dat je een Jodin bent!" Toen durfde ze niet meer te blijven en is er een ander adres voor haar gezocht en gevonden. ... Volgens ons gastenboek, waar de meisjes Rottenberg als eerste hun naam in zetten en Tinie als laatste (alle anderen natuurlijk niet) weet ik dat ze (Tinie) op 21.10.1943 bij ons kwam. In de plaats waar ze vandaan kwam werkte een broer van Peter mee. En Tinie werd een probleemgeval, "versleet" in ongeveer acht maanden zo'n tiental adressen, liep weg, vroeg mensen op straat om hulp, en werd een gevaar voor al die mensen waar ze in huis was geweest! Wat te doen? Er is ernstig gedacht over liquidatie. Maar mocht dat?

Peters broer schreef ons toen (dat kon nog) dat wij een blond meisje als hulp in de huishouding en bij de kinderen zouden krijgen. Peter kon haar op één of ander station afhalen!! Niks was te gek in die tijd. Op de bewuste dag en plaats wachtte Peter en zocht naar een blond meisje. Mis: toen het perron leeg was kwam er een donker, uitgesproken Joods type, naar hem toe en zei: "Ik denk dat u op mij wacht". Dat was Tinie. Ik ging ervan uit dat een meisje van 25-26 jaar haar handen kon gebruiken en zo verdeelde ik het werk. Maar er kwam zowat niets uit haar handen en dan hielp ik haar als mijn werk klaar was. Ik weet niet eens meer of we toen nog hulp hadden. Maar er bleef steeds meer werk liggen dat Tinie's taak was en ik zei: "al moet je tot zeven uur 's avonds werken, het is voor jouw verantwoordelijkheid!" Ze was lui – indolent – stil en moeïlijk. Soms was ik de wanhoop nabij en zei 's avonds, als ze naar bed ging: "Tinie, we beginnen morgen allebei maar weer opnieuw!" Ook wij vonden haar zo "moeïlijk" dat we haar liever niet bij ons hielden, maar be-seften meteen, dat we "dat" een ander niet konden aandoen en ze dus bij ons moest blijven. Ze durfde niet te zeggen dat ze van huishouden geen snars verstand had en met zichzelf in de knoop zat. En ik weet nu – en al langer – dat ik geen rekening hield met haar frustraties van de hele toestand waarin zij zich bevond. Haar moeder was overleden, haar vader, broer en twee zussen ook ondergedoken en het kwam uit dat ze een zusje was van Hannie die drie maanden bij ons was. Toch heeft ze haar

ogen goed de kost gegeven – want gaandeweg werd haar werk beter – en wat had ze een geduld! Wat heeft ze langdurig gedraaid aan het glazen “karnetje” om te proberen een kluitje boter te karnen!! En eindeloos de biest geroerd – die niet mocht koken – maar al roerend moest “wellen”. ...

In april 1944 verhuisde het predikantengezin naar Oudwoude-Westergeest. “Tinie ging mee naar Oudwoude en we leverden haar valse persoonsbewijs in en kregen eindelijk ook voor haar bonkaarten! ... Tinie was bij ons gewoon in de kring. Was ze in de kamer als er bezoek kwam, dan ging ze volgens afspraak niet meteen weg. Wel ging ze zoveel mogelijk met haar rug naar het licht staan. Was er dan een gelegenheid, dan ging ze weg met één van de jongste kinderen. Ze was immers bij ons voor de kinderen en iedereen noemde haar “juffie”. Echte vrienden hebben ons, na de oorlog, gezegd: “Dat we het nooit gezien hebben dat zij joods was, begrijpen we zelf niet”. ... Tinie is toch een echte hulp geworden. Ze werkte ook in de tuin. Later vertelde ze me dat ze “alles” bij ons geleerd had” (uit: handgeschreven verslag van mevr. C.A. Tasseron-de Vries, Driebergen, april 1995).

Op 12.4.1945 werd Oudwoude bevrijd. Tinie werd in juni 1945 gedoopt (hoewel ze al eerder de doop had ontvangen in de Doopsgezinde Kerk!) en deed ook belijdenis in de Hervormde kerk van Oudwoude. Haar vader, broer en twee zussen hebben eveneens de oorlog overleefd. Later trouwde Tinie met een gereformeerde man. Ds. Tasseron heeft het huwelijk ingezegend. Het echtpaar vertrok later naar Canada. Tinie vroeg de *Yad Vashem*-onderscheiding aan voor het echtpaar Tasseron. Op 21.6.1989 werden ds. Tasseron en zijn vrouw erkend als ‘Rechtvaardigen onder de volken’ omdat ze onderdak hadden geboden aan Chana Polak uit Amsterdam. Lit.: *Yad Vashem*, 850v.

426. Christiaan Willem Johan Teeuwen

Ridder *Oranje-Nassau* (geboren 13.8.1898 Leiden, zoon van timmerman, verzekeringsagent Johannes Hendricus Teeuwen en Christina Wilhelmina Mizze-overleden 28.6.1964; begraven Algemene Begraafplaats te Ermelo; opschrift zerk: “*Christus vivit resurrexit*”).

Ds. Teeuwen was reserveofficier tijdens mobilisatie 1914-1918; gereformeerd predikant te IJmuiden-Oost (4.5.1930), Heerde (4.2.1934) en Diemen (3.3.1946); met vervroegd emeritaat: 1.7.1963; gehuwd op 29.4.1930 te Leiden met **Helena Dirkina de Rooy** (geboren 25.6.1897 te Oskaloosa, Iowa USA, dochter van fabrikant Frederik de Rooy en Jannetje den Breejen-overleden 26.4.1892 te Ermelo).

Zij was een zuster van Wilhelmina Margaretha de Rooy (1914-1988), die gehuwd was met de theoloog prof.dr. Nicolaas Herman Ridderbos (1910-1981; zie Simon Jan Ridderbos).

Ds. Roelof Hamming (van Nijverdal; zie hierboven) kreeg op zekere dag het verzoek van de verzetsman Herman Flim om 80 adressen te leveren voor het onderbrengen van joodse kinderen. “*Hamming realiseerde zich dat dit probleem niet plaatselijk opgelost kon worden, dus schreef hij een brief aan zijn collega’s in Heerde (= ds. Ch.W.J. Teeuwen) en Lemelerveld (= ds. A.J.W. Vogelaar; zie daar). Met vereende krachten konden zij de benodigde adressen wel vinden*”.

Lit.: K. D(ijk), *In memoriam Ds. C.W.J. Teeuwen* in: *Jaarboek 1965 der GKN*, 444vv.; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 152; *Yad Vashem*, 350.

427. Jan Hendrik (Harry) Telkamp

(Geboren 29.5.1886 Hillegom, zoon van Johannes Telkamp en Catharina Wehlers-overleden 23.3.1961 Hillegom; begraven Algemene Begraafplaats Hillegom). Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (1.11.1907); jaargenoot van ds. ds. W.S. Pontier (zie daar); kandidaat (17.10.1913); lid NDDD (Forum); gereformeerd predikant te Ter Aar (4.10.1914-30.9.1917), Berkel en Rodenrijs (7.10.1917-15.8.1920), Middelburg (22.8.1920-27.11.1927) en Utrecht (11/15.12.1927-25.6.1942 wegens emeritaat); hulpdiensten te Zaandam (1.6.1945-29.8.1945) en Bergen NH (1.2.1947-1.9.1949); gehuwd in 1930 met **Alida Maria Rot** (geboren 15.2.1901 te Westzaan, dochter van houthandelaar Pieter Rot en Pietertje de Vries-overleden 26.10.1976 Hillegom).

“*De predikanten Telkamp en Veenhof verleenden ook hulp. Telkamp liet aan het begin van de oorlog de broer (Salomon Tal 1890-1959, gehuwd met Sara Palavsky, 1895-1975) van de orthodoxe opperrabbijn J(ustus) Tal (1881-1954) bij hem thuis*

onderduiken. Doordat deze de sabbatsregels en spijswetten streng wilde blijven naleven – elke dag moest er via de tuin kosher eten worden ‘binnengesmokkeld’ – liep het gezin Telkamp echter zelf te veel gevaar zodat hij eigener beweging maar weer vertrok’ (H.J.Ph.G. Kaajan). Daarentegen schrijven W. Berkelaar en G. Raven: “Telkamp had opperrabbijn J. Tal korte tijd in huis. Omdat zijn strenge naleving van de spijswetten Telkamps gezin in gevaar bracht, vertrok deze al gauw weer op eigen initiatief”. Wel zeker is de eerste versie de juiste,

Lit.: W. Berkelaar/ G. Raven (red.). *Kerkscheuring in oorlogstijd – Oorlog en Vrijmaking in Amersfoort en Utrecht* (Barneveld, 201), 40; *In memoriam Ds. J.H. Telkamp* in: *Jaarboek 1962 der GKN*, 507; H.J.Ph.G. Kaajan, *Tussen opkomend nationaal-socialisme en herwonnen vrijheid*, in: *Jaarboek Geschiedenis Nederlands Protestantisme na 1800*, Jaargang 3, 135, 138, 140, 142vv., 146v., 149, 151, 158, 160; *Yad Vashem*, 181 (daar abusievelijk als ‘priester’ aangeduid).

428. Jan Cornelis Terlouw

(Geboren 30.8.1904 te Utrecht, zoon van Jan Cornelis Terlouw en Hendrica Cornelia Borgers-overleden 21.9.1987 te Doorn; begraven Algemene Begraafplaats ‘Brandenburg’ te Bilthoven).

Hervormd kandidaat te Utrecht (1929); hervormd (Gereformeerde Bond) predikant te Kamperveen (8.9.1929-17.1.1932), te Suawoude/ Tietjerk (24.1.1932-15.4.1934), te Alkmaar (1934-1935), te Garderen (1935-1943), te Wezep (14.3.1943-7.7.1946), te Otterlo (1946-1956), te Bodegraven (23.9.1956-17.8.1958) en te Lage Vuursche (Stulpkerk; 1958-1.5.1970 wegens emeritaat); woonde na zijn emeritaat te Vierhouten; gehuwd op 29.8.1929 te Utrecht met **Grietje (Gré) Stein** (geboren 1.8.1909 te Wageningen, dochter van Jacob Stein [1872-1972; begraven op Begraafplaats Brandenburg, Bilthoven] en Fetsje Nauta-overleden 13.4.1998 te Doorn); haar zuster Martha Stein (1907 Wageningen-1977 Utrecht) was in 1931 gehuwd met de hervormde predikant en latere hoogleraar geschiedenis van het Nederlandse protestantisme aan de Rijksuniversiteit te Utrecht dr. Simon van der Linde (1905 Utrecht, oudere broer van prof.dr. Jan Marinus van der Linde [1913-1995; zie daar]-1995 Utrecht). Ds. Terlouw en zijn vrouw waren de ouders van de D’66-politicus en schrijver dr. Jan Cornelis Terlouw (geboren 15.11.1931 Kamperveen), gehuwd met de Joodse vertaalster en schrijfster Alexandra van Hulst (1935 Amsterdam, dochter van een Joodse moeder-2017 Twello) en grootouders van de schrijfster Sanne Terlouw (geboren 1959).

Het echtpaar zette zich tijdens de oorlog actief in voor mensen in nood, mogelijk ook voor Joodse onderduikers. Ze hebben zelf geen onderdak geboden aan Joden, om de eenvoudige reden dat ze met enige regelmaat Duitse officieren kregen ingekwartierd, hetgeen meer predikanten – vanwege de royale behuizing – tijdens de oorlog is overkomen. Ds. Terlouw werd tweemaal gegijzeld, maar keerde beide keren behouden terug, terwijl anderen soms het leven lieten.

Lit.: Jan Terlouw, *Oorlogswinter* (1972); Jan Terlouw *‘En broederschap’* (2014).

429. Dr. Jan Gerhard Thoomes

(Geboren 24.11.1909 te Utrecht, zoon van Johannes Antonie Leendert Thomes en Johanna Louisa Jacoba Kijftenbelt-overleden 14.3.2004 te Baarn; begraven Gemeentelijke Begraafplaats te Soest).

Dr. Thoomes was directeur van de Koningin Julianaschool te Veenendaal en ‘gast-predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk’; gehuwd met **Elly van der Schoot** (geboren 7.2.1917 te Semarang, NOI, dochter van Cornelis Marie van der Schoot en Frederika Johanna Kuiper-overleden 9.6.1996 te Veenendaal).

Op 23.12.1982 werd het echtpaar door *Yad Vashem* erkend als Rechtvaardigen onder de volken omdat het vanaf de zomer van 1942 door bemiddeling van de organisatie van ds. Leendert Overduin (zie daar) de driejarige Channa Andriess uit Enschede (geboren 20.7.1939) in huis nam en tot aan het einde van de oorlog verzorgde. André Andriess (geboren 10.4.1915 te Cuijck), de vader van Channa, was chazzan en godsdienstleraar te Enschede (hij woonde met zijn gezin in het linker woonhuis van het synagoge-complex, Prinsestraat 18 te Enschede), werd opgepakt tijdens de razzia van 13/14.9.1941 en op 18.10.1941 in KZ Mauthausen vermoord; haar moeder Carla Andriess-Nathans (dochter van Joseph Hirsch Nathans en Johanna Francisca Hartog) en haar jongere zusje Jedidjah overleefden de oorlog op een onderduikadres in Hellendoorn.

Lit.: Stacey Golding, *On wooden wheels – The memoir of Carla Nathans Schipper; Yad Vashem*, 857v.

430. Frederik Wubbo (Frits) Tjadens

(Geboren 11.5.-1912 te Schiedam, zoon van Tjado Tjadens, ambtenaar Rijksbelastingen, en Aafiena Seljee-21.11.1944 aan difterie in Vollenhove).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (25.9.1931); kandidaat (10.12.1937); lid NDDD (dispuut 'Agora'); gereformeerd hulpprediker te Amsterdam-Nieuwendam (oktober 1939-1940); predikant te Vollenhove-Stad (2.11.1941-21.11.1944; hij woonde op het adres Kerkstraat 83 te Vollenhove). Verzetsleider in Noord-West-Overijssel (al in Amsterdam had hij zich ingezet voor onderduikers). Hij bracht Joodse onderduikers onder, o.a. Bob en Liesje Arons uit Amsterdam, bij kleermaker/ kapper Piet Yspeert, Kerkstraat, Vollenhove (zie J. Wolven en J.P. Honnef).

Sinds begin 1942 zat bij de kleermaker en kapper Yspeert, Kerkstraat 140 (nu Kerkstraat 12) te Vollenhove het Joodse echtpaar Bob Alons (22.4.1911 Amsterdam-28.6.1992 Amsterdam) en Liesje Alons-Biallosterski ondergedoken. Ds. Tjadens had hiervoor gezorgd; deze was uit Amsterdam afkomstig en had daar al heel wat ellende meegemaakt betreffende onze Joodse landgenoten. Het echtpaar Alons had een goed lopende grossierszaak in schoenen in Amsterdam. Maar toen de oorlog uitbrak op 10 mei (1940) was er niets meer te doen, daar de import geheel stil was komen liggen, voornamelijk uit Engeland. Toen het huis van de familie Yspeert november 1944 door de SS werd opgeblazen hadden ze geluk dat de schoorsteen, waarachter hun schuilplaats was, het niet had begeven'.

Ds. Tjadens onderhield ook contacten met het Friese verzet (met name met betrekking tot de hulp aan geallieerde vliegers) via Martin Kingma (1893-1965), aannemer in Vollenhove, bij wie hij vaak over de vloer kwam. Marten's broer Harm Kingma, directeur van een timmerfabriek in Leeuwarden, bood n.l. onderdak aan het hoofdkwartier van de Friese KP, m.n. aan de verzetsleider Krijn van der Helm (1912-1944).

"Vanavond (donderdag, 23 november 1944; GCH) met groote ontsteltenis vernemen, dat Frits Tjadens van Oldenhove (= Vollenhove; zie daar GCH) na slechts twee dagen ziekte aan difterie overleden is. Frits – onze onvervaardde, stoere polderdominee. Iets te los van tong – dat wist ieder van z'n vele vrienden – maar een held en een Christen en een onvermoeide werker. Joden en piloten, gemeentelieden en onderduikers – ze lagen hem allen even na aan het hart. Bij de eerste nummers van "Vrij Nederland" in '40 en '41 heeft hij aan de cyclostyle gestaan, de jaren door de goede zaak met hart en ziel gediend – met Colijn en duizenden onzer beste mannen wordt hij thuisgeroepen vóór Nederland weer óns Nederland is" (Van Boven).

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 158; Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 212, 316v., 348v., 386v., *Het Grote Gebod*, I, 208v., II, 639; Henk van Heerde, *De Tweede Wereldoorlog in en rond Vollenhove*, 10; D.A. Klumpje, *Razzia in de Noordoostpolder...*, 12, 116.

431. Jan Willem van Tol

(Geboren 29.6.1897-overleden 17.11.1986; begraven te Ermelo).

Gereformeerd predikant te Scharendijk (14.9.1924-3.6.1928), Dalfsen (17.6.1928-3.4.1932), Sliedrecht (17.4.1932-26.10.1947) en Leek (9.11.1947-1.8.1957 wegens emeritaat).

Zie ds. W.M. le Cointre.

Lit.: B. van Oeveren, *In memoriam ds. J.W. van Tol* in: *Jaarboek 1987 der GKN*, 521v.

432. Willem Tom

(Geboren 30.3.1901 te Hilversum, zoon van Ds. Dirk Tom [1867-1940] en Aalbrechta Johanna de Raadt-overleden 19.2.1977 te De Bilt; begraven Begraafplaats 'Brandenburg', Bilthoven).

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; gereformeerd predikant te Warns en Scharl (21.6.1925-28.7.1929), te Sappemeer (4.8.1929-27.3.1949), te Alphen aan de Rijn-Noord/voorheen Oudshoorn (13.3.1949-1.9.1966 wegens emeritaat). Daarna vestigde hij zich in De Bilt. Hij was gehuwd met **Cornelia Henriëtte Swen** (geboren 12.10.1900-overleden 18.9.1990; begraven 'Brandenburg', Bilthoven)

Ook zijn jongere broer ds. Gerrit Tom (1901-1961) was gereformeerd predikant (van 1927-1947 stond hij te Westzaan: heeft hij daar samen gewerkt in het verzet met de doopsgezinde predikanten ds. M.A. Hylkema, zie daar, en de hervormde predikant ds. E.P. Borgman, zie daar?)

Willem Tom bracht in samenwerking met de politieman Kornelis Jan Meijer Joodse kinderen onder in Sappemeer en regelde hun verzorging. Meijer werd overigens na de oorlog ontslagen omdat hij eerder als veldwachter in Beilen een dubieuze rol zou hebben gespeeld. Maar dit ontslag werd later terug gedraaid en hij werd volledig gerehabiliteerd. De theoloog prof.dr.Riemer Roukema is een kleinzoon van hem.

Lit.: Ch.H. Swen. *In memoriam Ds. W. Tom* in: *Jaarboek 1977 der GKN*, 501v.

433. Hendrik van Tongeren, drager *Verzetsherdenkingskruis*

(Geboren 29.5.1918 te Katwijk aan Zee, zoon van Cornelis van Tongeren en Wilhelmina van der Plas-overleden 14.4.1984 te Spakenburg; begraven Begraafplaats 'Duinhof' te Katwijk aan Zee), Gereformeerd vrijgemaakt, later Nederlands gereformeerd predikant te Rouveen (30.11.1947-19.6.1955), te Leeuwarden (1955-), te Grand Rapids (USA), Nederlands-Gereformeerd predikant te Maassluis (1975) en te Bunschoten-Spakenburg. Hij was gehuwd.

Actief in het verzet, en met name in de hulp aan onderduikers.

Lit.: O. Mooiweer, *In memoriam ds. Hendrik van Tongeren*, in: 'Opbouw', jaargang 28 nr. 16, d.d. 20 april 1984.

434. Albert Nicolaas Tonsbeek

(Geboren 3.2.1892 te Emmen onder Dalfsen, zoon van ds. Hendrikus Gerardus Tonsbeek [1850-1923] en Alberta Clasina Broers-overleden 24.2.1961 te Groningen; begraven Begraafplaats te Veele, Gemeente Vlagtwedde (Gr.).

Drie oudere broers waren ook predikant: ds. Justinus Willem Tonsbeek (1879-1963), hervormd predikant te Schiedam (1910-1945; hij bevestigde in zijn afscheidsdienst de latere hoogleraar dr. W.C. van Unnik als zijn opvolger), ds. Petrus Nicolaas Tonsbeek (1883-1961), hervormd predikant o.a. te Zonnemaire (1941-1948) en ds. Theodorus Hubertus Tonsbeek (1889-1962) tenslotte was hervormd predikant te Uithoorn.

Zijn vierde zoon Hendrikus Gerardus Tonsbeek (1909-1944), eerste luitenant bij het KNIL, kwam om het leven toen het Japanse schip "Harukiki Maru", waarop hij als krijgsgevangene werd vervoerd, werd getorpedeerd).

Albert Nicolaas Tonsbeek was hervormd predikant te Ferwerd, Appingedam (18.3.1928-28.4.1957 wegens emeritaat) en Helling (1957-1961; hulpdiensten; hij gaf daar de stoot tot restauratie van de kerk (1961-1966); ds. Tonsbeek had bepaald weinig waardering voor de 'dikke boeren' in Groningen, getuige zijn uitspraak in het blad "Nieuwe Christelijke Leven" (1929), dat de liberale economie de harten van de boeren had vergiftigd. De arbeider werd volgens de predikant behandeld "minder dan een dier". Hij was gehuwd 1) op 3.9.1918 met **Jantina Willemina Roelfina Hesse** (geboren 6.5.1894 Vlagtwedde, dochter van Geert Aikes Hesse en Bettje Harms Boelsems-overleden 24.3.1940 Groningen) en 2) op 1.5.1942 te Appingedam met **Josepha Johanna Wesseldijk** (geboren 27.4.1904 Schraard, dochter van ds. Leendert Johannes Wesseldijk –zie daar- en Adriana Wilhelmina Keers-overleden 19.2.1992 te Zwolle), onderwijzeres aan de Christelijke School te Appingedam. Het echtpaar Tonsbeek nodigde bij de voltrekking en inzegening van hun huwelijk (door de vader van de bruid, ds. L.J. Wesseldijk, zie daar) op 1 mei 1942 – dat was drie dagen na de invoering van de 'Jodenster'! GCH – ook rabbijn Heiman Akker van Appingedam (geboren 31.8.1894 te Sneek-vermoord op 12.2.1943 in Auschwitz) met zijn vrouw Judikje Akker-Zwart (geboren 22.5.1894 te Rotterdam-vermoord op 12.2.1943 in Auschwitz met hun drie kinderen) uit om de feestelijkheden bij te wonen. Dat bracht een medewerker van het antisemitische sensatieblad 'De Mithoorn' ertoe in de editie van 6 juni 1942 het volgende hatelijke artikel te schrijven: "De brutaliteit van de Joden en hun Christelijke dienaren neemt ongelofelijke vormen aan. Het nieuwste voorbeeld daarvan is de gebeurtenis, die zich dezer dagen in het Noorden des lands afspeelde. Men oordeele: De dominee der Ned. Herv. Kerk te Appingedam, A.N. Tonsbeek, en de onderwijzeres der Christelijke school, J.(C.) J. Wesseldijk, waren overeen gekomen in alle eer en Christelijke deugdzaamheid voortaan een gezamenlijke levensweg te bewandelen. Aangezien de vader van de onderwijzeres een dominee in ruste was, werd besloten, dat hij het huwelijk zou inzegenen. Het is voor trouwe lezers wellicht overbodig, maar wij willen

toch niet nalaten even op te merken, dat de beide trouwlustigen, zoals in Christelijke kring gebruikelijk is, fel anti-Duitsch en hartstochtelijk pro-Joodsch waren. Een en ander schijnt aan de hand van het Oude Testament gerechtvaardigd te kunnen worden. Het hoeft dan ook geen verwondering te baren, dat als eeregast temidden van de Christelijke gemeente een nakomeling van de kruisigers van Christus, rabbi Akker, prijkte. De Christelijke familie van Appingedam zal gedacht hebben: weg met alle symboliek, laat ons metterdaad toonen, waar de zonen van het oude ras thuishoren: In de Christelijke Kerk! De rabbi bewoog zich in het Godshuis met een brutale minzaamheid, die iedere bewusten Germaan tot woede gebracht zou hebben. Doch niet natuurlijk de gemeente des Heeren van Appingedam, die in vrome verheerlijking tot den woestijnprofeet opblikte. Wie meent dat de platvoetenlikkerij van Christelijke hetzers in Appingedam hiermede ten einde was, vergist zich. Want nadat de Rabbi de Hervormde Kerk door zijn tegenwoordigheid had besmet, toog hij met zijn vrouw en nog twee rasgenoten naar de Gereformeerde Kerk. Deze inrichting van het Geloof (ware) bevatte een vijftal paartjes, die zich ijlings in den echt wilden laten verbinden, ten einde op die wijze te ontkomen aan tewerkstelling in het heidensche Duitschland. Een dergelijke bedreiging van de goede zeden kan zelfs geen calvinist verdragen. Toen de plechtigheid was afgelopen, en de gemeente zich in optocht weer in de frissche lucht begaf, stapte de "rebbe" met zijn vrouw brutaalweg voorop. De twee andere zonen van Juda liepen (Engelsch gehakt) met vrome gezichten ergens onder de Gereformeerde schare. Mevrouw de smouzin wuifde bevallig naar alle zijden, gelijk eertijds Hare Majesteit onder soortgelijke omstandigheden, en lachte zoo beminnelijk als een Jodin maar lachen kan. Wat een wonder ook, als je zulk een verovering hebt gedaan, dat je het heiligdom van de gojim met je gore Jodinnenlijf mocht verontreinigen. De mentaliteit van de Gereformeerde "zieleherder" van Appingedam wordt wel op overtuigende wijze gedemonstreerd door het volgende: Toen in 1941 de inwoners van Appingedam gefotografeerd moesten worden voor het persoonsbewijs, liet Ds. (Jouke Harmensz) Lammertsma (1877-1944; gereformeerd predikant te Appingedam, GCH) ijlings een fotograaf uit Loppersum komen, omdat de plaatselijke fotograaf – o doem der goden – lid was van de N.S.B. Hij requireerde een stelletje schapen uit zijn kudde, die op de hoeken van de straten en op bruggen hun genooten in de leer waarschuwd niet naar de N.S.B.-fotograaf te gaan... dominee had in een zijgebouwtje een eigen fotograaf geïnstalleerd! Foto's op Gereformeerde grondslag. Hetzelfde paste deze Evangeliedienaar toe bij de huwelijksinzegening zijner werkschuwe gemeenteleden. Ook toen liet de dominee zijn Loppersummer fotograaf aanrukken! Wij zijn van meening, dat het Christelijk-Joodsche broeïnest van hetze in Appingedam grondig moet worden uitgerookt, het ware zaak met den Rabbi zijn Christelijke vrienden een tijdje in afzondering veilig te stellen. Het zou èn henzelf èn de gemeenschap goed doen!"

Lit.: N.N., 'De Hervormde Kerk te Hellum; (1981>); J. Jonker, R. Huizinga e.a., Een kerk op weg....., 95.

435. Hero Torenbeek, ridder in de orde van Oranje-Nassau

(Geboren 29.10.1900 te Voorschoten, zoon van onderwijzer Geert Reinders Torenbeek [1871-1918] en Itje Heros Valks-overleden 28.12.1980 te Zwolle; begraven Begraafplaats 'Dennenhof', Den Ham).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; gereformeerd predikant te Yerseke (8.5.1932-29.9.1935), te Driebergen 6.10.(1935-27.8.1945), te Bunschoten-Spakenburg (2.9. 1945-19.9.1948) en te Den Ham (Ov.; 26.9.1948-1.1.1967 wegens emeritaat); hulpdiensten te Den Ham (Ov.; 1.1.1967-1.10.1978); gehuwd met **Hendrika van Wijngaarden** (geboren 28.2.1904 te Giessendam, dochter van Pieter van Wijngaarden en Maria Slob-overleden 3.1.1976 te Almelo).

Drie zoons werden ook gereformeerd predikant: ds. Geert Torenbeek (geboren 1935), ds. Pieter Torenbeek (geboren 1938) en ds. Hero Torenbeek Jr. (geboren 1940; na zijn emeritaat werd hij CDA-fractie leider in de Emmeloordse Gemeenteraad).

Tot en met augustus 1945 werkte hij (ds. Torenbeek) in Driebergen. In de oorlogsjaren was hij bij het verzetswerk betrokken. Samen met zijn vrouw zette hij zich met levensgevaar in voor Joodse kinderen. Zelf sprak hij nooit over deze activiteiten. Van derden moest men ze vernemen".

“Op een dag komt de echtgenote van de gereformeerde predikant Torenbeek op bezoek (i.e. in pension ‘Ruimzicht’ aan de Arnhemsebovenweg 137 te Driebergen-Rijsenburg, dat in de oorlogsjaren gerund wordt door de dames Ans Sluyter en May Mensonides; GCH). Zij vraagt aan May om op korte termijn een gezin – vader, moeder en dochtertje – onder te willen brengen. Het zijn Joden, vertelt ze. May en Ans krijgen niet veel bedenktijd. Er is haast geboden. Ze beseffen dat ze om Gods wil moeten helpen, ook al zijn de risico’s erg groot. Korte tijd daarna brengt ds. Torenbeek Theodoor Koetsier met zijn vrouw en dochter Roosje bij hen. Zij worden hartelijk ontvangen. Tijdens de kennismaking blijkt de familie te beschikken over valse papieren. Ze zien er goed echt uit. Besloten wordt aan de andere bewoners niet te vertellen dat de familie Joods is. Later voegt zich, na overleg, de zus van Theodoor nog bij de familie. Het wordt vol in huize ‘Ruimzicht’. Als er na september 1944 ook nog vluchtelingen uit Arnhem naar Driebergen komen, nemen voedselscharste en gebrek aan brandstof steeds meer toe. Wel zeker als gevolg van verraad wordt het huis eind 1944 overvallen door Hollanders in Duitse uniformen. Vader Koetsier en zijn zus kruipen op zolder tussen oude vloerkleden en worden niet ontdekt. Roosje weet zich in de tuin te verstoppen. Alleen mevr. Koetsier wordt stevig door de overvallers aan de tand gevoeld, maar omdat haar papieren ogenschijnlijk lijken te kloppen druipt het commando onverrichterzake weer af. Uiteindelijk halen alle onderduikers de bevrijding (artikel ‘Familie Koetsier’).

Begin augustus 1943 werd een Joods jongetje, dat in Driebergen ontdekt was en door een ‘goede’ Nederlandse politiemann naar Amsterdam zou worden gebracht, halverwege op het station van Utrecht in veiligheid gebracht door de verzetsman Jan Jongeman. Als gevolg daarvan werd in Driebergen een inval gedaan in het huis van Jan van Manen, die een onderwijsinstituut dreef aan de Meenkselaan 14 en met zijn beide kinderen Albert en Mien van Manen zeer actief was in de plaatselijke LO-organisatie. Jan werd gearresteerd, de kinderen wisten te ontkomen. ‘Na een aantal dagen liet de politie in Driebergen Jan van Manen gaan. De gereformeerde predikant Torenbeek had hiertoe bemiddeld’.

Ds. Torenbeek woonde in de oorlogsjaren in de pastorie aan de Engweg 28 te Driebergen, naast de Engwegkerk (later: ‘Immanuelkerk’) aan de Engweg 30. In de kerk werden op 23 januari 1945 door koster Jan Stroomenbergh (die woonde aan de Engweg 32) tijdelijk de Joodse onderduikers Arnold Bouwman, Harry Bril en David en Judith Heijmans ondergebracht nadat ze eerder die dag door een knokploeg – waar Stroomenbergh deel van uit maakte – op het politiebureau van Zeist waren bevrijd. Ds. Torenbeek moet hiervan op de hoogte zijn geweest. Koster Jan Hendrik Stroomenbergh, zijn vrouw Johanna Susanna Stroomenbergh, zijn zoon Jan Stroomenbergh en dochter Johanna Susanna Halpern-Stroomenbergh ontvingen hiervoor op 30.1.1997 de *Yad Vashem*-onderscheiding.

Lit.: D.H. Borgers, *In memoriam H. Torenbeek*, in: *Jaarboek 1981der GKN*, 535.; Loek Caspers, *Vechten voor vrijheid – Oorlog en verzet op de Utrechtse Heuvelrug*, 70; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 388; artikel ‘Familie Koetsier’ op dewebsite van ‘Joods Monument Driebergen’; G.J.P. de Vries, *Achter de schermen*, 62.

436. Hendrik Cornelis (Henny) Touw

(Geboren 26.4.1903 te Numansdorp, zoon van ds. Cornelis Touw Wzn. [1869-1909] en Susanna Catharina Hogenbirk-overleden 19.12.1972 te Apeldoorn; begraven begraafplaats ‘Heidehof’ te Ugchelen).

Lid en (van 1925-1927) secretaris van de Nederlandse Christen Studenten Vereniging; studiegenoot van prof.dr. K.H. Miskotte; theologisch kandidaat (15.6.1927); hervormd predikant te De Kaag (22.7.1928-1934), te Eerbeek (1934-1940), te Leiden (wijk II rond de Morsweg 31.3.1940, bevestigd door dr. K.H. Miskotte-1947), te Utrecht (1947-1955; studentenpredikant) en te Nijmegen (1955-1964); gehuwd op 12.7.1928 te Utrecht met **Gerritdina Janna Miskotte** (geboren 1.3.1900 te Utrecht, dochter van Hermannus Miskotte en Titia Alagonda Haan-overleden 9.7.1980 te Apeldoorn, Arendsburght, Soerenseweg 125-6). Zij was een zuster van prof.dr. Cornelis Heiko Miskotte (zie daar).

Touw was mede-initiatiefnemer van de zogenaamde ‘Lunterse Kring’, die twee weken na de bezetting al in zijn huis aan de Houtlaan 13 te Leiden bijeen kwam. Van die kring maakten o.a. de hervormde predikanten ds. J.J. Buskes (toen nog gereformeerd in Hersteld Verband; zie daar), R. Bijlsma (zie daar), ds. J.C. van Dongen (zie daar), dr. J. Eijkman (zie daar), Hebe Kohlbrugge (zie daar), dr. J. Koopmans (zie daar), ds. K.H. Kroon (toen nog gereformeerd in Hersteld Verband; zie daar), dr.

K.H. Miskotte (zie daar) en ds. K.E.H. Oppenheimer (zie daar) deel uit, en verder de gereformeerden dr. R.J. Dam (classicus en rector Gereformeerd Gymnasium Kampen; later vrijgemaakt gereformeerd), prof.dr.mr. N. Okma (zwager van dr. J.A.H.J.S. Bruins Slot, later medeoprichter van het illegale 'Trouw'), dr. H.C. Rutgers (broer van prof.dr. V.H. Rutgers;) en H.M. van Randwijk (zie Hebe Kohlbrugge, ds. K.H. Kroon, dr. F.J. Krop, dr. F. Kuyper, dr. G. Oorthuys en ds. P. Pelli-caan), later de grote man van 'Vrij Nederland', en dr. G.H. Slotemaker de Bruïne (hervormd; zie ds. Martinus Cornelis Slotemaker de Bruïne) deel uit.

Op 3.10.1941 sprak hij in de Pieterskerk te Leiden een 'Drie-October-preek' uit. In 1944 doopte hij Henny van der Stempel, Joods lerares klassieke talen aan het Joods Lyceum te Amsterdam. Ze had een jaar ondergedoken gezeten in Amsterdam bij Jetty Tielrooy, de echtgenote van essayist/ toneelhistoricus Ben Albach (1907-2007; zie dr. J.M. de Jong), die later een onderduikplek voor haar vond bij een Franse dame in Leiden. Ze onderhield ook contact met ds. Miskotte. Ds. Touw kreeg in 1945 opdracht van de urgentiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk om de strijd van de Nederlandse Hervormde kerk tegen het nationaalsocialisme in al zijn aspecten te beschrijven en om tevens de documenten te publiceren die op die strijd betrekking hadden; dit resulteerde in het grote geschiedwerk "*Het verzet van de Hervormde Kerk*" (2 delen). "*Hij heeft zich doen kennen als een moedig vaderlander, die met name principieel stelling nam tegen de ongehoorde Jodenvervolgving. Zijn vooraanstaande plaats in het verzet der kerken deed hem na de bevrijding van de Generale synode de eervolle opdracht ontvangen het standaardwerk over dit verzet samen te stellen*".

Bibl.: Ds. H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde kerk* (2 delen).

Lit.: Leo Aukes e.a., *Een rode draad – 75 jaar NCSV*, 13, 17; A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 154v.; Ds. G.F.W. Hengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 101, 137, 139, 147; Abel Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolgving*, 58vv., 168, 177, 179; *Kerknieuws* d.d. 18.4.1964; H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte*, 7, 41, 43, 102, 142, 153, 155v.; 159, 161; Francine Moormann, *Verbannen erfgoed; Ger van Roon, Protestant Nederland en Duitsland 1933-1941*, 154, 323, 357, 398, 400; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 11, 15, 24, 32v., 47, 49, 54, 61, 72, 93, 115v., 118, 122, 129, 132, 135, 160, 185, 190, 192v., 196vv.; M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd*, 153.

437. Lourens Touwen

(Geboren 22.8.1894 te Zwolle, zoon van koopman Jacob Touwen en Klasina Susanna Schoep-samen met de verzetsstrijder Cornelia Johanna van den Berg-Van der Vlis op 27.9.1944 gefusilleerd in de Zeyer Strubben bij Vries; de predikant werd na de oorlog herbegraven op de Hervormde Begraafplaats, Makkum, J-37; opschrift grafmonument: "*Joh. 15: 13 Niemand heeft meerder liefde, dan deze, dat iemand zijn leven zette voor zijne vrienden. Spr. 4: 18 Het pad der rechtvaardigen is gelijk een schijnend licht voortgaande en lichtende tot den vollen dag toe*").

Ds. Touwen doorliep de Koninklijke Militaire Academie te Breda en werd Marineofficier; maar hij werd afgekeurd wegens een voetgebrek; vervolgens werd hij leraar aan een middelbare school; daarna studeerde hij theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1.10.1927); jaargenoot: ds. M.W.J. Chr. de Kluis (zie daar); kandidaat (18.3.1932); gereformeerd predikant te Makkum en te Cornwerd (27.1.1935-7.9.1944); op 18.10.1923 te Onstwedde gehuwd met **Anna Henderika de Boer** (geboren 1.6.1899 te Musselkanaal, dochter van onderwijzer Jakob de Boer en Christina Hinderika Hidding-overleden 1.2.1987 te Apeldoorn, 'Casa Bonita'; begraven Algemene Begraafplaats te Wenum).

"*Al snel na de Duitse bezetting werd ds. Touwen een spil in illegale activiteiten: hulp aan onderduikers en alles wat daarbij kwam kijken*. Samen met zijn hervormde collega ds. A.E. van Baalen en pastoor L.H.L. de Jong had hij het verzet in Makkum georganiseerd en zorgde o.m. voor het onderbrengen van Joodse onderduikers. Ook de lokale doopgezinde predikant ds. A.H. van Drooge – zie daar – participeerde in het onderduikwerk.

Op 1 juli 1942 leidde ds. Touwen de begrafenisplechtigheid voor zeven Engelse vliegers die om het leven waren gekomen toen het vliegtuig in de omgeving van Makkum (in het IJsselmeer?) was neergestort. De begrafenis vond met militaire eer en onder grote belanstelling plaats op de Algemene Begraafplaats van Makkum. Vertegenwoordigers van de Duitse Wehrmacht en Luftwaffe waren aanwezig en de chef van de politie vertegenwoordigde de burgemeester van Wonseradeel. Ds. Touwen

hield een korte toespraak in het Duits en bad het 'Onze Vader' in het Engels. Een Duits peloton vuurde tenslotte nog drie keer een eresalvo af boven de graven (*Leeuwarder Courant* d.d. 3 juli 1942).

Op 4.3.1987 ontving het echtpaar Touwen postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het sedert 1943 de veertienjarige Riekje (Rivka) Philipson een veilig onderdak had geboden. Bovendien heeft ds. Touwen zich ingezet om veel andere joden onder te brengen op betrouwbare adressen in Zuidwest-Friesland. Daartoe werkte hij nauw samen met de Friese verzetsleider Krijn van der Helm. Op 30 januari 1944 werd het Joodse echtpaar William Herz (geboren 1898 Aken) en Hanna Herz-Guttman (geboren 1895 Berlijn) door de KP-Sneek echter doodgeschoten onder Abbega omdat het vanuit het onderduikadres in Witmarsum, waar man en vrouw verbleven, een brief had verstuurd aan de *Ortskommandant* in Franeker met gegevens over Joodse onderduikers in de buurt van Sneek. De brief werd onderschept en doorgegeven aan het verzet. "Het verzet vergaderde over de zaak. Omdat de gereformeerde ds. Touwen uit Makkum nog geholpen had om hen onder te brengen werd hij er ook bij gehaald. De echte-lieden Herz bleken bijzonder lastige en moeilijke mensen te zijn, met wie de gastgezinnen grote problemen hadden. Of de brief uit boosheid geschreven was of een poging was om door anderen te verraden het eigen leven te redden was niet duidelijk".

In de nacht van 22 op 23 juni 1944 werd de onderwijzer F. van der Velde uit Idsegahuizen, medewerker van de L.O., gearresteerd. Ds. Touwen ging meteen naar de *Sicherheitspolizei* om Van der Velde los te krijgen. Hij probeerde dat eerst met goede woorden en later met losgeld, waarvoor de Duitsers, zoals eerder was gebleken, gevoelig waren. Deze keer echter had de poging geen succes. De verbetering van ds. Touwen, waarmee hij aan de vrijlating van Van der Velde werkte, was niet onopgemerkt gebleven. Op 18.8.1944 werd hij zelf meteen door de *SiPo* gearresteerd te Leeuwarden en een week later naar Groningen vervoerd waar hij zware verhoren onderging maar niets losliet. Ruim een maand later werd hij in buurtschap Zeyer-Strubben (gemeente Vries) samen met de koerierster Cornelia Johanna van den Berg-Van der Vlis ('*Annie-Westland*'); geboren 28.10.1892 te 's Gravenhage; zij werd postuum onderscheiden met het *Verzetskruis*) doodgeschoten door *SS-Haupt-scharführer* Helmut Schäper. Op 27.9.1944 werden hun lichamen door een boswachter gevonden en anoniem begraven. Begin oktober 1945 kon ds. Touwen uiteindelijk worden geïdentificeerd aan de hand van zijn kleding en de sleutel van de kerkenraadskamer, die hij bij zich droeg. Op 25.10.1945 werd een rouwdienst gehouden in Makkum en op 25.1.1946 vond de herbergrafenis plaats. Aldaar werd in 1951 de '*Ds. L. Touwenlaan*' naar hem genoemd. In 1994 werd op de plaats van de fusillade een gedenksteen geplaatst met een bronzen plaquette.

Bron: '*Drenthe in Oorlog*' – '*Executies op het Zeijerveld*' van RTV-Drenthe.

Lit.: W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 209; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 276v.; *Het Grote Gebod*, I, 176. II, 639; Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, III, 286; Willem Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 95v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396v.; C. Reitsma, *Gedenktekens in Friesland '40-'45*, 127, 185, 220; Frans Rozemond (red.), *In memoriam 1940-1945 (deel 2)*, in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr.9 (december 2005), 24; Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma's*, 50, 62 en 108; *Yad Vashem*, 569 en 868v.; Y.N. Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945*, 52, 164, 170 en 344v.

438. Nine Treffers-Mesdag

(Geboren 4.11.1925 te Westzaan, dochter ds. Willem Mesdag – zie daar – en Sjoukje Grietje Hylkema-overleden 22.12.2004 te Amsterdam); proponent 23.6.1953; doopsgezind predikant te Haarlemmermeer (30.8.1953-29.6.1956), verblijf op Sumatra (Indonesië; 1957-1960), predikant te Amsterdam (10.10.1982-1989); bejaardenpastor te Amsterdam (1989-januari 1993). Gehuwd in 1954 met **Prof.dr. Pieter E. Treffers** (overleden 21.10.2013, 85 jaar oud), hoogleraar gynaecologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.

'*In de Tweede Wereldoorlog was haar vader (doopsgezind) predikant in Sneek en vele onderduikers redden hun leven door een verblijf op de zolder van de pastorie, waar ze o.a. door Nine verzorgd werden*' (app. Laureense).

Archief: App. Laureense.

Bibl.: Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie in Sneek onder de bezetting*.

Lit.: ADW LX (2005), 8.1.2005 en 29.1.2005; *Doopsgezind Jaarboekje* (2006), 14v.; Alle G. Hoekema, '*Bloembollen*' voor Westerbork, 58, 74.

439. Rudolphus Conradus Gerardus Troelstra

(Geboren 1.10.1901 te Wonseradeel, zoon van ds. Anne Troelstra [1867-1933] en Silena Henriëtte Baert-overleden 10.7.1993; begraven Begraafplaats 'De Leeuwerenk' te Wageningen).

Hervormd kandidaat 's Gravenhage (25.5.1927); hervormd predikant te Varik (25.9.1927-20.8.1933), te Halle (1933-1943) en te Wageningen (1.8.1943-30.9.1966 wegens emeritaat); gehuwd op 9.6.1932 te Driebergen-Rijsenburg met **Pietertje Pees** (geboren 7.9.1905 te 's Gravenhage, dochter van veehouder Anne Pees en Dirkje de Vries-overleden 11.9.1974 Ermelo, Azalealaan 4).

'*Ook bij ons* (in Halle, GCH) kwam een actie om een Joods kind in huis te nemen en enkelen deden dit, o.a. ds. Troelstra. Ds. Troelstra nam een beroep naar Wageningen aan, mede vanwege de studiegelegenheid voor zijn kinderen. We zouden hem wel erg missen' (onderwijzer Gerrit Jan Lemereis [1894-1982; begraven Zelhem], gehuwd met Nelly maria Drost [1900-1989], dochter van ds. Jan Willem Drost [1865-1940] en zuster van ds. Henry Jacob Drost [1902-1960], tijdens de oorlog hervormd predikant te Haarlem-Noord en 's Gravenhage).

Lit.: G.J. Lemereis, '*Herinneringen aan de oorlogsjaren 1940-1945*' (te Halle) door meester Gerrit Jan Lemereis; Kees Lemereis (Amersfoort), artikel '*Meester Lemereis (I)*' in: *Kronyck, Tijdschrift van de Historische Vereniging Deutekom (Doetinchem) en de Oudheidkundige Verenigingen van Salehem (Zelhem) en Gandi (Gaanderen)*, 36^e jaargang nr. 145 (september 2012).

440. Dirk Tromp

(Geboren 27.12.1888 te Broek in Waterland, zoon van Simon Tromp en Cornelia Swart-overleden 30.1.1948 te Amsterdam).

Ds. Tromp was aanvankelijke bakkersknecht en diakoon in de inrichting voor epileptici 'Meer en Bosch' te Heemstede en bij de Martha-Stichting te Alphen aan de Rijn; theologisch kandidaat te Utrecht, hervormd predikant te Lemele (12.8.1923-19.9.1926), Heerlen (1926), Zandvoort (1929) en Amsterdam (9.1.1944-30.1.1948); hij introduceerde samen met dr. Oepke Noordmans (1871-1956) de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968) in Nederland; gehuwd op 19.7.1923 met **Annie de Jong** (geboren 1896).

Ds. Tromp maakte samen met J. Koopmans (zie daar), N. Stufkens, H. Berkhof (zie daar), K.E.H. Oppenheimer (zie daar) en J.E. Uitman deel uit van de werkgroep 'Duitse Kerkstrijd' die later de zogenaamde 'Amersfoortse Stellingen' formuleerde. Koopmans en Tromp vertaalden de 'Barmer Thesen'. Samen waren zij lid van de zogenaamde 'Lunterse Kring' (1940). In de brochure "*Volksgenoot en naaste*") waarschuwt hij tegen een zich zonder meer gewonnen geven aan een nieuw Europa en acht hij behoedzaamheid geboden tegenover degene, die terugvalt in een niet-christelijke ras- of klassenverheerlijking, terwijl hij de jood in bescherming neemt en de volkse ethiek afwijst".

Ds. Tromp trok zich na de capitulatie in mei 1940 het lot aan van de Joodse echtbaar Bartels in Zandvoort, schoenmaker Gerrit Bartels (1892 Amsterdam-31.3.1944 Midden-Europa) en zijn vrouw Hanna Bartels-Henselein (1895 Amsterdam-7.9.1943 Auschwitz), wier oudste zoon, Salomon Bartels (geboren 31.1.1918 te Amsterdam), als soldaat bij het 13^e bataljon Luchtafweer, op 10.5.1940 gesneuveld was op het vliegveld Ypenburg (begraven Oosterbegraafplaats, Voorburg): "*Zij hadden in de eerste dagen na het uitbreken van de oorlog veel bezoek gehad en onder andere was Ds. Tromp, de hervormde predikant, hen komen bezoeken. Hij had haar (mevr. Bartels) veel troost gegeven*". Zoals gezegd overleefden de ouders de oorlog niet en ook Salomon's jongere broer Abraham Bartels (1924 Amsterdam-31.1.1944 Midden-Europa) verdween in de 'Grote Dood'.

Bibl. D. Tromp, *Israël als teken* (1938); D. Tromp, Brochure "*Volksgenoot en naaste*" (1941).

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 35v.; Marie van Beijnum, Bart Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog*, 146v.; A. van Haarlem, lemma '*Tromp, Dirk*' in: *Biografisch Lexicon*, II, 424v.; Ies Dikker, *Nergens veilig*, 39.

441. Govert Cornelis Tromp

(Geboren 5.11.1912 te Lisse, zoon van Cornelis Tromp en Cornelia Johanna van Asch-overleden 3.7.2007 Duivendrecht).

Kandidaat (1943), hervormd hulpprediker in de Amsterdamse binnenstad (15.2.1943-1945), eerste hervormde predikant te Duivendrecht (18.2.1945-3.10.1948), Boskoop (10.10.1948-28.3.1954), Alkmaar (4.4.1954) en Amsterdam-Watergraafsmeer (16.4.1961-31.12.1977 en als emeritus naar Diemen), woonde laatstelijk De Hazelaar 110, Duivendrecht; gehuwd met **Cornelia Maria van der Plas** (geboren 19.3.1913-overleden 9.9.1999).

Hij bracht Joodse onderduikers onder in Amsterdam en droeg zorg voor bonkaarten e.d. Op 15.6.1988 schreef hij in dagblad 'Trouw': *"Mij is geen enkel geval bekend van christenen die een Joodse onderduiker wilden helpen uit 'bekeringsdrang'. Ik denk aan de gezinnen die behoorden tot de hervormde, de gereformeerde, de christelijk-gereformeerde kerken en tot de gereformeerde gemeente. Dát men aan onderduikers onderdak bood was vaak iets dat men deed – met vrees en beven, maar men dééd het – om levens te redden. Men deed het uit geloof zoals anderen het deden vanuit hun humanitaire overtuiging"*.

Bibl.: G.C. Tromp, *Herder in de Walletjesbuurt*.

Lit.: Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 154, 323, 357, 398, 400; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 168.

442. ?Dr. Arie Trouw

(Geboren 3.6.1891, zoon van Jakob Trouw, wethouder te Rockanje en president-kerkvoogd aldaar, en Maria Vijfvinkel-overleden 3.6.1950).

Kandidaat te Rockanje (1918); vrijzinnig hervormd predikant te Heenvliet (4.8.1918-7.8.1921), predikant Vereniging van Vrijzinnig-Hervormden te Haarlem (1921-1933) en 's Gravenhage-Houtrustkerk (1933-1950)(Zie ook dr. Nicolette Adriana Bruining).

„In die winter van 1943 heeft E. 's moeder het besluit genomen zich te laten dopen en lidmaat te worden van de Nederlands Hervormde Kerk. Omdat de Joodse godsdienst haar niets meer te zeggen heeft en ze intussen door een bevriende dominee de Vrijzinnig Hervormden heeft leren kennen, omdat ze al jaren op zoek is naar een geestelijk tehuis waar ze bij will horen, neemt ze die stap, die E., die dan veertien jaar is, eigenlijk nooit goed heeft kunnen peilen. Haar broer J. heeft ongetwijfeld in die laatste periode van zijn leven aan de godsdienst veel steun gehad en hij gaat op transport met het vaste voornemen om als hij terugkomt theologie te gaan studeren, terwijl tot die tijd geschiedenis altijd zijn lievelingsvak is geweest. Daarvan getuigt ook zijn afscheidsbrief uit Westerbork. Zo laten ze zich dopen, alle vier, in Rijswijk. E. zelf en haar zusje waarschijnlijk meer uit een soort saamhorigheidsgevoel. Het woord dat in de kerk wordt gehoord, de godsdienst, geeft een vaag gevoel dat alles wat nu gebeurt niet het laatste kan zijn, dat er nog iets anders is, een houvast voor kinderen die nooit godsdienstig zijn opgevoed“. Op zondag 6 mei 1945 hield ds. Trouw in het West End Theater te 's Gravenhage zijn Bevrijdingstoespraak voor de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden.

Lit.: Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 42; Evelien van Leeuwen, *Klein In memoriam*, 17.

443. Johannes (Han) Eelke Tuininga

(26.11.1908 te Utrecht, zoon van Johannes Eelke Tuininga en Nantje van der Meer Ekkelboom-23.1.1981 Emmen; crematie te Groningen; as bijgezet in de kerk van Austin Friars te Londen).

Ds. Tuininga was dichter, diaken doopsgezinde gemeente Utrecht (1926-1930); proponent (1934) en doopsgezind predikant te Terschelling, Drachten (1936), Arnhem (1939); in september 1944 met zijn gemeenteleden gevlucht naar Apeldoorn; daarna te Wiesel; vervolgens predikant te 's Gravenhage (met bijzondere opdracht kring Gouda; -1962), leraar in de cultuurgeschiedenis van het christendom aan de Rijkskweekschool en het Koninklijk Conservatorium; predikant Nederlandse Kerk Austin Friars in Londen (1962-1972) en daarna nog doopsgezind predikant Grollo (1972-1975) en geestelijk verzorger in het Scherper Ziekenhuis te Emmen (1978-1981).

Ds. Tuininga werkte in Arnhem nauw samen bij het onderbrengen en verzorgen van Joodse onderduikers met de gepensioneerde onderwijzer en hoofd der school Gerrit Veenbaas (1863-1945), het 'bezielend middelpunt' van de organisatie die Joden hielp, die hem regelmatig telefonisch nieuwe namen en adressen doorgaf. Jammer genoeg is er weinig precies bekend over wat hij allemaal heeft gedaan, want hij overleed – toen hij al achterin de zeventig was – gedurende de ballingschap van zijn Arnhemse kerk (februari 1945 in Rheden).

Bibl.: J.E. Tuininga, bundel 'Zwierende meeuwen' (Kampen) en 'Twaalf jaar predikant van de Nederlandse Kerk te Londen' (in: *Doopsgezind Jaarboek* 69 (1975), 52vv.).

Lit.: ADW XXXVI nr 6 (7.2.1981); *Doopsgezind Jaarboekje*, nr.69 (1975), 52vv., nr. 75 (1981), 159 en nr. 76 (1982), 14v. Gerlof D. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 175, 178, 180, 193; app. Laurens e.d.; H.W. Meihuizen, *In memoriam Johannes Eelke Tuininga (26 november 1908-23 januari 1981)*, in: *Doopsgezind Jaarboekje* 76 (1982), 14v.

444. Harmen Pieter Tulner

(Geboren 29.5.1908 te Akkrum-overleden 27.4.1973 Hengelo; crematie).

Hij was proponent (23.6.1936), doopsgezind predikant te Witmarsum-Pingjum en Makkum (18.11.1936-22.10.1939) en Deventer (29.10.1939-12.2.1965 afscheid wegens ernstige keelaandoening). Ds. Tulner was gehuwd in 1936 met **Anna Marie (Anneke) Hepkema** (geboren 26.1.1913 te Leeuwarden, dochter van Sietse Hepkema en Trijntje Tjalma-overleden op 8.4.2009 te Zwolle). Ze waren beide lid van 'kerk en Vrede'.

Haar broer, mr. Watse Tjebbe Hepkema, verongelukte als aspirant-vliegerofficier Marineluchtvaartdienst (8.11.1914 Leeuwarden-21.1.1942 Maospati/ Madioen, Java, in *Ryan STM-2* hoogdekker-lesvliegtuig) in Nederlands Oost-Indië, verloofd met Else Exalto.

Het echtpaar Tulner bood tijdens de oorlog in hun pastorie te Deventer plaats aan Joodse onderduikers en vlak na de oorlog ook enige NSB'ers, van wie hij er een paar vrij kon krijgen.

Contact: dochter mevr. Fuchs-Tulner te Maastricht.

Archief: App. Laurens e.d.

Lit.: ADW XXVIII nr. 19 (12.5.1973); *Doopsgezind Jaarboekje* nr. 67 (1973), 187 en nr. 68 (1974), 13-16 + foto: Gerlof D. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 179, 192 (noot 78), 195v. (noot 98).

445. Gerrit Willem Tijman

(Geboren 31.12.1907 te Deventer, zoon van tapijtwever Bartus Tijman en Johanna Aaltje van Oort-overleden 30.7.1978 te Doetinchem; begraven Begraafplaats Loolaan, Doetinchem).

Ds. Tijman was aanvankelijk metselaar, tekenaar en en later baptistenpredikant te Sneek (1939-1946; hij woonde daar in de Johan Willem Frisostraat), Utrecht (1946-1949), Stadskanaal (16.10.1949-30.10.1960), Haarlem (1960-1970 om gezondheidsredenen met vervroegd emeritaat); gehuwd met **Hanna Schröder** (geboren 15.9.1916 te Hamburg-overleden 5.8.2004 te Doetinchem; begraven 10.8.2004 Begraafplaats Loolaan Doetinchem).

Ds. Tijman was verbonden aan het netwerk van kapelaan Gérard Jansen ('Jan Zwart') uit Sneek (zie Mia Coelingh en ds. Willem Mesdag), dat Joodse kinderen onderbracht in pleeggezinnen en van het nodige kon voorzien. '*Het was een winter vol razzia's*;

jongemannen en ook Joden werden juist om en nabij de Kerst (1944; GCH) nog gegrepen. Op 5 januari 1945 werd er 's avonds laat – even voor acht was toen laat – nog een Jodin bij ons gebracht. Een vrouw van 62 jaar. Men kon voor haar nergens meer onderdak vinden en er waren nog verschillende Joodse landgenoten gegrepen wegens verraad. Deze Joodse vrouw is tot drie maanden na de bevrijding nog bij ons gebleven. Ze ging ook met ons mee naar de kerk, ter camouflage.

Om en bij Kerst kwamen velen uit het Westen, door honger gedreven, op oude fietsen, met handkarretjes en te voet. Wij hadden een kast waarin we een kleine voorraad roggevlodden en roggebrood hadden. Een baptistenpastorie konden ze steeds vinden. Mijn vrouw was in verwachting en dus hadden we wat extra bonnen. Daarvan spaarden we wat voor de hongerigen. Ook van andere Snekers kregen we wel wat om door te geven. Zelf ging ik er op de fiets op uit om clandestien vlees en andere dingen te kopen.

Bron: Brief Baptistengemeente Sneek d.d. 25.8.1971 aan G.W. Tijman (privé-archief mevr. A. Tijman, Emmen).

Bibl.: G.W. Tijman, artikel in "De Christen, *Weekblad van de Unie van Baptistengemeenten in Nederland, Kerstmis 1969* (jaargang 84, nr. 52, p. 4).

446. Dr. Johan Gerard Ubbink

(Geboren 18.2.1875 te Doesburg, zoon van Johan Bernard Ubbink [1832-1905] en Grada Wilhelmina van der Meene-overleden 2.11.1944 te Leiden).
 Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1896); kandidaat (31.10.1902); doctoraal (5.7.1907); promotie (15.10.1912); lid NDDD (dispuut Forum) en NCSV; gereformeerd predikant te Oosternijkerk (20.3.1904-9.2.1913), te Monnickendam (16.2.1913-23.6.1918) en te Zevenhoven (30.6.1918-14.6.1932); in november 1931 door zijn kerkenraad geschorst n.a.v. zijn in datzelfde jaar gepubliceerde boek *“De nieuwe belijdenis aangaande Schrift en Kerk”*; afgezet: juni 1932; in 1938 is hij togetreden tot de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband en werd er predikant in algemene dienst (standplaats Leiden; 1936); gehuwd op 8.3.1904 te Amsterdam met **Hillegonda Hester Woltjer** (geboren 1880 te Groningen, dochter van prof.dr. Jan Woltjer [1849-1917], classicus en hoogleraar klassieke talen en pedagogiek aan de VU te Amsterdam, en Marchien Janssonius-overleden 24.6.1938 te Leiden, Diaconessenhuis; begraven Algemene Begraafplaats, Doesburg).
 Zijn neef dr. Gerard Ubbink (30.4.1900 Doesburg-28.10.1989 Arnhem; begraafplaats ‘Vredenoord’, Arnhem) studeerde eveneens aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (1919); kandidaat (1924), doctoraal (1936) en promotie (1939); hij was gereformeerd predikant (1925), predikant van de Gereformeerde kerken in Hersteld Verband (1928-1942) en daarna psycholoog en publicist; hij was gehuwd met Gerda Cornelia Stokdijk (19.11.1901-19.6.1982), wier broer Johannes Arnoldus Stokdijk (1904-1977) was gehuwd met de Joodse Rosalina Chasler (1908-2004).
“Dominee Ubbink, Johans vader, was weduwnaar en hij hield intussen in zijn huis de heer dr. Goudvis en zijn vrouw verborgen, evenals een lastige diamanthandelaar. De burens van de dominee, de familie Parmentier-van den Berg, waren ook betrokken bij het verzet en hielpen de Joden onderduiken wanneer er huiszoekingen werden verricht. ... Na de dood van dominee Ubbink in oktober 1944 kwam de verantwoordelijkheid voor het verzorgen van de onderduikers geheel neer op (zijn zoon) Johan Bernard Ubbink (drager Verzetshedenkings-kruis) en (diens vrouw) Solveig Bertha Ubbink-Affourtit, die intussen twee zoons hadden gekregen”.
 Op 2.6.1996 ontving ds. J.G. Ubbink (postuum) samen met zijn zoon prof.dr. Johan Bernard Ubbink (postuum; 27.7.1915 te Monnickendam-23.8.1988), leraar aan de Gemeentelijke Meisjes-HBS te Leiden, lector ten behoeve van het onderwijs in de filosofie der natuurwetenschappen aan de Rijksuniversiteit Utrecht (20.5.1956) en hoogleraar in de wijsbegeerte der natuurwetenschappen aan de Rijksuniversiteit Utrecht, en diens vrouw Solveijgh Bertha Ubbink-Affourtit (16.8.1920 te Makassar, NOI-4.8.2009 te Doorn) de *Yad Vashem*-onderscheiding, omdat ze samen onderdak hadden gegeven in hun huis te Leiderdorp aan Norbert Schwarz, die samen met Johan Bernard Ubbink studeerde aan de Technische Hogeschool te Delft. Later namen ze nog het Joodse echtpaar dr. Lothar Meyer en zijn vrouw Marion, dat na de dood van ds. Ubbink met hun onderduikgevers mee veruisde naar het uis van de predikant. Het echtpaar overleefde de oorlog en vertrok later naar de Verenigde Staten.
 Lit.: G.F.W. Hengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 39v., 57, 83, 88 en 149; Alphons Siebelt, *“Hij zit bij de onderduikersbond”*, 161; B.A. Venemans, lemma ‘Ubbink, Johan Gerard’ in: *Biografisch Lexicon*, II, 426v.; *Yad Vashem*, 872 (in de lijst van *Yad Vashem* staat hij niet als predikant vermeld).

447. Wandrinus Johannes Val

(Geboren 9.2.1875 te Rotterdam, zoon van Daniel Val en Geertruida Elizabeth Cars-13.10.1943 Arnhem, begraven ‘Moscowa’ te Arnhem).
 Hervormd predikant te Biervliet (1900-23.7.1914) en te Westervoort (2.8.1914-).
 Gehuwd met **Gerritdina Pak** (geboren 3.1.1896-overleden 23.1.1984).
 Het echtpaar ontving op 12.12.1967 (hij postuum) de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het sedert begin 1943 een veilig onderkomen bood aan Lotje Broekman. Ze werd gebracht door Paul Willem Terwindt (1903-1968; zie ook ds. D.F.Th. Aalders) van het Utrechts Kindercomité, afdeling Arnhem. Ze bleef er tien maanden tot het moment dat er Duitse soldaten werden ingekwartierd.
 Lit.: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 273v.; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 103; *Yad Vashem*, 876 (in de lijst van *Yad Vashem* staat zijn naam foutief vermeld: *“Gerrit W. Val & Dina (Pak)”*).

448. Nico van der Veen

(Geboren 18.6.1916 te Utrecht, zoon van onderwijzer Jippe van der Veen en Grietje Paulina Ensink [1884 Vorden-1958 Bennebroek], die – na een scheiding in 1918 – 2)

hertrouwde in 1923 met mr. Jacob Eduard Bernard van Lier [1892 Utrecht-]; hij was van Joodse komaf, commies bij een raad van arbeid en secretaris van de socialistische voorman Pieter Jelles Troelstra, en 3) in 1940 met ds. Marie Cornelis van Wijhe (zie daar)-overleden 20.4.1962 te Zaandam, crematie Driehuis-Westerveld). Ermelo-VeldwijkDs. Van der Veen was aanvankelijke student elektrotechniek Technische Hogeschool Delft (1934); studie theologie Rijksuniversiteit Leiden (1940), Rijksuniversiteit Groningen (1941) en Leiden (1946); hervormd hulppredikant te Vught (1943-1944); na de oorlog hervormd predikant te Heenvliet en Abbenbroek (26.9.1948-17.8.1952) en Westzaan en Assendelft (24.8.1952-20.4.1962); leraar godsdienst te Zaandam (augustus 1952-20.3.1959) en Tweede Kamerlid en fractievoorzitter van de PSP (1959-1962). Op 15 november 1939 te 's Gravenhage gehuwd met **Johanna (Jopie) Woelders** (1919-1984).

In de oorlogsjaren was Van der Veen actief in de illegaliteit, m.n. met de zorg t.b.v. Joodse kinderen. Hij was de leider van het Haagse filiaal van het Utrechts Kindercomité, dat Joodse kinderen onderbracht. *“Tijdens de bezetting woonde en werkte Henrica (Maria Ru) Paré een schilderes, in de Prinses Mariestraat 10 te Den Haag”*. Ru Paré ('Tante Zus'; geboren in 1896 te Druten als dochter van een steenfabrikant-overleden 1972) zorgde er samen met haar vriendin, de zangeres Theodora Jacomina Petronella Versteegh ('Tante Do'; 1888-1970), voor dat 52 Joodse kinderen de oorlog konden overleven. Eén van hen was het latere D66-Eerste Kamerlid Hanneke Marion Gelderblom-Lankhout (geboren 1936 's Gravenhage, dochter van de Joodse drukker Frederik Henri Lankhout [1904-31.8.1942 Drancy], met wie Ru enige tijd een relatie onderhield; hij was gehuwd met Eline Theodora Loeb [1912-1973]). 'Tante Do' gaf 'zwarte' huisconcerten (beide dames weigerden lid te worden van de Kultuurkamer) om geld bijeen te zamelen, zodat 'tante Zus' de kinderen per trein naar onderduikadressen door het hele land kon brengen. In 's Gravenhage en in haar geboorteplaats Druten werden straten genoemd naar Ru Paré en in Amsterdam-Slovertvaart/Overtomse Veld een basisschool.

Ru was bevriend met Nico van der Veen, een radicale theologiestudent, die haar wees op de dringende noodzaak om Joden te helpen. Sinds de eerste deportaties in de zomer van 1942, had Nico – via een oude kennis van de NBAS, de 'Nederlandse Bond van Abstinente Studeerenden' (GCH), Jan Meulenbelt (1921-2011); oom van publiciste/ feministe Anja Meulenbelt; zie I.W.K. Liefferink-Oberman) – regelmatig contact gehad met het Utrechts Kindercomité (UKC). Nadat hij Ru had benaderd, stemde zij er direct in toe te helpen bij de taak zoveel mogelijk joodse kinderen in veiligheid te brengen”.

In mei 1943 hielp hij zijn stiefvader ds. M.C. van Wijhe (zie daar) met diens pastorale werk en zorgde er verder voor dat Joodse kinderen konden worden ondergebracht in kampeerhuis De Blokhuis te Esch (NB). Nadat ten gevolge van verraad en een mislukte liquidatiepoging de *Sicherheitspolizei* een inval deed in het kampeerhuis en elders tientallen medewerkers en onderduikers arresteerde, viel ook Nico van der Veen in handen van de politie. *Hij bracht een loodzware tijd door in de gevangenis in Den Bosch, maar hij liet niets los. Zijn vrouw Jopie kwam, zwanger van hun derde kind, pleiten voor Nico's vrijlating. Na zes weken kwam hij op vrije voeten.*

Lit.: Paul Denekamp en Herman Noordegraaf, *“Vanwege de gerechtigheid – Leven en strijd van 'rooie dominee' en politicus Nico van der Veen”* (Gorinchem, 2002); Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 51, 84, 178 en 188; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, pp. 64v., 72, 98?, 101 en 314; H. Noordegraaf, lemma 'Veen, Nicolaas van der' in: *Biografisch Lexicon*, V, 520; Annelies Roon, artikel 'Hanneke Lankhout: 'Verzetwerk van Tante Zus was uniek' in 'Trouw', d.d. 8.3.1994; Willem Willems, *Verzetsheldin met schilderkist, het leven van Ru Paré; Yad Vashem*, 684.

449. Dr. Jan Mari van Veen

(Geboren 9.12.1905 te Hensbroek, zoon van ds. Johannes van Veen (1879-1976) en Maria Gerdina Ruiter-overleden 30.1.2000 te Gendt; begraven Begraafplaats 'Jaffa' te Delft).

Theologisch kandidaat te Utrecht (1931), hervormd predikant te Franeker (eerste gemeente; 17.10.1937-5.10.1941), te Rijswijk Z.H. (12.10.1941), tevens docent Academie 'De Horst' in Driebergen (1946-1948); studentenpredikant te Amsterdam (19.9.1948-1954), directeur 'Kerk en Wereld' (mei 1954); predikant voor buitengewone werkzaamheden t.b.v. Kerk in haar geheel (secretaris raad voor overheid en samenleving; 1.2.1979); emeritus: 1.3.1984; op 6.7.1933 te Rotterdam gehuwd met **Hester Johanna Catharina van der Mandele** (geboren 23.11.1911 te Rotterdam,

dochter van mr. Karel Paul van der Mandele, Rotterdams advocaat en bankier, en Hermine Sophie Marie van Bosse-overleden 8.1.1996 te Driebergen; begraven Begraafplaats 'Jaffa' te Delft).

Een tante van haar, Alida Aafke van Bosse, was gehuwd met prof.dr. G.J. Heering (zie daar).

Ds. Van Veen werd tot 1 jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens *Schriftverfälschung* van valse en geantedateerde doopbewijzen e.d. voor Joden die daarom vroegen; hij zat van 18.8.1943 tot 19.3.1943 gevangen in het 'Oranjehotel' te Scheveningen en werd later overgebracht naar het Huis van Bewaring te Utrecht. Zie prof.dr. H. Faber en dr. F.J. Krop.

Lit.: Leo Aukes, e.a., *De rode draad – 75 jaar NCSV*, 40; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 101; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 42; Dr. F.H. Krop, *Gevangenis en Concentratiekamp – b. Het Haagsche Veer*, 10; Th.M. van Leeuwen, lemma 'Veen, Jan Mari van' in: *Biografisch Lexicon*, VI, 319; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 409 en 581, II, 173; J. de Vries, *Vroomheid en Vergankelijkheid*, 44.

450. Theodorus van Veen

(Geboren 24.3.1915, zoon van ds. Gerrit van Veen (1880-1964)-overleden 5.8.1981 te Bolsward; crematie).

Doopsgezind predikant te Zuid-Limburg, standplaats Heerlen (1942-1947), op Texel (1947-1953), te Leeuwarden (1953-1965), Utrecht (1965-1969) en Zeist (1969-1977 met vervroegd emeritaat wegens ernstige ziekte); gehuwd met **H.G.L. (Mies)**

Meijer.

Het echtpaar Van Veen boden enige tijd onderdak aan het Joodse echtpaar Joachim Boutelje (geboren 1.5.1906 te Amsterdam), handelsreiziger, en Maria (Miep) Boutelje-Van Zanten (geboren 10.7.1910 te Amsterdam, haar vader kwam om in Monowitz, haar moeder stierf voor de oorlog), uit Amsterdam, die tijdelijk in Baarn hadden gewoond. Tevoren verbleven ze bij de gezusters Fija in Heerlen, maar omdat Joachim niet op de seksuele avances van één van beide zusters wenste in te gaan (ze dreigde vervolgens om hem aan te geven bij de politie) kwamen ze bij de Van Veens terecht. Ze kregen er valse papieren die hen enige vrijheid boden. Joachim werkte onder een valse naam als mijnwerker in de Staatsmijn Emma. Later verhuisde het echtpaar onder de valse naam 'Brouwer' naar Hoensbroek en beleefde daar de bevrijding, Hun beide dochters Juliette (geboren 1934) en Dora Boutelje (geboren 1936) verbleven eerst als Rotterdamse weeskinderen in het Rooms-katholieke gezin van Gerard en Josephina Lodder te Heerlen, tot ze moesten vertrekken omdat er een baby verwacht werd. Zo kwamen ze terecht in het bakkersgezin van Jozef en Maria Snackers in Windraak, een dorp ten zuiden van Sittard. Maar toen een zoon van het echtpaar, Jozef Snackers, die kapelaan was, er bij zijn ouders op aan drong om de meisjes te laten dopen, haalde mevr. Mies van Veen op verzoek van de ouders Boutelje de meisjes op en bracht ze onder bij de doopsgezinde mijnwerkers-weduwe Griettien Wildeboer in Treebeek. Tenslotte vonden ze tot het eind van de oorlog onderdak bij de gereformeerde familie Winkel in Nuth. Daar gingen ze naar de gereformeerde school en de gereformeerde kerk, maar omdat ze dichtbij Hoensbroek woonden, konden ze ook regelmatig hun ouders bezoeken.

In die periode droeg het echtpaar Van Veen ook zorg voor het vijfjarige Joodse meisje Sally Lei en de doopsgezinde predikant ds. Stado J. Verveld (4.1.1906 Hoogezand-29.12.1973 Assen), predikant van de Belgische Nationale Kerk (1930-1935), doopsgezind predikant te Blokzijl en Den Horn, daarna overgegaan naar de Gereformeerde Kerken in Nederland en predikant te Scharnegoutum. In 1935 werd Verveld predikant van de doopsgezinde gemeente van Blokzijl, die hij in 1940 verruilde voor de Groningse gemeente Den Horn (hij werd in Blokzijl opgevolgd door ds. Hendricus Jacobus Franken, zie daar). Maar in 1942 moest hij vandaar onder dwang van de illegaliteit vertrekken omdat hij teveel wist van bepaalde verzetsacties en zich onbetrouwbaar had betoond. Zo kwam hij in Heerlen terecht.

Tenslotte bood het echtpaar Van Veen in de pastorie nog onderdak aan de Duits-Joodse pianist Paul Walter Kaufmann (geboren in 1895 te Hamburg), die in 1936 al naar Nederland gevlucht en zich aanvankelijk in Zandvoort had gevestigd waar hij door het geven van pianolessen in zijn onderhoud kon voorzien. Zijn vriend, de Duits-Joodse schilder Rudolf Jacob Zeller (17.10.1880 Hamburg-22.1.1948 Heerlen) voegde zich daar – nadat zijn vrouw in 1937 zelfmoord had gepleegd – in 1938 bij hem en voorzag in zijn inkomen door op bestelling portretten te schilderen. In 1941

vertrokken ze – omdat het kustgebied voortaan voor Joden verboden was – naar een familielid van Kaufmann in Maastricht (Robert Henry Kaufmann, gehuwd met Fanny Annelie Mendes de Leon). In de zomer van 1942 doken ze onder: Zeller bij de familie Van Hoorn in Heerlen (in het huis waarin nu Frans Timmermans, euro-commissaris en vicevoorzitter van de commissie-Juncker, woont met zijn gezin), Kaufmann enige tijd bij ds. Van Veen.

Tijdens de bevrijding van Heerlen in september 1944 werd de Doopsgezinde Verma-ning van Heerlen beschadigd en vervolgens leeggeplunderd.

Archief: App. Laurens e.d.

Lit.: ADW XXXVI nr. 31 (29.8.1981); *Doopsgezind Jaarboekje 75* (1981), 159 en 76 (1982), 18vv.; Gerlof D. Homan, *Nederlands doopsgezinden in de Tweede We-reldoorlog*, 166, 174, 179; Gerlof D. Homan, *Een doopsgezinde gemeente in oor-logstijd: Heerlen*, 265, 270vv.

451. Prof.dr. Cornelis Veenhof

(Geboren 2.3.1902 te Doorn, zoon van bakker Jan Veenhof en Johanna Kraan-over-leden 7.2.1983 te Oudemirdum).

Prof. Veenhof was aanvankelijk onderwijzer aan de Gereformeerde Lagere School te Spakenburg (1920); studie theologie Theologische Hogeschool te Kampen (1926-1932); gereformeerd predikant te Harkstede (21.5.1933-24.5.1936), te Haarlem (3.6.1936-16.3.1941; collega van Johan Willem Siertsema, zie daar) en te Utrecht (3.4.1941-17.8.1945); op 17.8.1945 overgegaan naar de Gereformeerde Kerken Vrij-gemaakt en predikant te Utrecht; in 1946 hoogleraar aan de Theologische Hoge-school van de Vrijgemaakt-Gereformeerde Kerken te Kampen (Broerestraat) in de ambtelijke vakken, homiletiek, catechetiek, poimeniek, liturgiek, diaconiek, evange-listiek en filosofie; in 1969 om gezondheidsredenen eervol ontslagen; raakte in 1969 buiten het kerkverband van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt, nadat hem – sa-men met prof.dr. H.J. Jager (zie daar), eerder door curatoren van de Theologische Hogeschool het recht was ontnomen nog als adviseur op te treden in de vergaderin-gen van de senaat, dit als gevolg van een theologisch geschil over de binding aan de belijdenisgeschriften; prof. Veenhof maakte zich los van de Gereformeerde Kerken-Vrijgemaakt omdat de gemeente waarvan hij lid was, Kampen, buiten het kerkver-band werd gestoten. Hij werd lid van de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt Buiten Verband en later van de Nederlands Gereformeerde Kerk.

Op 11.5.1933 te Doorn gehuwd met **Marretje Maria Bakker** geboren (31.5.1899 te Rottevalle, Gemeente Achtkarspelen, dochter van Klaas Bakker en Grietje Karse-meijer-overleden 15.5.1979).

Het echtpaar ontving op 11.3.2007 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat het “*op verzoek van een kennis uit zijn vorige gemeente Haarlem*” – maar meer waarschijnlijk van Dirk Willem Lodewijk Milo (17.11.1911 Utrecht, zoon van gere-formeerd predikant ds. Willem Lodewijk Milo [1878-1960 Ermelo, begraven ‘Groe-nedael’, Almelo]-27.1.1992 Nunspeet), uit Nunspeet, die connecties had met het ‘Geheime Dorp’ aldaar – *aanvankelijk de twee Duitse Joodse zusjes Laura (geboren 1935) en Hedi (Käthe Hedwig Anne) Liebstaedter (geboren 13.1.1937 te Bussum), verborg. Om veiligheidsredenen moest het oudste meisje na een half jaar weer ver-trekken.* Zij waren de dochters van dr. Otto Liebstaedter, directeur-eigenaar van het fameuze Joodse antiquariaat A. Asher & Co. in Berlijn (na 1933 in Den Haag) en Hilde Stern. Het hele gezin overleefde de oorlog.

Lit.: W. Berkelaar/ G. Raven (red.), *Kerkscheuring in oorlogstijd – Oorlog en vrij-making in Amersfoort en Utrecht* (Barneveld, 2011), 40 en 54; Z.J.C. van Harten en W.B. van der Wal, *Cornelis Veenhof (1902-1983), Fundamenteel criticus van de ver-zorgingsstaat*; W. Janse, lemma ‘Veenhof, Cornelis’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 521vv.; Roelof Janssens/ Chris Sol, *De Vrijmaking te Leiden*, 47; H.J.Ph.G. Kaajan, *Tussen opkomend nationaal-socialisme en herwonnen vrijheid* in: *Jaarboek Ge-schiedenis Nederlands Protestantisme na 1800*, Jaargang 3, p. 146, 152v., 160, 167v.; Ben van Kaam, *De dominee gaat voorbij*, 115v.; G.J. van Klinken, *Opvating-gen*, 367v., 554 en 565; Ab van Langevelde, *In het klimaat van het absolute – Cor-nelis Veenhof (1902-1983, leven en werk*; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 49.

451a. (...), predikant te Utrecht (ds. C. Veenhof of ds. J.H. Telkamp?).

Tjaard ten Hove (1888-1967) en Gezina Maria ten Hove-Van Voorn (1891-1962) te Utrecht boden al onderdak aan het tweejarige Joodse meisje Anneke Graez, toen de

familie Zebst, die het Joods echtpaar Wessel aan een onderduikadres had geholpen, en **een dominee** hen vroegen om ook een schuilplaats te willen bieden aan Hans Georg Gelbarb, een achtjarige jongen uit Oostenrijk. In december 1938 was hij naar Nederland gekomen en daar opgevangen door het Joodse echtpaar Maurice Cane (1907-1943) en Lies (Elisabeth) Cane-Wessel (1905-1943), maar toen zij in de zomer van 1942 zelf moesten onderduiken zochten ze hulp bij **een protestantse predikant** om voor het jongetje elders een veilig plekje te vinden. Zo kwam hij in Utrecht terecht, waar hij tot aan de bevrijding een redelijk normaal leven kon leiden. Hij ging gewoon naar de school aan het Domplein. Het schoolhoofd, de heer Van Evert (= Willem Frederik Karel van Evert? Dan broer van ds. Frederik Karel van Evert: zie daar), was van zijn ware identiteit op de hoogte. Hans werd door Anje Johanna (Jannie) ten Hove (1916-1996), een volwassen dochter van het echtpaar en zelf onderwijzeres, goed verzorgd. Het echtpaar Cane kwam om in Auschwitz maar de ouders van Hans Gbarb overleefden de oorlog, zodat hij niet lang daarna met hen in Wenen herenigd kon worden.

Lit.: *Yad Vashem*, 415.

452. Otto Veening

(Geboren 12.2.1916 te Oldebroek, zoon van Jan Gerrits Veening [1888-1976; begraven te Dieren], directeur van de melkfabriek 'Kamperveen' te Oldebroek-Oost, en Greetje Collee-onverwacht overleden 19.9.1964 te 's Gravenhage).

Hij was een broer van de longarts dr. Gerrit Jan Jacob Veening (20.6.1913 Achlum-10.8.2002 Wezep), gehuwd met Adriana Cornelia (Jeanne) Bokhoven.

Hervormd hulppredikant te Utrecht (1940); raadde in die tijd jonge mannen in zijn gemeente af om in het kader van de Arbeitseinsatz naar Duitsland te gaan. Dat raakte bekend en om die reden moest hij onderduiken, en wel in zijn geboorteplaats Oldebroek. Hij kreeg er preekconsent en mocht op basis daarvan in de kerkdiensten voorgaan. Na de oorlog werd hij opnieuw officieel hulppredikant en adviseerde ex-onderduikers zich als vrijwilliger te melden voor dienst in Nederlands Indië. Zelf vertrok hij als vlootpredikant naar Malacca om zijn lot met de militairen te delen.

Ds. Veening betoonde zich een principieel en rechtlijnig predikant. Op 10.10.1944 meldde hij zich vrijwillig om een groep opgepakte onderduikers en onderduikgevers bij te staan, die moesten werken aan IJssellinie, een Duitse verdedigingslinie lang de IJssel bedoeld om de oprukkende geallieerden tegen te houden. Eén onderduiker, Roelof Schraa (geboren 1930 Zwartsuis), die in huis was bij zijn oom, onderwijzer aan de gereformeerde school van Oldebroek, werd ter plekke met een nekschot afgeemaakt nadat in zijn sok een exemplaar van het verzetsblad 'Strijdend Nederland' was aangetroffen. Meer slachtoffers werden niet gemaakt, wel zeker dankzij de communicatieve vaardigheden van ds. Veening. Kort na de overval op het 'Pas-opkamp' eind oktober 1944 bij Vierhouten (zie ds. M.J. van Dijken en ds. H. Boswijk) preekte ds. Veening in de Lambertuskerk van Oldebroek over de tekst 'Wat gij aan één van mijn minste broeders hebt gedaan, hebt gij aan mij gedaan' en deed in alle openheid een klemmend beroep op de gemeenteleden van Oldebroek om hun huizen open te stellen voor gevluchte Joodse onderduikers. Mevr. Bep de Waard-Ruijs: 'Het was een pure verzetsdaad. Hij haalde een Bijbeltekst aan en declameerde een gedicht. En als de mensen het niet begrepen, dan konden ze bij hem aankloppen, want hij logeerde bij familie in Oldebroek' Dat leidde ertoe dat niet minder dat zestig Joodse onderduikers in allerhaast te Oldebroek e.o. konden worden ondergebracht. Ds. Veening zette dusdoende ook zijn collega's in de buurt ertoe aan hun gemeenteleden te bewegen om vervolgde Joden in huis te nemen. Hij zelf was ook nauw betrokken bij de lokale afdeling van de 'Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers' (LO) van ds. Slomp (zie daar) en hij ondersteunde verder ook het gewapend verzet, o.m. door de wapens die gedropt waren bij 'De Dompe' in de buurt van Elburg te verbergen in de kelder van de fabriek van zijn vader. Vlak voor de bevrijding, in april 1945, overmeesterde hij met zijn 'Groep-Veening' een aantal Duitse pantsergrenadiers bij Huize 'IJsselvlied' te Wezep.

Na de oorlog werd in Oldebroek de 'Ds. Otto Veeninglaan' naar de predikant genoemd.

Doc.: Frans Sellies, Bep de Waard-Ruijs en Tom Bergstra (betrokken bij Museum Sjoel Elburg), documentaire 'Mazzel Tov' (première 28.11.2016).

Lit.: Henk Flier, *De razzia van oktober 1944 in Oldebroek – Herinneringen van ooggetuigen* (mijngelderland.nl).

453. Herman Veldkamp

(Geboren 15.1.1895 te Groningen, zoon van Berend Veldkamp en Rolina Heslinga-overleden 10.2.1956 te Hattem; begraven Gemeentelijke Begraafplaats, Hattem). Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (16.9.1914 en 16.9.1927); jaargenoten: ds. W.M. le Cointre (zie daar), ds. J. Eringa (zie daar), ds. A. Ringnalda (zie daar), ds. C.J. Sikkel (zie daar) en ds. P. van der Spek (zie daar); kandidaat (30.5.1919); lid NDDD (dispuut IVMBO) en NCSV; gereformeerd predikant te Onderdendam (30.11.1919-22.2.1922), te Anna Jacobapolder (5.3.1922-8.2.1925), te Kralingscheveer (25.2.1925-21.6.1931), te Sneek (28.6.1931-15.8.1945), geestelijk verzorger sanatorium 'Sonnevanck' te Harderwijk (1945-augustus 1946); predikant te Middelburg (25.8.1946-19.7.1953) en te Hattem (26.7.1953-10.2.1956); gehuwd op 27.11.1919 met **Catrina Gesina Boswijk** (geboren 15.12.1891 te Sappemeer, dochter van Fenmo Boswijk en Grietje Poelman-overleden 15.11.1979 te Groningen).

Haar jongere broer ds. Hendrik Boswijk (1896-1982) was tijdens de oorlog gereformeerd predikant te Elburg (1943-1947) en daar betrokken bij de opvang van Joodse onderduikers, o.a. uit het 'Pas Op-kamp' bij Vierhouten (zie lemma 'Hendrik Boswijk').

Ouders van viceadmiraal Berend Veldkamp (geboren 6.11.1921 te Bedum-overleden 5.9.2003 te 's Gravenhage) en Jan Cornelis Veldkamp (geboren 26.12.1925 te Kralingscheveer-overleden 21.3.1945 te Ardorf, Kreis Wittmund in de buurt van *Fliegerhorst* Wittmundhafen, bij een bombardement); hij werd op 5.1.1945 met zijn broer Fenmo (geboren 1923 Anna Jacobapolder) gearresteerd op hun onderduikadres (boerderij van Sjoerd Gerbrandy in Terzool; Fenmo ontkwam met een vals persoonsbewijs, Jan Cornelis werd op transport gesteld naar Duitsland).

Kort na de capitulatie schreef ds. Veldkamp in het *'Friesch Kerkblad'*: *"Men kan de norm verliezen, en niet meer weten wat belangrijk en onbeduidend, wat groot en klein is. Zoals de Franschman die in den laatsten oorlog midden in een kogelregen bij een aanval op 't commando: "Liggen!" bleef staan, omdat hij in zijn ransel een flesch wijn had, waar geen kurk op zat." (...) Die Franschman was wel een groote dwaas, zeggen we nu, dat hij meer aan zijn flesch wijn dan aan z'n leven dacht, maar ik vermoed dat hij vele navolgers heeft, en dat wij meer drukte gemaakt hebben om de flesschen en de kurken dan om het leven der kerk. Zoo was het in onze onderlinge gesprekken, de pers en de kerkelijke vergaderingen. We zaten al maar met onze gedachten bij die flesch wijn zonder kurk, en dan nog wel midden in den kogelregen van Gods gericht, waarin Hij bezig was zijn kerk te roepen tot den gemeenschap-pelijken eindstrijd. Deze zonde der kerk komt ons wel heel duidelijk voor de aandacht te staan, nu wij het betrekkelijke en onbeduidende van heel veel dingen gezien hebben, toen de oorlogsmachine over onze landen raasde, wat ons in een positie heeft gebracht die wij eenige weken geleden nog ondenkbaar achtten. Zulke catastrophale gebeurtenissen brengen gewoonlijk den ongeloovigen mensch geheel uit z'n evenwicht, maar ik heb goede hoop, dat ze de kerk en haar leden en voorgangers weer in evenwicht zullen brengen, d.w.z., dat ze de juiste verhoudingen weer gaan zien tusschen wat belangrijk en onbeduidend is." (...) Deze hoop zou geheel de bodem worden ingeslagen, indien kerkelijke personen en bladen op dezelfde wijze doorgingen met hun gewoeten als voorheen, maar iets dergelijks durf ik zelfs niet te veronderstellen."* Hij kreeg gelijk: prof.dr. K. Schilder – het betrof hier n.l. de vooroorlogse discussie n.a.v. bepaalde leergeschillen binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland die uiteindelijk in 1944 tot een kerkscheuring zouden leiden – reageerde op zijn artikel in *'De Reformatie'* van 14.6.1940: *"Hoe iemand dat laatste durft zeggen, versta ik niet: laat ons denken aan een onbedoelde onnauwkeurigheid. Hoe het zij, – ik vind dit artikel een ongewenschte reactie op den oorlogstoestand. (...) Ik herhaal: het woord is aan degenen, die vonden dat het heel erg was in de Gereformeerde Kerken"*.

Een doopbediening tijdens de onderduik was een uitzondering. Een voorbeeld was de doop van een Joodse onderduiker in Sneek in het najaar van 1944. Na een langdurige catechetische voorbereiding, waarin de Heidelbergse Catechismus centraal had gestaan, werd hij op zijn onderduikadres door ds. H. Veldkamp gedoopt. ... Als geïmproviseerd doopvont werd een wasblik gebruikt. De kerkeraad was door enige ouderlingen vertegenwoordigd.

"Er is weer gevorderd en wel: de pastorie van ds. Veldkamp, bakker van der Meer, bakker Pasma en Slob. Om 6 uur die dag moeten ze er uit zijn" (9.11.1944); Nu is

ook *Frits Veldkamp opgehaald door de Duitsers, zodat nu alle vier jongens vastzitten van ds. Veldkamp, gereformeerde predikant alhier*” (9.1.1945).

“*Het huis van ds. Veldkamp was een week geleden door de Duitsers vrij gegeven. Mevr. (Veldkamp, GCH) trok er dus weer in na eerst alles grondig gereinigd te hebben. Nadat ze de gordijnen gewassen en gestreken had en de inboedel er weer was in gesjouwd, vorderden ze het opnieuw. Naar men zegt is dit de schuld van de burge-meester (J.S.J. Schut, voormalig hervormd predikant en lid van de NSNAP; GCH) die de pik heeft op de gereformeerden* (13.2.1945).

Lit.: C. Reitsma, *Gedenktekens in Friesland '40-'45*, 130, 132; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, VI, 87; VII, 21, 42; *In memoriam Ds. H. Veldkamp in: Jaarboek 1957 der GKN*; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 389; Prof.dr. K. Schilder, *Bezet bezit*, 197v.; C. Stam, *In memoriam in: Jaarboek 1957 GKN*, 452v.

454. Pieter (Piet) Verdam

(Geboren 1920-overleden 20.6.1992 te Hengelo).

Predikant van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband te Nijemirdum (1943); hervormd predikant in Nijemirdum (15.5.1946-5.10.10.1947), Wijnjeterp-Duurswoude (12.10.1947-25.7.1954), predikant voor geestelijk- en maatschappelijk opbouwwerk in Oostelijk Friesland (1954) en secretaris van de Bond voor Evangelisatie ten bate van de Nederlandse Hervormde Kerk (1959; woonde te Beetsterzwaag); van 1961 tot 1972 was hij verbonden aan het onderwijs in Hengelo (O.).

Zijn collega ds. J.J. Buskes (zie daar) stuurde hem Aron Noach (15 jaar) toe uit Amsterdam, voor wie hij een onderduikplek vond bij Gosse en Anna Boukes-van Dijk te Nijemirdum.

Lit.: G.F.W. Herengreen, *Een Handjevol Verkenners*, 42 en 162; *Yad Vashem*, 175 (daar wordt hij abusievelijk aangeduid als ‘dominee Van Dam’).

455. Coenraad van Viegen

(Geboren 10.1.1895 te Amerongen, zoon van Coenraad van Viegen en Cuneira van Boort-overleden 6.8.1977 te Rhenen; begraven 11.8.1977 Algemene begraafplaats Valburgsweg, Elst; ‘*Mattheus 25: 23*’).

Godsdienstonderwijzer en hulppredikant te Achterberg (eerst vanuit de hervormde gemeente Rhenen, later binnen de zelfstandige gemeente Achterberg; 6.1.1924-27.9.1959 wegens emeritaat) en in het buurtschap Overberg bij Amerongen (1960); in 1952 ontving hij als één der eerste hulppredikers het recht van sacramentsbediening; gehuwd op 12.12.1918 te Rhenen met **Gijsbertje de Kroon** (geboren 13.4.1897 te Rhenen of Elst?, dochter van Bart de Kroon en Gijsbertje Hensen-overleden 9.10.1978 te Veenendaal; begraven Algemene Begraafplaats Elst).

‘*Makelaar Felix (eigenlijk Philip) Tal (1893-1983) uit Amsterdam was met zijn vrouw Greta (Spangenthal; 1894-1971) enige tijd ondergedoken in de pastorie van de familie Van Viegen in Achterberg. Hoe hij daar precies kwam, is niet bekend. Via de LO of het verzet? In zijn brief, gedateerd 5 maart 1972 aan de familie Van Viegen, schrijft hij erover. Hij haalt het “Uit mijn memoires van 40/45”. Waar zijn ze gebleven?*

Op een natte donkere avond in oktober (jaar?) was hij op zoek naar de pastorie en de dominee. Toen hij aanbelde en de deur openging, kon hij alleen zeggen: “Ik ben een Jood”. Verder moest hij maar afwachten. Felix en Greta kregen onderdak. Felix, die impulsief en rusteloos was, kon moeilijk binnen zitten. Hij schilderde graag en dat deed hij in de korenvelden. Soms was hij in het dorp te vinden. Zijn vrouw sleet de dagen met het bestuderen van de Thora. Ze mocht hiervoor de kanselbijbel gebruiken. Ze was introvert en zij maakte zich zorgen om haar twee kinderen. Toen het te gevaarlijk begon te worden, vooral voor Felix, werden ze met medewerking van de LO naar een onderduikadres aan het IJsselmeer gebracht. Daar waren veel jongeren, maar weinig eten. Om niet van de honger om te komen, groef mevrouw Tal met haar handen suikerbieten op. Het echtpaar had de beschikking over één klein kamertje, waarin ze continu in elkaars nabijheid moesten leven.

Na de bevrijding keerde Felix Tal met zijn vrouw terug naar Amsterdam. Tal hernam zijn werk als makelaar. Mevrouw Greta Tal, die het verlies van hun zoon Willy (geboren 1920-30 april 1943 in Auschwitz omgekomen), en haar familie niet kon verwerken, vertrok na enige tijd naar Israël. Daar woonde en woont nog hun dochter Flory (Flora), geboren in 1919 in Amsterdam. Voor de onderduik trouwde ze in 1942 te Amsterdam met Elie Asscher, een zoon van Abraham Asscher (1884-1926; tot aan zijn overlijden in 1926 opperrabbijn van Groningen) en van (de schrijfster) Clara

Pinkhof (1896-1984 overleden in Israël). Flory was ondergedoken in Haren bij Groningen bij de familie Mulder. ... Elie Asscher heeft in 1940/45 in een krijgsgevangenkamp gezeten. Flory zelf heeft nog op 16 andere plaatsen in Groningen en Friesland een onderduikadres gehad. Mevrouw Gretha Tal-Spangenthal (geboren 12 januari 1894 Amsterdam), overleed in 1971 in Israël. Felix (Philip) tal (geboren 21 september 1892 Amsterdam), stierf in Amsterdam in 1983. Hij werd begraven naast zijn vader op de begraafplaats Muiderberg. Beiden waren voor de kinderen zeer gesloten over hun onderduikperiode'.

Felix Tal wist door de jaren heen een prachtige collectie 18^e en 19^e-eeuwse waaiers bijeen te brengen (NB 145 exemplaren), die hij in 1979 in langdurig bruikleen afstond aan museum Beeckestijn in Velsen-Zuid. Na sluiting van het museum in 2006 werd de collectie in 2010 overgedragen aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, dat hem tijdelijk onderbracht in het depot van het Rijksmuseum. Zie verder ook ds. Jetze Heidinga!

Lit.: A.G. Steenbergen, artikel *Joden in Rhenen in WO II*, 46-49; C. van Viegen Jr., *Van geslacht tot geslacht*, 82-85.

456. Dr. Johanna Wilhelmina (Mies) Vinke-Herfst

(Geboren 10.8.1906 te Leiden, Haarlemmerstraat-overleden 8.1.2004).

Proponentsexamen (20.12.1930); remonstrants predikant bij de Nederlandse Protestanten Bond-afdeling te Den Briel (1930-1932), te Hoogeveen (1932-1941) en te Wassenaar (1941-1948), daarna bij NPB afdeling-Haarlem. Lid (secretaris) van het Curatorium van het Doopsgezind Seminarium te Leiden (1960-1964). Gehuwd met **Egbert Jan Vinke**.

Ds. Vinke-Herfst bracht Albertine Josephine Kanstein uit Arnhem, dochter van remonstrants-Joodse ouders, onder op een onderduikadres. Mej. Kanstein trouwde later met dr.ir. Will Marie Otto (24.6.1919 Bandoeng-27.11.2008 's Gravenhage), de latere directeur van de Rijksdienst IJsselmeerpolders en landdrost van het Openbaar Lichaam Zuidelijke IJsselmeerpolders (1963-1976).

457. Dr. Casper Christiaan Gerrit Visser Jr.

(Geboren 1.11.1913 Den Helder, zoon van ds. Casper Christiaan Gerrit Visser Sr. [1874-1950] en Cornelia Walters-overleden 31.1.1994 Utrecht; begraven Nieuwe Begraafplaats, Zeist).

Ds. Visser studeerde theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en Evangelisch-Luthers Seminarium te Amsterdam; dr.theol. Amsterdam 1969 (promotor: O.J. de Jong); predikant van de Hersteld Evangelisch Lutherse Gemeente te Harlingen (1936) en van de Evangelisch-Lutherse gemeentes te Enkhuizen (1939-1946) en Utrecht (1946-1978 wegens emeritaat); in Utrecht was hij ook leraar godsdienst aan de Eerste Christelijke Industrie- en Huishoudschool en tot 1985 geestelijk verzorger in het bejaardentehuis 'De Wartburg'; tenslotte oefende hij tot zijn emeritaat in 1978 nog het ambt van Studentenpredikant aan de Rijksuniversiteit Utrecht uit.

In 1938 was hij lid van het comité 'Terug naar het Evangelie', dat zich duidelijk in NSB-vaarwater bewoog ('foute' hervormde predikanten als dr. W.Th. Boissevain [1880-1945] en dr. L.C.W. Ekering [1889-1964], en de gereformeerde ex-predikant dr. H. van der Vaart Smit [1888-1990] traden er o.a. op). Kennelijk heeft dr. Visser zich voor de oorlog al uit het comité terug getrokken.

Op 8.4.1947 trad hij te Amsterdam in het huwelijk met de verpleegkundige **Willy (Wil) Zaalberg van Zelst**. Zij werd op 4.5.1920 te Amsterdam geboren als dochter van de accountant Ferdinand Zaalberg van Zelst (1888 Amsterdam-) en de Joodse onderwijzeres Kaatje Wessels (1886 Rotterdam-).

Bij de invoering van de Ariërverklaring in oktober 1940 vulde Wil aanvankelijk het A-formulier om aan de verpleegstersopleiding van het Binnengasthuis te Amsterdam te kunnen beginnen. Maar kort daarna bedacht ze dat haar beide grootouders van moeders zijde Joods waren en om die reden vulde zij – als half-Jodin – alsnog het B-formulier in met als gevolg dat zij de opleiding moest verlaten. Wel mocht ze een poging wagen om als leerling-verpleegster aan het werk te komen in een particulier ziekenhuis dat geen overheidssubsidie ontving, met name het Snouck van Loosen-ziekenhuis te Enkhuizen. Daar heeft ze wel zeker ds. Visser ontmoet, die haar vervolgens in bescherming heeft genomen.

Lit.: Th.A. Fafié, lemma 'Visser, Casper Christiaan Gerrit' in: *Biografisch Lexicon*, V, 532; Henk Tijssen, *NSB-predikant*, 104,

458. Hendrikus (Henny) Albertus Visser

(Geboren 2.5.1911 te Doetinchem, zoon van een onderwijzer/ schoolhoofd-overleden 28.3.2006 in verzorgingshuis te Hilversum).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en de Rijksuniversiteit Groningen (studiegenoot van o.a. dr. Th.C. Frederikse, zie daar); hervormd hulpprediker te Gorsel, hervormd predikant te Angerlo (23.5.1937-27.10.1940), Raalte (1940), Watergraafsmeer (23.4.1944-1.5.1949) en Amsterdam (Westerkerk; 8.5.1949-30.5.1976 wegens emeritaat); behoorde in 1945 tot de zeven hervormde predikanten ('rooie dominees') die openlijk kozen voor de SDAP die in 1946 opging in de Partij van de Arbeid. Behalve ds. Visser waren dat ds. J.J. Buskes (zie daar), ds. M. Groenenberg (zie daar), ds. K.H. Kroon (zie daar), ds. K.H. Miskotte (zie daar), ds. D. Tromp (zie daar) en ds. Anton Cornelis van Uchelen (1899-1946). Twintig jaar lang redacteur bij het opinieweekblad *'Hervormd Nederland'* en van 1973 tot 1991 *'Hoogtezon'*-dominee omdat hij voor de NCRV-radio het programma *'Onder de Hoogtezon'* presenteerde. Tenslotte introduceerde hij de beroemde cantate-diensten in de Westerkerk; gehuwd in 1937 te Bussum met **Anna Louisa Alida Swart** geboren 8.3.1909 te Amsterdam, dochter van Tjebbe Swart en Elisabeth Bloem-overleden 18.9.1975 te Amsterdam).

'In die tijd (in zijn eerste gemeente Angerlo) was ik nogal bezig met alles wat zich toen over de grens, in het Duitsland van Hitler, afspeelde. Ik had dat van nabij gevolgd. Het gevaar loerde om de hoek en dáár wilde ik voor waarschuwen. Daarom organiseerde ik gesprekskringen in de gemeente; ik preekte alsof de Duitsers er al waren maar men was zich van enig kwaad totaal niet bewust en verklaarde mij dan ook voor knettergek' (A.C. Kluit). *'Met grote betrokkenheid volgde ik de mensen uit de Duitse kerken die zich tegen Hitler verzetten'* (interview door Evert Mathies in *Trouw* d.d.16.5.1987). ...

'En in zijn tweede gemeente Raalte was het eigenlijk identiek (maar nu was het oorlog): De oorlog was in volle gang en je deed alles om de bezetter te dwarsbomen. Verkondiging hield de hoop bij de mensen levend en bood ze uitzicht. Pastoraat was toen de mensen aan te zeggen, dat ze het bij de Duitsers inleveren van koper en radio's verloochening van het evangelie was. Voorts was het zaak zoveel mogelijk instellingen en dergelijke 'kerkelijk' te verklaren, opdat de Duitsers er minder greep op zouden hebben.

En in Amsterdam-Watergraafsmeer organiseerde hij in de hongerwinter (*'de zorg voor voedsel aan de allergenste gevallen had hoge prioriteit'*) voedseltochten, samen met de latere prof. (G.C.) Berkouwer (zie daar) en pastor M.M. Nolet van de Linnaeushofparochie (van 1942-1960 pastoor van de H.H. Martelaren van Gorcum-parochie). *'En er was voortdurende dreiging van razzia's. Verkondiging en pastoraat waren hier niet of nauwelijks te scheiden. Ze lagen vaak in elkaars verlengde'* (A.C. Kluit, artikel *'Henny Visser, een dienaar des Woords'* t.g.v. zijn 55-jarig ambtsjubileum in: *Woord en Dienst*, d.d. 2.11.1991).

Ds. Visser en zijn broer, de journalist Jan Visser (een andere broer was ook hervormd predikant), waren actief in het verzet. Zij onderhielden o.a. nauwe contacten met de bekende verzetsman Arnold Douwes (1906-1999), rechterhand van Johannes Post (1906-1944), die samen honderden Joodse onderduikers veilige wisten onder te brengen en te verzorgen in Nieuwlande e.o. Douwes bezocht in die tijd veel pastorieën in de hoop dat hij van de daar woonachtige predikanten geschikte onderduikadressen van betrouwbare onderduikgevers kon verkrijgen. In dat verband kwam hij ook regelmatig over de vloer in de hervormde pastorie van Raalte. Hij maakte daar melding van in zijn oorlogsdagboek: *'Ik fietste naar Dedemsvaart met distributiestamkaarten, persoonsbewijzen en een paar exemplaren van 'Trouw', in begrepen een aantal persoonsbewijzen voor ds. Visser en zijn broer, die journalist is'* (12 augustus 1943). *'Ik kreeg een kaart van ds. Visser in Raalte met de volgende boodschap: "Ik ben er zeker van dat ik de foto's kwijt ben. Ik heb niets meer gezien of gehoord van de fotograaf. Het is een schande, net nu fotorolletjes zo schaars geworden zijn! Hartelijke groeten, H. Visser". Dit is weer een boodschap over verloren geraakte distributiestamkaarten'* (14 december 1943).

Bibl.: Ben van Kaam & Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 125, 132v., 146; H.A. Visser, *Toen gisteren nog vandaag was – 55 jaar predikantschap*.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 36; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 92, 139.

459. Petrus Visser, officier Oranje-Nassau

(Geboren 24.1.1897 te Woudenberg, zoon van ds. Jan Visser [1866-1941] en Christina Elisabeth Moeton-overleden 1.2.1973 te Apeldoorn, St. Liduina-ziekenhuis; begraven Algemene Begraafplaats Wenum; opschrift zerk: "En waar ik ben zal ook mijn dienaar).

Hervormd hulpprediker te Lemelerveld (24.2.1924); (eerste) predikant te Lemelerveld (17.5.1925-27.1.1929; de gemeente werd op 1.10.1924 gesticht), te Warnsveld (3.2.1929-19.6.1934), te Amsterdam (26.6.1934-17.1.1937) en te Apeldoorn/Het Loo (24.1.1934-1.5.1962 wegens emeritaat); godsdienstleraar aan het Christelijk Lyceum te Apeldoorn en geestelijk verzorger in de Apeldoornse ziekenhuizen; gehuwd op 6.4.1932 te Hilversum met **Christina (Stien) Sophia Keers** (geboren 17.3.1906 te Hilversum, dochter van Lourens Cornelis Keers en Christina Alberta van den Brink-overleden 4.3.1985)

Zij was een zuster van ds. Cornelis Keers (zie daar). Zij ontving in 2013 samen met ds. Cornelis Keers en Maria Keers-Bokhorst en Gon Jonker-Keers en hoofdonderwijzer Jan Jonker postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze onderdak boden aan het Joodse meisje Erica Deen (geboren 1924, dochter van Levie [Louis] Deen en Marianna de Jong, overleden 2014; na de oorlog gehuwd met Klaas Moen [1922-2013 Perth, Australië).

(in de namenlijst van *Yad Vashem* wordt ds. Visser niet als predikant vermeld).

460. Dr. Willem (Wim) Adolph Visser 't Hooft, onderscheiden met de Augustin Bea Prijs van de International Humanum Fondation (1975), de Goetheprijs van de Hamburgse Stichting FVS (1977)

(Geboren 20.9.1900 te Haarlem, zoon van de remonstrantse advocaat en procureur mr. Hendrik Philip 't Hooft, familienaam 3.9.1917 veranderd in Visser 't Hooft, en Jacoba Clasina Liefthoek, dochter van ds. Franciscus Liefthoek [1835-1917]-overleden 4.7.1985 te Chêne-Bougeries (Genève); begraven Cimetière Chêne-Bourg, Genève)

Hervormd theoloog en predikant van de Eglise Nationale Protestante te Genève (1936). Secretaris van de Wereldbond van de YMCA (1924). Secretaris-Europa van de World Student Christian Federation (1932). Algemeen secretaris voorlopig comité Wereldraad van Kerken in oprichting (1938). Eerste secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken (1948-1966). Erevoorzitter van de Wereldraad van Kerken (1968). Op 16.9.1924 te 's Gravenhage gehuwd met **Henriëtte (Jetty) Philippine Jacoba Boddaert** (geboren 26.9.1899 te 's Gravenhage, dochter van mr. Jacob Eduard Boddaert, secretaris van het college van curatoren van de Rijksuniversiteit Leiden, en Anna Johanna de Jonge en nicht van jhr.mr. Bonifacius Cornelis de Jonge (1875-1958), minister van oorlog (1917) en gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië (1931-1939)-overleden 6.1.1968 te Genève).

Tijdens de oorlog was hij het eindpunt van de zogenaamde 'Zwitserse Weg', waarlangs belangrijke informatie – o.a. over de Jodenvervolging en het kerkelijk verzet – vanuit bezet Nederland naar London werd gebracht en vice versa. Verder ondersteunde hij het werk van de zevendedagsadventist Johan Hendrik 'Jean' Weidner (1912-1994), die samen met anderen o.a. Joodse vluchtelingen hielp ontsnappen naar Zwitserland of Spanje. *"In Genève werkte ik nauw samen met de Nederlandse 'Joodse Coördinatie Commissie', georganiseerd door M.H. Gans (Mozes Heiman Gans [1917-1987], de latere geschiedschrijver van het Nederlandse Jodendom en buitengewoon hoogleraar in de geschiedenis van de Joden, vooral in Nederland na 1900 aan de Rijksuniversiteit Leiden) zelf een Joodse vluchteling uit Amsterdam. Dit comité verrichtte bewonderenswaardig hulpverleningswerk door voedselpakketten naar de interneringskampen te zenden, emigratiemogelijkheden te zoeken voor Joden, die neutraal gebied bereikt hadden, en door geldelijke steun te verlenen aan Joden, die in de bezette gebieden waren ondergedoken. Het ontving belangrijke hulp van het Amerikaanse 'Joint Distribution Committee'. Ik nam de taak op mij, als verbindingsman te fungeren tussen dit comité en de Nederlandse regering in Londen, want ik waardeerde de energie en vindingrijkheid, waarmee M.H. Gans in het uur van hun grote beproeving zich inzette voor de Nederlandse Joden. Het comité moest onorthodoxe methoden toepassen om zoveel mogelijk Joden te redden. Het kocht bijvoorbeeld paspoorten op van bepaalde landen in Latijns Amerika en zond die naar Joden in Nederlandse interneringskampen. Vreemd genoeg had deze methode althans voor een deel succes. Het was dan ook een slag, toen M.H. Gans in januari 1944 vernam, dat verschillende regeringen weigerden, deze paspoorten als geldig te*

erkennen. Dat kon alleen maar betekenen, dat de betrokken Joden zouden worden doorgestuurd naar de vernietigingskampen. M.H. Gans was midden in de nacht van het nieuwe gevaar op de hoogte gebracht. De volgende morgen kwam hij heel vroeg bij mij, in gezelschap van de bejaarde dr. Lewenstein, de opperrabbin van Zürich. We besloten dat dr. (Tobias Tuvia) Lewenstein (1863-1953) en ik een telegram aan koningin Wilhelmina zouden zenden. Ditmaal kwam er een hele snelle reactie. Diplomatieke tussenkomst door vertegenwoordigers van de Nederlandse regering had tot resultaat dat de geldigheid van de desbetreffende paspoorten bevestigd werd, en deze *démarche* betekende het behoud van honderden Joodse levens". ...

"Hij was de enige bij wie berichten over Auschwitz vonden, aldus een voorman van het Joods Wereldcongres ("Trouw", 20.9.2000). En dan te bedenken dat koningin Wilhelmina hem na de oorlog verweet tijdens de oorlog te weinig met de Nederlandse regering in ballingschap te hebben samengewerkt! 'Visser 't Hooft speelde zijn inlichtingen direct door naar de geallieerden en dat zette kwaad bloed (dr. A.H. van den Heuvel in 'Trouw', d.d. 5.7.1985 n.a.v. Visser 't Hooft's overlijden). In 's Gravenhage en Leiderdorp werden straten naar hem genoemd, in Amsterdam, 's Gravenhage, Leiden (het voormalige Christelijk Lyceum aan de Kagerstraat 1) en Leiderdorp heten scholen naar hem, en aan het exterieur van de Domkerk te Utrecht werd een 'heiligenbeeld' van hem toegevoegd!.

Bibl.: W.A. Visser 't Hooft, *Holländische Kirchendokumente – Der Kampf der holländischen Kirche um die Geltung der göttlichen Gebote im Staatsleben* (Zollikon-Zürich, 1944); W.A. Visser 't Hooft, *Memoires* (Kampen, 1971).

Lit.: Leo Aukes e.a., *Een rode draad – 75 jaar NCSV*, 13, 22; Jan Bank, artikel "Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog. De casus Nederland en de casus Frankrijk" in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, Deel 119, Aflevering 4, 508, 512; Jan Bank, *God in de oorlog*, 357, 441, 443, 654-657, 665; Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog*, 15, 67v., 72vv., 75vv., 105, 126, 148vv.; Jan van Borssum Buisman, *Agent van de Zwitserse Weg*, 8, 11, 45vv., 48, 55, 67v., 72, 76vv., 79v., 82vv., 85vv., 88v., 92, 95v., 108vv.; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 222; Dr. W. Drees, *Van mei tot mei*, 126; G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig*, 25, 60; Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, III, 141 en 143, V, 191; Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij*, 76v., 140v., 180v.; Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf*, 39v. en 68; Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk*, 222, 224, 253, 256, 295, 305v., 308, 310, 313-316, 318v., 328, 334-337, 341, 327, 350, 353v.; Dr. J. Presser, *Ondergang*, II, 35v. en 40v.; H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren*, 43, 125 en 322; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche*, Bd. 2/I, 180; Bd. 3/I, 17, 261-268, 272, 274, 279, 293f., 296, 298, 403; Bd. 3/II, 13, 34, 36-38, 158f., 162-165, 167, 174, 176-178, 182-184, 186f., 207, 228f., 251, 262, 335; Bd. 4/I, 20, 337, 341, 347, 349f., 356, 364f., 369-371, 374f., 388, 423, 434f., 473, 475, 567, 631f., 637, 648; Bd. 4/II, 147, 149f., 155, 166, 506, 509, 521-526, 530, 685; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 61, 63v., 66, 71, 74, 82, 93, 121, 130, 133, 141, 143, 153v., 160, 163, 227, 270v., 331, 335, 351, 394; J.M. Snoek, *The Greybook*, 130; J.M. Snoek, *De Nederlandse Kerken en de Joden 1940-1945*, 194, 196, 198; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 202, 308 II, 302-306; Ies Vuysje, *Tegen beter weten in*, 117vv., 122; *Yad Vashem*, 952v.; J.A. Zeilstra, lemma 'Visser 't Hooft. Willem Adolph' in: *Biografisch Lexicon*, V, 534; Jurjen Zeilstra, biografie (in voorbereiding).

461. Dieuwertje (Dieuw) van Vliet

(Geboren 14.4.1887 Enkhuizen, dochter van Eelke van Vliet [1855-1929], de huismeester van het pand van het Waterschap Drechterland te Hoorn, en Heintje Krakau {1855=1929}-overleden 12.10.1974 Liornehuis, Hoorn; begraven Algemene begraafplaats Berkhouterweg, Hoorn).

Dieuw was vrijzinnig hervormd, wilde theologie studeren en predikant worden, maar dat bleek toentertijd niet mogelijk. Vervolgens werd ze opgeleid tot godsdienstonderwijzeres en kreeg een aanstelling aan de Lagere School aan de Muntstraat in Hoorn. Verder ging ze regelmatig voor in kerkdiensten in Hoorn en naaste omgeving. Op de Muntstraatschool kwam ze in contact met de onderwijzeres **Aafje (Aaf) Dell** (geboren 24.11.1893 Hoorn, dochter van slager Johan Ceriac Christiaan Dell [1863-1940] aan de Kerksteeg en Aafje Helleman [1865-1936]-overleden 16.10.1975 Liornehuis, Hoorn; begraven Algemene Begraafplaats Berkhouterweg).

Na de dood van haar vader nam Dieuw de functie van conciërge over. In het voorjaar van 1940 – vlak voor het uitbreken van de oorlog – kwam Aaf bij haar vriendin wonen in de conciërgewoning. In augustus 1942 dook Izak David (Ies) Themans (1905 Almelo-1981; gehuwd met Elsa Jacobson), die daar ook al in de mobilisatietijd onderdak had gevonden, bij hen onder. Later voegden zich daar nog zijn broer David Isedoor Themans (1907 Almelo-1982 Naarden; gehuwd met Mina Katz), het echtpaar Willy en Gré Woudstra, Leo de Zoeten, Hans Barber en nog één of twee andere Joodse en/ of niet-Joodse onderduikers bij. Het simpele feit, dat in het hoofdstuk van het Waterschap inmiddels de Duitse *Ortskommandantur* was gevestigd, deed daar niets aan af. Niemand minder dan dr. Jacob Presser maakt daar in zijn geschiedwerk *'De Ondergang'* (deel II, p. 262) nadrukkelijk melding van: *"Misschien was het inderdaad niet zo dwaas wat 'tante Dieuw' in Hoorn deed, bewoonster van het door de Duitsers als Ortskommandantur ingerichte huis, waarin zij tevens de gastvrouw was van acht Joden. Zo lang het kon tenminste.*

Dieuw en Aaf werkten verder nauw samen met Odile Moereels (1880-1964), de directrice van het Stadsziekenhuis aan de Wisselstraat in Hoorn, die minstens tien Joodse vrouwen waar mogelijk als verpleegsters in het ziekenhuis aan het werk zette, zodat ze de oorlog konden overleven. Maar op zeker moment ging het toch mis: één van die zogenaamde verpleegsters, Gerda Dina Themans-Menko (1919 Almelo-1980 Ramat Chen, Israël), getrouwd met Sally Alexander Themans (1909 Almelo-1981 Ramat Chen, Israël), broer van Ies en David, die ondergedoken zat bij belastingambtenaar G.W. Metz aan de Drieboomlaan te Hoorn, beviel op 22.11.1943 in het ziekenhuis van een baby, die ze Arje Ludwig Mechamia (Loek) noemde. Maar de baby kon niet in het ziekenhuis blijven, daarom regelde Aaf Dell een onderduikplek voor het kind bij een collega-onderwijzer, Abraham van den Berge (1895 Rotterdam-7.3.1945 KZ Buchenwald), die al een aantal Joodse onderduikers in zijn huis aan de Drieboomlaan had, o.a. het echtpaar Nathan (Nico) Smit (1909 Rotterdam-7.3.1944 Auschwitz), vertegenwoordiger, en Esther (Elly) Smit-Van Huiden (1914 Zwolle-7.3.1944 Auschwitz).

Maar één van de niet-Joodse onderduikers schreef in een brief aan familie in Rotterdam *'dat er sinds kort ook een Joodse baby in huis was ondergedoken'*. En onvoorzichtig genoeg schreef hij ook nog het adres van zijn onderduikgever op de achterkant van de envelop. Uiteraard werd de brief onderschept en volgde op 10.2.1944 een inval. De onderduikers werden opgepakt en zouden de oorlog niet overleven. Mevr. Van den Berge, die beloofd had de baby een dag later op het bureau af te geven, dook met het kindje en haar eigen kinderen onder op een boerderij in De Goorn. Bram van den Berge en Aaf Dell werden voor de klas door de *Sicherheitspolizei* in hechtenis genomen en weg gevoerd. Van den Berge stierf in Buchenwald, Aaf Dell overleefde ter nauwernood KZ Ravensbrück.

Dieuw Van Vliet verhuisde dadelijk met haar onderduikers naar het pand Rode Steen 13, waar haar beschermelingen op zolder de oorlog zouden overleven. Maar het was ook daar nog haast mis gegaan: op 24 maart 1945 vond een inval plaats. De onderduikers konden gelukkig over het dak ontsnappen naar het ziekenhuis, waar mevr. Moereels hen tijdelijk onderdak bood. Dieuw van Vliet werd met haar huishoudelijke hulp Aaf Laan gevangen genomen en naar Amsterdam overgebracht. Maar merkwaardig genoeg werden ze daar op 14 april weer vrij gelaten, al moesten ze wel het hele eind terug lopen naar huis. Na twee dagen kwamen ze totaal uitgeput in Hoorn aan. Aaf Dell werd op 19 april 1945 in Ravensbrück vrij gelaten en keerde na veel omzwervingen op 2 juni 1945 weer behouden in Hoorn terug.

In 1962 kegen beide dames van hun voormalige Joodse onderduikers uit dankbaarheid eenreis naar Israël aangeboden en op hun voordracht erkende Yad Vashem hen als Rechtvaardigen onder de Volkeren. Ook Odile Moereels ontving deze hoge onderscheiding. Op 3 mei 1996 werd tegen de voorgevel van het conciërgehuis aan de Grote Oost 6 te Hoorn een bronzen plaquette aangebracht (vervaardigd door de Hoornse kunstenaar Thea van Lier) met de portretten van 'tante Dieuw' en 'tante Aaf'.

Lit.: Herman Lansdaal, artikel *'Grote Oost 6: Duitsers voor, zeven onderduikers achter'* in: *Kwartaalblad van de Vereniging Oud-Hoorn*, 17^e Jaargang nr.1 (15 maart 1995), 3-6; Herman Lansdaal, *Oud-Hoorn pleit voor postuum eerbetoon aan moedige vrouwen*, in: *Kwartaalblad van de Vereniging Oud-Hoorn*, 17^e Jaargang nr 2 en *Kwartaalblad* 1995/2, (15 juni 1995), 47; J. Presser, *De Ondergang* II, 262.

(Geboren 6.12.1877 te Steenwijk, zoon van Wicher Voerman en Grietje Dedden-overleden 1.12.1948; begraven Algemene Begraafplaats Westermeer te Joure). Gereformeerd predikant te Westerlee (1.5.1907-7.5.1911), te Hemelum, Warns en Scharl (14.5.1911-14.11.1918), te Enschede (21.11.1918-8.1.1919), te Hemelum, Warns en Scharl tweede maal; 19.1.1919-20.4.1924) en te Joure (4.5.1924-31.8.1947 wegens emeritaat); hulpdiensten te Bozum (1.9.1947-1.11.1948); gehuwd 1) op 15.8.1907 te Amsterdam met **Maria Johanna Laribij** (geboren 20.12.1889 te Amsterdam, dochter van Cornelis Corneliszn Laribij en Christina Sönnichsen-overleden 18.4.1919 te Hemelumer Oldeferd) en 2) op 10.4.1924 te Hemelumer Oldeferd met **Antje Buma** (geboren 8.5.1894 te Workum, dochter van Simon Tjeerd Buma en Neeltje Bokma-overleden 17.2.1962).

Vanuit Joure opereerden de gereformeerde architect, bouwkundig opzichter en makelaar Uilke Boonstra (geboren 9.1.1899 Huizum) en Sjoerd Wiersma (1900-1971), eigenaar van een wasserijbedrijf in Joure, die via de Haarlemse horlogemaker Casper ten Boom (1859-1944; zie Corry ten Boom) Joodse onderduikers naar Friesland wisten te halen: twee keer per week haalde hij hen per vrachtauto op uit Amsterdam). Ook werkten ze in de Barteljorisgroep nauw samen met Hannes Boogaard (1890-1974) en zijn gezin in de Haarlemmermeer en met de Amsterdamse Studentengroep van Piet Meerburg (1919-2010). Boonstra overleefde de oorlog niet (hij werd op 18.8.1944 gefusilleerd te Vught). Wiersma en zijn vrouw ontvingen de *Yad Vashem* onderscheiding.

In 2007 werd de cartotheek van hun organisatie teruggevonden op de zolder (= 450 kaartjes met 80 pasfoto's) en door kleinzoon Sjoerd Wiersma in bruikleen afgestaan aan het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

Ds. Voerman heeft dit werk van harte ondersteund en geholpen bij het onderbrengen van onderduikers in Friesland. Zo werden ongeveer duizend Joden gered. Met zijn collega's ds. Dirk Ringnalda in Drachten (zie daar) en ds. Sijmen Jacob de Boer (zie daar) hielp ds. Voerman tenslotte de Hilversumse drogist en verzetsman Gerard Adrianus Reeskamp (1899-1970) bij het opzetten van een verzetsorganisatie in Friesland (zie ook ds. J.D. Koers). Reeskamps vrouw Sjoukje Luitsens Reeskamp-Wielinga (1889-1970) ontving in 1988 de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat ze onderdak had geboden aan twee Joodse kinderen.

De jonge Joodse onderduiker Louis de Groot (geboren 28.6.1929 te Amersfoort als zoon van een winkelier in elektrische apparaten en radiobenodigdheden; later verrok het gezin naar Arnhem) dook op 16.11.1942 met zijn gehele familie onder en kwam via de organisatie van de Ten Booms te Haarlem in Joure terecht: hij werd door de Amsterdamse rechercheur Frans Postma 'als arrestant' naar Uilke Boonstra gebracht, waar hij korte tijd verbleef. Zijn ouders en zusje waren in Amsterdam ondergedoken op het adres Prinsengracht 825 en het verzet in Joure/ Lemmer onderhield voortdurend contacten met hen tot zij op 7.4.1944 werden gearresteerd en via Westerbork naar Auschwitz werden gedeporteerd waar ze werden omgebracht. Louis de Groot maakte samen met zijn onderduikgever in Joure een Kerstdienst mee: *'Het was de eerste keer dat ik naar een christelijke kerk ging en ik had geen idee wat ik moest verwachten. Het was een onbeschrijflijke ervaring toen ik ds. Voerman de kerkgangers hoorde vermanen dat zij de Joden moesten beschermen, dat een duivelsknecht aan het hoofd van de Jodenvervolgging stond en dat hij klachten had gekregen van de verzetsorganisatie dat er mensen waren die niet bereid waren hun huzen voor de Joden open te stellen. Deze vermaning stelde mij gerust, ik voelde me veilig en beschermd tussen deze mensen. Wel had ik de indruk, dat er een groot aantal Joodse kinderen in de kerk zat'*. Louis de Groot overleefde als enige van het gezin de oorlog, trok in 1948 naar Israël om dienst te nemen bij de Haganah. In 1949 keerde hij terug naar Nederland om er zijn HBS af te maken. In 1950 emigreerde hij naar de Verenigde Staten, ging er economie studeren en woonde later met zijn vrouw Barbara en hun twee zoons in Berkeley (California).

Lit.: *In memoriam Ds. J. Voerman* in: *Jaarboek 1949 der GKN*, 478v.; Ad van Liempt, *De drogist* (2013); Roelie Spanjaard-Visser, *Historie Friesland-Lemmer* (www.spanvis.nl).

463. Dr. Marcus van der Voet

(Geboren 14.3.1896 te Oegstgeest, zoon van aannemer/ gemeenteopzichter Johannes van der Voet en Theodora Maria Francina Feun-overleden 14.12.1972 te Voorburg, rusthuis 'Rustoord').

Studie theologie Rijksuniversiteit Leiden; kandidaat Oegstgeest (1923); hervormd predikant te Kuinre (6.5.1923-21.1.1929), te Lemmer (1929; koos daar in 1930 de zijde van de onderwijzer/ dichter Fedde Schurer, die wegens zijn pacifistische ideeën door het schoolbestuur geschorst was), te Roodeschool/ Oudeschip (1932); promotie 26.4.1934 RU Groningen op de dissertatie '*Friedrich Naumann, een hoofdstuk uit de sociale ethiek*'; predikant te Haarlem-Noord (1935-1947), te Batavia, Protestantse Kerk (1947-1949), te Haarlem (1949-1954) en te 's Gravenhage (ziekenhuispredikant; 1954-1.5.1961 wegens emeritaat) ; bijstand in het pastoraat te Bergeijk (1961-1966).

Hij was actief lid van de Christen-Democratische Unie en lid van het hoofdbestuur van de christen-antimilitaristische vereniging 'Kerk en Vrede'; Dr. Van der Voet was medeondertekenaar van een verklaring van (hoofdzakelijk gereformeerde) zendingarbeiders (in dagblad '*Trouw*' d.d. 15.12.1945 waarin werd gesteld dat '*een rechtmatig streven naar zelfstandigheid*' van de Indonesische bevolking niet mocht worden veroordeeld' (zie ook: R.C. Harder en P.J. Lambooy); op 24.4.1923 te 's Gravenhage gehuwd met **Johanna Florentina Janssen van Raay** (geboren 18.6.1898 te Djember (Oost-Java), dochter van Arend Gerard Janssen van Raaij en Ida Johanna Ter-gast-1987).

De advocaat en politicus mr. James Leonard (Jim) Janssen van Raaij (1932-2010) was haar achterneef.

Op 6.2.1989 werd aan dr. van der Voet postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding uitgereikt omdat hij een veilig onderdak verschafte aan het jonge Joodse paar Abraham Horneman en Jetje Blok. Hij onderhield contact met de organisatie van Corry yen Boom in Haarlem.

Lit.: Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen*, 248; H. Noordegraaf, lemma '*Voet, Marcus van der*' in: *Biografisch Lexicon*, V, 541v.; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 72; *Yad Vashem*, 922 en 946.

464. Abraham Johannes Willem Vogelaar

(Geboren 21.8.1907 te Groningen, zoon van ds. Simon Johannis Vogelaar [1865-1928] en Johanna Geertruida Maria de Jongh-overleden 1.2.1981 Almelo).

Zijn broer ds. Jan Beijers Vogelaar (1902-1974) was tijdens de oorlogsjaren gereformeerd predikant te 's Gravenhage-Loosduinen (1940-1946).

Abraham Johannes Willem Vogelaar was gereformeerd hulpprediker te Nijmegen (voor evangelisatiearbeid; 1.10.1933-15.1.1934), predikant te Lemele en Lemelerveld (18.3.1934-1.9.1945; hij woonde op het adres E 106 te Lemelerveld en was hecht bevriend met ds. H. Berkhof); reserve-legerpredikant in NOI (1945-1947); predikant te Almelo (22.10.1948-30.9.1969, ambt neergelegd); gehuwd op 15.3.1934 te Hardenberg met zijn nicht **Fenna Willemina Helena (Tan) Vogelaar** (dochter van Johannes Vogelaar en Johanna Wilhelmina Punt).

Op zeker moment werd de predikant R. Hamming (zie daar) te Nijverdal benaderd door de verzetsman Herman Flim (1922-2009) met de vraag of hij misschien tachtig betrouwbare adressen kon leveren om Joodse kinderen uit het Zuiden onder te brengen. "*Hamming realiseerde zich dat dit probleem niet plaatselijk opgelost kon worden, dus schreef hij een brief aan zijn collega's in Heerde (= ds. Ch.W.J. Teeuwen, zie daar) en Lemelerveld (= ds. A.J.W. Vogelaar). Met vereende krachten konden zij de adressen wel vinden.* Naar hem werd de 'Ds. A.J.W. Vogelaarstraat' genoemd in Lemelerveld.

Lit.: J. Feberwee en J.T. Parmentier, *100-jarig Bestaan van de Gereformeerde Kerk van Lemele-Lemelerveld 1892-1992*; *In memoriam Ds. A.J.W. Vogelaar* in: *Jaarboek 1982 der GKN*; J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, 153; *Yad Vashem*, 350.

465. Dr. Willem Volger

(Geboren 9.1.1904 te Amsterdam, zoon van timmerman Klaas Volger en Johanna Maria Geertruida Schuurring-overleden 17.9.1980 te Geertruidenberg, verpleegtehuis St. Agnes; begraven te Janskerkhof, Mijdrecht).

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (22.9.1926); jaargenoten: ds. C.B. Bavinck (zie daar), ds. E.G. Buitenbos (zie daar), ds. M.J. van Dijken (zie daar), ds. J.C. Everaars (zie daar), ds. K. Hart (zie daar), en ds. J. Hessels Mulder (zie daar); kandidaat (5.6.1930); doctoraal (20.6.1941); lid NCSV; beroepbaar gesteld in de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband (1930); predikant te Amboina (= Ambon, Molukken, Nederlands Oost-Indië) in 1931, bevestigd te 's Gravenhage

door hofprediker ds. Willem Leonard Welter (1849-1940; die op 13 mei 1940 bij het vertrek van H.M. koningin Wilhelmina naar Engeland het overbekende gedicht *'Neen, 't was geen vlucht die u deed gaan'* schreef), en te Tegal Pekalongan (1932); in 1935 met ziekteverlof naar Nederland, eervol ontheven van zijn functie en na een colloquium te Assen toegelaten tot het predikantschap in de Nederlandse Hervormde Kerk; vervolgens hervormd predikant te Nieuw-Amsterdam (16.2.1936-9.7.1939; hij werd er opgevolgd door ds. Dirk van Ekelenburg; zie daar; te Hollandscheveld (16.7.1939, bevestigd door ds. J.A. van Nie [zie daar] uit Hoogeveen-30.7.1944); te Harlingen (6.8.1944-11.8.1946) en te Amsterdam-Noord (Bethlehemgemeente; 18.8.1946-15.5.1964 wegens vervroegd emeritaat om gezondheidsredenen); laatstelijk woonde hij met zijn vrouw te Almkerk; Volger was op 9.7.1931 te Amsterdam gehuwd met **Anna Kurpershoek** (geboren 14.8.1907 te Amsterdam, dochter van Cornelis Kurpershoek en Trijntje Hartog-overleden 17.3.1999 te Velp); Anna Volger-Kurpershoek woonde de laatste jaren van haar leven samen met haar zus Rie Venemans-Kurpershoek in het Doopsgezinde Bejaardentehuis te Doorwerth. Haar zuster was gehuwd geweest met dr. Bernard Albert Venemans (1908-1992), tijdens de oorlogsjaren predikant van Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband te Harkema-Opeinde (1933) en te Leiden-Noordwijk (1944; opvolger van ds. K.H. Kroon, zie daar); vervolgens ook hervormd predikant.

Ds. Volger onderhield nauwe connecties met de verzetsfamilie Douwes, mogelijk omdat de broers ds. Hendrik Julius André Douwes (zie daar) en ds. Jan Douwes (zie daar), beide hervormd predikant, studiegenoten van hem waren geweest. Hun zus Mathilda Maria Cornelia Douwes (1902-1986), die kleuteronderwijzeres was te Nieuw-Amsterdam, woonde geruime tijd in bij de Volgers de pastorie aldaar; een andere broer, de verzetsman Petrus Arnoldus (Arnold) Conradus Douwes (1906-1999) moest in mei 1942 halsoverkop zijn woonplaats Laag-Keppel verlaten en vond tijdelijk een goede onderduikplek in de pastorie te Hollandscheveld. Via het dienstmeisje van de Volgers, Aaltje Boertje (1920-1993), die eerder bij de familie Post in Nieuwlande had gewerkt, kwam Arnold tenslotte terecht op de boerderij van Johannes Post en zette samen met hem een verzetsorganisatie op die erin slaagde honderden joden in en om Nieuwlande onder te brengen en te verzorgen.

Uiteraard werd ook de familie Volger bij het verzetswerk betrokken en nam Arnold – nadat Johannes Post noodgedwongen naar het Westen was uitgeweken en daar met zijn knokploeg grote successen boekte, de leiding van Johannes' organisatie over. Hij noemde ds. Volger en zijn gezin regelmatig in zijn oorlogsdagboek: *'Ik fietste naar ds. Volger die ten einde raad was en niet meer wist wat hij met zijn Joodse onderduikers aan moest. Ik bracht ze naar Dedemsvaart waar ik ze her en der onderbracht'* (13.7.1943), en: *'Ik haalde een pakket van 25 distributiestamkaarten op voor ds. Volger'* (15.9.1943).

Later verbleef ook de theologiestudent Abraham Sluiter uit 's Hertogenbosch, aanbevolen door ds. Jan Douwes, geruime tijd in de pastorie van Hollandscheveld (eind 1945 werd Sluiter hervormd predikant te Midlum).

Op het laatst van de oorlog kregen Trijntje en Hilda Post, twee dochters van ds. Henk Post uit Rijnsburg (zie daar) bij ds. Volger een veilig onderdak.

Na het vertrek van de familie Volger naar Harlingen werd de pastorie gevorderd door de SS voor de officieren *SS-Obersturmführer* Martinus Johannes van Oord (1914-1996), die leiding gaf aan een afdeling-Landstorm ter plaatse, *SS-Untersturmführer* Auke Pattist (1920-2001), commandant van sectie I, en *SS-Untersturmführer* Dirk Hoogendam (1922-2003), commandant van sectie II. Zij oefenden maandenlang een bloedig schrikbewind uit in Hollandscheveld e.o., waarbij acht mensen omkwamen en honderdzeventig werden mishandeld of gewond raakten.

Het echtpaar Volger ontving op 9.6.1983 de *Yad Vashem*-onderscheiding (hij postuum) omdat het zich gedurende oorlog actief inzette om vervolgd Joden in de omgeving van Hollandscheveld van een veilige onderduikplek te voorzien.

Lit.: *Een veilig nest voor vervolgd*, 32; Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder*, 23, 57, 69v., 72v., 75, 78v., 82v., 86-90, 93, 95, 100, 103, 107, 196; G.C. Hovingh, *Johannes Post*, 79, 82, 91, 129, 133, 152, 154, 163, 168 en 397; Lammert Huizing, Jan Braker e.a., *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945*, 99, 156; Albert Metselaar, *Duikelaars*, 5, 7vv., 10vv., 14, 16, 20 en 47; J. Schonewille e.a., *Nieuwlande 1940-'45, een dorp dat zweeg*, 42; *Yad Vashem*, 923 (in de lijst van *Yad Vashem* staat hij niet als predikant vermeld).

(Geboren 2.5.1909 te Delft, zoon van wagenmaker Gerrit Vollebregt en Neeltje Lallemann-overleden 13.8.1974 te Rotterdam, Bergwegziekenhuis); begraven Hervormde Begraafplaats Rotterdam-Hillegersberg..

Hervormd predikant (Gereformeerde Bond) te Hoornaar (10.9.1933), te Oude Tonge (7.11.1937), te Ermelo (9.6.1946) en te Rotterdam-Kralingen (3.8.1953-1.4.1967 wegens emeritaat); daarna nog enkele jaren bijstand in het pastoraat te Eemnes en te Rotterdam; gehuwd met Maria Petronella van der Kooi (4.7.1911-6.6.1983).

Ds. Vollebregt hielp onderduikers tijdens de oorlog en is wegens zijn antinationaal-socialistische gezindheid ook een aantal maanden geïnterneerd geweest.

Lit.: W.B. Kranendonk, *Naast buigen onder de roede ook verzet*.

467. Swerus Hermanus Johannes Voors

(Geboren 23.4.1895 te Heino, zoon van ds. Antonie Wouter Voors [1868 Utrecht-1944 Utrecht], hervormd predikant te Heino, Wolvega en Alphen aan de Rijn, Martha Stichting, en Johanna Sophia Middendorp-overleden 26.8.1963 te Deventer; crematie op 29.8.1963 te Dieren).

Ook zijn ooms ds. Willem Voors (1866 Utrecht-1939 Oegstgeest), gehuwd 1) met Cornelia Hendrika Molenaar en 2) met Suzanna Elisabeth Middendorp, en ds. Antonie Wouter Voors jr. (1868-1944), gehuwd met Johanna Sophia Middendorp, waren hervormd predikant, evenals hun beide zwagers ds. Jan Jacob Lodewijk Middendorp (1880-1946) en ds. Willem Hendrik Herman Middendorp (1884-1923).

Ds. S.W.J. Voors studeerde theologie Rijksuniversiteit Utrecht; kandidaat (1923); hervormd predikant te Opperdoes (22.4.1923, bevestigd door zijn vader ds. A.W. Voors-11.3.1928), Zierikzee (18.3.1928-23.10.1932), Enschede (30.10.1932-1947), Haarlem (1947-1956; predikant voor bijzondere werkzaamheden in het Diaconessenhuis aldaar) en Buurse (Gemeente Haaksbergen; 21.2.1956, bevestigd door ds. J.L. de Wolf [zie daar]-1.5.1960 om gezondheidsredenen met vervroegd emeritaat). Tot 1964 predikant in de Presbyterian Church of Australia? Gehuwd op 5.4.1923 te Zwolle met **Adriana Hillegonda de Haan** (geboren 1896, dochter van ds. Adriaan de Haan [1861-1930] en Hillegonda Maria Agatha Laan-overleden).

Haar broer ds. Pieter de Haan (1890-1962; zie lemma 'Pieter de Haan') was tijdens de oorlog hervormd predikant te Antwerpen; hij was gehuwd met Nellij Henriette Liégois.

Ds. S.H.J. Voors werd voor de oorlog "de eerste vliegende predikant in Nederland" genoemd omdat hij met enige regelmaat gebruik maakte van de luchtlijn Rotterdam-Heemstede, die gevlogen werd met een Fokker VII.

In de oorlogsjaren was hij in Enschede met zijn collega ds. Jan Laurens de Wolf (zie daar) betrokken bij het verzetswerk van ds. Nanne Zwiep (zie daar) en ds. Leendert Overduin (zie daar, en ds. H.J. Hoek). Daartoe behoorde ook het onderbrengen en verzorgen van Joodse onderduikers. Ds. Voors onderhield contact met de heer Sig Menco (1877-1962), directeur van de textielfabriek N.J. Menko te Enschede en voorzitter van de Joodse Raad aldaar, zoals blijkt uit een brief, die, ds. Swerus Hermanus Johannes Voors op 12.2.1941 schreef aan zijn broer Alfred en diens vrouw in de Verenigde Staten: "*Ds. Voors was zeer dankbaar voor het geld wat ik hem in opdracht van jou heb gestuurd*".

Op 13 juli 1942 raakte ds. Voors met alle hervormde predikanten van Enschede in gevangenschap, nadat ds. Zwiep namens hen in Den Haag geprotesteerd had tegen de Jodenvervolging; ds. J.L. de Wolf in kamp Amersfoort, ds. N. Zwiep in de gevangenis te Arnhem (hij zou later in KZ Dachau overlijden), ds. Voors en dr. C.J. Bleker in het gijzelaarskamp Haaren; Voors werd op 28 juli 1942 weer vrijgelaten vanwege zijn broze gezondheid.

Lit.: Jan R. Magnus, *Alles zal reg kom*, 69; Jan Ridderbos, *Predikanten in de frontlinie*, 47, 78, 209; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 567.

468. Pieter Jacobus Franciscus van Voorst Vader

(Geboren 30.7.1913 te Nederhemert, zoon van ds. Pieter Jacobus Franciscus van Voorst Vader Sr. [1886-1957; begraven in Goes] en Susanne Civile Sophie de Vital de Saint-Germain-overleden 26.6.1999 te Zeist).

Kandidaat (1938), hervormd hulppredikant te Weesp (20.2.1939-13.9.1942) en te Terneuzen (15.9.1939); hervormd predikant te Nisse (14.4.1940) en te Eefde (3.3.1946-1.1.1976 wegens emeritaat); woonde laatstelijk Kerkstraat 19, Dalfsen; 13.1.1944 te Bloemendaal gehuwd met **Constance Henriëtte Eva Margaretha Ba-**

rones van Dedem geboren (3.6.1913 te Aerdenhout, dochter van Alexander Coenraad Arthur Baron van Dedem en Anna Elisabeth Henriëtte Zubli-overleden 15.12.2006 te Leusden).

Ds. Van Voorst Vader werd gearresteerd 20.4.1942 en zat van 14.5.1942 tot 15.10.1942 gevangen in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort wegens getuigenis rond het kerkelijk protest tegen de Jodenvervolging.

Lit.: Floris Bakels, *Nacht und Nebel*, 88; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 573, 580, 589, 591v. II, 97.

469. Prof.dr. Harmen de Vos

(Geboren 11.5.1896 te Kortezwaag, zoon van bakker Hendrik de Vos en Anna Coehoorn-overleden 2.8.1980 te Groningen; op 5.8.1980 gecremeerd).

Studie theologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (1917); vrijzinnig hervormd predikant te Akersloot (4.11.1923), te Rottevalle en Drachtstercompagnie (1927), en te Sneek (1928-1946; was de opvolger daar van Willem Banning en woonde Bolswarderweg 15); privaattoecent in de nieuwere wijsbegeerte van de godsdienst vanwege de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden te Groningen (1939-1946); kerkelijk hoogleraar vanwege de Nederlandse Hervormde kerk in de Bijbelse theologie, praktische theologie, christelijke ethiek en kerkrecht aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (1946-1948); gewoon hoogleraar in de wijsgerige inleiding, de wijsbegeerte van de godsdienst en de ethiek (1948-27.5.1966 wegens emeritaat); gehuwd op 30.10.1923 te Winterswijk met **Henriëtte Jetty) Doeve** (geboren 23.9.1898 te Soerabaja NOI, dochter van Evert Willem Henri Doeve en Janke Lucea ter Meulen, die eerder gehuwd was met Arij Jacques Oppenheim-overleden 1990).

In een vroeg stadium onderkende ds. De Vos de gevaren van het nationaalsocialisme en gaf daarvan ook in zijn houding blijk. Dit had mede tot gevolg dat De Vos, in 1941 als eerste voorgedragen door curatoren van de Groningse universiteit, toch niet in de vacature-W.J. Aalders werd benoemd. “*Ds. de Vos heeft voor straf twee Duitsers ingekwartierd gekregen daar hij een zolderkamertje had aangeboden. Nu moet hij de salon + zolderkamertje + nog een slaapkamer afstaan* (6.10.1942).

“*Dr. H. de Vos, Bolswarderweg 15, Sneek, Telef. 2173, zoekt zo spoedig mogelijk tehuis voor een geëvacueerd echtpaar van plusminus 80 jaar, tegen behoorlijke vergoeding*” (advertentie in de krant, 24.3.1944).

Tijdens de Duitse bezetting beheerde De Vos een door de pastores van Sneek opgericht fonds voor financiële ondersteuning van onderduikers, bemiddelde hij bij het zoeken van onderduikadressen en had hij zijn aandeel in de distributie van illegale literatuur.

In januari 1945 werd hij in Sneek door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd op beschuldiging van deelname aan verzetsactiviteiten. “*Ds. de Vos heeft twee ‘meiden’ in huis gekregen. Ze eisten de grote voorkamers + nog een kamertje boven. Hij zelf huist met zijn gezin op een klein kamertje boven, om de brandstof*” (23.11.1944).

“*Ds. de Vos heeft ’s avonds 9 uur huiszoeking gehad. ’s Avonds 11 uur is hij opgehaald. Hij had twee ‘dames’ in huis. Misschien dat die wat te veel gehoord hebben?*” (15.1.1945). Na een zestal weken in verschillende gevangnissen te hebben doorgebracht werd hij door het verzet bevrijd.

“*Ds. de Vos is weer vrijgelaten. Het is nu alleen de vraag hoe hij uit Assen terug moet komen*” (1.3.1945). De rest van de oorlog zag hij zich genoodzaakt onder te duiken in Balk.

Lit.: Leo Aukes e.a., *De rode draad – 75 jaar NCSV*, 19; Jochum Dijkstra, *En de vlaggen wapperden*, 26; Willem Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 31, 106vv., 128, 174, 176; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, III, 11; V, 116; VII, 2, 26, 50; H.J. Ponsteen, lemma ‘Vos, Harmen de’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 547vv.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 312v., 666.

470. Dirk Gijsbertus van Vreumingen

(Geboren 20.5.1906 Gouda, zoon van Lodewijk [Loek] Dirk van Vreumingen, directeur Tabak- en Sigarenfabriek ‘De Koophandel’ te Gouda en organist van de Remonstrantse kerk in Bussum, en Elisabeth [Betsy] Stoffers, tekenaar en kunstschilder-overleden 5.9.1984 te Gouda).

Remonstrants predikant te Hengelo (1942; eerste predikant van de nieuwe kerkelijke gemeente-1945), Naarden-Bussum (opvolger van ds. H.J. Heering, zie daar; september 1945-1953) en Groningen (1953-1978); gehuwd met **Wilhelmina Carolina**

Grootendorst (geboren 1904 Gouda, dochter van Bastiaan Dirk Grootendorst en Elisabeth van Zutphen, begraven Oude Begraafplaats, Gouda-overleden). Strikt genomen valt ds. D.C. van Vreumingen buiten het bestek van de ‘Predikanten die Joden hielpen’ omdat zijn inspanningen ten behoeve van een jonge Joodse moeder en haar pasgeboren kind na de oorlog zijn verricht. Omdat hij dusdoende het werk van zijn collega-voorganger ds. H.J. Heering – dat in de oorlog begon – heeft voortgezet, is zijn naam toch in het bestand opgenomen. Sera Klatser (geboren 2.7.1920 te Amsterdam, dochter van diamantslijper Elias Klatser [1889-1.10.1942 Auschwitz1942] en Marianna Smalhout [1894-1923]-overleden 16.3.1947 Bussum) werd wel zeker dankzij de bemoeienis van ds. H.J. Heering tijdens de oorlog gastvrij opgenomen in een remonstrants gezin te Bussum en beleefde daar de bevrijding. Na de oorlog koos zij ervoor toe te treden tot de Remonstrantse Gemeente van Naarden-Bussum. Omdat ds. Heering inmiddels vertrokken was naar 's Gravenhage nam zijn opvolger ds. Van Vreumingen eind 1945 de taak op zich over om haar daarop voor te bereiden. Ze werd aangenomen en werd gedoopt. Niet lang daarna kreeg ze een relatie en raakte zwanger. Medio maart 1947 beviel Sera van een dochttertje, Katja (inmiddels overleden), maar kort na de bevalling deden zich ernstige complicaties voor als gevolg waarvan ze op 16 maart 1947 in het kraambed is gestorven. Ze werd begraven op de Algemene Begraafplaats van Bussum. Haar man is later hertrouwd met een Joodse vrouw.

Tot 1948 is Katja verzorgd door de familie Van Vreumingen, daarna is ze (door een vertegenwoordiger van het Joods Maatschappelijk Werk?) herenigd met overlevende familieleden (grootmoeder of oom?)

Lit.: Janet Hoogendoorn, *De oudste tabakszaak van Nederland – De geschiedenis van de familie Van Vreumingen* in: ‘Tidinge van die Goude’, *Tijdschrift van de Historische Vereniging ‘Die Goude’*, Jaargang 26 nr. 4 (oktober 2008), 122-138; Mevr. E. Huizinga, mr. W.R.H. Koops, G. Bekker (Red.), *Arminianen in Groningerland*; A.R. van de Putte, *Drie Kwartierstaten [Dirk Gijsbertus van Vreumingen, Wilhelmina Carolina Grootendorst en Arie Pieter Blok]* in: *Verzameling Bijdragen van de Oudheidkundige en Historische Vereniging Die Goude*, bundel 4, 149-151; Liset van Vreumingen, *Sera en Katja Klaster – opgelost* (joodsamsterdam.nl).

471. Dr. Nicolaas Anton Waaning

(Geboren 22.7.1903 te Amsterdam, zoon van procuratiehouder Willem Johannes Waaning en Wilhelmina Sonnenschein-overleden 17.8.1945 te Zandvoort; begraven Begraafplaats Zandvoort, Tollensstraat 67).

Studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (2.10.1922); lid NDDD; kandidaat (4.5.1928); doctoraal (9.10.1931) en promotie (15.12.1939); gereformeerd predikant te Zandvoort (24.4.1929-17.8.1945); gehuwd op 9.4.1929 te Amsterdam met **Elisabeth Sophia Maria Bergman** (geboren 10.1.1904 te Amsterdam, dochter van Cornelis Bergman en Elisabeth Sophia Maria Cavalini-3.1.1973; begraven Begraafplaats Zandvoort, Tollensstraat 67).

Haar zuster Carolina Elisabeth Bergman (1905-1992) was getrouwd met Machgielis (Max) Euwe (1901-1981), wiskundeleraar, schaakgrootmeester en wereldkampioen schaken (1935-1937).

Ds. Waaning organiseerde in 1940 (mogelijk al eerder) Bijbellezingen voor ‘ongelovigen, afvalligen en Joden’. Ook het Joodse echtpaar Dikker (= Isidore Simon Dikker [1902 Amsterdam-1984 Haarlem], eigenaar van de manufacturenzaak ‘De Waag’ aan de Haltestraat 40 in Zandvoort, zijn vrouw Betje Dikker-De Vries [1908 Amsterdam-1998 's Gravenhage); ze hadden twee zonen: Louis [Loek] en Simon Louis [Jimmy] Dikker) nam daaraan deel. “*Die lezingen werden gegeven door Ds. Waaning, de gereformeerde predikant te Zandvoort. Vooral zijn vrouw kenden wij goed. Hij had een groot gezin – zes kleine kinderen – en zijn vrouw kocht al haar benodigde goederen bij ons. Zij kwam daardoor zeker enige malen per week bij ons in de zaak en in de loop der tijden werden wij nogal vertrouwelijk met haar. Zo vertelde zij me eens dat haar man dergelijke avondjes gaf en zij nodigde mij uit met mijn vrouw eens te komen. Mevrouw Bartels (eveneens Joods) had mij er ook over gesproken en steeds aangedrongen eens mee te gaan. Dat deden wij, toen de zomerdruk begon te luwen (les Dikker)”. ... “Wat stonden wij in die eerste tijd vreemd tegenover de bijbel. Wij hadden eigenlijk nooit in de Heilige Schrift gelezen en wisten van het Oude Testament noch van het Nieuwe Testament iets. Ik kende wel wat Joodse geschiedenis, maar daar hield ook alles mee op. Als ik nu denk aan die*

avondjes, nu ik veel in de bijbel en andere christelijke geschriften gelezen heb, komen mij de vragen die ik toen stelde we; wat belachelijk voor. Toch hadden wij leerzame en interessante debatten en Ds. Waaning behield altijd zijn kalmte, wond zich nooit op en ik besef nu hoe moeilijk hij het had; aan allerlei mensen, die geheel vreemd tegenover de godsdienst en God stonden, zijn verklaringen, opvattingen en antwoorden te geven”.

Op vrijdag 13 maart 1942 moest het gezin Dikker op last van de Duitse autoriteiten Zandvoort verlaten en naar Amsterdam vertrekken. *“De volgende dag (12 maart 1942) wist al gauw de hele bevolking dat wij weg moesten. Wij hadden steeds aanloop van kennissen en klanten. Dominee Waaning was ook ’s middags nog enige uren bij ons. Hij vond het verschrikkelijk dat wij zo weggejaagd werden, maar was even machteloos als ieder ander”.* Na de razzia’s van 14 juli 1942 in Amsterdam, waarbij vooral jonge mensen werden opgepakt, bracht ds. Waaning een bezoek aan het gezin Dikker. *“Die middag kwam Ds. Waaning, waar wij mee gecorrespondeerd hadden, ons toevallig bezoeken. De man was diep onder de indruk. Ook hij zei: “Bidden, bidden en vertrouwen”. Er was geen andere troost. Ieder stond machteloos. Zo kroop de dag voorbij en ’s avonds zaten wij bij elkaar, somber en stil. Zouden wij nu tot de slachtoffers gaan behoren? Was er nog enig uitzicht, dat de jongens (hun neven Sam en Max) terug zouden komen?”.*

‘De kerken protesteerden tegen de razzia’s en deportaties en kwamen op voor de gedoopte Joden. Kon tenminste deze groep niet ontzien worden? De Duitse autoriteiten leken hier niet ongevoelig voor, want er werd bepaald dat deze groep – Joden die konden aantonen dat ze actief betrokken waren bij een kerk – voorlopig zouden worden vrijgesteld. Dit bracht de Zandvoortse gereformeerde dominee Waaning naar de familie Dikker in de Rivierenbuurt te Amsterdam, die toen nog niet ondergedoken was. Het echtpaar Dikker had samen met nog een ander joods echtpaar een wintercursus bij hem gevolgd in Zandvoort. Het bewijs daarvan kwam hij persoonlijk (in de zomer van 1942) brengen. Later bleek ook deze strohalm loos en een zoethoudertje van de Duitse bezetter’.

Naar aanleiding van de kerkelijke protesten tegen de eerste Jodendeportaties, bewilligde de Rijkscommissaris dr. Arthur Seyss-Inquart erin dat alle Joden, die vóór 10 mei 1940 waren gedoopt in één van de Nederlandse kerken of anderszins *‘einer christlichen Kirche angehörig’* waren, een voorlopige *‘Zurückstellung’* zouden ontvangen. De kerken werden uitgenodigd daartoe lijsten aan te leveren met namen van de Joden die daarvoor in aanmerking kwamen en aan genoemde Joden een kerkelijk document ter hand te stellen, waaruit die *‘Angehörigkeit’* bleek. Ds. Waaning stuurde ook het gezin Dikker een document, waarin kenbaar werd gemaakt dat het echtpaar reeds vanaf 1940 trouw Bijbellezingen bij hem gevolgd had’. *Diezelfde middag (in de derde week van augustus, 1942) moesten wij ons om drie uur vervoegen bij de synode(? Waarschijnlijk: kerkenraad) van de Gereformeerde Kerk op de Keizersgracht, waar wij de verklaring van Ds. Waaning moesten inleveren. ... Binnen werd ons verteld dat wij met de verklaring, die wij enige dagen later zouden krijgen, gedekt zouden zijn. Wij moesten ons persoonsbewijs tonen, waarvan onze namen en adressen werden overgenomen. Wij konden ons verder in verbinding stellen met de gereformeerde predikant bij ons in de buurt, Ds. P.G. Kunst (zie daar).*

Maar vanaf mei 1943 moesten ook alle gedoopte Joden zich melden in Westerbork en in september 1944 werden zij alsnog gedeporteerd naar Theresienstadt. De state-loze gedoopte Joden werden vervolgens naar Auschwitz vervoerd en daar omgebracht, de meeste Nederlandse gedoopte Joden hebben echter de oorlog overleefd. Het gezin wachtte de ontwikkelingen echter niet af en Dikker dook in eerste instantie onder in het huis van ds. Gerardus Oorthuys (zie daar) aan de Prinsengracht 21 te Amsterdam, en nadat Oorthuys na zijn emeritaat vertrokken was naar Lunteren, kreeg het echtpaar Dikker door toedoen van ds. Hendrikus Berkhof (zie daar) een onderduikplek in het hervormde kerkgebouw van Lemele. Hun kinderen werden los van elkaar ondergebracht in Noord-Brabant en Limburg en zo wist het complete gezin de oorlog te overleven.

Ds. Waaning nam waar voor ds. J.W. Siertsema in Haarlem (zie daar), toen deze in 1943 enkele maanden gevangen zat.

Lit.: Ies Dikker, *Nergens veilig*, 39, 46, 54, 70, 94v.; Stijn Fens, artikel *‘De open zenuw van Zandvoort’* in *‘Trouw’* d.d. 15.7.2015; *In memoriam Dr. N.A. Waaning* in: *Jaarboek 1946 der GKN*; Dr. T.G. van der Linden, *Joods Zandvoort*, 170v., 175v., 191.

472. Jakob de Waard

(Geboren 6.10.1888 te Westergeest, Gemeente Kollumerland en Nieuwkruisland, zoon van Sietze de Waard, handelaar in huiselijke artikelen, en Renske Pieters Sijtema-overleden 20.10.1959 te Kampen, Huize 'Margaretha', Burgwal 45; begraven Gemeentelijke Begraafplaats Kampen te IJsselmuiden).

Gereformeerd predikant te Donkerbroek (11.4.1915-30.9.1917), te Ferwerd (7.10.1917-17.4.1921), te Bunschoten en Spakenburg (24.4.1921-11.4.1926), te Rijnsburg (18.4.1926-29.3.1933) en te Kampen (19.3.1933-25.6.1945; collega van ds. C.N. Impeta, ds. J. Overduin, ds. C.B. Bavinck en ds. E.I.F. Nawijn); in 1945 overgegaan naar de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt, daarna legerpredikant; gehuwd op 8.4.1915 te Buitenpost, Gemeente Achtkarspelen met **Aaltje Schuilenga** (geboren 10.2.1889 te Achtkarspelen, dochter van Sjoerd Jans Schuilenga en Elizabeth Postma-overleden 21.4.1973 te Kampen).

Ds. de Waard raakte in gevangenschap omdat hij de door de politie geplaatste bordjes 'Verboden voor Joden' had verwijderd uit de vergaderruimten van de Gereformeerde kerk te Kampen. Ds. Impeta, zijn collega in Kampen en ook lotgenoot in het Huis van Bewaring te Zwolle, schreef over hem het volgende: "*Den 4en Mei kwam het ontstellende bericht dat mijn collega's, medegevangenen, Ds. (Jan Barend) Groenewegen (1904-1988), Hervormd predikant van Zwolle (1940-1945), en Ds. De Waard, van Kampen, naar Amersfoort zouden worden overgebracht. Den 5en Mei, 's morgens vroeg, gingen ze. Ik mocht ze ditmaal even de hand drukken. Allen waren we ontroerd. Mijn gebeden vergezelden hen. Zij zeiden: "kerel, jij blijft en komt nu wel spoedig vrij!" Door het donker in de droefheid om hen, flitste een lichtstraal van hoop-voor-mij.*

Smartelijk werd ik teleurgesteld toen in de middaguren de directeur mij kwam bericht doen dat den volgenden morgen ook ik zou gaan. Naar het gevreesde concentratiekamp, waar al zòd velen waren omgekomen, waar pas Ds. (Dirk Arie) Van den Bosch (1884-1942), van Den Haag, den dood gevonden had. Ik schreef een afscheidsbrief aan mijn vrouw en kinderen. Bereidde mij op het ergste voor. Beval mij in het gebed Gode en Zijne genade aan. (...) In Arnhem, in het witte, door de Duitschers in beslag genomen electriciteitsgebouw, op den weg naar Oosterbeek, zou ik, gelijk ik zeide, wellicht nog verhoord worden. Er kwam echter niets van. De gesloten vervoerauto kwam voor en reed ons naar het station. In den trein vond ik mijn collega's Bavinck en De Waard. Ik dacht aan het bericht uit Handelingen: "Paulus, de broeders ziende, greep moed!"

Lit.: 'Dankbaar gedenken, vertrouwend vooruitzien' (150 Jaar Gereformeerde Kerk te Rijnsburg), 16, 18v.;77vv.; Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 99; Dr. C.N. Impeta, *Kamplend en hemelzegen*, 8v.; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 290; L.J. de Rover, *Gedenkboek*, 90v.

473. Johan Engelbert (Bert) Wagenaar

(Geboren 25.5.1912 Breda-overleden 14.7.1978 te Beetsterzwaag; begraven Begraafplaats bij de Sint Hippolytuskerk te Olterterp).

Hervormd kandidaat te Bloemendaal (1939); predikant te IJsbrechtum (1939-1942) en hulpprediker te Naarden (voor de evangelisatie; 1942-1946); predikant te Beetsterzwaag en Olterterp (12.5.1946-18.2.1973), geestelijk verzorger van 'Borneroord' te Beetsterzwaag gehuwd met **Janna (Janneke) Koster** (geboren 10.12.1917-overleden 16.5.2002; begraven Begraafplaats bij de Sint Hippolytuskerk te Olterterp).

Ds. Wagenaar had enige tijd Joodse onderduikers ondergebracht in zijn pastorie en dat werd verraden. Daarop moest het echtpaar Wagenaar zelf onderduiken ("*Vele Nederlanders zijn voortvluchtig daar ze Joden in huis hebben gehad wat nu ontdekt is, o.a. de dominee van IJsbrechtum met zijn vrouw*" (begin november 1942). Per 1.1.1944 kon ds. Wagenaar weer ongehinderd aan de slag. "Ds. Wagenaars inboedel was door gemeenteleden geborgen toen hij moest vluchten. Later, *toen hij weer thuis was, miste hij vele dingen. Als mevrouw Wagenaar ergens komt koffiedrinken, krijgt ze thee uit haar eigen kopje! Ds. Wagenaar vertelde in 't ziekenhuis aan Jan (Hofstra), dat hij in deze oorlogsjaren eens in een broodkar was vervoerd van de pastorie van ds. de Vos (zie daar GCH) naar huis (18.10.1944)*"..

Lit.: Willem Hansma, *Een Friese pastorie in oorlogstijd*, 51v. en 111, 131, 147v.; To Hofstra, *Oorlogsschriften*, III, 17 en VI, 72..

474. Abraham van der Walle

(Geboren 15.10.1905 te Roosendaal-overleden 18.4.1979 Apeldoorn).
Hervormd predikant te Eck en Wiel (27.11.1932) en te Colmschate (1937); predikant in algemene dienst voor schippers en zeevarenden te Antwerpen (1947-1.1.1971 wegens emeritaat); bijstand in het pastoraat te Apeldoorn.

“Mevrouw van der Walle had in oorlogstijd regelmatig onderduikers van allerlei nationaliteiten (o.a. Franse militairen en een Poolse spion; GCH). ... Opvallend is dat de pastorie in de oorlogstijd een commandopost voor de Duitsers is geweest en een toevluchtsoord voor onderduikers. Met allerlei trucs moesten onderduikers vaak weer naar een nieuw adres worden gebracht”.

Lit.: Gerda Vloedgraven e.a., *150 Jaar Kerk in Colmschate* (1994), 2.

475. Prof.dr. Jan Waterink

(Geboren 20.10.1890 te Den Hulst, Nieuwleusen, zoon van Hendrik Waterink, godsdienstonderwijzer en oefenaar van de Gereformeerde Kerk B, en Aaltje Timmermans-overleden 29.11.1966 te Amstelveen; begraven Begraafplaats ‘Zorgvlied’ te Amsterdam).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (3.12.1914); kandidaat; doctoraal (21.6.1921) en promotie (23.3.1923); gereformeerd predikant te Appelscha (17.5.1914 bevestigd door zijn neef, ds. Sipke Huismans [1973-1924] gereformeerd predikant te Doetinchem-11.2.1917), te Zutphen (18.2.1917-28.9.1924) en te Amsterdam (5.10.1924-22.9.1926 wegens vervroegd emeritaat); leraar aan de Christelijke Lycea te Zutphen en te Hilversum; hoogleraar catechese aan de theologische faculteit en buitengewoon hoogleraar pedagogiek aan de faculteit der letteren van de VU te Amsterdam; (1926-1.9.1961); directeur van het Paedologisch Instituut te Amsterdam en hoofdredacteur van het *Christelijk Paedagogisch Tijdschrift* en van het maandblad ‘Moeder’. Op 13.5.1914 te Heerenveen, Schoterland, gehuwd op 13.5.1914 te Schoterland met **Joukje van der Kam** (geboren 10.5.1892 te Heerenveen, dochter van kleermaker/ kledingwinkelier Okele van der Kam en Afke Dijkstra-overleden 24.8.1980 te Haarlem).

“Waterinks houding in de Tweede Wereldoorlog tegenover de bezetter daarentegen heeft algemeen respect afgedwongen. In zijn Paedologisch Instituut (Vosiusstraat te Amsterdam; GCH) heeft Waterink een aantal Joodse kinderen kunnen laten onderduiken, niettegenstaande het feit dat Duitse autoriteiten hiervan wisten. In Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog (Deel VI, 's Gravenhage 1975, p. 354) van L. de Jong, kan men lezen dat gedurende een deel van de bezettingsperiode een kwart van patiëntjes in het Paedologische Instituut Joodse onderduikertjes waren. Het hoofd van de ‘Sicherheidsdienst’ in Noord-Holland en Utrecht, SS-Hauptsturmführer Hans Carl Christian Blumenthal (bij wie Waterink door een goede persoonlijke verstandhouding trouwens ook wel andere zaakjes vertrouwelijk wist te regelen), was hiervan op de hoogte”. Prof. Waterink stelde verder samen met de verzetsman Jaap Musch (zie ook ds. H. Bouma, ds. H.R. de Jong, ds. G.J. Pontier en C.J. Sikkel) plannen op voor de oprichting van een communaal tehuis waar oudere Joodse weeskinderen samen met de jongere konden werken en hun eigen kost verdienen. Jaap zou aan het hoofd staan en een deel van het onderwijs op zich nemen.

Bibl.: J. Waterink, *Wij, Calvinisten ... nù!* (Franeker, 1945).

Lit.: Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied*, 30; K. D(ijk), *In memoriam in: Jaarboek 1967 GKN*, 478v.; H.C. Endedijk, lemma ‘Waterink, Jan’ in: *Biografisch Lexicon*, V, 556vv.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 350; Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De Dominee gaat voorbij*, 14, 74v.; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 307; Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma’s*, 96v.; J.C. Sturm (red.), *Leven en werk van prof.dr. Jan Waterink*, 12; *Yad Vashem*, 634.

476. Arie van de Weg

(Geboren 16.12.1902 te Dordrecht, zoon van meubelfabrikant Jacob Sterk van de Weg- en Jannetje Elisabeth Klerkx-overleden 26.11.1966 Bussum; aldaar begraven op de Algemene Begraafplaats).

Arie van de Weg voltooide zijn theologische studie aan Theologische Hoogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; kandidaat (2.5.1928); gereformeerd predikant te Ottoland (7.10.1928-11.9.1932), Oudewater (11.9.1932-12.9.1937), Oosterbeek (12.9.1937-1.11.1942) en Bussum (1.11.1942-26.11.1966).

Een jongere broer van ds. Van de Weg, Gerardus Sterk van de Weg (1909-1992), was in de oorlogsjaren arts te Andijk en leider van de lokale LO (= Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers)-afdeling, die tientallen Joodse onderduikers verzorgde.

Een andere broer, ds. Jacob Sterk van de Weg (5 maart 1913- 5.4.1991), was gedurende de oorlogsjaren gereformeerd predikant te Zevenbergen (1937-1945) en aldaar als verzetsman betrokken bij de hulp aan onderduikers; na de oorlog was hij legerpredikant.

Arie van de Weg trouwde op 2.10.1928 te Alblasterdam met **Cornelia Tuijtel** (geboren 7.5.1903 te Kinderdijk, Alblasterdam, dochter van bouwman/ veehouder Zeger Tuijtel en Mourijntje Boon-overleden 11.2.2008 te Bussum, begraven te Bussum). *“Slechts heel kort is hij in militaire dienst (als legerpredikant’ GCH) geweest, vanaf de*

mobilisatie in 1939 tot juni 1940. Vocht hij in de meidagen van 1940 aan de Grebbeberg, na de capitulatie vocht hij door en nam een grote plaats in de illegaliteit in, zowel in Oosterbeek als in Bussum. Wie zijn militante geest heeft gekend, verwondert zich hierover niet”. Ds. Van de Weg onderhield o.a. contact met een verzetsgroep in Sneek, die (middels een geheime zender?) informatie doorgaf voor de regering in Londen: “Van een heel andere zijde, namelijk van dominee Van der Weg, een bevriende predikant in Oosterbeek, kreeg ik (= verzetsman/ later: advocaat en procureur mr. Leo C. van der Tas, die ook contacten onderhield met de groep ‘Zwaantje’ (= arts Allard Lambertus Oosterhuis [1902-1967] in Delfzijl; die groep zorgde er voor dat belangrijke berichten voor Londen meegenomen werden door schepen die van Delfzijl op Zweden voeren) op een gegeven moment de vraag op ik kans zag een bericht door te geven aan Londen. Zijn instructie liet aan duidelijkheid niets te wensen over: ‘Ga vrijdag in de namiddag naar smid Riepkema bij de Waterpoort in Sneek en zeg tegen hem’: De groeten van oom Arie en hier ben ik’. De rest komt dan vanzelf in orde”.

“Onze wijkdominee vroeg in de loop van 1942 of we zeven Joden in huis wilden nemen. Natuurlijk, zei mijn moeder ja en een paar dagen later kwamen ze, ieder met een tas. Opeens was ons huis gevuld met een mengeling van verwondering, angst en zwijgzaamheid. Het is een wonder dat ze nooit werden gevonden”. De onderduikers werden door ds. Van der weg ondergebracht bij mevr. A.L. Bohlemeijer-de Jong, Voormeulenweg 21 te Bussum. Haar man was in hetzelfde jaar overleden en de beide zoons Nico Bohlmeijer en de latere gereformeerde predikant Pieter Alexander Bohlmeijer (zie daar) moesten – vanwege de aanwezigheid van de onderduikers – voor tewerkstelling naar Duitsland: “De aanwezigheid van de Joden in huis maakte dat Nico en ik niet konden onderduiken, toen we de brieven voor tewerkstelling in Duitsland ontvingen”. Ze keerden na de oorlog behouden terug.

Ds. Van de Weg werd – volkomen onterecht – nooit voorgedragen voor de *Yad Vashem*-onderscheiding. Een echtpaar uit zijn wijk, Cornelis (Cees) Vissers (1900-1987), onderwijzer aan de christelijke school, en Amanda Petronella Vissers-Van der Linden (1901-1993), die in oktober 1943 op verzoek van de predikant onderdak boden aan het Joodse echtpaar Andries Hoffmann (1916 Amsterdam-2007 Jerusalem) en H elene Hoffmann-Norden (1918 Amsterdam-2005 Jerusalem) uit Amsterdam, ontvingen de onderscheiding wel (31.5.1966).

Lit.: Ernst Bohlmeijer, *De dominee en zijn mevrouw*, 27v.; A. Wind, *In memoriam ds. A. van de Weg* in: *Jaarboek 1967 GKN*, 476vv.; B. Rietveld, *In memoriam ds. J.S. van de Weg* in: *Jaarboek 1992 GKN*, 502vv.; Leo van der Tas, *Overleven in Dachau*, 23; *Yad Vashem*, 916.

476a. Olga (Olly) Roos

(Geboren 14.2.1929 te Amsterdam als dochter van handelaar/ reserveofficier Michiel Philip Roos (geboren 1902 Rotterdam, zoon van Izedoor Roos en Olga Wittgensteiner, omgekomen 23.7.1943 in Sobibot-overleden 1977 Naarden) en Jeannette Sara Norden [1905 Amsterdam-1994 Bussum), die samen met haar ouders en zusje Dorine door bemiddeling van de gereformeerde predikant van Bussum (**ds. A. van de Weg?**) was ondergebracht bij ‘een weduwe’ (mevr. A.L. Bohlmeijer-de Jong? Zie ds. P.A. Bohlmeijer) vertelde in 2018 het volgende verhaal: *“Zij, haar ouders en zusje Dorine werden door een dominee ondergebracht bij een arm, streng gereformeerd gezin in Bussum. Er moest een vergoeding betaald worden aan de vrouw des huizes. Toen deze vrouw begreep dat zij aan onderduikers kon verdienen, nam ze steeds*

meer mensen in huis, in totaal zelfs veertien. Toen het geld op was, werden de gezinsleden gepest. Toen de vrouw uiteindelijk aankondigde dat het gezin moest vertrekken omdat er zogenaamd verraad dreigde, eiste vader Roos, die grote moeite had met de situatie, een onderhoud met de predikant. Die kwam en zorgde ervoor dat vader Roos als eerste elders werd ondergebracht. Korte tijd daarna volgden ook de andere gezinsleden. Zo overleefden ze de oorlog.

Docu: gefilmd interview met Olly Roos door Esther Göbel ten behoeve van de tentoonstelling *Samen weer aan tafel* in het Stadsarchief van de Gemeente Amsterdam (23.2.-17.6.2018).

477. Willem Jan Wegerif

(Geboren 10.6.1889 Utrecht, zoon van onderwijzer Willem Jan Wegerif Sr. en Willemina Charlotta Mulder-overleden 27.3.1967 Oosterbeek; crematie in stilte).

Proponent (1916), **remonstrants** predikant te Oude Wetering (19.3.1916-1917), te Alkmaar (1917-1919), te Dordrecht (9.11.1925-28.6.1925), Utrecht (5.7.1925-5.2.1933), Rotterdam (1933-18.4.1948) en Oosterbeek (1948-1954 wegens emeritaat); gehuwd op 9.3.1916 te Utrecht met **Cornelia Elisabeth Jansen** (geboren te Utrecht, dochter van Cornelis Jansen en Elisabeth Maria Gerharda Tiemenda Wilten).

“Bij het doorwerken van de notulen van de kerkenraad van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam kwam ik de doop door ds. W.J. Wegerif tegen van een Joodse jongen die ook de oorlog heeft overleefd” (Tjaard Barnard, rector van het Remonstrants Seminarium). De tekst in de notulen luidt als volgt: *‘Ds. Wegerif deelt mede, dat a.s. Zondag door hem gedoopt wordt (volgt onleesbare anderhalve regel). Hij stelt daarover(?) een vraag. Iedereen is vrij in onzen Gemeenten zijn kinderen te laten doopen (volgen twee onleesbaar gemaakte tekst).*

Ds. Barnard heeft ontdekt dat het hier om Paul Hellmann (geboren 1935 te Rotterdam als zoon van Bernhard Wolfgang Hellmann [1903 Wenen-1943 Sobibor] en Clarissa Hauchmann [1909 Rotterdam-1974 Nootdwijk]; gescheiden), die inderdaad op de genoemde zondag gedoopt is. Hij overleefde de oorlog, werd journalist (redacteur NRC-Handelsblad), en schreef in 2009 zijn levensverhaal *‘Mijn grote verwachtingen. Herinneringen’*. Citaat: *‘het zal in deze zelfde periode zijn geweest, misschien iets eerder, dat mijn ouders en ik op een zondagochtend langs de Westersingel liepen, op weg naar de remonstrantse kerk. Het christelijk geloof speelde in hun leven geen enkele rol, maar nu hadden ze gehoord dat het verstandig zou zijn als hun zoon werd gedoopt. Ik had nauwelijks een idee wat dit inhield, maar zodra we het hoge, gewelfde kerkgebouw binnengingen werd het me bang te moede. Op een gegeven moment stond ik met knikkende knieën opzij van de kansel, in het zicht van een menigte onbekenden die toekeek hoe de dominee eerst een baby en daarna mijn voorhoofd besprenkelde. Vol schaamte starend naar de grond liep ik later tussen mijn ouders in naar buiten.* Een dag later mocht Paul van zijn ouders een cadeautje uitzoeken in de speelgoedwinkel, zoals dat ook gebeurde als hij bij de tandarts was geweest. Hij heeft met zijn moeder de oorlog overleefd in de onderduik (hij sinds 1941, ten huize van een dochter van het echtpaar Kröller-Müller op de Veluwe), waarbij zijn doopbewijs geen enkele betekenis heeft gehad. Zijn vader werd verraden en kwam om in Sobibor. Zijn grootmoeder Irene Helmann-Redlich (1882 Gödöling, Tsjechië-6.3.1944 Auschwitz] gehuwd met Dr. Jur. Paul Helmann Sr. [1876-1938] uit Wenen) stierf in Auschwitz. Zijn moeder heeft hem na de oorlog niet opgehaald, waardoor hij opgroeide in een pleeggezin: dat van niemand minder dan stripauteur Marten Toonder (1912-2005).

Bij de afscheidsdienst van ds. Wegerif op 18.4.1948 te Rotterdam werden drie nieuwe klokken (nadat de vorige door de Duitsers waren weg geroofd en omgesmolten) in de toren van de Remonstrantse Kerk aan de Westersingel in Rotterdam in gebruik genomen. De klokken dragen de namen ‘Unitas’, ‘Libertas’ en ‘Caritas’.

De ‘Vrijheidsklok’ werd bij die gelegenheid aangeboden door ds. Wegerif en zijn vrouw ter nagedachtenis aan hun zoon Cornelis Wegerif (geboren 20.12.1919 te Dordrecht-gefusilleerd met negentien anderen op de Leuserheide; monument in het Jannetjesdal; hij ligt begraven in de Nederlandse Erehof op Begraafplaats ‘Rusthof; te Amersfoort, 12 C 155).

Cees Wegerif was controleur van de bibliotheken en vaandrig bij de luchtdoelartillerie. Na de capitulatie in 1940 trad hij toe tot de Ordedienst (OD), die o.a. zich bezig hield met spionage. Wegerif werkte bij de inlichtingen-dienst van de OD onder leiding van Johan van Hattem (1914-1943 Leuserheide; postuum onderscheiden met

Bronzen Leeuw) en was adjudant van jhr. Joan Schimmelpenninck (1887-1943 Leusderheide), oprichter in 1940 van een inlichtingendienst, die later toetrad tot de OD. Cees Wegerif stond terecht tijdens het Tweede OD-proces en werd met vrijwel alle anderen ter dood veroordeeld en terechtgesteld. Hij ligt begraven op de Gemeentelijke Begraafplaats 'Rusthof' te Leusden en werd postuum onderscheiden met het *Bronzen Kruis*, In Rotterdam werd een straat naar hem genoemd.

Bibl.: G.J. Heering, L.j. van Holk en W.J. Wegerif, *De Remonstrantsche Broederschap – Wat zij is en wat zij wil* (Lochem, 1941)

Lit.: Tjaard Barnard, artikel 'Vertel mij verhalen over de oorlog!' op site *Korte berichten/ Creatief met Remonstranten* (www.remonstranten.nl/adrem/jaargang-2016/april/korte-berichten); Tjaard Barnard, artikel 'Goed of fout? Remonstranten in de Tweede Wereldoorlog' op site www.remonstranten.nl/adrem/jaargang-2017/mei-2017. J.G. de Bijll Nachenius-Sterkenburg, *De Remonstrantse Kerk te Rotterdam (1897-1987)* 28; Paul Helmann, *Mijn grote verwachtingen, Herinneringen* (2009); Paul Helmann, *Irene, mijn grootmoeder* (2015); Carel Peeters, *Er moest Paul Hellmann nog veel duidelijk worden (Vrij Nederland, 28.8.2015)*; Lies Schneiders, *Onafgedane zaken: Paul Hellmann over de onderduik, loyaliteiten, houvast en schrijven* (psychotraumanet; 2010).

478. Drs. Jan Weggemans

(Geboren 20.9.1903 te Coevorden, zoon van ambtenaar Geert Weggemans en Wilmina Klingenberg-overleden 11.8.1975 te Nunspeet, Kastanjelaan 17a; begraven Begraafplaats-Oost te Nunspeet).

Studeerde theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam (19.9.1923); lid NDDD (Forum); kandidaat (27.3.1928); doctoraal (18.5.1934); godsdienstleraar aan de Christelijke H.B.S. te Amsterdam (1928-1932); gereformeerd predikant te Beetgum (24.7.1932, bevestigd door ds. C. Lindeboom [1872-1938]-30.1.1938), te Leiden (8.2.1938-maart 1946) en te Hilversum (9.5.1946-1.4.1969 wegens emeritaat).

Daarna nog hulpdiensten te Hilversum; gehuwd op 27.12.1928 te Amsterdam met **Minke Kooij** (27.4.1907 Amsterdam-Wartergraafsmeer, dochter van Hugo Kooij en Baukje Draaijer-27.8.1986 Nunspeet).

Ds. Weggemans "stak (in zijn gebeden) zijn koningsgezindheid niet onder stoelen of banken. Dat bracht gemeenteleden ertoe brieven te schrijven aan de kerkeraad met de waarschuwing dat hij op deze manier het gereformeerde leven in gevaar bracht" (Janssens/ Sol, 30). Hij trok zich daar kennelijk weinig van aan, want hij was naast zijn drukke werk – en hij zou zijn handen vol krijgen aan de 'Vrijmaking in Leiden' – ook zeer actief in het onderduikerswerk te Leiden. Zie ook zijn collega's R.C. Harder, J.J. Dijk, J. Ubbink, H. Post, P. Eldering, W. 's Jacobs-Vaillant en G.J. Heering.

Lit.: Roelof Janssens. Chris Sol, *De Vrijmaking in Leiden*, 27, 30, 37, 43, 47, 49-52, 54v., 57. 60v., 63, 65v., 68, 72-75, 81, 86v., 98, 100, 102 en 115; A. Siebelt, *Hij zit bij de onderduikersbond*, 161; J. Thomas, *In Memoriam*, in: *Jaarboek 1976 GKN*, 516v.

479. Johan Bernard Welmers

(Geboren 4.2.1907 te Diepenheim-overleden 2.5.2004 te Zwolle; begraven Verenigingsbegraafplaats Bergklooster te Zwolle).

Hij studeerde theologie aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; verrichtte hulpdiensten te Giessendam, Neder-Hardinxveld en Sliedrecht (voor de evangelisatiearbeid; 1.10.1937-1939); later te Sliedrecht alleen (voor de evangelisatie-arbeid; 1939-28.9.1941) en van maart 1941-september 1941 hulpdiensten te Sliedrecht en Papendrecht als kandidaat en tot oktober 1942 als predikant; gereformeerd predikant te Papendrecht (28.9.1941-19.4.1945); op 10.4.1945 overgegaan naar de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt en predikant te Langeslag-Heino (1946) en op zeker moment ging hij daar over naar de Nederlands Gereformeerde Kerk; in 1977 ging hij met emeritaat; op 23.9.1941 te Sliedrecht gehuwd met **Maria van Neutegem** (geboren 5.1.1921 te Sliedrecht, dochter van Adriaan Florus van Neutegem, hoofdonderwijzer te Sliedrecht, en Margaretha Helena Duijser-overleden 15.8.2007 te Zwolle; begraven Verenigings-begraafplaats Bergklooster te Zwolle).

Bij de Dodenherdenking op 4.5.2017 te Papendrecht werd verteld dat ds. Welmers tijdens de oorlog Joodse onderduikers zou hebben verborgen in zijn woonplaats.

Contact: Bert Welmers (tel. 018-3636005) en F. van Dam (f.vandam@kpnplanet.nl).

480. Leendert Johannes Wesseldijk Jr.

(Geboren 27.12.1914 te Amboina of Ambon NOI, zoon van ds. Leendert Johannes Wesseldijk [1870-1953], hervormd predikant en emeritus tijdens de oorlogsjaren, en Adriana Wilhelmina Keers [1872-1953], tante van ds. Cornelis Keers, zie daar, die beide op 21.3.1953 te Zeist om het leven kwamen t.g.v. koolmonoxide-vergiftiging-overleden op 27.5.2002 te Nijmegen; crematie in Crematorium 'Rijk van Nijmegen', Beuningen).

Zijn zuster Josepha Johanna Wesseldijk (1904-1992) was de tweede echtgenote van ds. Albert Nicolaas Tonsbeek (1892-1961; zie daar)

Zijn ene broer ds. Hendrik Jan Frederik Wesseldijk (1908-1977), die tijdens de oorlog vrijwillig als vrijwillig in het krijgsgevangenenkamp te Stanislau/ Neubrandenburg (Polen) verbleef en na de oorlog praeses werd van de Generale Synode der Nederlands Hervormde Kerk, was gehuwd met 1) Margje ten Kate (1910-1964, een nicht van ds. Anton Geertruidus Bernardinus ten Kate (zie daar) en 2) met Johanna Catharina Pater (1928-2006).

En zijn andere broer Willem Wesseldijk (1907-1983) was gehuwd met Johanna Tasseron (1907-1982), zuster van ds. Pieter Leendert Tasseron (zie daar).

De hervormde luchtmachtpredikant Willem Pieter Johannes Wesseldijk (1920-1999) was een volle neef van Leendert Johannes Wesseldijk.

Ds. L.J.Wesseldijk Jr. was hervormd proponent (1942), hervormd hulppredikant te Warnsveld (1.9.1942) en hervormd predikant te Lemelerveld (4.6.1944-28.9.1947) en te Neerbosch-Hees (5.10.1947); emeritus: 27.12.1979. Gehuwd met **Gerry Haasbroek**.

Op 27.3.1970 ontving ds. Wesseldijk de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij gedurende de oorlog onderdak had geboden aan Hanna Elisabeth van Norden (dochter van Meijer van Norden en Martha Verduin) uit Amsterdam – haar zusje Elisabeth Mathilda van Norden bracht hij elders onder – en aan Willie Rood. *“In november 1943 vroeg de dominee uit Lemelerveld (ds. Wesseldijk of ds. C. Keers?) aan huisarts J. Schuiringa en zijn vrouw te Nijverdal of zij het zesjarige joods meisje Myra (Leone?) Wolffers in huis wilden nemen, dat toen samen met haar moeder bij hem inwoonde. Zij wilden het meisje graag in huis nemen, maar haar moeder werd niet ingelicht waar of bij wie het kind onderdook, zodat ze niets kon verklappen als ze ooit zou worden verhoord”*.

Lit.: Ben van Kaam/ Anne van der Meiden, *De dominee gaat voorbij* (H.F.J. Wesseldijk), 120, 123, 178v., 182v.; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 647, II, 192; *Yad Vashem*, 798?, 852 en 959; in de lijst van *Yad Vashem* staat zijn naam fout vermeld: Leendert Jacobus Wesseldijk i.p.v. Leendert Johannes Wesseldijk).

481. Lambrecht Willem Wessels

(Geboren 27.2.1905 te Goes, zoon van Philippus Wessels, koopman, en Maria Cornelia Lamain-overleden 10.12.1945 te Lemmer; begraven Oude Algemene Begraafplaats aan de Straatweg te Lemmer).

Gereformeerd predikant te Abcoude (22.9.1929-1.3.1936) en te Lemmer (8.3.1936-10.12.1945; hij was opvolger van ds. Bote Gosens de Bruijn (1900-1960), gehuwd met Cornelia Kapteyn (1903-1965, zuster van ds. Cornelis Kapteyn, zie daar), die in 1930 onderwijzer/ schrijver Fedde Schurer (1898-1968) onder censuur had gesteld vanwege zijn pacifistische overtuiging en in 1935 om een andere reden uit zijn ambt werd gezet); Gehuwd met **Maria van 't Sant** (geboren 10.6.1906-overleden 22.11.1984).

Hij was een broer van ds. Izak Krijn Wessels (1896-1939), hervormd predikant te Veere, Burum-Warfstermolen en Harlingen.

“Tijdens de bezetting was hij veler vriend en beschermer; tallozen hebben bij hem aangeklopt en vonden steun bij hem en zijn echtgenote”.

“In het voorjaar van 1944 bracht dominee Wessels, wiens kerkdiensten zij altijd bijwoonden, een bezoek aan de ondergedoken Joden om samen met hen het verhaal van de uittocht uit Egypte, als vervanging voor de seder ter gelegenheid van Pesach”.

Lit.: *In memoriam Ds. L.W. Wessels* in: *Jaarboek 1946 der GKN*; Fedde Schurer, *De beslagen spiegel*, 81vv.; *Yad Vashem*, 664.

482. Gerbrand Westmijse

(Geboren 28.11.1888 te Purmerend, zoon van Garbrand Westmijse en Anna Christina Suidema –overleden 5/9/1948 te Rotterdam; crematie 10.9.1948 Crematorium ‘Westerveld’ te Driehuis).

Zijn zuster Trijntje Westmijse (naaister, 35 jaar oud) huwde op 30.4.1913 te Purmerend de Joodse diamantbewerker Henri Perels (38 jaar oud),

Gerbrand was theologisch kandidaat te Leiden (1916), vrijzinnig hervormd predikant en fameus kanselredenaar te Wildervank (30.4.1916-1919), Drachten (18.5.1919-26.9.1920), Warfhuizen (1920-1924) en nog eens Drachten (23.11.1924-4.12.1932 wegens emeritaat); daarna predikant te Rotterdam voor de plaatselijke afdeling van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden in Nederland; 11.12.1932-september 1948); gehuwd op 10-3.1921 te Purmerend met **Wilhelmina Sophia Maria Schmitz** (geboren 1895 te Zaandam, dochter van Karl Wilhelm Joseph Schmitz en Elizabeth Johanna Frederika Hendrika Schoof).

We hadden nog wel een poging gedaan om te redden wat te redden viel. Er bestond een of andere bepaling die sprak over vrijstelling van transport voor Joden indien zij “eine christliche Religion angehörig sind”. Voor de Rotterdamse vrijzinnige predikant drs. Gerbrand Westmijse was dat voldoende om te trachten zoveel mogelijk Joden onder die bepaling te doen vallen. In samenwerking met de kerkeraad van de Nederlands Hervormde kerk in het Zuidhollandse Rijswijk – er moest een officieel kerkgenootschap bij ingeschakeld worden, dat was een eis – verzamelde hij een vijftigtal Joden in zijn verduisterde woning aan de Bergweg (179, Rotterdam-Noord; GCH). Om geen opzien te baren, arriveerden ze in kleine groepjes met tussenpozen van een kwartier. Toen ze er allemaal waren, heeft hij in die halve duisternis, gekleed in toga, gesproken over Nicodemus tot wie Jezus kwam in de nacht. Een ontroerende samenkomst vol hunkering naar leven. Officieel geregistreerd nu in de boeken van de Nederlands Hervormde kerk van Rijswijk die, zoals dat heette “de vrijzinnige richting was toegedaan”, verlieten de Joden stuk voor stuk als “papierenen christenen” weer het domineeshuis aan de Rotterdamse Bergweg, dat “En toch...” heette.

Lit.: S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang van een toonaangevende Joodse gemeente*, 302; Wim Verhagen, artikel *Hij kon niet anders*, in: *Kerst 1944*, 10.

483. Willemien (Wil) Suze Wiardi Beckman

(Geboren 1906 te Nijmegen, dochter van zenuwarts/ psychiater Jacob Wiardi Beckman en Everdina Suzanna Kuenen-overleden 1988).

Zij was een zuster van de SDAP-politicus (o.a. secretaris van mr. P.J. Troelstra) en verzetsman dr. Herman Bernard ‘Stuuf’ Wiardi Beckman (1904-15.3.1945 KZ Dachau; zie ds. Francois Kleijn).

Wil Wiardi Beckman was remonstrants hulppredikant (1931-1938) en jeugdpredikant (11.12.1937-) te 's Gravenhage (1931-1971 wegens emeritaat); collega van de predikanten dr. Johan Carel Antonie Fetter (zie daar) en ds. Francois Kleijn (zie daar), met wie ze zich samen inzette voor de hulp aan vervolgte Joden en Joodse onderduikers..

Lit.: Floris B. Bakels, *Nacht und Nebel*, 71, 259, 319, 332; Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *Oorlog achter de oorlog*, 86; J.C.A. Fetter, *Herinneringen*, 164, 190; drs. Antoinette van Houten, *Kerk aan de Laan*. 1996), 125, 127vv., 136, 138, 143, 147, 165,

484. Jan Wiepkema, ridder Orde Oranje-Nassau

(Geboren 26.5.1901 te Thesinge/ Ten Boer, zoon van boer Pieter Wiepkema en Engelina Bouwsema-14.9.1967 Zaandam; begraven 17.9.1967 Begraafplaats te Thesinge).

Studie Theologische studie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; kandidaat (1927); gereformeerd predikant te Neede-Rekken (oktober 1927-mei 1931), te Duisburg-Ruhrort, speciaal voor de schippers (juni 1931-juli 1936), te Tiel (juli 1936-juli 1947), te Roden (juli 1947-september 1953) en nogmaals te Duisburg-Ruhrort (september 1953-juni 1966 wegens emeritaat); gehuwd op 29.9.1927 te Thesinge met **Pieterke van de Borg** (geboren 18.5.1901 te Thesinge, dochter van winkelier Reinder van de Borg en Trientje Stuurwold-overleden 10.2.1967).

Hij heeft het daar (in Tiel, GCH) vooral gedurende de oorlog hard te verduren gehad. Het begon met de evacuatie bij de invasie van '40 en in '45 lag Tiel maanden-

lang in de frontlinie en werd in een rokende puinhoop veranderd. Vanzelf was Wiepkema verzetsman en lid van de landelijke onderduikersorganisatie. In het LO-district Geldermalsen e.o., waartoe ook Tiel behoorde, evenals de 'hervormde pastorie van Rhenoy en Acqouy' (van ds. J.M. van der Linde, zie daar), werden relatief weinig Joden ondergebracht. Overigens konden 57 van de 84 Joodse inwoners van Tiel wel onderduiken. Uiteindelijk overleefden 41 Joodse Tielenaars de oorlog.
Lit.: J.Boss, *In memoria ds. J.Wiepkema* in: *Jaarboek 1968 GKN*, 487v.' Tjeerd Vrij, *Bittere tranen*.

485. Egbert Mark Wierda

(Geboren 26.4.1918 te Leeuwarden, zoon van Jan Wierda en Gerbina Eelcina Simonetta Ynzonides-met zijn beide jongere broers Klaas Jan Wypcke Wierda (geboren 21.5.1921 te Leeuwarden) en Hyltje Wierda (geboren 3.1.1925 te Leeuwarden) gefusilleerd op 11.4.1945 bij de brug over de Harlingertrekvaart te Dronrijp; begraven Erehof, Noorderbegraafplaats te Leeuwarden, 4 IE 5)
Egbert Wierda was gereformeerd; hij studeerde aanvankelijk aan de Technische Hogeschool te Delft, later student theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; hij vocht als reserve-officier bij de genie tijdens de mei-dagen van 1940; lid verzet (lid van sabotage- en spionagegroep en actief bij wapendroppings). Hij was met zijn beide broers ondergedoken bij ds. Gerrit Hagens in Leeuwarden (zie daar).
Op 3.6.1982 ontving hij postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding omdat hij zijn Joodse vriend Izak de Vries, die hij nog uit Delft kende, aan een onderduikplek had geholpen. In Leeuwarden (Verzetswijk) werd een straat naar de broers genoemd.
Lit.: W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 233; *Het Grote Gebod*, I, pp. 161 en 176; C. Reitsma, *Gedenktekens in Friesland '40-'45*, 127, 130v., 140vv.; P. Wijbenga, *Bezettingstijd in Friesland III*, 358; *Yad Vashem*, 971.

486. Everinus van Wieringen Jr., ridder Orde Oranje-Nassau, drager Verzetshedenkingskruis, drager Croix des Combattants de l' Europe, drager zilveren kruis Orde Erkentelijkheid van het Nationaal Verbond der Belgische Oorlogskruisen

(Geboren 23.12.1907 te Kattendijke, zoon van jachttopziener Everinus van Wieringen Sr. en Leuntje de Dreu-overleden 4.4.1992 te Rotterdam, Torenlaan 12; begrafplaats 'Hofwijk' te Rotterdam-Overschie; geruimd?).
E. van Wieringen werkte in 1934 bij dr. J. Eijkman (zie daar) in de A.M.V.J.; hervormd predikant te Urk (2.1.1936-1942), Werkendam (25.10.1942-4.8.1946) en Rotterdam-Overschie (11.8.1946-23.12.1972 wegens emeritaat; gehuwd met 1) **Jan-netje Heineman** (geboren 3.4.1913 te Ede-) en 2) met **Lied Brouwer**.
Ds. Van Wieringen was tijdens de oorlog lid van de Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers (met name hielp hij Joden en piloten) en lid van de verzetsgroep 'André', die zich o.m. bezig hield met frontline-crossings door de Biesbosch en inlichtingenwerk voor het Bureau Inlichtingen (BI); daarvoor ontving hij op 26.4.1971 te Haarlem met 34 anderen het *Croix des Combattants de l' Europe*.

487. Felix van der Wissel

(Geboren 22.6.1892 te Drachten, zoon van ds. Anthonie van der Wissel [1862-1951] en Geertrui Maria Hooijkaas Herderscheë, dochter van ds. Johannes Hooijkaas Herderscheë [1822-1886]-overleden 4.6.1962 te Dieren).
Verpleger en onderwijzer te Appelscha; proponent (1926); doopsgezind predikant te Aardenburg (7.8.1927-28.2.1932), Kampen (6.3.1932-29.8.1937; woonde Burgwal 26) en Leeuwarden (5.9.1937-30.6.1957).
Hij was één van de voormannen van de Doopsgezinde Vredesgroep.
Ds. Van der Wissel participeerde in de organisatie van ds. W. Mesdag te Sneek (zie daar) en bracht veel Joodse kinderen onder. Hij was oprichter van het Amsterdams Studenten Groep-filiaal Noord-Friesland. "*In de oorlogstijd was hun pastorie een vluchtadres en een kraamkliniek voor de onderduikers!*" (Roelof Akse, 2010). "*Via (ds. W.) Mesdag belandde (Piet) Meerburg (1919-2010); leider van de Amsterdamse Studentengroep; GCH) bij ds. F. van der Wissel, één van de twee doopsgezinde predikanten van Leeuwarden. Van der Wissel was een kleine man met een grijs baardje en met één te kort been, zodat hij een schoen met een heel dikke zool droeg. Hij had een gezin met drie kinderen in de tienerleeftijd. Hij was als lid van 'Kerk en Vrede' een uitgesproken pacifist. Maar hij was voor de oorlog bij de Quakers in Woodbrooke in Engeland geweest en daar had hij geleerd dat je pacifisme moest verbinden met vredesacties. In zijn huis*

op de Emmakade nam hij dus meteen Joodse kinderen op en verder legde hij contact tussen Meerburg en zijn gemeenteleden Krijn van den Helm (1912-1944; LO-leider, later KP-commandant van Friesland; GCH) en Harm Kingma (directeur van een timmerfabriek te Leeuwarden; in zijn huis was het hoofdkwartier van de Friese KP gevestigd). Beiden vonden dat zij moesten helpen. Verzet in de vorm van hulp aan mensen die vervolgd en onderdrukt werden sprak hen beiden aan. Van den Helm werd zo de centrale figuur in een organisatie die via Leeuwarden Joodse kinderen en later ook volwassenen de provincie inbracht”.

In september 1944 werd ds. Van der Wissel gearresteerd en gedeporteerd naar een Duits kamp op Borkum. Ofschoon hij bedreigd werd met executie weigerde hij om bunkers te bouwen. Hij overleefde de oorlog”.

Lit.: ADW XIX (1962), 16 juni 1962; *Doopsgezind Jaarboekje* (1963), 13vv.; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 79 en 81; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 203, 205 en 316; Gerlof Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, 169, 189; app. Laurens e.d.; *Mennonite Encyclopedia IV*, 966; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 248; Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma's*, 27, 38, 69, 71, 108, 119 en 121; Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie van Sneek onder de bezetting*, 274.

488. Dr. Johan Christiaan Wissing

(Geboren 2.11.1888 te Oldekerk, zoon van ds. Bernard Wissing [1859-1933] en Aletta Hendrika Jorg-overleden 22.6.1939 te De Bilt; begraven 'Den en Rust', Bilt-hoven).

Zijn zuster Christina Johanna Wissing (1885-1959) was getrouwd met prof.dr. Cypriaan Gerard Wagenaar (1883-1954), hervormd predikant te Markelo, Usquert en Leeuwarden (1927-1950; tijdens de oorlog onderhield hij als gevangenispredikant veel contact met gevangen genomen verzetsmensen in het Huis van Bewaring te Leeuwarden) en bijzonder hoogleraar aan de RU te Groningen vanwege de Nederlandse Evangelische Beweging (1928-1946). Hij was een volle neef van de componist Johan Wagenaar (1862-1941). Cypriaans zoon ds. Carel Willem Wagenaar (1911-1961) was tijdens de oorlog hervormd predikant te Gaast en te Beetsterzwaag/Olterterp.

Dr. J.C. Wissing was hervormd predikant te Vught (1917-1929; in 1932 opgevolgd door ds. M.C. van Wijhe: zie daar) en te Tiel (1929-1936 wegens emeritaat); vooraanstaand figuur op oecumenisch terrein: secretaris van de Nederlandse afdeling van de Wereldbond ter Bevordering van Internationale Vriendschap door de Kerken (1936), medeoprichter van de Oecumenische Raad in Nederland (1936) en secretaris van de Oecumenische Vereniging. Op 23.11.1917 gehuwd te Ulrum met **Truida Alida Potjer** (geboren 29.5.1892 te Ulrum, dochter van koopman Aildert Potjer en Martje Groothuis-overleden 20.2.1981; begraven 'Den en Rust', Bilthoven).

Via de Wereldbond werd hij secretaris van het Comité van zogenaamde Niet-arische Christenen (1936) en van het Protestants Hulpcomité voor Uitgewekenen om Ras of Geloof (1938); tenslotte was hij redacteur van de periodieken 'Oecumenisch Christendom' en 'Oecumenische Berichten'.

Lit.: J. Alma, lemma 'Wissing, Johan Christiaan' in: *Biografisch Lexicon*, II, 460; *Willem Banning 1888-1971, Terugblik en perspectief*, 126; Ger van Roon, 17, 58vv., 69v., 120, 150, 167vv., 171, 173, 179, 183, 243; Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche*, Bd. 3/I, 132; Bd. 3/II, 256, 259; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 17, 58-60, 69v., 120, 150, 167-169, 171, 173, 176, 179, 183, 243.

489. Jacobus Frederik (Fred) van Woerden

(Geboren 14.5.1920 Haarlem, zoon van onderwijzer Frederik ('Flip') van Woerden [1893-1967] en Arnolda Johanna ('Nollie') ten Boom [1890-1953], zuster van Corrie ten Boom [zie daar] en ds. Willem ten Boom [zie daar] -overleden 19.8.1982 Santpoort; begraven Algemene Begraafplaats Heemstede).

Hervormd (hulp)prediker bij de Nederlandse Centrale voor Practische Werkverruiming en Hulpverlening te Groesbeek (moederstichting voor de Groesbeekse Tehuizen); hervormd predikant te Almelo, (19.2.1950-20.11.1955), predikant te 's Gravenhage (Johanneskapel; 27.11.1955-10.11.1968), te Delft (Marcuskerk; 27.11.1968-1.5.1977) en te Santpoort (8.5.1977-19.8.1982); ongehuwd.

Zijn moeder was met haar vader, de horlogemaker Casper ten Boom (1859-1944) en haar beide zussen Elisabeth 'Betsie' ten Boom (1885-1944) en Corrie ten Boom,

nauw betrokken bij de verzetsorganisatie in Haarlem die voor tal van Joodse onderduikers een veilige verblijfplaats wist te vinden. Zelf bood ze met haar man onderdak aan twee Joodse vrouwen. Op zeker moment vond er in 1943 een inval plaats en werd Nollie samen met de Joodse vrouwen gearresteerd. De beide vrouwen en Peter van Woerden, de jongste zoon wisten echter te ontkomen.

Fred, een andere zoon, die theologie studeerde, werd niet gearresteerd toen hij vertelde dat hij hulpprediker was in één van de kleine kerken. Soms hadden de Duitsers respect voor de geestelijkheid. ... Fred, die goed piano speelt, had aan de Gestapo gevraagd: "Mag ik voor mijn moeder spelen, terwijl zij wacht tot u het huis doorzocht hebt?" :Ga je gang maar, zei de man. Wel zeker was Fred van Woerden ook betrokken bij het verzetswerk van zijn familie. Zijn moeder werd korte tijd later op voorspraak van een gevangenisarts 'om gezondheidsredenen' vrij gelaten.
Lit.: Corrie ten Boom, *In Hem geborgen*, 98v.

490. Jan Laurens de Wolf

(Geboren 10.5.1902 te Rotterdam, zoon van Jan Maarten de Wolf en Petronella Johanna (Anna) de Visser-overleden 13.4.1960 te Enschede; begraven Oosterbegraafplaats, Enschede), voorganger te Hilversum

Voorganger bij de Nederlandse Protestanten Bond (te Zoetermeer ? -1935); was daar collega van de hervormde predikanten J.F. Roth (zie daar) en de latere hoogleraar dr. Arnold Albert van Ruler [1908-1970] en te Zierikzee (NPB; 1935-; was daar collega van de hervormde predikant H.J. Barnouw (zie daar) en hervormd predikant te Enschede (-1960); gehuwd met **Fenna Esther Albertine Wuite** (geboren 4.6.1905 te Arnhem, dochter van ds. Geert Jans Wuite [1874-1931], doopsgezind predikant, en Dieuwke Maria van Belkum-overleden 22.2.1988 te Enschede).

Ds. de Wolf zat van april 1942-augustus 1942 achtereenvolgens gevangen in het Huis van Bewaring te Arnhem, het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort en het Oranjehotel te Scheveningen wegens 'vriendschap met Joden'; "*De koster (J.W.) Schepherboer* (woonde Lipperkerkstraat 8 in Enschede) *was uit een ander hout gesneden. Hij heeft op een middag, in overleg met ds. De Wolf, een grote stapel geantdateerde doopbewijzen uitgeschreven voor Joden, nog niet op naam, tot hij, naar eigen zeggen, er een lamme hand van kreeg, en vervolgens de doopboeken van de kerk in zijn woning veilig weggeborgen*" *'Mirjam (Menko)* (een vijf maanden oude baby) *werd door een collega (J. de Wolf?) van ds. (L.) Overduin* (zie daar) *bij de familie Wesselius* (onderwijzer Albert Willem Wesselius [1896-1981] en Maria Wesselius-Mensing [1894-1973] *in Enschede*) *gebracht*". Zij werden in 1973 door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

Lit.: A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin*, 60, 217v., 220 en 224; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 567, 580, 624; II, 99; *Yad Vashem*, 959.

491. Pieter Hendrik Wolfert

(Geboren 28.4.1902 te Terneuzen, zoon van landbouwer Cornelius Wolfert en Martina Gertruida de Feijter-gefusilleerd op 29.3.1945 met negen andere verzetsmensen aan de Almlosestraat te Wierden als repesaille voor de grote vernielingen aan het spoor en op de weg, die het verzet had aangericht in Wierden e.o. om de Duitse terugtocht te belemmeren; op de plaats bevindt zich een monument; ds. Wolfert werd op 16.4.1945 herbegraven op de Begraafplaats te Bergentheim (J-12), na een rouwdienst die geleid werd door ds. Jan Bavinck van Gramsbergen (zie daar).

Hij was gereformeerd predikant te Mariënberg (12.3.1933-29.3.1945) en lid van het verzet. Gehuwd met **Jeliena Jacomina Groeneveld** (geboren 28.5.1903 te Winsum, dochter van ds. Simon Groeneveld [1870-1937] en Henderika Wieringa-overleden 30.8.2000 te Almelo, verpleeghuis 'Eugeria').

Ds. Wolfert maakte samen met zijn gereformeerde collega uit Bergentheim, ds. Gerit Morsink (zie daar), deel uit van het zogenaamde Lemeler Convent, dat gesticht werd door ds. H. Berkhof (zie daar) en ds. A. Vogelaar (zie daar). „*Als de „Jodenvervolging“ begint is ds. Wolfert één van de eersten, die velen helpt onderduiken. Ook is hij betrokken geweest in het latere LO-werk voor onderduikers*“... „*Vanaf het begin van de oorlog was ds. Wolfert betrokken bij hulp aan Joodse en andere onderduikers* (daartoe werkte hij in het begin samen met ds. Slomp van Heemse (zie daar); later werkte hij zelfstandig *en uit Duitsland teruggekeerde krijgsgevangenen*. Ook uit Duitsland gevluchte Franse en Poolse krijgsgevangenen hielp hij.

In november 1942 dook hij zelf (met de schuilnaam A. Brandsma) *onder in Holland en (later) in de Wieringermeer. In de zomer van 1944 zette hij thuis zijn ambtelijk*

werk voort. Op zondag 25 maart 1945 preekte hij voor het laatst en bediende hij het Avondmaal. Juist in dat weekend werden in de omgeving van Mariëenberg bruggen opgeblazen en wegen versperd om de terugtocht van de Duitsers te bemoeilijken. Na een vuurgevecht tussen de ondergrondse en de Duitse stationswacht van Mariëenberg werd hij gevangen genomen door bewakers van het kamp 'Erica' bij Ommen en in de gevangenis van Almelo door de Sicherheitspolizei verhoord. Als represaille werd op 26.4.1945 een aantal mensen vastgenomen, onder wie ds. Wolfert. De donderdag daarna werd hij met negen anderen naar Wierden gereden en daar aan de kant van de weg doodgeschoten. Zijn vrouw ontving de potloodkrabbel met zijn laatste woorden: "Ik zal niet sterven, ik zal leven" (volgens ds. Gerrit Morsink, zie daar). Lit.: W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...*, 236; Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, 281v.; *Het Grote Gebod*, I, 210. II, 642; Joh. De Haas, *Gedenkt uw voorgangers*, III, 330; G.J. van Klinken, *Opvattingen*, 396; J. van Klinken & L. Vogelaar, *In 't bangst gevaar*; S. Kooistra, *Ik zal door 's vijands zwaard niet sterven, maar leven. Het leven van Ds. P.H. Wolfert, gereformeerd predikant te Mariëenberg*.

492. Joannes (Jo) Wolven Jr., Drager Verzetshedenkingskruis.

(Geboren 20.4.1911 te Amsterdam, zoon van Joannes Wolven Sr., klerk bij de Rijksverzekeringsbank, en Jansje Verbeek-overleden 30.5.1985 te Dronten; begraven Algemene Begraafplaats, Dronten).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (21.9.1933); kandidaat (26.5.1939); gereformeerd predikant te Ambt Vollenhove-Sint Jansklooster (24.11.1940 – opvolger van ds. H. Post, zie daar -7.10.1945; hij woonde op het adres Kloosterweg B 1 te Sint Jansklooster), te Koudekerk aan de Rijn (14.10.1945-7.10.1951), reserve-legerpredikant in Nederlands Oost-Indië (1947-1949), te Grootegeest (14.10.1951-4.11.1956), te Urk (17.11.1956-21.9.1963), te Andijk (29.9.1963-2.8.1970) en te Almkerk (16.8.1970-1.9.1976); emeritus: 1976. Gehuwd met **Annechina (Ann) Winter** (geboren 21.10.1916-overleden 16.10.2004 te Dronten). De verzetsmannen Johannes Post (1906-1944) en Marinus Post (1902-1944) brachten regelmatig Joodse onderduikers bij hem langs voor wie hij vervolgens onderduikadressen zocht. Zo bracht hij wel zeker het echtpaar Bram en Ali Nathans en later ook het echtpaar Richard en Clara Herz en ene Bessum onder bij de weduwe Jentje Weijs-Bruintjes (1886-1959; moeder van 10 kinderen) te Sint Jansklooster. Allen overleefden de oorlog. Mevr. Weijs-Bruintjes ontving daarvoor op 6.11.2013 postuum de *Yad Vashem*-onderscheiding. Ook zette ds. Wolven zich in voor de hulp aan geallieerde vliegers. Zie ook ds. J.W. Tjadens en ds. J.P. Honnef. Lit.: *In memoriam Ds. J. Wolven* in: *Jaarboek 1986 der GKN*.

493. Siebren Johan Wouda

(Geboren 24.2.1907 Haule/ Haulerwijk, zoon van landbouwer Jouke Wouda en Janke Bies-overleden 1.1.1986 te Bolsward; begraven Algemene Begraafplaats, Samuel van Haringhouckstraat 1A, te Bolsward).

Kandidaat Nijehaske; hervormd hulpprediker in Noord-Brabant en te Hellendoorn (1941); predikant te Hindeloopen (23.11.1941-17.11.1946), te Rijperkerk (1946-1949) en te Bolsward (1949-1972 wegens emeritaat); gehuwd op 28.10.1941 te Lemmer met **Geeske Wierda** (geboren 24.1.1913 te Lemmer, dochter van Gosse Wierda en Feikje de Haan-overleden 3.1.2003 te Bolsward).

„De gezinnen, waar Willem Glashouwer (geboren 10.4.1910; zie ds. Willem Glashouwer), rondtrekkend handelaar en contact-man LO-LKP Hindeloopen en 'Trouw', GCH) Joodse mensen onderbracht, waren in Hindeloopen: familie ds. S. Wouda, familie Jan Valk, familie Thones Zweed en Eele de Boer“. „Onze dochter is eerst bij een notaris in Sassenheim en later bij de familie Venemans in Bussum ondergedoken geweest. Na vele omzwervingen kwam zij in Hindeloopen bij de familie Wouda in de pastorie terecht. Op een dag kwam Loes met haar eerste rapport thuis uit school. Ds. Wouda vroeg of hij het even mocht zien en gaf haar een compliment. De heer, die op dat moment in de kamer was, wilde het rapport ook wel even zien. De ca. 6-jarige Loes zei: 'NEE' en liep de deur uit. Ze zei tegen mevrouw Wouda dat 'pappie' (ds. Wouda) dom was geweest, want in het rapport stond de naam 'Louise Venemans' en pappie had tegen andere mensen gezegd dat zij zijn enige dochter was“ (artikel „De Joodse Onderduikers“ op www.hindeloopen.com/hindeloopen40-45/joodse_onderduikers.htm).

494. Simon van Wouwe

(Geboren 24.1.1903 te Vlissingen, zoon van rijksambtenaar Pieter van Wouwe en Pieterella van Beveren-overleden 22.7.1968 aan de gevolgen van een auto-ongeluk bij Zeist; begraven Begraafplaats Serooskerke).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool der Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen; gereformeerd predikant te Arum (12.5.1929-17.1.1932), Marum (24.1.1932-14.9.1947) en Serooskerke (28.9.1947, opvolger van ds. M.W.J.C. de Kluis, zie daar-22.7.1968). Gehuwd met **J.J.S. Koppe** (geboren 24.3.1907-overleden 9.12.1986; begraven Begraafplaats Serooskerke).

Ds. Van Wouwe was actief in het verzet te Marum, o.a in de lokale (LO?)-organisatie die zich inzette voor de talloze onderduikers, onder hen ook een aantal Joden. In een naoorlogs verslag schrijft J.J. Zijp: *'Zo leverde de gemeente Marum ook een bescheiden aandeel in de ondergrondse strijd. Vooral de landbouwers in de gemeente Marum hebben zich best gehouden met het verbergen van onderduikers. Die kwamen uit allerlei plaatsen, tot uit Amsterdam en Utrecht toe. Het onderbrengen van Joden was één van de allermoeilijkste problemen. Toch zijn er ongeveer 12 Joden in de gemeente Marum verborgen geweest, en allen hebben ze de bezetting overleefd. Is er niet een landbouwer die 2,5 – 2 jaar lang een Jodin verborgen hield, zonder ooit één cent vergoeding ervoor te hebben ontvangen? Zelfs de naaister, die hier regelmatig aan huis kwam, wist niet dat er een onderduikster was. Of men ook voorzichtig was!'* Van Wouwe onderhield verder contact met zijn gereformeerde collega ds. J.W. Fase te Donkerbroek (zie daar) over het onderbrengen van de bemanningsleden van de Amerikaanse B-17 bommenwerper *'Seattle Sleeper'* bij Haulerwijk.

Ds. Van Wouwe maakte zich door zijn openlijke verzet gehaat bij de plaatselijke (NSB-)burgemeester Hillebrand Roelf Bartold Groenewold, die hem beschuldigde van het verstrekken van bonnen aan onderduikers en het opwekken tot staking in de meidagen van 1943 (die staking werd bloedig gebroken en kostte 16 inwoners van Marum het leven). *'Als gevolg daarvan kon hij van februari tot april 1944 niet in zijn eigen kerk voorgaan en van september 1944 tot april 1945 moest hij onderduiken'* (ds. Aafko de Vries e.a.). Groenewold werd kort na de bevrijding op 15.4.1945 doodgeschoten door het verzet en begraven te Bilthoven. Door toedoen van de burgemeester werd ds. Van Wouwe op 13 juli 1944 bijna als *'Todeskandidat'* geliquideerd door een moordcommando onder aanvoering van de beruchte Pier Nobach (1882-1965; begraven Zuidlaren), maar gelukkig wist de predikant de dans te ontspringen. Een andere prominent, Kornelis van der Meulen (1900-13.7.1944 Groningen), adjunct-directeur van de Zuivelfabriek van Marum, werd in die nacht echter bij zijn huis doodgeschoten.

In september 1944 dook ds. Van Wouwe onder op een boerderij aan de Jonkersvaart in De Wilp, temidden van tal van andere onderduikers. Maar niet lang daarna werd de boerderij overvallen en werden alle aanwezigen opgepakt en naar het Scholtenhuis in Groningen overgebracht. Van daaruit werd ds. Van Wouwe later opgesloten in een cel van het Politiebureau aan het Martinikerkhof. Daar werd hij – dankzij bemiddeling van de 'goede' marechaussee en verzetsman Willem Wester (1915-2006, die na de oorlog gereformeerd predikant werd) – voor f2000,- vrijgekocht. Zijn gemeente had het bedrag royaal opgebracht en kreeg het na de oorlog gerestitueerd vanwege het ministerie van financiën.

Tenslotte dook ds. Van Wouwe onder bij zijn collega's ds. Anne Marius Spiering (1904-1956), gereformeerd ziekenhuispredikant te Groningen, en later bij ds. Herman Retel (1886-1966), gereformeerd evangelisatiepredikant te Hoornsterzwaag. Van Wouwe haalde ongeschonden de bevrijding. Na de bevrijding trad hij nog enige tijd op als geestelijk verzorger van gedetineerden in het Bewakings- en Interneringskamp 'Marum'. Door zijn toedoen kwam het na de oorlog in Marum niet tot een kerkscheuring. In Serooskerke werd de 'Dominee van Wouwestraat' naar hem genoemd.

Contact: plane.seattle.sleeper@gmail.com (= Jaap de Boer van Werkgroep "Seattle Sleeper", Haulerwijk).

Lit: Jan Buitkamp, *Verzet in Marum '40-'45* in het speciale nr. '60 jaar bevrijding' van het blad van de Heemkundekring Vredewold-West (2005), 7; ds. P. van Til, *'In memoriam ds. S. van Wouwe'* in: *Jaarboek 1969 der GKN*, 483v.; Ds. Aafko de Vries (eindred.), *Godshuisjes in De Wilp-Siegerswoude in een breder verband*, 49; Jan B. Wester, *In memoriam Willem Wester* in: *Historisch Tijdschrift* nr. 21 (juni 2011), 63v.; J.J. Zijp, hoofdstuk *'Terreur en verzet'* in: *'Storm over Marum in de bezettingsjaren 1940-1945'* (1946).

495. Marie Cornelis van Wijhe

(Geboren 14.2.1881 te Maasdamb, zoon van ds. Gerrit van Wijhe [1839-1905] en Christina Maria Batteké, dochter van ds. Gerrit Batteké [1804-1883]-overleden 22.6.1953 te Amersfoort; begraven te Barchem).

Zijn broer ds. Henri Adriaan Johan van Wijhe (29.7.1877 Steenwijkerwold-18.6.1909 Smalingerland) was hervormd predikant in Lobith en Drachten; zijn andere broer Carel Gerrit van Wijhe (17.2.1879 Nieuw Dordrecht), kwam op 18.2.1945 om in kamp Bangkong te Semarang NOI en ligt begraven op het Nederlandse Ereveld Kalibanteng te Semarang (M III 582) en zijn zuster Wilhelmina Hendrika Grada van Wijhe (-1967 Boxtel) was gehuwd met Gezinus Margus Lambers (1876 Assen-1939 De Bilt); zij waren de ouders van Anna Hendrika Lambers, de echtgenote van ds. Anton Marinus Brouwer (zie daar).

Theologische studie te Leiden (1903) en Groningen (1905); lid van de SDAP (1903). Ds. Van Wijhe was hervormd predikant te Engelum (1908); hij voerde actieve propaganda voor de SDAP ('rode dominee') en het geheelonthouderschap; ook was hij journalistiek zeer actief, o.a. in maandblad *Onze Gids* en het *Friesch Volksblad*; vervolgens predikant te Barchem (1912). Hij sloot zich aan bij de zich ontwikkelende beweging van de 'Woodbrookers'; was vurig pleitbezorger van een revolutionair socialisme dat imperialisme, militarisme en nationalisme afwees; sloot zich aan bij het Revolutionair Socialistisch Verbond (RSV); werkte nauw samen met o.a. Henriëtte Roland Holst (1969-1952), was betrokken bij dienstweigeringsbeweging, ondertekende het dienstweigeringsmanifest (1915) en zat daarvoor 35 dagen gevangen (1916). Hij bedankte voor de SDAP en ging met het RSV op in de Sociaal-Democratische Partij (1916), was medewerker van *De Tribune* en kandidaatlid voor de Tweede Kamer (1917). Hij was ook lid van de Bond van Revolutionair Socialistische Intellectuelen en was er voorzitter van als opvolger van ds. Bart de Ligt (1920-1922); korte tijd was hij lid van de CPN; van meet af aan (1924) betrokken bij het werk van 'Kerk en Vrede'; hoofdredacteur van *Kerk en Volk*, weekblad van de vrijzinnig hervormden (1926-1928); vrijzinnig hervormd predikant te Nieuwveen (1928), te Purmerend en Den IJp (1931) en te Vught (1932); besteedde daar veel aandacht aan de godsdienstige en sociaal-culturele ontwikkeling van jongeren, zowel op catechisatie als in de clubs van de plaatselijke afdeling van de Vrijzinnig Christelijke Jongeren Centrale (VCJC); nam initiatief tot bouw van kampeershuis 'De Blokhut' bij Sint Michielsgestel. Hij onderhield ook nauw contact met het echtpaar Willem van Beuningen (1873-1948), steenkoolhandelaar en filantroop, en Charlotte Elisabeth van Beuningen-Fentener van Vlissingen (1880-1976) te Vught, dat sinds 1935 de beweging van Morele Herbewapening van Frank Buchman (Oxford-groep) was toegedaan. Charlotte verzorgde tijdens de oorlog voedselpakketten voor de gevangenen van kamp Vught.

Ds. M.C. van Wijhe was gehuwd 1) op 20.12.1907 te Gorinchem met de apothekeres **Jacoba Henriëtte Suerhoff** (geboren 14.7.1879 te Gorinchem, dochter van Henricus Jacobus Suerhoff en Magdalena Cornelia Maria van der Honert-overleden 3.1.1928 te Apeldoorn), 2) op 18.10.1928 met de romanschrijfster **Aaltje Smeding** (geboren 17.7.1890 te Enkhuizen, dochter van Fake Smeding en Aaltje Rietbergen-overleden 5.7.1938 te 's Hertogenbosch, Protestantse Ziekenhuis; begraven Begraafplaats 'Kovelswade' te Utrecht) en 3) op 21.5.1940 met **Grietje Paulina Ensink** (geboren 17.7.1884 te Vorden, dochter van Klaas Ensink en Catharina Meuring-overleden 9.1.1956); eerder gehuwd 1) op 29.7.1915 te Utrecht met onderwijzer Jippe van der Veen (geboren 14.10.1885 te IJlst, zoon van Jelke van der Veen en Martzen Dragstra-overleden; op 14.2.1918 gescheiden) en 2) op 3.1.1923 te Amsterdam met de Joodse ambtenaar, commies bij de Raad van Arbeid en secretaris van de socialistische voorman Pieter Jelles Troelstra, Jacob Eduard Bernard van Lier (geboren 11.11.1892 te Utrecht, zoon van de Joodse arts Eduard Salomon Maurits van Lier en Emma Josephine van Lier-overleden).

In mei 1943 kreeg ds. Van Wijhe hulp in zijn gemeentewerk van zijn stiefzoon Nico van der Veen (zie daar; zoon van zijn derde echtgenote Iet Ensink uit haar eerste huwelijk); bezocht gevangenen in het pas opgerichte concentratiekamp Vught en verzorgde correspondentie voor hen; zo raakte hij betrokken bij het verzet; hij stelde op voorstel van Nico van der Veen, die contact onderhield met het Utrechts Kindercomité, het kampeershuis 'De Blokhut' beschikbaar voor Joodse kinderen; *Van Wijhe had al diverse onderduikers geholpen door ze te laten onderduiken in zijn pastorie, op een boerderij die hij verpachtte en in een kampeershuis in de bosrijke omgeving van het Brabantse Esch, dat onder zijn beheer stond. Het kampeershuis voldeed aan*

alle eisen die het UKC stelde. Op 11 juni 1943 moest het huis acuut worden ont-ruimd omdat gebleken was dat het 'ouderpaar' van het huis relaties onderhield met de *Sicherheitsdienst*. Daarop werd besloten het stel te liquideren, maar dat mislukte: de man werd gedood, maar de vrouw overleefde. Een toevallig aanwezige pleegzoon schakelde de politie in, met als gevolg dat tientallen medewerkers en onderduikers werden gearrestesterd.

Ook dominee Van Wijhe uit Vught verdween van het toneel. Getuige een brief van zijn gemeente aan het bestuur van de classis 's Hertogenbosch was hij vanaf zaterdag 12 juni 'niet meer op zijn standplaats aanwezig'. Zijn stiefzoon en assistent Nico van der Veen werd gearresteerd door de Sicherheitsdienst. Hij bracht een loodzware tijd door in de gevangenis van Den Bosch. Maar ook hij liet niets los. Zijn vrouw Jopie kwam, zwanger van hun derde kind, pleiten voor Nico's vrijlating. Na zes weken kwam hij op vrije voeten. Het kampeerhuis was toen al op last van de SD tot de grond toe afgebroken, de inventaris in beslag genomen. Van Wijhe (verzetsnaam; 'Gerrit Vos') dook onder en deed nog verzetswerk in o.a. Tilburg, Utrecht en Zeist. Na de oorlog keerder hij terug naar Vught.

Ds. Van Wijhe raakte bevriend met pater Henri de Greeve (1982-1974) en verzorgde samen met hem radio-uitzendingen voor bevrijd Nederland. Hij bezocht ook tal van collaboratie beschuldigde gevangenen in het voormalige KZ-Vught en beklagde zich o.a. over onmenselijke toestanden in het kamp. In 1946 ging hij met emeritaat en verbond zich in 1946 nog aan de afdeling-Hilversum van de NPB en in 1949 aan de afdeling-Amersfoort van de Vereniging van Vrijzinnig-hervormden. Hij was er ook voorzitter van de lokale afdeling van 'Kerk en Vrede'.

Contact: gj@vanwijhe.eu (= Gerrit Jan van Wijhe te Groningen, die bezig is met een genealogie van de familie)

Bibl.: M.C. van Wijhe, *Het kamp te Vught* (brochure 1945).

Lit.: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* VII, 263-267; Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 178 en 188; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 64 en 72; J.B. Hugenholtz, 'In memoriam' in: *Militia Christi*, dd. 18.7.1953; H. Noordegraaf, lemma 'Wijhe, Marie Cornelis van' in: *Biografisch Lexicon* IV, 468; H. Noordegraaf, *Portret van een rode dominee. Ds. M.C. van Wijhe 1881-1953* in: *Tijd en Taak*, d.d. 4.12.1993; H. Noordegraaf, *M.C. van Wijhe. Een rode dominee in Vught* in: J. van den Eijnde (red.), *Vught Vanouds*, 153-171; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 557.

496. Abraham Willem Wijmenga

(Geboren 16.1.1904 IJmuiden (?), jongste zoon van dr. Pieter Jans Wijmenga [8.6.1858-19.4.1913 Amsterdam; begraven Nieuwe Oosterbegraafplaats], gereformeerd predikant, en Klasina Wilhelmina van Kluijve-overleden 29.1.1959 op Curaçao, Nederlandse Antillen).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (18.9.1922); jaargenoten: prof.dr. G.C. Berkouwer (zie daar), ds. Th.J. Boersma (zie daar) en ds. G. Zeyl (zie daar); lid NDDD (dispuut IVMBO); kandidaat (10.2.1928).

Gereformeerd predikant te Jutrijp en Hommerts (11.9.1932-4.7.1937), te Uithuizen (11.7.1937-12.5.1940) en te Leeuwarden (26.5.1940-16.9.1945 wegens emeritaat); vlootpredikant (1945-1.9.1948); predikant te 's Gravenhage-West (voor Curacao; 1.9.1948) en te Curacao (4.5.1950-29.6.1959). Gehuwd met **Jentina Hendrika Thomas** (geboren 12.2.1912-overleden 21.8.2003).

„Op de laatste dag van 1942 krijgt hij (ds. F. Slomp; GCH) in Leeuwarden contact met een collega van zijn eigen kerk. Die belooft zo spoedig mogelijk wat te zullen organiseren, waardoor ook Friesland een rol kan gaan spelen in het totaal van een onderduikers-organisatie en het nieuwe jaar is nog maar net op gang, of de eerste besprekingen over een noodzakelijke samenwerking tussen de verschillende plaatselijke en provinciale groepen komen op gang“. „Op 8 januari 1943 wordt ten huize van de gereformeerde dominee Wijmenga in de Pelikaanstraat in Leeuwarden de Friese LO opgericht“... „Er worden plannen gemaakt voor een onderduikersbeurs die wekelijks moet gaan vergaderen in de Noorderkerk“ (te Leeuwarden; GCH). ... „Hij (= Eelke Ronner; GCH) zocht contact met het verzet en ging daarover overleggen met zijn predikant, de gereformeerde ds. A.W. Wijmenga. Die bracht hem in aanraking met Douwe Witteveen van de NC, de koepel van alle verzet“.

Lit.: Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 357, 362 en 380; Jan Hof, *Frits de Zwerwer*, 141; *In memoriam Ds. A.W. Wijmenga* in: *Jaarboek 1960 der GKN*; Y. Schaaf, *Dodelijke dilemma's*, 28, 81 en 120.

497. Rients Ypma

(Geboren 20.6.1914 te Zurich, zoon van Jan Ypma en Aafke van Sluis-overleden 1.11.1996).

Kandidaat (1940), hulpprediker te Erica (1.6.1939-1.10.1940) en Pesse (1.10.1940-18.5.1941). Eerste gereformeerde predikant van Pesse (21.9.1941-16.7.1944; woonde aan de Dorpstraat), Loppersum (23.7.1944-11.1.1948; opgevolgd door ds. I. Hamming: zie daar), Groningen (18.1.1948-12.10.1953), Emmen (19.10.1953-10.11.1957), Amersfoort (27.11.1957-14.1.1968), Hoogeveen-Zuid (21.1.1968-1.7.1970); gehuwd met **Betty** (overleden 18.10.1991).

Ds. Ypma was actief in het verzet, o.a. bij het onderbrengen en verzorgen van Joodse onderduikers, Daartoe werkte hij nauw samen met de bekende verzetsman Arnold Douwes (1906-1999), rechterhand van Johannes Post (1906-1944), die samen enkele honderden Joodse onderduikers aan goede onderduik-plaatsen hielpen in Nieuwlande e.o. en verzorgden. Douwes noemt hem enkele malen in zijn oorlogsdagboek, o.a.: *'Ik bezocht vanmorgen de gereformeerde predikant in Pesse. Hij beloofde me dat hij a.s. maandag een rondje met mij zou maken om onderduikplekken te vinden voor Joodse kinderen'* (22.9.1943).

Een jongere broer van ds. Ypma, Gerben 'Klaas' Ypma (30.12.1920 Huizum-doodgeschoten 16.8.1944 Koudum, op zijn onderduikadres ten huize van de familie Kuiper, Zwarteweg 14), was ongehuwd boekhouder en eveneens een actief verzetsman. Op zeker moment was Gerben Ypma rayonhoofd van de LO-afdeling West-Friesland (Koudum e.o.) en droeg hij o.a. zorg voor de talloze Joodse onderduikers in die regio. Maar op 14.8.1944 werd hij gearresteerd door de *Sicherheitspolizei* ten gevolge van het verraad van koerierster 'Edith (= Miep Oranje). Na zwaar te zijn mishandeld werd hij tenslotte doorgeschooten in Koudum. Hij ligt begraven op de Noorderbegraafplaats te Leeuwarden.

Lit.: Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenreder*, 79, 110, 113; Joh. Kroeze, *'In memoriam ds. R. Ypma'* in *Jaarboek Gereformeerde Kerken in Nederland 1997*, 565v.

498. Willem Andries Zeydner, ridder Orde Nederlandse Leeuw

(Geboren 4.12.1890 te Vollenhove, zoon van ds. Henricus Zeydner [1849-1914], als voorzitter van de hervormde kerkenraad 's Gravenhage aanwezig bij de doop van prinses Juliana, en Barendina Cornelia Hoek-overleden 25.9.1965 te Rotterdam; daar begraven).

Student letteren aan de Rijksuniversiteit te Leiden (1911), studie theologie aldaar (1912); kandidaat in Noord Brabant/ Limburg (1917); hervormd hulpprediker te Uithuizen (1917); hervormd hulppredikant te Uithuizen (1917), predikant te 's Heerenberg (15.12.1918; opvolger van de latere hoogleraar dr. Gerardus van der Leeuw (1890-1950), te Dedemsvaart (1927) en te Rotterdam (1927-1956 wegens emeritaat); praeses van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk (31.10.1945); in die functie heette hij op 15.5.1946 de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband officieel welkom binnen de Nederlands Hervormde Kerk; gehuwd op 7.12.1918 te 's Gravenhage met **Roeloffina Geertruida Harmsen** (geboren 1896 te Sjoewalowow, Rusland, dochter van Hermannes Harmsen, één van de Vriezenveense 'Rusluie', en Nanette Johanna Moorrees-overleden 7.4.1973 te Wassenaar, 'Sophiekehuis', Van Zuylen van Nijveltstraat 313).

Haar moeder Nanette Johanna Moorrees was een dochter van de hervormde predikant ds. Jan Gerrit Gabriel Moorrees (1834-1907) en zuster van de predikanten ds. Bernardus Moorrees (1866-1931) en ds. Johannes Burghardus Moorrees (1870-1899); haar tante Anna Maria Catharina Moorrees (1896-1958) was gehuwd met de hervormde predikant dr. Jan Gerrit Woelderink (1886-1956); haar zuster Christine Elisabeth Harmsen (1894-1973) was de tweede echtgenote van prof.dr. Frederik Carel Gerretson (1884-1958; zie: ds. C.W. Coolsma), hoogleraar, CHU-politicus, secretaris van de BPM en schrijver/ dichter onder het pseudoniem 'Geerten Gossaert'.

Ds. Zeydner werd op 13.6.1942 gearresteerd o.a. op beschuldiging van hulp aan Joodse onderduikers en overgebracht naar het politiebureau Haagsche Veer te Rotterdam; van 4.7-14.8.1942 verbleef hij in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort.

Lit.: Floris Bakels, *Nacht und Nebel*, 76v. en 320; Ties Engelsma, *Met Gods hulp gelukt*, 32, nt. 53; ds. G.F.W. Herengreen, *Een handjevol verkenner*, 164; H. Oosten-

brink-Evers & O.J. de Jong, lemma 'Zeydner, Willem Andries' in: *Biografisch Lexicon*, VI, 354; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 244, 480v., 579, 586, 602, 614 II, 99, 301v.

499. Gerrit Zeyl

(Geboren 1.12.1903 te Sneek-overleden 9.4.1983 te Baarn; begraven Nieuwe begraafplaats Baarn, Wijkamplaan 71); studie theologie Vrij Universiteit te Amsterdam (18.9.1922); jaargenoten: prof.dr. G.C. Berkouwer (zie daar), ds. Th.J. Boersma (zie daar) en ds. A.M. Wymenga (zie daar); lid NDDD (Forum) en NCSV; kandidaat 916.12.1927); gereformeerd predikant te De Glind (eerste predikant, geestelijk verzorger Rudolphstichting; 17.8.1930-29.7.1934), te Eindhoven (2.9.1934, opvolger van dr. K. Sietsma, zie daar; woonde in pastorie aan de Fazantlaan 9 (nu: 19), in het villapark Tongelre-31.8.1947); en te Baarn (7.9.1947-1.1.1969 wegens emeritaat); gehuwd op 14.2.1934 te Voorst met **Petronella Johanna van Alphen** (geboren 21.7.1910 te Voorst, dochter van Michiel van Alphen-overleden 20.8.2000 te Laren). Volgens prof.dr. Ger van Roon zou hij als één der weinige gereformeerden deel hebben uitgemaakt van de zogenaamde 'Lunterse Kring' (1940) en om die reden zou het waarschijnlijk kunnen zijn dat hij zich voor Joden heeft ingezet.

Contact: ineke.bergema@12move.nl

Lit.: *In memoriam Ds. G. Zeyl* in: *Jaarboek 1984 der GKN*, 541v.; Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, 230, 290, 383.

500. Lambert Zielhuis

(Geboren 22.1.1914-overleden 28.10.1999; begraven Begraafplaats Glashorst te Scherpenzeel).

Gereformeerd predikant te 's Hertogenbosch voor de evangelisatiearbeid in Oost-Brabant (12.12.1943), te Roermond (18.8.1946); zendingspredikant op Soemba (Indonesië; uitgezonden door Hardenberg: 1.9.1947-1.4.1950); gereformeerd predikant te Arum (2.4.1950) en te Baflo (3.4.1955); industriepredikant in algemene dienst (1.2.1963-1.9.1974 wegens emeritaat); woonachtig te Scherpenzeel en te Hattem; gehuwd met **Willy Maria Schuil** (geboren 18.6.1912 te Amsterdam, dochter van Willem Schuil en Maria Wilhelmina Bode-overleden 9.3.2000).

Ds. Zielhuis hielp de Joodse onderduiker Bram de Jong (= Avraham Jinon in Israël) in oktober 1944 aan een onderduikadres in zijn gemeente (zie ds. E.L. Smelik; zie artikel in 'Trouw' d.d. 29 september 1984).

Lit.: Nora van Egmond, *In memoriam Ds. L. Zielhuis* in: *Jaarboek 2000 der GKN*, 577vv.

501. Jacob Jacobus van Zorge

(Geboren 13.5.1909 te Werkendam, zoon van landbouwer Paulus Abraham van Zorge en Jacoba Cornelia Gaakeer-overleden 30.3.1987).

Studie theologie Rijksuniversiteit Utrecht; kandidaat (6.11.1935); hervormd hulpprediker te Emmercompasuum (1935-1936), hulpprediker Kloosterhaar/ Sibculo (1.5.1936), eerste predikant van Kloosterhaar (10.1.1937-16.2.1941), Nederhorst den Berg (23.2.1941-1946), Hattem (28.7.1946-8.8.1954; in 1949 verbleef hij als leger-predikant op Oost-Java en Borneo), Uithuizermeden (15.8.1954-1959), Vorden (5.4.1959-14.12.1968) en Birdaard/ Reitsum (15.12.1968-30.6.1974 wegens emeritaat); gehuwd met **mevr. L. van Zorge-**

Ds. Van Zorge schreef in 1946 een artikel over (Joodse) onderduikers en de razzia van 14.1.1945 in Nederhorst den Berg, waarbij drie dorpsgenoten, o.a. de Joodse onderduiker Frits Samuel van Zanten (geboren 23.1.1922 te Naarden; machinist koopvaardij; begraven Erebegraafplaats Loenen), om het leven kwamen. Eén en ander maakt aannemelijk, dat ds. Van Zorge gedurende de oorlog betrokken was bij het onderbrengen en verzorgen van Joodse onderduikers in zijn toenmalige woonplaats. Bron: *Herdenkingskrant De Nieuwe Weesper* d.d. 10.5.1946.

502. Dr. Willem Hero Zuidema

(Geboren 13.7.1932 te Rotterdam, zoon van onderwijzer Willem Hero Zuidema en Maria Gerarda Bos, die beide de *Yad Vashem*-onderscheiding ontvingen-overleden 22.7.2000 te Hilversum; begraven Algemene Begraafplaats te Vreeland).

Gereformeerd predikant te Vreeland (27.9.1959), te Brussel (16.9.1962); secretaris-generaal van het Institutum Iudaicum te Brussel (1971) en docent aan de Protestantse Theologische Faculteit te Brussel (1972); predikant voor de evangelie-verkondiging onder Israël (1.7.1975); predikant in algemene dienst voor Kerk en Israël (1.1.1977-1.4.1981), docent aan de Christelijke Academie voor Expressie door Woord en Gebaar te Kampen (1.8.1982; verbonden aan de kerk van Kampen 1.4.1984-1.1.1989 wegens emeritaat). Gehuwd met **Marina Hazenberg** (geboren 1.12.1932 te Voorburg-overleden 23.3.2003 te Hilversum).

De broertjes Zuidema brachten in de oorlog soms berichten over aan de 'Jodenzedeling' ds. R. Bakker, die in Rotterdam de hulp aan joodse onderduikers coördineerde“ (zie daar).

Lit.: J. van Gelderen, *In memoriam* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr 2 (mei 2003), 37vv.; *Yad Vashem*, 1012.

503. Jan Zuurdeeg

(Geboren 20.3.1909 te Rotterdam, zoon van hoofdonderwijzer Johannes Zuurdeeg en Hendrika Josephina van Ommen-overleden 6.9.1980 te Maarssen).

Vrijzinnig-hervormd predikant te Geertruidenberg, te Hilversum (NPB), te Doorn (Vrijzinnige geloofsgemeenschap), te Wassenaar (NPB; 16.11.1959) en te Maarssen; secretaris van de Nederlandse Protestanten Bond; gehuwd 1) op 2.3.1931 te Voorburg met **Maria Alyda Gerda Willemina Vrugtman** (geboren 2.9.1905 te Rotterdam, dochter van Willem Arnold Vrugtman en Sophia Theodora Burgers-overleden 14.1.1960 te Wassenaar) en 2) op 19.10.1961 te Wassenaar met de Joodse apotheker **Sophie Lore Katz** (geboren 12.3.1917 te Keulen, dochter van Nathan Katz en Rosa Elisabeth Marx), weduwe van ec.drs. Hendrik Alexander Hartogh (geboren 25.10.1916 te Amsterdam, zoon van Hendrik Alexander Hartogh en Jenny Fuld-overleden 15.2.1945 in KZ Bergen-Belsen).

Ds. J. Zuurdeeg van de Nederlandse Protestanten Bond verborg in 1942 zes wetsrollen uit de synagoge van Hilversum op de zolder van het gebouw van de Nederlandse Protestantenbond aldaar.

Lit.: Mieke de Geus, *Hilversum Onderdrukking en Verzet 1940-1945*, 79 en 97.

504. Frederik Jan Zuiderduijn

(Geboren 17.5.1902 te Rotterdam, zoon van godsdienst-onderwijzer en assistent van een predikant Klaas Zuiderduijn [1869-1943] en Leentje Keus-overleden 18.6.1976 Glen Forrest, Perth, Western-Australia).

Hervormd hulpprediker te Nieuw-Dordrecht (1937); hervormd predikant te Elim (6.6.1937-10.9.1939) en Schildwolde (17.9.1939-20.10.1946); geestelijk verzorger in het ziekenhuis van Meppel (27.10.1946-7.4.1954); daarna predikant in Australië; gehuwd met **Johanna Hendrika van de Meene** (geboren 19.8.1910 te Doetinchem, dochter van Willem Hendrik Johan van de Meene en Louisa Willemina Hof, beide begraven in Doetinchem, Loolaan 33a-overleden 20.12.1992 te Wooroloo, Perth, Western-Australia).

Naar achteraf bleek was dominee Zuiderduijn actief in het verzet. Als kind wist ik dat niet zeker, maar had wel mijn vermoedens. Op een zekere dag, toen ik op de zolderverdieping kwam, zag ik 'Oom Fred' half achter een schot verscholen met een radio zitten en hij had een koptelefoon op. Misschien dat hij naar de BBC zat te luisteren, iets dat ten strengste door de Duitse bezetter is verboden. Het is zelfs verboden om een radiotoestel in het bezit te hebben; alle toestellen moesten worden ingeleverd. Maar het zou ook kunnen dat hij met een radiozender aan het zenden was naar Londen. 'Oom Fred' schrikt van het feit dat ik hem gezien heb, hij drukt mij op het hart hier met niemand over te spreken. En dat doet ik dan ook niet, al ben ik dertien jaar, ik heb genoeg in Den Haag gezien en gehoord wat verzetsstrijders deden en ook hoe deze, wanneer ze verraden of betrapt werden, getrafd werden. Na de bevrijding hoorde ik ook vertellen dat, terwijl ik op de pastorie woonde, er Joodse onderduikers op diezelfde zolderverdieping waren verborgen. Fred, de zoon van de dominee, vertelde mij onlangs dat die Joodse familie al vanaf 1943 daar ondergedoken zat.

Lit.: Kees van den Nouwland, *De pastorie. Herinneringen aan het oorlogsjaar 1945* (ego-document van een dertienjarige evacuë); J. Poortman, *Kerkelijk Meppel door de eeuwen heen*, 55.

505. Frederik Christiaan Zwaal

(Geboren 15.8.1900 te Amsterdam, zoon van schoenmaker/ makelaar Frederik Christiaan Zwaal en Johanna Eleonora van Raam-overleden 4.4.1993 te Winterswijk).

Studie theologie Vrije Universiteit te Amsterdam (17.9.1924); jaargenoten: dr. J.H. Becker (zie daar), ds. D. Hoornstra (zie daar), ds. K.H. Kroon (zie daar), ds. J.A. Meijer (zie daar) en prof.dr. R. Schippers (zie daar); kandidaat (1929), gereformeerd predikant te Borger (26.1.1930-1.9.1935) en te Winterswijk (1935-1967); gehuwd op 16.1.1930 te Radevormwald, ZO van Wuppertal, met (de Joodse?) **Elfriede Wolf** (14.6.1902 Iserlohn-7.3.2001 Winterswijk).

Ds. Zwaal maakte vanaf november 1938 samen met ds. Antonie Gerardus Kloots (1883-1950), hervormd predikant, ds. Catharinus Cornelis de Maar (1881-1972), doopsgezind predikant, ds. Jasper Wouter Roobol (1890-1965), hervormd predikant, pastoor Johannes Bernardus Josefus Kaeter (1876 Steenwijk-1943 Winterswijk) van de Jacobusparochie (1919-1943; zijn broer Bernardus Antonius Wilhelmus Kaeter [1888 Steenwijk-1959 Enschede], pastoor te Eibergen, bood tijdens de oorlog onderdak aan de Joodse onderduiker Izak Herschel uit Eibergen) en kapelaan C.A.M. van Beek van de Jacobusparochie (sinds 1938 in Winterswijk) deel uit van een 'Voorlopig Comité uit de geheele Burgerij voor hulp aan Joodsche vluchtelingen' dat hulp wilde bieden aan Joden, die gevlucht waren na de 'Reichskristallnacht'. Vervolgens wert er een apart comité gevormd voor het organiseren van een collecte en een comité van huisvesting zal proberen de gevluchte Joden onder te brengen, o.m. in het oude postkantoor, het gewezen Diaconie-Gasthuis en de Hermanshoeve. *'Op 28 november 1938 schrijft Ds. J.W. Roobol, mede namens andere predikanten en kerken uit de omgeving. Een adres ,aan de Raad van Ministers te Den Haag waarin hij zijn grote zorgen uitspreekt over het terugzenden van slachtoffers van de Jodenvervolgingen in Duitsland. Hij doet een beroep op het heweten van de ministers en op de belofte dat 'God Zijn zegen geeft aan degenen die aan Zijn bevelen denken om die te doen'. Hij spreekt over de Joodsche vluchtelingen als nakomelingen van Abraham, als Gods volk, waaruit onzen Zaligmaker is voortgekomen' . ... In de krant van 9 december 1939 wordt de opbrengst van de collecte voor de Joodsche Vluchtelingen bekend gemaakt: f 1.633,08, samen uit het dorp en alle buurtschappen'* (Henk Vis, uit de *'Nieuwe Winterswijkse Courant'*). Uiteindelijk bood men aan 42 Joodse vluchtelingen tijdelijk onderdak in Winterswijk.

Ds. Zwaal woonde aan de Zonnebrink te Winterswijk en was buurman van het echtpaar Pieter Heijo Kuipers (1892-1978) en Helena Theodora 'Riek' Kuipers-Rietberg (1893-1944; zij richtte samen met ds. F. Slomp (zie daar) de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers op).

Een jonge Joodse vrouw uit Winterswijk, Rachelina de Leeuw (overleden 2015 in USA, 97 jaar oud), kon na het overlijden van haar moeder op 12.11.1942 in het ziekenhuis van Winterswijk, door bemiddeling van ds. Zwaal onderduiken bij ds. F. Slomp in Heemse (zie daar). Tevoren zorgde ze nog voor kosjere maaltijden voor haar moeder en verbleef ze uit veiligheidsoverwegingen 's avonds aan huis bij de gereformeerde ds. F.C. Zwaal. *„Rachel vertrok nog net top tijd uit Winterswijk. De volgende dag kwamen de Duitsers haar ophalen. Nadat hij eerder haar vader (die in Rotterdam zat ondergedoken bij de familie Hemmes; GCH) en haar zussen (Annie, geboren 4.4.1932; nu Johanna Reiss te New York, en Sini, verbleven kort bij de familie Hannink in Winterswijk en daarna twee jaar en zeven maanden ten huize van de familie Oosterveld in Usselo; GCH) geholpen had, was het ds. Zwaal, die haar (Rachelina) bij de familie Hartink in Winterswijk aan een onderduikadres hielp. Volgens haar vervalste persoonsbewijs heette ze Doortje Berner en was zij van beroep een huisnaaister uit Amsterdam. Na korte tijd moest zij daar echter weg, omdat de vrouw van het gastgezin de spanning rond het onderduiken niet langer aan kon. Ds. Slomp haalde haar tijdens spertijd op met een geleende fiets en bracht haar naar zijn eigen pastorie te Heemse. Hoogstwaarschijnlijk had ds. Zwaal collega Slomp een tip gegeven over de problemen bij het gastgezin“.*

Na de oorlog dichtte ds. Zwaal de tekst voor het monument dat ter gedenken van mevr. Kuipers-Rietberg te Winterswijk werd opgericht: *„t Geloof heeft haar gedragen, de liefde gaf haar kracht, de hoop deed niet versagen, tot redding was gebracht“.* Het monument (in 1955 vervaardigd door de beeldhouwer Gerrit Bolhuis (1907-1975) bevindt zich in het park naast het Gemeentehuis van Winterswijk, aan het Mevr. Kuipers-Rietbergplein.

Lit.: Isabel Baneke, artikel *'Dat jongelui genoeg hebben van WOII, kan ik me indenken,* in: *Trouw* d.d. 5.5.2017; *In memoriam ds. F.C. Zwaal* in: *Jaarboek 1994 der*

GKN; Dick Kaajan, artikel *De onderscheiding Yad Vashem voor echtbaar Slomp-ten Cate* in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 30 (december 2014), 40v.; Johanna Reiss, 'The Upstairs Room'; Johanna Reiss, 'De Schuilplaats'; Johanna Reiss, *The Journey Back*; Johanna Reiss, 'A Hidden Life'; Henk Vis, *We hebben ze allemaal gekend* (boek en website).

506. Willem van der Zwan

(Geboren 22.11.1923 te Scheveningen, zoon van Willem van der Zwan Sr., van origine zeevisser, die op 31.10.1941 om het leven kwam toen het S.S. 'Bennekom', waarop hij bootsman was, net buiten Liverpool werd getorpedeerd door de Duitse onderzeeër U-96 onder bevel van *Kapitänleutnant* Heinrich Lehmann-Willenbrock [1911-1986]-en Chielte Westerduin-overleden 10.4.2000 te Rotterdam; aldaar begraven op Begraafplaats 'Oud-Kralingen').

Met Willem van der Zwan sr. kwamen nog acht andere opvarenden van een bemanning van 56 koppen om het leven. Over de wederwaardigheden van de U-96 schreef Lothar-Günther Buchheim (1918-2007) in 1973 het boek 'Das Boot', dat in 1981 onder de gelijknamige titel door Wolfgang Petersen werd verfilmd.

Willem van der Zwan was gereformeerd predikant te Bruchterveld (25.5.1952-23.9.1956), Nieuwe Pekela (22.9.1956-10.9.1961), Weesp (24.9.1961-28.8.1966), Rotterdam-Kralingen (11.9.1966-11.5.1975), Capelle aan de IJssel (25.5.1975-28.2.1982) en Ommoord-Zevenkamp (samen de Hervormde Gemeente; 21.3.1982-1986 wegens emeritaat); gehuwd met **Herta de Vries** (24.9.1922 Leer, Duitsland, dochter van Jonas Hartwig de Vries en Amalia Wolff-2.4.2012 Rotterdam).

De Joods-Duitse Herta de Vries was in 1938 vlak na de *Reichskristallnacht* met haar vader Jonas Hartwig de Vries (1892-1943 Sobibor; haar moeder was kort daarvoor overleden aan een nierkwaal, die wel zeker te genezen was geweest als ze de juist medicijnen had kunnen krijgen, maar die waren haar als Jodin ontzegd) naar Nederland gevlucht. In januari 1939 begin kwamen ze terecht in Musselkanaal, waar Herta's oom en tante Sigmund de Vries en Mary de Vries-Roseboom met hun dochtertje Elsbeth al woonden aan de Sluisstraat 51. Maar spoedig werden de beide mannen gearresteerd en gedeporteerd naar de vernietigingskampen waar beide werden omgebracht.

Op zeker moment raakte de Scheveningse gymnasiast Willem van de Zwan via een leraar op de hoogte van de penibele situatie van de drie vrouwen. Willem reisde naar het Noorden, haalde hen samen met de 11-jarige Rosie Horn per fiets op en zette hen met valse papieren (Herta heette voortaan Annie Bakker) in Winschoten op de trein naar Den Haag. Herta bracht de oorlog door ten huize van de familie Van der Zwan, Mary en Elsbeth werden elders ondergebracht. Droevig genoeg werd Elsbeth in 1943 opgepakt. Ze stierf in de gaskamers van Birkenau, 13 jaar oud.

Herta haalde het einde van de oorlog in huize-Van der Zwan. Onderwijl waren Herta en Willem verliefd geworden na elkaar. In 1946 verloofden ze zich en niet lang daarna deed zij belijdenis in de Gereformeerde Kerk en liet zich dopen. Maar ze verloochende nooit haar Joodse wortels: „Ik ben en ik blijf Joods“! Willem studeerde inmiddels theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en toen hij in 1952 zijn kandidaatsexamen had gedaan, konden ze ook eindelijk trouwen. Niet lang daarna ontving Willem een beroep naar Bruchterveld en konden ze samen beginnen aan het leven in de pastorie. Nadat Willem in 2000 gestorven was, zette Herta zich persoonlijk in om postuum voor hem de Yad Vashem-onderscheiding te verkrijgen (bij het leven had hij die steeds geweigerd). Uiteindelijk lukte dat ook: op 12.3.2006 werd Willem erkend als 'Rechtvaardige onder de Volkeren'.

Lit.: Co Welgraven, artikel "Ze bleef haar afkomst trouw" in 'Trouw' d.d. 30.4.2012.

507. Adriaan Zwiép

(Geboren 5.1.1893 te Rotterdam-Kralingen-overleden 31.7.1958 te Sint Jansklooster; begraven Begraafplaats Heetveld, Sint Jansklooster).

Christelijk gereformeerd kandidaat (1923) en predikant te Hillegom (28.10.1923), te Zeist (22.8.1926), te IJmuiden (1936-1947), te Zwaagwesteinde (1943-1945), te Schiedam (12.11.1947) en te Sint Jansklooster (4.7.1957); gehuwd met Johanna Wilhelmína van Zwoll (geboren 9.6.1894 Rotterdam-overleden 10.12.1977 Rotterdam; 'I Johannes 4: 19').

„A.Zwiép wist dat er een radiotoestel verborgen was in de kansel waar de jongelui naar luisterden. Ook had hij eens een goed gesprek met Joden die waren ondergedoken“.

Lit.: W.A. Capellen, *Onderwijzingen des hemels*.

508. Nanne Zwiép

(Geboren 3.8.1894 te Beemster-overleden 24.11.1942 in KZ Dachau), Kandidaat te Stompetoren (1920), vrijzinnig hervormd predikant te Briels Nieuwland-Vierpolders (Voorne-Putten; 5.9.1920-7.8.1924), te Oostzaan (14.9.1924-20.11.1927), te Hoorn NH (27.11.1927-7.7.1929) en te Enschede (14.7.1929-24.11.1942).

“Wanneer in september 1941 een honderdtal Joden weggevoerd wordt naar KZ Mauthausen en aldaar zoals spoedig blijkt ten dode opgeschreven is hij (ds. Zwiép), zeer verontwaardigd en laat dat ook bij elke gelegenheid blijken. Hij werkt zeer ijverig en is geliefd bij zijn collega's.

Hij is de voorzitter van een bijeenkomst op maandag 15 september 1941 van alle Enschedese geestelijken – de eerste bijeenkomst van de lokale Raad van Kerken avant la lettre – om zich onderling te beraden (resultaat: er werd een formeel protest ingediend bij General der Flieger Friedrich Christiansen (1879-1972), ondertekend door alle Enschedese geestelijken en ds. Zwiép bood het namens hem en zijn collega's aan in Den Haag). ...

Zwiép spreekt bij de begrafenis van de Joodse chirurg en gynaecoloog (Julius) Van Dam (1877 Enschede, zoon van fabrikant Mozes van Dam-en Henriëtte Gottschalk-29.12.1941 Enschede) en geeft uiting aan zijn gevoelens, dat het overlijden is veroorzaakt door de terreur tegen de Joden.

Zwiép wordt in april 1942 gearresteerd als 'hetzende Pfarren.' Hij zat van 11.9.1942-14.8.1942 in het *Polizeiliches Durchgangslager* Amersfoort; en verbleef van 25.9.1942-tot zijn dood in KZ Dachau. In Oostzaan werd de 'Nanne Zwiépsingel' naar hem genoemd. Voor zijn huis, op het adres Thorbeckelaan 20, werd een *Stolperstein* geplaatst. In Enschede werd ook een straat vernoemd naar dr. J. van Dam. Lit.: A. Bekkenkamp, 7, 57vv. en 60vv.; W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...!*, 242; H. Dalenoort, *Ds. Nanne Zwiép, 1894-1942*; Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, 63v.; Ds. Herman Knoop, *Een Theater in Dachau*, 136; Dr. J. Presser, *Ondergang*, I, 146; Marjolein J. Schenkel, *De Twentse paradox*, 67, 86; H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, I, 567, 580, 622-625 II, 99.

509. Egbert Zijlstra

(Geboren 18.11.1901-overleden 5.6.1995 verpleeghuis 'Overspaarne', Haarlem-Noord; begraven Algemene Begraafplaats Bloemendaal?).

Gereformeerd hulpprediker te Halle (1935) en predikant te Halle (25.7.1937-25.1.1948); legerpredikant in Semarang, NOI (1948-1950); geestelijk verzorger voor gerepatrieerden in Noord-Holland (1.5.1951-1961), bijstand in het pastoraat te Voorburg (1961-1.12.1965 wegens emeritaat). Gehuwd met **Catharina Roosjen** (geboren 19.10.1911, dochter van schoolhoofd Keimpe Roosjen en Hendrika de Jong-overleden 17.9.1999).

Zij was een nicht van mr. Anton Bernard Roosjen (1894-1978), onderwijzer, leraar wiskunde aan een kweekschool, ARP-Tweede Kamerlid (1937-1963) en voorzitter van de NCRV; tijdens de oorlogsjaren was hij geïnterneerd in KZ Buchenwald (27.12.1940-15.11.1941), Haaren N.B (16.11.1941-11.5.1942) en Sint Michielsgestel (11.5.1942-17.9.1944).

In september 1943 meldt zich een Joodse onderduiker, Otto Meyer (1893 Osnabrück, zoon van Adolf Meyer en Henriëtte Hecht-1964 Amsterdam), bij de pastorie van de Gereformeerde Kerk in Halle. Hij vroeg aan dominee Zijlstra of die kans zag zijn familie te helpen aan onderduikadressen. Hij was met zijn vrouw en drie kinderen, twee jongens en een meisje, alsmede zijn moeder en zuster ondergedoken in de omgeving van Doetinchem, maar daar werd het te gevaarlijk. Hoewel het niet eenvoudig was om zeven Joodse mensen te laten onderduiken, besloot dominee Zijlstra toch om te helpen. Hij zei tegen Otto Meyer dat ze konden komen. Enkele dagen later was de hele familie Meyer in de pastorie te Halle, Ze kwamen oorspronkelijk uit Berlijn, vertelden ze. Dominee Zijlstra nam aan dat dit waar was. In die tijd werden zo min mogelijk vragen gesteld. Maar tijdens het onderzoek bleek dit slechts voor een deel de waarheid. In werkelijkheid ging het om: Henriëtte Meyer-Hecht, zijn moeder (geboren 1861 Datteln-overleden 6.9.1944 Auschwitz), weduwe van Adolf Meyer [overleden 28.8.1928]; samen met haar zoon Otto dreef zij de 'Kunst und Antiquitätenhandlung 'Adolf Meyer' aan de Hegerstrasse in Osnabrück met een filiaal in Berlijn). Nadat ze beide zaken gedwongen hadden moeten afstaan,

vestigdenze zich in mei 1939 aan de Maasstraat 149 I te Amsterdam. Otto Meyer zelf en zijn zuster Adèle Meyer (geboren 1895 Osnabrück-omgekomen 31.10.1944 Auschwitz). En verder: Margit (Gretl) Weinberg-Straschitz (geboren 1899 Boedapest, dochter van Ludwig Straschitz) en haar kindereen Gabriëlle Louise Weinberg (1928 Amsterdam-26.3.1944 Auschwitz), Edgar Georges Paul Weinberg (1930 Amsterdam-26.3.1944 Auschwitz) en Charles Ludwig Rudolf Weinberg (1931 Amsterdam-26.3.1944 Auschwitz). Haar man Wilhelm (Guy) Weinberg (1886 Barmbek, Hamburg-1957 White Plains NY, USA), bankier, kunstverzamelaar en filantroop, overleefde de oorlog en vertrok naar de USA. Ook haar moeder Charlotte Straschitz-Schwarz (1871 Wenen-1966 Amsterdam; weduwe van Ludwig Straschitz [1862 Karlovy Vary-1934 in Amsterdam en op Zorgvlied begraven] en haar schoonmoeder Clara Weinberg-Löwenhaupt (1856 Neubrandenburg-1938 Amsterdam; weduwe van Meyer Wuff (Max) Weinberg [1844 Elbing-1922 Hamburg] haalden de bevrijding en liggen beide ook begraven op 'Zorgvlied' in Amsterdam. Het voormalige woonhuis aan de Oranje Nassaulaan 51 in Amsterdam werd door de man van Gretl geschonken aan de gemeente Amsterdam. Naast de voordeur liet hij een plaquette aanbrengen met de namen van zijn omgekomen vrouw en drie kinderen.

Ds. Zijlstra slaagde erin, samen met de theologisch student Rein Brussaard (zie daar), om voor alle onderduikers goede onderduikplaatsen te vinden. Maar in maart 1944 verried een familielid van één van de onderduikgevers de verblijfplaats van de Weinbergs. Op 13 maart 1944 vond een razzia plaats waarbij Gretl Weinberg en haar drie kinderen werden opgepakt en naar Westerbork gebracht. Al op 23.3.1944 werden ze als strafgeval gedeporteerd naar Auschwitz en daar op 26.3.1944 omgebracht. Henriette Meyer-Hecht en haar dochter Adèle werden in de nacht van 10 op 11.8.1944 van hun bed gelicht bij een overval van de Landwacht. Moeder Meyer stierf op 6.9.1944 te Auschwitz, haar dochter op 31.10.1944. Alleen Otto Meyer overleefde de oorlog, met alle onderduikgevers.

Lit.: *Herinneringen aan de oorlogsjaren 1940-1945 (Halle) door meester G.J. Emereis*; In memoriam Ds. E. Zijlstra in: *Jaarboek 1996 der GKN*, 545v.; artikel *Onderduiktragedie in Halle* van Bert Schieven in: *Kronyck, Tijdschrift van de Historische Vereniging Deutekom en de oudheidkundige Verenigingen Salehem en Gander*; 38e Jg. Nr. 153 (december 2014), 40-48.

510. Roelof Zijlstra

(Geboren 16.9.1907 Hollandscheveld, zoon van Paulus Zijlstra, arbeider, koopman, melkvaarder en landbouwer, en Jantje Maatjes-overleden 29.4.1989 Baarn? Begraven Nieuwe Algemene Begraafplaats aldaar).

Studie theologie aan de Theologische Hogeschool van de GKN in Kampen, gereformeerd hulpprediker/ evangelist te Makkinga-Twijtel (1939-1946), gereformeerd-vrijgemaakt predikant te Westerkerk-Eemdijk (25.9.1946-1.10.1972 wegens emeritaat); gehuwd met zijn nicht Arendje Maria Zijlstra (geboren 25.8.1908 De Huizen (Gemeente Hoogeveen), dochter van tuinier Sijbren Zijlstra en Geertje van der Beek-overleden).

Roelof Zijlstra was de jongste broer van Bouwe Zijlstra (6.3.1887 Oosterveld, Gemeente Zuidwolde-29.9.1975 Curries, Ontario, Canada), landbouwer en latere verzetsman, die getrouwd was met Diena Post (16.3.1888 Braamberg, Gemeente Zuidwolde-30.8.1975 Curries, Ontario, Canada). Zij was de oudste zuster van ds. Hendrik Post (1900-1982; zie daar) en van de bekende verzetsstijders Marinus (1902-1944) en Johannes Post (1906-1944). Bouwe en Dien betrokken een boerenbedrijf te Noordscheschut en stichtten er een groot gezin. Van meet af aan waren Bouwe en Dien met vrijwel al hun kinderen betrokken bij het verzetswerk van zwager/ broer Johannes Post te Nieuwlande en uiteraard boden zij onderdak aan tientallen – veelal Joodse onderduikers. En zoals vrijwel de hele familie Post betrokken was bij het onderbrengen en verzorgen van veelal Joodse onderduikers, zo zou dat wellicht ook met de broers en zusters met aanverwanten het geval geweest kunnen zijn. En ligt voor de hand te veronderstellen dat ook Roelof Zijlstra en zijn vrouw daar als predikantenechtpaars (ze hadden geen kinderen) een rol in hebben gespeeld. Daarvoor zijn geen direct aanwijsbare gegevens voorhanden, maar dat er zekere verdenkingen in zijn richting gingen mag blijken uit het feit dat ds. Zijlstra op 13 juli 1944 door de Landwacht werd gearresteerd en zes weken later weer werd vrij gelaten. Overigens maakt ds. Th. Delleman in zijn grote gedenkboek *'Opdat wij niet vergeten'* geen melding van deze gevangenschap.

Lit.: G.C. Hovingh, *Johannes Post, exponent van het verzet*, 24vv., 90, 99, 120, 122, 144, 154, 179v., 262.

- 511. Predikant in een dorp ten Noorden van Alkmaar** (Sint Pancras? Broek op Langedijk? Of Zuid- en Noord-Scharwoude (**ds. W.A. Nell** (1911-1957, hervormd predikant te Oud-Karspel en Noord-Scharwoude (1939-1946)? Of de gereformeerde predikant voor de Jodenzending **ds. R. Bakker** (zie daar), die van 1930-1935 predikant in Sint Pancras was geweest?

Elisabeth Waisvisz verbleef in de zomer van 1942 “*met groep niet-Joodse kinderen zes weken in een dorp ten noorden van Alkmaar ... waar nog genoeg te eten was. Daar wist alleen de plaatselijke predikant wat haar achtergrond was*”.

Lit.: *Yad Vashem*, 866).

- 512. (...), predikant te Amsterdam.**

„*Bij de hulpverlening (aan Joden; GCH) in Amsterdam waren onder meer leden van de groep-Westerweel, een niet bij naam bekende dominee, de aan de Amstel woonachtige familie Hakker en B. Lodeijzen betrokken. Laatstgenoemde overhandigde de Limburgers bonkaarten in de buurt van het Amstelstation*“.

Lit. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen Front – Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 129

- 513. (...), predikant te Bodegraven** (gereformeerd predikant **Joh. Dam** (1917-1946)? Of gereformeerde hulppredikant **W.C.P. den Boer** (1940-1945)?).

Estella Hartog uit Utrecht “*was ondergedoken ten huize van de familie van Gert en MARRIGJE van Mourik te Bodegraven; de enige die van haar aanwezigheid afwist was de plaatselijke dominee*”.

Lit.: *Yad Vashem*, 624

- 514. (...), predikant te Bolsward** (gereformeerde predikant **dr. Andries Derk Rietema Polman** (2.5.1897-2.5.1993 Renkum), gereformeerd predikant te Roden (1926), Bolsward (1932-1945) Alkmaar (1945); daarna hoogleraar Theologische Hogeschool der GKN te Kampen)?

“*Een dominee uit Bolsward nam Jozef Schijveschuurder (zoon van de perser Leendert Schijveschuurder en Elisabeth Moscoviter? Vader Schrijveschuurder, geboren 2.12.1917 te Amsterdam, stierf op 6.3.1941 als eerste Nederlandse staatsburger voor het vuurpeloton, omdat hij als lid van de CPN betrapt was bij het opplakken van manifesten, waarin tot staking werd opgeroepen; Elisabeth Schijveschuurder-Moscoviter werd op 27.9.1917 geboren te Amsterdam en stierf op 2.7.1943 te Sobibor) samen met andere kinderen uit Amsterdam mee naar Friesland waarbij hij hen verstopte in grote melkbussen*”.

Lit.: *Yad Vashem*, 891.

- 515. (...), gereformeerd predikant in Friesland.**

“*Ook de oudste broer van mevrouw (Hester) De Roode-de Jong, Louis Alfred de Jong, zit in kamp De Beetse (bij Sellingen in Groningen). Mevrouw De Roode vertelt: “Ons gezin bestond uit acht personen. Mijn ouders, vier broers en een zus. Louis, mijn oudste broer, geboren op 14 mei 1917 en van beroep magazijnbediende, is in begin 1940 in militaire dienst. Hij is daarna zover ik weet niet meer thuis geweest. Louis wordt in 1942, omdat hij werkloos was, opgeroepen voor tewerkstelling in de kampen. Ook twee broers en mijn zus, die werkloos is, melden zich aan. Samen met mijn ouders en mijn jongste broer duiken we in 1943 onder in Den Haag. Omdat het te druk is op het onderduikadres kom ik in Friesland terecht, bij een gereformeerde dominee en zijn vrouw. Mijn ouders en jongste broer worden in 1943 verraaden en zijn afgevoerd*”.

“*Er staat me bij dat er wel pakjes gestuurd werden naar mijn broer Louis. Maar het is een beetje een witte vlek. Het is fijn te weten dat hij het redelijk goed heeft gehad in kamp De Beetse*”.

Hester de Roode-de Jong is een dochter van de Joodse vertegenwoordiger Leman de Jong (4.8.1885 Amsterdam-22.10.1943 Auschwitz) en Frederika Snijders (25.11.1886 Amsterdam-22.10.1943 Auschwitz). Ze had – zoals gezegd – vier broers en één zuster, te weten:

1. Louis Alfred de Jong (14.5.1917 Amsterdam-19.11.1942 Auschwitz), vertegenwoordiger.
  2. Henri Abraham de Jong (24.5.1919 Amsterdam-13.8.1942 Auschwitz), assistent-accountant.
  3. Alfred de Jong (13.5.1921 Amsterdam-15.8.1942 Auschwitz), kantoorbediende.
  4. Hanna Hendrina de Jong (27.2.1923 Amsterdam-30.9.1942 Auschwitz).
  5. Richard de Jong (8.4.1928 Amsterdam-22.10.1943 Auschwitz).
- Het gezin woonde aan de Meester P.N. Arntzeniusweg 26 te Amsterdam.
 Lit.: Walter van Rossum, 'Een vergeten Joodse geschiedenis in Oost-Groningen' in: 'Auschwitz Bulletin', Jaargang 62, nr. I (januari 2018), 20-23.

516. (...), predikant te Groningen.

*'Op een ochtend kort daarop (= mei 1944) kwam een man uit Echtenerbrug op de boerderij van Johannes Kraak (1906-1996; begraven kerkhof Echten) aan het Krompad te Echtenerbrug, Emsterland; daar zaten acht Joden ondergedoken, die later helaas werden gearresteerd; slechts één overleefde de oorlog: Lea Reindorp; GCH) en vertelde dat er bij iemand die dominee was in Groningen een onderduiker was gepakt. Men was bang dat er gezegd zou worden dat er in Lemmer ook onderduikers zaten bij de familie (van de predikant? GCH), zodat er snel bericht heen moest. Nu moest Johannes Kraak toch die richting uit, dus hij bood aan dat op zich te nemen'. Johannes en Sietske Kraak (1909-1999; begraven kerkhof Echten) ontvingen op 3.3.1981 de Yad Vashem-onderscheiding.
 Lit.: Frank Hemkes, Lemsterland in verzet I (www.spanvis.com); Yad Vashem, 510v..*

517. (...), predikant te Noardbergum (de gereformeerde hulpprediker Johannes van de Wal (1941-1945)? Of de baptistenpredikant ds. L. de Haan? Of één van beide hervormde predikanten: ds. Johannes Lambertus Couvée (1942-1944) of ds. Marten Hilko Geertsema (1944-1946)?

De Joodse vrouw Van Dijk uit Oss kon samen met haar kinderen Jack en Ruth onderduiken bij het bakkersgezin Stenekes in Noardburgum. *"Om geen argwaan te wekken vergezelden de Van Dijks hun gastvrouw en -heer geregeld naar de kerk, maar er werden op een gegeven moment geruchten verspreid dat ze Joods waren. Johannes (Stenekes) ging praten met de dominee, die de vluchtelingen op de eerste kerkbank liet zitten en een ontroerende preek afstak over de waarde van het zwijgen en hoe spreken levens in gevaar kon brengen. Na de dienst kwamen er vele mensen de Joodse familie de hand schudden en vanaf die tijd verstomden de geruchten".
 Lit.: Yad Vashem, 832.*

518. (...), ds. Jacob Johan van de Pol? (van 1928-1946 hervormd predikant te Oene)?

Via connecties met een protestantse dominee, werd het echtpaar Hendrikus van Voorst (1904-1978) en Luchien van Voorst-Konijnenberg (1908-2004) te Oene bereid gevonden om Joseph Cohen in huis te nemen. Hij werd op 5 maart 1943 naar hen toegebracht en bleef tot enkele weken na de oorlog. Daarna is hij naar de Verenigde Staten geëmigreerd.
 Lit.: Yad Vashem, 925.

519. (...), een gereformeerde dominee in Friesland.

Mevr. Hetty de Roode-De Jong (uit Culemborg) beschrijft in het artikel 'Een vergeten Joodse geschiedenis in Oost-Groningen' de lotgevallen van het Joodse gezin waarvan zij deel uitmaakte. Zij was het jongste kind met vier broers en één zusje boven zich. Het gezin woonde (tot februari 1941?) aan de Mr. P.N. Arntzeniusweg 26 te Amsterdam (op 17.6.2012 werden er zeven Stolpersteine geplaatst voor het huis). Vader Leman de Jong (4.8.1885 Amsterdam-22.10.1943) was zonder beroep. Hij was gehuwd met Frederika Snijders (25.11.1886 Amsterdam-22.10.1943). Oudste zoon Louis Alfred de Jong (14.5.1917 Amsterdam-19.11.1942 Auschwitz, of in het Aussenkommando Gollerschau waar hij moest werken in een cementfabriek?) was vertegenwoordiger en was begin 1940 soldaat in het Nederlandse leger. Begin 1942 moest hij – omdat hij inmiddels wegens de anti-Joodse maatregelen van de bezetende overheid werkeloos was geworden – zich melden in het Joodse werkkamp in Beerse (Drenthe). Ook zijn jongere broers Henri Abraham de Jong (24.5.1919 Amsterdam-13.8.1942 Auschwitz) en Alfred de Jong (13.5.1921 Amsterdam-15.8.1942 Auschwitz), kantoorbediende van beroep, en zus Hanna Hendrina de Jong

(27.2.1923 Amsterdam-30.9.1942 Auschwitz) moeten zich aanmelden voor tewerkstelling. Alle vier worden ze nog in 1942 gedeporteerd en omgebracht. Begin 1943 besluiten de ouders met hun twee jongste kinderen Richard de Jong (8.4.1928 Amsterdam-22.10.1943 Auschwitz) en Hetty onder te duiken in Den Haag. Hetty vertelt: *“Omdat het te druk is op het onderduikadres kom ik in Friesland terecht, bij een gereformeerde dominees en zijn vrouw. Mijn ouders en jongste broer worden in 1943 verraden en worden afgevoerd”*.

Lit.: Walter van Rossum, artikel *‘Een vergeten Joodse geschiedenis in Oost-Groningen’*, deel II (in: *Auschwitz-Bulletin*, Januari 2018), 21.

Ten onrechte in de bronnen als predikant aangeduid:

Drs. Simon Cornelis Dierdorp (geboren 17.2.1915 te Sloten NH, zoon van Auke Dierdorp en Geertje Bobeldijk-overleden 1988), directeur van de Keuringsdienst van waren te Zutphen en voorzitter van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (1970), na eerder als vicevoorzitter te zijn opgetreden; een krantenbericht in de *Nieuwe Leidsche Courant* d.d. 6.3.1970 onder de kop '*Drs. Dierdorp leidt Doopsgezinden*' vermeldt zijn aanstelling met de nadrukkelijke aantekening dat Dierdorp 'geen theoloog' is. Op grond daarvan moet worden geconcludeerd dat de vermelding van 'ds. S.C. Dierdorp' in de lijst van in 1988 overleden predikanten op de site *Verkade's Dominees Memories* niet correct is; hij was gehuwd met **Suzanna Maria de Wit**, sinds 9.4.1943 apothekeres (geboren 7.10.1917 te Graft, dochter van Jan de Wit en Aagje Couwenoven-). Ze woonden op het adres Wilhelminalaan 60 te Zutphen. Tijdens haar studie farmacologie aan de Universiteit van Amsterdam raakte Suzanne de Wit in de jaren dertig bevriend met een Joodse medestudente, Nelly Ziekenoppasser (20.8.1917 Amsterdam, dochter van Isaac Paul Ziekenoppasser en Mathilde Soesman-, die beide in Sobibor werden vermoord-9.10.2010 's Gravenhage; begraven in besloten kring). Ook leerde zij Netty's toekomstige echtgenoot, Hendrik (Henk) Julius Gompén (1916-1980), kennen. Ze slaagden er gedrieën nog in aan het begin van de oorlog samen af te studeren, maar vanwege de steeds strenger wordende anti-Joodse maatregelen van de bezetter konden Netty en Henk alleen nog werk onder hun niveau krijgen in een Joods ziekenhuis. Toen ook deportatie dreigde probeerden ze via Spanje naar Engeland te ontkomen, maar de organisatie die dat wel wilde regelen, vroeg een bedrag van 5000 gulden. Dat hadden ze niet. In de vroege zomer van 1942 trouwden Henk en Netty en niet lang daarna stond Susanne, die inmiddels getrouwd was met Simon Dierdorp, op de stoep om hen een enveloppe met inhoud te overhandigen: 'Nu kunnen Henk en jij weg', zei ze, en ze gingen. Ze bereikten Zuid-Frankrijk, maar slaagden er niet in de Spaanse grens over te komen. Vervolgens probeerden ze clandestien naar Zwitserland te ontkomen en dat lukte wel: in de nacht van 4 op 5 november 1942 bereikten ze Zwitsers grondgebied en konden daar de rest van de oorlog blijven. Intussen hadden Simon en Suzanne korte tijd Henks moeder in huis genomen, die ze hielpen aan valse papieren en een goede onderduikplek voor langere tijd. Zelf boden ze aan een jonge Joodse onderduiker, Martin Cohen nog onderdak aan. Maar jammer genoeg werd Martin opgepakt en verraadde zijn onderduikadres. Daarna werd ook Simon aangehouden, die via kamp Vught naar Duitsland gedeporteerd. Hij overleefde de oorlog, maar Martin Cohen stierf in KZ Bergen Belsen. Simon en Suzanne werden op 6.5.1999 door Yad Vashem erkend als 'Rechtvaardigen onder de volkeren'.

Contact: Adriaan van Oosten (humaan@xs4all.nl).

Lit.: *Yad Vashem*, 240v.

Otto Willem van Geijtenbeek (geboren 18.10.1908 te Lienden, Gemeente Buren, zoon van geneesheer Otto Willem van Geijtenbeek en Helena Maria Aleida ten Doesschaeten-overleden 1998), gemeentesecretaris van Borculo; gehuwd met **Catharina Jacoba Pathuis** (geboren 1910-overleden 1961).

Als ambtenaar van het plaatselijke distributiekantoor verschaftte hij bonkaarten ten behoeve van het verzet. Hij en zijn vrouw namen het joodse meisje Mary Estella Elzas in hun huis op. Otto werd gearresteerd en overleefde een aantal Nederlandse en Duitse kampen. Hij werd in april 1945 bevrijd te Bernau aan de Chiemsee. Het echtpaar ontving op 6.2.1973 de *Yad Vashem*-onderscheiding. In het aan hen gewijde lemma van Yad Vashem wordt hij ten onrechte als predikant aangeduid.

Lit.: artikel "*In memoriam Otto Willem van Geijtenbeek*" door Jan Derking, in: '*Borklose Moate*' Nr. 5 (april 1998); Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak*, 85, 187 en 257; Bert Jan Flim, *Onder de Klok*, 98, 108v. en 305; *Yad Vashem*, 310.

Theodorus Hubertus Gerardus Thomas Tangelder (geboren 1914, zoon van Bernardinus Thomas Gerardus Tangelder, directeur van een tuchtschool in Nijmegen, en Anna Francisca Maria Suidgeest-overleden 17.3.1955 te Utrecht), Rooms-katholiek leraar te Nijmegen, te Uithuizen (landbouwschool), te Hilversum en te Loosdrecht; gehuwd in 1939 met **Ingeborg von Rohden** (geboren 1915).

Zij namen in het voorjaar van 1943 het Joodse meisje Tsipora Jacobs uit Amsterdam in huis. Haar moeder, de arts Lena (Leni) Jacobs-Melkman (29.9.1910 Amsterdam, dochter van Abraham Melkman en Duifina Bloemendal-28.1.1944 Auschwitz; zij was gehuwd met de arts Jonas Jacobs [20.4.1908 Amsterdam, zoon van Abraham Jacobs en Vrouwke David Muller-26.2.1945 Exterkommando Ebensee]; hun drie kinderen overleefden de oorlog), Den Texstraat 49hs. te Amsterdam, schreef op 19.10.1942 de volgende brief aan ene heer Westerhoff:

“Beste mijnheer Westerhoff, wat ik u wilde vertellen en wat ik telefonisch niet zoo goed kan doen, is dat we bij een eventuele reis onze kinderen hoogstwaarschijnlijk mee zullen nemen. Ik had een adres waar ik Poortje zou kunnen brengen, maar dan zouden we haar nu al af moeten geven en daarbij zelf ook onderduiken. Nu kunnen we onmogelijk onderduiken met zoo ’n baby op komst. Onderduiken op zich zelf is al heel moeilijk, maar met een zwart kind erbij wordt dat wel erg lastig. Vind je een adres waar je terecht kunt en wordt het den menschen op een gegeven oogenblik te lastig dan weet je je geen raad meer waar je heen moet. Ik heb dat geval al van nabij meegemaakt. We zouden misschien bij Juffr. G. terecht kunnen voor een adres, waar we de kinderen kunnen brengen, maar het is altijd zoo dat de mensen de kinderen dan ook liefst meteen hebben en dat kan ik niet doen. Ik kan niet nu al, terwijl ik nog wel eenige maanden misschien hier kan blijven, de kinderen uit huis doen. Trouwens, ’t zou bij de buuren zeker in de gaten loopen. Poortje is zo ’n opvallende verschijning in de straat dat het iedereen op zou vallen als ze er niet meer was. En aangezien niet iedereen te vertrouwen is zou dat spaak loopen. Ik ken ouders, die naar Duitschland zijn gestuurd omdat hun kinderen niet meer thuis waren. Nu bestaat nog de kans, dat we, als we gehaald worden, stiekum de kinderen thuis laten en dan aan de goede zorgen van kennissen over laten, die ze dan op een goed adres moeten deponeren. In de eerste plaats is de kans voor deze mogelijkheid erg klein, omdat de laatste tijd de huizen direct verzegeld worden na vertrek van de bewoners, en in de 2^e plaats hebben we dat gevalletje zelf al een keer beleefd. We zijn al een keer ’s avonds naar het Adama van Scheltemaplein gebracht, maar gelukkig zijn we weer vrij gelaten. ’s Morgens om half zeven waren we weer thuis. ’t Was een afschuwelijke ervaring, al is het feit, dat we ’t nog na kunnen vertellen hier in A’dam al weer heel prettig. We moesten eerst van 10 uur tot 11 uur op straat voor onze deur heen en weer wandelen om te wachten op een overvalwagen en daarna hebben we tot half één rondgetuft om overal menschen op te halen. In ’t begin hadden we goede hoop vrij te komen maar toen we over 12 nog in de Utrechtschestraat stonden dachten we dat ’t te laat werd voor de Zentralstelle en dat we regelrecht naar het station zouden gaan. Ik heb toen zoo ontzettend in angst gezeten om ’t lot van de kinderen. We hadden kans gezien de burenen in te lichten, maar toch was ’t vreeselijk te moeten bedenken dat ik ze nooit meer terug zou zien en niet zou weten of ze in goede handen waren gekomen. En als ik dus niet absoluut zeker weet dat ze goed terecht komen, kan ik ze niet achterlaten. Het is gemakkelijk in theorie te bedenken wat ’t beste is of wat de beste kansen geeft, en misschien is dat nog niet zoo eenvoudig als ’t lijkt, maar de practijk is nog veel gecompliceerder. Ik ken een paar kinderen die door de ouders zijn verlaten en die van ’t ene gezin naar ’t andere trekken. Je moet dat een keer zelf gevoeld hebben wat ’t zeggen wil je kinderen zoo maar in de steek te laten voor je er goed over kunt oordeelen wat dat zeggen wil deze natuurlijke band voor goed te verbreken. De kinderen zijn er te klein voor en ik kan ’t niet. Tenzij ik zeker weet dat ’t zoo het beste voor ze is. Ondertusschen hebben we onze ‘Stempel’. We hadden onze rugzaken al uitgepakt, maar ik ga ze weer inpakken want de beroemde Bolle en de opperrabbijn zijn gepakt en door hun stempel wordt een 2e stempel ‘ungültig’ gedrukt. Dat is de waarde van de hele stempelarij, waar men zich zoo dik om maakt. De Joden moeten nu eenmaal uitgeroeid worden en ’t is een dwaasheid te denken dat je net de eenige of één van de weinigen zult zijn, die niet uitgeroeid zullen worden. En toch moet je die dwaasheid wel wel denken, want dat is de eenige methode om de moed er in te houden. Want de andere mogelijkheid, n.l. de wedloop met ’t einde van de oorlog winnen, lijkt wel hoe langer hoe kleiner te worden. Het verbaast me telkens weer dat ’t Nutsseminatrium (voor Pedagogiek; GCH) nog altijd leeft. En dat zoo maar terwijl er een ‘Opvoedersgilde’ is en terwijl al zoo veel instellingen opgeheven zijn. Het komt me voor dat daarvoor achter de schermen wel hard gewerkt moet worden. In ieder geval is wel zeker dat de leiding van het Nutsseminarium in goede handen is. Ik zou graag Prof. Langeveld (= prof.dr. Martinus Jan Langeveld [1905-1989], buitengewoon hoogleraar pedagogiek aan de Universiteit van

Utrecht, en in 1941 vanwege de Maatschappij tot Nut van het Algemeen ook bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam; hij kwam in plaats van de ontslagen prof.dr. Philip Kohnstamm, zijn leermeester, die de benoeming van Langeveld zelf had voorgesteld) *nog weer eens willen spreken, maar ik kan hem onmogelijk gaan opzoeken. Ik heb veel aan hem te danken. Op een oogenblik, toen anderen, die zich verbeelden dat ze 't recht hadden anderen den weg te wijzen in hun leven, me heel erg waren tegen gevallen, was Prof. L., door zijn zelfstandig oordeelen een ware verademing voor me. Daardoor heb ik aan hem te danken dat ik weer kon inzien wat ik wel of niet moest doen, want ik was tevoren heelemaal de kluts kwijt geraakt. En daardoor ben ik zoo buitengewoon op hem gesteld. U wilt hem wel mijn hartelijke groeten geven. Met mijn beste wenschen, Leny Jacobs-Melkman* (Joods Historisch Museum).

Een foto van Leny Jacobs-Melkman met haar kinderen Bram en Tzipora maakt deel uit van de privé colletie van Ada Agam-Jacobs.

Om die reden ontving het echtpaar Tangelder op 3.5.1973 de *Yad Vashem* onderscheiding. In het aan hen gewijde lemma van *Yad Vashem* wordt T.H.G.Th. Tangelder ten onrechte als predikant aangeduid.

Lit.: *Yad Vashem*, 849.

Theodorus Hendrikus Johannes Vermeulen(geboren 2.9.1892 te 's Gravenhage-overleden). Vermeulen was een familielid van Pieter Cornelis Bouwman te Strijen (Hoeksewaard).

Hij was actief in het verzet en bracht op zeker moment Joop en Sien Wolff , die hij had opgehaald te 's Gravenhage, onder bij het gezin Bouwman in Strijen. Later kwamen daar ook Ruben en Sophie van Coevorden-de Jong bij en Rubens zuster Sophie de Jong, allen afkomstig uit Strijen.

Vermeulen werd 21.6.1943 gearresteerd omdat hij een groot aantal bonkaarten bij zich droeg. Als gevolg daarvan kreeg men ook Bouwman te pakken die t.g.v. zware mishandelingen bekende dat hij joden verborgen hield. De families Wolff en Van Coevorden werden daarop gearresteerd en niet lang daarna gedeporteerd naar Sobibor, waar ze werden omgebracht.

Op 20.4.1944 werd Bouwman vrijgelaten, maar hij keerde terug als een gebroken man. In het lemma dat door *Yad Vashem* gewijd is aan het echtpaar Pieter Cornelis Bouwman en Aagje Bouwman-Schelling wordt Vermeulen ten onrechte als predikant aangeduid.

Lit.: *Yad Vashem*, 177.

Literatuur

- B.Jan Aalbers, *Andries D.R. Polman Assen 1897- Renkum 1993* (Kampen, 2003).
- M.J. Aalders, artikel *Het verzetsleven van Wim en Nel van Rees 1940-1945* (2010, tweede versie).
- Prof.dr. W.J. Aalders, *De nood des tijds* (Leiden, 1934).
- Ahmed Aboutaleb, *Droom & Daad* (2015).
- J.A. Ader-Appels, *Een Groninger pastorie in den storm* (Uitgeverij Kirchner, Amsterdam, 1945).
- Rogier van Aerde e.a., *Het Grote Gebod – Ge-denkbok van het verzet in LO en LKP* (Kampen, 1989; 4^e druk).
- S. Akkerman en dr. C. Smits, *Albertus Zijlstra, leven en arbeid* (Goes, 1976).
- Dr. Meia Albarda (1907-1983), *Wat baat het de mens ...: over het leven en denken van Dr. G. Horreüs de Haas* (met voorwoord van dr. Willem Drees Sr.; Assen, 1977).
- Algemeen Doopsgezind Weekblad* (afgekort: ADW).
- Milo (= Samuel Marek) Anstadt, *Jonge jaren, Polen-Amsterdam 1920-1940* (Uitgeverij Contact, 1995).
- Milo Anstadt, *Kruis of munt. Autobiografie 1920-1945* (Uitgeverij Contact, 2000).
- Sera Anstadt, *Een eigen plek. Verhalen van een opgejaagde jeugd* (Bzztoh, 1984).
- Leo Aukes e.a. (red.), *Een rode draad – 75 jaar NCSV* (Eltheto-Brochure reeks nr. 34/ 35; Zeist, 1971)
- Alex Bakker, *Dag, Pap, tot morgen! – Joodse kinderen gered uit de crèche* (Hilversum, 2005).
- W. Bakker, *Bezetting en verzet 1940-1945 in Meppel en wijde omgeving* (Meppel, 1984).
- Isabel Baneke, artikel 'Dat jongelui genoeg hebben van WO II, kan ik me indenken' in: *Trouw*, d.d. 5.5.2017.
- Jan Bank, *God in de oorlog – De rol van de kerk in Europa 1939-1945* (Uitgeverij Balans, 2015).
- Willem Banning 1888-1971, Terugblik en perspectief* (Baarn, 1972).
- Marie van Beijnum/ Bart Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog – Christenen onder Hitler in Duitsland en Nederland* (Kampen, 1995).
- A. Bekkenkamp, *Leendert Overduin – Het levensverhaal van een pastor Pimpernel 1900-1976* (Enschede, 2001).
- A.Bell, *Predikanten en oefenaars – Biografisch Woordenboek van de Kleine Kerkgeschiedenis*, deel 3 (Weesp, 2010).
- Jan Benjamins & Joke A. Benjamins-Palte, *Vergeten verzetshelden – Een onderzoek naar het onderduikershol Anloo* (Koninklijke Van Gorcum, Assen, 2019).
- Noach Benninga, *Oorlogsherinneringen* (Bedum, 1997).
- J. Broer Berends, *De Nederlands Hervormde Kerk in: Barger-Compascuum* (Uitgeverij Digitalis, 2012, 4^e versie)
- Pauline Berends, *Barger-Compascuum 150 jaar op dreuf* (Steenhuis, Barger-Compascuum, 2016).
- A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen-Studenten Vereniging 1896-1985* (diss.; Zoetermeer, 1991).
- Jan van den Berg, *Joodse onderduikers in Hoensbroek* (2016, Uitgave Heemkundevereniging Hoensbroek).
- C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen: Winsum, Eenrum, Leens-Ulrum, Warffum 1751-1947* (Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting, 2000).
- C.A. van der Berg en E.P. Boon, *De Joodse Gemeenschap in de Kanaalstreek, Stadskanaal, Musselkanaal, Onstwedde en Mussel* (Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting, 1972).
- T. Bergstra (red.), *Oorlogsherinneringen uit Elburg* (Uitgave van de Oudheidkundige Vereniging Arent thoe Boecop te Elburg, december 1995).
- W. Berkelaar en G. Raven, *Kerkscheuring in oorlogstijd – Oorlog en Vrijmaking in Amersfoort en Utrecht* (Barneveld, 2011).
- S.H.F. Berkelbach van der Sprenkel, *Pionier der pacificatie: ds. Jan Rutger Immink* (VDM-Reeks nr. XI; uitgeverij Kirchner, Amsterdam)
- M. Beuckens-Vries, *Uit de schaduw in het licht; 20 Predikantsvrouwen in de 20e eeuw* ((Narratio, Gorcum, 2012).
- H.W. van den Beukel, K.W. van Hasselt, J. Ridderbos, *De Drentse Sjoa. Joodse slachtoffers in de provincie Drenthe* (Assen, 2016).
- Marie van Beijnum en Bart-Jan Spruyt, *De oorlog achter de oorlog – Christenen onder Hitler in Duitsland en Nederland* (Kampen, 1995).
- Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* (6 delen; Kampen, 1978-2006).
- Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (9 delen; Amsterdam, 1986-2003).
- Anet Bleich, *Joop den Uyl, 1919-1987 – Dromer en doordouwer* (diss.; Amsterdam, 2008).
- Salvador Bloemgarten, artikel *Rudolf (Rudi) Bloemgarten* in: *Contactblad '40-'45* (zomer 2012), 20v.
- Hans Blom/ Alphons Siebelt, *40-45 Leiden* (Zwolle, 2015).
- H. Boele, artikel 'Dr. G. Oorthuys verdient een biografie, een theoloog in het voetspoor van de reformatoren en Kohlbrugge' in: *Protestants Nederland*, (juni/juli 2011), nr. 6/7, 139-142.
- M.G.L. den Boer, artikel 'G.W.Oberman (1889-1967), een veelzijdig predikant' in: 'In de Waagschaal' d.d. 9.10.2010.
- Ernst Bohlmeijer, *De dominee en zijn mevrouw* (Westervoort, 2004).
- T. de Bok en W.J. van Andel-Bartels, *Honderdvijftig jaar Gereformeerde Kerk te Dussen 1835-1985* (Eigen beheer, 1985).
- Maurice Bolle, 'Herinneringen' in: *Driemaandelijks Inlichtingsblad van de Vriendenkring Buchenwald* nr. 20 (december 1972), 2-10.
- G.A. Bontekoe, *Drentsche kroniek van het Bevrijdingsjaar* (Assen, 1947).
- Flip Booi, Henk Raaff en Cas Oorthuys, *Amsterdam* (Amsterdam, 2004).

- Corrie ten Boom, *Gevangene en toch... Herinneringen uit Scheveningen, Vught en Ravensbrück* (Amsterdam, 1946).
- Corrie ten Boom, *In Hem geborgen – De geschiedenis van mijn leven* (Amsterdam, z.j.).
- Corrie ten Boom, *Vader Ten Boom: Man Gods* (1979).
- Corrie ten Boom en Jamie Buckingham, *In het huis van mijn vader – De jaren vóór de Schuilplaats* (1976).
- E.P. Boon & J.J.M. Lettinck, *De Joodse Gemeenschappen in Hoogezand-Sappemeer, Slochteren, Noord- en Zuidbroek en omliggende dorpen 1724-1950* (Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting, Groningen, 2001).
- E.P. Boon en J.J.M. Lettinck, *De Joodse Gemeenschap in Winschoten en omgeving 1683-1964 – Beerta, Finsterwolde, Midwolda, Nieuwolda, Scheemda, Winschoten* (Zuidbroek, 2010).
- J.J.G. Boot, *Burgemeester in oorlogstijd* (Apeldoorn, 1967).
- P.H. Borgers Jr. en Th.A. Fafié, *De oorlogspreken van ds. P.H. Borgers*, in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis*, nr. 24 (1998).
- Drs. A.H. Bornebroek, *De illegaliteit in Twente* ((Hengelo, 1985).
- Jan van Borssum Buisman, *Agent van de Zwitserse Weg – Het levensverhaal van J. van B.B.* (Zutphen, 2000).
- Luitenant-kolonel Ds. B.A. Bos, *Vier honderd jaar Legerpredikant*, Deel I (Vught, 1952).
- Jelle J. Bosma, Alle Hoekema en Daan de Clerq, *Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe Reeks* nr. 41 = themanummer *Doopsgezinden tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum, 2015).
- Alida M. Bosshardt, *Wat ik u graag nog zeggen wilde* (Ark Boeken/ Vereeniging tot Verspreiding van de Heilige Schrift, 1988).
- Nico de Both, *Het Groninger Politiekorps in de Tweede Wereldoorlog* (Assen, 2013).
- Herbert Boucher, *Miracle of Survival. A Holocaust Memoir* (Judah L. Magnes Museum, Berkeley CA, 1997).
- Adriaan van Boven, *Jan Jansen in bezet gebied – Oorlogsdagboek van een ambtenaar* (Kampen, 1946).
- A.F.U. Braakman, *Heimwee naar het Koninkrijk. Leven en werk van Gerrit Jan Heering* (Narratio, Gorinchem, 2007).
- G.M.E. Braker, *Kroniek van de Oorlogsjaren 1940-1945 in de Gemeente Beilen* (Beilen, z.j.).
- D. van den Brand, artikel 'De eerste predikant – Ds. F.K. Evert (1837-1942)' in: 'Betheltaal' Jaargang 20 nr. 7 (16.6.2013), 8.
- Kathleen Brandt-Carey, *Ridder zonder vrees of blaam – Het leven van George Maduro 1916-1945* (Uitgeverij Spectrum, 2016).
- Robert Braun, *Religious Minorities and Clandestine Collective Action – The Collective Rescue of Jews in the Netherlands during the Holocaust* (diss.; Cornell University, Ithaca, New York; 2015).
- L.W. de Bree, *Zeeland 40-45* (Den Boer, Middelburg, 1979).
- Martje Breedt Bruyn, *Tijdloze ogenblikken – en biografie van Marianne Philips* (Utrecht, Uitgeverij Prestige, 1998).
- Jan T. Bremer, artikel *Ode aan Oudesluis* in: *De Zijper Historiebladen* (2010-2).
- Gert Brillenburg Wurth, "Ik wordt altijd kregelich van mensen die zeggen dat ze het achteraf allemaal pas hebben gehoord" (artikel *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 7 (mei 2008), 37-40).
- O.C. Broek Roelofs, *Een Achterhoekse kerk onderweg* (1970).
- Dr. O.C. Broek Roelofs, "Herleefd Verleden" – *Een eeuw zelfstandig gereformeerd kerkelijk leven (de Gereformeerde Kerk van Geesteren-Gelselaar-Borculo)* (Zuidlaren, 1980).
- Pauline Broekema, *Het Boschhuis* (De Arbeiderspers, 2014).
- Koert Broersma en Geraard Rossing, *Kamp Westerbork – Het verhaal over een unieke film uit 1944 gefilmd (Westerbork Cahier 5; Hooghalen/ Assen, 1997).*
- Jan Brokken, *De vergelding – Een dorp in tijden van oorlog* (Amsterdam/ Antwerpen, 2013).
- Jeroen Brouwers, *De laatste deur – Essays over zelfmoord in de Nederlandstalige letteren* (De Arbeiderspers, Amsterdam, 1983).
- W.A. Brug, *Hun naam leeft voort...! Oorlogsslachtoffers verleenden hun naam aan straten en gebouwen* (Alphen aan de Rijn, 1989).
- Carl F. Brüsewitz, *De Doopsgezinden van Balk* in: *Stemmen* 5 (1956) nr. 2, 81-95.
- Carl F. Brüsewitz, *The Mennonites of Balk, Friesland* in: *Mennonite Quarterly Review* nr. 30 (1956), 19-31.
- E.I.T. Brussee-Van der Zee, *De Doopsgezinde Broederschap en het Nationaal-Socialisme 1933-1940* in: *Doopsgezinde Bijdragen Nieuwe Reeks* XI (1985), 118-129.
- N. Buffinga, *De krijg is des Heeren. Levensschets van Ds. Henk de Jong* (Amsterdam, Kirchner, 1947; VDM-serie IV).
- Minie Buit-Zielman, *Moed en verraad* (verzameling oorlogsverhalen t.b.v. Historische Vereniging van Hasselt).
- Jan Buitkamp, artikel 'Het verzet in Marum '40-'45' in: "t Olde Guet", jaargang 2005, nr 2 themanummer '60 jaar bevrijding' van de Heemkunde-kring Vredewold-West.
- Andreas Burnier, *De trein naar Tarascon* (Uitgeverij Atlas Contact, 1986).
- Eberhard Busch, *Karl Barth's Lebenslauf nach seinen Briefen und autobiografischen Texten* (Chr. Kaiser Verlag, München, 1976, 2^e druk).
- J.J. Buskes, *Waar stond de kerk? Schetsen van het kerkelijk verzet* (Amsterdam, 1946).
- J.J. Buskes, *Hoera voor het leven!* (Amsterdam, 1960, 2^e druk).
- Lineke H. Buijs, *Frits Kuiper (1898-1974), kameraad van Rood, vriend van de Jood* (in: *Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe Reeks* nr. 31 (2005), 277-299).
- J.G. de Bijll Nachenius-Sterkenburg, *De Remonstrantse Kerk te Rotterdam (1897-1987)* (Drukkerij G.B. 't Hooft, 2001, 2^e druk).
- Ds. R. Bijlsma, artikel 'Het interkerkelijk gesprek in het Lemeler Convent' in serie over 'De Gereformeerde Kerk', *Hervormd Weekblad*, edities 18 maart, 16 september, 14 oktober en 11 november, jaargang 56, 1943.
- Prof.dr. R. Bijlsma, *Met de gemeente onderweg – Afscheidsbundel* (Kampen, 1977)

- Piet Calis, *het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945* (Amsterdam, 1989).
- Piet Calis, *Speeltuinen van de titaantjes. Schrijvers en tijdschriften tussen 1945 en 1948* (Amsterdam, 1993).
- A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front – Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Eisma, 1994).
- W.A. Capellen, “Onderwijzingen des hemels” – *De Christelijke Gereformeerde Kerk en haar houding tegenover het nationaal-socialisme in de jaren 1931-1945* (doctoraalscriptie 2012).
- Loek Caspers, *Vechten voor vrijheid – Oorlog en verzet op de Utrechtse Heuvelrug* (Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2007).
- J.B. Charles, *Van het kleine koude front* (Amsterdam, 1964, 4^e druk).
- J.B. Charles, *In Frankrijk dacht ik aan mijn vader* (Uitgeverij De Beige Bij, Amsterdam, 1986).
- Marnix Croes/ Peter Tammes, ‘Gif laten wij niet voortbestaan’: *een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam, 2004).
- Ton Crijnen, “Waarom in Limburg opvallend veel Joden konden onderduiken”, in: *Informatiebulletin van de Katholieke Raad voor Kerk en Jodendom* (www.blikopdewereld.nl).
- Herman Dalenoort, *Ds. Nanne Zwiep 1894-1942* (in: *De Hoeksteen, Tijdschrift voor Vaderlandse Kerkgeschiedenis*, 1985 nr. 1, 27-36)
- Daphne van Dam (pseudoniem domineesechtpaar in een dorp in het noorden des lands), *Met één pak haverhout de oorlog door* (Tilburg, 1996).
- Yge Damsma, *Dit hawwe wy belibbe 1940-1945* (Stifting Snits, 1990)
- ‘Dankbaar gedenken, vertrouwend vooruitzien’ (150 Jaar Gereformeerde Kerk te Rijnsburg)(1987).
- J.W. Deenick B.D., *A Church en route – 40 Years Reformed Churches in Australia* (Geelong, 1991).
- J.W. Deenick, *Not on this Mountain – An Alternative Christian Perspective on Zionism* ((Enumdaw, Washington, 2003).
- Rev Bill Deenick, *My Life and my Faith: The Testament of* (Melbourne, 2014).
- Peter Dekkers (red.), *Land van Domineeskinderen (Trouw-dossier, Amsterdam, 2002).*
- Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten – De bijdrage van de Gereformeerde Kerken, van haar voorgangers en leden, in het verzet tegen het Nationaal-Socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen, 1949).
- Paul Denekamp en Herman Noordegraaf, *Vanwege de gerechtigheid – Leven en strijd van ‘rooie dominee’ en politicus Nico van der Veen* (Gorinchem, 2002).
- S.C. Derksen, *Opkomst en ondergang van een toonaangevende joodse gemeente* (Meppel, 1988).
- M. van Diggelen, *Nicolette Adrianna Bruining (1886-1963) – Een pionier in dienst van de vrijzinnigheid*, in: M. de Baar e.a., *Honderd jaar vrouwen op de kansel 1911-2011* (Hilversum, 2011), 93-100.
- Ies Dikker, *Nergens veilig – Een brief uit de onderduik* (Haarlem, 1995).
- Johanna-Ruth Dobschiner, *Te mogen leven – Een Nederlandse Jodin vertelt haar geschiedenis* (Franeker, 1974).
- Carla van Dokkum, *Eigenlijk heet ik Tsiwja. Levens met een geleende naam. Of: Op 4 mei bellen mijn kinderen. Altijd* (Amsterdam, 2016).
- Algemeen Doopsgezind Weekblad. Doopsgezinde Bijdragen (Nieuwe Reeks). Doopsgezinde Jaarboekjes.*
- Gilles Dorleijn, Sjoerd van Faassen en Ageeth Heising, *Schepelingen van De Blauwe Schuit: Brieven van Bertus Aaffjes, K. Heeroma, M. Nijhoff, S. Vestdijk en Hendrik de Vries aan F.R.A. Henkels* (Uitgeverij van het Letterkundig Museum te ’s Gravenhage, 2003).
- Vervolgd om der gerechtigheid wil. Laatste preek van ds. R. Douma, in leven Dienaar des Woords bij de Gereformeerde Kerk van Emmercompascuum. Gehouden op Zondag 19 Maart 1944.*
- Daniël Dresden, *De beul regeert* (’s Gravenhage, 1945).
- Adrie Drint en Henk M. Luning, *Een eik van gewezen – De Joodse Begraafplaatsen in Drenthe* (Bedum, 2015).
- Freda Droës, *Dr. Nicolette Bruining – De ontwikkeling van een ‘kritische’ theologe*, in: Jonneke Bekkenkamp e.a. *Proeven van vrouwenstudies theologie*, deel 2 (Leinde/ Utrecht, 1991), 71-130.
- Freda Droës, *Nicolette Bruining (1886-1963) – Een eigen bijdrage aan de VPRO, in: Jaarboek Mediageschiedenis 6* (1995), 43-53, 298.
- Cherry Duyns, *Achterland – Verkenningen en herinneringen* (Amsterdam, 2010).
- Peter & Elfrieda Dyck, *Up from the Rubble – The epic Rescue of Thousands of war-ravaged Mennonite Refugees* (Scottsdale T.A. USA. 1991).
- J. Dijk, artikel ‘Lidmaatschapsbewijzen, die niets uithaalden’ in: *Anderhalve Eeuw Gereformeerden in Stad en Land, deel 9 (Noord-Holland)*(Kampen, 1986).
- Gerben Dijkstra e.a., *Geesje Bleeker – ‘Ik pleegde geen verraad om het verraad’* (Uitgeverij Drenthe, 2016).
- Jochum Dijkstra, *En de vlaggen wapperden* (2005).
- Frans Ebeltjes, artikel ‘Oud-verzetsman Groot Enzerink uit Vorden: “Het is een wonder van God dat ik de oorlog overleefde” in Deventer Dagblad, d.d. 6.10.1984.
- Oorlogsherinneringen uit Elburg* (Elburg, 1995).
- Caroline Elzas-Grunwald, *Mijn jeugd- en oorlogsjaren* (Schoorl, Pirola, 2009; niet in de handel).
- Diet Eman & James Schaap, *Die hun leven niet liefhebben tot de dood* (Vaassen, 1995).
- Christelijke Encyclopedie* (6 delen; Kampen, 1956, 2^e druk).
- H.C. Endedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland, deel 2: 1936-1975* (Kampen, 1992).

- Ds. D. van Enk, *Christus voor alles, levens- en stervensbericht van ds. W.J. van Enk* (VDM-serie Kirchner, Amsterdam, nr. XXVI).
- Bloeme Evers-Emden, *Als een pluisje in de wind* (Uitgeverij Van Praag, 2012).
- Bloeme Evers-Emden, *Ik blijf zitten totdat ik geboren ben – Acht Joodse vrouwen blikken terug op hun onderduik* (Uitgeverij Van Praag, 2015).
- Bert Evenhuis, *J.J.G. Boot, bestuurder* (Kok, Kampen, 1993).
- N.J.A. van Exel en Ds. Joh. Gerritsen Jr., *Ons werk aan de Grebbe* (Amsterdam, 1940).
- N.J.A. van Exel, *Het oorlogsprobleem, dogmatisch-ethische studie over christendom en oorlog* (Amsterdam, 1947).
- Sjoerd van Faassen, Pauline Bloemsma & Hester Quist (eindred.), *Schrijversportretten* (Letterkundig Museum, z.j.).
- H. Faber, *Rekenschap van een zoektocht. Een autobiografie* (Ten Have-Baarn, 1993).
- Th.A. Fafié, *Lutheranen in Apeldoorn herdenken slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog* in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis* nr. 43 (2015).
- Th.A. Fafié, Conrad Willem Mönnich (1915-1994), biografie en bibliografie in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis* nr. 20 (1997), 2-52.
- Th.A. Fafié, Conrad Willem Mönnich (1915-1994), Luthers theoloog, cultuurhistoricus en auteur in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis* nr. 32 (2009), 2-30.
- J. Feberwee en J.T. Parmentier, *100-jarig Bestaan van de Gereformeerde Kerk van Lemele-Lemelerveld 1892-1992* (Lemelerveld, 1992).
- Dr. J.C.A. Fetter, *Herinneringen* (Arnhem, 1958).
- Henk Flap en Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was – De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam, 2001).
- Drs. B.J. Flim, *Hulp van studenten aan Joodse kinderen 1942-1945* (*Info ICODO*, 2.8.1992), 68-86.
- Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak – Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942-1945* (Kampen, 1996).
- Bert Jan Flim, *Joodse onderduikers en de drievoudige tragiek van de onderduikorganisaties*, in: M. Croes en H. Flap (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was – De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam, Het Spinhuis, 2001).
- Bert Jan Flim, *Onder de klok – Georganiseerde hulp aan joodse kinderen* (Gibbon Uitgeefagentschap, 2012).
- Brieven van Theodoor Christiaan Frederikse (1913-2000) aan Kornelis Heiko Miskotte (1894-1976)* (Meppel, 1959-1975).
- J. Frieswijk en J.D. Gardenier, *Vijftig jaar Kortehemmen* (1987).
- J.J. Frinsel, *Vereniging "Tot Heil des Volks" 125 jaar (1855-1980) – Christelijke hulpverlening* (Amsterdam, 1980).
- Seth Gaaikema, *De preken van mijn moeder* (De Prom, Baarn, 1983).
- Sal Ganor/ Salomon Wagenaar, *Scheidslijnen* (gedichtenbundel; Amsterdam, 1980).
- Evelien Gans, *Jaap en Ischa Meijer, een joodse geschiedenis 1912-1956* (Amsterdam, 2008).
- '*Gedenckclanck 1940-1945*', deel III (1945)
- S.P. Geertsema (eindred.), *De ramp in de Lübecker Bocht – Nederlanders bij het einde van Neuengamme* (Amsterdam, 2011).
- Bas van Gelder, *Nachtboek van een Kerkuil* (Friese Pers Boekery, 1990).
- Jaap van Gelderen, *Op de Orgelzouder, onderduikers in de Rotterdamse Breepleinker 1942-1945* (Kampen, 2006).
- Ap Gerbers en Hennie Fluks, *Anderhalve eeuw in een eeuwigheid – 150 Jaar Hervormde Gemeente Schoonoord* (Schoonoord, 2006).
- Kemp van Ginkel, *Van Hoofdstraat naar Pnielkerk in Veenendaal* (Veenendaal, 1988).
- J.B. Glasbergen en S.C.H. Leenheer, *Duizend Jaar Rijnsburg* (Leiden, 1975).
- Stacey Golding, *On wooden wheels – The memoir of Carla Nathans Schipper* (Xlibris Corporation USA, 2005).
- M. Golverdingen, *Vernieuwing en verwarring. De Gereformeerde Gemeenten 1946-1950* (diss.; Den Hertog, 2014).
- Loes Gompes, artikel *Belangrijke ontmoeting op het Centraal Station* in: *Auschwitz Bulletin* 57 nr. 2 (mei 2013), 24v.
- Loes Gompes, *Porgel en Porulan in het verzet – Er was wel degelijk joodse verzet*, artikel in *De Groene Amsterdammer*, d.d. 5.5.2001.
- H. van Goor en W. van Norel (red.), *De Gereformeerde Kerk van Elburg 1890-1990* (Elburg, 1990).
- Huib Goudriaan, *De Afgrond na 40 jaar*; interview met ds. Janna Postma in 'Trouw'; d.d. 22.10.1988).
- Wiebe de Graaf, *Taco Kuiper en de dood 1894-1945* (Houten, 2016).
- Jan Greven, artikel 'Een voorbeeld van de mythologiserende wijze waarop spraakmakers omgaan met het verzet', in 'Trouw' d.d. 30.1.2007.
- David Groen, *Jew Face – A Story of Love and Heroism in Nazi-occupied Holland* (Bloomington IN, 2012).
- Frits Groeneveld, *Driekwart – Voor- en achtergronden bij de geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Baarn-Soest 1921-1928-2003* (Baarn 2003).
- Gert Groenleer, *In veilige haven; Joodse onderduikers in Colijnsplaat 1942-1944* (Vlissingen, 1997).
- F.W. Grosheide/ G.P. van Iterzon (red.), *Christelijke Encyclopedie* (6 delen; Kampen, 1956-1961, 2^e druk).
- Miriam Gruenberg, *Het geheim van Audrey H.* (De Kring, 2016).
- Dr. C.P. Gunning, *Op de schoolbanken in het P.D.A. – Wat ik heb ervaren en geleerd in het Concentratiekamp te Amersfoort Januari-April 1942* (Amsterdam/ Brussel, 196).
- G. Gunnink, *De Knokploeg – Schimmen uit het Verleden* (Boom Couranten-uitgeverij (Meppel), 2006).
- Israel Gutman (redactie), *Rechtvaardigen onder de Volkeren – Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan joden*

- (Amsterdam/ Antwerpen, 2005). NB: afgekort als: *Yad Vashem*.
- George de Haan, *Het lot koos zijn held – Jan Kruis (26-03-1904/14-04.1945)* (Luntenen, 2001).
- Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers, biografie van predikanten, voorgangers en oefenaars vanaf de Afscheiding* (5 delen; Haarlem 1984-1989).
- Hugo Habermehl/ Louk Hombergen, *1939-1945 Oorlog en vrede in Cuijk, beleefd vanuit de protestantse pastorie* (Cuijk, 2005).
- Sir John Hackett, *Ik ben een vreemdeling geweest* (Baarn, 1979).
- J.D.F. van Halsema e.a., *De kogel door de kerk – Interviews met gewezen gereformeerden* (Den Haag, 1965).
- H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Groningen* (Bedum, 1998).
- H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Friesland* (Bedum, 2001).
- H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Overijssel* (Bedum, 2002).
- H. Hamburger en J.C. Regtien, *Joodse oorlogsmonumenten in de provincie Gelderland* (Bedum, 2005).
- Cor Hamoen, *Geschiedenis van de Hervormde Gemeente van Ammerstol* (1990).
- Jan Henk Hamoen, *Het schip der zotten – Een studie naar leven en werk van ds. August Henkels (1906-1975) en zijn vriendschap met Vestdijk, H.N. Werkman en prof. G. van der Leeuw* (Skandalon, 2010).
- Léon Hanssen, *Want alle verlies is winst – Menno ter Braak 1902-1930* (deel I, Meulenhoff, 2000).
- Willem Hansma (red.), *Een Friese pastorie in oorlogstijd – Herinneringen en brieven van het gezin Boerlage* (Leeuwarden, 2012).
- George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak – Gevangen Nederlandse predikanten en de cultuur van herinnering* (Zoetermeer, 2011).
- Maarten 't Hart, *Mammoet op zondag* (Amsterdam, 1977).
- Z.J.C. van Harten en W.B. van der Wal, *Cornelis Veenhof (1902-1983) – Fundamenteel criticus van de verzorgingsstaat* in: P.E. Werkman e.a. (red.), *Bevlogen theologen – Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw* (Verloren BV, 2012).
- Henk van Heerde, *De Tweede Wereldoorlog in en om Vollenhove* (www.henkvanheerde.nl/vollenhove).
- Leo Heaps, *De gans is gevlogen* (Bussum, z.j.).
- G.J. Heering en J.J. Buskes Jr., *De Roepstem van Christus en het Antwoord der Kerk. Het Evangelie in Oorlogstijd. Getuigenissen* (Utrecht, 1940).
- H.J. Heering, *Over het boze – als macht en werkelijkheid* (Boom, Meppel, 1975).
- H.J. Heering, *Moed voor de politiek. Oefeningen in politiek handelen* (Boom, Meppel, 1989).
- A.J. van der Heide, *80 Huizen in Meppel stonden ineens leeg...* (Meppel, z.j.).
- Albert van der Heide, *Luitjens' case, full of tension, drama and surprises* (in: *The Windmill Post*, d.d. 7.12.1992).
- J.L. Heldring, artikel 'Staatsvijanden in soorten' in: *NRC* d.d. 22.12.2005.
- Paul Helmann, *Mijn grote verwachtingen, Herinneringen* (uitgeverij Augustus, 2009).
- Paul Helmann, *Irene, mijn grootmoeder* (Uitgeverij Augustus, 2015).
- August Henkels, *Reilen en zeilen van de Blauwe Schuit – Nieuw ontdekte brieven-serie Henkels-Zuidhoff, toegelicht door Ate Zuidhoff* (Utrecht, 1997).
- F.R.A. Henkels, *Logboek van De Blauwe Schuit* (Amsterdam, 1946; herdruk 1982).
- Drs. F.R.A. Henkels, *Een boeket roosjes – Een keuze uit de Roosjes van 1965-1975*, verschenen in *Hervormd Nederland* ('s Gravenhage, 1976).
- Rainer Hering, lemma 'Benfey, Bruno Gustav Franz Julius, Pastor' in: *Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexicon*, vol. XVII (Herzberg, 2000).
- G.F.W. Herngreen, *Een Handjevol Verkeners – Ontstaan en geschiedenis van het 'H.V.', de Gereformeerde Kerken in Nederland in Hersteld Verband* (Baarn, 1976).
- G.C. den Hertog & G.W. Neven (red.), *Jan Koopmans – Theoloog bij de tijd (1905-1945)* (Kampen, 2008).
- Abel Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging 1940-1945* (Amsterdam, 1985).
- Constant van den Heuvel, *Het kruis op de berg* (Uitgeverij Matrijs, 2015).
- Constant van den Heuvel, artikel "Ds. R. Kok, beslist en bewogen" in: H. van 't Veld (red.), *Markante Veenendalers* (Veenendaal, 2010).
- Etty Hillesum, *Het denkend hart van de barak Brieven van E.H.* (De Haan, Haarlem, 1982' 2^e druk).
- Etty Hillesum, *Het verstoorde leven. Dagboek van E.H., 1941-1943* (De Haan, Haarlem, 1981; 3^e druk).
- Etty Hillesum, *In duizend zoete armen. Nieuwe dagboek aantekeningen van E.H.* (De Haan, Haarlem, 1984; 2^e druk).
- Historisch Tijdschrift GKN* (= Gereformeerde Kerken in Nederland).
- Alle G. Hoekema, *Een oorlogsdagboek van een Haagse predikantsvrouw, 1940-1945*; artikel in *Doopgezinde Bijdragen (nieuwe reeks)* nr. 43 (Amsterdam, 2008), 105-126.
- Alle G. Hoekema, *Bloembollen' voor Westerbork – Hulp door Zaanse en andere doopsgezinden aan (protestants-)joods Duitse vluchtelingen in Nederland* (Hilversum, 2011).
- Alle G. Hoekema, *Dutch Mennonites and German Jewish Refugee Children 1938-1945* in: *The Mennonite Quarterly Review* 87 (April 2013), 133-153.
- Alle G. Hoekema, *Doopsgezind Den Haag tijdens de Tweede Wereldoorlog*, artikel in *Doopsgezinde Bijdragen (Nieuwe Reeks)* 41 (2015), 129-152.
- Alle G. Hoekema, Pieter Post e.a., *Frits Kuiper (1898-1974). Doopsgezind theoloog. Voordrachten en getuigenissen over Kuiper en een selectie van zijn brieven* (Uitgeverij Verloren, 2016).

- Eline Hoekstra-Dresden, *Wishing Upon a Star. A Tale of the Holocaust* (Blackmore & Blackmore, 2000).
- Jan Hof, *Frits de Zwerver – Twaalf jaar strijd tegen nazi-terreur* (Omniboek, 2013).
- To Hofstra, *Oorlogsschriften* (10 delen oorlogsdagboeken, met veel originele documenten en krantenknipsels; niet uitgegeven).
- L.J. van Holk, *De betekenis van Volk en Staat en hun verhouding tot Godsdienst en Geschiedenis* (Hillegom, 1934).
- Gerlof D. Homan, *Nederlandse doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, artikel in: *Doopsgezinde Bijdragen*, Nieuwe Reeks nr. 21 (Amsterdam, 1995), 165-198.
- Gerlof D. Homan, *Een doopsgezinde gemeente in oorlogstijd: Heerlen*; artikel in: *Doopsgezinde Bijdragen* (Nieuwe reeks) 31 (Amsterdam, 2005), 263vv.
- Louk Hombergen (red.), *'1939-1945 Oorlog en vrede in Cuijk, beleefd vanuit de Protestantse Pastorie* (Cuijk, april 2005).
- Dienke Hondius, *Terugkeer – Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* ('s Gravenhage, 1990).
- Janet Hoogendoorn, *De oudste tabakszaak van Nederland en de geschiedenis van de familie 'van Vreumingen*, in: *Tidinge van die Goude*, Tijdschrift van de Historische Vereniging 'Die Goude', Jaargang 26 nr. 4 (oktober 2008), 122-138.
- B. Hoogwerff, *Een dominee voor het vuurpeloton – Uit het leven van ds. J. Kars (1903-1942)*(Den Hertog, Houten, 2015).
- G. Horreüs de Haas, *Jodendom en Democratie – Twee tijdpreken* (Zwolle, 1921).
- G. Horreüs de Haas, *De Boodschap der Eeuwen – 25 preken van september 1939 – januari 1943* (Zwolle, 1943).
- Roelof Horreüs de Haas, *Onderduiker in het hart van Friesland (September 1944-april 1945)*(Zwolle, 1999).
- Ds. P. van der Horst, *75 Jaar Vredeskerk* (Kattwijk aan Zee)(1980).
- Antoinette van Houten, *Kerk aan de Laan – Geschiedenis van de Remonstrantse broederschap te 's Gravenhage en omstreken* (Hilversum, 1996).
- Johannes Houwink ten Cate & Bob Moore, *Het geheime dagboek van Arnold Douwes, Jodenredder* (Uitgeverij Boom, 2018).
- G.C. Hovingh, *Einer christlichen Konfession angehörig – Een onderzoek naar de inspanningen van de Nederlandse kerken in het algemeen en van de Gereformeerde Kerken in Nederland in het bijzonder t.b.v. de vervolgte joden en christen-joden voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog en het mogelijk effect ervan* (doctoraal scriptie; VU Amsterdam, 1991).
- G.C. Hovingh, artikel 'Een stukje van een oor uit de muil van den leeuw' – *Over de lotgevallen van de kleine groep joden en christen-joden, die in de periode augustus 1942 tot september 1944 met behulp van echte of vervalste documenten van Nederlandse protestantse kerken geprobeerd heeft aan wegvoering naar de vernietigingskampen te ontkomen* in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, Jaargang 3 (Kampen, 1995).
- G.C. Hovingh, *Johannes Post, Exponent van het verzet – Een biografie* (Kampen, 1999, 2^e druk).
- Geert C. Hovingh, *Joods leven in Zuidlaren* (Bedum, 2000).
- Geert C. Hovingh en Annemarie van IJsendoorn, *Over het hoofd gezien – Recent gevonden beelden van een joodse familie 1940-1945* (Bedum, 2009).
- J.B. Hugenholtz, *In memoriam Marie Cornelis van Wijhe* in: *Militia Christi* (d.d. 18.7.1953).
- Martha van Huessen-Pikaar, *Wij en een volk – Belevissen van een koerierster* (1950).
- L. Huizing, "Helden? Ze moesten eens weten hoe benauwd wij waren!" – *Ds. Hoogkamp over onderduikers en jodencatechisatie in oorlogswinter*; artikel in het *Reformatorisch Dagblad* d.d. 8.6.1989.
- Lammert Huizing en Jan Braker (eindred.), *Gedenkboek Hoogeveen 1940-1945* (Hoogeveen, 1999).
- Mevr. E. Huizinga, mr. W.R.H. Koops, G. Bekker (Red.), *Arminianen in Groningerland* (Groningen, 1978).
- F.J. Hulst en H.M. Luning, *De Joodse gemeente Assen – Geschiedenis van een bekoorlijke kille, 1740-1976* (Assen, 1993).
- Ds. T.O. Hylkema, *Herinneringen van Fredeshiem*, (Steenwijk, 1960).
- Roxane van Iperen, *'t Hooge Nest* (Amsterdam, 2019).
- Dr. C.N. Impeta, *Kamplend en Hemelzegen* (Groningen, 1946).
- C. Inja, *Geen cel ketent deze dromen – Een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam geschreven in gevangenschap van 25 maart tot en met 19 november 1925* (origineel: in Gemeente Archief Amsterdam, toegangsnummer 1198, inventaris 502; ingeleid en van aantekeningen voorzien door Alle G. Hoekema, Gabe G. Hoekema en Piet Visser, Verloren, Hilversum, 2001).
- C. Inja, artikel *De konsekwentie van het fascisme* in: *Brieven van de Vereeniging voor Gemeentedagen van Doopsgezinden* 16 (1933), 314v.
- Roxane van Iperen, *'t Hooge Nest* (Amsterdam, 2019, 5^e druk).
- Hanneke Ippisch, *Sky – A True Story of Resistance During World War II*(Simon & Schuster, 1996).
- Roxane van Iperen, *'t Hooge Nest* (Lebowski, 2018).
- Hanneke Ippisch, *Sky – (A True Story of Courage During World War II)* (Scolastic, 2007).
- Jaarboeken ten dienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Jaarboeken Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt.* Muus Jacobse, *Vuur en Wind – Gedichten 1941-1945* ('s Gravenhage, 1945).
- A.M. Jans, *Dussen tijdens de Tweede Wereldoorlog* (persoonlijk verslag d.d. 18.5.1946).
- Nic Jansen, *Van grote en kleine dingen – Grepen uit het 100-jarig bestaan van de Gereformeerde Kerk van Renkum en Heelsum* 12-6-1889-12-6.1989 (Zomer 1988).

- W.F. Jense, *De lof der liefde. Het leven en sterven van ds. Paulus Hermanus Borgers* (Amsterdam, 1947; VDM-Reeks 22).
- Dr. Anton Johannes, *Over protest van de kerken in oorlogstijd – Conferentie Synodale Commissie der Evangelisch-Lutherse Kerk met gemeenten in 1943* in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis* nr.13 (1993).
- Dr. J.M. de Jong, *Vorrang aan de toekomst* (Nijkerk, 1969)
- Dr. L. de Jong, *De Bezetting*, 5 delen (Amsterdam, 1961-1965).
- Dr. L. de Jong, *Herinneringen*, deel I ('s Gravenhage, 1993).
- Dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (14 delen; 's Gravenhage, 1969-1991).
- Sal de Jong, *Joods leven in de Friese hoofdstad – 1920-1945 Voltooid verleden tijd* (Leeuwarden, 1970).
- Sally de Jong, *De ondergang van het Nederlandse Jodendom. Eerste kroniek over de Jodenvervolging, mei 1943* (Laren, 2018).
- Salomon de Jong, *Joodse Oorlogsherinneringen 1940-1945* (Franeker, 1975).
- Meike Jongejan, *Friesland als veilige haven* (Fries Verzetsmuseum 2013).
- Meike Jongejan en Eddy van der Noord, *Door het oog van de naald – Joodse onderduik in Friesland* (Grou, 2012).
- Dr. E.D.J. de Jongh, *Buskes, dominee van het volk <<Biografie>>* (Kampen, 1998).
- Th.J. de Jongh, *Voetsporen* (biografie van de vlieger/ verzetsman Carel Christiaan Steensma, 2005).
- J. Jonker, R. Huizinga e.a., *Een kerk op weg... 1835-1985 – 150 jaar Gereformeerden in Appingedam* (Groningen, 1985).
- Dick Kaajan, *Nieuw licht op de arrestatie en bevrijding van Frits de Zwerver in mei 1944* (<http://www.janverhoef.nl/kaajan.pdf>).
- Dick Kaajan, *De onderscheiding Yad Vashem voor het echtpaar Slomp-Ten Kate* (in: *Historisch Tijdschrift GKN* nr. 30 (december 2014), 37-44).
- H.J.Ph.G. Kaajan, artikel *Tussen opkomend nationaal-socialisme en herwonnen vrijheid – De Gereformeerde Kerk van Utrecht in de jaren 1940-1945* in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, Jaargang 3 (Kampen, 1995).
- Ben van Kaam, *Opstand der Gezagsgetrouwen – Mannenbroeders en Zonen in de jaren 1938-1945* (Wageningen, 1966).
- Ben van Kaam en Anne van der Meiden, *De Dominee gaat voorbij – Familiealbum van driekwarteeuw protestants leven in Nederland* (Bilthoven, 1974).
- Ds. P.D. Kalkman(?), *Een Lichtpunt in een donkeren tijd – De geschiedenis van het Noodcomité Moordrecht 2 Januari 1945-19 November 1945* (Gouda, 1945).
- J.J. Kalma, *Redt de Joden! Wat gebeurt er met de Joodsche oorlogspleeg-kinderen?* (Amsterdam, 1946).
- J.J. Kalma, *Nogmaals: redt de Joden!* (Amsterdam, z.j.).
- J.J. Kalma, “*Er valt voor recht te strijden*” (Boekencentrum, 1978).
- (J.J. Kalma), “*Freonen om dominee Kalma hinne. Stúdzjes, meast oer Fryslan foar sin fii-fensantichste jierdei*” (Ljouwert, De Tille, 1982).
- G. Kamerling, *Honderd jaar gereformeerd kerkelijk leven in Dieren 1887-1987* (Dieren, 1987).
- J. van der Kamp e.a., *Hilversum – Onderdrukking en Verzet 1940-1945* (Hilversum, 1985).
- Yosef Kaplan, *The Dutch Intersection – The Jews and the Netherlands in Modern History* (Leiden/ Boston, 2008).
- Artikel “*Ko Karssen (64): Het Duitse proces dat gelukkig niet door kon gaan*” in: *Vrije Westfriese Krant* d.d. 6.5.1981.
- Leonard Kasteleyn, *Vervolging en bescherming, Joden in Leiden 1933-1945* (Leiden, 2003).
- Lex Kater, *Het geheim van Adderhorst – Geluk en verdriet van een joodse familie* (Amersfoort, 2011).
- W. Kats, *In memoriam ds. W. Scheele 1905-1986* in ‘*Opbouw*’ (d.d. 21.3.1986).
- Hans Keilson, *Komedie in mineur* (Uitgeverij Van Genneep, 2010)
- Hans Keilson, *Daar staat mijn huis* (Amsterdam, 2011).
- Hans Keilson, *Tweestrijd – Dagboek 1944* (Amsterdam, 2014).
- Madelon de Keizer, *Putten: de razzia en de herinnering* (Bert Bakker, 1998).
- A.J. Kelis en J.P. Neven, artikelenreeks ‘*De levensweg van ds. Arie van der Kooij*’ in: *Reformatisch Dagblad* (d.d. 1.9.2015, 1.12.2015 en 1.3.2016).
- Dirk van Keulen, *Als ik niet twaalf uur per dag kan schrijven – Bibliografie/ Biography G.C. Berkouwer* (Kampen, 2000).
- H.J. Keuning, *In memoriam Alexander Hubertus van Drooge* in: *Doopsgezind Jaarboekje* 88 (1994), 14.
- An Keuning-Tichelaar & Lynn Kaplanian-Buller, *Passing on the comfort – The War, the Quilts and the Women Who Made a Difference* (2005).
- An Keuning-Tichelaar & Lynn Kaplanian-Buller, *De verbindende kracht van de quilts* (Stichting Internationaal Menno Simons Centrum, 2008).
- Herman Keuning, *Herinneringen aan onze studietijd*; artikel in: *Doopsgezind Jaarboekje Jubileumjaar (2011)*, 63-68.
- Karel Keunig, ‘*Ik heb het beste gewild*’ – *Het verzetsleven van Klaas Roelof Woltjer (1917-1944)* (Amersfoort, 2011).
- Joop D. Kila, *De Kille aan het Marsdiep – Anderhalve Eeuw Joodse gemeenschap in Den Helder (Helderse Historische Reeks nr. 11* (1999), opgedragen aan Caroline Elzas-Grunvald.
- Bert Klei, Martien Brinkman en Bernard Rootmensen, *Leven en leer van Eduard Pijlman, een troubadour in domineesland* (geschreven t.g.v. zijn afscheid wegens emeritaat; Baarn, 1980).
- Bert-Jan Klein, ‘*Tot het eind van de oorlog vlooien – Portretten van zeven overlevenden in Herinneringscentrum Kamp Westerbork*’, artikel in ‘*Trouw*’ d.d. 14.8.2004.

- Mark Klempner, *The Heart has Reasons – Dutch Rescuers of Jewish Children during the Holocaust* (Pilgrim Press, 2006; updated edition 2012).
- Drs. G.J. van Klinken en J.H. de Vey Mestdagh, *De Joodse Gemeenschap in het Groninger Westerkwartier, Peize en Roden* (Groningen, 1985).
- G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom, 1896-1970* (diss.; Kampen 1996).
- Gert van Klinken, artikel *Twee vrouwen in oorlogstijd. Gesprekken met Tiny Nawijn en Mien Bouwman*, in: *Historisch Tijdschrift GKN*, nr. 7 (mei 2005), 27-36.
- Gert van Klinken, *Strijdbaar & Omstreden – Een biografie van de calvinistische verzetsvrouw Gezina van der Molen* (Amsterdam, 2006).
- Gert van Klinken, *Een hervormde gemeente in oorlogstijd in Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis* (november 2012).
- Gert van Klinken, *André du Croix en Albert Keuter herdacht in doopsgezind Nederland*, in: *Doopsgezinde Bijdragen (Nieuwe Reeks)*, nr. 41 (Amsterdam, 2015).
- J. van Klinken & L. Vogelaar, *In 't bangst gevaar – Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog* (De Banier, Apeldoorn, 2010).
- J. Klinkenberg, *Van Geslacht tot Geslacht – 100 jaar Christelijke Gereformeerde Kerk Lisse in woord en beeld 1897-1997* (Lisse, 1997).
- Willy Klok-van Dasselaar, *Van bezet tot verzet – Ds. P.H. Pellicaan in bezet Nijkerk: het gewone leven en de gevolgen* (Koninklijke BDU Uitgeverij B.V., 2012).
- Willy Klok-Dasselaar, *Occupation: Minister in Resistance* (Barneveld, 2012).
- D.A. Klumpje, *Razzia in de Noordoostpolder... en de wegvoering naar Duitsland* (IJsselmuiden, 1993).
- Leendert H. de Kluijver, *Het Antjese geloof. Het merkwaardige gezelschap van Zwart Jannetje uit Veenendaal* (Groot, Goudriaan, 2000).
- Jan W. Klijn, *Oorlogstijd lang de Lek* (Groot-Ammers, 2009).
- Jan W. Klijn, *Dorp in verzet – Omnibus* (2013).
- Jan W. Klijn, *Overwinning* (Iris Oirschot, 2015).
- G.J. van Klinken, *Opvattingen in de Gereformeerde Kerken in Nederland over het Jodendom 1896-1970* (diss., Kampen, 1996).
- Drs. J.H. Kluiver, *Historische orgels in Zeeland* (Sneek, 1974; 2 delen).
- Ds. Herman Knoop, *Een Theater in Dachau* (Goes, z.j.).
- Pee Koelewijn, 'Wiesje was "mijn zusje!"', artikel in *Christenen voor Israël* d.d. oktober 1993.
- Hebe Kohlbrugge, *Twee maal twee is vijf – Getuige in Oost en West* (Kampen, 2002).
- René Kok/ Erik Somers, *De Jodenvervolging in foto's* (W-Books, 2018).
- Jack Kooistra, drs. Albert Oosthoek, *Recht op wraak – Liquidaties in Nederland* (Uitgeverij PENNnl, Amsterdam, 2009).
- S. Kooistra, *Ik zal door 's vijands zwaard niet sterven, maar leven. Het leven van Ds. P.H. Wolfert, gereformeerd predikant te Mariënberg* (Amsterdam, Kirchner, 1947; VDM-serie XXIII).
- Dr. J. Koopmans, *Wat zegt de Bijbel over volk, overheid, gezin, Israël, oorlog, toekomst?* (met inleiding van ds. K.H. Kroon; Amsterdam, 1941).
- Dr. J. Koopmans en ds. H.C. Touw (red.), *God's boodschap in een donkere wereld* (Amsterdam, z.j.).
- Dr. J. Koopmans, *Toen stelde de Heere zich daar – Vier preken uit I Samuel 1: 1-3* ('s Gravenhage, 1945).
- M. van Kooten VDM, *Het wonder van het Westland – Episoden uit het leven van ds. Jac. van Dijk* (De Banier, 2014).
- C. van de Kouwe, *Een eikeboom der gerechtigheid; levensbeschrijving van ds. R.H. Kuipers* (Amsterdam, Kirchner, 1946; VDM-serie VI).
- W.B. Kranendonk, *Naast buigen onder de roede ook verzet* (artikel in *Reformatorisch Dagblad* d.d. 28 april 2001).
- W.B. Kranendonk/ J. Visscher, *Beladen verleden – Kleine kerken boden berooide joden na oorlog geen hulp* (artikel in *Reformatorisch Dagblad*, HTML 980124k110).
- Dr. J.R. Callenbacht en Dr. F.J. Krop, *Anti-Semietisme – Enkele opmerkingen naar aanleiding van de Jodenvervolgingen in Duitsland* (uitgave "Geloof en Vrijheid", Rotterdam, 1933).
- F.J. Krop, *Gevangenis en Concentratiekamp* (4 delen; Rotterdam, 1945).
- Als ziende den Onzienlijke – in memoriam dr. Frederik Johan Krop (1875-1945)* (Rotterdam, 1946).
- G.H.J. Krosenbrink, G.J. Lemereis, O.C. Broek Roelofs, H. Meijer e.a., *Met de moed van de angst, Oorlogsbelevissen in de Achterhoek en Liemers* (Walburg Pers, 1981).
- F. Kuiper, *Geloof het evangelie – Preken uit de jaren 1940-1944* (Alkmaar, 1944).
- F. Kuiper, *Israël en de Gojien* (Haarlem, 1951).
- F. Kuiper, *Een klein drieluik van de bevrijding – Barth, Rosenzweig en Lenin samen uitgebeeld* (Baarn, 1974).
- 'Frits Kuiper, Christen en Socialist' (NCSV Woudschoten, 1982).
- Eppo Kuipers, *Er was nog zoveel te doen*, interview uit 1988 met Pieter Kuipers, echtgenoot van Heleen Kuipers-Rietberg op de site oud-winterswijk.nl
- J.P. van der Laan-Boelens, *In antwoord op je vragen – Terugblik van een vrouw in bezettingstijd* (Meinema, Delft, 1987).
- F.J. Lammers, *Honderd jaar Christelijke Gereformeerden in Baarn* (Baarn, 1994).
- Wiesje de Lange, *Een tocht voor Trinie* (Kampen, 1993).
- H.J. Langeveld, *Protestants en progressief – De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946* (diss.; SDU Den Haag, 1989).
- Ab van Langevelde, *In het klimaat van het absolute – Cornelis Veenhof (1902-1983) – Leven en werk* (diss.; AD Chartareeks nr. 27, 2015).
- Apparaat Laurens (= bestand van Doopsgezinde predikanten, afdeling Mennonitica, Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam).

- Nienke Ledegang, *Buiten de gebaande paden – Interview met kinderredder en filmondernemer Piet Meerburg* in: *Auschwitz Bulletin* (januari 2004)0, 5-9.
- Gerard Leenders, *Het mannetje van de radio* (radio-interview Donald de Marcas, VPRO-OVT).
- G. van der Leeuw, *Levensbericht W.J. Aalders*, in: *Jaarboek 1944-1945 van de Koninklijke Academie van Wetenschappen*, 197-204.
- Evelien van Leeuwen, *Klein In Memoriam – Late herinneringen* ('s Gravenhage, 1983).
- Peter van Leeuwen, *Bisschop Rudolf Staverman (1915-1990) – Een biografie* (Nijmegen, 1994).
- H.C. Leignes, artikel *Het Algemeen Congres* in: *Doopsgezind Jaarboekje* 36 (1937), 4.
- Sjoerd Leiker (eindred.), *West-Friesland in de jaren 40/45 – Schetsen van het verzet in Oostelijk West-Friesland* (Hoorn, 1980).
- Robert Lemm, *Eén Rembrandt voor vijentwintig levens – Het overlevingsverhaal van David Cohen* (Uitgeverij Aspect, 2014).
- Clare Lennart, *Op schrijversvoeten door Nederland* (Nijmegen, 1955).
- Martin Levie, *Psalmen, ingeleid, vertaald en toegevoegd* (Amsterdam, 1967).
- Herman de Liagre Böhl, *Miskotte, theoloog in de branding 1894-1976* (Prometheus, 2016).
- Ad van Liempt, *Aan de Maliebaan – NSB, SS, kerk en verzet op een strekkende kilometer* (Uitgeverij Balans, Amsterdam, 2015).
- Ad van Liempt, *De drogist – Hoe een verzetsheld na de oorlog in ongenade viel* (Balans, 2013).
- Ad van Liempt, *De jacht op het verzet – Het meedogenloze optreden van de Sicherheitsdienst en de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2013, 2^e druk).
- H.L. Lieve en K.R. ter Steege, *Predikant achter prikkeldraad* (Nijkerk, 1945).
- Pim Ligtoet, *'Ik heb een heel tijdje niets van me laten horen' – Joden in de Zaanstreek (1940-1945)* (Stichting Uitgeverij Noord-Nederland, Wormer, 2007).
- Ruud Lindeman, *De straat was leeg – Een wandeling door de Amsterdamse Rivierenbuurt, 1933-1945* (Uitgave Verzetsmuseum Amsterdam; Walburg Pers, Zutphen, 1993).
- C.H. Lindeijer, artikel 'C.W. Mönnich, een aarts-rebel' in: *Trouw*, d.d. 11.6.1982.
- Willy Lindwer, *Kamp van hoop en wanhoop – Getuigen van Westerbork 1939-1945* (Uitgeverij Balans, 1990)
- Jolien Linssen en Bart Cuijpers, *'Jack's Oorlog'* (Documentaire Limburg Doc L1, 2015).
- Isaac Lipschits, *Onbestelbaar. Herinneringen in brieven* (Den Haag, 1992).
- Dr. Maarten van der Linde, *Feitse Boerwinkel, inclusief denker* (Amersfoort, 2006).
- Dr. T.G. van der Linden, *Joods Zandvoort – Een pioniersgeschiedenis 1880-1943* (Ridderkerk, 2014).
- Elisabeth Lockhorn, *Andreas Burnier, metselaar van de wereld* (Uitgeverij Atlas Contact, 2015).
- Hartmut Ludwig/ Eberhard Röhm, *Evangelisch getauft – als >Juden< verfolgt, Theologen jüdischer Herkunft in der Zeit des Nationalsozialismus* (Calwer, Stuttgart, 2014).
- H.M. Luning, *De blikken kerk van Grollo (Old Grol)*, 2015).
- J. Maasland, artikel 'Oorlog en oordeel' in 'De Waarheidsvriend' d.d. 14.9.1995.
- Herma Mager-Warrink, *Een dozijn voorgangers in één eeuw – Honderd jaar Gereformeerde Kerk Nieuwlande-Geesbrug* (Bolsward, 2013).
- Jan R. Magnus, *Alles zal reg kom – Oorlogsbrieven van Sig en Emmy Menko-van Dam* (Zutphen, 2005).
- Geert Mak, *De eeuw van mijn vader* (Amsterdam/ Antwerpen, 1999).
- K.G. van Manen (red.), *Lutheranen in de Lage Landen – Geschiedenis van een godsdienstige minderheid* (Zoetermeer, 2011).
- Helma Mager-Warrink, *Een dozijn voorgangers in één eeuw – Honderd jaar Gereformeerde Kerk Nieuwlande-Geesbrug* (Bolsward, 2013).
- Peter Manasse, *Hein Kohn (1907-1979): uitgever en literatuuragent* (Aerdenhout, 2000).
- Anke Manschot, 'Mijn vader moest zo nodig joodse kinderen reddend', artikel op site *Psychotraumanet* (<https://psychotraumanet.org.nl>).
- G.W. Marchal, *Jan Koopmans, dienaar tot de oogst* ('s Gravenhage, 1985).
- Dr. G.W. Marchal, *Koopmans en de Joden* (in: *Verkenning en Bezinning, Reeks geschriften over de verhouding van de kerk en het Joodse volk*, 20^e jaargang, nr. 1 (1986).
- Bauke Marinus, *Jan Meilof IJben, leraar in oorlogstijd* (Purmerend, 2001).
- Dr. J.W. Marmelstein, *Gedenkschrift ter eerbiedige en dankbare nagedachtenis onzer gevallen (van de Chr. H.B.S. te Amsterdam; Amsterdam, 1947).*
- 'Mededelingen Weekblad van Centraal-Bureau L.O. en Afwikkelingsbureau-LKP'.
- J. Mastenbroek (red.), *Gedenken rond een erfenis – Gereformeerde Gemeenten 1907-2007*, deel 2 (De Rsmhoorn, Goes, 2007).
- H.W. Meihuizen, *En Dader des Woords – In memoriam ds. Albert Keuter (V.D.M.-serie nr. 9; Amsterdam, 1946).*
- P. Melles, *Vervolgd en ... zalig!* (Amsterdam, Kirchner, 1948; VDM-serie XXVIII).
- Bart Mendelson en Peter Kooij, *Dat doe je gewoon – Zutphense onderduik-verhalen 1940-1945* (Zutphen, 2014).
- Ferdinand van Melle, *Het gewaagde leven van Johanna E. Kuiper* (diss. VU Amsterdam, 2015).
- The Mennonite Encyclopedia – A Comprehensive Reference Work of the Anabaptist-Mennonite Movement* (vijf delen; Scottdale, USA, 1955-1959 en 1990).
- A.Merkelijn, *26 Jaren op het Zendingsveld* ('s Gravenhage, 1941).
- Piet Merkelijn, *Collector's Items – Anekdoten en bespiegelingen van een zwerper* (2001).
- W. Mesdag, *'In dit teeken' ... Aan de nagedachtenis van ds. A. du Croix* (Kirchner, Amsterdam, 1946)

- Albert Metselaar, *Duikelaars in de velden – Hulp aan onderduikers in Elim en Hollandscheveld* (Hoogeveen, 1993).
- Albert Metselaar, *Uit het leven van Jo Moes en Jan van der Helm* (Hoogeveen, 2007).
- Albert Metselaar, *Op de vooravond van onze herdenkingen*; interview met ds. R.A. Hoogkamp in de *Hoogeveense Courant* d.d. 2.5.2008.
- Jan Meulenbelt, *De Duitse tijd* (Amsterdam, 1955).
- Klaas Meijer, *Gastvrije 'Tikkels' tijdens de 2^e Wereldoorlog* (in: *Onstwedde.info*, aflevering 97 (29.03.2016).
- E.P. Meijering, *Hendrikus Meijering (1914-1995)* (Kampen, 1997).
- Hanny Michaelis, *'De wereld waar ik buiten sta' – Oorlogsdagboek 1942-1945* (Van Oorschot, 2017).
- Drs. Pieter Pieters Miedema, *Wrakseling om vrijheid* (3 delen, 1978-1982).
- Huib Minderhoud, artikel *'In en om de pastorie; de pastorie stond open, ook en juist voor vervolgd'* (www.huibminderhoud.nl/publicaties).
- Dr. H.H. Miskotte, *Niet te vergeten Miskotte* (Kampen, 1981).
- “Moederliefde, Het geheim van Ella en Audrey (Hepburn)”; Expositie in het Airborne Museum te Oosterbek (2017).
- Henk Moerman, *Kerken onder druk – Het beleid van de Zwolse Hervormde en Gereformeerde Kerk 1940-1945* (2015).
- C.W. Mönnich, *Een tak van de wilde olijf – Het Griekse erf en de weg van Israël* (Baarn, 1984)
- O. Mooiweer, *In memoriam ds. Hendrik van Tongeren*, in: *Opbouw, Opinieblad voor de Nederlands Gereformeerde Kerken*, Jaargang 28, nr. 16, d.d. 20 april 1984.
- Francine Moormann-Albach, *Verbannen erfgoed* (in voorbereiding).
- H.M. Mos en dr. M.G. Schenk, *Geuzenliedboek* (1975)
- C.D. Moulijn en Koert Moulijn, *Hoe wij de bezettingstijd beleefden – Een monument voor C.D. Moulijn, A.A. Moulijn-Carsjens, en een dorp in Friesland* (Wormerveer, 2006).
- Ad Mulder, *Dominee Rinze Douma, solidair tot het einde*; in: *Kontakt door aantreden* (december 2000), 28v.
- Gerard Mulder/ Paul Koedijk, *H.M. van Randwijk – Een biografie* (Amsterdam, 1988).
- Hans Münstermann, *De Onderstroom – Een Ode* (Uitgeverij de Kring, 2018).
- Willem Muste (eindred.), *Stenen, Namen, Portretten – 110 Oorlogsverhalen over omgekomen Groningse studenten en docenten (van de Gemeentelijke Middelbare Technische School te Groningen; Groningen, 2015).*
- E.I.F. Nawijn, *'Geeft acht!'* (veldprediker; over de aspecten van het militaire leven in godsdienstig perspectief; mei 1940).
- E.I.F. Nawijn, *Koninklijk onderscheiden. Levensschets van Ds. N.J.A. van Exel* (Amsterdam, Kirchner, 1946; VDM-serie XVII).
- H.J. Neuman, *Arthur Seyss-Inquart – Het leven van een Duits onderkoning in Nederland* (Utrecht/ Antwerpen, 1989)
- J.P. Neven e.a., *Kerkelijk leven in beeld. De Alblasserwaard* (2 delen; Houten, 2003)
- J.A. van Nie, *Bericht voor Grootte Jan* (D.A. Daamen, 's Gravenhage, 1946).
- J.A. van Nie, *De straat waardoor wij gingen 1940-1945* (Hoogeveen, z.j.).
- J.A. Niemeijer & A.A.J. Mulder (red.), *Verzet in Groningen* (Groningen, 1986).
- Ds. F.A. Nolde, *Declamatorium 'Oorlogsherinneringen 1949-1945'* (Winsum, 1945).
- Ds. F.A. Nolde, *Winsum in oorlog en vrede 1940-1945* (Winsum, 1945).
- H. Noordegraaf, *Portret van een rode dominee – Ds. M.C. van Wijhe 1881-1953* in: *Tijd en Taak* d.d. 4.12.1953.
- H. Noordegraaf, *M.C. van Wijhe – Een rode dominee in Vught* in: J. van den Eijnde (red.), *Vught Vanouds* (Vught, 1954).
- Herman Noordegraaf, *A.R. de Jong (1883-1970); Revolutionair predikant en religieus bezieler* (Narratio, Gorinchem, 1998).
- Herman Noordegraaf en Wim Tieman, *Vernieuwing van het Diaconaat- Doen en denken van dr. J.C. Van Dongen (1907-1983)* (Eburon, 2002).
- H. Noordhuis, *Ds. W.J. Manger (1898-1989)* in: *Documentatieblad Lutherse Kerkgeschiedenis* nr. 8 (1991).
- Gerrit Noort, *De weg van magie tot geloof – Leven en werk van Albert C. Kruyt (1869-1949), zendeling-leraar in Midden-Celebes, Indonesië* (diss.; Utrecht, 2006).
- Cees Nooteboom, *Nootebooms hotel* (Atlas, Amsterdam/ Antwerpen, 2002).
- K. Norel, Anne de Vries, Frits de Zwerver e.a., *Den vijand wederstaan – Historische schetsen van de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, de Landelijke Knokploegen en de Centrale Inlichtingendienst* (Wageninngen, 1946).
- Kees van den Nouweland, *De pastorie. Herinneringen aan het oorlogsjaar 1945* (ego-document van een dertienjarige evacuée, het Verzetsmuseum, Amsterdam).
- H.J. van Nijnatten-Doffegnies, *Het Geheime Dorp* (G.F. Callenbach, Nijkerk, 1975).
- Halte Grote Kerk Nijverdal 1903-2011 – Een eeuw uit de Kerk der Eeuwen* (Protestantse Gemeente Nijverdal, 2012).
- Samuel Oliner en Pearl Oliner, *De altruïstische persoonlijkheid – Waarom riskeerden gewone mannen en vrouwen hun leven om anderen te redden?* (Uitgeverij Balans, Amsterdam, 1989).
- Anita van Ommeren & Ageeth Scherphuis, *De Crèche 1942-1943*; bijlage *Vrij Nederland* d.d. 18.1.1986.
- H. Oolders-Jurjens, *Het leven in de Groninger pastorie in oorlogstijd*, in het (Christelijk-Gereformeerde) *Kerkblad voor het Noorden*, editie 2.5.2008, 4).
- Niek van der Oord, *Jodenkampen* (Kampen, 2003).
- Steffie van den Oord, *Westerbork Girl* (Uitgeverij Contact, Amsterdam/ Antwerpen, 2008).
- Cas Oorthuys, *Het laatste jaar 1944-1945* (Amsterdam/ Antwerpen, 2009).
- Arnim C. van Oorschot, *Gemeente Oldekerk 1811-1990 – Bestuur, bevolking, beslommeringen* (Bedum, 1993).

- Jan Oosterhoff, Joke Key-Alta en Piet Bode, *Ge-scheurd Land – Gaasterlan-Sleat 1940-1945* (Balk-Emmeloord, z.j.)
- Op de Bun, Lesprogramma met verhalen van joodse onderduikers in Hengelo (Ov.).
- Ds. J. Overduin, *Hel en hemel van Dachau* (Kampen, z.j.).
- Mordecai Paldiel, *Churches and the Holocaust: Unholy Teaching, Good Samaritans and Reconciliation* (Jersey City, New Jersey USA, 2006).
- Mordecai Paldiel, *Saving One's Own – Jewish Rescuers during the Holocaust* (University of Nebraska Press, 2016).
- Hanneloes Pen, *Een gegeven leven. Een Zaanse vrouw, een Joodse baby en een daad van verzet* (Atlas Contact, 2015).
- Simone Petersen, *Het wonder van de orgelzolder. Een verhaal van moed en blijdschap* (artikel Contactblad Stichting 40-45, jaargang 2010, nr. 13).
- Air Commodore Graham Pitchfork, *Shot Down and on the Run – True Stories of RAF and Commonwealth Aircrews of World War II* (2003).
- Stefan van der Poel, *Joodse Stadgers – De Joodse Gemeenschap in de stad Groningen 1796-1945* (Assen, 2004).
- Hans Poley, *Return to the Hiding Place* (Lifejourney Books, 1993).
- H.W. Poorterman, *Van bezetting naar bevrijding – 1940-1945 in Nijverdal, Hellendoorn, Marle Haarle, Daarle, Hulsen, Eversberg* (Enschede, 1978).
- H.W. Poorterman, *Stampende laarzen op de grens van Twente en Salland* (Enschede, 1981).
- J. Poortman, *Kerkelijk Meppel door de eeuwen heen* (Meppel, 1976).
- J. Poortman, *Meppel rond de bevrijding in 1945* (Meppel, 1980).
- H.C. Popijus, *Zwijndrecht 1940-1945, van bezetting tot bevrijding* (Alblasserdam, 1995).
- Pieter Post, *Naar Messiaans Communisme – Frits Kuiper (1898-1967), dopers theoloog* (Narratio, 2014).
- Reinder Postma en Yvonne te Nijenhuis, *De oorlog een gezicht geven – Dokkum '40-'45* (2014).
- Dr. J. Presser, *Ondergang, de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (2 delen; 's Gravenhage, 1965).
- Klaas Prins, artikel *Het was God zelf die de tijd deed rijpen* (in: Algemeen Doopsgezind Weekblad 49/30, 30.7.1994).
- Marcel Prins/ Peter Henk Steenhuis, *Andere Achterhuizen – Verhalen van Joodse onderduikers* (Amsterdam, 2010).
- K.F. Proost, artikel *'Johan Carel Antonie Fetter'* in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1960'* (Leiden, 1960), 75-81.
- E. Jan Pijlman, *Gedorscht volk – Een bundel verhalen ontstaan tijdens- en direct na de oorlogsjaren 1940-1945*.
- Ds. Eduard Pijlman, *Ergens heen (overwegingen voor onderweg)* (Delft, 1986).
- H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren* ('s Gravenhage, 1970).
- Jan Willem Regenhardt, *Micha's spel en de ondergang van de familie Hillesum* (Balans, 2012).
- J.C. Regtien, G. Gerritsma en E. Bakker, *Een wandeling door Joods Winsum, ... 'Ik spoorde met Isi, mijn Joodse vriend' ...* (Winsum, z.j.; ook te lezen op www.sjoelplein.nl).
- Johanna Reiss, *The Upstairs Room* (Thomas Y. Crowell Co., 1972).
- Johanna Reiss, *De Schuilplaats* (Em. Querido's Uitgeverij, 1974).
- Johanna Reiss, *The Journey Back* (Harper Trophy, 1987).
- Johanna Reiss, *A Hidden Life* (Melville House Publishing, 2009).
- C. Reitsma, *Gedenktekens in Friesland '40-'45. Tekens aan de weg-Tekens aan de wand* (Leeuwarden, 1980).
- Herman A.J. van Rens, *Vervolgd in Limburg – De vervolging van Joden en Sinti tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse provincie Limburg* (diss. UvA; Uitgeverij Verloren, 2013).
- Kees Ribbens, *'Zullen wij nog terugkeeren...'* – *De jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amersfoort, 2002).
- Tom de Ridder, artikel *'Het joodse lievelingetje van de frater'* in: *Wat gebeurt er met Kinderen in een Oorlog?* (uitgave ICODO; Utrecht, december 1995).
- Jan Ridderbos, *Strijd op Twee Fronten – Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein* (diss.; 2 delen, Kampen, 1994).
- Jan Ridderbos, *Ds. Rinze Douma (1910-1945)* in: *Waardeel. Drents Historisch Tijdschrift* jrg. 34, nr. 1, 17-23.
- Jan Ridderbos, *Predikanten in de Frontlinie – De gevolgen van deelname aan het (kerkelijk) verzet in Nederland tijdens WO II* (Barneveld, 2015).
- Dr. Jan Ridderbos, *Kroniek van de Jodenvervolging te Assen* (Assen, 2016).
- Femmeke Riezebosch en Gert-Jan Schaap, *Mijn opa in de oorlog: Verzet zonder poeha* (in Mastenbroek; EO-Visie, april 2016).
- Ds. D. Ringnalda jr., *Als een goed soldaat* ('s Gravenhage, 1940).
- Ds. D. Ringnalda jr., *Burger van het eeuwig Koninkrijk: ter nagedachtenis van ds. A. Ringnalda* (Amsterdam, 1946; Kirchner-reeks).
- Jan Roelfs, *Amanuensis en ex-koster A.L. van Dijk neemt afscheid: Tijdens de bezetting werden er heel wat joden in Nieuwe Kerk gedoopt*, artikel in *'Trouw'* d.d. 16.2.1977.
- Th. B. Roep, *Frits Kuiper en de doopsgezinde gemeente te Alkmaar in crisis en oorlogstijd* (ongepubliceerde scriptie, 1993).
- Thomas B. Roep en Alle G. Hoekema, *De Doopsgezinde Gemeente te Alkmaar tijdens de Duitse Bezetting (Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe Reeks* nr. 41 (2015), 67-102).
- Eberhard Röhm/ Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche* (4 Bände, Stuttgart, 2004-2007, 2. Auflage)
- Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht/ Antwerpen, 1973).

- Ds. J. van Rootselaar, *Memoires* (Uitgeverij Den Hertog, Houten, z.j.).
- Martine Rooze (red.), *Rondom het Witte Kerkje – De geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Eefde-Gorssel* (Uitgegeven ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan op 17 september 1983).
- Leesha Rose, *De Tulpen zijn Rood – Het actieve verzet van een Joods meisje* (Katwijk aan Zee, 1980).
- Eli Rottner, *Aus Spinozas Heimat und Constantin Brunners letzter Zufluchtsstätte* (Eindrücke; Dortmund-Hörde, 1962).
- L.J. de Rover “Ik zal de daden des Heeren gedenken 1839-1939” – *Gedenkboek der Gereformeerde Kerk te Rijnsburg* (1939).
- Een veilig nest voor vervolgd – Verhalen over Joodse onderduikers in Rijnsburg* (Rijnsburg, 2015).
- Ype Schaaf, *Dodelijke dilemma’s in het Friese verzet – Het veemgericht en Esmée van Eeghen* (Franeker, 1995).
- Erik Schaap, website *Vrijgevochten – Zaans verzet in Nationaal perspectief 1940-1945* (Wormerveer, 2008).
- Erik Schaap, website *Vrijgevochten: de Zaanstreek in de Tweede Wereldoorlog* (5 en 7)(eriksgaap.worldspress.com).
- Dr. O. Schabert, *Als ziende den onzienlijke – In memoriam Dr. Frederik Johannes Krop* (1946).
- G.H. ter Schegget, *Indachtig – Herinneringen en schetsen* (Baarn, 1981).
- Bert ter Schegget e.a., “Kroongetuigen” (artikel in *Werkschrift voor Leerhuis en Liturgie*, Amsterdam, 1982).
- Dr. H. Schelhaas/ Bert Molenaar (red.), *Graven en begraven in Overijssel* (Waanders, Zwolle, 1981).
- Maarten Schenk, artikel “Nicolette Bruining (1886-1963) redde Joodse leerlingen” (in: *Joods Erfgoed Den Haag*).
- Marjolein J. Schenkel, *De Twentse paradox – De lotgevallen van de Joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen, 2003).
- J.H. Scheps, *Scheps inventariseert I* (Semper Agendo, Apeldoorn, 1974).
- Niek Scheps, *Weersta vanaf het begin, maar slechts met het geesteszwaard – Het verzetswerk van J.H. Scheps 1940-1945* (Aksant, Amsterdam, 2011).
- Prof.dr. K. Schilder, *Bezet bezit – Artikelen van de hand van Prof.Dr. K. Schilder, opgenomen in de nummers van “De Reformatie” uit de eerste maanden na de bezetting van Nederland juni-augustus 1940* (Goes, 1945)
- Aldert Schipper, artikel ‘Van beroep: dominee – ‘Vrouwen in het wondere ambt’ in: ‘Trouw’, d.d. 22.10.1983.
- T.C.C. Scholten-van Iterson, *Hernieuwde belangstelling voor Nicolette Bruining*, in: *Kerk en Wereld* 83 (1991), nr. 15 en 17.
- J. Schonewille, J. Engels en J. van der Sleen, *Nieuwlande 1940-’45, een dorp dat zweeg* (Eigen beheer, z.j.).
- S. Schoon, *De knokploeg Noord-Drenthe* (Assen, 1970, 3^e druk)
- Theo Schouw, *De krekkel op de harp – De priester-dichter Jacques Schreurs* (Sittard, 1993).
- N.H.J. van Schouwenburg, *Dwing hen binnen te komen – Dr. J. Eykman* (Amsterdam, 1946).
- Dr. C. Schravessande, *Dr. G. Horreüs de Haas, zijn denken en prediking* (Assen, 1960).
- J.W.M. Schulten, *De geschiedenis van de Ordedienst* (Den Haag, 1998).
- Fedde Schurer, *De beslagen spiegel. Herinneringen* (Amsterdam, 1969).
- Dr. Judith Schuyf (eindred.), *Nederlanders in Neuengamme – De ervaringen van ruim 5500 Nederlanders in een Duits concentratiekamp 1940-1945* (Zaltbommel, 2005, 2e druk).
- André Schwerz, *Reilen en zeilen van De Blauwe Schuit* (Utrecht, 1997).
- John and Elisabeth Sherill, *The Hiding Place* (1971).
- Dr. Willem Sikken, *Tropendomee* (Van Gorcum, Assen, 1947).
- Ian Shine/ Debora Slier, *Der letzte Sommer des Philip Slier – Brieve aus dem Lager Molensloot 1942* (Berlin, 2009).
- Alphons Siebelt, “Hij zit bij de onderduikersbond” – *Hulp aan Leidse onderduikers in de Tweede Wereldoorlog* (Leiden, 2015).
- Bettine Siertsema, *Eerste Nederlandse getuigenissen van de Holocaust 1945-1946* (Uitgeverij Verbum, 2018)
- Fokke Sierksma (onder pseudoniem ‘Frank Wilders’), *Grensovertocht* (’s Gravenhage, 1948).
- C.J. Sikkell, *Een waarlijk vrije. Levensschets van Dr. Kornelis Sietsma* (Amsterdam, Kirchner, 1946; VDM-serie II).
- Salomon Silver, *Een joods gezin in onderduik* (Kampen, 1997).
- Jelle van Slooten, *Een verUrkte Istaëliet – Het levensverhaal van Japien de Joode* (Urk, 1995).
- Dr. M.C. Slotemaker de Bruïne, *Het joodse vraagstuk* (Nijkerk, 1946).
- N. Smeets, *Zoutelande door de eeuwen heen* (Aquarius, 1983).
- Klaas A.D. Smelik, *Anti/judaïsme en de kerk – Een verkenning* (Baarn, 1993).
- F. Smit, *Geschiedenis der Doopsgezinden te Blokzijl* (Steenwijk, 1992).
- Boudewijn Smits, *Loe de Jong 1914-2005 – Historicus met een missie* (Boom, Meppel, 2014).
- J.M. Snoek, *The Greybook – A Collection op Protests against Anti-Semitism and the Persecution of Jews, issued by Non-Roman Catholic Churches and Church Leaders during Hitler’s Rule* (Assen, 1969).
- J.M. Snoek, *Het Israëliisch-Palestijns conflict: Een oplossing is mogelijk* (Lezing voor het Leerhuis Tenach en Evangelie van de Thomaskerk te Amsterdam op zaterdag 17 november 2007).
- J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945* (Kampen, 1990).
- J.M. Snoek, *Soms moet een mens kleur bekennen* (Kampen, 1992).
- Chris Sol, ‘Heer, wat wilt Gij dat wij doen zullen? – Hervormden en gereformeerden te Leiden in de eerste fase van de Duitse bezetting (mei 1940-voorjaar 1941) in: ‘Leids Jaarboekje 1995, 167-193.

- Erik Somers, *Voorzitter van de Joodse Raad – De herinneringen van David Cohen (1941-1943)* (Zutphen 2010).
- Roelie Spanjaard-Viser, *Historie Friesland-Lemmer* (www.spanvis.nl).
- Dr. Hans van Spanning, artikel 'De eerste jaren van de Bethelkerk' (Loosduinen) in: 'Betheltaal' Jaargang 20 nr. 7 (16.6.2013), 2-7.
- Dr. E.D. Spelberg, *Ons allen nabij* (Amsterdam, 1947).
- A.A. Spijkerboer, artikel 'Obermans laatste boek' in: 'In de Waagschaal' d.d. 30.4.2005.
- Drs. Th.A.J. van Staalduine, artikel 'Kerkelijke Persvrijheid. De kwestie-Rietberg (1942-1943)' in: *Anderhalve eeuw protestantse pers. Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800*, Jaargang VII (Zoetermeer, 1999).
- Ds. Jan Stap, *Rond de pastorie van Veessen van 1933-1945 – Een onderzoek naar herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog vanuit kerkhistorische aspecten in Veessen*; artikel in *Historisch Heerde* (mei 2000), 1-101.
- Rosita Steenbeek, *Rose – Een familie in oorlogstijd* (2015).
- A.G. Steenbergen, artikel *Joden in Rhenen in WO II (Oud-Rhenen, 23^e jaargang nr. 1 (januari 2004))*.
- Historische Mededelingen van de Historische Vereniging Steenwijk en Omstreken*.
- Jannie Stegeman, *Hiernaast zijn ze weggehaald... Vervolg en verzet in de Rivierbuurt 1937-1945* (Verzetsmuseum Amsterdam, 1985).
- H.K. van Stegeren-Keizer e.a., *Een kerk op zoek naar Israël – Geschiedenis van het deputaatschap voor 'Kerk en Israël' van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1875-1995* (Kampen, 1995).
- H.J. Stegink en J. Bouter-Beij, *Evangelisch Lutherse Gemeente Deventer* (Deventer, 1981).
- Aletta Stevens, *Looking for Uncle Joop – A Long Lost Story from Nazi-Occupied Holland* (Ashgrove Publishing, London, 2017).
- Arie van der Stoep, *Schiermonnikoog, In het voetspoor van monniken – Het kerkelijk reilen en zeilen op Schiermonnikoog door de eeuwen heen* (Leeuwarden, 2011).
- D. van der Stoep, *Herder en Leeraar* ('s Gravenhage, 1941).
- J.P. Stoop, *Kerk onder Duitse bezetting. De Gereformeerde kerk van Amsterdam in de jaren 1949-1945* (afstudeerscriptie vakgroep geschiedenis VU; Amsterdam, 1995).
- Hans van Straten, *Hendrik Nicolaas Werkman, de drukker van het paradijs* (Meulenhoff, Amsterdam, 1963).
- Dr. J.C. Sturm (red.), *Leven en werk van prof.dr. Jan Waterink, een Nederlands pedagoog, psycholoog en theoloog (1890-1966)* (Kampen, 1991).
- Ds. Ch.H. Swen, *Gereformeerde Kerk Den Helder 1840-1990* (Den Helder, 1990).
- Ismee Tames, *Doorn in het vlees. Foute Nederlanders in de jaren vijftig en zestig* (Uitgeverij Balans, Amsterdam, 2013).
- Peter Tammes/ Annika Smits, *De invloed van christenen op de overlevings-kansen van joden in Nederlandse gemeenten tijdens de Tweede Wereldoorlog: een katholieke paradox?* in: *Mens & Maatschappij, Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, jaargang 80 (Amsterdam University Press, 2005), 353-375.
- Leo van der Tas, *Overleven in Dachau – Ervaringen in Duitse gevangenschap* (Kampen, 1985).
- Jan Terlouw, *Oorlogswinter* (Lemniscaat Rotterdam, 1972).
- Jan Terlouw, *En broederschap?* (voordracht tijdens de nationale dodenherdenking op 4.5.2014 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam)
- Ed van Thijn, *Het Verhaal* (J.M. Meulenhoff, 2000).
- Jeroen Thijssen, *Het verborgen dorp* (Uitgeverij Balans, Amsterdam, 2005).
- Henk Tijssen, *NSB-predikant – Ds.mr. L.C.W. Ekering (1889-1964) en zijn keuze voor het nationaalsocialisme* (Soesterberg, 2016).
- Almar Tjepkema/ Jaap Walvis, "Ondergedoken" – *Het ondergrondse leven in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Weesp, 1985).
- H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk* (2 delen; 's Gravenhage. 1946).
- Nine Treffers-Mesdag, *De pastorie in Sneek onder de bezetting – Enige persoonlijke indrukken van de positie en de houding van doopsgezinden in de Tweede Wereldoorlog*, in: *Doopsgezinde Bijdragen, Nieuwe Reeks* nr. 24 (1998), 273vv.
- Ds. D. Tromp en Inne de Jong, *In memoriam Dr. J. Koopmans* (Amsterdam, 1945).
- J. Trompetter en K. Nierop, *Strijd en Zegen – Gedenkboek ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan (1836-1961) der Gereformeerde Kerk van Andijk* (Andijk-Oost, 1961).
- Rik Valkenburg, *Hun ster als teken* (manuscript voltooid door N. Koudijs-Valkenburg; Veenendaal 1996).
- Rik Valkenburg, *Wie was ds. R. Kok eigenlijk?* (Veenendaal, 1989).
- Chris van der Veen, *Een Drentse commissaris kijkt terug – Herinneringen van mr. Jacob Cramer* (Assen, 1986).
- Hans van der Veen (red.), *Spelen onder spanning – Verhalen over theater tijdens de bezetting* (Theater Instituut Nederland, 2005).
- Colet van der Ven, *Van oude mensen... De twintigste eeuw weerspiegeld in twintig levensverhalen* (Baarn, 1997).
- H. Veldman, *Binne Roorda (1898-1945), ootmoedig strijder voor Gods gerechtigheid in kerk en samenleving* (artikel in: *De Reformatie*, 70^e jaargang, nr. 32; 6 mei 1995).
- Colet van der Ven, *De doden lopen mee*, interview met Lo de Ruiter in de serie *Van oude mensen* (in: *Trouw*, d.d. 2.10.1996).
- Adriaan Venema, *Kunsthandel in Nederland 1940-1945* (Amsterdam, 1986).
- Eline Verburg, *Majoor Bosshardt, 1913-2007 – Een leven voor anderen* (Bzztoh, 2007).
- Wim Verhagen, artikel *Hij kon niet anders* in: *Kerst 1944 – Herinneringen van mensen uit het voormalig verzet en overlevenden uit de concentratiekampen* (Ankeveen, 1982).
- Elma Verhey, *Oorlogspleegkinderen – Kind, jij hoeft geen Poerim te vieren. De Here Jezus is*

- ook voor jou opgestaan', artikel in: *Vrij Nederland*, 6.10.1990, 30-48.
- Elma Verhey, *Om het Joodse kind* (Amsterdam, 1991).
- Robert Verheyen, *Marianne Philips (1886-1951), Leven en werk* (diss.; Gent, 1971).
- Dick Verkijk, "Bertje was zo'n lief jongetje" – *De tragische ondergang van de familie Sanders* (Soesterberg, 2007).
- Leen Vermij, *Rienk Hendrik Kuipers 1905-19845, dominee in Friesland* (Buren, 2002; uitgave in eigen beheer).
- C.A. Versluis, *In memoriam Nicolaas 't Hart in: Opbouw, Opinieblad van de Nederlands Gereformeerde Kerken* (43e Jaargang nr. 5, d.d. 5.3.1999).
- André Vervuurt, *In ... en uit het veen – De geschiedenis van de voormalige veenkolonie Helenaveen en andere Peelse wederwaardigheden* (Gemert, 2001).
- M.G. Verwey, *Leiden in bezettingstijd* (Leiden, 1946).
- S.Vestdijk, *Nagelaten gedichten* (De Bezige Bij, Amsterdam, 1986).
- C. van Viegen Jr., *Van geslacht tot geslacht – Hervormd Achterberg en het levenswerk van Coenraad van Viegen V.D.M.* (Achterberg, 1988).
- Panc Vink, *Oorlog en bevrijding in Moordrecht* (1995).
- Henk Vis en Mirjam Schwarz, "We hebben ze allemaal gekend...". *De namen van de vermoorde Joodse inwoners van Winterswijk, een gedenkboek* (Winterswijk, 2010).
- A(art) Visser, *Het Verscholen Dorp – Verzet en Onderduikers op de Veluwe* (Wezep, 1987, 3^e druk).
- Aart Visser (eindred.), *Oldebroek in oorlogstijd; schuilplaats voor vreemdelingen – oorlogsverhalen uit Noordeinde, Oosterwolde, Oldebroek, 't Loo, Wezep, Hattemerbroek* (Uitgave van de Oudheidkundige Vereniging 'De Broeklanden', Oldebroek, 1995).
- Aart Visser, *'Het is oorlog' – Noord-West Veluwe tijdens de Duitse bezetting* (Nunspeet, 2010).
- Albert Visser, *De predikanten van de Nederlands Hervormde Gemeente Wanswerd-Jilsum 1575-1966* (Ferwert, 2005).
- Hans Visser, *Vestdijk en Henkels – De vriendschap van twee dichters* (1993; in eigen beheer uitgegeven).
- Ds. H.A. Visser, *Toen gisteren nog vandaag was – 55 jaar predikantschap* (Zoetermeer, 1992).
- Jacob J. Visser, *Kerkelijk leven op Schiermonnikoog in de laatste anderhalve eeuw* (Schiermonnikoog, 1976).
- W.A. Visser 't Hooft, *Holländische Kirchendokumente – Der Kampf der holländischen Kirchen um die Geltung der göttlichen Gebote im Staatsleben* (Zollikon-Zürich, 1944).
- W.A. Visser 't Hooft, *Memoires* (Kampen, 1971).
- Hendrikus Vlietstra, *Het huus op de wieke* (Ruinen, 1987 3^e druk).
- Gerda Vloedgraven e.a., *150 Jaar Kerk in Colmschate* (1994).
- K.H. Vos e.a. (red.), *Deventer 1940-1945 – Het begin, donkere jaren, de bevrijding* (Deventer, 1985).
- A. de Vos, *Voorwaarts en niet vergeten, leven en denken van Gerardus Horreüs de Haas (1879-1943)*(Waanders, Zwolle, 2008).
- Mischa de Vreede, *gegeven* (Kampen, 1988).
- A.W. de Vries, *Grepen uit de Geschiedenis van Blankenham* (2002).
- Anne de Vries, *Gesprek met de doden – Nederland kort na de bevrijding* (Kampen, 2010).
- Anne de Vries Jr., *Een zondagskind – Biografie van mijn vader* (Kampen, 2010).
- Anneke de Vries e.a. (red.), *H.N.Werkman 1882-1945. Leven & Werk* (Zwolle/ Groningen, 2014).
- Anneke de Vries e.a. (red.). *'De Ploeg- Avantgarde in Groningen 1918-1928* (Wbooks, Groninger Museum, 2018).
- G.J.W. de Vries, *Achter de schermen*, (Rotterdam, 1945).
- J. de Vries, *Vroomheid en Vergankelijkheid, De Franeker Martinikerk* (Leeuwarden, 1982).
- W.H. de Vries, *De Regio* (Stellingwerven) *tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Berkoop/ Oldeberkoop, 2003).
- Huib M. Vriesendorp (eindred.), *Brieven uit de Tweede Wereldoorlog – Correspondentie van Co en Cor Vriesendorp-Delhez* (Dordrecht, 2006).
- Huib M. Vriesendorp, Hugo Q. Röling, Maddy Verseput-Stevense en Hans P. Verseput, *Schouwen-Duiveland, Herfst 1944 revisited* (augustus 2011 op site www.janverhoeff.nl).
- Suzanne Vronen, artikel 'Unique Aspects of Jewish Resistance and Rescue in Belgium' in: Patrick Henry, *Jewish Resistance against the Nazis* (Catholic University of America Press, Washington DC, 2014).
- Tjeerd Vrij, *Bittere tranen, Jodenvervolging in Tiel en omgeving* (Uitgeverij Verbum, 2010).
- Ies Vuijsje, *Tegen beter weten in – Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de jodenvervolging* (Antwerpen/ Amsterdam, 2006).
- Dr. J.D.Th. Wassenaar, artikel "Ds. Roelof Bijlsma en het Lemeler Convent: De betekenis van een Helderse dominee voor het kerkelijk verzet" in: *De Reggesproake* nr. 18 (2010), 1-15.
- Dr. T.D.Th. Wassenaar, artikel "Ds. Roelof Bijlsma en het Lemeler Convent: Aspecten van het kerkelijk verzet nader belicht" in: *Overijsselse Historische Bijdragen*, nr. 127 (2012), 89-104.
- Dr. J.D.Th. Wassenaar, artikel "Aspecten van het kerkelijk verzet nader belicht" in: *Kerk en Theologie*, 63^e jaargang (2012) nr. 3, 258-277.
- Dr. J.D.Th. Wassenaar, artikel "Joodse oorlogspleegkinderen in Nederland" in: *Gezamenlijk Kerkblad voor Drenthe, Overijssel en Flevoland* nr. 4866 (19.4.2014) en 4867 (10.5.2014).
- Dr. J.D.Th. Wassenaar, artikel "Ds. Jacob Jetzes Kalma op de bres voor joodse oorlogskinderen" in: *Friesch Dagblad* d.d. 3.5.2014.
- Dr. J.D.Th. Wassenaar, artikel "Het Lemeler Convent: Aspecten van het kerkelijk verzet nader belicht" in: *Twaalfde Bulletin Tweede Wereldoorlog* (Soesterberg, 2015), 243-264.
- J. Waterink, *Wij Calvinisten ... nu!* (Franeker, 1945).

- Paul E. Werkman, *Jacobus Andries Koster (1936-1982) – Knockin' on heaven's door* in: P.E. Werkman e.a. (red.), *Bevlogen theologen – Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw* (Verloren BV, 2012).
- Tineke Wibaut-Guilonard, *Kamp Vught 1943-1944 – In gevangenschap getekend* (Amsterdam, 1995).
- Ties Wiegman, *Ds. Overduin helpt onderduikers – Joodse tweelingzusjes ontkomen aan de nazi's* (artikel in: 'n Sliepsteen, vol. 1 (1985), afl. 3).
- Wim Willems, *Verzetsheldin met schilderkist, het leven van Ru Paré* (Boom Geschiedenis, Amsterdam, 2018).
- M.E. Witte-Rang, *Amalia Elisabeth Ruys (1917) – Loyaliteitsconflicten van een grensganger*, in: P.E. Werkman e.a. (red.), *Bevlogen theologen – Geëngageerde predikanten in de negentiende en twintigste eeuw* (Verloren BV, 2012).
- Jan Wolkers, 'Dominee met strooien hoed' in: 'De Gids', Jaargang 125 (1962).
- 'Opdat wij nooit vergeten... Het verzet in Wolvega en omgeving 1940-1945' (uitgave Gemeente Weststellingwerf Wolvega 1994).
- Betty van der Woude-Hettinga, *Een pastorie in weer en wind* (Hasselt, 2008).
- Pieter Wijbenga, *Bezettingstijd in Friesland* (3 delen; Leeuwarden/ Drachten, 1970-1978).
- S. Wynia, G.F. Lutters en J.D. Hans (eindred.), *200 Jaar Protestantse Kerk in Dene-kamp – MDCCCX (1810)-MMXI (2011)* (De Lutte, 2011).
- Sol E. Yoder Jr., Bestand *Doopsgezinde Predikanten* in: Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam, afdeling 'Mennonitica'.
- Y.N. Ypma, *Friesland Annis Domini 1940-1945* (Drachten, 1965).
- Kitty Zilversmit, *Yours Always – A Holocaust Love Story* (1995).
- Joshua Zwaan, *Parnassia* (Artemis, 2011).